

ВЕЛИКИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ДЛЯ КОМІСІЇ КОНГРЕСУ США

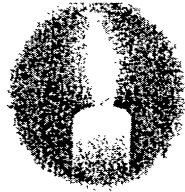
Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс

— 6322 — 16333
ВЕЛИКИЙ ГОЛОД В УКРАЇНІ

—

***75-м роковинам
скорботи і пам'яті
присвячується***

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE
1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

Adopted by the Commission
June 20, 1990

VOLUME ONE

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990

у IV томах

ТОМ
I

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ
ДЛЯ КОМІСІЇ КОНГРЕСУ США

Виконавчий директор Комісії
Джеймс МЕЙС

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВЕЛИКИЙ
ГОЛОД
В УКРАЇНІ
1932
—
1933
РОКІВ**

Київ

Видавничий дім
«Киево-Могилянська академія»

2008

УДК 94(477):314.156.5]“19”
ББК 63.3(4УКР)615
В97

Перший том чотиритомного видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932–1933 рр. містить свідчення очевидців-емігрантів з України, що були зібрані впродовж 1983–1984 рр. за спеціальною методикою oral history і є доказом геноциду українського народу. Ключова акція уряду (конфіскація всіх продовольчих продуктів тривалого зберігання в українських селах у січні 1933 р.) була здійснена на основі усних вказівок. Вона може бути встановлена тільки за подібністю дій чекістів і комнезамівців у різних селах України, засвідченою людьми, які бачили такі дії на власні очі. Тому свідчення є одним із найцінніших джерел з історії колективізації та Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Видання розраховане як на науковців, так і на широке коло тих, хто цікавиться історичним минулим нашої держави.

The first volume of a four-volume publication of the findings of a US Congressional- Presidential committee studying the Great Famine of 1932-1933 in Ukraine contains testimony of emigrants from Ukraine, gathered in 1983-1984 utilizing specialized oral history methodology. The volume constitutes proof of the genocide of the Ukrainian nation. The government's key act (the confiscation of all long-lasting foodstuffs in Ukrainian villages in 1933) was accomplished through oral command. It can be established only through comparisons of like acts committed by chekists and komnezamists throughout the countryside, based on eyewitness testimony. Testimony thus arises an invaluable source in documenting the history of collectivization and the Holodomor in Ukraine in 1932-1933.

The publication is intended for both scholars and general readers interested in the history of Ukraine.

*Видано за сприяння
Відділу преси, освіти та культури
Посольства США в Україні*

Науковий редактор
Кульчицький С. В.,
доктор історичних наук, професор

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 2 від 28 лютого 2008 р.

ISBN 978-966-518-472-0
ISBN 978-966-518-473-7 (Том I)

© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008

Шановні читачі!

Ви тримаєте у руках одну з найважливіших книг національної пам'яті України. У чотирьох томах, які були зібрані у 80-х роках ХХ століття для спеціальної Комісії Конгресу США, зафіксовано свідчення наших земляків, що пройшли крізь пекло Голодомору 1932–1933 років. Дуже важливо, що нині, в час вшанування 75-ї річниці Голодомору, ця книга правди виходить і в Україні.

Ми відкриваємо видання, яке має унікальне значення для нашої історії. З моменту його появи пошук істини про причини, винуватців і жертви Голодомору набув незворотного характеру.

Зі спогадів очевидців постає весь масштаб людиноненавистницької спроби упокорення української нації, свідомо вчиненої тоталітарним комуністичним режимом. На підставі зібраних і проаналізованих матеріалів Комісія Конгресу США сформулювала 19 висновків, найголовнішим серед яких стало визнання злочину проти українського народу актом геноциду.

Разом із першими міжнародними дослідженнями, присвяченими штучному голоду в Україні, ця книга змогла прорвати інформаційну блокаду, за допомогою якої радянська влада десятиліттями намагалася приховати вбивство мільйонів невинних людей. Світ дізнався про одну з найбільших гуманітарних катастроф в історії людства.

Від імені українського народу і його держави складаю слова найглибшої національної шани перед справжнім подвигом упорядників цієї книги – молодих дослідників на чолі з видатним американським істориком, виконавчим директором Комісії Джеймсом Мейсом. У складний час у житті України вони стали провідниками пам'яті, голосу і болю нашого народу.

З особливим теплом згадуючи зустрічі й контакти з Джеймсом Мейсом, людиною високої громадянської моралі й відданості справі відновлення правди про Голодомор, я певен, що в серці України пам'ять про нього буде вічною як про одного з найдорожчих синів нашої нації і великого, дійсно світового значення захисника цінностей людського життя та гідності.

Кожне свідчення, кожен том із цього видання є цеглиною у відбудові історичної справедливості і відродженні духу українського народу, чия сила воістину є незнищенною. Ця книга служить великій меті оздоровлення нашої національної свідомості і водночас справі застереження і запобігання будь-яким замахам на людське і національне буття.

Запрошую кожного читача до глибокого осмислення подій і випробувань, які пережив наш народ. У цьому пошуку ми знайдемо ключ до розуміння нашого національного шляху, його завдань і перспектив. Ми повертаємо правду про минуле, щоб творити нове, гідне і безпечне майбутнє нашого народу.

З повагою

Віктор ЮЩЕНКО

**ЧЛЕНИ КОМІСІЇ
З РОЗСЛІДУВАННЯ ГОЛОДУ
В УКРАЇНІ**

Денніс М. Гертел (Мічиган), голова
Вільям Брумфілд (Мічиган)
Денніс Ді Консіні (Аризона)
Байрон Дорган (Північна Дакота)
Богдан Федорак, громадський член Комісії
Бенджамін Джилман (Нью-Йорк)
Роберт Кестен (Вісконсин)
Мирон Куропас, громадський член Комісії
Деніел Марчишин, громадський член Комісії
Уляна Мазуркевич, громадський член Комісії
Анастасія Волкер, громадський член Комісії
Олег Верес, громадський член Комісії
Джеймс Е. Мейс, директор проекту

Хроніка діяльності Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.

*Серпень –
вересень
1983*

Розгляд управою громадської організації «Американці в обороні людських прав в Україні» (АНРУ) пропозиції свого голови Ігоря Ольшанівського зі створення Комісії Конгресу США з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні (за прикладом Комісії Конгресу з розслідування Холокосту). Опрацювання відповідного законопроекту і звернення до конгресмена від штату Нью-Джерсі Джеймса Флоріо з проханням внести його в Палату представників.

27.09.1983

Внесення конгресменом Дж. Флоріо законопроекту під № 3993 в Палату представників Конгресу про створення Комісії з розслідування Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні.

17.11.1983

Повторне внесення конгресменом Дж. Флоріо законопроекту під № 4459 в Палату представників про створення Комісії з розслідування Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні (у зв'язку з приєднанням до законопроекту 59 конгресменів-спонсорів).

10.03.1984

Публікація звернення І. Ольшанівського газетою «Новий шлях» із закликом до українських громад у США підтримати лобійований громадською організацією «Американці в обороні людських прав в Україні» законопроект про створення Комісії Конгресу з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.

21.03.1984

Внесення сенатором Біллом Бредлі (штат Нью-Джерсі) «супровідного закону С. 2456» на підтримку законопроекту № 4459. До законодавчої ініціативи Б. Бредлі приєдналися 23 сенатори.

*Весна –
осінь 1984*

Розгортання українськими громадами США грандіозної петиційної кампанії під гаслом «Коріння трави» на підтримку законопроектів, внесених у Палату представників і в Сенат щодо створення Комісії Конгресу з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні.

01.08.1984

Перше слухання законопроекту С. 2456 в Комісії закордонних справ Сенату США.

- 19.09.1984** Схвалення законопроекту С. 2456 Комісією закордонних справ Сенату США.
- 21.09.1984** Схвалення законопроекту С. 2456 повним складом Сенату США (одноголосно).
- 03.10.1984** Обговорення законопроекту Дж. Флоріо в підкомісії для міжнародних дій (голова Д. Майка). Незважаючи на підтримку 123 конгресменів, слухання не дали певного результату внаслідок негативної позиції, яку зайняв представник президента США і Державного департаменту Р. Палмер.
- 04.10.1984** Завершальний день роботи останньої сесії Конгресу 98-го скликання. Конгресмен Б. Палман запропонував Палаті представників проголосувати за законопроект Дж. Флоріо про створення Комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Однак цю пропозицію відхилили голова підкомісії для міжнародних дій Д. Майка і голова Комісії закордонних справ Д. Фассел.
- 05.10.1984** У завершальний день роботи останньої сесії Конгресу 4 жовтня Сенат обговорював Фінансову резолюцію на 1985–1986 бюджетний рік. Розгляд бюджету затягувався за північ. О 2.30 ранку 5 жовтня Б. Бредлі скористався своїм правом і «причепив» визначену Сенатом суму в 400 тис. дол. на два роки діяльності Комісії з українського голоду (в разі прийняття законопроекту про її створення) до Фінансової резолюції. Оскільки законопроект не був схвалений Палатою представників, поправку Б. Бредлі мали обговорювати на погоджувальному засіданні обох палат. Керівники Палати представників і Сенату погодилися прийняти бюджетну поправку Б. Бредлі без обговорення, для якого вже не залишалось часу.
- 12.10.1984** Президент Р. Рейган підписав Фінансову резолюцію Конгресу разом із додатком – законопроектом С. 2456. Законопроект про створення Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. став законом.
- 1985** Формування складу Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.
- Січень 1986** Призначення Дж. Мейса виконавчим директором Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.
- 1986–1988** Робота Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.

- 30.03.1988** Лист Дж. Мейса першому секретареві Посольства СРСР у США Олегу Дяченку з наданням перших висновків Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. (матеріал на 18 с.).
- 19.04.1988** Затвердження Комісією Конгресу США доповіді робочої групи на чолі з Дж. Мейсом про голод 1932–1933 рр. в Україні.
- 17.05.1988** Супровідний лист заступника міністра закордонних справ УРСР А. Зленка Інституту історії АН УРСР з передачею перших висновків Комісії Конгресу США про характер і масштаби голоду 1932–1933 рр. в Україні.
- Липень 1988** Видрук доповіді Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. державною друкарнею Вашингтона (526 с.).
- 04.08.1988** Лист першого секретаря Посольства СРСР у США О. Дяченка в ЦК Компартії України з інформацією про передачу Дж. Мейсом кількох примірників доповіді Комісії Конгресу Посольству СРСР і про бажання останнього дозволити йому поїздки в Україну з науковими цілями.
- 05.09.1988** Штамп загального відділу ЦК Компартії України з указаною датою на книзі-довідці Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду (Вашингтон, 1988).
- Січень 1990** Перша поїздка Дж. Мейса в Україну. Виступ в Інституті історії АН УРСР. Передача комп'ютерних роздруків підготовленого до друку тритомника свідчень про голод 1932–1933 рр. С. Кульчицькому.
- 20.06.1990** Заключне засідання Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду.
- Кінець 1990** Видрук тритомника свідчень про український голод перед Комісією Конгресу США державною друкарнею Вашингтона (1743 с.).

ПЕРЕДМОВА

Тритомник спогадів українців, які пережили Голодомор і розповіли про нього на початку 80-х рр. минулого століття, – це історичне джерело колосальної ваги. Вчені звертатимуться до нього знову і знову, кожного разу знаходячи завдяки цим свідченням нові деталі у відтворенні найжахливішої сторінки в історії українського народу. Знаю це з власного досвіду, бо використовував це джерело двічі в монографіях про Голодомор, виданих у 1991 і 2007 рр. Коли випала нагода підготувати цю передмову, а у зв'язку з цим – ще раз перечитати розповіді свідків, переді мною розкрилися нові грані страхітливого сталінського злочину і всієї картини комуністичного будівництва в СРСР, з яким він пов'язаний.

У чому полягає мета такої великої і детально структурованої передмови до тритомника спогадів? Є потреба зіставити з цим унікальним джерелом факти переважно архівного походження, виявлені й опубліковані за останню чверть століття. Факти підпорядковуються певним причинно-наслідковим зв'язкам, а спогади допомагають знаходити їх або перевірити істинність уже знайдених.

Кожний автор прагне знайти найкоротшу дорогу до читача. Я знайшов її, коли писав передмови до двох випусків бібліографічного покажчика світової літератури про Голодомор, підготовлених працівниками Одеської наукової бібліотеки ім. О. Горького, а також цю передмову. Адже власні статті губляться в різноманітних збірниках, наукові монографії видаються невеликими накладками, а бібліографії і джерела завжди привертають увагу дослідників, навіть якщо вони перебувають у науковому обігу в обмеженій кількості примірників. Тому такі передмови пишу з почуттям особливої відповідальності.

На жаль, тема Голодомору ще й досі розколює суспільство замість того, щоб згуртувати його. Політизація стає можливою через те, що люди не знають, що відбулося насправді. Не сподіваюсь, що зміст цієї передмови виявиться переконливим для всіх. Маю надію, однак, що вона допоможе почути людей, яких уже немає. Неспотворені літературним редагуванням, перенесені на паперову основу з магнітофонних стрічок, ці живі голоси повинні дати уявлення про становище, в якому опинилися українці на початку 30-х рр. Деякі свідки формулювали свої думки чітко та ясно, мова інших не побудована за законами синтаксису, а іноді перетворюється на потік свідомості. Та завдяки цьому виникає можливість зазирнути в цю свідомість і побачити в ній відбиття подій піввікової давнини. Особливо цінні вражаючі деталі, що на все життя закарбувалися в пам'яті свідків, які були дітьми. Таке неможливо вигадати або сфальсифікувати. Розповіді свідків Голодомору віддзеркалюють дійсність, яку ми намагаємося зрозуміти.

1. «Чорна Ліада» українського народу

Ми маємо багато свідчень людей, які пережили Голодомор. Їх збирають школярі й студенти, журналісти і науковці. Деякі з них відкладаються в архівах, частина друкується. Однак із кожним роком все важче знайти людину, яка пам'ятає події початку 30-х рр. минулого століття. Причина зрозуміла: Голодомор стався за 75 років до наших днів. Від покоління, яке його пережило, залишилися окремі довгожителі.

Чому ми не збирали свідчень раніше, в 70-х або у 80-х рр.? Це теж зрозуміло: голод 1932–1933 рр. був забороненою темою. На ХХ з'їзді КПРС у 1956 р. керівники держави на чолі з М. Хрущовим засудили масові репресії сталінської доби. Названі іменем генерального секретаря ЦК КПРС Й. Сталіна міста, вулиці й установи було перейменовано, його книги вилучено з повсякденного ужитку. Правляча партія досить легко пішла на викриття й засудження сталінської сваволі, бо від репресій постраждали не тільки безпартійні громадяни, а й мільйон партійців. Але ніхто з керівників партії не взяв на себе сміливість згадати про голод 1932–1933 рр. у Радянському Союзі. Ніхто з керівних діячів радянської України не побажав визнати факту українського голоду, який дуже відрізнявся своїми потворними масштабами від голоду в інших регіонах СРСР.

Властиве першим десятиліттям радянської влади масове насильство держави щодо особи можна якщо не виправдати, то пояснити чим завгодно: необхідністю знищення «ворогів народу» (ця теза знову відроджується в Україні й особливо в Росії), недосконалістю законодавства (тема сталінського законодавства не дуже досліджена, але окремі факти свідчать про те, що Кремль не допускав у терорі «відсебеньок»), загальною в європейському світі атмосферою насильства й жорстокості, яка була спадщиною Першої світової війни (це правда). Врешті-решт, виправдовуючи ідею, державну партію і суспільний лад, можна сховатися за широку спину Сталіна, тобто назвати все, що відбулося, сталінізмом. Як не дивно, термін «сталінізм» прижився на Заході після ХХ з'їзду КПРС і звідти перейшов до нас.

Але як назвати репресію, яка б'є по площі, не залишаючи шансів на життя нікому? Як виправдати конфіскацію всього їстівного у селян і блокування їх у своїх селах? Як пояснити зникнення державних або кооперативних магазинів, де можна було б придбати продовольство, окрім тих, які організували його продаж за валюту, золоті монети царської чеканки й побутові вироби з дорогоцінних металів? На якого Сталіна можна покласти комплекс злочинів такого масштабу, хоча цілком зрозуміло, що автором і безпосереднім виконавцем політики терору голодом був саме Сталін? Інформування суспільства про такі злочини здатне було відправити у небуття всіх причетних до них, тобто тих, хто готував ХХ з'їзд КПРС, а разом з ними – комуністичну ідею, державну партію і радянську державу. Тому наступники Сталіна зберігали його табу на слово «голод», яке було спочатку тільки інтегральним елементом у механізмі терору голодом. А наступне покоління керівників Радянського Союзу вже не знало, як ця країна створювалася і як вона функціонує. Якби знало, то М. Горбачов не здійснив би конституційної реформи, завдяки якій його партія потрапила у становище риби, викинутої на пісок. Якби знало, то В. Щербицький не санкціонував би створення «антикомісії» у відповідь на організацію в Конгресі США тимчасової парламентської Комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Що могла протиставити «антикомісія» життєвому досвіду тоді ще існуючого покоління, яке пройшло через всі кола Голодомору?

Мовчанка вищої влади щодо самого факту голоду 1932–1933 рр. була порушена не добровільно. Коли М. Горбачов 2 листопада 1987 р. виголошував ювілейну доповідь «Жовтень і перебудова: революція продовжується» на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РСФСР у Кремлівському палаці з'їздів, він ані словом не прохопився про голод. Але у доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, перший секретар ЦК Компартії України

В. Щербицький визнав факт голоду, спричиненого нібито жорстокою посухою.

На відміну від реформатора Горбачова, Щербицький був переконаним консерватором, який прагнув перетворити підконтрольну йому республіку на «заповідник застою». Що змусило його 25 грудня 1987 р. уперше за п'ять із половиною десятиліть вимовити слово «голод»? Це був зовнішній чинник. Комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. почала заслуховувати свідків. Показання їхні були записані в рамках здійснюваного в Гарвардському університеті розслідування. Жахливі розповіді звучали у стінах американського Конгресу, мов набат. Засоби масової інформації розносили їх по всьому світу.

Як до цього дійшло? Кому спало на думку звернутися до життєвого досвіду старшого покоління, щоб воскресити ретельно замовчувану інформацію про страхітливий злочин сталінської доби?

Упродовж кількох десятиліть українці в Північній Америці даремно намагалися переконати країни перебування в тому, що штучний голод 1932–1933 рр. забрав у радянській Україні мільйони життів. Коли наблизилася 50-та річниця Голодомору, українські громадсько-політичні організації вирішили не змарнувати цю можливість і привернути увагу світової громадськості до української трагедії. Вони вже могли спиратися на дві солідні наукові установи – Канадський інститут українських студій (КІУС) при Університеті Альберти в Едмонтоні та Інститут українських студій, заснований Омеляном Прицаком у Гарвардському університеті. Світова громадська думка була підготовлена «Архіпелагом ГУЛАГ» О. Солженіцина і «Великим терором» Р. Конквеста до кращого розуміння терористичної сутності більшовицького режиму. Громадсько-політичні організації, які заснували фінансовий фонд для розвитку українознавчих досліджень в одному з найкращих американських університетів – Гарвардському, звернулися до О. Прицака з пропозицією розпочати науковий проект, пов'язаний із голодом 1932–1933 рр. Так виник знаменитий Гарвардський проект. Далекий від проблематики ХХ ст., директор Інституту українських студій зробив правильний хід: звернувся до Р. Конквеста з пропозицією взятися за книгу про Великий голод в Україні. 63-річний професор Стенфордського університету (Каліфорнія) Роберт Конквест вважався одним з авторитетів в галузі історії Радянського Союзу. Він народився у Великій Британії, під час Другої світової війни воював на Балканах, а потім працював у Форін офіс (МЗС Великої Британії) і в ООН. На всіх посадах знаходив час, щоб займатися літературним редагуванням, писати романи і вірші, читати лекції з англійської літератури. Перебуваючи в ООН, почав працювати в Інституті вивчення СРСР при Колумбійському університеті (Нью-Йорк), де захопився історією радянського терору. В 70-х рр. його книга «Великий терор» була видана у багатьох країнах.

Будучи фахівцем у галузі довоєнної історії СРСР і водночас літератором, Р. Конквест якнайкраще підходив на роль людини, яка могла б розповісти в доступній для всіх формі про українську трагедію. Розголос від його книги на цю тему мав бути найбільшим, оскільки попередня книга вже стала світовим бестселером. Існувала лише одна, але істотна перешкода: вчений не знав ні української мови, ні джерел з історії радянської України. Він працював у Гуверівському інституті Стенфордського університету – найбільшому у світі поза СРСР сховищі джерел з російської історії ХХ ст. Та в цьому інституті неможливо було знайти сліди ретельно замаскованого злочину, заподіяного взимку 1932–1933 рр. населенню УСРР і Кубанського округу РСФРР.

Справі зарадив О. Прицак. Він прибув до Мічиганського університету, де працював Джеймс Мейс. За порадою проф. Романа Шпорлюка Мейс уже багато років досліджував проблему українського націонал-комунізму. У 1981 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історії з теми «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні. 1918–1933». Текст її був опублікований двома роками пізніше в «Гарвардській серії україністики». Книга ввела молодого дослідника в коло фахівців з історії СРСР і країн Центрально-Східної Європи, яке в роки «холодної війни» швидко зростало на Заході завдяки щедрим бюджетним асигнуванням на розвиток радянології.

Дж. Мейсу зробили пропозицію, від якої було важко відмовитися. Йшлося не тільки про фінансовий бік справи. Він одержував карт-бланш на пошуки джерел із довоєнної історії радянської України всюди, де вони могли існувати по цей бік «залізної завіси». Була й додаткова обставина, щоб прийняти спокусливу пропозицію. В автобіографії, призначеній для книги «Піонери вивчення геноциду» (побачила світ у Нью-Брунзвіку і Лондоні 2002 р.), Мейс оцінював себе з деякою іронією як «скороспілого й амбітного студента»¹. Можна не сумніватися, що як викладач він залишався не менш амбітним. Та виявилось, що колеги-русисти в Мічиганському університеті доволі прохолодно сприймали його захоплення українською історією. Вивчаючи Російську імперію або Радянський Союз, вони впритул не бачили України.

Після переїзду до Кембриджа Дж. Мейс довідався, що йому не відвели самостійної ролі в Гарвардському проекті. Він не протестував і максимальною мірою допоміг Конквесту зібрати джерельну базу для книги «Жнива скорботи». Рукопис цієї книги був готовий уже в 1984 р., але автор пустив його на тривале обговорення. В українських громадах, як правило, обговорення організовував Мейс. У 1986 р. книга «Жнива скорботи» з підзаголовком «Радянська колективізація і терор голодом» вийшла у світ майже одночасно англійською, українською і російською мовами. У передмові до англійського видання автор дякував докторові Дж. Мейсу «за співпрацю і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису». Співпрацю слід було розуміти буквально, хоча ні Конквест, ні пізніше Мейс не вдавалися в деталі.

Гарвардський проект не закінчився на книзі Р. Конквеста. У 1984 р. українські бізнесмени в США запропонували Мейсові фінансову допомогу в реалізації грандіозного задуму: «Усна історія українського голоду 1932–1933 рр.». Мейс охоче погодився стати директором проекту.

Власне, ще 1981 р., коли Мейс почав працювати в Гарварді над книгою Р. Конквеста, підшукуючи для неї матеріали з радянської періодики, яка була добре представлена в кількох університетських бібліотеках США, його увагу привернули до такого специфічного джерела, як спогади людей. Відомий американський бізнесмен і меценат Петро Яцик запросив Мейса в Торонто, де під керівництвом Іроїди Винницької розгорнув роботу дослідницький центр з українського голоду 1932–1933 рр., і організував йому зустрічі з людьми, які пережили Голодомор. Ці зустрічі відкрили перед Мейсом нові горизонти у дослідженні проблеми Голодомору. «Петро Яцик був тою людиною, котра спрямувала мене на правильний шлях», – написав він через багато років, відгукуючись на його смерть².

¹ Мейс Дж. Факти й цінності: особистий інтелектуальний пошук // День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Лариси Івшиної. – К., 2005. – С. 9.

² Мейс Дж. Український меценат Петро Яцик // Там само. – С. 207.

Улітку 1984 р. Дж. Мейс працював запрошеним професором Гарвардської літньої школи, а восени взявся за новий проект. Йому на допомогу Інститут українських студій дав здібного аспіранта Леоніда Гереча. 20-річний Гереч провадив опитування. За словами Мейса, він виявився «справжнім генієм у цьому»¹.

Усна історія (oral history) тоді увійшла в моду в американських університетах. До неї підходили по-науковому строго. Були розроблені методики, які враховували безліч особливостей – від особистості свідка до тематики опитування. Кінцева мета полягала в тому, щоб максимальною мірою об'єктивізувати свідчення.

Дж. Мейс не без підстав оцінював практичне значення методики oral history надзвичайно високо. У поєднанні з радянською періодикою, особливо районної ланки, спогади були надійним джерелом інформації. У своїй автобіографії він писав:

«Усна історія є складною областю. Зрештою, пам'ять може бути кривим дзеркалом, як це добре відомо будь-кому, хто колись працював із мемуарною літературою. Проте мало істориків готові відмовитися від мемуарів як історичного джерела. Вони можуть бути недосконалими, а інколи неточними, оскільки оповідач намагається показати себе в найбільш позитивному ракурсі, але всі джерела є недосконалими. Навіть архівний документ відображає те, як людина, що склала його, розуміла (або повинна була розуміти) щось і залишається чимось меншим за неприкрашену правду. Завдання історика – просіяти всі доступні джерела, щоб відбудувати те, що він вважає найближчим до того, що насправді відбулося. Усна історія є одним таким цінним джерелом, такими собі словесними мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів.

В проєкті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, якби вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті. У будь-якому випадку, понад п'ятдесят детальних інтерв'ю, записаних Леонідом, дозволили нам відчувати той період»².

Особливо важливим було те, що за однаковою програмою опитували значну кількість свідків. Кожний давав свій варіант відповіді на конкретне запитання, і дослідник шляхом зіставлення варіантів міг об'єктивізувати інформацію.

Інформація, яку надавали свідки, була важливою ще в одному аспекті: вона істотно доповнювала те, що можна було взяти з архівів. Коли відкрився доступ до кремлівських архівів (щоправда, він і тепер обмежений, якщо йдеться про Президентський архів Російської Федерації), то дослідники з подивом пересвідчилися в тому, що ці архіви не розкривають усіх таємниць. Головний упорядник листування між Сталіним і Кагановичем Олег Хлевнюк зауважив, що навіть у секретному листуванні генсек конструював для себе і свого оточення таку картину подій, яка була далекою від реальності, але давала змогу зберігати «політичне обличчя» вищої влади³.

Працюючи виконавчим директором Комісії Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр., Дж. Мейс зробив свідчення очевидців головним інструментом у встановленні істини. Робота над свідченнями тривала й після того, як звіт був підготовлений і затверджений Комісією. У 1989–1990 рр.

¹ Мейс Дж. Одна жінка, п'ять життів // День і вічність Джеймса Мейса. – С. 267.

² Мейс Дж. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук // Там само. – С. 17–18.

³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 18.

центр ваги в цій роботі перемістився в бік розшифровки записів. На початку 1990 р. були роздруковані записи 210 свідків (з них 96 свідчили анонімно).

Програма опитування охоплювала не тільки картину голоду 1932–1933 рр., а й події від Першої світової війни (якщо їх пам'ятав опитуваний) до закінчення Другої світової війни. Частіше за все це були багатогодинні бесіди, які час від часу переривалися запитаннями інтерв'юера, передбаченими програмою або такими, що впливали з розповіді свідка. Опитувалися люди різного віку, найстарші з них народилися наприкінці XIX ст.

Уперше ці розповіді було видано в державній друкарні Вашингтона зовсім невеликим тиражем для потреб Комісії Конгресу з розслідування українського голоду. Тепер Видавничий дім «Киево-Могилянська академія» пропонує читачам перевидання.

Тритомник зібраних за межами України свідчень про голод 1932–1933 рр. ішов до українського читача 18 років. Інститут історії України НАН України і Видавничий дім «Киево-Могилянська академія» здійснюють його перевидання напередодні 75-ї річниці Голодомору.

Історичне джерело не старіє з часом. Однак за два десятки років в Україні і в усьому світі з'явилося немало публікацій про голод 1932–1933 рр. у Радянському Союзі, в тому числі і головним чином – про український Голодомор. Публікації документальних джерел із радянських архівів не суперечать свідченням очевидців, а доповнюють і пояснюють їх. Щоб розповіді свідків зазвучали на повний голос, треба викласти тему Голодомору, спираючись на сучасний стан знань про нього.

Масштаби і причини Голодомору не можна виявити, відштовхуючись тільки від подій 1932–1933 рр. Це було зрозуміло й виконавцям Гарвардського проекту, які опитували свідків у рамках усього міжвоєнного періоду. Передмова до цих спогадів теж повинна мати достатню хронологічну глибину.

Автор передмови не має наміру викласти всю проблематику Голодомору. Для цього потрібні монографічні дослідження, і вони вже написані й опубліковані. В центрі цієї передмови перебувають свідчення очевидців про Голодомор. Завдання полягає в тому, щоб допомогти читачам подивитися на Голодомор очима людей, які перебували в епіцентрі цього жахливого катаклізму і вийшли з нього живими.

Дж. Мейс привіз в Україну лише кілька примірників тритомника свідчень. Один із них потрапив до рук Олеся Гончара незадовго до його кончини. Спогади вразили письменника, він назвав їх «чорною Іліадою» українського народу¹. Гончара тривожило те, що Голодомор не вкарбувався як слід в історичну пам'ять громадян. Він гаряче підтримав намір Дж. Мейса створити Інститут геноциду з науково-дослідними і просвітницькими функціями. Намагаючись мобілізувати письменницький актив на допомогу Мейсу, який безуспішно шукав кошти для реалізації цього наміру, О. Гончар звернувся у червні 1994 р. до президії Спілки українських письменників з такими словами: «Геноцид, вчинений проти українського народу, ще й сьогодні декому здається чимось фантастичним, неймовірним чи принаймні перебільшеним. Адже злодіянь такого масштабу історія людства не знала»².

¹ Мейс Дж. Любити Оклахому! // День і вічність Джеймса Мейса. – С. 71.

² Лист Олеся Гончара до Джеймса Мейса // Там само. – С. 429.

2. Що таке радянська влада?

Відштовхуючись від щойно наведених слів Олесь Гончара, треба запитати самих себе: чому ретельно замовчувана раніше, але широко розтиражована тепер правда про геноцид як слід не засвоюється суспільством? Чому ми й досі живемо в містах, названих на честь Фелікса Дзержинського, Сергія Кірова, Григорія Петровського?

Олесь Гончар не усвідомлював усієї глибини проблеми, коли казав, що геноцид здавався фантастичним тільки «декому». На жаль, таким він здається надто багатьом, і в тому числі тим, хто втратив своїх рідних під час Голодомору. Верховна Рада прийняла закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. із кваліфікацією цієї трагедії українського народу як геноциду мінімальною кількістю голосів.

Мільйони людей, які прожили в СРСР вагомую частину життя, не бажують змінювати позитивного ставлення до влади, яка завдала їм або їхнім близьким багато горя. Постгеноцидне суспільство не усвідомлює вчинене проти нього насильство, бо його жертвою є вже неіснуюче покоління. Ті, хто вижив у часи сталінських репресій, не передали своєї відрази й ненависті до режиму дітям, турбуючись насамперед про їхню і власну безпеку. Дітей виховувала радянська школа, тому вони не мали можливості порівняти прищеплені їм моральні цінності із загальнолюдськими. Тим часом режим настільки змінився у ставленні до своїх вихованців, які вже не становили небезпеки для нього (хоч залишався незмінним за своєю сутністю), що новому поколінню громадян стало важко ототожнювати радянську владу зі злочинами сталінської доби.

Ми пройшли велику відстань на шляху дерадянізації економіки і політичних відносин. Ми прагнемо організувати навчання підростаючого покоління за європейськими стандартами. Проте минуле в його радянській інтерпретації все ще міцно закорінене в нашій свідомості та підсвідомості. Ми майже нічого не зробили, щоб викоренити зі свідомості людей радянські стереотипи. Інформація про злочини проти людяності з боку радянської влади цілком доступна. Але вона стала зброєю у політичній боротьбі, тому втратила свою первинну переконливість.

Окрім того, є безліч людей, незадоволених сучасним станом суспільства. Є немало людей, які народилися при диктатурі й не помічали її, тому що не знали, як можна жити інакше. Є люди, які понад усе цінують порядок і передбачуваність, а їх не може забезпечити демократія, особливо посттоталітарна.

Слід зробити висновок про те, що сучасне покоління не пам'ятає злочинів проти людяності, пов'язаних зі створенням радянського ладу (за винятком населення західних областей). Навпаки, воно добре пам'ятає щирі зусилля влади якнайкраще налагодити життя громадян у тому штучному світі, який було побудовано за програмою РКП(б) 1919 р. Через це йому важко пов'язати обличчя влади, яким воно запам'яталося, зі страхітливими злочинами сталінської доби.

Хоча радянська влада завжди стояла над законом і за всіх зовнішніх змін залишалася незмінною у своїй диктаторській сутності, вона змінювала ставлення до суспільства залежно від завдань, які ставила перед собою, або від процесів, що відбувалися в ній самій. Тому так важливо подивитися на цю владу очима попереднього покоління – батьків і матерів найстаршого з сучасних поколінь. Колосальний фактичний матеріал тритомника дає змогу зробити це з максимальним ефектом.

Певен, що зустріч читачів із цим поколінням на сторінках цієї праці здатна була б змінити світогляд тих сотень тисяч людей, які живуть у Дніпро-

дзержинську або Дніпропетровську. Тих мільйонів наших співгромадян, які ще не перерізали остаточно пуповини, що з'єднує їх із примарним світом, в якому вони жили від народження. Цю впевненість дає мені власний життєвий досвід. Дж. Мейс, коли вперше приїздив в Україну, привіз мені комп'ютерну роздруковку цього тритомника ще до його видання, в січні 1990 р. Я саме завершував свою першу книгу про Голодомор «Ціна "великого перелому"» і використав у ній ці спогади. Книгу взяло до друку центральне компартійне видавництво «Політвидав України», а побачила світ вона 1991 р. у цьому ж видавництві, яке стало називатися просто «Україною». Тоді змінювалися не тільки назви, а й внутрішня суть реальностей. Пощастило, що мій світогляд змінювався в унісон зі зміною довколишнього світу. Скільки разів мені казали доброзичливці, що пристосування до реальності є пристосуванством і тільки. Голос покоління моїх батьків, який лунав із магнітофонних плівок Леоніда Гереца, переконував у зворотному. Я розумів, що мене картають люди, кістяк і світогляд яких формувалися в химерних формах, відлитих у відділах агітації і пропаганди державної партії.

Останні 20 років життя я присвятив вивченню феномену радянської влади. Зрозумів, що до неї неможливо підходити тільки з негативістських позицій. Але зрозумів і те, що в історії людства не існувало, мабуть, влади, більш небезпечної для людини. Небезпечної саме через те, що вона перебувала поруч із кожною людиною, сприяла її народженню в державних пологових будинках, давала освіту в державних школах і університетах, платила за працю в державних установах і на підприємствах, допомагала витратити заробіток у державних магазинах, виховувала й розважала в державних закладах культури, ховала на державних кладовищах. Тому в цій передмові треба окремо зупинитися на природі радянської влади – такої народної й, водночас, такої жорстокої для людей, які розповідали виконавцям Гарвардського проекту про життя в українському селі на початку 30-х рр.

Вожді ВКП(б)-КПРС прагнули довести *urbi et orbi*, що їхній політичний режим є робітничо-селянською владою. Однак слід розуміти, що влада Рад (назва цих організацій у множині завжди писалася в радянські часи з великої літери, ця звичка часом зберігається й тепер) була насправді диктатурою вождів ленінської «партії нового типу». Партія тричі змінювала назву, але не змінювала суті аж до конституційної реформи 1988 р. Коли ж КПРС перетворилася на звичайну політичну партію, вона стала непотрібною навіть своїм вождям.

Російська революція істотно відрізнялася від попередніх, які ламали заскоружні структури традиційного суспільства і розчищали шлях для появи заснованого на ринкових засадах громадянського суспільства. В ній, зрозуміло, були представлені й ті сили, які бажали спрямувати країну на шлях демократичних перетворень, здійснюваних після скликання Установчих зборів. Але сила в цій революції була на боці рад робітничих і солдатських депутатів, тобто організацій, ворожих самій ідеї класового миру і громадянського суспільства.

Табір народних низів у вигляді рад вимагав негайної експропріації приватної власності поміщиків і буржуазії. Йшлося не тільки про ліквідацію інститутів влади і перерозподіл власності, як у попередніх революціях, а й про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар виснажливої війни.

На перше місце в революційних подіях 1917 р. наша наука ставить промисловий пролетаріат, бо так велить теорія марксизму. Згуртований у великі колективи умовами виробництва, пролетаріат справді міг діяти злагоджено і довів це у 1905 р. Щоправда, царизм теж продемонстрував тоді, що здатний упоратися з пролетарською революцією. Навпаки, умови виробництва на селі не сприяли злагодженим діям селянства. Селяни були розпорошені й не становили особливої загрози для поміщицького ладу на чолі з царем-самодержцем. Аж раптом з 1914 р. сама імперія почала об'єднувати селян побатальйонно, вкладаючи їм у руки зброю. Революція 1917 р. була насамперед революцією селянською, а селяни виступали в ній згуртованими в солдатських радах і комітетах. Якраз вони й були генераторами соціальної ненависті.

Цікаве свідчення залишила жінка, 1904 р. народження, з Великобагачанського району Полтавської області, яка не побажала назвати ні прізвища, ні свого села:

«У нас, в нашому селі, переважно були козаки. Кріпаки були, але мало. І знаєте що, пане Леонід, характерно, що в них дуже осталося в крові в них, я б сказала, злоба. У поколінні осталося. Бо то невинні люди. У тих – кріпаків. То ж страшна річ, як продавали за собаку, міняли за щось. Грають в карти, як він уже програвся, віддає свого кріпака. То неможливо було. І в тих людей вже в крові ті нерви так закипіло, що навіть у поколінні ще жило в чоловіка, такий, як би сказати, те зло, такі нерви» (LH13).

Потік свідомості, але думка висловлена гранично чітко: озброєні солдати добре пам'ятали долю своїх дідів і падали ненавистю до офіцерів, попів, чиновників, які кинули їх у бій, щоби обстоювати власні інтереси. Не дивно, що за якийсь тиждень революційних подій цар позбувся своєї влади.

В атмосфері класового протистояння, загостреній випробуваннями світової війни, створилася сприятлива ситуація для розгортання діяльності більшовицької партії, яка будувала свою програму на ідеях революційного марксизму. Гасла більшовиків частково збігалися з радянськими, що дало їм змогу завоювати вплив у радах, захопити з їхньою допомогою владу і перетворити ради на органічну частину власної партії.

Радянський табір у революції лише умовно можна було назвати робітничо-селянським. Ради об'єднували порівняно невелику частку робітників та селян – найозлобленіші народні низи, готові все експропріювати й поділити. Причиною перемоги в революції анархічного радянського табору було розчинення в ньому загартованої в підпільній боротьбі, дисциплінованої і централізованої партії більшовиків. Та розчинення виявилася несправжнім. Уявним розчиненням ленінська партія оволодівала владою, яку ні з ким не бажала ділити. Природу майбутньої влади В. Ленін визначив майже одразу після повернення з еміграції: «така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо – на насильство»¹.

Живу тканину Російської революції більшовики розрізали на дві окремі – буржуазну Лютневу і пролетарську Жовтневу. Відрізана частина, яку назвали Великою Жовтневою соціалістичною революцією, була акуратно зшита з нав'язаною суспільству комуністичною революцією, яка здійснювалася методом проб і помилок у 1918–1938 рр. Те, що було побудовано ціною колосальних жертв, істотно відрізнялося від первинного задуму.

Комуністична революція не була схожа ні на демократичну, ні на радянську. Вона практично не мала соціальних коренів і за своєю природою нага-

¹ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 31. – С. 341.

дувала традиційні для Російської імперії реформи згори. Ця революція стала можливою завдяки тому, що після жовтневого перевороту більшовиків у Росії виникла потужна диктатура, яка мала намір терористичними засобами втілити в життя народжену в голові В. Леніна ідею «державно-комуни». Поряд із терором більшовики активно використовували популістську пропаганду. Завдяки пропаганді комуністична ідея захопила багатьох, і не в останню чергу через те, що пастирі обіцяли гармонію і щастя тільки у потойбічному світі, а вожді – за життя.

У радянській історіографії підкреслювалася народність гасел більшовиків. Але суть у тім, що вони прорвалися до влади, коли відмовилися на певний час від комуністичних гасел і взяли на озброєння радянські. Перетворившись на урядову партію, вони за допомогою негайно створеної організації чекістів вичистили з рад представників конкурентних партій і фактично злилися з ними. Зливаючись з партією, в якій вся влада зосереджувалася завдяки принципу «демократичного централізму» у керівництва, ради зникли як незалежна політична сила. Разом з тим вони стали владою на всіх рівнях державного управління і місцевого самоврядування. Зберігаючи в собі оболонку рад і називаючи власну диктаторську владу радянською, партія Леніна діставала можливість заглибитися в народні низи.

Більшовики не заперечували того, що несуть із собою диктатуру, але носієм диктатури називали пролетаріат. Разом з тим вони стверджували, що державною формою диктатури пролетаріату є ради, а революційним авангардом пролетаріату – їхня партія. З поєднання цих двох тверджень випливало, що в радянській Росії було встановлено диктатуру партії більшовиків. Після злиття з радами партія Леніна перетворилася на державну структуру, але зберегла зовнішній вигляд політичної партії. Чисельність її почала гіпертрофовано зростати, але ніхто з рядових членів не відчував себе диктатором. Членська маса була «передавальним пасом» від вождів до народних низів. Керівні партійні діячі, які не входили до Центрального комітету, теж були лише провідниками диктатури. Номінальними її носіями були члени ЦК, але в різні епохи реальна влада в країні могла належати, залежно від історичних обставин, не всьому ЦК як корпоративному органу, а лише певній частині чекістів («колективному керівництву») чи навіть одній людині. За всіх обставин система влади залишалася колективною. Поява на певний час одноосібного диктатора не суперечила її олігархічній природі.

Як у світлі сформульованої в попередньому абзаці тези може виглядати відповідальність за здійснювані в Радянському Союзі злочини проти людяності – фізичне знищення представників «чужих» класів, соціальних прошарків і професій, терор голодом, наслідком якого став Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, ув'язнення мільйонів людей у таборах ГУЛАГу, депортації «куркулів», «німців-фашистів», «поляків-пілсудчиків», цілих малих народів тощо? Ясно, що названий радянською владою політичний режим несе історичну відповідальність за всі ці злочини. В центрі цього режиму перебувала комуністична партія, і вина за злочини проти людяності тяжіє передусім на ній.

Переростання диктатури компартійних вождів в одноосібну диктатуру не можна назвати закономірністю. Історія КПРС свідчить, що вожді не допустили після Сталіна панування над собою однієї особи з власного середовища. Коли М. Хрущов відчув себе повновладним диктатором і став поводитися з оточенням як Сталін, його звинуватили у волюнтаризмі

й вигнали з керівництва. Незважаючи на органічну нестабільність олігархічної форми політичного режиму, система «колективного керівництва» зберігалася в СРСР аж до вичерпання життєвих ресурсів комуністичного ладу.

На пам'яті навіть найстаршого з сучасних поколінь радянська влада функціонувала в лібералізованому вигляді. Це пояснювалося не зміною її природи, а відсутністю масового спротиву в результаті здійснених раніше репресій. В умовах лібералізованого режиму в суспільстві склалося позитивне ставлення до репресованих і реабілітованих після XX з'їзду КПРС діячів партії. Проте репресовані діячі повинні нести свою частку моральної відповідальності за злочини проти людяності, здійснені під час їхнього перебування на керівних посадах.

Питання про відповідальність за злочини проти людяності може бути поставлене лише в найбільш абстрактному вигляді. Впродовж багатьох десятиліть суспільно-політичне життя в Радянському Союзі відбувалося в організаційних рамках, створених радянською владою. Перші «неформальні», тобто не залежні від парткомів і КДБ організації, що існували легально, з'явилися тільки під час горбачовської «перебудови». Отже, історики можуть назвати прізвиська тих, кого треба судити, але не назвуть тих, хто міг би судити. Як правило, в подібних випадках вони судять самі, але такий підхід до проблеми є фарсом.

Не підлягає сумніву, що Сталін одноособово прийняв у зимові місяці 1932–1933 рр. кілька рішень, які призвели до Голодомору в УСРР і на Кубані. Однак за імпульсом з Кремля прийшли в рух всі три вертикалі його одноособової влади – компартійна, радянська і чекістська. Задіяні в них посадові особи або виконували відповідні розпорядження, або їх знімали з посад і найчастіше репресували. Опинившись у неможливому становищі, вони нерідко виносили вирок самим собі. Участь радянських апаратників в організації Голодомору – це окрема тема, яка вимагає ретельного дослідження. Наскільки це можливо, її спробували заторкнути виконавці Гарвардського проекту. Ось такий діалог відбувся з чоловіком 1922 року народження, який жив у Ставищі Київської області і свідчив анонімно (SW34):

«Питання: А які люди були партійні в Вашому селі?»

Відповідь: *Партійних у нас мало було.*

Пит.: А які люди були?

Від.: *Були такі партійні, був такий Покотило. То під час голоду то він сам себе. Він десь був в райпарткомі чи щось. Я не знаю, який його чин там був. Він був комуніст. Він сам себе застрілив там. Був такий Нагорний – теж сам себе застрелив. Це під час голоду. Ці комуністи самі себе стріляли».*

Як функціонувала радянська влада? У 1994 р. Р. Пайпс сформулював суть компартійно-радянського режиму таким чином: «Державна влада в країні формально належала ієрархічно організованим, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»¹. Ця формула правильна, але позбавлена деталей, за якими – все. По-перше, ради були не лише фасадом, а й цілком реальною владою. По-друге, за радами справді ховалася компартійна диктатура, але істинним сувереном було вище партійне керівництво, а не партія в цілому або навіть «внутрішня партія» (тобто номенклатурні працівники).

Треба зазначити, що компартійні комітети брали безпосередньо на себе лише невелику частину державних функцій. Лєвова частка управлінської роботи

¹ Пайпс Р. Россия при большевиках. – М., 1997. – С. 183.

покладалася на виконкомів рад. Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася у повному обсязі розпорядчі функції.

Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, а й надіялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів. Робітничо-селянське походження стало ознакою вищої соціальної якості, подібно до того, як до революції такою ознакою вважалося дворянське походження. Своєю компартійною частиною владний тандем був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови на принципах «демократичного централізму» керівники і вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоча останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог.

Коли партія перетворилася на державну, однією з важливих функцій парткомів стало «радянське будівництво», тобто створення мережі рад із контрольованим складом депутатів. Однак владу радянських органів не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася диктатура партії більшовиків. Ради були всепроникною владою, нерозривно зрощеною з організаційною структурою більшовицької партії. Саме вони надавали партії статус державної. Безпосередній зв'язок із населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання гасел, які партійні вожді вважали першочерговими.

Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків із масами більшовики не змогли б перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Радянське суспільство підпорядковувалося не законам, а самовпевненим людям із маузером і партквитком, які керувалися «революційною законністю». Пов'язаність влади з народною товщею мала свої переваги, бо в народі було немало самородків, які за інших політичних режимів залишилися б незатребуваними. Та одночасно вона сприяла висуванню малокомпетентних, часто не підготовлених морально до виконання владних функцій керівників.

З дитинства нас учили тому, що «буржуазна» демократія – це зовсім не демократія, а справжньою демократією є тільки радянська влада. За допомогою точно сформульованих запитань учасники Гарвардського проекту з'ясовували, до чого призводила заглибленість влади в народні низи. Виявилось, що вона призводила до жахливих наслідків, тому що створювалася за рахунок агентури. Ми й досі не маємо уявлення про чисельність оперативних працівників ОДПУ і НКВС, у кожного з яких була власна мережа наwerbованих добровільно-примусовими методами секретних співробітників (сексотів). Архівна документація з агентурою не видається дослідникам у будь-якій країні. А відповіді селян вселяють жах:

Марія Сенишин, 1925 року народження, село Михайлівка на Житомирщині (LH01):
«Так, за донощиків то я знаю. Як все мама й тато казали: «Діти, уважайте, бо стіни вуха мають»».

Анонім, чоловік, 1917 року народження, село Ляховці Андрушівського району (LH02):
«Кожний третій, другий були донощики в селі. Всіх поробили донощиками і ото така система... Хто на кого яку злобу мав, то доносили, і так за ніщо людей висилали і арештовували».

Микола Костирко, 1900 року народження, Одеса (SW50):

«А особливо говорити багато не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун... я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: "я примушений бути сексотом... як ви зі мною говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну, як третя особа є, я не знаю, хто він є..."»

Не раз наших учених запитували на наукових конференціях за кордоном: як таке можливо – всі знали про голод і ніхто не міг сказати про це? На це запитання відповідає анонімний свідок, чоловік 1924 року народження, із села Строкова Переяславського району Київської області (SW20):

«Питання: А після голоду, чи люди говорили про нього?

Відповідь: Ні.

Пит.: Нічого не казали?

Від.: *Між собою, в родині, то говорили, або й в родині боялися говорити, бо коли діти йшли до школи, то вчителі в них питали: "Що ваші батьки говорили?" Про ту систему всю, розумієте? І багато дітей казали, що почули, що батько те й те сказав, то пізніше й батьків забирали. То батьки вже тоді боялися говорити при дітях».*

Як зтягували в агентуру, розповідав Олексій Кейс, 1912 року народження, з Дружківського району Донецької області. Це детальна розповідь, на яку варто звернути увагу читачів (SW52). Підсумовуючи цю сюжетну лінію, яка відбита в показаннях багатьох десятків свідків, можна твердити, що у разі доповнення документальними даними вона могла б стати основою самостійного цікавого дослідження.

3. «Позбутися селянства!»

Повернувшись до революційного Петрограда з еміграції, В. Ленін негайно виступив перед учасниками Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в його доповіді, більшовицька газета «Правда» надрукувала 20 квітня 1917 р. за назвою «Про завдання пролетаріату в цій революції». Це були славнозвісні «Квітневі тези». На відміну від детализованих рекомендацій щодо боротьби за владу, план наступних дій формулювався в завуальованому вигляді, бо Ленін розумів принципові розбіжності між радянською і комуністичною програмами. Завдань на наступний етап було чотири, і всі вони мали один вектор: перейменування партії більшовиків із соціал-демократичної на комуністичну; прийняття партією нової, комуністичної програми; будова держави-комуни; об'єднання партій із подібною програмою у все-світній Комуністичний інтернаціонал¹. Більшовики повинні були за допомогою рад захопити владу в країні та побудувати комунізм.

Марксизм мав чимало принципових відмінностей від учення, названого в СРСР марксизмом-ленінізмом. Найголовнішим, мабуть, було те, що К. Маркс вважав комуністичне суспільство закономірним продуктом об'єктивного природничо-історичного розвитку людства. В його працях ми не знайдемо виразу «комуністичне будівництво». Натомість В. Ленін вважав, що чекати визрівання комунізму не варто. Будівництво комунізму він розглядав як головний обов'язок пролетарської (але своєї і тільки своєї) партії після її приходу до влади.

Вождь більшовиків не випадково бажав укласти комуністичний експеримент власного винаходу в оболонку народної революції 1917 р. Це давало змогу подати комуністичний експеримент як реалізацію прагнень мас. Більшовики ставали партією, покликаною реалізувати ці прагнення.

¹ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. 1917–1922. – К., 1969. – С. 7.

Багато хто у 1917 р. повірив у те, що більшовики збираються побудувати лад, заснований на принципі «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами». Опоненти почали переконувати їх в утопічності такого задуму. Більшовики, зі свого боку, з подвояною енергією доводили реальність побудови суспільства, в якому люди користуватимуться матеріальними та духовними благами за потребами. Через це поняття комунізму у громадян СРСР міцно зросло з принципом «кожному – за потребами». Насправді ж сутність комунізму визначалася відносинами власності, а не розподілу. Услід за К. Марксом усі марксистичні ототожнювали комуністичний лад із суспільством віддаленого майбутнього, в якому держава вже відмерла. Ленін же ставив завдання створити «державу-комуну» і з цією метою вимагав під виглядом націоналізації (обернення на власність нації) або усуспільнення (обернення на власність суспільства) передати всі засоби виробництва у власність радянської держави. Враховуючи специфіку радянської влади, це означало передачу засобів виробництва у власність державної партії, а точніше – у власність її вождів.

У квітні 1918 р. з'явилася стаття В. Леніна «Чергові завдання Радянської влади». В ній йшлося про обернення великого виробництва на загальнонародну (тобто державну) власність, фактичне одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Іншими словами, комуністичні перетворення оголошувалися черговими завданнями радянської влади. На Всеросійському з'їзді рад народного господарства у травні 1918 р. Ленін сформулював вектор цих завдань таким чином: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші підвалини життя сотень мільйонів людей»¹.

Експропріацію власності поміщиків і буржуазії було здійснено досить швидко. В громадянській війні, яка почалася услід за цією експропріацією, більшовики перемогли, маючи за собою потужну підтримку селян і робітників. Однак комуністична революція передбачала експропріацію всієї приватної власності, у тому числі селянської.

У пострадянській історіографії наголошується на тому, що програма перетворення переважно аграрної країни на індустріальну вимагала мобілізації селянських коштів, здійснюваної за допомогою колективізації села. Не акцентується, однак, вагоміша обставина: селяни-власники не могли жити в «державі-комуні». Керівникам партії була потрібна індустріально розвинена країна, здатна озброїти Червону армію досконалою зброєю. Та передусім їм була потрібна слухняна країна, кожний громадянин якої мав перебувати у залежності від державної влади – не тільки політичній, але й економічній. Теоретик партії М. Бухарін цілком відверто сформулював поставлену мету одним містким реченням: «Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»².

Ставлячи на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією» – дрібних виробників і землеробів, Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»³. Отже, вимагалася знайти інші методи, але все-таки «звільнитися від них». У створюваній більшовиками

¹ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 36. – С. 356.

² Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1988. – С. 20.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 44. – С. 38.

«державі-комуні» не залишалося місця не тільки для капіталістів, а й для «дрібнобуржуазії», тобто селян-власників.

Проголошуючи Декрет про землю в ході жовтневого перевороту, більшовики запевняли селян, що форми користування землею повинні бути цілком вільними, як це вирішать в окремих селах, – подвірними, хутірськими, общинними, артільними. Але наприкінці 1918 р. Раднарком підготував інший земельний декрет, суть якого розкривалася в назві – «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті містилася знаменна фраза, яка пояснювала все: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуці і відживаючі». Мета декрету в коментарі, опублікованому в газеті «Правда» 19 січня 1919 р., визначалася таким чином: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

На початку 1919 р. більшовики знову завоювали більшу частину України і реставрували в ній радянську республіку. Республіка, де ще зберігалося поміщицьке землеволодіння, була приречена стати випробувальним полігоном у справі колективізації селянства. Український радянський уряд уже з березня 1919 р. почав перетворювати частину поміщицьких маєтків на радгоспи або комуни.

У відповідь на це в селі піднявся могутній повстанський рух. На боротьбу з селянами, які зі зброєю в руках протестували проти комун, влада кинула загоны інтернаціоналістів, сформовані на допомогу радянській Угорщині. Інтернаціоналісти вдавалися до спалення сіл та інших найжорстокіших форм придушення повстань. У цій ситуації переважно селянська Червона армія втратила боездатність, і Україну окупували денікінські війська.

Курс на комунізацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як самі аграрні закони радянської влади, починаючи від Декрету про землю, нібито враховували інтереси селянських мас. Не маючи змоги розібратися в хитросплетіннях аграрної політики, селяни після поразки денікінців вітали більшовиків, водночас називаючи комуністів розбійниками і грабіжниками.

3–4 грудня 1919 р. Ленін написав резолюцію «Про Радянську владу на Україні» і від імені політбюро ЦК висів її на затвердження VIII Всеросійської партконференції. В історіографії цю резолюцію розглядали, як правило, в аспекті національної політики Кремля. Вона визнавала формальну незалежність УСРР за умови централізованого управління з Москви господарством і обороною. Така форма взаємовідносин між центром і периферією була поширена й на інші національні республіки, внаслідок чого склалася система, що дістала назву «договірної федерації».

Однак на цю резолюцію партконференції слід подивитися й під кутом зору соціально-економічної політики Кремля. Вона передбачала, зокрема:

- повну ліквідацію відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;
- будування радгоспів тільки в обгрунтованих необхідністю обсягах з урахуванням життєвих потреб навколишнього селянства;
- полишення справи об'єднання в комуни та артілі на вільне вирішення самих селян із суворим покаранням місцевої влади за будь-які спроби внести сюди основу примусу¹.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 39. – С. 316.

Якщо перший пункт стосувався тільки України, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, то інші два поширювалися на всі регіони. По суті, це означало *припинення комуністичного будівництва у визначених раніше формах*.

Розглядувана резолюція – один із тих небагатьох документів, у якому відбито обидва аспекти поставленого Леніним завдання: побудувати комунізм у багатонаціональній країні. Йшлося про створення економічної системи, яка максимальною мірою відповідає побудованій більшовиками системі влади. Треба було нав'язати цю економічну систему завойованій більшовиками Росії і окупованим ними державам, що виникли на уламках Російської імперії.

Резолюція «Про Радянську владу на Україні» була «відступальною». Події на окупованій Україні привели Леніна до висновку про неможливість примітивного втягнення цієї країни в кордони Росії, внаслідок чого виникла така дивна форма існування надцентралізованої держави більшовиків, як «договірна федерація». Той же український досвід змусив Леніна тимчасово припинити будівництво радгоспів і комун на землі, яку селяни одержали від більшовиків під час реалізації Декрету про землю.

Радянська історіографія ігнорувала термінологію 1918–1920 рр., коли більшовики здійснювали свій перший комуністичний штурм. Штурм призвів до глибокої соціально-економічної кризи, після чого все, що вони робили у 1918–1920 рр., було оголошено воєнним комунізмом, тобто комунізмом, нав'язаним умовами війни, вимушеними заходами, які не мали будь-якого стосунку до програмного комунізму. Сам Ленін лише один раз неохоче визнав у роки непу, що головною вадою попередньої економічної політики була спроба переходу від «старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних засадах»¹. Другий комуністичний штурм 1929–1932 рр., що теж призвів до глибокої соціально-економічної кризи, яка виявилася передусім у голоді 1932–1933 рр. у багатьох регіонах Радянського Союзу, вже називали соціалістичним будівництвом, розуміючи під соціалізмом першу фазу комунізму. Відповідно й перший комуністичний штурм після переходу до непу почали називати будівництвом соціалізму. Але в офіційній документації 1918–1920 рр. можна зустріти обидва варіанти відповіді на запитання, що ж будували більшовики: і соціалізм, і комунізм. У ті часи відстань від соціалізму до комунізму вважалася зовсім невеликою – такою, яку можна подолати якщо не за місяці, то за лічені роки.

Чому мав місце український Голодомор? Чому він стався саме у 1933 р.? У цьому разі мова йде не про гордіїв вузол, розрубаний Сталіним зимою 1932–1933 рр. способом, який не вкладається в голови людей: конфіскацією продовольства на всій величезній території радянської України і української Кубані. Йдеться про те, чому виник оцей гордіїв вузол, який загрожував Сталіну втратою влади. Йдеться про те, що Голодомор слід розглядати як подію, вписану в загальний контекст комуністичного штурму, який поділявся на два етапи – ленінський і сталінський, із перетинкою між ними у вигляді непу.

Перший штурм закінчився провалом, якщо під провалом розуміти недосягнення поставленої мети – побудови комунізму. Фактично ж більшовики тоді цілком успішно опанували так звані «командні висоти економіки», після чого змушені були тривалий час ліквідувати наслідки соціально-економічної кризи і готуватися до нового штурму. Другий етап закінчився

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 44. – С. 148.

напівпровалом, якщо підходити до досягнутого більшовиками під кутом зору програми РКП(б) 1919 р. Але вони побудували розвинуту багатогалузеву промисловість і все-таки втягнули селянство в директивну економіку, хоча силою створені колгоспи не розчинилися в ній остаточно, а посили автономне становище. Другий комуністичний штурм, так само як і перший, здійснювався терористичними методами, але масштаби репресій сталінської доби виявилися набагато більшими. Сталося так, що Україна опинилася в епіцентрі репресій. Слід з'ясувати, чому так сталося. Можливо, передмова до тритомника свідчень про Голодомор – це не найкраще місце для обґрунтування думок про колективізацію, які народжуються під час її написання. Проте я все-таки викладу читачам висновки, що виникли за нового прочитання резолюції «Про Радянську владу на Україні». Ці висновки зміцнюють тези, вже викладені в монографії, що вийшла 2007 р.: український Голодомор треба досліджувати в контексті загальносоюзної колективізації сільського господарства, а саму колективізацію – в більш широкому контексті комуністичного будівництва, яке більшовики здійснювали під гаслом побудови соціалізму. «Нищівний удар», як висловлювався Сталін, було завдано по державі, яка навіть в оболонці радянської республіки залишалася національною державою українського народу¹.

Резолюція, що її аналізуємо, була обернена не тільки і навіть не стільки в бік України. В тій частині, яка торкалася національної політики Кремля, вона утверджувала принцип «договірної федерації». В тій частині, яка стосувалася соціально-економічної політики, вона надовго (як потім виявилось, – на ціле десятиліття) закріплювала відмову державної партії від курсу на примусову колективізацію сільського господарства. Полемізуючи з тими, хто бажав негайно повторити в масштабах всієї «договірної федерації» здійснену в Україні провальну спробу комунізації села, Ленін на VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. заявив: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»².

«Відступальну» резолюцію Леніна відділяла від непу велика відстань у часі – від грудня 1919 р. до березня 1921 р. На VIII Всеросійському з'їзді рад Ленін намітив зовсім не цей рубіж для відступу, а такий, що давав змогу здійснювати політику комуністичного будівництва в іншій формі. На цьому зупинимося трохи пізніше, а зараз доведеться сформулювати таке запитання: навіщо більшовикам була потрібна колективізація селянських господарств?

Більшовицька пропаганда переконувала селян у тому, що колективізм у праці веде до підвищення її продуктивності й покращення їхнього матеріального добробуту. Проте ця «фішка» не спрацювала, і держава заганяла селян до колгоспу різноманітними примусовими засобами, у тому числі терористичними. Радянська історіографія повоєнних десятиліть стверджувала, що колгоспний лад забезпечив економічну перемогу над ворогом у Великій Вітчизняній війні, і з цим можна погодитися. Взагалі треба визнати, що Радянський Союз переміг нацистську Німеччину, яка тримала під контролем практично всю промисловість континентальної Європи, завдяки командній економіці, тобто здатності уряду концентрувати обмежені економічні ресурси в потрібний час на потрібному місці. Колгоспи слід

¹ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 10.

² Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 42. – С. 174.

вважати насосом, що випомповував із села максимум продукції, за допомогою якої держава розв'язувала поточні завдання – створення великої індустрії, здобуття перемоги над ворогом, економічної допомоги країнам «третього світу» тощо.

Та весь час перед нашими очима стоїть той соціально-економічний лад, який реально склався в СРСР за два десятиліття комуністичної «революції згори» (1918–1938 рр.). Цей лад не був адекватний тому, що існував у головах вождів більшовицької партії у 1918 р. Комунізм, який виник, істотно відрізнявся від теоретичного. Це був компроміс між державою, що насаджувала його терористичними засобами, і населенням, яке всіляко опиралося втягуванню у «світле майбутнє». Історія соціально-економічних перетворень міжвоєнного періоду була створена переможцями, і ми досі не можемо відокремити її як слід від реальних контурів минулого...

Перша програма колективізації села, яка реалізувалася у 1918–1919 рр., так само як і друга програма 1929–1932 рр., виходила з того, що колгоспний лад стане інтегральною частиною створюваної директивної економіки. Обидві програми не передбачали існування ринку і супутніх йому товарно-грошових відносин. Від цього слід відштовхуватися, оцінюючи всі заходи радянської влади, починаючи з весни 1918 р.

9 травня 1918 р. ВЦВК опублікував декрет «Про надання народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». Оголошувалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мали, тільки за державними розцінками. Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна. Пояснюючи намір держави відштовхнути селян від ринку і взяти на себе розподіл усього наявного на селі хліба, Ленін 27 червня сказав: «Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що жоден пуд хліба, який не потрібен для підтримання сім'ї і худоби селянина, не потрібен йому для посіву, – що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави»¹.

Невизнання селянством за поміщиками права приватної власності на землю та інші засоби виробництва мало глибокі історичні корені. Воно яскраво проявилось під час революції, але негайно відгукнулося невизнанням більшовиками права приватної власності на продукцію, вирощену в селянському господарстві. Йшлося, щоправда, тільки про «надлишки». Та як було відрізнити надлишки від того, що селяни виробляли для себе? Якими засобами можна було змусити селянина безплатно виробляти «надлишки» під час вирощування нового врожаю? Над відповідями на ці запитання більшовики не задумувалися, тому що готували наступний комуністичний декрет.

Це був декрет РНК РСФФР «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства» від 21 листопада 1918 р. Він покладав на державу в особі наркомату продовольства обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що набувалося через заборонену тепер торгівлю. Заготівельники вже з осені 1918 р. почали накладати на селян обов'язкові завдання, відповідно до наявних потреб, а потім розподіляли їх по повітах, волостях і селах. Поява славнозвісної продрозкладки була зумовлена самою логікою комуністичного будівництва.

Явочним порядком розкладка функціонувала тільки кілька місяців. 11 січня 1919 р. з'явився декрет про хлібну і фуражну розкладку, а в наступні місяці

¹ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 36. – С. 420–421.

вона поширилася майже на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини. В Україні, яка зберігала формальну незалежність, комуністичний розподіл і продрозкладку було запроваджено одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі все те, що вони мали намір продати на ринку, то втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувалися. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою. Вожді партії усвідомлювали небезпеку постійних реквізицій, але не бачили іншого шляху для побудови комуністичної економіки. Це можна зрозуміти, аналізуючи виступ Леніна на VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р.: «При найменшому поліпшенні воєнного становища ми повинні якомога більше сил приділити продовольчій роботі, бо це – основа всього. Розкладка повинна бути доведена до кінця. І тільки тоді, коли ми розв'яжемо це завдання і в нас буде соціалістичний фундамент, ми зможемо споруджувати на цьому соціалістичному фундаменті всю ту розкішну будову соціалізму, яку ми не раз починали споруджувати згори і яка не раз руйнувалась»¹.

І тут знову доведеться відзначити особливу роль України у спротиві наступу комунізму. Спротив був усюди, але саме в Україні він набував найбільш загостреної й небезпечної для більшовиків форми. Це була радянська республіка, але крізь окупаційну державність проглядала інша – національна. Не можна було надійно покластися навіть на виплеканий Кремлем компартійно-радянський апарат. Делегати IV Всеукраїнської партконференції (березень 1920 р.) під час виборів нового складу Центрального комітету забалотували схвалений у ЦК РКП(б) список членів політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Християном Раковським. Леніну довелося відправити в Україну Ф. Дзержинського, який попрацював кілька місяців на посаді начальника тилу Південно-Західного фронту, і відрядити 958 відповідальних партпрацівників з Росії, які ґрунтовно «прочистили» склад республіканської партійної організації, відмовивши у перереєстрації більше ніж третини членів КП(б)У².

Українські селяни в перші місяці 1920 р. підтримували радянську владу, яка згідно з резолюцією «Про Радянську владу на Україні» здійснювала радикальну земельну реформу. У зв'язку з цим виявилися невдалими розрахунки С. Петлюри після захоплення Києва військами Ю. Пілсудського підняти всеукраїнське селянське повстання. Однак з осені обурені реквізиціями продовольства селянські маси почали боротьбу з частинами Червоної армії, які брали безпосередню участь у стягненні продрозкладки. «Куркульський бандитизм», як назвав Ленін новий етап воєнних дій після ліквідації польського і врангелівського фронтів, широкою хвилею розлився по всій Україні. У середині жовтня 1920 р. вождь партії свідчив: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб із Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»³.

VIII Всеросійський з'їзд рад відкривав, здавалося б, нову сторінку в історії опанованої більшовиками країни. Вони вийшли переможцями з війни і більше не мали перед собою регулярних збройних формувань противника.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 39. – С. 337.

² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 82.

³ В. І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 493.

На порядку денному постало інше завдання – перетворити радянські республіки на економічно потужну країну, здатну протистояти всім країнам «капіталістичного оточення». З'їзд затвердив розроблений Державною комісією за питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО) план відбудови й розвитку основних галузей народного господарства. Закладені у програму РКП(б) 1919 р. соціально-економічні перетворення комуністичного характеру ставало можливим поєднати з докорінною технічною реконструкцією виробництва, здійснюваною на найпрогресивнішій основі – за допомогою електрики. На з'їзді В. Ленін висловив надію, що продрозкладка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн пудів хліба, і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»¹.

Звідки виникла надія на те, що селяни погодяться на постійні реквізиції їхньої продукції? Чому Ленін був упевнений у тому, що в 1921 р. селяни посіють стільки, щоб вистачило продукції для власних потреб і для держави, яка зовсім не збиралася компенсувати їм їхні витрати? Така компенсація була неможливою хоча б із технічних причин: Раднарком уже готувався скасовувати гроші.

Виявляється, Ленін знайшов метод. Як усі інші методи комуністичного будівництва, він ґрунтувався на насиллі. За його дорученням уряд розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. вніс його у ВЦВК для затвердження на Всеросійському з'їзді рад. У цьому документі вказувалося: «Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує водночас правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їх обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»².

До 1861 р. у Російській імперії селянство поділялося на дві більш-менш однакові за чисельністю групи: поміщицьких і державних. Державні селяни були особисто вільні, ніхто не міняв їх на собак, але вони зазнавали не меншого гноблення з боку сукупного поміщика, яким була держава. Якщо залишити поза увагою фразеологічні звороти процитованого документа і зосередитися на суті, то перед очима виринає кріпаччина. Хоч обговорення законопроекту на з'їзді супроводжувалося бурхливою дискусією, Ленін наполіг на його прийнятті. Державний примус він видав за благо для самого селянина: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, а й у примусі»³.

Обставини припинення комуністичного штурму добре відомі, й зупинятися на них не варто. Ще в грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин, а в березні 1921 р. на його пропозицію Х з'їзд РКП(б) замінив реквізиційний принцип у відносинах між містом та селом принципом податковим. Услід за заміною розкладки продподатком держава змушена була зробити й інші радикальні кроки, які в сумі своїй призвели до реставрації ринкової економіки.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 42. – С. 142.

² Восьмой Всероссийский съезд Советов. 22–29 декабря 1920 года. Стенографический отчет. – М., 1921. – С. 67.

³ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 42. – С. 172.

Оголошуючи нову економічну політику, Ленін термінологічно замаскував попередню політику комуністичного штурму, назвавши її «воєнним комунізмом», тобто комунізмом у лапках, спричиненим крайніми нестатками, розрухою і війною. Насправді, однак, якраз політика комуністичного штурму 1918–1920 рр. призвала до громадянської війни і господарської розрухи в найбільш крайніх формах.

Ступінь відмови від попередньої політики був різним у місті й на селі. Денаціоналізації великої промисловості не відбулося. Державні підприємства повинні були перейти на ринкові засади господарювання, тобто «держава-комуна», що б там не говорили ідеологи, повинна була перетворитися на сукупного капіталіста. Проте ринок у державному секторі економіки був тільки імітацією вільного ринку.

Однак відносини між державним сектором і сільським господарством могли базуватися тільки на реальних ринкових засадах. Потрібні їй продовольство та сировину держава тепер не реквізувала у виробників, а купувала на ринку за цінами, які влаштовували обидві сторони.

4. Примусова колективізація

Радянське село знало два принципово різні типи колективних господарств. У кооперативах, які селяни з власної волі організовували з кінця ХІХ ст., ефект колективізму виникав на ринковій основі. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Програма РКП(б) 1919 р. санкціонувала організацію зовсім інших колективних господарств, і саме за ними закріпилася назва колгоспів. Вони базувалися на відчуженні засобів виробництва і поділялися на форми, відмінні одна від одної глибиною відчуження: максимальною – в комунах, проміжною – в артілях і мінімальною – в тсозах (товариствах спільного обробітку землі). Колгоспи могли функціонувати поза товарно-грошовими відносинами і вписувалися в економіку, основу на директивному плануванні.

Найдосконалішою формою колгоспів програма РКП(б) визнавала комуну, в якій селяни цілком позбавлялися власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробничого процесу. Комуністичні перетворення в сільському господарстві називали колективізацією або усупільненням, причому обидва терміни розглядалися як синонімічні. Вони й справді були синонімами, але з істотною смисловою поправкою: селянські засоби виробництва переходили у фактичну власність держави, а не суспільства. Те, що колективні засоби виробництва вважалися спільною власністю конкретного селянського колективу, а не держави, для колгоспників було тільки на гірше. Селяни в радгоспах одержували гарантований заробіток, а колгоспники мали тільки те, що виробили. Розподіл виробленої продукції між «власниками» колгоспу і державою відбувався за залишковим (для колгоспників) принципом.

На порозі смерті В. Ленін переосмислив нову економічну політику. В останньому публічному виступі 20 листопада 1922 р. він запевняв із трибуни Московської ради: з Росії непівської буде Росія соціалістична. Неп і соціалізм були для нього тоді несумісними поняттями. А на початку січня 1923 р. він продиктував статтю, яку було надруковано в газеті «Правда» у травні цього ж року за назвою «Про кооперацію». В ній не знайшлося жодної згадки про колективізацію, натомість ставився знак рівності між кооперацією та соціалізмом. «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм», – зізнавався Ленін, закликаючи партію

кооперувати село¹. Якщо запровадження непу в 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція кооперативного соціалізму означала відмову від комуністичної доктрини в тому вигляді, як її було сформульовано в програмі РКП(б) 1919 р. Однак вожді партії та її основна частина членської маси виявилися не готовими до радикальної зміни доктрини. Відмову від колективізації підтримали тільки М. Бухарін, О. Риков і М. Томський, яких згодом оголосили «правим ухилом» і виключили з політбюро ЦК ВКП(б). Після чистки від тих, хто співчував «правому ухилу», партія об'єдналася навколо Сталіна, який восени 1927 р. заявив про необхідність «всеосяжної колективізації». XV з'їзд ВКП(б) прийняв у грудні 1927 р. директиви з розробки п'ятирічного плану, до яких під безпосереднім тиском генсека було закладено завдання колективізувати на кінець п'ятирічки не менше 20 % селянських посівів. У дні роботи з'їзду в країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Селяни не бажали продавати хліб державі за не вигідними для них цінами, а держава відмовлялася підвищити закупівельні ціни, які стали не вигідними внаслідок інфляції. 14 грудня 1927 р. Сталін розіслав на місце директиву ЦК ВКП(б) із вимогою «вжити організаційних заходів згори донизу, спрямованих на посилення завезення хліба з боку селянства»². Це була перша в практиці ВКП(б) директива, починаючи від 1921 р., в якій пропонувалися силові методи розв'язання економічної проблеми.

Хлібозаготівельну кризу було влаштовано штучно, щоб під її прикриттям кардинально змінити економічну політику Кремля. Готуючись до здійснення суцільної колективізації, сталінська команда в політбюро ЦК ВКП(б) почала розколювати суспільство.

Політика розколу спиралася на фундаментальну суперечність інтересів міста і села, яка виникла внаслідок здійснення комуністичних перетворень в місті і провалу їх на селі. Встановивши контроль над «командними висотами» народного господарства, держава взяла на себе тягар продовольчого й непродовольчого постачання зайнятої в них робочої сили. У продовольчому постачанні міське населення потрапило в залежність від держави, а держава – від селян. Виходило так, що інтереси робітничого класу, хай у спотвореному вигляді, презентувала якраз держава. Кризи в економічних відносинах між містом і селом, в тому числі штучно влаштовані державою, тепер сприймалися робітниками як свідоме небажання селянства рахуватися з їхніми інтересами. Ця об'єктивна обставина допомагала потужному пропагандистському апарату правлячої партії вбивати клин між містом і селом. Керівники партії максимальною мірою використовували енергію і ресурси робітничого класу в соціально-економічних перетвореннях на селі.

Політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався і безпосередньо на селі. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні – у 1923 р.) поняття «куркуль» припинили вживати в законодавстві та пропаганді. Тепер же воно виникло знову.

Як і всі інші члени політбюро ЦК ВКП(б), Сталін у січні 1928 р. виїхав у сільську глибинку. У виступах перед сільськими партпрацівниками Сибіру генсек виклав таку програму дій:

- зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови вжити надзвичайних заходів і конфіскувати надлишки;

¹ Ленін В. І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С. 37.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы в 5 тт. – Т. 1. – М., 1999. – С. 108.

- у найближчі 3-4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;
- услід за частковою провести суцільну колективізацію¹.

Варто звернути увагу на понятійний ряд, яким користувався Сталін. Селяни не виявляли бажання продавати хліб за заниженими цінами, а він говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. Продавати і здавати – це терміни різних економічних систем.

Обстоюючи нову економічну політику, яку Сталін мав намір поховати, М. Бухарін спирався на авторитет Леніна, на ідеї, висловлені засновником партії щодо кооперування як стовпового шляху до соціалізму. Сталін довго не вступав у полеміку, аж урешті газета «Правда» 2 червня 1928 р. надрукувала виклад його бесіди зі студентами Інституту червоної професури, Комуністичної академії і Свердловського університету. Не згадуючи прізвища Бухаріна, Сталін заявив: «Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному руху, гадаючи, очевидно, що колгоспи – одне, а кооперація – інше. Це, звичайно, неправильно. Дехто доходить навіть до того, що колгоспи протиставляє кооперативному плану Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді колгоспи є вид кооперації, найяскравіший вид виробничої кооперації». З часом до примусового поєднання двох протилежних за змістом термінів звикали, вислів «колгоспно-кооперативна форма власності» став стереотипом.

Злам непу супроводжувався деградацією товарно-грошових відносин. Як і Ленін у 1920 р., Сталін був переконаний, що можна встановити безпосередній, тобто не опосередкований грошима зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів у будівництві соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»².

3 1929 р. мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб та інше продовольство лише тим, кому держава дала картки. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари було передано до фонду «отоварювання» хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір містив обов'язкові для селян зобов'язання постачати державі певну кількість продовольства або сільськогосподарської сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася керівникам держави зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією: товари почали називати продуктами. Контракційний договір став розглядатися як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»³.

«Куркульсько-заможна верхівка» визначалася в межах 7–10 % від загальної кількості селянських господарств (на неї припадало від 35 до 40 % хлібозаготівельного плану)⁴. Як правило, вона виключалася з контракцій-

¹ *Сталин И.* Твори. – Т. 11. – С. 5–6.

² КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 4. – С. 41.

³ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – М., 1987. – С. 196–197.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 348.

ного договору, їй давали «тверді завдання» (звідси виникла назва: твердоздатчики) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси назва: експертники). Експертизу здійснювала сільрада разом із бідняцько-наймитською частиною села, тобто «громадськість». Отже, держава забирала продукцію у тих, хто її мав, із допомогою тих, хто її не мав. Це був той самий механізм реквізиції, до якого вдавалися в 1919–1920 рр., але вдосконалений: замість робітничих або чекістських загонів тепер використовувався розгалужений компартійно-радянський апарат, що спирався в конкретних умовах України на комітети незаможних селян. Кремль перешкоджав появі специфічно селянських політичних організацій незалежно від їхніх функцій або орієнтацій. Виняток становили тільки ради селянських депутатів, оскільки без них у сільській місцевості не було б влади радянських органів – тієї основи, на якій трималася диктатура партії. Будуючи систему влади, більшовики прагнули применшити потенціальну загрозу з боку обраних селянами депутатів. Розколювання села за майновою ознакою, надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад, багатуступінчастий принцип їх побудови, винищення партій селянського походження, які претендували на представництво інтересів селян – все це допомагало ленінській партії тримати ситуацію під контролем. Однак у сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливі труднощі. Тому в лютому 1920 р. Ленін порадив наркомун землеробства УСРР Д. Мануїльському спиратися під час збирання хліба на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників¹. Х. Раковський, однак, зробив ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на комітети, які дублювали функції рад, не усуваючи їх. 9 травня 1920 р. ВУЦВК видав закон про комітети незаможних селян. Із початком масової колективізації комнезами дістали друге дихання.

Силове насадження колгоспів держава назвала колгоспним рухом. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. роком раніше. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн га. Свої господарства об'єднували переважно бідняцько-наймитські верстви. Питома вага колективізованих земель становила 8,8 %². 7 листопада 1929 р. «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». Примусити селян-власників увійти в колгосп не вдавалося, але генсек у цій статті запевняв, що селяни колективізуються цілими селами, волостями і районами.

Стаття Сталіна була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), який мав розглянути проблему форсування темпів колективізації. Пленум ЦК визнав недостатніми затверджені XV з'їздом ВКП(б) темпи (20 % до кінця п'ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. Одразу після пленуму ЦК було створено комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева, яка ухвалила перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркуля як класу». У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуататорський клас, яку негайно взяли на озброєння пропагандисти, ігнорувалися наслідки «чорного переділу». Висновок комісії Сталін

¹ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 51. – С. 141.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 659.

оприлюднив на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Основні напрями нової політики було визначено постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Селян, які мали бути репресовані, поділили на три категорії. До першої віднесли «контрреволюційний актив», що підлягав негайному знешкодженню шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселитися за межами колгоспних масивів. Частка господарств, що підлягали ліквідації одним із трьох способів, повинна була скласти від 3 до 5 % від їх загальної кількості. Кампанія з ліквідації «куркульських» господарств була розрахована на чотири місяці – з лютого по травень 1930 р. За першою категорією планувалося репресувати 60 тис. осіб (у тому числі в Україні – 15 тис.), за другою – 150 тис. (в Україні від 30 до 35 тис.)¹.

На тлі розкуркулення розпочалася кампанія колективізації. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україну віднесли до регіонів другої черги, де суцільну колективізацію належало завершити восени 1931 або навесні 1932 р. Але дозволялося висувати «зустрічні плани». 4 лютого 1930 р. на партактиві у Харкові генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор заявив, що треба здійснити суцільну колективізацію степових округів за період весняної посівної кампанії, а восени – в решті округів².

Керівники ДПУ УСРР доповіли московським начальникам, що операція з розкуркулення тривала з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів, тобто їх переважну більшість. Було виселено 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб (чоловіків – 32 436, жінок – 28 480, дітей – 32 054). Так само повідомлялося, що чекісти завершили підготовку до виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). Третя операція з розкуркулення планувалася на початок квітня 1930 р.³

У Сталіна був випробуваний засіб формування «колгоспного руху» – терор. Щоби змусити селян подавати заяви про вступ до колгоспу, треба було залякати їх долею репресованого сусіда. Об'єктивний поділ селян за рівнем майнового стану (на заможних і незаможних) більшовики перетворили на класовий (куркулі, середняки й бідняки). Було зрозуміло, що найбільший опір колективізації чинитимуть заможні верстви селянства. Репресуючи «куркулів», чекісти ставали головними режисерами «колгоспного руху». Від репресій не охороняв навіть бідняцький статус селянина, якщо він виступав проти колективізації. Таких репресували як «підкуркульників».

Обов'язковим запитанням під час опитування свідків Голодомору було розкуркулювання. Вони розповідали про це в деталях, від яких холоде кров. У пам'яті одних назавжди закарбувалися живі картини самого процесу розкуркулювання (LH01). Інші зупинялися на трагічній долі розкуркулених (LH64). Треті розповідали про своє життя на Уралі після розкуркулення (SW73). На основі цих розповідей можна було б сформувати цілу книгу.

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – М., 2000. – С. 126–127.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 361.

³ Там само.

Сталін був налаштований на комунізацію села, тобто на цілковиту ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Внаслідок цього з остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів було вилючено. Наркомзем СРСР діставав доручення в найкоротший строк розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуни форми колгоспу»¹. Теза про перехідність істотно вплинула на Примірний статут, опублікований Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р. Принципову для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспів у ньому було навмисно стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася порожньою декларацією, оскільки статут не регламентував розмірів присадибної ділянки, не унормовував права колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

Селяни йшли в колгосп під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір – хоч і неорганізований, але повсюдний. Вони однаково реагували на безрозмірні хлібзаготівлі, розкуркулення, усусуплення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Від лютого 1930 р. різко почастишали випадки громадянської непокори і навіть збройного опору – аж до організованих повстань проти влади. За розпорядженням генсека члени політбюро ЦК ВКП(б) почали з 7 лютого одержувати оперативні зведення ОДПУ².

26 лютого до ЦК ВКП(б) із Харкова надійшла панічна телеграма від секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка і голови президії ВУЦВК Г. Петровського. Вони повідомляли про факти «грубого перекурчення партійних директив» на місцях, що спричинили селянський рух проти колективізації. Термінологію телеграми (перекурчення, головотесність місцевих працівників) Сталін використав у своїй статті «Запаморочення від успіхів»³.

26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа і Рязані надійшли аналогічні повідомлення. Опитуванням 28 лютого до протоколу засідання політбюро ЦК від 5 березня 1930 р. було внесено таке рішення: «а) доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи – 24 години, з тим, щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»⁴.

Номер газети «Правда» від 2 березня, де друкувався Примірний статут, містить справді сенсаційний документ – статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без усіляких обмовок, що артіль є основною ланкою колгоспного руху. «Не можна насаджувати колгоспи силою, – писав Сталін. – Це було б нерозумно й реакційно».

У світлі наступних подій (колективізація відновилася через півроку) сталінську статтю вважають грою на публіку. З таким судженням не можна погодитися. Треба зважити, від чого назавжди відмовлялася очолювана Сталіним партія більшовиків.

Замість сільськогосподарської комуни, яка була органічною частиною програми комуністичного будівництва, в СРСР утвердилася артіль – «дволикій Янус». Одним «ликом» вона була обернена до економіки, що

¹ Колективізація сільського господарства... – С. 259.

² *Ивницкий Н. А.* Колективізація и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 269.

³ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 833.

⁴ Там само. – С. 270.

функціонувала тільки завдяки директивам. Другим – дивилася на ринкову економіку, тобто на живе виробництво, що функціонувало завдяки природній зацікавленості виробника.

Артільна форма колгоспу передбачала наявність товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, а й в усій економіці. У наступні десятиліття ніхто не згадував про наявність приватної власності в руках колгоспника. Ця власність існувала під виглядом особистої, хоча насправді була приватною. Навіть в обмежених масштабах (присадибна ділянка, корова й телиця, дрібна худоба і птиця) вона допомагала колгоспнику виживати. Одночасно «уламки» приватної власності в сільськогосподарському виробництві відігравали роль пом'якшувального чинника у відносинах між містом і селом. Певну частку зарплати, одержуваної працівниками державного сектору, можна було «отоварювати» завдяки продукції з присадибної ділянки колгоспника.

У межах кампанії з ліквідації «перегинів» було перевірено списки розкуркулених у 309 районах УСРР і розглянуто скарги 10 495 селян, яких вислали на Північ. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9 % від загальної кількості, розкуркулили неправильно. Цим селянам дозволили повернутися на батьківщину. Їм повернули конфісковане майно або відшкодували його вартість¹. Так створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

У радянській історіографії події січня–квітня 1930 р. висвітлювалися розрізненими епізодами. Цілісна картина антиколгоспного руху залишалася невідомою, тому що статистика ОДПУ була недоступною для вчених. Тільки після 1991 р. історики зрозуміли, що Сталін не блефував, коли заявив на лютьнево-березневиному (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б): «Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»².

У книзі Лінн Віоли, яка з'явилася в 1996 р., є вичерпні дані про селянські виступи проти примусової колективізації. З них випливає, що у березні 1930 р. в УСРР відбулося 2945 виступів, у Центральній Чорноземній області – 737, на Північному Кавказі – 335, на Нижній Волзі – 203 виступи. Особливо небезпечними були виступи в найбільшій національній республіці на кордоні з Європою, а також на Північному Кавказі. За весь 1930 рік в УСРР було зареєстровано 3208 хвилювань із відомою кількістю учасників (усього – 956 тис. осіб), а на Північному Кавказі – 1061 хвилювання (усього – 227 тис. осіб)³.

Можна уявити, з якими почуттями в Кремлі читали зведення ОДПУ, де цитувалися прокламації українських повстанців із закликами до здобуття незалежності й відновлення УНР. Десятки таких прикладів наводить Людмила Гриневич у книзі «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки»⁴.

Дозволом на вихід з колгоспів скористалася майже половина їхніх членів. Після повторного відступу радянської влади, яка не спромоглася впоратися з селянством навіть після десятирічної підготовки, в колгоспах залишилися тільки ті, хто був там до розгортання кампанії суцільної колективізації. Незаможницькі колгоспи не цікавили державу, вони не давали товарної продукції.

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 94, 96.

² Правда. – 1937. – 1 апреля.

³ Lynne Viola. Peasant Rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. – New York, 1996. – P. 138–140.

⁴ Гриневич Л. В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 421–425.

Третя спроба загнати селян у колгоспи почалася з директивного листа ЦК ВКП(б), розісланого на місця 24 вересня 1930 р. Якраз у цей час ЦВК СРСР затверджував закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р., в якому зробив спробу по-новому визначити ознаки «куркульських» господарств. За свідченням голови президії ВЦВК М. Калініна, спроби не увінчалися успіхом, тому що «старі ознаки куркульства майже відпали, а нові не з'явилися, щоб їх можна було зафіксувати»¹. Тому було незрозуміло, як тиснути на селян, щоб вони знову йшли в колгоспи.

На пленумі ЦК КП(б)У та на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбулися в грудні 1930 р., перед партійною організацією України було поставлено завдання в 1931 р. цілком колективізувати Степ і втягнути в колгоспи не менше половини селянських господарств Лісостепу². Резолюція пленуму ЦК КП(б)У давала рекомендації партійним комітетам на місцях, як треба виконувати це завдання: «Нещадний наступ на глотаю по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації»³.

На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У лунали розгублені голоси: де ж знову взяти куркулів, коли вони вже вислані? П. Любченко змушений був говорити відкритим текстом: «Деяким товаришам здається, що куркулі – це ті, кого було включено до реєстру навесні 1930 р. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркування, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркування – що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема. Дехто з наших комуністів нажахані у зв'язку з таким величезним завданням – колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступ на куркуля, а отже, й успішну колективізацію, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк, не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є»⁴.

Комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Любченком, яка розробила план кампанії розкуркування, поставила перед ЦК ВКП(б) питання про вислання за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль знизив ліміт до 30 тис. господарств. Усього в першій половині 1931 р. було вислано 32 127 господарств проти 31 593 у 1930 р.⁵ З другої половини 1931 р. масове розкуркування припинилося. В ньому більше не було потреби. Держава організувала колосальний фінансово-податковий тиск на індивідуальні господарства. Господарі не витримували його і або писали заяви про вступ у колгоспи, або припиняли господарювання й подавалися в міста та на новобудови.

Анонімний свідок, який народився в 1917 р. у селі Ляховці Андрушівського району Житомирської області, розповідав: «Хто не хотів іти, то обкладали

¹ Див.: Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – Пенза, 2003. – С. 65–66.

² Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С. 427.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 709.

⁴ Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 379–380.

⁵ Davies R. W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave, 2004. – P. 490.

його такими податками і хлібом і всім (щоб він здав), що в 10 разів більше, як та земля могла дати, яку він мав. Так що йому виходу не було – він мусив або йти, або віддавати все в колгосп. Так вони заставляли йти в колгосп селян» (ЛН02).

Григорій Самійленко (1915 року народження), родом із села Тулиголови Крелевецького району Сумської області, намалював таку картинку з натури про те, що робилося у 1931 р.: *«Розумієте, людина, цей куркуль, виконав, що вони задали, йому зараз приносять друге. І так йшло до кінця, поки людина могла витримувати те все. Розпродували, не хватало коли заплатити, приходили, розпродували худобу. Потім будову. Остається одна хата. І знову накладають на ту хату. Людина несе що є з одежі. Несе продавати, аби тільки платити, але спастися не можна було, щоб куркуль міг усидіти в своїй хаті. Накладали до того часу на того куркуля, поки він не міг уже платити» (SW74).*

Такі свідчення підтверджувалися рапортами чекістів, що стало відомо, коли відкрилися відповідні архіви. Наприклад, у записці інформвідділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. серед різних фактів наводився й такий: *«У Бобринецькому районі голова колгоспу “Нове життя” з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: “На індусів (індивідуальних господарів. – Авт.) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися в колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть – тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати”»¹.*

Постановою «Про темпи подальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» від 2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68–70 % селянських господарств з охопленням близько 75–80 % посівних площ. Виходячи з цього, пленум ЦК ухвалив вважати колективізованими Степ і Лівобережжя України².

До кінця 1932 р. у республіці вже було колективізовано майже 70% селянських господарств з охопленням понад 80% посівних площ. Лише в поліських та прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п'ятирічки. На селян у цих районах держава не тиснула так, як на інших. Прикордонні райони вона вважала за краще не чіпати, а від поліських колгоспів не чекала великого виходу товарної продукції.

5. Наростання кризи

Голод 1932–1933 рр. у СРСР був спричинений хлібозаготівлями. Тому розгляд питання про відмінність українського Голодомору від загальносоюзного голоду треба починати з аналізу заготівель.

Дискусії щодо заготівельного плану з урожаю 1932 р. почалися ще з січня цього року. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці, адресованій політбюро ЦК ВКП(б), голова Центральної контрольної комісії і нарком Робітничо-селянської інспекції СРСР Я. Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали свій план на початку року. Вони мали б підстави боротися за добрий врожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були упевнені, що

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 2. – С. 713.

² Коллективизация сельского хозяйства... – С. 399.

вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них¹. Іншими словами, Рудзутак пропонував перейти у відносинах із колгоспами на засади продовольчого податку. Цю ідею висував і генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у записці Сталіну 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»².

Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали одну важливу спільну рису: обидва вважали, що об'єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з державою фіксованою частиною продукції. Сталін, навпаки, незважаючи на заяви про окремішність «колгоспно-кооперативної форми власності», вважав недержавні сільськогосподарські підприємства такими, в яких держава може вилучати довільну частку виробленої продукції. РНК СРСР у червні 1932 р. розробив проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. Сталін вказав, що на українську конференцію треба виїхати Л. Кагановичу як секретареві ЦК і В. Молотову як голові Раднаркому. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований із Кремля хлібозаготівельний план. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», – заявив їм Сталін³.

Дві третини делегатів конференції з вирішальним голосом становили секретарі сільських і районних парткомів. Звертаючись передусім до них, С. Косіор у своїй доповіді заявив: «Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати нищівну відсіч куркулеві і його агентурі і ні в якому разі не припустити ніяких втрат»⁴. Отже, низові компартійні керівники почули тільки звичну антикуркульську риторіку. Вони повинні були в третій раз, після заготівель 1930 і 1931 рр., переконувати селян віддавати державі вищезгадану продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати; коли ж працюватимуть під примусом, то втрати продукції будуть величезними.

Примальня голови президії ВЦВК Г. Петровського в цей час одержувала відчайдушні листи з сільської «глибинки». Типовим був анонімний лист від голови колгоспу в Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р.: «Треба вивчити стан, Григорій Іванович! Інакше наша справа з колгоспами проіграна. Візьміть, убедіться, проїдьте самі, або пошліть серйозну особу в такі села на Лебединщину й Ви повірите, що пише не опортуніст, не куркуль, а вірний колгоспник, котрому не буде життя, коли колгоспи розпадуться. Ви вивчіть на Лебединщині такі села, як Бишкінь, Михайлівка, Ворожба, Великий Вистороп, Межиріччя, Нижня Сироватка – тут життя вмирає на селі. Крім комуніста, а тепер і комуністи

¹ *Ивницкий Н. А.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 336.

² Там само.

³ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* – М., 2001. – С. 205.

⁴ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. – Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 17.

кажуть, що десь є шкідництво, Ви не знайдете людину, котра б підтримувала радвладу, всі закликають, люди готовляться до голодної смерті»¹.

Лист дуже показовий. По-перше, його писав колишній незаможник-активіст, який став головою колгоспу. Він не мислив собі життя поза колгоспом, але за три роки виявилось, що нема життя якраз у колгоспі. По-друге, голова колгоспу не насмівився підписати лист, тому що прагнув розповісти голові ВУЦВК правду про поширені на селі антирадянські настрої. По-третє, він ще сподівався на те, що Г. Петровський скаже своє вагоме слово, якщо звертався до нього з листом. По-четверте, як видно з листа, колгоспники вже почали переконуватися у тому, що зима 1932–1933 рр. буде не кращою, ніж зима 1931–1932 рр., бо вони нічого не дістануть на свої трудовні. Навіщо ж працювати на збиранні врожаю? Кожний розумів, що не втече від голодної смерті, якщо не забезпечить себе хоч чимось перед тим, як весь урожай забере держава.

Анонімний свідок (1900 року народження) з села Шишлівка (затоплене Кременчуцьким водосховищем) так відповідав на запитання Л. Гереча «Яку частину Вашого хліба мусили віддавати державі?»:

«Там не було обмежено. Наклали сьогодні, наклали, звезли сюди, туди, через якийсь час, і знов накладають. Знов накладають. І так беруть до кінця. І то ж так завели і доводять до голоду. Вже хіба вже людям, бо в людей хліба вистачив б, якби не забирали. Забирають. Приходять, не даєш, не приносять – приходять, забирають самі. Так що ж, ви будете з ними воювати?» (ЛН09).

Параска Желобецька, 1898 року народження, родом із села Овсюки на Полтавщині, розповідала: «Свого ніхто нічого не мав, городи мали там трохи, то з того найбільше жили люди, а з колгоспу, як колгосп настав, то вже люди не мали нічого» (SW32).

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах в період визрівання озимини»². З ним погоджувався Г. Петровський: «Від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»³.

У Кремлі теж бачили таку небезпеку для врожаю у голодуючій Україні. Відпрацьовуючи зі Сталіним, що був у той час на курорті, постанову ЦК ВКП(б) про жнива у 1932 р., Каганович зауважив, що в цій республіці «є небезпека розкрадання хліба»⁴. Секретно-політичний відділ ОДПУ відслідкував ситуацію в Молдавській АСРР і 29 червня 1932 р. підготував довідку, в якій аналізувалися настрої селян. У довідці наводився перелік перехоплених у селянському середовищі розмов:

- нам треба тільки протриматися до нового хліба, а там ми не будемо чекати, поки нам дадуть. Ми вийдемо в поле і самі зберемо хліб, треба всім так робити (с. Французьке);
- ми вірити нікому більше не повинні. Це не минулий рік, коли віддали весь хліб; як тільки визріє хліб, всі колгоспники повинні вийти в поле і розібрати врожай по домівках (с. Федорівка);

¹ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С. 502.

² Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 209.

³ Там само. – С. 214.

⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 188.

- нам би тільки дочекатися нового врожаю, а там подивимося, хто буде господарем хліба. Ми не будемо більше дурнями, якими були у минулому році (с. Коритне)¹.

Наведені висловлювання засвідчують усю відносність терміна «розкрадання», яким влада почала позначати у 1932 р. явище, що поширювалося зі швидкістю лісової пожежі. Селяни жалкували, що «поширилися в дурні» і віддали державі урожай 1931 р.

Колишній семінарист, Сталін назвав покладений на колгоспників обов'язок здавати хліб державі «першою заповіддю». Та що було робити селянам, коли за «першою заповіддю» держава без будь-якої згоди виробника забирала всю продукцію, залишаючи сім'ю і його самого напризволяще? Селяни в масі своїй були релігійними і шанували біблійну заповідь «Не кради!» Але в ситуації, що виникла, їх не мучило сумління, коли вдавалося щось приховати від держави. Характерно, що вони вважали вироблену ними продукцію своєю, але визнавали термін «крадіжка». Настільки далеким від них і настільки близьким до лиховісної держави був той колгосп, в якому вони змушені були працювати. Марія Сенишин (1925 року народження, село Михайлівка Коростенського району) так відповідала Л. Герцу: «Як не вкрадеш, то й не будеш мати нічого» (ЛН01).

У такій ситуації народжувався лиховісний «закон про п'ять колосків». Завдяки тому, що Сталін залишався на відстані від своєї команди, ми маємо змогу простежити за всіма нюансами в опрацюванні цього закону. 20 липня 1932 р. Сталін написав Кагановичу і Молотову, що чинне законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Генсек підкреслював, що без заходів, які сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо. Підкреслював він і те, що з виданням закону не можна зволікати². У недатованому листі (раніше 24 липня) ми знаходимо теоретичну інтерпретацію закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в командну економіку, що існував у Кремлі від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала «священною і недоторканою» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горулохватські звички, навички і традиції»³.

Радянська та й пострадянська історіографія проходила повз ці зовні непомітні нюанси історії колективізації. Та якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних та культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами (цей намір майже здійснив В. Ленін у 1920 р.), стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Матеріальну заінтересованість, яка сприяла більш ефективній праці селян у колгоспі, він прирівнював до «індивідуально-горулохватських» звичок, навичок і традицій.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання

¹ Трагедия советской деревни. – М., 2001. – Т. 3. – С. 403–404.

² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 235.

³ Там само. – С. 240–241.

колгоспного і кооперативного майна був розстріл із конфіскацією всього майна. «За пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на строк не нижче 10 років ¹.

Держава захищала право, що його присвоїла, на селянську власність за допомогою драконівського закону. Позиція її була наперед програвною, тому що в процесі виробництва селяни знаходили способи взяти хоч що-небудь із колгоспного поля. Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич у виступі на парт-активі в Запоріжжі у січні 1933 р. заявив, підсумовуючи торішню збиральну кампанію: «Чи усі колгоспники крали? Мало хто не крав – 10–15 відсотків. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудоднів, теж тягли колгоспний хліб» ².

Проте суть справи полягала не в тому, що селяни «тягли колгоспний хліб». Такі «крадіжки» частіше за все вимірювалися лише певною кількістю колосків. Законодавці не розуміли, здається, тієї простої істини, що колгоспника не можна змусити працювати безплатно, він мав їсти і годувати сім'ю. Незрівнянно більші, ніж від «крадіжок», втрати сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути праці в полі, яка ніким не оплачувалася. Врожай гинув від бур'янів або перестоявання.

У газеті «Правда» постанову ЦВК і РНК СРСР публікували двічі – 8 і 9 серпня. Під цю публікацію редакція «Правди» разом із місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні рейд з боротьби з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Але даремно кореспондент «Правди» по Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є «підземне пшеничне місто» ³. Рейд не дав жодних результатів.

Сталін був послідовним у спробах побудувати відносини між містом і селом без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Щоправда, у березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. – на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Та це були відступи для заспокоєння селянства. Після них держава завжди переходила в наступ. На артілі наступ відбувався у своєрідній формі: держава викачувала з села хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогуються з присадибної ділянки (та й то була невдала спроба усупільнити селянських корів).

Поряд із постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. лист Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р. є одним із тих документів Кремля, які дають уявлення про те, чому був розв'язаний в Україні терор голодом. Суть листа – у двох абзацах, які наводимо повністю і мовою оригіналу (виділення ключових слів – у Сталіна):

«Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 453–454.

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 210.

³ Там само. – С. 212.

момент против течения, – не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии советской. Чубарь – не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. – голова ДПУ УСРР. – *Авт.*) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хехе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»¹.

Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України. Кагановича він задумав удруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але залишивши на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно зі зміцненням компартійної ланки зміцнювалася ланка державної безпеки: в Україну відряджався заступник голови ОДПУ В. Балицький. Працюючи в Україні, Балицький мав залишатися на посаді заступника голови ОДПУ. Отже, Сталін залишав людей, яких збирався надіслати до Харкова, на їхніх посадах у ЦК ВКП(б) і ОДПУ. Таким унікальним способом управлінський апарат в Україні наближався до Кремля.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу – її прикордонних районів і т. п.), повторюю, – ми можемо втратити Україну»².

Слід нагадати, що у березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські повстання у прикордонній смузі України. У зв'язку з цим він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову хвилювало становище у «великій і своєрідній» республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи з сочинського курорту до Кагановича, звісно, призначалися для всіх членів політбюро ЦК, на думку яких Сталін на початку 30-х рр. ще зважав. Лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його³. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Тільки цим пояснюється незвична відвертість цього листа.

Каганович не бажав їхати до провінційного Харкова. Він посідав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії і вважав, що так має бути й надалі. Тому поскаржився на здоров'я, висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», та все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає «країну, економіку і людей»⁴.

Чекісти у своїх рапортах в один голос твердили про можливість раптового спалаху в Україні антирадянської боротьби. Республіка, яку Каганович машинально назвав країною (й тоді, до Голодомору і Великого терору, це відповідало дійсності), могла кинути виклик Кремлю. За період українізації

¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 273–274.

² Там само. – С. 274.

³ Там само. – С. 276.

⁴ Там само. – С. 284.

20-х рр. у ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру цілком точно охарактеризований у листі Сталіна до Кагановича. У випадку, якби становище Сталіна і його команди в Кремлі захиталося, – а соціально-політична й економічна кризи до того вели, – комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, згадати права, утверджені за ним у радянських конституціях, і перетворитися з червоного на жовто-синій. І. Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі пророчу статтю «Проти Росії чи проти радянської системи», в якій містився прогноз, що справдився під час розвалу радянської імперії у 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських “союзних республіках”, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної ідентичності»¹.

Сталін здійснював на селі політику, подібну до ленінської у 1918–1920 рр. Та ситуація в 1931–1932 рр. була радикально іншою: радянська влада вже мала справу не з селянами-власниками, а з колгоспниками. Здавалося, що завдяки гамівній сорочці колгоспів держава гарантовано одержуватиме від селянського сектору кошти, необхідні для індустріалізації країни. Сталін вважав, що за допомогою насилля можна не тільки загнати селян у колгоспи, а й змусити їх працювати в громадському господарстві практично безплатно. Небажання працювати розцінювалося як саботаж, а саботажники оголошувалися куркулями з усіма наслідками, що випливали з цього. Та змусити неорганізованих і тероризованих колгоспників працювати без оплати держава все-таки не змогла.

На зборах в кубанській станиці Ново-Титарівська (4 листопада 1932 р.) Л. Каганович спробував охарактеризувати поточну ситуацію загальнодоступною мовою, але з претензією на теоретичні узагальнення. Класова боротьба триває у нових формах, сказав він, і куркуль тепер домагається зменшення врожайності і розкрадання хліба. Мова йде не тільки про заготівлі, а й про долю колгоспного руху². Такий висновок не викликає заперечень. Антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи справді почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство перед колективізацією. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях із села, почала зависати у повітрі.

Середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі за перші 9 місяців 1932 р. скоротився на 22 %, а чисельність робітників у вугільній промисловості – на 17 % (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г. Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну в пошуках їжі та праці³.

Радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У липні 1932 р. Сталін дав указівку скоротити капіталоукладення на 500–700 млн руб.⁴ У липні довелося скорочувати також воєнний бюджет на 1933 рік. Коли К. Ворошилов нагадав попередні обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація⁵.

¹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 321.

² Командири великого голоду. – С. 264–265.

³ Там само. – С. 33.

⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 341.

⁵ Там само. – С. 224.

Радянський Союз у 1929 р. вивіз за кордон тільки 11 млн пудів хліба проти 131 млн пудів у 1926–1927 рр. Два роки хлібозаготівельної кризи практично вичерпали експортні ресурси. У 1930 р. експорт зернових зріс до 298 млн пудів і в 1931 р. досяг максимальної величини за весь пореволюційний період – 316 млн пудів¹. Коли почалася світова економічна криза, радянські зовнішньоторговельні організації скористалися падінням цін на устаткування і різко збільшили його закупівлі. Але ціни на промислову і сільськогосподарську сировину впали ще більше; щоб дістати ту саму валютну виручку для оплати імпорту, тепер доводилося продавати в 2–3 рази більше сировини. 14 вересня 1931 р. Сталін писав Кагановичу: «На хліб більше натискувати не можна, тому що доводиться продавати його “задурно”»². Тим не менш у 1932 р. на зовнішній ринок надійшло 107,9 млн пудів хліба. У хлібофуражних балансах, що їх складав Укрзерноцентр, на прогодування однієї людини в сільській місцевості передбачалося 16 пудів на рік³. Це означає, що хлібом, вивезеним у 1932 р., можна було врятувати всіх тих, хто загинув у СРСР від голоду 1933 р.

Встановлення неймовірно високих темпів індустріалізації і вилучення практично всього хліба у сільському господарстві – такою була політика, яка здійснювалася в країні до січня 1933 р. Сам Сталін знайшов для неї досить виразний термін – «підхльостування»⁴. Ця політика мала складовими репресування «відстаючих» і протестуючих у середовищі технічної інтелігенції (де була започаткована «шахтинською справою») і робітничого класу, а також означала неминучу смерть від голоду десятків тисяч селян, у яких забирали хліб. Однак безмежне форсування темпів капітального будівництва згубним чином впливало на саму індустріалізацію і взагалі на господарський стан країни. Проявом економічної кризи став тяжкий стан бюджету і платіжного балансу. Іноземні банки відмовлялися кредитувати радянський імпорт. За кордоном з'явилася «чорна біржа» радянських векселів, ставилося питання про конфіскацію на основі рішення суду як суден і експортного вантажу в портах, так і власності СРСР за кордоном⁵. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету – промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»⁶. Мова йшла, між іншим, про виставлення на аукціон безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих кількостях.

Радянський уряд був здатний витрясти з колгоспів весь хліб, щоб забезпечити експортні потреби, і переконливо доводив цю здатність упродовж трьох років. Різде зменшення хлібного експорту пояснювалося не бажанням заалишити хліб у країні, а його відсутністю. У 1932 р. повторилася ситуація 1929 р., коли у держави вичерпалися запаси зерна під час двох поспіль хлібозаготівельних криз.

Дефіцит хліба призвів до різкого зростання антирадянських настроїв серед міського населення, у тому числі у середовищі робітничого класу. В останньому

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 313.

² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 104.

³ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 219, 313.

⁴ Сталин И. Сочинения. – Т. 13. – С. 183–184.

⁵ Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 313, 331.

⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 166–167.

кварталі 1932 р. на централізованому постачанні в Україні перебувало 7 159 500 осіб. Щоб привести витрати хліба у відповідність із його резервами, політбюро ЦК КП(б)У 29 листопада ухвалило зменшити норму для службовців та утриманців робітників і службовців за особливим і першим списками з 400 г на день до 300 г; зняти з постачання кустарів; зменшити фонд громадського харчування на 15 %; додати до борошна ячмінь і кукурузу¹.

Такі заходи підірвали вплив партії серед населення й авторитет вождів серед тих партійців, які пов'язували свій добробут із партійним квитком. Навіть кваліфіковані робітники засуджували економічну політику уряду. На партзборах залізничної станції Мелітополь член партії Щедрин заявив, що робітників виморюють голодом. Його підтримали машиніст депо Кузнецов і машиніст Ніколаєнко (обидва партійці), які сказали: «Ми в корені не згодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нема чим нас годувати»². У листі 20-річного комсомольця Г. Ткаченка С. Косіору є одна коротка фраза, яку автор не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»³. Боротьбі з «правим ухилом» сталінська команда приділяла особливу увагу як по партійній лінії (чистка ВКП(б) після поразки М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського), так і по чекістській. Слід визнати, однак, якнайширшу популярність бухаринців, які обстоювали неп і пропагували в сільському господарстві кооперативи, а не колгоспи. Провал економічної політики Сталіна ставив на порядок денний питання про повернення до непу і кооперативного будівництва. Партія, за винятком її номенклатурної частини, могла об'єднатися навколо цих гасел. Для Сталіна це означало політичну смерть.

Наскільки гострими були настрої в самій партії, свідчить інформація чекістів з 4-ї взуттєвої фабрики у Києві. Помічник редактора фабричної багатотиражки Йосип Гутник заявив колишньому троцькісту (не підозрюючи того, що чекісти старалися перетворювати усіх «колишніх» на своїх агентів): «Ми повинні вимагати: 1) припинити вивіз хліба за кордон; 2) припинити хлібозаготівлю; 3) призупинити колективізацію і розпустити ті колгоспи, які себе не виправдали». Далі він заявив агенту ДПУ: «якби ми висунули гасло "Геть уряд голоду!", то за нами пішла б переважна більшість»⁴.

Антисталінські настрої серед робітничого класу та інтелігенції ставали особливо небезпечними для Кремля через те, що поєднувалися з антиколгоспними селянськими виступами. У довідці секретно-політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі і діяльність антирадянського елемента» (від 5 серпня 1932 р.) зверталася особлива увага на активність, що дедалі зростала, антиколгоспного руху за останні два місяці – червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попереднім роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР – 923 з 1630 по всій країні. На другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи)⁵.

Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям з боку членів партії і комсомольців обсягом 68 сторінок машинопису був підготовлений

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 268. – Арк. 116.

² Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 25. – Спр. 2. – Арк. 6.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 185.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 25. – Спр. 2. – Арк. 315.

⁵ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 440–441.

секретно-політичним відділом ДПУ УСРР станом на 20 жовтня 1932 р. Він з'явився друком у збірнику документів «Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні», виданому в Канаді у 2005 р.¹

Через місяць, станом на 20 листопада 1932 р., було підготовлено нову підбірку матеріалів про настрої членів партії і комсомольців у сільських парторганізаціях України (від серпня). Голова ДПУ УСРР С. Реденс передав цю інформацію С. Косіору з пропозицією обговорити питання на політбюро ЦК КП(б)У².

Як свідчили підслухані чекістами висловлювання, партійці, що працювали в українському селі, були налаштовані різко опозиційно щодо керівництва ВКП(б) і КП(б)У. Вони передбачали, що після вилучення державою всього хліба з урожаєм 1932 р. на Україну в першій половині 1933 р. чекатиме голод. Ситуація була більш грізною, ніж минулого року, коли після вилучення майже всього урожаю 1931 р. Україну спіткав голод, від якого загинули десятки тисяч селян.

Сталін бачив, що його політика «підхльостування» провалюється не тільки через стихійний, але дружний опір селян, який він розглядав як саботаж. Його вкрай тривожив опір рядових членів партії і комсомольців, які повинні були проводити в житті партійні директиви. Ми можемо переконатися з листа Кагановичу від 11 серпня 1932 р., наскільки його непокоїла ситуація в півмільйонній КП(б)У. Він не довіряв навіть керівникам КП(б)У, підозрюючи їх у тому, що вони здатні протипоставити себе Кремлю, «як тільки справи стануть гірше». Що економічна криза поглиблюватиметься, у серпні 1932 р. уже ніхто не мав сумнівів. На Радянський Союз насувалася примара голоду, спричиненого недоугою політикою «підхльостування».

Протидія керівників чищеної-перечищеної, але фрондуєчої КП(б)У ставала для Сталіна грізною небезпекою, оскільки вони могли взяти під контроль і спрямувати в потрібне їм річище соціальний вибух, що назрівав у голодуючій Україні.

Тим часом протидія сталінській політиці «підхльостування» наростала й безпосередньо в Москві. Тут небезпека чаїлася не в перетасованому генсекському складі політбюро ЦК ВКП(б), а в позиції діячів другого ешелону. Керівні діячі російського уряду О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії.

27 листопада 1932 р. генсек скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, – підкреслив генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»³.

¹ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За заг. ред. Ю. Шаповала. – Б. м. (Канада), 2005. – С. 146–211.

² Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 193–263.

³ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

6. Дії Молотова і Кагановича в УСРР

Політичне життя в Радянському Союзі початку 30-х рр. було театром одного актора. Вся влада в партії і країні остаточно зосередилася в політбюро ЦК ВКП(б), яке сформував генеральний секретар. Він міг приймати будь-які рішення і мав можливість реалізувати їх. Однак назвати владу Сталіна необмеженою не можна. Вона була позбавлена легітимності, яку в Російській імперії давали походження, релігія та історична традиція. Вона не була результатом вільного народного волевиявлення, тобто не мала легітимності, якою володіли найвищі посадові особи в демократичних державах. Сталін посідав верхівку в піраміді посадові особи в державі, яка мала в собі самій неподоланну суперечність між формою (демократія) і суттю (диктатура). Отже, його особиста влада мала таку саму неподоланну суперечність. На всі посади по радянській і партійній лініях Сталін обирався, причому вибори в Центральний комітет були таємними і відбувалися на кожному партійному з'їзді. Рішення, які приймали генеральний секретар і очолюване ним політбюро ЦК, мали бути передбачуваними, логічними і високоморальними – в розрізі «пролетарської моралі», яку виробили і пропагували більшовики. Влада не залежала від суспільства, але залежала від громадської думки, тому що називала себе «робітничо-селянською». Саме через це Сталін не дозволяв собі відвертих висловлювань на папері навіть у найближчому оточенні. Для генсека та його команди завжди існувала небезпека втратити владу, «як тільки дела стануть хуже». Політичний режим не змінився б, але на верхину влади вдерлися б інші люди. Тому Сталін постійно використовував превентивний терор, запобігаючи небажаному для нього особисто розвитку подій.

Що означала заява про «нищівний удар» по колгоспниках, національну належність яких навіть не було озвучено, як того вимагали політичні норми кремлівських «інтернаціоналістів»? Маючи справу з театром одного актора, ми ніколи про це не дізнаємося. Але є можливість реконструювати ситуацію у цьому театрі й подивитися, що міг зробити актор.

Можна було припинити політику «підхльостування», визнати право власності колгоспників на вироблену ними продукцію і перейти від реквізицій необмеженої кількості зерна до фіксованого податку. Так зробив В. Ленін у 1921 р. Так пропонували зробити й керівники регіонів та відомств у 1932 р. Врешті-решт, так зробив і Сталін у січні 1933 р., про що далі буде мова. Однак три роки «підхльостування» викликали гостру економічну кризу, найтяжчим проявом якої став голод у багатьох регіонах СРСР. Суто економічні заходи не могли негайно стабілізувати ситуацію, особливо в Україні, яка знову входила в зиму вщент пограбованою і з невиконаним хлібозаготівельним планом.

Важко повірити в те, що Сталін забув досвід другої половини 1921 р., коли у південних губерніях України, на Північному Кавказі і в Поволжі спалахнув жахливий голод, спричинений катастрофічною посухою. Перехід від розкладки до продподатку та інші урядові заходи стабілізували ситуацію, але тільки не в Україні, де розлився повстанський рух. Тоді Кремль на певний час позбавив українське село американської продовольчої допомоги (в Поволжі АРА* діяла з осені 1921 р.) і почав стягувати продподаток у го-

* АРА – Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration, ARA) – добродійна організація США, яка надавала гуманітарну допомогу європейським країнам після Першої світової війни. Х. Раковський зміг укласти договір про допомогу з АРА лише в січні 1922 р.

лодуючих південних губерніях. За два попередні роки наркомпродівці винайшли ефективні методи ревізій. Ось, наприклад, уривок з наказу Вознесенського повітового особливого продовольчого комітету від 15 листопада 1921 р.: «Взять в каждой волости от 15 до 25 человек заложников из кулацкого и середняцкого населения. В случае, если какое-либо село отказывается дать подписку о круговой ответственности или же, дав подписку о выполнении продналога в 48-часовой срок, и по истечении времени продналог будет не выполнен, такие села будут объявлены врагами Советской власти. Половина заложников будет судима, вплоть до применения высшей меры наказания – расстрела, после чего будет взята новая группа. Все наличие зерно-хлеба и зерно-фуража, не придерживаясь цифр причитающегося продналога, в хозяйствах, на коих будет распространена коллективная ответственность, будет конфисковано»¹.

У радянській історіографії стверджувалося, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливішою є версія, що випливала з досвіду боротьби найвідомішого отамана – «батьки» Нестора Махна. Переслідувані кавалерійськими і броньовими частинами Червоної армії, махновці у липні 1921 р. зробили спробу перемістити базу бойових операцій на схід і зробили рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, політична активність селян зменшилася практично до нуля. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні, в Румунії. Голод виявився чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допомагав природі упоратися з повстанцями, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян голодуючих губерній України, хоч їхні жалюгідні запаси не відігравали жодної ролі в зерновому балансі країни.

Дії Й. Сталіна восени 1932 р. щодо України дуже нагадували те, що робив В. Ленін у цій «незалежній» республіці восени 1921 р. Подібність дій простежувалася не за формою (ситуація за 11 років радикально змінилася), а за суттю. Суттю був *терор голодом*.

Заява про «нищівний удар» пролунала 27 листопада, але Сталін почав репресії місяцем раніше – 22 жовтня 1932 р. У цей день політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити на дві декади хлібозаготівельну комісію Молотова в УСРР (у складі голови правління Держбанку СРСР М. Калмановича, начальника об'єднання «Заготзерно» С. Саркісова та ін.) і комісію Кагановича в Північно-Кавказький край. Обидві комісії мали надзвичайні повноваження.

В. Молотов перебував в Україні до 6 листопада, а потім із 17 до 23 листопада. Перші два дні під час другого відрядування він просидів у столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження до Кремля². Вони були опубліковані у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою – «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах,

¹ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 51.

² Командири великого голоду. – С. 36, 239.

які не виконали хлібоздачу. Артїлі-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудовнів або для громадського харчування понад встановлені норми (15 % від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконками зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення¹. Цей зловісний пункт насправді означав, що держава санкціонує проведення масових обшуків із негайною конфіскацією всіх наявних запасів зернових, бо відізнати «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Прийнята під диктовку Молотова постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила пункт 9, що безпосередньо стосувався Голодомору: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконками застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (у межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу»².

У постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада теж був пункт про вилучення у вигляді натуральних штрафів індивідуальної худоби колгоспників. Однак містився ще один важливий пункт, якого не було в урядовій постанові: селян, які не виконували хлібоздачу, дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (у розмірі 15-місячної норми), а й по картоплі (в розмірі річної норми здавання)³.

Таким чином, запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, виробленою у присадибному господарстві.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників⁴. Детальніше ця тема розгорталася у розпорядженні Нарком'юсту УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Нарком'юст давав прокурорам таку вказівку: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба – пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування, на основі самоперевірки досягти ефекта як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудовнів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»⁵.

Ми бачимо, що у продиктованих Сталіним постановах харківського компартійно-радянського субцентру влади містилися пункти, які вели до пере-

¹ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С. 548.

² Там само. – С. 549.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 257.

⁴ Там само. – С. 254.

⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С. 550.

ростання вже поширеного у Радянському Союзі (в тому числі й насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий голодомор. Мова йде про натуральне штрафування тих господарств колгоспників та одноосібників, яких держава вважала боржниками із хлібозаготівель.

Постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти мали певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Цей процес має бути ретельно відстежений (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.

Обсяг хлібозаготівель знижувався від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С. Косіор 8 грудня 1932 р. підготував звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна перебудувати свою роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба»¹. На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином – продовольчого і фуражного) Косіор не покладав надій, тому що вони вже були в основному вивезені з колгоспів. Хліб у колгоспників і одноосібників можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли й не знайти². Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два взаємопов'язані способи: натуральні штрафи і «чорну дошку».

Ідею «чорної дошки» уперше ми зустрічаємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, в яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів³. Ідею було підхоплено в Україні.

Першу постанову про занесення сіл на «чорну дошку» прийнято 6 грудня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР «за явний срыв плана хлебозаготовок и злостный саботаж, организованный кулаками и контрреволюционными элементами» розпорядилися занести на «чорну дошку» шість сіл:

- Вербка Павлоградського району Дніпропетровської області;
- Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської області;
- Лютеньки Гадяцького району Харківської області;
- Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області;
- Святотроїцьке Троїцького району Одеської області;
- Піски Баштанського району Одеської області⁴.

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 282.

² Командири великого голоду. – С. 315.

³ Там само. – С. 254.

⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 278–279.

Перелічені села найчастіше фігурують у літературі про Голодомор. Проте операцію із занесення сіл на «чорну дошку» одночасно здійснювали як республіканські органи влади під диктовку Кремля, так і місцеві адміністрації. Ми можемо стверджувати це тому, що в листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв: «Нами занесені постановою РНК і ЦК на чорну дошку 6 великих сіл. За наявними у нас відомостями, областями на чорну дошку занесені до 400 колгоспів»¹. Лист Сталіну від постанови політбюро ЦК КП(б)У і РНК УСРР відділяє лише 48 годин. Це означає, що постанови центральних органів влади і постанови обласних адміністрацій були фрагментами цілісної каральної операції.

У чому полягала суть цієї операції? Ми не зможемо встановити цього з тексту постанов про занесення сіл на «чорну дошку».

Справді, в цих постановах йдеться про заборону підвозу товарів і колгоспної торгівлі, припинення кредитування, «очистку» управлінського апарату від «всього роду чужих і ворожих елементів» із наступним «вилученням контрреволюційних елементів, організаторів зриву хлібозаготівель». Найбільш серйозно звучить останній пункт, але хіба не проводилися такі «очистки» з «вилученням» всюди і завжди? Чи мало значення припинення кредитування в тій неймовірно тяжкій ситуації, в яку потрапило українське село у зимові місяці 1932–1933 рр.? Про яку «колгоспну торгівлю» продовольством можна було говорити, коли всі стали покупцями, а не продавцями? Чи впливає з усього цього, що піратська «чорна мітка», яку Сталін вручав українським селянам, не була варта серйозної уваги?

Ми можемо оцінити всю серйозність занесення сіл на «чорну дошку» не за постановами, які підлягали друкуванню, а за спогадами людей, які опинилися в таких селах.

Федір Коваленко жив на хуторі поблизу села Лютенька на Полтавщині. У нього відбувся такий діалог із Леонідом Герцем:

«Відповідь: Я лише пам'ятаю голод, тому що я мав сім років, я пішов восени в 32-му році, у вересні місяці, я пішов до першої класи. У нас було в першій класі восени, було 32 учні, а весною кінчали школу 14 учнів всього.

Питання: А решта?

Від.: *А решта померла з голоду, а яких вивезли на Сибір.*

Пит.: Чи в Вашій родині були жертви?

Від.: *В моїй, в нашій родині, де я був, у нас не було жертв, тому що ми жили на хуторі й батько був рибалка, і ми вижили голод рибою. Голод, властиво, що він заторкнув нашу родину, бо мама була пухла і сестра була пухла, але смертних випадків у нашій родині не було.*

Пит.: А рибу не забирали в батька?

Від.: *Рибу? Батько був рибалка, ми мали свого човна, ми жили на хуторі понад річкою, і батько ловив рибу, ночами ловив рибу, тому що вдень не можна було стільки працювати – ще ми не були в колгоспі, але мусили йти працювати. А вже фактично в 33-му році наша родина пішла до колгоспу, там давали хліб. Але батько лише рибою спас усю родину.*

Пит.: Але рибу не забирали?

Від.: *Ні, ніхто не знав, ніхто до нас навіть не приходив. Вони не забирали тому, що вони забрали в 32-му році зимою в листопаді й грудні місяці, забрали все зерно, картоплю, все забрали, включно з квасолею, й все, що було навіть на горищі, які дрібні були сушені груші, яблука, вишні, все забрали» (ЛН63).*

Отже, у занесених на «чорну дошку» селах забирали не тільки хліб, як усюди в Україні. Забирали не тільки картоплю і м'ясо за постановами про

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 284.

«натуральне штрафування», запровадженими теж по всій Україні надзвичайною комісією Молотова. Забирали в цих селах геть усе продовольство. Забирали, оточували село звідусіль і чекали, що буде далі. А далі була смерть...

Виникла проблема: як бути з трупами, де ховати? Про це розповів Василь Шумко (1914 року народження), який учителював у селі Вербки:

«Це село занесено на "чорну дошку". То не всі села були занесені. Але, значить, це може наше село, ще інші, що занесені на "чорну дошку", більше пережили, але ми близько міста жили Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, "чорна дошка". Такий стовб і напис "Бойкот..." Приїхав секретар Дніпропетровської області Хатаевич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: "То чому у вас тут трупи? Беріть усі!" "То якже? Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема". "А, – каже, – так зробіть: візьміть усіх у криницю – ті криниці, що осталися, – закиньте їх і загорнути їх"» (SW10).

На початку грудня до Харкова був відряджений із групою чекістів В. Балицький. Сталін призначив його особууповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня за участю Л. Кагановича Балицький вказав, що обшуками виявлено в усій республіці за дві декади 7 тис. ям і 100 «чорних амбарів», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба¹. З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних амбарів» було неможливо.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну особууповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, які незабаром В. Балицький озвучив у оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перелічуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»².

Тільки на перший погляд наказ був дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, а й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів сталінської доби.

¹ Командири великого голоду. – С. 316.

² Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 189.

В. Балицький в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р. підбив підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «негайного прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ця група, як вказувалося у преамбулі до наказу № 2, виконала те, чого від неї чекали: «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв'язок з закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, "УВО", УНДО) і польським Головштабом»¹. Балицький запевняв, що чекістам вдалося запобігти негативному розвитку подій: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої "Української незалежної республіки"»².

В обох наказах Балицького ми бачимо опис ситуації, дзеркально протилежний реальній. Це не означає, що чекісти будували повітряні замки. Накази треба читати, так би мовити, з дзеркалом у руках, тоді ми побачимо, як причини ставали наслідками, а наслідки – причинами. Сталін справді боявся втратити Україну, як зізнався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Та між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. він завдав запобіжного удару жадливої сили, який цілком унеможливив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи «Української незалежної республіки». Це був той «нищівний удар», про який він попереджав своє оточення на скликаному 27 листопада 1932 р. об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б)³.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням центрів організованого спротиву радянській владі, а й над результатами діяльності цих центрів. Передусім йшла мова про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка полягала передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії та уряду відводили удар від себе.

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких людей завжди вистачало, ями і «чорні комори» мали бути реальними. Балицький кинув усю сільську міліцію, уповноважених по хлібозаготівлях, членів КНС і власну агентуру на виконання цього завдання, але не досяг істотних результатів. У складеній наприкінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня знайдено 14 956 ям, 621 «чорну комору» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна більш вагомою, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений у так званих «озадах», а також у перекупників⁴.

7. Загибель української Кубані

Нерідко стверджують, що від голоду 1932–1933 рр. постраждав увесь Радянський Союз, а не тільки Україна. Беручи це до уваги, керівники Гарвардського проекту вирішили використати під час опитування компаративний метод. Свідків запитували: чи був голод в інших регіо-

¹ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. – С. 297.

² Там само. – С. 297–298.

³ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

⁴ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 4. – Арк. 15.

нах СРСР? Але відповіді виявилися через певні причини непереконливими.

Свідки відповідали, що не бачили голоду в суміжних з Україною регіонах Росії і в Білорусії. Це була правда, але не вся. Треба виявити, що вони могли побачити і чого не могли побачити, перебуваючи поза межами голодуючої України. А для цього треба придивитися до дій двох постачальників хліба, які тоді існували, – селян і держави.

«Держава-комуна» взяла під свою опіку кожну радянську людину, позбавивши її засобів виробництва, за допомогою яких здобувалися засоби прожиття. Тим самим (це часто не беруть до уваги) вона зобов'язалася годувати людей. Економічний крах Радянського Союзу пов'язаний якраз із тим, що він неухильно втрачав здатність годувати своїх громадян.

«Держава-комуна» мала й інші зобов'язання, серед яких на першому плані перебували розбудова апарату управління й силових структур та створення важкої індустрії – першооснови наступального потенціалу радянської імперії. Та в кінцевому підсумку найважливіші завдання теж зводилися до зобов'язання годувати людей, зайнятих у цих сферах.

Постачання в «державі-комуні» здійснювалося за картками й талонами через розподільники. Влада потурбувалася також про «колишніх людей»*, яких не брала на роботу, але ця турбота виявилася надто специфічною. В романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита» є сцени викачування прихованих запасів золота й валюти у колишніх нежданів. Чекісти, про яких ішлося в романі, не змогли запропонувати ефективного методу, а працівники розподільників – змогли. Коли на новобудови першої п'ятирічки запросили тисячі іноземних фахівців, для них створили мережу магазинів державної фірми «Торговля с иностранцами» (Торгсин). У них фахівці отоварювали** свою зарплату, яку держава виплачувала у валюті. Коли світова економічна криза 1929–1933 рр. пішла на спад, фахівці поступово залишали СРСР, але магазини торгсину й далі існували, пропонуючи товари за валюту уже всім охочим. Хто був позбавлений карток на хліб, витрачали в них свої золотовалютні нагромадження. Дж. Мейс поставив як одне з основних у розмовах зі свідками Голодомору питання про торгсину, але цей сюжет стосовно селян розглянемо пізніше.

Як виконували свою роль постачальників продовольства селянські господарства? З відповідей свідків Голодомору стає зрозумілим, що за межами України – добре виконували. Пояснювалося це провалом основної мети радянської влади в комуністичному будівництві – спроб увібрати в директивну економіку весь селянський сектор виробництва. Реалізацію цієї мети ми називаємо колективізацією сільського господарства, але створені колгоспи зберегли в командній економіці відособленість. Завдяки цій відособленості залишився вільний ринок, на якому ціни формувалися за законом попиту і пропозиції. Ось цей ринок і бачили свідки Голодомору, коли виїжджали за хлібом у сусідні регіони. Вільний ринок, який в урядових документах називали колгоспною торгівлею, в Україні тимчасово не функціонував, тому що майже ніхто не міг запропонувати на продаж продовольство.

* Це були живі люди, але в документації чекістів їх називали колишніми, – представники «чужих» класів і небажаних професій.

** Термін «отоварювання» знають усі радянські люди, але в нашій країні підростає покоління, яке його не зрозуміє. Отоварювання – це процес переведення грошей у товарну форму. В умовах ринкової економіки він не існує як процес, тому що ринок завжди пропонує товар.

Критерієм тяжкого голодування з численними смертними випадками у специфічних умовах тогочасного Радянського Союзу було перевищення кількості смертей над кількістю народжень у першій половині 1933 р. Як свідчила статистика, таке перевищення спостерігалось у різних пропорціях в семи регіонах європейської частини СРСР (УСРР, Північний Кавказ, Нижньоволзький край, Центральнo-Чорноземна область, Уральська область, Середньоволзький край, Північний край).

Голод мав три причини. У хлібовиробних регіонах він спалахнув через те, що у селян забрали майже весь урожай зернових культур, у хлібоспоживаючих – внаслідок того, що держава скоротила норми видачі хліба або зовсім зняла з централізованого постачання деякі категорії міських жителів. Третя причина голоду стосувалася тільки УСРР і Кубані. Тут у селян спочатку забрали майже весь хліб нового урожаю, внаслідок чого вони почали голодувати – так само, як і в інших регіонах. Але потім у них конфіскували все їстівне, і голод переріс у голодний мор.

Оцю замасковану під хлібозаготівлі конфіскацію всього їстівного не помічають, а над наслідками її у вигляді потворно вищої (в 10–30 разів) смертності волюють не задумуватися. У російській історіографії виник термін «загальноселянський голод». Тим самим український Голодомор виводиться за межі геноциду, а наші твердження про голод-геноцид не сприймаються російською стороною, як правило – цілком щиро і з обуренням. «Загальноселянський голод», хай навіть із великою кількістю спричинених ним смертей, кваліфікується як соціоцид, який не підпадає під дію Конвенції ООН про геноцид.

Концепт «загальноселянського голоду» є досить переконливим ще й тому, що причиною голоду 1932–1933 рр. у сільській місцевості України теж були спочатку хлібозаготівлі, а в містах – скорочення норм видачі хліба в централізованому постачанні або зняття з постачання окремих категорій населення. Україна зовнішньо не відрізнялася від інших голодуючих регіонів. Наявність чекістської операції з конфіскації всього продовольства треба доказувати, а це не так легко. Можна доказати, однак, що український голод, який був на початковому етапі соціоцидом, як і голод в інших регіонах СРСР, переріс у геноцид. Але доведення якісно іншого характеру цього голоду вимагає аналізу двох напрямів внутрішньої політики Кремля – соціально-економічного і національного. Здійснювати одночасний аналіз двох різних площин кремлівської політики необхідно хоча б тому, що насадження силовими засобами комуністичного ладу здійснювалося в багатонаціональній країні, конституційно побудованій як союз вільних республік.

Специфіка українського Голодомору-геноциду нерідко заперечується внаслідок того, що голод із не менш катастрофічними наслідками спостерігався у двох регіонах РСФРР – на Кубані і в Казахстані. Казахський голод досить добре вивчений, у тому числі молодим італійським вченим Нікколо Пьянчолою. Наслідки відносно загальної чисельності населення були тяжчими, ніж в Україні, але назвати цей голод геноцидом не можна. Влаштований на Кубані голод мав такий самий почерк, як в Україні. Порівняння обох регіонів дає можливість зробити однозначні висновки. УСРР і Кубань мали одну спільну обставину: майже однакову питому вагу українців у складі населення (близько двох третин). Різнилися вони теж однією об'єктивною обставиною: різним адміністративно-політичним статусом. Це дає підстави стверджувати, що терор голодом спрямовувався не проти етнічних українців поза часом і простором, а проти українців

як носіїв державного начала. Населення Кубані постраждало через те, що виявило намір підвищити свій державний статус возз'єднанням з УСРР. Всесоюзний перепис населення 1926 р. засвідчив, що за межами УСРР проживало 7975 тис. українців, у тому числі на прикордонних із Росією територіях – 2755 тис.¹ З 11 округів Північного Кавказу найбільшу кількість українців мав Кубанський округ – 915 тис. осіб, тобто 61,5 %. У цілому Північнокавказький край налічував 3107 тис. українців (37,1 %) ². З ініціативи М. Скрипника політбюро ЦК КП(б)У 27 травня 1927 р. розглянуло питання «Про приєднання до України земель». Зберігся короткий протокольний запис за підписом Л. Кагановича: «У зв'язку з тим, що Всесоюзний перепис, що пройшов, дасть вичерпні дані, визнати за необхідне поставити питання в ЦК ВКП про приєднання до України районів з більшістю українського населення, що з нею межують. Просити ЦК ВКП(б) утворити спеціальну комісію» ³.

Тривалі й настирливі прохання керівників УСРР привести адміністративно-політичні кордони республіки у відповідність з етнографічними не увінчалися успіхом. Американський дослідник Террі Мартін знайшов в архіві документ, який пояснював, чим керувався Кремль, коли ставив остаточну крапку в питанні про кордон. У лютому 1929 р. керівник делегації українських письменників А. Хвиля на зустрічі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) наважився прямо спитати Сталіна, чому питання не розв'язується. Той відповів відверто: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережні, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян» ⁴.

М. Скрипник раніше за Хвилю зрозумів, що Кремль не захоче збільшувати за рахунок Росії людський і економічний потенціал України. Однак, на його переконання, суть справи полягала не у збільшенні території України, а в тому, щоб дати можливість українському населенню не розчинитися в інонаціональному середовищі, зберегти мову, культуру і традиції предків. Під тиском московської бюрократії, яка відповідала за роботу серед нацменшин, і за показної відстороненості Кремля українізація українських етнографічних масивів у Росії поступово зрушила з місця. У травні 1928 р. Рада Національностей з ініціативи Скрипника почала розслідування стану українізації в РСФРР, зосереджуючи увагу, головним чином, на Північному Кавказі. На адресу місцевої влади, яка гальмувала українізацію, пролунала гостра критика. В Москві зробили висновок, що кампанія коренізації радше сприяє радянській краю, тому треба перейти до українізації тих частин партійно-радянського апарату, які обслуговують українське населення Кубані ⁵. Зрештою, політика коренізації, у тому числі й українізації, з 1923 р. була офіційною національною політикою Кремля. Партія більшовиків урочисто проголошувала право кожної людини навчатися, спілкуватися в державних установах і оволодівати здобутками світової культури, користуючись рідною мовою. Дивіденди від такої політики були вагомими, оскільки вона допомагала укоріненню радянської

¹ Садовський В. Українці поза межами УСРР на основі перепису 1926 р. // Українська людина в СРСР. – Варшава, 1931. – С. 138–139.

² Скрипник М. Статті і промови. – Т. 2. Національне питання. – Ч. 1. – Харків, 1929. – С. 322.

³ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 160.

⁴ Terry Martin. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 280–281.

⁵ «Українізація» 1920–1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 260–261.

влади в неросійському середовищі. Проте Кремль враховував і її небезпеку: така політика сприяла національному відродженню, яке створювало фундамент для розгортання визвольної боротьби.

Серед українського населення Північнокавказького краю політика українізації зустріла особливо широку підтримку. Попри саботаж крайової влади, яка не бажала утворення на підпорядкованій їй території другої України, число українців, які навчалися в національних школах, зросло з 12 % в 1928/29 навчальному році до 80 % в 1931/32 році¹. Українці за межами УСРР з ентузіазмом підтримували зусилля українського уряду, що перешкоджали їхній денационалізації. Національне відродження українського населення в Росії подвоювало для влади небезпеки українізації в самій Україні, і Кремль починав відчувати це все більше.

Ми знаємо постгеноцидну Україну – сумирну, лагідну до владних центрів поза її кордонами етнографічну республіку. Але до Голодомору ця радянська республіка була іншою. Досить вчитатися в заяву, яка надійшла в лютому 1931 р. на адресу президії XII Всеукраїнського з'їзду рад від деяких делегатів і гостей з'їзду – робітників харківських заводів. Вони обурювалися тим, що в 1929 р. УСРР з її 30-мільйонним населенням мала не більший бюджет, ніж 5-мільйонна Московська область*. Вони вказували на жахливий стан села («босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд, у сто разів гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії»). Висновок цієї заяви був такий: «Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо її тільки розпочато, а в нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»².

Потрібна була громадянська мужність, щоб піддати критиці курс Кремля з політичних, а не з культурницьких позицій. Тому заяви такого змісту виголошувалися не часто. Але поодинокість відкритих виступів не могла слугувати показником непоширеності опозиційних настроїв у суспільстві. Чим сильніше проявлялася спричинена політикою «підхальстування» економічна криза, тим імовірнішим ставав раптовий сплеск антирадянських настроїв у найбільш небезпечних для Кремля формах.

Від політики українізації в УСРР Кремль відмовитися не міг, попри зростання її небезпеки для центру. Як «титальна нація» союзної республіки українці повинні були володіти зовнішніми ознаками суверенності. Але українізацію в межах Російської Федерації Сталін вирішив негайно припинити. Нарощування пов'язаних із хлібозаготівлями репресій створювало ситуацію, в якій цю акцію можна було здійснити порівняно непомітно.

¹ *Terry Martin. The Affirmative Action Empire. – P. 290.*

* До речі, у цьому факті не було, як то кажуть, «нічого особистого», тільки різниця у фінансуванні столиці та периферії, яка виразно проявляється і в сучасній Росії, і в сучасній Україні. Іншими словами, не було гноблення колонії, якою вважалася Україна, з боку «метрополії», під якою мали на увазі Росію. Протиставлення «метрополія – колонія» властиве для суспільств, які розвиваються нормально, тобто для цивілізацій з неконцентрованою приватною власністю на засоби виробництва. Тим часом керівничі СРСР стали власниками всіх засобів виробництва після їх одержавлення в різних формах. Вони враховували національний чинник у своїй внутрішній політиці, навіть побудували країну на засадах етнократизму з «титальними націями» кількох рівнів, але між центром і периферією (безвідносно до того, була чи не була периферія національною) не виникало відносин, властивих відносинам між метрополією і колоніями.

² Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 426.

22 жовтня 1932 р. на Північний Кавказ відрядили хлібозаготівельну комісію на чолі з Л. Кагановичем. Треба знати тих, хто входив до її складу – вбивць української Кубані. Це – заступник голови Комітету заготівель СРСР М. Чернов, нарком постачання А. Мікоян, заступник голови ОДПУ Г. Ягода, заступник наркомвоєнмора Я. Гамарник, член колегії наркомату РСІ М. Шкірятов, секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев. Мету комісії сформулював найближчий підручний Сталіна Каганович. У протоколі політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада вона була визначена двома пунктами:

- «– доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо – на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби;
- основне завдання зазначеної групи товаришів – виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»¹.

Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч жителів Північного Кавказу. Тому до кожного слова в наведеній тут постанові політбюро ЦК ВКП(б), з якої розпочався відлік жертв, треба поставитися з особливою увагою. Якщо проаналізувати постанову щодо співвідношення між частиною (Кубанський округ) і цілим (Північнокавказький край у складі 11 округів), то виявиться, що частина явно домінує. Посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), тому до сфери інтересів «групи товаришів» потрапив у першому абзаці постанови весь край, хоча і в ньому підкреслювалося: «особливо – на Кубані». У другому абзаці було сформульовано основне завдання «групи товаришів» – злам саботажу сівби й хлібозаготівель. Територія, на якій повинна була розгортатися діяльність надзвичайної комісії, визначалася гранично чітко – Кубань.

Сталінська команда «інтернаціоналістів» визнавала тільки один пріоритет у репресивній політиці – класовий. Цього вимагала партійна програма. Такий пріоритет чітко простежується і в наведених формулюваннях постанови про утворення надзвичайної комісії: саботаж нібито організували контрреволюціонери-«куркулі», хоча заможних селян, яких радянська влада затаврувала цим недобрим словом, було виселено ще в 1930–1931 рр. до малопридатних для життя регіонів СРСР. Усього за ці два роки з Північного Кавказу було виселено 38 404 господарства². Якщо покласти по чотири душі на кожне господарство, виселили до 150 тис. осіб³.

Національну складову репресивної політики Кремля ретельно маскували. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко окреслив географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснив їх фальшивими аргументами: «Не треба брати Північний Кавказ у цілому. Адже північна частина план сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виняткова увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питаннях чистки»⁴.

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання північними округами краю планів сівби й про кращі показники реалізації хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. Ми не зможемо документально обґрунтувати, чому в 1931 р. Україна, єдина

¹ Командири великого голоду. – С. 250.

² Davies R. W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – P. 490.

³ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 143.

⁴ Командири великого голоду. – С. 281–282.

з усіх хлібовиробляючих регіонів, одержала настільки напружений план заготівель, що його виконання супроводжувалося у першій половині 1932 р. смертю від голоду до 150 тис. селян. Так само у нас немає документальних пояснень щодо того, чому напруженість кубанських планів у 1931–1932 рр. істотно перевершувала напруженість планів в інших округах Північнокавказького краю.

Проте прикута до Кубані увага час від часу матеріалізувалася в необережних ремарках керівників високого рангу. Зокрема, 1 листопада 1932 р., одразу після приїзду в адміністративний центр краю Ростов-на-Дону, Каганович торкнувся теми напливу селян з голодуючої України у першій половині року і не утримався від такого зауваження: «Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова»¹. «Приїжджих з України» Каганович зачепив і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону. Але то вже не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської контрреволюції, секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені «куркулі», заможні селяни, «які перероджувалися в куркулів», втікачі із заслання. Лише четверту позицію він відвів тим, хто особливо тривожив радянську владу: «І, насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, козацької інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 осіб інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України»². Як бачимо, тему визвольної боротьби українців Кубані Каганович ототожнив лише з приїжджими «петлюрівцями». Місцева інтелігенція мала три різних означення, але українською інтелігенції на Кубані він «не помічав». Чи це не дивно? Адже він уже готував за дорученням Сталіна таємну постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., яка знищила українську Кубань.

10 грудня, коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання про хлібозаготівлі в УСРР, на Північному Кавказі і чомусь у Західній області, яка ніколи не була важливим виробником зерна, Сталін зненацька відхилився від теми і почав звинувачувати головного натхненника українізації в російських регіонах і пропагандиста воз'єднання Кубані з УСРР Миколу Скрипника у зв'язках із націоналістичними елементами. Звинувачення одного із засновників ВКП(б) у «буржуазному націоналізмі» було таким самим абсурдним з боку генсека, як звинувачення у білогвардійщині. Тим не менш, воно мало продовження через кілька днів у постанові, опублікованій 14 грудня 1932 р. Постанова знаменувала собою відмову від тих напрямів національної політики, які були схвалені після утворення СРСР XII з'їздом РКП(б). Легітимізований партійним з'їздом курс національної політики скасовувався таємною постановою!

Провал хлібозаготівель у цій постанові пов'язувався з контрреволюційною роботою «куркулів», колишніх офіцерів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради (аналог Центральної Ради). Постанова вимагала від органів влади в Україні і на Північному Кавказі «рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед запровадженням вищої міри покарання щодо найбільш злісних із них»³.

¹ Командири великого голоду. – С. 254.

² Там само. – С. 291–292.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 292.

Увага відповідальних працівників Північнокавказького крайкому і крайвиконкому зверталася на те, що «легковажна, не пов'язана з культурними інтересами населення, не більшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу за цілковитої відсутності контролю над українізацією школи та друку з боку крайових організацій дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. п.»¹.

Цією постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов'язувалися забезпечити «систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації». На думку авторів постанови, такий контроль пов'язувався з «вигнанням петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій»². Сформульована в такій формі вимога започатковувала кампанію боротьби з «скрипниківщиною», яка у 1933 р. затягла у свій вир в Україні десятки тисяч представників національної інтелігенції.

У постанові містилася вимога «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також усі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову»³.

Документ стосувався лише Північного Кавказу. Та наступного дня було затверджено постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про заборону українізації в усіх інших регіонах СРСР, за винятком УСРР⁴.

Заборона українізації Північного Кавказу відбулася на тлі жорстоких репресій, здійснюваних комісією Кагановича. 4 листопада його комісія підготувала постанову бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані». З текстом постанови Каганович ознайомив Сталіна, котрий вніс свої поправки і розпорядився надрукувати її в крайовій газеті «Молот»⁵. Цією постановою на «чорну дошку» були занесені перші три станиці – Новорождественська, Медведовська і Теміргоївська. Виступаючи в станиці Медведовській (24 тис. жителів) 5 листопада, Каганович заявив: «Ми переселимо на Північ усіх, хто не хоче сіяти»⁶.

Ще до прибуття Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 15 тис. комуністів (з них на Кубані – 5 тис.). Серед заарештованих був секретар партосередку станиці Отрадна Тихорецького району М. Котов. Уночі він зібрав партосередок і запропонував роздати частину хліба колгоспникам на трудодні, не записуючи цього в книгу обмолоту. Тим, хто обмовиться про таке рішення осередку, він погрожував розстрілом. Однак знайшовся сексот, Котова арештували і засудили на 10 років ув'язнення. А. Мікоян опротестував вирок і зауважив, що Котов після суду вийшов з ореолом героя і мученика. На вимогу Кагановича 4 листопада крайком партії прийняв рішення про перегляд усіх вироків крайового суду. 18 листопада Котова і 15 членів станичного партосередку було засуджено до розстрілу⁷.

¹ Там само. – С. 292–293.

² Там само. – С. 293.

³ Там само. – С. 293–294.

⁴ Командири великого голоду. – С. 312–313.

⁵ Там само. – С. 43.

⁶ Там само. – С. 267.

⁷ Там само. – С. 43.

Одночасно Каганович підготував ще один проект рішення Північнокавказького крайкому – про «чистку» парторганізації краю. Головою крайової комісії чистки був призначений М. Шкірятов. Упродовж двох останніх місяців 1932 р. і в 1933 р. у крайовій парторганізації було виключено з партії близько 40 тис. осіб, а ще 30 тис. без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли за межі краю¹.

8. Новорічна телеграма вождя

Ми переходимо до безпосереднього розслідування акту геноциду в УСРР і на Кубані. Мають бути обвинувачені п'ятеро осіб: генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін; секретар ЦК ВКП(б) і голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії на Північному Кавказі Л. Каганович; голова Раднаркому СРСР і голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В. Молотов; секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев; заступник голови ОДПУ СРСР і особоуповноважений ОДПУ по УСРР В. Балицький. Перелічені особи, крім Постишева, очолювали в Радянському Союзі всі вертикалі влади – компартійну (Каганович), радянську (Молотов) і чекістську (Балицький). Замкнув їх на собі Сталін.

Загальне керівництво теж здійснював Сталін. Молотов потурбувався про те, щоб забезпечити законодавчу основу (натуральні штрафи) для операції, суть якої полягала у стягненні з так званих «боржників» по хлібозаготівлях нехлібного продовольства. Балицький забезпечував невтручання компартійно-радянського апарату у здійснення терористичної операції, а також фізичне вилучення продовольства за допомогою комітетів незможних селян та відряджених на хлібозаготівлі з міст представників підприємств та установ. Найбільш відповідальною була роль Постишева. Після створення несумісних із життям умов у сільській місцевості він повинен був організувати порятунок колгоспників від голодної смерті під гаслом доброякісного проведення кампаній з вирощування врожаю 1933 р. Одночасно він мав здійснити жорстку чистку компартійно-радянського апарату і всього складу півмільйонної КП(б)У під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом» і «націонал-ухильництвом». Обидва завдання вимагали його постійної присутності в УСРР, але на певний час (до чергового партійного з'їзду) за ним залишалася посада секретаря ЦК ВКП(б).

Розподіл ролей між організаторами геноциду в Україні встановлено на підставі документів і свідчень людей, які пережили Голодомор. Опубліковані тут свідчення мають ключове значення, тому що пов'язують між собою розрізнені документи, які стосуються геноциду. Деякі з них не мають, на перший погляд, стосунку до розглядуваної теми і лише в контексті з іншими починають «грати». Це насамперед, новорічна телеграма Сталіна українському селянству. Вона була опублікована ще у 1990 р., але не привертала уваги дослідників Голодомору, хоч сама форма такого звернення генерального секретаря ЦК ВКП(б) несла в собі елемент сенсаційності.

Злочинні дії п'ятірки керівників СРСР, як свідчать документи, відбувалися у певній, добре продуманій послідовності. Доведеться повторити деякі вже названі факти, бо вони необхідні для встановлення цілісної системи доказів.

¹ Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 гг. в Україні: причини і наслідки. – К., 1995. – С. 120.

Сталін постарався представити голод, що поширювався в Радянському Союзі в результаті його авантюристичної політики «підхльостування», як наслідок саботажницьких дій куркулів, підбурюваних організованими діями «ворогів народу».

Як можна бачити з наведеного вище листа Кагановичу від 11 вересня 1932 р., генсек покладав вину за саботаж на всю КП(б)У (згадаємо його зловісне «хе-хе» на адресу очолюваної ним партії в кордонах України). Але до часу він не вживав політично загостреного визначення «саботаж». Ми зустрічаємо його вперше у листі Сталіну, який Каганович написав 5 листопада перед поїздкою в кубанські станиці: «Головне завдання тут тепер – це зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»¹.

Можливо, з правового погляду визначення Кагановича не можна приписувати Сталіну. Проте кожний історик, який ознайомиться з листуванням Кагановича і Сталіна за 1931–1936 рр., може переконалися в тому, що цей помічник у листуванні з Хазяїном (як він називав генсека у найближчому оточенні) не мав власної думки.

Далі визначення «саботаж» ми зустрічаємо у виступі самого Сталіна 27 листопада на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б). Важливо підкреслити, що на цьому засіданні в колі залежних від генсека людей вироблялася політична оцінка групи російських функціонерів на чолі з О. Смирновим, яка відкрито звинувачувала Сталіна у провалі хлібозаготівель і голоді в СРСР. Відводячи провину від себе, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи й радгоспи антирадянських елементів із метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації цих форм господарювання і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, – підкреслив генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»².

Нарешті, ми зустрічаємо визначення «саботаж» в оперативному наказі № 1 по ДПУ УСРР від 5 грудня. Відряджаючи В. Балицького в УСРР, Сталін доручив йому зламати саботаж шляхом створення з наступним знищенням лжеконтрреволюційних організацій, пов'язаних для переконливості з іноземними розвідками. Поставимо після цього запитання: чи могли місцеві функціонери радянської влади чинити опір злочинним діям чекістів, які конфіскацією продовольства перетворювали величезну територію на зону, несумісну з життям? Усіх, хто не виконував таких наказів, звинувачували у саботажі й негайно репресували. Щоб унаочнити загрозу репресій, чекісти організували кілька показових процесів (наприклад так звану «оріхівську справу»). На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано за саботажницькі дії 11 тис. осіб, а за один наступний місяць, тобто до 15 грудня, – 16 тис. осіб, серед них – 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів³.

Голод, який поширювався в результаті сталінської політики «підхльостування», слід характеризувати як штучний. Проте на тлі цього штучного голоду створювалася обмежена кордонами України зона якісно іншого

¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 299.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

³ Командири великого голоду. – С. 316.

голодування, коли услід за хлібом конфісковувалося все їстівне. Як могли повести себе в цій ситуації місцеві органи влади? Сталін передбачав, що може бути по-всякому. Тому він заборонив вживати слово «голод» навіть у цілком таємній документації партійних органів будь-якого рівня. Це слово дозволялося уживати тільки в певному сегменті документації – так званих «особых папках». Наявні в них факти можна було обговорювати не вголос, а тільки у письмовому вигляді, оформляючи відповідний документ тільки в цьому сегменті документації. Цим самим відповідальним особам компартійно-радянського апарату закрили рота. Коли хтось із них робив спроби в бесіді з генсеком піднімати тему голоду, той реагував дуже гостро. Один із небагатьох представників керівництва УСРР, який пережив сталінщину і помер власною смертю, секретар ЦК, Харківського обкому і міськкому КП(б)У Р. Терехов на початку грудня зустрівся зі Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував він у 1964 р., генсек не дослухав до кінця й різко обірвав його тирадою: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач – вигадали таку казку про голод, думаєте нас залакати, але – не виїде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спілки письменників – будете казки писати, а дурні будуть читати»¹. Трохи пізніше, у січні 1933 р. Сталін відкликав Терехова в Москву і призначив на його місце П. Постишева.

Розповідь Терехова часто цитується в історіографії Голодомору. Але при цьому не підкреслюється одна важлива обставина: той голод, про який Терехов розповідав генсеку, не був Голодомором. Голодомор уже починався в тих селах, які десятками й сотнями ставилися на «чорну дошку». Але до новорічної телеграми генсека українським селянам він ще не поширився на всю територію України.

Залишається додати, що сталінське табу на слово «голод» протрималося до 25 грудня 1987 р. Керівники КПРС після XX партз'їзду оприлюднили вражаючі факти про індивідуальні сталінські репресії, особливо ті, які були спрямовані проти керівних державних діячів. Але вони не могли оприлюднити факти, пов'язані з терором голодом, бо не могли зізнатися в тому, що створена Ленінінм держава стала абсолютно безпомічною в руках купки злочинців унаслідок конструктивних особливостей політичного режиму.

Голод на початку 30-х рр. був грубою реальністю, від якої не сховатися. Народу треба було пояснити, що відбувається в унісон з урочистими рапортами про пуск в експлуатацію новобудов першої п'ятирічки. І тому в пропаганді почала інтенсивно використовуватися легенда про підземні «пшеничні міста».

Зокрема, передова стаття газети «Вісті ВУЦВК» від 23 грудня давала таку настанову десяткам тисяч заготівельників, зважаючи на виконання плану хлібозаготівель за станом на 20 грудня тільки на 70,4 %: «Основну частину хліба, яку треба ще заготовити, заборговану державі, можна і треба взяти тільки шляхом неодмінного вилучення незаконно розданого, розкраденого хліба». А 1 січня 1933 р., тобто в день звернення генсека до українського селянства, у газеті «Правда» з'явився допис кореспондента з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Повідомлялося, що тут діяли 50 уповноважених із хлібозаготівель з району та області. Вони повинні були забезпечити щоденне надходження державі в середньому однієї тисячі центнерів зерна. Насправді ж із селян вдавалося вичавлювати не більше 15 центнерів за день. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати,

¹ Правда. – 1964. – 26 мая.

адже є ціле підземне “пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Звичайно, в ці зимові місяці 1932–1933 рр. селяни робили спроби приховати від хлібозаготівельників запаси зерна, щоб можна було дотягти до нового врожаю і врятувати свої сім'ї. Адже навіть за гроші не можна було знайти хліба у пограбованій заготівельниками Україні. Відповідаючи на запитання Л. Герца, жінка, яка свідчила анонімно (1906 року народження, село Майдан-Лабунь Кам'янець-Подільського району нині Хмельницької області), сказала: *«Де ж ти купиш, як там не було нігде нічого?»* (ЛН07). Анатолій Рожнятовський, 1924 року народження, з хутора Волосіння Макарівського району Київської області розповідав: *«У цей час у нас була така як кооперація, також такий магазин такий. Там із їжі нічого не було, взагалі. Категорично нічого не було... Там солі, там трохи таке, там якісь там – голка, чи нитка, щось таке коли не коли там дістали. Але щоб їжа, то не було»* (SW78).

Ховаючи хліб від заготівельників, селяни розуміли, що рятують себе. Параска Желобецька (1898 року народження, село Овсюки на Полтавщині) казала: *«Як були такі люди, що заковували хліб, то потрохи брали й так переживали й з другими ділилися, та й так і переживали, і то як то зуміли, то й так пережили. А які нічого не ховали, то з колгоспу нічого не дали, то вони й померли всі»* (SW32).

Мало хто з жителів міст розумів ситуацію, яка складалася на селі. Їм, напівголодним чи голодуючим, кожна розкрита чекістами схованка з хлібом подавалася як доказ організованого куркульського саботажу з метою знищити голодом героїчний робітничий клас. У ці місяці відчуження міста від села все більше наростало, сприяючи запланованій у Кремлі операції з вилучення всього продовольства у сільській місцевості.

19 грудня з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні», яка складалася з двох пунктів:

- «1. ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР считают, что без немедленной организации коренного перелома в хлебозаготовках в Днепропетровской, Одесской и Харьковской областях Украина не в силах выполнить даже тот дважды сокращенный план, который явным образом проваливают украинские работники благодаря своему несерьезному отношению к заданиям партии и правительства.
2. ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР поручают тт. Кагановичу и Постышеву немедленно выехать на Украину на помощь ЦК КП(б)У и Совнаркому Украины, засесть в решающих областях Украины в качестве особо уполномоченных ЦК ВКП(б) и Совнаркома Союза ССР, разделив труд с Косиором, Чубарем и Хатаевичем, и принять все необходимые меры организационного и административного порядка для выполнения плана хлебозаготовок»¹.

Постанова була актом недовіри Сталіна політичному керівництву радянської України, яке так яскраво проявилось у листі до Кагановича від 11 серпня. Мабуть, на цей час генсек уже продумав в усіх деталях «нищівний удар» по республіці, в якій постійно підвищувався тиск народного гніву. В усякому разі, він бажав мати на цей час у Харкові людей, не пов'язаних з Україною. Йому було замало Хатаевича, який з'явився в УСРР у жовтні, а до того працював близько п'яти років першим секретарем Середньовольського крайкому ВКП(б).

Каганович і Постышев опинилися в Харкові вже через добу. О 10-й годині вечора 20 грудня почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало,

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 295.

судячи зі щоденника Кагановича, до 4-ї ранку. Обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями. Косіор поділився враженнями від поїздки Дніпропетровської областю: тривають повальні обшуки селянських садіб на предмет прихованого хліба, але це дає в середньому кілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка за планом повинна була доздати 26 млн пудів хліба. В області залишалися необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (тобто 18 млн пудів. – Авт.) доведеться збирати розкриттям ям і “чорних амбарів”, – зробив він висновок. – Поки майже в кожному районі знайдено прихованими 2–3 тис. центнерів хліба. Але це – лише незначна частина прихованого і розкраденого»¹.

На цьому засіданні Балицький, як уже згадувалося, назвав підсумкові дані (за дві декади) чекістської кампанії з виявлення прихованого зерна: 700 тис. пудів. Вони були мізерні, тому що заготівельники раніше добре «попрацювали» в республіці. Але Хатаєвич і Каганович в один голос оптимістично заявляли, що обов'язково виявлять в Україні «підземне пшеничне місто». Іншими словами, вони вже діяли за сталінським сценарієм, який було реалізовано у січні 1933 р. – конфіскувати все наявне нехлібне продовольство, маскуючись хлібозаготівельною кампанією.

У світі подальших подій заслуговує на пильну увагу зіставлення висловлювань на цьому засіданні В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи натурою не стягують, і вважав це недоліком хлібозаготівель. Косіор зазначав, що обшуки повальні, але малоефективні. Звідси випливає незаперечний висновок: *на час наради, тобто в третій декаді грудня, натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в цілісну репресивну акцію*. При цьому слід пам'ятати, що саме така акція уже здійснювалася у селах, поставлених на «чорну дошку».

Члени політбюро ЦК КП(б)У і надіслані їм на допомогу посланці з Москви ввечері 21 грудня роз'їхалися по областях. Каганович і уповноважений із хлібозаготівель в Одеській області Ю. Коцюбинський провели 23 грудня настановчу нараду районного керівництва в Кривому Розі. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими самими винахідливими у виявленні прихованого зерна, як колгоспники – у приховуванні. Каганович доповнив вимогу заступника голови Держплану УСРР, сина великого українського письменника М. Коцюбинського такими зловісними тирадами: «У многих секретарей нет ясности – чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года “мамка на перегибах ушибла”. И вот боятся “перекручивания”. Украинская пословица говорит: “Крути, да не перекручивай”. А они решили “зовсім не крутить”. В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов – это не перегиб. Нужно село взять в такой “штосс”, чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»².

Цей безмежно цинічний виступ другого за значенням керівника Радянського Союзу, який дійшов до нас через те, що зберігся щоденник його відряджень в Україну і на Кубань, показує всю небезпеку комуністичної ідеї, коли вона перетворювалася на програму практичних дій. Партія більшовиків стала іграшкою в руках купки карних злочинців, а разом з нею на таку іграшку перетворювалися народи створеної більшовиками «держави-комуни». Українських селян, які у 1919–1920 рр. відвернулися

¹ Командири великого голоду. – С. 315.

² Там само. – С. 323–324.

від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятка років «брали у великий штосс».

Тепер перейдемо до головного. 1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

- а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;
- б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)¹.

Опублікований у 1990 р., цей документ не привертав уваги дослідників. Якщо розглядати його поза часом і простором, ми не відчемо в ньому вибухової сили. Упорядники збірника його не проігнорували, бо не так багато документів ішло в столицю України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, відчули унікальність телеграми, адресованої безпосередньо селянам. Вони навіть спробували виявити причини звернення Сталіна до українського селянства з погрозами і зробили таку примітку до документа: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича у 1932 р. приховування зерна займалися від 85 % до 90 % колгоспників».

У телеграмі один сюжет – про розкрадання урожаю. Примітка доповнює сталінську телеграму даними про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх масштаби. Та ми можемо оцінити ступінь розлученості міського населення, яке перед новим, 1933-м роком почало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Ми можемо оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби «вкраденого» й обтяжувала виною за голод у Радянському Союзі саме українських селян. Громадяни, яких держава годувала одержаним по заготівлях хлібом, не знали, що йдеться про кілограми й навіть колоски.

Хто у кого крав? Держава в опублікованих законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалося завдання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору; в зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма становила від чверті до третини збору². Однак у 1930–1932 рр. держава забирала в Україні майже все, у тому числі насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», що обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком. Цим держава визнала, нарешті, власність колгоспів та одноосібників на вирощену ними продукцію, що нормалізувало економічні відносини між містом і селом.

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 308.

² Сборник законов СССР. – 1930. – № 24. – Ст. 256.

Повертаючись до телеграми, слід зазначити, що чекісти постійно тримали Сталіна в курсі справ щодо виявлення прихованого хліба. Генсек знав, що явних або прихованих запасів хліба в розмірах, які мали значення для держави, в Україні вже не існувало. Отже, прихований зміст телеграми явно не збігався з дійсним. У цей час уже готувалася постанова про перехід від відносин між державою і колгоспним селом на податкову основу. В Кремлі вирішили, нарешті, реалізувати пропозиції Я. Рудзутака і С. Коціора, які повторювали здійснений В. Леніним у березні 1921 р. перехід від продрозкладки до продподатку. Тож навіщо було генсеку звертатися до українських селян?

Жахливий зміст сталінської телеграми розкривається механічним зіставленням її двох пунктів. Перший пункт був попередженням: здавайте хліб, інакше буде недобре. Другий пункт адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого крім обшуку. Отже, сталінська телеграма українським селянам була сигналом до масових обшуків. Під час обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. Які дії Кремль передбачав у другому випадку, не повідомлялося. Зате було відомо, що з листопада 1932 р. почали практикуватися натуральні штрафи. Звідси випливав зрозумілий для всіх висновок: тих, у кого не знайдуть хліба, треба штрафувати.

Натуральне штрафування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно вплинути на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? В листопаді й грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафування ще не було масовим, хоча теж стало звичним. Поеднання обшуків із натуральним штрафуванням в одне ціле за сигналом Сталіна якраз і було «нищівним ударом».

Яке продовольство хлібозаготівельники забирали у селян, коли не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановах йшлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про «другий хліб» – картоплю. Але сталінська акція не розраховувалася на вилучення прихованого хліба, генсек знав, що хліба не було. Йшлося про вилучення всього незернового продовольства, щоб у жахливий спосіб ускладнити ситуацію у вже голодуючому селі. Тому заготівельників не обмежували наявними інструкціями про натуральне штрафування.

Ми не маємо документа, в якому керівники держави давали б розпорядження конфіскувати абсолютно все продовольство в селянських господарствах із метою створити їх власникам несумісні з життям умови. Такий документ із зрозумілих причин існувати не міг. Але наявність усних інструкцій подібного змісту підтверджується узгодженістю дій місцевої адміністрації в межах всієї України. Про це розповідали свідки Голодомору.

Федір Капуста, 1900 року народження, село Горби на Полтавщині:

«...Я знаю тільки, що 21 січня, чи то 21 листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників, і забирали все чисто, що не є. Що знайшли – жменю пшона – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребях – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все дочиста» (ЛН08).

Анонімний свідок, чоловік 1900 року народження, село Шишлівка (тепер під Кременчуцьким водоймищем):

«...Молоді люди, комсомольці ходили збирали, вибирали всі останні, які були там з продуктів харчових, із зернових, чи хлібні, навіть із печі витягали й з горшків – що-небудь було і те забрали. У печі» (LH09).

Анонімний свідок, жінка 1905 року народження, Дніпропетровськ:

«...Квасолю до фунта забрали, де в кого горох, квасолю, все забрали, бо вони наложили на вас такий план до двору, а в вас нема чим, вони приходили, все забрали» (LH12).

Анонімний свідок, чоловік, 1903 року народження, Зіньківський район, села не назвав:

«...Хто недобре заховав, той пропав. 31-й, в 32-му ще гірше, а в 33-му, зразу ж, восени 32-го на 33-й, то вже забирали все на світі. І так робили, щоби, значить, вже загонуть у колгоспи решту, то лякали людей, ганяли з хат, хоч він бідний, а противився радянській власті – виганяли його з хати, а хату розбирали. А не розібрали, то дали бідному, а його вигнали з хати і прямо на сніг, і все. Викидали, викидали, викидали там щось то, а те все пропало, він вже не забрав, а його викидали з хати. Це в 33-му на початку. І то вже позабирали той хліб до кінця і почався голод...

Питання: А чи бувало таке, що брали хліб від людей, що вже видно було, що вони вмирають?

Відповідь: А то ж спеціально голод робили в тій формі. Забирали, чи він голодний, чи він холодний, що найшли – те забрали. З горшків, у горшки там квасоля стояла або щось, то забрали, все забирали, підряд, що найшли, то було все їх» (LH14).

Дмитро Корнієнко, 1918 року народження, хутір у Понорницькому районі на Чернігівщині:

«Маму нашу судили на початку 33-го року на вісім років в'язниці... Сестра моя 27-го року народження, і ми осталися, але ще ніби в своїх стінах, і тому покійна бабуся вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я бригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася – по виכותці хлібозаготівлі... Ну й покійна бабуся принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, півстакана пішоно зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пішоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: "Ага, пішоно". І питався до решти: "Хто має торбу з пішоном, щоб висипати то з стакана". І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жодної їжі» (LH29).

Анонімний свідок, жінка 1923 року народження, Дніпропетровська область:

«...вже як нас з хати вигнали – то ж ми вийшли так, як стояли, що ми нічого не мали. Отже, ми йшли й що нам люди дадуть (щоб ніхто не бачив із активістів), те ми мали їсти. Ну, то так нишком хтось там або принесе, або ми підем із дітей. Старі ніде не ходили, навіть до хати – тільки діти. Підуть там, принесуть чи муки чи щось такого – скоренько спекли чи зварили й з'їли. Ну, один був такий випадок, що принесли (чи старша сестра, чи брат, я вже не пригадую, хто приніс) буряки, картоплю, отаке, що можна борщ зварити. Ну, й ми зварили борщ. І в нас же не було вже ні посуду, нічого, то люди дали вже нам якийсь казан. Зварили той борщ, і ми ще його не вспіли з'їсти – прийшли активісти. І так як ми були, в якій хаті ми не були – до нас майже щодня приходили активісти. І дивилися – що ми маємо в хаті. І часами подивляться – ну, нема ніде, ні крихти! Кажуть: "Чим ви живитися, що ви ще досі живі?" І як ми той

борщ зварили й всі ж чекали, бо ось зварим і зараз з'їмо! А тут активісти прийшли. Прийшли, поперекидали там усе, що там було... А тоді один подивився: ах, каже, пахне борщ! Тоді взяв той борщ, виніс надвір, вилив на попільнику – а той казан забрав!» (LH46).

Григорій Мороз, 1920 року народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині:

«...брали, що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними – то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося і тоді:

– Ну, чим ти живеш?

– Нема нічого.

– Ну чим ти живеш?

– Ну та як, та живу.

– Чого ж ти не здох?» (SW09).

Теодора Сорока, по чоловікові Трипляк, 1924 року народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині:

«Навесні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже почалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала... вони зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і кинув у воду – варив у горшuku, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір» (SW83).

Олекса Сонипул, 1915 року народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав:

«...В 33-м році перед самим Різдом в нашому селі ходили бригади на викачці хліба. Забирали все, що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро – найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То на завтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було» (SW88).

Марія Панченко, 1924 року народження, село Кунівка Кобеляцького району Полтавської області:

«Те, що вродило, зібрали, віддали до держави, а людям немає нічого. Свого немає і немає. Ще присадибна ділянка була і щось там посадили: буряків, капусту, огородину, яку то зібрали, але й те прийшли забрали» (SW35).

Анонімний свідок, 1903 року народження, село Осича Балка, Звенигородський район (тепер Черкаської області):

«...одна жінка в нашій селі, вона бідна дуже жінка... поля в них не було, а город був, в неї може було півгектара города, то вона там собі трошки щось посадила, то того жита трошки посіяла, то вона закопала відро... жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так знайшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали. На Колиму...» (LH19).

Галина Біловус, 1927 року народження, село Брагинівка Петропавлівського району на Дніпропетровщині:

«...ті, що приходили з крочками забирали, то все навіть вишукували, сіни кололи дротами, такими великими, і лазили навіть на піч і в тих ляльках, що мама кидала куснички, щось там зернинки чи там якоїсь, то забирали й висипали» (SW62).

Анонімний свідок, жінка 1921 року народження, Онуфріївський район (сучасна Кіровоградська область), села не захотіла називати:

«У нас також прийшли й шукали хліба. В нас не було нічого – було трохи муки й там щось стояло, якась крупа. То вони забрали. Мали такий великий мішок зі собою, і все разом – насіння, і мука, і пшениця – і все в той мішок! То вже було потім, хіба ж для свиней можна давати, бо воно так було помішане. І вони все туди зсипали» (SW97).

Грицько Сірик, 1918 року народження, хутір Бабаків на Сумщині:

«Відповідь: ...як Вороніж грабили, я був на хуторі. А хутір як грабили, десь на Водохрещення, я вже був у школі.

Питання: Де в школі?

Від.: У Вороніжі.

Пит.: Ага!

Від.: *Бо як я приїхав вже по (пропуск у стенограмі, мабуть: по тому. – Авт.), прийшов після Водохрещення, то батько, кажуть, забрали картоплю, і кобили забрали, горшки поперекидали, і капусту перекинули. Все забрали, що вони бачили» (UFRC13).*

Анонімний свідок, 1903 року народження, село Кобеляки на Полтавщині:

«Питання: А коли почався голод у Вашій околиці?

Відповідь: Ой, у 33-м році. У 33-му році визначали таку комісію, щоб ходили і забирали все з хат. Де в кого. То навіть у горшках, у кострулях, де насіння було, то позабирали. Де квасоля, де там горох, де там насіння було з гарбузів тощо, то все позабирали. Навіть з печі хліб вибирали» (UFRC18).

Тут наведено відповіді на головне запитання анкети Дж. Мейса: що конфісковували, як конфісковували? Комісія Конгресу США бажала знати, як створювалися для селян умови, несумісні з фізичним існуванням, і після вислуховування свідків зробила закономірний висновок про геноцид. У мене інше завдання: зіставити наведений вище сталінський документ із відповідями свідків, щоб визначити в деталях, як здійснювався «нищівний удар». Саме через це цитати зі свідчень використовуються в цьому разі не як ілюстрація, а як досить представницька вибірка: 16 із двох сотень відповідей. Щоб упевнитися в наявності прямого зв'язку між сталінською новорічною телеграмою і Голодомором, кожний читач може ознайомитися у цьому виданні з усіма відповідями на поставлене Дж. Мейсом запитання, а потім зіставити відповіді «фашистських колабораціоністів» (так називали у нас в добу В. Щербицького людей, які свідчили перед комісією Мейса) з колосальною кількістю інших спогадів, опублікованих в Україні після 1988 р.

Немало людей кажуть нам: ми не віримо, що радянська влада була здатна знищувати голодом власних громадян, покажіть документ! Ось він, документ – новорічна сталінська телеграма українському селянству. Чи зможе хто-небудь інтерпретувати її зміст в інший, більш сприятливий для Сталіна спосіб?

Як ми бачимо, свідчення про конфіскацію нехлібного продовольства йшли з усіх куточків України. Власне, й голодний мор унаслідок цієї конфіскації охопив усю Україну, за винятком розташованих у різних районах порівняно невеликої кількості колгоспів (близько півтори тисячі), які виконали в 1932 р. хлібозаготівельний план, а також вузької прикордонної смуги на Правобережжі. Менша смертність у сільській місцевості промислових районів Донецької області пояснювалася тим, що пограбовані селяни мали

родичів, які працювали на шахтах і металургійних заводах, а в Поліссі – наявністю лісів та водойм, де можна було врятуватися дарами природи.

Закономірно виникає запитання про хронологічну пов'язаність сталінської телеграми з каральною конфіскацією всієї їжі. Свідки Голодомору через півстоліття здебільшого не могли назвати точну дату, хоча в деяких наведених вище свідченнях про неї згадано. Але ми знаємо, коли з'явилися натуральні штрафи, як їх почали використовувати в селах, занесених на «чорну дошку»! Звідси можемо зробити надійний висновок: конфіскація всієї їжі в листопаді–грудні 1932 р. здійснювалася на обмеженій території.

З іншого боку, ми знаємо, що з лютого 1933 р. радянський уряд почав годувати через колгоспи і радгоспи голодуючих селян. Є сотні й тисячі архівних документів на цю тему. До 75-річчя голоду 1932–1933 рр. у СРСР архівісти Російської Федерації випустять у світ збірники таких документів, покликани показати власній і міжнародній громадськості, як радянська влада турбувалася про голодуючих.

Отже, виокремлюється цілком певний період, коли здійснювалася профілактично-каральна акція – січень 1933 р.

9. Блокада

У прикордонних із Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згаданого Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село».

Той відповів: «У нас ці переходячі появилися на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хлібу. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували» (LH29).

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, вони йшли в найближче місто, і там помирали. Владу найбільше турбували не ті, хто помирав у містах, а ті, хто намагався покинути зону бідування, на яку перетворювалася вся Україна. Грицько Сірик розповідав інтерв'юєру з Українського дослідницького центру по голоду 1932–1933 рр. у Торонто:

«Відповідь: І люди з України їхали потягами – товарними, вантажними, переважно вантажними, значить, цеплялися на платформу, на дах. І їхали в Росію. От у нашій районі...»

Питання: Так що вони їздили через Вашу частину?

Від.: Так! Бо ж я Вам казав, що залізниця йшла якраз у нас поміж хутором, а коло нашої садиби яких, скажем – через Ямпіль, через хутор Михайловський до кордону. Але на Сузенці переважно, а на... річці на Русі. Там затримували потяги, скидали всіх тих голодних.

Пит.: Хто, значить?

Від.: Ну, хто? Частина війська, НКВД, і навіть активісти, бо не пускали голодних у себе в село. Звичайні люди, звичайні активісти. Не пускали. Кажуть: «Ну хто ты, хохол, едешь – то грабить?» І от усі, що скидали їх, які здоровіші, значить, і згоджувалися їхати кудись на північ добровільно на каторгу, то їх позабирали туди. Який немочний, то їх зачиняли в вагони кудись на станції, і скидали там десь далі на Україні. А деколи, деякі розбігалися, розлазилися по Сіверщині» (UFRC13).

Проф. В. Данилов разом із великим колективом російських та іноземних учених підготував і видав п'ятитомний збірник архівних документів «Трагедия советской деревни». В ньому надруковані три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним із метою припинення втеч від влаштованого ним голоду. Основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. – був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся)¹.

Цей директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства та наявною документацією про «натуральні штрафи» (яка доповнювалася усними інструкціями про конфіскацію всякої їжі), засвідчує намір Кремля організувати в сільській місцевості України суцільний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих генсеком заходів:

«До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян “за хлібом” в ЦЧО*, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації “через селян” в північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські і чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не може бути допущене повторення минулорічної помилки»².

В. Балицький не випадково одержав ще наприкінці 1932 р. завдання створити низку контрреволюційних організацій. Це допомогло генсекові перекваліфікувати селянські втечі від голоду в очах компартійно-радянського апарату в антирадянську витівку. Директивний лист від 22 січня 1933 р. був логічним продовженням попередніх акцій, спрямованих на фізичне винищення мільйонів громадян України.

Цей лист започатковував блокаду. Заборонявся масовий виїзд селян із Північного Кавказу в інші регіони і в'їзд у межі краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і в'їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни (це слово в документі бралося в лапки), які встигли виїхати з України і Північного Кавказу, підлягали поверненню до місць їхнього проживання (після вилучення з їхнього середовища «контрреволюційного елементу»).

Керівники регіонів, до яких потрапив директивний лист, реагували оперативно. 23 січня з'явився ідентичний документ за підписом М. Хатаевича і В. Чубаря, а 25 січня – постанова бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б. Шеболаєва. Сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі села. Заборонялася видача проїзних квитків на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. Створювалися на залізничних виходах оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. Чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами поселень³. За даними ОДПУ, які наводив М. Івницький, упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР – 38 тис., на Північному Кавказі – 47 тис., в ЦЧО – 44 тис., у Західній області – 5 тис., на залізницях – 65 тис. 186,5 тис. затриманих

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 32.

* Центрально-Чорноземну область.

² Там само. – С. 635.

³ Там само. – С. 637.

були відправлені додому під конвоем, майже 3 тис. – засуджені, інші перебували у фільтраційних таборах ¹.

У вступній статті до третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» його відповідальний редактор, нині покійний Іван Зеленін приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Його висновки варто навести без купюр:

«Отже, в наявності є якийсь ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) з організації "Великого голоду". У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. – дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства й одночасно програми дій – "відповіді нищівним ударом"); постанова про паспортну систему від 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені» ².

Іван Зеленін був найавторитетнішим, поряд з теж уже покійним Віктором Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він називав директиву від 22 січня 1933 р. одним із небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (в цьому разі не сперечатимемося – усвідомлену чи неусвідомлену) в організації масового голоду 1932–1933 рр. Зеленін висунув також свою версію причин, яку теж доцільно зачитувати: «Виникає все-таки запитання – якими цілями при цьому керувався генсек – бажанням покарати селян за "італьянку" як спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, або за будь-яку ціну "взяти хліб" для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге» ³.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків зі вступної статті І. Зеленина? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій. До цього долучається також і те, що Зеленін визнав намір Сталіна викликати в селянському середовищі голод.

Під кутом зору міжнародного права питання щодо мотивів Сталіна під час нищення голодом селян (покарання за «італьянку» або бажання взяти хліб) є другорядним. Більше важить визнання Зелениним того, що заздалегідь сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селян. Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не передбачає розкриття причин геноциду. Міжнародний закон вимагає іншого: доведення наміру знищення, а сам геноцид кваліфікує як «намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

У процитованому тут визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство належить до не передбаченої Конвенцією ООН соціальної групи, тому позиція І. Зеленина не може бути аргументована на користь визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом. Значущим є поки що тільки те, що цей учений визнав намір Кремля нищити людей.

¹ *Ивницкий Николай*. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ, 28 листопада 1998 р. – К., 2000. – С. 114.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 33.

³ Там само. – С. 32.

Зупинимось тепер на недоліках аналізованої позиції, залучаючи до розгляду, крім зазначеної вище публікації, й спільну статтю В. Данилова та І. Зеленіна, надруковану в 2004 р. у 5-му числі журналу «Отечественная история». Цю статтю було написано після обговорення в Москві книги великого колективу українських учених «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки», виданої Інститутом історії України НАН України до 70-ї річниці Голодомору (відп. ред. – В. Литвин). Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, російські вчені не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. Тож Данилов і Зеленін у згаданій статті висловилися щодо цього так: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як “цілеспрямований геноцид українського селянства”, на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»¹.

Невдовзі після цього наших опонентів не стало. Це велика втрата для російської історичної науки і всієї світової наукової спільноти. Тим більше, що перспективні російські історики молодшого покоління не поспішають братися за розробку «суперечливих тем».

Продовжимо, однак, аналіз аргументів І. Зеленіна щодо загальноселянської трагедії початку 1930-х рр., відтворених із буквальною точністю в їхній спільній із В. Даниловим статті в журналі «Отечественная история». Безперечно, закон від 7 серпня 1932 р. стосувався всього радянського селянства, хоч був ініційований подіями в Україні. Обіцянка відповісти на саботаж селян, які не бажали задурно працювати в громадському господарстві колгоспів, «нищівним ударом» також стосувалася всього радянського селянства. Сталін цілком відверто роз'яснив свою позицію в листі М. Шолохову від 6 травня 1933 р.: «Уважаемые хлеборобы вашего района (и не только вашего района) проводили “итальянку” (саботаж!) и не прочь были оставить рабочих, Красную Армию – без хлеба. Тот факт, что саботаж был тихий и внешне безобидный (без крови), – этот факт не меняет того, что уважаемые хлеборобы, по сути дела, вели “тихую” войну с советской властью. Войну на измор, дорогой тов. Шолохов...»²

Позиція Сталіна зрозуміла. Ми знаємо, як він прореагував на конкретне прохання Шолохова, коли той повідомив про голодування на початку 1933 р. 49 тис. козаків у Вьошенському районі з наявного 50-тисячного населення. Тоді генсек написав Молотову таку записку: «Вячеслав! Думаю, что надо удовлетворить просьбу Шолохова целиком, т. е. дать дополнительно вещам 80 тыс. пудов и верхнедонцам 40 тысяч. Дело это приняло, как видно, “общенародную” огласку, и мы после всех допущенных там безобразий – можем только выиграть политически. Лишних 40-50 тыс. пудов для нас значения не имеют, а для населения этих районов – имеют теперь решающее значение»³.

Ми знаємо також, як Сталін прореагував на небажання всього радянського селянства працювати в колгоспах без оплати праці. Звинувачення в саботажі призначалися для широкої публіки, щоб відвести від себе закиди в авантюристичній політиці «підхльостування». Селяни вели себе цілком природно, і цю просту істину генсек уже збагнув, у всякому разі – з моменту появи постанови про запровадження натурального податку з колгоспників

¹ Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – № 5. – С. 109.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 720.

³ Івницький Николай. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні... – С. 116.

та одноосібників. Звинувачення селян у саботажі суперечило логіці переходу від продрозкладки до продподатку, який мусили здійснити Ленін у березні 1921 р. і Сталін – у січні 1933 р.

Проте одночасно з відступом у січні 1933 р., який визначив автономний статус колгоспів у загальній системі директивної економіки і збереження в Радянському Союзі в урізаному вигляді ринкових відносин, Сталін завдав «нищівного удару» по УСРР і Кубані. «Ніщівний удар» матеріалізувався теж у січні 1933 р. у вигляді операції з вилучення у селян (після попередньої конфіскації хліба) всього нехлібного продовольства, після чого був перенесений на українську інтелігенцію і весь склад КП(б)У. Отже, загроза завдати «нищівного удару» стосувалася всього радянського селянства (хоча була ініційована конкретною ситуацією в Україні), а реалізація цієї загрози торкнулася якраз України.

Ми можемо назвати голод 1932–1933 рр. у СРСР загальноселянською трагедією. Проте є різні форми голодування. Помірковано: проти кого конкретно з показовою метою був спрямований «нищівний удар»? Показовість – це головна ознака терору: знищувати одних, щоб залякати інших. Відповідь про спрямованість «нищівного удару» дає сталінська директива від 22 січня 1933 р.: проти УСРР і Кубані. Тільки 16 лютого директиву було поширено на Нижньоволзький край, звідки теж почали масово виїжджати селяни, у яких конфіскували весь хліб¹.

Ланцюгу сталінських акцій, що їх перелічив І. Зеленін, бракує найважливішої ланки – новорічної телеграми Сталіна українським селянам... Це й не дивно, адже телеграма пов'язана з акцією, документально не підтвердженою, а саме – із запровадженням суцільних обшуків селянських садіб з одночасною конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну «правову» основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Проте, за свідченнями тих, кому пощастило вижити, репресії вийшли за межі, дозволені наявним на той час каральним законодавством, і перетворилися на акцію, що позбавляла селян усякого продовольства, тобто створювала для них умови, не сумісні з життям.

Дмитро Корнієнко з Чернігівщини розповідав, що до їхньої хати прийшли з кількома торбами і по-хазяйському висипали півсклянки пшоно у торбу з пшоном. Жінка з Кіровоградщини повідомила, що до них «заготівельники» прийшли з одним мішком, куди зсипали все підряд, так що суміш можна було згодувати хіба що тільки свиням. Та в усіх випадках те, що відбирали у селян, не було потрібно ні місту, ні армії. Так само не варто приписувати Сталіну намір карати селян за «італьянку», хоча, як пізніше буде показано, каральна акція здійснювалася під гаслом «Хто не працює, той не їсть!» Генсек своїх мотивів не розкривав, але історики мусять зрозуміти, що він турбувався про збереження свого становища на владному Олімпі. Він добре розумів, що голодні селяни можуть виступити проти влади, але зовсім голодні стають безпечними.

Не слід обмежуватися твердженням, що всі сталінські конфіскаційно-каральні акції були спрямовані тільки проти українського селянства. Викачування зерна здійснювалося в усіх хлібовиробних регіонах і спричинило голод, від якого селяни намагалися рятуватися втечею до інших регіонів. Так було в Поволжі 1933 р., так було і в Україні за рік до Голодомору. Проте масова акція викачування незернового продовольства в січні 1933 р. обмежилася рамками УСРР і Кубані.

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 644.

Чи могла вплинути на блокаду України постанова про запровадження внутрішніх паспортів, яка була опублікована раніше за директиву від 22 січня 1933 р.? Безперечно, паспорти з обов'язковою пропискою для населення міст і новобудов мали на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І. Зеленін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А. Єнукідзе так обґрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: «Необхідно попередити неконтрольоване переміщення країною величезних мас сільського населення»¹. Проте на конкретну ситуацію, що склалася в УСРР і на Кубані в перші місяці 1933 р., введення паспортів аніскільки не вплинуло. Паспортизацію населення не можна було здійснити за лічені тижні або місяці. Наміри держави щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР», у якій підкреслювалося, що сільські мешканці «паспортизації не підлягають»².

10. Причини Голодомору очима свідків

Зіставляючи документальні джерела з розповідями свідків Голодомору, ми встановили час здійснення терористичної операції чекістів, а також причетність до неї зовсім вузького кола осіб – Сталіна та кількох його підручних. Тим часом учені, які вивчають історію комуністичного будівництва в багатонаціональній країні, дійшли висновку, що від жовтневого перевороту більшовиків і до смерті Сталіна головним методом державного управління залишався масовий терор. Звідси випливає, що корені Голодомору апріорі слід шукати у переплетенні політичних, соціальних і національних процесів, які вирували в Радянському Союзі – багатонаціональній державі, конституційно побудованій на засадах етнократизму. Залежно від завдань, які ставили керівники країни, а також від проблем, які виникали перед ними, масовий терор спрямовувався проти певних соціальних, етнічних або національних груп суспільства.

Потрібно констатувати, що природа Голодомору відрізнялася від інших форм геноциду хоча б унаслідок неможливості укласти більшовицький екстремізм у рамки історії людства, яка розвивалася природним шляхом. Не підлягає сумніву, що це був різновид масового терору, а не етнічної чистки. Говорячи про Голодомор, можна користуватися неологізмом, запропонованим Робертом Конквестом – терор голодом.

Ці висновки не оспорожують серйозні вчені, якщо вони залишаються на науковій платформі. Однак дослідження Голодомору від початку стало ареною боротьби, в основі якої перебувають ідеологічні і національні інтереси. Не заглиблюючись у цю проблему, подивимосся, як уявляли собі причини Голодомору ті, хто свідчив перед Комісією Конгресу США. Треба віддати належне організації опитування: учасники Гарвардського проекту мали давно сформовані судження про «імперію зла», як охрестив Рейган Радянський Союз, але не нав'язували свої переконання свідкам. Вони прагнули одержати неспотворений результат.

Опитування виявило різні судження щодо причин Голодомору. На них, як не дивно, мало відбилися роки перебування в Північній Америці. Це пояснюється, мабуть, похилим віком свідків, який заважав інтеграції їх

¹ Там само. – Т. 3. – С. 32.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 632.

в американське суспільство. Досить вказати, що тільки окремі з них спілкувалися англійською мовою. У тритомнику свідчень панувала українська мова. Він навіть може бути використаний як джерело діалектологічного дослідження. Свідки походили з різних районів України, і їхня жива мова з абсолютною точністю відтворювалася на папері. Судження свідків про причини Голодомору істотно різнилися. Одні з них висували на передній план причини національного, інші – соціального характеру. Розглянемо таку підбірку суджень:

«...*То все було штучно, щоб знищити людей українських*» (Марія Сенишин, 1925 року народження, Коростенський район на Житомирщині, LH01);

«...*Тепер кажуть, що вони не хотіли йти в колгосп, то за те голод зробили. Ні, вони (селяни. – Авт.) вже були в колгоспі, вони (влада. – Авт.) мучили, вони мусили їх вимучити, бо то українець, він хотів свою державу, він хотів вільно жити, він хотів, щоб його ніхто не чіпав, то українці хотіли цього...*» (анонімний свідок, жінка 1905 року народження, з Дніпропетровська, LH12);

«...*Ті твердження, що людей було загнано в колгосп, що для того зробився голод, для того, щоб людей загнати до колгоспу, то не відповідає факту, правді. Отже, то було спеціально зроблено владою, лише щоб покарати українську націю, а навіть знищити її до тла. Можливо це за те, що в свій час українці спротивлялися радянській владі*» (Костянтин Степовий, рік народження не зазначений, із Полтавщини, села не назвав, LH16);

«...*Їхня мета була просто зруйнувати Україну й вирішити, що нема України. Оце їхня мета тільки була. Видушити, щоб всі вимерли, всіх людей, Україну. А Україна така – вона кріпка стояла і тепер стоїть. Вони били їх, а вони вставали і не покорялися*» (анонімний свідок, жінка 1906 року народження, село Гоголів під Києвом, LH21);

«Питання: Чи Ви думаєте, що голод був проти заможних селян чи проти українців як нарід?»

Відповідь: *Я думаю, що й так, й так. То все приймалося до уваги. Бо спочатку вони об'явили ворогів заможних селян. Пізніше вони об'явили ворогів тих, що були незаможні селяни. Тих заможних селян вони називали – куркулі. Тих незаможних вони називали – підкуркулі. Тих незаможних вони називали – підкуркульник. А тоді вже й за бідних взялися. Так що то була тільки система. Спочатку заможних, а тоді менше, а тоді менше. Я думаю, їхня остання ціль була проти України, зламати спротив, зробити рабами, щоб можна було мати що хочеш з України й скільки хочеш. Я думаю, що то було для того зроблено, щоб справді поставити Україну на коліна*» (Семен Овечко, 1925 року народження, село Володимирівка на Запоріжжі, SW59);

«...*Вони навмисне то зробили – вони хотіли цю націю цілком знищити. То все. То було винищення людей. Не то що там, а щоб їх не було зовсім. Бо, бачите, вони без України не можуть жити, бо наша країна – це є багата земля. Там усе росте. Там усе є. То є чорнозем. Навіть німці, Ви знаєте, що брали такі truck-и й возили до вагонів і везли в Німеччину землю нашу чорну. Правду Вам кажу. І Росія не могла без нас жити, бо вона є бідна, то вона не хотіла нас пустити. І то вона на те робила, щоб тільки зігнати цих людей, винищити, а своїх населити. То навмисно все робилося*» (Ольга Йосипенко, 1918 року народження, село Гапонівка на Полтавщині, SW72);

«...*На Україні це було зроблено спеціально штучний голод, для того, щоб винищити українців, зрусифікувати, як до сегоднішнього дня йде русифі-*

кація України, до сьогоднішнього дня!» (анонімний свідок, чоловік 1909 року народження, село Іллінці на Вінниччині, SW76).

У наведеній підбірці панує мотив етнічної чистки, але переважно у специфічному вигляді. Етнічна чистка, як правило, поєднує дві нації: ту, що зникає під час геноциду або етноциду, і ту, що здобуває вигоду від її знищення. Але свідки, за одним винятком, не палали ненавистю до росіян і в організації голоду звинувачували тільки владу. Влада в Радянському Союзі, як вони розуміли, не залежала від волі людей будь-якого етнічного походження.

В українських діаспорах Америки чисельно переважали вихідці із західного регіону, які не пережили Голодомору. Вони прийняли концепцію терору голодом, яку розробляли у своїх публікаціях Р. Конквест і Дж. Мейс, але дивилися на Голодомор очима тих свідків, які вважали його етнічною чисткою. Та етнічну чистку вони розуміли традиційно – як насильство панівної нації над пригнобленою. Після 1991 р. таке розуміння Голодомору перейшло в Україну не без допомоги тих політиків, починаючи з Л. Кравчука, які бажали якомога далі відійти від Росії. Так народилося українсько-російське протистояння у проблемі Голодомору.

Лише один свідок заявила, що українці постраждали внаслідок того, що бажали жити вільно й утвердити свою державу. До такого судження наближався й висновок С. Овечка. Він вважав, що метою Голодомору було зламати спротив українців, які не бажали бути рабами у будованій більшовиками «державі-комуні».

У сучасній Україні причинно-наслідковим зв'язкам між українським Голодомором та голодом початку 30-х рр. у СРСР і комуністичним будівництвом не надається належної уваги. Політичні сили, які спираються на Росію, не вбачають регіональної різниці у загальносоюзному голоді й намагаються взагалі не зачіпати цю вразливу для союзників-комуністів тему. Політичні сили прозахідного спрямування проходять повз соціально-політичні аспекти Голодомору, щоб уникнути небезпеки його трактування як соціоциду. Як і їхні суперники, вони керуються прагматичними цілями, в цьому разі – бажанням уникнути ускладнень під час визначення Голодомору геноцидом. Тому цікаво придивитися до аргументів політично незаангажованих свідків Голодомору. Розглянемо таку підбірку суджень:

«...Це був голод політичний для знищення передового клясу українського населення, яке було 70 % проти комунізму, бо хотіли жити без комунізму. І комунізм як влада був зроблений не українським населенням, не українським народом взагалі, чи російським. Комунізм був збудований зараз в Радянському Союзі силами, які були запусені в ту російську імперію з усіх кінців країн світу. Це є причина. І сьогодні, живучи в Америці, ми тратимо мільйони доларів з тим, що колись помагали зробити те. То в нас по-українському кажуть: "Вашим салом і по вашій шкірі". Я вірю, що Бог спас мене, ніхто не спас мене, Бог спас. Тут було спрямовання знищити український нарід, і то було зроблено навмисне комуністами в той час, як при владі українців комуністів було в Києві, й і то не всі були, дуже малий процент – 26 %. Більше, решта були не українці, так само як і при Сталіну було в Москві, не всі росіяни там були при Сталіну» (Іван Касіяненко, 1924 року народження, село Ковалівка на Київщині, SW61);

«...Українське селянство, нарід спротивився колективізації, був найбільше противником комуністичної системи взагалі, український нарід. А тим більше, що був спротивився, проти, пасивно робив спротив колективізації. І політично українці були завжди проти комунізму й економічно такий

пасивний спротив робили. І Сталін побачив, що нема, що нема, як кажуть, з цими українцями, як їх зломити. То їх зломити голодом» (Анатолій Рожнятовський, 1924 року народження, хутір Волосіння в Макарівському районі, Київська область, SW78);

«...Я думаю, що тільки причиною є тому, що наші спротив робили комуністичній системі. Бо так, як я Вам розкажу, що і в нас, ось, розумієте, вони хотіли цю систему запровадити. Люд противився страшенно, бо наш нарід не привикший до колективної такої праці. Це є індивідуалісти, господарі. Ну, а в цьому було те, що раз ви противитися, значить, ви є буржуазія, ви хочете буржуазної системи, а це є противне радянській системі. І разом вони вбили, як кажуть, два зайці: хлібороба позбавляли власності, запровадили систему – й разом нагадували йому й буржуазного націоналіста» (Григорій Самійленко, 1915 року народження, село Тулиголови Кролевецького району на Сумщині, SW74).

Ми бачимо, що деякі свідки визнавали самодостатність соціально-політичних аспектів Голодомору, але все-таки не відділяли їх від національних. Їх не дивувало, що Кремль обрав для упокорення українців найжахливішу форму терору – терор голодом. Вони були переконані в тому, що радянська влада не упоралася б іншими засобами з волелюбним українським народом:

«...Коли чоловік голодний, він втратив всі чуття. Не тільки національні, гуманітарні чуття. Ти йдеш, переступаєш через труп і абсолютно в тебе голови немає, що той чоловік умирає! Він ще дихає, а в тебе ніякого чуття немає. То що Ви хочете про національне тоді говорити?» (Олександр Гончаренко, 1913 року народження, м. Сміла, LH38);

«...Що я міг думати? Я думав, де б щось з'їсти. Нічого не думав. Це українцям дали за те, що вони хотіли – як був Петлюра і так далше – хотіли відділитися від Росії...» (анонімний свідок, 1922 року народження, Ставище Київської області, SW34);

«...Вони вже винищили спротив, вже не було, не було кому противитися, вже воля людей була зломлена тим голодом, вони не могли вже ті люди, що лишилися. Вони вже були згідні на все» (Валентина Законів, 1924 року народження, Київ, SW57).

Отже, деякі селяни розуміли, що терор голодом був превентивним ударом, який мав запобігти повстанню проти влади.

Про голод було заборонено говорити. Проте тим, хто голодував, треба було щось сказати. Практично одразу після здійснення січневої акції в країні розгорнулася пропагандистська кампанія, справжній зміст якої позначається двома словами: виховання вбивством. Пропагандисти подавали породжений діями влади голод як важку продовольчу ситуацію, спричинену небажанням селян заробляти трудодні сумлінною працею в колгоспах. Виступаючи в лютому 1933 р. на з'їзді колгоспників-ударників, нарком землеробства СРСР Я. Яковлев звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не впоралися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, унаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». «Шкода урядові» полягала в невиконанні хлібозаготівельного плану. Якої форми набула «шкода самим собі», Яковлев не уточнив, але своє звернення завершив такими словами: «Із цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»¹.

Секретарі ЦК КП(б)У в один голос вихваляли «виховну» функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгосп-

¹ Правда. – 1933. – 19 лютого.

ників до колективної праці. 3 березня 1933 р. М. Хатаєвич писав: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливість, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель»¹. Песимістичнішим був С. Косіор, який 15 березня написав Сталіну: «Те, що голодування не навчило ще дужче багатьох колгоспників уму-разуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»².

Нарком землеробства УСРР О. Одинцов відвідав на початку 1933 р. Уманський, Полянський та Білоцерківський райони Київщини. Він побачив там, як писав у звіті, «звірино-голодних людей, у яких немає іншого бажання, окрім єдиного – будь-що і за яку ціну з'їсти». Проте висновок з поїздки нарком зробив у найбільш цинічній формі: «Зростає свідомість людей, і зокрема, голодуючих, і злість проти ледарів і злодіїв. Сумлінні колгоспники – за смерть від голоду ледарів і злодіїв»³.

Подібні висловлювання не друкувалися у широкій пресі. Врешті-решт, не визнавався сам факт голоду в СРСР. Проте давнє гасло комуністів «Хто не працює, той не їсть!» раптом набуло буквального значення. Замавши в жахливий спосіб пасивний опір українських селян, держава почала годувати їх через колгоспи і радгоспи. Однак годувала тільки тих, хто зберігав фізичну здатність працювати на сівбі. Мільйони селян, у яких держава конфіскувала за невиконання хлібозаготівельного плану все їстівне, не дожили до врожаю 1933 р.

* * *

У цій передмові відбито лише найважливіші сюжетні лінії, пов'язані зі змістом свідчень людей, які пережили Голодомор. Можна торкнутися багатьох інших сюжетів, і по кожному з них ми матимемо десятки цінних свідчень.

Зміст розповідей свідків подій, які відбувалися в українському селі у міжвоєнний період, у своїх основних рисах збігається з архівними документами, які давно стали доступними для дослідників. Але ці розповіді залишаються джерелом унікальної інформації. З виходом у світ тритомника свідчень історія українського Голодомору стає для всіх нас доступнішою.

Станіслав Кульчицький

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 403.

² Там само. – С. 443.

³ *Горошко С.* Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... – С. 102.

ВСТУП

Що саме трапилося під час голоду 1932–1933 років, у багатьох моментах досі залишається питанням нез'ясованим. Звісно, пам'ять не завжди точна, як і будь-які інші джерела, що ними користується історик. Однак пам'ять – це джерело, що важливим чином долучається до знання про минуле. Якщо ми хочемо зрозуміти минуле, то це джерело навряд чи можна проігнорувати.

Мета Проекту усної історії Комісії з дослідження голоду в Україні [Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine] – доповнити історичні дані шляхом запису, транскрипції та удоступнення для досліджень якомога більшої кількості усних історій людей, що пережили голод в Україні. Транскрипції взято з чотирьох джерел: Пілотного проекту 1984 р. усної історії голоду в Україні [the 1984 Ukrainian Famine Oral History Pilot Project], що його провадив Леонід Герець [Leonid Heretz] (серія інтерв'ю LH), Проекту Комісії з голоду в Україні [the CUF Project], який вела Сью Еллен Веббер [Sue Ellen Webber] (серія інтерв'ю SW), Проекту усної історії Центру досліджень голоду в Україні (Торонто) [the Ukrainian Famine Research Center in Toronto] (серія інтерв'ю UFRC) та записів і транскрипцій, надісланих Комісії окремими добровольцями. Ці останні матеріали охоплюють усні історії, зібрані Ендрю Сороковським [Andrew Sorokowsky] в Каліфорнії у 1983 р. (серія інтерв'ю SA), Клівлендським відділенням Української національної жіночої ліги у 1983 р. [the Cleveland Branch of the Ukrainian National Women's League] (серія інтерв'ю OH), та різні матеріали й інтерв'ю, надіслані до Комісії (серія Misc).

Пілотний проект усної історії голоду в Україні [Ukrainian Famine Oral History Pilot Project] задумав (і керував ним) Джеймс Мейс, на той час дослідник Українського наукового інституту Гарвардського університету, грантову підтримку надала Україно-американська професійна і бізнесова асоціація Нью-Йорка і Нью-Джерсі [the Ukrainian-American Professionals and Businesspersons Association of New York and New Jersey]. Леонід Герець, аспірант Гарвардського університету, що вивчав російську історію, влітку 1984 р. працював як історик і зібрав 57 усних свідчень, записаних на основі анкети, розробленої спільно з доктором Мейсом. На початку було вирішено, що після збирання особистих даних головним

завданням буде отримати якомога більше якісної інформації. Питання були лише дороговказом, й інтерв'юери отримали певну свободу дій. Відповідно низка питань постала в перебігу проекту. Інтерв'ю велися українською, російською, польською, німецькою та англійською мовами. Пропуски в нумерації інтерв'ю означають, що півки мали погану якість запису або з якихось причин втрачені.

Проект усної історії Комісії з дослідження голоду в Україні був прямим продовженням проекту 1984 р. Пан Герец залишився працювати за контрактом, інструкував Сью Еллен Веббер і записав десять додаткових інтерв'ю (LH57–66). Пані Веббер величезною мірою долучилася до успіху проекту, провівши більшу частину року в дорозі й зібравши 99 усних інтерв'ю, вона залишила Комісію у березні 1987 р.; так само велику роботу зробив пан Вальтер Печенюк, який встановив український шрифт у наш комп'ютер і ввів дані.

В обох цих проектах наша філософія полягала в тому, щоб розширити джерельну базу якомога більшою кількістю матеріалів не лише з огляду на спеціальне дослідження голоду, а і для загальної соціальної історії України від революції до Другої світової війни. З цієї причини дані можуть часом видаватися хаотичними і випадковими у випадку тих осіб, що були вислані під час кампанії розкуркулення чи заарештовані на початку 1930-х рр., той чи той оповідач може сказати мало або й нічого особливого про голод. Ці інтерв'ю вміщено тому, що з перспективи 1990-х років неможливо знати, що цікавого знайдуть у них у майбутньому історики і, на відміну від дня теперішнього, ті, хто пережив ці події, більше не зможуть дати інтерв'ю. Якщо матеріали, які ми публікуємо, дадуть змогу майбутнім історикам глибше поглянути на період сталінізму, наша робота не буде марною.

27 розповідей зібрала пані Іроїда Винницька з Центру досліджень голоду в Україні (Торонто) – організації, яка зробила фільм «Жнива скорботи». Відтак Комісія підготувала їхню транскрипцію і публікацію. Головним завданням Центру досліджень голоду в Україні було допомогти встановити історичність голоду, і саме з цієї причини транскрипції Центру коротші й більше сфокусовані на самому голоді, ніж записи Комісії, яка намагалася зібрати більше інформації з більшої кількості тем, багато з яких лише побіжно стосуються голоду.

Крім того, Комісія отримала багато усних історій, зафіксованих іншими особами та інституціями, а також добровільні свідчення і написані оповіді, які

також є цінним доповненням до історичних свідчень й інакше були би втрачені. Вони були збережені лише завдяки ініціативам знизу в українсько-американській спільноті.

За всієї специфіки українського досвіду за сталінської влади, подані тут матеріали важливі також і для соціальної історії Радянського Союзу перед Другою світовою війною. Під соціальною історією ми маємо на увазі життя робітників, селян і до певної міри інтелігенції, а також те, як на це життя впливали зміни, нав'язані згори.

Детальніший аналіз зібраних нами усних історій міститься у звіті Комісії Конгресу США.

Це остання публікація Комісії з дослідження голоду в Україні, повноваження якої спливають разом із публікацією цього звіту. Ми завершуємо свою роботу, усвідомлюючи, що досягли своєї мети, зробивши цю історичну трагедію відомішою, долучившись до її історичного розуміння, і з надією, що значення нашої роботи буде тривким.

Джеймс Мейс

ЗАУВАГИ ЩОДО ТРАНСКРИПЦІЇ

Передати на папері ці інтерв'ю можна лише недосконало. Інтонації, регіональні акценти, паузи тощо в транскрипції здебільшого опущені й плин розмови часто неясний. Інколи читач побачить відхилення від теми. Багато самовідданих транскрипторів працювали над плівками, голоси на яких часом були ледь чутними, щоб підготувати наступні сторінки. Без їхніх зусиль цю роботу не було би завершено.

У перебігу самого інтерв'ю більш-менш зрозуміло, коли оповідач завершив із якимсь одним моментом і час перейти до іншого. Але в транскрипції це інколи не завжди ясно. До того ж інтерв'юери часто вважали за необхідне змінити важку тему, коли бачили, що оповідачеві надто боляче пригадувати пережитий досвід. Читач побачить, що ці інтерв'ю досить боляче читати і на папері, важко навіть уявити ту емоційну напругу, що відчувалася, коли ці інтерв'ю бралися.

Транскрибуючи записи, ми докладали зусиль, знов-таки, недосконаlih, щоби передати характер мовлення оповідача. Тому транскрипції часто помітно відхиляються від норм літературної української мови. Залишено простонародні слова типу *шалон* замість *ешелон*, а орфографія часто передає ненормативну вимову, наприклад *цих* замість *цих*.

Інколи трапляються слова, власні назви, назви місць, які не можна розібрати або тому, що вони спотворені, або через брак нашої ерудиції. Так само через обмеження в часі й людях ми не могли вчитати транскрипції так ретельно, як того хотілося б. Тому в тексті трапляються помилки набору і не впорядковано пунктуацію. Ми просимо читачів і найбільше тих, хто погодився дати інтерв'ю, нас зрозуміти.

Вади цієї публікації на нашій відповідальності, а заслуги слід у першу чергу поділити з пані Олею Матулою з Потомаку, Мериленд, без чиєї допомоги цих вад було би непорівнянно більше.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Готуючи до перевидання три томи усних свідчень, ми прагнули прояснити їх найголовніші моменти і підкріпити документальним науковим матеріалом, який є у розпорядженні українських істориків. Ми намагалися якомога точніше визначити сучасне географічне розташування та назви населених пунктів, про які йдеться у свідченнях, а також прояснити деякі події, про які уже зібрано чимало матеріалу. Упорядники першого видання пояснювали деякі неточності, явні граматичні чи стилістичні огріхи браком часу та коштів і невідповідністю кадрів для такого широкомасштабного проекту. Тож редакторський колектив Видавничого дому «Киево-Могилянська академія», не втручаючись у мовну структуру, за допомогою розділових знаків, точнішого розташування самого тексту постарався зробити його якомога прозорішим та доступнішим для українського читача. У цьому нам допомогли робочі напруження самого Джеймса Мейса, який разом із дружиною-редактором готував до перевидання американський Проект усних свідчень і беззастережно вірив у таку можливість. При підготовці тритомника для нас стало серйозним орієнтиром те, що Дж. Мейс аж ніяк не хотів, щоб оновлене видання вийшло з огріхами, які були неминучими в силу зазначених обставин у 1990 році. Як видно зі «Вступу», в американській Комісії виникали складнощі з комп'ютерною системою, оскільки у той час у США не було надійної україномовної програми. Можемо запевнити, що до редагування текстів ми підходили з максимальною делікатністю, а також зберегли нумерацію, яка подана в оригіналі.

Звісно ж, таке історично важливе видання потребує іменного та географічного покажчиків, проте, зважаючи на унікальність матеріалу (у багатьох випадках як самі оповідачі, так і транскриптори припускались помилок або згадували географічні об'єкти, які в сучасному адміністративному поділі уже не існують), ми відмовилися від такої ідеї.

1932

ВЕЛИКИЙ

ГОЛОД

В УКРАЇНІ

1933

Інтерв'ю ЛН01

Марія Сенишин, народилася 1925 р. у селі Михайлівка Коростенського району Житомирської області (за кілька кілометрів від польсько-радянського кордону), одна з п'яти дітей селянина-середняка, що мав 7–8 десятин орної землі. У селі була звичайна школа-семирічка і комнезам (*комітет незаможних селян*, український відповідник російських комбедов (*комітет бедноты*) періоду громадянської війни, які в Україні проіснували до квітня 1933 р.). Голова комнезаму зазвичай був найвпливовішою людиною в селі після голови сільради, спільно з яким до середини 1925 р. комнезами здійснювали владу на селі. Батько оповідачки відмовився вступати до колгоспу, який порівнював із чортом, але радив вступити своїм синам, бо вони були молоді й мусили якось жити. У 1931 або 1932 р. активісти (група активних прибічників радянської системи і комуністичної партії, яких влада залучала до здійснення офіційно-санкціонованої політики, як правило, це були місцеві й колгоспні керівники, голова комнезаму, партійці, комсомольці й шкільні вчителі) прийшли до хати посеред ночі, нібито шукаючи зброю, і на 3–4 дні заарештували батька. Оповідачка згадує кілька випадків канібалізму й описує поширений тоді загальний страх перед цим явищем.

Багато, але не всі, місцевих керівників були росіяни. Оповідачка розповіла про існування сексотів (скорочення від рос. *секретный сотрудник*). Сексотів вербували представники органів ДПУ (Державного політичного управління), зазвичай їхньої волі, щоб ті повідомляли про своїх сусідів і товаришів. Їх також називали на селі донощиками. Вона довго розповідає про антирелігійні кампанії і чистки кінця 1930-х рр. та описує стосунки з польськими селянами і німецькими колоністами в тому регіоні.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Марія Сенишин.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: Село Михайлівка, Коростенський район, Житомирська область.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1925-му році.

Пит.: Де Ви жили при кінці 20-х років і на початку 30-х? Там в селі?

Від.: Так.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Господаркою.

Пит.: Господаркою? А скільки землі було у Вашої родини?

Від.: Ні, я не пригадую. Мені здається, сім чи вісім десятин¹. Але це вже було нібито добре. Бо як добра земля, добре обробляли – їм уже добре вистачало.

Пит.: Ну, а що Ви чули про революцію і громадянську війну у Вашій околиці? Чи старші люди про ці справи говорили, чи?

Від.: Так, говорили. Але це вже так як мені, то вже не давалося нічого такого знати. Так як ось в школі у нас був учитель. Він мене ще вчив у першій класі – Герасимович, а його пам'ятаю. Він мав сина Женю.

¹ 1 десятина – 2400 кв. сажнів, у метричній системі – 1,09254 гектара. Як правило, вживається як синонім 1 гектара. Протягом 1922–1927 рр. традиційні російські міри довжини перераховувалися у метричну систему.

То він ще мене в першій клясі тільки вчив. Але його відразу забрали. Пізніше сина забрали. Бо це він (таке говорили), що він був, як в нас церква була (правда, в нашому селі церкви не було, три кілометра, чотири – десь так). То він хором диригував, нібито диригентом був. Отже, його відразу, ніхто не знає, де поділи.

Пит.: За церкву?

Від.: За таке, що він щось знав, за таке – я думаю. Він приходив до нас. Мій батько говорив з ним – ми нічого не чули, вони завше закривалися. Він говорив – які то в нас образи були, що то ціла була Ісуса Христа – як є обракінця. То він все розказував. Але нам не давали, бо батько боявся, і мати. Бо дитині не вірили, бо хтось може сказати – батьків можуть відразу забрати.

Пит.: Чи хто-небудь із Вашої родини брав участь у громадянській війні, по тій чи другій стороні?

Від.: Я не знаю. Я знаю, що мій батько був при війську – але довго не був. Я знаю, що він хворовитий, хворий був.

Пит.: А при якому війську?

Від.: Хворий, то йому додому.

Пит.: Червоному, чи не знаєте?

Від.: Я не знаю.

Пит.: Яке було Ваше наставлення до советської влади? Вас особисто, значить, в школі – як були зовсім ще маленькі? Як Ви на те все дивилися?

Від.: Як ми були в школі? Я знаю, що мій батько все це, вже дуже не любили вони. Вони проти того були. Але нас у школі, як учили, то вчили – що це нема раю ніде такого по світі, як Советський Союз. І ми, ті, як малі були і вірили. Що це, ніби, ніде такого немає добра, як комунізм, що так не можна було образів мати, або викинути треба. Треба було Сталіна, Леніна почепити – так багато людей, так і робило. Дехто викинув, дехто ні. У нас усе в одній кімнаті, в кухні було. Бо якби хтось прийшов, та: «О, ви до школи ходите, а ви маєте ікони». Але ми мали – багато повикидали, але ми мали. І ще що, як батьки хотіли щось сказати – це не було безпечно. Як ми щось вдома робили – таке навіть, маленьке – таке ось як у нас було трошки жита чи пшениці – треба було його зробити, або що. То мене завши наставили в вікно, щоб я дивилася, щоб ніхто не йшов. Або пригадую, як уже це вже ліпше було, ще тоді як батько жив, як ми свинку маленьку мали, чи що. Треба було її зарізати, це ніхто, щоб не знав. А вже, бо як хтось покаже – бо тоді наклали нам. Треба здати було молоко. І ми не мали. Хоч ви навіть одну корову мали – треба було 120 літрів здати молока. Я точно не знаю, скільки кілограм треба було м'яса – чи 32, чи так. Я не пам'ятаю так того, але що ми так здавали. І в нас нікого не було. Братів потім до війська забрали пізніше, мама хвора – тільки сестра й я. Нам ніхто нічого не помагав, тільки з города жили.

Пит.: Коли, можна сказати, що Ваше наставлення змінилося, до советської влади? Що Вас розчарувало?

Від.: Це вже в 29-му році, як я бачила, що вже вивозили – все забирали, виганяли із хат. Тоді ще нас не чипали, нашу родину. Тільки тоді до того дійшло, що нам сказали, що треба в колгосп записатися. Батько сказав: «Ні!». Я не скажу точно, який рік був – чи 31-й, чи 32-й, чи який. Тоді як то я тобі казала, що в нас уночі прийшли, в 12-й годині постукали, відкрили і дали: «Мы будем оружие искать!». Батько каже, що ми не маємо зброї. Але батько вже знав, що це прийшли забирати все. Ми

не мали доброго замка до комори. Мій батько послав першого брата там тримати комору, щоб вони не відчинили. Відчинили без ключа! Вони відбили там двері – все забрали, все переглянули. Моя сестра до школи ходила, я ще не ходила до школи. То вони все – папери порозкидали, щось шукали і батька до в'язниці забрали. Але батько був тоді три чи чотири дні в в'язниці, батько хворий був. Тоді – уже знаю який то точно рік був – батько прийшов. Тоді в нас, тоді казали пленум, на такі збори, я пригадую. І батько каже до старшого – ніби до мого брата – сина: «Ти йди на пленум. Почуєш, як там будуть плескати й “ура” казати».

Він то ненавидів. І як він прийшов, він каже: «Знаєте що, діти? Вас є п'ятеро і всі молоді. Запишіться до колгоспу, бо вам треба жити. Але маму і мене не записуйте до сатани».

Він називав то «сатана». То в нас так забрали: ми мали один будинок, другий будинок, такий, що в ньому коні стояли, корови, вівці, все подвір'я було величезне. І якби ми не пішли до колгоспу – то нам ще хату відрізали б. Тільки нам оставили б два чи три, чи одну кімнату. Те, що комори, там далі – то все забрали. Це хто до колгоспу не пішов. Уже брат пішов і за нас (нас п'ятеро було всіх) записав. Маму, тата – ні. Іще, і другий тоді пленум був і мій брат пішов. Точно була 12-та година, коли він прийшов. І кажем: «Що там було?» «О, то обговорювали, щоб всі люди йшли до колгоспу. Тих куркулів¹ треба знищити, все забрати!» Батько помер, ще то запитався. І той, це вже ніби то батько помер після того, як у нас все забрали. Він вже не міг витримати. Але він казав: «Діти! Ви молоді, вам треба жити».

Пит.: А скільки років було Вашому батькові?

Від.: 49. І вже нам прийшлося дуже тяжко. О, я ще таке одне пригадую. У нас там одні мали в Канаді сестру. І вона прислала – вони писали до неї, ще тоді можна було, – прислала там муки трошки, чи що. То я знаю, що мій батько пішов. Я не знаю, за що він, як він купив. І то всім мама потрошки хлібу тоді давала. А в мене брат був, він тепер уже має так – 66 років. Він тоді мав 15 років, бо як батько помер – він мав 16. І йому дали трошки, а він кричить – хоче хліба! І то знаєш то, як уже ліс був. Як у лісі оце таке росте, вже оце таким ліс, деревом. То ми такі зародки рвали – то сушили. Бо то дехто жолудів мав. Знаєш жолудь гіркий, що свині їдять? То так само його розтирали. Або ті, бо ж весною, то вже ті дерева – його сушили, терли й так пекли. Або полови, як була. То я знаю, що мама таких коржиків напекла. То ти потім затвердження дістав, ти можеш і так померти скоро. Так що люди в нас страшно пережили! О, ще одне пригадую. Я з сестрою, як ішла – може я загубила колись, такий кусочок. Ми не знали, що то є. Кажу: «О, дивись – що то є? Камінчик?» Ні, то від дерева. А то був кусочок хліба. То я знаю, що ми з сестрою ще билися за той кусочок хліба. Іще що – оце що ж нам у школі говорили. Пізніше, як уже війна була, як я уже приїхала до Німеччини. І я думаю: «*My gosh*, нам казали, що ніде нема в світі такого!»

¹ Ще під час зрівняльного поділу землі в 1920–1923 рр. більшовицька влада знищила усіх, хто будував свій добробут на необмеженій найманій праці. «Куркулями» на початку 1930-х рр. називали тих селян, які своєю працею забезпечували пристойний рівень власного добробуту. Однак під час колективізації виявилось, що досить часто незаможні селяни не лише не хотіли йти в колгоспи, а й не боялися (в силу своєї незаможності) відверто висловлювати свої погляди. Таких селян оголошували підкуркульниками. Фактично до цієї категорії потрапляли усі ті, кого підозрювали у ворожості до радянської влади.

Я вже тоді взнала, як німці живуть, що вони все для себе мають. Ми нічого такого не мали. О, ще перед війною. Як війна була, то я знаю, старі люди говорили (але дуже тихо, так – тихо): «Якщо не буде перемир'я, то вже далі жити не можна!» То це вже перед 30-м роком, в 29-му році. Я знаю, що казали: «Уже далі жити не можна, бо якщо не буде, кажуть, перемир'я...» – і тоді війна. Так, бо думалося, що буде ліпше. А воно ліпше і не ліпше. Бо потім німці погано зробили. Якби вони поступили трошки ліпше з людьми. А то пізніше все забрали, так само не добре було.

Пит.: А так, до колективізації – чи Ваша родина мала що до діла з советською адміністрацією в селі? Чи з партійною групою?

Від.: Нічого. Нічого не мала.

Пит.: А чи пригадуєте собі, які люди брали участь у тому всьому – в уряді, в партії?

Від.: Переважно такі – багато були, що поприїжджали. Переважно. Або росіяни, бо по-російському говорили. Або шукали, як приїхали такі росіяни. Або що – то вони такі були бідні, бідні. Як нам казали – що не хотіли робити, що таке. То вони тоді, як от таких людей ліпших розкуркулили і забрали – то вони те майно брали. Шафу, чи стола, чи хліб. Чи в ту хату пішли жити. То ставали – вони нічого за партію не знали, але їм ото говорили і вони то робили, що їм говорили. А так то, такі люди – то ні. Але ті, що перші до колгоспу пішли, то як прийшов 37-й рік – вони вже знали добре, що то війна мала бути. Росіяни кажуть, що ні. Ми жили, то ми жили коло границі. У нас з однієї сторони мазури були – такі, таке поселення. А з другої сторони німців багато було. А з півночі і з півдня – багато українців було. То так – мазури, це поляки. Або німець. І як вони були однієї національності – їх у Казахстан забрали всіх¹. Бо то ми товаришували, до школи ходили всі разом. Або – вже як жінка була українка (або росіянка), а він був поляк, чи німець – забрали! Але як наоборот – як чоловік був українець, а жінка німка чи полька – то їх не чіпали. То їх усіх забрали. Отже, вони вже предвижували, що то, це вже перед війною цею Другою світовою. А вони казали: «Ми нічого не знали! Чого ж вони так чистку в нас зробили вже?» То цих людей, що перші пішли до колгоспу і були такими бригадирами – то їх у 37-му, 38-му роках так само забрали. Навіть невинних людей. Навіть, так як мій батько хрещений (моєї хрещеної мами). Він старенький був, він тільки добре колись, тяжко працював. І мали хліб – і до хліба. То й його забрали.

Пит.: То можна сказати, що відколи пам'ятаєте – то було багато чужих в уряді?

Від.: Так. Переважно голова колгоспу обов'язково приїжджий був, голова колгоспу. Голова сільради, то так – то міг бути свій, міг свій. Але голова колгоспу завше був у нас, переважно, був росіянин. Він говорив по-українському дещо. Один тільки був, то це я його знаю – був Учаніков, то цей по-російському говорив. Тоді Козлов був, останній був Берников. Всі по-російському говорили – так більш-менш такою –

¹ Далі йдеться також про арешти та національною ознакою. Репресії проти поляків та німців були результатом виконання оперативних наказів народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. та № 00485 від 11 серпня 1937 р., згідно з якими проводилися відповідно німецька та польська операції. В наказах ішлося про ретельну перевірку та арешти громадян німецької та польської національностей, що підозрювалися у зв'язку з відповідною закордонною розвідкою. Ці накази продовжували репресивну політику проти німців та поляків, що в 1935–1936 рр. полягала передусім у депортаціях представників цих національностей з прикордонних районів УСРР: у 1935 р. – до східних регіонів України, а в 1936 р. – до Казахстану.

ломана мова російська й українська. Але то переважно росіяни були, переважно. Навіть шофера. Останній раз то був росіянин, що одного шофера мали в колгоспі, і то росіянин.

Пит.: А раніше жалували про сиріт і безпритульних.

Від.: О, це ці, що з голоду батьки повмирали.

Пит.: А це вже пізніше, значить?

Від.: Це вже пізніше, як уже голодівка – вже діти лишилися, то їх забрали.

І їх виховали росіяни, як вони хотіли. То як дитина вже пішла – що вони говорили і вони вірили.

Пит.: Чи Ваш батько мав які-небудь клопоти з ЧК, або пізніше з ГПУ?

Від.: Бачиш, я не знаю, хто то був. Але як ми ще мали господарку. Як вже сіно, конюшина, знаєш – як вже в копиці, як вже все зробили. Тут робите такі *block-и*, чи як? А тоді ми складали і везли додому. Отже, до нас прийшов колгосп таки і все хотіли забрати. І забрали. І батько казав: «Я то не подарую!» Він думав, і він щось скаже (то він думав), що то йому pomoже. Ось же мій батько поїхав до Бердичева, до прокурора. Тут як кажуть: до *lawyer-а*, чи як? Чи до судді?

Пит.: Так.

Від.: У нас казали прокурор, я пригадую. І щоби дозволив, щоб нам віддали то, щоб ми забрали. Тато поїхав до Бердичева і привіз, і привіз документ, що підписали, – щоб вони у нас не забирали. Але це було все, ніби сміх – вони й так то забрали. Тоді нас усіх називали (як ми десь ішли), кажуть: «О, то прокуророва донька, або син». Як нам щось, або як нам треба було щось допомогти, або щось зробити – вони нам нічого не давали. О, іще – як у нас уже забрали (тоді як я казала), все вичистили уночі! Тоді як ти хотів змолоти, як ми мали десятеро чи п'ятеро, кілька кіп пшениці чи жита – ти не можеш усе товкти. Така, була ступа. І то товкли. Такі не жорна, жорна – то треба було, то тяжко було. То така маленька, так стояла – може, твої батьки знають. І тоді так товклося, то тяжко. Треба – то там собі муку зробиш, або крупи, або що. Отже, як ти хотів щось ізмолоти, ми хотіли щось ізмолоти – муку, ми мусили йти в сільради, щоб голова сільради підписав нам – що нам у млині (знаєш, там де мелють), що нам змелють. Ось як ми пішли, нам не дали і ми не могли піти, щоб нам змолоти. Так що ми ще щастя мали – бо ми завши город мали і картопля дуже уродила. Але тієї картоплі так дуже багато не було, щоб на цілий рік було.

Пит.: А яка була школа у Вашому селі?

Від.: Оце, тож як я вже пам'ятаю – то тоді була семирічка.

Пит.: Семирічка, скільки?..

Від.: Сім клясів.

Пит.: А скільки вчителів було? Пригадуєте?

Від.: Чотири кляс – це кожний є вчитель. Один вчить кожну клясу. А тоді п'ята, шоста і сьома то вчили так – кожний вчитель мав свої предмети. Чекайте, скільки було – один, два, три, чотири, здається, п'ятеро вчителів. Бо це так: фізика, математика, алгебра (нібито математика) і геометрія – один вчитель. А тоді – зоологія (це в 7-й клясі), в шостій – ботаніка, а тоді зоологія йде. Так як тут кажуть *biology* – це другий. Один вчитель учив, це є директор школи. В нас тільки один вчитель мусив бути комуніст.

Пит.: Один?

Від.: Один мусив бути, він директор школи. Це був, *oh, boy*, а на ім'я не знаю. Знаю, що мій вчитель був Віктор Вигівський – це наш, моєї кляси був. Директор (але цілої семирічки) був той – Яків Федорів. Фісун – Яків Фісун. Фісун писався – а Яків називався. Він був комуніст, він мусив бути – я так думаю. Але він був українець, він по-українському гово-

рив. Не знаю, як він дійсно був, може він був росіянин, але він по-українському говорив. То він викладав конституцію і географію. А другий мав ще в нас – я німецьку брала вдома. Ото в нас дехто німецьку, дехто англійську брав, дехто французьку. Але там, де я була, то ми німецьку брали. Але що тих учителів потім всіх забрали, як уже війна почалася. Це ще я до війни. Так що всіх забрали! Ні одного не лишилося. Але вчителі переважно всі по-українському говорили. Бо в нас, там де я до школи ходила, – в нас все на українській мові було. Тільки три рази на тиждень ми мали російську граматику, російська граматика була чотири рази, а література три – на тиждень. А решта – так як алгебра, геометрія, оце і так як в менших класах – це все було на українській мові.

Пит.: Це вже в середині 30-х років?

Від.: Цілий час так ми мали. Я не знаю, як вони тепер там мають, але цілий час так ми мали. Тільки, що ми мали граматику і літературу – це ми на цих лекціях, ми старалися і мусили говорити по-російському. Але ми не вміли, ми так ломано говорили. Одна тільки, голови колгоспу дівчина, говорила гарно по-російському.

Пит.: А до колективізації – який процент Вашого збіжжя віддавали державі? Приблизно яку частину?

Від.: Так як ми мали, то в нас все забрали! Все! У нас такі величезні бочки були. І такі закромки були. Як от скрині і так перегорожені так. Це таке було – усе мале: як горох, як просо, таке мале. А оце вже жито, пшениця там. Правда, в нас дуже, в нас тоді такі урожаї були, дуже багато. У нас все забрали, то ти не мав навіть права – коні забрали, корови – все. Пізніше, як вже мали, як вже батько помер, це вже цілий час як колгосп був – то ми мали здавати 120 літер на рік. І то ще мало молока, то добре, як хто мав таку корову, що багато молока давала і густе молоко було, або добре. Ті хоч масло могли зробити і маслом давати, а ми – ні. Ми кожний день одну літру молока здавали, ну, нічого не лишалося – трошки. Але ми мусили 120 здати, й ми ж нічого не мали. А корову паслося, ми ж не мали поля. То так: або до лісу, або ми в лісі були. Або десь понад межою, або десь так. Я пригадую, як уже колгоспи – така на нашому полі пшениця була. Ще нічого не було, тільки зелена. Мама пішла тих листочків нарвать, щоб ніхто не бачив – знаєш, що з пшениці? То тут так само є. Мама насушила, порізала – вони такі зелені, як шпінат. Воно не було добре, бо воно ніякого смаку не мало. І з того робили такі *pancakes* (млинці – *Ред.*) – але таке, хоч у землю бий.

Пит.: Ага. А що пригадуєте про комітети незаможних селян¹? Значить, у Вашому селі. Чи була така організація, чи пригадуєте собі?

¹ Комітети незаможних селян створені за законом, прийнятим ВУЦВК і РНК УСРР 9 травня 1920 р. Головною метою їх організації було утворення опори більшовицької влади на селі шляхом розколу сільського населення на ворогуючі частини. На комнезамі покладалося завдання впровадження в життя законів про наділ землею й інвентарем безземельних та малоземельних селян, проведення хлібної розкладки. Комнезами надіялись адміністративними функціями, зокрема вони мали право застосовувати репресії («розкуркулення») до заможної частини селянства. З розвитком непу значення комнезамів для більшовицької влади знижується. Однак певний час вони ще залишалися організаціями державного значення. В липні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У було в останній раз розглянуто питання про комнезами. На ньому, незважаючи на високу оцінку діяльності комнезамів у минулому, було прийнято рішення про недоцільність подальшого наділення їх адміністративними функціями, відтак комнезами перетворювалися на суто громадські організації, які не надавали ніяких адміністративних прав і переваг. 16 листопада 1925 р. в декреті ВУЦВК і Раднаркому УСРР ці настанови були проведені в радянському порядку. Остаточоно комнезами були ліквідовані у 1933 р.

Від.: Таких не було.

Пит.: Комнезамів? Може й «комбедами» звали? Чи комнезами?

Від.: О, так. Як ото збори робили, ті пленуми були там. Там кричали, щоб здавати стільки хліба там. Які ударники¹ були, як казали – стахановці, ті, що в колгоспах робили. Щоб чим більше, тим більше робили. І то люди думали, що так мусить бути. Переважно як уже молодь була, то так, що молоді. Так як у школі нас учили, що там – ось наприклад – що хто хрестика мав, чи що. То відразу з школи викинули. Це такий зі мною ходив один до школи, вони до колгоспу не пішли. Він дуже гарно вчився, я знаю, що він Іван називався й він дуже гарно вчився. Це було вже в шостій класі, уже ми були, як я пригадую. І як стали перевіряти і він сказав... Бо в жовтенята, то це як ото малі, то цим автоматично – вони всі є. У піонери так само всі. А він каже тоді: «Я не хочу бути в піонерах, я не записувався – викиньте мене», а то автоматично, вони самі записували – всі діти йшли. Знаєш, що краватки носили червоні все. Ну і я так і була, бо то мусили бути. Не то, що мусило – мене з школи викинули б так. А він тоді сказав: «Викиньте мене. Я не хочу, я не буду». І він дуже гарно вчився і його з школи викинули, його цілком з школи викинули. І вони не були в колгоспі, й його брата викинули. Аби хто, як хрестика мав – це борони Боже! – як коли заглянули. Або, як ще церква була, як хтось до церкви пішов – то потім сміялися над тобою. Сміялися діти: що там, що то є, що вони дурять людей, що вони забирають усе – а то було наоборот усе!

Пит.: Що знаєте про так званих 25-тисячників², тих агітаторів? Чи то в Вас було в колгоспі? Чи в Вас були так звані селянські кореспонденти – сількори?

Від.: Я не знаю, що пізніше. Пізніше, то так наставляли так, як казали – депутати. Це ніби то, що вони говорили там. Наприклад, ось так, як ось у нас ця наша – тих два *block*-и чи три, хтось був тут, хтось там. Що так говорили за колгосп, за радгосп, за советське, ніби за комунізм, таке. А так, то я не пригадую то.

Пит.: То ще малі були. А чи Ви щось особисто знаєте про так званих сексот – «секретные сотрудники», чи то донощики, щоб були в Вашому сусідстві?

Від.: Так, за донощиків то я знаю. Як все мама й тато казали: «Діти, уважайте, бо стіни вуха мають». Ти не будеш говорити, а стіна буде чути. Треба так було вважати. Так, що ніхто – один другого боявся, бо то доношували. Так як – це від нас було далеко. (Як усіх розкуркулили.) Колись за Першої світової війни, як ще десь вони... Я знаю, що жінка була з польської якоїсь родини. Вона дуже гарна була і по-українському.

¹ Ударники – передовики; робітники з високими показниками в праці. Поняття виникло в роки перших п'ятирічок, пов'язане з виразом «ударна праця», тобто праця з максимальними зусиллями, орієнтована на перевищення норм і термінів. На волі рух ударництва, наприклад стаханівський рух, ізотовський рух тощо, був також важливим засобом ідеологічного впливу.

² 25-тисячники – робітники промислових підприємств Москви, Ленінграда, Харкова та інших міст СРСР, мобілізовані згідно з рішенням листопадового (1929) пленуму ЦК ВКП(б) для здійснення масової колективізації сільського господарства, розкуркулення, створення колгоспів. В УСРР в село виїхало 6435 таких робітників. Весною 1930 р. вони були в кожному третьому колгоспі. Оскільки це були робітники з великих промислових підприємств усього СРСР, то цілком природно, що абсолютну більшість серед 25-тисячників становили росіяни. Однак формування списків відбувалося за соціальною, а не національною ознакою.

Вони гарно жили і все. І вони мали – знаю, що цей Юрко був один. У них так само – все забрали. Все вже в копах було: жито, пшениця, все позв'язуване. І він у своєму полі пішов колоски збирати, то що вже попадало – бо не мали нічого їсти. На своєму полі і то, що вони насяяли? Його забрали, навіть ніхто й не знав. І мама не знала. Я знаю, як мама кричала за сином. Він молодий був, ще навіть малолітній був, може, я не знаю. Так, як тут кажуть *teen-ager* (підліток. – *Ред.*). То його ніхто не знав. У нас як забрали когось (вночі переважно), то так як то крапля води – у море впав і втонув, ніхто не знав, навіть не видно. Так і то – ніхто ніколи не писав, ніхто не знав. Так, як це моєї кузинки чоловіка так забрали. Чоловіка, він молодий був – двоє дітей малих. Прийшли вночі й забрали. Це ще як була колективізація. Вони тяжко робили і трошки – гарну хатку побудували і все. Це вже в сусідньому селі, ми до церкви ходили там. Вони мали гарну церкву там. Вони біля церкви близько жили і вони в колгосп не пішли. Вони так у лісі трохи робили і так повиростали вже пізніше. Ще старша дочка, пізніше як здала десятирічку – вона здала, могла здати. В їхньому так селі (там велике було) – там десятирічка була. І вона пішла до технікуму, я не знаю – чи до Житомира, чи до Бердичева. І пізніше так робили такі донощики. Казали, наприклад, як то що поздаєш, чи що. То таке перше питання було: де ти родився, коли родився, фамілія, прізвище і чи то маєш когось за границею, якихсь родичів. Це було дуже важне питання. Як ти вже мав, як ми вже мав, як ми вже мали якихсь родичів за границею (залежить де), чи в Америці, чи в Німеччині, чи в Франції, чи в Польщі – це вже було для нас дуже погано. Вони вже на того мали велику увагу і вас слідили. То її з школи викинули, хоч вона дуже гарно вчилася. Це вже моя третя кузинка.

Пит.: Хтось доносив на них?

Від.: Так, це дуже, як тобі сказати, так як ось Великдень наприклад був. І ми яйця фарбували, все добре. Ми в школу брали, але ми ховали. І то потім, ті лушпині – можна було, видно. І то вчитель потім, що (хоч він то вірував і то, але) він мусив казати що: «То не можна. Що як когось побачу, то я дожену, дам. Або погану оцінку дам у школі». Але діти брали.

Пит.: А тепер вже дійдемо до розкуркулення. Коли почалося розкуркулення у Вашому селі? І як це відбувалося?

Від.: Оце, що я пам'ятаю. Це знаю, що був – 1929-й рік, це вже, або може до 30-го більш. То я знаю, як насамперед тих найбільше таких, найбільше таких багатіших. А які там багаті були люди? Там, що мали два, три коня (або скільки там), дві, три корови. Щось за Україну трошки знали, щоб против колгоспу було, проти комунізму – то їх, я знаю, як фірами везли і вони дуже кричали і діти і все. Або декого так: викинули і так, як моєї мами дуже знайомі – це вони куми були. То їхнього батька забрали, діти викинули і її. Батька забрали і все забрали – а дітей і її не забрали. Але вони (хату забрали) таку маленьку комірку мали, там де картоплю зимою – вона така, як хатка маленька побудована була, тепла. Там вони жар сіпали. Такий, знаєш із дров, як жар такий був – з вугілля і там тепло було. То вони потім таку хатку зробили, то вони там жили. То він їх так само – все забрали і оце вони так жили. То я знаю, що в них так забрали. А нам казали, що ми середняки. Це вже середняки, нібито куркулі, але не оті перші куркулі, а середняки. То до нас, то пізніше приходили.

Пит.: А скільки місяців пізніше? Чи то вже може років?

Від.: Я думаю, що то вже був 30-й рік, або 31-й. Десь так. Тоді, як я тобі казала – що то вночі прийшли і все забрали, оце в тих лігах. Це вночі якраз, я знаю, що було зимно. Уночі – вони все робили серед ночі. Так – 11:30, 12-та – щоб ніхто не бачив. Але я думаю, що батько вже так і сподівався, як вони постукали. Ми відчинили двері, вони прийшли і кажуть: «Ми будем зброю шукати», нібито чи не рушниці, хто там мав. Це так, неправду говорили. І тоді, і тоді вони стали все шукати – перше всі папери, всі книжки порозкидали. Дивилися, стукали всюди в стіни – чи там нічого ніде нема. Так, як де підлога, чи земля була – то вони такими вилами – шукали, щоб нічого закопаного не було. І все, що ми мали забрали – всю пашню, всю муку, навіть шкіри такі з вівць (я пригадую, як вони так скидали). А тоді прийшли – корову, все й свині, коні – все забрали. Тоді будинки вже забрали, то два будинки (такі, що були там), що там молотили, там коні чи корови стояли, чи вівці (ми мали багато) – тоді забрали. І батька до в'язниці забрали, в той самий вечір. О, правда – бо батько ще сказав до брата, ніби до сина старшого: «Іди, тримай двері, бо я не відчиню комори там, де все стоїть». Але вони розбили двері – то не треба навіть було робити, бо ми такий замок добрий не мали. Батько думав, що то таке буде, що він з тим спасе щось. І тоді забрали батька до в'язниці. Батько був від нас десь 15 кілометрів – там таке містечко Городниця¹. Це ми тоді були Городницького району, ото там. Колись був Ярунський, тоді Городницький, а тепер знову Новгород-Волинський. Ярунь – це стареча, стара назва, а тепер Новгород-Волинський. Отже, як мама передумала, все зробила, щоб мій найстарший брат батькові їсти повіз. І ми не сподівалися – і батько приїхав, і мій брат приїхав. Так що батька з в'язниці пустили додому. Але якби батько так жив до 37-го року – батька й так були б забрали вночі. Це ми вже знаємо, таких всіх забрали – товаришів мого батька. Може б він тоді жив. В 34-му році в восені мій батько помер. О, іще це дуже добре – батько, як умирав, то усе казав: «Без священика мене не ховайте, мусить бути священик!» Отже, як батько помер, уже церква була в нас закрита. Не в нас, а чотири кілометра.

Пит.: А коли закрили? Якраз тоді?

Від.: Це вже в нас тоді закрили церкву, я думаю десь 33-й рік був, мабуть. Я так думаю, я так пригадую. Бо я ще дуже мала була, як я останній раз у церкві була, але я пам'ятаю дуже добре. Може, я мала 8 років, я пригадую дуже добре. Отже, як мій брат поїхав (він мав 15 років, 16 років), як батько вмер. Де він уже не їздив? Може, він був у священика, але він уже боявся і він не приїхав. Сказали, що нема. То мого батька хрещений батько – так як був за священика. Правда, що ми хрест мали ще такий, як то переходить – такий величезний! Так, що все дуже релігійно було. А ще тепер – як церкву розкидали в нас, як церкву там у тому великому селі (це не в нас) – багато людей ходило. І ніхто не хотів першого хреста зняти (знаєш, найбільшого), бо то була церква, здається, на три бані. Так думаю, бо я знаю, що то багато. Може мені, може вона була і на п'ять, але я так знаю – чи на п'ять, чи на три. То не свій, з того села ніхто не пішов. Це мусив бути приїжджий якийсь. Не знаю, чи він був українець, чи він був росіянин. Мусив якийсь партійний бути або

¹ Нині смт Городниця, центр селищної ради Новгород-Волинського району Житомирської області. У 1932–1933 рр. – Городницький район Київської області, з 1935 р. – у складі Новгород-Волинського округу Київської області, з 1937 р. – Житомирської області.

якийсь. То як він виліз (кажуть, я тоді якраз не була) на саму гору, на найбільшу баню і скидав хрест – то всі люди навколішки повставали і молилися. То був жах! Щоб нібито, щоб йому не вдалося. Але він зняв. І тоді церкву розкидали і побудували там комсомольський клуб, не колгоспний. То все розкидали, попалили, побили – так нищили.

Пит.: А чи в Вашому селі був колгосп до колективізації? Чи був добровільний колгосп ще раніше?

Від.: Це як вони зробили колгосп, це нібито на початку – кажуть, щоб ішли добровільно.

Пит.: Це так 29-й рік, чи уже?

Від.: Я думаю, що 29-й, бо тоді вже розкуркулювали, тоді вже якраз і воно все в повності почалося.

Пит.: А до того не було ніякого? До того не було?

Від.: Я думаю, що ні. Бо тоді, тоді землю повидавали ще. Якраз тоді, я пригадую – тоді як Ленін став. Бо Ленін помер 24-го року. Ще до Леніна, як воно по революції – від 18-го, 17-й, 18-й роки. То вони дали кожному землю. По одному куску. Колись, колись то ти там мав (так, як і німці мали) – там одне поле, там одне, так. А він тоді дав усе разом. А я не знаю, чи то люди купували, чи дали – я не знаю. Як то називалося? То старші люди, як у нас тут тьотя й дядя – то вони знають, як то називалося. І люди за той рік, два, три – так стали працювати і набули багато. До того, до 29-го року. Як Ленін помер? Як Ленін – хто його знає – дехто каже, що вони його отруїли. Бо він так само був у комуністах, але (бач) він трошки знаю. То тоді, відразу інакше стало. Як уже 29-й рік був, то як ото вони розкуркулювали – то вони так казали, що то добровільно іти до колгоспу. Але ж то люди всі не хотіли.

Пит.: А чи хтось пішов?

Від.: Мало. Пішли, я думаю, пішли таки.

Пит.: А які люди, найбільш бідніші?

Від.: Я думаю – так ці найбільше таки найбільш бідніші перші. Або може хто навіть заможній ішов, той, що дуже боявся.

Пит.: Щоб перехитрити, чи як?

Від.: Щоб перехитрити. Що він думає, як він піде – щоб його не чипали. Але й так, вони так думали – але прийшов 37-й рік і 38-й, то їх всіх і так забрали, бо вони недовіряли. Бо ми біля кордону недалеко. Бо то так – Житомир, Шепетівка, Корець¹. Корець, це вже був за кордоном, нібито в Західній Україні.

Пит.: А як Ви дивилися на тих людей, що пішли в колгосп? Чи Вам шкода їх було?

Від.: Це вже дуже цікаве. Я знаю, як мій батько казав. Він все казав, що то сатана. Ось де ми мали хату й землю, і другі наші сусіди. Сусід від сусіда далеко був, бо то кожний на своїй землі будував хату. То в нас один, два, три – може яких п'ять, шість – господарів якраз там зробили, що вони колгосп будували. На коні, на свині, на таке все. Клуб недалеко був, недалеко школу побудували. Тоді далі, там маленька в нас така лікарня була. Це вже пізніше – кооперація, сільрада, це все біля нас недалеко – на нашій землі було. Це що льон (у нас льону багато сіяли), така чіпальня була, де сушили, там, де били. Це все на нашій було, біля нас. Все мій батько казав: «Сатана, сатана!» Ось же, як вони будували ті будинки, й як мій батько йшов, і в нас такі сироти були – що батьки повимирали, то їх брали. Ще тоді в приют не забрали всіх. Ось

¹ Місто Корець було в складі Польщі. Нині це місто – районний центр Рівненської області.

наприклад – та дитина лишилася, то в нас сьогодні була, їла. Завтра в нашого сусіда, і так вона ішла. Тоді в нас один хлопець був довго, сказали, щоб він у нас був. Йому щось там, якісь продукти йому давали. І він у нас був, мама моя варила і все. І він в нас був, сирота. Це ті знайомі, що я тобі казала – що батько помер і мама. Що мій батько їм корову дорівав ще. І м'ясо вони таке сире брали і навіть не варене – і так вони повмирали. І то вони, як там такі люди робили, то вони казали до того хлопчика: «На тобі сірники, іди того кулака підпали!» До тата, щоб він пішов. Так, так сміялися. А мій батько, і ми сміялися з них. А мій батько таке про них казав: «То нечиста сила!» Але то не помагало нічого, все те перемогло. Пару людей в нас було, що не пішли до колгоспу – то їм так само тяжко було. Але вони в лісі робили, в нас ліс був. То вони там, якось новий ліс садили і все. То називався «казённий», так у нас казали. То їм платили, і так з того і жили. Маленькі такі хатки, що в них, що в них так підрізали. Їм тільки – наприклад, дехто мав дві кімнатки, а решта комору. Там може корову мав чи свиночку – то в них те все забрали. Але хатинку – так розрізали хату. То, то вони так і жили в тому.

Пит.: А то скільки людей, приблизно, не пішло в колгосп? Чи хтось витримав до кінця?

Від.: Так. Вони, оці що я знаю, що вони витримали там. Правда, що в нас скільки – дехто вмёр з голоду. Я не скажу, чи 12 чи 13 осіб. У нас невелике село було і ми ще щасливі були – бо в нас ліс дуже родючий був. Тільки ж воно в лісі стало – то в нас гриби всілякі були, річка проходила маленька. Бо то Случ була, а ми мали притоку – Сере називалося. То Случ переходила через Городницю, Ярунь, Волинськ, Новгород-Волинський – то від нас було може 7 кілометрів. То ми рибу мали, все ж таки могли ловити, там раки були. Хоч час від часу, але мало було. Жаб повно було, але ніхто жаб не їв у нас. Не знали, що то делікатес.

Пит.: Ну, а як режим примушав людей іти в колгосп?

Від.: То мусили.

Пит.: А яким способом брали?

Від.: Оце так, як бач у нас – усе забрали і викинули нас. Або так як у нас одних – цілком, цілу родину забрали. Хоч їхній батько і пішов до колгоспу був (це була моя одна товаришка – вони Родіон Тимошук писалися). Вони гарно, батько пішов до колгоспу, все. Таке вуличне ім'я, ми на нього – циган – казали. Вони не були цигани. І його і так забрали. Родину забрали і викинули їх із хати. І ніхто не знає чому. Чи він чимсь може колись, чи може його дід був чимсь, чи його батько. Бо то так – брали під увагу. Наприклад – я не буду нічого винна, а може мій батько чимсь колись за Україну, чи може при церкві чимсь був. І вони то досліджували і тоді навіть дитину забирали, що дитина нічого не винна. Так, як і тобі казала, цього вчителя забрали. Потім його сина забрали. Син нічого не був винен, ніхто не знає. Він дуже добрий був вчитель, по-українському вчив. Але вони йому не вірили.

Пит.: А чи в Вашій околиці був збройний спротив колективізації? Чи люди пішли в ліс, чи підпалювали колгосп? Чи стріляли, чи взагалі було щось таке?

Від.: Ні. Це вже, як була війна почалася, тоді так.

Пит.: Аж тоді?

Від.: Це тоді втікали. В нас всі повтікали, ті, що в війську були, переважно. Хто мав нагоду.

Пит.: То цікаво.

Від.: Як була світова війна – вони покидали всі, всі рушниці, все. І ніччю вже. То вони в лісі були і хто знав – туди їздив у селі, бо то небезпечно було. Дехто з кіньми втік, наш сусід. Тоді так – ми самі – ми спалили, побили всі гасла. У нас така кузня була, то до кузні вже господарі – кожний думав, що він собі буде робити. О, моєї невістки батько – він мав п'ятеро синів. І всі при війську, забрали. Переважно кожний при війську, я не знаю тільки за одного – він учителем був, він у нас не був. А в нас ще те, як я тобі розказувала – в нас шофер росіянин був.

Пит.: Так.

Від.: Він, як пішов до кузні (це колгоспна кузня була) і збирав там собі якесь залізо – щоб собі віз зробити, або щось. Бо то була велика родина, бідні дуже були. І цей голова, цей шофер росіянин каже (а то такі ще банди переходили), але то ще росіяни були. Так лишилося п'ятеро, шестеро і так ніхто не знав, хто вони, але вони по-російському говорили, навіть такі, може туркмени, оці азіати. І тоді той шофер каже так по-російському. І каже, що він має п'ятеро синів і всі повтікали додому. То вони його вивезли в таку, біля річки – там жито було, чи ячмінь. Але він у фуфайці, оці росіяни такі, як тут теплі є, що ватою? Тому я їх тут не люблю, бо мені все показується. І в шапці був, бо він був щасливий. То вони його прострілили, ще й багнетами покололи. Але він такий сильний був, що ще понад річкою – бозна скільки кілометрів – утік і аж до ліса. І там у сіні (там сіна така копиця була), і він там. Хтось побачив і лісничий там такий, що той побачив. Ось вона тепер у Торонті, ця моя – це вона була тоді (вона мала тоді 13 років), і вона свого батька тоді знайшла там. Він весь в крові був. Але його (ми ще їхали до Німеччини) німці вилікували. Як німці перше зайшли до нашого села, вони вже знали. Це перші були – державне військо німецьке, не SS. Вони його вилікували, бо він так у серце мав. Ця Феня моя, вона казала, що цілий палець заліз, така дірка була. Вони багнетами тоді побили. То вони його тоді вилікували, він так лежав на землі, на соломі. Вони мали тільки одну кімнату велику і так у крові, але вони його вилікували, вони дали йому допомогу. Але пізніше, мене до Німеччини. Бо їх так (як моя сестра писала), то кого не забрали до війська, то їх усіх забрали на Сибір. Але ніхто не знає, куди їх забрали. Так що їх знищили.

Пит.: Так що, під час колективізації, то партизанів-повстанців у Вас не було, в Вашій околиці?

Від.: Ні, я не пригадую, я не знаю.

Пит.: А що в той час сталося? Чи що-небудь сталося з Вашими вчителями, чи з агрономами? Чи в той час переслідували тих?

Від.: Агрономів дуже багато тоді стало. Це вже, як уже колектив був, як колгосп почав. Може, чи він знав, чи не знав – то хто його знає, який він там агроном був. Оці, що ходили і той, хто вони досліджували, чи б то вони посказували, як треба садити, як треба там орати. А господар ліпше знав – колись повно було всього. Як став колгосп – ніколи хліба немає. Бо ніхто не хоче, бо то так: як я щось зроблю, а воно десь пропадає, я не маю права підняти. Бо мене заберуть, то не моє, нехай пропадає. Ліпше хай пропадає, як тебе можуть забрати на Сибір. І то – як ти щось візьмеш. Але так виходить (так як тепер кажуть), як не вкрадеш, то й не будеш мати нічого.

Пит.: Так. А що сталося з Вашим священником, чи пригадуєте?

Від.: О, то я це вже тоді, це нібито не там, де я була. Там, де я тобі розказувала – церква.

Пит.: Так.

Від.: Це ніхто не знає. Чи його забили, чи забрали, чи він десь заховався – ніхто. Як я тобі казала (як батько мій помер), мій брат всіх там уже питався. Йому сказали: ми не знаєм, нема. Він хоч би й був, хоч би він десь заховався, то він вже не прийшов би. Він вже боявся.

Пит.: А як у Вас відбувалися засівні кампанії в Вашому колгоспі, чи пригадуєте собі? Чи як їх назвати – засів, як відбували?

Від.: Так, посівна кампанія в нас казали, посівна. Це вже в березні вони вже все орали, позасіювали. Чим більше ви працювали там, як уже ви там були ударником (то казали пізніше, називали стахановці), давали там нагороду. Або там якась більше молока надоїла доярка, або щось. Яка там нагорода була – ніяка нагорода не була. Але то нібито як тут – як ви вчитеся гарно, чи що – то ви знаєте, що ви для себе. А там, я не знаю, яка там нагорода. Там більше, що вона більше вже мала трудоднів, це називалося трудодні. Скільки ви там виробили. Бо тоді, як я була – тоді грошей не давали. Тепер гроші дають, якісь там. Тоді грошей не давали. Як така тоді мала 120, чи 130, чи 500 трудоднів. То на один трудодень, то так у нас на один трудодень там давали – не знаю скільки там – кілограмів хліба, чи там картоплі, чи що. Я того не пригадую так. Бо я в колгоспі ще тоді не робила. О, із школи – оце як ми в школу ходили (а літом ми, оце літом діти не ходять), ми задурно робили. Нас усіх брали. І це ви мусили казати, що ви охотно ідете. То ми робили – ми льон збирали, або там щось загребали, або моркву виривали, або щось таке. Це все нібито добровільно діти робили, ніхто дітям не платив.

Пит.: А як у Вас відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: *Окау.* Це все ніби пішло в стирку – все зробили, усе помололи, усе відвезли. Але не знаю, що людям давали – дуже мало. Бо ж люди не мали. Пізніше, я не знаю, як голодівка стала. Ніде хліба не було – а урожай великий був. То як казали – що в Чорне море висипали масу, масу пшениці, всього!

Пит.: Так люди говорили в той час?

Від.: Так, а людям не було. Де ж воно поділося? Наприклад, ми самі не мали. Ось у наших сусідів, це вони були колись сусіди. Але вони, як землю купили, то вони там розжилися, тяжко працювали. То я знаю, що біля нас (уже мама казала), що жито й пшеницю привезли. Воно ще не було помолене, воно було в снопах. І то все поставили самі. А вони не мали нічого, а їхній син наймолодший (я не знаю, чи то був наймолодший, бо то було – дівчина і три хлопці), і мама стала шукати свого одного сина. Я так, я це пригадую дуже добре. А в них там, така була сажалка, так як в нас казали. Така не була річка, так самі собі зробили такий, що там вони гуси мали, чи качки. Чи там копали, може, рови, щоб вода сходила, і то, або викопали таку – у нас казали сажалка. Так, що там дехто рибу навіть собі завів. І мама взяла граблі й шукала дитини. Думає – може десь, він уже був опух. Бо як висохне людина, а часом опухне – сама вода. І мама думає: «Може він стояв, води хотів, чи що – посунувся і втопився». І ніхто ніколи не знайшов. І як в 39-му році війна була, як росіяни пішли на Західню Україну, на Польщу – то він власне (я не знаю, яким він чином перейшов кордон, нібито кордон) і там він жив. Він там вже родичів якихсь далеких знайшов за кор-

доном і він там уже жонатий був. Але мама не знала, бо мама вже помирала з голоду. Тільки одна донька лишилася була, Марія. А він – ніхто й не знав, то вже пізніше в 39-му році стали казати: «Той і той спасся». Що він, ніколи мама не знала, що вона (каже) шукала вилами, граблями його там по кущах, по воді. Але як він тих пару кілометрів переліз – то невідомо.

Пит.: А скільки йому було тоді років?

Від.: Ну, я думаю, що він тоді мав може якихсь 14, може 13, може більше. То вже більша дитина була. Я то вже не пригадую. Я знаю, що донька була – тоді як я їхала до Німеччини, то вона мала, здається, 18 років, уже тоді. Це була старша, це була молодша. Бо це в 42-му році, як я до Німеччини їхала.

Пит.: А чи брали хліб силою? Чи люди самі здавали, бо знали, що мусили? Чи хтось протривав тому?

Від.: То навіть теми не було, щоб хтось казав, що не дам. То навіть, це неможливо було. О, ви могли сказати так, як мій батько сказав: «Я не дам, це моє, я напрацював!» Але того ніхто навіть не слухав. Ще з того сміялися.

Пит.: А чи був голод? Чи був справжній голод у Вашій околиці з початку 30-х років?

Від.: Був. Правда, всі не голодували. Деякі не голодували, мали кусочок хліба. Але більшість того було, що голодували.

Пит.: А ті що?

Від.: Я знаю, що з голоду дійсно помирало, може, 12, 13 осіб – ті, що дійсно вмерли, бо то маленьке село було. Але всі голодували. Бо я знаю, як ми нічого не мали.

Пит.: А яке було населення села, приблизно?

Від.: О, я не знаю, приблизно, скільки було господарів. Так можна назвати як великий хутір, але то село дуже маленьке було. То ми мали дві бригади, так як колгосп уже був, то бригади були. Так, як велике село було, то навіть п'ять, шість бригад було.

Пит.: А ті, що мали хліб, то звідки брали?

Від.: О, це переважно ці, що перші пішли до колгоспу і вони ще працювали. Вони нібито перші пішли, там чимсь були. Або хто мав менше дітей, або хто не мав дітей, таке-во. То ті ще так, то ті ще мали.

Пит.: А коли почався голод у Вас, чи пригадуєте?

Від.: Той, найбільший почався голод в 32-му році.

Пит.: У 32-му, а в якій порі року?

Від.: Я знаю, навіть літом. Літом і жита повно було і все, а ми хліба не мали!

Пит.: А як старалися дістати його хліба? Які способи?

Від.: Такі як ми? Наприклад, деякі в нас, це наші ці ще знайомі, що другі, що трошки мали. Наприклад, вона мала скатерку, там одні наші сусіди, недалеко. Вона мала дуже гарну скатерку. То так, як уже вмирають, а вони знали, що одні мають ще трошки хліба і може вони дадуть. І вона взяла, занесла те, що вона мала і каже: «Дайте мені щось трошки». Так само наші люди добрі. І вони не дали хліба, вони дали ті висівки, такі як полова. І вони принесли додому, і вони напекли там якісь коржі (як у нас коржі казали – так як ото ці в Індії, чи в Африці, вони так печуть). Не то що – дріждів тоді не було, нічого такого. За те треба забути. Або якась, щоб кисле тобі зробити – такий корж звичайний, прісний робили. То вони так – напекли і як вони наїлися, то вони і так

повмирали. Тому що вони затвердження дістали. І вони, так як казали – скрут кишок, що вони не могли за сторону піти. Вони всі повмирали.

Пит.: А кажете, що Вас спас ліс родючий?

Від.: Так, оце що в нас оце як вже весна, як почнуть ягоди (це найскорше є ці полуниці, суниці – це лісові. Вони малі, це вони були перші). А тоді вже черниці пізніше були і тоді вже гриби були всякі. Це багато нас спасало. Тому в нас, так як ось по великих містах туди далі – то там селами гинули люди. Бо там ліса не було, нічого не було. А оце нас трохи спасло, бо в нас кругом ліс був.

Пит.: А чи хтось із Вашої родини шукав за роботою в місті, чи деінде?

Від.: Е, це було. Я не знаю, це ще тоді батько жив – то я думаю, що це був 33-й рік, може. Я так думаю. Е, ти може, ти багато знаєш – Шепетівка (бо є дві Шепетівки)¹, але це один біля нас, біля самого кордону Західної України. То там завод був (так, як тут кажуть – фабрика якась). Ось же мій батько, він не був такий здоровий, він знайшов працю. Пішли з моїм братом старшим Іваном. І він там десь працю знайшов у тому, в Шепетівці. Він там працював, йому платили. Він приносив додому таке пуделко, як оця (трошки менше, коротше) заля, казали – «олой», як я тобі казала – лій. Оце він що заробив. І то приносили додому, або може там десь батько вже ходив, щоб десь кусочок хліба хтось може буде продавати. Оце що я тобі пригадувала, що батько був холодець купив. Таке м'ясо, і пізніше побачив, що то з людини зроблене, що то зварене – бо кістки були і солодке було, що то з людини було. І як батько там в Шепетівці був і там в одніх він хотів переночувати. Це в 33-му році. І одна жінка каже: «Ой, ходи! Я тебе заведу». Це вже такі були по підвалах, так як тут кажбатька веде й веде й каже: «Ходи, ходи, там переночуєш». Він там пару центів може дістав. Може, він, там десь брат – може, йому дали там пару карбованців, заробив. Не тільки той лій, я не пригадую. Але добре, що такий знайомий один каже: «Де ти йдеш?» Він каже, що вона там десь переночувати може. Каже: «Вернись, бо ти вже не вернешся звіти». І батько вернувся. А то вони такі – заманювали і там все забрали, і людину забили там, і все. Бо то лісом тоді не можна ніде було самому іти, страшно було.

Пит.: Навіть вдень?

Від.: Вдень, навіть вдень. Як ми, наприклад, пішли по ягоди (у нас черниці, ягоди – багато пізніше вже було, як уже вони вродили), то ми такими гуртами ходили. Ми боялися десь так на бік піти. Не то що від вовка, чи від чого. Ні, від людей – бо то могли забрати. Бо то багато таких з голоду, що їм розум мішався. Дехто їсти так хотів, що він не пам'ятав, що він робить.

Пит.: А чи Ви, чи Ваші знайомі різали худобу свою чи колгоспну в ті часи?

Від.: О, я це, це ще пригадую. Ще в нас було лишилося – чи то все не забрали, чи то якесь теля було, чи що. То я знаю, то ми ще, як м'ясо – хліба не було. Хліба вже ніде не було. Але як зарізали, знаю, що ми м'ясо якесь трошки мали. І мама ту шкіру, я багатьом кажу – то не дурно, як Чаплін на горі (пригадуєш таке кіно?), що він варив свого черевика?

Пит.: Так.

¹ Нині в межах України є одна Шепетівка, про яку і йдеться у розповіді, – місто, районний центр Хмельницької області.

Від.: Бо то був шкіряний. Мама ту шкіру (я не пригадую так м'яса, може, замала була, не знаю – де воно, що я їла), але – шкіру я пригадую. Що вони ту шкіру – телячу, чи коров'ячу, чи яку – обсмаили, гарно обшкребли, висушили і тоді як ти її намочив, намочили її в баняку; знаєш такий баняк, той, чавунний був? Вона така груба ставала. Ми їли і дуже добра була, це вже шкіра. І ми так жували, як *chewing gum* (жувальна гумка. – *Ред.*). І то ще добре, але то не було так довго.

Пит.: А чи Вам, або Вашій родині приходилося жебрати?

Від.: О, наприклад – як ми назбирали ягод коробочку. А є такі, були люди, що ми знали, що вони мають трохи картоплі. Наші навіть сусіди недалеко. І хліба трошки мали. Або ми грибів назбирали, а вони може не пішли. То я набрала в коробочку (знаєш, як не хотілося йти, або моя сестра, або брат) і ми принесли їм, вони нам щось дали. Або пару картоплин, або хліба трошки. Цілу ту ягод, як то є – то все маленьке, бухирі. А так щоб то – соромно було, знаєш, жебрати, нібито. Але до нас багато ходило.

Пит.: Ходили?

Від.: Приходило і ми нічого не мали. Один момент знаю, що в нас дві чи три картоплини було, і хтось там із другого села прийшов, і мама дала. І ми сварилися з сестрою: «Нащо Ви дали, бо ми нічого не маєм».

Але ще жебраків багато було, ходили.

Пит.: А вони здалека приходили, чи то з сусідніх сіл приходили? Чи не знаєте?

Від.: Із своїх. Переважно в нас такий хутір був, що я не знаю – там переважно їсти не було. Скільки я пам'ятаю, то там щось нічого не достарчало ніколи. В них земля там не була така добра, чи що – я не знаю. То там, звідтам найбільше тіх, таких жебраків приходило.

Пит.: А то були старі, чи діти, чи всякі?

Від.: Е, які то? Вже 30 років, то вже ніби був старий.

Пит.: Тут не кажуть так.

Від.: Так, то так мені тоді було.

Пит.: Ну, то по сороківці.

Від.: О, ти хочеш щось спитати?

Пит.: Ні, то що Ви тепер говорили?

Від.: О, як уже став тоді трошки хліб, уже можна було купити. То по два, три кілометра черга стояла. І як часом – стоять, стоять. І вже люди там і вмирали і мліли і все. І часом ви дійдете й вже хліба нема! Дістанете там – чи півкіла, чи кіло, чи 100 грам – скільки вам уже було. Я навіть уже до того не ходила, бо це треба було до міста йти – до Городниці, або до Новгород-Волинського. По селах не було. Отже, хто мав силу, як пішов – там у черзі стояв, то був щасливий, як він дістав кусочок хліба. Це вже як почався трошки хліб, уже стали якось давати. Де вони його перше діли, невідомо. То все було штучно, щоб знищити людей українських.

Пит.: І навіть в той час Вам так здавалося, що це навмисне?

Від.: Так, бо то навмисно. Бо де ж так хліба було багато, де він подівся? Це не можна навіть собі взяти до голови. Як це може бути? Або, як у вас забрали все і ви пішли збирати колоски – можна колосків було багато назбирати, бо вони не висушувалися дуже так. Отак, забрали і колосків багато. Отже, ви назбирали колосків – ви не мали права! Від вас колоски забрали, ще й вас могли забрати до в'язниці. Та й забрали, так як цей, що я Вам казала. Забрали і ніхто ніколи не бачив його.

Пит.: Чи були сторожі?

Від.: Так, це такі ходили, що дивилися.

Пит.: Озброєні, чи так?

Від.: Ні, ні. Він мав такий батіг. Таке з лози, що міг вас потягнути.

Пит.: А то в других околицях ходили озброєні сторожі. Так на степу, так?

Від.: Може, хіба по степах, я не знаю. Бо в нас не було степів. У нас більше так було – поле, такий ліс, або кущі, або то знову поле. Навіть там, де моя сестра вже була – 35 кілометрів від нас, то там вже ліса знову не було. Там поле і поле. Там саму пшеницю сіяли. А в нас ні. В нас і жито, й пшениця, в нас льону багато було. То все колгосп забирав. Молоко наприклад – ось багато корів було в колгоспі, свиней дуже багато, вівців. Ми не знаємо, то все здавалося. Ніхто молока не бачив. Дітям не давали молока. Ось і тепер моя сестра пише. Каже: тепер ліпше жити, як ти була вдома – як я росла вдома. А тоді пише, накінець, бо її син має троє дітей маленьких, але молочко не дочекаем, немає молока. Дитині молока нема. Але нібито ліпше тепер життя, як тоді, як я була. Так і тоді, тоді ви молока не могли купити дитині. Це все йшло до міста десь.

Пит.: А чи можете повторити це, що оповідали про коня? Бо то не було записано.

Від.: О, то не було записано? О, це колись, як ми мали хату там. Це сусіди були. Я знаю, що вони мали двоє доньок і сина. Я знаю, що один син Кузьма називався, то я одного знаю. І батько, і мама. Отже, в них так само все забрали. Вони не мали нічого. Чи вони бідніші були, чи як – але досить, що вони не мали нічого. Та в колгоспі кінь здох, такий, що там вже ребра і кістки були. Його закопали. Вони пішли, його відгребли і вони їли те м'ясо. Те, і той кінь, то не був здоровий кінь. Але вони помирали. Тільки син лишився і одна донька. А мати і батько і один син померли.

Пит.: Потрошки їли.

Від.: Так, хоч вони й їли той кінь, але вони не спаслися тим. Це в нас таке було.

Пит.: Чи були випадки людоїдства поза тим, що Ви досі розповіли?

Від.: О, це так як мій батько розказував. Або ось так наприклад – як моя хотіла сестру відвідати. Хоч моя мама не дійшла б туди – бо то 35 кілометрів. Це село було велике – Тайки називалося¹. Але треба довго лісом було йти. І мама ж її відвідала б, і що ми не мали, то мама могла б з сестрою рідною (бо то найменша була сестра) поділитися. Аж ми взнали (вже після голодівки), як її донька сама старша прийшла до нас і розказала, що мама з голоду померла. Діти так порозлазилися, п'ятеро дітей було. А вона, так, що могла дітям дати, а сама не мала нічого і так пішла в комору (то так, як ми мали там, де все складали), і там мама померла з голоду. Вона всього мала, я думаю 36, 37 років, більше не мала, бо то діти дуже малі були. Це мамина, моєї мами рідна сестра. А дядько, це від нас 5 кілометрів, то йому вже цей ячмінь (так, як я розказувала, ячмінь найскоріше дозріває). І як його в огонь поставити, те є. І ми йому так уже дрібили і давали, і він то їв. Але то не спасло його, він кричав: «Дайте мені хліба!» – і так помер.

Пит.: То страшно! А чи маєте ще щось розповісти, що Вам пригадалося в цей час, чи взагалі – якісь яскравіші моменти?

¹ Село Тайки, Житомирська область, Ємільчинський район, Тайківська сільська рада.

Від.: Це тільки, так уже не знаю. Знаєш, як я уже розказала – як батька забрали, як у нас уже забрали. Як ми не могли до млина, щоб нам змололи щось, не мали права. Бо треба, довідка була від сільради. А як удома щось робилося, то це неможливо було. Бо якби хтось заглянув, то всіх на Сибір забрали б. Щоб ми щось, такі як ото були: що жито, чи пшеницю мололи самі, або терли, або що. Це все треба (якби щось трошки мали), треба все було вкрадьки робити. Але того не мали вже, бо не було. О, ще в нас багато – оце спасалися люди – щавель, знаєш? То ми тут маєм, я тут люблю той борщ. То нарвемо щавлю, й води накидаємо, і таку супу їли. А то добре, щавель, він багато заліза має і то багато. Як уже, тільки, щоб щавель став рости. Оце дуже тяжко було, поки щось виросте, або в лісі щось є. Або як хтось десь жолуді багато назбирав. Але жолуді дуже, дуже гіркі – неможливо їсти. Так само, як люди полову, чи щось таке – солому гречану, вона є м'яка – з гречки. Її перетирали, мололи і як я казала – такі коржі пекли. Але де то, то хіба була їда? Або так, як я казала – що мама нарвала з пшениці, то не була пшениця, вона була маленька. Це тільки травичка, що росла. І то варили, і то терли, і то сушили, і то такі коржички пекли. Такі зелені були. То так само їсти було неможливо, але укусили пару разів, води напилися та й мали.

Пит.: Ви говорили, що в 37-му році забрали провід колгоспу.

Від.: Так, це таких пару. Це в нас так було, три таких брати. Вони вже нічого не були винні. Це їхні батьки й діди були, доказують, що вони були богачі колись. Але вони, як стала колективізація, – вони пішли перші до колгоспу і були бригадирами. Знаєте, що вони кликали – хто до праці має йти й казали вам, що ви мали робити. Іще один, їхній двоюрідний брат був, він мав сім дітей. То він був жонатий з моєю троюрідною сестрою. І його забрали. І він був бригадиром, вони перші пішли. То їх у 37-му до 38-го десь. Уже як люди встають рано, то ніхто не говорив голосно – тихо, один до другого. Там того вже нема Івана, вже Василя нема, уже того нема. А того, що то за моєю троюрідною сестрою жонатий був – він далеко від нас жив. Отож після революції, як ото давали, стали землю давати (як ото я казала), і він там вже розжився. Хату собі побудував, хоч він до колгоспу пізніше пішов. Але в них дітей семеро було, дитина за дитиною. То як його забрали, то повзали так, як ті хробачки, всі повзали і так кричали. Це ж друга його донька, то вона зі мною до Німеччини. Вона мала всього 13 років, бо старша була – з мамою лишилася й сестри. А в них батька забрали і таке пізніше вийшло – хто має семеро дітей (це вже так комуністи зробили), хто мав семеро дітей і найменша дитина до шести років, то давали 200 карбованців, чи то 2000 карбованців, чи 200, не пригадую. То їм ще дали гроші були. То так, така допомога. А батька забрали, але ніхто, навіть ніхто не знає, де він подівся, ніхто. То їх усіх забрали, то тоді ці три брати забрали і цього того. І тоді вже багато забирали. Навіть моєї мами хрещеної чоловіка забрали. Він старенький був, нездібний до роботи був і його забрали. Масу забрали! Ото тому я кажу – якби мій батько ще, це з такого хутора – він був молодший за мого батька і він був головою колгоспу там. Але у голодівку вони писали такого листа до Америки (я не скажу – чи до Канади, чи до Америки), щоб допомогли дали.

Пит.: Це дуже цікаво.

Від.: І це ж вони писали те. Отже, як став цей 37-й рік – його першого забрали. Хоч він був головою колгоспу.

Пит.: Це дуже цікаво.

Від.: Бо й він писав, мій батько писав і ще там пару. Але ми нічого не дістали, тільки писали – щоб нам прислали щось. Може і прислали, але ми того не мали.

Пит.: А Ви казали, що в Вашій околиці жило, можна сказати, чужинці – поляки, німці.

Від.: Так через ліс. Якраз біля кордону недалеко, 3 кілометра. Ми казали – це поляки, мазури ми казали. А зараз за річкою в нас такий був хутір малий – там багато німців було.

Пит.: А як жили між собою?

Від.: Вони так – вони працювали, вони жили, вони в колгоспі не були. Мазури зовсім у колгоспі не було, аж пізніше зробили колгоспа, вони мусили піти до колгоспа. І вони мали тільки одну вчительку в тому, в їхньому селі. То такий був посьолок, і вона всі кляси вчила, дуже гарна. А пізніше – як п'ята, шоста й сьома – то в нас, бо їхні діти до нас ходили. Але, як першого травня було, або щось таке (переважно першого травня), то вони всі в нас виступали. Танцювали й все. Я не знаю, що вони думали.

Пит.: А ті люди між собою говорили своїми мовами?

Від.: Я думаю, що вони так по-мазурському, по-польському. А німці, є – бо як до нас хлопець прийшов до школи (зі мною один ходив), той не розумів по-українському – деяке, яке слово. То він походив трошки й лишив.

Пит.: А по-російському?

Від.: Ні, ні. По-німецькому тільки. О, бо я не знаю, – чи тобі то потрібно, – бо як ми мали похресників два (мого батька), що мама й батько померли, але то не з голоду, ще до голодівки. Я не знаю, що сталося. То в нас таке було, що батько хрещений чи мама забере, як нікого не було. То хлопець у нас був. Як доріс до 16-ти, чи 17-ти, він пізніше до війська пішов. А дівчину німці забрали. Вони писалися Куяпи, Куяпи, тільки – Куяп. І вона вже говорила по-українському, Катя. Як її забрали, вона вже забула по-українському. Вона тільки по-німецькому вчилася. І як їх уже забрали в 37-му році, всіх німців. Вона забрала дитину, віддала назад до нас. Вона вже велика була. То вона не говорила по-українському, вона по-німецькому вчила. Отже, як вона пішла тоді до Городниці до жидів, так як була служниця – молода дівчина, вони потребували.

Пит.: А були служниці за советів?

Від.: Це в жидів вона, її забрали. Може, вона там дітей бавила, чи що. Бо вона мала тоді – кілька років – 14, 15? То я знаю, що вона там служила. Як її послали щось купити, і жиди по-жидівському говорили, і як вони щось їй неправду сказали, не віддали гроші, чи що – а вона по-німецькому говорила, а німецька мова з жидівською дуже була подібна. А вона тоді каже: «Я знаю, мені то й то треба ще. Мені там треба п'ять чи 10 копійок, ви не здали». То я то знаю.

Пит.: Кажуть, що німці й поляки голодували в 33-му році?

Від.: Я того не знаю. Я знаю, що мій батько багато в німців міняв. Усе таке багато. Він машини. Німці багато машин робили. Ось, наприклад, нам треба була – як то та, що пересіває? Млинок такий, що ти сієш. Береш пшеницю, чи жито – вона туди полову і те...

Пит.: Чистить?

Від.: Чистить усе. Або такий верстат ми мали, що полотно ткали. Це все батько там купив, все німці робили. А мазури багато робили кожухів. Багато, бо вони в лісі жили – кошелів багато, то вони приносили. Так багато знайомих батько мав там.

Пит.: А коли там створили колгосп у поляків?

Від.: Там уже пізніше, як у нас. Бо вони всі в лісі робили. Вони всі по лісах робили. І мали своє поле там, собі самі були. Але все в них так само пізніше – в колгосп, вони мусили піти всі. Бо я знаю, усе на нашій, багато землі й наших сусідів – молочарня була, де молоко здавали. То вони все молоко носили, вони мусили здавати молоко. Дехто масло здавав. Так, як я казала, що на рік ви мусили здати 120 літер. Вони не дбають, чи ви маєте молоко, чи собі лишили. Ви мали здати, і в колгоспі було повно. Але як ви корову, як ми корову одну мали – ми мусили здати 12 літер молока. Може, всюди так не було, але в нас було. А від 39-го року, тоді ж вони кажуть: «Ми визволили братів західних», так як то западні. То в нас ще прийшли і мусили яйця здавати. Прийшов до нас один і каже до мами: «Поклич кури!», а кури порозходилися. Там мали, я не знаю, скільки там – шість, чи сім, чи вісім. Мама мусила покликати. Ті кури всі прибігли, навіть сусідні поприходили. Він тоді порахував курей, й я не знаю – скільки він там записав, скільки ми мали яець здати. І ще, до 39-го року, як ми ходили до школи, до семирічки – ми нічого не платили. Тільки книжки купували. А тоді, від 39-го року наприклад – я ходила вже до восьмої, моя сестра до десятої, якраз дев'яту скінчила. То ми мали 300 рублів дати, 15 від кожного. Не було де взяти. То ми так – ні яйця, як яйце ми мали – не мали права їсти нічого. Треба було здати. У нас так само книжка одна коштувала чотири, п'ять карбованців, три карбованців. Я пригадую, до семирічки – зоологія. Так як тут кажуть, є – як зачалосся яйце.

Пит.: Біологія.

Від.: Біологія, чи як – то три карбованця, три карбованця була. Вона була десь до 300 сторінок. Це багато було на той час.

Пит.: А ще одне питання – які то журнали і газети доходили до села, чи преса?

Від.: Ми мали таку маленьку газету, що приходила. То ми не виписували, ото там десь там узялася. Більше нічого ми не мали.

Пит.: А там нічого такого не доходило?

Від.: Нічого там і не писалосся. Там може яка бригада виповнила, скільки льону здала. Чи який колгосп скільки збіжжя здав, або що. Або там хвалили там Сталіна, чи Леніна, чи там когось. Чи там якась – вугілля багато, може в Донбасі там здобули, там. І то навіть не подавали дуже. У нас багато того не було. Але до школи, це що ми до школи ходили – то ми вчилися. То вчили, то все по-українському. Тільки що, як я казала – граматика й література, на тиждень граматика чотири рази, література три. А решта по-українському.

Пит.: А чи Ви хотіли би ще щось додати тепер?

Від.: Нічого такого нема, такого цікавого. Такого, дійсно, що я знаю, щоб воно пішло до книжки.

Пит.: Ну, то дуже Вам дякую.

Від.: Прошу дуже.

Інтерв'ю ЛН02

Анонімний оповідач, народився 1917 р. у селі Ляховці Андрушівського району Житомирської області, син сільського вчителя, який став священником і мав близько 5 десятин землі. Оповідач висловлює сильну неприязнь до радянської системи, але визнає, що більшовиків під час революції підтримували «відсталі» селяни; описує опір жінок колективізації у його селі. Розповідає про голод у Житомирі, голодні смерті в місті, багато трупів при дорогах за містом.

Питання: А де і коли Ви народилися?

Відповідь: Це було в маю 21-го, 17-го року.

Пит.: В якому районі?

Від.: Це що, по-українському?

Пит.: Так.

Від.: Андрушівський район, село Ляховці¹.

Пит.: А де Ви жили при кінці 20-х, на початку 30-х років?

Від.: Там жив, там же значиться, я вчився в Житомирі, в автодорожному комбінаті – так званий технікум.

Пит.: А яка була професія Ваших батьків?

Від.: Я студент був тоді.

Пит.: А Вашого батька?

Від.: Він був учителем, а потім священником.

Пит.: В автокефальній?

Від.: Ну, в тій церкві, тоді одна була церква – всіх. В тих роках, тільки одна церква, там не було так, як зараз, як тут всяких. Була одна церква.

Пит.: То значить, він ще до революції.

Від.: Ні, він був учителем. А як у 14-му році (у нього було п'ятеро дітей, у нас) в 14-му році війна почалася – Німеччина з Росією. Він не хотів іти на війну, на фронт, не хотів іти. То він пішов на курси священників, став священником в селі, в тому самому, де і народився я. Там він був священником, де там я народився.

Пит.: А скільки землі було в Вашій родині?

Від.: Давали священникам, хто там був на приходах у селах, давали п'ять десятин. Це трошки більше, як п'ять гектарів. Давали учасок такий для всіх священників. Так що, він мав всього п'ять десятин землі.

Пит.: А що люди говорили про революцію й громадянську війну в Вашій околиці?

Від.: То я не знаю, бо я тоді малий був.

Пит.: А що говорили пізніше? Нічого, чи боялися?

Від.: Ну, громадянська війна, як звичайно, проходила. Там переходили і денікінці, і махновці, і Петлюра потім зайняв. І всякі, всякі влади мінялися. Так, що люди ніколи не знали – що завтра буде. Оце такий час був тоді непевний, що люди просто так – кожний для себе жив і не знали. Менше в політику вступали, бо не знали, що завтра буде. Так, що кожний боявся висказати свою думку, бо завтра прийдуть інші й можуть його розстріляти за те. Так що люди мовчали і вижидали – чим воно скінчиться. Просто вичікували, коли вже скінчиться – якась постійна влада буде.

Пит.: А чи хтось із Вашої родини був у якій-небудь армії?

¹ Нині село Глинівці Андрушівського району Житомирської області.

Від.: Ні, батько як був священиком, він не міг бути ніде, його в 21-му році розстріляли. Так що, більшовики прийшли і розстріляли в 21-му році. І то, мені було тоді три роки.

Пит.: А яке було Ваше наставлення до советської влади в дитинстві?

Від.: Абсолютно вороже, вороже з самого початку.

Пит.: З самого початку?

Від.: З самого начався. Ніколи доброго життя не було за моєї пам'яті.

Пит.: А що в той час думали в 20-х роках – що Ви думали про таких українських політичних діячів, як наприклад Петлюра?

Від.: Я не міг думати, бо мені було три роки.

Пит.: Пізніше вже, як вирости.

Від.: Ми нічого не знали про те, в школах нам ніколи про це не говорили – хто були українські діячі, чи не були. Я тільки взнав аж за кордоном, як уже на еміграції. А тоді ми нічого про те не знали. З нас там все зривали, ми не знали. Ми знали, що Петлюра був бандіт, казали, та й все. Був такий бандіт, отаман Петлюра – та й все. Так як ото казки такі – був такий великий бандіт Тамбо. Або співають «Был Кудеяр и 12 разбойников, Был Кудеяр атаман таке вот что». Отако нам казали. А більше, що він хотів той Петлюра, ми нічого не знали. Ми тільки за кордоном, як уже вирости. А то від нас скривали. Там же більшовики цього не хотіли, цього казати, щоб хтось знав.

Пит.: А що думали про царський режим?

Від.: О, тоді батьки розказували – я наслухався, що тоді було дуже добре. Все було, хватало їсти. Все було – більш-менш політичної свободи багато більше чим, чим при комуністах. І люди просто жаліли за тим режимом. Жаліли, просто казали: «Well». Не всі підтримували цей комунізм, тільки частина людей. Большевикам просто влада валялася, просто на дорозі вони її підібрали. Така розруха була, а наш народ не був свідомий. Не лише національно свідомий української свідомості, а взагалі державності – вони були дуже далеко відсталі в цьому. Вони політикою ніколи не цікавилися, особливо на селах. Тільки маленька групка інтелігенції займалася політикою, а народ сам був темний. Абсолютно не знав, що таке – якщо то свобода, що то? Але поступово в Росії вже були почали вводити ті земства. В поміщиків вже була та реформа – забирали землю і ділили і т. д. А особливо як комуністи прийшли зразу до влади, то людям сподобалося – тому що забрали поміщицьку землю, розділили. Ніхто не знав, що будуть ті колгоспи робити.

Пит.: А потім?

Від.: Потім вони їх задушили всіх.

Пит.: Чи Ви мали що-небудь до діла з советською адміністрацією або партійною групою в Вашому селі?

Від.: Ні, я в селі навіть не був, бо я вчився в Житомирі.

Пит.: Там жили?

Від.: Yeah, а батьки мешкали. Пішов на працю під Києв. Між Києвом і Черніговим працював. Так що я ніяких посад партійних, або юнійних (профспілкових. – Ред.), або іще інших не займав.

Пит.: А чи Ваша родина мала клопіт?

Від.: Ніхто нічого не мав, бо один брат (я наймолодший з братів), один пішов зразу в армію. Одного забрали (який приїжджав сюди мене відвувати), то він в Москві в танковій школі. А середній брат (старший за мене теж), то він скінчив кооперативний технікум і працював бухгалтером у місті.

Пит.: У якому році Ви виїхали з села?

Від.: У 34-му я виїхав, уже в Житомирі жив у 33-му, як той голод саме був. Я втік у Москву під час голоду. З Москви вже вернувся в Житомир.

Пит.: Чи пригадуєте, які люди були в партійній групі в Вашому селі? Чи, значить, то місцеві були?

Від.: Ну, місцеві, звичайно місцеві. Всі місцеві, в нас нікого не було з чужих – всі місцеві.

Пит.: Чи Ви мали який-небудь клопіт? Чи Ви, або Ваша родина мали які-небудь клопоти з ЧК, або ГПУ в 20-х роках?

Від.: Ну, батька розстріляли в 21-му році. Це не було ЧК, не було ГПУ – просто комуністична банда зайняла село і розстріляли священика. Вони таке робили. І там старосту, може, розстріляли, я не знаю – я тоді малий був. Але знаю, що це так було.

Пит.: А Вашу матір переслідували?

Від.: Переслідували весь час. Ми втікли з того села, звідти. Втікли, де я родився, з того села ми втікли в Дениші – це на другу сторону Житомира, це вже Троянівський район¹.

Пит.: А яка була школа в Вашому селі?

Від.: Семирічка, а пізніше десятирічка.

Пит.: Яку частину Вашого збіжжя віддавали державі? Чи пам'ятаєте – в 30-х роках?

Від.: Я цього не знаю. Я не знаю, як то було там у той час – скільки хліба здавали, я нічого не знаю. Мені було три роки, я був у 20-х роках. Пізніше я знаю, як я вчився вже, то ми вже не жили в тому селі. Я вже не знаю, як – скільки там накладали на тих людей, нічого не знаю. Чув, що для того, щоб люди йшли всі в колгоспи. Хто не хотів йти, то обклали його такими податками і хлібом і всім (щоб він здав), що в 10 разів більше, як та земля могла дати, яку він мав. Так що йому виходу не було – він мусив або йти, або віддавати все в колгосп. Так вони заставляли йти в колгосп селян.

Пит.: Що пам'ятаєте про комітет незаможних селян?

Від.: Був такий. Це, це я пам'ятаю добре. Це в той час, як відбувалася колективізація села. Вони організували той самий комнезам – комітет незаможних селян. І ці комнезами – це батраки переважно бувші, які ніколи ніхто не хотів з них працювати. Собі ціле літо лежали, спали попід яблунями, попід грушами, о! І тоді вони організувалися, й большевики таких шукали. Їх організували і вони ото всіх цих селян заставляли йти в колгосп. Хто не хотів, вони забирали від нього все – збіжжя, все його майно, всю його робочу худобу – і зганяли всіх до купи. Оце їхня праця була, цих комнезамів. Вони були, як би сказати, верховодами в селі тоді комнезами.

Пит.: А що знаєте про так званих 25-тисячників? Вони агітатори були.

Від.: Я чув про них, що вони збирали, вони організовували колгоспи там. Ну, але я мало знаю – я тоді ще в селі не був. Я не знаю як, чув про них – що вони скрізь там.

Пит.: Чи були селянські коресподенти, так звані «сількори» в Вашому селі?

Від.: Ні, такого не бувало. Там була така система – як була районна газета (сільських газет ще не було тоді), як була районна газета – районний коресподент газети їде в село і пише, що він хоче, щоб заслужити похвалу від директиви. Ніколи правду вони не писали.

¹ Нині село Дениші (Житомирська область, Житомирський район, Денишівська сільська рада). Троянівський район у 1939 р. було перейменовано на Житомирський.

Пит.: Між іншим, які газети і журнали доходили до села?

Від.: Не пам'ятаю. То вже давно. Знаю, що були районні газети, вже не пам'ятаю назв.

Пит.: З Харкова, з Києва не доходили?

Від.: Ні, дуже мало, дуже мало.

Пит.: Чи в Вашому селі були уповноважені ЦК?

Від.: Уповноважені чого?

Пит.: ЦК? Центрального комітету?

Від.: Та де в село вони пойдуть! Вони даже в район і область не їхали. Вони такі крайкоми великі, вони не вилазили з Кремля. ЦК – де! Та то завеликі тузи, що вони їхали по селах.

Пит.: А що Ви знаєте особисто про сексотів, донощиків у Вашому селі?

Від.: Кожний третій, другий були донощики в селі. Всіх поробили донощиками і ото така система. Зразу більшовики завели – кожне на одного доносити. Кожний колись мав якісь – хтось комусь там поросся забив, або може переїхав те поросся, або курку десь задушив. Хто на кого яку злобу мав, то доносили, і так за ніщо людей вислали і арештовували. Отаке було, творилося – багато винний в цьому ділі сам народ. Хто з ким посварився, то він на нього (ті часи, які давали йому змогу помститися) – то він доносив. Просто донос такий брехливий робив, аби так помститися, е. А, НКВД – це, це розпорядка. Їм треба було страшно багато робочої сили будувати Північ – там оті всі заводи, оті залізниці, там усе. У них була така розпорядка – КГБ давав, та НКВД тоді, чи ГПУ тоді називалося. Ось з цього села ми мусимо мати найбільше – 100 людей. Нам треба на концтабір, туди послать робочу силу. І ото такими донощиками вони користувалися – забирали людей за ніщо! І забирали і на Північ вислали. Під час колективізації, то не треба було доносів. Хто мав уже дві корови, то вже рахувався куркуль. То їх забирали – цілі родини з дітьми і вислали на Північ. Там половина перемерли. А пізніше вже, після колективізації їм треба була робоча сила на ці всі заводи. І вони ото ж в 37-му, в 38-му роках найбільше. То вони, я вже тоді в армії був, але я знав – тоді брали просто поголовно всіх! Якраз в той час, як я йшов в армію в 37-му році – забирали поголовно всіх в прикордонних районах. Там я жив у німецькій колонії – Гохшик називався. Німецька колонія – всіх мужчин забрали, абсолютно всіх, не те, що там кого оставили. Старих, молодих – всіх забрали, жінки одні осталися. Прийшлося, час уборки урожаю, значить там – клевер був там, все то. Всі ті хто – я тоді там був таким як ніби урядовцем. Не урядовець, а дорожнім техніком. Зовсім нічого спільного не мав з сільським господарством. І нас мобілізували, хто близько жив – учителів, всіх – збирати те зерно і той клевер там, ті снопи. Бо не було людей – всіх виарештовано в прикордонних районах. А далі від кордону також арештовували, так само по цими доносами. Так до війни готовилися? До війни готовилися, що всіх в прикордонних районах арештовували?

Це перед війною, так, перед війною, перед війною. Геть вичищали всіх.

Пит.: А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Там почалося приблизно в 29-му році. В 20-му році почалося вже – колективізація й розкуркулення. Ще до 29-го року то навіть таких великих господарів, які мали гарні коні (багато коней, багато корів), то навіть в газетах писали про них, вихваляли їх. Давали їм премії, як образ – взірцевий господар, з якого треба брати приклад, взірцеві. І зразу вже на другий рік їх всіх виарештовували і вислали на Сибір.

Пит.: Чи був колгосп у Вашому селі до 29-го року?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Не було?

Від.: Приїхав агітатор (це в такому селі, себто в Цікорки, це село), щоби організувати колгосп. З району. Так його жінки побили, вигнали і розігнали те зібрання. Перший раз нічого не зробили з колгоспом. Потім уже приїхало під охороною 10-х, 20-х енкаведистів, тих гепоушників і міліція – і аж тоді організували колгосп.

Пит.: Ну, а що робили з тими людьми, що не хотіли вступити в колгосп?

Від.: Накладали величезні податки. Він не міг їх сплатити, його арештовували і висилали на Сибір. Так, що то було – йому не було куди йти – або в колгосп, або на Сибір.

Пит.: А багато з Ваших сусідів було заслано в той час?

Від.: Ну, я не жив в селі тоді, не знаю там де. Я в селі не жив уже в той час, як колективізація.

Пит.: А Ви до Житомира в 33-му році виїхали?

Від.: Ні, ні – я раніше ще.

Пит.: Раніше? А в якому році?

Від.: Ми виїхали до села Дениші десь, я не знаю в якому – 30-му, до 30-го ще, може 28-му, 27-му році. А звідтіля вже, з Денишів я поступив вчитися в Житомир. Так що, я не знаю цього, бо я вже в Житомирі жив. Як там на селах творилося, не мав відомості.

Пит.: А чи чули про якийсь збройний спротив колективізації?

Від.: Спротиви були – багато. Я ж Вам кажу цей випадок в Ляховцях. Ми вже не жили там. Але там ще хата була мого вітчима, то він туди їздив. То він прийшов туди якраз вечером, якраз те зібрання було – жінки розігнали те зібрання. Побили того представника, що хотів колгосп організувати і таке інше. Колгосп великий спротив робив.

Пит.: А чи було повстання? Були повстання?

Від.: Були повстання також, були – багато повстань. Тільки, що там про такі речі газети не писали. Вони замовчували. Якщо відомості десь поступали, то тільки через людей – від людей. Від села до села – що там було повстання. Там багато виарештовували, там то зробили, там то. Тільки слухи ходили, бо в пресі ніде цього не було – вони замовчували це все. А то факт, що були повстання.

Пит.: А чи ці повстанці мали який-небудь зв'язок чи організації?

Від.: Не мали, не мали ніякої організації – спонтанно.

Пит.: Спонтанно?

Від.: Спонтанно. То в тому, то в тому селі – не було організовано нічого.

Пит.: Чи Ви коли-небудь були або старші члени Вашої родини були арештовані?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Заарештовані, заслані?

Від.: Ні.

Пит.: Коли почали напливати селяни до міста, шукаючи за хлібом?

Від.: В 32-му, 33-му році. Тоді як голод почався.

Пит.: А що Ви думали, як Ви їх бачили?

Від.: А що ж я міг думати? Голодні, вмирають та й все – що я міг? Я й сам голодав, сам голодний був.

Пит.: А в місті такого..?

Від.: Yeah, тому що то було все зроблено так хитро. Я вже казав там у другому інтерв'ю, я не знаю – очевидно, вони не надрукували точно, як то було. Бо є багато видумок, є багато просто недійсних фактів – ось свід-

чить в пресі – як то голод, для чого він був. Вони, більше скажимо українська преса, все висвітлює це – як спробу вирішити український, скажимо національний рух, чимось такого. Такого руху не було – українського національного, в 32-му році. Ніхто про те не думав і нічого цього не було. Якщо були якісь там арешти, як скажемо Спілка визволення України¹, то-то все було сфіксоване НКВД. То була провокація,

¹ Ідеться про судовий процес в Україні над українськими інтелектуалами, звинуваченими у належності до опозиційної радянському режиму організації – Спілки визволення України (СВУ). Наприкінці 1920-х рр. в Україні московське керівництво розпочало широкомасштабну кампанію дискредитації, цькування, а згодом і фізичного винищення національної еліти – діячів української науки та культури, духовенства УАПЦ, керівників промисловості, яка завершилася низкою сфабрикованих ДПУ судових процесів. Першою жертвою політичного терору стало доревольційне покоління української інтелігенції, у середовищі якої з травня 1929 до січня 1930 рр. органи ДПУ УСРР провели масові арешти. Серед 45 заарештованих було 2 академіки (С. Єфремов і М. Слабченко), письменники, професори, правники, священнослужителі, викладачі вузів і шкіл, студенти. ДПУ пред'явило заарештованим обвинувачення у належності до контрреволюційної організації – Спілки визволення України, яка нібито готувала повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення військовофашистської диктатури. З метою формування у громадськості неприязні та ворожого ставлення до заарештованих ще задовго до початку судового розгляду справи у пресі було розгорнуто кампанію їх очорнювання. Більшість зізнань про існування та діяльність СВУ слідчі ДПУ отримали шляхом фізичного і психологічного тиску на заарештованих. Як випливало з обвинувачувального висновку в справі СВУ, підсудні (С. Єфремов, В. Дурдуківський, Й. Гермайзе, А. Ніковський, Г. Голоскевич, К. Товкач) ще в 1920–1924 рр. належали до підпільної організації «Братерство української державності» (БУД), яка з метою повалення радянської влади організувала мережу бойових осередків і проводила масовий та індивідуальний терор проти робітників та селян. Керівник організації С. Єфремов підтримував зв'язки з повстанськими отаманами – Ангелом, Зеленим, Шляховим, Майовим, Мордалевичем та ін. Обвинувачувальний висновок стверджував, що після самоліквідації БУД у липні 1926 р. було засновано СВУ. Керівники новоствореної контрреволюційної організації готували з допомогою іноземних держав (Польщі) та в порозумінні з одноім'яною емігрантською організацією і петлюрівським закордонним урядом повалення радянської влади шляхом збройного повстання й реставрацію капіталістичного ладу. У документах обвинувачення вказувалося на існування в структурі СВУ низки секцій – академічної, шкільної, педагогічної, медичної, видавничої, автокефальної та Спілки української молоді. На чолі секцій стояла президія СВУ – С. Єфремов (голова), В. Чехівський (заст. голови), В. Дурдуківський (скарбник), Й. Гермайзе, А. Ніковський, А. Старицька-Черняхівська, О. Гребенецький. Відзначалося, що викрито осередки організації у Полтаві, Чернігові, Вінниці, Дніпропетровську, Одесі та Миколаєві. Матеріали слідства стверджували, що внаслідок збройного повстання у 1930–1931 рр. мала бути створена незалежна Українська республіка на чолі з президентом. Унаслідок фальсифікації документів та нечуйного в юридичній практиці насильства над заарештованими до різних термінів ув'язнення було засуджено 45 відомих діячів української науки і культури. Четверо (С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, М. Павлушков) засуджені до 10 років тюремного ув'язнення, шестеро (В. Дурдуківський, В. Ганцов, В. Удовенко, Г. Холодний, А. Барбар, В. Підгаецький) – до 8 років позбавлення волі. Більшості підсудним було призначено покарання у межах від 3 до 6 років. Кілька підсудних отримали умовні терміни покарання і були звільнені з-під варті. Вирок був остаточним і оскарженню не підлягав. У 1937–1939 рр. багатьох ув'язнених (13 осіб із 45) за рішенням різноманітних «трійок» було розстріляно. Більшість істориків вважає, що справа була сфабрикована органами ДПУ і згодом широко використовувалася радянським режимом для винищення інтелектуального і духовного потенціалу українського народу. Ще під час процесу став відомим вислів – «музика ДПУ (процес відбувався в залі харківської опери), опера СВУ», що засвідчив ставлення населення України до цього судилища. 11 серпня 1989 р. пленум Верховного Суду УРСР реабілітував усіх засуджених у справі СВУ за відсутністю складу злочину. За деякими підрахунками, під час та після процесу СВУ було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб.

не було такої організації в дійсності. Не було промпартії – то вони все сфабрикували, НКВД, щоб знищити українську інтелігенцію. В тих, тих 30-х роках – оце Скрипник¹, Любченко² – дійсно, вони вчили українізації. В школах виключно українська мова, в містах українська мова, скрізь. І Москві це не сподобалося, вони хотіли русифікувати Україну. А як почати русифікацію? З верхів, з інтелігенції. Вони вирішили всю інтелігенцію українську – а для того, щоб була причина арештувати, видумали всякі такі партії, як СВУ, повідумували. І під тим, значить, під тією *umbrella*-ю (парасолькою. – *Ред.*) – всіх забрали, арештували і деяких порозстрілювали, деяких на великі терміни заслали в Сибір. А з селянством вони поступили так. З колективізацією – об'явили сільську колективізацію. Хто не хотів – вони, значить, у Сибір вислали. І от вони зробили таку колективізацію й наклали на кожний колгосп. Вони привикли так – як селяни давали хліб, здавали до держави (під час) до колективізації – щоб таку саму суму хліба здавали й далі, бо вся Росія, вона хлібом кормилася з України. Україна була найбільше хлібна держава. А як організувалися колгоспи, ніхто не пішов на працю до них, до колгоспів. Бо то ніхто не привик до того, то ніколи, то незвичайно для селян було. І поля заросли бур'янами, ніхто нічого не сів. А треба хлібозаготівку осінню здати. Де його того хліба взяти? І ось з Москви приказали: «Де хоч беріть, а здайте!» Ото в селах організували групи людей таких – ті комнезами. Ходили від хати до хати й обшуки робили і забирали все, що є – насіння, все забирали! Забрали до цурки в усіх людей все, і люди лишилися без хліба, і тому начався голод. Почали вмирати в 33-му році вже. О, так голод і був через те.

Пит.: А, Ви ж давали інтерв'ю для газети, то оповідали – що Ви ходили дорогою коло Житомира.

Від.: Так, і бачив і нарахував до 100 трупів і перестав рахувати. То правда, сам бачив.

Пит.: Це вже був 33-й рік?

Від.: Це був 33-й рік, літо 33-го року.

Пит.: А як міліція ставилася до голодних селян?

Від.: Що вони могли робити? Вони його в в'язницю можуть взяти, бо треба було годувати його. А вони не хотіли годувати. Лишали вмирати на

¹ Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) – радянський діяч, який намагався у своїй діяльності поєднати комуністичні та національні ідеали. У березні–квітні 1918 р. – голова уряду радянської України – Народного секретаріату, один із засновників КП(б)У (квітень–липень 1918 р.). У квітні–червні 1923 р. – один з опонентів Й. Сталіна у його намірах централізації при виробленні Договору про створення СРСР. З 1927 р. – нарком освіти УСРР, доклав чимало зусиль у здійсненні політики українізації. Після етапу боротьби з «шумськимизмом» намагався організувати (невдало) подібну кампанію боротьби з «лебедівщиною» як виявом великодержавного шовінізму. До 1932 р. не виявляв ніяких незгод із соціально-економічною політикою ЦК ВКП(б), підтримував сталінську групу у боротьбі з «лівим» та «правим» ухилами. З 23 лютого 1933 р. – голова Держплану УСРР. Звинувачений у «націоналізмі», 7 липня 1933 р. застрелився у своєму робочому кабінеті.

² Любченко Панас Петрович (1897–1937) – радянський діяч, виходець із «боротьбистів». На початку 1920-х рр. очолював Київський губком КП(б)У, Чернігівський та Київський губвиконкоми. У 1927–1934 рр. – секретар ЦК КП(б)У. З 1934 р. – голова Раднаркому УСРР. Був громадським звинувачувачем на процесі СВУ. Покінчив життя самогубством, усвідомивши неминучість арешту.

вулицях. Нічого не робили. Ну, то приходили селяни, як прийшла ніч – особливо ранньою весною 33-го року, ще холод був – треба було десь спати. Вони так під будинками, де ті такі є загальні двері – вход у будинок. То вони туди заходили в ті коридори, там лягали і вже до ранку вони вмирили. Рано, ранесенько (ще перед світом) такі великі бетюги – їх називали бетюги – коні такі як ото німецькі, возили такі квадратні, такі чотирикутні вози без драбин – нічого такі, така площадка. І туди кидали трупи і вивозили на – коло Житомира там були такі кар'єри де брали пісок, глину. І то такі ями там і туди скидали всіх тих мертвих. Страшно було дивитися рано, як вивозили ці трупи всі. Скрізь по вулицям лежали трупи.

Пит.: То щодня вивозили?

Від.: Студентам давали, давали їжу, студенти хоч голодали страшно, але не вмирили, бо їжа та ще такі була – такі була, дуже малою. Але все-таки не можна було вмєрти з голоду. Давали 400 грам хліба. Давали в студентських їдальнях, давали так як ложку квасолі зварити, скажем. Бо то юшку давали, як перше блюдо, а та ложка квасолі – друге. Оце таке. Ну, і там якийсь дуже ріденький суп вечером, і щось таке в студентських столовах. Оце так студенти жили, що вони не вмирили з голоду, але й пухли з голоду.

Пит.: А як міліція приказувала Вам трактувати голодних? Чи забороняла давати їм хліб?

Від.: Та там міліції зовсім дуже мало було. Не видно було навіть тієї міліції. Ніхто її, я її не бачив навіть. Вони там ховалися, ну що міліція може робити – як все, все місто вимирає з голоду? Так? Та там міліції було дуже мало в той час. Міліціонери не так. Я не знаю, як тут поліцаїв багато, бо то *crime*¹. Там *crime*-у не було ніякого, як умирали всі з голоду. Там можеш пройти все місто, міліціонера не побачиш.

Пит.: А чи бувало, що голодних зганяли до купи, чи вивозили?

Від.: Може десь, якось – я не знаю. А в цьому районі – я слухав – всякі, всякі були випадки під час цього голоду. Особливо на Кубані – села вивішували чорні прапора перед селом, що вмирало. Там села – нічого! Там дико було, пусто в селах. Дуже тяжко всі ці відомості зібрати, бо такими голодними люди далеко ходити не могли. Відомості, значить, пошта така – від села до села – не була. Бо, що людина, як іде – півсела пройде та й вмєре, падає на дорозі. Все замерзло, все замерло. Все скрізь, скрізь – трупи лежали. Аж під осінь 33-го року, як дали вже комерційний хліб – тоді люди почали оживати і картопля й хліб був уже. Бо в 33-му році був дуже великий урожай, добрий. Але не було кому збирати. Але ті, що вижили, то вже в колгоспах почали давати їм юшку з картоплею – таку зварять, і хліб уже був комерційний, так званий – 90 копійок кілограм. Продавали скрізь по магазинах, то вже люди почали, перестали мєрти з голоду.

Пит.: Чи ходили жебраки по місті?

Від.: Чи що?

Пит.: Жебраки?

Від.: Всі жебраки були тоді. Всі жебраки. Бо де хто що мав, по містах ходили – де, хто, що може дати. Але хто міг дати, як ніхто нічого не мав? Тоді всі були жебраками.

¹ Ідеться про те, що коли в місці проживання оповідача (на час інтерв'ю) з'являється багато поліцейських, то це означає, що там стався якийсь кримінальний злочин. «Там *crime*-у не було ніякого, як умирали всі з голоду» – тобто (кримінального) злочину (під час голодування) не було, тож і міліції не було.

Пит.: А старалися продавати? Селяни старалися продавати свої речі, так?

Від.: Так, хто мав. Не селяни, а міщани.

Пит.: Міщани?

Від.: У селян нічого не було з одежі, з речей. А міщани деякі мали одягу ліпшу і все – то на селах вимінювали за хліб. Але в селах тоді вже нічого не було. Це вже, це вже пізніше – як вже село ожило. Вже почали цей хліб комерційний бути по містах. То навпаки, селяни з сіл ішли в місто купляти хліб. Місто не йшло вже в села. А ці роки (я їх не пам'ятаю, але я чув, як мені розказували) – в 20-х там були голода, на Поволжі голод був. То всі міщани йшли в села і вимінювали за одягу хліб. А в голодовку 32-го – 33-го селяни втікали в міста шукати за хлібом. І в першу чергу крамниці були в містах і там хліб продавали. Селяни всі з сіл ішли в місто купляти той хліб.

Пит.: Як би сказати, чи був великий недостаток в самому місті, в Житомирі? Недостаток хліба?

Від.: Ні, як уже почався комерційний, тоді вже...

Пит.: А до того?

Від.: До того було – давали кукурудзяний хліб на карточки, на талони. Як студентам – 400 грам на день. Він не був такий правдивий, той кукурудзяний, з кукурудзяної муки.

Пит.: Чи були випадки, що міщани вмирали з голоду?

Від.: Дуже багато. Вмирали цілі родини, жили в підвальних мешканнях у великих будинках. Всі родини вмирали, а потім вони вже починають пахнути. Бо воно літом, почало ж там ото розкладатися. Тоді вже почали такі санітарні їздити і збирали мертвих, вивозили туди, на ями. Це весною 33-го року це було. За зиму вони повмирали, ніхто їх там не знав, що вони й живуть. Всі вимерли родини. Дуже багато і в місті померло. І в місті і в селах померло багато.

Пит.: А які то були люди в місті, що мерли?

Від.: Прошу?

Пит.: Які то були люди, чи робітники, чи хто?

Від.: Ну, хто його знає? Вони жили переважно така біднота, кустарі. Десь жило в таких підвальних мешканнях – де не могли, не могли дозволити собі жити в ліпших мешканнях. Такі дешеві мешкання – там все вмирали, вмирали.

Пит.: Чи там були серед них колишні так звані буржуї?

Від.: Так, там могли бути колишні куркулі, які повтікали в міста, як було розкуркулення. То вони. То вони повтікали в міста, так? І де могли, там жили – де в підвалах, де поселилися. Як почався голод, то їм також не було виходу.

Пит.: Чи бажаєте ще щось сказати до цього, що Ви вже сказали?

Від.: Ну, що ж я можу Вам сказати?

Пит.: Чи пригадуєте, що було дуже таке..?

Від.: То таке – як був кошмарний сон. Бо зараз тяжко це... Кажеться самому мені, що я бачив на власні очі і пережив – мені кажеться, що це неможливо. В теперішньому світі б це неможливо було б, а тоді це було можливо. То була, то була дійсність, а мені кажеться, що то був сон якийсь поганий – то була дійсність. Найгірше те, що молодому – коли здорове росте (мені було яких 15–16 років) – їсти хочеться! Кожний день знав, що я голодний. Кожний день голодний. Вся мрія була про те, щоб тільки великий буханець хліба десь дістати, кусок

сала. Це була, так сказати, мрія найвищого щастя. Щоб не попасти в цей і наїстися!

Пит.: А як Ваша родина спаслася?

Від.: Ну, родина так – я ж тоді студентом був, а брат працював бухгалтером. Був у тому, у кооперативі й там діставав хліба потрошки більше, як норму. І таким чином і спас матір і там сестру, що була коло матері, й другу сестру. А я в Житомирі вже вчився, студент. Голодав, але принаймні не міг умерти, тому що давали 400 г хліба на день. А якби я не був студентом – то я б не вийшов.

Пит.: А казали, що самі студенти пухли з голоду?

Від.: Прошу?

Пит.: Казали, що самі студенти пухли з голоду?

Від.: Пухли, так. Бо та їжа була не насичною. Дуже мало, але вмерти не можна було, то пухли з голоду. Бо, як людина дуже голодна – багато п'є. А як багато нап'ється, вода стає. Щоб не чути голоду, то пили всяку воду, все. Їли зілля – як ото весною вже в 33-му роціросло зілля всяке – кропиви всякі, все то їли. І то посилять його і тоді ноги пухнуть, бо багато солі в тому. Спочатку їли толокно таке було – я не знаю, як воно називалося. Таке штучне какао, толокно його називали. Їли те. Всі магазини, – де, що таке було, – то забрали, повикупували. Залежане таке, що вже роки лежало. Потім все повичищали і не було нічого такого – що можна було їсти. Аж тоді весною вже поросла трава, будь-які – то все ходили по полях шукали. А пока земля не замерзла – осінню, – шукали таку картоплю, яка на полях не викопана була. Буряки, таке все збирали. По полях люди ходили, собі шукали, де б то дістати щось.

Пит.: Чи Ви в той час цікавилися політикою на верхах, чи читали?

Від.: Ну, в советів хто жив там – там ніхто політикою не цікавився. Ніхто не знав тієї політики. Тому що з самого дитинства школи в мозги вбивали – якщо твої батьки говорять проти советської влади – ти мусиш докозати вчителю! Або здери сам ті ікони! О, таке, о – з самого дитинства людям, дітям брехали. Що колись було дуже зле, що колись цар був, що колись було визискування – зараз ми йдемо все до ліпшого й ліпшого. Так брехали весь час в школах і забивали так мозги. Крім того – що, які інші партії, чи що – де то політику можна було почути? Не було ніяких газет у селах. Районна газета – все. Як була і сільська – то вона тільки пропагандою була напхана. Нічого не було. Ну, і про життя за кордоном ніхто нічого не знав, не дозволяли. Казали, що там безробіття, голод, таке все. Не було свіжого доступу повітря, свіжої інформації, хоч би з-за кордону або принаймні з більших культурних центрів. У селах жили так, як ото ізольовані від усього світу. Що хотіли вони – таку, скажемо пропаганду вели. Не було ніякої опозиції, не було другої партії. Так що там політикою ніхто не займався, абсолютно. Все вірили в те, що говориться. Чи віриш, чи не віриш – а мусили слухати то, що кажуть в школах, скрізь на зібраннях. Тяжке було життя і затуманене. Видно було, що то все брехня, що то все пропаганда. Кому скажеш? Де дістанеш інформації, що інакше? Як переконаєшся – що інакше? Ніде не можна було. Тільки час від часу – ще в кого було радіо, – то міг підібрати з Польщі. Були такі речі, як ото готує рецепт. Скільки муки, скільки яець, скільки того... То кажуть: «А де ж вони то все беруть?» Значить, чули по радіо. Пробивалися, значить, паростки якоїсь інформації правдивої – що люди, все-таки, мають муку й яйця десь

там у Польщі. Бо ми жили близько польського кордону, то по радіо можна було почути, як поляки давали рецепти всякої їжі по радіо. Ото так, то всі почували, що вони мають з чого робить. Тоді ж дивувалися, що вони так добре живуть! А тут в советів все пишуть, що там голодують у Польщі! Польща добре жила до війни. Оце таке, бач. Ти щасливий, що родився тут, у цій країні, що не бачив те, тієї мізерії – що там було!

Пит.: Так. Дякую за розмову.

Від.: *Окау.*

Інтерв'ю ЛН03

Анонімна оповідачка, народилася 1925 р. у Чорнобильському районі, але під час голоду жила в Цюрупинському районі, який тоді належав до Миколаївської області, а тепер – до Херсонської. Батько оповідачки помер 1930 р., імовірно від туберкульозу, а мати, колгоспниця – від голоду 1933 р. Її поховали без труни в одній могилі з сестрою оповідачки. Дівчина рік жила зі своєю іншою сестрою, аж поки її забрали до дитячого будинку, де вона перебувала до приходу німців. Село було велике, з трьома школами: російською, українською і для національних меншин. У селі також була велика церква, яку закрили на початку колективізації. Оповідачка пов'язує голод із державною політикою, спрямованою на те, щоби зігнати селян до колгоспів, де людей годували раз на день (прийнамні під час сівби і жнив). У регіоні, де вона жила, голод тривав до 1934 р. У 1932 р. урожай був поганий через заморозки. Вимерло майже все село. Люди навіть викопували туші коней, які тиждень пролежали в землі, і їли їх. Оповідачка згадує випадки канібалізму. Мало розповідає про політику на селі. Інтерв'ю уривається через емоційний біль оповідачки.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Де й коли Ви народилися?

Відповідь: У 25-му році.

Пит.: А де?

Від.: Чорнобильський район.

Пит.: А де жили в кінці 20-х, на початку 30-х років?

Від.: В Цюрупинському районі я жила, в 30-х роках. 33-й рік – то голод був великий.

Пит.: А чим займалася Ваша родина?

Від.: Мій тато помер, як мені було яких п'ять років, мама померла, як мені було сім років. Жило двоє сестер – старша і молодша. Сестра молодша похована під хатою без труни, мама похована без труни – двоє людей в одній ямі.

Пит.: Це 33-й рік?

Від.: 33-й рік. 33-й, початок 34-го року. Мала сестру старшу, вона старша, може, на 15 років від мене, 14, що після смерті моєї мами, то вона мене тримала рік часу, а тому не могла витримати, мусила здати мене до приюту. У приюті я проживала, аж поки німці не прийшли, не розбили те все, я мусила йти від хати до хати, щоб шматок хліба дістати, щоб шматку яку дістать на себе до убрання. То так кому коров пасла, кому дитину доглядала, аби тільки щоб прожити можна. Бо як німці зайшли, то забрали молодь всю до німців; забрали голу й босу. Було 14, 15 років, 16 років, як мене забрали до німців.

Пит.: Чи Ваш батько помер природною смертю?

Від.: Тато, тато хворий був, я думаю, що, може, туберкульоз мав, не знаю. Пам'ятаю тільки то, як зайшла до кімнати, то він лежав у ліжку, і він помер. Я зустрічала маму на вскачці, бігла до мами, казала, що тато спить. Ну, мама питає: «Що тато?»

Я кажу: «Спить».

А старша моя сестра каже: «Ти дурна, тато помер».

Тоді як мама тільки в хату зайшла, то мене зразу відіслали до сусідів, і то що я тільки пам'ятаю. Щоб прийшла допомога зі старших, прийшли помогли тата поховати.

Пит.: Які контакти Ви мали з советською адміністрацією від партійної?

Від.: Ні, нічого, замолода була, я тоді не розумілася в тому нічого.

Пит.: А яка школа була в Вашому селі?

Від.: Школи, то городок був, національна наша школа називалася, українська. Ми мали три школи, одна російська була, друга українська, а третя називалася національна. Три школи великих ми мали. В одній тільки російську школу мали, то туди ніхто не йшов, тільки по-російську було, а наша була мішана, національна школа називалася.

Пит.: Чи пам'ятаєте розкуркулення?

Від.: Ні, я того не пам'ятаю.

Пит.: А колективізацію?

Від.: *Yeah*, мама робили в колгоспі; і я робила в колгоспі, мені було 14 років.

Пит.: Чи люди противилися колективізації?

Від.: Мусили йти, бо не було що їсти, вони забирали, у 33-му вони примушували людей, щоб ішли до колгоспу, бо у колгоспі давали раз на день їжу, люди тільки мусили стояти всі за супом у черзі, щоб дали раз на день поїсти. Давали для тих, хто робив і хто мав дітей, то давали тоже там ложку того супу, щоб додому понести.

Пит.: А що робили з тими людьми, що не хотіли йти в колгосп?

Від.: Висилали на висилку.

Пит.: Чи були повстання в Вашій околиці проти колективізації?

Від.: О, я не пам'ятаю.

Пит.: Чи пам'ятаєте, що сталося з церквою в Вашому селі?

Від.: Нашу церкву закрили, в якому році, навіть не можу сказати, але церкви були закриті, церква велика була, в центрі, дзвони були поскидали, а як німці зайшли, то й дзвони взялися, і церкву відкрили, і служба зразу вечірня була. То що я пам'ятаю. А до церкви, я не пам'ятаю, в якому то році було закрито церкву. *Ja*, то може в 28-му, в 29-му році церкви були закриті.

Пит.: Чи пам'ятаєте, що сталося з священником, чи люди говорили?

Від.: Ні.

Пит.: А чи пам'ятаєте, чи переслідували Ваших учителів?

Від.: Також не можу сказати. Замала була.

Пит.: А коли почався голод у Вашій околиці?

Від.: Голод почався в 32-му, 33-му і 34-му, три роки тривало. Найгірший був 33-й, 34-й то трохи ліпше було. В 32-му, я думаю, врожай не був дуже добрий, бо повимерзало все, а 33-й то вже так прикрутили, хто що мав вдома, то забирали, мусили здавати, мусиш здати до *government* (правління. – *Ред.*), а люди мусили йти до колгоспу за тарілку супу робити.

Пит.: Чи багато людей померло в Вашій околиці?

Від.: Під кожною хатою стіг людей, в хаті було стільки могил, скільки під хатою було. Ціле село вимерло. Людей було, як ідеш, то там бачиш лежить умирає, допомоги просить, там лежить допомоги просить. Їсти не було що, їли псів, їли котів, їли їжаків. Де хто що міг найти, то те й їв, навіть коні дохлі були викопували. Кінь лежав може тиждень часу закопаний, викапували й їли його. Старша сестра похована біля хати. Тяжко було, дуже тяжко. Мама сама навіть яму копали, щоб мою сестру поховати. Не було кому, допомоги не було, медицини не було. Жадної допомоги не було для того.

Пит.: А що в той час уряд робив?

Від.: Ну, нічого, ніхто не дбав за те. Людина, як голодна і холодна, то йшли самі, навіть мою приятельку, що я з нею завжди до садочку йшла, вже як мама пішла до колгоспу робити, до садочку нас здавали, ішли до роботи, то мою приятельку мама її зарізала, бо голодна була. А що їй, мама вже помішалась головою, бо їсти не було що, то мусіла щось робити. Ну то що, вона зарізала, й її до Сибіру вислали.

Пит.: Чи люди йшли в місто шукати за працею, чи тікали люди?

Від.: Ніде праці не було. Голод був, все забрано було; *store*-и (магазини. – *Ред.*) які були то були пусті, не було нічого, міняли що мали, мали шматку, то десь по селах ішли, щоб за ту шматку шматок хліба, або якусь квасолію, або що, щоб промінати за щось, бо по селах більш-менше люди займалися, а для місті то що, доставки не було до міста, не так як у Америці, доставка, пішов у *store* то й все. Як мали *dozen* (дюжину. – *Ред.*) курей вдома, то мусили стільки-то яець здати, мали одну корову, то мусили стільки-то молока здати до *government*-у. А як не маєш, то корова не доїться, то мусиш купити і здати до *government*-у, купи в когось, а їм здай.

Пит.: Чи ходили і шукали за збіжжям?

Від.: Ходили, з ціми щупаками. Люди закопували, то й от, то вони ходили з залізними щупаками і шукали.

Пит.: А хто це робив?

Від.: *Government*. Наказ був *government*-ський і люди шукали, спеціально вислали таких, і ходили.

Пит.: Чи це були місцеві люди?

Від.: А, хто знає, не відомо. Страшний суд був. Люди навіть викопували мертвих, із того, на цвинтарю, і робили котлети і на базарі продавали. Кажуть, як звірина голодна, то страшний суд, ну як людина голодна, ще гірший страх. На цвинтарях то жодного хреста дерев'яного не побачиш, бо люди палити не мали чим, і то забирали, а *government* не давав до лісу піти, чи голок чи стільки ялинок назбирати, бо як доженуть, то заберуть і те, й граблі, і шнурок, щоб додому тільки не несли, й сплять там же, а вам не дадуть. Тяжко було. Уже на Східній Україні, то як не найгірше було, бо то вимерли люди, а потім почали тягнути людей з Західної України, яких населили, бо не було кому робити, бо повимирали. Сади були такі, огороди були такі, а робити не було кому, бо повимирало все. То з Західної України туди насилали.

Пит.: Маєте ще щось сказати?

Від.: Ні.

Пит.: Щось пригадуєте?

Від.: То що пригадую, хочу додому поїхати, і нема до кого. Все мене пустять, тільки папери дістати. Я б хотіла на *cemetery* (цвинтар. – *Ред.*), і хотіла б подивитися, де хата наша стояла, а там вже нема нічого.

Пит.: Дякую Вам.

Інтерв'ю ЛН04

Анонімний оповідач, народився 1920 р. у станиці Незлобная Краснодарського краю (козацьке поселення на Північному Кавказі, яке інколи налічувало десятки тисяч жителів) у козацькій сім'ї з п'яти осіб. Закінчив звичайну школу-семирічку, навчання велося російською мовою, але йому відмовили у вступі до технікуму через те, що його батько був на царській службі. Оповідач залишив станицю у 1937 р. і поїхав до Баку. Сім'я оповідача не брала участі в політиці й не мала якихось особливих проблем із владою. Голод дагуе 1933–1934 рр. Розповідає про голодних козаків, які шукали роботи у кавказьких горців. Каже, що «багато» померло від голоду, але подає мало конкретних фактів.

Питання: Коли Ви народилися?

Відповідь: У 1920-му році.

Пит.: В якому місті?

Від.: В станиці Незлобна, Краснодарський край ¹.

Пит.: А де жили при кінці 20-х, на початку 30-х років?

Від.: У тому самому місці.

Пит.: Чим займалася Ваша родина? Землеробством?

Від.: Вони були селяни, то значить так як фермери.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашій родині до колективізації?

Від.: Ні, не пам'ятаю.

Пит.: А чому?

Від.: Був замолодий на те. Але було досить землі. Батько був хворий, і пам'ятаю, що робітника наймали на літо і одну молоду жінку так само наймали помогати матері. А робітник допомагав братові моему старшому обробляти землю.

Пит.: Скільки вас було в родині?

Від.: П'ятеро.

Пит.: Чи люди що-небудь говорили про революцію і громадянську війну в Вашій околиці?

Від.: Не пам'ятаю цього.

Пит.: Яке було Ваше наставлення до радянської влади в дитинстві? Що Ви найперше пам'ятаєте?

Від.: Як я був малий, то я не мав ніякого поняття, що то є таке советська влада. Але я й не знав, який був царський уряд.

Пит.: Чи мали що до діла з советською адміністрацією або партійною групою в Вашому селі?

Від.: Ні, нічого.

Пит.: Чи старший брат або мати мали?

Від.: Так само. Ніхто. Із моєї родини ніхто участь не брав.

Ну та клопотів таких не було, щоб нас там розкуркулювали чи що, то не було, але як я кінчив сім літ школи, то хотів піти в технікум якийсь, до вищої школи. Де не пошлю ту аплікацію, до якогось технікуму, так як горний технікум, горнопромисловості чи копальні, то мені прислали зразу, що курси вже заповнені. І пошлю дальше, в другий технікум,

¹ Станиця Незлобная Георгіївського району Ставропольського краю Російської Федерації.

присилають – «Курс заповнений». І ще посилав навіть до цивільної, летунський технікум, так само прислали – «Курс заповнений». Тоді я з того всього дістав по школі, я дістав паспорт і я рішив виїхати з тої станиці геть.

Пит.: В якому році?

Від.: То було в 37-му році. І приїхав до Баку, а там я не знав, де їхати – чи через Каспійське море туди в Середню Азію, чи їхати до Чорного моря, шукати десь працю. А коли я зобачив на будинкові великому було написано: «Приймаються до технікуму нафтяної промисловості». Я пішов туди. Заповнив анкету. Сказали, що прийди на другий день і ми тобі дамо знати. Коли я прийшов 11.30 на другий день... Спав під заборами і то було, не тільки я сам, були тисяча людей, які переїжджали до Середньої Азії через Каспійське море, шукали працю. Мотелів, готелів то не було, навіть і не було де згадки. Коли я на другий день пішов до того будинку, де приймали, значить, приймалися ті учні нафтяної промисловості, то мені віддали назад мої документи і сказали, що курс заповнений. Тоді я поїхав до Чорного моря. Подивився на Чорне море і вернувся. У Грузії там. При дорозі я говорив з людьми і мені обіцяли, що там в Грузії – забув яке містечко – був літейний, алюмінієвий завод, де плавили сирий алюміній і складали в ті такі цегельні і висилали там, де треба. Я там поробив яких два і півмісяця, дуже скучав по домови, розраховувався там, приїхав додому, й один раз застав я свого дядька Олександра в садку, й почав все йому казати за ті школи, що мене ніде не приймають чогось. Він так подивився навколо, нікого не було і каже: «Тільки поміж нами, Вася. Нікому не кажи. Тебе ніде не приймуть до школи, бо твій батько був при козацькій армії. Із-за твого батька тебе ніде не візьмуть». Таке воно й було.

Пит.: А хто належав до партійної групи в Вашій станиці – місцеві чи приїжджі?

Від.: Були приїжджі, а місцевих було мало. Головачі зі стансовету то були приїжджі.

Пит.: А звідки?

Від.: З других місцевостей.

Пит.: Росіяни?

Від.: По-російському говорили. А своїх то було мало, але були й такі, що доказували на когось, на других. Когось там недолюбили й доказували щось там, наговорювали щось таке. То «чорний ворон» приїжджав і забирав ночами і до в'язниць, але було до Сибіру відсилали.

Пит.: Чи Ви або Ваш старший брат мали клопоти з ЧК чи пізніше ГПУ?

Від.: Ні, ні.

Пит.: А яка була школа в Вашій станиці?

Від.: Тільки семилітка.

Пит.: Семилітка? А якою мовою вчили?

Від.: Російською.

Пит.: А вчителі були місцеві чи приїжджі?

Від.: Приїжджі в більшості.

Пит.: Чи в Вас у станиці бачили коли-небудь українські книжки або журнали?

Від.: Ні.

Пит.: Чи пам'ятаєте, яку частину Вашого врожаю віддавали державі до колективізації?

Від.: Ні, не пам'ятаю, але жилося добре. Називався після революції неп. А я не більше не знаю, що літери точно означає.

Пит.: Нова економічна політика.

Від.: *Right*. То було добре. Землі – хто хотів тільки робити. Якщо своєї землі мало, то можеш рентувати державну. Скільки хочеш рентуй. Рентуй машинерію – там плуги, сіялки, чи борони, чи що. Так що добре було. Так 27-го року, а вже в кінці 27-го, 28-го почалася колективізація. І то силкома. Зразу не так силкома, потрохи того, а вже в 29-му році, то уже силкома заставляли. Мій братуха був...

Голос іншої особи: Землю забирали.

Від.: О, *yeah*, землю забрали, коней забрали всіх, плуги, все.

Голос іншої особи: Все віддав, і він щось мабуть... Один тільки сезон побув і забрав коней і свою ту бричку і втік.

Пит.: А не знаєте куди?

Від.: До Мінеральних Вод, на цегельний завод, де палили цеглу. І там він робив. Як довго не знаю, аж поки його взяли до армії. З армії прийшов вже при кінці 24-го року.

Пит.: Чи пам'ятаєте комітети бідних селян?

Від.: Ні, не знаю.

Пит.: Що Ви особисто знаєте про сексотів і донощиків у Вашому селі? То, що вже говорили дещо.

Від.: Ну, то що. Ті що сексоти і донощики були до колгоспів – це найбідніший нарід. Що не хотіли робити. Після революції дали в нас, наприклад, то дали землі на кожную особу стільки-то акрів, не знаю там скільки було, я замолодий на те – на кожную особу родини. Ну і їм дісталося, але вони не хотіли робити. Спали літо під яблуню, під деревами, чи там на річці, вилежувалися, висипалися, а таких дураків комуністична партія любила. А ті, що робили чесно, – вони не дбали за цих людей.

Пит.: Коли почалося розкуркулення в Вашій станиці?

Від.: Розкуркулювання в нас такого не було дуже. Пам'ятаю, що було в 27-му, 28-му роках, я думаю. Так. Ну дуже зажиточні були, що їх оті ж самі сексоти, що не робили нічого й їм довірили пістолет, і все того ходили розкуркулювали. Приходять до дядька зажиточного і кажуть: «Дядько, ти маєш вибиратися, а то, кажуть, що ти, ти що, іди геть, бо я тебе зараз того, заб'ю ще».

Ну, а той каже: «Дядько, ти маєш вибиратися з хати».

Ну, як то можна повірити: такий сопляк, йому дали пістолет, а той робив день і ніч, а той не робив і його батьки і прабатьки, і таке ось воно виходить. Ну, то що той дядько? Він із нервів почав трястися і до того підходить: «Я тебе викину зараз з хати».

А той бере пістолет і каже: «Дядько, не чіпай, бо я тебе застрілю! Не чіпай, бо застрілю!»

Ну, а той не вірив, він і стріляє.

Пит.: Таке було в Вашому селі?

Від.: Бувало, бувало. Я чув. Я не бачив, але я чув.

Пит.: А чи був колгосп у Вашій станиці до колективізації, значить, добровільний колгосп?

Від.: Добровільно у нас не називали колгосп, а комуна. Так? Був, ну, й що з того?

Пит.: Від самого початку? Від самої революції був?

Від.: Ні. Комуна добровільна була. Я пам'ятаю, в 29-му, 30-му роках може. І що з того? Зібрали людей, пішли, там поробили сезон чи два – і все. І закрилось.

Пит.: А які то були люди?

Від.: Станичники. Наші. Наші люди.

Пит.: А хто із станичників? Ті найбідніші, що Ви говорили?

Від.: Може, так сказати, ті, що не знали навіть ні трактором їздити. Пам'ятаю, Жондир був один. Там трактор ось їде по нашій вулиці, а ми біжимо, дивимось. Він хотів застановитися і не знав як. А здоровий такий був, яких 40 літ може, 37, таково. Хотів застановитися і не знав як. Зіскочив з трактора, наперед, і підпирає його, а трактор його пхає і до стіни. А той вискочив із-під трактора, і трактор посунувся в стіну, в камінну, і застановився. А той каже: «Ну, я ж казав, що я тебе застановлю». То правда було. Я бачив.

Пит.: А що Ви думали про тих людей, що були в комуні?

Від.: Ну я що, я був замолодий.

Пит.: А брат, що говорив?

Від.: А брата я не бачив, бо він покинув станицю і робив на тому заводі, де палили цеглу.

Пит.: А коли почали силувати людей в колгосп?

Від.: У 29-му, а це вже силкома забирали від людей, від дядька Михайла то забрали все. Я думаю, що в 29-м, 30-м, що почалось, силкома. І ті люди, що не хотіли, так вони що? Вони забрали від них зерно силкома, що мали зерно чи муку, чи що, картоплю. Ну а другі люди, чуючи за це, почали закопувати в землю дещо. Ті ж сопляки, що не робили, їм дали такі залізні пруті, ходили по дворах скрізь і шукали, чи ніде нема. Якщо десь закопано, знаєш, то вона буде інакший звук мати, знаєш. Не так. Сало як знайшли, то відкопали, забрали. Що не йдуть люди до колгоспу – накладали податки. Люди дають. Не йдуть знову ще до колгоспу – накладають другі податки і люди вже не можуть нічого дати, бо вже тоді що? Приїжджали, забирали меблі, що в хаті є забирали і вивозили на базар, продавали. Аби тільки людей загнать у колгосп. Дядько Михайло дуже не хотів іти, впертий був. А він був божелюбний: у церкву щораня ходив. Ще церква не була закрита, і вона, його дружина, щораня й вечора, пам'ятаю, ходили до церкви. А вже в 34-му році, то загрузили церкву насінням – соняшника насінням, пшениці і решта. Дзвони познімали, поскидали, позабирали, а церкву загрузили зерном. Урожай був добрий.

Пит.: А що зробили з священиком?

Від.: Не пам'ятаю. Священик навіть жив майже напроти нас через вулицю, але не знаю. Не пам'ятаю. Замолодий був.

Пит.: Чи був збройний спротив колективізації в Вашій околиці?

Від.: Ні, не пам'ятаю.

Пит.: Чи козаки тримали зброю?

Від.: Позабирали все.

Пит.: Коли?

Від.: Після революції стали все забирати. Хтось мав, а хтось доказав, приходили обискивали, забирали силкома.

Пит.: Чи говорили, чи десь далі були повстання?

Від.: Ні, не пам'ятаю.

Пит.: А щось сталося з учителями в той час? Не арештували?

Від.: Не пам'ятаю, щоб їх арештовували, а скільки я вчителів ото ходив я, не чув нічого, не знаю.

Пит.: А як відбувалася посівна кампанія в Вас?

Від.: При колгоспі? Ну то ще до голоду, то посівна кампанія, що було? Я був замолодий, я не можу сказати, але пробували там робити все того, але то ще не могли обробляти землі, що селяни обробляли до колгоспу. Не могли обробляти, бо не було сили. Люди не хотіли йти до колгоспу.

Голос іншої особи: Як то приказка є: «У колгоспі добре жити – один робить, а два лежить».

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівки?

Від.: Пам'ятаю, в 34-му році вже, то хлібозаготівка була така: перше зібрали, то мусили віддати для держави, а що залишилося – ну то Ваше.

Голос іншої особи: Поділили.

Від.: А вже тоді, вже було, називалися трудодні. Що ти робиш цілий день на полі, ну, там називається один трудодень проробив, так? А тоді вже, ну, давали на трудодень скільки там пшениці, то перший раз, пам'ятаю, що в 34-му році дали зерна, й люди вже віджили від того, від голоду, це в кінці 34-го року.

Пит.: А коли в Вас почався голод?

Від.: Голод почався в 33-му році, на початку 33-го, я думаю. Але найтяжчий був голод – це в початку 34-го року, весною. Ранньою весною, то що люди дуже помирали, дуже помирали. Ми спаслися, бо в нас було багато запасу гороху сухого, квасолі. На чердаках лежав на амбарі. І він пригодився в голодівку.

Пит.: А в Вас не брали, не відібрали?

Від.: Нас не чіпали, бо батько помер у 27-му році, а мама та пішла, зразу в колгосп, як почали вже натискати, братуха пішов у колгосп і побув там рік, чи що. А потім забрав коней і бричку і втік. Ну, а ми так і належали ніби до колгоспу. Сестра моя старша на три роки – їй було тоді вже щось 14 років, мабуть, було їй в 34-му. Ні, їй було 15–16 літ. Мені було вже 14 майже. То вона все ходила по полях, це зимою 33-го, 34-го роках. Зимою ходила по полях, шукала, може, там кукурудзинка десь лежить. Ходила там, де просо біле відбивали на пшоно, й ті лушпайки. То були такі великі купи лежали, вороки, то йди, бери. Принесла один раз, то мама наробила там яких-то оладків з того проса, тих лушпайок. Іще щось там додала. Як наїлися, то майже, що не помирали. Не могли тоді оправитися після того. Бо то гостре, ті лушпайки. А багато людей, що від цього не могли оправлятися і помирали. Пробували їсти, що тільки можна знайти. Пам'ятаю, в 34-му році один дядько Михайло Вовк пішов на старе полоще і так далі. Там солома стара була, там гриби росли. І він ото там варив їх, їв і там і помер. Там і помер від голоду. Опухший був. Багато бачив я опухших людей, багато. Ну, при нашій родині не було.

Голос іншої особи: Пухли, аж вода текла, так пухли, що по ногах текло. Такі люди пухлі були.

Від.: Ми спаслися. Сказати, наша станиця так не ввійшла в той, у голод так. Чому? Я не знаю.

Пит.: Що другі люди робили в той час? Йшли в місто шукати за роботою?

Від.: О, *yeah*. Багато людей втікало без паспорта, без нічого в Кавказькі гори. Чечени там, кабардинці, балкарці. Де могли якусь роботу знайти.

А ті люди знали, що ми голодували, і давали їсти. Багато із нас, із наших людей повтікало в гори. Спасали життя. Приносили додому кукуруду звичайно, а то й м'ясо.

Пит.: А голоду не було в горців?

Від.: Ні. Горців ще тоді держава советська не чіпала, й вони не мали ніякого голоду. Але голод був штучний, спеціально зроблений був сталінським урядом.

Пит.: Ви ще тоді так думали? Так говорили?

Від.: Люди не говорили поміж собою, бо боялися один одного. Не тільки боялися там отого, а навіть брат сестру, сестра брата, або брат брата, або батько сина навіть боявся, бо так зробила комуністична влада, щоб боялися один одного. Отак навчили людей, як жити.

Голос іншої особи: Вночі приїжджають чорною *car*-ою і забирають: «Вставай!»

Встає, забирають, і везуть тебе, не знаєш куди. Чи він поверне, чи не поверне. Той щось сказав, приїжджають вночі й забирають. *Good-bye!* Більше не зобачать.

Пит.: А чи в Вас був МТС, тобто машинно-тракторна станція¹?

Від.: Ні, в нас не було, але далі, в Армавірі було. Вже частина колгоспів, то МТС вже були, трактори. Пам'ятаю я, я робив в колгоспі, я пропустив школу, якихсь трьох до чотирьох років. Батько як помер, я за школу не дбав чомусь. Як був він жив, то я в класі був *number one*, першим учнем. А батько як помер, то мені все відпало. І я при колгоспі робив хлопчаком – 13, 14, 12 років. Погоничем, як то називається, на конях на передніх. Орали, чи косили, чи що. Пам'ятаю, що як трактори почали орати дуже глибоко і дядьки старші, діди. Один, пам'ятаю, забув прізвище його, невеликий, приїхав на поле і подивися на то і каже агроному: «Що ви робите? Ви зіпсували землю. Ви підняли глину наверх. Вона як сухо – засохне, то буде як камінь».

А той агроном каже: «Що там, старий дурак, знаєш. Я ж у школу ходив».

Старий каже: «Ти в школу ходив дурака валяти, ти не навчився. Ти зіпсував землю».

І бідолаха старий заплакав і пішов. Як дитина заплакав. Так йому шкода було, що то зіпсули землю.

Пит.: А під час голоду, чи Ви або знайомі різали худобу?

Від.: Ні, ми зарізали бичка, пам'ятаю, так.

Пит.: Чи Вам або Вашій родині приходилося продавати речі за хліб? Чи може просити за ним?

Від.: О, *yeah*, о, *yeah*, продавати, так.

Пит.: А як це було?

Від.: Батько як служив для царя, козаком, то мав хрести золоті, срібні годинники, золоті годинники, якася нагорода, то що я знаю. Я тільки

¹ Машинно-тракторні станції (МТС) – великі державні підприємства в сільському господарстві, що становили матеріально-технічну базу колгоспного ладу на селі. 28 листопада 1928 р. у Березовському районі Одеського округу було створено першу в Україні машинно-тракторну станцію ім. Т. Г. Шевченка. Масове створення МТС та їх перетворення на централізовані парки основної маси сільськогосподарського устаткування країни почалося після ухвалення постанови Ради Праці та Оборони СРСР від 5 червня 1929 р. «Про організацію машинно-тракторних станцій». Наприкінці 1920 – в 1930-х роках кількість МТС зростала по мірі механізації сільськогосподарства.

чув, що батько був на турецькому кордоні. При царю, а при революції не знаю. То вона занесла ото, оті всі хрести, годинники золоті до торгсину¹. Держава відкрила торгсин, де продавали першокласний риж, першокласну муку для печива, хліба, чи що і там ще якусь крупу. І то все за золото. Хто мав зуби золоті чи що, витягали, чи обруччя того, золоте, то витягали, віддавали. Так.

Пит.: Чи в Вас були випадки людоїдства в станиці?

Від.: Не пам'ятаю, не пам'ятаю.

Пит.: Чи хотіли би ще щось сказати з того, що пам'ятаєте?

Від.: Ну, то нема майже нічого. То я думаю, що я вже сказав. Те, що мене советський уряд не пустив далі в школу, було несправедливо дуже. Я цього ніколи не забуду. То все, що я мав сказати.

Пит.: Дякую!

¹ Торгсини (торзіни) (скорочено з російської – «торговля с иностранцами») – на початку 1930-х рр. мережа магазинів, що мала формально обслуговувати іноземців із метою поповнення валютних запасів країни. З початку 1932 р. уряд дозволив користуватися цією системою і громадянам СРСР. Завданням торгсинів була мобілізація іноземної валюти і побутового золота на потреби індустріалізації та держави взагалі. Гнані голодом робітники і селяни понесли так зване «побутове золото» – сімейні реліквії, обручки, хрести, сережки, щоб урятуватися від голодної смерті. Золоті вироби обмінювалися на бони («заборні книжки»), за які вже можна було придбати харчі. Обважування, заниження оцінки золота і надвисокі націнки на продукти були звичним правилом у мережі торгсинів.

Інтерв'ю LH05

Михайло Лисенко, народився 1902 р. на хуторі Семенівка Григорівської сільради Амвросіївського району Донецької області у порівняно заможній сім'ї, яка переїхала із Запорізької області. У 1930 р. оповідач переїхав до міста Торез Донецької області. Пригадує багато окремих імен і деталей. Перед революцією «росіяни були дуже бідні...» [...] Чотири брати оповідача служили у царській армії під час Першої світової війни. М. Лисенко розповідає про революцію, у тому числі про свою вимушену службу в червоній артилерії близько 1921 р. Різні отамани на кшталт Марусі «вибивали комуністів», і «люди їх підтримували», бо «вони ж їх не грабили». Розповідає анекдоти про отамана Нестора Махна.

У 1920-х рр. оповідач щороку працював на шахтах, щоби заробити грошей і заплатити 480 рублів податків. Оповідачів знайомий, чоботар, підробляв тим, що шив бурки і продавав їх по 15–20 рублів за пару. Місцевих членів партії описано як *голоту*. Партійні були у селі, але жодного на хуторі. Хутір було знищено у 30-ті роки. Оповідач описує розкуркулення, колективізацію і втечу людей, які чекали, що їх розкуркулять. Останні, у тому числі й М. Лисенко, їхали працювати на донбаські шахти. Оповідач пригадує, що «по селах у 33-му році багато погинуло людей», іноді 50–70 % жителів села, у тому числі його двоюрідна сестра, колгоспниця. Решта родини на той момент виїхала з села, а після смерті двоюрідної сестри і її діти поїхали з колгоспу. Однак сам оповідач не бачив, щоби селяни помирили у селах на Донбасі. Багато селян їхали до міст у пошуках їжі. Буханець хліба на базарах коштував 60 рублів, це місячна зарплата оповідача. 18-річного оповідачевого співробітника, який пропустив день роботи, начальник звільнив за прогул, і той помер від голоду. Під час голоду одному членові партії, який забирав у бідних селян худобу, «голову відбили на камені». Оповідач згадує кілька таких історій, свідком яких був, дещо він, очевидно, чув від інших, у тому числі про канібалізм. М. Лисенко вважає, що голод був штучно створений через те, що забирали харчі; влада вдалася до голоду як засобу примусу і контролю.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше прізвище.

Відповідь: Михайло Лисенко.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: На Донбасі, Донецька область, місто Юзівка. Тепер воно називається Донецьке. Я родився в Донецькому. Не Донецька була область тоді, як я родився. Тоді вона називалася область Війська Донського-Таганрізького округу, як я родився. Була Маріївська волость. Село Семенівка, а хутір, то Семенівська сільрада. Григорівська сільрада¹. Хутір Семенівка. А це вже при радянській владі то *different* вже стало. Вони мінялися (наш хутір переходив); було з одного району в другий район переходили. Він був і також Кривдишевського район і Чистяківський був район і Голодаївського був район, а потім вже по кінці вже став там російського район – то Сталінська була область. А тоді

¹ Села Семенівське та Григорівка нині входять до складу Олексіївської сільської ради Амвросіївського району Донецької області.

Сталін здох чорти, то він другим вже став – Донецьким, то Донецька область¹.

Пит.: Звідки Ваша родина?

Від.: Батьки? Батьки самі з Запорізької області.

Пит.: А як вони опинилися на Донбасі?

Від.: Купили землю там в Донецькій області, батьки. Це давно. Купили землю. Тридцять господарів купили, цебто, 2400 десятин похатної землі у пана. Це всю економію панську купили. Там були такі хати – все закупили були. А потім ті хати ламали, та собі хати робили з того всього.

Пит.: А скільки землі було у вас?

Від.: У мого батька було тільки 50 десятин землі. Мій батько мав артільну цегельню. Десять мужчин мали свою цегельню. Цегельня була така здорова, черепицею покрита. Робили цеглу. Червону цеглу робили. То десять господарів було. Кожний мав свій *pie* (пай. – *Ред.*). В цегельні було четверо пічок, де випаювали цеглу. Хата була там, де жили ті люди, де були росіяни, які приїжджали люди на працю. Весною приїжджають, туточки живуть. Скуповують собі сало старе, таке аж жовте, і мішки вішають, у цегельні висить. А тоді як осінь уже, кінчив працю, перед Різдом їдуть додому. Виїжджають додому. І то беруть зі собою, на мішок, на плечі сало, й назад до Росії. Росіяни були дуже бідні. Там у них нічого не було. Там дуже зимно буває і вони мали одну-дві десятини землі. Там рож посіє. Знаєш, що це рож?

Пит.: Жито.

Від.: Жито. Ну, то так жили. А потім, як прийшла революція, то це все прийшлося ламати. Порозбирали. Цегельні порозбирали. Із тих цегельень самих робили хати. Синам робили. Тоді мій брат збудував хату. Черепицею був покрив. Черепиця роблена з цегли, то з землі випаюється черепиця. Дуже добра була черепиця.

Завод називався Підковирівський завод. Він від нас був там, де ми жили, десь кілометрів 50. На південь від нас. Я там був також, і там на заводі, бо ми їздили по черепицю туди.

Пит.: А що ще пам'ятаєте про революцію в Вашій околиці?

Від.: Про революцію? Так революція була. Люди на початку її чекали. Бідніші люди чекали, що буде ліпше, буде поліпшуватися. А воно не так получилось. Все почали забирати. Вже в 30-му році (може не в 30-му году), а в 20-му році вже землю позабирали. Вже не було землі. Позабирали і давали землю на душу. У нашій сільраді була земля дана на душу три десятин із четвертю на кожну душу – скрізь! У цілій сільраді. Всі були – чи бідний, чи багатий. Були такі, що казали, що в нього мав три пари волів, а в нього тільки три душі. Він получав тільки дев'ять десятин землі – так на волів, що поле. Казали, що можна волів продати. Людину ж не продасиш! А волів продасиш! Нічого. Добре жили. Жили нічого, добре. Хліб був у нас, земля була добра. В нас гною ніколи не возили на степ. Скотина тільки паслася на степу. Кидалася. В нас було п'ятиполля називалося. Оце одні гони від цього буде цей рік

¹ Чистаяківський район (Чистякове – з 1964 р. м. Торез) справді існував у міжвоєнний період або як звичайний район, або як центр міськради. «Голодаївський район» – з 1925 р. Голодаївка (Куйбишево) у складі Росії. Що має на увазі автор під «Кривдишевським» районом – невідомо, району з такою назвою віднайти не вдалося. Донецька область, до якої належали сучасні Донецька та Луганська, була утворена в липні 1932 р. До 1938 р. область називалася не Сталінською, а Донецькою, і лише після її розподілу на дві області в червні 1938 р. сучасна Донецька область отримала назву Сталінської.

толока. А на цих гонях буде пшениця, а там буде кукурудза, там соя, бакші. Знаєш, що це бакші?

Пит.: Не знаю.

Від.: Бакші садили – *watermelon*, дині – от таке. Так хто горох садив, трохи там гороху. А більше садили, найбільше було – кавуни, кавуни називалися в нас. Кавуни, дині. Такі пахучі дині, не такі як тут у *store*-і білі лежать. Вона зелена вирвана, у неї ніякого смаку. В нас було так як ти ідеш, вона отам лежить, то вже чути, що пахне вона. Бо вони такі були білі, були жовті. Були качанки, так називалися. В середині зерно, так як качан. Маленьке, не дуже здорове. От так. Так тільки зубами, так шкірку обдиреш, як то варена картопля, й їси її. Дуже солодкі були. А це все зерно так як качан, кругле. Ну, там зерно то розділяється, воно в йому як уже воно висохне, так тоді можна розділяти. То саджали. А там вже буде ячмінь, там овес. Там далі то соя. А називалася п'ятіполка. Потім та земля, що під толокою була, де скотина ходила, на зиму.

А весною садилася пшениця. В нас зимове жито не було, жито не садили, бо в нас вимерзало воно. Зимове жито вимерзало. У нас такий клімат був, що перед Різдом, або на Різдо, перед Різдом упаде сніг здоровий. І лежить, може там тижня два лежить сніг. А на Різдо, або на Новий рік упав сніг і був дощ. Дощ. І цей увесь степ стане як (в нас рівний степ, так як оце тут місто є, рівна земля була). То цей весь сніг зробиться льодом. Так що виїжджай на ковзунах і можна їхати яких 15 км на ковзунах. Не потрібно ні на гору їхати, нічого. На рівному, все по рівному.

І тоді під цим, під льодом під цим, задихається озима, або жито, пропадає. Бо вона не має повітря, щоб вона росла. Через те ні жита, ні озими не садили. Ніде. Там хтось у городі посадить таку малесеньку смужку, то тримали для квасу, жито для квасу. А так у нас ярова тільки була пшениця називалася – гарновка, пшениця. Дуже здорово розвивалася. Хліб з неї дуже добрий. Добрий хліб був.

Пит.: А що пам'ятаєте про Центральну Раду? Про гетьмана Скоропадського?

Від.: Я про те нічого не говорив, бо там нічого в нас про те не говорили. Ніхто нічого не згадував. Я ходив стільки в школу, нічого й про це не чув. Щоб про кого згадували.

Казали тільки, коли я чув, що говорили про Тараса Шевченка, що був Тарас Шевченко поет та сидів. Та і то дуже мало було. Бо люди були старі, люди були не надмірно майже неграмотні. В нас було 300 родин, може такі два таких або троє осіб були такі, що могли трохи писати. А то нічого! Старі люди ніяк не були грамотні. Абсолютно неграмотні були.

Мій батько не був грамотний. Нічого він не знав. Міг тільки розписатися. А читати не міг нічого. А рахувати він рахував, знаєш на що? Були такі рахівниці називалися. Рахівниці, знаєш? Ти йому кажи скільки, він так на рахівницях, він зразу тобі скаже скільки на рахівниці. Зразу. Раз, раз, раз – уже порахував на рахівниці. А так – неграмотні були, бо не було школи, не вчилися. Не було школи.

Вже як в Донецькій області, були там у Донецькій області, то там уже вчилися. Школа була в селі. Також було треба багато платити. У школу гроші треба платити. Багато за те, що ходили до школи. То ходили, дехто один рік, дехто два роки ходив. А я вже як був найменший, то я три роки ходив у школу! І мій старший брат – Іван – він тут помер, в Рочестері помер. Він зі мною також був. Він був в Геркімері. Він кінчив школу в 13-му році, кінчив школу. Трьохкласну школу кінчив. Він дуже хотів, щоб його вивчили на агронома.

Ну, то батько й каже: «Підемо до священика, може, священик дасть трохи грошей. Будеш ходити в школу на агронома». Він любив цю штуку.

Пішли до священика, а священик подивився та й каже: «Знаєш що, каже, Дмитре Якович, іди, каже, хай він ліпше волам хвосту крутить». Ну, та й пішов батько додому. Мати питає: «Ну що ж там за Івана?»

«Чорт патлатий, що ж там зробить?! Каже, хай іде волам хвосту крутити».

Все. Не дали далі вчитися. То так він остався. Ніде не учився. А як війна настала, так зразу забрали на службу.

У мене четверо братів служили в царській війні. Четверо братів було на службі.

Пит.: На якому фронті?

Від.: Тут на німецькому фронті були всі. Один був тільки в полоні. Один був. Один, найстарший був чи лейтенантом, чи віддільним якимсь. Він ходив, там був при війську, в школі був. Якимсь офіцерщиком.

А один попав зараз в полон. Він був, ще війни не було і він був мобілізований. А тут війна почалася, і він служив у місті Симферополі в Криму. І його зразу відправили на фронт. І вони там побули не дуже довго. І його ранили в ногу. А в нього була тут кістка побита в нозі. І він так остався в полоні. Остався. То вже його двоюрідний брат писав, що він остався, бо не могли його забрати. А як німці не доб'ють, то може буде живий. Ну, німці не добили. Він остався живим. Бо вже як кінчилася, після війни вже, в 18-му році, він приїхав додому. Як вже кінчилося, з Німеччини приїхав.

Ну, трошки на ногу хромав. Таке ж було.

Пит.: А що пам'ятаєте про громадянську війну в Вашій околиці?

Від.: Про громадянську війну? Я такого нічого не знаю. У нас там часто приїжджали ті, в тих роках, то 20-й, 21-й роки, то в 20-му році про-рвався був із Криму якийсь, висадився дезертир з Білої армії, висадився й він ішов в керунок через Україну на Донбас. А за ним там гна-лося, скільки там цих було росіянів – то страшне скільки їх було!

В їх там була одна тільки артилерія така, що на тих... на...

Пит.: Кулемет?

Від.: Ні, ні. Артилерія була на тому, як на танках була, чи чорт його знає, на чому вона була та артилерія. Бо вони підскачуть, було починає стрі-ляти. А потім росіяни тікають.

Я також там був у обозі. Не був я в тих, а це вже в радянській армії. Забрали коней. Я в артилерії їхав. Віз російську, чи радянську вже, російську артилерію віз.

Ну, ми доїхали також якихсь, від хати, 120 кілометрів – Новочеркаське називається. Там також у Донській області. Місто Новочеркаське. Там дуже багато шахт.

Ми туди доїхали. І мої коні вже майже поприставали. Їсти ж ніхто не дає. А я також не став давати їсти, щоб швидше пристали. І вже о так, сонце майже заходить, а один кінь шляхом не іде, падає! Пристав. Ну, й вони кажуть, випрягти. Паси їх туточки. А потім, підпасеш трошки, буде обоз їхати, і ти за нами поїдь.

Думаю: «Чорт з вами». Вони тільки проїхали, а я в валку спустився і вал-кою помало поїхав. І втік від них. Вони поїхали далі, а я виїхав – уже сонце майже заходило – із тієї валки. Люди пасуть. Косять на степу сіно. Я й питаю людей, чи можна мені де в них переночувати. А він каже: «Чого ж? Можна».

А я віз із артилерії не дві снаряди, а двоє тих, що були снаряди в них. Такі гільзи, такі мідні. Я їй кажу тому дядькові: «Я тобі дам оцю одну мідну гільзу, щось і зробиш з нею». А він каже: «О, це добрі будуть кухлі!»
 То я йому дав один кухоль. То там біля них я осівся. Вони мені дали по-вечеряти. І то він мене тоді направив. Каже: «Іди в оце село». Так показав, куди поїсти.

Так і було. Я проїхав може якихсь кілометрів 10, по степу їхав. Заїхав у село. Коней там напоїв. А одна бабка вийшла туди до колодязя, і питає, звідкіля я. Я їй сказав. А вона каже: «Добре! Та ж Ви синку і не їли!»
 «Так, не їв».

Так вона винесла мені пиріжків і ще на дорогу дала. Та я їй поїхав. Та їхав додому три дні їхав. Ото степом і степом. Не їхав шляхом, бо там війсьсько йшло російське туди – там було ті з Білої армії може якихсь 200 осіб. А вони їхали, може, вже 20 тисяч було. Все гналися. І так не догнали. Вони десь туди на Туреччину пішли десь. Ото так було.

Пит.: А в Вас Махно був?

Від.: Махно. В нас Махна не було. Був Марусіне відрядження було.

Пит.: Маруся¹ була?

Від.: І Каменева відрядження було. То такі, що вибивали комуністів. Марусіне відрядження й Каменева були. Ну, вони приїдуть. Це й тій,

¹ Маруся Никифорова (1886 (?) – 1919) – відома діячка повстанського руху Південної України. Біографія овіяна міфами і виглядає приблизно так. Народилася в Олександрівську (Запоріжжя) на Катеринославщині. З 1903 р. у партії есерів. До анархістського руху («безмотивників») приєдналася 1904 р., а 1908 р. вже засуджена до смерті (за іншою версією – до 20 років каторги). Після втечі з етапу (із в'язниці) емігрувала до Японії, згодом – США. Впродовж 1914–1917 рр. мешкала в Англії, Франції, Швейцарії, отримала офіцерське звання. Таким чином, М. Никифорова була чи не єдиним дипломованим спеціалістом з військової справи в середовищі південноукраїнських анархо-революціонерів. У липні 1917 р. вона з'явилася в Олександрівську, де розпочала активну політичну діяльність і створила власний партизанський загін, який налічував переважно 200–300 (максимально – 700) вояків, мав декілька гармат та броньовик. Загін не мав тісної територіальної прив'язки і згуртував, за свідченнями сучасників, «отчаянних рубак». Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. у союзі з місцевими більшовиками боролася з військами Центральної Ради, намагалася перешкодити проходу військових загонів донських козаків на Дон. Наступ австрійців змусив отаманшу відступити до Таганрога, де її за свавільні дії та перевищення повноважень заарештували органи влади радянської УНР, але невдовзі виправдали. У травні 1918 р. загін Марусі діяв у районі Новочеркаська та Ростова-Дону, влітку 1918 р. його дії зафіксовані біля Брянська та Саратова, Царицина та Воронежа. Були в неї сутички і з більшовицькими загонами. Вдруге Марусю заарештували у вересні 1918 р. у Саратові, після чого відправили до Москви. Була майже повністю виправдана – строком на шість місяців їй заборонили обіймати відповідальні командні посади в РСФРР.

З березня 1919 р. – у бригаді Махна. Офіційно займалася пропагандою та освітою, контролювала медичну допомогу в бригаді. Після спілкування з Марусею 7 травня 1919 р. один із провідників більшовиків Лев Каменев відіслав телеграму до Кремля з пропозицією скоротити їй наполовину строк покарання. На початку червня 1919 р., коли Махно та його загони були оголошені більшовиками «поза законом», Маруся вирішила стати на шлях терору. Три групи мали здійснити терористичні акти проти Денікіна в Криму, більшовицьких лідерів у Москві та Колчака у Сибіру. До першої з них увійшли М. Никифорова та її чоловік В. Бжостек. Обое були заарештовані й у Севастополі (за іншими даними – Сімферополі) страчені. Друга група підготувала та здійснила вибух бомби під приміщенням московського комітету РКП(б). За збігом обставин головні мішені замаху (Ленін і Троцький) на місці не з'явилися, проте тоді було вбито 12 і поранено 55 осіб. Третя група безвісти розчинилася в сибірських просторах.

у Запорізькій області. Там був Махно. Все було із запорізьців, Махно, що ставив.

Вони так були. Їздять на тачанках. Троє коней, тачанки-кулемети.

І то як де вони заскочуть, комуністів багато виловлювали, комуністів вбивали. Комуністів вибивали.

Як попадаєте в військо, і військо вибиває також.

У село як заскочуть, за ними гоняються. Через 10 заручних коней, ніде не знайдеш нічого!

Все було поховане і коней немає. І вони вже йдуть. Той іде з лопаткою на степ. Той іде з граблями. А той іде з косою на степ. Як ідуть косити. На вечір приходять. Як солдати, вони їх ніччю починають бити. Російських тих солдатів. Махновців. І цей Каменев також таким був.

Каменев людей простих не трогав. Він нічого не трогав, а тільки вибивали комуністів. Виловлював і вибивали. Бо це комуністи все забирали.

Часами була найперша босота.

Пит.: Чи люди підтримували Марусю і Каменева?

Від.: О, *yeah!* Люди підтримували, бо ж вони людям нічого не робили. Вони ж їх не грабили. Нічого не грабили. Вони їх підтримували.

Пит.: А яке було Ваше наставлення спочатку до радянської влади?

Від.: Та всі думали, що це буде дуже добре. Не було ні багатих, ні бідних. Усі були однакові. Бідному дали землю. Бідного прикріпили до багатого. Багатий йому обробляв землі. Значить, там чи три чи чотири роки. За три, чи чотири роки, він мусив собі нажити тягло.

Отут у нас також був один чоловік. Називався Вертила. Петро Вертила. Такий, що ми йому обробляли землю. Він робив у нас, а ми йому землю обробляли. Він за один рік купив двоє телят, малих бичків, маленьких таких, що іти по воду.

Вже він у нас чотири роки пробув. Уже його воли осталися. Уже він на п'ятий рік не пішов до нас робити, бо він має вже свої воли. Вже й бричку собі купив.

Й так у кожного в багатших людей, бідні робили таких, що не було в них маєтку ніякого.

А потім, як підійшла уже ця колективізація, так вони все позабирали – і в бідних позабирали, а багатих порозкуркулювали з початку. Забирали в багатих і продавали на *auction*.

Розкуркулювали так. Накладуть на тебе гроші. Ти мусиш заплатити. Так як тут кладуть, накладуть *school tax* (шкільний податок¹. – *Ред.*), як він називається?

А там наклали на тебе сьогодні тисячу рублів, щоб ти заплатив. Ти заплатиш тисячу рублів. Завтра ж до тебе принесуть 3 тисячі, щоб ти заплатив. А в тебе вже немає грошей, щоб заплатити. То вони в тебе все чисто забирають. У тебе корови, коні – все забирають на *auction*.

Продають пару волів за п'ять доларів. За п'ять рублів, пару волів! Корову – півтора рубля. Кінь – півтора рубля або два рубля. Коні такі як змії. І тоді ще кажуть, що це їм не хватило – і хату продають – все! А ти куди хочеш, то йди. Торбу бери в руки, і можеш куда хочеш відправлятися.

Забирають усе. Хліб. Нічого не оставляють. Були такі люди, що забирали – у вас все забирали. Чоловік просить: «Дай хоч горстку муки, корж-жа спекти!»

Розумієш, що це таке корж?

Пит.: Так.

¹ Шкільний податок – один із місцевих податків у США, який залежить від прибутку платника й заможності округу та йде на утримання місцевих шкіл.

Від.: Корж, горщ, значить. Отаку горщ муки, оставте для його дітей. У його трое дітей! А йому нічого не дали. Все забрали. Він ранком устав. Забрав дітей й пішов. Це в нашім хуторі всі, всі ці люди, що я тобі оце кажу, і я сам також такий був, і я також так, ночцю забрав своїх дітей й жінку, й виїхав на шахту. На шахтах робив.

На шахтах я на всіх посадах був. Вже останній час перед війною був директор такий, українець був директор – Черноп'ятко називався, прізвище Черноп'ятко. Він дуже мене любив. Все хотів, щоб я був його помічником. Кажу: «Ні!» Я думаю, як попаду, тільки помічником побуду пару місяців, може місяць, і зразу скажуть, що кулак і що відправлять на Сибір до чорта. Кажу: «Ні, товариш Черноп'ятко, я не можу цього робити». Не схотів. А тут війна почалася і так остався.

Пит.: А ще до колективізації, що мали до діла з советською адміністрацією або партійною групою в селі? Чи мали які-небудь контакти або клопоти?

Від.: З советами?

Пит.: Так.

Від.: Но, таких контактів. Вони накладали, хліб накладали гроші, то ми вовремя все время платили до колективізації. Вони ж тоді накладали, так назвалося – розгортання.

Вони знають, скільки ти землі посіяв, знають усе, скільки в тебе є. Розгортання значить, що ти мусиш стільки-то хліба вивезти на станцію. Як у тебе погано вродило, то ти мусиш, все рівно мусиш вивезти. А в тебе осталося що їсти, чи не осталося – то їх не обходить нічого. Так воно було.

Ми землю добре обробляли, завжди виповняли, і ще й собі осталося і на насіння і на харчі – все оставляли.

А ми літом, ще до колективізації, ми кожне літо, і було весною, це при кінці травня, в цьому місяці – я виїхав з волами на шахти, на копальні.

Там робив двома парами волами, двома бричками – камінь возю. Нас трое. То я пороблю там три тижня, коли чотири тижня. Я зароблю грошей. На все хватить. І податок заплатити, й водягнутися, і взутися – хватить. За місяць зароблю волами, двома парами.

А брати вдома робили на степу там. Коні в нас ще були. Двоє коней і ті дві пари волів.

Ми жили всі три брати в місті вісім років. Одна хата була. Тільки в нас хати були здорові. Три *гоот*-и (кімнати. – *Ред.*) здорові були. То кожний в однім *гоот*-і жив.

Все було. У місті робили. Старший був як господар. Ще й мати була. Мати також була. Рекомендувала, що потрібно робити.

До колективізації, я кажний рік їздив на шахти заробляти.

А то як хліб вже вродив, змолотимо. Вивозили на станцію те, що накладали. Хліб, що накладали.

Вугільники заробляли вугілля також на шахтах. Поїдемо, повивозимо, де почуємо, потім вони приїжджали було. Так шахта була одна з може яких 18 км. Кольберг називалася шахта. Там було дуже багато жужельниць такої. То возили ту жужельницю.

Вона була дешева, але все рівно вивозили її, висипали понад залізні дороги, висипували. То ми там робили кіньми і волами. Пару коней було. Брат робив на конях, а я на волах робив.

Ми там за дві, за одну неділю, заробили вугілля, що ми ще й продавали вугілля.

Там було дуже багато такого шахрайства. Можна було дуже дешево всього нажити, якби в тебе було трохи грошей.

От ми виписали вугілля чотири тони. А ми привезли додому може 15 тон. Привезли. Візник жінка була. Вона там сидить.

Ми їдем. Повезем їй пуд муки. Завезли їй на помешкання пуд муки, або там курку, там ще пару яець. Заїжджаємо туди. Набираємо вугілля на бричку, скільки влізе! Більше тони. От приїхали, вона пише – 20 пудов. І поїхав додому. Через пару днів знову, поїхали ще раз там. Через день, через два, поїдем і возим, і возим. І ми навозили може тон 15 вугілля. А тоді продавали вдома. Все таємним упливом можна було. Так і вже, як і на шахтах були. Також таємно. Я як на шахті працював, я вдома був так як шевцем. Я робив все чисто. Шив вдома чоботи. Учився там в одного. Так як дядько був. Він був кривий на ногу. А він був швець. А я в нього вчився на шевця. Шив чоботи, все шив. Шив, що не попадало. Все шив.

А як на шахти переїхав там, шив людям бурки. Я все заготовлю і построчу. А коли не строчу, тільки заготовлю, а жінка понакладає вати, то ранком прийду з праці, пошюю. Там пару, дві пошюю. Так заробляв коло 15 долярів, коли 20 долярів. Не доляри, а рублі властиво. Вони дешеві були. Я вже в останній час, з 35-го року, я робив уже в шахті, був запальщиком. Палив бурки. Динамітор рвав.

Мій оклад був 480 рублів. Оклад получав. Я за місяць робив 30 виходів. Нас було на участку трое. На кожний один іде. Як ти відпочиваєш, за тебе роблю. Або той відпочиває, я за нього роблю.

І вони такі були хлопці, що один був із села; ходити йому було 6 кілометрів із села. Кожний день іде до праці – 6 кілометрів іде до праці й 6 кілометрів назад іде. Кожний день. Не було ж ні ровера, нічого. Тільки треба було пішки йти.

От шахта була, і назвалося село Мануйлівка. У тім селі колгоспу не було. Там ні один чоловік не пішов у колгосп. Село здорове було. Може дворів. Все покинули й відказалися від всього, і ніхто не пішов у колгосп. Всі працювали на шахті. А то ж вони кожний день ідуть на працю 6 кілометрів, тоді треба ще 6 кілометрів йти додому.

То він вийде на працю. А він був запальником. Так як мій колега був. То він не вийде, я за нього роблю. То я виробляв 30, коли й більше, так я виходив. Як піду я сьогодні в 2-й годині, то я завтра прийду аж у 2-й годині, або ранком вилізу з шахти. Коли як було. Коли три стіни зразу роблю, а коли дві. То мені за це, що я робив більше, вони нараховували мені так як премія. 20 процентів, коли 25 % премія, за добру працю. За добру працю. Я добре робив, так мені 25 %. То я отримував добрі гроші. Коли 700, 800, 900 рублів получу чистих. Але все рівно, не хватало. Я мав двоє дітей. Двоє дітей ходили до школи обое.

Голос іншої особи: Ще й корову мав! Корову мав і своїх свиней.

Від.: А це все було дороге. У *store*-х нічого не раз. Треба все було купити на базарі. Підеш купити чоботи. Так їх привезуть, положать чоботи в *store*-х, так їх там вони називають магазини. Ну, в магазин привезуть чоботи. Десять пар чи скільки пар чобіт привезуть. Люди стоять в череді днів чотири, п'ять у череді. Хоче кожний чоботи купити. А тоді виходити директор і каже: «Через три дні» чи через скільки – вже розсерк, бо немає розсерки, скільки вони стоять.

Виходить директор *store*-у і каже: «Товариші, можете розійтися. Чоботи розпродані». Він візьме одну пару, та одну пару візьме парторг, та

сторож, а вони стояли може 20 карбованців, 22 карбованців. А як він їх винесе на базар, то надав за 100–120 карбованців взяти за них. А він цей сторож, він там отримує тільки 30 рублів на місяць грошей. То вони мусили йому давати, щоб він робив там. А сторож потрібний ніччю, щоб стеріг, щоб в двері хтось не вліз, не розбив, не побив вікна тощо. То він як візьме та днів два походить в них, і тоді виносить на базар – і на базарі вже 120 рублів бере. А купив за 20. І так усе. Це в 37-му році так було. Привозить три ровера, три ровера привезли в кооперативу – три ровера привезли. То Боже мій! Два тижня люди стояли в черзі! Кожний хотів ровера купити. А директор *store-у* виходить і каже: «Товариші, можете розійтись. Ровера розпродані». Той взяв одну, він взяв одну, сторож взяв одну. І все. Готове. Всі пішли додому.

Пит.: А це що Ви продавали вугілля, то поради Вам не мішали?

Від.: Та вони нічого не знали. Ніхто нічого.

Пит.: А з яких людей складалася партійна група у Вашому селі? Чи були большевики в Вашому селі?

Від.: Ну, так. Вони скрізь займали. Скрізь.

Пит.: Я знаю, але чи були члени партії в Вашому селі?

Від.: У нас не було. У нас не було. В селі були, в селі були члени партії.

Пит.: А місцеві чи приїжджі?

Від.: Ні, місцеві були. Місцеві. Місцеві були. Така голота, що не хотіла робити.

Такі, як землю їм роздали, цим самим, що я тобі кажу, вони були партійні, землю як їм роздали, так вони не хотіли ніде робити. Лежить вдома. А в нього там була грушка на городі. Так він ціле літо лежить під грушкою. А як уже уродить, так він каже: «О, твою мати», – в його мові, хліб є і те є, і те єсть, а в нього немає нічого. Він лежав під грушею, і нічого й не робив.

А як стали людей розкуркулювати, то він перший приборіг розкуркулювати, щоб забрати. Там є кожухи, там є чоботи. Там те можна забрати, і так. І забрали.

А в нас у селі – в хуторі – не було єдиного партійця, не було. Вже в 30-му році, наш хутір остався пустим. Осталось тільки шість родин! Всі бросали, і виїхали всі на фабрики. І пороз'їздилися – той туди, той туди. Пороз'їздалися. Покинули все!

Були такі люди, що були коні в нього, так він коней закрив та виїхав, а коней лишив. Коні прийшли додому самі, а він десь став.

Пит.: А Ви також виїхали?

Від.: Я виїхав. Я ж тобі казав. Я виїхав і жінку та діток забрав.

Пит.: В якому році?

Від.: Жінку й дітей. Всі мої брати. Один брат, правда, жінка його жила в хуторі довгий час, а він робив в радгоспі. Він в радгоспі робив; радгосп був 8 кілометрів від нас. А він в радгоспі робив «полеводом» у радгоспі. Цей що тут був, вже в Америці був. Був «полеводом» там.

А потім прийшов якийсь партієць з полівод, то його зняли звітлія з поліводства. То він почав возити молоко з радгоспу; возив молоко аж на шахти – якихось 35 кілометрів.

Возив кожний день. Ніччю везе молоко. Дві пари волів запрягає. То понадоюють молока в *сан-і* (бідон. – *Ред.*). Він то волами цілу ніч везе. До ранка привезе він туди молоко. Там і здасть молоко. Назад приїде волами. Трохи відпочине. Знову ніччю, то ранком надоїть молока і вечером здоїть молоко в *сан-і* й в 5-й ніччю везе молоко – кожний день. Так возив молоко волами. Дві пари волів. І так кожний день. Воли міняються, а він не мінявся.

Пит.: А чи Ви мали які-небудь клопоти з ЧК або ГПУ?

Від.: Ні, я не мав. Я нічого не мав.

Пит.: А до колективізації, яку частину Вашого збіжжя віддавали державі?

Від.: Хліба чи як?

Пит.: Яку?

Від.: Я то тобі не скажу. Вони там рахували скільки десятини, ну, гектара.

Чи шість пудів, чи дев'ять пудів. Мені здається, що півтора центнера хліба. Гроші вони не брали.

Гроші платили то там, як вони називали внеску по-їхньому – «самообложение»¹ по-російському. Так як тут *school tax* називається, а вони казали, що «самообложение». На тебе стільки наклали, а тому стільки, ну тому стільки, а той бідний – на того, нічого немає. О так, знаєш. То назвалося «самообложение».

А так, на гроші, вони не збирали. Кооператива була. Кооператива. Кожний був член кооперативи. Мусив *payday* платити, так як членські вкладки. Я не пам'ятаю, щось 14 чи 20 рублів, вкладка була. Кожний рік мусив платити.

Чи там було що-небудь в тому *store*-і чи не було, а гроші мусив платити, як кооперативний називався, що член кооперативи був. А там ні чорта ніколи не було в кооперативі.

Пит.: А чи в Вас був комітет незаможних селян?

Від.: Був! Ну, в нас не було. В селі був комітет незаможних. Вони там робили засідання.

¹ Самообкладання – спочатку це справді був податок, спрямований передусім на задоволення освітніх та соціально-культурних потреб на селі. Формально він мав бути добровільним і складати не більше 25 % від сільгосподатку. Цей місцевий податок стосувався лише платників сільгосподатку. Згідно зі встановленими нормами питання про самообкладання вирішувалося на загальних зборах села, де представники влади намагалися «перекопати» селян «добровільно» обкласти себе податком. З початком так званої «кризи хлібозаготівель» 1927–1928 рр., що була прямим наслідком більшовицької політики на селі, самообкладання перетворилося на репресивний засіб. Деякі сільські громади декларовану добровільність сприймали цілком серйозно і відмовлялися від цього податку. В таких випадках збори громади проводилися вдаре, втретє і навіть учетверте. Наприклад, у селі Михайлівці Ново-Астраханського району Старобільської округи лише на четвертий раз, під погрозами голови окружного ДПУ та в результаті персонального голосування «проти» самообкладання (всі інші вважалися такими, що проголосували «за») це рішення було прийнято. Про методи накладення цього податку до газети «Комуніст» житель Михайлівки писав так: «Как он проводил самообкладання, угрожал расстрелом, признавал наше Михайловское собрание за контрреволюцию, ровнял нас к Шахтинскому району» [Державний архів Луганської області. – Ф. Р1186. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арх. 39]. Від початку хлібозаготівельної кампанії 1928–1929 рр. цей податок знову стягувався примусово, він став одним із засобів поділу села на ворогуючі частини. Про цю його роль недвозначно заявив Йосип Сталін у квітні 1929 р.: «Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, саме в тому й полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства для посилення хлібозаготівель. Досвід показав, що цей метод дає нам позитивні результати. Досвід показав, що ці позитивні результати ми маємо в двох напрямках: по-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки існуючих верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них свою могутню багатомільйонну політичну армію на селі» [Сталін Й. Твори. – К., 1950. – Т. 12. – С. 85–92]. З 1929 р. «самообкладання» і «експертний податок» важко відокремити одне від одного.

Вони ж такі були, що тільки ж розкуркулювали, то ж вони постановлювали і тоді ходили розкуркулювали.

Пит.: А які там були люди?

Від.: Всі були тільки з села, селяни. Бідні були люди. І бідних відбирали також. Вони спочатку в багатих позабирали, а потім і в бідних позабирали. Ті, що бідні були, також неможливі були, і в неможливих позабирали.

Так получилось, що їх було таких неможливих аж шість хлопців, шість чоловік, шість родин. Здорові всі хлопці були. А неможливі були. Вони служили в царській армії. А потім поприходили. Робили там. Мали своє маленьке господарство – трохи там, мав корову.

І дійшло до того, що в них корови позабирали. У цих самих, у неможливих позабирали корови.

Так вони в 33-му році зібралися й прийшли в хутір. І того, саме голівне, хто забрав корову, його забили ночцю. Він ішов додому, з колгоспа ішов додому. Так вони його ночцю зловили, забили, голову відбили на камені. І його поховали без голови.

Пит.: А хто це зробив?

Від.: Ті самі неможливі. Партійця забили. Голову відрубали в ночі, на камені. Положили на камінь, каменем голову відрубали. І його заховали без голови. Не було голови. Без голови заховали, а голова, чорт його знає, де ділася.

Ну, а їх тоді пізніше знайшли. Я не пам'ятаю, в якому році. Здається в 37-му. Чи в 36-му? Понаходили їх. Так їх понаходили й їх постріляли. А один утік. Одного не знайшли. А один так десь виїхав на Кубань із жінкою. Там жив. Казали, що за ним все слідили, ходили ті енкаведисти, шукають. А не знаю, чи знайшли, чи ні. А цих постріляли. Понаходили і постріляли. Побили.

Пит.: А чи до Вашого хутора приїздили 25-тисячники? Чи чули про таке?

Від.: Ні, не було. Не було.

Пит.: А чи в селі були селянські кореспонденти, так звані «сількори»?

Від.: Ні, цього не було. Там не було ні газети, нічого. Та там маленька сільрада була. Там секретар був, президент був, тільки так, як сільрада. Та й все. Більш нічого не було.

Пит.: А чи до села приїжджали уповноважені Центрального комітету? Уповноважені ЦК?

Від.: З ЦК? *Yeah*, були, приїздили. Вони приїдуть, побудуть там пару годин. Зроблять мітінг якийсь, як збори. Починає там казати. Казав і був такий, та нема. Приїжджали. Часто приїжджали. Їх прислали. Як перед колективізацією, то їх до чорта при... Через стільки часу, то їх п'ятеро приїжджає – той, і той, і той. Їх до чорта. Сьогодні один, а через тиждень другого якогось прислали. Вони там *change*-ували, чи чорт його знає.

Пит.: А якою мовою говорили до Вас?

Від.: Вони більше говорили по-російському.

У мене також акцент російський, бо я весь час виключно майже з росіянами знаходився. З малих літ. У школу ходив – по-російському вчили нас. В нас не було по-українському, щоб вчили. Як уже підріс, був на службі два роки. Там тільки також по-російському. Я служив в Києві. Але все рівно, служив по-російському. Після служби то також робив, то волами, то там також скрізь тільки по-російському треба було говорити. Як ти будеш говорити – як я вже робив у шахті, то було сказав

«казав». Як я скажу, що я «казав» то вже росіянин буде тебе перебивати, що «казал, казав» – він каже, значить, думає, то такий то хохол. Тоже – «говорил». По-російському значить треба казати «говорил». А як то тільки одним словом помилися, то такий «хохол». Такі штуки були.

Пит.: А що чули про український радянський уряд?
Чи чули про таких, як Скрипник? Про Шумського¹?

Від.: Не чув. Нічого. Нічого не чув. Там про тих ніхто не згадував. Абсолютно!

Пит.: Не цікавилися?

Від.: Ніколи. Нічого. Була цензура. Російська цензура була. Навіть у шахтах працювали. Я в шахті працював. Там ніколи нічого про це не згадували, що якийсь там був. Абсолютно ні.

Пит.: Починаючи від 26-го року, сільські ради заявляли деякі господарства експертними і брали такий спеціальний податок. Чи то від вас брали? Чи чули таке – «експертний?»

Від.: У 26-му році?

Пит.: Від 26-го.

Від.: Перед 26-м?

Пит.: Ні, від 26-го.

Від.: Від 26-го. Не пам'ятаю. Мені здається, що ми не платили нічого. Один податок платили. Більше податків не було.

То тільки як розкуркулили були, так тоді вони так забирали усе. І ходили скрізь по містах, штрикали в землю. Може десь у когось у землі закопано, знаєш.

Люди такі були, що на степу зерно закопували, ховали. На степ поїде, на своєму пайку викопав яму, і в яму висипить там п'ять, шість мішків соломи – засипав зверху, а потім землею засипав на горку трошички. А тоді весною відкопає і є зерно, і є хліб.

Так і мій брат робив. Старший від мене. 1900-го року був. Той також таке робив. Бо він не їхав зразу ніде. Не виїжджав, нічого. А потім почали розкуркулювати. Як я починав робити в шахті. Це вже з 33-го року. У 33-му році, як було. Я робив в одній шахті. Я забої робив до 35-го року.

В нас були молоді люди – 18 років хлопці були. Були й менші. 17 років, що були в шахті. Дівчат було дуже багато.

Пит.: Дівчат навіть?

Від.: Дівчат дуже багато було. Робили також у шахті, дівчата.

То було, що один хлопець не пішов на працю. Захворів, голова в нього почала боліти. Називався – Петро Терещенко, з Київської області сам.

І не пішов на працю. Це було в червні. Не пішов на працю. Не пішов ранком. А йому треба було ранком іти на працю. І не пішов по обіді. І не пішов вночі на працю.

На другий день вийшов на працю. Голова участку, Пісковий назвався – Марк Микитович Пісковий. Той йому зразу і каже: «Здохнеш! Сукин

¹ Шумський Олександр Якович (1890–1946) – український політичний діяч, один із найбільш яскравих представників націонал-комунізму в Україні. До саморозпуску в 1920 р. УКП(б) – один з її керівників. Після цього – член КП(б)У, згодом член ЦК КП(б)У, обіймав відповідальні партійні та державні посади. В 1924–1927 рр. – нарком освіти УСРР. Був звинувачений у «націоналістичному ухилі» (в так званому «шумськізмі») та направлений у розпорядження ЦК ВКП(б). У 1931–1933 рр. – голова ЦК профспілок працівників освіти, член президії ВЦРПС. У 1933 р. засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, з 1935 р. – на заслання. Загинув у Саратові.

син, і більше ти не підеш на працю!» І не прийняв його на працю. І що ти думаєш? Вісім днів хлопець полежав. На дев'ятий день хлопець помер з голоду. Молодий хлопець! 18 років! Іще був цей Пісковий, вони ж з одного села були. З Київської області. З одного села. Його прізвище Терещенко було. Так і помер.

Таке використання було на шахтах! Нам потрібно було, представимо, в 2-й годині спускатися в шахту. Я прийшов в 1-й годині. Поки вбрався, значить, зі себе одержу чисту скинув, шахтерки надів, лампу взяв. Дочекаюся 2-гу годину. Гудок в 2-й годині загудів, а в шахту не пускають. Вийде голова частини й гукає на відкатку: «Откатка! Скільки накачали?» Він і каже, «что сколько», і пішов.

Значить, що ще скільки годин покачали, ми мусим сидіть нагорі годину. А тоді більше треба часу сидіти в шахті, в шахті треба годину сидіти йще. Таке було використання людей.

Й це не один раз! А майже кожний день так. Як на одну годину сидиш, дочекаєшся, поки в шахту вирішать іти, або півтори години. Почекають, поки норму дадуть. Значить, представимо, треба було з шахти видати, там 50, чи 60, чи 100 вагонів. А вони видали тільки 60. Так, значить, чекають. Людей не пускають у шахту, поки ще видадуть, щоб було 100 вагонів. Щоб норму виповнить.

А там чорт з тобою! Чи де ти є, чи ти їсиш, чи не їсиш, чи ти голодний – того нічого ніколи не питали.

Уже в Бельгії було *different*. Я в Бельгії робив чотири годи з половиною в шахті. Це вже після того, після німецької окупації. Я приїхав у 51-му році в Бельгію. У Бельгії, як ти ідеш у шахту, як у тебе нема фляжки, тебе не пустять у шахту. Мусиш фляжку мати, хоч і пуста.

Поробили дев'ять годин, чи там скільки часу, десятник стукає по *pipe*-і такою залізкою – вилазьте всі чисто звідти, де вугілля беруть, з лави – вона називається по-російському «лава» – з лави вилазь. Сідайте і відпочивайте. Хоч, ти їш, ти не їш, ти сидиш 15 хвилин.

Глянув на годинник – 15 хвилин. «*Come on, boys-и, allez, travailler*», – ідіть на працю. Знову пішли на працю.

Кінчається праця, за п'ять, за десять хвилин, стукає вдруге – всі, щоб вилазили. Чи ти зробив працю, чи ти не зробив працю, чи ти кінчав: «Вилазь!»

Всі вийдуть. Ідуть попереді. Він іде зі заду, саме останній. У Радянському Союзі цього не було. Десятник утече, а люди сидять у шахті. Особливо такі, як свята підходять – Жовтнева революція, або 1-го травня. Ніччю, люди працюють ніччю в шахті. До ранка мусять працювати. І спуститися там у 12-ті, чи в 11-ті годинах, а до ранку мусять працювати в шахті. Він прийде до клітки, а вона на ремонті. Два дні буде свято – два дні будуть ремонтувати клітку. А ти стій в шахті.

То ми мусили попід землею іти, на другу шахту, десь попід землею кілометрів чотири. Поки знайдеш вихід, ходи правда. Тільки це треба було, щоб вийти на другу шахту. Ми ж робили на Киселівці, а треба було вийти на 25-ту шахту, 25-та шахта! Була 23-та, 24-та, 25-та шахта. Вони один пляч брали. І то треба було туди вийти.

А Жовтнева революція, це 7-го і 8-го листопада і вже холодно! Вже морози ранком, знаєш. А ти вийдеш із шахти, в шахті тепло, а треба пройти кілометрів чотири по верху. І нема ні дороги, нічого. Так у 37-му році, дуже багато забирали шахтерів із шахт. Не тільки з однієї шахти, а з цілого району. На станції Чистяковій, загнали багато вагонів, пустих

таких, що вугілля возять туди. Й цілу ніч возив туди чорний ворон людей. Із шахти забирали одних шахтерів, і вивозили туди в вагони і відправляли.

А де їх відправляли? Скільки людей не добивалися, скільки не їздили і до Сталіна, тільки де не їздили, і ніхто ніде нічого не знайшов.

Так як укинули у воду тих всіх людей, ніхто ніде нічого не найшов, ніхто нічого не знав.

Знаєш, з нашої шахти взяли 28 чоловіків молодих!

Пит.: А скільки всього було?

Від.: Із усього району було взято більше чим 400 чоловіків. Повний ешелон людей набрали. Це тільки з нашого району! З Чистяківського району. А він же був і Сніжнянський район, і Кердачевський (?) район, і Сталінський район. Там їх до чорта було шахт. Макіївка назвалася і там. Їх до чорта шахт було. Це не одна тільки. Чистяківський район. В Чистяківському районі було 47 шахт. Це з однієї шахти 27, та з другої 27 або й 30.

Бо в нас був один робив у шахті – десятником був. Молодий парень, здоровий такий. Безхлібний назвався, Безхлібний прізвище.

Нічю з шахти вибрали, забрали. Він тільки спустився в шахту працювати, і треба було забрати. І його вивезли з шахти, й не дали передягнути. В шахтерках забрали і повезли. То так було.

Пит.: А що Ви особисто знаєте про сексотів і донощиків, в селі, на хуторі?

Від.: Донощиків? А чорт знає з ними. Я такого з ними ніколи нічого не говорив. Я придержувався. Я знав людей, тих, хто яким духом другим дихає, так я навіть і його не чую. Що він каже, я не чую. Став та й пішов. Я готовий було.

Пит.: А що то були за люди донощики?

Від.: Донощики були більше партійці, або комсомольці. Донощики були. Ну, я з ними не знався. Я від них цілком відділився. Я знав, що він такий, то я цілком відділявся. То я цілком відійду. Думаю, якщо він що почне питати, я скажу – я нічого не знаю. І все, більше нічого. Я ніколи з ним нічого не говорив. Їх до чорта було! Цього остерігався дуже.

Пит.: А коли почалося розкуркулення у Вас?

Від.: Розкуркулення почалося в 29-му році. В 29-му році розкуркулили людей і забирали. Молодих людей частину вивозили в Вологодську губернію. Вологда місто, Вологда чи чорт його, Вологодська вона називалася губернія.

А друге було розкуркулення, то тих людей забирали вже на Урал. Урал. Це буде там за Уралом, за рікою, козаки гуляли. То так співали.

У Вологодську губернію забирали якраз у 30-му році. У лютому місяці вивозили їх туди. Ну, туди й вивозили старих людей. Так вивезли старих людей. Старих людей на станції не прийняв директор станції. Старих людей туди не треба було. Тільки молоді, щоб були там. Молоді. Діти. Яких там 35, 40 років – отакі. Забирали туди. Чи там більше чим під 50 чи, може, більше, вже я 75, 72 – тих голова станції не прийняв.

То їх повертали назад. А молодих забирали в Вологодську губернію. Вони жили в місті Вологда, де там колись були якісь монастирі, їх вивезли в феєральні місяці в ліс. У лісу скидали. У лісу були ще 2 метри товщини снігу.

О там був, із нашого села, назвався Андрій Пізик. Він туди попав. Батьки в нього осталися. Батько був старий уже і мати стара була. Вони осталися.

Так тих стариків оставили, фарма була така здорова. Їх там оставили. Вони там старі люди лазили біля скотини. Там коні були трошки, і вони там лазили біля тих коней, доглядали, і вони їх там годували. А потім і те все забрали й їх цілком звідтіля вигнали. Куди хочете, туди йдіть.

А там другий був Олійник старий, Олійник. То той нічого не робив. Узав торбу на плечі та й пішов. Старший чоловік був. Багатий був чоловік. Він мав 25 штук коней, 8 пар волів, 240 десятин землі. Постройка в нього була громадна! Вся зроблена з червоної цегли й каменя.

Він був дуже добрий чоловік. Він ніколи не ображував бідних.

У нього було, як машина працює, так із села люди пруть до нього на працю. Бо він понаходжував їх всіх. У нього все було – і сало, і шинки, і водка. Тільки працюйте! Він з тим не рахувався. Поставить пляшку на стіл: «Пийте». Шклянка. «Пийте». Кожний, пийте, значить горілку. Ну обід, борщу, борщу там наварить м'яса – заріже там барана чи двох баранів – їжте. Солонина – скільки хочеш їж.

То його люди не ображали. А були, правда, такі люди, що позабирали в нього все і вигнали. І він чоловік страждав. До того достраждався, що він їв усе – і кішок, і собак їв. І так і помер. На базарі, так. Сніжна називається. Базар був. Він був там, де базар – під лавками помер. Отак у травні місяці, при кінці травня помер. Прямо на степу. То базар окремо, за селом. Там він помер.

Пит.: То цей Олійник?

Від.: Yeah. Цей самий, Олійник. Уже він помер аж у 35-му. То він стільки часу ходив, бродив. Вошей у нього було так багато, що не можна було розібрати, скільки він вошей мав.

А других було вивезли, уже розкуркулили в 31-му році. Та цих других вивезли на Урал. З тих, що вивезли на Урал, ніхто не вернувся, ні один! Всі там погинули. І скоро погинули, бо там тропічний клімат. Дуже багато тих, комарів. Комарів дуже багато. І комарі малярійні. То кусають і дають такий яд, що люди хворіють на малярію. Знаєш, що це за малярія?

Пит.: Знаю.

Від.: Лихоманка трясє. І вони там, скільки їх не було, вони всі осталися. Одна жінка з них тільки прийшла. Ішла рік і три місяці пішки звідтіля ішла – з Уралу на Донбас. Сама йшла і ще й дитину несла – півтора року хлопця. Рік і три місяці ішла пішки! Ніде, казала, ніде не їхала. На піхоту ішла, і прийшла. А ті всі померли. А вона одна осталася, з хлопцем малим. А тут біля нас був степ. Колись село займало його, той степ. А його ніхто не займав. Вже як колгосп застав, так ніхто його не займав, бо там землі так дуже багато було, що його ніякий чорт ту землю не займав.

У тому селі уже не було кому робити. Багато людей вмерло з голоду в селі. Пусті хати осталися.

А там земля була панська, то вони на панській землі асигнувалися. Там як сілгоз був, то вони там на ті землі осталися. А свою землю цілком покинули.

Вона така земля була – трошка хрущовата була, і чорнозем. Ну, ячміні добре родили там. Хліба добре родили на тій землі.

Посередині тієї землі був такий рівчак. Розумієш, що це за рівчак? Водою вимитий. Глибини може на два, може на три метри, глибини. У ньому була вода. Ішла вода. Тоді на вскіс ішла і та вода сходила. Там така як

маленька річка була, малесенька, нездорова річка була. То та вода із того рівчака сходила. То це туди в 31-му році вивезли якихсь 30 чи 34 родин туди. Старих. У степ. У той рівчак. Нема ніде нічого, тільки є де-не-де кущик терну. Знаєш, що це за терен? Таке дерево, кущем росте, чорненькі такі ягоди ростуть на нім, на дереві. У степ вивезли тих людей і там бросили. І живіть як хочете! Оце ваша хата – рівчак. У рівчаку робіть собі хати в рівчаку, а нема ніде ні дерева – нічого немає.

Деякі були з них сильніші, то ті пішли. Тільки їх вивезли, вони там побули може пару днів у степу, і почали двигатися на шахти. А на шахти прийде, знаєш як? Нема ні документів, нічого. Треба десь устроїтися робити. Щоб працювати, треба документи. Нема праці. То люди старі вже були – такі що під 60, під 70 років, а він ліз куди попало, що кусочок хліба... Там такі наші родичі були. Моеї жінки невістина сестра була там. Вони називалися Коломийці.

І з другого села від нас, було 7 кілометрів. Там їх було тих селян – у селі, в хуторові, так називався – може яких 20 дворів було. Всіх як одного вивезли! Нікого, ні однієї душі не осталося. Всіх вивезли! І то вивезли їх у степ. Куди хочеш, туди йди. Що хочеш, то їж. Де хоч, то й бери. Чим хочеш, тим ка...

Отам багато їх померло. Пооставалися самі кістки. Хробаки поїли, а пооставалися самі скелети.

А які були сильніші, то ті пішли шукати собі працю. То понаходили, то доживали.

Страшне було знущання над людьми.

Пит.: А чи був у вас колгосп до колективізації, чи був добровільний?

Від.: Ні. Колгосп. Вони так, забрали все в колгосп. Не було ніякого добровільного колгоспу. Мусив іти в колгосп! Хоч так, хоч так. Не підеш – все рівно.

У нас ніхто не був, з наших хуторян, в колгоспі. Всі повтікали. Осталося, я тобі кажу, шість родин тільки осталися. І старі жінки пооставалися. Та були такі, що вдови, що також не було чоловіків, осталася вдова. В неї було двоє дітей. Діти такі, що були; хтось їх народив. Тоді прийде з району, так як ото ти казав, що прийде якийсь агент, прийде. Та до неї. Зробив дитину та й поїхав. Народився не додай.

А другий приїхав, зробив дівчину. Також чорт зна хто зробив. То такі були. Пооставалися. А то всі були, нікого не було.

Пит.: Чи ви так домоворилися, щоб втекти разом? Чи то кожний окремо?

Від.: Ні, ніхто. Ми з села були молоді ж, хлопці. В нас було з села зібралось, напевно чоловіків якихсь, більш чим 20. Ми були зразу всі вийшли – самі, хлопці. Самі хлопці були – вийшли на шахту. Нічо. Документів нема. Що ти зробиш? Ніде не можна нічого. Без документів ніде не приймають.

А потім почали придумувати, якимсь способом треба з документів розжитися. Це треба було в село. В селі був президент сільради. А туди підеш просити документ, а вони не дають. Кажуть, що роби. Іди роби в колгосп, або щось.

Значить, так ми більше розживалися документами таким способом. У мого брата був зять з Київської області, з Білої Церкви сам. Василь Загниборода назався. Він був комсомолець. І він був у сільради президентом. Президент був сільради.

Бо він документів так не давав. То ми так робили. Племінниця. Моя племінниця, рідна. Дам їй папірці, і щоб вона наробила печаток, розумієш?

Він ляже спати, а вона печатку візьме з його кишені, починає бити, наробить – там скільки – чи п'ять чи шість печаток зробить. На кожному листку по печатці. А тоді нам віддає. А ми тоді вже самі пишемо. Свідцтва робили, самі. Що такий то громадянин – прізвище, таке то. І все.

І йдеш тоді на шахту, то поступаєш на працю. В тебе документ є. А за президента розпишемося, а за секретаря розпишеться хтось другий. І все готове. Таким способом більше виходило з того. І були такі – це вже і він. Після його був другий – Прокопенко. Так той також був, що підсунеш йому 20 чи там 30 рублів, він тобі дасть печатку. Тільки приложити, а там, що хоч роби. Чорт з тобою. Він за це не відповідав, що ти хочеш – пиши. Все. Ну, більше таким способом то робили.

І так ото всі роз'їхалися по шахтах. Були такі, що боялися в шахту робити, іди. А я не боявся в шахту робити. Я сперша – я ще робив в шахті ще в 19-му році – робив у шахті. Ще мені було 17 років тільки – я робив уже в шахті.

Це робилося тоді – на оборону рахувалося. Значить, щоб не іти до війська, так іди в шахту працювати – то, на оборону. То я вже всі роки не боявся шахти, бо я вже працював у шахті. Хоч я й не багато працював, а працював. Ми там попрацювали три, чотири дні, попрацювали тиждень, а потім поїхали додому і цілий тиждень вдома, а потім знову ідемо туди та працюємо. А що? Ми там доробили, вони там гроші не платили, все рівно. Прийдем, попрацюємо чотири дні. Він не платить нам нічого. Поїдем додому, вдома живемо цілий тиждень. Потім знову поїдемо туди. А нам платять – там нічого не платили.

А це вже після цих років, після 30-го року, то мусили робити в шахті. Мусив, бо нічого не було.

Пит.: А що поради робили з тими людьми, які не хотіли іти в колгосп?

Від.: Нічого. Ну, не хочеш – нічого. Що вони йому можуть зробити? Не хочеш робити – іди де хочеш. Мусиш здихати. Не пішов, там хоч дадуть, а так мусиш здихати.

Були такі люди, що багато померли з голоду. Не хотів ніде робити. І в колгосп не хотів іти, а до шахти не приймають.

От був мій колега, в місті ми ходили з ним. Він такого року, як і я. Разом ішли до служби. Тільки його прізвище – Дмитро Носовий, а я Веселий.

І він не хотів. Він боявся, страшно боявся до шахти йти. Весь час там десь лазив по радгоспах, а там його викинули були з радгоспу – може не хотів робити – я не знаю чого.

І так помер. У степу помер!

У нього жінка була і троє дітей було. То його жінка і мати знали, що він вмер на степу. Так прийшли, знайшли десь лопатку, то там його на степу заховали, загорнули, ямку викопали та й загорнули, і пішли.

То так заховали. Більше його привезти нічим не було. Ніде не було, нікого не було, щоб взяти. На це треба було десь знайти коняку. Та щоб його привезти, це треба було багато заплатити. А в людей не було ніяких грошей абсолютно. То як вона може заплатити?

Так я почав робить у шахті. Буханка стояла на базарі 60 рублів, на базарі буханка. А я 60 рублів заробляв за місяць, грошей, 60. 30 получив авансу, а 30 получи. 60 рублів на чотири душі. А хліб стоїв 3 рублі буханка. Чи то 3 рублі кілограм хліба. А буханка 2 кілограма. То треба було 6 рублів заплатити. А я не заробляв 6 рублів на день, о! А ще треба було там ще щось купити, так вже не купиш, бо треба заплатити *rent*, на *rent*

де живеш, треба було заплатити. Воно хоч не багато – 10 рублів – а треба заплатити.

Я ходив якихсь сім років, більше кілометра до праці, ходив. Кожний день іду до праці. Більше кілометра! Я іду до праці так на гору, так весь час на гору й на гору, і на гору. Шахта була на горі. Як вже з роботи іду, то я вже йду з гори. Ото так. А чи зима, яка би то не була погода, мушиш іти.

А знаєш ще, яке взуття було? Не було нічого, не було. То добре, що я шив сам, бурки шив, в шахті робив, то дадуть калоші. А так поїдь на базар купити калоші! Треба заплатити 70, 80 рублів за одні калоші, треба заплатити!

А нам видавали, на 6 місяців пару калош давали, таких робочих. А я можу проходити в них цілий рік! Як 6 місяців пройшло, я ще потребую – давай мені калоші. Мені полатають калоші. Давай. Вони робочим давали. Треба було, то давали.

А який робітник погано робив, тому й не давали. Каже: «То нащо йому дати калоші? Он і так нічого не виробляє».

Були такі штуки – це вже в 34-му році. Ми вийшли з шахти. От і питає начальник – Пісковий: «Чому так мало дали?» Це ж він питає, десятник.

Той каже: «Той стільки дав, той стільки дав, каже, на мене, той стільки дав, той стільки дав. А Балабуха тільки дав три вагони».

«Балабуха, чому ти так мало дав?! Іди віддавай!»

А він так руки склав: «Та куди я піду? Я вже готовий. Дай мені хрест, я вже готовий».

Він такий був худий, сухий, як патик. І він вже так руки складає і каже: «Куди я піду? Я вже готовий». І лається. І вже готовий. Дай мені свічки і хрест – я вже нікуди не піду. Ото така штука була.

Як я думаю, то аж страх бере, як над людьми знущалися. – Куди я, каже, піду? Я вже, каже, готовий.

Пит.: А чи в Вас був спротив колективізації?

Від.: Я тобі за то не скажу. В нас нічого не було такого.

Пит.: Повстання не були ніколи?

Від.: Ні, ніколи. Хто там буде повстання робити?!

Прийдуть, виб'ють, і то все. Що ти зробиш!

Скільки було повстань тепер в Радянському Союзі? То що знаю – скільки їх там де робили повстань, я не пам'ятаю, в якому році, вже це від тепер, після війни.

Пит.: У 63-м було, в Новоросійському було в 63-му році.

Від.: В 63-му – ото здається в Новочеркаському. Там же також було здорове повстання. Там також багато шахт, шахтерів. То вони може повстали, щоб більше грошей платили.

Нічого не можеш зробити. Що ти можеш зробити? Абсолютно нічого не зробиш!

Зброю ти візьмеш стільки – ніде не було зброї! Тільки воєнні мали зброю.

Й то воєнні тільки коли на службі. Поліцай. Поліцай на службі, він має при собі пістоль. Іде він із служби, туди, де передівається, воєнне все скидає. Пістоль кладе. Удає цивільне і йде.

Там немає цивільних, щоб мали хібна спеціально – енкаведисти мають пістолі. Поліція вся мусить розбиратися до гола. Скинув зі себе все і пістоль положила, своє надів, і пішов.

Прийшов ранком на працю, чи коли там, після обіду пішов на працю – своє скинув, та надів і пішов на працю. Бере пістоль. А там не було.

Я пам'ятаю, що село, там де я жив шість років – на все село було двоє берданок – двоє мисливців було. І то вони були комуністами, ці самі два. Вони такі були революціонери. Так вони мали. В одного була двоствольна. Я не пам'ятаю, чи 24-ох чи 16-ти калібра стрільба була. То він ходив на полювання. І також до чорту.

Пішов на полювання. Ходив осінню на полювання. А там у степу була така криниця. Дуже вода холодна була. І він напився. Був гарячий і напився води. Горло застудив. Шість днів полежав і готово. Горло. Туберкульоз горла отримав. І пішов до чорта. Заядливий комуніст був. А так цивільному не дадуть ніколи ніякої зброї, не дадуть. Куди там?

Пит.: А коли розгромили Марусін загін біля Каменева? Чи знаєте, як довго вони ще ходили?

Від.: Я думаю, що в 23-му році вже їх не було. Ні, в 23-му році ще були! Кілька проскакували в 23-му. А вже в 24-му році не було. Ні Махна не було, нічого. Вже були вони ліквідовані. Так тільки військо за ними ходило. Їх 100 осіб там чи 150, а за ними їде 2 тисячі, чи 3 тисячі солдатів гоняться. Кругом обступають.

Пит.: А що сталося з священиком у Вашому селі?

Від.: Священика з нашого села – він був вибрався на шахти.

Пит.: В якому році?

Від.: Я тобі не скажу, коли він вибрався – в якому році.

Пит.: Тоді, коли всі?

Від.: Я думаю, що він зразу після колективізації. Може в тих роках, може в 32-му, а може в 33-му. Бо я побачив його один раз тільки. У нього було двоє синів. Один був старший син. Так він як вибрався, той син робив у шахті. Священики. А вони були, він старий чоловік і паніматка, старі були, то вони були в нього на втримці. Син мав утримувати батька й матір, як вони старі. Як їм було більше, як 65 років, так він не міг брати. Йому дають пайок також. Їм дають по 400 грам хліба на день. Батькові 400 і матері 400 грам. І як брат молодий є, то також 400 грам дадуть хлібу. То він був там, де я й робив на шахті, так він там був священиком. Бо це я вже його побачив коли, як вже німці прийшли. Так він приходив по воду. Тут біля нас був кран, той, з якого воду брали, і він прийшов туди.

А я дивлюся – його прізвище було Сімкин. Питаю: «Чи Ви може не Сімкин прізвищем?»

«А Ви хто такий?» – по-руськи стогне. Я кажу: «З Семенівського хутора». «Так я Сімкин. Син мій тут працює».

І він ото остався вже. При німцях він знову приїхав у село, у селі був священиком знову, вернувся назад при німцях.

Пит.: А що зробили з церквою?

Від.: Там хліб був, висипали хліб. Пшеницю, жито, кукурудзу – все в церкві було. Так як за амбар ужили, амбар був. З церкви зробили амбар.

А потім вже як приїхали німці, при німцях, знову поставили іконостас новий і служили.

Я був пару разів у церкві. Я був же ще на хрещенні. Так було людей багато, що страшно! Повна церква була! Не пролізеш!

Вона здорова церква була. Ну, може не було лавок, тільки треба було стояти. Повно було людей, набито! Я пару разів тільки був. Я не був там, мало ходив.

Пит.: Повторіть те, що раніше говорили про братський цвинтар.

Від.: У Чистяковім?

Пит.: Так.

Від.: Про братський цвинтар. Ну, я казав тобі, що в Чистякові, якихсь 20, я думаю, що більше там, чим 20-ти гектарів землі, було все зложене людьми з всього району, звозили туди й ховали. У вас там хтось умре, привозили й ховали. А тут біля цвинтаря була церковна хатка і церква була. То вони цей цвинтар розрівняли там, де були ті пам'ятники – всі забрали, де залізні були. Огороди залізні – все те позабирали. Їм було потрібно на хутір, залізо потрібне було. А це все розрівняли, зорали, а потім посадили сад і зробили посередині такий клуб літній, де літом грали і танцювали. На людях танцювали, грали й танцювали. А сад увесь обгородили таким забором. Він же так був, так ішов під гору ішов той цвинтар. То вони робили так забор, що там вище, тут нижче, так як сходи. Літом вони ставили такі чаші з квітами. І кругом був *sidewalk* (тротуар. – *Ред.*), вони зробили кругом *sidewalk*, і де *sidewalk*, там дерева посадили.

А в церкві була пивниця, то вони з цієї пивниці зробили в'язницю, там біля того цвинтаря.

Чистякове. Вони тепер називають по-їхньому. Вони тепер не називають Чистякове, а називають місто Торез – ім'я французького комуніста.

Здорове стало місто. Більше чим два мільйона населення стало, те місто¹. Він оцей сполитився (?). Стільки шахт було – Коновалівка (?), Латуїна (?), Кішілева (?), 23-тя Солена, шахта 23-тя, 24-та. 23-тя, це вже все забудовано, скрізь самі люди живуть. І великий завод побудували. Вісімнадцять цехів у заводі. Бо моя донька приїжджала сюди в 77-му році. Я не бачив її 32 роки! Це в 45-му році ми розсталися, то я не бачив доньки. А син десь так помер. Його забрали. Він був ще в армії в радянській, як у Німеччину забрали. Із армії десь відправили – чи на Урал, чи в Сибір, чорт його знає. Нема. Десь пропав. Нема. Донька робила в шахті, довший час робила в шахті. А потім стали діти. Вона дістала на поверхні робити. Був чоловік, вона заміжня була. Було шестеро дітей – чотири дівчат і двоє хлопців. Одному хлопцеві було півтора року, коли помер, а другий помер, коли було 21 рік йому. А два роки тому назад доньку забили на Алясці. На Алясці, там є Магаданська область. Це там золото російське добувають. Туди потягів немає. Залізної дороги немає. Вони проїжджають якомсь, річка є. Це вони називають Камчатка – від Аляски 120 кілометрів. Там золото добувають. І вона там працювала, де золото добувають. І її задавило. А привезли поховати в Донецьку область. У Донецькій області її поховали. Де мати живе, тут її захоvalи. Гостилася в неї дівчинка, осталася. Батько є й дівчина, тільки п'яничка. П'є, дуже здорово п'є. Ну, як вона працювала там, там може так брат, що страховку можеш брати на дітей. Ти робиш, а випадок тебе може заб'є або що-небудь, то ти на стільки береш; тоді твої діти получать ті гроші. Я сам як працював у шахті, я брав на 25 тисяч, на доньку й на сина. Брав такий *insurance*. Це все пропало. Гроші платив і пропало. Нічого.

У Бельгії поробив півроку і получаю гроші. А там нічого не получаю і не получиш.

Пит.: То Ви жили в самому Донецькому?

Від.: Ні, не в Донецькому. В Чистяківській області. Вона називався раніше Чистяківський район, а тепер називається місто Торез.

¹ Місто справді велике, але оповідач називає нереальні цифри. За результатами перепису населення 1989 р. населення міста Торез становило 88 тис. осіб, 2001 р. – 72 тис.

Пит.: То Ви жили в Торезі.

Від.: Торез. Остання назва. Він тоді раніше називався Чистяківський район. Він же також Донецьке називається, тільки місто Торез називається.

Пит.: Чи був голод у самому місті? В Торезі?

Від.: В 33-му році? Ні, там мало було. Люди не мерли на шахтах. Знаєш, там *different*. Хоч і трошки, а люди заробляли. Це по селах. По селах у 33-му році багато погинуло людей.

Пит.: Чи в Вас залишилася родина в селі, чи ні?

Від.: Ні, в мене не було. Наші всі виїхали були. Нікого не було. Брати мої, всі на шахтах робили. А моєї матері сестри донька була. То та померла з голоду там у селі. Мала дітей. Нічого не получала. В колгоспі жили. А їсти в колгоспі не давали. І померла з голоду. А діти в неї були, вже двоє було більших, так вони покинули колгосп. Хлопець Дмитро називався, а прізвище – Житенко. То такий, що робив що хочеш, зробиш які хочеш документи, сам зробиш, і печатку зробиш, і документи. І він таким ділом займався і його засудили щось на сім років чи що, забрали. Робив віддільні документи, робив. Приїде, на шахту поступить працювати, по фальшивих документах. Зробиш чеки на гроші, там дістане 300 чи 400 рублів грошей, нелегальних. І був такий, та й нема. Так робив. А так поки попався. Попався, забрали в нього, посадили його. Добрий хлопець був. Казав, що він нічого не боїться – попаду, то попаду.

Пит.: А чи селяни приходили до міста, чи шукали за хлібом у 33-му році?

Від.: О, *yeah!* З пару яєць розживеться, курица знесе пару яєць. Несе на базар, щоб купити кусок хліба. З колгоспів! І приїжджають на базар, щоб купити хліба. І то такі колгоспи, що не було ні чорта там. Все забирають. Скільки не вродить, все забирають. Я вже казав, як ми робили. Та сама ж земля. Ми робили. Все в нас було і оплачували й ще й нам хватало, і на насіння оставилося, й ще й продавали. Ми продавали, багато муки продавали. Було, що ми весною – це перед масляну – намілемо муки, яких 12 мішків, змелемо муки і відвезли на базар. Все продаємо. А в них хватало, чи вони не хотіли робити, люди не хочуть робити. Бо в них там такий закон, там пишуть, що в Київській області, село Василівка. Там так було. Люди кажуть, так як зустрічаються з тобою, то він кричить, не каже: «Добрий день» – кричить, що «дурно робиш». А той відповідає йому: «Правду кажеш».

Від Києва може було якихсь 25 кілометрів. По Дніпру. То там був такий закон. Ранком іде чоловік, зустрічає свого кума та кричить йому: «Дурно робиш», а той відповідає: «Правду кажеш».

І за це їх почали судити. Були такі активісти, почує, що той сказав, так зразу заявив, і садять. Посадять, як не на 5 років, то на 7 років, 6 років в'язниці, за те, що сказав: «Дурно робиш».

Пит.: А хто це оповідав?

Від.: Колега. Він хвастася в Бельгії. Молодий. Міша Козачок. Він був чудаковатий. Каже, почали садити. Він був весь час в колгоспі. Дід його працював у Києві на станції. Дід у нього був. А він у колгоспі був так.

Він користався тим, що дід заробляв гроші добрі на станції. А він жив у колгоспі. То так каже: «Дурно робиш, правду кажеш». 5 років, 6 років в'язниці.

Пит.: А як селяни приходили до міста, чи поліція їх чіпала?

Від.: Ні. Там не було того, щоб поліція зачіпляла. Він прийшов, продав свої там яйця, чи *dozen* – вони там не кажуть на *dozen*, а на десятку – продав десяток яєць, купив собі чи хліба кусок, чи що, і пішов. Та то ніхто нічого не казав.

Хліба поліція не знала, що люди голодні?

Поліція також щось знала, що люди голодні.

Пит.: А як міліція ставилася до голодних селян? Взагалі не звертала уваги?

Від.: Ніяк. Нічого. Це як їм щось скажуть, щоб користав, то він користає.

Пит.: А чи бувало, що голодних людей зганяли?

Від.: Ні, не було. Не було. Цього не було.

Пит.: Чи був достаток хліба у Вашому місті?

Від.: Вони ж давали на картку. Вони знали, скільки треба давати. На картки ж давали. І то не так давали хліб, а на картки. Вони знають, скільки людей, скільки хліба. Той продавець, він нікому більше не дасть, як тобі полагается. Тобі полагается 2 кіла, 200 хліба, тобі дасть 2 кіля, 200. Як буханка важить більше, вона відріже кусок там від тієї буханки. Як не хватає, може менше буханки, вона тобі відріже кусочок, добавить. А мусив ти норму получить, що тобі полягалася по картках. Більш тобі не дадуть ніколи. Це вже стало аж в 35-му году, 36-му году, тоді можна брати хліба скільки хочеш. Я робив там на шахтах, так я не ходив по хліб. Мені одна дівчина приносила хліб сама, до хати. Принесе. Я скажу, сьогодні вона принесе нам дві буханки. Я кажу: «Завтра принесеш дві знову буханки». Вона принесе, ми їй гроші заплатимо. Мішок у неї на плечах. Така спеціальна, щоб розношувала хліб, щоб не ходили люди, щоб не стояли в черзі. Їй за те платили; коли даси 20 копійок, коли 30 копійок.

Пит.: А чи бачили мертвих селян в місті в 33-му році?

Від.: У 33-му році? Ні, я не бачив. Я тільки одного й того бачив, що той казав: «Здихай під лісом, все рівно не дам праці». То Терещенко, хто помер з голоду на шахтах.

На шахтах *different* було, чим у селі. У селі люди вмирали, майже 50 % людей вимерло по селах. Це які ближче біля шахт, ну ще не так. А як далі від шахт – там 50–60 кілометрів – десь 70 % вимирало від голоду. Нікого не було.

Візьми так, як було у Харківській області, то було поприїжджають люди, та питають. Каже, що осталося в селі тільки двоє родин. І вона осталася, і вона втекла. В яку хату не зайдеш – всі лежать. Вимерли люди!

Пит.: А ви це читали чи...

Від.: Ніхто не ховав. Нікого не ховали. Хто їх ховав? Як їх можна ховати? Зайде в хату, подивилися – всі вимерли. Нема нікого. Всі з голоду померли. Вся родина. Не то, щоб одна душа, а вся родина. У всіх родин вимирали люди в Харківській області.

Пит.: Це вам оповідали?

Від.: *Yeah*, оповідали. Така жінка, що звітлія приїхала і каже: «Все село, ціликом, всі хутора повимирали. Ні однієї душі не остається, вимерли, мало осталося». Вона мала хліб, вона в тому була десь, в приюті. Батьки, може, померли з голоду, а вона осталася і попала в приют. Вона сама десь, чи кажеться, в Миколаївській області?

Пит.: Так, Миколаївській.

Від.: Миколаївській, так. Я був в Миколаївській області, як евакуювався. Я переїжджав Миколаївську область. Там село, на хуторах побув.

Пит.: Чи Ви чули про випадки людодства?

Від.: Ей! Хо-хо! Того скільки хочеш було! У нас один парень працював у шахті з нами, зі мною працював. Він мав *vacation* і поїхав в Запорізьку область, поїхав у гості до брата і до сестри. А як приїхав, він привіз там зі собою буханку хліба, привіз, навістить брата і сестру. Та він і вона були півгогодні. Вони не чисто голодні були, а півгогодні. Так, вони там повечеряли. Потім він ліг окремо в кімнаті спати, а вони там. А він чує, що вони кажуть, що він дуже гладкий. Давай його заріжемо, уб'ємо ніччю, і будемо їсти. Ге-ге!

Так він у вікно виліз, не чув, коли він вікно відчинив, забрав своє барахло і втік. І приїхав відтіля й то розказував. А були такі люди, що мати дітей їла своїх. В неї було двоє дітей – один був Петька, а один Ванька. Ванька був старший – може років сім, вісім було. А Петька менший був. Так вона зарізала мати Петьку. Петьку зарізала й їсть. Варять там чи суп, чи що, й їсть. А той Ванька втік від матері в друге село. А вони питають його: «Чого ж ти втік від матері?» А він каже: «Мати ж Петьку зарізала й вже кінчає їсти, то й тоді мене заріже». Хе-хе!

Пит.: Це Ви чули чи...

Від.: *Yeah*, так люди розказують. Хіба люди будуть брехати, чи що? Не будуть брехати. Те, що було, те люди кажуть. А як не було б цього, то не казали б.

Каже: «Петьку кінчає їсти, тоді буде й мене їсти». Хе-хе!

Страшне яка бідність була! Оце там де село було, де я казав, то наш хутір Комишуваха було. Люди всі були привезені з Чернігівської області, Чернігівська область. Вони відтіля приїхали, так вони їм казали, що там нема нікого. Люди не хочуть робити. А вони людей тих всіх порозкуркулювали. Їх привезли туди. Ну, що він відтіля міг привезти? Отаке горнятко привіз. Не то каструлька, а таке як то, що чепляють, що можна було підспід, казани такі, чи як вони називалися? Чорт, казаночка, що можна поставити на триніжку і причепити на бичовочку, або щонебудь, і тут буде горіти дрова, а там буде кипіти одне, і в нього більше нема! Нічого! Ні цеберки, нічого не має. Пару ложок. Він у ньому й їсти готує, і в ньому варить і пере, і сорочку там кипить, бо воші до чорта, то вкине сорочку там, щоб прокипіла, щоб воші поварилися. Я сам це бачив. То я туди, як зайшов до нього, до тих людей, а у них часто був, то казав: «Я у Вас нічого не можу їсти, крім яйця, щоб тільки було зварене, і щоб ціле було». Ха-ха. То він знав, як я тільки прийду, то він знав, що я нічого не буду в нього їсти. Тільки може дати яйце зварити. Бо в нього нічого нема, посуду ніякої! У тому посуді, в якому варить їсти, в тому й пере, в тому же все робить. То така біднота була. Так люди жили. Це ж він не один був. Мільйони таких було, що не було ніде нічого! Візьми, я проїхав усю Україну аж до самого Кракова, кінми проїхав! Зі самої Донецької області через Запорізьку область проїхав, Кам'янець – ну як? Ну, в Вінницьку область, всю Вінницьку область, потім переїхали в Вінницьку область через річку Буг, і поїхали ми – Камінець-Подільський, чорт його знає.

Пит.: Кам'янець-Подільський?

Від.: Ні, ні, Кам'янець-Подільський, ми доїхали в Кам'янець-Подільський, а то ще там якийсь за кордоном, чи понад Румунським кордоном, чи чорт його знає.

Пит.: Чернівці?

Від.: Там десь проїжджали. Я вже не пам'ятаю. Такі гори там, страшні які гори, здорові. То ми там проїжджали. Тоді вже ми попали в Кам'янець-

Подільську область. А вже з Кам'янець-Подільської області перебралися на Галичину. З Кам'янець-Подільської області їхали – там ще одне село було – а потім переїхали через міст. Нас німець перепустив на Галичину.

Ми переїхали в Галичину вже вечером, на захід сонця. Це так було, мабуть, в квітні місяці.

Я заїхав у один двір, щоб переночувати. Вона каже, жінка, що можна. Глянув, вікна побиті. «А що це в Вас, що вікна побиті?»

«Та це, – каже, – були партизани, та вікна побили».

А я заїхав у двір обернутися, такий двір, що обернутися ніяк. Я, кажу, зараз коней випрю, заду ланцюгом зачепив, бричку. Жінка виводить коней, витягає бричку, а я дишлом повертаю, щоб бричку витягти. І поїхав до чорта. Може, відїхавши пару кілометрів, і в одного там галичанина переночував. А там вже я не остався. Подумав, приїдуть тут партизани й можуть і мене забити до чорта.

Бо воно там так було – то польські партизани, то українські партизани ходили. Я собі думаю, тут приїдуть, то ще й я тут попаду. Так я зразу до чорта.

Вся Україна розбита! Нічого не було! Вони тільки кажуть, поради, що то німці розбили. Брешуть! Це вони все розкололи.

Наш хутір був першокласний. У кожного була огорожа зроблена з каменю на вулиці. У кожного був ряд дерев посаджений. То були білолистки, такі здорові дерева, бо більше людей садили акації. Вона не пускає так багато відростків, і як вона виросте, можна що-небудь із нього зорубити. Ряди акації, а потім сади були.

Городи – садьби – здорові були. Були по десятині, були по дві десятини, і були по півтори десятини. В нас було двоє десятини в усадьби. Садок здоровий був. На городі була криниця. В дворі був колодязь також.

Це були акації. З акації можна все зробити. Якщо товста була акація, можна зрубать її, зробити насад у бричку, або в гарбу насад. А як висока, довгі ростуть, то можна зробити дишло або вінце для волів. Дерево дуже виносливе, акація. Воно кріпке дерево. То його скрізь садили, те дерево.

А вже, як вони прийшли, так сади були повирубунані, бо там люди чужі жили, знаєш. І ці забори всі були розвалені. Бо брудно. Людина йде, він майже босий іде, то поставили камінці, щоб не ставати в воду або в бруд. Самі це зробили. З тих огорож зробили кучу, кучу камінь з рижівкою перемішано. І скрізь так. По всій Україні так.

Я вже приїхав, я ще був у тридцять – у тих роках – з 10-го року до 13-го в Запорізькій області жив. Приїхав туди, це вже при німцях, як евакувався. Заїхав у те село, де батько мій родився. Село Бурчак. Був там.

Таке саме там. Все було розвалено. А хата мого прадіда ще стояла. Так що я живу в неї в ті роки. Ще стояла хата. А ці всі огорожі, все чисто було розвалене. Можна вільно – куди хочеш, туди й іди. Все було розвалено. І скрізь так. По всій Україні.

Вже як переїхали ми на Галичину, то вже не те було. Вже туточки *different* було. Видно, що тут недавно тільки почалися комуністи. Тут ще не було так розвалено. Розвалено ніде нічого не було.

Пит.: А може, ще поговорить про Першу світову війну. Як було Вашим братам, батькові?

Від.: Про Першу світову війну? Ну, брати всі служили при війську. Я ж казав. Старший брат не був при війську. Він був, його не забрали зразу – старшого брата – бо вже батько був старий. Господарство здорове.

Ми жили в Донецькій області. А він мусив їхати в Запорізьку область на службу, приймають його, розумієш? У Донецькій області його не приймали до війська. Йому з Запорізької області прийшли документи, щоб він ішов тут до війська. То батько з ним поїхав туди.

І відставили. Бо батько старий. Батько служив 8 років у армії, при царській Росії. То його оставили, при господарстві оставили, бо батько вже був старий.

А тут війна почалася. Перед війною другого брата були забрали, перед війною. То він служив у правдивій службі, як війна почалася. Він служив у Севастополі, й його забрали з Севастополя зразу на фронт. Він пішов. Він не багато був на фронті, щось пару місяців побув на фронті. Він був ранений в Австрії, як йому ногу було побито. Це тут кістка була побита чисто. Йому хотіли німці ногу відрізати в госпиталі. А він не дав ногу відрізати. А кривий був весь час, шкандибав.

А цей брат Іван був забраний в 16-м році вже в військо. В 16-м році він пішов до війська. То також забрали в Новочеркаське. Там три місяці, чи скільки там, а потім зразу на фронт.

Четвертий брат був, 1900-го року, то його забрали вже в 18-му році. В армію забрали також і в армію забрали його раненим. Його вдарила куля в оцей палець, і ось сюди, і сюди вийшла. На фронті так ранила. Отак ударила сюди, так русниця поробила сюди, і сюди вискочила куля. То в нього рука отак була. Не робила. Вона робила, ті пальці робили, але тільки тут вона не згиналася. Рівна не була, весь час була.

А я був молодий. Я не пішов до війська. Я вже пішов при радянській владі. Я був вже аж в 24-м році, до війська пішов. Вже мені було 22 роки, як я пішов до війська при радянській владі. Я служив у Києві, місто Київ. Перший кордонний батальйон. Місто Київ.

Пит.: Якою мовою командували?

Від.: Та російською.

Були такі частини, що до нас один раз приїжджав один солдат із Білої Церкви та й казав, що в них по-українському командували, по-українському. Я не знаю, яка то може частина була, а в нас по-російському, тільки по-російському.

Ну, весь Київ не один раз обїхав. Я перший рік служив у армії, де мене зразу були назначили в школу. Я не схотів у школу, я зразу написав рапорт, що я не хочу в школу їти, відказав. Хотіли, щоб я був відділеним командиром. Я не схотів. Зразу написав командир батальйона прохання, що я просив, щоб мене відставили від школи. Я малограмотний, написав. І вони мене не відставили в школу, я так був.

А другий рік, як я служив, я був при команді чорником. Господарська команда була – я там справляв їм хомути і сідла, отаке все справляв. Там було все таке розбите, страшне! А я це все міг робити, бо я вдома робив. В господарстві було тоді, що ботяги плетемо, то шлейки справляємо, то хомути, то ярма треба було підправляти. А чоботи я шив. А вони були в сідлах, добрі, тільки попорені. Таке, купив у тих, дратви купив, там шило купив, і почав їм *repair*-увати. Одне сідло з-*repair*-ував. Командир батальйона як приїхав, глянув: «Молодець, Лисенко, працюй!» Нікуди не йдіть, тут працюйте. Я тебе нікуди не пущу, тільки тут працюй. На конюшні.

Як нема нікого, я залізу туди на конюшню, туди ввєрх, ляжу й сплю, і роблю. Ха-ха!

Тільки я їздив один раз на місяць, як займалися гарнізоном, гарнізонну службу займав наш батальйон, так я їздив у гарнізонну службу, так як ординарцем. Коли командир батальйона не їде, а директор школи або командир льоти (?) однієї, або командир другої, або директор школи – дижурний по гарнізону. Це на весь Київ, Київ округ. То ми їздили по-сти – Лиса Гора, де став, то я все знав, їздив. Раз на місяць.

Пит.: А чи до війни готовилися, чи ні?

Від.: Вони весь час готовилися.

Пит.: А з ким думали воювати?

Від.: А чорт його знає! Того нічого не казав. Вони весь час. В них такий закон. Вони так кажуть, що ми війни не хочимо, а до війни готовимосся. Такий закон. Вони так кажуть.

І в їх так кажуть: «Шаг вперед, назад не надо одступить». Як ступив, значить це в них. Це, що вони позаймали, то вони рахують, що то вже звідтіля ніколи не вийдуть. Оце вони скільки в Афганістані не б'ються, вони відтіля ніколи не вийдуть. Вони туди мільйон солдат своїх упруть, а все рівно те все заберуть. Хоч там не буде ні чорта, а вони заберуть, мусить забрати. Такий закон.

Пит.: А це що Ви говорили, що були в облозі, як ішли на білих?

Від.: О, то давно, це ще в 22-му році. То в Криму якийсь прорвався з Білої армії, чорт його знає – я не пам'ятаю як називався – чи Черкасов, чи якийсь генерал. У нього там було війська щось чи 140–150 чоловік. Вони з Чорного моря десь висадилися в Криму, й там як висадили своїх, то там були і коні і все чисто. Вони їхали і добірали коней собі. А за ними росіяни гналися. Їх було там, здається, 150 чи 140 росіянів гналося. Там тисячі їх було!

Я пам'ятаю. Ну, ті проїхали, а вони тоді нас брали в обоз, щоб везли їхню зброю, росіянів тих. Коней даже не було, щоб везти зброю. Косовиця. Відразу треба було косовиця, а вони коней позабирали. Ну, в нас було шестеро коней, а двох забрали. А четверо осталося. Я поїхав, а брати вдома осталися. Четверо коней, треба ж косити було, хліба багато було, землі було тоді ще багато, що було косити. То я їздив, їздив з ними – два тижня. Поки то вже поприставали коні. Я вже не став давати їсти, щоб приставали. Пристав один, а він тоді каже: «Випрягай, – каже, – даси хай тут віддохнуть а тоді, – каже, – нас догониш». Думаю, я тебе нагоню, і чорт. Вони відпочинуть, а я балкою і пішов, пішов втікати і втік від них. А ті наші, які не повтікали, так і покидали своїх коней, поприходили з батіжками. А я привіз був коней.

Пит.: А чи хтось з Ваших братів був в якій-небудь іншій армії – радянській може?

Від.: Ні, не були.

Пит.: Там української армії не було?

Від.: Не було.

Пит.: А про Петлюру чули в той час?

Від.: Ну, так, тоді казали про Петлюру, чули, тоді ж була вона так як голосування було. Я не пам'ятаю. Тоді якесь було голосування, що мусили голосувати. Якись там нумера були. Я не пам'ятаю. Це дуже давно. Це здається в 18-му році, так, в 18-му році. Тоді якраз вони були, бо я пам'ятаю, що мого батька вже не було. Батько в мене вмер вже був. Була мати. І я був. А братів також не було. Брати були на службі. А я був один вдома. Дядько приходив. Все казав матері, що треба голосувати. Брат помер один, то два, номер два, а не за чотири. А я не пам'ятаю, за

кого було два, а за кого чотири. Я не можу, я не мав поняття, що воно таке було, чорт його.

А я знаю, що був Петлюра. Про Петлюру тоді казалося. Петлюра був. В 18-му році.

Пит.: А добре про нього говорили чи погано?

Від.: Ні, люди хотіли, щоб була Україна самостійна, хотіли її.

Пит.: У той час?

Від.: У той час хотіли люди. В той час хотіли люди, щоб бути самостійними. Україна. Це багата країна, хліба, що ти думаєш? А тепер нема хліба.

Купують хліб. У Америці кукурудзу купляють. А там нема чого їсти.

Пит.: А гетьмана Скоропадського пам'ятаєте?

Від.: Ні, не пам'ятаю.

Пит.: А німці не дійшли до вас в 18-м році?

Від.: В 17-м?

Пит.: В 18-м.

Від.: Були в нас, були. Ну, то я ж не знаю, як то получилось. Вони в нас нічого не робили. Вони побули дуже мало, може, місяць побули, а може, не побули місяць. І вони скоро виїхали. Вони ж понавозили якийсь спиртний напитек – чи шнапс, чи чорт його знає – що воно таке, що від нього люди хворіли. Якусь горілку вони були понавозили. Бо я знаю, що в нас люди ту горілку пили, то троє осіб померло від їхньої горілки. А я не пам'ятаю за горілку, чи може якийсь яд був, чи чорт його. Я знаю, що в нас у хуторі три померло. Один був повіз був німцям на станцію, вони ж тоді хліб брали, німці.

Пит.: Насилу брали?

Від.: Ні, люди довозили, за гроші, за німецькі гроші. Хіба людина знає? Ніде взяти грошей. Повіз на станцію, а йому там дали того шнапсу, та дали німецьких марок, дали. За той хліб, знаєш? А він дорогою напився того шнапсу і через два дні помер. Ге-ге! І так троє осіб померло від тієї водки. Я не пам'ятаю, як вона звалася – чи шнапс, чи чорт зна.

Пит.: Є таке шнапс, чи то воно?

Від.: Я знаю, що є шнапс, але я не пам'ятаю. О таке, о щось як чи шнапс, чи чорт його зна, яка вона була, що люди померли, троє осіб у нас у хуторі померло, від неї. В той час, як німці саме були. Понапивалися тієї водки їхньої й померли.

Пит.: А що люди говорили про Леніна в той час?

Від.: Тоді в нас не згадували.

Пит.: Не згадували?

Від.: Ні, ні.

Пит.: А когось з червоних знали?

Від.: У нас у селі? Не було. У селі не було нікого. Були такі хлопці, що у Махна служили, були такі хлопці, а тих не було. Махновці були – два було. Поприходили. Такі були, поприходили, повлазили в сільраду, робили. Один секретарем був, а один був як президентом сільради. Два поприходили, такі волохаті були. Так вони в степу жили, поки їм попривозили одержу і постригли їх, бо в них волосся було довге. І вони носили такі шапки – чорна шапка каракулева, синій верх. Так як ті носили, кубанські, кубанські солдати, смужечок, а верх синенький, смужка. А волосся в них було брудне, патлаті були. Так вони на степу їх постригли, одержу поприносили, і вони тоді поприходили в село. Один був Микита, а другий був Никифор. Селяни були.

Пит.: А щось оповідали про Махна?

Від.: Вони казали, що добре було в того Махна. То молоді були ще хлопці, вони були якихсь там по 25 років.

Махно не таких людей брав. Він таких брав людей. Оце поставить тебе туди, так задом, у тебе ззаду стрельне тако. Як ти струснув, ти негодишся. Ти не солдат. Він стрельнув, ти не здригнувся – значить, зараз дає тобі зброю і – то солдат.

А то не солдат. Як він зі заду стрельнув, а ти струснувся, що боїшся, каже: «Ти не годися біти солдатом. Ти не гідний, не будеш солдатом». Хе-хе! То такі були.

Пит.: А коли в Вас появилися банди Марусі, Каменева?

Від.: У тих роках, в 21-му, в 22-му були, в тих роках. А Каменева загін, це був в 20-му, що висадився з того, чи Каменев чи чорт його, то, що з Чорного моря висадилися були. Ті були в 20-му році. А ті вже були в 21-му, то Каменевий загін, Марусін загін. Махно до нас не прилазив. Махно там на Запорізькій області більше там, бо вони там всі були відтіля, з Запорізької області.

У них такий там ґрунт в Запорізькій області. Викопає це тут яму глибоку – два метри. Починає копати тунелю, пробивати. Пробити тунель можна на два кілометра, не треба нічого. Ні цементу, ні нічого. Ні одна грудочка не впаде землі. О такий зробить ход, як пивниця, знаєш, по під землею, яких на два метри глибини. Ні одна грудочка не впаде! Буде 20 років стояти, ні одна грудочка не впаде! Й іди лазь там. Ото така там земля.

Ще мій дід, може прадід робив той погріб, що я тобі кажу, що там у Запорізькій області. Тільки оце виход зроблений із того, з цегли, із червоної цегли. Всередині нема нічого. Так викопаний, так викопаний. А там уже на кінці дірку пробивають, щоб повітря виходило, знаєш, як вентиляція, пробивається дірка. Сто років буде стояти, і одна грудочка не впаде.

І то вони там так і робили. Ці самі махновці, вони знали де. Вони туточки влізуть, а туди можуть вилізти.

Пит.: Так нападали?

Від.: Yeah. Так, як їх хто шукає. Вони тут можуть спуститися, тут заховатися, закрилися, все – нема ніде нічого. А вони під землею всі можуть бути. Там страшні погребі, по під землею.

Я ніколи не думав. Я як їхав оце вже, як евакуювався, заїхав біля Бурчака був, там таке називається хутір – Зелений Гай, Василівського району. Зелений Гай. Там мій двоюрідний брат був крамар. У колгоспі він був крамар і при німцях він був крамар. Це він такий мені двоюрідний брат. Моя мати й його мати були рідні сестри, а він мені так як двоюрідний брат був.

То я заїхав до нього, там був у нього пару тижнів. То він водив мене по погребах, яких в них погреба є. Там можна заховати в тих погребах 200 штук коней, і ніхто не знайде! Цілі тунелі пороблені! Отак як почнеш йти, так тунель, так як до тієї хати, пороблено, так хід іде. А тут на бік, на ту сторону – другий хід, і туди хід є, і так хід – кругом самі ходи. 200 штук коней можна заховати і ніхто не буде знати, що вони там є, коні. Все під землею. І ніколи не завалиться.

Пит.: А що ще скажете про Марусін загін¹?

¹ Імовірно, це вже була інша Маруся, не Никифорова, яка загинула восени 1919 р. У 1920 р. в армії Махна з'являється інша Маруся, що керувала кінним махновським загonom близько року. Цей загін здійснював рейди по тилам Червоної армії і справді знищував комуністів.

Від.: Я ж тобі кажу, що я не знаю. Вони приїжджали до нас, але вони нічого не чіпали. Нічого не трогали, Марусін загін. Нічого не трогали. Приїхали, у нашому хуторі комуністів не було. Приїхали, подивилися і поїхали. Вони більше там були, де село здорове, де багато комуністів є. Так вони комуністів виловлювали і вибивали, комуністів. А в нас в хуторі не було.

А в селі яка була босота, так ті знали, так ті зразу втікали. Вони отримали. Там так – «Известия» приходила вранці. Можна було людям телеграмою взнати вранці.

Ото село літом, жінки виганяють скотину на пасовисько, на краю села, там пастух буде займатися, гнати пасти. Там та не знала, там та тій сказала – уже все село знає. Бо там у Радянському Союзі ніколи не опишуть, скільки де вмерло, або вбито, або що. Там ніколи не напишуть. У газеті й нема ніде ніколи. Чи шахта завалилася, чи згоріла, чи там люди побиті в шахті – ніколи не напишуть, нічого! А люди знають. Там завалиться, а там уб'ють чотири осіб – вже на другий день все село знає, що там убито стільки тих людей.

От шахта в нас там. Я робив в шахті. Чоловіка вбито і ніхто не знає, що його вбито. Його видадуть зразу – все готове. Ніхто нічого ніколи ніде навіть не напишуть, що чоловік убитий, або там, що вмер. Ніхто ніколи не напише про це. Все добре, і все.

Скільки в них там є, що вирили, скільки там познімалося, позривалося тих хат, бомби позривали – цілі поля, є такі поля, що туди ніхто не ходить вже. Позривані. А вони ніколи не напишуть, що там стільки людей погинуло. Не так як в Америці, тільки ще, може тільки зірвалася, вже читаєш, що-ще тільки свято буде, а вони кажуть, вже що скільки вб'ють, убитих буде на дорозі. Хе-хе! Правда? Два представимо буде свят – такий й такий *Fourth of July* і там ще одне буде свято, два свята буде чи там три свята – вже вони представляють, що тільки людей буде вбитих, що там 600 осіб буде вбито. А як трошки менш, то вони пишуть – трохи не вгадали. Значить, менше вбито. Хе-хе. А там цього ніколи немає. Там не пишуть ніколи. Скільки б то не було вбитих, ніколи нічого не напишуть.

Пит.: А ви разом з братами обробляли землю?

Від.: *Yeah*.

Пит.: Ввесь час?

Від.: *Yeah*, весь час. Поки повтікали, все робили землю. В нас було три брати, два було вже оженені. Жили в місті.

У нас було двоє пар волів і троє коней було. Волами орали, а коні були вдома. Тут кукурудза осіння. Кукурудзу ми садили багато – шість, сім гектарів кукурудзи кожний рік садили, сої – чотири, п'ять гектарів соняхів садили. З соняхів масло робили, олій. Дуже добра олія з сої. А кукурудзу годували коням і волам давали, і свиней годували. Ми мали багато свиней, тримали. Ми кожний рік вже, брати в нас були, а ми кожний різали на рік п'ять, шість штук свиней, різали на рік. На Різдво двох заріжемо. А там після Різдва заріжемо, перед Паскою – на Трійцю – одного молодого, щоб солонина була добра на стегу їсти. В нас свиней багато було, ми багато свиней тримали. Кожний рік багато свиней тримали. І продавали. Ми оставляли на зиму двоє свиней. Як якась свиня опороситься, що приведе нам поросята осінню, то перед Різдвом, то ми двох поросят не будем тримати. Всі продаємо. Як вона пороситься в травні або квітні, або в березні, ні одного не продамо. Ті всі

будуть, вони будуть пастися на степу. А ті, що осінню, вона як приведе перед Різдом, треба всю зиму кормити. То треба й кукурудзу молоти, кормити. А як вона в березні опороситься, або в квітні місяці – вони там два місяці побудуть, а тоді вони вже йдуть, вся скотина їде пастися, і свині підуть пастися на степ. Так назвалося – черідка. Пастух є такий, що пасе їх спеціально. Ми там платили гроші, що він пасе. Виганяємо, а він їх цілий день тримає. Там болота є такі, там комиш росте, огіз, там осока, та він туди їх виганяє і там вони лаять по болоті. І то вони вилазять. Ранком виганяємо. Там дадуть їм молока, там кисеровика, там різне мішають трохи, дадуть випити, тоді сплять цілу ніч. А ранком знову виганяють туди. А ті, що є на зиму, свиня приведе, то треба було кормити. То ми їх ніколи не тримали. Всі продаємо.

Пит.: А відразу після революції, то большевики не старалися створити у Вас комуну?

Від.: Ні, в нас не було. Це по здорових селах, там робили комуні, по здорових селах. Я знаю там у тому, від нас було якихсь 8 кілометрів Артемівка¹, називалося село. Вона так називалася Янівка, а так писалося – був пан Янош, він може був поляк, а вона називалася Артемівка. Так там вони зразу зробили з цього панського господарства, з фарми цієї панської зробили комуну зразу.

Там у нього була і мельниця і була маслوبيзня. Там була так у нього як скотина, і коні, і вівці, а садок був здоровий. І вони зразу зробили з неї комуну. Селяни. Так як комуну зробили.

Пит.: А хто туди пішов?

Від.: Селяни. Селяни робили.

Пит.: А які?

Від.: Біднота, сама біднота. Сама біднота. Та там, те що я тобі кажу, село те, про яке я тобі кажу – Артемівка, – виключно були самі, можна сказати, такі конокради. Це такі люди були, жили, виключно займалися тільки уривством. І вони тобі можуть пособити, яку в тебе вкрадуть, вони можуть пособити. Як ти заплатиш, вони тобі пособ обтинають. Ти можеш знайти. Тільки щоб заплатити гроші. Вони найдуть тобі назад, вернуть. Скажуть, що там і там буде лежати.

Украдуть волів, представимо, украдуть пару волів і будуть тримати десь. І той дядько, йому треба заплатити, тільки давай, каже, там 20 чи 30 пудів пшениці, я тобі найду волів. Ну, дядькові ж треба, воли ж до росту. Не 20 пудів пшениці, і не 30 пудів пшениці стоїть, а вона стоїть 200 пудів. Такі воли, що верха не достанеш! Дядько заплатить. Він каже: «Поїдь туди й туди, то вони там будуть». Поїхав і привіз волів.

Пит.: Чи чули, чи ті люди голодували в 33-му році в тому селі?

Від.: В селі.

Пит.: Артемівці.

Від.: Усі! Ті, що працювали в колгоспі, вони були напівголодні. Вони те, що сіяли, те й їли, розумієш? Пшеницю пересипали, так називається – синій камінь (купорос. – *Ред.*). Ти не знаєш, що це за синій камінь?

Пит.: Не знаю.

Від.: Синій камінь такий пересипали, його мелять як на муку і ним пересипають хліб, пшеницю цю, щоб пшениця росла, щоб не було в неї чорних колосків. Бо то зона називається. Хворе зерно було, розумієш. Від того зерна вийшов весь колосок, і все зерно чорне отримується. Зона – воно не мука, а чорне, зона називається. То цю пшеницю пересипали

¹ Нині село Артемівка Амвросіївського району Донецької області.

цим самим чорним тим, камінем. Синій камінь називається. Він мелеться надрібно, пересипається це все. На кучу насипле – там дві тони чи скільки. І там скільки його треба, може кілограм чи півкілограма, на всі кучі висиплять. А тоді лопатками його перекидають з міста на місто, щоб все помішалось, розумієш.

І тоді як виїжджають на степ сіяти, в сіялки, знаєш, які садки, що садять? Ти не знаєш, які садки? Тут в американців немає. Така є, називається, по-нашому називали дріль. У неї сушники є, ті, що в землю лізуть. А туточки, такі пружини гумові, такі шланги в ті сушники входять. Тут ящик такий здоровий. Там тряпки є. У кожний сушник іде зерно. Скільки там зернин пшеничних, вже там п'ять один трибок тягне, розумієш? Як кукурудза, то вона кукурудза кругла, то тільки буде одну тягти, як поставиш. Можна дві поставити, можна три часами буде тягнути. А пшениця вона тягне, значить один зубок там тягне зразу три зернини, то мало. Треба пускати, щоб п'ять, шість зернин було. Як шість зернин буде і ти в кожний зубок цей, і він же йде і то розсипається й іде, а в кожний зубок, а воно іде – рядком. Рядком буде пшениця. Вона значить не буде ні густа, ні рідка.

Так вони ці колгоспники, що там робили півголодні, так вони що сіяли пшеницю і пшеницю їли. Сиру! Вони зуби поз'їдали! В них зуби почалися тільки біля самих ясен, як пеньки поставали. Бо був один мій земляк там, працював в колгоспі. А я питаю: «Іще в тебе зуби є?»

«О це та пшениця, – каже, – та як ми садили, я їв пшеницю. Собі поз'їдав зуби, – каже. Самі пеньки повставали від пшениці».

Сіяли ячмінь, ячмінь їли.

Їли сирими. Ніхто нічого не готовив їсти.

А ще в радгоспі було так. Мій брат як в радгоспі працював політводом, то казав так. Дадуть по шість пудів на гектар, пшеницю, а вони важуть тільки й з половиною. А то кожний хоче вкрасти. Кожний же голодний! Той собі в мішечок, накладе в торбинку, а той собі, а на степу сховають, поховають. А тоді як приїдуть додому, а ніччю іде мішечок той шукає, щоб мішечок той знайти зі зерном, додому принесе, водою намочить його, а тоді варять. І з тієї пшениці, що треба було садити, вони зварять її собі на кашу й їдять кашу.

І ще були такі випадки, що ось один молодий хлопець поступив у радгосп робити. Ну, що він робить? Він скотину годує. Скотина така була голодна. Вже березень місяць, ще не можна було пускати на степ. Казав, що якби чоловіка замотав би в солому, чоловік замотав, і кинув в ясла чоловіка, щоб з'їла скотина. Така скотина голодна! Хе-хе. Яку солому не кинуть, все поїдять. Нічого не останеться. І та солома, отакі здорові ті, і як страшно голодна скотина, то поїсть. Поїдять все чисто і нічого не останеться.

І цей вже чоловік молодий, що поступив працювати туди, що ж він їв? Йому давали там 100 грам хліба на день і супу там маленьку чашечку. Він може вижити? Ні! Що він робив? Він ніччю піде в стайню, корови лежать. Він ляже біля корови і сосе корову. Сосе корову! Висосує молоко з корови.

І дивляться, що то таке, що Іван не худає? Уже березень прийшов, квітень, май, травень місяць, вже скотина на пашу ходить, а Іван гладкий. А Іван ляже під корову та й сосе. Як вона ляже, він тоді ляже біля неї, та й висосує корову. Іван зробився. І узнали, і вигнали його відтіля.

Ще одна штука, значить, така була. Один був німий, молодий хлопець. Може 17, 18 років, молодий хлопець, прийшов у колгосп у 33-му році, і проситься, показує, чи йому не дадуть працювати. Він німий, показує на пальцях, що він би робив що-небудь, але не говорить нічого.

А той колгосп, де шахти, коней багато, а робітників нема. Давайте, приймемо його до праці. Він написав, як він називається. Він написав, що він називається Іван. Грамотний. Значить, написав, але німий. Ну живе Іван – два місяці, три, чотири, п'ять, і сім, і дев'ять місяців уже Іван прожив. Уже осінь, Жовтнева революція підходить, а бригадир каже президентові:

«Я, – каже, – замічую, що Іван німий, а не глухий. Німі люди, – каже, – бувають глухі».

Ну, давай же узнаєм, що буде. От, вони, значить, так роблять. Купили водки, купили там різної *booze-и*, принесли на конюшню їсти й пити. Біля конюшні був такий *room*, що можна було випити. Там Іван жив у тім *room-і*.

Ну, почали пити, випили одну там літру горілки втрюх. Мало, й каже бригадир Івану: «Іване, ану піди подивися, як там коні».

Іван пішов подивився. З кіньми все добре.

Як він відступив, бере мішалку, вдаре його мішалкою, щоб не відступав, щоб не насрав на дорожку ту. І мовчить і нічого не каже. Випили другу літру. Вже Іван добре п'яний. Президент каже, колгоза, що він піде ще водки принесе. А тому каже, Іванові, щоб Іван пішов подивися на коні. Той пішов на коні подивився. Подивився Іван на коні, все добре. Дав їм там їсти і приходять знову. Приходять президент, приносить ще одну горілки. І вони зговорилися. Той як прийшов, а бригадир пішов у конюшню та під корито підліз, під кінське. Приліз та й сидить. Чикає, поки Іван прийде, а той, як випили ще, там налив по чайній шклянці. Випив Іван чайну шклянку ще горілки, вже добре п'яний. А президент і каже до Івана: «Іване, піди подивися, як там коні, подивися там».

Іван іде, а там світло було електричне. Зачепив світло, бере вішалку, він каже «Брр» йому. А той вилазить і каже: «А! Так ти Іване не німий!» Гм-гм-гм.

А Іван тоді каже: «Я мусив це робити. Якби я цього не зробив, я здох би з голоду». Хе-хе-хе! Ото так. Хе-хе. Отакі стучки були.

Пит.: А ще щось про такі штуки пригадуєте такого?

Від.: А ну, так! Робив я в шахті, так один був у нас, такий чоловігя був, що програвав. Молодий парень був, може 22 роки. Басула був київський хлопець. Він у мене був в напарнику, в моім напарнику. Я був овідбійщиком, а він у мене вугілля забирав, кидав на риштаки такі.

А ми ходили із шахти, другий був шурх, може яких 200 саженой було, може більше. Дальше трохи чим ота хата біленька, далі трохи від шахти шург був, де нам було спускатися в шахту.

От Басула отримав гроші, а грошей нема. Програв гроші. І програв картку ту, що на хліб була в нього.

Він не розраховував грати в карти там. То вони беруть лампи, такі, що в шахті світять, і виходять, а там були кукурудзини. І вони в кукурудзу яку-небудь забирають, і там сидять і грають в карти і світять лампами.

І Басула програв, і картку, і гроші програв ті, що получив, і книжки ті, що получив, що на місяць, і книжки програв. Осталось в нього тільки 200 грам на день.

Більш нема. А працювати потрібно. І грошей нема.

А я тоді курив тоді. То він оце прийде так: «Пане Лисенко, дайте закурити».

Покурить. І він до того дійшов, що він вже голодний, вже в нього нема чого їсти. Сили нема в нього робити.

А ми йдемо. Вже соняхи були такі, що вже напивалися, зернятко вже було.

То там люди садили город. Він вирве соняхи, починає їсти. Целяком їсть, усе те зерно, з лушпинням. А я кажу: «Що ти їсиш, що ти робиш, Басула, що ти робиш?» «Соняшник їм».

З усім його їсть! Не то, щоб саме зернято, а всім їсть, бо він голодний. Дивлюсь, пропадає хлоп.

То я кажу: «Знаєш що, Петро, я завтра принесу тобі гроші. Щоб ти не грав більше в карти! Як будеш грати, ти здохнеш до чорту».

«Так, так, пане, я так, пане, думаю, я так, пане, думаю».

Він такий був добрий хлопець. Дуже добре працював. Але програвав, у карти програвав. В карти програє все чисто.

Так воно було: «Я соняшник їм».

Він увесь їсть соняшник! Той крут, він усе їв. Він голодний. Соняшник їв.

Пит.: Чи вас розкуркулювали, чи Ви забралися звідтіля?

Від.: Ні, я раніше виїхав. Брата мого розкуркулювали, того старшого. Ні, він також утік. Осталася одна мати. Він виїхав. Мати осталася. Нічого в неї не було вже – ні скотини, нічого не було. Було там пару голубів у хаті, не в хаті, а в конюшні – пару голубів було. І то забрали в неї. Все чисто позабирали. Стара жінка була вже, мати мала більше як 75 років.

Це в тому, були вже забрали, уже після 33-го року. В 34-му році забрали в неї. Усе забрали. І хату розвалили. Хата здорова була, і добра була хата. І конюшня була. І свинник був. І потім був такий, називався в нас секскот, де свиней годували. Цей був дерев'яний зроблений, під сподом не було таке пусте. Це спеціально зроблене для таких свиней, що тільки годувати на сало. Підлога зроблена, і тут були спереду такі двері, гіля откривається на шість штук, щоб свині не вазили ногами в корито. Вона тільки голову простромить і їсть. А ногами вона не може.

То все забрали, на хаті черепицю забрали, і все розвалили, та все забрали. І сарай, де були свині, і те забрали – все забрали. І в матері позабирали сундук, позабирали, ліжко, машинка була ножна – все позабирали.

А тоді брат приїхав з шахти, як вже батька забрали. І мати померла вже в 36-му році.

А я не попав під розкуркулених. Ми раніше повтікали, ми раніше повиїжджали. Рахували, що не потрібно робити, нащо робити, як нема за що робити?

Я хоч там робив, майже на дурно робив, хоч не голодний, правда? Получиш там той кусок хліба, так є кусок хліба. В колгоспі дурно працювати, ні хліба нема, нічого і працювати, на чорта то кому?

Пит.: Чи брат Вам оповідав, як його розкуркулювали?

Від.: Я ж знав! Я не далеко жив від нього, від брата. Брат жив в одному районі, в Сніжнянському районі. Я в Чистяківському. Там усього 3 кілометра. Там на шахтах. Всього може 3 кілометра. Бо він в Сніжнянському районі, а я в Чистяківському, а вони тут один біля одного, 3 кілометра, якраз майже на кордоні. Я також вже рахувалася Чистяківського району, а де він працював, це шахта Безчинська називалася, то вже Сніжнянського району. Два райони було – Сніжнянський.

Пит.: Ви говорили, що Ваш брат ховав збіжжя в степу?

Від.: Збіжжя? Ховав! Оцей про якого я тобі кажу, він ховав. Він же не пішов зразу в колгосп. У нього було пару коней. Йому землі тут не дали. Йому дали землю далеко від хутора. Не хутірянську землю, а далеко далі. А він там посадив скільки він там землі мав, пшениця в нього була. І він молотив котком. Як змолотив він котком, то скільки йому припусалося, він то вивіз, на станцію здав. А в нього осталося. Так він там, де молів, ти не знаєш, які це котки, що це за слово, коток?

Пит.: Ні.

Від.: Коток зроблений із каменю. Вісім зубців, так як є трубки залізні, знаєш? Зі зубками, знаєш? Так із каменю робиться, такий вбільшки, отакий в ширину, кам'яний. Отак увишки. На вісім зубців. Тут у середині, посередині, в центрі є такі ті, закладається як шварні, куди входить сама рама, щоб його могли коні тягнути, а він їде, і то стукає самими зубками тільки бух-бух-бух. Так як камінь. Він саме молотить. Цим можна пшеницю молоти, ячмінь, не потрібно машини, а кіньми можна молоти.

Ось, робили такі котки. Із цементу можна зробити, із каменю можна робити. Із сірого каменю можна робити, можна із білого каменю робити такі котки. То в нас це так і називали – котки. Тут рама йому така, надівається, і то тоді там цеп причіпають, туди коні тоді запрягаються, і він коні тягне від цього.

Такий тік, тут насипається пшениця. Тік зроблений, щоб не було нічого, тільки рівно як оце земля, як це, і не було ні травички, нічого. І ця земля вбита, як ото є дорога вбита, так ця земля вбита.

На це наставляється хліб і тоді кіньми і тим котком молотиться. Останеться тільки сама солома, яку тоді граблями вигрібають, витрушують солому, викидають. А це тоді згортають, така віялка є, і віють. Полова одлітає, а пшеницю зарубаєш собі, розумієш? Котком. Ото називається котками молоти.

То він там, де молів, там і викопав і яму. Те, що відвіз, відвіз, що потрібно йому відвезти на станцію. А те закопав. Там 12 мішків був закопав у яму і половою засипав. А потім зверху землею і знову закотив, тими котками покосив, так як було. А що осталося в нього хліб, то він перед тим, що його скоро були вже розкуркулили, він хліб забрав і виїхав на шахти.

А мати осталася в хаті. Не схотіла їхати. Так вони хату розвалили, то все забрали, а потім вже на другий рік весною брат приїхав, і з ним поїхав, і ми місце те знайшли, відкопали, все забрали, нічю винесли, і поїхали. Нічю. Він мав коня. Він конем весь час робив, поки німці прийшли. Кіньми робив. На шахті робив кіньми. У нього був один кінь. Він від шахти возив вугілля, робітникам. Йому платили гроші. Давали коням овес, шахта дає. І платять йому там скільки він заробить. А він возить, розвозить робочим вугілля. По наряду.

Предложим, оце там потрібно стільки відвезти, туди треба тону відвезти, туди дві тони відвезти, то він тут приїхав, накидав і їде возити. Приїхав, не було так, щоби був ящик такий, щоб так закладний, це такі дошки закладаються. І тоді як він приїздить, він не лопаткою, не кидає. Він то підняв цю дошку – вугілля посипалося сюди, другу підняв – сюди посипалося, тут саме середину струснув – все, поїхав далі. Далі починає возити. Отак він це возив. І він уже таким способом додому привозив вугілля. Привезе додому вугілля. Так він вже в останню брчку накладає вугілля, і він махне йому рукою – вези додому.

Він уже нікуди не буде везти. Вези додому. А він то привезе додому. А там були такі люди, що приїжджають, купити. То продає, або промінняють то за то.

То тяжко було жити, знаєш? Землі не можна було. Не давали, щоб земля була, щоб можна було садити що-небудь собі. А все треба було купити. А все було дороге. Ні помідора не можна було садити, нічого не можна було садити, бо землі нема, не було. Землі є багато, тільки не давали землі, щоб садили люди землю. А все треба купувати. А вони привезуть ті там помідори, чи що, на бричці, що то – два помідори, карбованець. Або там підеш на базар купувати так як насіння, отака малесенька, таку малесеньку шклянку, то там шість, сім унцій в тій шклянці, треба заплатити карбованець двадцять за ту шклянку насіння. А його хочеться, знаєш? Так як тут ті різні ріжки, а там перше діло, то насіння в Радянському Союзі. В нас було прийнято насіння. Кожний день, насіння, насіння! А тут кукурудза, бачиш? Купляють кукурудзу, продають кукурудзу.

Пит.: Чи селяни в 33-му році продавали свої речі за хліб?

Від.: Yeah! Продавали.

Пит.: Приходили до міста?

Від.: О, yeah. До нитки продавали! І приносили і машинки продавати, такі швейні машинки приносили продавати на шахти, на базар. Навіть були такі люди, що корови понавозили продавати, щоб за хліб продати корову.

Пит.: А чи золото продавали, чи то не мали?

Від.: Я тобі за те не скажу, бо я не бачив ніколи. Золота не було. Не бачив. Я й не бачив там у Советському Союзі золота. Я вже як побачив золото, перше, я тобі скажу де. Як я був вже в Америці і був в госпіталі, Онеанта. А я отримував листи з краю.

А мені прийшов лист з краю, і заказний лист був. Я мусив розписатися, що я отримав. А там пошта була в госпіталі. Такий госпіталь був, туберкульозних. А я хворий був на *kidney*, мені признали, що туберкульоз нирок.

А я пішов туди дістати листа, а той що там на пошті працює, показує мені п'ять карбованців, золотих російських. Та й каже мені: «Хочеш купити?»

А я кажу: «Скільки тобі? Я тобі дам доляра за його».

А він каже: «Ні, ні доляра. Давай три». Я йому дав три доляри, за п'ятку, за золоту. Хе-хе. Він мені віддав і слова не сказав. Я йому три доляри дав. Так ото я перше побачив тут золоті гроші. А були в мого брата в найстаршого гроші золоті. Я пам'ятаю, що як у 20-му році, то вже майже голод був, то мій брат купував хліб у торгсині, такий назався торгсин. Це як закордонні були продукти, продавалися. То він за 10 карбованців золотих купив 10 пудів пшениці, йому дали 10 пудів пшениці за 10 карбованців золотих. То я знаю, що було. Це в 20-му році.

Пит.: А чи хотіли б ще щось додати, що пригадуєте?

Від.: Ні.

Пит.: Ну, то дуже дякую за розмову.

Інтерв'ю ЛН06*

Анонімний оповідач, наполовину німець, російськомовний, народився 16 травня 1906 р. у Німеччині (не захотів назвати місце народження), виріс у дитячому будинку в Ростові-на-Дону. У 1929 р. почав працювати бригадиром трактористів на МТС у великій і багатій кубанській станиці Шкуринська. У дитячому будинку під час голоду 1921–1923 рр. діти почали хворіти на цингу від недоїдання, але завдяки допомозі з-за кордону він вижив. У 1925 р. закінчив курси шоферів і став самостійним. У 1929 р. поїхав на Кубань. Члени партії, з якими там стикався оповідач, були приїжджими, не місцевими. Розкуркулення почалося лише 1933 р. Неприйняття колективізації було суцільним, оповідач згадує про опір і офіційно «розкриті» змови підпільної організації і білоемігрантів. Під час голоду, який у тому регіоні почався наприкінці 1932 р., люди зверталися до нього і просили шматок хліба, багато помирало. Після голоду більшість населення станиці становили приїжджі. Із 16 тисяч мешканців після голоду живих залишилося лише 6 тисяч. Врятуватися втечею для козаків було практично неможливо, і вони помирали. Оповідач не знає про випадки канібалізму, але розповідає, що люди їли пацюків і собак. Він залишив МТС, поїхав до Ростова, звідти – до Нальчика, де також був голод, а після голоду вирушив до Харкова, де й жив до приходу німців.

Питання: Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися?

Відповідь: У 1906-му році, травня 16-го.

Пит.: Де Ви жили при кінці 20-х років?

Від.: Я жив у Ростові в дитбудинку.

Пит.: Коли переїхали на Кубань?

Від.: На Кубань я потрапив, переїхав; це було в 29-му році.

Пит.: А в якій станиці Ви жили?

Від.: У Шкуринській¹.

Пит.: Що пам'ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію я погано пам'ятаю, що тоді, так би мовити, ще хлопчачком був, не міг нічого розуміти.

Пит.: А що в дитинстві думали про радянську владу?

Від.: Я в дитбудинку жив, а тому жили погано, тому що після революції нестача була продуктів і Папа Римський допомагав, тому що в дитбудинку діти почали хворіти на цингу. І коли приїжджали іноземці, то бачили, що діти гинуть, і їм надіслав ось Папа Римський, а Америка допомагала. А потім уже тоді на 1925 рік я закінчив курси водія і пішов на самостійне життя, тоді то в 1929 році я потрапив на Кубань і там ось це зустрів 33-й рік, голодівка була.

Пит.: А хто були членами партійної групи в станиці – місцеві чи приїжджі?

Від.: Приїжджі.

Пит.: Звідки? Вам відомо, звідки вони приїхали?

Від.: Я в цій справі участі не брав, я був безпартійний, я не міг знати. Що вони приїжджі були, а взагалі вся станиця після голоду була поповнена приїжджими, більшість приїжджі, тому що я не пам'ятаю, чи після голоду, чи до голоду, вивозили козаків, добровільно випросили це

* Переклад із російської Олени Пазюк.

¹ Станиця Шкуринська Куцївського району Краснодарського краю.

у начальника охорони заспівати їм, «А Кубань то наша родина, дай взглянуть в последний раз...», а знаєте, коли співали, зворушливо було... ох.

Пит.: А Ви мали які-небудь труднощі з ЧК чи ГПУ?

Від.: Куди б не приїхав – викликали скрізь, тому що у нас приписка була, раз приписувались, вас не приписують, ідуть до начальника ідуть за дозволом, а у нас так – з села приїжджаєте до міста, вам дано приписоватися, кажуть, ідуть до міліції, кажуть, вам не можна тут, ви тут не народилися, ви народилися в станиці Шкуринська, зі станиці Шкуринська, туди їдьте, а я туди приїхав і мені сказали, я повинен їхати туди, де народився. Я народився в Німеччині, я не можу, а в Німеччину я не хочу, а тоді мене приписують завжди.

Пит.: А в станиці був комітет незаможних селян? Комнезам?

Від.: Я ось це не можу сказати. Підпільно були, а так відкрито, то ні.

Пит.: А коли почалося розкуркулювання?

Від.: Розкуркулювати почали в нашій станиці в 1933 році. В нашій станиці – в інших місцях я не знаю, а там, де я був, в 1933 році.

Пит.: Отже, пізно? Дуже пізно?

Від.: Дуже пізно. Отак це: приходять до хати до козака шукати хліб, посівний, приходять хліба забирати, забирали всі кожухи й валянки, тютюн забирали, мило, одяг добрий забирали. Ці люди гинули.

Пит.: А людей засиляли?

Від.: Вони так помирали, вони, бачите, так зробили – цей період саме зимовий – 1933 рік, він був оточений, виїзду і в'їзду не було так, що хто міг пішки так пробратися, то міг, а так щоб виїхати, а куди взимку виїдеш по снігу, якщо сніг навкруги глибокий, а так що далеко не підеш, а потягом не можна, квитка не можеш купити.

Пит.: А чи був колгосп у станиці до колективізації?

Від.: Там у них було з давніх-давен товариства були – товариства, так це дуже заможна організація, це так, де знаходився, де центр козачий, козаки по черзі чергували, працювали і це те, скажімо, суспільне місце, суспільна земля, суспільний сад. Козаки добровільно обробляли, безкоштовно, а потім уже коли ось ці прийшли совети, все анулювали, то там не було нічого, ніяких організацій. Була сільрада і все, а при сільраді це все племінні коні, племінна худоба. Нічого не стало, а раніше там було все.

Пит.: Як взагалі жилося козакам?

Від.: До голоду? Після голоду? До голоду жили добре, мали багато місця, землі мали багато, машини мали багато, а прийшла ця колективізація, хочеш не хочеш іди. Не хочеш працювати, отже в Сибір дрова пилять.

Пит.: А коли почалася колективізація у вас?

Від.: Я ось не знаю, коли машинно-тракторна станція почала будуватися в 29-му році.

Пит.: А режим примушував людей ввійти до колгоспу?

Від.: В обов'язковому порядку.

Пит.: Як це було знати? А як це було?

Від.: Виборний був голова сільради, вже не місцевий, так би мовити, не місцевий, а приїжджий і організовував колгоспи – хто не хотів, засиляли, а хто хотів працював, ось коли почався вже дозрівати врожай, то при стані вони голодували форменним чином, тим, хто залишилися живими, то там колосок зірве, натре пшенички, то і з'їсть – упіймають – 10 років дадуть. Чи кукурудзи кинуть качанку – 10 років дадуть. Дуже було суворо. Було дуже важко. Майже всіх анулювали.

Пит.: Вам відомі такі випадки? За качанку?

Від.: Закон був. Закон був. Закон був загальний закон. За качанку вас упіймають, то дадуть десять років.

Пит.: Був спротив колективізації?

Від.: Суцільне. Суцільне було. Не хотіли вони, що людина працює, нічого не отримує. Врожай мінімум виконувати це – то податок. Вони дають ще понад план. Понад план дали. Зерна не залишилось. Така була.

Пит.: Ви можете повторити, що Ви казали про повстання в станиці? Можете повторити в мікрофон?

Від.: Тоді Ви не записали, ні? Повстання то було. Загалом підпільна організація – послали людину до Краснодару, а цей потрапив лист не туди, куди треба, потрапив до НКВД, і на підставі цього листа викрили цю організацію. Був арештований Семікобилін. Голова товариства він арештований. І потім приїхали ці з Ростова – особлива частина – це дрезина називається, не потяг, а дрезина, спеціальний вагончик, і арештували і, вочевидь, якщо арештували за підпільну організацію, то живими не залишалися. Ось і всіх їх анулювали.

Пит.: І всіх їх арештували? А багато людей арештували?

Від.: Я не можу сказати, тому що я чоловік сторонній був, далекий, при МТС працював. Моя справа вчити трактористів, але я і по електриці працював, тож ті, хто були члени партії, вони були присутні, вони знали все. А таким безпартійним, то недоступно було дізнатися все. Дізнавалися так машинально дуже.

Пит.: А казали, що підпільна організація мала зв'язок з білими і з закордоном?

Від.: От цього я не можу сказати, я не можу сказати. Тому що, ось була розмова от цього генерал Шкуро кажуть, імені Юл Шкуринська – що він приходив після революції і випадково дізналися, його дівчинка поділилася з іншою дівчинкою, а та дівчинка була міська, батько з міста і мати з міста, і казала приходив цей генерал Шкуро додому – красивий будинок цегляний, і поки їхали туди, то не було його. Очевидно, мав зв'язок із закордоном.

Пит.: А як козаки ставилися до українців?

Від.: Там не було. Там тільки ворожнеча була, коли були совети. А коли советів не було, там жили гарбарики, різні люди, ковалі їх називали гарбарики, які лагодили косарки, механіки різні там працювали. Тоді вільно було. А коли ось це почали колективізацію, то тоді людям змінилось, які з міста. Тому що більшість були партійці активісти, активісти, ось це, що працювали добровільно в МТСі, то вони приїжджали працювати, так як і я. Я жив у дитбудинку, закінчив курси і мені запропонували – не бажаєте поїхати збирати 20 доларів за штуку Макормік [McCormick], а потім я залишився, працювали після голоду, поїхати вже, покинув і поїхав.

Пит.: А що совети робили з церквою і священником у станиці?

Від.: Совети? Священника, його прізвище було, я забув, Михайловський, Михайловський засланий, а церкву закрили, дзвіницю зняли, зкинули, сходинки побилися, потім я вже не знаю, що з нею сталося.

А пам'ятаєте, як виглядала страшно, ось де могли – тракторами, ще мало тракторів було, а де тракторами не могли вчасно посіяти, все те кіньми сіяли, то піднімуть коня, він упав голодний кінь, підгодують його чимнебудь годинку і знову його примушують посівну кампанію виконувати. Важко було.

Пит.: А коли почався голод у станиці?

Від.: У станиці почався голод на початку, тобто в кінець 1932 року, початку 1933 року.

Пит.: А можете розповісти про деякі особливо яскраві моменти?

Від.: Таких то особливо ось це не можу всіякі подробиці дати; те, що я чув, бачив...

Пит.: А раніше говорили про населення в станиці?

Від.: 16 тисяч було в станиці, а після голоду 33-го року залишилось 6 тисяч.

Пит.: А що люди робили?

Від.: Люди нічого не робили, тому що забирали. Ходили-блукали. Їсти нічого.

Пит.: Ходили в місто?

Від.: Ні, по станиці – один до одного приходили, питає, до знайомих, де шматок хліба є, картоплю їли...

Пит.: Вони відїжджали, шукали роботи?

Від.: Ні, не можна було виїхати. Під час голоду не можна було виїхати. Вона була – станиця – поміщена на «чорну дошку», ця станиця, і ніхто не мав права виїжджати без особливого дозволу.

Пит.: І як станиця потрапила на «чорну дошку»?

Від.: Ось це ж, коли викрили підпільну організацію, після цього.

Пит.: А тут питання, чим займалася МТС?

Від.: Хто? МТС? МТС ремонтували машини, МТС літній період, сіяли вона то на початку, а потім збиранням займалися, машинно-тракторна станція – вона всі функції виконувала, починали сіяти, а потім починає полоти, також машини з Америки Макормік [*McCormick*], це все з Америки Макормік. Обробка була машинами. Там із давніх-давен. Тобто в тих станицях МТС у зимовий період ремонтують машини, трактори, парові ці котли, комбайни ремонтують, а в літній період починається уже в березні місяці посівна, що виконує завдання, сіють зерно, починають сіяти пшеницю, а потім почали сіяти кукурудзу, соняшники – все машини робили, тому що там не під силу. Там господар має п'ять душ дітей і всі сини, отже, у нього 50 десятин землі, а 50 десятин обробити руками неможливо, і так вони всі машини забрали у козаків і зробили МТС трактори – це правда, вони купували за кордоном ці Фордсони [*Ford*] і Інтернаціонал [*international Harvester*] трактори. Ці купували за кордоном. Вони не мали.

Пит.: А скільки чоловік працювало в МТС?

Від.: Не можу сказати.

Пит.: Приблизно?

Від.: Приблизно? Мабуть, обслуговуючого персоналу був; приїжджих було; вони займали добрі цегляні будинки; були побудовані три будинки головні, а робітників сотня може бути, ну, там, трактористи були, більшість із козаків, вони працювали безкоштовно – трудовень – вони не платили, то в бригаді було по 20 тракторів, було більше 100, 150 людей працювали. Бригад було, можливо, 10 бригад було.

Пит.: Бувало, що працівники МТС, що трактористи голодували?

Від.: Ні. Їх годували.

Пит.: Їх годували?

Від.: Їх годували.

Пит.: Вам відомі випадки людоїдства в станиці?

Від.: Людоїдства то ні, а щурів і собак, які здихали, щурі замерзали, ловили щурів, хто міг. У нас собачка була, здохла. Валет її завалив,

і її викинув зранку, а ввечері вже її не було собачки. Собак їли здохлих. Було, чули, що дітей їли, ну я не бачив цього випадку.

Пит.: Ви казали, що після голоду Ви поїхали зі станиці. Одразу ж?

Від.: Так, я посварився. Я такий, що не боявся, я вихованець дитбудинку був, і приїхав механік головний – він також був німець – і я з ним посварився. Я виконав роботу бригадира-обліковця і повинен заміряти, скільки пального кожен трактор спалив, кожен трактор зробив. Він приїхав і почав мене вчити, а я сказав: «Ви займіть моє місце і працюйте». Він узяв іншого, а потім дирекція дізналася, то винесли догану йому: «Ви не маєте права без директора цього робити», – одне, а друге, що в нього 20 тракторів, 20 людей і він усіх записує, хто скільки годин пропрацював, і я не спав, так заснеш годину-дві сидючи, схопишся і біжиш, залишилися трактори, а хай вони погано розуміли ще, а потім коли приїхав директор, він сказав: «Попрацюй, закінчи посівну, а потім, якщо не хочеш, можеш звільнитися», і я покинув і поїхав.

Пит.: А куди Ви поїхали?

Від.: Я, здається, поїхав до Ростова, а з Ростова поїхав до Нальчика, тоді вже після голоду краще, з Нальчика поїхав до Харкова і, здається, був у Харкові, поки війна почалася.

Пит.: А як виглядав Харків у той час?

Від.: Коли приїхав до Харкова, то вже голоду не було. Після голоду я поїхав до Нальчика. Там був голод.

Пит.: Там було добре. Там не було голоду, а в Нальчику? А в Ростові?

Від.: В Ростові казали, що тугувато було. Дуже тугувато.

Пит.: Бажаєте що-небудь додати?

Від.: Та такого додати, то я позабував усе, 78 років, так важкувато зараз все згадати. Ну, я думаю, поки на цьому закінчити.

Пит.: Велике Вам спасибі.

Від.: Будь ласка.

Інтерв'ю LH07

Анонімна оповідачка, народилася 10 червня 1906 р. у с. Майдані-Лабунь, тепер Хмельницької області, де жила до Другої світової війни. Батько оповідачки був заможний селянин і мав 10 десятин (27 акрів) землі. [...] Оповідачка і її чоловік були дуже релігійні й від самого початку неприязно ставилися до радянської влади, чоловікові вдалося уникнути вступу до колгоспу, але він зазнав переслідувань. Було заарештовано брата оповідачки. Розповідає про закриття сільської церкви. Згадує місцеве повстання проти колгоспів після колективізації. Селян, які вступали у партію і брали участь в органах місцевої влади, називає такими, що «в Бога не вірили, то вони знущалися над тими людьми». Вони брали участь у розкуркуленні й комнезамах, у такий спосіб збагачуючись. Серед найгірших переслідувачів були місцеві активісти, родичі оповідачки по чоловікові. Було також «багато» 25-тисячників (міських робітників, мобілізованих у кампанії 1929 р. для роботи на селі). [...] Під час голоду дорослі й діти їли листя і помирали при дорозі. Врешті-решт оповідачка, яка думала лише про те, щоб вижили її четверо дітей, пішла працювати до колгоспу, щоби назбирати щавелю для борщу, але нічого не отримувала за роботу.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: Ну, то я народилася в Майдані-Лабунь¹.

Пит.: А якого це району?

Від.: Кам'янець-Подільського.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: Коли я народилася? Я тобі скажу, 10-го *June*-я 1906 року.

Пит.: А де Ви жили при кінці 20-х років? На початку 30-х?

Від.: Там само, де я народилася.

Пит.: Аж до німецької окупації там?

Від.: Так.

Пит.: А чим Ваша родина займалася?

Від.: Я нічим не займалася, тільки була господиня в хаті.

Пит.: Хліборобством.

Від.: *Yeah*.

Пит.: А скільки землі було в Вашої родини?

Від.: В мого тата було 10 десятин землі.

Пит.: А як вже вийшли заміж?

Від.: Як я вийшла заміж, то я за біднішого господаря. Він не мав так багато, мій тато жив досить добре, поки не розкуркулка, а пізніше розкуркулили, забрали все, що було, і з голоду вмер.

Пит.: А що люди говорили про революцію в вас? Чи щось пригадуєте?

Від.: Ну, що говорили, як розкулачували, то вони завжди зробили так – бідняк, середняк, куркуль. Ну, то мій тато сам куркуль. Найперше й розкуркулили тих. Тоді все забрали в хаті, і продавали. А деякі раділи, купували, а як прийшлося до них, то їм була ще гірша біда, як нам. Ну, й що ж будеш, то було дуже тяжке життя, як подумати собі, дуже тяжко. А мого чоловіка, вони дуже страшно на нього нападали, бо він не пішов до колгоспу.

¹ Нині село Майдан-Лабунь Михайлюцької сільради Шепетівського району Хмельницької області.

Пит.: А як Ви ставилися до советської влади?

Від.: То ми ставилися так, щоб можна було як-небудь жити.

Пит.: Ви були проти того?

Від.: *Yeah*, ми були проти; мій чоловік страшно був.

Пит.: Від самого початку?

Від.: *Yeah*, то мій чоловік, то знаєш що, його й батько такий самий був. Він такий був дуже, дуже страшно проти тієї власті. Але що він міг зробити сам? Нічого. Він тяжко працював і тяжко добував кусок хліба і то прийшов, вже казав: «Жінко, вже мене сьогодні заберуть». То тоді якраз людей забирали; мого брата забрали, і одного, і другого. Один вернувся; я його бачила, їздила на Україну – висидів 10 років в'язниці й без ноги остався. Ну що тобі більше сказати?

Пит.: Ще можна дещо розказати. А чи хто-небудь із Вашої родини брав участь у війні, в революції, чи в громадянській війні?

Від.: Та мого чоловіка були брали.

Пит.: Чи хтось був у армії петлюрівській?

Від.: Ні.

Пит.: Чи в червоній?

Від.: Ні.

Пит.: Які люди брали участь в партії, в сільському уряді чи то місцеві, чи приїжджі?

Від.: Багато було місцевих. Такі, що в Бога не вірили, то вони знущалися над тими людьми, приходили, забирали, а ми ще, слухай, сходилися так і говорили, бо я кажу, брали, корову забрали, все, сказати, в тих куркулів, а ми були бідняки, декотрі вже були бідніші, казали, що будемо сходитися, будемо його бити, як він прийде за коровою, то ми його заб'єм, а якби ти заб'єш, як заставили мого брата, мого швагра: «Іди, забери ту корову в стайні». То прийшов, якраз – я заколола кабанця і поклала в, я думаю, що ти не знаєш – такий лід був і річка, а там хвиля, як ішла, то вона вибивала таку діру, а я заколола того кабанця і взяла його в торбу і занесла туди, щоб вони не забрали, і кожний вечір ходила собі, кусочок сала взяла і принесла, а ну другий якось може було. Там я його тримала місяць чи кілька, бо то вже докучило мені звідти його тягнути, й я його принесла до хати. Принесла до хати, а тут ідуть якраз. Ну, я за те сало. Якось то іде мій кум, мій швагер, іде забирати в мене те сало, шукає, що є. Ну, й я швидко те сало занесла, і я мала чоботи, бо мій чоловік шив, і вони хотіли ті чоботи забрати. Але я така була жвава, що я одного взула, а другого щось держала в руках, як узяти його тобі не дам. Я тобі його не дам. Хустка така лежала під танею великою, груба, що я мала ще одну. Вони хотіли ту хустку, взяли і я тієї хустки теж не дала.

Пит.: То Вашому швагрові, якому Ви нічого не значали?

Від.: Як то не візьмеш, то вони тебе заб'ють.

Пит.: Так.

Від.: То вони так робили. Й вони вже, як приходили до когось, він ще плакав у хаті, що в мене нема нічого, в мене нема нічо, то вони казали, вже в нього є, ще ти знайдеш що взяти. І як уже сміялися люди, вони так звірили наших людей, каже, в його вже нема нічого, він сміється. Він вже нічого не боїться.

Пит.: А яку частину Вашого збіжжя мусили віддавати державі, як ще до колективізації?

Від.: Віддавали все до зерна, викупляли все твоє господарство, але викупляли до тих пор, поки вже не зробилося нічого, що не могли нічого зробити.

Пит.: А чи в Вас був комітет незаможних селян – комнезам?

Від.: *Yeah*, був.

Пит.: А хто брав участь у тому?

Від.: Свої люди, хто брав?

Пит.: Що Ви про їх думаєте?

Від.: Що я про них думаю? Як тобі сказати?

Що про них думати? Недобрі люди та й все, бо вони знищили, все, все, всій світ та такий голод зробили.

Пит.: А чи до Вас приїжджали якісь, що називалися 25-тисячники, то комуністи з міста?

Від.: То я так думаю, що там дуже багато їх приїжджало, як вони звалися, то я тобі не скажу.

Пит.: Але приїжджали?

Від.: Так, приїжджали, голубе, приїжджали кожний ранок, приїжджав на коні такий, що дивився, де він повертався, мій чоловік... Але він дуже, я тобі скажу, він Євангелію, він не пускав з рук, так він читав. Він читав ту Євангелію і він то сказав собі, що вб'ють не вб'ють – в колгосп не піду. Він дуже страшно був віруючий чоловік.

Пит.: А через те не пішов?

Від.: Так, і через те не пішов, бо він казав, що це є не добре, що я там не можу бути, і не пішов. Він страдав, я тобі кажу, що він так мучився, він ще мав той улькус, то так і він пішов, слухай, рак причипився і так він з того пішов, бо його були, як він їхав, як ударили йому в груди...

Пит.: А чи в Вашому селі було багато донощиків?

Від.: За це тобі не скажу, бо ти знаєш що, я дуже мало ходила десь, дуже мало, бо я більше з родиною в хаті була. Я не дуже була така цікава дивитися на то все, тільки дивилася, де той кусок хліба тим дітям десь взяти.

Пит.: А чи пригадуєте собі, коли почалося розкуркулення в вас?

Від.: То десь у третьому році не було голодівки вже тоді, не можна було нічого ніде достати їсти. То як ти думаєш, в якому році почалося, може в другому.

Пит.: Так.

Від.: То тривало не дуже довго, як вони все то знищили.

Пит.: Як то відбувалося, значить, розкуркулення?

Від.: То розкуркулювали, кожну людину брали, забирали, куди вони брали, то не знаємо. То мій же тато такий був багатий, він мав все, що він не мав на світі, то в його було. А через це також багато він постраждав, бо ми, як вже до нас прийшло, то ми до нього заносили і муку і все, бо думали, що вже до нього не підуть, а вони так дозналися, що так і там і в нас забрали і до нього пішли й останне забрали.

Пит.: Значить, Вас також розкуркулювали?

Від.: О *yeah*.

Пит.: Навіть, що були...

Від.: Бідняк, то також пішов.

Пит.: Розкуркулили?

Від.: Так.

Пит.: А хто вас там вибрав, сільська рада чи хто? Хто рішав, хто куркуль і хто ні?

Від.: Та, то всі рішали? Той, хто хотів когось знищити, самі недобрі люди робили.

Пит.: А чи був колгосп у Вашому селі? Добровільний, але ще перед колективізацією?

Від.: Ні.

Пит.: Не було. А коли совети почали примушувати людей в колгосп? Якраз після розкуркулення? А що робили з тими людьми, що не хотіли, наприклад, з Вашим чоловіком?

Від.: Ну то що, я тобі скажу, що його викликали до сільради кожний вечір, і мучили, і мучали, упиралися, що він там їм відповідав, то я не знаю; тільки одне, що вони його дуже багато питалися, чого ти не йдеш. А він що там казав? І він таки не пішов, він витримав і не пішов.

Пит.: А то свої питали?

Від.: Так. Ті, що були, якби то сказати, голова там чи сільради, чи там виконавець, я знаю, як їх називали?

Пит.: Так.

Від.: То ті питалися весь час.

Пит.: А як Вашого чоловіка брали, то як довго тримали? Цілу ніч?

Від.: Так, яких пару годин, не цілу ніч, але він все казав, що прийдуть і заберуть, прийдуть, мене заберуть. Але його якось не забрали, дякувати Богу. Його до війська були послали, він з війська якось там вистрибався.

Пит.: А в якому році?

Від.: Це вже, здається, в 34-му році. То він також, Боже, як він мучався, як він мучався.

Пит.: А чи в Вашій околиці були повстання проти колективізації?

Від.: Пізніше вже були, як вони побачили, що це недобре.

Пит.: Як то виглядало?

Від.: Як виглядало? Всі проти, всі демонстрували, брали вила, брали граблі, брали все й йшли воювати.

Пит.: Зі советами?

Від.: А то же вони зроблять, що можуть зробити. А я тобі кажу так, як сьогодні ти з ними зробиш там? Та тут питають президента, чи ти не можеш з ними говорити чи помиритися? Тяжко.

Пит.: А що совети робили з тими людьми, які повстання робили?

Від.: Що ж вони робили? Забрали одного, забрали другого, та й, що вони побачили, щось трошки. Мій брат пішов за те, що він пішов на працю в колгосп, казав, що він тяжко працював, казав, хто цей колгосп вивунав, щоб він на Страшний суд не став. Його на другий день кум забрав, виказав. Осталось четверо дітей, а він пішов і до сьогодні загинув, нема його. Вже одне сховане, його забрали.

Пит.: А що в вас сталося з церквою, священником?

Від.: Ну то розкинули церкву та й свій хлопець поліз, хреста скинув, свій чоловік, і він і не витримав, так він і здох, вибачте. Не вмер, а здох, бо така людина, то я його не рахую, що він вмер.

Пит.: А коли він помер?

Від.: Та я не знаю, якось його стало щось дуже боліти, і я не пам'ятаю, коли він вмер, як довго він був, але він згинув.

Пит.: Скоро після того?

Від.: Так, не жив.

Пит.: А пригадуєте, що сталося зі священником?

Від.: Та за священника я не можу тобі сказати, чи він десь виїхав, чи він десь втік, я не скажу тобі за те, бо як сталося, то вони боялися страш-

но, то вони десь собі шукали якесь місце інакше, то я не можу тобі сказати, як там воно було.

Пит.: А Ви таки ніколи не стали членами колгоспу?

Від.: Ні.

Пит.: Ніколи?

Від.: Ні.

Пит.: А в вас був голод в той час?

Від.: Так.

Пит.: А коли почався?

Від.: Десь коло 34-го року, скажім, голодівка страшна була.

Пит.: А що люди робили?

Від.: Вмирали, їли листя, що бачили, і так падали по дорогах, дітей своїх вбивали, також їли.

Пит.: А чи люди шукали за працею?

Від.: Де ти підеш? Вони повірізували всі садки, знищили, щоб той чоловік ніде нічо не дістав, то яблука нігде не було, ні грушки, нічого. В нас садовини було страшне, але все повірізували, знищили, щоб люди не мали нічого. У наших людей було, та слухай, та холодець варили, продавали.

Пит.: А чи люди продавали свої речі за хліб?

Від.: Ні. Та ніхто не може. Де ж ти купиш, як там не було нігде нічого?

Пит.: А що в той час поради робили?

Від.: Та вони мали.

Пит.: Комуністи мали?

Від.: Так. Вони здали собі в заміну.

Пит.: А так, наприклад, ті, що в Вашому селі, комуністи, то там ніхто з них не помер?

Від.: Та чому ні? Померли люди.

Пит.: Комуністи також? А то як Ваш кум чи швагер, ні?

Від.: Він ще робив у колгоспі. Та, слухай, так писано в Євангелії, що хто не піде до колгоспу, то брат не буде любити тебе і сестра не буде любити. Ніхто, відкажеться від тебе, вся родина. І там було. Мого чоловіка ніхто не хотів любити, бо він не був у колгоспі. Усі вороги на нього напали. Каже, чому ти не ідеш, я пішов, та ти, каже, йди. Ну, але він не хотів іти. Він заробляв кусок хліба, він йшов, такі во, що він будинки ставив, всіх нас годував, і там він доставав той кусок хлібу, і приносив і нас годував.

Пит.: Так до самої війни?

Від.: Так.

Пит.: А Вас коли-небудь допитували або затримували, міліція або хтось інший?

Від.: Ну, так мене то вони дуже мало. Я тому більше до нього не чіплявся, а до мене то так не дуже. Мене ще в колгосп викликали садити картоплю, то я ходила, але я ходила садити картоплю дуже радо, бо я брала відро ціле гарної картоплі і засипала, так далеко, в кінець біжу і там засипу, а ввечері десь так в 10-ті, 12-ті годин йду забирати і шукаю, і так я тіх дітей годувала.

Пит.: То є добре?

Від.: Так я годувала, я так давала раду собі. Принесу та й борщу наварю з щавльом. Щавлю було багато, бо його не знищили, і так я тим рятувалася.

Пит.: А як Вам платили за працю в колгоспі?

Від.: Нічого.

Пит.: Нічого?

Від.: А вони нічого не платили. То тільки що я могла там скомбінувати. Якби вони мене там зловили, то там би і забили, але то така, що я могла йти і не боялася. Думаю, що вже Бог дасть, то те буде.

Пит.: А були сторожі на колгоспних полях?

Від.: То приїжджий був, той виконаванець, то він там вже дивився, сидів на коневі і дивився.

Пит.: А озброєні?

Від.: Та щось там мав на собі, чи я знаю, що він там...

Пит.: Чи Вам відомі які-небудь випадки людоїдства в Вашій околиці? Що люди говорили або що самі знаєте?

Від.: Ну, та знаєш, не знаю, то багато людей, знаєш, говорило, але я тобі кажу, що я дуже багато участі не мала, щоби я так десь тим цікавилася, знаєш, як наші люди були, ми не такі розвинуті, як сьогодні в Америці люди розвинуті. Бідою забиті.

Пит.: Такі обставини були...

Від.: Що я могла, голубе, там зробити, як я мала тих четверо дітей і я тільки думала про своїх дітей, щоб вони не померли. А щось там більше, то я не могла сьогодні так, як на Україні сьогодні живуть, вони закриті, вони мають нічого. Ми є відкриті, ми маємо *television*, маємо радіо, маємо все. Ти вмієш говорити, читати, то ти можеш все знати, що робиться в світі. А там темні люди. Я там побачила своїх – мою сестру, донька прийшла, вона забита жінка, не має що говорити. Так і я там жила. А ти знаєш, як я поїхала, то мені здається, як там то все чуже... А це моя Україна. Така вже мені якась дичина.

Пит.: Чи Ви бажаєте ще щось додати?

Від.: Ну, я не знаю, вже думаю, що може вже закінчимо. Досить багато наговорила.

Пит.: То дуже Вам дякую.

Інтерв'ю LH08

Федір Капуста, народився 17 вересня 1900 р. у селі Горби Кремлянчівського повіту Полтавської губернії. Син заможного селянина, який має 20 десятин землі (половину забрали у 1920 р.) і якого розкуркулив 1929 р. місцевий комнезам. Відбувши заслання, наприкінці 1932 р. батько повернувся до рідного села, працював у радгоспі й згодом помер. 1926 р. після конфлікту з місцевою владою оповідач поїхав працювати до Артемівська на Донбасі, а згодом отримав місце в Київській поштово-телеграфній конторі. Під час паспортизації (запровадження внутрішніх паспортів наприкінці 1932 – на початку 1933 рр.) оповідача визнали куркулем і тому не видали внутрішнього паспорта, але він написав заяву і зміг жити в Старобільську і Ворошиловграді, де працював на шахті, а також у кількох інших містах. Оповідач подає багато інформації про революцію і 20-ті роки. Першу хвилю колективізації і розкуркулення у рідному селі оповідач проводили місцеві селяни-українці, члени комнезамів, без допомоги приїжджих. Після еміграції на Захід оповідач багато читав радянської української преси того періоду. Під час голоду померла приблизно чверть населення оповідачевого села, але ніхто з його родини. У місті Єнакієве він не бачив померлих від голоду людей, однак був свідком того, як голодних забирала міліція. До його села приїхало «багато» чужих, переважно після початкового етапу колективізації. Оповідач, прихильник гетьманського (монархічного) напрямку в українській емігрантській політиці, засуджує радше марксизм, аніж російський народ, за голод і підкреслює вину радянської української влади. Повний переклад інтерв'ю англійською надруковано у звіті Комісії Конгресу: *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress* (Washington, GPO, 1988), с. 237–259.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Федір Павлович Капуста.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: 17 вересня 1900 року.

Пит.: А де саме?

Від.: В селі Горби, Кремлянчівський повіт, раніше Полтавщина¹.

Пит.: А де жили при кінці 20-х років – на початку 30-х років?

Від.: Жив я частинно в селі Горбах, а покинув село в 1926-му році й поїхав на Донбас. Причина була така – якраз повставали артілі, сільсько-господарські артілі, й забирали землю коло села, розумієте. І забрали в мого батька всю землю, хоч вона була два і пів або три кілометри від села, та то суцільно. Така велика була артіль! Забрали землю! Я пожалівся з іншими селянами – склав таке прохання до земельного відділу

¹ Помилка. Як видно з подальшого тексту, йдеться про Кременчуцький повіт (з 1923 р. – округ). Це підтверджується і статистичними даними станом на 15 листопада 1921 р.: у складі тодішньої Кременчуцької губернії існував Кременчуцький повіт, а в ньому була Горбівська волость [Список волостей Украинской Социалистической Советской Республики (приложение к схематической административной карте, изданной ЦСУ Украины по данным на 15.11.1921). – Харьков, 1921. – С. 15]. До появи Кременчуцької губернії (липень 1920 р.) і після її ліквідації (жовтень 1922 р.) село Горби було у складі Полтавської губернії (1925 р. – ліквідовано губернский повіт). Нині село Горби – центр сільради Глобинського району Полтавської області.

в Кременчуці: «Прошу Вас дати розпорядження, щоб не забирали землі, поскільки це було осінню діяно, поскільки вже були посіяні лани жита, пшениці й вже на заяву оралося».

Підписало цю заяву 13 осіб, і я поїхав у Кременчук. І з Кременчука приїшло, що землі не можна забирати аж до затвердження Кременчуцьким окружним відділом.

Як прийшло це, зараз всі крикуни різні почали говорити – що він підпільні зібрання збирав, що 13 підписів у заяві?! Розумієте?

Пит.: Це були місцеві люди?

Від.: Місцеві, ну ті, що в артілі, й ті, що в комнезамі. Що він, кажуть, він, так сказати, нелегальні зібрання збирав, бо 13 підписів було на тому!

Я побачив, що це діло погане. А вже були райони, не райони, а волосні управи – радянська волосна управа вже була. І в кожній волосній управі був один одинокий представник ГПУ, один чоловік на всю волость – не на район, а на волость.

Я коли це почув, знаю, що коли от ці балачки стали, я тоді попросив у дядька (до батька звернувся – батько грошей не мав, а були гроші нові вже – червонці так звані). Я тоді до дядька звернувся. Дядько мені дав 20 червонців, чи то 20 рублів. І я залишив і поїхав на Донбас¹.

А з Донбасу, я мав із Артемівська в Донбасі, я мав уже призначення на Київську поштово-телеграфну контору. Я поїхав туди і став морзистом, а потім і вже бухгалтером був там. І до того доробився, значить – це з 1926-го року до 1933-го року, – а в січні 1933-го року там була пашпортизація. А мене виявили, що я куркуль, ще до цього місяців три тому назад виявили, що я куркуль. А куркулям пашпортів не давали², розумієте.

Я подав заяву, щоб мене звільнили по бажанню. А голова цього райвідділу – забувся його прізвище – взяв і подав у ГПУ, на Київське ГПУ, районне ГПУ. Воно місто Оржонікідзе було – воно Єнакієве, а було

¹ У 1922–1924 рр. було проведено масштабну грошову реформу. Одним із найважливіших етапів стало введення в обіг твердої грошової одиниці – «червінця», що мав таке ж забезпечення золотом, як і довоєнні 10 рублів. З лютого 1924 р. в обігу з'явилися також 1, 3 та 5 рублів. Імовірно, що дядько дав 20 нових рублів, оскільки 20 червінців, тобто 200 рублів, – це було значною за мірками 1926 р. сумою.

² Пашпортизація населення розпочала 27 грудня 1932 р., згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР «Про становлення єдиної паспортної системи Союзу РСР та обов'язкову прописку паспортів». 31 грудня 1932 р. ВУЦВК УСРР і Раднарком УСРР ухвалили постанову про запровадження єдиної паспортної системи в УСРР і обов'язковий запис паспортів (прописку). 13 лютого 1933 р. постановою наркома юстиції УСРР з метою «забезпечити паспортизацію та перешкодити антигромадським і соціально небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти» було зупинено справи про зміну прізвищ та імен.

28 квітня 1933 р. з'явилась постанова РНК СРСР про видачу паспортів громадянам СРСР на всій території країни. Наступного дня її надрукували у газеті «Известия». Документ передбачав, що паспорти видаються громадянам СРСР, які мешкають «у містах, населених пунктах, що є районними центрами, у робітничих селищах, на новобудовах, на промислових підприємствах, у смузі відчуження залізниць, у радгоспах і населених пунктах, де розташовані МТС». У постанові спеціально було обумовлено, що «громадяни, які постійно мешкають у сільських місцевостях, паспортів не одержують». Колгоспникам видавали паспорти лише на рік, якщо вони уклали угоду з фабриками, заводами чи будівельними конторами новобудов, а також мали відповідну довідку правління колгоспу. Таким чином, селяни не могли шукати порятунку в інших місцях: безпаспортного селянина міліція повертала до колгоспу або ж запроторювала до концтаборів ГУЛАГу.

Оржонікідзе, Рикове називалося. І так і інакше. А тепер називається Єнакієве, зараз так само. То я подав... А без голови кадрів, ніхто... голова кадрів... то значить, мене не звільнять. А цей голова кадрів подав у ГПУ про те, що пан Несторенко був голова райвідділу – також комуніст. І він подав на цього голову, що Несторенко звільняє по особистому проханню куркуля. Тоді Несторенко відказався від того, щоб, розумієте, мені дати документ, щоб мене звільнили по власному бажанню. Але він поставив у партком – а він також комуніст, той голова, районний голова спецвідділу – комуніст, і той комуніст, розумієте, Несторенко комуніст. І він поставив питання перед райпарткомом, що хоч мене звільнять, а хоч звільнять голову спецвідділу.

У райпарткомі постановили, щоб звільнити голову спецвідділу. Це й получилось. Я вже передав документи новому бухгалтеру. І сам, чотири місяці дочекався, щоб мене по власному бажанню звільнили. Але я це заповіджу наперед. В січні місяці була пашпортизація і другий голова спецвідділу, який вже був на те місце того, що звільнили, подав у пашпортний відділ, що я куркуль, що я втік із села й таке інше. А коли пашпорт отримали, то така заповнялася довідка: чи працюєш ти, чи не працюєш?

– Я преділяю, я працюю.

То мені видали пашпорт на три місяці, поскільки я працюю. Хоч і куркуль, а працюю, ще не звільнили. На три місяці пашпорт видали. Після того в мене не була справка. А я брав метричний випис (вони в церквах тоді метричний випис давали). Я пред'явив, коли ті три місяці скінчилися, я пред'явив це в пашпортний відділ (то містам видавалося всім загалом, а тепер один пашпортний відділ тільки, бо уже на все місто), пред'явив, а той не знає того, що на мене там було – і куркуль і таке інше, це три місяці прийшло – видав пашпорт на п'ять років мені.

Я тоді, цей Несторенко, що за мною заступався; правда, хоч він і член партії, то він зробив таке прохання в райпарткомі, щоб його, бо він виснажений, щоб його направили на курорт кудись. Він поїхав на курорт, а сказав своєму заміснику, щоб мені видав по власному бажанню, розумієте? І він так зробив і видав мені по власному бажанню.

Я уже мав місце, так сказати, приватно в Старобільську. Попрохав, але це було чотири місяці тому назад, як я попрохав, щоби мене прийняли там. Попрохав у Старобільську – там округа в Донецькій області – округ зробився під назвою Старобільський округ¹. Там було 20 районів. Я поїхав туди. Мене прийняли. І там я працював три роки, до 1937 року. А потім там також були люди, ті, що працювали в Єнакієве й там перебрались туди теж само працювати, і мене впізнали й сказали це голові округа.

Голова округа, знаєте, сказав, що: «Ти куркуль. Я, – каже, – видам тобі справку, що звільнився по бажанню».

І видав мені справку, що я звільнююся по бажанню. І я тинявся – по два місяці робив, по три місяці робив. Також в Єнакієве поїхав і поступив у Промбанк – там три місяці робив. І так весь час робив, до того часу, поки війна почалася.

¹ 17 листопада 1933 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про утворення в складі Донецької області Старобільського округу», в якій це новоутворення обумовлюється необхідністю «поліпшити провід розвитком сільського господарства районів Старобільської групи». Округ було ліквідовано у зв'язку з утворенням на території Донецької області 3 червня 1938 р. двох областей – Сталінської і Ворошиловградської.

Я ще в Ворошиловград поїхав. У Ворошиловграді, в артілі працював. А в артілі там справки, справки по соціальному походженні не було, розумієте, не питалися.

Артіль така, знаєте, вугільна артіль, не та державна артіль, а вугільна артіль. З'єдналися там мужчин 50 і добували вугілля. І я там працював до 41-го року. Але раніше мене з цієї установи забрали на окопи. По пашпортизації, то я не підходив як куркуль, бо зброї не давали куркулям. Забрали на окопи. Робив у Запоріжжі на окопах. І потім відступав – аж на Кубань відступали. І як відступали, то на своєму... тільки харчі їхні були, а своє все – обув'я, мундурування – все своє, не давали нічого. І так ото я працював. Нас гнали на Кубань і не давали їсти по два, три дні. І бували такі випадки, що соняшник! Відлучиться чоловік – соняшник з'їв би – а його стрілець убив. Такі випадки були.

Потім я повернувся з Кубані в Ворошиловград і там місяців два був. І голод вже є там сильний. Дістати не можна було нічого. І якраз почали видавати довідки. Комендант почав видавати довідки на батьківщину кожному, що хоче. Якраз на мені встановилося довідка. А я отримав довідку, що можу їхати в свою батьківщину, тобто в своє село, село Горби.

Я приїхав у село і так знаєте, так робив увесь час і поступив на посаду інспектора по податках. (Я сам був бухгалтер.) І по податках робив, поки не прийшлося посваритися з головою управи. (Це вже при німцях.)

Голова управи хотів, щоб там якась комсомолка (чи вона комсомолка була, чи ні, хто знає), а просив мене, щоб я підписав документ, що вона комсомолка, щоб її звільнити. А я кажу, як же я підпишу, я ж тут не знаю нічого, я ж приїхав, я ж робив у другому місці. А вона мені сама казала, що вона також розкулачена. Він розсердився на мене і звільнив мене. А якраз у Німеччину транспорт ішов тих робітників, знаєте, що набирали, і я з тим транспортом поїхав. Він мене включив у той транспорт, голова управи. Я з транспортом поїхав у Австрію і в Австрії працював до 1944-го року. У 1944-му році, в останні дні листопада чи грудня, я евакувався з Австрії, бо Австрію вже совети зайняли. Я тікав від них. І я встановився в Мюнхені і там увесь час був і працював у американців. І за це я зараз отримую від Німецької Федеративної Республіки \$55 пенсії, за те, що я працював там. А в 1951 році я приїхав сюди.

Пит.: А як це в 1933-му році довідалися, що Ви куркуль? Чи хтось доносив?

Від.: Я працював на відповідальній роботі, як бухгалтер – розумієте. А це робило саме ГПУ. Ніхто не доносив. А саме ГПУ. Відповідальних робітників, так сказати – хоч я і не був в партії, але бухгалтер райвідділу – це відповідальна особа, і мене ГПУ. А чому мене ГПУ, так сказати, за мене написало, хто я такий? Бо мене перед тим... голова Нестеренко в Єнакиєві, знаєте, закупив 12 штук коней для пошти. І ті коні погинули. А він мав із своїм замісником, ну, непорозуміння, знаєте, як людина людині не переварює. І той комуніст, і той комуніст. І цей його замісник подав у місцеве ГПУ заяву, що Нестеренко винуватий в тому, що 10 коней погинуло від недоїдання.

Мене, як бухгалтера, Нестеренка допитували, і Нестеренко казав, що бухгалтер не мав коштів сміти на так зване, на покуп харчів. І мене визвали теж у ГПУ, по цьому питанню – чому коні подохли. Я сказав, що ніяких перепонів я не давав, розумієте, щоб не давав грошей на покупку фуражу – нічого цього не було. А тільки коні погинули через те, що не

можна було дістати фуражу. Один чоловік, спеціально, від конюхів їздив по всьому районі й доставав харчів для 12 коней. А це знаєте, 12 коней, багато! І знаєте, один раз приїде, доставе – другий раз не доставе. І через те коні подохли, що не було харчів. Мене питався в ГПУ: «Хто ти такий по соціальному відношенні?»

Я кажу: «Селянин».

А він каже: «Ні, не селянин. Кажи, хто ти такий по класовім обличчю».

Я кажу: «Середняк».

Він тоді мені сказав, що я куркуль-середняк.

І вони тоді направили в моє село, хто я такий. І воно прийшло. Якраз тоді ось мені з паспортом справа була. Ото таке, розумієте, що почали – що ти куркуль... не треба видавати. Ти видав на три місяці, а потім стримав на п'ять років.

Пит.: А скільки землі було в Вас?

Від.: Було землі по тому 20 десятин у батька, не в мене, а в батька. 20 десятин – це на гектари буде 22 гектари.

Батька розкуркулили в 1929 році. Ще не було ні 10-тисячників – ну так – 10-тисячників і 25-тисячників. Ще їх не було. Робили це все свої – партійці, комнезами. А комнезами в всеукраїнському, так сказати, положенні, комнезами зробили сім всеукраїнських з'їздів, починаючи з травня 1920 року і до свого самого розв'язку – сім всеукраїнських з'їздів, і на кожному з'їзді виносили резолюції господарства, куркулів позбутися і куркулів вислати. І з цього виселення взяв, так сказати, взяв цей Сталін, взяв розкуркулення (бо мене розкуркулили в 1929 році), а Сталін сказав, що куркулів в колгосп не треба приймати, тільки розкуркулити і вислати. На з'їзді аграрників-марксистів, який в Москві був з 29-го до 31-го грудня 1929 року. І в 1929 році не вислали куркулів, а присуджували, виїзна сесія приїжджала і присуджували на місці – на п'ять років.

І мій батько зостався невисланий до 30-го року. Мого батька оприділили за 6 кілометрів у державний радгосп – 6 верст від мого села. І він там був до, а в ті часи ще були ліберальні закони – ті, що з непу осталися. А його присудили в 1929 році. Він працював у державному радгоспі в 1929–1931 роках. У 1931 році його звільнили. Як він робив то в ті часи – ще не була радикальна, а ліберальна реформа ще існувала. І його звільнили і він поїхав у Дніпродзержинськ, біля Дніпропетровська, і там робив. Приблизно рік чи що пройшов. А в 1932 році, на кінці... А якраз в ті роки, в 1930 році була стаття Сталіна «Головокружение от успехов». І по тій статті стали колгоспники забирати майно, поскільки їх примусили в 1930 році – 64 % було в колгоспах уже. А коли «Головокружение от успехов» – Сталіна стаття появилася, то в 1930 році забрали з колгоспу майно своє і з колгоспу вийшли. Зосталося всього тільки приблизно – забувся – щось з 30 % тільки осталося, а ті всі вийшли.

Коли ж у 1930 році був XVI з'їзд партії, то на з'їзді постановили назад примусом заганять у колгосп.

Пит.: А заганяли як примусом?

Від.: Кожного дня визивали в сільраду: «Чого не йдеш у колгосп?»

Ну, мовляв, так і так... не хочу, чи як там. І кожного дня визивали і обов'язково приймали заяву. Без заяви не приймали. Писали люди заяви і потім назад у колгосп.

А це в 1931 році. В 1931 році дійшла колективізація приблизно до 59 %.

А в 1932 році уже 70 % стало. Забрали всіх, хто повтікав, хто куди-що. Я знайду Вам зараз – от, це є постанова про заходи для підсилення хлібозаготівель, постанова ради народних комісарів УРСР. От ця постанова зробила голод! Дивіться, що ось тут пишеться: «Зобов'язати районних негайно організувати вилучення окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах та радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до комор та насипні пункти тощо. Вилучити хліб з усіх ледарів, що не мають, але мають запаси»¹.

На цій підстанові ніде не мають – а це було. Колгоспниця, № 23–24, 1932 року це приблизно в листопаді. А ось – голова ради народних комісарів УРСУ Чубар, керівничих справ Легкий. Це було 20 листопада 1932 року.

Пит.: В той час Ви це все читали? Ви цим всім цікавилися?

Від.: Я цього не знав. Я вже на еміграції це взнав. Я знаю тільки, що 21 січня, чи то 21 листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників, і забирали все чисто, що не є. Що знайшли – жменю пшона – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребях – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все дочиста.

Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм залишалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях – їм залишалося 25 % і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25 %. Вони також не мали хліба, також голодні були. Але добровільно ішли на цю роботу.

І по цій постанові ніде не вказано, що треба залишити якусь норму хліба на родину. Так ніде не вказано. А це було до нового урожаю сім місяців: листопад, грудень, січень, лютий, березень, квітень, травень і червень – вісім місяців ще було. І нічого не сказано за те, що залишити, а забирати все. І ось Вам написано: «...Негайно... вилучення волосної... хліба розкраденого».

Ніхто його не крав. Ніхто його не крав, але їм треба було виконати хлібозаготівлі. І вони це робили. І все рівно, нічого не зробили, а до голоду привезли.

Люди ж тікали всюди. Найбільше на Донбас, у Дніпропетровськ, у Криворіжжя й в Білорусію – найбільше тікали туди. І привозили відтіля хліба – хто міг, то й привозив звідтіля.

Пит.: Їх пускали?

¹ Цей пункт в оригіналі звучить так: «Зобов'язати РВК негайно організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах та радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до комор, на зсиппункти тощо. Причому вилучати хліб треба в першу чергу у всіляких ледарів, рвачів, що не мають трудоднів, але мають запаси хліба. Здійснюючи ці заходи, РВК повинні опиратись на колгоспників-ударників та передовиків, що в усіх с/г кампаніях – на полі, в молотьбі та інших колгоспних роботах виявили себе, як борці за соціалістичну перебудову села та організаційно-господарське зміцнення колгоспів». Повний текст цієї постанови від 20 листопада 1932 р. мав назву «Про заходи до посилення хлібозаготівель» [Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.; Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: С. В. Кульчицький. – К., 1992. – С. 458].

Від.: Ніхто не пускав. Але вони самі відрядилися їхати, бо була постанова з 1928 року, як почалася колективізація (і це робив уряд український), щоб нікого зі села не пускати, щоб люди не розбігалися, а щоб у колгосп ішли ¹.

Пит.: Чи пригадуєте, як Ваш батько говорив, чи самі пам'ятаєте, як жилося за царя селянам?

Від.: За царя, таким як батько, жилося добре, тільки що було національне, так сказати, поневолення – шкіл не було з українською мовою. Я сам скінчив у 1915 році школу в російській мові, бо шкіл українських не було.

Пит.: А чи люди хотіли?

Від.: Як, хотіли? Ні, за це знаєте, тоді не було навіть й мови. Селянство, ви знаєте, воно не дуже розвинене, не дуже, ніхто б не... якби були школи, але тоді не було, бо це царський уряд там... закон такий.

Пит.: Скільки вас було в родині?

Від.: У родині було сім душ. І оставили по нормі землі. Оставили 10 десятин – 10 десятин відібрали ще в 20-му році.

Батька рахували в 1929 році розкуркуленим, і не тільки батька, а ще чотирьох мужчин розкуркулили в сільраді. Ще не було розпоряджень з Москви, нічого. Це сама робила влада українська, де був Петровський ² і Чубар.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки було господарств у селі? Ви говорили, що розкуркулили п'ятеро господарств. Скільки всього було?

Від.: Було 500 дворів – не таких, а всіх – і бідняків, і середняків, і куркулів. Але вже розкуркулення в 29-му році було. Але ж воно провадилося у 1930 і 1931, і в 1932 роках ще провадилося. Розкуркулили приблизно – ось я Вам читав; радянські ці письменники кажуть, що куркулів було в Україні 15,5 %, таку суму вони приблизно розкуркулювали.

Розкуркулювали не тільки тих, що куркулями зробили, але розкуркулювали уже й тих, хто були середняками, тобто мав 5 десятин, або 6 десятин – і тих розкуркулювали в 1931–1932 роках.

Пит.: А звідки Ваш батько дістав свою землю? Чи то від свого батька, чи купив?

Від.: Від свого батька. Мій дід мав 60 десятин землі. Від свого батька 20 десятин дістав. І дядько ще був у мене – дядько 20 десятин. А дід помер –

¹ Ця постанова вийшла 22 січня 1933 р.: Сталін власноручно (автограф зберігся) написав директивного листа ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (підпис голови уряду Молотова з'явився у передрукованому примірнику), в якому, зокрема, говорилося: «До ЦК ВКП(б) і Совнаркома дошли сведения, что на Кубани и Украине начался массовый выезд крестьян "за хлебом" в ЦЧО, на Волгу, Московскую обл., Западную обл., Белоруссию». В листі вимагалось негайно заблокувати Україну і Кубань, а тих селян, що вже виїхали, заарештовувати та «после того, как будут отобраны контрреволюционные элементы, водворять остальных в места их жительства». Це рішення було продубльоване постановою політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1933 р. Відповідно до цієї директиви вживали усіх можливих заходів, щоб не допустити виїзду селян за межі цих територій. Зокрема, наголошувалося: «Примите меры к прекращению продажи билетов за пределы Украины крестьянам, не имеющим удостоверений РИКов о праве выезда или промышленных и строительных государственных организаций о том, что они завербованы на те или иные работы за пределы Украины» [Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 32, 635].

² Петровський Григорій Іванович (1878–1958) – державний діяч. У 1919–1937 рр. був головою ВУЦВК.

ще осталася бабця і донька одна, тітка моя. Так дід на тітку відписав 5 десятин і на бабцю 15 десятин.

Пит.: І вони разом жили?

Від.: Разом. Разом з дядьком жили. А як розкуркулювали мого батька?

Був закон проведений в українському радянському уряді. Він же ж мав прерогативи влади також, поскільки він хлібозаготівлі виконував і т. д. То – як Вам сказати? Був такий – у мене є – це в книжці і я дописав. Я допис давав у Гарварді, в УНІГУ і мене – мій допис визнав професор Конквест. Як хочете, я можу найти, що за мене Прицак писав ¹.

Був встановлений експертний податок на куркулів у 1928 році. В 1928 році на мого батька – а мій батько ж рахувався куркулем, мав 10 десятин землі – в 1928 році наклали експертний податок ², тобто так звався цей податок. Наклали 500 пудів хліба, щоб дав у 1928 році, щось 50 пудів м'яса, тобто худобу, яєць щось 3 тисячі, там і молока – таке, що його не виконав би за три роки, якби хліб родив, розумієте.

Пит.: Який у вас звичайно був урожай?

Від.: Урожай звичайно був по 50 десятин, по 50 пудів хліба з десятини. Більше, так сказати, не було в той час, поскільки люди не цікавилися

¹ УНІГУ – Український науковий інститут Гарвардського університету, Омелян Прицак очолював кафедру українознавства і був його першим директором (у 1968–1989 рр.).

Роберт Конквест – один із найвпливовіших на Заході радянологів, автор книги про український голодомор «Жнива скорботи».

² Постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 жовтня 1928 р. для господарств із високим економічним рівнем, що мали нетрудові прибутки, на 1928–1929 рр. вводилось індивідуальне (так зване експертне) оподаткування. В статті 28 «Положення про єдиний сільськогосподарський податок на 1928–1929 р.» наголошувалося: «В отношении единоличных хозяйств, особо выделяющихся из общей крестьянской массы в данной местности своей доходностью и при том нетрудовым характером своих доходов, волостные и районные налоговые комиссии исчисляют не по нормам, а на основании общих имеющихся у них сведений, сумму облагаемого дохода этих хозяйств от всех источников в соответствии с их действительной доходностью» [Собрание Законов СССР. – 1928. – № 24. – Ст. 212].

Цим самим щодо більш заможних господарств знімалися будь-які обмеження в оподаткуванні. Хоча у роз'ясненні, наданому в приймальні голови ВУЦВК на листкарту одного з таких довільно встановлених «експертників», наголошувалося, що «до експертного оподаткування с/г податком належать міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим способом. Прибуток від сільського господарства в експертному порядку не може бути підвищений проти норми більш як на 75 %» [ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 356. – Арк. 108]. Однак насправді цих норм не дотримувалися. Посиленню беззаконня та розділенню села на ворогуючі табори сприяла постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Згідно з нею вводилися обов'язкові планові завдання з хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання, причому ці планові завдання «розкладалися» сільською громадою, у якій права голосу не мали заможні селяни. Фактично цією постановою дія закону поширювалася на господарства, які хоч і не мали безсумнівних доказів наявності у них нетрудових прибутків, але за їх розмірами виділялися із загальної маси селянських дворів. Це давало можливість довільно і свавільно визначати соціальний стан селянських господарств, і місцеві працівники цим користувалися на свій розсуд. При ухиленні від сплати запропонованого податку сільрадам дозволялося штрафувати господарство у межах п'ятикратної вартості хліба, який підлягав здаванню. Якщо штрафи не здавалися, то майно боржників розпродавалося. Чверть надходжень від штрафу та розпродажу перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти.

тим, щоб урожаю більше було, бо чим більше урожаю, тим більше хлібодавці... більше кладуть.

І от цей податок наклали на мого батька і він не виконав у 1929 році. Накладається податок у 28-му році, а виконується в 29-му році. Хлібодаток – він не виконав.

І крім того, моему батькові накинули 50 пудів суперфосфати, тобто на буряки, щоб розкидав. А він вже й буряків не сів, раніше сів по півдесятини, а вже тоді не сів буряки. І вони накинули 50 пудів у дворі, викинули, розумієте, й от суд виїжджав і питають батька: «Чого ти не розсів суперфосфату?» А він каже: «Як я розсію, як земля і так родить без суперфосфату».

Суперфосфат і так тільки на буряки, розумієте, розсівався. І йому присудили п'ять років. Два з половиною він відбув, а два з половиною йому відпустили.

Пит.: А що пам'ятаєте про революцію в Вашій околиці?

Від.: Про революцію? Я Вам скажу, що я дуже багато не пам'ятаю в своєму селі. А так знаю, що було. Бо я по фаху працював у Гайчурі, Катеринославської області – поштово-телеграфним чиновником був назначений в 1917 році, ще до большевиків, розумієте. Я працював там.

Але знаю, що вже, як появилися большевики, то землю відбирали не тільки в панів, але й у тих селян, хто мав більше, як 25 десятин землі. Вже відбирали так само при большевиках, уже. При Петлюрі не відбирали, при Директорії і Центральній Раді – не відбирали в селян, хто мав більше, як до 25 десятин землі, а після 25 десятин – уже при Центральній Раді відбирали, хто мав більше ніж 25 десятин – відбирали вже землю.

Пит.: А як взагалі Ви ставилися до Центральної Ради?

Від.: До Центральної Ради – Центральна Рада, що так знаєте, ще так можна було – хоч вони при відступі – трудовий конгрес і ухвалив націоналізацію землі зробити, це вже при відступі¹, як уже вони більше не появилися, але при Центральній Раді можна було жити всім добре – і біднякам, і середнякам, і куркулям, так сказати, так званим куркулям, як їх робили.

Пит.: Чому в Москві не було голоду, а голод був тільки в немосковських районах?

Від.: Та тому, що в Москві, у Московській області, Калузьській, хліб родить 50 пудів на десятину і то тільки жито, ячмін і овес. І то все. Пшениця там не родить. А на Україні вони збирали і наклали податок згідно протоколів, обсервування – 150 до 200 пудів з десятини, де хліба більше, товарного хліба, із десятини врожаю, чи то з гектара врожаю. Чи

¹ Імовірно, йдеться про Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р. У пунктах 1, 2 цього закону наголошувалося: «1. Право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народної Республіки віднині касується. 2. Всі ці землі з їх водами, надземними і їх підземними природними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки». Норма користування землі «не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства» [Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – С. 128–130]. Трудовий Конгрес доби Директорії діяв 23–28 січня 1919 р. Ще 8 січня 1919 р. Директорія УНР ухвалила закон про землю в УНР, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі. За трудовим господарством зберігалося 15 десятин землі, ця земля переходила у спадщину. Мінімальний розмір наділу для безземельних становив 5 десятин.

в Москві, чи на Україні? На Україні товарового хіба більше з гектара, бо тут – вони накладали податок – 150 пудів із десятини. А як вони беруть податок? Вони акти збирають. Акти їм дала УРСР – уряд УРСР дав акти, і вони наклали такий податок, який повинні виконати, розумієте?

Пит.: А скільки пудів десятина давала на Україні?

Від.: На Україні десятина давала до 200 пудів.

Тепер я хочу Вам... ага бачите, від району. Такий плян... Мірчука¹. На Україні 356 мільйонів. Це на 1932 рік. Замість пляну минулого року, 431 мільйонів пудів. Значить, плян минулого року – 1931 – був 431 мільйонів пудів і був виконаний. Той, що було індивідуальних господарств 51 %, я тепер згадав, і тому виконали цей плян, розумієте. А тут у 1932 році люди порозбігалися і знаєте, повмирали, і розумієте, не могли виконати цього зниженого пляну, бачите. Тут 431 – 356, 44 і 31; 77 мільйонів зменшила Москва проти 1931 року. По Середній Волзі – 72 мільйонів пудів замість пляну минулого року 106 мільйонів пудів. А по Московській області – де ж воно – по Московській області 27 мільйонів пудів замість пляну минулого року. Бачите! Московська область – 27 мільйонів пудів, а Середня Волга – 72 мільйони пудів – а вони по території однакові, а може ще Московська область більша за територію Середньої Волги.

Чому це так, що тут більший податок, а в Московській області менший? Тому, що там також родить видайність гектара 100–150 пудів, а в Московській області 50–60 пудів. Бралось з видайности гектара. Большевиків ніхто не обдурить, розумієте. Вони знають, де можна взяти більше і де менше. Але на Україні в 1932 році тому це отрималося, що забрали все чисто під чисту. І то брав уряд, щоб виконати хлібозаготівлі, уряд український, радянський український уряд. Бачите.

Пит.: Чи можна б вернутися до 1917 року. Як це Ви дістали цю працю на Катеринославщині?

Від.: В моєму селі було поштово-телеграфний відділ. В моєму селі був військовий завод, який виробляв хемічні продукти, і там значить пошта була сама, а потім, коли цей завод почав функціонувати, він у 1914-му чи 1915 році став функціювати, що виробляти отруйні гази і там працювало 500 солдатів. Тільки солдати всі робили.

Пит.: Місцеві?

Від.: Ні, не місцеві, а прислані солдати робили там. І село Горби стало пошто-телеграфне – раніше пошта тільки була. А потім і телеграф став, поскільки телеграм багато йшло в військовий завод. Я став учнем на чиновника – це в старий час, в 1916 році.

Я проробив чиновником чотири або п'ять місяців, а приблизно в травні, в 17-му році мене назначили в Гайчур Катеринославської області² поштово-телеграфним чиновником шостого розряду. Тоді чиновники звалися – це не при советській власті, а при царській.

Пит.: Про це наказ прийшов – від Центральної Ради, чи від Петрограду.

Від.: Ні, ділення було поштове таке. Дві губернії було – окружне поштово-телеграфне управління, і це управління було на Катеринославщину і на Полтавщину. Двоє цих губерній. І мене призначили в Гайчур бухгалтером. Я там проробив всього рік, 1918 рік, липень, а в 1917 році в травні мене призначили там, більше року проробив і в мене серце почало

¹ Мірчук – податок на помел зерна.

² Нині – смт Тернувате (залізнична станція Гайчур) Новомиколаївського району Запорізької області.

боліти – не серце, а Бог знає що. Я до фельдшера пішов, лікарів не було в той час. А він послухав, не тим то інструментом, а вухом, каже: «В тебе порок серця».

Я тоді поїхав у Катеринослав прямо. Я знав, що порок серця – то можу померти і завтра, і сьогодні, і післязавтра. Поїхав зараз у Катеринослав у управління і подав заяву, щоб мене звільнили, і мене через місяць звільнили. Я поїхав на своє село.

Пит.: Чи большевики дійшли до Гайчура на початку 1918 року?

Від.: Вже були вони – і то раніше ще були вони, а потім німці стали, приблизно в 1917 році – німці й австрійці – і я при німцях і австрійцях ще працював там¹.

Пит.: А як Ви ставилися до німців і австрійців?

Від.: Та що ж, як ставився? Большевиків прогнали, то добре, але вони так само свій, так сказати, давали напрямок своєї мети і зі своєї цілі, тобто Україною заволодіти як хлібом-фуражем.

Пит.: Чи нарід любив німців?

Від.: Ні – нарід не любив німців. Це вже, як я звільнився, то Махно, а там Гуляй-Поле недалеко – 20 верств Гуляй-Поле, то Махно вже проти гетьманської влади зробив виступ і перерізав усіх вартових, тих, що варта була – розумієте². Та мене вже не було там, я поїхав по хворобі в своє село.

Пит.: А чи люди цікавилися українською політикою, Центральною Радою?

Від.: Ну, аякже, ну ясно, що цікавилися. При німцях навіть були страйки залізної дороги³, через це саме, що вони прийшли на чужу землю.

Пит.: А що думаєте про гетьмана Скоропадського?

Від.: Гетьман Скоропадський був дуже доброю людиною. Він, знаєте, прямо сказав, що кожному наділяється по 25 десятин землі, кожному господареві. Тим, що мають землю 25 там... то тим не наділяється, але тим наділяється безземельним і малоземельним. Кожному – але всім землі не хватить, він сказав, всім не хватить – треба індустрію розробляти. І то правильно він сказав. Тільки неправильно було в нього те, що він пропаганди ніякої не мав. Абсолютно.

Я знаю, в своєму селі – скільки – від 29 квітня 1917 року до листопада 1918 року, гетьман був⁴, але в селі ніхто не появлявся. Був старшина, була варта. Але ніхто з пропагандою гетьманської ідеї й чину не появився. Не було ні одного волосного сходу. Большевики, як приїдуть, зараз волосний сход збирали. А при гетьмані не було того нічого.

А я ж газети вже читав тоді. Гетьман проект узаконив про осушку придніпровських плавень, а при Дніпрі плавень дуже багато, знаєте. Плавні, ті, що заводняється весною і потім сходять, але воно там не сіється. Не можна сіяти нічого, тільки де води нема, там трава росте, сінокоси. То він це узаконив. Прямо придніпровські плавні усушити

¹ Німецькі та австрійські війська вступили на територію України в лютому 1918 р., після підписання 9 лютого 1918 р. договору між Центральною Радою і цими державами. До квітня 1918 р. вся територія України опинилася під їхнім контролем.

² Згідно з ухваленою Радою міністрів Української держави тимчасовою постановою «Про зміну діючих законів про міліцію і утворення державної варти» від 18 травня 1918 р. міську та повітову міліцію надалі, до створення відповідних законів, приписувалось іменувати «Державною вартою», вона передавалась під владу та у розпорядження губернських і повітових старост.

³ Йдеться про загальний страйк залізничників України, у якому взяли участь близько 200 тис. чоловік.

⁴ Павло Скоропадський прийшов до влади 29 квітня 1918 р.

і знаєте. Але його не підтримували найбільше безземельні або незаможні, бо він походив з панів, із поміщиків, він був, правда, великий поміщик. Але урядування його було дуже добре, тільки... правда, варта тих – як вони звалися, забувся, що нагайками били по тілі, вартові. Тільки били комуністів, не розстрілювали, а били комуністів і незаможників, хто дуже кричав за советську владу. То так при гетьмані було.

Пит.: А скільки осіб було в державній варті в Вашому селі?

Від.: Осіб три, не більше – голова варти і двоє вартових. Більше не було, а були спеціальні загони, які на округу звалися, – то там було по 40–50 душ тих, які заколоти робили, то вони осмиряли, то вони, так сказати, окремо, не так як...

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте повстання проти гетьмана?

Від.: Пам'ятав. Було воно – воно в мене в цій книжці. Тут. Були повстання в Александрівському повіті – то Махно – Махновщина, у Хорольському повіті – Динька був отаманом. І на Київщині – Зелений¹ отаман був. І та дивізія, та дивізія, що в дивізії стали називатися.

Пит.: Галичани?

Від.: Ні – не галичани.

Пит.: Залізна².

Від.: То від дивізії були українців при большевиках (свідок читає напівголос). То є в Київщині повітове місто, а я його забувся.

Пит.: Біла Церква?

¹ Отаман Зелений (Терпило Данило Ількович; 1883 (1886?) – 1919) – повстанський отаман, один із найвидатніших керівників селянсько-повстанського руху в 1917 – на початку 20-х рр. в Україні. Народився у Трипіллі на Київщині. Під час революції 1905–1907 рр. став членом гуртка соціалістів-революціонерів, який очолював з 1906 р. За антиурядову діяльність заарештований і засланий у Холмогори Архангельської губернії. У 1914–1917 рр. перебував у діючій армії на Західному фронті. У 1918 р. повернувся в Україну. У листопаді 1918 р. брав участь у повстанні проти гетьманського уряду на Трипільщині. Очолив сформовану у Трипіллі Дніпровську дивізію (складалася з 4 полків загальною чисельністю близько 2,5 тис. чол.). У січні 1919 р. виступив проти Директорії УНР і перейшов на бік Червоної армії. Призначений командиром 1-ї Київської радянської дивізії, що увійшла до складу Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Вів бої з частинами Армії УНР у районі Трипілля, Обухова, Германівки, Григорівки, Ржищева. Допоміг російським військам захопити Київ. Після вимоги більшовицького командування реформувати дивізію за зразком червоноармійських частин Терпило відмовився влитися у Червону армію і відвів дивізію у район Трипілля. Підтримав Всеукраїнський ревком, який виступив проти «окупаційного уряду Раковського» і підпорядкувався Головному повстанському штабу на чолі з Ю. Мазуренком. На початку квітня 1919 р. розпочав бої з регулярними частинами Червоної армії. Повстанські сили швидко зростали і на початку травня налічували 12 тис. осіб. Повстанці під командуванням Терпила контролювали Київський, Сквирський, Таращанський, Васильківський та інші повіти, а згодом значну частину Київщини і Полтавщини. Терпило відмовився надати підтримку отаману Н. Григор'єву, що значно послабило антибільшовицький повстанський рух. Проти повстанців Терпила було направлено червоноармійські загони чисельністю 21 тис. чол. У запеклих боях 11–15 травня загони Терпила зазнали поразки і відступили на лівий берег Дніпра. Протягом червня 1919 р. Терпило кілька разів здобував Трипілля. З початком наступу Білої армії вів боротьбу з денікінцями, але у серпні 1919 р. був розбитий. В одному з боїв з денікінцями неподалік Канева смертельно поранений. Похований у Трипіллі.

² Третя Залізна Стрілецька дивізія Армії УНР, сформована у червні 1919 р.

Від.: Ні, друге.

Пит.: Чи нарід підтримував повстання проти гетьмана в Вашому селі?

Від.: У моєму селі, я Вам скажу, вони то підтримували, поскільки большевики, знаєте, давали по моргу¹ землю для безземельних, малоземельних. А в моєму селі те вони підтримували, але повстанців у моєму селі не було. На Київщині були, в Хорольському повіті були, в Полтавщині, може і ще де було, ну я того не чув, і в Александрівському повіті – Махно.

Пит.: А що Ви думаєте про Директорію?

Від.: Директорія то таке саме, як Центральна Рада була, розумієте. Там немає нічого такого, тільки й того, що Винниченко був, так можна сказати, скомунізована людина, поскільки він був у 1920 році, як не помиляюся, їздив і ультиматом тільки поставив, щоб його в Політбюро прийняли².

Пит.: Як большевики поводитися, як уже вкріпилися, так з початку?

Від.: З початку, як бачите, в 1922 році кажеться не появився. Ні в 1921 році не появився. То знаєте, то таке страшне було, що на зібраннях вибирали сільорга – вибирали найстарішу людину, сільорга. Тобто він не був, а найстарішу людину вибирали на зібраннях, розумієте. При непові, так сказати, велося так нічого, хоч бо землю закріпили за тими, хто, так сказати, працював на ній і все було, так сказати, на підйомі. Як приватна власність стала і бурякові заводи пустили, як не помиляюся, в 1923 році (в нас там недалеко Оглоблинський завод). Оглоблинський завод вже пустили – тільки це ініціатива була приватної спілки, не компартії, розумієте, а компартія не суперечила.

Ну а так, знаєте, у большевиків усе знаєте, так як куди вітер повіє. Сьогодні в одну сторону, а завтра в другу сторону. Так само і в большевиків.

Що не місяць, що не неділя, нова якась кампанія відносно того тільки й того, що при большевиках урвали комітетам незаможнім владу. Вони так існували без нічого, знаєте, нічого так не робили. А в їх раніше влада адміністративна була й то вони її розкуркулювали в 1920-му.

Я ще забувся – мого батька розкуркулювали в 1920-му, як прийшли вони, тільки те розкуркулювання було не таке знаєте, як в 1929-му чи 1930-му. А прийшли з комітетами і питаються – скільки землі маєте? Скільки худоби, скільки там курей, чи от таке все. А батько старався якось неправду говорити. У батька було 20 десятин, а він сказав: «Та мені батько мій дав 14 десятин».

А батько знав, що розкуркулювати будуть, хто мав 15 десятин і вище, тобто неправду сказав. Вони й пішли геть, але в 1921 році, коли директива

¹ Морг землі – у Західній Україні (до 1939 р.) міра землі, що дорівнювала 0,56 га.

² Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – прозаїк, драматург, публіцист, громадський та політичний діяч. У червні 1917 – січні 1918 рр. очолював Генеральний секретаріат Центральної Ради. У тексті йдеться про таку сторінку його біографії. Наприкінці травня 1920 р. В. Винниченко прибув до СРСР, де дістав пропозицію обійняти пост заступника голови Раднаркому УСРР з портфелем наркома закордонних справ, з кооптацією у члени ЦК КП(б)У. Коли ж він ознайомився з економічним і політичним становищем України, державними відносинами між Росією і Україною, національною політикою РКП(б), то зрозумів, що його запрошують до співпраці з тактичних міркувань. Тому відмовився від участі в роботі уряду УСРР і в середині вересня 1920 р. виїхав з Харкова до Москви, а звідти знову за кордон.

прийшла від всеукраїнського комнезаму, явилися – один мій співшкільник, який недалеко мене живе. Його Гнида прізвище, а він перемінив своє прізвище на Лісовик, бо в нього був брат лісовик, визначною особою не в унерівцях, а в боротьбістах¹. І він і ще один з другого села прийшли, забрали кожух, забрали скриню одну (в матері було дві скрині), забрали кожух батьків і на тому скінчилися.

Але як у 1920 році розкуркулювали, то в батька була жалка і сіялка. То я сам у 1922 році відвіз, бо комнезам написав, щоб відвезти. Я відвіз сам те. А те останнє, то вже в 1921 році доконували. Ось воно в мене є. Я тут уже найшов у бібліотеці.

(Читає з книги.)

Пит.: А як у Вас комнезам реагував на таку новину? Що це...

Від.: Вони підчинялися, що з гори дають. Вони підчинялися, вони протестують в таким разі.

Пит.: А ще до непу, чи було повстання проти більшовиків? Чи хлопці значить...

Від.: До непу в моїх місцевостях не було. Там, де були ліси, то там воно було, розумієте, до непу. Наприклад: під Полтавою є ліси, я забув, як вони звуться, під Полтавою там, до 1923 року було. А на Київщині – Хмара також був і Зелений. Це все в 1921 і 1922 роках ще було повстання, на Київщині те саме.

Пит.: Чи в Вас говорили про таких, як Махно?

Від.: Махно, я Вам скажу, то він діяв на сторону советів в більшості. Я його прапор бачив. Я ж у Гайчурі працював і переїжджав. Я його бачив. Два табори – з одного боку один і з другого боку. Два табори в нього. Такий, знаєте виспаний такий. Я сам його бачив. Але він, знаєте, мав прапор, як подивитеся на прапор – скелет на чорному обрії, людський скелет. То страшно, знаєте!

Він ні законів не мав ніяких, знаєте, ні нічого. Як треба... не мав, як треба, з одного табору взяв застрелив і з другого табору також взяв і застрелив. Та й більш нічого.

Пит.: Чи на тому прапорі було щось написано? Чи пам'ятаєте?

Від.: Я от уже забувся, що написано. Написано таке, вроді «смерть капіталістам», так вроді цього.

Пит.: Чи це був череп, чи цілий скелет?

Від.: Череп, череп. Скелет – не скелет, скелет це багато. Череп, череп до половини.

Пит.: З яких людей складався партійний й урядовий апарат у Вашому селі? Вже за большевиків.

Від.: На початку, як волость ще була, то з бідняків, і середняки були теж само.

¹ «Унерівці» – прихильники УНР доби Директорії, «боротьбісти» – члени української партії, які були спочатку союзниками більшовиків, а потім (частково) і членами РКП(б). Ще в березні 1919 р. ліве крило Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) відокремилось у партію УПСР-боротьбістів (комуністів). Боротьбісти були прихильниками радянської форми організації влади і виступали за тісне співробітництво з більшовиками. У серпні 1919 р. після злиття УПСР-боротьбістів (комуністів) з УСДРП (незалежні-ліві) було утворено Українську комуністичну партію (боротьбістів). На початку 1920 р. більшовицькому центру з допомогою підконтрольного йому Комінтерну вдалося зініціювати саморозпуск УКП(б) та входження частини членів цієї партії до лав КП(б)У-РКП(б). В 1930-ті фактично усіх відомих боротьбістів було репресовано.

От я Вам скажу. У моєму селі жив, не жив, а мав – Глібова¹ знаєте, письменника? Чули? То він у моєму селі жив на краю, можна сказати, хутір. Мав – скільки він мав – мав 40 десятин землі, тільки земля була болото. Половина болото, а половина була така, що можна бухати. І оцей син Глібова, того, що письменником був, був у виконкомі також, розумієте. Як спеціаліста його взяли.

І я Вам скажу, що хата під залізом і сарай під залізом у нього, так сказати (але він не бохав сам, а наймав все, цей Глібів). І його вже доньку, цього сина Глібова, у колгосп прийняли і вона в колгоспі робила. Я знаю це теж – це точно. Вона, як свято в Чернігові було – чи померлости, чи народження Глібова, так цю внучку його викликали в Чернігів – вона їздила туди. Але в колгоспі робила рядовою – це розкуркулювали.

Пит.: Взагалі ні?

Від.: Так. Чому, не знаю.

Пит.: А вже пізніше скажім, вже як був неп, то які люди були в партії, в уряді, у Вас?

Від.: З бідняків, із незаможних були. З куркулів не могли бути, бо куркуля не приймуть – розумієте?

Пит.: А чи були приїжджі комуністи?

Від.: Приїжджі – багато було. Тобто їх, як зветься воно, забувся. Приїжджих багато було. У моєму селі в 1934 році був той російський комуніст уже, не місцевий, а російський. Міг би бути й українець, українців по сільрадах багато було, в 1934 і 1935 роках багато було.

Пит.: Ще до того, як втекли зі села, чи мали бути які клопоти з ЧК? Чи пізніше з ГПУ?

Від.: Не мав. Ото тільки мав, але я забувся сказати – я загубив той паспорт, що мені на п'ять років видали. Я стояв у черзі потягу і в мене витягли всі гроші і паспорт витягли. А я вже працював у Старобільському – це приблизно в 1935 році. Я приїхав у Старобільськ, тут почекав один день. Потім міліція сказала, що немає. Значить, вони паспорт витягли для себе, може також розкуркулени, такі як і я, розумієте, але так то є.

І я поїхав у Старобільськ. Питають мене: «Ви працюєте?»
«Працюю».

Тільки я поїхав по справах у Єнакієво, де я працював. Працюю. Він мені на один рік дав паспорт. Коли рік скінчився і... по соціальним положенню, паспорт приніс до... мені прийшлося їхати в село. Я поїхав, коли якраз там мій сусід – Ромащенко прізвище його, – того сусіда на три роки засудили за привласнення майна. Як розкуркулювали, він смушки брав з овець, знаєте, смушки, що на шапку, і там теж на кожух, чи що брав. Його в цьому, так сказати, зловили й на три роки засудили. А він три роки відбув і в сільраді вже був секретарем, розумієте. Так я з ним поговорив. Він каже мені: «Їдь».

Ні, я з ним поговорив і кажу: «Мені треба на паспорт, бо паспорт скінчився». Він, знаєте: «Добре», – а тут росіянин голова сільради, а він секретарем. «Добре, – каже, – я тобі видам. Скільки даси?»

Так я йому 100 рублів дав за те, що він мені довідку дав і на п'ять років, і в Сердинську надали паспорт. На п'ять років.

Пит.: Чи в Вашому селі були сількори – сільські кореспонденти?

¹ Глібов Леонід Іванович (1827–1893) – письменник, поет, видавець. Широке визнання в Україні здобув як байкар.

Від.: Цього я Вам не можу сказати. Я думаю – були з комсомольців. Тільки з комсомольців – таких не було. А з комсомольців були.

Пит.: А чи до Вас приїжджали уповноважені Центрального комітету?

Від.: За це ж я не можу Вам сказати, бо я ж працював у Донбасі, але можу сказати Вам, у Глобино – від мого села 15 кілометрів. У 1932 році, знаєте, предвер'я, як кажуть, хвала передчасність, голод наступає. Вже і голодні і таке інше. То приїжджав всеукраїнський староста – Петровський. І вже в той час знаєте, і розкуркулення і колективізація, і потяг встановився спеціально на 3 кілометри від Глобино, це вже районний центр був. То Петровського несли на руках 3 верстви – 3 кілометри – на руках несли аж до центру в Глобині, як він з потягу встав, розумієте. Це мені розказували. Я не був, але мені розказували, що так було.

Пит.: А що можете сказати про донощиків і сексотів у Вашому селі?

Від.: Такого я не можу знати. Того не можна знати – донощики і сексоти – донощики були найбільше з комнезамів, найбільше з комнезамів, бо це була клясова прибудівка при партії, при комуністичній партії.

Пит.: Чи Ваших дядьків розкуркулювали?

Від.: Так! Обох моїх дядьків розкуркулили. Обох розкуркулили в 1930 році вже.

Мого батька в 1929 році. А знаєте чому? Тому, що в мого батька була хата під залізом крита і комора під залізом крита, от що і через те мого батька настоящим куркулем зробили. А дядька – стільки ж мав, чи більше мав чим я – ще до революції, чим мій батько до революції, бо він мав 30 десятин землі, а мій батько 20 десятин. Там осталася бабціна земля, що їй відібрали – то інша справа. То я Вам скажу, що мого дядька по батькові вислали в 1931 році – він ще й був у колгоспі, конюхом був, розумієте, прийняли в колгосп, а потім вислали як куркуля, що проник. Знаєте, він випивав з партійцями, випивав, знаєте, і робив, знаєте, і робив, так сказати, то все. І він у колгоспі був... остільки що, а потім його вислали, як зпопелучний і клясовий елемент.

І дядька другого також. У того було 40 десятин землі. Відібрали в нього нормально. Оставили 7 десятин, чи 10. Я вже не знаю, скільки оставили. Але також вислали, коли розкуркулювали. Його розкуркулювали в 1930 році – мого батька в 1929 році, а цього, по матері, в 1930 році.

У нього все заховане було. Це мені розказували – то бричку найшли, віялку найшли – жалка захована була, сіялка – це все в батька понаходили закриті, так сказати.

Пит.: А як він сховав?

Від.: У коморі сховав і забив. З одного боку був загін для скоту, а це забив так як би стіна від загону, й там це заховав і це знайшли. І його вислали також. І вони не повернулися. І той не повернувся. За мого батька брата була вістка, що його дерево вбило там, розумієте. Їх на лісозаготівки посілали.

Пит.: А де, в Сибір?

Від.: Ні, в Удмуртську, чи в Мордовську область. Лісозаготівки робили, і в Вологодській області¹.

¹ Удмуртська (до 1932 р. – Вотязька) автономна область, з 1934 р. – автономна республіка в складі РСФРР. Мордовський округ (1928 р.) Середньоволзького краю, з 1930 р. – автономна область, з 1934 р. – автономна республіка в складі РСФРР. Вологодська область утворена в 1937 р. Губернія з такою назвою існувала ще в дореволюційній Росії, з 1929 р. ця територія входила до складу Північного краю РСФРР.

Пит.: Чи був спротив проти колективізації?

Від.: Я за це не можу сказати. Спротив був, звичайно, спротив був, але в моєму селі такого протриву, щоб збройного, то не було. А за спротиви чужі, от це не можу сказати. В моєму селі спротиву не було. А до всього, так сказати, не поступали в колгосп, поки, вже знаєте, ніякого другого виходу не було. Тоді, одні вступали, а другі покидали господарство і тікали геть, за океан – хто де міг.

І з «Колгоспниці України», це а 10 лютого 1932 року.

«Чудовим доказом народження боксів¹. Не зкінчили сіяти перші на селі. Одні з перших у районі засіяли та 10 днів замість тримати, засівну площу збільшили – 212 гектарів замість 193. Бригада цілком ліквідувала неосібку. Весь час перелічували норму виробітку півтора, два рази. Не засіяли ще 10 гектарів в одноосібників, взявши їх на боксір».

Розумієте, це в 1932 році було, коли люди тікали вже, не маючи нічого, ні їжі, нічого. І ще бруньок немає на дереві. Бруньки варили.

Люди тікали, знаєте, тікали й оставляли хату й землю й засій оставляли. І це вони засівали, оці бригади були в колгоспі, що засівали покинену землю. У 1932 році.

Пит.: Коли були на Донбасі, чи Вам було відомо, що діється вдома, в Вашому селі?

Від.: Аякже! Я зустрічав своїх односельчан, у Єнакієві працювали на заводі. Там завод 25 тисяч мав.

А потім – я ще забувся – моя мати вмерла в 1926 році. Як розкуркулювали в 1929 році, то питали тих комнезамців: «А де ж то полотно, що ви прали? Де ж ті рядна, що ви ткали?»

Знаєте, полотно і рядна, це господарські – було по два – було багато тих сивалків полотна – бо з полотна шили сорочки і підштанки. Моя мати вмерла в 1926 році. І питаються: «Де ж полотно?» А розкуркулили в 1929 році – три роки перейшло, чотири роки перейшло. То ж воно перейшло на дітей! На дітей. Навіть полотно того не було, а вони питалися – забулися, що полотно повинно бути. Це ті, що походилися.

А розкуркулювали так, розумієте, ну граба. Граба. Ви знаєте, що це таке? То на грабу все виносили.

Була в моєї матері машинка *Singer*, ручна машинка *Singer*. Продали за 10 рублів, а той ціни тоді не було. Це було в 1929 році. Може 1 тисяча, 2 тисячі, 3 тисячі треба було тоді дати за машинку *Singer*. Продали за 10 рублів. А гроші були, так сказати, вже безцінні.

Пит.: Чи дуже багато напливало розкуркулених?

Від.: Дуже багато. Але не тільки розкуркулені напливали, а й комсомольці і комнезами. Кидали все чисто, бо голод. Розкуркулені те саме. Але розкуркулених не приймали, якщо він не мав довідки, що він середняк, а не куркуль, або бідняк, розумієте. Не приймали ні на шахти, ні на завод, а тільки в кар'єри, де добувають пісок та камінь.

Мій батько теж само, як звільнили, він поїхав у Дніпродзержинськ (я не знаю, як він тепер називається), то тільки мав 52–53 роки і хворий був він. То тільки прийняли на погрузку вугілля. Туди ніхто не йшов, розумієте, на погрузку вугілля або каміння, бо там не... приймали розкуркулених.

Пит.: Чи то була дуже небезпечна праця?

Від.: Вона не то, що небезпечна, а тяжка. Треба силою все робити.

Пит.: А люди на Донбасі, то вже могли якось вижити?

¹ У цитаті з газети йдеться про громадський буксір.

Від.: То є в Донбас в першу чергу, то уряд з Москви направляв все чисто – і харчі, і хліб, і одяг, і т. д. Я, наприклад, у 1927 році купив за 40 рублів шовковий костюм синій, за 40 рублів із Англії, етикет із Англії. Туди все посилали, молоко можна було купити консервоване з Сполучених Штатів Америки. А більше ніде, крім Донбасу, де були шахти чи заводи.

В таких містах, де не було ніякої промисловості, то там нічого не було. Абсолютно нічого. А туди давали все чисто, все – молоко консервоване. Я сам їздив в Сталіне і в Єнакієво – там також було молоко в універмагах.

Я можу Вам сказати таке: багато німців працювало на електростанції – будували електростанцію в Єнакієві. Це для заводу. Там завод мав у той час 25 тисяч людей. Металургійний. То купували – і німців багато було – може 100, може 200 їх там було, з Німеччини наїхали. А все ж видавалося по талонам. А німцям видавали без нічого – скільки хоче – чи два кілограма масла, чи там кілограм, чи два кілограма ковбаси, чи кілограм. Давали без нічого. Так наші люди просили німців, якщо знав якось трохи німецьку мову, то просили, щоб йому купив. Були такі, що купували для тих, що просили їх. А німцям давали все без нічого, бо то, розумієте, чужинець.

Пит.: Це під час голоду?

Від.: В 1930, в 1929, в цих роках, так, під час голоду.

Пит.: Чи Ви бачили голодних селянів на Донбасі?

Від.: Я бачив. Але не бачив, щоб лежав умерлим, чи що. Бо міліція, ви знаєте, за тим слідила і де що, де є чоловік, що сидить – питається, чого ти сидиш і забирають. То я не бачив сам особисто.

Пит.: А чи знаєте, куди міліція брала тих людей?

Від.: Хто знає? Брали звичайно не для відживлення, а щось з ними робили інше. Але вони старалися так, щоб люди не бачили тих, що виснажені від голоду. А місцевих голодних там не могло бути, розумієте, тільки наїзні були.

Пит.: Можете повторити, яке це було місто, де Ви жили в той час?

Від.: Єнакієво.

Пит.: А чи бувало таке, щоб селяни продавали свої речі за хліб? Чи Ви того не бачили? Значить, у Вашому селі.

Від.: То торгушка була. То я сам купував хліб на торгушці. Я забувся Вам сказати, що в мене ж матір вмерла, а батько розкукулений був то репресований, а брат мій – нікуди було діти брата. Малий – 10 чи 11 років. Його з другої кляси вигнали зі школи і він колгоспним свиням давав їсти. А я ж послав йому хліб, купував на торгушці, йому і батькові послав одяг теж само. А батько був за 5 кілометрів у радгоспі. То мій брат чоботи відніс батькові, а йому пальто купив підтримане, бо там же також в радгоспі не давали, хоч голий працюю.

Пит.: А чи хтось з Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ні, ніхто з моєї родини не помер з голоду. Я за батька ще оце не сказав. Як ото «Головокруження от успехов» було. Сталіна стаття в «Правді», так почали відбирати худобу і все. І поголоски пішли такі, що вже все. Так батько заробив 100 рублів – було лишнік його 100 рублів за пазухою. І в 1932 році, приблизно в грудні, поїхав до свого села. А працював він і був на помешканні в сестри своєї в Дніпродзержинську.

Мені казала тітка, що його відговорювали: «Не їдь! Не їдь!»

А він поїхав. Каже: «Дайте мені, хоч я збудую землянку на своїм, тут-во», – а хату розбили і залізо забрали на машинно-тракторну станцію. І він каже їм: «Я збудую землянку й буду жити».

А вони: «А, та ти ще приїхав землянку будувати».

Голова сільради був з того села – Медведенко вона, жінка, прізвище Медведенко. І комнезам був Омелько Щербина. Взяли його, обшукали. А за ним невиконаний експортний податок¹ був, розумієте. Обшукали – знайшли 100 рублів. Він заховав їх за пазуху. Найшли. Відібрали гроші. Сказали: «Іди куди хочеш, тільки в селі щоб ти більше не був». А він же ж відбув кару і мав документи, що відбув кару. І він узяв мого брата, звуть його Олександром (12–13 років) і пішов на станцію. А тут йому сказали, де працює його знайомий, від цього брата, що мені видав довідку, щоб я отримав паспорт.

Станція Олексіївка – радгосп ім. Чапаєва. Це приблизно 30 кілометрів від станції Олексіївка. То він приїхав до того, а той був п'яниця і там розсердився за щось. І «ти куркуль» на батька. Це вже мені мій брат розказував – мій брат там був. Ти куркуль, пішов звідси, щоб тебе не було, – а він з бідняків, розумієте.

Прийняв зараз і працював батько, а потім комісія приїхала виявити, хто куркуль, щоб виселити з радгоспу. Так він перестав їсти (це мені розказувала жінка того, що там працював), перестав їсти, а вона з ним також посварилася й приїхала в те село, в моє село, в село Горби. І я зустрівся з нею – вона мені розказувала (чи вона правду говорила, чи ні – хто його знає), каже: «Ми запрошували, йдіть їсти, чого ж ви не їсте нічого?»

Він каже: «Я не хочу».

А він певно хворий був, а потім помер, розумієте, у радгоспі помер.

А брат мені написав: «Чи я не можу до тебе приїхати?»

Кажу: «Я б радий тебе прийняти, та я на такому самому, а вже за мене знали, що я куркуль, але я ще працював». І він поїхав до другого брата, до мого, який в Гробицькому заводі глазуровальником працював. Також страдав зимою, щоб не найшли його. Зимою на дворі спав у соломі, щоб не найшли, бо були компанії такі, що ловили таких.

Пит.: Що це була за компанія?

Від.: Компанія по виловленню [нетрудо]вого елемента, це по селах. А... це район був Оглобин і він в районі встоявся в такому-сяком там, яюсь, я не знаю, як устоявся. Так мій брат приїхав по нього, а я йому посилав, що міг. А потім він устроївся – прийняли його (брата цього меншого) хліб возити в радгосп. Також радгосп ім. Чапаєва, коло станції Оглобина. І він возив хліб. Він казав мені, що багато на нього доносили, що він куркуль, але його тримав директор колгоспу, тримав не виганяв.

Пит.: Взагалі, чи багато людей в Вашому селі померло від голоду?

Від.: Я думаю, приблизно – у мене десь було, я давав колись зізнання – в Український Конгресовий Комітет – я давав зізнання. Я давав приблизно і в район. Тільки не знаю чи воно у мене є. Приблизно четверта частина в моєму селі померла.

Пит.: Чи чули, що сталося з священиком у Вашому селі – з церквою в Вашому селі?

Від.: З священиком – я так чув, але не дуже. Бо там перемінялося, коли ці священики. Як вони звалися, я вже забув.

¹ Експортний податок. Див. раніше.

Пит.: «Жива Церква?»¹

Від.: Так, «Жива Церква» була вже. Що з тим священиком трапалося, не знаю, коли вже церкву розібрали. Але священик, який був до того, то той втік геть. Десь може... хто його знає.

Пит.: А коли?

Від.: Приблизно в 1928 році, чи в 1927.

Пит.: А як довго в Вас був священик у церкві?

Від.: За це не можу сказати, але так з півроку, рік був. Але як мені розказували, як церкву розібрали, а церква в нас уже стара була – то геть забрали іконостас (а іконостас у нас був із дерева), то комнезамців, як ті... позабирали все те і запалили коло церкви, і все згоріло. А дзвони – дзвонів на дзвіниці було п'ять у нас – то дзвони геть звалювали відтіля активісти, комнезамці, комсомольці також само. А церкву, то вже не знаю як – розібрали зовсім. Я це вже не знаю.

Пит.: Скільки разів Ви верталися додому після того, як втекли в 1926 році?

Від.: Один раз, як їздив по паспорт... В 35-му, 34-му, тако.

Пит.: А в чому бачите причину, джерело всіх тих..?

Від.: Всього цього? Я бачу це все в марксизмі-ленінізмі, в комуністичній партії, яка започаткувала колективізацію села на з'їзді. А на XV з'їзді компартії в Москві в грудні 1927 року. Все зло від марксизму-ленінізму. Все зло! Клясова боротьба і переслідування віруючих – все це з марксизму-ленінізму. І Сталін коли відчитувався, то говорив, як вже відчитувався, коли колективізація вже зроблена була (в мене є документ), говорив – бідним господарствам не вийти з злиднів – то Сталін на доповіді говорив – тільки одне, що зробити, це велике аграрське господарство. І це є в Комуністичному маніфесті 1848 року. А вони є комуністи! І вони з Комуністичного маніфесту взяли колективізацію, де сказано, чорним по білому і написано – бідні сільські господарства об'єднати в велике підприємство, так написано. Все зло починається від колективізації. Український нарід був прив'язаний до землі. Ви знаєте, що вони пішли за Леніном, який сказав – земля селянам, фабрики робітникам. Вони дурили. Ще довго їм дадуть... власність.

Якщо всі росіяни наші вороги, 130 мільйонів у Росії, а 10 на Україні, то бідна наша година. Я вірю, що росіяни також терплять, що не всі росіяни імперіялісти. Може, не до тої міри, що інші народи. Всі росіяни імперіялісти, а все ж таки терплять. Правда, росіяни не саджать у в'язниці за російський патріотизм. А це не правда. Він цього не знає, він московський імперіялізм і російський імперіялізм тільки говорить, а це не правда. Я знаю, так сказати, терміни, коли саджать за російський патріотизм, так само, як за український. Огурцова – Ви за такого чули? То сидить за російський патріотизм. Він видавав журнал «Вече», тобто взяв із Новгороду назву.

Пит.: Осіпов чи Огурцов?

Від.: Огурцов. Він уже сидить 10 років за цей журнал. А цей журнал був російський патріотизм, не советський.

¹ У 20-х рр. ХХ ст. внаслідок розколу Російської православної церкви (РПЦ) в Україні виникла обновленська жива церква (ЖЦ), офіційна назва якої з 1923 р. – Українська синодальна церква. В перші роки свого існування частково підтримувалася більшовиками. На початок 1925 р. – друга за потужністю церковна організація на терені УСРР.

А бачите, він не знає, а змішує і советський імперіялізм, і російський, чи то советський патріотизм, і російський патріотизм, змішує в одну купу. Москаль, або російський імперіялізм. А то є неправда. Російський патріотизм, це одне, а советський патріотизм, це друге. Це є в тих 15 томах, що випустили українські советські письменники. Це є, розумієте, советський патріотизм. І він змішує одне з другим. Ви читали в «Українському житті»?

Я йому написав, що це є неправда. Я тільки написав, що Огурцов сидить, бо я забувся прозвище в той час, як писав. А потім я найшов. І потім, російського імперіялізму немає. То є радянський імперіялізм. Все береться з догм і надолужень Леніна. Все береться з Леніна. Що буде радянська влада по всьому світі, що буде комунізм по всьому світі. Все це береться з Леніна. В мене є витяги, що Ленін по цьому питання говорив, в газеті. Біднота.

І от бачите, як він змішує російський патріотизм із радянським патріотизмом. А крім того, треба мати на увазі, що советська мова і советський патріотизм тільки може бути той, що національна по формі і соціалістична по змісту, тобто советська по змісту мова. Це є мова советська, а не українська чи російська.

Пит.: А які були національні відношення на Донбасі між різними національностями?

Від.: Я б Вам сказав – не було такого нічого. Бо тих, що повтікали є, взяли до господарства і поприймали їх на роботу, то вони ж таку норму хліба получали, як росіянин, чи грек, чи болгарин, чи українець. Я це по собі знаю, що норма хліба була по категоріям два з половиною фунтів, два фунта і один фунт, дивлячись, яку посаду займала людина. А на те не дивилися, ні на нічого, якщо розкуркулений – також не дивилися на нічого – чи він росіянин, чи він українець – клясово чужий елемент, так не приймається на роботу.

У Донбасі, там такого не було, щоб то.

Тепер, російський імперіялізм: я маю це в своїх тих, що до друку буду здавати. Російський імперіялізм, то була царська влада. А це є советський імперіялізм, бо вже ж існує 66 років. Бо вже людей поробили советами, комуністами. На Україні п'ять мільйонів комуністів тепер. І то є вони не всі росіяни. В Україні 7,5 мільйонів комсомольців і вони ж не всі росіяни. І в колгоспах кожний бригадир, кожний старший, кожний голова, чи хто – мусять бути членами компартії. І компартія править, це всім відомо в всьому світі – що компартія править. Без компартії, без підпису компартії, уряд советський не видає ніякого закону, тільки партія повинна підписати.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте українізацію 20-х років?

Від.: А чого ж ні, пам'ятаю. Я якраз на екзамені був. Це було в 1926-му, приблизно в 1926-му, а може в 1927 році. Я перейшов... першу категорію, отримав на українізації. Комісії перевіряли сільоргани, так сказати, сільвідділи райвиконкому і пошту і телеграф, чи комунальний там як... чи що, чи доктора перевіряли, й то в парку – всі могли завдавати питання, розумієте. Мені такого питання не завдавали – хто я по клясовому признаку. Не завдавали, не прийшлося нічого брехати, розумієте.

Пит.: А чи вважаєте, що то була мудра політика, чи ні?

Від.: Українізація? Я думаю, що раз держава, значить і українізація повинна бути. Раз держава українська, хоч вона і советська, а по советським законам прерогативи ж влади мають якісь в УРСР – мають! Отже робили хлібозаготівки. Вони робили. І колективізацію вони робили. І класову боротьбу вони робили. Класова боротьба, вона й жорстокіша в Україні, це українські письменники, ті що видали 15 томів пишуть. І ми повинні їм вірити. То ж не москаль пише, а українські письменники пишуть, тобто українські радянські письменники. Я правильніше сказав би, що вони є радянські письменники, які володіють українською мовою. Вони найбільше роз'ятрювали класову боротьбу на Україні. І не було ні в одній республіці, крім України, чи то в РСФСР, чи то Грузія, чи то Вірменія, не було однієї республіки, де була б класова надбудівка в селі... В кожній республіці – чи в Грузії, чи в Естонії, чи в Молдавії – не було. Тільки на Україні. Я можу найти Вам документ. На Україні. Завдяки постанові КП(б)У й уряду УРСР, на Україні люди (ну як воно, я можу найти), на Україні організуються комітети незможних селян в травні місяці 1920 року. (Я можу Вам найти документ із Енциклопедії Кубійовича.)

Пит.: Чи серед членів комнезаму були Ваші особисті приятелі, чи родичі навіть?

Від.: Ні. Такого не могло бути, бо комнезами ж куркулів не любили. Це одне. А тепер, комнезами, це надкласова прослойка в українському селі й їм напхали в голову, що куркуль то є багач, експлуататор, то є і такого не могло бути. Я мав свого, так сказати знайомого, не знайомого, а сусіда, який в комуністи пішов. Я з ним потім ніякого діла не мав більше. Хоч він до мене правда інколи і здоровкався, розумієте, як зустріне, але він також, він в селі був. Бо він був по-перше комісаром полка в Черкасах. Мій однорічник. І він у 1921 році приходив, а я був хворий тифом. Приходив, його двох назвали розкур[кулювати], його і ще одного з другого села Гривки – Ромашко прізвище. То він не прийшов зараз. Той розкуркулив значить, скрині там витяг на двір, кожухи там позабивін, потім прийшов і сказав: «Ходім, вже годі».

Це через півгодини, може таке було. Але сам не прийшов, щоб розкуркулювати, бо він же ж сусід і однорічник, по школі, розумієте.

Пит.: А як Ви ставилися з початку до радянської влади?

Від.: Я негативно ставився.

Пит.: Від самого початку?

Від.: Від самого початку, бо бачив Махна із тим прапором із скелетом голови, надгруддя. Я негативно ставився абсолютно до радянської влади і потім я ще негативно ставився, що взагалі, відбирали щ землю. Відібрали – 10 десятин землі по нормі оставили. І ще тому, що ця влада, яка переслідує віруючих, яка переслідує церкви, яка переслідує... А що робили з куркулями? Але я Вам зазначую, що тут багато є тих, які були патріотами советськими. Але вони тільки бояться їхати тому, що вони чимсь так – чи з армії дезертирував, чи в полон попали. А ті, що в полоні були – Сталін не визнавав – «изменники родини» були, розумієте. Їх багато тут є, тих, що советську владу. От я Вам скажу, я вам начитував Лавріненка¹. То був патріот, советський патріот, тільки

¹ Лавріненко Юрій – український літературознавець, публіцист, есеїст, критик. Найвідоміша праця – «Розстріляне відродження» (Париж, 1959). На початку 1930-х – студент, а потім аспірант Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка.

український, український патріот, українського значення. Але він советський був всім своїм є. І його також (у мене є документи) засудили на три роки. Мені говорили, що на три роки засудили. І він доповідь робив (є в мене, що він і в колективізації був і в хлібозаготовках). Я Вам начитував. І він робив доповідь у 30-ліття в 1963 році на Бавнд-Бруці¹ і він говорив – росіяни, росіяни, росіяни! Тому що він на себе не скаже, що й він робив, а він на другого хоче скласти. А він також участь приймав (це в документації є).

Пит.: Яка, на Вашу думку, частина Вашого села підтримувала советів?

Від.: Советів підтримували всі безземельні і малоземельні. Поскільки Ленін сказав – земля селянам, фабрики робітникам. Вони думали, що землю дадуть їм на власність. А воно вийшло навпаки. Якби вони знали це наперед, то і в колгоспах може б нікого не було – знаєте.

Пит.: Щиро дякую за розмову!

¹ Бавнд-Брук (Баунд-Брук) – місто в окрузі Сомерсет штату Нью-Джерсі, США. Для українців західної діаспори Баунд-Брук має особливе значення: духовний центр українського православ'я в Америці знаходиться у містечку Савн-Бавнд-Брук. Після того, як в 1949 р. видатний церковний діяч Мстислав очолив УПЦ в Америці, було вирішено збудувати церкву-пам'ятник на пошану мільйонів українських селян, вигублених сталінщиною в 1933 р. Нею став храм св. Андрія Первозванного у Савн-Бавнд-Бруці, освячений 1965 р. При в'їзді до храму знаходиться пам'ятник княгині Ользі, а біля церкви – пам'ятник В. Липківському. Там само збудовано культурний центр, до якого входять Музей церковних святощів з етнографічним відділом, бібліотека на 140 тисяч книг та концертний зал на півтори тисячі місць; діють школа релігії і українознавства, друкарня. За церквою знаходиться православний цвинтар-пантеон, де розміщено майже 6 тисяч могил відомих українських діячів: політиків, державотворців, учених, служителів церкви, письменників, художників, музикантів.

Інтерв'ю ЛН09

Анонімний оповідач, народився 1900 р. у козацькому селі Шишлівка, пізніше Броварків, тепер затопленому Кременчуцьким водосховищем. Був одним із трьох дітей селянина-середняка. Подає цінну інформацію про громадянську війну, 20-ті роки і встановлення радянської влади на селі. На початку революції «люди плакали за царем». Потім діяли різні політичні сили. За нової економічної політики (1921–1928) «люди жили добре». Пізніше виник збройний опір колективізації, бо «люди не хотіли, щоб землю віддавати». Навіть СОЗ (суспільна обробка землі), вільніша форма колгоспів, викликала опір. Оповідач говорить, що найзапекліший опір колективізації чинили колишні червоні партизани, які боролися за землю і свободу. Найзаможніші селяни першими вступали до колгоспів, напевно, сподіваючись уникнути розкуркулення. Також до села прибували різні приїжджі люди. Оповідач і вся його родина вступили до колгоспу під час першої хвиля 1929 р. Розкуркулення тривало довго, «не один рік», багато людей утекло від нього.

Під час голоду вмیرали цілими родинами, у тому числі сім'ї червоних партизанів. Перед голодом оповідач ненадовго їздив на Кубань, де під час голоду ситуація була ще гірша, ніж в Україні. В оповідачевому селі в 1932–1933 рр. у людей позабирали всі продукти, а навесні ще й реквізували насіння. Люди закопували харчі й зерно. Оповідачевого тестя вислали до Сибіру. Він також втратив багато інших родичів, і «ноги пухлі були страшенно». «Колгоспи були в хлібі. Хліби були. А люди подохли». Оповідач описує комнезами як «найпершу зброю советську», однак їхні члени також помирили. Призначали гробоків підбирати тіла і ховати їх в ямах. За оцінкою оповідача, в його селі померло 25–50 % людей. Він пов'язує все це зі свідомою спробою влади зламати Україну голодом.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися?

Відповідь: У 1900 році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: В селі Шишлівка. А тепер село Броварків. Як затопили наші села понад Дніпром, моє село було 10 кілометрів від Дніпра, і село за 10 кілометрів затопили.

Пит.: Ви пам'ятаєте, як це сталося?

Від.: Ну, як. Будували Дніпрогес¹ на Кременчуку.

Пит.: А Ви це самі бачили?

Від.: Ні, де ж я то там був тепер? Як затопили, то ми на еміграції. Ми того не бачили, нічого. Це тільки знаємо, це нам писали, що нема сіл і все.

Пит.: А Ви раніше казали, що Ви з козацького роду.

Від.: Усі села наші то козаки. У нас село було козаче. Із сходу козаки, козацьке суспільство було й побудували собі школу. А потім, пізніше, через декілька років (не пам'ятаю, скільки це років пройшло), що держава відібрала, за царизму. Цар забирав козачу цю школу й зробили державні.

Пит.: А Ви козачу школу пам'ятаєте?

Від.: Ну, пам'ятаю. Ми ж ходили в ту школу. Тепер оце як затопили все понад Дніпром, то і школу затопили. Зліквідували. Перенеслися в другі села і виїхали люди хто куди хотів. Не забороняли. Можна було їхати, хто куди хотів, аби розійтися.

¹ Ідеться про Кременчуцьку ГЕС. Кременчуцьке водосховище було заповнене водою у 1959–1961 рр.

Пит.: А хто вчив у козачій школі?

Від.: У козачій школі вчив учитель державний, не селянин.

Пит.: Як Вам жилосьь до революції?

Від.: Ну, до революції не однаково жили всі. Хто мав землі більше, той ліпше жив, хто менше, той бідніше жив. А так то жилося добре, так як було. А для таких людей, що малоземельні були, то для їх було, сказати б то трудно вато трохи жити.

Вони ж не думали, що то буде гірше. А як радянська влада пропаганду робила, що земля буде селянам, а фабрики, заводи – робітникам у містах.

Ну, то багато пішло в червоні партизани, щоб добитися землі й волі.

Пит.: Чи можна Вас спитати, скільки землі було в Вашої родини?

Від.: Ну, як про садибу – 10 десятин було в моєї родини землі.

Пит.: А скільки Вас було?

Від.: Ну, для нас хватало. Родина не була велика. Нас було троє – два брата і сестра, і батько і мати. П'ятеро осіб.

Пит.: А що пам'ятаєте про 17-й рік?

Від.: 17-й рік – тут треба цілу книгу писати, розказувати. Треба коротше щось нам робити. 17-й рік як прийшов, то одні пішли до червоної влади, а другі пішли набрали загіни, та воювали з червоними, поки перемогла Росія. Бо Росії помагали американська й англійська держави. І вдягали, і вбирали, і годували – все! Все умундування, всі пікі, все на світі давали Англія й Франція і ті, щоб установити колгосп, щоб установити советську владу! А ті, що воювали проти советської влади, то що ж?! То були затіни малі, не мали більше сили. Коли вже двинулися росіяни сюди, то набирали тих, які хотіли землі і волі. Молодих.

Пит.: Чи в Вас були такі, які хотіли Україну самостійну?

Від.: Ну, аякже! Та ж всі хотіли самостійну Україну, що не ішли до советів, й партизанку.

Пит.: А в Вашому селі яких було більше?

Від.: У нашому селі було більше цих бідніших, як багатих. То ті всі й пішли за землю й волю туди, а ті, що осталися, то були такі, що пішли таки, що поїхали на першу еміграцію ще пішли, як не витримали, то пішли. А багато таких, що їх побили там, як де захватили ті загіни. То побили всіх.

Пит.: А Центральну Раду пам'ятаєте?

Від.: Центральну Раду? Та це далеко трохи від нас було, діялося в Києві – 150 кілометрів було нам, так що до нас мало що доходило.

Пит.: Значить, вони не мали влади в вас, Центральна Рада?

Від.: Центральна Рада в селі не мала нічого, тобто, це в селах, що далеко від Київщини. Церкву хотіли, то й то не могли. Ми хотіли свою церкву, щоб по-українському правили, щоб була вже українська церква. Не могли зробити, бо багато найжджало російських священників і пропагувало проти нашої української церкви. А чиста річ, батьки і діди наші й то й друге всі кричали за царя: «Боже царя храни, сильный, державный, царствуй и на славу нам. Царь православный, царствуй, и на страх врагам».

Пит.: Це ваш...

Від.: Це гимн такий був царський.

Пит.: А це співали ваші...

Від.: Батьки і діди наші співали й хотіли, щоб воно так і було.

Пит.: А хто хотів української церкви?

Від.: Та хто ж?! Селяни хотіли, ті, що вже молодші таки. Батьки не хотіли, а я ще молодий був, може молодший за Вас. Скільки Вам тепер?

Пит.: 22.

Від.: Ну, то мені так було – як революція стала, то мені було 17. Брат старший був на три роки від мене, то вже йому 20 було. То він був цілком за

новою владою, за петлюрівською. Він був в петлюрівських командах, і вже як емігрували, а ті осталися тут у Київщині, Полтавщині, а вони через Дніпро перейшли туди, а там вже був той Холодний Яр¹ – вони і ще воювали там з партизанами, з червоними.

Пит.: То Ваш брат там був?

Від.: Брат там був, а потім, як прийшли взяли цю Лівобережню Україну, то Київщина вільна була, той бік її Правобережжя. Ну, то ті що мали можливості, і брати і всі, то в Холодний Яр туди повтікали і там ще то вони скільки сили мали, стільки трималися. А як уже тут упоролися, то Червона армія тоді перевалила Київщину і захватила те все й їх там усіх тих. І відтіля оголосили амністію – хто амністувався, то значить, і брат тоді амністувалася і прийшов додому, і нічого вони його не розстріляли. Аж уже пізніше він побув у 29-му році, чи в 28-му році? Він емігрував аж у Донську область, сам. Пізніше забрали й жінку, й доньку (в них дівчина була) туди і там жив уже аж поки німці прийшли. А ми тут жили, то ми ще осталися живі так само тут.

Пит.: Вас не переслідували?

Від.: Нас не переслідували. Так у колгосп вже пішов та робив у колгоспі день і ніч.

Пит.: А чи пам'ятаєте владу гетьмана Скоропадського?

Від.: Майже не пам'ятаю, бо вона тільки стала і тут зараз незадовго її зліквідовано. Петлюра організував війська й також гетьман – він емігрував.

Пит.: А чи хтось з селян підтримував Скоропадського в Вас?

Від.: Тут підтримували, підтримували. Ті всі, що мали багато землі, більше підтримували. А ті, що малоземельні, то ті пішли до червоних, а ті що середняки – ті, що по 10, по 15, так трималися петлюрівської.

Пит.: Які були отамани у вас? Значить, від петлюрівських загонів?

Від.: Від петлюрівських загонів, то отамани були такі, що я знаю, що Єфремов² там був уже, я їх не знаю всіх прізвищ, тих, що були в Центральній Раді³.

¹ Холодний Яр – урочище неподалік Чигирини і Мотронинського Троїцького монастиря, нині Чигиринського району Черкаської області. У 1918–1924 рр. тут був центр діяльності загонів, які боролися проти денікінців (революційний комітет «Чигиринська республіка» під проводом Коцура), і повстанські загони прихильників УНР, що вели завзяту боротьбу проти радянської влади. Повстанські загони Холодного Яру оперували на відтинку Черкаси – Чигирин – Знамянка – Дніпро, їхнім осередком був Мотронинський монастир, одним із найвідоміших командирів був учитель із с. Мельники отаман В. Чучупака. Серед повстанців Холодного Яру, які нараховували кілька тисяч, крім селян із навколишніх сіл, були і вояки з Кубані, Київщини і Галичини.

² Єфремов Сергій Олександрович – громадський, політичний і державний діяч, публіцист, літературознавець. Ідеолог і теоретик Української революції 1917–1920 рр., був одним із ініціаторів і учасників створення Української Центральної Ради, заступник голови УЦР, генеральний секретар міжнародних справ у першому уряді УЦР – Генеральному секретаріаті. Засудив гетьманський переворот, у часи Директорії УНР відійшов від політичної діяльності. Працював в УАН. Із встановленням радянської влади певний час перебував на нелегальному положенні, у 1921 р. був амністований радянською владою, у 1922–1928 рр. – віце-президент ВУАН, член господарської управи (1924–1928), фактично керував повсякденною роботою академії. Не приховував свого негативного ставлення до більшовицької ідеології та радянської влади. У 1928 р. його звільнено з усіх посад, які він обіймав в академії, у липні 1929 р. заарештовано, а в квітні 1930 р. засуджено по справі СВУ.

³ Імовірно, мається на увазі відомий український вчений С. Єфремов, якого вироком Верховного Суду Української РСР від 19 квітня 1930 р. разом із низкою інших діячів було визнано винним у створенні й керівництві підпільною контрреволюційною організацією «Братство Української Державності». У вирокі вказувалось, що БУД на чолі з С. Єфремовим з 1920 по 1921 рр. готував збройне повстання, керував куркульським та диверсійним бандітизмом в Україні. «Братство» нібито здійснювало масовий та індивідуальний терор проти робітників і селян та організувало на теренах України мережу контрреволюційних бойових організацій.

Пит.: Ні, я маю на ввазі в вас, у вашій околиці?

Від.: У нашій околиці не було таких, щоб вони були командирами української армії.

Пит.: А як довго в Вас продовжувалася боротьба проти большевиків?

Від.: До 20-го року. Вже в 20-м році то вже вони емігрували ті всі російські війська. А ці вже люди хто де куди, а хто не емігрував, то остався, то совети позабирали та подобивали.

Пит.: Чи пам'ятаєте похід Петлюри і поляків на Київ? Чи в вас знали про це?

Від.: Про поляків на Київ?

Пит.: 20-й рік. У вас не чули?

Від.: Я не знаю. Це далеко дуже від нас. Може, вони були якісь там відбувалися. Я не знаю.

Пит.: Чи Махно дійшов до Вас?

Від.: Ходив по селах наших Махно і Середи, і Тютюнник і всі. Оце понабирали. Якби же вони зробили одне були, то можна б було боротися. Як вони одні проти другого воювали, сам себе й бив.

Пит.: Чи знаєте якісь цікаві анекдоти чи оповідання про тих всіх? Тютюнника?

Від.: Ну, такі оповідання, то такі ж оповідання були, поки ми тоді їх більше знали, тепер уже позабували. Як то казали, що то неможливо тут сказати зразу. Я не знаю. Тепер вже позабував оці всі ці приклади. Це уже 60 років минуло. Були. Кожні загони якісь мали. От такі всі прихильні до Тютюнника і до Середи і до всіх. А так, тепер що – то там напутати, то Вам таке не потрібне.

Пит.: Та багато часу вже минуло.

Від.: За Петлюру то я не пам'ятаю, які ми мали припіви, або щось таке.

Взагалі, найбільша була біда, найбідніша була та справа, що могли б ще були триматися. Що неосвідомлений був нарід ніяк – про петлюрівську, скажемо, всю програму й то й друге, як то програма – то майже ніхто не знав. Щоб народ був свідомий, яка то програма – то могли б вже були підтримувати більшість. А в селі, як бідне село таке було – наше село велике не було, бо як ми в школу ходили, то 350 дворів було тоді, так учитель казав нам – то я пам'ятаю, що 350 дворів. А тепер як вони вже розкуркулили, повивозили людей на Сибір там то що, то постріляти – багато постріляли, тих, що були взагалі проти радянської влади. І ті середняки, всі вони були проти радянської влади. У нас земля, якої було 10 десятин тієї землі, як 10 гектарів не так як акер, це два акра треба на гектар. То всі вони не бажали радянської влади, а підтримували більше петлюрівщину й гетьманщину. І тепер гетьманців багато. Підтримують гетьмана. І то нам нічого не варта, бо вона тільки пошкодила. Щоб вона була і гетьманщиною, то було б зовсім інакше. А то що? І так їх похоронили всіх тих, ті що мали яких по 20, по 30, по 40 десятин, були такі, й що до 100 мали – то пропащі люди зразу. Совети повинищували всіх.

Пит.: А що думаєте про білих?

Від.: Білі ішли через наші села так само. Їхній генерал – Денікін. Проти того ніхто (проти їх) нічого не мав. Взагалі, він нічого не міг робити, нічого, а тільки пройшов. А таки воювать треба було знати, із советами, треба було. І через це найгірше було отриматися. Що і той, і той за цілу, неділиму Росію. А Росія взагалі (чи ж Червона армія) і лєнінська тоді ж була, ще тоді сталінська ще не була програма, то Ленін ж тоді був. Земля і воля селянам. Пішли батьки і були й такі, що й син і батько

пішов в Червону армію, щоб мати землі і волі. А тоді, пізніше вже казав мені сусід той, він і не був у партизанах, а тільки бідненький такий був чоловік, та тепер вже аж казав, а це уже при радянській, як ось німці вже прийшли. То він казав, що ліпше вже ходи, бо в нього землі вже майже нічого не було, а він один тільки був, а він ходив усе тоді з Яконовим, ще були там – Херсонщина, там Таврійська губернія, Херсонська. Там були великі маетки, страшні. Туди наші селяни ходили і він ото ж ходив. То він же каже: «Я ж ходив тільки шість місяців». Кожний рік він піде оце весною, 9-го травня й до Покрови. Шість місяців не робив, а шість місяців гуляв тоді вдома. За нічого. Робив щось вдома. А тепер каже, як уже в колгоспи стали, уже, тепер живе кожний день, день в день, рік у рік. А тоді же тільки шість місяців. А вони ж воювали за ту волю, оці бідні. А вона така воля їм лягла на шию, що вони раді, якби вернувся той час, що давав їм шість місяців. Він заробив гроші, купив собі хліба і топлива і всього. А шість місяців гуляв.

А були такі, що робити вміли і любили робити, то він ліпше жив, як той багатий. Він там заробить гроші, а мав професію таку – одержував шив. А другий чоботи шив добре селянам. То він цілу зиму сидить у вас, дядьки беруть до себе додому, щоб він шив у вас у хаті. І платять йому гроші за працю, що він зробить, і все годує його. Без грошей не береться, нізащо. І в нього гроші. І ті, що заробив цілі, а тут же він кожний день працює й харчів не треба йому, то в нього позичали. Такі були дядьки, що позичити у того грошей з заробітників, бо він ж цілу зиму заробляв і ціле літо робив там.

Пит.: А чи було таке що в Вашому селі, сусіди між собою билися? Червоні проти петлюрівців?

Від.: Та були ж сусіди. В нашому селі був той червоний загін, той, що організував, то ще був командиром великим, він це був офіцершика заслужив, ще поки війна була.

Пит.: Як називався?

Від.: А потім оце революція стала, то він набрав зарядів. О це було наше село, то звалося партизанське село. Він набрав загонів і то воював з ними, із тими всіма. Одні других гонили. Ті ж були гетьманці, ті, або як їх називали – гайдамаки¹. Гайдамаки то їздили з німцями. То ще й німці, ще б були то ті гетьманці, з німцями то хотіли встановити неділиму Україну. Така програма була гетьманська, щоб взяти федерацію. З Росією можна було б федерацію брати?! Дурний такий гетьман, не знав, що то².

¹ Гайдамаки – особливий склад українських військових формувань (куренів і кошів), утворений в 1917 р. з українізованих частин російської армії та добровольців. Перший гайдамацький курінь почав формуватися в Одесі у червні 1917 р. 22 листопада цього року генеральний секретар у військових справах УНР Симон Петлюра видав наказ про повну українізацію військ Південно-Західного та Румунського фронту, а також запасних полків гарнізонів України й формування з них гайдамацьких куренів. Гайдамацькі коші було створено в Києві, Катеринославі, Одесі, Олександрівську, а також на фронтах. Назва (гайдамаки) досить часто вживається як загальна назва українських військових формувань доби національно-визвольних змагань.

² Йдеться про зміну курсу гетьмана Скоропадського, викликану поразкою Німеччини у війні. У пошуках нових союзників у боротьбі з більшовиками Скоропадський вирішив залучитися підтримкою країн Антанті. З цієї метою він 14 листопада 1918 р. видав грамоту, у якій говорилося про федеративний зв'язок України і Росії, про «відновлення Великої Росії». Це прискорило антигетьманське повстання.

Пит.: Як називався той офіцер у Вас?

Від.: Зосімович. Зосімович його було прізвище. Він мав червоний орден, і то привілей страшний був, бо він воював добре на право цих землячих селянів, батьків і синів і все. І то червоний орден, то йому був привілей. І потім радянська влада встановилася. О його зчистили, як тих брали як куркулів, тих, що розкуркулювали. І його так само. Він показував орден, що я ж воював. І з тим орденом і пропав. Забрали його десь у в'язницю і там він згинув.

Пит.: А за що?

Від.: За те, що хотів свого порядку, своїх порядків, не тих, що він думав. Він же думав, що він воював задля волі, задля волі я ж воював, то я мушу жити на неї. А то ж забрали все. А він не хотів цього. Вже не став проти. Він же не воював за колгоспи.

Пит.: А коли це його забрали?

Від.: Його забрали уже тепер, як уже колгосп був.

Пит.: Аж тоді?

Від.: Так. То тоді вже його забрали. Він в колгоспах не робив уже, а тільки отак у тюрмі десь тримали поки і то зліквідували, партизани червоні. Та й все.

Пит.: А як радянська влада установилася в вас, як то було? Із самого початку?

Від.: З початку, як радянська влада установилася, то ж був неп – нова економічна політика.

Пит.: А що Ви думаєте про неп?

Від.: То тоді люди жили добре! Получили землю, так як ото казав Ленін, що земля буде селянам, а фабрики, заводи для місцевих міських працівників. Ну, отримали землю, працювали. Хто працював, умів працювати добре на землі, то жили дуже добре. І тих колгоспів ніхто не хотів, страшно.

Ті партизани, що воювали за цю владу червону, за цю землю і за волю, то вони кричали, що я ж воював за ту землю! А його гонять, відбирають землю, гонять у колгосп. Я ж воював! І погинули всі. Оце ж у 32-му, 33-му році, то ті погинули. Погинули всі оці партизани, що воювали. Вони ж не хотіли, щоб землю віддавати. Вони ж воювали за неї, щоб мати ту землю, а тут відбирають. А він кричить – що я ж воював! А то нічого. І погинули. Були такі, забрали. Він воював. Один був, значить, також партизан такий червоний, а не хотів іти в колгосп, до останнього часу не хотів іти. Всі пішли, а він ще не хотів іти. І ходив він, у центрі жив уже, побудував маленьку хатинку собі, це ж червоні дали йому ту землю, на хату. І там він ходив у центрі в селі коло кооперативи та й співав пісню:

Чого мухи не гудуть? Чого не рояться?

Того бідні в СОЗ не йдуть, голоду бояться.

І його як прибрали за цю пісню, то ніхто не чув й не бачив, де він дівся.

Чого мухи не гудять? Чого не рояться? Або не мухи, а бджоли: чому бджоли не гудять, чого не рояться? Того бідні в СОЗ – або в колгосп – не йдуть, голоду бояться. І за цю пісню його забрали, пропав.

Пит.: А за що вони не йдуть? Ви казали «бідні».

Від.: Ни тут: чого бджоли не гудять? Мухи не гудять, а бджоли не рояться. Того бідні в СОЗ, в колгосп не йдуть, бо голоду бояться. Він так придував, де він взяв це? А він ходив і собі співав: того бідні в колгосп не йдуть.

Перше вони гонили не то в колгосп, а то як заснували, то перше і назвали СОЗ – суспільна обробка землі, СОЗ. То він так і назвав, що того люди в СОЗ не йдуть, бо голоду бояться. Значить, бо то вони зразу, щоб організувати людей трохи і зблизити їх, щоб вони покинули свою власність трохи, найперше оголосили для селянів СОЗ. Значить, набирайте кого ви хочете собі одні других, як куток на кутку, всіх, які вміють працювати добре, і ті, які не хотіли працювати, то їх не приймали до себе, а він шукав своєї може партії, чекав колгоспу то чи що, а тут СОЗ. То люди набиралися, а ті не хочуть. То ж не так скоро організувалося, як в один день. То роки проходили, скільки поки організували ті колгоспи. В 33-му році то знищили скільки мільйонів, 7 мільйонів українців.

Пит.: Чи Ви вступили в СОЗ?

Від.: В СОЗ ми не вступали, ще нічого. Ми йще жили так одноосібно. Аж колгоспи як почали вже будувати, то тоді вже почали СОЗ, бо то так СОЗ організувався, взяли дядьки, де найліпше собі землі, і то чудо було. І вони жили там добре. Чого? Того що всі робити вміють, зібралися такі добре. Землю де найліпшу взяли собі, бо сказали: «Де хочете, там беріть собі, ви ж перші, бо ніхто ж не хоче». Вони ж взяли землю ті дядьки собі. Там скільки їх? 20 господарів, чи 10 набрало. І на тих накладають селян, що не пішли в СОЗ, і в колгосп не хочуть і в СОЗ не організовуються, – то цих дядьків накладають зерном, щоб вивозили державі податки – зерно. А тому СОЗові нічого не дають. Тільки те, що накопили, то їх – і все. То тоді то подивилися всі ті, що хотіли землі ж, ті ж партизани, що воювали за ту землю, – а його ж обкладають, що в нього не остається хлібу. Він виконав раз, то ще другий раз накладають, щоб же загнати всіх у колгосп. Ну, і тоді пішли вже всі. А то найперше пописалися такі середнячки, що вміли добре робити землю – земельку мали. То вони тоді тільки жили проживаючи собі в тім СОЗі, бо податків їм не накладали й з ціллю, щоб загнати в січ.

Пит.: А як довго так жили?

Від.: Та то довго не прожилося, може рік, два, більш не пройшло, поки ті роздивилися. Що ж вони? Із тих беруть, що не ідуть у СОЗ, – податки, а у тих нічого не беруть, і живуть собі. А тоді як зайшли всі вже в СОЗ, ті побачили, ті бідняки, що землі й волі хотіли, що їм треба іти туди найперше. Та й пішли всі перше, а тоді вже пізніше повикидали тих усіх, що були в СОЗі найперше, бо то ж середняки, та де такі, що більше мали, повивозили на Сибір, а деяких і порозстрілювали, як загнали цю бідноту всю.

То історія така, що не описати. Ну, і так вони в колгосп ішли, а потім як то в 33-му році, то майже нікого не осталося з цих червоних партизанів, із дітей, цілі родини пропали.

Пит.: Із голоду згинули?

Від.: З голоду. Це найперше. Бо вони були такі, скажім, не він вже в нього діти, як оце Ви – молоді хлопці, може, молодші ще за вас, такі вже в комсомол поступили. То ж вони пішли в тих, що одбирали в вас, накладали податки на кожного. Ходили по хаті й дивилися – в тебе хліб є й забирали. Ці молоді вже комсомольці. Йі що понаписували. Дівчата й хлопці понабирали, з ними і старі ще були і ходили. Повідбирали де що в вас на насіння, де що осталося – теж забрали. Щоб квасоля чи ще там щось таке – аби нічого не осталося. Десь може хтось умів закопати, десь так, що не нашали, бо копали і долівки, і все на світі, і печі розвалювали, бо були такі дядьки, що поробили собі поза печами... Ви

же знаєте, які в нас печі були, в нас у хатах, які будували печі, щоб палили дровами, соломою, то так будували хати, займала ще піч, тільки поставить ту буду, може коли Вам розказували, може батько знає, як то, бо я сам робив піч собі, оце вже при німцях, сам піч робив. Бо вже та негодна була, стара, хата була, хто зробив піч. Й то добре пекла! Мені один десь робив піч, такий також молодий був, що зробив дуже погано. Не пекла добре. Високу дуже буду зробив, високу, і вона не пекла хлібу так як той, бо тяжко її нагріти, бо висока дуже була буда.

Ну, то така ж сарака, то треба було в тих хатах жити, і палити, і пекти, і все на світі. Господи милий! Тепер вже не знаю, як вони там живуть, бо соломи нема, нічого вже, кажуть, що вугіллям палять. Купують. Не знаю, як вони там можуть варити, я тільки де родина більша, то там більше дають. Оце в мене дві сестри там двоюрідні, то вони до мене почали писати. Я б їм не написав і досі. Вони відтіля, вони з дому написали перше – бо там коло одного жили, що він там емігрував. Також разом. Вони там недалеко жили коло Літовзен, але він написав, що хто тут є, я то не писав ще й до сьогодні. А він написав, що тут є такий, до своєї родини, дружини, додому. А ті дівчата ж мої ходили тут до сестри, то взнали, та давай писати до мене з дому. А тоді я відповідь дав, чому я виїхав. Пиши до нас, до своїх не пишеш, каже, то пиши до нас. Ну, то я писав до них, а потім вже перейшло, що вже став писати й додому. Вже ж моя дружина написала, а той каже: «Пиши до мене додому, і все».

Хлопець той вже не писав мені ніколи. А ті вже дівчата, внуки ці вже мої, то писали. Дівчата, хотілось матерії там або що якої, то – чи може б Ви прислали нам і то, й друге, то я посилав посилку їм додому. До баби, до своєї дружини писав, а не до їхніх, ніколи до неї.

Пит.: Ще тоді в 20-х роках, то з яких людей складався радянський уряд у Вашому селі?

Від.: Складався уряд із тих уже, яких район прислав, такого не прислав, що не член партії, або кандидат уже партії хоч був – це тільки з таких прислали. Як не було в селі такого, то прислали з другого села когось у ваше село.

Пит.: Чи в вас було своїх?

Від.: Були свої. Спочатку більшість то були свої. А потім був такий момент один, що забрали тих наших керівників і тих, які займалися дурницями. Вечерами збиралися та й пили і гуляли, а брали із колгоспної (а вже колгоспи були) комсори брали харчі: м'ясо, сало й всео на світі, та збиралися в якійсь хаті, визначили, та ще збиралися і піячили там. Гуляли собі. А голову прислали до нас чужого, з другого села. Член партії. Так як він побачив, підслідив хтось, хтось його уже направив напевно, не він сам це придумав, вже хтось направив, де це вони збираються купою. Так він тих усіх партизанів, тих червоних, що воювали за ту владу, як зібрав осіб, мабуть, штук п'ять чи шість тих було, а так опинилися аж на Колімі, тобто в Сибірі всі.

І ото вже пізніше, ото вже прислали більше, як не було свого, то прислали з чужого району прислав, визначив з якого села, кого до вас призначив. А були такі, що призначив, а він не годився нікуди. Та й було таке, що заберуть геть, так знову присилають другого.

Пит.: А чи були чужинці?

Від.: Чужинців не було. Чужинців таких. А такі десь з іншого села, сусіднього, або що такого. Чужинців не було. А такі десь з іншого села, сусіднього.

Пит.: Чи були люди других національностей? Росіяни? Жиди?

Від.: Жиди ж були. Оце я ж кажу, що це жид один у нас був. Він же національності жидівської. А жив де? Жив він десь далеко від нас не в нашому селі, а то десь може яких 200... на суперлуках, десь звідтіля присланий до нас. Вирощував тютюн.

Пит.: Це агроном?

Від.: О, то такий як агроном. То він казав, як гонив у колгосп, що на ваших кістках колгоспи побудують.

Пит.: Можна це повторити?

Від.: Можна повторити, як гонили в колгосп. Можна повторити, що як гонили в колгосп, то був такий уповноважений – чи його назвати жидом, чи євреєм, чи як?

Пит.: Все одно. А що казав, що на ваших кістках колгоспи побудують. То Вам це може і казав хтось? Я це такого не чув.

Від.: На ваших кістках колгоспи побудують.

Пит.: А що люди на це?

Від.: Та, що! Люди нічого не сказали, взагалі, противного ніхто ні слова не писав.

Пит.: А чи Ви коли-небудь мали клопоти з ЧК, ГПУ?

Від.: То брата, ото я історію Вам почав, брат він був уже в петлюрівським загоні. Як вона осталася, не емігрувала, в Холоднім Яру, а осталася, то він же амністувався. І перейшов сюди додому. Як він з Київщини прийшов додому, то пожив якихсь років два. Я не складу вже як точно було. Прийшов він із Київщини сюди додому, то він тут зразу, що не так. Він прийшов два рази, а приходив бодай тоді. Він прийшов із Київщини. Його привезли сюди, на цей бік Дніпра, бо там тиф був у Холоднім Яру, там скрізь уже в Київщині. То на нього напав тиф. Так його переправили через Дніпро сюди. В село через Дніпро, помістили в одного дядька, щоб він за ним дивився. І напевно приказали, щоб же він його не видав ніде – ті, які його привезли. Ну, й вони оберегли його скільки могли. А потім прийшла дівчина відтіля, 107 кілометрів до нас, від того села, що ми не можемо нічого зробити, бо він мав дуже велику температуру і вискакує. А як люди побачать, то же вони пропали. Ну, прийшла і сказала батькові, що Ваш син у нас і ми не можемо нічого зробити. Або заявила, та заберуть його. То батько поїхав уночі та забрав його відтіля. Ідучи додому, якраз там по дорозі була наша нива, та він набрав снопів, на свого воза наклав і його у снопах. Приїхав додому з снопами. Ото ж він хворий на тиф. То ми його помістили в хаті, він у нас не був уже. То сарай був там, було на горі, що ми там з одного боку можна ще лізти сюди, на гору, на дах. Жнива якраз були. То ми всі на жнива поїдемо на поле, треба ж робити! Жнива ж! А двері замкнемо. А вечір тут, щоб він не вискочив. Замкнені знадвору. То він там, що хоче роби, то він не вискочив ніде. Ніхто не знав, що він у нас дома є.

Пит.: Як довго так було?

Від.: Поки він лежав. Мабуть, місяць. Поки він став поправлятися вже. Тоді став поправлятися, то я став до праці, як ми приїдемо ввечорі з жнив, то я тоді йду до нього вже. Він став поправлятися, і я тоді йду нагору до його на горищі. Він там сіна мав, настилив туди, було де спати. Щоб добре було лежати. І я туди полізу. А він закурював та й мені дає. Ну, то ж не можна, бо одну цигарку він потягне, та тоді мені дає. Однією цигаркою мене заразить... Після того ледве не курив. Він вже поправився, то він зібрався і пішов знову туди.

Пит.: В Холодний Яр?

Від.: В той загін, де він був, через Дніпро. Вже як поправився, то він сам переплив, вже знайшов там, як перейти. Він сам. А потім то вже він, як совети тут упоролася на Лівобережжі, то перейшли на правий бік на Київщину і ото також їх там відвозили десь, то значить, комуністи видали й сказали, що то там тоді прийшов. Який то рік був, я не можу сказати докладно. У якому році то він прийшов? Ну, я думаю, бо він вже жонатий був, як це він ото переїздив сюди й туди. Десь було може 20-й, 21-й рік, я не знаю. То він зібрався тоді і поїхав у Кубань, туди десь, Прохладна Станиця¹, десь там на Прохладній Станиці жив. Поступив на залізні дороги та робив там якийсь знайомий знайшовся, такий, що він поїхав до нього і став в нього. І той на залізниці робив. І він там тримався весь час аж до 32-го року.

А я в 32-м році був там у нього також. В нас голодовка в 32-му році була. Вже почалася в 32-му. То я поїхав до нього, написав, що приїдуть – там же можна ж хліба купити.

А там козачина теж жила. Кабардинці, чеченці. Вільно там. Колгоспів не було, нічого ніяк. Та то він там жив. Я ніколи не знав, що там таке. Як приїхав, то побачив. Вони хочуть всіх з чисаками. Старі й молоді – всі з кинджалами.

Я відтіля то привіз, купив собі – хліба там, три мішки хліба привіз.

Пит.: То було там?

Від.: Було. Базари повні хліба були на хурах. Колгоспів там не було. Позвозили меду бочки, вина, всього того, там виноград вони пахали. Позвозили. Я набрав, що я брав? Грошей не було, то я за жіноче набрав, які були найліпше – таке: рушники, там простирала, ковдри, коверти, що на стінах вішали – то жінчин був, то я взяв його і там продав, та купив хліба, та привіз, то в 32-му році, то ми доживали так.

А в 33-му році й брат утік відтіля. Кубань розторошили ще гірше, як Україну. У мене нема нічого, ніяк! Тоді я й привіз хліба від нього. У нас уже нема нічого! То він приїхав вже відтіля, покинув, бо Кубань трусили. То він переїхав в Дніпропетровському. В Дніпропетровському там оце вже жив. Потім при німцях; аж тепер оце десь в 1965-му він помер. І то ж помер так, і нехворий, і помер. Вийшов на двір – мені так написали, ті дівчата, ці писали. Десь посковзнувся і впав, а там цвях був десь якийсь. Де він там узявся? І пробив собі бік сюди заіржавілим цвяхом. І зараження дістав. За три дні помер.

Пит.: А чого, кажете, він мав клопоти з ЧК?

Від.: Ото з ЧК приїжджали; як його мали забрати в в'язницю, скажім. І той загінчик де він був – він в Кременчуці служив вже – це до того вже, поки, як вони були, це я Вам розкажу вже пізніше. Поки вони в Холодному Яру були, оце, як я кажу, то він мав у загоні бути в Кременчуці, в радянському загоні. А потім, як він переїхав, десь їздив з командиром, а приїхав уночі, то не знаю, чи того командира заарештували, чи ні, а його арештували зразу і зачинили там. Бо то вночі. То арештний дом був, такий тимчасово. А поки той приїхав, загіна того

¹ Станиця Прохладна була на початку 1930-х у складі Кабардино-Балкарської автономної області Північно-Кавказького краю РСФРР. З 1937 р. – місто Прохладний, нині – Кабардино-Балкарської республіки Російської Федерації, місто республіканського підпорядкування і районний центр. Залізничний центр – станція Прохладна. На початку 1930-х рр. вона не була в складі Кубанського округу. Тому й «колгоспів не було, нічого ніяк».

вже не було вже нікого, бо то всі селянські наші ж хлопці були, такі як і він, вони всі були вже зв'язані з якоюсь організацією. Може аж з Галичини, і навіть і той, що їх викрив.

Значить, вже щось найшли. Так було, що вони їздили по селах.

Хто де не їздив по селах. І мені привозили реклямацію проти комуни.

Пит.: То з Галичини?

Від.: І вилуплювали ми по селах у центрі, там де понад дорогами, де в селі різні такі, які вони написали – проти колгоспів і таке інше.

Пит.: А думаєте, що це було з Галичини? Чи не знаєте? Так догадується?

Від.: Я не знаю. Ну, відкіля ж? Вони ж тут; я там не знаю, що з Галичини там було. А то ж вони привозили тут з Кременчука, по селах розвозили ті всі, де хто жив.

Пит.: Це був 20-й рік, чи 21-й?

Від.: Це так 21-й, 20-й. Уже в 22-му то того нічого не було. То вже кінчило. То вже господарювали совети на Кременчузі. Вже тих не було ніде.

То ж він тоді відтіля. Він утік відтіля з того арештного дому. Якраз на різдвяні свята. У нас мороз такий був. Арештний дом, той такий був, що часовий стояв на дверях там. То він роздівся, уже спати, скинув усе на світі, тільки спідну білизну. А там туалетів не було ж у хаті, нічого, ніяк тоді, то він випустив його помочити за поріг же там. У хаті нема. А він босий. Він же знав, що його не випустять так. Він босий, розувся, тільки в спідній сорочці і кальсони. Ну, і випустив його на двір, то він як пішов, і втік. То в ночі було. І втік і тоді 17 миль біг, так то босий. І то в одній сорочці. Там був знайомий дядько в тому селі. Як в місто їзди-мо, то в нього ночуємо, бо то нам було 50 кілометрів до Кременчука. Було до нього доїдем, то там переночуємо, а тоді їдем у місто і ще тут осталося якихсь 20 кілометрів ще було до Кременчука нам. Ну, то він 20 кілометрів біг до того діда, поки той дід його узув, і одів, і все, і він там у нього був. А до нас приїхали зараз на другий день, чи коли вже вони – ЧК перекинули все на світі, і то шукали документи, чи фотографії, чи там були його фотографії – позабирали. Ну, моє свідоцтво було те, що кінчав і те, й друге. Там були царі і вся родина царська була на тому свідоцтві, що видали нам тоді, як ми в школу ходили. То там були і доньки ті. Якби воно було, я б показав.

Вони порвали зараз. Вони ж страшно проти царизму були, бо цар не давав їм свободи ніде. Вони в Росії не мали права жити ніяк. По наших селах, оце тут то вони жили скрізь. По наших селах, скрізь по Україні. У городах їх уже мало було. У Кременчуку тут ще їх було більше, що це в нас. А в Росії, там тяжко було дуже, тільки купці такі, що доїжджали, там то вже ярмарок, так само як і тепер. То значить, то такі купці були, що ще жили десь за Кременчуком і попеременяли багато тих прізвищ.

Пит.: То в вас ЧК складалося переважно з кого?

Від.: З жидів. То жида з міста прийшли, з Кременчука, у нас не було їх у селі. То з города приїхали і перетрусили, забрали, то свідоцтво порвали, та фотографію його, ну, які там були ще були листи його, абощо – те все позабирали.

Пит.: А знущалися?

Від.: Ні, нічого не знущалися. Ні, нічого. Якби його зловили, то уже відомо, що то було б. Ну, його ж не зловили. Він утік і тоді, що ж було!

То не така історія, що втекти. Втік то втік, а потім він перейшов в село – не мав де жити. Прийшов він у село і жив у сусіда, одного, бідньогокого сусіда. Помістився, значить, в загоні там коло корів. Вночі прийде,

перегріється трошки, а вдень все в загон. Отак до нього хтось прийде вдень, або хтось то може в загон іти. А потім вже його, попросив його, щоб він десь змінив, абощо. Бо він страшно боявся, як найдуть у нього такого, то пропав чоловік і той, що тримав його.

То він перейшов до другого сусіда, недалеко там також було від того. А той сусід був головою сільради, ну, то до голови сільради хто прийде шукати?! Він же голова сільради, в селі найстарший. І він в нього перемістився туди. Він, той, господар не знав нічого. У нього також такий сарай був, де закачували вози. А тут комора з одного боку була і з другого, а посередині такі для возів закачували то, а там на горі щось накидане було – там сіно було. То він там у того дядька забрався на горище, і там же і ніхто не знав, що він там є.

А я вже вночі носив йому, кожну ніч, мав принести з жінкою, то вона йому щось приготує – тепленького чогось, чи спече, чи що. Ну, такого борщу не носив. Він же ж недалеко був, ото в ночі, я думаю, що він приходив додому, бо то недалеко було від нас. Яких там півкілометра десь.

Ну, то він приходив деколи вночі, передягався. А потім там два хлопці у того дядька було. Той син пішов шукати на горищі, там щось таке йому треба знайти; переважно в нас, якщо було, що курили хлопці, то тютюн ми садили для себе. То він там шукав щось там такого.

А в нас як Зелена Свята, ось на Трійці, то в нас колись закидали, ми уквітчували колись у себе господарку, як на свята; тут ми не робимо уже, бо все в нас – на вороті, не стайні – всі гілля понавішуване було. Тоді родина там накидала гілок туди на горище. Бо то як – скирували хліб, або що там, то вони клали його туди на спід.

Як хліб звозили до двору, щоб миші не їли, то гілку туди клали. То він узяв, там була на горищі та гілка, то він кинув. А там на горищі не було вікна, нічого – темно. Ну, а та гілка попала якраз туди, де брат лежав. Значить, його ліжко там було в кутку. Та гілка туди попала до нього, а він подумав, каже, що може він побачив його, помітив, цей що зліз, що там хтось є таки. А він тоді... взяв ту, якби зразу вона відскочила, то він би подумав, що вона пострибала, або що, а потім взяв ту гілку і кинув назад так само. А той перелякався, що щось тут є, що та гілка сюди скочила. То він запросив його до себе, і розказав. Він вже знав про це все, бо шукали ж його. Оце на кутку жив той дядько, коло нас недалеко. Ну, то він тоді йому розказав, тоді приказав йому добре видно. То-то родина, ніхто не знав, тільки той хлопець сам знав, що він там жив. Я годував його вже. Я тоді не носив із дому ніколи нічого. В нас уже колись було понапікають – я там ішов кожну неділю, чи суботу, було, що кожний день люди готовили собі там щось. Той, що не зготовив, то в нього ніхто не був. Пирогів напекли, то таке. Іде правиться до худоби та й набрав гарячих пирогів, чи що як є, а ніхто не бачив, не знав.

Пит.: І як довго він був?

Від.: До весни. Тоді я з ним переїхав туди на Київщину. А тоді ото там в Київщині вже, тоді він попав до нас із тифом. З Київщини привіз уже тут другий раз тифу.

Я ж Вам не доказав тоді. Тоді й мама моя померла і сестра померла від того тифу. Менша сестра за мене ще була. Бо тоді менша ще була за ту. То та померла і мама померла. А ми осталися – ця сестра, що молодша від мене. І то ми осталися і переїхали; батько доньку ту похоронив сам.

Ми ще в лікарні лежали. А потім уже ми прийшли додому, то й мама померла. То поїхав батько забрав, та й маму похоронив. О то він привіз стільки нам з Київщини.

Пит.: Страшна хвороба.

Від.: О, так, а тепер він ще остався живим, а так помер. Він був здоровий. Трошки за мене ростом був, так сильної будови. І упав. Сковзнувся десь. А то воно там десь трапилося, де то воно було, що трапився цвях – чи то дошка може яка була з цвяхом, чи що, не знаю.

Пит.: А совети не переслідували Вашого брата, як уже після амнестії?

Від.: То ж там він жив, то ж його не переслідували в Кубані. Якби він вдома був, його не було б! Хто вдома був із тих хлопців, що з його ровесників – або на рік менше чи два, чи старші – не осталося нікого! Їх забрали. Погинули всі. Повивозили то на Сибір, то, що тільки один остався. А він ото один тільки остався із таких, що виїхав на Кубань, аж вона була не колгоспна. Вона жила вільно. Я ніколи не думав, що він ніколи не писав, як сюди написав, що там нема колгоспів – нічого не писав такого. Я як поїхав, то аж тоді побачив, що то, в 32-му році, як на базарі там їздили фури зі звіжжям, повно на фурах.

В мішках повивозили. То бочки вина. То все проторгував. А це ж в другім, а уже в третім, місцеві – страшно. Кубань. Всі в паранжах ходили, як в 32-му році.

Пит.: Так ходили?

Від.: А в 32-му році?

Пит.: Якою мовою там говорили кубанці?

Від.: Вони говорили і по-нашому, а тільки ломаною такою мовою. У них своя мова була. Я не знаю, яка то мова. Чи вона така, як татарська, чи грецька, чи яка, не знаю, чи турецька, бо воно до Туреччини належало тоді. Я не знаю. От мені й цікаво і самому. Я тільки знаю, що так звали їх – чеченці, кабардинці.

Пит.: А козаки там були?

Від.: А може Вам приходилося, де зустрічати таких із Кубані. Це ж воно може десь, то скажете, як та місцевість взагалі звалася, значить, так як адресував листа, все то Станиця Прохладна.

Пит.: Я минулого тижня говорив з чоловіком, козаком з станиці Незлобної, то коло П'ятигорська. Чи то далеко звідти?

Від.: То також десь недалеко, П'ятигорськ. Оце там той – Краснодар там є. Наші люди жили там і тепер живуть, позаїжджали, ще там є, що живуть. Не знаю, як вони живуть, а ще є. Такі, що були там і є. І тепер оце ж ото в тій Прохладній Станиці, то там недалеко було уже до Баку. Баку, туди далі. Ото зустрінете таких, о там недалеко, то він Вам розкаже за Кубань.

Пит.: А так вертаючись до села, чи Вам щось відомо про донощиків і сексотів у Вашому селі?

Від.: Донощиків у селі – їх було, а ми їх не знали. Це так, були вони. Де ми робили на селі, на полі, скажім, робим. Сіємо у сільбар, як вже прийде весна, то в сільбар іде, треба посіяти поле. То ж ми сіяли там. Ми ж не знали, хто він такий. А вони там були. І один знає, значить, він сіяв і взяв собі пшениці жменю. Та скільки він міг у кишеню взяти?! Як пшеницю сіяв, то в кишеню насипав собі. То думав, може кашу якусь зварити, або що, не знаю. І там був вже сексот, що побачив. Подивився, там вже на тому, і виявив, на полі. І як забрали і пропав. За ту жменю пшениці! Пропав за те. Нема вже на полі нічого.

У нас був голова з мого села недалеко, також на межі. А він був червоним партизаном. Батько господарював. То вже тільки їх було п'ятеро хлопців. І той думав, що батько як сам був, то як мав 10 десятин, то вже в нього досить. І для їх хватало і все.

А як їх п'ятеро було, розділити по двох десятинах, то нема як жити! То він пішов, оцей, у партизани. Оце він.

А він був і добрий хлопець. Ще й досі живий. Уже йому 92 роки, 93. Він же був у партизанах, у тих других. Головою колгоспу. Він добрий голова був, а довго не був.

Бо вже вивезли хліба багато до держави. А то треба було стільки процентів було вивезти, а тоді маєш право роздати трохи людям, на трудодень (бо голодні ж) роблять. Ну, а він: «Завтра, відвезем», – а сьогодні вже нам не іти. Ми завтра відвезем і то й друге, а для людей, щоб дати допомогу людям. Зерна, щоб було чим на працю іти. Чи можна й було млин, що він вже був, можна було на молотівки, та мукою треба було дати. Міг би там. Думав для людей, щоб добре зробити і то й друге. Та й роздати для людей допомоги. А там же ж секоти були, ті, що знали все, що цього не можна робити. І скинули його зараз. Нічого йому не було, й так він ще й досі є. А тільки такого чоловіка не будуть тримати, щоб він для людей був добрий.

Пит.: А комуніст добрий був?

Від.: Тепер я Вам розкажу за нього історію за цього самого, за цього червоного партизана. Бо вони не належали були б до червоних та родина вся, а він вже пішов. Він був офіцерщиком. А дістав уже в 1918-му році, ще до революції. Він призваний був уже. Він в 1892-му році народжений. То оце йому вже 92, 93, 94 роки. І він у партизанах, як був і той, спався до петляюрівських військ у полон, там їх було багато. Не знаю, скільки їх там було. Якби поговорив з ним, то б розказав. Й їх вивели. Ну, все рівно то був полон. Ніхто не брав, не було куди. Ну, а звіди війська петляюрівські якісь були, то як забрали, мусили забрати до себе, хоч він з нами був.

А вони не хотіли. То вивели їх стріляти. Бо в полон нема чого брати тоді. Хочеш, то з нами йди, а то постріляли. А він впав, як стріляли, й то вони там прийшли, як ті попадали всі, і хто хотів, то чоботи зняв, чи там що то. І його і розули і пішли. А він ще живий був. Не попала в нього куля. А упав тільки тоді, й тепер ще й досі живий.

Пит.: Цікаво.

Від.: То цікава історія. Іще й досі живий. І ще старший брат за нього є, ще і той живий.

Пит.: То видно козака кров.

Від.: А середній був помер. Середній помер. Добра родина була та, робітники добрі були, взагалі, добра. А він пішов у червону партію, бо хотів, щоб землі й волі дали. Це ж вже мені дві десятини батько дасть, то що він на ній заробить, то ж нема чим жити. Тепер він уже казав: «Якби мені тепер та земля, коли оце вже тепер дали, що я мав, то я б вже жив і 10 раз ліпше, каже, бо ми її не вміємо обробляти так як треба, щоб вона дала щось-небудь, та земля. А уже тепер, оце, каже, як попробували оце оброблять землю уже, дали дещо, то стала земля дуже родити. Багато хліба». А Радянський Союз голодний і досі. Бачите.

Пит.: А скільки пудів хліба дає десятина?

Від.: Десятина – то було 200 пудів з однієї десятини.

Пит.: А ще як жили окремо, то яку частину вашого хліба мусили віддавати державі?

Від.: Там не було обмежено. Наклали сьогодні, клали, звели сюди, туди, через якийсь час, і знову клали. Знову клали. І так беруть до кінця. І то ж так завели і доводять до голоду. Вже хіба вже людам, бо в людей хліба вистачив б, якби не забирали. Забирають. Приходять, не даєш, не приносять – приходять, забирають самі. Так що ж, ви будете з ними воювати? Не то – ще й приходять із залізками з тими гострими й шукають, що яму може ви десь маєте, чи в хаті, чи поза хатою, чи в городі, чи де. Там було хліба в нас на Україні закопаного стільки! Іще й досі, як би їх понаходив то – ями. І добре зерно ще й досі є, лежить. Так в одного дядька то вже такий сват був, то родич моєї жінки брата. Там була його сказати би тітка там за одним. І жили на полі вони так само. Близько коло їх нікого не було. Він мав свою землю. На своїй землі таки побудувався і там жив. А потім це таке як сталося, то він таки закопував собі хліба. Ховав усе. Він мав хліба. А в його забрали. Його вдома не було. Забрали на Сибір і він десь згинув із цілою родиною. А люди дехто знав. І оцей брат же мій, моєї дружини, то він, йому щось сказав. Бо він як племінник, хоч не родич був, але ж брат моєї дружини, а уже через її матір, через жінку. То він похвалився. А вже весна була. Оце в 33-му році.

Весна ж була. І він каже, цей же брат моєї дружини, щоб я прийшов туди, бо то мені треба було 5 кілометрів туди йти, де моя дружина жила. То я пішов туди. Пішли ми шукати ж у того дядька, що його забрали на Сибір.

А він же знав, що туди можна ходити, бо вже сніг розтав, і земля вже не грузне. Поки не грузило, то ми не ходили. Пішли ми і давай шукати хліба ж – де воно закопане. Він йому розказав, де все. А ми шукали і не знайшли. То кукурудза на полі була посіяна і на тім полі, де кукурудза була, там яма була закопана з хлібом.

Ну, ми пішли, шукали, шукали, шукали. Ми пішли тоді, скільки ж нас? Чотири було. Чотири нас було. Там ще один був мій сусід. То я взяв того сусіда, а той взяв свого сусіда, той брат. То ми вчотирьох пішли і шукати давай. І той знав ще одну яму також.

Від того дядька забрали, того дядька так само забрали, того другого сусіда. Десь нема його і не було.

Ми пішли, що він знав де. А ми не знаєм же, бо ми 5 кілометрів мені туди йти, де ж я знаю, де ті ниви, чий були. А ті ж знали, бо ж там та земля була. То вони нас узяли, уже бо то родичі вже були всі.

Вчотирьох пішли. Ну, та й ми пішли шукати. Шукали, шукали, не знайшли. Пішли в друге місце. А назад іще, і там ми не знайшли нічого. Там ідемо, і хтось із нас каже, із тих двох, що вони там нижче жили: «Давай іще зйдемо на те саме місце, де ми вже шукали».

Ми ідемо туди, доходим уже на те саме місце, де ми шукали, а там вже собака гавкає. Гу-гу. О! То вже хтось прийшов відкопувати. Ще хтось знав про те саме. Там сусід був такий в нього. То той самий сусід, що то в того дядька. Ну, він утік. Злякався, то він утік. Бо він сам може був, не знаю хто, чи вдвох, може з кимсь, свого десь сусіда узяв, чи кого. Ми не знаєм.

Вони повтікали. Собака гавкала. Тільки повтікали. А вже ночами відкопали. Вони вже знайшли. Вже відкопали трохи. Так, що ми прийшли й уже не шукали вже нічого. То вони втекли. То ми відкопали, то ми набрали скільки могли нести, ми.

Пит.: А скільки пудів можна так сховати?

Від.: Що? Скільки там було? Там було стільки, скільки ми взяли, ми взяли якихсь шість мішків. Бо то були в нас мішки такі великі, то ми по одному брали. А де такі, що менші, то ми брали по два. Один я візьму на плечі, а другий мені ще накладуть. Значить, тільки вже ті покладуть, а ті то вже возьмуть, ті два, самі понесуть, то ще по одному брали. То ми взяли те, ну, взяли там може якихсь пудів 10. Ну, то так як я брав то, то так по 50 кілограм, то це 3 пуди. То ми взяли три, шість, а там, значить, яких то були вісім по два мішки, то тих може по пудів чотири. То то вісім пудов, і то значить шість – 14 пудів. 14 пудів ми взяли тоді зерна, як приблизно, як той набрав. А ще там осталося. То ми не забрали того і то покинули. Тоді прийшли. Як ми пішли, то ті вернулися то добавить.

Пит.: А чому збіжжя не гнило під землею?

Від.: Ну! Просто про я ніколи не міг подумати б, що так можна. Я не дав би віри, що так зерно зберігають. То старі люди колись так все зерно хоронили, колись давно. Викопана яма, тоді тільки біда вже, як де на такій місцевості, що в землі підійде, бо то вже пропало.

Пит.: Як дощ?

Від.: Як дощ, то вона туди не доходить. Дощ не дійде. Забите то добре. То так соломою застелене добре дно. А тоді яма була кругла така. Кругла.

Пит.: Якої велечини?

Від.: Яма такої ширини.

Пит.: Метер, чи два.

Від.: Метер. Не менше як метер. О, ширина, ото яма кругла. І обставляв він соломою такою, як у нас молотили колись, щоб вона довга була, бо укривали колись і хати так. То звалося на околот. Перевезли крутити, щоб збіжжя то ставили кругом соломи. Вставляв обруч такий з лози, щоб якраз понад стіною, в середину. Поза той обруч, ставлять солому тоді, щоб вона ж не падала. Обруч тримає солому. Обставили обручем і вона не падала. Обставили кругом гарненько, і тоді вже можна насипати. Насипати туди зерна.

Тоді добавлять другий. Солому обруч підніма і другий. Значить, соломою обкладе так само. І гарно обставлено, а так щоб таки, щоб вона до землі ширше так не дотягло.

І тоді насипали до ям. Зверху застелили добре також і соломою і може якоюсь шматинною ще той. І забивали вже тоді, може так оце той стилик у землі. Добре заб'ють. А якщо про те, чи може миша. І його було сто пудів сховано коло хати. То то вже він сам, значить. Він не для себе додавав то, пшениці. І проточив – чи хробак, чи миша, чи яка, поточила туди дірку. А зима. Як розстав сніг, затекла вода туди і вся сквасла. Скисло все. Нічого не осталося. Кваша така тільки получилася, та й годі. То ніхто не скористав з неї.

А потім після того вже радянська влада, вже вони й тоді були, та ми не знали тільки. Вже були дозволи в сільраді, щоб в нікого нічого не брали.

Пит.: А коли?

Від.: Та це вже весною.

Пит.: В 33-му році?

Від.: В 33-м році, уже весною. І вже треба сіяти. Вже нове й то друге. Вже розпорядження прийшло до сільради, що в нікого нічого, не ходить уже по хатах, у нікого нічого не брати.

То люди тоді, як кинулися на ту ниву, за отого дядька, що то ми відкопали там одну, а потім коло хати то вже загнила там вже. Уся нива його була

в ямах. Бо ті його родичі які, чи знайомі, приятелі були – всі жили в селі в якомусь. Не можна мені закопати вдома було. Він на степу живе. В нього ж сусідів близько ж нема. То також люди просилися, бо вдома ніхто не може викопать такої ями, щоб не знайшли. Сусіди, сусіди близько живуть. Не так, що кілометр один от другого. Не можна вам закопати. То всі просилися в нього. Значить, понасадили там пізніше тоді – там і мак був, квасолі, всього на світі позакопувано там було тоді. У торбах клали, туди все.

Пит.: А то свої знайшли чи комуністи?

Від.: Ні, то вже хто хотів, то йшов. З своїх ніхто не ходив. То вже тоді кинулися, та давай шукати. І знайшли ще багато хліба. А то так хоронили.

А в цього дядька, в мого брата жінки, то в нього теж був вже то такий самий, і він помагав йому й закопувати, для тестя. І він беріг, думав, що там підем, ми наберем вже хліб. Бо там щось 30 пудів було пшениці. 30 пудов – та це вже ціла фіра! Закопано і то. І був затон у нього в господарці того, в його тестя. То він ходив туди, і він їм помагав. Копати ту яму. І закопував. А тестя забрали ж на Сибір з родиною – все. І пропав. Ніхто не знає де.

А ми пішли відкопувати. Він сказав мені: «Ми пішли відкопувати, і ще там взяли двох, та й пішли відкопали, а там кваша, так само». Із низу пішло. Місцевість така була, що низько якраз приставала вода, пішла в землю із низу вже підійшла, що заквасила.

Ми набрали тільки кислих. Ми набрали скільки могли нести.

Пит.: А можна було їсти?

Від.: Можна їсти було. Ну що ж, я набрав здоровий мішок такий вже напухлий. А як висушив, то тільки така коробка була, квадратова така. Та й все пропало.

Але ж змололи, їсти можна було. Якби такого багато було, можна б жити. А потім пішов мій сусід отам, один жив. То він сказав їм, тому сусідові, щоб той добирав там собі, там у того дядька, в його тестя. Значить, там сусід був. То він покликався. Каже, іди там.

А проте той чоловік помер.

Пит.: А як тестя вивозили, то він сказав, що це в нього закопано?

Від.: Так, ну аякже! Як тестя вивозили, то цей же знав, бо він помагав закопувати. Зять, який доньку мав його. То він йому помогав і закопав. Добре знав він. І він вже як батька забрали, чи хоч його жінки батька забрали, то він знав про неї, де вона є і що. Тільки він якби був раніше був кинувся, поки ще вода не ввійшла в землю, то ми були б добри забрали. Тоді весна була така – багато дуже снігу було і стало розставати. А він на низькому жив і той його тесть. Йому треба було вибрати, поки ще сніг не розтав. Тоді тільки можна було й то для тих, які нічого не берегли, то що тут – нема. Забирають від тебе то.

Ми таку історію знали. Той сусід у мене був близько. Я вже пішов у колгосп, а він не хотів іще. А це ж як гонили, що на ваших кістках колгосп побудуем.

Ну, то що ж? Батько старий був. Він на працю вже не годився.

Батько його остався, і так доживав. В 33-му році пішов туди до брата уже.

А брат уже в Дніпропетровщині жив, в Дніпропетровську. То він до брата пішов і там помер. Батько.

Пит.: А коли Ви хотіли щось додати?

Від.: В 33-му році це було. Значить, той змолотив хліб, сусід. Ну, я вже в колгоспі, а він ні. Ну то, сьогодні змолотили, завтра прийдуть до нього

забирати. Заберуть же хліб. Він приходив до мене і просить: «Можна в тебе що-небудь закопати?» Ну, і що ж, ми закопали в мене в хаті. Лежанка така була, що може і тут Ви бачили, що її палили. З цегли вона зроблена. Над її головою плита тут була з каменя. Ну, то ми розібрали ту лежанку, цю зверху і цю сторону одну – цю не розібрали, а цю сторону розібрали і викопали яму тут. Під лежанку там. Під сподом, викопали яму, а тоді заклали її вже. І то він зробив такий здоровий мішок із мішків, з таких лантухів, порозпорював, здоровий, і в ту яму, яку ми викопали, поклали мішок. А в мішок насипали уже. Соломи теї не робилося, бо там не було такого місця. Ну, то ми уже в мішку так то. І засипали, заклали тоді дошкою тут, і все. Вночі це зробили і до рання і піч, і склали ту лежанку і все, і пропалили, замастили, навіть все побілували і запалили, щоб висохло і пересумувало і осталося. Ніхто не знайшов.

Пит.: А шукали?

Від.: Не знаю. І так то вже мені тоді він дав, щоб він забрав, а той мені дав якийсь пуд хліба, за те, що тут крутили голову. То така праця була з тим хлібом. Так ратувалося, від того нещастя.

Пит.: А коли почали в Вас розкуркулювати?

Від.: То розкуркулювати почали це не ж в один рік! Це довго прийшло! Зразу, найперше, то це ж вони де найбільших забрали. Є такі, що повтікали самі. Повтікали десь, і то й друге, то емігрували. Перша еміграція. Це й деякі ті ще живі, ще живуть тепер. То багато наших хлопців молодих, що вони були в гетьманців, у гетьманців то переважно було, то в першу еміграцію найбільше їх пішло.

То ці гетьманці, як ішли і я нікого ніде не знаходив, щоб дехто де питав, щоб таких. Один вказався аж в Аргентині, вже батько помер. Він із сином старшим емігрував. Тоді перша еміграція, а тепер, як ми їхали, як емігрували тепер, то найменший син його ще був там, то емігрував тепер. Та він же не думав, нічого. З дому їхав. Адресу мав батькову й нічого ж не взяв із дому. Не знав, як воно буде. А потім сюди приїхали уже до Англії, то він подав до Червоного хреста, то знайшли в Аргентині його батька і він поїхав до Аргентини. Той брат старший його, то вмер уже давно. Ще раніше за батька. А батько троха пізніше. А він помер, ну, не знаю за нього, чи... він же молодший за мене багато – на років яких десять. Може й живий ще в Аргентині.

А тих нікого не чули ніде, де вони поділися.

Одного, такий багатий дядько був, то ж емігрував він тоді ж так само із гетьманцями тими і все і то. То в Румунію забили, совети, комуністів там.

А він був добрий і господар був і домом там господарював. Сам він емігрував без родини. А родина, хто зна де. Не знаю, не чув. Були хлопці його ще нежонаті. Чи є хтось, чи ні, я не знаю. Порозіжджали, багато в Донбас повїзджали, то живуть і досі. Із тих, що найперші розїжджали, ще як то не схватили, не завезли на Сибір, то живуть в Донбасі. Працювали там у фабриках і тепер ще живуть.

Пит.: Що з їхньою землею зробили?

Від.: Та що ж?! Вона в колгоспі осталася. В колгоспі осталася, а завели колгосп, то колгосп забрав всі землі, в тих, хто мали маетки. То все колгоспне. А хліба нема. А тоді хліба хватало всім. Тоді пів-Європи гудувала наша Україна. І Німеччина купувала і всі з Західної Європи.

Пит.: А як пізніше розкуркулювали?

Від.: А пізніше як? Забрали в вас все на світі, колгосп забрав увесь ваш маєток та й все. А тих відвезли на Сибір десь. Привезли, казали, так розказували, то що я вже бачив, що там були. У ліси привезли. Нема ніде нічого. Привезли. Дали пилок, сокир і там всякого того. Рубай же це, будуй курінь, який хочеш, чи барак. У лісі ж хвата. Хто витримував, то ще жив. А хто ні, то погинув.

Пит.: А багато людей з Вашого села взяли так?

Від.: Я не можу Вам перерахувати їх, скільки їх таких вивезли тоді. Багато їх не взяли тих тоді, бо їх багато пороз'їжджалось на Донбас найбільше. Мій дядько, рідний брат батька, то не міг дістати довідку, якби дістав десь таку, чи в сільраді, чи де, або натрапив на когось, на такого, якби були такі. Були такі хлопці, були такі, що робили документи, наші, помагали цим, що втікали.

І тут мені розказував уже, тут в Англії, аж один – скільки ми зробили документів тих, і ще й сюди завіз ті бланки, які вони робили в Англії. Показував.

То вони тут робили, тільки молоді хлопці, яко це ж Ви, то вони розвозили кому треба. Вийшли на базар чи десь у місто, та й вони вже бачили, що кому треба. Вже пізнавали. Може, ти потребуєш допомоги? Хочеш допомоги? Завтра прийдеш тут.

Пит.: Платити треба було?

Від.: Платити вже щось як мав, то заплатив, а як не мав, то й так.

Пит.: Помагав?

Від.: Так. Як щось мав, то так. А то радий б він душу віддати, а нема. То він їздив, бідний дядько, та приїхав сюди додому, приїхав до нас, до батька. Бо я вже батькову покинув хату, то батько сам жив. А я жив у тій хаті, у братовій, ті що брат, як поїхав, а він покинув хату свою. А ключі в мене були. Замкнено. Він через рік забрав і жінку, і доньку тоді, моя хрещниця. То він забрав її. А потім хата вільна була, то вони хотіли забрати хату, бо порожня стоїть.

Ну, а я тоді перейшов у ту хату братову, та й жив у ній. А батько уже остався сам у своїй.

А дядько той їздив, батьків брат, та приїхав до його хати, забрав колгосп, вигнали з хати. Ну, то він жив тут у нас поки й помер. І вона померла, і син, хлопець ще був. Він жонатий був, то остався живий, тільки старший.

Пит.: Це з голоду помер?

Від.: Одного забили на війні. А це помер його син. А один помер тоді з голоду. Там три померло з голоду. То в тій хаті, де батько жив, брат дядька до того вже не годився. А вже бачу, що помирає, то не хотілося. Так погинув. Їздив і ніякої не міг праці дістати. Ну і може якби без родини, то хоч би там десь щось, причепився вже. А як з родиною, то тяжко. І так вони померли вже всі. Батько то виїхав до сина, там помер. А матір була в нас друга. Батько, як мама померла, то він собі вженився на другій жінці, там взяв стареньку жінку. Та й осталася тут, та мама. То вже ми хоронили ще її. Бо батько там помер уже в брата, поїхав туди. А цю маму хоронили ще з сусідом. То я ще мав дошки. То все зробили, і труну і все. І похоронили ту маму. І так померла, як оце ми сидимо вдвох. А то моя дружина пішла з моєю сестрою, та прийшла. Та пішла відвідати ту бабусю.

То нерідна мати вже була нам, а вже мачуха. А вона, отак-о сиділа, розказували, тоді як вони прийшли. Розказала їм, що там в неї було. То вона роздала. Оте ти візьмеш.

В сестри було двоє дівчат – школярки вже були там. Дівчатам хустинки, які були там, давали. І каже: «Я буду вмирать», – і при їх і вмерла.

Пит.: Це коли було?

Від.: Та це ж в 33-м році було. Тільки ще не такий розжар, то ще все з весни. Чи це з осені було? Я забув.

Знаю, що голодні ми ж були вже так само. А як воно вийшло, що вони прийшли, бо приїжджала ще до мене, і вона в Київщині вже пізніше жила. Сестра там в радгоспі знайшла з своїм чоловіком. І там двоє дівчат було. І вони тоді виїхали, бо їх так вигнали з хати. І вони поїхали в Київщину і там жили. І оце тепер ще там живуть.

Сестра померла вже давно, ще в 36-м році, після голодівки ще три роки. І померла, розумієте. А той ж чоловік її з тими дівчатами десь там досі там живе в Київщині.

Значить, нема ніде нічого. Волочок у мене був такий, що можна ловити рибу. Бо в нас озера були такі, що ходили там і ловили рибу. Такі були, хватки різні. А то значить, волочок взяли та витягли, а там то нічого не було, самі то пуголовки, що то жаби з них виходять.

Витягли здорові такі з хвостами, пуголовки. Та дали дружині їх. То вона пішла й порозпорювала їх та повикидала кишки ті всі, що в них були, і насмажила нам, напекла їх. Мстила ж ніякого не було вже. То вона на помідорах, на тектоці. І ми тут з'їли з ним удвох тих жаб. І то так я його стрінув.

Пит.: Це в вашому ставі зловили їх?

Від.: В нашому ставі, а карасів там не було, а ті жаби самі тільки. Не було жаб таких живих – жаб таких ні однієї не було. Де ж вони були? А де ж ті взялися? А сама не їла і не попробувала нічого. А ми поїли.

Пит.: А Ви в той час вже були пухлі від голоду?

Від.: Ну, пухлий був, ходив я ж на працю кожний день. А ноги пухлі були страшенно. Я не знаю, як я пережив. Я вже, щоб так подумати, скоро піти, або щось, підбігти, або що, я молодий був тоді – не міг вже.

То так тільки позбирився, ходили і косили.

Витримали отак, бо вже як ходили на працю, то там же варили нам. Ті, що пішли на працю, та особливі, косарі, вже треба, а ось і жнива, ось і сіно вже. Перше сіно би косили. Ще жнива не, а то сіно треба косити. То ми косили, то нам тоді давали пайок вже сильніший з коморі.

Хліб був у коморі. Як померли люди, там в коморі було хлібу, тільки то засипані були на запас. На той. А людям не дали. Нічого того хлібу. А вже тоді намішали деякі посліди, які були відходи, які там мішали до того і давали готової муки нам додому. Щоб ми щось і зробили вечером там на завтра, щоб було з чим піти на роботу. А там варили щось таке, чи там той, чи може коньдюр який, кашу, чи щось таке. І тим трималося, от то так.

Там були такі в нас села близько, 3 кілометра від нас, що повимирали, а то тих вже подушили, повигонили, де раніше позабирали в господарів.

А тут такі осталися, що видохли і нема кому ні косить, нічого.

То ми ще їздили з нашого колгоспу. Ще в нас такі були, трималися, що їздили та там і косили сіна. На жнива вже ми не їздили туди косити, а сіно – попросили сільраду, і те й друге, і стали говорити в тих, другому, і той колгосп наш погодився, щоб ми вже як відобрали їздили. І вони нам тоді платили там тоже мукою.

Колгоспи були в хлібі. Хліби були. А люди подохли, вони не ж подохли, то не можна того взяти. То не запас.

Пит.: Чи там були сторожі?

Від.: Ну, та ж сторожі в колгоспах були. В кожному колгоспі стерегли ж там. І конюшні там десь доглядали. Ну, а що, того боялися люди, вони вмерли, а туди не пішли, бо то все рівна смерть.

Пит.: А озброєні були сторожі?

Від.: Ні, не було озброєних.

Пит.: Чи в Вас були комнезами?

Від.: Аякже! То найперші! Скрізь! То найперша зброя советська. Комнезам то найперший. То ходили й мучили, поки і самі подохли. Вони ж ходили, бо той що, якби він ходив і думав, що мені ж треба, вони ж не знали, що їм скажуть, що ось не можна вже брати нічого. Цього ніхто не знав. Що прийде час той, що скажуть. Цього ніхто не знав. А потім прийшло вже зі сільради, що вже в нікого нічого. А ми ще нічого не знали. То як ми це тут яму викопали, то ми ж нічого не знали. А це можна було нам не боятися. Того ж ми не знали. А там були такі, що виходив і стріляв там один на нас, та й бо він може ще не знав. От. А стріляв. А ми йшли, не боялися. Вже як ми віднесли раз, бо ми за раз не могли всього, то ми покинули на полі трохи, а принесли частину сюди, щоб швидше тут тоді вернули, щоб забрати. А він, вже ідемо по те, а він вже почав стріляти. Я не знаю, хто то й стріляв.

Пит.: А коли в вас почалася колективізація?

Від.: Та вона почалася, сказати б із 29-го року, 30-й, і 31-й, і то не всі за разом, то поволі. То зайшли зразу найбагатіші. Найбагатіші зайшли.

Пит.: Найбагатіші?

Від.: Найбагатіші зразу тікали в колгосп, бо йому нема інакше, значить, як не заховаєш сюди, то тебе вже нема, заберуть. Сюди. А тоді бачуть уже і другі, і трошки бідніші, бідніші уже там – середняки. Та й ті туди. А біднота осталася, ті, що воювали за ту землю. Бо ті, що в колгоспі, уже на них не накладають нічого і вони ще живуть. А на тих усе накладають, що не пішли в колгосп. Всі податки, всі на тих. А вони тоді давай, та давай, та всі сюди.

А як ті зайшли, тоді почали: «Ми ж бідняки, ми воювали», – давай тих викидати. Викидати і тоді, геть куди хоч. Повикидали куди, той батька брат і той другий, вигнали його з хати, сестра ж моя замужем була, так само ж його виводили з хати. Батька то зліквідували ще раніше його, скажім то, а його вже пізніше. Той попав уперше, а він уже вдруге, зять. І то він ходив уже по радгоспах і остався живий.

А вона, як була, то забрали й воювали. Ще живий прийшов. Ще й тепер. А сестра вмерла в 36-м році.

Пит.: Чи силували людей, щоб ішли в колгосп? Чи як це було? Опишіть, як це робилося.

Від.: Ну, аякже? Ці пішли багаті, значить, туди. А це вам не робилося. А ті, що бідніші, червоні партизани, вони ж воювали, щоб земля і воля була їм. Вони за неї воювали. Не хотіли іти. Ну, ці багаті зайшли, то на цих не накладають, що знайшли. А тих, що осталися за колгоспом, то на тих всі податки накладають.

Тоді почали ті пхатися сюди в колгосп, тоді тих, давай куркуль, то куркуль, то сюди. А той уже тоді в колгоспі, вже всі, як ті зайшли, то вже.

Пит.: А агітатори приїжджали?

Від.: Ого! Аякже, приїжджали з району другого. О, оце ж агітатори, я кажу, що в нас був. І кричить на зборах: «На ваших кістках колгосп будем будувати».

Пит.: Чи Ви чули про таких, так називалися агітатори 25-тисячники?

Від.: То не те, що агітатори вони були, а були вони 25-тисячники ті. Я можу за їх розказати Вам, чого їх так назвали. Це вони, ті що були найперші – 25 тисяч набралось чи що. Ну, то це ж вони ж розсіпані були по різних селах.

Пит.: У вас було?

Від.: То в нас я не знаю, із нашого села хто в нас був навіть в тих 25-тисячників.

Пит.: Чи в вас були такі?

Від.: Якби цікавився тим, то може б знав.

Пит.: Чи були такі селянські кореспонденти, сількори?

Від.: Та сількори які ж були? Найперші були сількори з учителів, які були отам і то друге, значить, і то. Ото ж найперші сількори.

Пит.: І що Ви про них думаєте?

Від.: Ну, що вони? Тоді писали в газеті, в сільській газеті, отам писали. Там раз якісь недоліки були – то на працю не вийшов, хто пізно вийшов – то все таке. Такі сількори, назвалися.

Пит.: Чи бувало таке, що до вас приїжджали уповноважені Центрального комітету?

Від.: Приїжджали, агітували. То ж було, постанова була така: «Лицем до села». По-російському: «Лицом к селу».

То приїжджали з району ті ж керівники, чи з району черга. Ото ж зароблять. То 25 кілометрів треба було їм їхати до нашого села.

Приїжджали і агітували, і то й друге. Ото в початках так було. То ще до колгоспів. А то вони їздили «лицом к селу» та й друге й то. А потім і тих, що їздили, і тих повикидали, забрали.

Пит.: Чи був спротив колективізації в вас?

Від.: Який же спротив?! Ви записалися, а як ні, ото ж, спротив. Він не хотів записатися, а потім побачив, що на нього все складають. Тоді давай в колгосп, тікати та й друге. А ставили гонити тих. Ну, це такий спротив. А який спротив?

Пит.: Чи збройний спротив?

Від.: А, збройний спротив. Збройних не було. Таких спротивів, щоб билися, або щось такого, не було, такого не було.

Пит.: То коли Ви стали членом колгоспу?

Від.: То коли ж, то десь в 29-м році колгосп.

Пит.: Вас рахували середняком чи куркулем?

Від.: Рахували середняком, і батька, і всіх. І братів вже батькова – ще було три брати крім його... або чотири, то найперший умер. Найстарший то ще десь у 20-м році вмер. Їх було два сини, то цей один вдома помер, а другий в в'язниці. Там тоді як ото я розказував, що брат ото втік з в'язниці й його забрали. Тих, що забрали в день, то були всі в в'язниці. І всі померли там. Тільки він. Там тиф почав дусити і то ніхто не оставився. А той брат тільки оставився, що ото втік. Ото, з всіх тих оставився тільки він один.

І то оце тепер помер, оце ті всі там погинули.

Пит.: Чи пам'ятаєте, що сталося з церквою і священиком?

Від.: Нашого священика забрали. Я ще працював, у нас радгосп будували близько, півкілометра від села. То він жив у селі. Якусь хатинку там мала якась жінка і пустила того, що жив у селі.

Поки ще до колгоспів, то він жив у нас на майданку, тут близько коло мене. А потім, як уже церкву замкнули цілком, то він там знайшов десь квартиру і жив. Робив у радгоспі. А пізніше не знаю. Вона, то померла,

паніматка, його дружина. Казали. Я не бачив, щоб її хоронили. Казали, що вона померла. Вона в радгоспі робила також.

А синів було в неї три, в них троє синів було. То два осталося там. А один, емігрував аж тепер, найстарший. І тут вже в Німеччині знайшов нас.

Ми вже жили в бараках в Німеччині, як уже кінчилася війна. А він десь у другім, не дуже далеко десь був у містечку якомусь.

Йому сказали, що там десь був польський. Нас 13-ро було осіб, хлопців, і то з нашого району. Ми разом їхали з дому і так 13 нас як осталося і разом осталися і в польському таборі. Бо нас взяли у німецький *Tod*¹, і везли на французький фронт, потягом, щоб закопувать, загортать ті хоронки, де бомбили.

Ми доїхали туди десь недалеко французького кордону. А там вже містечко якесь було таке, позаганяли, та бомбили. Нема куди їхати.

То ми вже не поїхали. А там тиждень якийсь постояли на станції там. Вагонів різних набито там у тій станції з всякими продуктами, всяким одягом, то німці впакували все, всякого одягу військового і цивільного, і матерії тієї в вагонах лежало, повні вагони. Ми там набрали і харчі собі, і квасолі, і гороху, і все, на тих вагонах. І також шкарпетків, і там то вагони були стояли все таки, одяг – цивільний і військова була там у вагонах. Ну, ми їхали уже тоді назад. Їхали, бо нема тут чого робити нам. На Берлін уже розпорядження достали. На Берлін, бо ми з Берліну і виїхали.

А потім на дорозі алярм. Налетіли літаки американські й англійські разом. І встановився, перестрочили вагон скрізь і паротяг. І паротяг спустив пару. Вони побачили, що вже парт пішов, коли ці поїхали. Вони кінчили, не довго то тривало.

А ми там побули трохи і ми розсипалися, всі же з вагона вискочили і понад нас, то ті на той бік, ті на той бік порозсипалися. Нікого не забили там. А потім уже над вечір, то було так в обідню годину, так десь, години була така. А над вечір, вечоріє троха, було на годинниках п'ять може, приїхав. Ходять. Приїхав, потяг новий. Зачепив на боксір те все і потяг туди десь. На Берлін, казали. То нас забрали на Берлін. А ми вже не поїхали. Багато поїхало. А ми не осталися.

Ті наші хлопці, 13 було нас, і ми ніхто ні один не поїхали далі вже. Тако нас, а місто було Зезен ам Гарц, у горах. То ми з того містечка виїхали до Англії. В 47-м році, перед Різдвом, я приїхав. То ми ще рубали ліс для англійців. Німецький ліс. Скільки ми виваляли там! І поляків було багато, набралосся і українців. Валяли ліси для Англії.

Пит.: А що зробили з будинком, з церквою?

Від.: З церквою? Розвалили. Постояли трохи, та й не правили нічого. А потім почали будувати десятирічку в нашому селі, школу, таку гарну. На ту причину, що на будову школи, розбити церкву. Вона була дерев'яна, стара церква.

Розібрали ту церкву. Що вони з тієї старої церкви? Нікуди воно туди не пішло, тільки бо на дрова. А розвалили. Ну, вона вже старенька була. Ми вже збиралися тоді до 14-го року ще то, 14-го, коли вона почалася.

Ну, то ми вже цегли мали на церкву, бо то вона вложена була біля церкви, чи будувати нову. Осталося церква, незбудована, а розбили її, а цеглу люди розібрали на що кому треба було. Все. Не знаю, чи вони продавали, чи так давали. Я не пригадую.

¹ Tod – німецькою це слово з синонімічного ряду до слова «смерть». Можливо, своєрідні «смертники» або «поховальна команда».

Буду читати я, а вони будуть там, а що таке поправить, ну, я не знаю як би Ви то.

Пит.: Ні, так просто хай буде. Я вже розумію.

Від.: Так, Ви. А чи воно буде там для всіх зрозуміле?

Пит.: Я напишу. Я виясню.

Від.: А, ну то гаразд.

В нашому селі... то було село невелике. Ну, було там яких 300 дворів. То я Вам казав. Бо як ходив я в школу, то було 350. Й то вже їх не стало. А п'ять... від'їздило кожний день, цілу весну. В 32-му почалося, а в 33-му кінчилося. До жнив. Після жнив вже не їздили. В 33-му році. Й в кожному фуру брали не по одному, а скільки влізло в ту фуру. На кожному підводу було по 2–3 чоловіки, щоб було ж кидать тих людей, бо один нічого... бо були такі, що розпадалися. Лежать вже не по одному. А то ж літо. І накладали ті, що лежали от там, не в ямі, то так само лежали по дні. Роз'їдали мухи.

На цвинтарі були копачі, ті що копали, і вони не вспівали копати тих ям. То перевертали коло ями ту кучу, вивернули й поїхали по другу. А ті тоді вже як кінчили, то вкидали туди. А як була яма готова, то привозили до ями. Так стали і перекинули, висипали як буряки, або картоплю, із тої фури.

Якщо була яма вже повна, то перевернули коло ями воза і поїхали по друге. Коли вже яма готова, то кидали так їх, що лежать коло ями, укидали. Якщо приїхала фура знову, то встановлялися ті, а кидали ті із воза і перекидали, доповнювали ту яму.

Так було це кожний день, цілий рік аж до жнив. З 32-го року аж до жнив 33-го року. Копали і вкидали не по одному, а скільки влазило в ту яму. Десь якийсь один *feet* неповна була, то землею доповнювали.

За день визбирають усіх, а за ніч знову лежать по всіх дорогах. І по польових, і по сільських дорогах. Де вони бралися? Відкіля? Хто? Бо вже ті, що в хатах, то сходили і забирали. А то ж по дорогах лежали. По селянських дорогах і по степових. І в середині в збіжжі то було так, що ходили тоді, як жнива вже аж були. То тоді тільки кістки понаходили, бо вони там вже їх може звірі, як собаку, порозтягували, може зісох. Ну, а за кістки самі ж тільки понаходили в жнивах.

В середині ніхто не ходив шукати людей, бо ніхто не знав, де воно лежить. І ніхто ніякого рахунку не робив. Скільки за день поховали, щоб ніхто не знав.

Були такі випадки. З району був, це приказ такий, щоб давали в район звернення таке. Що стільки тягла, кожний район знав колгоспний, скільки в тебе тягли є – коней, волів, чи вони всі в тебе роблять – то район знав. То давали звітку в район, стільки, де в тебе робить сьогодні худоба на полі. Чи вона використовує. Район вимагав. Дисципліну таку установили. І якщо один подав – він був тоді полководом – бо то польоводи подавали то зведення, скільки в нього працює де робочої скотини. Він подав, що п'ять і дві звозять мертвих. То за нього він був червоний партизан. Як би не червоний може партизан, то він би був там десь також на Сибірі. А то ще його якимось там і злекшили і за нього то не можна було, то була тайна, не можна було подавати про мертвих ніде нічого нікому.

Пит.: Такий був наказ?

Від.: Такий наказ. Ніхто, щоб не знав. Рахунку ніхто ж не робив, а він подав, що п'ять мертвих возить. І це ж він у район подає! І стоїть як оце

Ви з тим. То його так притягли за те, що він подає, що мертвих возить. Така справа. Я хотів за це колись Вам сказати. Тепер це надумав.

Чи молоді люди, комсомольці, ходили збирали, вибирали всі останні, які були там з продуктів харчових, із зернових, чи хлібні, навіть із печі витягали й з горшків – що-небудь було і те забрали. У печі. А пізніше вони померли. Як уже сказали, що не можна брати, а в нього вже ж нема нічого й не було нічого. То ті, що десь ховали та шукали ще, то осталися живі.

А ті, що ходили і померли перші, ті, що ходили збирали, комсомольці, молоді оці. Вони не знали чого, чи поки воно буде, ніхто ж не обов'язував, ніхто їм. Вони, що брали та й їли може там. А потім же ж казали не брати, а в нього нема вже вдома нічого. І так вони і погинули. І ще й молоді люди такі колись ходили, вони винуваті, бо вони розуміли, що вони робили.

Пит.: А як почався в вас голод?

Від.: Ну, це ж начався в нас голод – то ж не в один день, і не всі разом. Не в кожного, бо є такий, що він не відчував голод. Якимсь чином він так жив, що було в нього заховане собі, бо не до всіх і докопувалися. Не до всіх однаково ставилися, і комісія та, що ходила і той друге, в когось шукала, розвалювала і той, а в когось не дуже й шукали.

Пит.: А чого ні?

Від.: Ну, так. Значить, чого ні, я не можу Вам сказати. Чи то по совісті їхній, чи по чому, чи може якби ж були такі що, комнезамів активні. Він десь ходив. А до нього прийшли. То вони ж знали, до кого прийшли. То в нього й не дуже шукали. А він ходив десь то і старався найти більше.

Бо то не однаково. Не однаково скрізь ходили, не однакові люди, не однаково шукали. Ті так ходили. А ті не довірять уже своїм та викликали з іншого села, щоб ті прийшли сюди, а цих послати туди в те село.

Бо тут же може бути то кум, то сват, то-то що, то будуть захищати. Значить, як до нас прийдуть з другого села, то він вже тут родичів таких не мав, а наших пошлють туди, щоб не було, щось такого і щоб ліпше шукав. Це така практика була.

Пит.: Як у Вас виглядала посівна кампанія в колгоспі? Як почалася?

Від.: Та посівна кампанія, хто ще ходив, то ходив і сів я і все.

Як вона? Дуже, дуже погано! Бо ж худоба не годилася ж була. Довго вона тяглася та посівна кампанія, не в той момент, що було закінчилася, що було по району, було до якого числа скінчити. Так не могли вправитися, як було по розкладу, до такого терміну закінчити, бо ні худоба, ні люди не годилися, то затяглося. А потім, ще були такі, що поїхав сіять, а додому не прийшов, там і помер. Із тих, що сів я, то так воно і тягло до весни.

А жнива вже також як прийшли. Вже годували, давали пайки послані десь, що будуть косити, і то треба було руками скидати. То-то вже давали ото. Таке й ще й вночі косили, бо не вспівали за день. А нема кому. Нема кому! Бо всі безсильні вже. Десь когось трохи так підсилювали. Вже давали йому й муки і всього на світі. Годували і то сильніше, щоб було ж кому хоч сидіти на тій жниварці. Працювати. Бо були такі жниварки, що вони самі косили і складали. А в нас не було. А тільки ті, що треба скидати. То ж треба сили на те, щоб скидати.

Збіжжя ж здорове поросло! Тоді в 33-м році такий врожай був і то. А воно все поки трохи сировате зразу, поки то вже, як воно дуже поспіле, то

воно легше вже тоді. А так як ще воно трохи готове, тільки що ломалося. То тяжке. Треба скидати. Дуже тяжко.

Ну, тяглося вже то. Убиралося, вбирали. Хоч не в ту пору, що було зазначено, а обрався в 33-му році той хлібець.

Тільки, що було багато таких, що виїхали на поле, а додому не прийшли. Там десь на дорозі як шли, то й так і погинули. Де то люди бралися? Ходили, чужі люди є такі, що десь відкіля з того, що ми їх не знали, на дорозі. Не наш чоловік. Ходили ночами. Бо вдень же їздили. А на ранок лежать скрізь по дорозі, і по полевих.

Пит.: Як відбувалася хлібозаготівка?

Від.: Хлібозаготівка то ж відбувалася раніше.

Пит.: Як то було тоді?

Від.: Та як же відбувалася?! Прийшли, накладали. Накладали на вас. Ти мусиш стільки дати. Ну, а це ж вони ходили цілу осінь і цілу зиму. Ну, придуть, нема в тебе нічого. Подивилися, нема. Ну, а там якийсь клунок стоїть. І вони таки готові, і такі були, що й забрали. Приходять і кажуть, що ти поховав. Хоч він нічого ніде на заховав, то забрали те. І так ото гинули люди тоді ж. То ще може жив би якийсь день чи тиждень, а то вже забрали. Є такі, що дітей поїли своїх. Діти не годилися жити, змерли вже. То вони поїли дітей і самі померли. І то червоний партизан був. Він жив десь на хуторі, далі від нас. А то якраз поселився на моєму кутку недалеко. Я не бачив, щоб він їв їх. А тільки люди говорили, що поїли тих дітей. Двоє дітей було в нього. Я на очі свої не бачив, що їли.

Пит.: Чи хтось крім комсомольців забирав хліб? Чи то приїжджі були?

Від.: Були такі з комсомольців, що забирали хліб. Їх посилали прямо. Були такі, що або дідові, або до кого, послали. Внук був у комсомолі, та й послали, щоб у діда забрав у нього все, у свого діда! Посилали комсомольці. Він прийшов і забрав. Або не виконав щось, записав. Він комсомолец. То повинен показати комсомолец, свою ж преданність радянській владі. Ти же є комсомолец!

Іди, свого діда опиши. Його знає виконання. Все забери. І тоді то виконай це все. Були такі люди. І то так робили в колгоспі.

Пит.: Як люди спасалися від голоду?

Від.: А як?! Не було. Як спасання було б, то не померли стільки. Не всім разом прийшло. Той сього дня, а той завтра, а той ще остався.

Я ніколи не думав, що я остануся живий. Ну, ще тестя мав. Він же 5 кілометрів жив від мене. Він був здібніший трохи, тесть, то помагав, бо до нього вони не дуже вони докучали туди. А й в нього було закопано. Може де було закопано, не знаю. А він такий також був спеціаліст, що сам будував перше собі. А собі все робив сам, печі, що в хатах. То там робив він, поза печею тією зробив із цегли стіну, що від цієї стіни то було так може аж до гори. То він там у горі насипав. Покинув цеглину якусь в дірку. А внизу, тут покинув. Значить, була така місцева одна чи дві цеглини, що вибирав. То засипе собі туди. То він врятував мене ще. Ото вона піде туди й принесе хлібину коли-небудь. То пішла й принесла. То якби ще не та тещева піч, то мене б не було давно.

А до нього не дуже то того, не шукали в нього. Він з видніших ще був тоді. А це придумав собі таке то. То хіба тим рятували мене. А то він там засипа, а тоді тут покинув, тут вибере. А тоді там була кочерга якась, а може там і в другім мішку була якась цеглина, десь така, і відтіля відбирав. Не знаю. Знаю, що він там вгорі десь покинув, то насипав.

Я не знаю цілої цієї історії, як воно було. Я знаю, що було в нього комора така в хаті поза пічкою.

То вона приходить, піде було, та все жнива, бо наша земля була аж коло їхнього села, та з нашого колгоспу. То ми ж на жнивах обід же варили, нам там обід дають – якусь то кашу, каньдвор якийсь. А вона піде вже та й принесе хлібину якусь, що мати дасть. Так то ратувалося. А то не було б мене давно.

Пит.: Коли Ви поїхали до брата?

Від.: До брата це я їхав у 33-му році, перед жнивими.

Пит.: Це вже як був голод? Це вже був голод у вас?

Від.: Це в 32-му році. Вже не було чого в нас у 32-му році. А то якби я не привіз ото, то може вже в 30-м році був би скінчив життя своє.

Привіз там троє мішків, дешевшого. Кукуруда була.

Пит.: Вас пустили?

Від.: Пустили! Тоді вони не забороняли. Туди куди хто хотів, то йшли, ніхто не знав ні про кого. Ніхто не контролював того.

Поїхав. Ніхто мене не питав, і ніхто не питав, як я й приїхав. Де я був. А тільки, що там ми на Станиці Прохладній яких три дні стояли, поки дістали потяга. Давали транспорт, щоб довести. Там на станції знесли хліба, ті селяни з України. Туди наїхало багато, не з нашого села, бо я там один був тільки з нашого села, а більш нікого я не бачив з нашого села там. А взагалі з України туди наїхало за хлібом.

То на станції наклали яроси, так як оце під стелю, на пероні, де вільне місце було, щоб складати мішки. Яроси наклали і той, а нема вагонів. Нема. Не дають.

Дзвонили до Сталіна і до Кагановича¹. Хто там дзвонив, я не знаю. А були ті, що не боялися дзвонити. Там були й червоні партизани, може і голови, може колгоспів і сільрад були. Бо ж дзвонили й до Кагановича й до Сталіна. То то два дні. На третій день дали ешелон. Набрали, забрали, ешелон дали і поїхали.

Загрузили повні вагони. Спека ж така, Господи, не можна витримати! Дах нагрівається. То залізом криті були ті вагони.

Там були старіші люди, там уже під тим, лежать на мішках. А ми, де молодші всі, то в вікно на ходу. Потяг іде, а ми в вікно вилазимо і на дах. І лягаємо на дах і лежимо. Скільки було тих попаданих! Він впав. Заснув же там. А воно трусить, перекидається, лежали так край до краю на вагоні. Упав, переїхав. Збіжжя там його осталося, що він там купив. Ніхто не знав. А там родичі чекають, що він привезе щось. А його вже переїхав потяг. І такого було багато.

Одному то вже й може не далеко додому було. Він не впав. А потяг стояв. А там було таке, що може були такі же люди, що ще щось мали попродавати. Виносили на станцію. Ще може які-небудь галатки, які-небудь там спечені з чого-небудь. Ну, на станцію.

Ну, то він також став. Щось таке може хотів щось купити. А тут і ще мав закритий, і він рушив, потяг, їхати. А він тоді біг. І вже й добіг до свого вагону, то вхвотився, а потім впав і переїхало йому ноги. Так він остався там. Не забрали його десь. Це не знаючи, чи він виліз там десь. А поїхало собі там.

Хтось забере. Чи я не знаю, як воно?

А його ж забрали. Нога в нього зразу спухла, страшна. П'яту от так переїхало, роздушило. Ото така була колективізація.

¹ Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) – генеральний секретар ЦК КП(б)У у 1925–1928 рр., нарком транспорту в 1935–1944 рр.

Пит.: Не забирали той хліб, що купили на Кубані?

Від.: Ні! Не відбирали нічого, якось нам повезло. Ніхто! То ж вже було, я вам казав вже, що було, було що в нікого нічого не брали. То вже ніхто ніде не відбирав. То якось так пройшло, що з сусіднього села найшовся мені вже аж на дорозі то, що разом ми їхали вже сюди з Кременчуку, аж до Глобина. То тут було з Кременчуку десь 25 кілометрів, чи 30 кілометрів до Глобина. То ми їхали сюди, туди мені ближче, бо туди 50, а тут 25 було мені додому з Глобина.

То ми виїхали потягом, товаровим таким на площадках. Поскладали в двох. Ніхто нас не гонив. Встиг, бо не брали ні квитків, поклали порожні площадки, приїхали з Глобина. А там нанявся фура така вільна, з конячкою, дядько з футалою. То привіз нас аж додому – 25 кілометрів мені, а йому то ще 3 кілометра було далі за мене в те село. Я навіть не знав того чоловіка. Молодий хлопець такий. Я ж тоді ще був 33, мені було вже в 33-му, тоді саме 33-й. А він молодший був хлопець. І він повіз туди ще 3 кілометра далі.

Там такий чоловік, що мав конячку і тим то жив на станції, близько десь там жив. А в колгосп не хотів іти. То що, там можна було на станції, на станції можна було робити, там для станції підвозив. Ну, тримався і нас обрятував. А то чим би ми мали довести?

Пит.: Тоді як люди говорили й думали? Чого забирають від них хліб?

Від.: Що ж люди думали?! Чого ж забирають? Забирають, щоб не було в вас. То ж зроблено, то ж було нарочно зроблено. Щоб у вас щось було, то не брали б. Хай буде, щоб ви жили. А як заберуть, вибирали все, щоб не жили.

Пит.: Ви тоді так думали також?

Від.: Так же інакше, ну яке ж то? Ну, як у вас бачуть, що в вас нема ніде нічого. Розбили й пічку вашу. Були такі, що порозбивали й піч і все й не знайшли нічого. Були такі, що заховували поза піч, що там робили.

Пит.: Ви казали...

Від.: О, то в другого знайшли, а в другого розбили, а не найшли нічого. А якби знайшли, то забрали б. Все рівно, щоб ти не жив. Ну, все рівно ж воно, що по степах було повикопувано в людей, так, що тяжко знайти його. Ніхто не знав де. Далеко степ. А він собі там викопав яму, закопав собі. А його завезли на Сибір, а вони ще й досі там. Так, хліб там ще є в степах.

Пит.: Чия, по вашому, вина в цьому всьому?

Від.: Та чия ж?! Державна! То з ціллю зробили все. Щоб знищити людей. Україну знищити треба було. Її треба було на суслів знищити. Тоді були б ще вони, їм кінець приходив.

Вони вже довго не дотримаються. Хоч може нас не буде, але Ви ще доживете, їхній крах приходить оце, для їх життя тут нема. Бо цей Черненко, то такий він і я й той другий, що то є за володар? Бо то володар? Ніколи. Це, що вони тільки трималися, поки ці мовчали. Ож оце почали стільки говорити. А то ж ніхто писком ще про цей голод ніхто не згадав ніде. А вони його зробили. Вони ж помогли те все зробити. Оці – американці, Англія, Франція, і всі, щоб там зробити комуну. Бо вона була в 1900 якомусь, в 67-му чи щось році в Франції. Сорок днів пробула комунна. Ви може де читали про неї. Сорок днів пробула. І вже стерегли. Тоді ж як ця комуну робили, то Англія і Америка мали свої війська. Там у Советському Союзу, яке місто забув.

Пит.: В Архангельському?

Від.: В Архангельському. Як же Ви знали? Вам хтось вже казав?

Пит.: Читав таке.

Від.: Ну, то ж в Архангельському там мій сусід оце вже був. Тепер я емігрував, а він вдома остався, то його взяли і він там також був десь таким запасним.

Йому люди розказували, що війська американські пільнували, щоб як би Советський Союз подавали, Україна і там ті всі загони чи там Тютюнник, чи там Середа, чи гетьман, чи Петлюра, то ті війська стояли, щоб помагати. І вдягали, і взували, і годували – все! Радянську владу. А цих хто вдягав? На них напав і тиф, і що на світі. Вони вже викінчували самі себе. А тих підпирали, щоб тільки втримати. І це за 60 років виплекали оце таке нещастя. І то. А тепер аж почали, можна говорити. За Регена ще більш ніхто ще не говорив. Шістдесят років проіснували! І він ж тепер уже казав, що ми же годували й вдягали і взували і нема нічого. То що такий дурний Черненко ще хоче триматися, бо він ще хоче боротися з Америкою й з Західною Європою. Такі дураки як ото. То їх оце незадовго, тільки ще мало вони ці всі говорять. То почнуть усі. Тут ще половина є таких в *government*-і, в тому, сенаторах, і в тому, половина, що їх треба вигнати геть, туди, до Радянського Союзу.

Пит.: Кажете, що до голоду в Вашому селі було десь 300–350 дворів.

Від.: Це ще тоді як я в школу ходив, 350 дворів. А тепер я не знаю скільки.

Пит.: А знаєте, скільки було після голоду?

Від.: Та як же я можу знати? Я знаю тільки, я свої перерахував, своїх людей на списку, що я знав, скільки їх було в родині й то друге, хто остався живий, а хто помер. То я нарахував 100 осіб. На моєму частку, де я жив. Що померли, ті, що з всім померли й з дітьми. Є такі, що остались. Може одне живе, або що. А то більшість, то нічого. Всі з цілими родинами.

Сто осіб я нарахував на своєму частку, четверта частина села, скажім.

Пит.: А скільки всього було людей?

Від.: У селі?

Пит.: Ні, в Вашому частку?

Від.: Та не знаю скільки. Я тих, що живих, не рахував. Я тільки тих, що померли. А скільки їх осталося живих, то я не цікавився цим. Може ж було їх приблизно перерахувати.

Пит.: Ну, чи то було якихсь 500 людей, 600, чи менше?

Від.: Більше їх по-моєму не було. Я думаю, що їх більш не буде як тих, що остались.

Пит.: То половина вимерла?

Від.: Половина. Бо як цілі родини остались, я знаю, а тут тих, що остались тут, то так само мало. То половину майже в нашому селі вимерло людей.

Пит.: А хто з Вашої родини помер?

Від.: З моєї родини то тільки я один остався. А то ж батько там помер, поїхав до Дніпропетровська і там помер. А мама тут зостала, тут померла. А дядько тут умер. У моїй хаті батько і ціла родина, всі. Було в нього три хлопців тут і то померло. Два остались, то, а цей один остався, воювали обидва. То цей остався живий, ще й тепер живий, тільки не годиться нікуди, молодший десь на три роки від мене, на п'ять років від мене. Не годиться нікуди і не говорить нічого вже, такий зпаралізований. А одного десь у війні забили. Повмирало багато людей. А я ніколи не поцікавився, скільки осталося. Я тепер колись

перечитав приблизно. А половина не стала людей. Більш їх не осталося як померло. Така радянська робота.

Пит.: Чи Ви хотіли б ще щось додати до того, що Ви говорили?

Від.: Та що додати?! Нема такого нічого додавати вже в мене. Запитали б щось таке, щоб я знав, то і сказав би. А так не пам'ятаю. Що ще таке можна ще додати до цього всього? Вона така справа, бачите, це дуже давна справа, це яких-небудь 50 років тому було, тільки Ви питаєте десь щось таке, то я можу, а так і придумати б не придумав собі, що не думати про таке.

Пит.: А наприклад, скільки платили за той хліб, що купили на Кубані? Чи то дорого було?

Від.: О, вже не пам'ятаю. Ви спитайте мене, то я не можу Вам сказати взагалі тепер нічого. Стільки я платив, за стільки я продав те все, що я й не можу сказати нічого тепер.

Пит.: А чи було дорого, чи нормально?

Від.: Ні, не було дорого. Якби дорого, то я б там не привіз би нічого там, бо що ж я такого багато не взяв. Грошей я не мав таких. А то що ж взяв, що жінка дала рушники свої, які найліпші були, чи простирала були якісь такі вишивані. То килим, який був на стіні, то вона сама ткала ще, вона училася ткати, то й ткали зі своєю сусідкою вони, і та ткала також. А вона вчилася в неї, в тієї сусідки. Там була вже братова жінка, там була сусідка – та ткала голівна, а ці вже вчилися в неї. То вже вони ткали дівчата обидві, то в двох ткали в цій моїй хаті, той килим¹, як на цю стіну.

А тепер коли ж я слав ото дівчатам, я хотів послати два килима – двоє дівчат в цього меншого хлопця є – то хотів послати два килима. А вони беруть тільки один. Двох не можна. От я взяв один килим і послав. Та й написав жінці, що це тобі, за що я продав в 33-му році, маеш ти тепер новий. Воно так якби послати колись і другий. Тепер вже і не можна слати. Совети вже не допускають нічого. То було б другий послати, щоб було внукам. А двох не можна було разом. Тільки один.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як в 20-х роках була така політика «українізації», що виключно українську мову вживали в уряді?

Від.: Тоді ж як тільки встановилася оце радянська влада, то українська мова пішла на повний хід! Українською мовою всі говорили, й то й друге, вчилися, де вони вчителі були такі, що він вже вчителював і говорив вже по-російському.

Та він приїхав з війни і також по-російському хотів говорити, навчився трохи там. А дівчата в нас же тут усі говорили по-українському, такі молоді. А він приїхав з війська й тут говорить – горобців там багато в нас було в селі. А він прийшов і говорить: «Как у вас много воробьев».

Гм, гм, воробці. Дівчата як причепилися, так він поки то й вмер, то – «воробьев». Його інакше не назвали. «Воробьев».

Оце вже війна як стала, то німці як прийшли, та позабирали їх у полон, то в Кременчуку, там він погинув. Також дизинтерія захватила, там і все полонені. Вони ж там у таких відкритих відгородках жили. Не в приміщенню, на якомусь полі, і так під відкритим небом. Погинули, там багато людей погинули, таких молодих.

Пит.: Ви казали, що в вас також жили державні селяни, ще за царів.

¹ Килим – килим, покриття для підлоги.

Від.: В нашому селі були селяни, бо колись ж панщина була. За панщини, то були селяни, селянське суспільство було якесь таке, партія якась селянська, скажемо – о, і в Англії, і тут вона є, і в Америці. І також якесь таке, що селяни були і державні були. Державні були селяни. Ті, що були під панщиною, у дана робили. А козаки в панщині не були. Оце наше село було, що козаки, оце як трави були коло Дніпра, Петеролишанський острів, Самірланський, Задурне, то так урочиства так назвали. То все та Катерина ще понадіяляла їх, то ваше все, козакам. То коли говорили тільки по-російському. Говорили, на дворі бігали, то говорили по-своєму, по-українському, як ми говорили в селі нашому, так говорили, кругом і вдома так само. А в школі тільки російська історія. Всі книжки російські. Ні одного слова українського не було. Тепер також починають так само. Не було. На Україні. Таке саме. За царизму в нас не було нічого, не можна було нічого. В слов'янській було, як Євангеліє, псалтирі, то що – це все на слов'янській мові було. То ми по-слов'янському читали.

Пит.: Чи селяни розуміли слов'янську мову?

Від.: Селяни ж не розуміли. Нам у школі то хоч учитель розказав, що це значить. А як ми прочитаємо там по-слов'янському, а чогось не розуміємо. Він запитував. То він пояснював, що це таке все.

Було й таке, що російською мовою тільки вчилися всі. Все, щоб не було – все ми вчили – поеми всякі, все то тільки російською. Українського, ніхто, нічого. Це тільки так ми вже найбільше тепер, це як тільки вже стало по-українському, то українські газети були виписували, «Київські вісті», там було. То ми по-українському, чисто написано українською мовою. І люди повчилися. Читальниці повчили говорити по-українському. А то всі по-російському! Штокають і штокають. Були такі, що приїхали з війська давно ще і по-російському. По-українському не говорили.

Мій брат уже двоюрідний, це батькового брата син. То також був у війську й той молодший. Помер він. То за німців. В полон як завзяки, козаче село. А то селяни, ті що були під панями. Як то воно було ж тоді ще за тієї панщини, що були панські люди, а були ті, що не панські, так як тепер оце воно є. То католики, а то не католики.

Пит.: А як жили козаки з тими?

Від.: Козаки вільніше. Вони жили вільно. Воно не воювали ж. Помагали. Козаки воювали для царизму. Та ж найбільша охорона була, козаки. Вони страшно воювали всі, ті козаки, що це там їх росіяни половина тепер уже на Казахстан, там на Красноярск. Оце де я був – Таджики, Таджикиська РСР. І там багато наших селян жило. Позаїжджали туди. І тепер в Англії було багато там таких, так як в Кременчуку. Своє козацтво вони страшно бережуть, з наших країв поїхало туди. А вони вже козаки!

Пит.: А як між собою жили козаки і ті державні селяни?

Від.: Ті, що між собою козаки жили, то вони в селі козаки були, ті що, то хто як жив, тож не всі однаково жили.

Пит.: Які були відношення між ними?

Від.: Ніяких відношень, бо ж вони всі однакові були. Суперечок ніяких не мали між собою. Тільки було встановлено, от скажім, що то був порядок ще такий за царизму, бо батько мій мав офіцерщико якогось, та-кож мав як він служив службу. Він служив службу п'ять років в музикальній команді. Кавалерійський ескадрон такий був.

Ну, то він там значить, як заслуговував, то щось він мав як чотири тих нашийників тих, чотири. То як воно звалося, не знаю. А знаю, що то галоніти повишивувані були всякі, там таке срібне. Ті мундири, що я пам'ятаю. То він поотпорював уже, як уже вони, бо він не хотів носити, а поотпорював та складав і сказав, що як умру, то щоб мені із тих позолочених зробили хрести і все обшили на труні. А він умер в Дніпропетровщині. Заховали його там і ніхто й не знає, де воно ділося, де оті всі позолоти ті всі, бо то обшивали ті ковніри і все, і рукав – обшиті були тим золотом, позолочені, так як ото ризи обшивають, чи фелони, то такі мундири там мали.

Я пам'ятаю, ще як я був хлопцем, то ще носив ті мундири. Я ж малий, я не мав що вдягати, то надінуть якусь одяшину – рукава позакачують, і то так діти в нас ходили. Тут то ніде не побачите, щоб так дитина ходила. А то в батьковий якийсь, або материн якийсь, отак ми жили там.

Ну, то ж батько офіцером вже був, то був порядок такий. Не мали права наставити його десятником.

Там такі були, що треба, щоб загадав на збори – назначали одного. Що на тому кутку, ви будете десятником тим, що загадати як треба зібрання якесь зібрати. А вже батька не мали права наставити тим десятником.

Пит.: Тому що офіцер?

Від.: Через це, що він жив у тих.

Пит.: Він ще до війни був?

Від.: В російській. Це тоді ще, за царизму. За царизму це як порядок. Поки цар ще володів. Ото не мали права його наставити на десь такі почотні посади там, або касиром він був, в суспільстві.

О ті острови, о ці, там у нас були острови коло Дніпра – Самійлянський, Переволошанський – то ті, хто ближче були там, то ми їх косили.

Їздили кожне літо. Сіно ж треба косити, то косили. А зимою перевозили. Якось замерзло Дніпро вже, а ще тоді по льоду перевозили. А так ті острова, два, то наймали все кияни. Там близько Києва, кияни жили поза Дніпром трохи. То вони наймали, то до них зручно. То вони мали гроші, ото ж суспільство. І школу побудували державну. Як я в школу вже ходив, то вже царі забрали. Застав державну школу. А то було козача школа, було написано, бо то козаки збудували за свої гроші, за ті, що там наймали острови кияни. Побудували школу. А тоді селяни, оці, що в нас жили, то вони ж не козаки, то вони мали платити. То як їхні діти ходили до школи, то не знаю, скільки вони платили, а платити мали козакам за це, що він не має участування. А як хочеш, щоб дитина вчилася, то треба якось платити. Я не знаю скільки, яка то була, то невелика платня. А пізніше, як вже стала державна, тоді вже не платили. То вже забрали.

Пит.: А це як говорили про цього агронома, що сказав: «На ваших кістках колгосп побудуємо», – чи пригадуєте його прізвище?

Від.: Там написано десь є. Я забув. Мені здається, там написано. Агроновський, здається мені.

Пит.: Агроновський?

Від.: Не знаю, як його звуть. Вже забув. А знаю, що то прізвище – Агроновський. Треба написати Вам.

Пит.: Так.

Від.: Я думаю, що в мене записано.

Пит.: Його немає там.

Від.: Нема? То був Агроновський, прізвище його.

Пит.: Як довго він був у вас?

Від.: Та то скільки він в нас – яких два-три роки був, я не знаю. Бо як ми ж пахали, він був ще поки неп, був увесь час. Як нова економічна політика, вона побула яких чотири роки. То ж доводили кожному господарю, стільки вам треба посадити тютюну того. Ми садили його. А там вони вибрали місце таке, що зробили травники, то що виростили це в саду. То ми там працювали. Возили гній кінський туди. То платили гроші нам, що ми заготовили гній туди. Я продав свій гній, що стільки назбирав за зиму з коней.

То міг продати, бо туди треба було такого гною, що тільки кінського. Підспід сипали, а тоді зверху землю, а тоді він горить, той гній, гріється і дуже скоро виростала.

Пит.: А так...

Від.: То він потім як до колгоспів, це ж коли стало, я Вам не можу розказати докладно. Ми сушили той його тютюн, вивішували на гілці. То вдома впорювали все. А тоді звозили. Там був пункт, що приймав і важив. А ми прасували, ходили, то платили нам за те, що прасуем. Прес такий мали. Зробили такий квадратний. Отак увишки і так овширшки. Квадратовий такий, у *yard* приблизно ширини. Кругом, накладали і прасували ж і важили. Доставляли десь то такі рогожі були, з рогожою, й обшивали. Тоді возили. Там в Кременчуку була фабрика та, що робила тютюн, махорку – із того простого тютюну, то ліпший був, як оце що тут, бо це забороняють, заборняють кругом лікарі, щоб не куриив ніхто, бо шкодить. У нас курили – не мав ніяких там домішок, тут добавляють усяких парфумів там тощо, оте дуже шкодить. То найгірше.

Я так тютюн курили, я куриив також, ще малим таким хлопцем, тільки що я мало куриив. Брат такий, що дуже страшно куриив. А я такий, що й цілий день оце що я роблю сам вдома, я ніколи не закурю. А як прийшов хто-небудь, уже я закуриив, то тоді вже я хочу. А так то я не переймався. Я покинув тому, на працю я стільки ходив, і в Англії, я ніколи не куриив на праці. Я тільки вдома, як то прийде хто-небудь. В Англії. Там компанія зійдеться.

Ми самотні були. Два там нас взяли. То там багато хатів порожніх осталося. То ми як приїхали до Англії, то дешево ми платили.

Пит.: Я Вам дуже дякую за розмову.

Від.: Добре. Гаразд. Дякую й Вам. Ми вже поговорили. Наговорилися досить.

Пит.: За три години наговорилися. Дякую.

Інтерв'ю ЛН10

Анонімна оповідачка, народилася 26 грудня 1926 р. у Запорізькій області. Розповідає, що під час голоду померла її мати, залишилося четверо маленьких дітей. Батько оповідачки, не знаючи, що робити, взяв іншу дружину, також із дітьми, а сам поїхав на Донбас, сподіваючись знайти крупи на суп. На жаль, мачуха насамперед доглядала власних дітей. Дізнавшись про це, батько забрав своїх дітей до себе. Не в силах дивитися, як помирають від голоду його доньки, батько закопав їх у гної. Але їх урятували й оповідачку разом із сестрою віддали до дитячого будинку поблизу Бердянська. Там дитячі животики попухли від голоду. Згодом оповідачку перевели до іншого дитячого будинку в Дніпропетровську, де вона залишалася до 14-ти років.

Питання: Свідок зізнає анонімно.

Відповідь: Я не можу багато розказати! Бо це дуже тяжко пережити. Я не можу говорити згадуючи.

Моя мама померла під час голоду, й осталися четверо малих дітей. Батько, не знаючи, що робити, взяв собі дружину, також з кучою дітей, а сам поїхав на Донбас заробляти крупу на суп, щоб переслати дітям, щоб наварили кулішу. На жаль, наша мачуха ставилася до нас дуже погано, тому що свої дітки, своя ложка ближче. Батько, взнавши про це, забрав свою маму і нас маленьких діток до Донбасу, і ми там жили в маленькій кімнаті. Я це пам'ятаю. Але не пам'ятаю того дня, що сталося жакливе. У мої роки, коли я зустрілася в 40 році із своєю тіткою, то вона мені розказали, який тяжкий шлях, і тяжку годину, перенесли ми, діти нашого батька. Я мала меншу сестру, три рочки – мені було тільки п'ять рочків – то батько, дивлячися, що ми не мали – що ми вмираємо з голоду – не мав що дати, нам сказати, забрав нас удосвіта, щоб ніхто не бачив, закопав нас у гній, щоб ми там горіли, померли, і ніхто нас не бачив. Але знайшлися люди, які побачили, і витягли нас, та й привезли до батька. Батько сказав: «Не можу я дати раду».

Забрала нас міліція, та й відправила нас до дитячого будинку, як називали «притулок». Мою меншу сестру відділили від нас, щоб не були сестри однієї родини разом. Старша сестра, якій було тільки дев'ять років, вона втекла з того будинку. Були ми там у приюті, біля Бердянського. Пам'ятаю дуже! Дуже! Дуже! Далеко бачу, як ті скелети дитячі ходили голенькі! Животики! Були неначе, бальони, напхані, бо дадуть смоктати солоні бички. Водички! Понапиваємося, й то й були мало, та ходимо! Попід тинню, попід стінами, відпочиваємо, та качаємо, та качаємося на підлозі. Із Бердянського нас вивезли, багато дітей, до Дніпропетровської області в приют, був – який був організований за одним містом, був – там було – був хутір поміщика. Його виселили й там зробили приют. Там були школи й лекції – і ми все мусили працювати на городі, в саду, й кімнати свої тримати. Нас було 20, або 30 дітей в одній кімнаті. Після цього, я там кінчила чотири кляси народної школи. Після цього нас виселили на утримання колгоспу – тому що в цьому приюті школа була тільки до четвертої кляси. Мене і мою подругу установили жити з одною родиною, де була тільки бабуся, мама і їхня дочка, нашого віку. Дуже мені мило було, хоч чужу жінку називати мамою, і приймати від неї ласки, якої я не знала довгі роки після смерті

моєї мами. Кінчила я сім клясів, і колгосп сказав мені: «Ти вже доросла. Мусиш їти на свій хліб».

Я знаю, що ще маю тільки 14 років. Знаючи назву села мого народження, я хотіла поїхати, щоб узяти метрику народження, тому що при собі ніяких паперів не мала. Колгосп відділив мені обмежину суму грошей, і я поїхала. Поїхала я там узнати, дістати свою метрику народження, але дізналася я, що в тих краях жив – живе мій батько, вже з другою дружиною і з моєю сестрою, яка втекла, коли була мала дев'ять років, із приюту від мене, із моїм братом. З усіма я там зобачилася. І зобачилася з батьком, який ішов з роботи – худий! Але він мене обняв, поцілував усюди і сказав: «Доченько, прости. Доля винувата, не я винуват».

Пропонував мені, щоб я лишилася в нього, що він мені вже дасть освіти, але на мій дитячий розум і знаючи із розмов моєї сестри, недобрі відносини мачухи, я йому відповіла: «Тато, дуже дякую. Я виросла між чужими людьми».

І між чужими людьми й згинаюся до сьогоднішнього дня. Але в світі не без добрих людей, не без доброї країни. Узнаючи Америку, допомогла нам, розбудувати нашу щасливу родину, життя, і ця родина розростається й буде розростатися на вільній землі Вашингтона.

Пит.: Дякую за розмову. Буть ласка, чи можете подати, де й коли Ви народилися?

Від.: Я народилася 26 грудня, в 1926 році в Запорізькій області.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю ЛН11

Олександр Х., народився 1916 р. на Кам'янщині, один із п'яти дітей українського непмана (приватного підприємця у 20-ті рр.), якого виселили з власного будинку у 1931 р. У 1920-ті рр., коли батько мав великий ресторан, він віддав сина вчити їдиш. Коли батька вислали, оповідач утік до Кам'янського (тепер Дніпродзержинськ), де до 1933 р. вчився на різних фабрично-заводських курсах. У місті він бачив розкуркулених селян, дітей, які втекли зі своїх сіл і жили в печерах і землянках на окраїнах міста. У 1933 р. оповідач вступив до міського індустріального інституту, де головою парткому був Леонід Брежнев. Той мешкав за три будинки від оповідачевої бабусі, і з його оселі було видно ями, в яких жили розкуркулені. Оповідач радше позитивно відгукується про Брежнева. У 1933 р. Олександра попередив однокласник, який працював на міліцію, що за тиждень буде облава на селян, які живуть на березі. [...]

Учнем оповідач не голодував, мав на день 800 г хліба, однак мав ще купувати речі і платити 10 рублів за квартиру. «Я зазнав багато біди», – говорить він. Бачив також спухлих, голодних жебраків у місті. Починаючи з 1934 р., працював на фабриці-кухні.

Частина інтерв'ю – про Другу світову війну. Оповідач брав участь в радянській окупації Галичини і відбув 8-місячне покарання в дисциплінарному батальйоні в Шепетівці. Його брата стратило гестапо в 1943 р. за українську націоналістичну діяльність. В інтерв'ю є також інформація про винищення київських євреїв, яким оповідач симпатизує.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я, Олександр, народився в 1916 році, на Кам'янщині. Я даю свідчення, те, що я пережив особисто, і те, що я бачив. Мого батька вигнали з хати в 1931 році. Пішов я в світ, бо батько сказав мені: «Сину, вас є п'ятеро дітей, іди хоч ти старший та спасися», – і я остався в живих.

Пішов я. Поїхав я з підробленими документами в фабзавуч в Кам'янське¹, дитиною. Мене прийняли, бо люди були співчутливі та й знали, що багато таких людей, як і я, і з такими документами приходять. Провчився я там до 1933 року. Бачив я страшенні жахіття в Кам'янському, де люди розкуркулені мусили тікати з сіл. Жили в печерах, це було коло Романкова близько Кам'янського – один кілометр, які повиривали кручі, в кручі повиривали нори, як щурі, і ютилися там з дітками. Це було жахіття і страхіття. Це було жалко дивитися навіть, те, що вони переживали. Хочу ще Вам сказати, що після закінчення фабзавучу в 1933 році я поступив в Інститут індустріальний в місті Кам'янському, де був Брежнев партголова партійного комітету. Я ніколи не був членом комсомолу, бо я боявся подати свою відомість, бо і так мене б узнали, що я не є приналежний до того класу, який мусить належати до комсомолу. Знаю Брежнева про те – не знаю, може інші люди скажуть – але я бачив, що він проходив по тих дорогах, де я проходив, і він жив у третій хаті від моєї бабці, і він бачив, де жили в норах ті розкуркулені й обіжені люди, але не знаю, з якої причини, але їх не зачитали. Але після того коли Брежнев став директором вагонно-будівельного

¹ Ідеться про м. Кам'янське (з 1936 р. – Дніпродзержинськ) – місто в Дніпропетровській області.

заводу в Кам'янському, він не жив уже там, він жив зручно, мав уже своє авто. То тих людей виселили, а де виселили, я й не знаю. Оце, що я можу сказати. Це було в 1936 році. І де їх виселили, й чи виселили, я не знаю, бо я уже в Кам'янське більш не вертався. Хочу Вам сказати тільки одне те, що люди, які були зі мною, дурні ще були, молоді люди зі мною в фабзавучі, різних, різних поглядів, але в той час ми були діти і ніхто нікому жодних поглядів не висказував. В моїй клясі, де я вчився, нас було 37-ро осіб. І один, який зі мною за столом сидів, був дорослий, гарний і здоровий українець. І він мені признався, що він належить до таємної поліції дружинників і його викликали в поліцію, міліцію і сказали, що завтра буде облава. Отже, він мені розказав про цю облаву вже через тиждень. Облава була на березі Дніпра в Кам'янському. Була велика копиця сіна. Те сіно привозили і з лівобережжя України на правобережжя України. І там, скільки було багато нещасних дітей, які тікали зі сіл, тікали зі сіл для збереження свого життя, і не знали, чи втечуть від смерті, чи попадуть на смерть. Отже, мій той колега – не колега, але сидів зі мною рядом за столом в фабзавучі – дорослий і великий хлопець, признався: «Будем мать облаву».

І отже признався потім, що була облава. Усіх їх вийняли з сіна, бо ж діти ховалися десь переспать уночі, не під відкритим небом. Їх вивели, поставили в ряди, а міліція потім окружила й повели, а де куди повели – то певно, що я й не знаю. А то все. Будучи в фабзавучі в Кам'янському, я не голодував. Я був наполовину голодний лише. Бо нам давали 800 грам хліба. Але за ці 800 грам хліба, то я ж мусив купити ще собі і штани, і взуття і заплатити квартиру, 10 карбованців на місяць, порою переспати. Я зазнав багато біди. Отримував я 400 грам хліба по талону. Сам би його не тільки з'їв би, а й ковтнув би. І пішов до товариша, несучи хліб під пальтом, бо ж не можна нести хліб у руці, бо його ж вихватять. Пішов до товариша. Товариш вийшов до мене, і сіли ми рядом. А йде хлопчина, пухлий. Я вийняв із жакета кусочок хліба, відломив шматок і даю йому. І він з'їв, ніби ковтнув його. А потім подумав може, що може більш не дам, вихватив у мене, обернувши двома руками і ніби ковтнув його. Упав і заклубився. Ми до нього, а він не живий. Я був ще дитиною, я бачив очевидячки, коли з базару в Кам'янському за ноги, за руки тягли людей до цеглевого заводу. Це було на лівій стороні терка, того толкучки. А потім звалювали їх на гарби і везли, а де везли, я й не знаю. Може, в кручу.

Мені дуже прикро і обідно, що я читаю й українську пресу, і російську, і різні видання, різних письменників, навіть ті, що емігрували, але ніколи не зустрічав, щоб хтось написав про життя і переживання засуджених військовиків, які були в Галичині, визволяли братів. Отже, я один із них, який потрапив під кримінальний суд у Галичині і був засуджений на два роки дисциплінарного батальйону. Перших вісім місяців я відбував в Іллінцах, а потім нас зібралося 2200 людей. Нас перевезли в Шепетівку, це в Славути, ні в Шепетівку, вірніше. Там був кар'єр, де добували граніт для укріпільної зони між Польщею й Німеччиною. Там люди працювали і зривали граніт динамітом, і потім, коли нас привезли, арештованих червоноармійців, то ми добували той граніт, ломами. Стояла кузня на горі і заточували наші ломи. Але, щасливий був та людина, яка мала обмотки на ногах, після черевиків, бо то ж була така форма радянська. Обмотував руками той льон та й не мав кровавих мозолів. Страшне було пережиття. І коли іде командир угорі,

комісар, на перевірку, чи все є в порядку на каменоломні, то йому рапортують: «Все є в порядку», і нам кричать: «Смирно, вирівнювання на право чи на ліво», там, де появляється комісар. І ото було, один, дві хвилини нашого спочинку, а то все в рух, в рух, в рух і то все бігом. Отаке було наше пережиття. Нас було там уже через місяць 3 тисячі. Півтори тисячі була манежа, 6 кілометрів навколо, яка обганялася вишками поліційними військовими, і собаками, і дротами. Були там люди, які були ранені й в польській компанії і як ішли на Польщу і Фінляндію, але медичинської допомоги зовсім не було. Людина гнила, гнила – під нарами вмирали. За ноги, за руки її витягали й хоронили в кінці манежи, викопували яму і загортали. Вночі як людина хоче оправитися, то збирають по 20, 30 людей з бараку й в білизні – а в якій білизні? В тій, що в Польщі завоювали трофеї. Навіть ми мали на білизні печатки, червоні – польські на сорочках. І нас опраляли в уборну і то бігом і бігом назад. Отаке було наше життя. Я ще згадаю.

Пит.: Чи можна Вас запитати, на якій піставі Вас ув'язнили?

Від.: Я Вам скажу. Я є син розкуркуленого батька, 1916 року народження. Я призивався в військо в 1937 році. Мене не взяли тому, що батько не має права виборчого голосу. Отже, в 39-му році я мав уже права їзди автом і мене взяли яко шофера на компанію, не знаю, на яку компанію, але призвали вночі, з ліжка підняли і взяли. Повезли на Печерську вулицю в Києві, дали велике авто, якого я навіть не бачив у житті й не видно було навіть, що то за авто. Велике. І отже, сів я на те авто й мені кажуть: «Сліди за нами».

Ну я й поїхав, по світлу на платформу. А коли розвиднилося, то я й зобачив, що то був пів-понтон. Погрузилися ми. Ніхто нічого не каже, для чого й куди ми ідемо? Але приїхали ми до містечка Устечка¹, потягом. Ешелонем привіз це наче пів-пантони. А там зізвали комісари, командири, нараду. І сказали: «Ми йдемо визволяти наших братів українців у Західній Україні».

Ну та й пішли. Переїхали річку Збруч. То було містечко Устечко. І зразу посипалися на нас кулі. А я ще ж такого в житті не бачив. Летить і жовте, і зелене, і червоне, і біле. А в моєму авті, яким я керував, то сидів доцент індустріального інституту Києва, Баранов. Розумна людина. Він був приписаний офіцер в запасі. І мав зі собою револьвер. А в нас 33 авта було в зводі. І нікому не дали рушниці. А мені й чобіт не дали, бо не пасувало для мене жодні чоботи. То я так і остався в своїх домашніх черевиках. І ось коли обстріл почався, в містечку Устечки, і ми зразу кинулися в побічну дорогу. А Ви ж знаєте, що в Польщі то завжди є побічни при вулицях. Та й залягли. І доцент Баранов зі мною ліг, лейтенант нашого зводу. Мав револьвер. А я кажу: «Володимир, стрельни хоч раз, вони на нас стільки стріляють, а ти хоч раз стрельни».

А він каже: «Сашко, як ти хочеш стрельнути, то ось візми та й стрельни».

А я не знаю як його стріляти. Та й не взяв, кажу: «Ти стрельни», – і так ми трусилися і лежали.

А Ви повірте мені, що то було страхіття. То перше в житті, що я бачив, і воно ніби і не стріляє на мене, але здається, що прямо на тебе летить. Ми встали рано, побачили, наші пантони подірвані кулями, але зрештою все обійшлося добре, що тільки була одна жертва і троє раних.

¹ Нині, ймовірно, Устечко Заліщицького району Тернопільської області. На початку ХХ ст. – містечко. Однак залізниці там немає.

Поїхали ми далі, по дорогах Галичини. Українці дуже були щедрі, дуже гостеприємні. Виходили з молоком, з яблуками, вгощали нас, прийма-ли нас як рідних братів. Далі, коли ми приїхали до міста Станіславова, почався вистріл. Це вже було через три дні. Я був ранений нещасно, може і якоюсь шаленою кулею, бо я думаю, що на мене не треба було стріляти. Я був ранений під паху, в праву паху. Був я в шпиталі, мене привезли туди радянські офіцери, й зі мною привезли ще одного офі-цера, політрука. Він був ранений під руку. Робив операцію мені поль-ський лікар, але під наглядом радянських лікарів, двох і трьох медсес-тер. Після цього мене положили в палату й я дуже, дуже щось мені, чи снилося, чи бредив, чи я не знаю, що зо мною було. Але мені здавалося, що – так у сні – рано проснувся і кажу: «Що було?», бо знаю, як мене привезли в палату, то поставили червоноармійців на дверях, щоб охо-ронили мене. Але ж мене не треба було охороняти. Кому я потрібний мене вкрасти? І на ранок я просипаюся, медсестра сидить коло мене. Я питаю: «Сестро, що було вночі?»

А сестра і каже: «Було таке, що тут був один ранений офіцер, польський генерал і його хотіли викрасти, і було наступ поляків і вони обстріли-ли госпиталь».

Ну, то тоді я зрозумів, що то мені не снилося було, а то було насправді. Поправившись з хвороби в військову службу, але я був резерват і мене маєтья право кожного дня додому. Але я хотів зобачитися з україн-цями, бо коли ми преходили Збруч, то нас так гарно вітали українці, а я хотів забачити й ще більше, як вони живуть, як їхнє українське сум-ління, як їхнє національне свідомість. То я й ходив з хати до хати, коли я був вже в Ніжневі, це було над Дністром. Я ходив і дуже цікавився цим. Я навіть був перед тим їздив ровером до містечка Коропці¹, де був голова просвіти пан Тимків. І я забачив, що українці такі свідомі в Галичині. Більше свідомі, ніж наші на Східній Україні. Чому? Тому, що їх було вільніше думати і вільніше сказати. А в нас не було чого щось сказати. І повірте мені, мої друзі, ті, що будуть читати ці мої ряд-ки, то любіть Україну і будьте свідомими українцями, я тільки впізнав від галичанів.

Отже, я старався завжди мати відпустку і своєї військової частини, нави-дити українців, родини українські, молодь і поговорить з ними. Я був на вечорницях. Я перше в житті забачив, коли в Галичині є вечорниці, де існують куделі, то чудово! І ось був один такий Микола. Він був ко-валем при нашій частині. Він кував ресори до авт. То він мені каже: «Саш-ко, ходи зі мною на вечорниці».

Кажу, я пішов з ним і він каже: «Бери любую дівчину, яка тобі подобається». Я кажу: «Микола, я не можу це зробити, бо я є солдат. Тут уже дівчата мають своїй хлопців, хлопці мають дівчат. Я ж не можу того собі до-зволити, бо я сьогодні тут, а завтра мене десь відправляти. А я є укра-їнець, я не хочу робити шкоду українцям».

А Микола каже: «Ти не турбуйся, ходи зі мною. Я тебе поведу до однієї дівчини, яка має тільки батьків і одна живе під лісом».

Це було в Коропцях.

Пішли ми. Пішли ми під ліс. Сидить Ольга, чудова дівчина, 17 років. І пряде куделя. А я зайшов, я зайшов із Миколою. А вони знають Миколо, а перед тим правда, ми заходили до Миколиного батька, то

¹ Нині смт Коропець, Тернопільська область, Монастириський район, Коропецька се-лицна рада.

Миколиний батько гостив нас гарно і горілкою, й свіжими яблуками. А я й питаю батька: «А чого ж, батьку, Ви не навчили Миколи грамоти?» А батько й каже: «А пощо я маю його вчити грамоти, щоб він був розумніший мене?»

Ну так пішли ми до Ольги. А в Ольги дуже приємно було. Людина була освічена, голова «Просвіти». Посиділи ми, правда, я тоді був військової форми, виглядав на лиці дуже молоденький, навіть і мав пару зубів золотих спереду, і мене сприйняли, ніби я розумна людина. Бо раз золоті зуби, то значить, то не є дурний. Але я думаю, що вони в цьому помилилися, тому що то було тільки для прикраси. То зрештою я й не вважаю, що я є дурний. Але нас гарно прийняли й запросили прийти ще колись, то я зі собою ще брав друзів та й возив з собою, не возив, а ходив. А потім вже навіть і возив, тому що Ольга приїздила великою бричкою з пару кіньми й забирала мене й моїх колег. Бо наші старші офіцери знали, що ми привезем і горілки, й яблука. І так ми жили. Так, що я Вам скажу, що в Галичині люди, абсолютно національно свідомі. І таких людей як в Галичині, то я думаю, що не зустріти ні на еміграції, ніде, тільки в Галичині. А то вони є. Я хочу Вам сказати, чому я потрапив під військовий трибунал у Галичині. Це було в Ніжніві¹, в 1939 році, при кінці року, в грудні. Мене судив військовий трибунал за відлучку від частини, бо тоді перед тим був виданий приказ призидіум верховного совета під зверхністю маршала Тимошенка, за відлучку на одну годину від частини військової, то й людина мусить стати перед трибуналом, військова людина, і має бути засуджена від шести місяців до двох років кари. Я Вам хочу сказати, що ця кара, яку я отримав, то це не була пов'язана ні з якими ніби політичними справами, тому що я ходив по хатах українців і я просив українців, які мали багато землі, десь сім, вісім чи п'ять, шість чи чотири морги землі й мали дітей. То я їх просив: «Тепер у вас буде радянська влада й ви йдіть в колгоспи, ідіть перші, не сперечайтесь, тому що нічого не буде з вашого сперечання. Перший, хто буде сперечатися, то буде відправлений на Сибір».

Тому що я знав те, що відбулося в нас на Великій Україні. Я був у місті Коропці, де один господар мав шестеро моргів землі, Михайло Тимків, він вже помер, царство йому небесне. І я йому сказав: «Ти маєш донечку, маєш дружину, маєш сина. Хай твої дітки йдуть в комсомол. А ти віддай своїх шестеро моргів в колгосп. І тобі буде легше прожити, то все рівно не буде по його, а вийде так, як диктує радянська влада, яка тут уже зайняла». Було так, на Йордан 1940 року, приїжджає Ольга, донька Тимкова, Михайла Тимкова, приїжджає двома кіньми, гарними саньми, до частини, де я служив. А я ж був тільки рядовий, і мене старшина пускає, бо знає, що я привезу зі собою й яблук йому, і горілки, і пирожків. Та й поїхав я, і що я зробив. Я не зробив вредного такого нічого. Тільки я що зробив? Передівся в цивільну одежу та й пішов на річку на Йордан. А коли опісля приїхав до частини, то мене зразу і під зброю. Під рушницю й на гауптвахту. І судили. І дали мені два роки військового трибунала. Військовий трибунал судив, вільна сесія Станіслава. То було в Ніжнєві. Якраз було в неділю. Коли люди виходили з церкви, а мене вели під штихами, два і з штихами військових, причому ті військовики були такі – вузькі очі. Я думаю, що то були узбеки

¹ Село Нижнів, Тернопільська область, Тлумацький район, Нижнівська сільська рада.

якісь, а не наші українці. І мене судили. Коли мене посадили, комісар нашої частини, Френкін, дав показ і сказав на суді: «Товарищ суджений, красноармеец Минченко, абсолютно грамотный и читал газеты приписникам и он нарушил постановление Маршала Советского Союза, Тимошенка, и я предлягаю присудить его на два года тюрьмы».

А мені ж такому дурному треба було сказати, я ж був молодий, незрозумілий. І сказав, піднявся кажу, що я вмів розписуватися, тоді коли цей був безграмотний Френкін. То, то зразу припинили слідство, припинили слідство й пішли на вирок. І винесли мені два роки дисциплінарного батальйона. Далі, хочу Вам сказати, що то було пережити. Що то було пережити в тому дисциплінарному батальйоні. Я вже, здається, Вам казав про це. Так. То було страшно. То було страхіття. І я дуже є *disappointed*, незадоволений, що до цього часу ні українська преса, ні російська преса, ні різні національності ніколи не написали, що відбувалося і яке пережиття було в дисциплінарному батальйоні. А я був в батальйоні тільки черга 20, а їх же було багато. Прошу Вас, дорогі, зверніть увагу і опублікуйте в пресі, хто був ще в батальйоні черга 20, Славута Шепетівка. Там був і я.

Пит.: Раніше говорили, що Ви в дитинстві навчилися по-жидівському. Чи можете розповісти, як це сталося?

Від.: Бачите, справа єврейської мови, що я українець володів єврейською мовою, тепер правда, трохи забув. Це була справа в тому, що в 1920 році, мені тоді було десь 13 рочків, і мій батько мав великий ресторан у місті Кам'янському. Був багата людина. І ось, узяв мене зі собою піти до євреїв, розплачуватися з ними за те, що вони привезли якісь товари спожитку з Києва чи з Черкас. Ну, та й розплачувався з ними й вони вгощали чаєм, батька і мене, і самі себе вгощали, і сміялися. Та й мій батько сміявся. А потім коли прийшли ми додому, то батько сів край столу, обняв мене і каже: «Сину, це все, що я маю, це ж буде тобі».

То ти мусиш знати єврейську мову, бо ми сьогодні як прийшли до них, сміялися, і як ми сміялися, то ж може я сам зі себе сміявся. То ти мусиш знати єврейську мову.

Хочу Вам сказати те, що батько постарався, найняв на другий день учителя, це було в 25-му році, 24-му чи 25-му році. Найняв учителя, бо тоді ще були єврейські школи в місті в нашому. І я вивчив азбуку. А через два тижні я вже писав навіть диктовку по-єврейському. А жили ми в місті великому, то діти вважали, що єврейський учитель ходить та й вчить мене єврейської мови. Та й стали кидати на нього камінці. Звертав на це він до мого батька і каже: «Яків Тимофійович, що ж мені робити? Я ж не можу більше вчити дітей, бо всі діти на мене обізлені».

Ну, то батько йому дав великі гроші й він поїхав до Харкова. А потім діти, коли узнали, що я вчив єврейську мову, то й почали звертатися до мене на єврейській мові. Так я узнав єврейську мову. Єврейська мова мені пригодилася. Тому що коли я закінчив фабзавуч в Кам'янському в 1933 році, від 1934 року, я працював при фабриці-кухні в Кам'янському. Я отримав продукти з складу великого, де були євреї, два які видавали й вони хотіли мене обдурити, не набагато, лише на 32 кілограм муки. Але коли б я привіз ті продукти, то було два авта, на які вантажили, а мене ж теж приймають і перевіряють у фабриці-кухні. Не хватило б, то мене

всудили б і дали б мені три роки в'язниці. Отже, я звернувся до євреїв, на єврейській мові і кажу, що: «Ви не маєте права мене так обідити, бо я ж молодий, чого ж я маю сісти в в'язницю?» Вони зразу мене забрали в свою канцелярію, чи кантору там маленьку таку, й почали угощати й горілкою, і рибою дорогою, бо я кажу, що я зразу піду до ГПУ і заявлю, що ви хочете мене обдурити. Правда, що пробачилися, і на другий раз коли я приїздив, то мені вже давали трохи більше, як мені належалося. Отже, так, що я можу сказати, то навіть цього не треба було казати. Отже, я хочу з цим сказати, що бачите, коли так трапилося, що я визволився від кримінального обов'язку, що я мусив сидіти в в'язниці, і батькові бути вдячному, моему покійному, царство йому небесне – він помер в 73-му, на 73-му році життя. То, я хочу сказати тільки те, що як людина незалежна від національності, українець, чи росіянин, чи німець, чи хто б він не був, то як людина знає одну мову, то вона тільки раз людина. Але, як людина знає дві, три, п'ять мов, то п'ять раз людина. Отже, я хочу призвати українців, щоб вони вчилися мов. Мов і мов. Щоб ця людина, українська, незалежно, де вона народжена, чи на Україні, чи в Німеччині, чи в Англії, чи в Австралії – де я був 11 років, чи в Америці, незалежно де, але призиваю всіх українців, щоби вони вчилися мов. Бо мови то є багатство людське.

Я хочу лише одне сказати, що коли я був у Кам'янському, і в той час Брежнев був голова райпарткому, й він бачив страхіття людей розкуркулених, які тікали до Кам'янського. Бо в Кам'янському все ж таки давали кілограм хліба, тяжко працюючим людям. І вони виривали в кручах нори і жили там. Далі, десь може через півроку, він став директором вагоннобудівельного заводу, теж в Кам'янському. І я не можу сказати, щоб за його проводу в Кам'янському причинилося зло оцим нещасним бідним людям. Я не можу сказати. Але про це й думаю, що є люди, які були після того в Кам'янському й можуть посвідчити, як він поводився. Може, я й не правий, тому що я знаю дуже добре його маму, його батька, тому що вони жили тільки три хати від моєї бабці. Вони були дуже бідні люди. І тоді ще автом не возили. Так, що я не знаю, я не хочу його оправдувати, я тільки хочу сказати те, що влада комуністична, яка б вона не була, чи там був Брежнев, чи там був Хрущов чи що, то є узурпаторська влада. То все.

Пит.: Дякую за розмову.

Від.: Я хочу ще додати, про цей дисциплінарний батальйон, де я відбув вісім місяців, то людина засуджена там від шести місяців до двох років. Два роки пережити не можна. Там такі узурпаторські умови життя, що людина за вісім місяців перебування там вже знемагає. Були випадки, що люди, які були там, ранені в Польщі й в Галичині 39-му році, абсолютно не було ні жодної медичної допомоги. Люди гнили – рани, і вони знемагали й від ран вмирали, і за ноги і за руки витягали й ховали їх в відкритій ямі в край манежи, де були вишки з стрілками й собаки бігали. У 1934 році я вдоволюся працювати в фабриці-кухні в Дніпродзержинському, в Кам'янському. І надзвичайно хтось як був розумна людина, намалював портрет Сталіна, який тримав за керівницю великого корабля. І написано було внизу «Сталін є керівник рад рад», і то були ці портрети на всіх трьох сторонах. А люди стояли тисячами за мискою супу поїсти. І то був такий портрет Сталіна. Коли

люди ввірвалися раз, було раз, другий раз колись було, то в вестибюлі на праву сторону був поставлений в виставі великий Ленін з рукою дороти. То його звалили, розбили. А це, що я можу сказати.

Пит.: А що було написано на цьому портреті? Сталін керівник?

Від.: «Сталін Керівник Країн Рад!» *Yeah.*

Пит.: Дякую.

Від.: Так що, я хочу сказати, що люди були тоді в ті часи, це було в 33-му, 34-му роках, що люди не дримали й знали, що писати, і знали, що намалювати. Показать людям.

Після війни, уже в Німеччині я чув вістку, але нікого не зустрів із того батальйону. Але були вістки, що цих людей 20-го дисциплінарного батальйону в Шепетівці евакуювали совети на лівий беріг Дніпра. І зразу всіх розстріляли. Так що я не маю жодного тепер колеги, з яким я перебував, який міг би доказати це все, що я переживав з ними разом.

Пит.: А як Ви опинилися в Німеччині?

Від.: Я розкажу: я був призваний на дійсну військову, не на дійсну військову службу, а на війну. В той час, коли я був у дисциплінарному батальйоні і мене звільнили, я приїхав до хати і мене зустрів директор військового відділу району й сказав: «Добре, ми тобі найдем гарну військову службу».

І мене поставили на піввійськову службу, я гарно мав був забезпечений, а чому, а тому, що мій рідний брат 21-го року народження був призваний на військову службу і возив його на авті. О через те, мене його приділили на гарну військову службу на Дніпрі. *Yeah.* То називається Спасительна станція людей на воді. Освод, скорочено. О, я не хотів би це казати. Але що я маю сказати – я можу сказати те, що було. Але коли почалася війна, то мене призвали в військо. Певна річ, що я мусив би бути в резерві, бо то ж війна йде і на морі мусять бути, на Дніпрі мусять бути спасительні служби якісь. Але мене забрали, ну то я поїхав, мене направили в Берестя-Літовське. Але Берестя було першого, третього дня зайнятий німцями, то й зупинився в Шепетівці. Та й пішов навідати своїх друзів там у Шепетівці, з якими я сидів в неволі. То я тільки там зустрів одного з ім'ям Василя з Києва, якому привіз як я розповідав про це, так. Ну то що я можу більш сказати?

Коли в 1941-му році я попав у полон, я був в 6-й армії, в підвисовських лісах. Три рази я був оточений, але на четвертий раз попали в таке оточення, що вже далі ми вийти не могли. Я ніколи не надіявся, що я змушу попасти в полон до німців. Я взагалі не любив полону, а вважав, що ворог буде над тобою знущатися. Я ніколи нікого не стрельнув, бо я зброї не мав. Отже, ми йшли в оточення по три кілометри на годину, залягали, але голосники вжиті чи з дерева – голосували нам: «Українці, не йдіть, не сперечайтесь німцям, бо все рівно ви будете покарені. Вертайтеся до хат своїх рідних батьків, матерів, де будете молитися в церквах, вільно і спокійно».

І отже, зрештую на третій раз ми з полону не вийшли, наша армія. Ні 11-та, ні 6-та, ні 12-та. Попали в полон. Там відібрали жидів, як вони їх пізнавали, я не знаю. Я стояв в обороні, бо трошки по-німецькому розумів. То мене прикладами німці штовхали. Не твоя справа, а потім мені штани скинули – але ж у мене не обрізане, то мене і знову лишили в спокою. Я не міг дивитися спокійно, коли євреїв, отак безневинно, нізащо,

вербли навіть не тільки там голівний лікар в медсанбаті, бо я був при медсанбаті 6-ї армії шофером, але були і рядові, санітари. То чому ж так знущатися над євреями? Я дуже обороняв їх. Обороняв їх. Обороняв і навіть коли їх вели від нас, то я біг за ними та, я молю Бога, що я не попав з ними разом. Повернувся я до рідного краю в Україну. Брата ще не було, молодшого. Я застав лише руїну та живих моїх родичів. Я дуже був вдячний. Причина в тому, чому мене забрали з дому, з України рідної батьківщини, це було 13 червня 1943 року. Приїхала жандармерія з українською поліцією і підвода. Був день святочний. Ніде руху не було. Всі люди були по хатах. Тільки й в церкві навіть не правилося. І ось жандармерія зайшла і каже: «Ти є арештований».

А я кажу: «А чого ж поліція тут є і чого ж я є арештований?»

Мені не дали зрозуміти чому і не дали поняття, чому я є арештований. Не дали пояснення навіть. Тільки сказали моїй дружині: «Дай дві пари білизни й на два дні харчів».

І то все. Мене забрали, підвода вже стояла коло хати. Мене повезли до Корсуня, то був *Gebiet*. Привезли туди і зразу в буцигарню гестаповську. Правда, вийшло чотири українців в німецькій уніформі з смертю на плечах, то я подумав, що це мені буде вже і смерть тут, так як моему братові рідному, 21-го року народження. І я хотів тікати. Але ж зі мною ще був один колега і я кажу: «Федоре, я буду тікати».

А він каже: «Чекай, не тікай, може все буде добре».

А потім ці українці у гестаповській уніформі кажуть: «Ви їх привели не туди, де потрібно», – й дали адресу, де повести.

Ну, то я вже здихнув, що може життя буде. Нас повели тоді в шестиповерховий будинок, де було багато військовиків. Але я там зустрів військовиків, які розмовляють і по-українському, і по-російському, по-узбецькому й на різних мовах. І нас зразу поселили на четвертий поверх. У солому. Навіть не в сіно, в солому поселили. І ось ми там жили. А рано підводять і треба копати окопи, за цим будинком. Ну кажу Федорові, а він зараз в Канаді є, мій Федор – земляк. Кажу: «Федя, оце будемо копати рови і для нас. Бо нас тут і поб'ють».

А він каже: «А може ж і ні».

І так ми копали. Але виходило так, що нас там не закопали. Прожили ми там тиждень і на ранок, після тижня, охорона була велика. Не можна було втекти, бо стояло гестапо, стояла жандармерія й українська поліція стояла. І навколо навіть по вулицях навіть не можна було поїздити нікому. Не то, що автом, бо авт тоді ще не було – навіть підводою не можна було підїздити. І ось на ранок нас підводять, виводять у двір в 5-й годині ранку, вистроюють і виводять до нас іще шістьох у жандармерській уніформі – українців і трьох росіян. Три українці і три росіяни. Побиті, змучені, але виглядають так, як німці в уніформі. То і построїли нас і охорона обільшилася. Надзвичайно велика. Ну, кажу: «Федоре, бачиш, ти мені казав, що не тікаймо, а тепер оце нас там у ті рови положать».

А вийшло так, що й не положили. Перерахували нас і зразу підійшов ешелон, вагони, три вагони броньовані й нас туди уштовхнули і повезли. Везуть, а я кажу: «Федоре, а тепер і попробуй втікти. Ти ж не втічеш, бо все броньоване».

І довезли нас до Києва. Кажу: «Федоре, а тепер може будемо ми і вільні. Аж від залізничної станції до Бабиного Яру. Будемо вільні, а потім нас

поб'ють, бо ми ж чули це, що в Києві б'ють людей в Бабиному Яру і євреїв б'ють, і всіх неповинних б'ють, і всіх тих, що їм не повинуються і не підтримують їх, то б'ють. Всіх б'ють».

Але зрештую нас не побили. Нас определили в школу на розі Червоноармійської вулиці. І зразу велика охота стала. Підїхали авта, криті. Ну, кажу Федорові: «А це нас де завантажуть і відвезуть десь до ями. Але так не вийшло. Не вийшло. Нас построїли, на третій день у ряди серед великого двору чотирьохкутником, і виходить один німець, який розмовляв по-російському, колись був у полоні, кажуть, у Сибірі, та й каже: «Хто має зброю, то викиніть на середину».

Правда, один револьвер полетів: «А хто зброю буде таять, то того зразу як знайдем, будем розстрілювати». Так і вийшло. Що один мав по-тайнику в валізці револьвера і знайшли, то зараз вивели і розстріляли, серед нас. Далі, що ж вийшло. Дали нам уже і паси, щоб штани підв'язали, бо зразу як привезли, то забрали. І кажуть, що ви їдете у велику Німеччину. І будьте чемні. Виповняйте те, що вам буде належно виконувати. Далі. Вас будуть везти під великою охороною. Управо і вліво від вагону буде розстріл. Ну, ми повинувалися. Зразу на залізнодорожній станції нас помили, дали по жмені рідкого мила. Ми помилися і нас у вагони завантажили. У вагонах було по 30–40 людей. Нас було всього 499 осіб з України. В той час, це було 29 червня, 43-го року. Але охорони було. То як порохувать, то на кожних 4-х був один. Бо сиділи на дверях, ноги спустили. Сиділи між, я не знаю як то сказати – буфери, чи що, то між вагонами і навіть на вагонах стояли, з кулеметами охороняли. *Ja*, не знаю що, чи везуть таку цінність, як ми. То абсолютно цінність ні до чого. Але, що я знав в собі цінність, що я був націоналістом. Мене забрали, бо перед тим як мене забрали, перед тим пару днів, я мав нараду, з яким був присланий на Україну з Галичини, який організував українську національну організацію в нас, в моїм місті, де я жив. Пішов із своїм колегою на лівобережжя Дніпра. І він його там згубив і вернувся – голий, босий, голодний. То людина була забита там, і не знаю, чи це часто споминається в газетах ім'я мати, може рідня, але то була надзвичайно цінна людина. Він прийшов і ми зорганізували. Я обіцяв, що я маю зв'язки з німцями, які співпрацюють і які співчують українцям. І мав дістати зброю. Підтримати. Хто доказав, бо нас було тільки 18 людей. Хто доказав це, коли в нас було зібрання, я не знаю. Але певно провокатор був. І зразу через два дні мене не стало, арештували й відправили. А це, що я можу сказати. Коли нас погрузили в ешелоні в Києві, 499 осіб, усіх 499 осіб ішли не лише української поліції, старости, переводчики на німецьку мову. Туди входили всі ті, які не були довірені німецькій владі. І їх завантажили і відправили. Але що нас повезли другою лінією, бо вже з Києва, ми чули в Німеччині, що з Києва було повідомлено в Галичину, що наш ешелон має пройти тією дорогою і нас уже мали зустріти українські повстанці і забрати до себе. Але нас повезли другою дорогою. Абсолютно нас не дозволяли, не зупинявся вірніше наш ешелон на станції для оправки людей, тільки в полі й то під вагони. Ніде ні вправо ні вліво не відходять один крок. І ми були дуже незадоволені, що нас не повезли другою дорогою, але навіть у Німеччині між Бременом і Ганновером, то двоє людей відійшли із нашого вагону, бо побачили *Ost* і дівчаткам махають руками. І по-українськи розмовляли, і вони підійшли до них, та

зразу старший шивороти забрал і постріляв. Перед людьми постріляв. Але в той час проходили люди, над залізничною лінією, де стояли наші вагони. Проходили жінки і діти і бачили це страхіття, що він стріляв людей. То вони плакали і кричали до того жандарма, другі жандарми забрали і ми його більш не бачили. А тих двох померших, що він постріляв, привезли з нами за 50 кілометрів до Ольденбурга і там похоронили.

Інтерв'ю LH12

Анонімна оповідачка, народилася 1905 р. у Дніпропетровську, колишньому Катеринославі, одна з семи дітей залізничного кондуктора, який у 1911 р. зазнав виробничої травми. Отримавши пенсію, батько купив 30 га землі поблизу міста Лозова, тепер райцентр у Харківській області. Батька розкуркулили, землю забрали, а самого його вислали на Соловки. Жінка розповідає про матерів, які їли своїх дітей, про ковбаси, холодці з людського м'яса на міських ринках, а також інші випадки канібалізму. Її чоловіка заарештували, і вона ходила по різних родичах, шукаючи, де жити. Особливе враження на оповідачку справили торгсин (скорочення від «торговля с иностранцями»). Вона втратила кількох дядьків і тіток під час голоду, але її власні діти вижили. «Люди мерли як мухи», – узагальнює оповідачка. Вона була свідком антиколективізаційних заворушень перед голодом. На її погляд, у партії і комнезнамах брали участь лише бідні селяни, решта селянства була за незалежну Україну, а росіяни підтримували радянську систему і дуже не любили українців. Багато «неграмотної комнезам-гологи» також померло від голоду. Оповідачка також подає інформацію у відповідь на запитання про революцію і місцеві історичні події.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: У 1905-му.

Пит.: А в якому місті?

Від.: Дніпропетровському, в місті Дніпропетровське.

Пит.: В самому місті?

Від.: В самому місті, батьки мої були робітники залізної дороги, батько був кондуктором, і ми мали там свою хату, дім, великий будинок мали, але батько попав на *accident* (аварія. – *Ред.*), був великий *accident* потягу й він попав, його так знищило, в Дніпропетровському там є таке, знаєте, Дніпропетровськ, там будуть піски багато, великі й там як дощ піде, то там такі знаєте піски, що воно вивертає то рейки під залізницею, і він попав, йому кинуло далеко, бо він стояв на буфері в той час, то його всього покалічило, знаєте цілу половину поламав, руку поламало, ногу і ребра, все, і він лежав шість місяців в Бердянському, місто Бердянське, в шпиталі. Ну, його там вилікували, але рука була на, більш як на *inch* (дюйм. – *Ред.*) коротша і нога, він дуже шкандибав. За це він дістав із уряду ушкодження, пенсію таку, ушкодження, дістав пенсію, що він нездалий до праці й так як інвалід, то дістав гроші. Ну і рішили, що ж у нас було три сестри, чотири, а брат один такий був батяр, такий дуже, знаєте, був недобрий, що як вийде на вулицю, то тому там щось зробить, знаєте, як хлопчина, ну що ж вони рішили, дуже любили сина одного і рішили їхати в село й купити землі. Ну поїхали в село, купили землю і так малий фільварок мали такий один там другий.

Пит.: А можна запитати, в якому селі?

Від.: Лозове, Лозове, село Лозове.

Пит.: Якого це району?

Від.: Це є Харківський район, ну й знаєте, з того всього почалося, що моя мама поїхала, найшла землю, купили землю й переїхали туди. Ну але, як знаєте, ми ще малі були, а батько й мама вже були старші, то вони на сезон людей наймали й тримали там декілька людей цілий круглий рік,

й тоді ж коли то прийшла радянська влада, це ж то революція почалася й наше, це ще було, це ще було в 1917 році, ще була війна, Перша світова, ще не кінчалася в той час, навіть ще вона тоді почалася якраз, що тільки купили землі й війна почалася, ну ж так довго не тривала, ну так війна кінчалася, це ж після зразу війни почалося таке, то козакі прийдуть, то червоні прийдуть, то почалося, ну й так пішло, пішло, пішло, 17-й рік, як уже більшовики взяли більш-менш в свої руки, все тоді давай тих поміщиків розганяти – все вигнали їх, землю розділили, роздали людям, ну й ті люди пожили, як вони вміють робити комуністи, вам сьогодні все пообіцяють на декілька років, а тоді ось візьмуть отак то вже й не писнете, ну й так воно, пожилося, по ту землю, тоді, після цього непу, десь 20-го, після 20-го, в 22-му році, в 22-му почали оце ділити людей на три категорії, забирати, давати бідним, давати бідним, ну й тоді так знаєте, поволі, поволі нищили цю першу категорію, забирали в них, репресовали їх, не давали жити, тому бомбу вкинуть в хату, того знищать, того поб'ють дуже, були такі випадки, що вони їздили, їздили по хатах і били людей, так що до смерти вбивали, знаєте, і це ж були тоді вони, як почалася радянська влада, то вони вже почали, таково взяли більш-менш так, ще була війна, але вже вони, знаєте, червоні, більш-менш перебороли всіх, і білих козаків, і тих, то вони тоді так знущалися з людей, оцих першої категорії, вони били їх, вбивали, приїхали до мого брата, збили так, що кров'ю підплив і нізачо, кажуть що, що, знаєте що вони сказали? Ти, каже, їхав на такій фурманці і бачив, як той революціонер тікав. А я там була з своїм братом, я ще була дівчина, і ми бачили, що біг, а він каже до мене, брат: «Дивися, якась дурна баба, – каже, – в провалля біжить», – знаєте, такий рів, і ми так пожартували, пожартували так обидвоє, поїхали, нічого і за тиждень, два приїхали, мого брата так збили, що він кров'ю підплив. Ну, що ж, потовкли, ну, і так почалося, то почалося, почалося, почалося, почалося, до того дійшло, що вже землю почали забирати від нас, дали нам поганої землі, а ми таки ще там трохи посіяли, знаєте, як посіяли, то там жито таке вродило, що як почали молотити, то саме зерно було, то всі казали, що це Божа ласка. Що я ще можу вам казати, що далі, ну тоді як звичайно почався, почалося розкулачування, почали вислати на Соловки. І то так, приїжджали в хату, до хати, і цілі шість, сім з рушницями входять у хату й забирають. Так мою маму забрали і повезли до Харкова, а брат вже в в'язниці був, а вони забрали й повезли в Свердловськ і там вони були в Свердлові, але ж брат утік звідтіля на Донбас і там був на Донбасі, а тоді якось його попали, більшовики на Соловки і його там знищили. Ну мама була в двові-сестри, бо вона вже була в колгоспі в той час, то вже колгосп був, це вже було 39-й чи 29-й рік, то мама там була, а тоді вони її хотіли знову назад вислати, але моя сестра старша була за бідним, батько не хотів віддати; казав, вмру, тоді ти підеш там, ну і так і вийшло, ну, то він каже, що я хочу її, щоб вона мені за няньку була, ну то вона там в нього була аж до Другої світової війни, а тоді вже то німці її забили, це така довга історія, не можу то Вам багато говорити, що Ви хотіли за голод черпнути? Давайте, за голод.

Пит.: Ми можемо навіть вернутися так до революції, чи пам'ятаєте, як це виглядало в вас, коли цар зрікся влади?

Від.: О, та ж цар не зрікся, вони ж їх забрали, заарештували, це було в Москві, це в Москві було, і коли вони їх там постріляли, то тільки

чутка була, що одна його донька Анастасія осталася живою, ніби її постріляли, а тоді її ніби перевіз той її знайомий якийсь до Франції, і тут було чути, що вона є жива, але чи то правда була, то я не знаю. А що цар зрякся, Ви ж знаєте, Ви ж же письменні, Ви знаєте про це.

Пит.: А я питаюся, як люди про це думали, чи тішилися?

Від.: Люди, біднота, дуже чекала цього, вони дуже хотіли революції.

Пит.: Так.

Від.: А тоді що сталося? Розкуркулення, як я Вам казала, як поділили на категорії людей, то обкладали таким податком збіжжя, що вивіз збіжжю стільки й стільки, як тих маєш тих, фільварок, маєш хліб, ти ж маєш зерно, то мусиш вивезти або грішми мусиш дати і заплатити. І то так накладали, й накладали, й накладали, й нарешті то так до, це вже вони почали накладати, це вже я Вам казала, це вже за советів, і була викачка по всіх селах. І то вже до того понакладали, що приходили, вже не було, люди не мали вже, що давати, це був 38-й і 29-й, 28-й роки. Вже не були що давати, бо вже нас розкуркулили, вже в нас усе забрали, і так забрали все, що ми нічого не мали, до того дійшло, що ми якоїсь квасолі чи гороху мусили заховати десь, і навіть там знайдуть, придуть. Бо чого ж, як в нього заберуть, а мені дадуть, чого ж я не буду, це ж буде все наше, ми ж будем мати, ну й так воно почалося. І ось, до того дійшло, що вже позабирали всіх першої категорії, а тоді й на другу категорію почали накладати так само, і так само, вже цих на Соловки вивезли, і коли вони приходили до останнього забирати ту квасолю в людей, бо то все накладали план до двору, оце вони так називали план, вже й ту квасолю позабирали. Ну й коли вони вже забрали всю першу категорію на Соловки, вигнали, а тоді другу категорію забрали, ну, і почався голод.

Я мала в Харкові братову жінку. Знаєте, бо мої батьки зіслані були, але я мала цю і ще мала хлопця, і мене залишили з тими малими дітьми, не вислали, знаєте, на Соловки через те, що коли пішли перші транспорта на Соловки, то багато пішло малих дітей сидіти до нас і померли. Уже тоді більшовики сказали, що це ж наше покоління, ми мусим його, вже як хтось є з рідні, то хай забере тих дітей, а як хтось має, не вислати матки з дітьми, ось чоловіка вислати, але її не вислати, бо хай вона дітей, бо то наше покоління. Це було в 29-му році, 28-му, і так воно по волі, поволі йшло, поки дійшло до 32-го року, але то було тільки по колгоспах, по селах страшний голод, а вже хто був у місті, то той міг дістати в черзі хліба, купити два кілограма хліба й вже він мав, щоб прожили двоє, троє осіб, вже вони не могли здохнути, померти з голоду, а села всі мерли, так мерли по селах, що, Ви знаєте, нічого, ні душі не осталося, який остався, то втік на Донбас або кудись, бо на Донбасі там якось було таке, шахта й там був тоді, знаєте, такий порядок, що хто працював в шахті, то діставав приділ. І вони там багато повиживали людей, але які осталися, всі вимерли як мухи. І до того було, що мама своїх дітей, мерли діти малі, то клала у села, різала по куску і варила. І це є дійсна правда. А на базарі в Харкові то ковбаси людинячі, холодці продавалися. Ні kota, ні пса ви не побачите ніде, все поїли і тих, як то по-російському називають – «суслики» – ховрашки по нашому, що то на полях, і то їли, і миші їли люди, все поїли і до того дійшло в 32-му році в зимі, почався такий страшний голод з осені, що почали ото люди самих людей їсти, а большевики все робили, кожної ночі приходили, арештували і всі пішли. В Харкові були такі в'язниці

заповнені до неможливості і цими людьми, бідними, що не хотіли до колгоспу йти. І вони оце припинили.

І коли мене з хати вигнали, була ця мала дитина, а я мала ще хлопця, на руках тримала, мене вигнали цілком, чоловіка в в'язницю забрали, батьків на Сибір зігнали, а мене залишили з дітьми і виганяли з хати. Я вийшла отак як стояла, але жінка мого брата в своїй хаті жила, то прийшла мені допомогти; я пішла до братової, але в братовій я також не могла, пішла до другої сестри й в тій я не могла жити. Ну, я пішла до брата, сестра моя була за бідним, то я там була трохи в сестри, а тоді сказали сестрі, що як вона буде в тебе, то й тобі те саме буде. Ну що ж, сестра каже: «Іди куди-небудь», – і куди я піду з малими двома дітьми, ну, то я собі пішла десь. Там в одніх одна хатка була десь край села, то я туди пішла жити. І приходять до мене, а в мене так було трошки муки в хаті; люди мені давали, щоб я не вмерла з голоду. Вони прийшли, троє їх було, ці ж енкаведисти називалися вони, приходять у хату: «Чим то живеш?» – каже! Я кажу: «Бог дав» – що я буду казати? Тоді взяли там ту муку, взяли торбинку, висипали, отак вигортали, а ця моя мала півтора року щось чи рік, дев'ять місяців, та каже до них: «Для чого ви наше борошно забираєте, що ж ми будемо їсти?»

Ну, загребли, забрали і пішли, а люди сусіди, приносять мені, принесуть мені їсти, то я так що зроблю, а якщо то десь заховаю, що як прийдуть знову перевіряють, чим же вони годуються, але бачуть, що друга категорія нас годує, тих, яких не вислали, які не пішли на Соловки, то вони тоді й другу ж категорію так само взяли, і те саме зробили й другій категорії. Ну, а третя категорія, прийшов голод, то вмерли всі. І то так, зайдеш і там, тоді вже мій чоловік вийшов з в'язниці, випустили його, тримали півроку, нічого його не спитали, він ще молодий був, 20, 26 років, я також така сама, ну, прийшов він, де ж він буде, що ж він буде робити? Почалися радгоспи, почалися радгоспи, такі колгоспи були, то пішов в радгосп, пішов в радгосп, туди, ну там був пару років, якраз до 32-го, ні, до 31-го року, пішов до радгоспу туди, і там був, а також люди мерли, як не знати що. Ну, а пізніше знайшов він собі працю, де там відкормлювалася скотина, годувалася, то він там собі знайшов працю, він там пристроївся, а то був одного поміщика син директором, то він таких людей підбирав собі, ну, й ми там примостилися, і я там коло його, ну і це вже якраз почався й голод, цей 32-й рік, ну, а там на тій фабриці, то спирт гнали, отже в Радянському Союзі в той час, коли був страшний голод, оце Вам цікаво буде, коли був страшний голод, 32-й рік, то їх у Радянському Союзі було 36 таких фабрик, що тільки спирт гнали, горілку робили, спирт гнали, тоді робили з неї горілку. Отже, коли було за поміщиків, то ці заводи йшли три місяці і всього в рік, і горілку робили з картоплі, пшона, проса і ячменю, знаєте, що це є, може, Ви його й не знаєте, ячмінь.

Пит.: Я знаю таке.

Від.: Знаєте ячмінь? То це три місяці тільки поки ту картоплю вживуть, бо то спеціальна була картопля для горілки садилася, ці поміщики садили, а як прийшла радянська влада, то в 32-му, що вони спеціально хотіли голод зробити. А ми були на тій фабриці, мій чоловік там скотину годував, бо там була, знаєте, то ж як вони забирали від людей, накладали хліб, накладали м'ясо, вже тоді на колгоспи, на людей на тих, що в селах, то купували такі фабрики, і корову чи бика і здавали, і там на

тих фабриках було як горілку женуть, то там такі стайні були, що скотину відгодовували, і тоді їх на Москву, й робили консерви з того. Отже, ми там жили, то мій чоловік там працював, то ці в 32-му році навесні, ці фабрики, 36 спиртових фабрик спинили тільки на два тижні, щоб почистити рури. І привозили робити, з станції йшли оті вантажні, везли звідсіля житню муку і пшеничну муку, як ми тут хліб їмо з них, і це все йшло на солодощі, і ці фабрики цілий рік ішли, і то кукурудза йшла й вся мука, все зерно йшло на горілку й це було, фабрика, оця фабрика, тут була та річка, де воно, на річці ці фабрики стояли, а там за міст, за річкою може півкілометра було село, то люди з голоду мерли. Приходили до тієї фабрики, де то сходили, там вони називали, брага, бо спирт же відбирали, а брага виходила в такі великі ями, то ті люди приходили з села, в одній лузь по ложці (?) було, це було в травні місяці вже, це вже було 33-й рік навесні, поприходили, в цій цибулина, а в цій ложка, і ту брагу їв, цибулину кусав, де розжився тієї цибулинка, там і повмирав. І то так було, що оця моя донька каже: «Мамо, ходи до того діда подивися, що він був, каже на городі, на колгоспному і пильнував помідорів, він зараз умирає», – і вона мене повела туди. Ми пішли подивитися, ціла родина, п'ятеро осіб, всі поскидали зі себе все і вже доходять. І отак люди мерли, а дехто ще ходив на ногах, то приходив до тієї фабрики й там кукурудзу привозили в качанах, і там були такі шеретовки, що вони вбирали їх, або привезуть у чул, таких мішках ту кукурудзу, це все йшло на горілку. Ну, ті люди приходили зі села, якось пролізе там, знаєте, в жородку і вибирає з жухелиці ті зернятка з кукурудзи, а ті, що з червоними шапками, околицями прикладом вдаре, скине його на *truck*-а, бо ж вже *truck* ішов на станцію, вже спирт віз у бочках, кине його туди й пішов, отаке робили, і це я не брешу, це є дійсна правда.

Пит.: Це дуже важні інформації, чи можете сказати, де ця фабрика була?

Від.: Їх 36 по Радянському Союзі було.

Пит.: А це де Ви були?

Від.: Воно скрізь було так само, де не було село, то вони скрізь це робили, я не буду Вам казати, що це спеціально там, але це скрізь так було, де тільки було село коло фабрики, то те саме було, бо вони їх не спиняли цілий рік, це спеціально гнали горілку і голод зробили в селах і то мучили, вони тільки хотіли вимучити весь український нарід.

Пит.: Дійсно, Ви не бажаєте сказати, де ця фабрика була, щоб люди не казали, що це видумане?

Від.: Артемівка¹ біля Харкова, Віднодівка (?), це ці недалеко були, тепер ще чекайте, я вже то забула, де ж то було ще, ну так, вони були по районах, бо це і в Харківському районі було двоє Артемівок і Віднодівок.

Пит.: Це Ви оповідали про одну із тих?

Від.: Так, про одну з цих, і це є дійсна правда, я там жила, я на свої очі бачила. Але так як ми були, то, знаєте, оставили мене там з дітьми, а мій чоловік прийшов з в'язниці, він же ж нічого не міг, абсолютно ніде нічого не винен, він молодий, 26 років, то він працював на тій фабриці, де цей спирт гнали, то я мала братову в Харкові, то я їздила туди час від часу до Харкова, то я бачила, що там робилося по містах, так як Харків, Полтава, в Полтаві не знаю, Харків, Ленінград, то були такі склепи, торгсини називалися, Ви чули про це?

Пит.: Знаю.

¹ Село з назвою Артемівка є в Харківському районі Харківської області.

Від.: Чого його туди, пишуть, про торгсини не згадують? Торгсини, де збирав вони від цих бідних людей, що з голоду вмирили, вони несли кульчики, перстні несли, хто мав, срібло, золото, і ці торгсини були в Харкові, і туди люди несли й здавали в ці торгсини, а це золото й срібло йшло до Швейцарії в банк.

Пит.: Мені декотрі вже згадували про торгсини.

Від.: Про ці торгсини? Бо це є дійсна правда, це дійсна правда. І я поїду було в Харків, я не була в колгоспі, мене не приймали, я не мала права туди йти, бо не то, що я могла б піти там працювати й заробити собі, я туди не хотіла йти, бо то вже чоловік працював, а я мала діти, я не могла, я ходила десь там помагати від фабрики, на поле, там ми щось робили, помагали, де то вони мали поля трохи там від фабрики, то ми ходили там робити, жінки, але як я поїду в Харків до братової, то, ми мали, ми тоді всі робітники мали приділ по фабриках, по заводах, де б яка фабрика не була, чи цукрова чи спиртова, то люди, які працювали, то мали приділи, отже ми діставали, чоловік діставав 12 кілограм муки на місяць і діставав, і на мене, на мене 8, і на мою доню було 8, а хлопець вже був помер, не вижив того всього, бо я була в в'язниці, я три дні сиділа з своєю дитиною, воно простудилося й так воно пішло на той світ, так що ми мали цей пайок і ми могли жити, ми з голоду не померли, і не тільки ми, всі, які працювали на фабриці, то всі мали приділи, ті, а ті бідні колгоспники, ото приїжджали, приходили й їли ту брагу, їм ніхто нічого не давав, бо їх спеціально хотіли вимучити, якби вимучили прикладом майже всі села, тоді прийшов би, може, ряд і до нас робітників, бо нас, українців, хотіли всіх знищити.

Але це є дійсна правда, я не брешу таке, я Вам розкакую, як воно було. І я поїду в Харків, стану, можу стати в чергу й можу дістати 2 кілограма хліба, пшенишний, гарний хліб, колгоспник не мав права, бо йому не давали, не давали йому картки, щоб він поїхав, не пускали їх цілком, розумієте, не пускали їх цілком до міста, а який пробрався і став у чергу, то його видно, що він вже такий бряклий й все, то то ж брали зразу на підводу і в провалля вивозили, просто з черги так брали, бо бачили, як деякі убраний, брали й вивозили в провалля, і вивозили туди, де жидів закопували в Другій світовій війні, там на трактобудівельні в Харкові, там є в кінці міста і під містом, є такий трактобудівельня, де виробляли трактори, й вони їх туди вивозили, а тоді жидів туди там везли і там мордували жидів.

Пит.: А Ви самі бачили, як цих голодних колгоспників?

Від.: Та сама ж бачила, аякже ж. Маруся моя бачила, як вони їли ту брагу й все й вмирили там, я ж бачила, хіба ж не, якби я не бачила, я б Вам не сказала цього, я ж бачила. І за що? Що вони хліб робили, вже ж були тоді колгоспи, вже ж вони були ж в колгоспах, але ж вони працювали від зорі до зорі й їм давали в колгоспі хліба стільки, що вони не могли за те, за ті трудодні стільки давали, що вони ж не могли вижити, а то все держава забирала, то держава забирала в них до того, а їм давали якийсь, я Вам не можу сказати точно, які вони проценти діставали, скільки вони діставали на трудовень, стільки грам, що ці грами вони з'їли до Різдва, а після Різдва вже в них більш нічого не було, вже то страшний голод почався після Різдва, ото вже 33-й рік, то вже такий голод був до неможливості, вже всі вони мерли за порядком, від Різдва, то вже все. До Різдва то ще буряки мерзлі там їли, чи щось там по полю збирали, то ж були вже колгоспи ж, тепер кажуть, що вони не хотіли

йти в колгосп, то за те голод зробили. Ні, вони вже були в колгоспі, вони мучили, вони мусили їх вимучити, бо то українець, він хотів свою державу, він хотів вільно жити, він хотів, щоб його ніхто не чіпав, то українці хотіли цього, вони не хотіли бути в москалі, які сидять, що купу дітей тільки має і тоді їде на Україну просити, це українці, вони трудолюбиві люди, вони вже мали колгоспи тоді, це нехай вони не кажуть, що то вони спеціально робили голод, щоб в колгосп загнати, ні, люди вже були в колгоспах, це спеціально зробили. Вони робили, бідні люди від зорі до зорі, а як прийшло Різдво, то вони вже з голоду мерли, бо вже ті грами з'їли, це не є правда, що вони не хотіли в колгоспи, вони вже були в колгоспі.

Пит.: Оце як ще була колективізація, чи було повстання в вас?

Від.: Було, я сама була там.

Пит.: Чи можете це описати, бо це дуже важне?

Від.: Це було коли вони почали цю колективізацію і цю землю, то ще ми, ще тільки вони першу категорію розібрали, розкуркулили, вони казали розкуркулили, то завели весною і почали колгоспи робити, почали вже говорити, що земля буде оратися вся гуртом і будуть колгоспи, і це вони вже почали в 30-му, у 28-му році вони це вже почали, і вони тоді загнали людей до колгоспу, бо вони сказали, що буде в одну борозну все поле оратися, люди йшли й хто не прийхав з району, по селах то люди брали, що попали й тих гнали більшовиків, били й було, так що вночі коняці до хвоста прив'яжуть – там йому смерть. Тоді приїжджали з району, забирали пачками людей, а люди йшли в повстання, й вони пачками забирали людей, за це, але одного разу то так було, що таки пішли вони на поле, ці енкаведисти і людей гнали, щоб орали й робили, це весною було якраз у 29-му році. Пішли всі бастувати, демонстрацію робити, так як тут, і не хотіли то вони, арештували, мене арештували в той час, і коли вони, бачите що, прийшов, то було так, як повстання було в полі, я не була тоді в полі, бо я не мала чого йти, бо в мене все ж забрали, я була в людей, знаєте, жила на квартирці маленькій, але мені прийшов один чоловік і каже: «Ти на них не дивися, піди їм нароби там у своїм дворі, – каже, – тим гадам, каже, що-небудь».

І я пішла, взяла собі корову на залигач і привела там, де я була в кімнаті. Ну, і це ж бідняк, що в нашій хаті, а бідного посадили в нашу хату, в будинок, все йому віддали, то я час від часу ходила туди, то недалеко я була, то я ходила пса годувати, бо пса не допускали, ніхто не міг його нагодувати, то я ходила його нагодувати того пса, ну, й то повстало, почалося повстання, і я пішла ту корову взяла, привела ту корову, поставила її тут, де я була на квартирі. Ось приїхало НКВД, може вісім осіб, вивели мене з хати, поставили до стінки і «розстрілять сволочь» отак. А я, знаєте, вибачте, я просто зі страху впісялася, але другий якось вхопив його чи за руку чи що: «Что ты делаешь? Она имеет ребёнка, она имеет детей малых, что ты делаешь?»

Ну, і я осталася жива, але мене зразу забрали, я три дні сиділа так, це було в лютому, в лютому, десь 28, 27 лютого, це було вже, це було якраз у 28-му році. І вони мене там потримали і випустили, й та дитина пішла на той світ – то ж хододне було, то ж ніде не топилося, я з тією дитиною. Але мене пустили, я пішла геть із тієї в'язниці, а тих всіх жінок і мужчин, найбільше жінки пішли це повстання робити, то вони всі по дві, отак по дві й погнали їх, може з 200 жінок, всіх погнали. І погнали і посудили їх на 10, 12 років на Соловки. А голівне, що там були такі, як я, то

тим дали по 15 років Соловків, отак і цих жінок засудили, й якби я не мала дітей, я б туди пішла, то я осталася через дітей. Оце була одна допомога мені, що в мене були малі діти. І я то наробила. Як мені ту корову забрали і віддали йому назад, але я пішла, так як усі, в повстання, то й я йому щось нароблю, кажу, та я пішла, наробила та й мене чуть не розстріляли, в мене ж діти і я пішла, але куля так і в стіну попала. Але багато, багато робили повстання, багато робили і то як вони в колгосп людей заганяли ще то тоді, вони тільки ночами робили, вони приходили в 1-й, 12-й годині і тягнули їх, щоб вони писалися до колгоспу, вони ж таки пішли, вони зробили аж у 32-му голод, а це було ще в 28-му, що ж вони кажуть, що люди не хотіли до колгоспу, це неправда, вони просто хотіли вимучити Україну. Це була одна ідея знищити український нарід, це все.

Пит.: А чоловіки так дуже не брали участі в повстаннях?

Від.: Чоловіки боялися, то жінки більше брали, то бачите, чоловіків вже майже й не було, вони всі поарештовані були, й мій чоловік був у в'язниці тоді сидів. То ті які бідні були ті мужчини, а ну, таких зажиточних вже як ми, то не було нікого, вони всі були в в'язницях сиділи, вони сиділи в в'язницях, бо ж вони позабирали їх покарати, вони забрали чоловіків для того, щоб налякати, щоб загнати до колгоспу, а жінки йшли в повстання, то вони й жінок посудили. А вже в 32-му році, то це ж уже колгоспи були, і вони тільки забрали від колгоспників все, щоб спеціально видушити їх, а в 33-му році вже те, що було посіяно, воно вродило, вродило, а ще ж вони не мали права того, воно, вродив хліб, знаєте, і люди йшли, колосочки рвали, деякі зелені колосочки їли, жито там, то їх за це судили, на Соловки виганяли або стріляли, розстрілювали. Якби я пішла по ті колоски, мене б розстріляли, бо я є репресована, я не мала права голосу. Так що то неправда, що вони не хотіли йти в колгосп, то неправда, то ж колгоспи вже були й радгоспи були, як вони зробили голод. Вони спеціально зробили голод, зробили торгсини, щоб зібрати золото й срібло.

Пит.: То в Вашому селі українці брали участь в партії чи в комнезамах?

Від.: Були з бідноти, бідноти, переважно біднота, бо тих зажиточних усіх забрали, і ті на Соловки пішли.

Пит.: А хто керував партією? Чи то місцеві, чи ті, що?

Від.: Ну, в краю райони керували тим, але ж були в селах такі дурачки, що він вас не хоче, то пішов, набрехав на вас, і прийшли, вас забрали, пішов у них. То ж вони були люди, я не знаю, що то було в світі, що то так, то їхня праця. Вони хотіли просто, однаково, однаково, щоб знищити Україну й це все. Це голівне те, що було український нарід знищити.

Пит.: Так як була колективізація, чи до Вас приїжджали агітатори всякі?

Від.: О, *ja*, аякже, і тепер нічого людина нічого не чула і не знала. Як дістала газету «Правду» московську, то там нічого не писалось, тільки писали, що ж колгосп, що по колгоспах робиться, і колгоспи ж були вже до 33-го, ще 28-го року вже колгоспи почалися, ну, що ж вони, що то я чую, що багато людей кажуть, не хотіли йти в колгосп, то за те голод зробили; ні, я ж там була, то на моїх очах все робилося, я ж Вам розкажучу, як мене хотіли розстріляти, я вже б була нині не жила, а я не знаю, чи він руку відтягнув, чи той спеціально налякав мене, я не знаю, як то сталося; а моя мама вже була на Соловках тоді, брат мій у в'язниці, чоловік мій у в'язниці був.

Пит.: А скільки землі було в Вашої родини, що так переслідували?

Від.: Я, Вам скажу, може було яких 30 гектарів, не більш 30-ти, 40 було може, не було багато, бо в нас мала родина була, і ми не мали багато, може в літі десь так на сезон, то брали десь 15, 20 людей молоти, жнива робити, то люди робили, а в нас же було, що в нас же було тільки двоє дітей і брат, троє нас було, батьки були, були такі двоє; три особи в нас було, часами двоє осіб, що стало, цілий рік жили, худобу годували, там доглядали.

Пит.: Це батько купив за ці гроші, що дістав, як був скалічений?

Від.: Так що дістав, таке ушкодження, і бачите.

Пит.: Це не то що поміщик?

Від.: Ні, поміщиків вони ж розібрали ще до 20-го року, ще тоді почався неп, поміщики до непу пішли.

Пит.: Кажете, при непу добре було?

Від.: При непу було добре, то пару років було добре. Дали землю, але й бідним дали землю, але вони не хотіли робити, вони не хотіли, так само від тих жили, від тих, від нас жили, ми їх годували, тих бідних, всі давали їм їсти, бо не хотіла робити біднота.

Пит.: А як це було з худобою, що від вас брали?

Від.: Бо кажуть, що сказали, що вона не твоя, треба тим, треба порівняти людей, то вони брали й бідним давали, а в бідних не було чим годувати, бо бідні не хотіли ту худобу, тоді її ту худобу всю в колгосп загнали, ну ж то вже в 27-му році почали, 28-му то вже колгоспи, в 28-му то вже колгоспи були, що вони таке говорять, я не знаю, хто то видумав. Ну то колгосп, 33-й рік то був спеціальний голод зроблений видушити Україну.

Пит.: А чи люди ховали хліб?

Від.: Ховали.

Пит.: А як?

Від.: У піч ховали, і тоді тих дров накладе спереду в печі, по селах, вони й там діставали, забирали. Квасолю до фунта забрали, де в кого горох, квасолю, все забрали, бо вони наложили на вас такий план до двору, а в вас нема чим, вони приходили, все забрали.

З кулаків багато людей також погинуло, бо молоді, то вони ще якось собі пробилися десь, а старші, їх вже ніде не приймали, то так само з голоду померли. Та мій дядько помер також так само, багато людей померло, мої батьки, мої дядьки і з маминої сторони, і батькової сторони, всі померли з голоду, старші всі померли.

Пит.: Скільки це було людей?

Від.: Як скільки?

Пит.: Підрахувати просто так?

Від.: Я Вам не можу за це сказати, але 7 мільйонів, більше як 7 мільйонів.

Пит.: Я кажу, в Вашій родині?

Від.: О, в нашій родині, ну наша родина була, моя тітка була дуже багата, мій батько не був багатий, бо він був провідник при залізній дорозі, й мого чоловіка батьки були трохи багатіші, багатші, більше мали поля, більше всього мали. Мого чоловіка батько мав шестеро синів, мав багато, більше поля мав так само, то все вони поразганяли, порозкуркулювали, поразганяли всіх так, що і не були дуже багаті, я Вам кажу, з чого мій батько землю купив. То просто було, то просто було, як я Вам кажу, ще третій раз, що то була спеціально зроблено видушити українців. І було, я не бачила, але я чула, як була вдома, як німці брали жидів і садили, це було місто Ізюм, в городі Ізюмі, це було близько

Харкова, місто Ізюм, і там забрали одну родину і садили на фурманку чи на авто, німці вивозили їх туди на тракторбудівельню, їх щось 14 чи 16 тисяч жидів в Харкові замордували німці.

Ну знаєте, кажуть 7 мільйонів, більше їх вимерло, це значить, тільки по статистиці, а скільки їх таких незнаних, де вони згинули, по полі скрізь люди лежали, по дорогах мертві, скрізь, і то тільки підбирали тих, які ще ходили, підбирали і на цвинтар вивозили, викопали яму і прямо так з фурманки всіх турляли, як тих жидів у піч, так тих у яму, не було різниці.

Пит.: Страшні справи.

Від.: То страшне було, то страшне було, що робилося, то я Вам кажу, що я грішниця, хай мені Бог простить, кажуть, мусиш прощати, але я все кажу Бог, то таки десь є якась сила на світі, що воно таки відімстило їм ще гіршим, як ми. Я не вмерла з голоду, і моя родина, ніхто не вмер з голоду, брат утік, із Холодків то десь там на Донбасі.

Пит.: Були священики в Вашому селі?

Від.: Нашого священика, я Вам розкажу зараз, у нас був такий священик, називався Єрусалимов, і він приходив до школи нашої, закон Божий вчити, і знаєте, як то хлопці збиточники, ми то дівчата повчимо, вивчимо, а хлопці десь побігав там, чи на кавзунах чи десь, не вивчив, то коли приходив до школи, на лекції на другий день, то як не вивчив закону Божого, то цей Єрусалимов, священик, він так їх збивав в долоні тими щотами, що ті долоні отак напухали. І от коли прийшло, в день Жовтневої революції, в день Восьмого марта, Жіночий день, але це було, це було ще з початків було, це було, якби вам сказати, це було, 12-му, 13-му році, і вони знаєте, ці хлопці мали зло на того священика, і от коли був день Жіночий день Восьмого березня, а поміщицький будинок ще стояв, так може скільки, 6 кілометрів, були то, і вони нас учнів погналі, вчителі, туди до того будинку, бо там була велика така пропаганда, совети пропаганду пускали при молоді, так як і тут було, по школах, так і там було, коли ми пішли туди, і мій іще батько був живий, ми ще жили в своїй хаті, це ще ми, ще нас не зачіпали, це було 13-й, я Вам скажу як, зараз Вам скажу, який це рік, це був 13-й, 14-й, це було в 15-му році, ну і вони, а вже в 17-му була ж революція в нас і ми пішли туди, до того будинку, то було вже, можна сказати, друге село, але там то було поміщицьке, було поміщицький маєток, там був же Левинець, так називався, Левинець, Левінець прізвище. Він керував цим спиртовим заводом, що ми вже на нього пізніш попав мій чоловік, там працювати, й коли вони нас туди погналі, і вони цього священика, Єрусалимова, затягнули на третій поверх будинку й хотіли ці хлопці кинути його з третього поверху, але ми почали кричати, як діти, кричали – не чіпайте його, не кидайте – й вони його залишили, але після цього він зник, і я не знаю, де він подівся, не знаю.

Пит.: Більше його не було в Вас?

Від.: Більше його не бачила, і то почалося зразу ж тоді, почалося, так що оце тут було по школах, як тільки так поза вуглами шу-шу-шу, шу-шу-шу, то вже настроювали дітей, як служба Божа в церкві правилася, то вони починали роги надівати, кричати, музику грати біля церкви, а в церкві «Христос воскрес» співався, й я тоді в хорі вже співала: я ще мала була, але в хорі вже співала в шкільному. Ну, то виробляли страшне, але де він подівся той Єрусалимов, я не знаю, не знаю, але вже в другому селі, я знаю, то вже був, були також священики й то, то ті

більш-менш вже як стала революція, то вони пообрізали волосся своє, і деякого не заслали, то вони то бухгалтерами працювали, то секретарями, отаке, священики такі, але вже, знаєте, по великих містах, так як в Київсько-Печерській лаврі, то там уже більше, вже, знаєте, за священиків бралися в отих роках.

Пит.: Не було діючої церкви в вас?

Від.: Ну, то, поки була та церква, за якийсь час вони все знищили, знаєте, все розібрали і зробили там такий, як то казали совети, мануфактурний склеп, що продавалося там усе, харчі там, там білизна продавалася, там таке, отаке во, а церкву все, і коли знімали ту, і коли знімали ті дзвони, то ще моя мама була там у тому селі, як вона бідна плакала, ну й вона була в останній час, вона все ту церкву тримала, але ж і їй попало за ту церкву, таке ж вони її зіслали.

Пит.: За церкву?

Від.: Так, так що і тоді вже церкви не було, таке саме робилося в школах, як оце й тут, бо оце тут було, це й в нас тут було скрізь по школах ото, було я прийду сюди додому, а в мене ж два внуки, два хлопці були, ходили до школи тут, то придуть, я кажу: «Юрічку, знаєш, що Юрічку, таке саме і в нас було, як революція починалася, таке саме, билися, – кажу, – робили щось таке в школі, щоб діти будувалися, щоб то, – кажу, – мордувало одне другого, щоб одне на другого говорило деякі погані слова, набріхував, – кажу, – таке саме й в нас».

Пит.: Як була революція, чи хтось із селян хотів самостійної України?

Від.: Аякже, всі вони хотіли, а та тільки біднота більша була що, що думали, що це їм дадуть, знаєте, і це воно буде їхнє, вони думали, що так як ці зажиті люди українці годували їх, то вони думали, що як прийде радянська влада, бо ж вони сказали, большевики, так буде твоє й моє, як має жінка десять суконок, то має бути всім по одній роздати, і ще я Вам щось скажу ще, в якомусь році це було, це після 12-го року десь, 20-го, ну, це було 17-й рік, бо вже не можу сказати докладно, бо то мука була мого життя, що я ночами не спала, я позабувала точно, коли воно було, в яких роках, що вони зробили так: приїхав із того, з району й зібрав людей і казав, щоб по 13 списалися і будете такими колгоспами працювати, комуни такі маєте робити, це ще не було колгоспів, а ще такі комуни вони пробували зробити ці, і коли в неї люди поселилися, і вони пішли тоді комуною працювати, й вони весною пішли, а восени розбилися, розбіглися, й та комуна розпалася, розпалася, і тоді то почалися колгоспи після того, і з тих комун нічо не вийшло, знаєте, ну й вони все обіцяли бідним, що то будете, ви будете, буде все їм, всі будете однакові, не буде багатих, не буде бідних. А ті, знаєте, що попало, так як мене вигнали з хати, а все ж у хаті щось осталося, і він прийшов у наш будинок, і там став жити, а він нічого не мав і бідняк, тільки він був членом комнезаму. Це означає, що він не мав нічого, і це йому дала радянська влада, й вони думали, що це воно так і буде, але так як я Вам казала, що було кулакам, то те буде й голоті, отже вони їх цих усіх, що вони наше майно давали вони в 33-му році, всі вимерли з голоду, всі вимерли з голоду, бо ж вони були всі в колгоспах, а в колгоспі трудовень, мало їм дали, до Різдва не хватило харчів, а тоді вони всі почали мерти, а то, що вони заробили в колгоспі, решту мусила держава забрати, держава не виповнила плану, так як вони план до двору давали, вони не могли виповнити в колгоспі, і тоді пішов голод; а голод, я же

Вам кажу, це штучний був, щоб тільки їх видушити, нас уже вигнав на Соловки, там мільйони згнуло, знаєте, ну, а бідноту як здушити? Голодом.

Пит.: Як це в Вас шукали хліб і брали хліб?

Від.: Як шукали?

Пит.: Ходили?

Від.: Ходили по хатах, я ж Вам кажу як.

Пит.: Так, але чи це комнезами ходили?

Від.: Ці самі комнезами ходили, але ними керували з міста. Їх мобілізували для викачок, і вони поїхали по селах, бо люди на селах неграмотні ж були переважно.

Пит.: Чи в селі було багато донощиків?

Від.: Аякже, та за стіною може бути донесе, це страшне було донощиків, це ж всі донощики робили, біднота ця, вони були такі може й середняки з тих. Було, знаєте, бо радянська влада, бачите з чого вона починається? Вони як приходять у державу й як починають, вони це робити, то вони вам обіцяють святі гори, золоті гори вам обіцяють, розумієте, і ви вірите, і в них така політика, хто її не пережив, ніколи не може повірити, щоб нізащо прийти до людини, яка за, напрацювали тяжким трудом собі будинок, чи там землі придбала чи худобу, щоб її вигнати нізащо, знаєте, розумієте, то перший раз вони вам все обіцяють і ви вірите, що значить, буде добре життя. Вони вже першу категорію знищили, але вони вже обіцяють тим, бо кажуть, що це, ви, каже, не могли жити через них, тепер, каже, першу категорію треба знищити, бо вони намовляють бідних людей, і ці бідні їм вірять. Отже, вони їм казали, що ви їх не слухайте, ми цю першу категорію знищимо, а вам буде золоте життя, і люди це думали, що це й це в кожній країні, де вони не приходять, знаєте, так само в Польщі було. Я була в Польщі, під час війни, я ж з поляками сиділа як з Вами, за машиною, шила в госпіталі, то як вони поїдуть поляки додому, то вони привозили ще все тобі, дівчатка, такі ж мобілізовані були, в Польщі, їх на працю німці брали, то вони на свята їздили, привозили там собі то то тісточок, і всього навезуть від батьків, то вони цілий час мені казали: «Poco pani przyjechała, swoje zostawiła, poszła do Niemców, to pani z Niemcami pracowała, to pani była z Niemcami», і вони до мене заявили німцям і мене гестапо забрало до уряду й привели мене туди, і ці дві польки, що ніколи не забуду, Яся й Казя називалися, а там була з Харкова перекладачка, я ж по-німецькому не знаю, й я їй, а я мала свої папери, що радянська влада, як мене знищила, що я мала, розкуркулена і лишена виборчих прав, я ці папери тримала, як приїхала до Німеччини, і я їй показала, ось хто я така, вони мені сказали: «Іди на місце і працюю, не слухай нікого». Бачите, що і так само чехи нам то саме казали: «Поцо від своїх тікаете?»

А я їм тільки казала, полькам казала і тим, і чехам казала: «Я нічого не бажаю, тільки того життя, що я пережила». Що поляки мають, що поляки мають, так чи ні?

А що ж вони мені робили, не хотіли мене, підшивали мені, що я з німцями? А як була в 57-му році, ми жили в Нью-Йорку і мені снилося вночі, що Яся ця і Казя мені кажуть: «Але ж ти правду mówila і правду mówila, – в 57-му році». Я ніколи не забуду, а я їм казала: «Тільки то бажаю вам, Яся, й жила, а більш нічого. Як прийду то ваші чи наші, кажу, то пізнаєте».

І що тепер Польща має?

Ну, я пережила, я ж Вам кажу, я була так само, як я в перші роки пішла до школи, то це починалося таке, я це все знаю, як воно було.

Пит.: Кажете, в вас то навіть бомби кидали?

Від.: Так, нам хотіли бомбу вкинути в хату, хотіли бомбу вкинути, але ті люди, які в нас хлопці працювали, то прийшли й сказали: «Не ночуйте вдома, ми, – кажете – боронили», а ці хлопці, що в нас працювали, вони пішли в комнезам, прийшов і сказав, і ще один був – мого дядька син – і він прийшов до мами і каже: «Дядино, сьогодні ви в хаті не ночуйте, якщо ми вас не відстоїмо, то ви згините, бо вам наміряється бомбу вкинути в хату».

Але ці хлопці, які в нас стало жили роками, літо й зиму, то вони сказали ж, що ті люди держували, де вони їли то й ми з ними, так що ми вас дуже просимо, не чіпайте тих людей, й він прийшов і сказав. Ми тоді вдома не спали, ми пішли по сусідах, якщо не тільки нам, але всім це так було, а декому дійсно вкинули бомбу й там вони померли, це все робився страшний жах один, і я була 25 років під большевиками, і я ні однієї ночі спокійно не спала, я думала як не сьогодні, то перша година відходе, то прийдуть, заберуть мого чоловіка, або мене заберуть, ніколи спокійно не спала я. Аж як я приїхала до Німеччини в 44-му році на Пшеворск, на Шльонську я була з дітьми, ну це з тією, там ще була в мене, вона є в Нью-Йорку одна дочка, то я там думала, тут я буду спати спокійно, я нікому нічого не зробила й мені німці нічого не зроблять, то було на Шльонську, отак жити було під комуністами, так спокійно не було жити. І тут люди в американці їх хочуть. Я Вам скажу, я Регана дуже хвалю, одинока людина, яка їх ще трохи спиняє.

І ми коли сюди приїхали в 49-му році, ця моя дочка працювала зі мною на машині, зять пішов до школи, а вона вліті працювала, вони мали працю побоці, заробляли там трохи.

Пит.: А так, як у Вас в селі, чи Петлюру дуже шанували?

Від.: Ні, не було так дуже. Знаєте чого? Це ж коли ж Петлюра, скільки ж він уже там був, скільки ж? Ні, не було, за советів не було, не було.

Пит.: Я кажу за родину.

Від.: Моя мама була дуже велика патріотка, що ж вона могла зробити, не багато, вона не мала, в нас у хаті було по-українському всі говорили, але ми до школи ходили тільки по-російському, шкіл же не було українських, сестри мої покінчали в місті, вони тільки в російській мові, шкіл не було, це за непу почалася українська школа і то почалися, знаєте, лекції тільки давати в школах українську. Ця моя вчила українську і російську вчила в школі, за непу стала тільки українська школа.

Пит.: А що в селі думали про білих?

Від.: Білих хотіли, не хотіли комунізму, червоних росіянів не хотіли, хотіли козаків і білих хотіли, козаків хотіли.

Пит.: Чи в вас ходили всякі отамани?

Від.: Аякже, були отамани, козаки були, під час приходило так, сьогодні були білі, а завтра приходять вночі червоні і забирали хлопців, то забирали собі, а махновці собі, козаки собі, то совета червоні на тому, на санках їхали, а козаки на тачанках їхали, а махновці кругом обвішані були, і як приходили до нас ночувати, вони ж приходили вночі, то ті прийдуть, то махновці прийдуть, білі партії, то білі козаки прийдуть, то прийдуть червоні, тоді червоних страшно боялися, бо ж ми були більш забідні, то ми боялися дуже, а як приходили махновці й то козаки, то мій батько сидів з ними говорив. А ті махновці, то вони були такі

озброєні, такі молоді хлопці, як то співають: іде Махно з тими, з партизанами, що вони не хотіли, вони ж були проти комуністів, вони були проти росіянів всі, й козаки були проти них, і ті були проти них.

Пит.: А як довго проти них?

Від.: Але то тільки тоді такі люди більше були такі грамотні, зажиті, по селах же переважно були неграмотні люди, знаєте.

Пит.: А як довго тривала війна проти більшовиків у вас?

Від.: У нас? То як тривала?

Пит.: Чи повстанці були?

Від.: Були, були, ховалися, не хотіли йти до Червоної армії, до козаків більше йшли, до Махна пішли переважно і то ж я Вам кажу, такі, які вже мали, вчені, хоч сільську школу мав, але ті, що мали господарки, то вони всі діти мали школи, деякі більші, вищі школи, але в нас там були, бачите, це було від Харкова і Лозова, туди пішло на Донбасу сюди через південь, то там були такі, знаєте, по 100, бо, по степах, такі фільварки окремі, то там різні були, люди жили, німці мали фільварки свої, і поляки мали, українці мали, ну, то там всі вони люди мали, всі були діти освічені, вони зажиті були такі, то так само оце в нас так і тих всіх забрали, так що я Вам кажу, що то тільки, хто хотів? Ніхто не хотів, бо кожний знав, що то шантрапа кацапська йде, так і їх звали в нас, кацапи, шантрапа кацапська.

Пит.: Що значить шантрапа?

Від.: Шантрапа, це, як то, ледацюги, обідрані ледацюги, шантрапа називали їх, і це ж у нас там було, що сюди і то кажуть, то вони ті росіяни, вони не хотіли працювати, вони дуже такі всі кучами жили, в хаті сплять, а там свині, то вони так по селах жили, але що в них ще було, це біля Харкова там було багато сел таких, що були українські села, бо це, за Катерини Великої, вона помішала, вона росіян послала туди, в степи, туди на Сибір, до японського кордону давала, казала, що там гарна земля, але ж, Січ туди всю зіслала і там українці зажилися, а вона сюди понасилала росіянів, то так були села російські, а друге село самі українці, й Україна не виходила за тих росіянів, ні в селах, Боже борони, то так відрізано було, вулицями, що там такий самий пісок і сидять куча дітей, а тут так гарно садочки вишневі, то все так гарно, всюди і від кордону, росіяни, як вони в селах жили, то вони такі як тільки, щось таке то вони казали: а бомки без поля і то один другого так палив. Як тільки що підпалив, уже ж горить, а тоді восени він якусь клячу запрягає й їде на українські села, на погорелое «просить а жертвуйте на погорелое» в Україні, знаєте, які, йому стільки надають, що йому на два роки вистачить, отак вони жили. І їх це кацапів ніхто не любив з українців, їх ненавиділи, а як революція почалася, то вони б їх порізали, якби могли, і було таке, що різали. Вони ж пішли зразу туди, пішли до комнезама, то тоді революціонери пішли, а наші українці натіло виробляли також, вбивали їх і все було. Кацапи страшно українців не любили. І що то, то була ненависть одна проти других.

Пит.: А росіяни підтримували більшовицьку владу?

Від.: Так, росіяни більшовицьку підтримували, то ж Москва, знаєте.

Пит.: Чи хлопці з Вашого села були в червоних?

Від.: Були, бо вони забирали, і були такі, що пішли добровільно, біднота вся йшла добровільно переважно. Я ж Вам кажу, що в них політика така, що як ви не переживете, ви не повірите. Вони обіцяють вам золоті гори до шість, сім років, п'ять, а тоді вас отак притиснули і все, ви

вже не маєте нічого, тоді вже не можете писнути, то є страшна політика. А чи Ви не бачите, як вони роблять тепер? Що вони в Афганістані зробили? Тепер кричать на Регана, що він то й то, а що ж Картер? Поцілувався та й віддав Афганістан, це ж Картер зробив, а це ж Мондайл, а це ж ще дурніший. Що то є? То є жах, то один жах, я Вам кажу, то є жах. Так що, Америка золота країна й її треба тримати, не вибирати демократа того, що зараз є, доброго, Кеннеді був добрий демократ, нема, що Кеннеді був *okay*, я була за ним, але Картер і Труман ні до чого, і Картер ні до чого, і Труман віддав усе. Не вірять, думають, що то є і з ними треба брататися, ні, з ними не можна брататися, з ними ви ніколи не дійдете ні до чого. То є така політика в них, що як той каже: «Що, ми своєї землі ні кроку нікому не віддамо», – і це в них є поставлено, це вони з першого кроку, це в них, це в них і вони мусять двигатися, і двигатися вперед і вперед, бо йнакше вони сидіти не будуть, це їхня політика.

Пит.: Так, перейдемо до другого питання, чи можете дещо розказати, які були порядки в радгоспі, чи як жилося, яка робота була?

Від.: У колгоспах?

Пит.: Ні, в радгоспі?

Від.: У радгоспах, як Ви читали «Морозів», Ви читали «Морозів»?

Пит.: «Морозів хутір» Уласа Самчука?

Від.: Так, ото точно воно. Якщо Ви читали, то вони точні, я читала і то точно так було. Не буду Вам казати, бо то є правда дійсна. Вони використовували цих людей, використовували зажиточних, бо люди мали голод, і вони цих людей взяли використати, а поволі вони їх знищили, бо в них такий плян був, що їх треба використати, поки молоде покоління підніметься, і вони вже це покоління виховують у своїй політиці, тоді вони цих знищать, вони так і зробили. Якщо Ви то читали, то буду казати, то є дійсна правда. То не є, що Морозів хутір то точно, то всі хутори такі, вони в всіх так робили, і це де мій чоловік працював перший рік на тій фабриці, що він там знайшов працю, знайшов, дістав, то це тільки завдяки того, що той директор був Добринін, поміщика син. Вони мусили мати, бо не було кому заступити, вони поміняли свої прізвища, якось пристосувалися, вони були всі освічені, всі були багатих людей діти, мали школи, й їм це треба було, бо інакше завалилася їхня комуна, ця радянська влада, отже вони примусово цих тримали і цими використовували. У нас на тій фабриці, де ми це жили на спиртовій, там був один чоловік, який він був інженер, який він цю фабрику знав як своїх п'ять пальців, він її мав пустити, він мав усе робити, він ту фабрику добре знав, знаєте, і от вони його використовували, декілька років, цього чоловіка, а одного разу так, приїхав трактор, той трактор такий, що возе із того, із станції зерно сюди, збіжжя на горілку, а відсіля горілку на станцію, й приїхав один раз цей *truck* і навантажують ці бочки з тим спиртом, і хтось намалював свастику німецьку іззаду на тому авті, намалював свастику німецьку. Що ж Ви думаєте? То того самого інженера взяли, й зразу як узяли, то так якби крізь землю провалився. В нього був зять партійний, й він ходив шукати, й він не знайшов, зле де він був, він був у Харкові. Було якраз коло тракторбудівельні недалеко від станції, то була фабрика ХПЗ, хемічна, і там близько була політ'язня, одна була на Холодній Горі, а це друга була там. І та фабрика, ота в'язниця була якраз у парку. Отже ця фабрика політичних в'язнів, бо було багато в нас підпілля в той час, страшно

багато підпілля по 30, по 40 людей, вони збиралися, підпілля було, повстання вони робили, бо вони хотіли ту владу мордувати, як то було в УПА, то це таке саме було в нас, але вони тільки крадькома, збиралися по хатах, і отже там у Харкові була політична в'язниця, отже, сюди це було місто, то тут фабрика була, а сюди був великий такий парк, і той парк, як я було поїду до своєї братової, то ми великом йшли в парк пройтися, а то одного разу я поїхала, а вона мамі каже: «Знаєш що? Вже сюди через парк не можна ходити».

Я кажу: «Що ж сталося?»

Та каже: «Подивися, вже один ряд дротів, другий ряд дротів і ходить той з червоною обколицею сюди й туди, "Подальше, подальше" від парку, від тих дротів». Ну, що ж ми, знаєте, бачимо, що то таке, ну то йдуть люди як то, як то велике місце так від парку, від в'язниці, то було місця ще багато, вулицю широку лишили. Ну, ми ж не знаємо, що то є все замкнене від нас, хоч й їздили до міста, хоч читала газету «Правду», діставала, бо ми при фабриці жили, там ж була та кантора, то ми могли діставати там і газету «Правду», там нічого не писалося ні про голод, ні Америку, ні про що, то все замкнене було, той парк загородили й то, за якийсь час я поїхала туди на валах, а вона до мене каже братова: «Ходи, подивимося, там, – каже, – посадили овочні дерева, там багато».

Це вже після, перед, перед, перед Другою світовою війною. Це було в 37-му році. Ну, каже, подивися, вже дерева насажені, овочеві дерева, мій зять часто каже: «Мамо, та що ж то Ви взяли?»

Ну, нічого, тоді знаєте, як уже то в Вінниці відкрили, аж тоді я собі думаю, ага, це ж та сама Вінниця, але ж то ж було 14 тисяч політичних в'язнів, і там цей чоловік був, що то я Вам казала за ту свастику взяли, й там мій був кум, з яким я кумувала ще, й я з ним товаришувала, він в підпілля пішов, їх було 30 осіб, вони їх раз забрали, й всі туди в в'язницю пішли, більшовики вилочили їх, викрили, викрили якось. Їх 30 осіб забрали в тому містечку тих, де це мій кум, а це вже в другому селі, було це біля фабрики, то вже за свастику взяли, і також донька їздила, то сказали, що він там у в'язниці.

Пит.: А ці що?

Від.: Так що це політичні в'язні були, політичні в'язні, і що ж вони зробили, як прийшли німці? Вони запалили її, облили бензиною, більшовики як відступали, і підпалили ту в'язницю, де то політичні в'язні були¹. Вони їх всіх там не вимордували там у тому, в тому овочевому, то всі вони там були так, як ото в Вінниці, так вони й там були, бо казала вона, що моя братова, що вони там ходили, то вони часами ночами чули, недалеко жили від того, від того, від тії, від того парку, то вона казала, чути було, дехто, пішов вечером на роботу йшов то, каже: «Чув, що там якісь стрілянини були коло того, коло тієї в'язниці», – каже.

То тоді як у Вінниці відкрили вже при німцях, то тоді ми вже знаєм, що це вже та сама Вінниця. Ну й вона, розказували, як ото підпалили більшовики й відступали, то було Содома й Гомора.

¹ Відступ Червоної армії у перші місяці війни з гітлерівською Німеччиною супроводжувався масовими розстрілами політичних в'язнів у містах України – Луцьку, Самборі, Дубні, Дрогобичі, Перемишлі, Тернополі, Калуші, Жовкві, Стрию, Чорткові, Вінниці, як і в містах інших республік. Зокрема, під час наближення гітлерівців до міста Орел 11 вересня 1941 р. розстріляли в'язнів Орловської тюрми. Серед розстріляних був Християн Раковський – голова уряду радянської України в 1919–1923 рр.

Ми, каже, пішли до міста, щоб щось розжитися, німці, ті, совети відступили, а німці ще не прийшли, вони підпалили цю тюрму, то вони, каже, кричали, скакали, а то горіла бензина, то ми так вуха позатикали, обернулися й вже не пішли, каже, нікуди кроку, вернулися до хати. Вони запалили й то всі згнули там: там було 14 тисяч, а на Холодній Горі це була вже така в'язниця, це була Холодна Гора в Харкові, то на Холодній Горі, то були оці кулаки всі, оце оті всі, знаєте, оті, всі, що були проти власті, то була в'язниця для тих, а це була політична. Ну що це я, аж тоді ми довідалися, що це Вінниця, як ми почули, що в Вінниці зробилося, що то та сама Вінниця була в Харкові. Харків – це велике місто в Україні.

Пит.: А це справді, дійсно було таке підпілля в вас?

Від.: Аякже, та ж мій кум був в підпіллі, пішов, було підпілля.

Пит.: Чи він Вам щось говорив про це?

Від.: Ну, він був у другому містечку, в другому селі жив, але я вже від людей довідалася, що й він пішов і то було, що їх 30 осіб викрили й забрали більшовики.

Пит.: Вони думали радянську владу знищити?

Від.: Знищити, та хто її хотів, слухайте, хто їх хотів, ніхто їх не хотів, але що могли зробити? Бачите, Ви читали може про козаків, той «Тихий Дон» Шолохова?

Пит.: Читав, так.

Від.: Ож, як вони боронили свою Донщину, боронили, не вборонили, то що могли зробити, як то була сила, та що ж люди можуть зробити, сила була, біднота пішла вся до них.

Пит.: Чи знаєте, які люди були в цьому підпіллі, де Ваш кум, чи це селяни були?

Від.: Е, вони були селяни, але вони були освічені селяни, вони були освічені, та то в селі ж також були, вони мали школи також так само і вчилися, були зажиті люди такі, що віддавали дітей своїх вчити трошки науки, знаєте, так що були, а ці що були, як то казали в нас, такі отрубами жили окремо, свої землі мали, то ті були добре освічені люди.

Пит.: Ну, чи бажаєте ще щось додати до цього, що вже сказали?

Від.: А, чекайте, ще Вам щось хотіла таке важне сказати.

Пит.: Скажіть.

Від.: Вже забула, бо то вже пам'ять пройшла давно, тоді я така була цікава, я все скрізь ходила, і все то моя то донька, то все вона ходила, і я також скрізь була, теж ходила, але що ж з того вийшло, нічого, тепер уже все забулося, я вже старша, мені вже 80 років скоро.

Пит.: Але виглядаєте багато молодші.

Від.: Багато працюю, багато працюю, я й город маю працювати й ходжу багато, я не їжджу автом, ми жили зі своєю донькою в Нью-Йорку й ми не мали нагоди, нам непотрібно було, там працювала, непотрібно нам авта було, так що ми, я Вам багато ходила й зараз багато ходжу, то може то я й так тримаюся ще трохи. А, я думаю, що багато дечого, але так, знаєте, все не пригадаєш не один раз, багато було дечого, там треба пожити й побачити, що то було на світі білому. Кажуть, галичани з Галичини. Чого ви не йшли, ми то як жили вже, знаєте, при фабриці, ми рахувалися як робітники. Цей директор дуже нас любив, і призналася вона мені, хто вони, а ми призналися їм, хто ми, й ми були друзі, ми були друзі, і ось коли вони дозналися в районі, що він назбирав таких людей й дав їм працю, то його геть забрали, за два роки його не

стало – Чорнобриніна, а він такий був добрий, він бачив, хто хоче робити, хто чесний, і як то він таких людей мав. Ну, то це було на тій, то ми таки діставали приділ, а біля цієї фабрики, то як на селі голод, люди ж мерли з голоду, й далі від села Лозова було таке місто, село, я читала в газеті «Свободі», якась жінка про це село написала, не жінка, якась жінка тільки дві літери і вона оповідає ці самі слова, і оповідає так як подібні до мене, і я щось думаю, що то з того містечка, що я його знаю, але ж вона не каже, хто вона, але з того містечка тут в Америці люди, то я була туди піду, то вони до мене вітаються, бо я там ще жила, ще як мого розкуркулили, то я ж там жила в тому містечку, то як і туди піду, поїду, то я йду туди, вони до мене вітаються, вони мене знають через батьків, а їх не пізнаю, бо вони всі пухлі, та я було йду туди й думаю: «Боже мій, Боже мій, та що з вас, людоньки, зробили?»

Ну й прийду, а там моя сестра жила й вона була за бідним, і вони були в колгоспі, то вони в той час вижили, вони не померли, вона сестра моя, діти всі вижили. А чого вижили? То що він був різником у колгоспі, різником, різав худобу для колгоспу, там для кухні, для дитячого садочку, бо то ж був дитячий садок, де жінки здавали дітей, а самі йшли в колгосп робити, то вони вижили, то вони там то трибухи дістане, він собі там, то яюсь ще то вони вижили, то траву їли то, то трибухи ті їли, ну й то вижили, ну то я казала до своєї мами: я не можу, до сестри, я не можу до тебе йти, як глянущу на тих людей, кажу, в мене серце болить – знаєте, то були самі пухлі, не пізнаєте ви його, хоч би й знали, вони до мене вітаються, кажуть така й така справа, ти тієї доньки, ти тих донька, а я на них дивлюся. І то бачите яка політика, спочатку вони робітникам дали пайок, то вже не тому пайку, що ми діставали, він 12, я 8 і на дитину давали 8, 8 кілограм на місяць муки, ну й там, ще до того було ще пшюна було трошки, там ще м'яса було трошки ще, а в тих людей забирали до того, до фунта, до фунта, а це було, якраз перед голодівкою, в 32-му році було, знаєте, то ми ж були розкулачені, але чому мого чоловіка прийняли? Він був молодий, він міг, міг десь дійти. Аж у Харкові сидів на біржі, там де дають працю, то він місяць був і його не взяли в Харкові ніде, аж цей прийшов сюди, і той Добринін взяв його до праці, то що ж він робив? Скотину годував оту, що відгодовували їх на м'ясо, а тоді відправляли в Москву і це все, шкіра, то й йшло на м'ясо. І цією брагою відгодовували скотину, а скотина ця, худоба ця, корови там, бички оце, як у колгоспі, колгоспникам накладали збіжжя й накладали м'ясо, розумієте, це їхній план, вони мусили виповнити його, розумієте, і вони тоді декілька дворів збиралися і купували в когось там корову чи бика, бо так в колгоспах же були, вони ж мали корови там, вони багато не мали, корови мали, ну а корова теля народила, та й вирросло, то теля там. Ну, і вони, декілька дворів купували, чи там корова така, що треба було її на м'ясо здати, то вони купували цю корову в одного. Купували там де чи п'ять господарів, чи скільки колгоспників і тоді це, це м'ясо, що на них наклали. То вони державі здавали живу скотину, на це м'ясо, вони мусили купити, як у нього було, в нього було там може 40 кілограм, він мусив м'яса здати і другий 40 кілограм, то вони купували тварину й тоді здавали, і ця худоба приходила до таких фабрик, де цей спирт гнали, і з-під того спирту виходила ця брага в яму, й вони там побудували те, щоб в ями йшло, а збоку побудували такі стайні, де цю скотину відгодовували, то просто з фабрики такі були ринви, що ця брага йшла за потребою скільки треба було

туди в ті стайні, розумієте? А що решту, то йшло в ями, знаєте, такі жирні були від того, бо тож із хліба все було, і вони тоді декілька разів на місяць, як уже тварина зажиріла, відправляли їх усе на Москву, просто такими товарними вагонами йшло це, і в Москві йшли вони просто ці до бойні ці вагони, до бойні, й в цій бойні цю скотину били й робили консерву й частину відсилали, а шкіра переважно йшла до Німеччини, й решта була й решта пшениці української, що забрали від колгоспників, також ішла до Німеччини в той час, до Гітлера йшла.

Пит.: Ви таке чули?

Від.: То це правда, це правда була, німцу хліба дала сама голодна Україна, моя хлібородна, німцу хліба дала сама голодна.

Пит.: Так співали?

Від.: Так співали і це ж є правда, і так воно й було. Ішла та шкіра туди, та й пшениця йшла, і частина тієї консерви йшла до Німеччини. А з чого ж німець озброївся був собі, таку армію велику, кожний мав ровера, кожний мав, та вони йшли як козаки на Україну. А Україна хотіла воювати? Україна руки підняла, вона не йшла воювати. Якби була радянська добра Україна б Гітлера спинила, вони не хотіли воювати, вони всі пішли в полон, вони думали, що Гітлер їх підтримав, а Гітлер що зробив? А Гітлер який клич дав? Такий, що як прийдем ми на Україну, ми Росії не хочем, Росії ми не хочем, і німці плянували тільки забрати Україну, вони б у Росію не пішли, вони тільки пішли до Ленінграду, щоб подалі зробити фронт, їм Росія непотрібна була. Вони хотіли забрати Україну, німці, експлуатувати, як то кажуть, щоб використувати нас. Ми б були рабами в Гітлера, ну й через те наші українці підняли руки всі, без зброї, вони не хотіли воювати; через то вони попали до Гітлера туди, а Гітлер кидав гірше, казав, що буде, вже вам повернуть, всім землю повернуть, усе, що більшовики забрали. Це була неправда. Вони зразу в Києві почали розстрілювати, а наші українці хотіли Україну, а вони що поробили, почали робити? Так що Гітлер ішов також, думали ми самі, ми коли ті афіші читали, то ми плакали, ми думали, що це дійсно йде, йде щось таке, воно не йшло те, що ми думали. Що? То політика була. Це є правда, що пішла скотина туди на м'ясо. Мій же чоловік відправляв цю скотину; він знає, він там був в Москві. Я також хотіла їхати в Москву, бо ми могли з тією скотиною поїхати, подивитися на Москву, але якраз зібралися жінки їхати декілька штук, хотіли, ми там хотіли, коров тих годувати чи биків у вагоні, трохи там щось робити, щоб тільки на Москву подивитися, ми зібралися, тут війна вибухла. Чуємо, вже голосники кричать, Гітлер війною пішов, ми тішилися всі, ми тішилися, ми чекали, всі люди чекали, що то прийде зміна й буде життя, то нічого не вийшло, ще гірше, ще гірше, Гітлер замкнув школу в нас, послав усіх дітей до колгоспу, корови пішли в колгоспи, погна-ли корів, щоб там орали в колгоспах, та то страшне було при Гітлеру також.

Пит.: Хотів з українців худобу зробити.

Від.: *Yeah*, то він хотів українців.

Пит.: Вертаючись до голоду, чи в Харкові були накази від міліції, такі як міщани мали трактувати тих колгоспників, що приходили?

Від.: Ні. Знаєте, скажу Вам, люди не були проти того, бо люди бачили, що то є біда, вони не були настроєні проти, це тільки була влада настроєна винищити людей, а люди як люди були, то вони в Харкові жили, вони працювали там, вони не були, бо це ж села годували міста, вони не

були на бентоні, вони не були люди цього, я Вам скажу, ніхто не був за нами, це тільки були партійці, які мали посади великі, вони й зараз, і тоді так само. А ті, що працювали біля них, заробляли кусок хліба, вони не були задоволені. Отже, тут на фабриці, де ми працювали, де мій чоловік працював, біля цієї фабрики, як ми вже жили тут, жили на цьому спиртовому заводі, то тут також був, після цього то прийшов Гусьов такий директор, був Гусьов, був Добринін, тоді прийшов Гусьов прізвище, в того Гусьова жінка була така як я, батька її замордували, а жінка ж була розкулачена, в батька донька, а він був росіянин і він був партійний, він керував цим, після того то він керував цим пунктом, відкормошним пунктом, це називався відкормошний пункт біля фабрики, для спиртової фабрики відкормошний пункт, що відгодував цю худобу, він тут був директором. В нього жила теща, жінкина мама, вона мала ікони в куточку й там рушником завісені були, то він до мене приходив і каже до мене, каже: «Ну, пощо ти їх тримаєш?»

А я кажу: «Запитай в твоєї тещі».

Що ж Ви думаєте? А мій чоловік, він же був розкулачений, і там були з тим директором добрі, і з цим директором, а більше того, що я багато шила, я їх обшивала переважно, я шила, вони мені платили, я шила все, бо я кравчиня була добра, а біля того ж були партійці вже ж багато, комунисти ж які, позаписувалися, то сторож був такий, що пильнував там, був там якийсь тесляр чи що, також партійний, й вони, в трест подали, то в Москві був трест цих усіх відкормільних пунктів і цих спиртових заводів пунктів, це Москва відала, в Москві був пункт цілий, отже, вони туди подали на цього ж Гусьова знова, що він з кулаками, каже, братається, ну, й що ж, і його перевели, його забрали від нас, прислали другого. Так що, отаке було, наклепи були, бо заздрість, що як його знищили, що він такий, і він працює, що кусок хліба має. А вони, радянська влада викорчовувала тих, що мудріші були, то використовувала, то той Гусьов, він був росіянин, а він жонатий був з розкулаченою донькою, то вже на нього пятно падало, хоч він був і росіянин. Він партійний, мав партквиток, вони йому дали добру працю, він директор, директор того кормільний пункт, але вони його перевели деінде, бо вже він там не може з тими, він хотів мого мужа послати на такі курси, що як відгодувати, це щоб він би не працював, він би побув на курсах, то він би не працював, а ходив тільки там завідувати, то ви думаєте, що його допустили? Ні, не допустили, вони подали в трест, що він такого й такого хоче послати, то його забрали відтіля. Якщо то було таке, знаєте, але то все було зі заздрості, але бачите, мій чоловік як він там не працював тяжко, що було, то він заробив тисячу карбованців на місяць, знаєте, пошю, то щось зароблю, а ті були партійці сторожами, йому, сторожові платилося на місяць 300 рублів, а він мав п'ятеро дітей, чи він міг прожити на ці гроші? Ні. Ну, то що було? Там на тім відкормленім пункті кожний робітник, який працював, міг мати корову, яка би там годувалася тією брагою, в другому місці, правда, та брага була, та брага була така, що піди налити корові чи свині, і воно вже за декілька місяців буде саме сало і корова жирна. Отже, ми були розкулачені, але ми вже в 36-му році і 37-му році ми могли це мати корову цю, й я її мала, і я мала свиней, й я мала кури, й я мала качки. Ці качки йшли на воду, бо там брага була і вода, качки там жили ціле літо, свиня, я набрала тої браги, налила й корові, й свині, і я до Різдва таке сало знімала з того. Так як скотина відгодувалася, так і свині відгодувалися

за це, що воно там було, вираховувалося з платні. Ну, дуже мало, але вираховувалося, що був сторожом, п'ятеро дітей – він же міг мати корову, жінка не хотіла, й ті діти тільки два тижні мали що їсти, по двох тижнях вони вже просили від людей і позичали гроші, то моя Маруся каже: «Мамо, дай молока, я понесу їм».

Вони називалися Шкляр і він був партійний. Я їм, каже, понесу молока, мамо, дай їм. Вона, каже, дістала, виписала собі пшона, то куліш варе, а я їм понесу молока.

То вона кожний день їм молоко носила. І бачите, я розкуркулена була й я могла мати так, і вона могла мати так само як і я, вона не хотіла це, а в мене були й качки, й кури, й свині, й корова, бо я то все мусила встати і піти нагодувати, і корову також вигнати в череду, але я мусила з тієї корови винести молоко, скільки мені назначили літер. Я те молоко скоро винесла, по 700 літрів молока ми мусили здати з корови для держави, і я те молоко здала і сама їла, і ще й людям продавала. В цих партійців, того Шкляра і того сторожа, вибачте, дідько брав, як так розкурчачений має й корову, й свиню, а хто ж вам не дає? Ну не хотіли, бо посідають, горілки поналивають, платню дістануть, проп'ють, то хто ж винуватий? І так було той Гусьов, директор, каже: «Хто ж вам винуватий, – каже, – чи ж вона не може мати так само як та жінка, що має корову».

Директорка, ця Гусявша, зі мною разом ходила корові брагу наливати, і я ходила, а та сиділа з п'ятьма дітьми, не хотіла йти. І як ми ту корову дістали? Купили телятка маленьке, і з того телятка виросла корова, значить, із малого треба до чогось доходити, бачите? Так як сюди приїхали люди ці самі як ми, вони ж і тут і землі, хати мають, все, так? Бо вони й там мали й тут мають, так воно робиться. Ледачий, вони думали в колгоспі ледацюги пойдуть. Так що то так є і радянська влада була, але як ти постарашся щось заробити, то міг доробитися, вже в 36-му році вже куркулів не було, так що держава сказала, всі молоді люди кулацьких батьків діти уже вони не є, а вони вже можуть десь працювати, кусок хліба собі заробити, але голосувати ми не мали права, йти вибирати в державу, цього ми не мали, цього ми не мали, до останнього часу ми не мали, цього не мали.

Пит.: Чи можете розказати, як Вашого батька розкуркулювали?

Від.: Ну, та ж я Вам казала як.

Пит.: Оце, що Ви говорили?

Від.: То що я Вам казала я, перший раз забрали землю відібрали, і зараз худобу брали, і бідним віддавали, і поволі, тоді дійшло до того, що план до двору наклали, але хоч ми той план і виповнили, то однаково ми впали в першу категорію¹, то нас вислали на Соловки і коли везли цих

¹ Ідеться про поділ розкуркулених селян на три категорії за мірою покарання. Ознаки для віднесення селян до тієї чи тієї категорії зазначалися в постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Найсуворішим воно визначалося для першої категорії, так званого «контрреволюційного куркульського активу» – цих селян наказувалося «негайно ліквідувати шляхом ув'язнення в концтабори, не зупиняючись перед організаторами терористичних актів, контрреволюційних виступів і повстанських організацій, перед застосуванням найвищої міри репресії», тобто смертної кари. Другу категорію – великих куркулів, які активно не виступали проти колективізації, – виселяли з сім'ями у віддалені райони країни. Усіх інших куркулів виселяли з сіл і розміщували у межах району поза колгоспними землями [Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939. Документы и материалы: В 5 т. – Т. 2. – М., 2000. – С. 126–128].

людей на Соловки, тож у нас співали: «Соловки, на Соловки далека до рога, серце ноїть, груди болить, на душі тривога», – це вони як їхали на Соловки. То коли їх оце забрали, перш мужчин забрали всіх переважно до в'язниці, а жінок пізніше, бо в в'язницю не брали жінок, бо дітей мали, то й вони так собі хиталися, але коли вже це нас до першої категорії, а вже другу категорію, то мого брата забрали в в'язницю, а мамі сказали, що вона не має права ні в кого жити. І вона так то в Харків поїде, то сюди, то туди, і нарешті вони приїхали одного вечора, я вийшла, там мешкала вже то в одній хатинці там із дітьми, і моя мама до мене прийшла, бо вона не мала права ніде ні в кого жити, їй дали так називається вовчий квиток, що вона не мала права ніде, бо вона була дуже довго коло церкви, і вона за церквою стояла, а тут як уже мого брата то в другій категорії, то його розпродали все, як з молотка все, його в в'язницю забрали, і тоді коли брата вже вивезли на Соловки з в'язниці, то тоді приїхали в першій годині ночі до мене, а якраз моя мама була там зі мною, приїхали вони на фурманці і заходять до тієї дрантивої, то таке як курінь було, можна сказати, колись там люди жили, і знаєте й так вони кинули його в полі, бідні, як пішли до багатих в помешкання, то кинули, прийшли в хату і кажуть до моєї мами: «Збирайся». Ну, і вона каже: «Ну, що ж буду робити, що ж я можу брати?»

«Можеш, бабка, 30 фунтів узяти харчів собі».

Але вона та нічого. До цього вона ходила, їздила в Харків, їздила в бит той, їздила вона в Білгород, це недалеко, 70 кілометрів за Харковом, за Харковом це є кордон з Росією, якраз там місто Білгород. То мама наша, моя туди їздила, ще перед тим, як її забрали, то вона звідтіля приїхала, то тут у нас уже, знаєте, таке було, що вже не було що їсти, все таке порозкулачене, люди бідні були, то в колгоспи позаганяли, їсти нема, а вона поїхала й туди, приїжджає відтіля, привозить в торбочці сухарів, білі такі як у нас тут, і каже: «Дітки мої рідні, в Білгороді нема, – каже, – в Харкові люди живуть як жили в місті, – каже, – хліба скільки хоч, в Харкові, то тут треба в чергу стояти, а там черг майже нема», – і то й як вона приїхала, то її скоро забрали ж. Ну, коли приїхали забирати її, вона впала на коліна і мала ікону там, я мала ікону, вона впала там, знаєте, на коліна, христитися, молитися: «Господи, Цариця Небесна, губи цих грабителів, що вони прийшли мене забирати, як мені вже під 70 років», а вони кажуть, бабка здуріла, збирайся, збирайся, я не маю, що збиратися.

Посадили її на ту фурманку, а їх шестеро чи п'ятеро з тими рушницями, везуть ту бабу, Боже ж мій, що ж та баба 70 років, а ще була мого брата там і дитина прийшла до мене, бо також і брат у в'язниці, жінка пішла десь у Харків, то малі діти, одне пішло туди там корову пасло, а друге прийшла та дівчина, і вони їй кажуть: «А ты собирайся, твой дед на станции тебя ожидает, – так по-російському він, – он тебе там конфетки даст».

А вона каже: «Конфетки, в в'язниці конфетки дають?»

Отак вона їм сказала, і та дівчина каже, і вони таки ту дівчину хотіли взяти, їй було п'ятеро років, вона зараз є в Донбасі, а вона впала на землю, просто як неживе зробилося: «Я нікуди тьотю не піду, тьотю заберете, тоді й мене беріть». – «Так ми з бабушкою тебе заберем». – «Я не хочу йти» – впала на підлогу й кричить.

А моя мама каже: «Залишіть хоч ту дитину, пощо ви, – каже, – нерви псуєте їй, хай ж вже, – каже, – я гину, а воно ж молода, воно хоче жити», – і та дитина осталася.

Ну і як вони ото ж вивезли мого брата і вивезли мою маму на Соловки туди, це було в Свердлові¹, коли їх везли туди, вони їх везли в товарних вагонах, знаєте товарні, возять усе різне – там то скотину везуть, якесь збіжжя везуть в тих вагонах, що товарні вагони, чи не знаєте, що то?

Пит.: Знаю.

Від.: Не ті люди, а ті, кого вони набили як оселедців – надівали як їх везли туди на Соловки, не було лягти ні сісти, стояли і дали їм оселедці їсти, а води не дали, оселедця дали і оселедця камсу оту, а радянська така камса, таке завбільшечки, так дали їм їсти спеціально, то багато людей померло по дорозі, поки їх туди довели, і коли їх довели туди в Свердлов, то їх просто везли ешалонами в ліс. В лісі там в Свердлові було і болота. Болото, вода й земля, комарі до неможливості, й їх привозили туди в Свердлов у ліс і вивантажили, й казали: «Оце, кулацька харя, тут живи і наживайся, – отак їм сказали, – тут ліс рубайте і будуйте собі хату на зиму».

Отже, вони рубали той ліс, але ще як їх забирали, то де кого забирали, то казали, як маеш пилки чи сокири, то забирай. То люди ще дехто брав і з тими, а вони сказали – люди, ми брати не будемо – але вони сюди приїхали, то вони їм дали це все там. То вони рубали ті дрова, той ліс і будували собі бараки такі, то ті бараки як вони будували, то вони будували отак один в другому, а в середині поставили залізні печі, і вони то так жили там, а комарі їм спокою не давали. Отже, вони як їхали туди, то їм ото сказали, щоб вони своє принесли, дехто не мав, то їм люди назносили, як ще ті, знаєте, бідні, що поставалися, яких ще не вивозили, то перевезли їх туди, як привезли до сільради, то їм люди кождей їх туди, як привезли до сільради, то їм люди, кождей хто кого знав принесли, то сухарів принесли, то ще щось принесли, надавали люди, але найбільше сухарі давали, ну, як раз вони там пожили, жили, то їх годували, що солоні огірки і трибуху їм варили, давали їсти.

Пит.: Що це трибуха?

Від.: Трибуха – то середина з корови, з конини, чи з чого і конина, яка конина там згине, то-то вони давали їм їсти, зупу варили, ну й то там мій брат був і мама, то мама ходила до міста, місто Свердлов називалося, а це вже, а їх вигрузили за містом в лісі, ну то вона ходила туди в місті, там дещо-небудь випросе, а звідки ми знаєм, то я вам пізніше розкажу, то дещо вона випросе, то вона отак жила. Вони жили, знаєте, це від березня місяця десь до вересня там, і моя мама вже цілий час уже охлявала, у, охлявала, і брат каже, бачу, що мама моя вже цілком охляє, ну він знаєте, що зробив? А він трошечки вмів чобіт зашити десь, то він трошки брав, вчився ще дома, ще хлопцем був, ходив до школи і то трохи вчився, в сусіда, такі хлопці вчилися, і він там бігав вчитися, ну й він сказав, що він може там чоботи шити, й він там шив чоботи, сидів. Ну, і він одного разу каже: «Бачу, що моя мама вмирати буде», – і він узяв найняв ванька, знаєте, ванько що це, то той як ось тут в парку в Нью-Йорку возять там конункою, то найняв того ванька, купив мамі квиток, а їм все давали якись гроші за це що робили і – прис – вислав маму звідтіля ніччю, і мама приїхала до сестри моєї до тої, що й була за бідним, ну тож хотіли її назад вислати, але зять сказав, що мені треба няньку, бо я не можу йти до колгоспу з жінкою працювати, і залишили, отже, коли вона повернулася звідтіля, то вона розказувала, оце й я

¹ Свердлов – імовірно, Свердловськ (теперішній Єкатеринбург).

Вам, оце я Вам й кажу, що вона розказувала, як вони там жили. А Різдво прийшло, то мій брат також утік звідтіля із Соловків, втік із Соловків, відтіля з Свердлова й поїхав в Донбас, але мав, але мав, я боюся, щоб це ці слова мені не були в кривді, але вони не будуть знати хто то, правда?

Пит.: Правда.

Від.: Я не буду ні призвища, нічого, це не тільки там моя мама була, багато їх, ну, то він там знайшов собі працю і там працював і той, і працював там і тоді на Різдво, як він відтіля втік, то він ще заїхав до моєї сестри нічю, крадькома до тієї бідної, була в колгоспі, і розказав оце, як вони їх везли, і мама розказала, як вони їх везли, і як вони там, чим їх годували, як вони там були, ну й брат, знаєте, на Донбасі там ще працював на залізній дорозі, а мама тут у сестри була аж до Другої світової війни, і вже в Другій світовій вона згинула, німці застрілили, так що вона тоді аж згинула, то була у сестри, жила, так що її не чіпали, бо вона дітей няньчила, сестра мала троє дітей, ну то вона там їх гляділа, ну й трохи там у садочку помагала їм ще те, що там так удень няньчила, так що вони там, а брат то також він так у Донбасі дістав працю, як то Вам сказати, крадькома так, люди помогли йому, то він там дістав, то жив там, але вже після Другої світової війни, то він попав туди далі на Сибір і там він згинув, там він згинув в 46-му році, казали, що його розстріляли, але ніхто не знає докладно, так що ніби він так уже по слухах, так це вже ми довідалися так з листів від тих родичів, що там є, що ніби він усе тунелі копав.

Пит.: То поскільки Вам відомо, не було такого голоду в Росії?

Від.: Не було, не було, не було, було де також Чернігів, трохи захватив це Україну також, то там захватило голодом, а в Росії голоду не було, то спеціально, як я Вам сказала ще раз, що то було зроблено тільки для українців.

Пит.: Чи Ви пригадуєте, чи можете, чи так сказати приблизно, яка частина Вашого села вимерла, вимерло з голоду скільки дворів?

Від.: Ого, я Вам не можу сказати за це, це тільки, я Вам скажу, що в селах може осталося яка, в таких скалах, як оце близько, що я бачила, то там може якась десята частина осталася, людей, більш там згинуло, бо були такі, такі, що ніхто не залишився, десь які тільки втекли десь, то так вимерли, просто самий бур'ян остався, були такі містечка, що нічого не було, деякі осталися, а деякі, більше вимерло. Але знаєте, бо то так було, як я Вам кажу, що мужчин зразу брали, і ті, що в колгоспі там, як він десь щось там щось сказав, що недобре роблять, то й той пішов туди в ту дорожку, шо й ті перші пішли, так що то не можна було нічого проти советів сказати, як то я Вам сказала, що було куркулям, то буде й голоті, так вони зробили.

Пит.: Чи Ви чули про таке, що колгоспні поля стерегли, щоб ніхто не міг звідтам брати хліб?

Від.: Так, як хтось брав, то крали люди, крали, але як зловили когось, то пішов туди, хоч він і колгоспник і працював там, потім обпивався і туди йшов також. Хтось сказав, що там зробив або щось то й той пішов туди. Всього було там, так що але найсільніше, люди самі поміж собою також один на другого, бо був такий, що він в колгоспі був там бригадиром, чи там завпедом був в колгоспі, чи там був керував дитячими яслами, чи ще чим він керував, то на його також так само другі на його ремствували, що він має, а ми не маємо, як то було, також було

між людьми, бо знаєте, як людина є в достатку, в неї нема заздрості ні на кого, а як так, то й має, тому не хватає – то є заздрість і почина один на другого. Так само далі й далі йшло від тих бідних, також ішли вони куди й перші пішли. Щось на нього сказали, десь там щось сказав на уряд чи що то пішов туди, як то кажуть, доведено, що було куркулям, те буде голоті.

Пит.: Дякую за розмову.

Від.: Вони приходили перевіряти, чи куркулі живуть, чим вони живуть, бо вже в них все забрали, і вони приходили, щодва тижні перевіряти і коли приходили, то забирали все до каплі, що не найшли в хаті, що було звідоме, і оце ця мука лежала там може, я Вам скажу, може півфунта тієї, і вони отак вигрібали в торбиночку, а вона стояла рік і сім чи дев'ять місяців, вона стояла і каже: «Пощо наше борошно забираєте, а що ми будемо їсти?» От яка дитина й буде куркульська.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю LH13

Анонімна оповідачка, народилася 7 травня 1904 р. у великому козацькому селі на 500 дворів у Великобагачанському районі Полтавської області; в сім'ї було п'ятеро дітей. До революції жила в дідуся по матері, який мав 40 десятин (108 акрів) землі. У той час «українці були пригнічені. Так само, як і за советів». [...] Після революції сім'я мала 6 десятин (близько 16 акрів). Під час непу все було українською мовою. Люди підтримували українську церкву, за винятком багатих, які схилялися до російського православ'я. Навіть у 30-ті роки сільська адміністрація складалася з місцевих українців, присилали трохи «чужих», у тому числі росіян і євреїв. Місцевий актив і комнезами були дуже бідні. Розкуркулення і колективізація розпочалися під керівництвом уповноважених, які у 1930 р. приїхали з Росії. [...]

Чоловік оповідачки був дияконом Української автокефальної православної церкви, одним із тисяч заарештованих у 1929 р. і розстріляних за процесом СВУ. Церковні бані знесли і зробили з церкви будинок культури. Оповідачку та її матір виключили з колгоспу як представників ворожого класу, а навесні 1933 р. забрали будинок. У них не було їжі, але їм вдалося продати коня. Інакше вони не мали б що їсти, «навіть на картоплю». Під час голоду «урожай був і то забрали, і його десь звезли». Оповідачка змогла продати сховані коштовності (хрестик, срібні монети тощо) в торгсині й виміняти в солдатів хліба за полотно. Її син ловив рибу. Розповідає дуже драматичну історію: коли її діти почали пухнути від голоду, вона взяла мотузку і хотіла повіситися, але син вмовив не робити цього. Того вечора мати оповідачки повернулася з торгсину, і сім'я вижила. У той час на ринках з'являлася ковбаса з людського м'яса. Наприкінці травня та на початку червня люди почали викопувати незрілу картоплю. Тітка оповідачки померла у 1933 р. у в'язниці в Лубнах. Померла й інша тітка з чоловіком і чотирма дітьми. Двоюрідній сестрі оповідачки, яка пізніше померла від голоду, мати пропонувала витягнути з мертвої сестри печінку і з'їсти, але та не стала цього робити. Вимирали цілими вулицями. Оповідачка наголошує, що протягом усього цього періоду, від початку колективізації, посухи не було і врожай був добрий. Після голоду було багато безпритульних дітей.

Питання: Скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: У 1904-му, 7 травня.

Пит.: А в якому місці? Район?

Від.: Сказати село?

Пит.: Не треба, як не хочете.

Від.: Великобагачанський. Полтавська область.

Пит.: Чи Ви щось пригадуєте про порядки до революції?

Від.: До революції? Трошки, трошки пригадую. Звичайно, що українці були пригнічені. Так само, як і за советів. Я з четвертого року, то як революція вибухла, було мені 14 років. Ну то, що я можу сказати? Тоді, до революції, то можна було жити, хто заможніші, хто хоч трохи землі мав. Поміщикам то, звичайно, жилося – розгулювали. Я скажу, що зробили революцію пани, поміщики. Чому? Тому що був бідний народ дуже пригнічений і тому виникла революція. Інакше не можна було. Революція мусила бути. Тільки не така, як сталася, що більшовики прийшли. Ну, а що ті росіяни хотіли «недилимой», то «недилимой» їм

однаково – чи червона, чи біла, аби «недилима». Хай вони тут не дуже кричать, що вони... Їм аби недилима. А якби в той час Україна була самостійна, то воно б було інаше. Більшовізм прийшов з Москви. В Україні, то так, що люди, може, дуже повірили, що: ага, оце нам і земля, оце нам усе. Бо така була орієнтація, що земля селянам, а заводи робочим. А вийшло не так. Вийшло все державне.

По революції, так від 22-го року, стало, ніби, поліпшуватися. Ну, село, я скажу, що село не так бідувало, бо село. А в місті тяжко було із продуктами. Я в місті не жила, не знаю. Але кажуть, що тяжко було з продуктами, з усім. А на селі тільки, звичайно, не стало ні гасу, ні солі, то тяжко було. Але огорог був, хліб був, картопля була. Це я скажу – ті роки. Потім прийшов неп. За непу було краще. Хто не був, ну як би сказати, хто не був обізнаний з політичного боку. Ну, от, мов, дали трошки хліба, дали землю, дали трошки жита, то й можна жити. Ну, а хто хотів самостійної України, то заарештовували. Мого чоловіка заарештували в 29-м році, як виникло СВУ. І я осталася. Синові було п'ять років, а оця Андрієва мама, то вона мала вісім місяців, вона в мене осталася на руках. Ну, то це в 29-м році. Уже починалася колективізація, починалося, що вже розкуркулювали, на Сибір вивозили. Але до 29-го року, то ще можна було жити. Приблизно так, я ж кажу, хто не був заангажований в політиці. А хто був, для того було небезпечно.

Пит.: А що закидали Вашому чоловікові?

Від.: А моему чоловікові закидали самостійність України.

Пит.: Він був у Петлюри?

Від.: Він не був у Петлюри. Його рідний дядько був у Петлюри. І він тоді в 19-му чи 20-му році емігрував тоді, як Петлюра відступив. Як Петлюра відступив, то рідний дядько, чоловіка брат, відступив теж. І був за кордоном. Довго він мовчав, не чути було, а потім став переписуватися. Ну то його за того дядька. Мій чоловік був дяконом, мав середню освіту.

Пит.: В селі був?

Від.: Так. Мав середню освіту, перше вчителював. А тоді, як в 21-м році воскресла Українська автокефальна православна церква, то він пішов на священослугу. Був висвячений дяконом. Ще не був висвячений в священники. І на тому пості його забрали. То багато було причин, політичних. І він у Полтаві сидів, а потім я їздила декілька разів, а один раз поїхала з дітьми, то вже його не було. То мені сказав допитувач, такий Літвінов: «Пішов етапом на Харків, а ми не знаємо, де в Харкові».

Неправду казали. Бо вони ще в Полтаві розстріляли.

Як виникло СВУ, то декого судили в Харкові, а тисячі порозстрілювала «тройка» без суду, без нічого¹. Оце, щодо моєї родини.

Пит.: Чи можна запитати, скільки землі було в Вас?

Від.: У нас? До революції чи по революції?

Пит.: У Вашої родини до революції.

Від.: До революції, то я жила в маминого тата, в дідуся свого. Ну, то воно, воно скомпліковано. Дідусь мій мав велику господарку. Господарка була напополам – дідуся і племінників. У нього осталося двоє племінників і дідуся ними опікувався. То було 40 десятин. Але ті 40 десятин

¹ «Трійка», яка мала право виносити смертні вироки, складалася із голови партійного комітету, начальника відділу НКВС та керівника прокуратури.

було напополам, то 20 десятин було. Велика господарка була. Це було до революції. Я в дідуся й бабусі виховувалася. Вони так хотіли, щоб я осталася. А мій тато працював на залізниці. Спершу старшим робочим, а пізніше майстром. Тато з селянської родини. Теж були господарі. Тільки я жила в свого дідуся – маминого тата. Мій тато вмер у 20-м році. Чи в 22-м, з тифу помер. Тільки його призначили в майстра, то він не багато попрацював і вмер. Тиф тоді страшно ходив у нас. То як тато помер, то мама повернулася в село до свого тата, до мого дідуся, на ту господарку.

Тоді, після революції, наділили нам 6 десятин землі. А те відійшло. І ліси, і луки – все відійшло. Самого тільки дали поля.

Пит.: А кому віддали решту?

Від.: Луг і ліси пішли в державу, а поле дали малоземельним. У кого землі не було, тому дали. А як увели неп, я ж Вам казала попереду, то люди: ага, це, ніби, й нічого.

Землю відібрали, але осталося, ми ж на 6 десятин жили.

А нас було п'ятеро дівчат, я найстарша, то ми працювали добре.

Я ходила в школу, я маю семилітку. В нашій селі – початкова 3 кілометри від нас була, вища початкова, то я туди ходила чотири зими. Так, що й отаку освіту мала. З нашого села я одна. І хлопців, мабуть, мало ходило. Не ходили. Мій чоловік раніше ходив у цю, то вона тоді звалася, казали міністерська на неї, казали міське або вище початкове училище. То була уніформа така сіра. Сірі шинелі, сірі тужурки, сірі кашкети. Така була уніформа. І самі хлопці ходили. По революції, то приймали вже й дівчат. В революцію вже приймали дівчат, у 17–18-м. У 17-му, 18-му, й 20-му то я ходила. А у 22-му то вже заміж вийшла.

Пит.: А як у вас революція виглядала?

Від.: Знаєте, як на селі? Те раділо, те плакало. У нас на селі, у нас у селі ні вбивств, ні грабежів, я не буду казати, не було. По містах то всього було, по містах. А у нас на селі, то не було того, спокійно було. Ті, що бідні, то раділи. Думали: «От багаті пропали».

А воно ж, як більші пани, поміщики, то вони зарані десь гроші в банки поза кордоном поклали і повтікали. Де мудріші. А ті, що полишалися, то їх порозстрілювали, позамучували. Маетки позабирали. А на селах люди безграмотні були. Ну, може, як кажу Вам, як оце мій чоловік та ще кілька хлопців були грамотніші ще за того часу. То як революція прийшла, то бідні дуже раділи – землю дадуть. А більших землевласників не так відразу, може, деяких порозстрілювали, а деякі ще пооставалися, землю повідбирали, і вони пожили до 30-х років. А пізніше їх також. Вже мій дідусь помер, все забрали, землю забрали, худоби ще трохи забрали, але ще такого не було, як у 30-х роках. А ми господарили за непу. А в 29-м році, мій чоловік не господарив, він до того абсолютно не мав нічого. А в 29-м році забрали мого чоловіка, а в 30-х роках – то вже колгоспи. А за непу люди жили. Не дивилися, чи радянська власть, чи яка, а дають жити, то й жили. І багатоземельні жили. І таки знову жили добре, робили. Робили й жили добре. А тоді – поносили – ніде нічого не осталося. Знаю такі родини, що всі погинули на Сибірі.

Пит.: Як була революція, чи були такі люди, що хотіли самостійної України?

Від.: Були, але не так багато, я Вам скажу. Були, але я не можу Вам дуже того сказати. Були такі винятки, що хотіли. В нашій селі були такі, що

як з Петлюрою пішли, то так чи вони згинули, чи вони за кордоном, я не знаю. А мого чоловіка дядько то був у Чехословаччині. І ми, як ми попали в Німеччину, то ми зустрілися з ним. Я знала адресу. Не мала, а так якось в голові в мене осталася та адреса. І тут така адреса, я не знаю, як вона найшла та картка дядька. То була адреса: Поджебради, Ляжне, Прага й прізвище, і все. І дядько прислав листи в Берлін. Ми були в Берліні. Оце, що в мене осталося з чоловікових листів, бо я їх всіх знищила, як чоловіка забрали. Його забирали, пускали, а тоді, як забрали, то вже не пустили.

Пит.: А як у вас було з церквами в селі? Чи в вас було двоє церков, чи була тільки одна українська?

Від.: Одна була в селі церква. То верх знесли, а з того зробили культбуд. А в другім селі, в Устивиці, це де я в школу ходила, гарна церква була святого Михайла архистратига. Я часто в тій церкві була, бо як до школи ходила, то хоч вже революція була, а священник до нас приходив декілька разів у школу. То так із тієї церкви настоятель. То в мене була така товаришка Наталка, то ми з нею, тітка, мого тата сестра рідна, вона такі роки мала, як я маю, то ми з нею, як ідемо з школи, а церква відчинена, то ми заходимо. А то й спеціально ходили, і як у школу ходили, ходили у церкву. То священник каже: «Дуже бажано було б, щоб приходили в церкву». До всіх каже.

А ми ж учні з другого села, за 3 кілометра, то ходили. Вона на хуторі так жила, трошки за залізницею. Наше село до залізниці лежало, а через залізницю хутір Ткаченків. То я любила. Гарна була церква! Гарний хор, гарно правили. П'ятикупольна, гарна. Ой, така гарна!

Пане Леонід, як я якось вже пізніше попала туди, вже з колгоспу. Як я ще ходила, то ще правилося, за непу в нас ще правилося і правилося по-українському. Бачите, як вони підійшли? Хто буде туди ходити і хто буде правити? А тоді все духовенство забрали. І як я пішла, так колись вже пізніше, щось мені треба було піти в Устивицю, я часто туди ходила, бо як я там чотири роки була, то я там, як вдома була. Пізніше у мене там сестра замужем. Я дивлюся: а то ізорано, нема містини, де була церква. Я отерпла. Я стала – на мені все подубло. Отаку велич, отаку святиню змести! Ну, кажу Вам, зарівняно і поорано. А то багато місцевості коло церкви було, і дерево було, такий простір великий. Все зоране, вигладжене.

Пит.: А як був ще неп, то люди підтримували українську церкву?

Від.: Підтримували! Деякі наші, ті, що багатші, то вони трошки помилялися. Вони були віддані цареві, монарху. А були такі, що вони дуже підтримували. У нас в селі ані одна душа не сказала, що це не наша церква, що не добре те, що по-українському. Ходили всі. І ще, сказав б, дуже ходили, більше любили, бо на українській мові правилося, все зрозуміло. Кожна людина зрозуміє, як правиться служба Божа. Любили! Я в хор ходила. І дівчиною, і заміжня була, то я ходила в хор. У Миргороді то всі церкви перейшли на православну автокефальну церкву, а одна така церква – собор була, там був один священник. І не пустив, мій же чоловік був тоді дяконом, то вони їздили з єпископом, де ще не зукраїнізували церков. То мій чоловік розказував, що замкнув сам оцей священник і не пустив, каже: «Це самосвяти». Нікого не пустив у церкву. І так вона осталася. А там жили такі заможні люди. У них землю повідбирали, але вони жили ще на місці, і підтримували російську церкву. І так вона осталася. Так той собор остався. А тих п'ятеро церков було

у Миргороді, то майже всі перейшли, а тільки одна не перейшла. У нас, в Устивиці, такі Яреськи село, Сорочинці – околицьні села, то я не чула, щоб був якийсь спротив. Ото тільки одна церква – собор.

Пит.: Хто в вас був єпископом?

Від.: А знаєте, що я забула. Мені то так прикро, забула прізвище. Може, хтось знає, але я не знаю; мало вже, мабуть, осталося з тих років. Хтось знав, але я просто забула. От, забула. Та я Вам скажу, що я ж тоді молода була, що мені 20 було років, чи скільки, то забула. І оце мене заставило думати: хто в нас тоді єпископом був? Кажеться, був Григорій. Не оцей Григорій, що тут, ні.

Пит.: Сільвестер?

Від.: Може, Сільвестер, але прізвище забула. На Миргородській вулиці, чи на Полтавській. Але за непу була Автокефальна українська православна церква. Ну, та ж вони трошки попустили. О, за непу українізація була така, що навіть заставляли говорити по-українському. В установах все було по-українському. Навіть дуже перечили москалі, що такі були на таких відповідних постах на Україні, а їх заставляли говорити по-українському, то вони навіть протестували, що їм тяжко вимовити рік, чи там що. Розуміється, їм тяжко українська мова, москалеві. Нам то не була тяжка московська, бо ми в тому вирости. Я ж до революції в російській мові вчилася. У нас була вчителька така – от, бачите, не забула – Антонія Пилипівна Раєвська, я в третій клас ходила, в третю групу, то казала, що не говоріть у школі так, як ви говорите вдома. Вона дуже була така зрусифікована. І сама ж українка. Раєвська така. А де там, дуже, дуже переслідували українську мову. Я Вам скажу, що я до революції не бачила книжки української ніде. Уже в революцію можна було. І Ви бачите, скільки ж там було української держави, уряду? Не багато! Але набралось – Грінченка, Каченка, всі, всі клясики наші українські, все було багато видання.

Пит.: Людям цікаво було?

Від.: Цікаво. Цікаво грамотним, а неграмотним то все рівно.

Пит.: Чи безграмотні люди розуміли російську мову?

Від.: Мало.

Пит.: А росіянина могли зрозуміти.

Від.: Могли зрозуміти. А от бачите, який наш народ український. Як по-явиться десь у селі десь якийсь, де він був, відкіля він? Прийшов, приписався й хоче тут жити, тому не було мови як «кацап». Ні, ні, хоч у нього було там прізвище, було ім'я – «кацап» і «кацап».

Пит.: Не любили?

Від.: Не любили. У нас була така родина. У нас у Сорочинцях одружився один, він уже був жонатий, розійшовся. Одружився, привіз її маму, сестру й його жінки дівчина була, ото їх трое привіз, ні, четверо, четверо привіз, так ось Ви повірте, пане Леонід, які наші селяни. І ото вони жили на нашій вулиці, ото оженився й всіх їх із Сорочинців привіз. А він з бідних і в якомусь активі там, а вона то пізніше була така активістка, що страшно. Він і її покинув, ту Марусю. То мама її була Тюрин, а вона по першому чоловікові була Гришко, а по другому – Никоненко, по цьому, що він її привіз. То корова була пасеться на лузі, у нас на один бік села луг, а на другий – поле, тільки садків не було, бо така земля, що не родила, а річка Псьол у нас протікала. Далеченько, але Псьол. То ото їх корова паслася в гурті на лузі, то як вона йшла, то хлопці казали: «Диви, он лапті пішли», – не корова, а «лапті», так

не любили. Не корова, і не чиясь, чи там Марусина, чи бабина Тюришина, а: «Піди заверни, он лапті пішли». Як появиться в нас десь якийсь москаль, хоч би він був інтелігентний, хоч би був найрозумніший – «кацап» і все.

Ну тепер що ж?

Пит.: Це дуже цікаве.

Від.: Цікаве Вам це? Я вже багато наговорила. Але це все серйозне, це все правда, поважно. Ви знаєте, я тепер забуду, що в мене в другій кімнаті, а що робилося, я пригадую. Я ж тепер забуваю. Я ж сина поховала вісім років. То ж студіював у Мюнхені теологію.

Пит.: А це, що чоловіка арештували, чи він дійсно брав участь в якомусь підпіллі? Чи було якесь підпілля?

Від.: Брав. Та то воно було так дуже законспіровано. Але відкілясь воно, десь воно, він мав зв'язки, ніби дуже такі, я ж кажу, законспіровані. Та не без того, що свої не видали. У нас багато було сексотів, стукачів. Дуже багато.

Пит.: А що це були за люди?

Від.: Ну, такі, що вони піддержували большевізм. Були такі. І він з вами добрий друг, приятель і працював з ГПУ. То було ГПУ – «городское политическое управление»¹ – по-російському.

Пит.: Чи то було так законспіровано, що навіть Ви не знали? Чи трохи знали?

Від.: Так. Знала. Я боялася, що мене теж візьмуть, бо ж – двоє дітей. Але я казала, що я нічого не знала. Навіть сам запитувач сказав: «Та, звичайно, Вам чоловік таких речей не признавався».

Двоє дітей. Я все боялася. А пізніше ж мого сина брали. Це ж все, що за батька. То вже було в 39-м році, як сина мого брали.

Пит.: А в вас уряд в селі, чи то були місцеві люди?

Від.: Місцеві. А потім вже стали присилати й чужих. Зразу були місцеві, зразу. Та, знаєте, були всякі. Були добрі й були недобрі. Але можна сказати, що були місцеві люди, поки непартійні були. А потім стали присилати й чужих. І тоді треба вже було бути обережним.

Пит.: Українці?

Від.: Українці. Наприклад, у нас головою сільради, та вони довго не були, вони, як рік-два побув, то багато. А я одного разу працювала, то вже в 30-х роках, працювала в кооперативі. Я працювала, як жила в мамі. Я працювала на плодоовочі, я працювала й в колгоспі, я працювала, де я тільки могла впхнутися, там я працювала. Жінка ворога народу!² І знаєте, що мені дійшло? Мені чоловік сказав: «Як тобі буде невидержка, то раді дітей бери розвід. Візьми розвід», – чоловік мені сказав, як сидів, як був у Полтаві. Бо то було таке. Діти відрікалися. Я не відреклася, я ж не брала церковного, бо я ж брала шлюб, а цивільний. Каже, що вони не визнають того церковного, а цивільний можеш узяти розвід. І я то зробила раді дітей. Бо то мені він сказав, чоловік. Каже: «Не думай, що я б подумав, що ти відреклася від мене. Ні! Бо церковний шлюб остався». Я як осталася, то я раді дітей жила, я ніколи заміж не думала. А мені ж було 25 років, як чоловіка забрали. Він мені каже:

¹ Насправді «Государственное политическое управление».

² Іншими словами, ЧСВН – «члени семьи врага народа». Була поширеною практика переслідування членів сімей репресованих, існували спеціальні табори для дружин «ворогів народу», а дітей відокремлювали від батьків та відправляли, змінивши прізвища, до таборів і дитячих будинків.

«Як вони тебе починають чіпати, то вони вже будуть тебе чіпати». І тоді ж я ніде праці не дістану. Бо ж, якби я не взяла того розводу, то я позбавляюся всіх прав. Я не маю права ніде праці дістати. Я не маю права жити. А двоє дітей! І я рішила. Воно мені було трошки на сумлінні. Бо ж колись цього не було. До революції був шлюб церковний і все. А цивільного не було.

Пит.: По-моєму, цивільний не рахується. Церковний рахується.

Від.: А вони тільки цивільний рахували.

Пит.: А це ж для них, а не для Вашого сумління.

Від.: Я ж кажу. То для мене було байдуже; добре, я візьму. Нехай буде так. Я не відрікаюся в душі і в серці своїм від чоловіка. А я тільки беру розвід, щоб могла хоч десь працювати. А то вони мене позбавляли виборчих прав, як вони кажуть. Там ті права – голосують тільки, кого вони намітять. Але – голосувати. А я не маю права.

Пит.: Чи Ви чули про такі «вовчі квитки»?

Від.: Тоді вже того не було. То до революції давали в школах, переважно в університетах давали «вовчі квитки», як він там щось провинив. Бо ж до революції були ж такі, що хотіли революції, але не такої як прийшла. Студенти того хотіли. Інтелігенція хотіла. Молоді люди хотіли. І скільки ще цар нагнав на Сибір людей. Але не такої революції. У нас, пане Леонід, мусила вже бути революція. То вже далі жити не можна було. То так поміщик дуже знущався. Тільки що бідний чоловік мусив десь заробити. А як йому не так було, то міг покинути й піти до другого пана. А кріпаки, як вийшла воля, кріпацтва вже не було, то багато кріпаків не хотіли брати землі. Вони боялися. Боялися брати землі, що казали: «Ми знову будемо робити», – бо давали на виплат на довгий термін, давали поміщики свою землю. Там скільки він собі оставляв, а решту давав наділи. А багато боялися мати й тому вони знову поставалися безземельні й бідні. Але їх винуватити не можна, бо вони боялися: «Це ми знову на пана будемо робити. Будемо робити, а з нас будуть вивертати, виплачувати». То, ніби, мала була плата, але треба було платити. Як кріпак пішов з голими руками, то він боїться тої землі. Каже: «Я знову буду робити та й панові віддавати. Буду знову панові відробляти за неї». То багато не брало. А козаки мали землю і козаки брали. Я так думаю, що це ті козаки осталися із запорізьких.

Пит.: У вас багато було козаків?

Від.: У нас, в нашому селі, переважно були козаки. Кріпаки були, але мало. І знаєте що, пане Леонід, характерно, що в них дуже осталося в крові в них, я б сказала, злоба. У покоління осталося. Бо то невинні люди. У тих – кріпаків. То ж страшна річ, як продавали за собаку, міняли за щось. Грають у карти, як він уже програвся, віддає свого кріпака. То неможливо було. І в тих людей вже в крові ті нерви так закипіло, що навіть у покоління воно ще жило в чоловіка, такий, як би сказати, те зло, такі нерви. У нас був один, на нашій вулиці жив, він вже тоді гарно жив, землю мав. Його чи дід, чи прадід був кріпаком. Так було машина молотить, він мав машину кінну. У нього дві машини було. Вони якось купили машини і молотили людям збіжжя, хліб. То ото було, як йому хто, пізніше вже були парові машини, а то ще були кінні, то до великого господаря затягнуть на три чи на чотири дні, молотять. То оце дівчата прийдуть до машини, сусідські дівчата, ну до машини люди прийдуть на працю, то дівчата мусять сніп отак розгорнути і йому подати.

А він тоді кидав в барабан. То оце як не так вона йому дасть, так він їй назад в обличчя.

Революція. То вже так було, таке нагнітіння було, що вже не можна було так жити. Не дивлячись, що я не терпіла того, але я, яюсь, у мене так, що я не рахувала. І моя мама була така, що не рахувала; в неї однакові люди були, що бідні, що багаті. А вона ж рахувалася з багаті родини ніби. У мене всі дівчата бідні були приятельки.

Пит.: Як жили внуки кріпаків з козаками? Чи була ворожнеча між ними?

Від.: Ні, я б не сказала. Може, трошки відрізнялися. Звичайно, що бідний не піде до багатого, чи багатий не піде до бідного посватати дівчину. А як піде, то з великим клопотом. Це я, скажу, було так. Так вони вже й бралися: бідний з біднішою, а багатші з багатшими. У нашому селі так переважно середньо жили люди. Не так бідно, не так багато, ну, середньо. Землі в кого було більше, в кого – менше. Щоб таких багатих, то в нас, я знаю, може 10 дворів було на село. У нас 500 дворів було.

Пит.: А чи в вас були комнезами?

Від.: О, були. О, багато йшло в комнезами. Бідніші. Ну я ж кажу, що я не можу винуватити тих людей, бо люди, то як іти і заробляти, і заробляти, і своє мати, то велика різниця. У нас були, більш так середньо жили. А були й бідні. Були такі, що навіть не було на картоплю. Але вони жили непогано. У багатого заробить, то яюсь жили. Принаймі жили ліпше, як уже за колгоспу. І дуже багато бідних жаліло тих часів, що, ніби, казали – колись було погано. То дуже багато таких було, що жаліло: хай би вже ліпше було так, як тоді. Вони то дали поблажку, я ж кажу – за непу, то можна було жити, а пізніше до 30-х років. А в 30-х роках то вже пішло. Там вже зрівняли всіх. Там під один гребінець всіх. Не було ні того, ні того. Тих уже повиселяли на Сибір, а то самі порозходилися, повтікали по містах, по працях. А ті, що осталися, то думали, що воно нас не відноситься, то ворогу видали. Хто остався, то чудом остався. Ну, 7 мільйонів.

Пит.: Ви пам'ятаєте, як розкуркулювали в Вашому селі? Як відбувалося?

Від.: Та, Господи, все забирали.

Пит.: Хто забирив?

Від.: Воно так було: багато кажуть, от я чую тут: мене свої, ніби. Але чому так? Як не було такої системи, то ж свої не чіпали. Жив бідний, жив багатий. І він не чіпав. Значить, відкілясь згори було розпорядження розкуркулити і забрати. Ну, звичайно, приїде з Москви уповноважений, хто він там не ж, чи росіянин, чи жид, чи хто-небудь, приїде, то, звичайно, мусить бути якась влада. Хтось же в селі мусить тим керувати. Колись же до революції теж був старшина, був староста і ще там розсильний був, хтось же був. А тоді – голова сільради, а як колгоспи стали, голова колгоспу. Голова колгоспу, голова сільради, секретар, мусив хтось бути. Ну, звичайно, і актив був. А актив був з найбідніших. Думали: «Це ж наша влада і ми можемо». Та й брали. Молоді хлопці, комсомольці пішли. А що їм було робити? Вони йшли, бо його б із школи викинули, його б не прийняли в університет. Як він вже записався в комсомол, то ти вже робив те, що тобі наказують. А то підеш туди, де тих загнали. Я не кажу, я не буду людей винуватити тих, що робили то, бо їх заставляли то робити. Ну, заставляли, ну, не можна. То така система, то така влада. То таке, я навіть не можу Вам передати. Ну, така прийшла система. Був тут капіталізм, а то – комунізм. І розби-

райтеся. А тут скільки їх є. Нам колись вчитель казав у семирічці, Іван Григорович Прочан, такий був. Він казав: «Діти, навіть капіталізм і комунізм – ні, ні. Середня кляса, демократія». Так як, наприклад, було у Чехії за Масарика.

Пит.: А коли це вчитель говорив?

Від.: А, то вже в революцію.

Пит.: Вже були більшовики?

Від.: Вже були більшовики. Та воно вже були більшовики, але на початку, десь так 18-м, чи 19-м році, то він казав, що, діти, і то ні, і то ні. То же дуже так було. То вже, як та червона плахта махнула, то вже інакше. А то, знаєте, колись не було пенсії. Я ж думаю, Ви знаєте, Ви ж вчитесь історії. Я ж тільки так чую, бо я ж і мови не знаю добре. Я ж тепер, Боже борони, я тепер як наставляю вісти, то й кажу: «Боже, Праведнику, щоб до кінця мого життя отак я мала. Я не буду нарікати, Боже спаси». Він нам так сказав: «Діти, нам ні капіталізм, ні комунізм не по дорозі». Так як у Чехії було за Масарика. Я не знаю, як у Польщі було. А знаєте, чому я знаю, як добре було в Чехії за Масарика? Дядька мого чоловіка ми зустріли, то розказував, як було за Масарика. Масарик ходив без охорони по місті, по Празі, так нам дядько розказував. Каже: «Масарик ходив, міг хто вигідно його побачити. Дуже робочому були пільги великі, привілеї». І ще де, може, так було, не знаю. А то в Чехії. То по Першій світовій війні так було. Тепер то я не знаю, тепер то так, як і в советів. Там те «Руде Право», вони так чекали на того москаля. Хто попав з наших, то боялися, бо казали, що чехи видадуть. Були такі, що совети ввійшли в Прагу, а наших там застукали. Як евакуювали, то попали в Чехію, а не ввітали ще вибратися, то поки вибралися, боялися, щоб чехи не віддали. Бо чехи дуже чекали, а тепер хай мають.

Пит.: Як відбувалася в вас колективізація?

Від.: Ось як сталося. Тут вже непу нема, в 30-му році приїжджають уповноважені, Боже милий! Збирають збори щовечора восени. В 30-м році восени збирають збори і кожного вечора, кожного вечора: в колгосп. Ну люди огинаються, не хочуть. Все ж чисто забирають – їхню худобу і інвентар. Ну, люди тоді мовчали. А сміливіші то казали: «Ну що це – знову панщина?»

Ні, кажуть, це не панщина. Це тільки так і так.

І йшли бідні, дуже зразу йшли в колгосп бідні, і дуже йшли ті, що ніби їх почали розкуркулювати, а ще з хат не повиганяли. І люди так думали: «Може отак тут, в колгоспі, задержимось». Але пізніше повикидали їх з колгоспу, і таки їх з хат повикидали. А бідні осталися. А потім вони таки доагітували, й свої ж і приїздили уповноважені, доагітували до того, що пішли, мало хто остався. Коли тут прийшло розпорядження, що то було, як вони кажуть, перегиб. Хто, мов, не хоче, то може вийти. О, Боже! Кожний своє тягне, свою коняку, свій віз тягне. То деякі повиходили, а деякі таки осталися. Деякі бідніші, і деякі, я казала, багатіші. То ото одне літо люди, ще ніби погосподарили. То ото вони наділяли, бо то ж навесні посіяно все разом, а тоді вони наділяли озимини. Якось так, що навесні ще сіяли самі. А тоді загнали в колгосп, то вже сіяли в колгоспі. Озиме – то хто ще тоді вспів яре посіяти, то сам збирав. Це в 30-м році. А тоді вже навесні вони давали яре, пшеницю яру, овес. Ділили, кому там скільки приходилося. І буряків, усього. І ото ж ті люди самі погосподарили. На весну знову: або в колгосп, або виїтай з хати. Ну й що ж! Знову пішли. Де ж ти дінешся? Нема ніде нічого.

І грядку відрізують біля хати, оставляють тільки 15 сотих, як не в колгоспі. То вже не буде й тої грядки. Хай вже не дадуть з колгоспу, то хоч картопля буде, та кукуруза, своя грядка. І тоді, ото ж моя мама пішла, і я біля неї. А тоді в 33-м році навесні, в 32-м році ото пробили, хто сам, а хто в колгоспі, а в 33-м році навесні всіх, кого надумали викинути з хати, і викинули з колгоспу. І там місця не було. В тім числі мою маму і мене. І забрали в нас – сама хата осталася. З хати, правда, не вигнали. Була колись велика будівля, клуня була, велика побудована – забрали. Погріб був – цеглу вибрали з погребя. І всі там, які там повітки не були, все чисто забрали. Комора була – все чисто. А корову ми встигли продати. А то все забрали, одна хата лишилася. І квасолю забрали. Що не було на горищі, що не було, ну і качани кукурудзи висіли – забрали. Абсолютно нічого не осталося. І ми ото осталися без нічого, а з хати не вигнали. А потім, це зимою все очистили, а потім навесні знову, як хто хотів у той дурний колгосп, подавали заяви. І прийняли знову в колгосп, хто хотів. Бо ж де ж люди дінуться? Я ж кажу, що обрізали огорода, осталося тільки коло порога, нема навіть на картоплю. А родина ж! Та то так було придумано, що інакше не можна: хоч у воду або в колгосп іди.

І тоді ото почався голод, почалася голодівка. Урожай був і то забрали, і його десь звезли. Може, хтось вспів десь щось закопати. Але не можна, і в хатах і під долівки порили. В городах поперекивали, поперекипували доценту, увесь огорода, чи де не закопаний хліб. Ну, і то почався – голод. Ще ото поки так-сяк поперше ще поки щось давали, на працю в колгосп ходили, то ще там поки-поки. А то вже й там нема. В нашім селі, то я скажу, люди дуже перебивалися. Отак один одному, що в кого затрималося, чи там сусід з сусідом. Але то було страшне. Страшне. Оце дійшли ми до голоду. У містах були торгсини, що можна було за золото, за срібло виміняти муки, пшона, олії, здається, там була. У торгсинах можна було щось дістати. А в нас був табір військовий, 6 кілометрів від нас, за селом Яреськами стояли табори, а в селі в квартирах були командирів жінки, жили на помешканнях у селян. То в їх ходили люди, в кого було там гарне полотно, чи щось там, чи плахти були, в нас плахти були гарні, ходили в них міняли. За рушник – хлібина. За клапоть полотна – хлібина, крупи якої трохи, чи там пшона, рижу чи чоґо. То люди ще так перебивалися. І ходили, багато під ті лагери; червоноармійці, що там служили, солдати, то бачили, переважно діти ходили, то там тим дітям трошки кидали. А то діти ходили там, де викидали відпадки з солдатської кухні. З червоноармійської кухні скидали, то ходили там. А потім стали відгонити. Відтіля дітей стали гонити.

Хто на залізниці служив, то там ще так-сяк. Моеї сестри чоловік служив на залізниці, то вона, бідна, з нами ділилася. Як в неї родина і ми. У неї – чоловік, дитина. І ми ж родина – я й мама й в мене двоє дітей. Сестри мої повиходили заміж ще не було цього страхіття. Ще за непу. Одна, правда, була ще дівчина. А одна вийшла заміж за колгоспу, але ще так трималася трохи. А ми ото осталися: мама й я й мої діти. Синові було дев'ять років, а Любі, Андрійковій мамі, п'ять рочків. І дожилися до того. Ще, поки я силу мала, то ходила на працю, то що-небудь там – хліб такий давали – розсипався. Ну, розсипався. А як коли, макухи кусок і там щось приваре. То я там, щось поїм і дітям принесу якийсь кусочок хліба, воно розсипається, або кусочок макухи. А то я вже

звалилася. Та ще й захворіла на грип. То вже, як я звалилася, то я бачу, що кінець. У покійного сина був животик пухлий і ноги попухли. Донька ця – Люба, Андрієва мама, то така була виснажена, що якби не шкіра, то кістки розсипалися. І вона вставала рано і десь ішла. А на весні садили, не садили так картоплі, а відрізували вічка з картоплі, ніхто картоплі не садив, а тільки відрізи. Ото за цілу зиму відріжеш, як була картопля, і положиш. Відріжеш – і положиш. А тоді те садили. І родила картопля з того. Ось із лушпині, тільки із зародишами. То ото вона вставала, вона внадилася в грядки. А воно там отакусінькі огірочки стали зав'язуватися. То ото вона ходила. Вона мала була – п'ять рочків мала, а вона ніколи нічого не питала. Тільки бувало каже: «Мамо, як нема хліба, то спечи корж». А син було каже: «Мамо, ти їсти хочеш?» А тоді одного разу то так дійшло: я зняла хрест свій і витягла сережки й якісь ще гроші були давні срібні, 25 копійок були срібні і полтинники були, по 50 копійок. І ложечка ще була срібна. І був перестень. І мама моя то все взяла й поїхали в Миргород у торгсин щось виміняти. Щось там вони мали і я мала, бо вже одежа вся, що ліпша з сундука вже виміняла. Вже попромінювано все. Що на нас – осталося. І мама то все забрала, бо все то оставляли: хай ще, хай ще. То все забрала й поїхала в торгсин. А ми осталися, я осталася з дітьми в хаті – нема нічого. Нічого нема. Правда, вже трава, але що ж трава? Уже листячко на деревах розпустилося, але якби до його ж хоч трошки чогось, що ж саме листя. Син бувало каже: «Мамо, я піду піймаю, – а він собі таку відочку змонтував, – я піду піймаю рибки».

А в нас такі річки й озера, бо то ж луг. Піде, злове. Ну, нема ж ніде олійки, ну, нема ніде нічого. Якби квас був, то на квасові можна буряковому. Буряки вже так поїсти, а то. І того нема. То я її так на пательню, на водичку. Вона ж нудна та рибка, нема ж нічого. А то вже бачу, що мій Коля вже більше лежить. (Плаче.) А Любочка, вона хоч і виснажена, а ще рухалася. Виснаженій, то ще, але вже як почина пухнути, як ножки пухнуть, то вже тяжко рухатися. Я бачу, що мій Коля вже більше спить. І чекаємо ту бабусю, чекаємо бабусю. Нема. Нема й день, нема й два. (Плаче.) А в нас нема нічого. Я тоді думаю: «Це ж вже кінець». Я не можу дивитися, щоб я бачила, що мої діти вмирають з голоду. Чомусь у мене була така думка, що ми будемо разом вмирати. Такий в мене був настрій, я не можу Вам пояснити, як то мені зробилося в душі й серці, що будемо разом умирати або я перша. А як я бачу, що мій Коля вже не встає, то він десь вийшов, а Любочки не було в хаті. Що ж я роблю? (Плаче.) Я беру шнур і хочу. На той час син, Коля, увиходить та так мене хвата за ноги, каже: «Мамо, не роби того. Ми їсти не проситимемо».

Я тоді, образи в мене були в хаті, я тоді стала і кажу: «Господи, спаси мене і збережи мене, відверни мене, від такого». (Плаче.)

Отак мене ухватив за ноги, бо він бачив, що я держу в руках і за сволюко закинула. Він каже: «Мамо, не роби того».

А я тоді глянула: «Боженьку, Боженьку, спаси мене і сохрани мене від того, що я думала». А ввечорі бабуся наша приїхала. Привозять пшона, привозять муки, не так багато, але мука така біла-біла, знаєте в торгсині американське було все. І привозять олії. А як вони йшли, то я кажу: «Мамо, не купуйте, ніде нічого не доставайте м'ясного». Тоді вже починалося, що різали людей. Або дітей. І робили ковбаси і продавали на базарі. Я вже чула. Я кажу мамі: «Не купуйте, Боже борони. Купуйте щось з молочною і олією». То вони насіння соняшникового привезли. І не було ж її чотири дні. І ми в чотири дні, то так майже, я ж Вам кажу,

до чого дійшло? Тоді вже листя narosло, то ми листя трохи, а трохи тої муки. А тоді щавель наріс, то виривали і з корінням. То ходили рвали щавель. І того щавлю трохи, муки трошки. А суп, то ж мама пшона принесли, то там трошечки того пшонця. А тут уже картопля підрослає. Вже огорожина піднімається. То якраз найгірше було в травню. В кінці травню, на початку червня. Не всім, звичайно. То вже багато померло. Отоді вже чекали, як на весні: що нема ніде нічого. Ще з зими ще в когось хоч трошки щось, хоч буряк, картоплина, хоч що-небудь. А то вже все вийшло. Оце Вам правдивість. Не то, що там хтось переказ, а це на своїй власній шкірі я пережила.

Пит.: Ви казали, що в Вас жила дівчинка.

Від.: Я ще маю на ввазі. Тепер, з мого роду вмерла тьотя. Одна тьотя вмерла в Лубнах у тюрмі. Пішла вона від нас, із нашого села ішла додому, а через кукурудзу була стежка, і вона найшла два колоски на стежці. Не рвала, найшла і підняла. Це ж вже восени. Але вже ж починалося, починалося. Восени 32-го починалося, а 33-й вже ж цілком голод. То вона найшла два качани. Вона не рвала, а так нахилилася й підняла. І налетів сторож. Бачите, які такі всякі були люди. Хіба хто бачив, що та жінка підняла два качани кукурудзи. То її за ті два качани засудили, і вона там згинула в Лубнах у в'язниці. Моя мама поїхала, то вже її не було. Оце вона там померла. Друга тьотя, мамина сестра, померла вона, її чоловік і четверо дітей. Вони далеко від нас жили, кілометрів 10-12, то вони померли всі з голоду. Ми тільки чули, що померли з голоду, бо осталися двоє дівчат, старших. Як побачили, що таке сталося, то вони пішли в радгосп. І якось вже там в радгоспі їх, чи до праці забрали, чи як. Якось в радгоспах ще людям трохи помагали. То так між люди. У бідних, у активістів, то, може, щось було ще. Не так як у рядового мешканця відбирали. Активіста так же не переслідували, бо він же влада. То так дівчата осталися. Старші. Вони казали, що побачили, що тато і мама померли, дві сестри і братик. То вони побачили, що ті померли, то вони ото пішли. Це вже мої двоюрідні сестри.

У мого дядька, маминого двоюрідного брата, зразу померла його мама, а тоді його вигнали з хати і забрали аж у Диканьку, і він там згинув. Хто зна, де він згинув. А вона осталася з шістьма дітьми. Шестеро дітей. Одна дівчина з тих шести дітей осталася. Вона померла, ця моя тьотя, маминого двоюрідного брата жінка, вона померла й п'ятеро дітей. А одна дівчина, не найстарша, найстарший був хлопець, а вона по тім хлопцеві, осталася, Оришка. Як ті діти вмирили, то вона пішла десь в таку розвалину, якась така хата була – жили люди, а втекли відтіля, і вже та хата ніби розвалювалася, то вона туди з тими дітьми. То так уже десь щось достане, але ж п'ятеро дітей. Вона така була побожна, така побожна була віруюча. Як умерла дівчина одна, найменша, здається, а дві ще сиділи дивилися, а вона каже: «Мотю, знаєш, давай витягнем печиночку з Горлинки та й з'їмо».

Вже та дівчинка казала пізніше, що так мама казала, що давай витягнем печиночку та й з'їмо. А вона така побожна була. Вона ніколи на дитину не сказали що, вона не торкнула дитини колісь, поки нормальна була. Боже, борони. Вона не нагримала ніколи. Вона не насварила на дитину. Нема. Померла.

Устивиця село, те, що я ходила в семилітку, то в тій Устивиці¹ вулиці повимирали. Цілі вулиці повимирали. То я то там бачила пізніше. Колісь прийшла, а я ще з одною пішла, а я кажу: «А що це таке, а де це люди?»

¹ Село Устивиця, Полтавська область, Великобагачанський район.

Я навіть чи забула, чи якось.

А вона каже: «Та хіба ти не знаєш?»

«А, – кажу, – то це з голоду?»

Каже: «Так».

А на Гоголевій станції¹, там було зерносховище, то дошки розпихав хліб, розпихало зерно. Не вміщалося. Просто вилазило зерно. Але така охорона була, що не можна було зернини взяти. Що тепер поради кажуть? Вони бачуть, що не викрутяться, що піднявся увесь світ за той голод. А вони кажуть, що посуха була в Україні. Пане Леонід, не було посухи в Україні ні в 29-м, ні в 30-м, ні в 31-м, ні в 32-м, ні в 33-м не було посухи, був урожай. І в 32-му – 33-му роках спеціально був такий урожай, що, ніколи не було посухи. В 20-х роках, кажуть, була посуха на Дніпропетровщині, на Запоріжжі, то приходили до нас. Тоді теж був голод, то до нас багато приходило з Дніпропетровської хліба мняти. Кажуть, що була посуха, але тоді теж мабуть забрали, теж зробили голод. Ну, не такий як тепер. Це вже суцільний був голод, цілої України. Оце щодо голоду. Тепер, десь у 34-м чи 35-м році, ото ж багато дітей сиротами пооставалися. Багато батьків позабирали на Сибір, а діти, може, де повтікали, порозлазилися. А потім багато ж померло й діти пооставалися. Ну і вони всіх тих сиріт позбирали, позбирали і відвезли їх у Харків. В область. А чому вони так зробили, то я вже не можу, чому була така політика. Що колись була Полтавська область і ми до Полтавської області, а тоді нас до Харківської області. Не було Полтавської області, а Харківська. А район був – Диканька біля Полтави. То як тобі чого треба, то 60 чи 70 кілометрів у район. Що то за політика була, я не знаю. З Москви було таке розпорядження, що так зробили. А тоді вони тих дітей, їх, звичайно, померло багато, то вони тих дітей звезли в Харків, у область. А з області їх розпорядляли по районах. А район – по сільрадах. І на нашу сільраду, на наше село припало. Ага, я ж, бачите, не доказала. Тоді ото, як вже мама принесли мені те, вже стала картопелька підростати, такі дощі падали, так картопля росла гарно. Оце на той – така була дрібненька-дрібненька, а на другий день підем, вона вже – отака. То ми ото так піддовбували, піддовбували, де більшенька – брали, а те оставляли. Ну, тоді вже пішла кукурудза, таке ще все молоде, але вже не дивилися – рвали. І вже щось дали. Вже ж намолотили перше, не віяне, не сіяне. Перший раз дали житнього борошна по два чи три кіла. Ну то ото діти, це я повертаюся назад, прийшли. До нас їх привезли десятеро дітей. А я в той час працювала в патронаті. То де я вже не робила. А то в патронаті. А бачите чому? У нас був той, голова колгоспу, із моєї кляси. Так вже Бог дасть, із моєї кляси з вищої початкової школи. Приятель по школі, по клясі. І він таки багато мені поміг. Якби не він, то я не знаю. Він мені помагав, що я могла десь на працю влаштуватися. Партійний, правда, був, але він був не зловредний. Я не винивачу й партійних, бо Ви знаєте, другого заставляли йти до партії. Але, може, і для вигоди, для кар'єри. Всякі були. То з тих дітей десятеро в нас було. А я працювала там. Одна така була прив'язана до мене, та дівчина. Бачите, я ж Вам не доказала за ту Устивицю. Ну, я пізніше докажу. Вона була така прив'язана до мене, та Наташа. Вона все було каже: «Тьотю Полю, тьотю Полю». Вона все було прийде, щось мені допоможе в кухні або що. Там була помічницею, але вона була така цікава дівчина. Та й каже одного разу: «Тьотю, я піду з Вами до Вас на ніч».

¹ Станція Гоголево знаходиться на залізничній лінії Полтава–Київ у Великобагачанському районі Полтавської області.

«Ходім».

«Я, – каже, – хочу Вам щось розказати». Дев'ять років дівчині, десятий.

Така була росленька. «Я Вам, – каже, – хочу Вам щось розказати».

Кажу: «Ходім», – і ми пішли.

І вона каже: «Ну, я хочу біля Вас лягати спати», – і ми полягали.

У нас, каже, вимерло все село. Де-не-де, каже, осталася одна людина й та втекла. Ні собак, ні кішки, навіть, каже, щурів поїли. Як у нас казали – пацюків. Та Наташа мені розказує. А в нас, каже, зразу помер тато. А ми осталися – мами і ми, дві сестри, Надя й я. А тоді, каже, одного разу, як каже, що я осталася. Мама померла й тато помер з голоду, а я... Знаєте, каже, то картоплю збирали, де буряк, ходили на колгоспну площу. А то вже, каже, нічого не було. Вже нічого не можна було дістати. І один раз, каже, дає мама їсти, так якби холодець. А я, каже, побачила пальчики у тій юшці, у тім холодці. Та, каже, кажу: «Мамо, що то є?» А вона каже: «Їж те, що дано». Голодна людина, то-то вже ненормальна робиться. Каже: «Їж те, що дано». А я кажу: «О, то це ми Надю їмо!» А вона каже: «Мовчи! Їж, як хочеш, а не хочеш, то вставай та й іди». А я тоді, каже, відійшла, вийшла на двір та й подумала. Сіла, каже, на порозі та й думаю: «Так це ми з мамою з'їли Надю, а тоді мама мене з'їсть». Так вона тоді, там же в сільраді був ще хтось. Кажу Вам, даю чесне слово, що забула яке село. Чи Обухівка, чи Охтирка. Отак. Чи Охтирка, чи Обухівка, під Харковом. Я ще ж, каже, а ті, що у владі – жили! Люди померли, селяни, а вони ще, керували, там, може, не було ким керувати, але, може, там якийсь десяток людей остався. Я, каже, пішла в міліцію й заявила. То прийшли і мою маму забрали. І м'яса решту забрали. Спитали маму, де ще решта м'яса. Каже, було в погребі. Забрали, каже, те м'ясо в макітерці, чи в чим там воно було. Вона менша була, тій дівчинці, сестрі, щось сім років було. Страшно, правда? Страшно.

То вони маму забрали, а до мене вони так зразу не кинулися. Я прийшла, каже, прийшла і сиджу. Вони маму забрали й пішли. А я так сиджу ніч. І страшно стало. Думаю, Боже, маму забрали і Надіне м'ясо забрали. Що ж зі мною далі буде? Коли, каже, за деякий час приходе міліціонер і мене забирає. Забрав, і тоді ото в патронат. Звезли їх у Харків. Звезли нас, каже, в Харків. В якийсь сарай, чи гараж укинули, майже не давали їсти, там багато померло з голоду. А ми так, каже, там був другий сарай з кукурудзою, з качанами. І там була велика охорона. Але то діти, знаєте, так ми, каже, вислідили де той, що охороняв, і підкопалися, підрилися і ото, каже, ми качани тягли. І так деякі осталися, не померли. І ото нас, каже, розпреділили по районах. А з районів ото по сільрадах. А тоді, як вони вже побільшали, я вже тоді не робила в патронаті. Вже я десь у другім місці робила. То їх десь забрали з нашого села. Вони вже поросли, їх вже в школу повіддавали. Ну, повиростали, звичайно, советські робітники. Що з тих дітей? Може отака дівчина, як Наташа, їй вже було дев'ять років тоді, але вона вже забула те. Але повиростали й вже десь працювали якимись комісарами або що.

А це село, я кажу Устивиці, то на Гоголевій станції, я ж розказували, скільки там хліба було багато, зерна. І десять жінок, чи більше, цього я своїми очима не бачила, але вже розказували люди з того села, що ті 10 жінок зібралися, одяглися в чорне і взяли чорні прапори в руки і на піхоту, там 6 кілометрів, чи скільки, і на Гоголеву по хліб. То їх як

забрали там, то і слід пропав. Не знати, де вони ділися, де їх поділи, що з ними сталося. Нема! Оце все.

У нас у селі, ну, я скажу, що в нас у селі так осіб 40–50 померло. А, може, й ні. Так, щоб ціла родина вимерла, то так не було. Хтось умер, а хтось таки остався. Ото одна родина, що я кажу, мойого дядька, двокорідного брата, то дівчина одна осталася, то ж в радгоспі вона якось. Виросла, осталася й вже за німців вийшла вона заміж.

Пит.: А як довго забирали хліб? Значить, до якого часу ходили й забирали хліб? Партійні, як довго ходили і забирали хліб? До якого часу?

Від.: Вони зразу накладали на людей, ну, люди хто мав, а тоді, як не стало вже, то вивозили. Вони забирали, аж поки всі в колгоспі й вже ніхто нічого не має. Саме те, що з колгоспу дадуть. Уже всіх загнали в колгосп. Може один, два відсотки, що не пішли в колгосп. То такі, що пізніше десь пристроїлися на залізниці або десь так. А до того, що поки не загнали в колгосп, то все забрали. Загнали й на тому скінчилося. Я ж кажу, поки ні в кого не було свого нічого. Свого і зерна не було. Все колективизоване вже було. Все вже було в колгоспі. Тоді вже не брали. Бо тоді, що вони дадуть, те й є. А дадуть що? Що останеться. Держава забирала, а вже що останеться, то дають на тих людей. І все. Уже тоді не було чого брати. Уже як пройшла цілковита колективізація, тоді вже не було чого брати. Що дадуть людям, те вони мають. Тоді вони вже не брали, не було чого брати.

Пит.: А ще як почалася колективізація, чи був якийсь спротив? Збройний?

Від.: Збройного не було. Я чула, були такі села, що сопроотивлялися, то вислали цілий загін солдатів і вистріляли. У нас не було. То деінде було. У нас так не сопроотивлялися. Ну, знаєте, голодного чоловіка, вони так зробили спеціально: перше зробили, що в голодних забрали, вичистили, щоб чоловік не сопроотивлявся. А тоді зігнали всіх. То так робилася колективізація. І спеціально на Україні. Чому? У Москві був хліб. У нас багато людей їздило в Росію міняти хліб. І хліб наш! Тепер, як читаю, я часом купую «Новое русское слово», воно там російське, але нехай буде, то я чую, що тепер купують хліб у Америці совети. Колись Росія годували, чуєте – Росія – колись годувала цілу Европу. Росія сама з України їла хліб. Це я кажу вірно, не брехня, тому що там такі землі. Там на Поволжі були добрі землі, та й ті цариця Катерина віддала німцям. Там такі були, крім гречухи, як вони кажуть, гречки та жита нічого їм не родило. І пшениці вони не бачили. Вони український хліб їли. А тепер кажуть: Росія годувала цілу Европу. Яка Росія годували? Україна годувала. Цілу Европу і Росію.

Пит.: Ваші знайомі їздили в Росію по хліб?

Від.: Ні, не знаю. З нашого села я не знаю. З нашого села ніхто не їздив. Я тільки чую тутки. А вдома я чула, що в Росії є хліб. Та куди ж він поїде, як він падає вже з ніг? Куди ж він може поїхати. А як може поїхати, тебе ж звільнять з праці. А як робив, то там хоч макухи давали.

Пит.: А як була колективізація, то люди казали, що це буде нова панщина?

Від.: Люди казали: «Та що це? Нова панщина?»

Я по правді скажу, я ніколи на збори не ходила. Маму було гонять. А я було не йду. Я обминаю. По-перше, того, що на мене дуже підозріння падало. Я жінка ворога народу, так, що я вникала. Ну, то ото таке. Може, я щось забула, але то ж 50 років.

Пит.: Щиро дякую Вам.

Від.: Я ж забула сказати – вона померла ще до революції. І як вона лежала в хаті на столі, чи на лаві. У нас клали на лаві. То на ній лежала, в нас носили – дукачі, рублі срібні. І хрест на ній був, як вона лежала в хаті. Мені було вісім років, то я знаю. А як її поклали вже в труну й хоронили, то ті дукачі зняли. Хрест остався, а дукачі зняли. Цілу низку – вісім чи дев'ять рублів. А хтось, очевидно, бачив, що як хоронили Тодоську, то на ній лежали дукачі. І в голод розривали могилу моєї тьоті, думали, що то ті дукачі там, осталися в труні, і вони ті дукачі візьмуть і піде в торгсин виміняє. А дукачів нема. То-то вже, як людям не було, і так воно, як вже розкопало моєї тьоті могилу, де похована була, вона давно померла, то та могли, а вже не загорталася. І в ту могилу ще клали багато трупів. Вже не копали, а так ото та яма осталася не покрита й так у ту яму клали. Оце все. Ще хто вмер з голоду, то ще в ту яму докладали. А дукачів не було. А хтось, видно бачив, бо то молода дівчина померла. То ж хтось бачив, хтось не забув, що на ній були дукачі, і розкопав. А я побачила розрите, кажу мамі, а вона: то за дукачами.

Пит.: А хрест взяли?

Від.: Хрест не знімали, то тож покійник.

Пит.: А ті, що розрили, вкрали?

Від.: Хрест, може, взяли.

Інтерв'ю LH14

Анонімний оповідач, народився 1903 р. у великому селі на 1300 дворів за 35 км від залізничної станції і 12 км від міста Зіньків, Зіньківський район Полтавської області, син селянина, який мав близько 5 га землі. Подає деяку інформацію про революцію і 20-ті роки. Під час непу багато працював, тримав ферму і торгував свиньми. У 1927 р. оповідач передплачував газету «Комуніст» із Києва (український відповідник «Правди»), про яку каже, що дуже гарна газета. [...] В ній він уперше прочитав про «ліквідацію куркулів як клясу, за рахунок куркуля побудувати колгоспне господарство». Ця стаття викликала тривогу. Оповідач бачив, як у найпрацьовитіших селян забирають майно і їх висилають. Щороку податки ставали важчими, аж ось восени 1932 р. «забирали все на світі», помирали цілими сім'ями. Оповідач пригадує, що бачив двох маленьких дівчаток, яких мати покинула на міському базарі, і вони тулилися одне до одного під зливою.

Сільський апарат складався з місцевих людей, переважно бідняків. Активно діяв комнезам. [...] Оповідач описує одного особливо неприємного ветерана громадянської війни і члена комнезаму, від якого відвернулася місцева влада, і він помирав від голоду, а місцевий керівник говорив, що «слабі мусять загинути, а сильні будуть жити». Сім'я оповідача вижила і вступила до колгоспу у 1934 р. Оповідач ледь уникнув п'яти років ув'язнення за те, що приховав у себе шкіру, щоб пошити чоботи. Люди боялися відкрито говорити через донощиків.

Розповідає про міжетнічні стосунки з росіянами, до яких висловлює глибоку недовіру. У його селі не було ані росіян, ані євреїв. Село у 1906 р. побудувало церкву, яка ніколи не приєднувалася до українського автокефального руху, у 20-ті роки в ній служили російською. Колективізацію просували приїжджі, але село не сприймало заклики агітаторів. Приїжджі відігравали важливу роль у реквізиціях. Порівняно небагато людей втекли з села на Донбас.

У відповідь на запитання, чи люди вірили, що й у Росії у 1933 р. був голод, оповідач різко відповів: «Ні! Не було голоду. Їздили в Росію за хлібом». [...] Також описує, як довгими металевими щупами шукали зерно, і згадує торгсини. Жертвами голоду ставали люди різних соціальних категорій, навіть ті, хто найбільше виступав за колективізацію. Під час голоду оповідач часто їздив до Зінькова, де міліція не звертала жодної уваги на селян. [...]

Подає особливо цінну інформацію про способи виживання, схованки для зерна, розповідає про те, як він дістав коров'ячу тушу, працював поза колгоспом, про фальшування документів і таємну допомогу від порядних представників влади.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: У 3-му.

Пит.: В якому районі?

Від.: Зіньківський район, Полтавська область.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством.

Пит.: Можна спитати, скільки землі було?

Від.: О, в нас землі, в мого батька було землі мало. Вже при кінці, то, мабуть, було гектарів з п'ять.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте про революцію й громадянську війну в Вашій околиці?

Від.: Відносно, що цікавить?

Пит.: Цікавить нас, наприклад, як люди зустрічали революцію, впадок царського режиму?

Від.: Якраз я кінчав народну школу, і нас учителька водила в район у травні місяці, а революція сталася в березні, то там була ціла площа народу, було багато, і виступали оратор за оратором, говорили, розказували, що селяни мають, а фабрики й заводи будуть робітникам. І то виступав один оратор за другим. Крик такий був, радість була. То смертельна радість була. Ну й то в 17-му році, весною, ну й тоді вже це все закінчилося, але ще революція тяглася до 20-го року. І були грабежі великі. Спершу давали землю, роздавали, ліс рубали, худобу забирали, розбирали ті маєтки панські, бідні, значить, які не мали нічого. І таким чином тяглося це. А потім прийшов гетьман у 18-му році. Як прийшов гетьман, то тоді з німцями. І почали тоді визивати тих людей, які забирали маєтки, дехто деревину зрубав, дехто коня взяв, корову там чи що. І як не приведеш, не привезеш, не віддаси назад, тому господареві, де він його взяв, били, загально сумна картина була в той час. Але це недовго. Пізніше, гетьман вигнала, й думаю там Петлюра вчаштував, німців вигнали. Прийшли знову більшовики. Прийшли більшовики й в 19-му році, почали, той, Денікін прийшов. Денікін вигнав більшовиків і небагато не догнав їх до Москви. Вже на волосині трималися більшовики. І там у Денікіна, між тими генералами пішов нелад, вони там постріляли один одного, і більшовики вернулися назад.

Пит.: А так то, хто в селі підтримував гетьмана, чи були такі люди?

Від.: Мало, мало. В селі підтримували гетьмана, я думаю не більше як 10 осіб. Бо гетьман дуже недобре поступився з тими маєтками, що в їх забрали. Бо то більшовики вітали і зустрічали через те, що ті обіцяли, все дають – бери, граб награвлене. А ті вернулися й давай назад, а бідним селянам це не сподобалося, й за гетьманом пішло дуже мало, дуже мало. До Петлюри пішло на все село двох.

Пит.: До Петлюри?

Від.: *Я.* Але були свідомі, бідні, з самого найбіднішого класу. Одного син, значить, це мій сусід недалеко, він робив там в сільраді якимсь писарем, і пішов за Петлюрою. А другий теж такий був, прийшов з війни й мав жінку й дитину, але він пішов за Петлюрою й вони вже не вернулися. А за більшовиками не менше пішло як 2 тисячі.

Пит.: Скільки всього було населення?

Від.: Тисяча триста дворів. І так по всій Україні, всі сприяли більшовикам, бо більшовики давали все, що забирає хтось. Це тяглося до 20-го року, може до 21-го, половина. А потім ті, що активно воювали весь час за радянську владу з першого дня і до кінця, ну, звичайно, їм жилося добре, бо вони що хотіли, те й брали, і де хотіли, там і брали. То добре жилося. А як скінчилося це все, прийшло до порядку, в 21-му році, на початку оголосили неп. Як оголосили неп, ті всі люди, які воювали за радянську владу, вони були безграмотні, і вже їм це все ввірвалося, ніде не вільно нічого брати, можна відкривати магазини, можна торгувати, можна що хочеш робити. Ніхто нічого не каже, кінчилося, як не радянська влада. Вже забирати ніхто не міг, землю роздали, в багатих повідбирали землю, і в панів, в багатих і роздали землю на кожний двір.

Пит.: А скільки так давали?

Від.: А, приблизно 8 десятин на двір, а більше так припадало, ніби вони ділили десятину на душу. Ну й таким чином, як почався неп, вже люди піднялися. Жити, але землю оброблять гарно, худобу почали гарну, породисту виводити, коні й корови, все. І вже зажили люди. Звичайно, все, дух був радянський, на багатшого більше налягали, а бідний, бідному була поблажка, податок менший, і м'яса не було, і загально для бідного було ліпше, а для такого, який видавав себе багатшим, тому трохи було гірше, але так жили, все ж таки люди устаткувалися. До 27-го року. На початку 27-го року, я получав тоді газету з Києва, називалася «Комуніст», дуже гарна газета, я її любив, там все писалося по-українському, чисто по-українському, велика газета була і те що вона називалася «Комуніст», то то їхня назва така, ніби все, але там було все, всякі новини я знав. Одного разу я достаю цю газету, то було приблизно в 27-му році, може в травні місяці. Там була стаття «Ліквідація куркулів як клясу, за рахунок куркуля побудувати колгоспне господарство». Але я, мене толкнуло трохи, але я не так дуже так того, бо я ще тоді молодий був, не так дуже звернув увагу на це. Але в мене був знайомий, бо мій син старший, той що тепер вдома, він 24-го року народження, то він ходив до школи, то з тим учителем щось був приятний, він такий був покірливий і той, а той вчитель за царський час закінчив Варшавський педагогічний інститут. Він був на війні офіцером, непіддачливий, як вернувся він з війни, то він так і жив, батьки вимерли, він жив у своїй хаті сам. У шинелі, тій, що був на війні, в тій ходив. Такий, такий був, я не знаю, як його назвати, він нам на давні провіш, а так учителявав. І то мій син, Іван називався, все, як тільки: «Де ти був?»

А я в Митра Митровича. Із школи йде до нього, там довго сидить, там він йому багато допомагав, він непогано вчився, але йому Митро Митрович дуже допомагав і йому добре йшло. Та я й заскочив до того Митра Митровича, та й кажу: «Що це таке за стаття?»

Він каже: «Оце Ви тільки трохи видно її зрозуміли, а більш ніхто».

А я в той час торгував свинями. Тоді набирали багато, Англія забирала свиней, особливо бекон такий, не жирний, а такий бекон такий худукатий (худуватий). – *Ред.*)

А він каже: «То Вам прийдеться свою працю лишити, бо це ліквідація буде». Я на другий день лишив це все. Не став. На початку 18-го, той на початку, це було 27-го, а то вже 28-й рік, на початку 28-го року, вже хто займався якоюсь торгівлею – податкували, – якщо виплатив він свій податок, називалося «подоходне», а потім ще, й робили так, для того, щоб не міг виплатити, а як він не виплатив, то тоді в нього приходили, забирали все на світі, навіть дитячі сорочки забирали. Все позабирали. Ну й тих, які хлібороби, такі були видатні господарі, обкладали, вони не могли виплатити того свого й їх судили, засуджували, і в Сибір. Загально тих, що більш було з багатших, і при непові вони добре господарювали, вони були сильніші, почали їх розкуркулювати. Оце та ліквідація куркуля, і вивозити в тайги сибірські. 28-й, то страшне було вивозили, немилосердно вивозили. А в 29-му році почалася колективізація. Восени 29-го року вже почали, робили ту колективізацію в такий формі – збори по участках за зборами в кожну ніч. Ти запишися в колгосп. А, жінка не хоче, то мати хвора, то батько не такий, то те, та друге. Сідай. Знову визивають другого. Ти запишешся в колгосп? Та, я,

нехай як може, то й перебалакаю. Сідай! А тоді починають: «Ти продаси державі хліба?» Та я ж вивіз, я ж продав. «Ти продаси державі хліба?» Та нема, я ж не...

«Сідай!»

І то маринують цілу ніч. А рано розпускають. Вечір приходиться – те саме.

Як записався в колгосп, значить – добре – йди додому і на збори не приходь. Хто не записався в колгосп – продавай хліб державі, і той, і пишися у колгосп, не пишешся, не продаєш і сідай! І то один, ті записалися, а ті ще держатися, і є такі, що дуже бідні, та не писалися в колгосп, то тим ще так-сяк-так, але ті міцніші – прийшли забрали хліб, його арештували, засудили. 29-й рік, це страшна річ була. А вже в 30-му році, тоді вже розкуркулювали й вивозили, не питалися ні з чим. Моя сестра жила в другому селі, її чоловік був ніби з багатших, а вона ж із бідних, то моя сестра, то в неділю, в травні місяці 30-го року, в неділю заїхали в двір: «Собирайся!»

Чоловік її втік, не був удома, бо йому не можна було, гоніння таке страшне, то він удома не жив, в радгоспі, в такій, в державних господарствах, то він там працював, кілометрів 70–80. Гадяцького району. А її вивезли в Яркий. Такий глибокий, лісом, такий великий ліс, і туди звозили таких, вивозили з хат і вивозили в отакі яри і скидали, і там живіть. Попала моя сестра туди. Ну, то я взнав, на другий день поїхав, та забрав додому і вона вже жила в мене аж до 35-го року. Це до мене не стосувалося, щоб мене, хоча я й не йшов в колгосп, але я викручувався так, що працював на такій праці, як називається – державна, м'ясокомбінат – м'ясо скуповують, худобу, я там більше перся, потім радгоспи будували, так я в один радгосп устроївся, а як господарство, то там усе – і відро потрібне, і все на світі, і борони, і вози, і ну все що скуповував. Їздив по селах, хто там працював, але в колгосп я не пішов, але я вже, рахувався, як на праці й я вдома не жив. А жінка вдома була. І таким чином, це так тяглося, загонили в колгосп, і що далі більший нажим. В 33-му році вже почалася смертельна заготівля, ходили, то ще в 31-му восени це почалося, а потім в 32-му, то то бригада за бригадою ходила, колгоспи таких вибирали дурнуватих, давали там їм матерію, або ще щось, і їх зорганізовували душ 10–20, такі піки довгі поробили залізні, а там такі гострота, а там така як ямочка, й встромляли в землю, встромляли в солому – чи зерна там немає. І то вишукували зерно, як у кого найдуть що заховане, або закопане, або десь в соломі, – зразу засуджували. Вже тому спасіння не було. Хто недобре заховав, той пропав. 31-й, в 32-му ще гірше, а в 33-му, зразу ж, восени 32-го на 33-й, то вже забирали все на світі. І так робили, щоби, значить, вже загонуть у колгосп решту, то лякали людей, ганяли з хат, хоч він бідний, а противився радянській власті – виганяли його з хати, а хату розбирали. А не розібрали, то дали бідному, а його вигнали з хати і прямо на сніг, і все. Викидали, викидали, викидали там щось то, а те все пропало, він вже не забрав, а його викидали з хати. Це в 33-му на початку. І то вже позабирали той хліб до кінця і почався голод. Як почався цей голод, багато із бідних не вірило, що це буде голод. Я вірив, що буде голод і я старався так, щоб де можна тільки заховати якусь торбину зерна, закопати, то я закопував. Не щадив нічого, закопав – чи пропало, чи не пропало, а значить, щоб не забрали. А є такі люди, що сиділи спокійно, приходили до них і забрали. А на весну нема нічого, і нема виходу, значить умирай. В мене сусід був, мав сім душ в родині.

Я йому казав: «Ви мусите щось сховати, бо як заберуть, то що Ви будете робити?»

«Я не вірю, що заберуть, я не вірю».

А вони позабирали все на світі. Прийшла весна, вже сніг розстав, тепло, нема що їсти, і вимерли – він, вона і той, двоє дітей, а троє дівчат осталося – то я їх вигодував, значить, їм допомагав їм, і вони в мене той, таки вижили. А решта померли. Таким чином, то була трагедія. Одного разу я поїхав на базар в місто і, то же базар на рівному, гарно – чую, там крик якийсь, ніби діти кричать. Двоє дітей, дві дівчинки. *Ja*, там людей багато оточили, і я туди добрався. Оказується, що то мати вийшла на базар з двома дітьми, і сказала їм: «Побудьте тут, я піду куплю щось їсти вам».

Вони ж голодні. Діти там сиділи, сиділи, сиділи, а мати не вернулася. Почали кричати, почали плакати. Ну що ж? Вони нікому не потрібні. Тоді ніхто не звертав на нічию біду. Кричиш – кричи, умираєш – умирай, живеш – живи, роби як хочеш. Ну, й я вже не знаю, що з тими дітьми трапалося, але то була трагедія незабутня. Як ті діти, такі легенькі, такі маленькі, такі змучені, і як вони плакали, кликали маму, а та мама втекла. Була, значить, вона не могла, вона рішила так – може хтось їх забере – то вони ще житимуть, а як при її, то вони померуть. Ну й таким чином, так то було дуже, та ще якраз в 37-му, 33-й рік такий дощовий був – страшний. Страшній дощовий, то одне з другим в'язалося – біда за бідою. Ну і таким чином скінчився 33-й рік, почалися жнива й кінчилася та вся процедура. Тоді вже хто що мав, то з тим йшов у своєму господарстві, й ніхто не заходив і не забирав. Оце в такій формі я коротенько розказав спочатку до кінця. Багато там різних процедур, а хіба ж то пригадаєш, який довгий вже час пройшов.

Пит.: А я ще маю деякі питання до Вас. З яких людей складався партійний, урядовий апарат в селі?

Від.: Ну, то не треба й питати, то відомо з бідних.

Пит.: З бідних, а місцевих?

Від.: *Ja!* З місцевих, бідних.

Пит.: Значить, самі керували, не присилали так дуже?

Від.: Усе ні, тільки присилали накази, а свої керували.

Пит.: Як у вас виглядали комнезам, значить, дуже активний був комнезам?

Від.: *Ja!* Комнезам був активний. В той час, як почалася революція, аж до того, до кінця комнезам був активний, але той актив пострадав. А ті комнезамами, ото що ходили з гаками і шукали хліб, багато померло з голоду. Навіть ті померли, які воювали з першого дня. У мене сусід був, він воював з першого дня, як відступали більшевики, як нажимали Денікін, він відступав аж до Москви. Як тоді назад повернулися більшевики, і він повернувся додому. А в 33-му році, я не знаю, чому я попав в сільраду, загально не знаю, яким справам, але пішов рано, так що в 10-й годині приблизно я там був в сільраді. Увійшов і сиджу. Бо голови сільради ще не було. Чекаю. Ось заходить той мій сусід. Він уже не жив біля мене, а жив десь, йому хату дали, це тоді, як він воював. Але як він ще спочатку, то він дуже мене обіжав, батько мій вмер в 18-му році, ми жили – мати, я і сестра, то він все до нас прислав, щоб те давали, те давали, загально він дуже нас обіжав. А він іде туди в сільраду. Такий бідний, в 33-му році, в травні місяці. Входить в сільраду, така на йому суконна юбка, із овечого сукна, у нас колись шили – самоділку,

така порвана, і то горіч, і ще дівчина при ньому була така років 10, може 12. І він такий старий зробився, а худий-худий, таке невелике зробилося воно, він так і був низький, а такий був заядлий, що страшне, неграмотний був. Вийшов у сільраду, схилився так на ціпок, і стоїть. А секретар сільради питає: «Як ділишка, Максим Васильович?»

То: як діла твої йдуть?

А він як стояв: «Ех, Омеляне Григорович, “торгували кирпичём, и остались нипричем”».

Я так відвернувся й засміявся, мене так на сміх, але не видаю свою душу, не бачив ніхто, а той секретар був сидить там і пише і сміється теж. Значить, в якій формі воював, воював і остався «нипричем». Нікому не потрібний, йди вмирай і що хоч, ніхто нічого не дасть тобі і на ніготь. А то такі були. Так що їх багато в 33-му році вичистив голод. Тих, що воювали за радянську владу, тих комнезамів, ото все. Ну, то велика процедура була, то як пригадаєш, то це страшне. В 33-му році я не був в колгоспі, але вже весною була воля, ніхто до нікого не заходив, ніхто нікого не загонив, не забирав, нічого. Жилось собі спокійно. Як почалась сівба і скінчилася колективізація, скінчилася заготівля, скінчилося все. Хто не заховав, то пропало, а хто заховав, то тоді міг відкопати, й ніхто в тебе не забере, ніхто нічого, і живи. Це як ти часом десь в палац, і то й я підходжу там, слухаю. Такий був, так називається віце, помічник голови сільради, такий був заядлий собака. Так там говорять – той умер, той умер, той умер. А він каже: «Слабі мусять загинути, а сильні будуть жити». Значить, як ти дурний, як ти нічого не розумієш і надієшся на радянську, то ти значить слабкий, то ти мусиш загинути. А хто так собі жив, не слухав, що вони там кажуть, не слухав той, а своє робив, той остався живий. В мене було 10 душ в родині в хаті, і ніхто не вмер, бо я ховав де що попало, закопував де що попало, навіть і досі не повідкопував, осталося, не знаю, де його закопав. Але не рахувався ні з чим, вижив. Трагедія була, ах! То трагедія була, то страшне було. Як вони мучили, як вони забирали, як у підводу гонили. Ну, то страшне, ніхто нічого не платив, ніхто те, що робив, ніхто не платив, ну, жили люди, як на владу долі. Отак колективізація робилася. У колгоспі нічого не давали, бо худоба подохла, орати нічим, сіять теж не дуже було, що вродить – для держави здавай, а тоді людям нічого не остається. Таким чином не тільки ті мерли, які не в колгоспі були, а багато померло тих, що були в колгоспі. Були такі села, я своїми очима бачив, що майже спустило село, спустило, які вимерли, то вже вимерли, а які були осталися живі, то порозбігалися. Осталося село пусте. Називалося Комиші. Оце така процедура.

Пит.: А як довго, так сказати, Ви витримали, що не пішли в колгосп?

Від.: Ага, значить так, до 34-го року, я не пішов у колгосп, але я робив у заготскоті. А як вийшов закон, що працівник більше не має права мати усадибної землі, значить огорода, 2 тисячі, а в мене близько гектар був огорода, то я тоді думаю, як у мене заберуть город, то я, нема за що жити, то жінка моя пішла в колгосп. Жінка пішла в колгосп, тоді вже огорода в мене не заберуть. Я робив у заготскоті, а жінка робила в колгоспі. Бачите, у 34-му році. А тоді я поробив у тому, у заготскоті, але особливо колгосп дивився на те, не так як треба, їм то не подобалося, що я не в колгоспі працюю. І голова колгоспу написав прохання в організацію, що я робив, щоб мене звільнили з праці, і я повернувся в колгосп, щоб робити. Ну й, директор мене не відпустив, він казав:

«Піду в партійний комітет, – а він сам партійний, – ти останешся працювати, бо я потребую фахівців, щоби робити ту працю».

Але я не послухав його дурної обіцянки, то воно так ще протяглося мабуть близько року, а вони тоді зі мною поступилися інакше. Прийшли, в мене зробили обшук несподівано, просто так нарешті, навмисно постановили зробити обшук: «Як щось знайдемо, то будемо зачепка, що його засудять».

Так і вийшло, вони зробили в мене обшук, в мене була підлатана шкіра на чоботи, там деякі речі, і забрали. Матерія була, все забрали й мене віддали під суд. І мене судили, але я мав приятеля, з яким я працював в заготскоті, і він мені допоміг. Мене засудили на п'ять років далеких таборів. Я передав на Полтаву, а він каже, що як буде їхати в Полтаву, то поїдемо удвох. Його брата тесць *lawyer*, адвокат, професор вищої науки. Ну ми й поїхали і так по знайомству то я достав того *lawyer*-а, ну й той, він мені дуже допоміг. Так що з Полтави вони знову повернули мої справи назад у Зінків, в моє місце, а тут вже мені присудили тільки рік, такого, як в'язниця. Я тоді знову передав назад у Полтаву, то мені замінили, так би сказати, примусової праці, там де я живу. І так я там півроку відперемаркав, а тоді почалася війна, і так мені пройшов номер.

Пит.: То так за пару шкіряних чобіт хотіли дати п'ять років?

Від.: Не пару, була підлатана, вироблена шкіра, багато.

Пит.: О!

Від.: І вона була похована, і вони знайшли. Цілий день, душ 20 міліції приїхало з району, і лазили, де тільки можна було, і знайшли. Багато не знайшли, а багато знайшли. То був доказ, що той, і таким чином я втратив працю, вже я назад туди не повернувся й мене, я почав в колгоспі робити. А потім війна, отак і все й пропало.

Пит.: А чи в селі було багато сексотів і донощиків?

Від.: А, там було, й не треба було таких донощиків. Люди були темні, люди були, що нічим не займалися, люди були бідні. Так були якісь там, вони якось так трохи вже на радянську владу були всі заі. 33-й зробив так, що вони й бідні ненавидили і ненавидять і по сьогоднішній день всю радянську владу. Вона обдурила. Так що не було таких донощиків. То було просто як кого хотіли, комусь щось пришити, то сільрада знала своїх людей в селі, то вишукували молоту із багатших, із багатших вроді, то засуджували, нізащо засуджували, аби тільки було потребування, от скільки то людей треба, вони видавали, засуджували, і вони вже не верталися. В 37-му році, так називався «чорний ворон», приїжджають уночі, й забирають. От моєї сестри чоловіка, що це в мене жила п'ять років, від 30-го до 35-го року сестра жила, а потім я їм купив хатку, таку поганеньку, і вони вже стали жити в колгоспі, недалеко від мене було, кілометрів 20. І вже так почали жити, нічого, в колгоспі робили, і то вже нібито влаштувалися, що куркулів нема, чи що, а в 37-му році приїхали, його вночі забрали і по цей день не вернувся. Вибирали отак, вибирали декого, це сільрада намічувала, ніби багатших, чи що. А про таких, про сексотів, то я й не знаю, щоб дуже спеціально тим займалися. Люди не дуже вірили, люди нічим не цікавилися радянською владою.

Пит.: А так, зараз після революції, чи в вас були повстанці? Отамани?

Від.: Ні, не було.

Пит.: Нічого такого не було?

Від.: Не було нічого. Був такий час, що було багато повстанців, як від 17-го року до 20-го року. То було, Петлюра переходив, а там у нас називався такий Хрестовий¹, отаман.

Пит.: Ви про отаманів говорили, про повстанців. Це тривало до 20-го року?

Від.: Приблизно до 20-го року, ото Петлюра вже мабуть перейшов аж у 21-му році з закордону. То вони там робили зимовий похід, але це від нас на заході, нам це не дуже відомо було, я тоді ще молодий був, так мало, не дуже й цікавився. Аж тепер я зрозумів. А в нашому селі були повстанці. Мені дуже великі приятелі, вони хоть і старші від мене були, але так вони мене рахували як за порядочного, і то вони почали воювати проти цієї радянської влади, пішли в ліс, не схотіли йти в армію й пішли в ліс.

Ну, то вони побули, літом їм можна було ховатися, і це вони були, так би сказати, до того Кристового, ото в сусідньому селі було, ліс великий там, то вони там окривалися, а ночами їздили по селах.

Пит.: Що робили, комуністів вибивали?

Від.: *Ja!* Декого вбили. А потім, вже перед Різдомом, якраз вони були в мене вночі. Я тоді ще не був жонатий. Прийшли вночі, постукали, мати впустила, і вони, тоді було може душ 20, вони порозбиралися, я соломи вніс багато в хату, порозбиралися, мати наготовила їм їжу, поїли, вони прийшли так приблизно перед 12-ю, або в 12-й годині. А, так десь в 2-й годині, може в 3-й годині вийшли. *Ja*, й так також може в 2-й годині по обіді з міста на село великі загони радянських вояків, і окружили їх там далеко за селом за нашим, і там їх постріляли. І так скінчилося. То зима їх забрала, вже зимою не було їм де дітися, а люди видавали. Люди були шпигуни, які видавали.

Пит.: А хто їх підтримував, які люди, які кляси, чи як то сказати?

Від.: Так, тож такі кляси, як і я, і другі, які, значить, не любили радянську владу, і були приятелі, бо вони приходили – нагодуеш, даси їм їсти, щоб не захляяли, вони все находилися в лісі, не були так то, тільки по лісах. Таким чином вони отак то жили, але вони жили і доживали. Нічого не вийшло з того. Їхне повстання, ніхто тепер їх не згадає.

Пит.: А трохи комуністів забили?

Від.: Трохи, трохи забили.

Пит.: А чи був страх серед комуністів, чи ні перед ними?

Від.: О *ja!* Вони боялися.

Пит.: Чи в той час були вже свої комуністи?

Від.: *Ja*, були й свої. Вони не знали, що таке комунізм. Вони, тоді ж ніхто не знав комунізму, тоді знали – радянська влада, яка називали її більшевиками. Яка дає землю і дає, вже не буде робити в пана даром. Отака справа. А про комунізм тоді ніхто не знав, і комунізму ще довго не може бути, якщо це буде продовжуватися далі. Це не є комунізм. Там один був мій такий приятель, він не був приятель мій, а так я вроді з ним симпатизував, бо він був, батько партизан, і брати були партизани два, ну й, а він вже вступив в партію, все носився з книжкою «Історія Леніна» і я кажу йому: «Чи я міг би цю книжку взяти в тебе почитати на пару тижнів?»

¹ Хрестовий Левко (Христовий Леонтій; 1896 (1898?) – 1922 (1921?)) – отаман повстанського загону на Полтавщині, родом із села Лютеньки. З листопада 1918 р. – в армії УНР, з грудня 1918 р., після захоплення більшовиками Полтави – у підпіллі. Влітку 1920 р. очолив повстанський загін, який діяв у районі Гадяча, Зінькова, Миргорода. Загинув у бою з чекістами в березні 1922 р. (за іншими даними – в липні 1921 р.).

Він каже: «Можна».

Ну, то я взяв книжку і там дещо прочитав. То там сказано, що тоді буде справжній комунізм, як цілком зліквідована грошова система. І світ мусить дійти до такої степені, що робити по можливості, а отримувати по потребності. Тоді ніхто не буде мати свого власного нічого. Отримувати по потребності, що тобі потрібно – штани, сорочка, там таке. Квартира тобі є. Їжа тобі є. Не буде рахуватися, скільки там що коштує, а це все буде отримувати по потребності. А робити по можливості, значить у такій формі, що ті йснуючі на світі, які живуть у той час, вони мають працювати, щоб оправдати на весь світ, не на державу, тоді не буде Америки й Росії й той, тоді, щоб дійшов світ до одного – ні України, ні Росії, ні Америки, ні Канади – все скінчено. Грошової системи немає, і як там побудують чи бараки, чи як там люди будуть жити, і робитимуть по можливості. Скільки треба робити, щоб оправдати, забезпечити людь, що є на світі. Може, дійде світ до того, що людина робитиме 3 години на добу. А може робитиме 10. У такій формі комунізм справжній буде. А тепер ще зрештою формленний капіталізм, де ж той комунізм? Назвали «комунізм», а вони зовсім не комуністи. Хочуть, щоб і доми були, хочуть, щоб і дачі були, хочуть і те, і друге, третє, а де це воно буде?

Пит.: А що можете сказати про українізацію, чи пам'ятаєте дещо?

Від.: Не пам'ятаю нічого, як я ще ходив до школи, і так само і за те, вже як то в нас там на великій Україні, люди не розуміли про Україну нічого. Як я ходив у школу, то нам казали «Малороссія». Про Україну ніхто, ні я не чув, щоб хто згадав. Батьки були неграмотні. Зовсім неграмотні. Не тільки в мене, а взагалі так є. Батьки неграмотні. А як хтось був грамотний, то може рік або два. Я пригадую, я вчив вірш був, під заголовком «Малороссія». То, здається, Пушкін написав. «Ты знаешь край, где всё обильем дышет, где реки лютяся чище серебра, где ветерёк ковыль колышет, в вишнёвых рощах тонут хутора»¹.

Ти знаєш край, де все обіллям дихає – це по-російському я вчив. Що значить «обілля?»

Пит.: Багатство.

Від.: Все багатство, що є на світі, і Україна тим дихає. Така багата, обілля – це значить багатство до кінця. Нема краю. Де все обіллям дихає. «Где реки лютяся чище серебра». Таких річок, як в Україні, на білому світі нема ніде. Не там десь, а на білому світі нема, щоб так річка, як Дніпро, або там Псьол, або Ворскла, що впадає в Дніпро, там вода чиста, чистіша від сльози. «Где реки лютяся чище серебра». Чистіше ще від срібла. «Где ветерёк ковыль колышет, в вишнёвых рощах тонут хутора». «Роши», це садки по-російському. Як ідеш хутором, хуторами, ми як на Полтаву ідем, не ідем шляхом, а ідем хуторами, то ближче трохи, і ці люди, які живуть хуторами, вони дуже приємні, і хочуть, щоб до них хтось заїхав ночувати. Бо вони живуть на хуторі, ні читають, ні пишуть і нічого не знають. Хочуть поговорити, щось-небудь з людьми. Вони собі живуть на хуторі, роблять, багато дуже живуть. На цих хуторах хутір від хутора далеко. Ото сказано в «вишнёвых рощах тонут хутора». Отак, як це парк наприклад, віддалека дивишся, тільки чорніє той, а будівля виглядає, вроді вище дерева дах. То він підтасував, що «тонут хутора», ніби утопає, той, виринає, так видно будівлі. От, то дуже складний вірш був.

¹ Цей твір написав не Пушкін, а Олексій Толстой (1817–1875).

Пит.: А чи люди відчували якусь різницю між собою і росіянами?

Від.: О, *ja!* У нас на Полтавщині, в нас не було, ми називали «кацапи», в нас не було кацапів. Абсолютно не було. Ні жидів не було, ні кацапів. Жидів було щось таке дві родини, чи три. І вони такі нічого, ніякого вісу не мали. О, а кацапів не було зовсім. Кацапи тільки були, такі артїлі кацапи засновували, наприклад церкву в нас будували в селі, так кацапи робили, в них свій спеціаліст, свої архітекти, свої інженери, своє все, то будівельне, то кацапи, дороги рівняли там, все робили, тільки кацапи. Артїлі називалися. Кацапів українці не любили, вони казали: «Хохол мазниця, – на українців, – давай дразниться».

А українці казали так: «Бог сотворив цапа, а чорт кацапа».

І кацапів не любили, вони були такі безсовісні, неважливі й брудні. А так, щоб той, а за Києвом, тільки перейдеш Дніпро, то за Києвом, я сам був у тому селі, було чисто кацапське. То ще Петро Великий поселив, старовірів якихсь. Я там був у тому селі. А щоб у кожному селі були кацапи, в нас не було. На Полтавщині, Харківська, Херсонська, Катеринославська були самі українці.

Пит.: А люди мали якесь упередження щодо жидів?

Від.: Ні, в нас не було жидів.

Пит.: То там на Правобережжі багато їх?

Від.: Не знаю, в нас не було їх, абсолютно ми не мали до них нічого, вони були такі, як муха восени – нічого абсолютно.

Пит.: А як у вас була справа з церквою, як довго проіснувала?

Від.: Церква так, в нашому приході, це великі були приходи, було 600, 700 дворів, у нас село велике, побудували церкву в 1906 році, мені було три роки.

Пит.: Ці кацапи?

Від.: Ці кацапи робили. Дуже гарну церкву зробили, такої церкви мати на світі не було, як там у нашому селі. Перед тим, що її починали робити, то була така, такий комітет церковний, така церковна рада, як і тут при церквах, ото складається. І збирали збори такі, й вирішували, як ту церкву зробити. А ніхто не був грамотний, ніхто нічого не розумів, балакали, були багатші вибрані, ні бідні, от ліпали очами, нічого не знали, так що. А пан був головою цілого комітету.

Пит.: Як називався?

Від.: Кальницький-Патенко, його прізвище було. Він не дуже вчистував у цьому, його не цікавило це, але був, вибирали, бо це ж треба грамотного, він же був грамотний. І от, я чув як говорили старші люди про цю тему, та й говорили, говорили і нічого не договорилися, тоді питають: «А Ви як, баринь, думаєте, яку б ми церкву?»

А він каже: «А, на мою думку, треба зробити, – він так харкаво, – є, таку зробити, ні велику, ні малу. Так чи так вона довше не стоятиме, як 30 років». В 6-му закінчили, а в 34-му році розібрали. Трошки не встояла до 30-ти років. Вгадав.

Розібрали, місце загладили. Була дерев'яна, висока, висока була церква, і гарна, далеко видно була, як їдеш з Полтави, а наше село так вроді було на вищому, так її було видно, церкву нашу кілометрів за 40. Дві церкви були, обидві розібрали, й по цей день немає церкви.

Пит.: А хто розібрав, комсомол, чи хто?

Від.: Всі розібрали, ото на колгосп здавалося, колгосп посилав на працю, розбирали церкву. Не то щоб там в смислі того, що вони там не любили

церкви чи що, вони не розуміли нічого – *robot i robot – that's it*. І порозбирали, порозкрадали, порозтягали і пропало все.

Пит.: А з священником що сталося?

Від.: Священником був у нас довший час; називався Легейда, може, ти чув Сорочинці, то він був священником, викладав закон Божий, в нас священник тоді за старого часу, за царського часу, закон Божий священник викладав кожний тиждень, одну годину. А потім, як стала революція, і так він ще був за революцію, а потім його як забрали, де діли, не знаю, а він ще був старий, може, років 80, чи 75, загально старий був. Бо він довший час був у нас, у нашій церкві. Як вона побудувалася, мабуть, і так до кінця. Але вже церкву, його забрали, його не було вже, церква отак стояла, в 30-му, в 32-му, 33-му, як забирали хліб, то все в церкву зсипали. Не було попа, не було нічого.

Пит.: А якою мовою в вас правили в церкві?

Від.: Російською.

Пит.: То не було автокефальної?

Від.: Не було. Про автокефальну вже під кінець, оце почали появлятися, особливо оце як німці прийшли, то тепер уже по-автокефальному відправляли. А тоді ще по-російському.

Пит.: А селяни розуміли церковну мову?

Від.: Розуміли, але ніхто не розумів, що це по-російському, що по-українському, ще сміялися, як по-українському правили. Казали: «Піп нестрижений». Люди любили російського попа, бо то нестрижений. Отак то справа.

Пит.: Любили чи не любили?

Від.: Ні.

Пит.: Хотіли, щоб був такий як?

Від.: Те все було російське, царське, все воно було прищеплене, люди ще які й досі згадають, які живі. А, як колись у нас було, як колись у нас було. Нема що говорити, бо що ж у нас було, в нас нічого не було, все було російське, нашого не було нічого. Це ми почали вже своє мати й той, видумувати свою церкву, українська мова, а тоді, то було чуже.

Пит.: Так як почалася колективізація, чи в вас було багато всяких приїжджих агітаторів, чи з Харкова, з Полтави?

Від.: Були, були, приїздили, говорили, але не дуже так багато, бо то глухе село наше було. Не знаю, може так по містах, а на села мало, в нас село велике, але дуже глухе, залізниця була найближче 35 кілометрів. Так, дуже мало. Із району виїздили там часом.

Пит.: Чи в вас були такі 25-тисячники?

Від.: О, *yeah*, були, це все було, то були.

Пит.: А що людям обіцяли, що говорили про колгосп?

Від.: Нічого вони не обіщали, вони забирали хліб.

Пит.: І все?

Від.: *Ja!* То висилали для того, щоб забирати хліб. Все на Україні забирали хліб, спочатку революції й до кінця. Все забирали.

Пит.: У вас бували повноважні Центрального комітету з Харкова?

Від.: Я цього не знаю. Я не знаю. Бо я тоді ще молодий був, воно до мене не стосувалося. Що було, те було. А що воно означало, то й люди не розуміли.

Пит.: А так чи розкуркулені, чи вже як був голод, чи люди тікали в місто шукати за працею, чи на Донбас?

Від.: В деяких селах багато повтікали, так на Донбас, а в нашому селі дуже мало, дуже мало. Один був такий зажиточний дядько, не бідний, в нього було десятин 40 землі. Ну й він викрутився до приблизно до 26-го року. Одного разу я зустрівся з ним, а він і каже, що, я тоді скупував свині, як то той, він каже: «Заїдь до мене, купиш там в мене свиней й продати». Добре. Я заїхав, ну й пішли в хату, й почали говорити в хаті, знаєш, що я думаю. Ну, а що? Я вже був загнаний. Я хотів би виїхати. Але мені не дають документів. І не знаю, що мені робити, я знаю, що буде недобре. Ні, такий сільський дядько, я не знаю, чи він мав народню школу, чи ні, я не можу сказати, але був, видно, не дурний. Він був з багатших, шестеро дітей в нього було, навіть я з його донькою приятелював, як був парубком. Кажу: «Може, я вам достану документи».

От, якби мені документи достати, я б сьогодні виїхав, все покинув би.

А я мав в одному селі такого приятеля, він не з бідних був, але тримався все до бідних, був заступником голови сільради, був грамотний. А голова сільради був неграмотний. А воно таке вроді на хуторі, ті хутори, до міста далеко, та так примазався, був активний, і там крутився. Я приїжджаю до нього, кажу: «Знаєш що, Гриша, в мене таке, отаке діло є, чи ти міг би зробити?»

Каже: «Привези метрики й я зроблю».

Ну, я приїхав, кажу: «Дайте мені метрики з усіх, і я відвезу йому, й він вам виробе такі посвідки на кожного з родини, й тоді хай вам Бог помага».

Він забрав мені, я взяв відвіз, той зробив, я йому відвіз, він мені дуже дякував, і поїхав. Виїхав аж у Середню Азію. До Ташкенту. І так, він називався Передерій, а по-вуличному Печинкою називали, то всі казали: «Де той Печинка дівся?»

Ніхто не знав, що це я робив йому, ніхто не знав у світі. Не дай Бог, якби взнали, що я це зробив, то кінець. Як була ця війна друга, мій приятель був у поліції, і приходив ввечері, йде додому, зайшов до мене і каже: «Ти знаєш що, Печинчин син прийшов, був в армії, попав у полон і прийшов в своє село, де він родився». Кажу: «Цікаво мені знати».

Я на другий день пішов у сільраду, зустрівся з ним, почав говорити, а він каже: «О! Ви такий то? Так! О, мій батько весь час Вас згадував, він дуже Вам благодарив. Батько вже помер».

Вся родина вижила. Там не було на них, цей що самий, що зайшов у своє село, вищу освіту мав, не знаю який його фах був, а з освітою високою. Я там питав. Вже за членів родини, то зоставив, вони всі були грамотні. І ото він мені розказав, як вони їхали, як вони жили. Ну, як ми відступали, то він відступав теж із нами, а це як тікали з німцями, а потім він вернувся в своє село назад. Я не знаю, яка його доля, мене вже не цікавило.

Пит.: Як люди в 33-му році думали, чи в Росії, вважали, що був голод?

Від.: Ні! Не було голоду. Їздили в Росію за хлібом. Навіть не тільки в Росію, а ті, що були на Північ вивезени, в Вологду, то донька їздила до батька, туди якби в гості в 33-му році й відтіля привезла пуд жита, з півночі, де там вічні тайги були, ліси; туди вивозили людей, і хто живий остався, то те ще батько ще був живий, і вона їздила до батька. І я її зустрічаю, і вона каже, хто живий, хто неживий там, розказала, то про наше село, які були вивезені.

Каже: «Я привезла пуд жита».

Ото так було. В Білорусії не було голоду. Тільки в Україні.

Пит.: Чи люди в селі знали, що діється в Харкові?

Від.: Ja!

Пит.: Комуністів, значить.

Від.: Ні! Люди так, що навіть ніхто не мав газети, ніхто не мав нічого.

Ніякої кореспонденції, нічого.

Пит.: Чи в вас були такі селянські кореспонденти?

Від.: Не було! То було все мертве.

Пит.: А це казали, що в Вашому селі було 1300 дворів?

Від.: Тисячу триста дворів.

Пит.: А скільки, думаєте, вимерло з голоду, скільки осталося?

Від.: Я сам би не міг би сказати, я думаю, що вимерло з 300 осіб, може й більше, я не знаю, докладно не можу сказати.

Пит.: Чи бувало таке, що люди продавали свої речі на залізниці, чи їздили в місто продавати свої речі за хліб?

Від.: О, ja! О, ja! Мінjali. Мінjali хліб. Куповали за безцінь речі. Ото так то жили. Золоті речі хто мав, торгсини такі були спеціально, де вони викачували золото. Приносить там хрест золотий, або там сережки, годинники, або там щось, то вони там давали щось трохи, то крупнi якоїсь, то матки, забирали як даром. О, люди віддавали все, що є найдорожче, що найцінніше, аби остатися живим.

Пит.: А чи бувало таке, що брали хліб від людей, що вже видно було, що вони вмирають?

Від.: А то ж спеціально голод робили в тій формі. Забирали, чи він голодний, чи він холодний, що найшли – те забрали. З горшків, у горшки там квасоля стояла, або щось, то забрали, все забирали, підряд, що найшли, то було все їх.

Пит.: Чи в вас відкрили машинно-тракторну станцію?

Від.: Ні, в нашому селі не було, в сусідньому селі. Це вже машино-тракторні станції сталися пізніше.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Вашій околиці?

Від.: О, ja! О, ja! В нашому селі одна своїх дітей порізала. Її засудили і не вернулася. Де вона ділася, чи з голоду десь вмерла, чи що, я не знаю.

Пит.: Чи в вас після голоду відкрили патронат для сиріт?

Від.: О, ja! Я думаю, патронати були під час голоду, але їх дуже не брали, бо й не було куди, де їх дівати, як у колгоспах теж не було нічого. А вже по голоду, то більше було таких сиріт, подавали притулок. Тоді вже не вмирили з голоду. У 33-му році. То було, патронати називали, і там виховували, їм було тяжко там, страшне було там для дітей. Обіжали, били, але, які вже доживали 18 років, то їх вже вивозили.

Пит.: А як тоді, не так як тепер люди читають чи що, а як ще тоді люди думали про це все, в чому бачили причину цього голоду, чи говорили між собою?

Від.: Нічого не розумів ніхто.

Пит.: Просто таке сталося?

Від.: Просто так, ніби це так мусить бути, ніхто нічого не говорив, ніхто не оприділяв, ніхто нічого не знав. Хто остався живий – остався, хто вмер – то вмер. Один був такий бідняк, за царського часу він був робітником ходив, а як прийшла революція, то йому дали землі, ну, він на тій землі не міг робити, то йому давали, йому давали, він віддавав з половини, там йому орали, сіяли, привозили половину й так він бідненько жив. Як стала колективізація, він зразу пішов у колгосп, перший. А як він, в 33-му році, йому дали хату таку, одного вигнали, а йому дали. То він, у травні місяці вмерла дівчина, була може років 12, а через

деякий час близько і він помер. А жінку десь забрали її на буряки, і там вона жила десь і вижила, не померла. Так що тоді вже ніхто не був бідний і ніхто не був багатий, не було пошани нікому. Хто міг викрутитися своїми засобами, зумів викрутитися, а ні – то пропав.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього, що вже сказали?

Від.: А я знаю? То така річ, що то йому кінця нема, але хіба все придумаєш, так як воно є? Багато дечого вже позабував, це ж довгі роки.

Пит.: Ну, а наприклад, ще які способи були вижити, крім того, щоб ховати, що ще люди їли, що ще робили, щоб вижити?

Від.: А, багато розбігалися по радгоспах, і там працювали, а деякі по містах порозбігалися, по містах, і там десь робили за якийсь кусочок хліба, а який закопав, то він вижив, а те, що то листя рвали, та пекли там разну ерунду, то померли, вони довго не існували. Різні засоби, не було, було немилосердя. То було страшне і з страшного почалося. Ніхто тобі не дасть, хоч ти вмирай, хоч не вмирай, то не дасть. І хоч дасть там трохи, що ж, він тим житиме, як ніде не достане більше? Мої такі сусіди, вони тут в Америці тепер, ну то вони такі, вони не з бідних, але такі, так воно вийшло, що вони вроді, їх рахували за бідняків. І от вже під весну мого приятеля жінка зустрічає мене та й каже: «Ну, що робить, ми замираєм». Двоє дітей, мати й їх двоє. П'ять душ.

А я кажу: «Що ти мене питаєш, я й сам не знаю, що робити».

Є приказка: «Спасайсь як можеш».

«А я, – каже, – маю маленький вихід, я не знаю, чи ти порадиш мені».

А це вона нікому не могла сказати, тільки мені. Вона знає, що я нікому не скажу. Який? «У моєї матері, її мати так, вроді, з багатших, в неї сконфіскували комору, знаєш комора, то хліб туди зсипають, і там насипано повно соняшників, насіння соняшникове. Ти знаєш, що я вирішила? Я вирішила – піду до матері і проверчу дірку, підлізу під той, під комору, туди під, і наточу цього зерна. Як ти скажеш?»

Кажу: «Я тобі нічого не скажу, але моя порада – спасайсь! Так чи так умирати треба. Як ти це зробиш, то спасешся, а як ні, то ти, значить, умирай. Я б радив це зробити».

І вона, вона послухала, і зробила, наточила щось шість мішків. А то треба нести з півтора кілометра додому. Ну, я стрічаюся знову й кажу: «Ти що, зробила, чи ні?»

«Отак і отак, – каже, – сиди тихо».

То вона носила на базар і насіння на шклянки продавали, а там купувала то пшона, то якоїсь крупы, може, буханку хліба якусь купила. І таким чином вижили. Ото так люди спасалися, різними засобами. А які не мали ніяких засобів на спасіння, то ті, звичайно, пішли.

Пит.: Чи можете дещо описати, як розкуркулювали, як людей брали, таке, як на Сибір гнали в вас, такі окремі випадки?

Від.: Це найбільше було, оце розкулачування і вивозили в Сибір в кінці 28-го року й на початку 29-го. Це найстрашніший був етап. Їх багато і в нас із села забрали, о, забирали і відвозили їх на станції, і то найбільше оце в 38-й рік, на 29-й, то це був товарний. Туди напихали їх скільки, скільки влізе, то не може лягти людина, а стояли. То було таке страхіття, що нащо тоді людина родилася на світ. І батько, і мати, і син жонатий, і донька жоната, і старі, молоді, і всякі, сімнею утаскували у той вагон. І от такі були періоди, що жінка родила дитину, тут же ж, у цій тісноті все. І та дитина змерзла на кістку, викидали із вагона на сніг, і далі їхали. От такі періоди страшні люди переживали. І поки їх

довезли туди до кінця, то вже далі дороги не було, і там їх згружали, і то по снігу, ліс – не видно неба, і згружали і відтіля ще пішки їх гнали, може, кілометрів 100, чи 200, по снігу.

Пит.: Хто це Вам оповідав?

Від.: Люди, які це переживали. Там ще одна жінка є в Чікаго, яка ще була тоді дівчиною, то вона втекла відтіля, то вона розказувала. Багато розказували. І тоді нагнали тих людей, по дорозі ж гнали, то багато вимерло, у вагонах, як везли, багато вимерло, а потім, як пригнали туди, то ж пригнали в тайгу, і неба не видно, такі ліси непроходимі, а снігу по шию. І ото рубай ліс, і відкладали таке велике, як хату робили, а там усередині клали вогонь, і там горіло без кінця, і там вони сушилися. І там вони жили. І так, хто вижив – то вижив, їх як осталося 25 процентів, то й то добре. А ті всі вигинули. Отаке люди переживали.

Пит.: А де діли те, що брали в розкуркулюваних?

Від.: Порозбирали, порозкрадали теж. Це ж на те люди йшли і те робили, бо то думає, що щось достане, а той, що загине, то хай загиба, а він достане. І він загинув. В 33-му році.

Пит.: У вас не було спротиву проти колективізації?

Від.: Ні! Ні, ні.

Пит.: Нічого?

Від.: Люди тоді мовчали, так справа велася. Я ж кажу, що ті, що робили ту колективізацію, багато померли в голод.

Пит.: То Ви раз були в місті під час голоду, чи більш як раз?

Від.: Прошу?

Пит.: Ви скільки разів були в місті під час голоду?

Від.: О, я! Я часто був.

Пит.: Спеціально в Гадячі, чи де?

Від.: Зіньків називалося.

Пит.: В Зінькові?

Від.: О, я не раз був, на базар ходив. То 12 кілометрів.

Пит.: А що міліція робила з голодними?

Від.: Нічого!

Пит.: Так?

Від.: Нічого, абсолютно міліція не дивилася на це.

Пит.: Не зганяли, нічого?

Від.: Як умер, то закопували там десь, *that's it*.

Пит.: А як в колгосп.

Від.: Діти приходили просити, предположем, ходять діти, батьки померли, в кого осталися якісь діти там, чи там ще батьки є живі, то теж уже до кінця дозивають, і ніхто не просить нічого. Прийде до вас до хати, і стоїть. Постоїть, постоїть, як ніхто нічого не дає – пішло. А не каже: «Дайте».

Можливо, що соромиться... То мовчить, як стіна. Ніхто не просить нічого. Я, як робив оцю примусову працю, як мене засудили, якраз то попало в 33-му році. І від мене, послав в примус-бюро дорогу збирати, які були засуджені, на роботу. В Харків відправляли, там скрізь – по радгоспам, де – я не знаю. Ну, й я поїхав, заїжджаю до одних людей, заходжу в хату. В хаті – четверо дітей. В хаті, як пуста. Нема нічого. Я питаю: «Де господар?»

А господар каже: «На печі там, лежить».

Я кажу: «Господар! Ви засуджені на примусову працю. Ви мусите явитися в примус-бюро і будуть Вас відправляти на Харків, на працю».

А він злазе з печі. Худий, худий, такий вже. В той час, як я ввійшов у хату, діти десь ходили і випросили огірок такий великий, квашений. Солений в нас казали. І вони принесли той огірок, була дисципліна родинна, що випросити – мусять нести додому. І той огірок вона різала на кусочки і кожному давала. З'їли, тоді чекай – ще хтось принесе. Ну й той господарь злазить з печі, то я його питаю: «Чи Ви вийдете, явитесь в те примус-бюро на працю?»

Він каже: «Я не прийду. Я вже довго жити не буду, на яку я працю? Я не буду довше жити, як два дні».

Ну от, так. Я й поїхав. І ото я об'їздив той список, який мені дали, я там працював. І то, тоді відчитуюся, де, хто, як, що. Через пару днів послали другого, а той вже вмер. Ото так це було. То сумна картина була. Так як щось колись прийде на думку те, що бачив, те, що чув, те, що знав.

В 32-му році мене зловив голод. І так зловив, що я й не думав цього. Але воно вийшло, що, я таке не думав, що так вони заберуть, і в мене забрали хліб. А в мене в хаті 10 душ родини. І так, приблизно в травні, у кінець, при кінці травня в мене, а нема нічого. Встали рано, а моя мати каже: «Боже, Боже, нема ні пилини, ні картоплини, ні бурячка нема, нічого».

Десять душ в хаті. І ніхто не журиться, ніхто не плаче, всі мовчать. Діти сплять, а ми – сестра, і мати, і жінка. Я встав, вбрався і побіг до свого приятеля, а в мене багато приятелів, був в селі такий, дуже мене багато уважав, такі приятелі були порядочні. Я знав, що в цього щось є, та й прибіг я до нього рано, може, сонце тільки зійшло, а він каже: «Що з тобою, що ти так рано прийшов?»

Кажу: «Вмираю».

«Що?»

А так і от так.

«О! То що ж ти не кажеш, ідем у хату».

Пішли в хату, він на жінку: «Давай снідати!»

Жінка насипала якийсь суп, чи що там. Посідали, поснідали і йдем. Він мені дав так може кілограм 10 жита, із 10 картоплі, пару буряків. Як я це взяв, то я як й мільярди найшов. Насилу дотаскав додому. Приніс додому, жінка й сестра пішли в жорна молоти жито на муку, а мати там картоплю чистила, буряк і наварила якийсь суп, і ми наїлися, і вже веселі. А він каже, цей господар, каже: «Ти знаєш що, давай купим корову, я знаю». Давай!

Ми пішли ввечері, купили ту корову, привели до нього, зарізали, поділилися. Тоді частину я свого м'яса продав, а частину для себе. І таким чином я до другого пішов, теж достав трохи, таким чином я викрутився, мені люди помогли. А вже в 33-му, в 32-му восени на 33-й, ховав, де що тільки під руку попало. А тоді я не ховав нічого, і просив. А тоді вже ховав, де що прийшлося. І вижив. Не голодував.

Пит.: А як заховали, закопували?

Від.: Вночі, вночі. Вдень намолотим, бо я ж не був у колгоспі, а в мене була земля. Вдень намолотимо, а вночі десь поїдемо в поле, або що, і заховаєм, закопаєм.

Пит.: Це ніхто, крім родини, не знав?

Від.: Ні! Борони, Боже! Ну, я з одним приятелював, то ми, він мені помагав, я йому помагав. Оцей, що його вигнали з хати і в його хаті жив той, ото що я казав, був батраком усе життя, що вмер. Йому ту хату дали. То ми восени, взиму саму господареві із хати, у сні, такий поріг, може трошки чужий як отак, отой, так увійшли, так ми там викопали яму, під

порогом, і він положив туди чотири мішки пшениці. То так було кілограм, так по 50 кілограм, чотири мішків – 200 кілограм. І там закопали, замазали, заробив, так, що ніхто й не найде. І от, ходили, шукали хліб і не найшли. А як весною, то ж умер той господар, а хата стала пуста, а він уже виїхав із села з цього, у лісництво на працю, там дістав працю, я побіг до нього й кажу: «Отак то і так – Іван, відкопаємо ту пшеницю, та й заберете».

Ну, то він приїхав, прийшов до мене вночі, ще одного такого приятеля ми мали, так його пішли викопали, забрали й кінець. Ох, тоді всі казали, от де ховав хліб. Отаким чином ми, і хто ризикував на це, і вижив. А хто не ризикував, то й пропав.

Пит.: А як докладно шукали?

Від.: О! Я ж казав, робили такі піки, такі товщі ніж палець, залізні, довгі, а тут скраю гострий і тут така ямка. І то швирили скрізь, і в землю, і в солому, ну – всюди, шукали ото. Оцей Гриша видавав документи, отому самому, так він був активний в селі, він не був активний, тільки в душі, він не був активний, а так, бо він з багатших, то він так крутився, був – і вашим, і нашим. Він був тим організатором, головою, що бригадою ходив, хліб забирали, шукали. А він був голівним. І то, як уночі постановили в такого-то забрати хліб, і в такого-то піти зробити обшуки, то він уночі до нього приходив і казав, що в тебе завтра будуть хліб шукати, де він є закопаний? Ну, то господар йому показав, оце тут. Ну добре. Він тоді приводить бригаду і бригада бігає – вони шукають, копають, штурхають, а він на місті стоїть, кричить – шукайте, шукайте, може, десь найдете, як же ж так. Ну й пошукали, пошукали й не найшли. Але дійшло до кінця це, що він робив добро, а йому зробили зло. Вже чутки почали проходити, що Гриша захищав таких людей. І вже за ним стали слідити. Ну, як же ж, відказатися від цієї праці не можна, засудять. І він рано мав іти з цією бригадою по хліб шукати, а він прийшов додому снідати, і теща виняла чавуни з вареним гарбузом, чи там картопля, зварені в печі, вийняла, поставила на підлогу, а він руками в той чавун, оце поти, і то йому попекло так, що він нагонило отак руки, і його забрали в госпіталь в Полтаву.

Пит.: Він це навмисно зробив?

Від.: Навмисно. Бо бачив, що вже йому кінець. Вже захищати людей він не може, а щоб люди лаяли, значить, і воно так замазалося. І викрутився. Я казав: «Ну як же ж ти так?» – «Та я, – каже, – рішився закінчити, бо цього не міг переносити».

Пит.: А як чули, хто найхитріше сховав таке, чули якісь анекдоти, чи щось, чи хтось дуже хитро сховав свій хліб?

Від.: То що?

Пит.: Чи чули якісь випадки, щоб, ну просто, які найцікавіші були засоби хліб сховати?

Від.: Ну який? Закопували, де хто зумів. В декого найшли. То як найшли, то засудили. А той заховав так, що не знайшли, то викрутився живий.

Пит.: То в вас в нікого не знайшли?

Від.: Ну, находили.

Пит.: А в Вас?

Від.: О, в мене не знайшли нічого, бо я не ховав вдома, в своєму господарстві. Я ховав так, то десь, одне заховав, така могилка, де я мав посіяти жито, і я наготовив чотири мішки жита і вночі поїхали, там викопали яму, вложили, засипали, і додому поїхали. Вже до рання був дома. А рано поїхав тоді сіяти жито, там посіяв жито. І от там уже ніхто не найде.

Різні засоби такі видумували, лиш щоб десь там заховати, щоб ніхто не знайшов.

Пит.: А як рішали, в кого обшук робити?

Від.: Ого! То так.

Пит.: Як це рішалося?

Від.: То робилося в сільраді. В сільраді рішали за кожний учасок – в отакого-то, і в отакого-то, в першого. І то було на тому участку, де я жив, збиралася бригада, і з бригади йшли по назначенію. То до мене, було, перше ідуть шукати хліб. Але нічого не найдуть. А в 32-му році, як то я кажу, що в мене забрали хліб, то я не був вдома, а до мене прийшли хліб забирати. І почали забирати хліб, а жінка не давала, той тягне мішок, а вона собі тягне, так вони жінку звязали вервовкою в хаті, а матір і дітей, це Альошу і тих, у комору замкнули, й крючком накинули, а самі тоді робили що хотіли. Позабирали й поїхали.

Пит.: Тільки хліб брали, чи ще щось грабували?

Від.: Тільки хліб. От така справа була.

Пит.: Якого Ви – це вже трохи інакша справа – якого Ви погляду про царський режим?

Від.: Звичайно, нам був царський режим, як мені, був би вигідніший, бо тоді ти міг робити, що хотів, міг господарювати, міг той. А ми інакшого не знали в той час, ми не знали ніякого національного життя, ми не знали, що таке Україна, що таке свій рідній край, ми нічого не знали. А як те сталося, та революція й той, то нам було вигідніше царський режим. Тоді було всього багато, звичайно, для бідних то воно гірше, бо бідний є бідний. А так як мені було, мені було ліпше, бо в мене вже була земля своя, а частину в оренду наймав, потім ще щось би придумав, можна було тоді. Але то все пішло насмарку, і настала друга, друге право.

Пит.: Скільки в Вас було землі найбільше?

Від.: Було так, близько 6 десятин. Тоді можна було жити. Але то на все можна було наняти, й ще якусь оренду, якщо хотів більше хліба придбати, там всього.

Пит.: А чи Центральна Рада мала владу в вашій околиці, чи то не доходила до вас?

Від.: Я б сказав, що не доходила. Ми не знали ніякої Центральної Ради, нічого.

Пит.: А вже за Скоропадського, то ті каратільні загони ходили в вас?

Від.: Вони не ходили, а спеціально визивали в сільраду, й як хто не обіжав, щось сказав, що я його вже ліквідував, там чи дерево рубав, чи гість якийсь – різні щось там забирали, вже його немає, то деякі били.

Пит.: То казали, що в вас був такий отаман Крестовий?¹

Від.: *Ja!* У нас був Крестовий.

Пит.: А що про нього знаєте, чи в нього, чи він когось підтримував з тих всіх партій, чи?

Від.: Я й не знаю. Бо тут є один в Скрентоні, який був у нього.

Пит.: В загоні?

Від.: *Ja!* В його загоні. То він казав, що вони ніби хотіли з'єднатися з Петлюрою, ну, в то Петлюра сюди не прийшов і так воно розпливалося. Декого постріляли, а дехто втік, і нічого не вийшло, а того самого Петлюру, то забито десь у лісі.

¹ Ідеться про Хрестового, отамана з Полтавщини.

Пит.: Чи Кристового?

Від.: Кристового. І таким чином нічого не вийшло. І які люди пішли туди до нього в загоні ті, то побито їх. Він побив.

Пит.: А чи хтось з важніших, так як Маруся чи Махно, дійшли до вас?

Від.: Ті до нас ні, ті були там, Маруся була десь там ближче до Полтави, над річкою Ворскла. Там Зелений був якийсь, Маруся якась була, то були розмови, ну, а ми не дуже, та що той. Пригадую, але не знаю, які як вони, що вони робили.

Пит.: А як народ думав, що народ думав про Леніна, чи так взагалі знали щось, чи поважали?

Від.: Ніхто нічого не знав ні про якого Леніна, нічого не знали, нічого. Знали тільки, як би землі набрати. Ні про Леніна, ні про кого. Тільки про землю думали. Аби землі набрати.

Пит.: А що з вашим паном сталося?

Від.: З паном сталося таке – хоч і знав, що буде революція й знав, а все одно дурак. Я не пригадую, я думаю, не пригадую в якому, чи в 17-му, в 18-му, я думаю в 17-му році. Того пана привезли додому, в нього господарство, і як будь-то би він показав, де золото позакопуване. Забрали те золото, і забрали його, і більш вже він не вертався. Вони були втекли всі, і бариня, і пан, і було двох синів. Один був у Москві вчився на юнкерському училищі, а другий був такий дурнуватий, господарював. Але, як ото почалася революція, то він таки втік із свого села, а потім десь його зграбали, чи що, і привезли, щоб він знайшов золото. Він указав, де золото, забрали золото й його, і більш вже не вертався. Думаю, десь розстріляли.

Пит.: Большевики це?

Від.: *Ja.*

Пит.: А що нарід думав про білих, про Денікіна?

Від.: Я й не можу сказати, що й думав, бо він у нас майже не йснував. Він цей час пробув, туди пройшли і назад вони вернулися. Вони не показали нічого мудрого, ні дурного. Побули, розігнали й вже й не вернулися.

Пит.: Чи в вас було багато людей, що підтримували те, що проти попів, проти церкви виступали?

Від.: Мало. Проти попів то й ніхто не виступав, тільки влада. Ну й не захищав ніхто. За церкву то люди незадоволені були, що розбирали церкву тоді, але нічого не зробиш проти влади.

Пит.: Чи Ви можете повторити, я не знаю, чи це на магнітофоні добре записалося, цей епізод з тими двома дівчатками в Зінькові, що мама їх покинула?

Від.: То що?

Пит.: Чи повторити, бо я не знаю, чи то записано було добре, тут шуму було багато.

Від.: Я ж кажу, що я був на базарі. Ну й там чуть якийсь крик, а що то за крик – не відомо. Я пішов, там юрба людей стоїть, дивляться на ту картину, вказується, то там дві дівчинки стоять і плачуть: «Мама, мама, мама», – кличуть, а тої мами немає. Оказується, що матір їх обдурила, сказала, що я піду куплю вам хліба, а ви тут на мене почекайте. А ті діти чекали, чекали, мати не вернулася й почали плакати. Звели там великий крик, то була жалібна картина, люди дивилися на то і то, а розпитали їх, і щось з'їсти. Але що, на чім кінчилося, доки діти хто забрав, куди вони ділися – я вже не бачив, так що на ту картину подивився й пішов, по своєму ділу. Чи їх, тих дітей хто забрав, чи патронат,

чи може з охрани хтось узяв вже, може не мав дітей, я не знаю як. Але вже я їх покинув.

Пит.: Чи це було часте явище, що голод родини розбивав?

Від.: О, *ja!* О, *ja!*

Пит.: Що не дбали батьки про дітей, ані діти про батьків.

Від.: Батьки дітей ненавиділи як більма. У нас було ото в ті часи, тепер ми згадуємо, що діти: «Та сідай їсти, та що тобі їсти, та що те?»

А тоді: «Мамо, дайте їсти!»

Та вас і не нагодуеш, хоч би вас собаки поїли, коли я вас нагодную?! Вони б і з'їли хтозна-що. А немає чого дати. Так що батьки незадоволені були дітьми. Чи вони вмирають, чи не вмирають – однаково. Ні, не щадили, так як тут за дітьми. Ото така справа була. А хто там дбав про тих дітей, як і той, не було нічого їсти, не було в чому ходити. От і мій, мої як ходили в школу. Визивають батька, там такий був сусід через три двори, в його було п'ятеро дітей, ну й його діти не ходять в школу. Визивають в сільраду: «Чого твої діти не ходять у школу?»

«Немає, ні чобіт немає, вдягнутися нівщо».

Знову питають: «Чому твої діти не ходять у школу?» – «Та отак, немає чобіт, немає в що вдягнутися, нема чого їсти нараз». – «А чого твої діти не ходять у школу?» – «Ну, я ж казав оте і те». – «Іди додому, і як не будуть твої діти в школі, тоді розпрощаєся з дітьми».

Все, все розмови. Вони не чують, і не згадують про те, що нема в них у що вдягнутися, вони ж добре знають, тільки того, що, щоб було говорити.

А діти, щоб ішли в школу. А воно нівчим. Отакі були права.

Пит.: Дякую.

Анонімний оповідач, народився 12 лютого 1914 р. у Миколаївській області (тепер це територія Дніпропетровської), один із восьми дітей (шестеро вижило) заможного селянина, який мав спершу 5 десятин, збільшив свій наділ до 60 десятин перед революцією, а після революції залишився з 10 десятинами. Старший брат воював у Першій світовій війні, повернувшись, організував загін, щоб боротися за українську незалежність. У 1920-ті роки оповідача виключили зі школи, а його батька вигнали з села. В місцевій владі переважали чужі, особливо євреї, але були також і місцеві жителі. Розповідає про місцевого отамана на прізвище Іванов. [...] Комнезами з'явилися, тільки коли усталилася радянська влада, після 1923 р. Перед голодом розкуркулену сім'ю оповідача вислали на далеку Північ. Відповідно, він майже нічого не згадує про голод, розповідаючи переважно про період громадянської війни і життя висланих куркулів.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, в якому році Ви народилися?

Відповідь: Я народився другого місяця, 12-го числа, в 1914 році.

Пит.: А в якій області Ви народилися?

Від.: До царя була область Миколаївська, а після революції стала Дніпропетровська¹.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Мої батьки займалися хліборобством, селянством. Так що на селі виростили всі чисто.

Пит.: Можна спитати Вас, скільки землі було в Вашої родини?

Від.: Батько спочатку як починав господарювати, то він із 5 десятин, і довів господарку, сів хліба зернового до 60-ти десятин.

Пит.: То вже при советах?

Від.: Це якраз тоді, коли революція стала, то вже обрізали землю, і батьки свою власну землю, що батько купав у царя землю, то її відібрали, як тільки після революції совети відібрали, забрали документи на землю, що роблені і підписані царем, у вічність з поколінь у покоління мусить переходити ця земля, це все було відібрано.

Пит.: А скільки залишили Вам?

Від.: Залишили нам то, й що для всіх вже радянська влада наділяла, це було 10 десятин землі. Крім того, батько ще присівав від других людей, хто більше мав, а не міг посіяти, то він орендував, або за половину, або платив грішми. То він досівав вже при радянській владі від 20-ти до 25-ти, бувало що й до 30-ти десятин землі.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині всього?

Від.: Батько мій мав дітей восьмеро, але живих було, працездатних шестеро. А двоє померло.

Пит.: А Ви в родині наймолодші?

Від.: Так, я народився тоді, коли моя мама мала повністю 50 років.

Пит.: Це рахувалося чудом?

Від.: Батькові було 52, а мамі 50, це в 14-му році, де якраз із-за моєї вини родина не могла виїхати до Америки, бо план був виїхати до Америки.

¹ Миколаївської губернії перед революцією не існувало. Ймовірно, опитуваний згадав ті пореволюційні роки (1920–1922), коли існувала Миколаївська губернія. З огляду на те, що «після революції стала Дніпропетровська», можливо, зазначені території нині є у складі сучасної Кіровоградщини.

Пит.: Чому думали до Америки?

Від.: Через те, що господарка, батько розвів господарку більшу, а все хотілося батькові більше, і люди їхали до Америки, писали, що дешево земля і господарка розвивається в Америці. Батько також хотів їхати до Америки, але через революцію й через мій приход на світ цього не можна було виконати.

Пит.: А таке бувало, що найбагатші виїжджали до Америки, а не тільки бідні?

Від.: Таке бувало, але в нас в селі, в нашому селі було пару багатих людей, такі, що мали більше як 300 десятин посівної землі, а то було нормально кожна родина мала 10-15 десятин землі.

Пит.: Чи Ваш батько брав участь в громадянській війні, чи в революції, чи в чомусь іншому?

Від.: Власне, мій батько не брав участі в громадянській війні або в революції, але мій брат був на фронті, як була війна з Німеччиною, царська, і потім повернувся, як стала революція, повернувся додому, й організували повстанське військо в нашому селі. І до нашого села прилягали ще багато других сіл, хуторів, де вже було в повстанчому війську для охорони, бо в той час грабили, били, революція.

Пит.: А який був отаман у вас?

Від.: Власне, в нашому селі не було отамана, тільки був командир. У той час я був молодий, але розповідали батьки і брат розповідав, бо було запит такий, що: «А чому ти йшов у повстанці?»

А він казав: «Для оборони й для українського народу».

Пит.: Значить, повстанці хотіли України самостійної?

Від.: Так. Ця організація боролася за самостійну Україну, так як і другі країни в той час боролися також за свою самостійність. Наприклад Латвія, Литва, Естонія й другі, багато інших боролися за самостійність, хотіли ні царизму, ні революції, бо знали, що принесе, але не добре принесе для нашого народу.

Пит.: А що люди думали про таких, як Петлюра?

Від.: Наприклад ця організація, що в нашому селі була, то вона весь час мріяла, що вона з'єднається з армією українською, армією петлюрівською, але не пощастило. Бачте, справа в тім, що довший час, коли населявали на ці землі, то населялося російське село й українське село, мішали, щоб не було повстання. Наприклад російське велике село, мішали разом туди й українців, щоб росіяни мали верх над українцями, або ж українське село було між двома російськими. Так що українці менший мали голос, чим росіяни в той час, бо в той час, коли населявали сюди, то приходили люди наші українські, з українською мовою своєю, але тут нарушували їх, щоб вони по-російському говорили. І так задержалася дуже добра мова українська, як наприклад в Полтаві, в Києві, в Харкові, в Кам'янець-Подільському й другі міста. А сюди, де населявали Катерина, то тут зразу ж населявала, так і нарушувала. Били, як не знаєш по-російському – били, передавали.

Пит.: А як українці з росіянами жили?

Від.: Передавалося з поколінь в покоління, як знущалися над цим краєм.

Пит.: Значить, як ще була цариця, то так?

Від.: Як була цариця, такий був зданий приказ, що ці місця по Миколаївську й всі нарушити, бо там тяжче було, де був, де був гетьман Мазепа й другі коло Києва, в Полтаві і в Харкові. А тут легше їй було нарушувати, бо тут рідко люди жили, мало людства було, а займали всі поля пани – російські поміщики. Це була кріпаччина в той час.

Пит.: А як українці жили з росіянами в вас?

Від.: Українці жили з росіянами більше поважно, тому що росіяни переходили на мову українську скоріше, чим українці переходили на російську мову.

Пит.: Чи була ворожнеча між ними, чи не дуже?

Від.: Час від часу була ворожнеча. Так, наше село між двома російськими селами, то була ворожнеча, а особливо під час революції, що росіянами хотіли «єдиную и неделимую».

Пит.: Большевицьку чи царську хотіли?

Від.: Вони хотіли царську. Вони не хотіли, як би сказати, комуністичної, а вони хотіли царської, й була ворожнеча. А до того й після того, як вже радянська влада вкріпилася, то вона взяла тут і росіян і взяла українців. Всіх міряла на одну мірку.

Пит.: А як довго проіснувала ця організація повстанча, до якої Ваш брат належав?

Від.: Ця організація в нашому селі, воно велике село дуже, вона діяла до останнього, десь до 23-го року. А потім, після цього всіх виловили і вибили. Підступом обманним, що був зданий приказ радянським верховним комітетом, що всім прощається, хто був в якій організації, чи всім прощається. Всі вийшли, а їх арештували й знищили. Як і селян, як і вчителів, і лікарів, і других.

Пит.: А де ці люди перебували, як їх розбили, чи то в ніч ішли, в степ, чи постійно десь так?

Від.: Наприклад, мій брат старший і другі, багато таких як він, то від нас недалеко на захід є невеликий ліс, насаджений, він не природній, а насаджений. То більше перебували в тому лісі, де ще не було доступно при тому часі радянській владі охопити той ліс, бо було дуже, як би сказати, охоронявся той ліс із середини повстанцями.

Пит.: А що повстанці робили, значить, як вони діяли – роз'їжджали, комуністів вибивали, чи як то робили?

Від.: Тоді, коли ще було в селі штаб повстанців в нашому селі, то вони діяли так, щоб не розмазувався комунізм, не було убийства й селянство жило вільно, щоб не було один на одного, і так воно й було. Тому що кожний батько із своєї родини дорослого сина посилав вже в цю організацію.

Пит.: Чи Ви чули, скільки осіб, скільки членів було в тій організації, приблизно?

Від.: В цій організації було до 300 на конях і до 1000 було в піших організаціях, все тільки в одному нашому селі нашому, а крім того кругом села на 20 верств, то було їх до 3000. Та що ні заїжджав, ні Іванов, банда Іванова, він не заїжджав ніколи руйнувати, розбивати, і ні заїжджали совети. Я пригадую собі, мені було десь так п'ятеро років, і останній раз, як совети розбивали вже Денікіна, то Денікин якраз на святий вечір заїхав в наше село. Снігу в цей час не було, але дуже морози великі були. То коли вони заїхали, велика їх група, то вже організація ця знала, повстанці й вже було, як вони зайшли в село, то вже було оцепляно. Бо вже, бо вже зв'язкові передали на другі села, то вже з других сіл допомога прийшла. І якраз коло нашої хати денікинці верхові обступили нашу хату, але нікого з повстанців не дістали. В ніч на Різдво повстанці їх обеззброїли, та й в нашій хаті, при мені, я вже пам'ятаю, і був доктор недалеко від нас. І їх в ту ніч, але багато їх втікло, й їх в ту

ніч вивели, через два дні від цієї ночі вивели, і 300 душ забили, в одну яму положили.

Пит.: То народ дуже не підтримував їх?

Від.: Народ не підтримував, і народ проти йшов, і проти комунізму, і проти білих.

Пит.: А кого більш не любили, чи можна так сказати?

Від.: Не любили білих, царя, бо вже пережили від нього, а не знали, що принесе комунізм, бо ще він не утвердився, ще тільки революція стала, а обіцянка дуже велика – ваша земля і ваша воля. Для селянів це було що – перше – земля. Для робітників друге що – фабрики і заводи, робота, і все. Це спонукало й селян і робітників на щось ліпше, але що вони не дочекалися того.

Пит.: Чи та повстанська організація мала якусь ознаку?

Від.: Назва була – «Оборона українського народу».

Пит.: То коли вже остаточно в вас совети закріпилися, встановили свою владу?

Від.: Совети?

Пит.: Коли появилися, бо казали, що взагалі вас не зачіпали кілька років.

Від.: Советська влада укріпилася уже десь із 23-го року, вже укріпилася.

Тому що в 24-му році вже моему батькові відібрано було права голосу, а після цього мене викинули з школи. П'ять клясів кінчив, і з школи мене викинули як чужого. Батько був назначений, із села було назначено 12 господарів, так називалися закладників, що відповідали за все це, що радянська влада збирала.

Пит.: Значить, якщо повстанці були.

Від.: Якщо щось станеться в селі, то відповідають головою ці 12 господарів. Так що приходилося батькові багато часу не спати, цілу ніч, щоби нічого не сталося, спасати свою голову й своєї родини.

Пит.: А ті комуністи, чи то були місцеві, чи приїжджі переважно?

Від.: Зразу комуністів не було місцевих, бо коли вперше став гетьман Скоропадський, то він потребував німецьке військо, і німецьке військо стояло в нашому селі, то був виданий приказ Скоропадським, що хто грабив економію – вибити. І одного тільки чоловіка забрали і вбили. Але він в тому не винуватий, хоч був і бідний і на нього падало п'ятно, що він, але він того не робив. То тільки настрашка була дана для селян від Скоропадського, від німецького війська.

Пит.: А що народ думав про Скоропадського?

Від.: Нарід думав в той час про Скоропадського не дуже добре, тому що він дав знати людям, що – якби розібрали в поміщиків, то ви мусите й повернути все чисто, або робити як раби в нього, щоб відбудувати поміщикам все те, що розграбили. Але ж не всі люди брали. Наприклад, мені батько мій говорив в той час, що коли стала революція, то поміщики тікали, й люди, ті, що працювали, – поміщики сказали, що це ваше – розберіть, а потім німецька влада прийшла й катувала людей. Цьому люди не довіряли абсолютно гетьману Скоропадському. Бо була в цьому зміна.

Пит.: Оті перші комуністи в вас, ті що перші в вас були в уряді, чи в тому, якої національності були – українці, росіяни?

Від.: Прийшли, перше засіли, звичайно, що росіяни. Потім росіяни більше потягнули за собою жидівського народу.

Пит.: А як це вам денікінці підходили до села?

Від.: Як підходили денікинці до села, то розвідка передала повстанців, щоб вони минули це наше село, бо вони будуть покарані. Але вони не повірили, вони дали ноту, що якщо ви виступите із огнем проти нас, то виріжемо все село. То люди, крім повстанців, люди помагали, мусили помагати ті, що й не були в повстанцях, ніччю помагали їх роззброювати. І їх роззброїли, мало з них хто втік.

Пит.: Обеззброїли?

Від.: Обеззброїли. Вони знають російську мову в перекладі, бо в нас мішана мова.

Пит.: Ні, це нічого, це зрадаговане буде. А так, то коли можна сказати, що в вас завелися свої комуністи, місцеві?

Від.: Місцеві прийшли наприклад в повному стані обладіти вже владу, але вже вони почали організувати в 21-му році. Бо в 21-му році, проти 22-го, в 22-му році стала голодівка, голод невеликий, але був голод. То вже радянська влада потрохи починала обладіти селом і влада брала в свої руки.

Пит.: Чи в вас були комнезами?

Від.: Комнезами повстали в нашому селі після того, коли, коли вже советська влада більше вкріпилася. По-перше, після 23-го року, як вкріпилася радянська влада, вже більше взяла в свої руки, то приєднала до себе жидівство, яке потягнуло багато жертв українського народу. Це жидівство помстилося за те, що царі гнобили жидівство. Не українці, а росіяни, царі. А жидівство помстилося над українським народом. Воно витягало з села до останнього повстанця з кожного села й вбивали, набивали, вже при радянській владі, набивали повні ями, де тільки були пусті. Бо вони всі стали на працю до ЧК. А їхнім верховодом став Фелікс Дзержинський. І через те весь час, коли вони пішли в владу, вони займали скрізь високі пости, і до того дійшло вже в останні часи, що вже казали: «Ви в мішку, тільки зав'язати українців».

Пит.: Я таке чув від людей з Харкова також. А в вас у селі все жили жиди, чи це приїжджали?

Від.: Ні! В нашому селі жило пару родин. До революції жив один жид, але багатий жид, його також, він мав також покоління своє в цьому селі. То він був добрий жид, бо як стала революція, то його перше в селі взяли росіяни, і нашого священика українця. Його вбили, а священика втопили в криниці. Це перше була їхня російська мста за «єдиную, неделимую» в нашім селі. Цей жид, що був у селі, то батько розповідав, як він став, мій батько ставав господарем і всі ставали господарями, то він позичав гроші, або купляв скотину для обробки землі, або будував хати, він купляв ліс, дерево й все чисто для хат. Він не питав – коли віддашиш, тільки записав і брав один тільки процент із того, що ти йому був у борзі. І через те його забили.

Пит.: Чи то була система в тих селах, що брали закладників, чи то тільки Ваше село було таке, задавало клопоту?

Від.: Наприклад у другому селі, де росіяни, то там закладників не було, бо там стояли за «єдиную, неделимую». А передбачалося, що воно видно було, що комунізм іде той самий, бо росіянів закладників не було, росіяни так не гнобили, як українців, а над українцями знущалися. І навіть, крім того, над росіянами так не знущалися. Дзержинський не знущався, як знущався над українцями.

Пит.: А як вибирали закладників?

Від.: Закладників вибирали, це не за моєї пам'яті, бо я ще був малий. Але вибирали закладників із того, хто, наприклад, був дуже схильний до релігії, хто був противник проти советської влади, ну, й хто недолюблював царизму, кому не подобався царизм також.

Пит.: А як?

Від.: Не розумію. До революції правила монархія царизму, отже ж не подобалося, наприклад моєму батькові, багато таких, бо мусили свою землю купляти в царя й платити великі гроші. А це питання ставилося: а що ж я плачу? За своє покоління, то що воно вік робило в рабстві, і коли скасували панщину – земля стала для всіх однаков, а я мушу платити цареві за землю. От через те й те й друге й визначали через те закладників.

Пит.: А як жилося при непові в вас?

Від.: Коли вже хвиля пройшла революції й становилася советська влада, я вже пригадую, я вже почав у школу ходити, в школі почали українське викладати, а до того викладали в школах російську мову. Було тільки виключно молитва на українській мові, а то було все на російській. А вже після революції, то я пішов вже в українську школу, на українській мові. Бо діти, як і батьки – діти, то мішаним говорили в родині, а вже коли я пішов у школу, я почув від учителів інакшу мову, українську мову. Цим самим порушено не тільки, а всіх і селян. Селяни зовсім ожили після цього, бо почули свою рідну мову. Селяни взялися після революції до праці, бо після революції, хоч і відняли землю, власну, але ми не осталися без землі. Наділ, так як всім на двір, на душі – скільки родина з осіб, а потім хто не був, хто хотів працювати, то землі було багато в оренду, земля була вільна, багато не розпреділена, так що оренда коштувала дуже дешево, й люди орендували, так де мій батько й батько моєї жінки.

Пит.: А яку частину Вашого збіжжя мусили віддавати советам ще при непові?

Від.: Уже за моєї пам'яті, як після 23-го року, то вже їздили, коли став в 23-му році голод, недород на Україні, то їздили советські агенти по викачці, по заготівлі хлібу для держави. То в той час ще казився Іванов, то він тільки взнав, де ці агенти по хлібозаготівці, то він їх витягував, розпорював животи і насипав зерном повний живіт, розпорений. Карав цим, щоб не брали для російського народу хліб, щоб весь не забирали хліб з України.

Пит.: Хто був цей Іванов?

Від.: Іванов був монархіст. Він сам учитель. Але в нього ідеї не було основної, основного напрямку приєднатися до української армії, в нього клич був такий, щоб бити білих, поки не побіліють, а червоних, поки не почервоніють. Грабив, пив і вбивав.

Пит.: А він був вороже наставлений до ваших повстанців, чи ні?

Від.: Він не був вороже наставлений до повстанців, але повстанці вороже були наставлені до нього, через що вони йому раніше заповідали, що не являйся туди й туди, бо тебе зловимо. Так що він кругом кружився, але тут, де я знаю, де мені переказували, то він не появлявся. Він знав, що його чекає. Були також другі вояки, як Григор'їв, також банда, другий, ще, ніби, Маруся була така, а ще, ніби, Зелений був, багато їх було. Але їм всім не пощастило, якби з'єдналися в одне, і стояли за одне. Після 23-го, 24-го року, після 22-го року, коли голод пройшов невеликий, але все таки голод, нарід став обсівати землю й став на ноги, села

почали жити ліпше, чим жилось їм до революції. Звичайна річ. Радянська влада мудро-хитра й обманчиво підійшла до селян, що ввела, їй треба було знати, як поставитися до села до непу і як поставитися до села після непу або ж перед непом. То воно ввело неп у 27-му і з 26-го і до 28-го року. Два роки тільки був неп, недовго. Якщо я не помиляюся. Як увели неп і дозволили що культурно сіяти, всю землю обробляти культурно, культурне насіння сіяти, щоб дістати добре зерно й добрий врожай. І село піднялося до тієї степені, що навіть проявилися співи «Ще не вмерла Україна». Ото як побачила радянська влада, що вже далі не можна пускати, бо село і вся Україна стали на ноги, як вони не бували. Значить, її потрібно присікти. І почала неп нищити, увела різні податки, різне все чисто, аж поки не дійшло до розкуркулення, де приїхав на Україну Ворошилов і почав на українських комуністів жати, щоб викачати і знищити селян як клясу. Де й довело, що погнали мільйони на Сибір і запровадили голод. Де й я перебував із 30-го року до 34-го року в Сибірі. Далеко, в північній тайзі.

Коли придивитися до тієї ситуації, до нашого краю, то совети, комуністи зуміли розкласти село, з 27-го року, з 25-го почали до 30-го року вони розклали на категорії селян і це помогло їм зробити й колгоспи, й розкуркулення, і висилки, й великий голод. Бо вони перше взяли – що ти бідняк, ти батрак, ти середняк, а ти куркуль. І зробили ворожнечу сусіда з сусідом, між рідним братом і братом, між синами й батьком. В цьому українські комуністи не придивилися, що роблять росіяни комуністи з сталінською політикою. А помилилися, як Любченко, Скрипник і їм преподібні, що мусили й самі зі собою покінчити життя, бо бачили, до чого допровадили вони нарід, сорокамільйоний нарід згинув, що й до цих пір пройшло вже скільки років після революції й приросту немає. А де дівається прирост? Іде на Сибір, на Сибір і на Сибір.

Інтерв'ю LH16

Костянтин Степовий, народився в селі на 100 дворів на Полтавщині, син заможного селянина, який мав 15 десятин землі й хату, покриту залізом. Усю сім'ю виселили з хати у 1929 р. Оповідач, найстарший із дітей, залишив сім'ю, а батьки й шестеро братів та сестер залишилися в селі. Невдовзі по тому взимку 1930 р. оповідачового батька заслали до Сибіру. [...]

Оповідач закінчив шестимісячні курси для вчителів, і його направили до іншого села в Полтавській області, де він вчив перший клас. [...] Від хати до хати ходили бригади і забирали зерно, щоб забезпечити *план до двору*, який неможливо було виконати. На село прислали чужих, 10-тисячників, 25-тисячників, переважно грузинів. Ці чужі люди не мали зв'язків із місцевими і тому, не вагаючись, відбирали абсолютно все, навіть маленькі мішечки з борошном. Вони розвалювали печі, шукаючи сховану їжу. І майже щодня відбувалися збори. Село поділили на сектори по десять хат кожен для цілей хлібозаготівельної кампанії. Вчителів також примушували переконувати селян, щоб здавали хліб, принаймні присутність учителів мала надати авторитету цим зборам, хоча всі знали, що в людей хліба немає. Люди приходили на ці збори зі спухлими ногами (ознака, що вони голодують). Навесні в оповідачовому класі лишилося зо 10 дітей.

У березні–квітні вчителів і учнів посилали в поле полоти бур'яни. Діти йшли тому, що колгосп пообіцяв їм 100 г хліба і трохи олії за день праці. Оповідач мусив розділити на 30 дітей один буханець хліба і пляшку олії, бо прийшли всі. Він зробив це вранці, адже діти благали його, але змогли працювати лише якусь годину, бо були дуже слабкі. Вони приходили три чи чотири рази, а потім припинили ходити.

За іншої нагоди оповідача послали на сусідній хутір; він увійшов до однієї хати, де молода дівчина щось робила, а за її спиною лежали мертві батьки і дитина. У тому селі він бачив кілька мертвих тіл, добре розумів, що трапилося. Їздила бригада, підбирала тіла на воза, щоб потім скинути в ями або канали.

Оповідач отримував місячний пайок (різновид платні), що спершу складався з 16 кг хліба на нього і 8 кг на його дружину; пізніше зменшили до 12 кг хліба на двоє, 200 г цукру і 76 рублів, за які можна було купити глечик молока. Час від часу він також діставав конину в колгоспі. [...] Оповідачовій дружині також інколи вдавалося дістати буряка чи картоплі в місті.

В колгоспах люди були надто слабкі, щоб працювати, і багато з них померли, позаяк у них так само забрали зерно; грузини не робили різниці між колгоспниками і незалежниками під час реквізицій. Голод «було спеціально зроблено владою, лише щоб покарати українську націю, а навіть знищити її дотла. Можливо, це за те, що в свій час українці спротивлялися радянській владі». Він також заявляє, що «в Росії голоду не було», і додає, що знає це від знайомого, який у той час туди їздив. Лише на Кубані також був голод.

У відповідь на спеціальні запитання оповідач подає інформацію, чому люди пішли за більшовиками, про 20-ті роки, комнезами, донощиків на селі, торгсин, а також пізніші події. У його рідному селі не було добровільного колгоспу, аж до кампанії прискореної колективізації. Оповідач засуджує націонал-комуністів, бо вони збудували радянську систему, про яку він нічого доброго сказати не може.

Наприкінці інтерв'ю згадує закон від 7 серпня 1932 р. «Про захист соціалістичної власності», який вводив смертну кару за крадіжку колгоспної власності, у тому числі харчів.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Константин Степовий. Народжений в одному селі на Полтавщині. Син заможного селянина, який мав якихось до 15-ти гектарів землі, хату під залізом – що найбільше більшовики не любили. Бо вони любили селянські хатки – де є бідність. Ну, а я в родині заможного – то в революцію підлягали, власне батьки підлягали репресіям. І це воно тяглося довший час. А в 1929 році було всю родину викинуто з хати, а я – як старший вийшов з дому. А родина осталася: батько, шестеро дітей і мати лишилася в селі. Взимку 30-го року батька було забрано і вислано на Сибір. А родина осталася в чужій хатинці, де можна було тільки повернутися, і бідувала без батька. Правда, одна старша сестра була, й з допомогою сестри вони жили. Але й та в скорому часі виїхала на Донбас, отже, мати осталася сама. 31-й рік був у тяжких умовах, ну, й 32-й рік! А вже восени 32-го року родина пережила найбільші труднощі. І в кінці – голод, який забрав зі собою двох найменших моїх сестер, які жили з матір'ю. Одній п'ять років, а другій два роки – які померли від виснаження й голоду. Питається мене: то я, пройшовши вже подалі від дому, устроївшися на працю і пройшовши шестимісячні курси вчителів – був посланий відділом освіти до одного села на Полтавщині, учителювати. З приїздом на село, мені було доручено першу класу учнів – якихсь, здається мені, 32-е, 35-ро дітей. Все йшло, нібито на початку, так як слід. Хоч гасла, які виставлялися тоді скрізь, – по вулицях писалося крейдою й тому подібне: «Боротьба за хліб, боротьба за соціалізм». Казалося, що щось мусить бути. І дійсно, в скорому часі це настало. Діти стали відвідувати школу рідше, приходити розбуті, роздягнені. Приносили зі собою якісь такі – не то, не хліб: бурячки чи картоплини й тому подібне. І мусили жититися тим, чим у них було. А чому так сталося – бо перед тим уже, як я приїхав, то вже різні бригади ходили на чолі зі своїми комуністами – хоч їх і було мало – і комсомольцями. І забирали в людей. Спочатку доводивши хліб – план до двору. Але його виконати було неможливо. То почали тоді той хліб забирати в людей силою. І то ще на початку не так було зле. Але коли прислали чужих, чужий елемент – так званих 10-тисячників, чи 25-тисячників, які абсолютно не вважали. Причому, вони чужинці, були грузини здебільшого. Чужинці, які не рахувалися з селянством і в селян забирали все – що тільки було їстівне. Забиралися навіть торбинки, в яких було якесь зерно й тому подібне. Забиралися, не кажучи вже за хліб, – рилися скрізь. Розвалювали печі, забираючи цей весь хліб. І майже кожного дня скликалися збори. У десь, такі побудовані було, розділені так – «десятихатки». І по десятих хатах збиралися кожного дня збори, знову ж таки – за здачу того хліба. Нас, учителів, також не один раз викликали на ці збори і заставляли, щоб говорили також, щоб люди здавали хліб. Знаючи свідомо, що в людей хліба немає! Ну, й таким чином уже зимою вже було повне спустошення села. Значить, люди ходили, ледве ходили з пухлими ногами, особливо жінки. Бо бідні, за те, що обідрані, – то вони взагалі нічого не мали, бо не було в магазинах, не продавалося нічого, ні одягу, нічого. Тільки домашня праця – як полотно, як то називалося. Домашньої праці робили все і це надівали і вдень, і в будній день. А свят взагалі не

було, бо радянська влада свят не визнавала. Вони працювали цілий тиждень. А коли якийсь день був вільний – то не була неділя, а був якийсь день інакший. Отже, в школі вчіння зменшувалося. І не дивлячися на те, що приймалися різні міри до тих селян, яких діти не ходили до школи – це нічого не допомагало. Ні штраф, нічого! Бо коли людям не було чого їсти, то людина не могла ні пускати, ні діти не могли відвідувати школи. Бо не було, не було жодної можливості. Отже, коли настала весна, уже настала весна – то дітей вже зменшилося було до дуже невеликої кількості. Якихсь з 32-ох осіб оставалося щось до десятки дітей. Які також приходили в такому стані, недоживленому стані, що було тяжко на них дивитися. І в кінці кінців все – учіння це мусило припинитися, бо не було кого вчити. І нас, учителів, уже тоді почали й дітей деяких заставляти йти в поле на прополку ярини. Це було приблизно якийсь уже березень, квітень місяць. І ми, мені приходилося ходити з дітьми. Але то тільки було два рази, де я пішов. І то діти приходили тільки через те, що колгосп обіцяв дати по 100 грам хліба. І вони приходили, але то не велика кількість. Бо вже більша частина їх уже не в силах була ходити. Отже, з тим хлібом і невеличка така пляшечка олії – нас якихсь 30-ро дітей і я, як учитель ішов у поле на прополку. Ну й там тоді окремо, я не хочу описати епізоди, які там були.

Пит.: Якцо можете, то прошу.

Від.: Бо там так: коли ми прийшли в поле, то зразу діти, побачивши хліб у мене в руках, зразу накинулися й: «Пане вчителю (справді не пане, а вони називали по імені і по батькові), дайте нам зразу хлібу, а потім ми будемо працювати!»

Я погодився на це – дали весь цей хліб. А хліб був – одна буханка і пляшка олії. І це все було на 30 осіб. Отже, треба було розділити цей хліб на всіх 30-х осіб і дати їм. Вони дуже були, ті діти, голодні й вони були дуже раді. Але коли прийшлося працювати на прополці, я їх поставив рядками, бо то була така справа, що вони не могли! Вони попрацювали одну годину й то ськ-так. Одні йшли, більш сильніші йшли, нібито на прополку й робили. А слабші вже взагалі не могли. І так ми поробили тільки годину, чи дві, й на тому скінчилося й мусили повертати додому. Причому частина навіть не могла сама йти, й треба було викликати підводу, щоб дітей можна було довести додому. І це було, тьглося два, три чи чотири рази. В кінці кінців вже на п'ятий чи на четвертий раз уже ніхто не приходив, бо вже сил у них не хватало. І вони вже зовсім, ця справа припинилася. Було мене послано на перевірку, власне на перевірку, виявлення дітей шкільного росту в один з хуторів. Коли я пішов туди, то там я побачив найжахливішу картину. Там я зайшов у одну хату. То там так: донька старша, прізвище Пархоменко. Донька старша ще ськ-так працювала, там щось вешталася по хаті. А одна дитина й батьки лежали вже. Причому вже двоє з них було мертвих, а одне ще так – ворушилося. Потім заходив – таке саме положення було й ще в інших хатах. Так що з тих взяти на облік можливо – я тільки взяв так більш-менш, що можна було подумати, що вони ще будуть живі, виживуть, – взяв на облік вісім осіб. В той час коли на тому хуторі можна було сподіватися дітей більше, коли б вони були вижили. В селі я тільки бачив пару осіб – які були, лежали мертві під тином. Виснажені, голодні, вже не живі. Але здебільшого це були випадки, що я хоч сам не бачив, але добре знаю, що люди навесну, деякі йшли – так як Лаврик і Вдокія. Як ще йшли в поле – там, де було старе картоплиння – шукати

собі хоч гнилої картоплі, щоб цим самим віджитися. І там було, пригадую (хоч сам я не бачив), ці дві особи були, над тими кописьками. Так вони й осталися! І що? Приходилося забирати з колгоспу підводу, забирати їх, вивозити. Але таких випадків зараз мені дуже тяжко згадати. Але знаю, що дуже багато їх було. Що заїжджали по хатах бригади, і не бригади власне – а підвода. Бригад не можна назвати, бо то одна підвода заїжджала, а може дві. Заїжджали по хатах і підбирали мертвих людей, дітей, і тому подібне. Куди їх вивозилося? Факт той, що ні цвинтаря не було, нічого. Вивозилося десь у відповідні ями чи канами, й то прикривали. Легко прикривали і тому подібне. Так що навесну можна було чути сморід і так далі. Отже, було багато випадків, що люди, залишаючи свою родину, й жінки, чи там живі ще діти – ішли ніби-то на заробітки. Десь, кудись – десь придбати собі кусок хлібу. Але це, таких щасливців, які поверталися назад, було мало. Бо вони як відходили десь – вони назад не поверталися й цієї родини залишалися самі напризволяще і на певну смерть від недоживлення й голоду.

Скажу трохи про себе. Я перший рік пішов туди вчителювати, маючи дружину й однолітню доньку. Нам давалося 16 кілограм хлібу на мене й 8 кілограм на жінку – це на початок. Пізніше це зменшилося нам, і стали давати по 12 кілограм і 76 карбованців грошей (за яких можна було купити тільки якийсь глечик молока) і 200 грам цукру. То все те, що ми могли отримати. При такому, пайка була для мене (як перший раз учителює), було дуже й дуже тяжко. Бо ті, які вчителі жили там, то вони мали щось – якийсь огорог чи щось. То вони там могли менш-більш прожити. А так як для мене – перший рік і за тим пайком – мені жити було тяжко. І мені приходилося не раз стояти в колгоспі за якимсь куском дохлої конини, кінського м'яса. Бо треба сказати, що в той час не тільки люди мерли з голоду, а й худоба гинула від того, що все сіно, навіть соломі забиралося. Забирала держава, і не знаю, чи до війська, чи що. Так що там було й ото приходило багато людей, які спасалися тим, що яка кобила чи коняка якась здохне. Вони тоді розтягали, як тільки можна. Отже й мені також, як радянському вчителю, приходилося стояти за цим. Власне, старатися дістати собі такого м'яса, бо вижити за тим пайком для мене було тяжко. Крім того, дружина приходила, бо дружина ходила десь далі – до міста і десь, за щось вимінювала якесь щось істивне: навіть так, як буряк чи картопля і тому подібне. Наприклад в колгоспі люди працювали, але працювали дуже мало. Так як колгоспники не могли витримати. Бо колгосп хоч і варив харчі для них – то вони були дуже й дуже такі бідні. Що там на якийсь 20-відерний котел кидалося фунт чи два пшона чи що. То це була майже сама вода. Над цим їдженням також колгоспники жити не могли. Я хочу, до речі, сказати, що хліб забирався й в самих колгоспників. До речі, рівно ж треба сказати, що вже в цей час – в 33-му році навесні, вже майже одноосібних господарств не було. Бо майже вони всі вже були введені в колгосп. Так що голод застав не тільки самих одноосібників, але він застав так само й колгоспників. Бо держава – ті самі грузини чи ті самі ті – забирала хліб, не дивлячися на те, що колгосп. Чи то колгоспник, чи був він не в колгоспі – не дивилися на те. І всі ці передбачення, пишеться в пресі – не знаю, як там буде в книжках написано – про те, що був голод, був застосований для того, щоб загнати людей до колгоспу – це є цілком неправда. Бо колгоспом майже були вже охвачені люди, а голод йшов і шалів. А колгоспники в колгоспах

нічого не мали і вмирали з голоду. Так що ті твердження, що людей було загнано в колгосп, що для того зробився голод, для того, щоб людей загнати до колгоспу, то не відповідає факту, правді. Отже, то було спеціально зроблено владою, лише щоб покарати українську націю, а навіть знищити її дотла. Можливо, це за те, що в свій час українці спротивлялися радянській владі. Якщо, оце такі випадки були. Отже, це просто був застосований геноцид цей – з метою, з ціллю, щоб підбити, а то так зовсім знищити українську субстанцію, українську націю.

Пит.: А скільки було членів Вашої родини?

Від.: Дев'ять.

Пит.: Дев'ять всього. З тих – то дві сестри згинуло?

Від.: Тоді сім осталося.

Пит.: Чи Ваш батько або ще хтось з родини брав участь в громадянській війні? По тій чи другій стороні?

Від.: Я не можу Вам ствердити, бо так довший час так все складалося, що часи ці, в яких я ріс, в яких я виховувався, були такі, що в мене навіть не була можливість довідатися, з якого роду походять батьки. Бо на все це треба – при мирних умовах я міг би це все довідатися, значить і таким чином. А то часи були все такі, що тільки нажимали на мою родину. Але в селі було таких родин понад 100. Так що не тільки моя одна родина. Бо родина не підлягала – вони вважали за куркулів, звичайна річ. А це здебільшого тільки через те, що батько мав хату, покриту залізом. І що їм треба було таких помешкань і для колгоспу і т. д. Значить, то вони то старалися то забрати для користування своїх канцелярій чи щось таке. Отже, сказати, чи батько в тому, в громадянській війні – участі не брав. А в році 49-му, як він мав 49 років – його було забрано на Сибір. Він всього 49 років мав і залишився.

Пит.: Яка частина населення села підтримувала большевиків, з початку – так сказати?

Від.: Бачите, яке гасло кинули були більшовики: «Хліб селянам, а фабрики робітникам!»

Воно до деякої міри було захоплює, й велика частина пішла за ними. Тобто за тими гаслами, які було кинуто. Але пізніше й тут же – особливо сільське шумовиння. Тобто такі, які взагалі мало коли працювали. І чимало, з класу бідного населення, вони пішли, безперечно, в так звані комнезами. І старалися від тих людей, які мали десь деяке майно й худобу – їм забрати і використати його для себе. Отже таке, таких було я б сказав – було досить багато. І організація комнезаму, вона мала свій вплив. І вони здебільшого були господарями всього села й ввесь час забирався в людей. Спочатку в тих, ну, куркулів. А потім навіть у тих, які мали по дві корови – то забирався корова. І спеціально вони цим користувалися. Тим більше, вони, забираючи цю худобу від них, нібито для себе, але не знаючи, як з нею поводитися, і не знаючи, як взагалі господарювати, – то вони цю худобу за якийсь місяць-два різали й їли. Бо вони до господарства не надавалися. Таких людей було багато на початку. Але пізніше, то там уже всі побачили, що це. Тим більше, як стали організовуватися колгоспи – то туди йшла зовсім мала кількість людей. Мала кількість, бо люди – те, що вже мали в себе, вони не хотіли здавати для держави й іти десь заробляти. Так що тоді вже було далеко-далеко менше тих людей, які піддержували радянську владу. І дійшло, я б сказав, в кінці кінців до того, що ті, які

боролися за радянську владу в свій час, в часи революції – вони пішли навіть проти того! Було і за. І коли залишилася – дуже й дуже невелика частина.

Пит.: В 20-х роках, з яких людей складався партійний урядовий апарат в селі – з місцевих чи з приїжджих?

Від.: В партії?

Пит.: Це про партійний апарат, про уряд в селі.

Від.: О, з початку: партії взагалі як такої – партії, то її ніхто не знав і не бачив, на початку. Але пізніше вже організувалися і так звані ті, з тих – бо були партизанські загони. З часом, коли в 20-х роках уже будувалися радянська влада, то тоді вже організовано було. В деяких більших селах були організовані партійні осередки, в яких нараховувалася дуже невелика кількість людей. І вони склалися з найбільш прошарків населення. Але, дуже мало їх було. Пізніше вже стало більше. Але й на сьогоднішній день, я б сказав, що їх тяжко, правда – бути відірваним стільки років – то не знаєш, як там є.

Пит.: Чи прислали людей, щоб управляти селом?

Від.: На селі сільрада, нібито, вибиралися свої, самі своїми. Сільрада, голову сільради. Причому вибиралися на початку таких з різних людей. Були середняки, були бідняки – але були свої. Пізніше це було зауважено, що почали присилати, – для скріплення влади прислали якогось представника. Він же той представник і був якраз наглядцем і за головою сільради, і за тими, які дотримувалися вказівок партії й які діяли так, як вони хотіли. І тут уже місцевий голова сільради, навіть хоч би й був який добрий, – він нічого не міг діяти. Бо над його головою стояла вища особа. Причому – здебільшого із чужих, яка керувала всією справою. Це на селі. Що до району, то треба сказати відверто – що на районі на великих постах виключно було, були росіяни. Голова райвиконкому був росіянин, якщо не жид. А партійний комітет був, складався виключно з жидів або з іншої національності. Так само директором НКВД був жид, якщо не росіянин. Але росіянів я навіть мало знав. Вони звичайно керували всією роботою на районі. А з району вже надсилося то все до сіл. А в селах уже хоч і були свої, але мусили підпорядковуватися району і виконувати те, яке ті завдання, які були дано зверху.

Пит.: Чи в селі було багато донощиків і сексотів?

Від.: Так. Отже, була справа так: для того, аби якогось заможного чоловіка чи то куркуля, чи навіть середняка, який мав землю (більше землі чи кращий маєток!), що треба було його видалити, – то підшукували людей, які казали на суді зовсім неправдиві речі. Що він сякий-такий – чого фактично не було. І на підставі цих свідчень, тобто донощиків – людину відправлялося спочатку в район, а пізніше на висилку, або, може, на знищення. Або багато таких було, так що навіть і можливо розстрілювалося десь, знищувалося десь в'язницях того чи іншого міста. Отже, було – підшукувалося людей. І люди, їх було таких донощиків мало, але вони були. Бо їм держава напевно (це так і мої кажуть приятелі) – їх держава напевно підтримувала матеріально. Бо інакше не може бути. Бо мені навіть приходилося бути не на одному суді, а навіть на суді мого батька, власне. Спочатку були судили, дали три роки – а потім взяли на висилку. Що свідки були видумані й свідчення яких були зовсім не правдиві. Так що такі люди були. Але їх було зовсім не багато.

Пит.: Чи можете дещо описати суд над Вашим батьком?

Від.: То було приблизно в 28-му чи в 29-му році. Це потягли. І спочатку йому дали три роки за невиконання пляну хлібозаготівки. Йому були дані три роки. Але ці три роки, тоді його випустили. Не випустили, я зараз навіть не пригадую, як воно сталося – що батько вже був вдома, а потім його через пару місяців забрали знову. Цього я Вам навіть не можу сказати – як же воно було? А батька судили, судили.

Пит.: Це в селі?

Від.: Так, в селі, в селі. В районі його судили. Момент, сам момент.

Пит.: Чи в вас був добровільний колгосп до колективізації? Комуна, чи була?

Від.: Не було.

Пит.: А які накладали податки на Вашу родину при непові?

Від.: При непові, отже неп був в якому? 24-й рік, здається, неп був.

Податки накладалися невеликі: як грошеві, так само й хлібопоставка. Такі, що їх не можна було виконати. І не тільки на мого батька, але взагалі на всіх селян – тим більше на заможніших селян накладалося податки так, що їх виконати неможливо. Спочатку були менші, але пізніше – якщо ти виконаєш, то докладалося знова. Таким чином – дійшло до того, що забирався хліб. Бо треба було виконати державний плян. Накладався на хліб і який не можна було виконати. Врешті мусили творити бригади, які ходили й забирали в усіх хліб – для того, аби виконати хлібопоставки. Але її ніколи не можна було виконати і через те стався голод по всій країні. Та то ж було зроблено спеціально, значить з певною метою – для того, аби обездолити українську націю.

Пит.: Чи в той час люди думали, що в Росії голод?

Від.: Ні. В Росії голоду не було. Бо в нас є одна людина, яка, між іншим, мені так нібито так говорила: свідчила, що вона, переїжджаючи із свого села до чоловіка, який був у Росії, то переїхавши кордон вона зразу помітила велику різницю між Україною і Росією. Там все було. Аби тільки були гроші, усе можна було купити. Але грошей тих в українців не було. І вони також там на російській території – теж жебрачили. І хто, що міг дістати. Але справа була тяжка, бо на кордонах перевірялося. І хоч ти дещо дістанеш і будеш везти назад – все відбиралося. І не можна було, щоб міг ти дістати десь з Росії, привезти собі якийсь кусочок чи хлібину, чи що – не можна було! Бо його, його в дорозі відбиралося. Відбиралося, й ти не мав права везти родині того куска хліба, якщо б кому й приходилося дістати. В Росії голоду – вона ствердила, що в Росії (а ми знали всі й історія знає), що ніякого голоду в Росії не було. Тільки був голод на Україні, на Кубані – тут у східних, у південних областях України. На Кавказі здається частково був теж голод. Ну, й Кубань.

Пит.: Чи хто-небудь із селян цікавився політикою? Чи читав пресу республіканську? Чи це доходило?

Від.: Ні. До села це не доходило. До села доходило те, що за кордоном люди вмирають з голоду, а в нас тут життя йде повним шляхом!

В той час, коли люди мерли по хатах, скрізь і в полі, на полях, в містах і тому подібне! А в цей час із того – по радію передавали пісні: «Хороша страна моя родная» або такі пісні як: «Жить стало лучше, жить стало веселее» і т. д. Так що селяни нібито мусили вірити в те, що передає радію – державне радію. В той час, як дійсність була та – що люди тися-

чами кожного дня вмирали з голоду. І люди не могли. І преса, коли преса виходила, як «Известия» чи «Правда» виходила. І може дехто на село її й виписував чи читав, то тільки були партійні, які були віддані партії, читали. Але в тій пресі ніде не було висвітлено ні жодною статтею, ні жодним словом про те, що на Україні є – шаліє голод і тому подібне, й т. д. Інша справа в містах. У містах, бачите, така була справа: бо робітники, будем говорити відверто – жили не так то добре. Вони мали пайок. Але вони з голоду не вмирали. А тільки вмирали в містах – в містах вмирали селяни, які йшли зі села. Ішли добувати собі якийсь кусок хліба – становитися в чергу й тому подібне. Не витримували й вмирали. І так можна було бачити в містах Києві, Харкові і т. д. Маси, маси людей оцих там знайти – голодних дітей і старших жінок і тому подібне.

Пит.: Чи був збройний спротив колективізації в вас? Чи взагалі якийсь спротив?

Від.: В нашій місцевості, щоб проти колективізації – такого не було. Навпаки, були випадки, що люди заможні бачили про те, що вони не уникнуть, що в них заберуть, – старалися ввійти в колгосп навіть. Але колгосп їх навіть коли й приймав, то пізніше їх викидали. Підшивали якісь їм справи і т. д. І не цікавилися, щоби то забрати, – але щоб в колгосп їхне майно. Але самих їх не з охотою приймалися. І щоб спротив колективізації, то в моїй місцевості не було – щоб якийсь, десь виступали, або щось подібне. Не знаю, можливо, що десь були спротиви колективізації. Ні, жодного випадку я в ближчих селах, я не чув і не можу Вам казати.

Пит.: Чи можете дещо описати, як відбувалася сама колективізація в вас? Описати ці мітінги?

Від.: Я б сказав, так добре я не пригадую. Але до деякої міри знаю, що то було проголошено державою про колективізацію. І хоч скликалися мітінги, але все з тим, щоб переконати людину – чи того, чи іншого селянина, – що в колгоспі буде ліпше. Але перед ним стояло питання: якщо ти йдеш в колгосп, то ти мусиш привести зі собою й коровчину, й конячину й все чисто здати в колгосп. Так що хоч вони й казали, що буде ліпше жити, то населення цьому не вірило й в колгоспи не йшло на початку. А потім, коли почали приміняти інші мети, то вони вже силою мусили йти в той колгосп. Працювати чи лежати – тяжко сказати – чого. Факт той, що колгоспи були зорганізовані. І вже майже, вже в кінці 32-го року, вже майже загнано. То було не добровільно, а то було силою їх позагонено в колгоспи, щоб створити таку систему господарювання. Але в колгоспі давалося скільки? Уявіть собі: 100 грам хліба на цілий трудовень! Та то було ж 100 грам хліба – ти тільки можеш наїстися один раз! Але тобі робити треба цілий день за нього. То було щось навіть не до подумання, щоб так оплачувався труд того самого колгоспника. І через те й колгоспники гинули.

Пит.: Що можете сказати про національність тих всіх агітаторів, що колективізацію пропагували й робили?

Від.: Про колективізацію. То ж знову йшло від району – там, де засідали ті партійці, де засідали ці, які фактично були прислані з інших національностей. Української національності тільки були, може, по селах – ті голови колгоспів, і то не скрізь. Ці голови сільрад, то, може, були місцеві. А район – це об'єднував якихсь 20-25 сільських рад. Але там уже в районі, то були вже довірені особи, уже комуністичної партії, які отримували

накази від вищестоящих обласних комітетів. А потім від самого Сталіна чи від самого Леніна, чи чорт його знає від кого там вони – від тих таких партійних органів отримували. І вони то мусили під тиском виконувати ті завдання. Хоч може й були такі, що не співчували цьому. Бо знали, що це є неможливо – так виконувати й так нищити український нарід. Але більшість із них це робили – йшло на поводку партії й дотримувалися цих всіх наказів. Я знаю в селі тому, де я вчителював, було два чи три партійці. В той час як були бригади, то були бригади невеликі – якісь по 10, чи що. Але вони під наглядом уже присланого представника з району робили всякі насильства й тому подібне. Чи вони хотіли б навіть, чи не хотіли б – але вони це робили й були. Дарма, що це були українці, але частина з них була. Спасаячи, інакше кажучи, спасаючи своє життя, – мусили так. Знаю, був один гончар у тому селі. І він був активний. Мусієнко прізвище. І вони активно допомагали радянській владі. Але дійшло в кінці кінців на весну 33-го року до того, що до них самих прийшов цей уповноважений. І забрав у цих самих, які допомагали, – забрали це саме.

Ну, і забрали в них все майно. А вони ж на початку нібито радянській владі допомагали, але представник побачив, що ти допомагаєш – але в тебе є, так? І ти давай сюди своє! Так що такі речі. Там були так, що не можна було довірити ніде, нікому, нічого! Навіть чи син батькові, батько синові – довірити нічого не міг. Бо були багато випадків таких – що навіть син докладав. Як ось там, то Пастушків наприклад прізвище, який сказав. Пішов до влади і сказав, що: «Мій батько на полі заховав то, мішок хліба».

Ну і його було арештовано і було заслано на Сибір, того батька. Так що дуже було. Така система, так було все побудовано, що один другому не довіряв. Чи то сусід, не кажучи вже про сусідів чи щось. А навіть в родині один одного боявся.

Ну, що Ви власне ще хотіли б?

Пит.: Чи Вашу матір коли-небудь прийняли до колгоспу, чи вона залишилася так?

Від.: Ні, ні. Бачите, коли старша сестра поїхала в Донбас, після того як я вже в 29-му році виїхав. Коли старша сестра поїхала в Донбас, вона там устроїлася. І коли до неї в Донбасі дійшли чутки про те, що дві сестри померли й що мати лежить також – її мама лежить – а брат також не міг дати ради, бо мав тоді тільки якихсь 13 років. То сестра довідавшись – власне моя сестра, а мамина донька довідалася про те – то вона якнайскорше поспішила до мами. І якимсь шляхом їй удалося приїхати й привезти зі собою пару оселедців і хлібу. І коли вона зайшла до хати, мати впізнала свою доньку. Вона зразу накинулася на неї: «Що ти привезла?» (Плаче.)

А вона вже була пухла, мама.

«Що ти привезла?»

Ну, та сказала так і так: «Я привезла. Почула, що ти в такому стані – я привезла те то й те то».

«Давай».

І зразу давай їй те, що вона привезла. Донька почала давати потрошки. То вона накинулася на неї: «Давай мені наїстися!»

А та не дала, не дає. Каже, що: «Я знаю, що коли ти наїсишся, ти зараз умреш від того».

То не можна голодній людині дати їй наїстися досхочу. Ну, й нарешті таки якось їй удалося переконати. І вона й донька все ж таки матір спасла. Так що в колгоспі мама не була. Мені то вже тяжко, бо я не був. Зараз мені дуже тяжко сказати, яким чином вона й коли це було. Але бували випадки, що – то потягом чи що – вона забрала маму зі собою в Донбас. І мама спаслася таким чином. Але то було дійсно. Коли розказував мені брат цей випадок, то вуха в'янули. І він у тому – він народився в 1919-му році. І коли його взяли в армію, він мусив повернутися в 41-му році. Восени мусив повернутися. А тут в 41-му почалася війна й він загинув. Знаю, що мама уже була на Донбасі.

Пит.: А чи вам, вчителям, говорили про політику? Чому це все так виглядає, чому це так діється – як був голод?

Від.: Про це не говорили і про це навіть не було кому говорити. Бо то є наказ. Нас тільки використовували для того, щоб нас перевиховували. Щоб ми вчителі на тих «десятихатках» – де вони були в селі – приходили. Мусили прийти й то майже точно. Як би ти не хотів, а заставляли йти на ті зборища. І на зборище, яке відбувалося по три рази на день! І от говорили ті самі представники, те саме говорили: «Давай! І хліб, і хліб, і хліб! Виконання державі планів» і т. д.

І то селян заставляли по два рази приходити на ці «десятихатки» й говорити це саме. Але це в кінці кінців нічого не дало, бо й не могло дати. Бо вже в людей було позабирано все чисто. І як ти можеш виконати той плян, коли того «пляну» не було. Так що нас втягували, використовували нас, вчителів, на це. Не дивлячись на те, що я сам, між іншим, треба сказати, що я лежав пухлий теж від голоду – пухлий, значить набряклий лежав. Але все ж таки, завдяки дружині – яка все-таки старалася спасти, то мені прийшлося б. А то був б великий сором для радянської держави. Хоч вони сорому не мають, що вчителі й гинули від голоду. Але в мене становище було, що ледве можна було втриматися. Навіть був такий випадок, що я лазив горобців драти, аби можна було скористати що-небудь і підживитися. І то селянські стріхи мали багато таких пташок, які заводилися там і тому подібне. Ну, що я можу ще Вам сказати?

Пит.: Які штрафи накладали на тих батьків, яких діти не ходили до школи?

Від.: Накладалися грошеві штрафи – 10 карбованців на початку. Але то все нічого не давало штрафувати батьків. Може, на початку деякі батьки й виконували. Але далі, то все-таки був хаос, який заіснував в цей момент, коли люди вмирили з голоду. То не могла ні сільрада нічого зробити, ні район в таких обставинах, що зробилося. Я не пригадую, що в мене тут було.

Пит.: Як було з церквою в Вашому рідному селі?

Від.: В моєму рідному селі було двоє церков. Але вони були, одна була закрита в скорому часі. А друга, нова побудована й була закрита в скорому часі. Але стара ще йснувала трошки довший час. Але вже в часи колективізації, вже в 30-х роках – вже церкви не було. Ви знаєте, що радянська влада – то є атеїстична влада, яка ніколи ні церкви, ні Бога не визнавала. І вона на кожному кроці переслідувала. І я зараз, навіть, коли читаю в пресі про те, що хтось десь їздить як турист, чи ще хтось їде на Україну на відвідування й каже, що релігія є вільна і кожний може молитися і т. д., – я не вірю в це. Бо я знаю, як було побудовно, – як руйнувалися всі церкви, розвалювалися, хрести і т. д. То я ніколи не повірю тим людям, які це кажуть. Можливо, що для того, аби дати

обличчя, що мов – дивіться, то, може, десь, в якійсь церкві й то в місті, може, часом на Різдво чи на Великдень скупчується велика маса людей. Але все рівно, то атеїсти. Але все рівно, тих людей, що вірять в Бога, переслідують. Переслідували спочатку й до цього часу. Поки існує радянська влада, з нами не будуть рахуватися. Так що церкви були позамикані скрізь. В цьому селі, де я вчителював, була зсипка. Церква була – зсипався хліб. Так що від довшого вже часу в нашій церкві, в час голоду вже церква була замкнена. Вже церков не було ніяких ніде, навіть й не чув. Поблизько моєї місцевості я цього не чув, щоб десь якийсь обряд – церковний обряд був виконаний. Не було. Та взагалі священиків не було. Пам'ятаю ще вдома, в своєму селі, що священик був. Багато то, багатодітний. Але то вже, то його вже, здається, так в 20-х роках його вже зліквідували, і не знаю, де, де він дівся. І його десь, чи забрали, чи я вже не знаю, як далі. То з самого початку взагалі радянська влада не рахувалася. Можливо, що це там було десь 25-го, або 26-го року.

Пит.: Чи в районі був торгсин під час голоду?

Від.: Був універмаг. В районі не було. Було в місті – торгсин. В районі не було. (О, то в місті, то не там.) У районі не міг бути. Бо хто міг в торгсині купляти речі? Перш за все – ще на початку революції, вже й після революції – всіх заможних селян заставили здати срібло й золото, яке там не було. Бо всю чужу валюту – та ніхто там не мав валюту чужинецької. А в торгсині можна тільки було купляти за золото й за чужинецьку валюту. То в районі нашому такого торгсину не було й не могло бути. Бо там у нас не було з чого. А коли в кого було – якась п'ятка чи десятка золота – то в них викачали. Силою «ради» позабирали в тих людей, в яких нібито мало бути. І ніяких торгсинів в районі не було. В містах був торгсин. І то не знаю, хто там використав, міг використати це все.

Пит.: А що можете сказати про ціни на хліб і на інші харчі?

Від.: О, я знаю, платилося за центнер хліба, коли навіть колгосп і здавав чи хтось і здавав державі, – платилася зовсім мінімальна ціна. Я не знаю, чи то шість карбованців. Держава платила колгоспам чи тим, яким здавали хліб, – дуже і дуже низьку ціну. А продавали вже зерно, переробляючи на хліб, продавала по півтора карбованця за кілограм. Наскільки могла держава – експлуатувала, чи якби визискувала з людей оце ті гроші за хліб. В сотки, в сотки – а може й більше разів. Купляла хліб дуже дешево – зерно. А переробляючи на хліб – продавала дуже дорого. І то той хліб не можна було купити кожному, хто хотів, бо в селах наприклад не продавався хліб. Через те й люди гинули. В селах не було, та де! В селах забирали, все до останку забирали. А в містах, то там продавався хліб. Але також не кожному можна було в черзі стати. І може тисячі людей. Десь у одній крамниці з'явився хліб, можна було купити. Так що то такі ціни були на хліб. Дуже дешево платили за зерно – держава, але дуже дорого брала за кілограм хліба.

Пит.: Чи Вам відомо, де діли хліб, що брали з Вашої околиці?

Від.: Я знаю, що з нашої місцевості вивозили хліб на станцію. І там на станції він сотками тон лежав під голим небом, під дощем і все. Але звичайна річ – він забирався, кудись вивозився. Але велика кількість і гинула. Бо не було чим відтранспортувати. І той хліб гинув, а селяни – люди мерли з голоду. І наприклад була Петрівка станція. Це там

лежали, там хліб. Там Венеславка, це які там були станції куди вивозився хліб. Це околиця Гадяча.

Пит.: Чи люди в той час говорили, чи взагалі думали – чому це діється? Як люди думали?

Від.: Бачите, то така справа. Люди були так: ті, які боролися за радянську справу, то ті підтримували й мріяли про те, що їм буде ліпше. Ну, я ж кажу гасла ті, які були кинуті людям, були заманчиві – були такі, що заманювали їх. Ну, й вони вірили в це і хоч пізніше були переконані, що це було зроблено просто з певною ціллю, щоб обдурити людей. Щоб пішли і підтримували радянську владу й т. д. І тому подібне.

Пит.: А про сам голод, то як думали?

Від.: Тяжко мені сказати, як хто думав. Бо то були випадки. Факт той, що вже було це помітно з 29-го року, що це голод. Бо вже коли тобі почали накладати великі податки, коли почали людей зсилати – то вже тоді розпочався голод. І в кого які думки були, тяжко сказати. Як вони думали – чи це є спеціально? Але більшість людей думала напевно, що це робиться з метою, щоб покарати український нарід. І, що це праця не ким-небудь, а тільки Москвою. Бо Москва насаджувала по районах своїх тих посіпак, своїх урядовців – які, безперечно, з українцями менше всього рахувалися. Ну й то так з цим голодом. А щоб думали, з якою ціллю ці люди, чи думали люди, з якою ціллю цей голод робиться, – тяжко. Можливо, різні думки були, думки були. Та й зараз можна прочитати в пресі, що мов голод був зроблено через те, щоб загнати людей в колгоспи. І так читаеш у пресі. Але, я ж кажу, що то не відповідає правді, бо вже в колгоспах були.

Пит.: А чи Ви бачили, щоб брали хліб від людей, що вже видно – голодуючих?

Від.: Бачите, так як, щоби був очевидець, то треба бути фактично там учасником того. Я жодної участі в цьому відношенні не брав. Хоч не дивлячися на те, що приходилося бути на цих «десятихатках» – де агітація провадилася та заставляли. Але самі факти показували про те, бо люди вмирили. В тій самій хаті, де забирають хліб, – діти ходять опухлі й тому подібне, а вони – бригади заходять. І чи матір викликають. Вона може прийти пухла від голоду, а представник району заставляє її вивезти той плян, який їй було надано. Це був самий настоящий абсурд – який, тяжко про який навіть подумати душевно. Потім, я ж кажу – що як забиралося: рилися, комині розбирали, рилися. Коні стояли наприклад під помостом – викидали все, бо думали, що там, може, десь хтось заховав щось – якийсь мішок хліба чи мішок зерна і т. д. Навіть були випадки такі, що мало того, що розривали там оце, а навіть ходили в поле й там перекидали, переривали землю. Шукали десь сліди, чи часом господар не вивіз мішка хліба й не заховав десь у полі. І такі речі можна було спостерігати не раз.

Пит.: Що можете сказати про зміст тієї агітації, що провадилася на тих мітингах у вас?

Від.: То було, то був трафарет, який то лили. То було дуже тяжко. Між іншим, в скорому часі сам наш директор школи, під керівництвом якого й я був, – директор школи, а він мусив підчинятися наказам влади і мусив ходити і приходити на ті засідання і т. д. Згодом, не знаю в якому це році, був арештований і розстріляний, знаю. Але в той час він мусив. Бо відмовлятися було затяжко. Ще коли вчителів не посилали в бригадах, не посилали, щоб вони там були, брали участь – то вони їх

заставляли приходити на оці – ті «десятихатки». А «десятихатки», це є так: як 10 хат – так і в якійсь хаті приходе представник і там пару активних тих і вчитель, чи йще хтось. Мусили заставляти вчителів, щоб вони приходили, – нібито, ось їхній авторитет застав людей вивезти хліб, чи що. Але здебільшого вчителі такої часті, жодної вчати не могли брати – бо їх, їхне сумління не дозволяло. Але вони приходили мусили, приходити. Бо не прийдеш – будеш наражатися на велику неприємність і т. д. Бо ти є вчитель, тебе послала влада й ти мусиш то. Я ж кажу, що за вийнятком того, що вникали, – їх в бригадах, учителів вже в бригадах у нас не було. Можливо, де й ходили, я не знаю. У нашій місцевості, вони в бригадах не ходили. Але на ці, на «десятихатки» мусили приходити. Чи вони брали там якусь участь, здебільшого не брали. Сиділи, сиділи вони – ніякої участі не брали, але вони сиділи. Хіба, може, якийсь комсомолец був. Бо були вчителі й комсомольці і т. д. Я якраз не належав ні до комсомольців, ні до партії. А тим більше, я тільки хочу сказати ще: бачите, що після того, як застрілилися Скрипник і Хвильовий¹, була чистка учительського апарату. Це бачиш, це важне – чистка учительського апарату. І велика, велика кількість була вичищена з рядів учительського персоналу. В тій чистці якраз попав і я. І мене було виключено з рядів, не дивлячись на те, що я всього дев'ять місяців провчительствовав. Я тільки перший рік почав. Вичистили, й я мусив якнайскорше лишати ту місцевість, бо то було небезпечно мені отам оставатися. Що ще я б міг у цьому відношенні Вам сказати?

Пит.: Чи так серед учителів – чи була симпатія, скажимо – до Скрипника? Чи Ви відчували щось таке?

Від.: До Скрипника – трохи воно було щось. Бо він був народним комісаром освіти – наркомом освіти був. Ну, й там були, частково було в нього зазначено нібито так – українізація. Там дещо в нього було, ніби то трохи. Але я цьому не пригадаю великої ваги, бо як Скрипник, як сам і Хвильовий – вони були бідниками цієї радянської влади, цієї системи. І вже лише тоді, коли побачили, що Україна гине в повному розумінні слова – Хвильовий, а разом з тим і Скрипник оправдують себе тим, що вихвачує пістоль і стріляє сам собі в голову. Але вони самі будували її, цю радянську владу. Вони в мене на видному місці – абсолютно я їх не респектую. Бо вони були причинниками цього великого лиха, яке сталося на Україні в 30-му і 33-му роках.

Пит.: На якій підставі Вас звільнили? Які були закиди проти Вас?

¹ Хвильовий Микола (Микола Григорович Фітільов; 1893–1933) – український прозаїк, поет, публіцист, один з основоположників пореволюційної української прози. Один з організаторів літературно-художнього життя в Україні, член-засновник багатьох тогочасних літературних організацій – «Гарту», «ВАПЛІТЕ», «Пролітфронту». З 1919 р. – у лавах КП(б)У. З його іменем пов'язують початок наступу Кремля на представників українського націонал-комунізму в другій половині 1920-х рр. Саме на «хвильовизм» із його ідеями «орієнтації на “психологічну Європу”» звернув увагу особисто Йосип Сталін, і за сприяння його поплічника Лазаря Кагановича подібні висловлювання були затавровані як «націонал-ухильництво». Оскільки в 1920-х рр. боротьба проти націонал-комуністів велася переважно політичними методами, то згодом сам Хвильовий боровся з так званим «хвильовизмом». Після того, як у 1933 р. почалися арешти вже серед українців-комуністів і, зокрема, у травні 1933 р. був заарештований соратник Хвильового, відомий письменник Михайло Ялович, Микола Хвильовий покінчив життя самогубством.

Від.: Як неблагонадійний елемент. Їм прийшли, вони довідалися. Я власне не знаю, звідкіля вони могли довідатися. Але факт той, що вони довідалися – що я походив із заможної верстви селянства. І є той, як неблагонадійний, щоб учив дітей в радянському дусі, й вони звільнили. Але я кажу, що не тільки я, але досить велика кількість попала під цей обстріл.

Пит.: Так наприклад у Вашій школі – то яку частину вчителів звільнили?

Від.: Там нас учителів дуже було мало. Це було село невелике. Було тільки сім класів було. І там було скільки? Щось якихсь сім учителів всього-навсього. Причому я вів першу класу. А в старшій класі, шостій й сьомій я викладав малювання – то нібито трошки. То малювання було раз на тиждень, так що то мені платили – щось на місяць 18 карбованців, на місяць. Допомога тут була дуже мала. Отже, яка частина була звільнена? Знаю, що був там один Матіяш, якого було звільнено теж. Сам директор школи, хоч і був пізніше розстріляний, він ще був, здається мені, залишився. Хоч я точно не знаю, бо то в скорому часі я мусив виїхати з цієї місцевості. Так що яка частина була звільнена? Можливо, якась половина – 50 % чи, може, 30–40 %, не знаю.

Пит.: Можна Вас спитати, куди Ви переїхали після того?

Від.: Я переїхав тоді з Полтавщини в околицю Білорусії. Але в кінці Білорусії це Чернігівська область. Я був у Чернігівській області. Я перебував у Чернігівській області. З Полтавщини переїхав у Чернігівську область.

Пит.: Які були можливості для Вас для праці?

Від.: Були можливості дуже тяжкі. Бо мені треба було навіть міняти своє прізвище, жити під чужим прізвищем. Хоч це мені не так то легко удалося. І в кінці кінців я мусив знову втікати – залишив доньку й жінку, залишаючи місця на друге. Бо система там побудована була так, що тяжко було устроюватися десь і то все на документах і т. д.

Пит.: Чи Ви б сказали, що поліцейний апарат ефективно діяв – що Ви постійно мусили так з місця на місце?

Від.: Там апарат діє добре, досить добре. Так що там, як тільки щось – то вимагаються справки різні. Де ти був, твоє останнє місце праці і т. д. Я не можу Вам тепер сказати, де я, з якої місцевості я останнє, в якій останній місцевості я був. Бо то, знаєте, так сліди. Можу сказати, що в якій області я був. Та навіть можу сказати де – на Холминський район, я там був перед війною.

Пит.: Чи Вам коли-небудь вдалося знайти працю, щоб працювати за фахом, вже після того?

Від.: Ні. За фахом вже не працював. Отже вчителем я не був. А мені випадково прийшлося потрапити діловодом в народному суді. Але це вже далеко пізніше, це вже було від 35-го року. В 35-му році, власне – діловодом в суді. Але я, побувши три роки, був звільнений. Знову ж таки, переїхав у іншу місцевість і в останній час я якраз був у Холминському районі – де мене застала війна. І я, вже будучи діловодом у 35-му році, був секретарем. А потім я відважився піти на курси адвокатів. І в кінці – це про це я ніде не писав, бо воно мені не потрібно, я не хотів. У кінці кінців я був заочником Київської правничої школи. І якби ще побув я півроку (не було б війни!), то я б отримав вже б назву адвоката. І то була, так звалася – Колегія адвокатів. І я поступив, був би справжнім, настоящим адвокатом. Заставило це мене знайомство – через одного з працівників, там же в суді. Бо держава – як? що? Держава мусила

знати, хто ти такий є, щоб платити тобі гроші. І один з працівників мені сказав: «Тобі постійного місця ніде не буде. Але я тобі раджу. Ти подай заяву в Колегію адвокатів і тобі щось буде. Ти мусиш скінчити пізніше школу й тебе десь пошлють на працю адвоката при якомусь судді».

Бо адвокати в Радянському Союзі не оплачувалися державою, радянською державою. Ні одного цента *lawyer* – адвокати не отримували, жодного цента від держави. А вони мусили працювати самі для себе. Чи ви такий закон знали? Ні, не знаєте? От щоб ви взнали! Адвокат не отримував державної, державної допомоги. Він каже, що: «Держава буде слідкувати за тобою. Коли ж ти станеш адвокатом, тоді будеш заробляти сам для себе, то держава не буде тебе більше утримувати».

І так я й зробив. Завдяки тому, що я був діловодом у селі – знав деякі справи, вже вмів закони, кодекси і т. д. І я рішив, мені порадили – один з адвокатів вже знайомих. І я так зробив, подав в Колегію – в Чернігівську колегію адвокатів. І якраз по знайомству я побув на двотижневих курсах і т. д. І був посланий стажером, тобто студентом, у Холминську колегію адвокатів. І там був стажером, і там застала мене якраз війна. І я протягом, від 39-го до 41-го року. В 39-му році я став і в 39-му році подав заяву до Київської правничої школи. Мене зарахували там один, я ото два рази, три рази їздив на зачоти і складання іспитів. І мусив іще поїхати в червні, в липні місяці 41-го року для остаточного закінчення і отримав би, як кажуть: диплом адвоката. Але я не встиг цього зробити, як настала війна. Ото, така справа була з моїми заявами. Останньою моєю працею, і то вже мене захватила там війна. Нас було покликано. Ну, але то вже, то вже я думаю – то вже не потрібно.

Пит.: Дуже цікаво. Чи Ви бажали б ще щось додати до того, що Ви вже говорили?

Від.: Якщо Ви вважаєте, щось хотіли б ще щось знати. То я можу додати.

Пит.: Ну, то говорили, що Ви говорили й другі – багато так уважають, – що голод зробили для того, щоб підкорити український нарід. Чи на Вашу думку, з Вашого досвіду 30-х років, то було після голоду, чи вдалося це зробити? Чи голод підкорив український нарід Москві?

Від.: Я думаю, що ні. Але система така, що там мусить силою зброї й силою насильства підкоритися, безперечно мусять. Але в душах, українських душах, все-таки існує надія – що український нарід таки колись вийде з-під цього, з такої системи, такого терору. Та не можна ж ціле своє життя бути під гнітом десь, когось і під таким великим насильством. Але коли цей час настане, звичайна річ. І ті, які тепер живуть зараз – вони мають, усі українці, вся українська нація має надію, що вона таки колись заживе. Але при тій системі, щоб зворушити те все, зробити революцію і т. д., то тяжка проблема. Також не виключене, що цей час настане. Може, колись в армію. Уявіть собі – як можна – в армії син служить, а батьки вмирають з голоду. І син буде спокійно дивитися на те, що робиться, що робиться з його батьками? Але система така, з якої тяжко. Може, настане такий час, що армія повстане. Або шляхом якоїсь революції, або шляхом якимсь чим іншим. Ну, це можна тільки передбачати. Але як воно буде? Звичайно, молодші люди, молодші від мене – вони доживуть до того часу, що воно таки буде. Щось буде інакше, не те, що зараз є. Але нам уже надії немає. Як би не хотіли бути думкою, всім своїм бажанням – бути на своїй рідній землі й скласти

свої там кістки. Нам не вдасться, нам не вдасться, бо час грає свою роль.

Пит.: Ну, то дякую за дуже цінні свідчення.

Від.: Отже, я хочу ще додати, що в час, коли почала дозрівати ярина, то люди, щоб спасти своє життя, ходили в поле різати колоски. Але таких «щасливців» ловили бригадири, або навіть міліція, й їх віддавали до суду. І за законом від 7 серпня 1932 року їх карали – саме менше десятима роками в'язниці, або розстрілом. Що інше? Навіть після того, як була зібрана вборка урожаю і діти, спасаючись, спасаючи все ж таки своє життя, йшли на поле і шукали колоски, збирали колоски, які йше машина не забрала. І в цих бідних дітей – ці колоски забиралося. Що воно й так би на полі загинуло б! А то відбирали й не давали можливості цим дітям скористатися для своєї поживи!

Інтерв'ю ЛН17

Євфрозина Зоря, народилася 11 листопада 1906 р. на хуторі Круглик поблизу міста Гадяч, тепер райцентр Полтавської області, у сім'ї заможного селянина. Після одруження переїхала на хутір Гребича біля Лубен. Чоловіка згодом розкуркулили і репресували. Під час голоду оповідачка опухла від недоїдання, їла лободу. Батька і брата заарештували за глузливі висловлювання у відповідь на критику в місцевій стінгазеті, вивішеній активістами. Батько помер у в'язниці в Гадячі, мати померла перед голодом. Оповідачка описує, як ледве втекла від чоловіків, які підбирали тіла; вони хотіли забрати її ще живою, щоб потім не повертатися ще раз. Жінка врятувалася, діставши роботу в радгоспі, де, на відміну від теоретично кооперативних колгоспів, працівники вважалися на державній роботі і їм належала платня. Поза радгоспом вимирали цілими селами. На її рідному хуторі, який налічував 70–80 дворів (350–400 жителів), померло понад 100 осіб. Під час колективізації першими до колгоспів вступали заможні селяни, які сподівалися в такий спосіб уникнути розкуркулення. Бідніші селяни, навпаки, довго опиралися колективізації, але все одно мусили вступати до колгоспу. Жорсткого опору колективізації в регіоні оповідачки не було. Вона також коротко описує розкуркулення, яке здійснювали місцеві хуторяни, а також пошуки-реквізиції зерна, які призвели до голоду, і життя, зокрема розкуркулених людей, на Донбасі наприкінці 1930-х років.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше прізвище.

Відповідь: Зоря, Євфрозина.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: 11 листопада 1906 року.

Пит.: Чи бажаєте подати район або село, де Ви народилися?

Від.: Так! Гадяч, місто Гадяч, хутір Круглик¹.

Пит.: Скільки землі було в Вашої родини до революції?

Від.: Дуже багато, було в діда синів чотири. Воно земельки нічого було, а як розділив дід, то по 7 десятин тільки попало. Ну, а як ми вже підростали всі, так ми наймали такі фільварки, як то кажуть по-галичанському. Такі економії були. То вони здавали землю свою, хто хотів брать. То такі ж люди жадні, то забрали десятин і 10 чи й 15. Брали то ми з тієї землі забагатіли, й нас з тієї землі і вигнали. Діти, кажуть, молодь, висихали на сонці, старалися, косили, а те нічому не пішло нам у користь, забрали все, і ми осталися ні при чому. Це в батька. А як я пішла заміж, то там було багатенько земельки. Там був кар'єр, де камінь були. Камінь, такий оце як на цвинтарі пам'ятники ставлять. От такий камінь, прямо такий, аж оце сейчас в очі я його бачу. А вони на дороги. Рвали й на дорогу і або вивозили. Здалека привозили.

Пит.: Це було приватне?

Від.: Це було, зразу приватне, приватне було, а потім, два роки, я ж Вам кажу, пожили там і все. Вигнали. Осталися ми ні при чім. Чоловіка забрали. Бог святий зна куди, а ми з стареньким батьком осталися – що

¹ Нині село Круглик, Полтавська область, Гадяцький район, Харковецька сільська рада.

хоч та й роби. Він не годився – старенький вже був. Ну, він пожив, може, до року, а тоді вмер. Я сама поступила в радгоспі робити на доярню коров, а йому давали по півлітри молочка кожний день, брала, йому носила кілометрів за три. Подою корови, і біжи туди, несучи, щоб щось із їсти йому було. Бо в радгоспі тільки мене приймали, а не його. То він тім і вмер. То, я таки відвезла його туди, де його й жінка була захована. То довго не приймали на цвинтарі в тому селі, це вже в Лубнах, бо я пішла в Лубни заміж, вже з Гадячого в Лубин пішла заміж то, значить, вони таки змилосерділися, дали мені. Я по дощі ходила просити в людей, бо знаєте, щоб хоч трунку збити. То сховали там. І тоді я, то вже осталася сама, а чоловіка нема. Не знаю й де, як і нема. Ну, тоді років нестільки, нестільки написав він до мого дядька, що як можна розшукати, де то він вже в Донбасі став. Вже він з Сибіру в Донбас прийшов. Я таки поїхала до нього. Ну, не довга доля наша всміхнулася, і оце ж оця революція, як то кажуть, німці прийшли. Ми назад приїхали таки і виїхали, і знову совети забрали. І 10 років він Сибіру відбув. І вмер вже, нема. Оце така подорож наша була – дуже гірка.

А тепер за голод, за голод.

Я така голодна була, така голодна, що в мене руки були такі, і ноги. І як я вже йшла кусок хліба добувати собі, шукати, що я де найду, уже то я сіла, сонечко так гарно, я сіла віддихнути. Коли їде гарба (це не в своєму хуторі, а так), перед хутором (ще хуторець був) їде гарба та. А я сіла, ту лободу рву, що жовтію цвіте, те все в середині було. Який бур'ян не є, це все в середину ішов. Бо ж хліба нема. Нічого, ні картоплі, ні хліба, ні, тільки лише бур'ян. А воно вже ж бухне. То ж вода є, то не хліб! Нема ж хліба і не то тільки п'ять днів, а місяцями нема хліба. А так ото ж. То я йшла до матері, думала, в матері рідної розживу що-небудь. А може й в матері немає. Двоє дітей малих і мати осталася, батько вмер у Гадячі, забрали в ДОПР та вмер. Мій рідний батько в ДОПРі вмер у Гадячі. Ну, прийшли і вони кажуть: «Та давай цю вже. Кинем, бо вона сьогодні вмере».

А я чую, що вони вже зскакують з гарби за мене, по мене йдуть. А воно так під горочку, трошки, це дорога нижче, а як мені же схватиться, воно то що молода, я ж на таке схвачуся живо. Я ворочалася, ворочалася рачки, рачки, та в жито, та давай мов таки втікати. А вони таки вернулися. Якби бігли за мною, то вони б нагнали мене. А як я вже скрилася трошки рачки, то вони вернулися. То я таки добрела до матері, поїхала тоді знову. Назбирали дядьки там по копійці мені, і там один чоловік переказав: «Якщо можете доїхати в радгосп, аж до Дубровиці (там радгосп був), то я її пристрою десь».

Ну, як приїхала – пухла, вже зовсім пухла. Ну, не можна їсти мені дати, щоб їсти мені дати що-небудь. Ну, там тітка вже трошечки там супику, бо вони бояться дати, бо як я наїмся – лопну ж! А я б все поїла, те, що в них є. Ну, я трошечки, трошки, день, другий, третій. Не пускали й не людей, щоби не бачили, не можна мене пустити, бо вони скажуть: «Що ж ти привів на працю каліку вже зовсім». Ну, то він мене встроїв свиней пасти. Ото так. Я там вже картопельку, як варять свиням таку маленьку. То я собі обчищу та й з'їм. То кусочок хліба вже стали мені давати, то с'як-так. То я тім пережила. А людей таких було! Валялися, валялися! Возом звозили до ям! Ви ж не підете туди, бо ви не годитися кілометра дойти, щоб подивитися скільки, чи вони там є

живі. Так, як ото мене хотіли забрати. Якби вони вкинули в гарбу, я б ніколи не вибросалася звідтіля. І вони такі, що може в самогонки напилися – їздять і збирають, що їм то люди послені, ті, щоб збирати по дорогах людей, щоб не завонювалися. То їм не шкода було нікого брати. Їм нікого не шкода! А хліб, певно позабирали. Ще й по городах скрізь шукали, де хто може хоч квасолу в горщечок сховав. І те забрали. Не те що! Приїжджали такі свої.

Пит.: Які були порядки в радгоспі в першому, де жили?

Від.: В радгоспі. Робітників наймали буряки полоти, то там свині, корови доїли доярки. Вже хто там, як кажуть, на чому робив, то там вже він добував собі їсти трошки. Уже як там не слідили, як доярки доїли корову, а вона таки нап'ється молока. Хоч би там вже що їм не те, а вона нап'ється молока. А там порядки – порядки комуністичні. Знаєте, вже скрізь комуна залягла, то вже там ви не питайте порядків. А так що там, як ти хочиш працювати – працюй. Буряки поли. Там по якій копійці платили й зразу давали там трохи, як *bonus*. А тоді, хто виробляє, добре ж манили. Хто здоровіший, то полов дірки. То тому трошки так як оце премія дали. А вона душила людей. Вона йшла, бо вона здорова. А чи вона так зробила, чи не так зробила, а вона йшла. Оце здорова. А чи вона так зробила, чи не так зробила, а вона йшла. Оце вам так було. А так, що вже в радгоспах, вже трошечки, як кажуть, хоч кожний день по 200 грам, а хлібця було. І суп варили, кандьор. А декуди й галушечок зварять, дадуть людям. Ну, вже не давали здохнути, вже не давали здохнути. А що так на селах, то категорично ВИМИРАЛИ, ВИНИЩУВАЛИ. Бо як хтось заховав, то знайшли, забрали, ще й засудили. Оце вам. Тепер далі питайте!

Пит.: Чи Вам відомо, скільки людей згинуло в Вашому хуторі, в Круглику?

Від.: Ну, так приблизно, як там було нас родин яких 70, 80 хат всього тільки, більше 100 згинуло, більше 100 згинуло. Бо я ж не була цілком там. Бо я ж вже відділена була, я пішла в Лубни замуж, а тоді поїхала в радгосп. То я вже, як й отам вже окупувалося, то я боялася навіть проходити по радгоспі. Я так ото як, може, місяців два, як свинок попасла трошки, а в мене полопалися руки, ноги, то я й на людей не показувалася, не то що там до лікаря. А я щоб люди не бачили – позамотую якими-небудь тряпками ноги та й ходжу, щоб воно ж біжить вода. То ото таке було. Ну, тепер далі ще.

Пит.: Чи Вас весь час переслідували за це, що розкуркулені? Чи було в паспорті написано?

Від.: Було в паспорті, бо я вже в батька пішла, ще я не розкуркулена, я вже в чоловіка розкуркулена була. Бо я вже в чоловіка розкуркулена була. Так весь час переслідували, весь час. Не можна було; може, хто й дав би на городі подовбатися хто-небудь би – так не можна було в селі і найняти. Щоб хтось взяв мене там поробити день – і того не можна було. Не тільки, що я, а й тій жінці і людині попаде за мене. Що я пішла до неї робити, що вона мене нагодувала.

Пит.: Так там в Лубнах, Ваша родина мала власний кар'єр?

Від.: Кар'єр.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки там людей працювало?

Від.: Ну, там небагато людей чужих – двоє. Бо родина була тут велика, й вони день і ніч самі. Там же, бачте, не було так, як тут – машин не

було, а ручне. Динамітом зривали, а ото люди приїжджають волами, кіньми нагужують тоді. Такі були вагонки, зробили самі, і вивозили цей камінь туди, рвали в долині. Не було чужих – двоє, ну як коли, може коли ще наймали там більшенько, як коли там – двоє, четверо було. Бо там не було як. Як тільки порвуть динаміт, то рвали раз, два і третій раз, бо дрібних дуже не робили. То там людей накидали на вагонки, поки витягнуть, поки ручна праця – не таке, якщо тут – машина там.

Пит.: Хліборобством займалися чи виключно цим – кар'єром?

Від.: Більше кар'єром, бо землі було багато, а хліборобу – не дуже було. Вся гора, під каменем. То та на тій горі воно й сіялося, ну воно й родили мало. Бо дуже висока гора була. Воно декуди сіялося, ну родило мало. Ну, привозили хліб. Навіть міняли – за камінь, хліб. (Сміється.) Дарма, що самі землі мали, а нічого було їсти. Якби не виміняти, то не було б чого їсти. Ну, там було за що й міняти. Я не кажу, що не було міняти. Там було міняти, можна що вгодно мінять. Бо вже кругом були левади такі, левади дуже гарні, то може було й буряки сіяти, й картоплю садити, й що хоч, сади – це все було. А щоб хліба було багато, то я Вам кажу, що якби не міняли, щоб не привозили дядьки хліба за камінь, то не було б їсти чого. А то казав батько: «Не треба його й сіяти. Люди привезуть нам готове, а якщо хочете, ще й напетлюють. Якщо хочете, то ще й напетлюють», – бо дуже гарно камінь брали. Бо камінь потрібний – на дороги, викладали ж там усе. То там було.

Пит.: Цікаво, чи пам'ятаєте, які податки накладали на Вас?

Від.: Ху, ху! Податки такі накладали, що не могли виконати вже їх. Навіть пир'я, хе, хе, пир'я, мабуть, 60 пудів наклали. Де його взяти можна було, пир'я.

Пит.: То треба було виміняти пир'я, і тоді дати.

Від.: Та де! Вже як пир'я накладали, то вже майже й кар'єру не стало вже. Вже кар'єр забрали. Вже це все забрали. Землю забрали, скотину забрали, не було вже нічого. Це вже накладали податки, аби тільки сила була. Та не можна було нічого. Як трошечки щось заплатили, то вони вдруге наклали. Та вони так робили, щоб значить. А тоді цілком з хати вигнали, хату на замок. Там чи пустили, під хату читальню зробили. А ти йди куди хочеш з своєї хати. Так! Так!

Пит.: Це було в самих Лубнах чи в селі?

Від.: Ні, у Гребущах. У хуторі в Гребущах.

Пит.: А так чи там були свої комуністи місцеві?

Від.: Приїжджі були з Росії. В сільраді сидів, і помагали, а свої дуже помагали.

Пит.: Чи в вас були дуже активні комнезами – комітети незаможних селян?

Від.: Були. Були там які-такі підручки і дядьки такі, які трошки грамотніші, то всі пішли, як кажуть, де пішли – може, й шкіру свою зачищать там, а деякі пішли просто людей розтягати.

Пит.: А в хуторі не було добровільної комуні до колективізації?

Від.: Ну, як почалася колективізація, то всі в колгоспи тоді. Хто не хотів у колгосп, то його пригноблювали. Не хотіли деякі бідняки. Багаті зразу пішли деякі, не багаті, а я б сказала, не такі багаті, як це в Америці, а такі, як заможні люди. То ті пішли зразу, бо вони знали, що вже їм нікуди йти, тільки туди йти. А бідняки ще не хотіли до колгоспу йти там угинатися, там земельки три десятини, чотири десятини. Вони

думали, що це вони так будуть. Крутилися, крутилися років коло два та й ті туди пішли.

Пит.: Чи був спротив колективізації в вас? Деінде були повстання?

Від.: Ні. Не було. Позабирали. Воно ж так – сьогодні в трьох заберуть, а завтра в двох заберуть скотинку, все позабирають, завезуть, в сундук поставлять (скриню таку), відвезуть туди осталося – нічого в хаті немає, й хліба немає. А тоді прийшли, вигнали – іди куди хочеш. Ну куди хоч іди! Вигнали, на сніг викинули і *that's it*.

Пит.: Чи Вам відомо, як вибирали людей? Чи на мітінгах чи де?

Від.: Невідомо. Хіба, так може хтось комусь колись сказав, що будуть іти. Це як там дядько якийсь дежурив та почув що-небудь, в сільраді, і сказав: «Оце, може, завтра прийдуть до вас».

Ото так тільки. А так – ні. То, то закрито було все.

Пит.: Так Ви не знали наперед?

Від.: Ні, ні!

Пит.: Чи можете це описати, як Вас розкуркулювали? Хто прийшов, скільки їх було, що Вам говорили?

Від.: Та свої хуторяни, свої хуторяни. Можна описати. Та вже й забула. Дмитро. Щоб я прізвище сказала, не кажу Вам.

Пит.: Але скільки їх було?

Від.: О, та скільки – два, чотири, оце все. Вони прийдуть, що ти – за руку взяли, викинули й вже. Ви думаете – з пістолями в кишені. А хто відпирається, то ще й наб'ють. Що Ви думаете? Два мужчини чи три. І що не потягнуть людини, чи що. А хто буде відпирається, то наб'ють так, що аж синяки будуть мати, і скажуть: «Кидався битися!»

То вони є майстері до цього. Там не можна було спротив робити. Це якби все це хутір чи село, так як оце тут демонструють. А що ви! Як ця родина береться, а та родина сховається, що біля сусідів. Аби мене не заняли. А воно прийде й до нього час, та й займуть і його. Це вам таке. А по чотири, по три душі, може, десь по п'ять приходили. Бо ж шукали ж зерно, хліба шукали все. Що викачку хліба ж давай. Ну, а в нас хліба (вони – самі знали), що в нас хлібу НЕ БУЛО багато, бо не посіяно було. На крутій горі не вродить же нічого, тільки, тільки лише камінь сам. То все так.

Пит.: А як шукали за хлібом у людей?

Від.: У людей? Такий шприц, і тут, що набирати можна тут. І загонять її. Вони такі міста знають, приблизно. Так, як ви то в школі знаєте, як читати та писати, так і вони знають, вже навчилися. То прийдуть, і находе – десь там у деяках позакопуване. Ну, й на городі закопане. Вони пройдуть, подивляться й все тобi шукають. Де було в людей, шукали, ну в нас не знайшли. Я ж Вам кажу, що в нас не було хліба шукати. Що було наверсі, те забрали, і на тому вам кінець. Бо ми не ховали його, бо старий батько сказав: «Хоч ховайте, не ховайте, все рівно, ми не будем тут сидіти в тій хаті, ми підемо».

То мати вмерла зарані, свекруха, як то кажуть, а батько ще за мною жив, я його возила. А син, гей Боже святий, не знати по світі блукав. Ми й самі не знали років п'ять чи шість. Аж тоді ми взнали, де він. Ну, так такий. І 50 років був на Сибірі й вмер.

Пит.: Чи в вас була міліція чи агенти ГПУ?

Від.: Я не бачила міліції, не бачила. Там від сільради якийсь десятник. Щоб міліція так, якби оце тут, так як поліція приїхала – я правду Вам кажу, що я не бачила. Ото свої – йдуть, може, а там дежурний із сільради.

То свої наклали, й прийшли, й викидали, й розігнали, й все. Надала Москва приказ – *that's all*. І виконуй, як хочеш.

Пит.: Чи пригадуєте, як називався голова сільради? Цей, що з Росії?

Від.: Ні, не знаю. Ні, не знаю. Не буду казати, бо не знаю.

Пит.: Але з Росії?

Від.: Ні, не скажу. Не скажу Вам. Не буду казати, бо не знаю. То молода ж була, то вже минулося. Ну тутечки, тут був один приїжджав, то я не буду казати, бо не знаю. Забула. Був один тутечки. Чи Сердюченко? Ні, не знаю, не буду точно казати, щоб і не наплутиш того багато, щоб, може, такого й не було.

Пит.: А ті росіяни, які були в апараті партійному, то як жили з українцями?

Від.: Вони, вони писалися в комсомол, у партію, писалися. То вписалися хуторяни наші. І вони стремилися, бідніші люди, улізи в партію, в комсомол молодші, а ті в партію старші вже лізли. Усе, усе було. Це все було.

Пит.: Так що, Ви вже не були в хуторі, як колективізація почалася?

Від.: Ні, вже я не була. Я вже в Донбасі була. В радгоспі побула, а тоді, як я листа отримала, аж в Донбасі стала. Я в радгоспі проголосила – поїхали до чоловіка. Як він приїхав в Сибір вже.

Пит.: Це в 34-му році?

Від.: Ні, вже пізніше. Мабуть, в 36-му чи в 38-му, то я вже поїхала на Донбас. А тоді вже аж як німці, то тоді вже я з Донбасу вернулася.

Пит.: Чи щось пам'ятаєте про революцію? Я знаю, Ви були ще маленькі.

Від.: Я тікала! І це одне тільки пам'ятаю, що вони з такими шапками, то штучки отакі. Оце пам'ятаю, одне тільки, то більше нічого не пам'ятаю. Пам'ятаю, як в погріб заганяли нас усіх туди, бо йшли вони ж стріляли. Щоб не моталися, то в погребі ми сиділи. Оце все, що пам'ятаю я.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини брав участь в громадянській війні чи в революції?

Від.: Ні, не було. Ні тут не було, ні там не було. Тут вже ж я велика прийшла, а там не було вже як всі. Таки я знала, як дядьки мої ж три й батько ж четвертий, то не були ж.

Пит.: А як Ваша родина, так спочатку ще, як тільки встановилася радянська влада? Як вони дивилися, чи на радянську владу – чи вона добра, чи погана? Так спочатку ще, як тільки завелось?

Від.: Я думаю, що дивилися вони не дуже добре на неї, але дітям вони не казали, бо не можна казати. Я ж вийду на вулицю та скажу: «Мій дідусь казав, що то погане є».

То вони нам не казали. А я думаю, що вони не дивилися добре. Так би якби я не дивилася на них добре (сміється), оце зараз, так і мої рідні не дивилися, бо дітям не можна було казати, й вони не дивилися на них добре. Бо я вже як радянська влада більше моталася, я вже на цю сторону вже в Лубнах, то я вже й тут була. А що мої батьки не дивилися на те здорово. Бо батько вмер в ДОПРі.

Пит.: А що це таке ДОПР?

Від.: Ну, в'язниці. В Гадячі в в'язниці помер.

Пит.: А чи Ви знаєте, чого Вашого батька взяли?

Від.: Щоб я точно знала, то я не буду казати. Як будь-то в це брата посла в газету провели. А мій батько як будь-то сказав: «Та хай іде на Гадяч, будуть там читати».

Оце, як будь-то за оце.

Голос іншої особи: То було проти радянської влади, батько сказав. Бо брата попросили в газету: «А, так ти, значить, проти советської влади!» – і батька в в'язницю.

Від.: Батька в в'язницю й брата забрали тоді в в'язницю. Я вже брата виручала аж у П'ятихатках, у в'язниці. А батько в Лубнах умер. А я брата, як його засудили, так я аж в П'ятихатках його визволяла, тягла в Донбас.

Пит.: Це за одне слово?

Від.: Ото за одне слово, як будь-то й попав він. А то за оте: хай, каже, іде на Гадяч, читають!

А його як будь-то провели сина в газету, притулили отут до стіни. Дошч був, та одірвалося. Так вони кажуть, що це Павло відірвав і кинув. А дошч був, воно відпало. А батькові не був там близько. І то він у ДОПРі й умер.

Пит.: Як довго там був? Чи знаєте?

Від.: Та знаю може. Може, шість місяців, може, сім місяців. І чи Ви думаете дали додому його поховати? Ні! Накидали, там не один вмер. Накидали гною чи людей накидали, а тоді зверху гноєм прикрили й повезли. Поки наші вже прибігли там моя сестра й мати, то вони вже їх повикидали. Вони не віддали і не звістили.

Пит.: Чи Вам брат оповідав потім про в'язницю?

Від.: Ну, аякже!

Пит.: А що говорив?

Від.: Ну, що? Ну, він невинний. Ну, Боже, заспав, може (сміється), задля дівчат гуляв та прибіг, заспав і ото його в газету протягли. У в'язниці ж він, може, місяців чотири, як не п'ять. Я три рази їздила викупляти його. В чоловіка останні гроші забрала (сміється), ті, що заробив, а тоді відвозила, щоб брата викупити. З в'язниці. П'ятихатки – там недалеко від Донбасу, П'ятихатки. І я визволила його. Й п'ять раз їздили по брата. Таке, що як дійшли до Донбасу вже, до міста, де входить так страшно було йти, бо я не взяла з дому перебраться йому. Так обірване, обшарпане, то я тиждень хаючила, щоб обнажити.

Пит.: А скільки грошей хотіли, щоб викупити?

Від.: Та скільки не неси, та я кажу: нема, нема, – скільки не принесеш, то не досить.

Пит.: Це ніби взятки треба було давати, чи це так офіційно?

Від.: Ну, неофіційно. Треба підмазати, а там будуть ходательства. Оце так – дати одному, а він буде заступатися. Та ходить, ходить, поки знову таки, каже: «Ні, це мало, ще давайте!»

А даєш, та не знаєш, чи воно буде добре, чи не буде добре. Та ото вам так. А таки випустили, випустили.

Пит.: Це його за це, що раз проспав, чи за що?

Від.: За оце, що батька в ДОПР забрали за оце, що газета впала, а його опісля. Тоді батька посадили може місяців два, а його знову тримали, тримали ще вдома, а тоді знову його засудили. І не в Гадячі вже послали, аж до Донбасу, в П'ятихатки послали. То я вже від сестри получила лист, що Микола в П'ятихатках, вже в в'язниці сидить. То я перший раз поїхала, то вже в Донбасі, ще знаєте, вже ж, кусок хліба може було мій чоловік отримував по фунту, по два фунту, а я 200 грам отримувала... Мені 200 грам дав, а я йому два фунти давала. То вже так відбувалися. Може, колись не з'їли, а оставили, щоб хоч хлі-

бинку, яки-небудь повезти йому до ДОПРу. На снідання я поїхала зразу. А він мені каже, що є такі люди, що викупляють. А я кажу: «Як можна?»

«Та так же. Викупити треба грошей».

Кажу: «Коли я не маю аж таких грошей, знаєш».

«Ну, – каже, – якщо змога ваша».

Я до сестри написала листа. Вона каже: «Ми зберемо трошечки й пришлемо Марією (сестрою другою), а вона привезе тобі, а ти трошки добавиш там».

Ну, ото такечки збирали по копійці, як то кажуть, і виручили. Ну, тоді вже він тут жив.

Пит.: Значить, Вашого брата за що?

Від.: Це за дрібницю батько пішов і брат пішов за дрібницю. Батько умер – не витримав у ДОПРі, вмер. Чи він голодівку може оказав, бо я не була там, бо я в Донбасі вже була, а брата я привезла в Донбас. Не казав нічого. Щоб він сказав, що я зробив злочинство таке для радянської влади, то НІЧОГІСІНЬКОГО. А крім того, що в газеті провели його – там він заснав, почали там придиратися, й ото так батько мій сказав: «Хай летить на Гадяче».

Оце всього тільки злочинство, мій батько сказав. Вони хотіли його замордувати й замордували.

Пит.: А чого були проти нього?

Від.: А я знаю? Бо дуже розжився, певно. Те несе акронім – Павлове сало понесе! Знаєте, як ходили молоді, так кажуть: «Те несе, Павлове сало понесе!»

Пит.: Що несе?

Від.: Сало! В нас же це сало було, це сало було в нас. Аякже! Ну, це правда. Такі молоді хлопці йдуть кричать: «Те несе, Павлове сало понесе!»

Це як заколе кабана, то це: «Забрати його!»

Ну, то схотіли замордувати. Там не дивилися, чи то поганий, чи то гарний, а як тільки трошечки, трошки що так – і готове!

Пит.: Чи в вас у рідному хуторі чи пізніше, коло Лубнів, чи була церква?

Від.: О, *yeah!* Була навіть за півтора кілометра, у Лубнах. А в хуторі – за три кілометри було, в Харківцях¹, церква була.

Пит.: А як довго існувала?

Від.: О-о-о! Існувала, як тільки почалася оце совіччина. Так і почали розкидати. Розкидати почали.

Пит.: І вже її не було?

Від.: Та де вона була, ні. А тепер кажуть, що церкви є. Вони хат не збудують так, як треба, а не церкви збудують! То може де нерозкидана осталася, то так. Розкидали! І в нас розкидали. У нас монастир був, за півтора кілометра. Так, жінка багатого поставила монастир собі в Висачках. І то розкидали, розтягли, навіть по цеглині розтягли.

Пит.: Це якраз після революції чи вже пізніше?

Від.: Та в революцію якраз. Оце саме як радянська влада вже встаткувалася, так вони почали розкидати.

Пит.: Чи Вам відомо, де діли священників, монахів?

Від.: Частину засудили. На Сибір попали, а частина, може, десь сховалася, то вже невідомо. А частину засудили. Тіх, що ми казали: ага, того засудили, й того, й так далі. А так невідомо, де вони ділися.

¹ Село Харківці, Полтавська область, Гадяцький район, центр сільради.

Пит.: Як був голод, чи якраз після голоду, чи люди говорили, чому це так сталося? Як люди думали, хто винуватий, чому це так?

Від.: Господи милій! Там не можна було й казати нічого. І люди навіть боялися дуже й говорити. Один другого боявся. Бо не довіряли один другому. Бо як я Вам сьогодні скажу, а завтра вже й ще хтось знатиме. То я ж Вам кажу, що батьки дітям нічого не казали. Тільки якщо сам зрозумієш вже, якщо ти зрозумів що-небудь, то добре. А як не зрозумів, то так батьки не казали. Бо батьки боялися дітям своїм казати, не тільки комусь чужому. Чи говорили там, чи того не було в цього нічого.

Пит.: А як Ви в той час думали?

Від.: Я думала, як би мені прожити, щоб не вмерти. Я голод пережила, то я думала, як би не вмерти. І я в цей час, що не йшла проти радянської влади, бо не можна було йти. Уже, як ми прихилилися й знайшли працю, мій чоловік, я ж не йшла проти радянської влади. Що ж, що я можу зробити? Ні! Це, хто каже, що йшов, то це неправда! Це зараз кажуть, що оце так як дисиденти. То може як-небудь, а тоді, я думаю, не було, нікого. Я в це діло не вмшувалася – може й було. Може – не буду сперечатися, бо не вмшувалася. А будем казати – робили, старалися робити, щоб не вигнали з праці й кусок хліба добували собі. Бо мені де дітися було вже? Треба було робити, хоч нині. Вже й в Донбасі стали. Треба робить було. Де хто не робив, то кожний виконував свою працю.

Пит.: Чи в Донбасі дуже розпитували про походження – чи це куркуль, чи що?

Від.: Як наскочить свій, десь з хутора, то тікай з цього міста, в друге переїди, якщо ти можеш, бо знімуть, заявлять, що він розкуркулений.

Пит.: А так, то не питали?

Від.: Еге! Там, там більше всього, більше всього, що розкуркулені сиділи скрізь по офісах. То там легко було встроюватися. Там легко встроюватися було – махнув руку, і вже ти приписаний. Бо там такі всі розумні. Хто ж грамотний був? Та вже ж ті, що розкуркулені, знаєте. Старші – вони розкуркулені всі ж, і в офіси лізли. Прийшов, і він вже бачить, який прийшов. Махнув рукою та приписав. І там ніхто не казав, чи ти розкуркулений, чи тебе питали, чи ти розкуркулений, чи ні? Ні? Ту який-небудь папірчик принеси, там може хто надряпав. А ви думаєте з сільради давали папери, щоб устроїлися на працю? А-а! Десь якийсь дядько напише, він припише. Там нема того, що тутечки – це документи, та правильнота. Там усі на таким возі їхали, що півдрабки поламані всі.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Вже я не знаю що. Вже аж забулася. Та всього багато є. Я Вам і так багато сказала. І все, все правильне. Я таки рахую, що то правильно все. А як Вам відомо буде, то я не знаю.

Пит.: Ну, то дякую!

Від.: Я чотири чашки за сережки, витягла і за сережки віднесла, і чотири чашечки пшениці принесла. Все.

Пит.: У торгсин.

Від.: У торгсин. У торгсин в Гадячі було, торгсин. І я туди пішла й в матері. І я сховала їм, бо в мене забрали б їх, витягли б поради, як вигоняли. А то сховані. То в матері були ці сережки. Вони кажуть: «Як твої сережки є, як ти сможеш дійти в Гадіч, візьми і проміння!».

То ми тиждень – чотири душі жили за те, що я сережки заміняла, чотири чашечки, там то того націпаю, десь як весною, то того, то трави різної, то і є такий кулішик маленький з того ж. І не так, що наїсися. А то вже мати розділя – собі вже скільки менше, а дітям дасть, щоб видержали як-небудь. Там вже не наїстися, хоч кишки помие. Страшне було, страшне! Я не передам. Як я оце зараз, в нас друге: «О! Та я їсти не хочу», – та те.

Голоду нам немає.

Інтерв'ю LH18

Анонімний оповідач, народився 25 грудня 1908 р. на заході Полтавщини, батько загинув під час Першої світової війни, мати вдруте виїшла заміж. Хлопця виховав дідусь, заможний селянин. Оповідачева дружина час від часу робить ремарки в інтерв'ю. Дідуся 1928 р. вислали до Архангельська, а оповідача в останній момент урятувало від такої долі співчуття одного чиновника, який скористався хибними документами і забрав його з колони, що мала вирушати. У 1930 р. оповідач поїхав на Донбас із підробленими документами і влаштувався на роботу на «Азовсталь», де працював до 1936 чи 1937 р. Як робітник він отримував 400 г хліба на день і картки. Трудова дисципліна була надзвичайно жорсткою, робітники, багато з яких були з розкуркулених сімей, жили в атмосфері страху й відчаю. Оповідач детально описує, що багато селян під час голоду приходили до Маріуполя, і згадує людей, які помирали, з'ївши дохлої риби з Азовського моря. На селі існували плани до двору і заготівельні кампанії. Був свідком голоду на Старобільщині під час поїздок до свого рідного села і зустрічав селян, яких посилали на його завод на «примусові виправні роботи», де вони працювали безплатно. Відповідає на запитання про громадянську війну і період непу. Під час непу «життя було кращим» і в місцевій адміністрації працювали місцеві люди. Селяни опиралися колективізації. Пригадує, що міліція забирала голодних селян, які приходили до Маріуполя просити хліба, і селян, що продавали все своє майно, щоби купити їжі. Також згадує про існування торгсину.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, котрого Ви року народження.

Відповідь: Чистіше сказати я 1908, 25 грудня.

Пит.: Ви з яких сторін походите?

Від.: З Полтавщини.

Пит.: Скільки людей було в Вашій родині? Членів.

Від.: В моїй родині склалися обставини. Я остався без батька в 8 років.

Прийшлося жити-виростати в материних батьків. Мати була молода, виїшла заміж, то мене материн батько, дідусь, виховував десь до 28-го року, то так я виростав уже в них. Коли прийшов оцей план – план до двору – заготівка цих хлібів для держави, цебто кажуть, то ми з дідусем почали це все робити проробляти. Що заплатити було дідусові податок, тоді приходиться другий. А вони: «Що робити? Для себе візьми сховати що-небудь».

Пішли шукати, а вони гарненько жили, багатенько все було. Знайшли лишень десь у дворі там, і за те все вибрались з хати й дідуся і сина з родиною: «Виходь!»

Куди? В друге сусідське село не пустили. Там у сусідів переволочилися дві неділі. Приходить приказ: вислать в Архангельське. В Архангельське послати.

Попадаю я в ту компанію. Моє прізвище таке, а їхнє прізвище своє. То добрий чоловик найшовся коло вагона. Підвезли, каже, чого тут дві родини там побачив, по-російському, командир.

«Почему две семьи? Куда эта семья належит, сколько их есть?»

Я один. Мене приписали. Оцей голова сільради не схотів нашу всю родину вигнати зі села, то той мене викидає з вагона – я от хожу, а мої дядьки поїхали всі на, на висилку й по сьогоднішній день не знаю. В 30-х роках уже як прийшло до колективізації, то перейшла 28-й, 29-й. В 30-м році я вже мав вискочити – мені дали папірці, розжився та втік на Донбас. Там я вже доживав уже, все дорослий. Встроївся на працю через такі документи фальшиві й те саме вийшло – прийшов мене приписувати й глянув на мене так, як оце зараз я, в мене був папірець.

«Чим ви були хворі, на серце?»

Кажу: «Так».

Каже: «Ви приписані». Вірите, я не міг забути ту людину, молодий хлопець не на приписці. Ми стоїмо в черзі записатися, бо на роботу дам той папірець документ, і куди гляну, глянув на нього й на мене. Зразу не пита мене – сам каже: «Чим ви були, на серце?»

Кажу: «Так», – а тоді зразу догада, кажу – так.

«Ви приписані. Ідіть встроюйтеся на працю».

Я тоді встроївся на працю, я вже в Маріюпіль попав у Донбас туди. Величезну фабрику будували, завод «Азовсталь», і то там я прожив аж до 36-го, 37-го року. Я вдома вже не був. Оцю саму біду голоду, то я вже пізніше знав, що вдома вироблялося. Людей не вмерло багато, але були спухші люди через те, що забрали частину людей. Частина бідніша вже як-небудь доживала, а то я все набачив на свої очі, як у Донбасі при Маріюпіль там, що там робилося, бо люди сходилися раніше на базар, то навезуть продукції різні. Сільська продукція. Ми ходили. Купимо, то приходим, люди отакі – всі порозпухші лежать по тому базару, що знають. Боже коханий, ми полякалися, ми молоді ще хлопці тоді.

Кажуть: на селах голод такий, що люди біжать у город, просять кусок хлібу. Так думають, та завалили місто, був те місто завалено продуктами, не дай Боже що, а тепер каже, бач, що виходить? Ми, знаєте, в заводі хто вам об'язані, що то по світу робиться. Ми ж самі живі побачили та почули. Там ще Азівське море, на березі риба викидається водою. Лежить вона полужива або не зовсім. Людина ухвате ту рибу й тут і солі купи є, присолила, зварила, з'їла й тут і осталася. Не можу такого з'їсти продукту, то рибина ще присолена. Ухватило, бідне, зварило, з'їло, з'їло, приходиш, готове. Сонце пригріло, здулося від того, під'їжджає спеціально вже то збирала, машини збирали людей по городу, страшно, ввозять куди, спеціально, могила загальна, їх звозе склада, бо ніхто не зна. Ну, так називалася тоді, загальна могила, бо то ями покопані, рови, то звозили то. А ото так обийшлося, що ми, прийшлося вискочити з дому таким шляхом, дядьки мої, дядько й дідуся завезені в Архангельське, і на тому я кінчив. Уже як і вернуся, то нікого не було вже вдома. Нікого в мене, дворище все, домок був гарненький дідівський, то все пішло під школу, а те все знесене – не осталося нічого. Так мені прийшлося пережити свою молодість. А то що був неп, то-то починали. Тоді було пару днів, від того часу почалася це все – о система під колективізацію. Від непу пішла колективізація. Ну мені в їй не прийшлося ні робити нічого, як я молодий втік, просто втік, вдалося втекти, то я в Донбасі жив, поки все успокоїлося.

І ще той голова сільради, що посилав, сусід, ще був живий. Побачив мене та просив: «Простіть нам, що ми вам так зробили. То ж я не винуватий, я нічого не знаю». Знаєте, таке було з ним. Просився, простіть мені, що ми не знали, чого так треба було робить?

«За що, – кажу, – за те, що людина робила, вислати туди аж, – кажу, – на то...» Та знаєте, що він каже: «Нам ще приходиться від городу, від голівного директора – дайте нам на вислаку».

Знаєте, вони яких шість-сім родин, за те, що добре жили, таких вислати куди в Архангельске. Такі-о речі виробляли. І прихож так пережить. Шкода, але ж нічого не зробим. Шкода, шкода, спокійно не могли жити, аж підросли, а то ж, роками, 20-й рік був тільки тоді, я народжений з 8-го, а це буде 28-й, 29-й, 30-й. В 20 років пощастило також – людина найшлася коло вагона. «Чому, – каже, – тут дві родини, а один документ?»

Ну, я говорю, спеціально документ виписаний, бо їм би треба відправляти туди, і відкинув. Я схватив руку, попрощався з своїми. (Плаче.) Ото така моя обстановка коротенька. Ще хочете щось спитати?

Пит.: Як годували робітників?

Від.: У фабриках там на заводі? Робітникам? Давали мені 400 грам – два фунти. Чотириста грам хліба й варили суп який-небудь. Ну, знаєте, таке. Більше рибний якийсь був той суп, а брукви там, правда, не було, а то суп картопляний суп, макаронний суп – давали обід, фабрика давали, а то ту купуєш сам у *store*-і, хліб получив, то що ж, хліба кусочок, молоді, їсти хочуть. В столовку підеш – треба платити, бо то одна безплатна була, так що ж там, називали, баланду наварять – слабесеньке. Манну кашу якусь, макарон або супик такий з капуста, давали харчі, щоб то не варила суп. Спеціально давали. Хліба мало було – фунт хлібу – 400 грам, а решту там карточки були різні, видавали по карточках трохи там пару якихось. Цукор можеш достати трохи, масла не давали, якогось маргарину не було, якийсь жир, таке-о. Ну, фабрична праця, то була зовсім інакша обставина, чим сільська, багато. Вони за робітниками слідили й робітників не об'ясняли багато нам, бо не було збору так, як то скажуть, що зробити якісь збори, робочим об'яснить слухайте, на світі то-то робиться. А хто знав про це, люди, хлопці самі, що повтікали так, як і я, скажім, то знали, бо з дому писали листи, що пропадає, попухли. Кожний хлопець що таке, ми ж не могли догадати, чого так, аж потім роз'я – то спеціально був дав «план до двора», щоб людей оголити продуктами, а вони ті враз підуть у колгосп. То перед колгоспом вони готовили, що відібрати усі хліби, вони лиш тут підуть у колгосп і будуть тоді випахати своєю, своєю роботою другий хліб. А то так і робили. Спеціально це «план до двору», я не забуду, поки й житиму. Покійний дідусь попланував його та каже: «Що ж мені далі?» Та маєте десь, сховай, кинулися. Що ж, не вдалося схованка. Знайшли і за те все пішло – і хату, і все, що барахло все чисто вибрали, з хати вийти. Через два місяці, та де, через два, три тижні зразу ешелон уже підготували, бо вони вже мали людей, ще п'ять родин таких і до міста на станцію і в вагон. І мене туди чіпляють. То добра людина, хоч він якийсь радянський директор, бо може й партійний, ну зразу по документу каже: «Треба виставити комента на ту родину», – бо було двоє родин на одному документі, а ті круть-верть, круть-верть – сільрада. Це сільрада завезла. Відкинув, каже: «Відправляють, а ти відправся назад».

І то мені так повезло втекти від тих від усіх, з села втік тоді, бо не можна в селі було явитися, все рівно куди? В в'язницю були б посадили. Раз їх обдурили – вони ж винуваті стали. Тоді прийшлося втекти від їх аж у Донбас. Ото така в мене була обстановка змолоду, а тепер уже

обсидівся. Він там у Маріюполі в Донбасі я прожив шість років, вдома не міг являтися, бо нема нікого. Мама пішла заміж. До матері не чіплявся. Вона молодою була, мала свою родину – я вже не боявся вертатися назад через те, що я там у її батьків виростав, то я вже був приписаний в те багате дворище, бо я з тим двором виріс, то вже пізніше, як вернувся, то ще мама була жива. Заходив до неї, ну вже ж, вже був дорослий. Треба було свою родину забирати, начинать свою родину вже тоді мати. Отаке, синаша, було так діло в нас. Але я й досі згадую маріюпільську біду, ту людську біду очима своїми бачив. Боже, по городу той базар спочатку, то продуктами був, а тоді прийшли люди, беруть дещо, хто ще прибіг, самі від себе беруть, хватають, плачуть, рятуйте, дайте кусок хліба. Чому, думаю, та така ж країна, що ото така й тут і там проблема. По березі ходять над морем – риба лежить, вода ж викидає рибу, вона не жива вже, а знаєте, де рибний склад і там соли багато, ярусами прямо. Присолив, і з'їдає, а сонце, наїлося, бідне, уха, й вмирає зразу тут на моїх очах. Може з 10 людей взяли молодих, ну, там як він уже спухлий, йому хоч дай хлібу, хоч не дай, а він жадно поїв.

Страшне, то було, бачив своїми очима. А потім там же ми пішли на працю, нас брали вантажниками, возити на вивозку, то місто Старобільське ¹, таке є там на Донбасі. Трое сіл порожними були. То до цього всього ходила худоба по полях, а нам, ми їздим вантаж вивозити з того села вже після цього всього, як перейшло після голодівки, там почалася праця. Там соняшники намолочені. Ми питаєм тих людей, хто остався: «Що це таке, що тут нема?»

Людочки, каже, люди вимерли, вимерли селами, каже, вивезли їх в ями ці. Худобинка є, хати пустують.

Це там аж на Донець, на Донбасі, Старобільське таке місто, то живий свідок я там уже. Нас забрали на машини вантажниками туди звозити насіння там було виром, то треба туди послати транспорт. І ми їдем, питаєм людей, де хто живий, бо що то людей нема.

Ой, каже, в тих роках, каже, людочки вимерли, це осталося то стільки як так живем. І не буде кому праці робити.

Отаке було в тих місцевостях. То що пережито, але ж, знаєте, називають ДОПР.

Завода «Азовсталі», там його будували, там мені працювати прийшлося.

Туди пригнали 10 тисяч людей арештованих із Західної України, сюди з тих країн. 10 тисяч були нагнані ще другими, то мені приходилося питати людей. Жінки, мужчини – ходять на працю, їх возять конвойом і назад. Воно несе тряпки зі собою, одєжину й торбинку, що ж воно,

¹ Традиційна навіть і тепер помилка. Місто Старобільськ – це Слобожанщина; важкої промисловості, що є візитівкою Донбасу, там немає. У 1925–1930 рр., коли існував окружний поділ, Старобільська округа була віднесена до категорії степових (три округи Донбасу – Артемівська, Луганська і Сталінська – до Гірничого підрайону). За переписом 1926 р. із 480 378 осіб у містах та селищах міського типу проживало 18 422 (3,8 %). Українців в окрузі було 422 855, або 88 % [Короткі підсумки населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Харків, 1928. – С. 40]. Саме переважно сільський склад населення і вплинув на те, що на території Старобільщини були величезні втрати від Голодомору, про що й говорить у своїй розповіді інтерв'юер. У 1933–1936 рр. на ці території організовано переселяли селян з Іванівської області РСФФР, Чернігівської та Київської областей УСРР.

пісок накидять або камінь скидять, або цеглу й додому. А один мужчина старший також там працює, каже: «А я ще молодий».

Кажу: «Батьку, – кажу, – чого ви тут?»

Каже: «Синок, я, – каже, – машиніст паровозний, залізної дороги машиніст». «І чого ж ви, – кажу, – ви сюди прийшли?»

Він, правда, на паровозі робив. Я тоді встав, ходив.

Чого ж я, синок, сюди прийшов – так до мене обзивається, старша людина, тоді мені було 21, а йому було вже 60, може – чого ж, каже, украли, сукіни сини коней, двоє злодіїв, і тікали й за мою стодолу за велику, а ті, що гналися, що їх ловили, до мене причепилися та кажуть їх сховав. Коні є, а їх двох, стільки там було, я їх не бачив – 10 років!

Прислали його туди на «Азовсталь» на працю: «Оце, – каже, – вкрали коней, сховали за моєю стодолю, а вони втекли, а вони причепилися до мене. Ти, – каже, – сховав, ті, що вкрали, ти їх поховав? Ти не скажеш, іди ти сюди».

Там жінок питаю: «Чого ви, тьотю, тут?»

– Та чого ж, – каже, – я пішла назбирати колосочків по полю, мене зловили, що я, – каже, – винімаю з снопів колоски, тру в торбинку. Забрали мене сюди на рік на два на працю в «Азовсталь».

А другого також питаю: «А ти чого?»

– Я не взяв дозволу на поросятко зарізати, а взяв посмалив його.

В нас, знаєте, смалили, а його треба було обпарити, й цей цьому два роки, й той там. То, то як же ж так? Ну, що ж я зробив, так виходить, то-то такі дрібниці. Туди люди прислали на ту працю то задаром. Той завод строївся задаром, «Азовсталь». Ото таке там було. Отак мені прийшлося то бачити. Я живий свідок, а не можу забути то й досі. Чому ті люди не попали в історію, щоб розписати про них? Що за люди і чого вони, і звідкіля вони? Кого не питаю, звідтіля ж такі, що там бувші, каже, ми не знаєм, як то люди попали, така сила й ніхто не знає чого. Чого їх не припишуть ніде в книгу завести, в газету або, ніхто не знав в той час. Оце ж такі роки – 30-ті роки. Уже після голодівки, то люди ходили ж збирати – третій, другий, четвертий. Після голодівки. Я ж попав після голодівки – я туди попав. Я піду перед голодівки я не попав двома, я там попав, бо я в 30-м році, як то вони вивезли в 29-м моїх рідних, то мені прийшлося викрутитися від їх, і я втік. А там уже люди навезли в той завод, навезли людей на працю. І хоч би сьогодні хто спитав, звідки ви? Записати їх історії були. І сьогодні деколи питаеш своїх наших хлопців, то такі дехто – то ми ніколи не чули, що там таке було. Ми ніде не читали, і в вас у історії не написано.

Пит.: Ну, тепер буде.

Від.: Ті люди не знають таких місцевостей, бачите, а ми ж були звідки, ти точно, звідки ти, звідки ти, а тобі чи з Західної України були (?). Якби знав хоч пару родин таких місцевостей, то може бути й села скинуться. Хто був там на заводі в Маріюполі, там завод «Азовсталь» будувався – величезний завод – тепер він працює. Одливка, там чугун відливати.

Пит.: Це люди з Правобережжя чи звідки?

Від.: З Лівобережжя більше людей, може, між ними були й правобережні. Більше з Західної України, отак я сам машиніст із залізниці, але на великих машинах їздив, бо старший чоловік. Я попав сюди за те, що вкрали коней і сховали за мою стодолу і до мене придралися, що ти тих сховав, де ти дів їх, давай, а ні, то йди ти сам туди. Мене, каже,

забрали сюди на «Азовсталь» на працю й ото було. І жінки там, мужчини так само за таку дрібну роботу – той колосків назбирав, а той кукурудзи пішов назбирав – вона ж валяється. Ти, каже, ходиш обкрадаєш державне добро, ти поросятко хотів зарізати, як його вже спариш, то воно ні до чого, як люди смалили та обпалювали. Він то зробив без дозволу, та забрали його й сюди прислали.

Я розпитав багатьох, ну знаєте, мені в ті роки самому, я молодий, так якось боюся сам себе показати, бо знаєте, там дуже було строго, ні з ким таким, хто знав би тебе, то треба було минати. В мене так попало, що почти такі були всі хлопці – нас було шестеро – ми вмісті в бараці жили, то зговорилися – той звідти й звідти, отака сама система. А так, щоб хтось десь про село, то село не знало, де я був аж до шестеро років. Вони не знали, де я був, аж поки прийшла амнеція така, що вже можна було їхати. Тоді вже якось воно змінилося. Думаю, пропав. Приїхав додому, пропаду, думаю. Коли нічого. Те саме, голова сільради, той самий був, що й тоді, той, що виселяв нас усіх і мене. Тут прийшов та каже: «Простіть мене, каже, не знав, що так можна було робити, я не знав, пробачте мене, простіть мені. Та я нічого не маю». Тоді каже: «Ви працюйте».

Бачу, вже він відійшло до людини то за шість років, знаєте. Я мав жити аж оце до останніх часів уже вдома. То вже то все перейшло.

Пит.: А що пам'ятаєте про революцію?

Від.: Трошки, я мало що пам'ятаю. Знаєте, в такі роки це в 17-му вона почалася. Чути чув, що було дуже недобре. Я ще ходив у школу. Мій батько був помер на фронті. Я остався дуже молодим. Він мене хотів учити, але віддавав у школу, але як його не стало, я мав ходити в школу в гімназію, підготовчий клас, він мене підготовляв туди і в той час почалася революція. Я не дістав школи через оте. Що ми робили? Нам було по вісім, дев'ять років. Тут ідуть танки, тягнуть гармати, солдатня йде, стріляють по місті. Ми збираємо патрони, яке нам цікаве, бо ми школярі, то я оце бачив. Ми вже бачили то. У нашій селі та революція вже в сусідньо, також ми вже в школу вдома ходили. Прийшли до одного дядька, кажуть у нього є золото. Та до нього, а він з хати вискочив, то поза другими хатами вискочив: бах-бах – убили. Це революція така починалася. Шукали все, і тут держава в дядька хату забрали. У нього золото забрали. Він, бідняга, вискочив, поза хатами застрелили. Це в ті роки. 18-й, між 16-м почалося. Ну, я не кінчив школу через оцю революцію. Я б уже кінчив, а потім як пішло вже розвалище, то я вже ні до чого не довчив. Я самоучка така вийшов.

Пит.: Чи були такі люди, що хотіли самостійну Україну в вас, чи пам'ятаєте?

Від.: Мало що чув в ті часи, знаєте, труд, отак якби прислухатися було до такого діла, бо то було все в секреті. Було, було, я вже здав читати, то казали, що організували всякі організації, щоб самостійно якось здобути, то ті при тих часах дуже було тяжко. Так само для таких як ми, молодих, то ми хто вже прочув раніше, бо ми молоді не достанем від вищих так скоро, як старші люди, бо вони десь знайомі раніше. Кажуть, слухайте, ото отаке робиться, така праця робиться, то вони чули, а нам тяжковато. Ну то чули, що підготовча була ця саме коли? Ці ж войни, це ж революція як ішла. Ішли денікінці, йшли Будабоньї і Махно, поки прийшла амнеція така, що вже можна було їхати. Тоді вже якось воно

змінило. А це петлюрівська армія йшла також. Так отут-же ж тут сьогодні прийшли одні – я вже це пам'ятаю – це саме в огонь революції. ...одні найшли в одній формі, через день-два ті вже втекли, ми ж не знаєм. Кажу: «Де ті?»

Значить, уже тіх відігнали. Не чути було ні стрільби, нічого, вони так тікали. Заходять уже другі в другій формі й розмови вже, значить, ні українському, то по-російському й хто зна по-якому? Дай то, дай то, дай коням сіна, дай овса, дай одежу. Пізніше втретє приходять, ну, петлюрівські армії тільки готовилися, бо їх тоді мало, то були денікінці й ще одні якісь: будьоновці, денікінці проходили найдужче оце-о. А там ще один такий ходив Махно, ви чули, ну, той мало коли проходив, тільки чули балачки, що він де пройде, то він порядок наводив. Страшно нищив декого, таки знаєте. Він не був дуже з євреями задоволений, то казали, що дуже ховалися, бідні, і в наших ховалися. Приїжджали знайомі з міста, єврей:

– Слухай, Кондрат, – каже до діда до мого. – Ми хочем побути пару дні.

– А чого?

– Та ото ж, кажуть, Махно десь там ходить недалеко до нашого міста добереться, треба ховатися.

Ховають, знаєте, треба, що там, ну, старі люди в старі часи. Це я добре пам'ятаю, як оці ходили, найбільше денікінці, як ішов, найбільше, то одні, одні прийшли то одні, а тоді якісь другі, ми не знали – хто? Вони один одного або міняли, або один проти одного йшли, наб'ються повні хати. Одні в такій одежі, одні такі шапки ще з тими понадівані. Наше діло слідить, де би аби десь там патронів назбирати. Що ви, нам було тільки, ну, 10 років, 11 років саме в той час, бо я з 8-го, а це в 17-му йшло, то ми дітвора була, але не забуду, як оце по хатах вони ходили. Добре пам'ятаю то. А пізніше, то вже пішло, пішло, пішло. Тоді оце й вона казала, що приходили німці то вже в 18-му?

Отаке, що німці прийшли тоді, хто їх тоді попросив, з ким вони домовилися допомогати? Антанта якась там була, що вони прийшли допомогати для Росії там, то ті ходили по всіх селах, то страшні були, то знаєте, то строгі були німці, то ті в гострих шапках, то революцію цю вони обороняли, то ми не могли зрозуміти, я не міг знати чого, що за люди бачить, бачить і все таки. Знаєте, то в ті года революційні ми молоді були. Пам'ятаю 10-11 років тоді було. Просто, старші люди знали, чому воно йшло тоді й хто мудріший був, він зразу, як революція тільки розкрилася, скоренько з'їздав з домів, оставляв це, знаходив десь в других місцях місцевість, то вже селяни його не знали, де він є й що з ними робилося.

Я, там було багато таких економій великих, чужих панів, як то в них то люди то робили й землю брали. Вони роздавали землю, тікали звідтіля. Вони вже знали, що це доходило біда до них, бо революція перед революцією. У нас був поміщик Петраш – 1500 акрів землі.

Пит.: Гектарів чи акрів?

Від.: Десятини. То він зразу займався буряками й підсонюхами, бо то як побачив, що іде оця біда, крикнув до селян, прийшов: «Беріть, кому скільки потрібно, й робіть».

Ну, люди, що відчепили понад річкою кусок, зразу поділили на дворища, пороздавали по десятині понад річкою. Річка зниз, а тут відрізали може на 50 дворів, на 100 дворів розділили людям по хатах – будете будувати колись, а це вже ваше, поділилися, а ту землю, хто хотів –

пахав, а ні, то вже як прийшла колективізація, то забрали туди. А ці двори, що він віддав, не зайняли, бо вже почали будувати хати, це вже їхня безплатна – пан віддав. Може якихсь 50 десятин: кожному по десятині дворище, хто зумів ухватити. А то його не стало, то-то як пішла уже ця біда, не знаєм, де й є.

Ще один був у сусідстві селі також багач, ще й був якійсь такий, що його родина й духовенство мало, духовником був. Мав велику фабрику горілочну – гнав водку з картоплі. Мав велике поле, може тисяча десятин, випахує, то здавав на державу. Прийшла революція. Тільки ми побігли подивитися на ті куски, що розвалили, розвалили те все – маєток весь розвалили й його не стало.

Також перед тим, що він побачив би, то втік, а то все давалося на прожиття також. Речі знищив, просто знищив. А то останнє, що так проходив. Таке ревлюційне, що я міг замітити, то й досі в пам'яті, про те, як вони об'їжджали, роз'їжджали, то ці вже останні війська вже пізніше, то я вже не міг бачити, як воно вже закипіло більше. А німців також бачив, що приходили в ті роки, ну, це так – в 18-м німці появилися. Чого, я не мав вже поняття, чого вони прийшли, хто їх попросив помощи.

Пит.: Це так сталося, що більшовики зробили договір, що вже не будуть з німцями воювати, а за те мусили віддати всю Україну.

Від.: Оце щось подібне так, бо старші люди таке говорили, ми ще молоді. Думають, чого вони тут? Ми питаєм. Що там вони страшні, знаєте, уніформа така груба, страшна, ходять здорові мужчини, такі німці здорового росту, грубі, сурові такі, щось таке так, а то воно видно то й було. Вони довго щось не були, вони покрутилися якихсь пару місяців.

Пит.: І в них була революція.

Від.: Та щось таке.

Пит.: І всі вертали, всі вернулися додому, бо була в них революція.

Від.: Та так, щось подібне тому сталося, я то бачив. Останнє, то вже так нічого. Що міг пережити за своє молоде життя, то я запам'ятав, а того не забув, то не придумаю, може б й ще щось придумав сам би собі – не можу скласти тепер трошки.

Пит.: Чи в вас були свої отакі отамани, що ходили, чи ватажки?

Від.: Таких не було. Один оце, що то дідуся мого покійного близький, за ним вже пруй (?) забрати, його синок був там один в гайдамаках, дядько Федір називався, ну він тоже втік. Як він утік, то до батька прийшли, й батько згинув через те. Де він дів, де твій син, де ти дів? Він з-за хату та його пристрелили. Він був гайдамак – ті приходили, бо найдужче шукали оціх гайдамаків. У нас було може два. Я пам'ятаю два, то це один Федір, а один Олексій, то вони втекли, тоже в Донбас втекли, повтікали в Донбас, а один батька взяв – в цього вже не було родичів, то втік сам, це пару я пригадую, а може й ще хто був.

Пит.: Це більшовики шукали?

Від.: Та, вже більшовики як прийшли. Де твій син, бо вони, хтось їм доніс, що його, каже, Федір син, каже, в гайдамаках і Олексій син там також. То донесене було своїм від управи сільради. Вони до батька, а його нема вже вдома – він втік. Може він десь в селі й був, а пізніше він зовсім утік із дому – в Донбасі оказався, а старий гинув. Оце такий був випадок, а останніх так більше, щоб у нас було дуже спеціально організована така гайдамаччина, то не було таких. Не було таких дуже освічених людей. У нас, нашій посьолок так само, де я жив, такий від села

хутір – також було якихось 30–40 – не було таких дуже людей, таких бідових, щоб кудись щось організувати, абсолютно. А в селі вже в голівному, то було пару таких хлопців.

Пит.: А коли все притихло?

Від.: Це вже я Вам не можу сказати, як я вже жив там у Донбасі, то це пройшло часу довго, а це після, як стало, скажім, це неп починався – це вже перед непом оце йшло. Тоді вже воно почало перед непом зменшилося. Повтікали, то вже їх вдома не було, а ці вже, що обжилися самі зі собою, то оце так утихло, вже не було того-то. Правда, чекали деяких. Довго чекали отого Махна, то страшно був якийсь такий вояк, що він, щось виробляв і тепер деколи про нього пишуть у книжках. То дуже небагато чекали такого що, боялися. Знаєте, трошки був, може й неодностно чую він сторону піддержав – ми не могли знати й по сьогодні не знаєм. Кому він служив?

Пит.: Раз тим, раз тим, а тоді сам пішов вже.

Від.: Отак, так. Таке щось казали, що він каже, то не можна знати, просто не то що я, ніде й не прочитаєш, щоб точно дану дати. Чого ти хотів? Десь було, казали, десь в газетах, що він Леніна бачив як будь-то би – щось було таке, так щось чую десь, ну я б не мав поняття, бо то ще молоде було. Тепер то я чую про нього, що він колись було десь у газетах є часто, а то все в нашій посьолку, де ми жили, то такі були люди цілком без нічого. Втихло все – до роботи. Те як уже втягнули в колгоспи, то вже їхня праця колгоспна пішаа, як могли.

Пит.: Чи були люди, що підтримували спочатку більшовиків?

Від.: Не можна, тяжко сказати про таких людей, крім старших, з молоді ніхто не міг, бо не знали того, а щоб десь почути вам, крім тих, що в управі були в сільраді, бо вони вже вибрані від директорії – це найбільша управа сільради. Всякі членства в управі могли тільки думати про те, бо від них поставили, їм дана праця, вони мусили їх підтримувати, а решта то ніхто й не нагадай про те. Вони так ненавиділи оцей колгосп, вони так у ньому робили! Як батько був сам господар, то до сходу сонця вже в полі, а сюди поки посходяться на наряд получить праці, вже 10-та година, а ще не достав наряд, їхати на працю до коней – не готові, до воза – щось зломане, там до сівалок – й також несправне, поки поправлять – вже півдня. У поле виїхав, остановилися закурити. Покурили – вечір. Іде бригадир переглянути, чи зробили. Чого не зробили?

Та, он те зламалося, а то не стало. Дуже тяжка була праця в колгоспі. Тяжко, тяжко, але, втяг, мусили, заставляли, страшно заставляли. Найдужче були бідним колгоспникам, як почують: літо проробив і не виробив заробітного хлібу – в тебе не виробив за півднів робочих. Я не мав поняття, аж тепер – доробиш день, а тобі пишуть тільки *quarter* (чверть. – *Ред.*) дня, бо ти легку працю робив, то ця праця не стоїть день, бо за день треба більше платити, а за півдня менше платити – такий рахунок був. То бідні роблять – прийшов рахунок – за рік 280 днів, як зробіть, а 240 – за рік праці 240 днів. На нього стільки дадуть? Двоє кілограм зерна дістане. Може то прожити людина? Якого зерна? Не того першої кляси, а дадуть якісь другі сорти – отак люди бідували. Що в городі запахає сам, а в городі мали свій, то збере то все, то так було.

Початки були може, я почую, був такий страх, а що ж так, людина рік-день робила, а йому і півдня цілого не записали. Ото, каже, була легка

праця. А це тут так той працю на тракторі робить або що, тому трошки більше, бо то є ліпше. Оце таке було по колгоспах у нас, ну я в них не робив, я тільки чую від людей, що так вони 100 виконували.

Пит.: А так у Вас в селі то ті, що були в управі, то все місцеві?

Від.: Місцеві всі, так, бо зразу тільки свої, вибирали свої. Були пару вже члени партії, вони зразу в партію повскакували, тому їм дозволялося робити що хоч у селі.

Вони мусили піддержувати радянську владу, бо їх уже втягнули в партію. Їх було може якихсь чотири-п'ять осіб найбільше на село, і то вони в дирекції, й ти мусиш підчинятися, бо інакше нічого не допоможе. То страшне було. Один просто, пам'ятаю, про тебе розказував, один такий був бригадиром голівний – член партії при управі. Стає, на коні об'їжджає посьолок, бо люди на працю йдуть, жінки ще вдома, бо вона ж хоче зробити їжу якусь, а тоді в поле йти. Прибігла – то розказували то, як я вже вернувся вже після того, приїде, візьме відро води, вкинув у піч, залив водою, а ти виходь на працю в поле. Отак були. Кажу: «Та не може».

Так, каже, ото й ото так – йому призначена праця, він мусить вислати всіх на працю на час, а жінка вдома ще. Уже 10-та година, а ще не попорала вдома, їсти не зготовила. Прийде, заллє водою й вижене – такі були господарі там. І нічого їм не можна сказати, бо тебе зразу. Мовчи. Зробив, роби, не кажи, що хтось щось не так зробив. Мовчи, ліпше буде для тебе. Трьох було – трошки строго, нова дисципліна була при колгоспах, то тепер не знаю. Тепер не можу, бо там я знаю, там може щось нове. А то було приїхав як я через п'ять років, шестеро років додому, як попитаю, бо там вже були знайомі, то, як у вас?

– Ой, – каже, – робим, робим, – каже, – рік.

– А скільки днів?

Каже: «230 записали за рік, 200».

– Чого?

– То так праця була, не виробляв дня.

– Як же? – я кажу. – Як? Я, – кажу, – на заводі працював, то я працював з одним, бо то 8 годин відробив, також так, бо 8 годин, 10.

Голос іншої особи: А як спізнився, що будуть робити?

Від.: А, ну, я на роботі, то я берігся, то вже запізнився, то також штраф зразу. А це, каже, відробила, каже, рік, а чи трое, їх двоє і заробили хліб.

Пит.: Так при непові?

Від.: При непові ліпше. Ліпші початки. Неп, то були люди зажили. Просто, я вже був підрослий, розумію, чому. Люди вже зажили. Все можеш купити, можеш продати, можеш достати. І то через деякий рік, може, два, я не можу тепер добре пригадати це, так змінилося оте різко, що не дай Бог. Пам'ятаю, чи було на поле виходимо, не так було добре, бо я знаю, мій сусід робив на полі – *fertilizer* (добрива. – *Ред.*) розсипав на полі – й було як кобилиця, вона була жеребна, і він наклав багато *fertilizer*-у, в нас називали інакше його, і вивіз розсипати, й вона підірвалася й скинула лошатко, й за це засудили на три роки в'язниці й відіслали в в'язницю, й додому не вернувся – зразу при непу, бо я пам'ятаю двох. Вони працювали на полі *fertilizer* розсипати вручну, вони з мішків, тоді там туди руками – не було машин, а вона тягла по землі м'які – важке було й вона абортувалася, і за те їх по три роки в'язниці. Це приклад був, це початок непу такий був, це точно пам'ятаю, то мало, що сусіда, Сергій так називався, старші були,

а що пам'ятаю, це що так. Ну, що кажу: «Так?» Та хіба ж я знала, ну заставили, робить як належиться, а воно таке, може, ще гірше було десь, може, десь себе спортила, а на їхні руки попада – не стало – це при непу було так.

А останнє так то вроді починалося – люди раділи дуже, то їм вільно так все стало. Після революції, ой Боже, й те є, й того можна достати, а потім зразу.

Пит.: А то кажете, в вас комнезами були?

Від.: О, *yeah*, комнезам мусить абсолютно. Їх було декілька осіб – спеціальна управа вибирається з таких вже прихильників до цього діла, які за радянську владу, бо оці, що розкуркулені були, знаєте, бо деякі такі появлялися вже в дом після того, як успокоїлося, декому можна було вернутись, хто не попав в Архангельск туди, то тут по городах, а так вони не дуже й бігли додому, бо їхнього нема нічого. А тоже була спеціальна організація, яка вправляла селом усім, бо то в їхніх руках все порядок – кого потрібно добре покарати, а кому й помилуватимуть можуть, бо то від їх залежало. Вони бачуть по людині, як ти проти них ставився, як перед усім, вони завжди слідять за вами, а ти щось проти радянської влади де почувють, то ліпше сиди тихо, бо тебе не стане. Не стане зразу. Ото таке було. Чей же то коли це я, тепер не можу пригадати ще раз, позабувався, бо то буде раз такий чорний день або чорна ніч якась така, в яким году, я це думаю. Дали приказ назбирати людей. І куди? В місто відправити їх? Що ж вони робили? Нічю машинами, наймають машини й їдуть попід хатами, відбирають мужчин і везуть на перевірку. То аж тепер я почув, що ті люди попали аж у Вінницю, аж на ту перевірку. Десь із наших місцевостей вивезли, може, душ 50 вибрали. Куди? Кудись спеціально на працю на якусь-то брали, може й на працю. Ночами. Чого ж ви вдень не визвали селян, а нічю під'їжджають, ота міліція їхня, та все виводять двох-трьох мужчин. Так називався «чорний ворон» називали тоді той, цю працю, бо то нічю було. «Чорний ворон» і місто там таке – місто Черкаси – недалеко від нас там був, тоді їх звозили, й то місто вже ніхто не знає, де вони. Ні переписки ніякої, ніякої відомості й по сьогоднішній день. І дехто казав пізніше, як почули, що то пам'ятаєте, в Вінниці назвезено було? Я думаю, що вони частина попала, а де казали, що Москва-канал копався, там десь потрібно було щось десь прокопати якийсь канал, то частину послали на ту працю, бо це Архангельське, то саме там близько від цього саме відділено. Оці попали наші. Пізніше ми почули, на лісорозробки там везли, укинули, дали що-небудь – шукай, роби сам собі хату, або копай землянку й починай робити там. А ті, що то забрали по селах нічю тим «чорним вороном», то завезли в центральне місто, а звідтіля ніхто не знає, де дівся. Ніхто не повернувся назад. Мого дядька, знайомого, дядьком називався, Андрій, також взяли. Та, каже, ви не бійтеся, ви, каже, взавтра будете вдома.

Чекаємо по сьогоднішній день. Не стало тоді, ще як пам'ятаю так. То був називався так «чорний ворон». То боялись так люди часто. Ой, кажуть, скоро буде «чорний ворон» ходити.

Вони чекали кожного дня, то скочили забрали там частину, а в другім селі, кажуть, уже й там проїжджали й там вони знають, для чого це.

Пит.: Це міліція чи ГПУ?

Від.: Та, там НКВД називалося, як міліція й старші там, дирекція була. Директор НКВД й міліцію послають. Ті получають приказ, а получають

і посилають менших міліціонерів, двох-трьох і машину чи стільки там і тоді, той, що знає, де хто живе, й того беруть провідника, бо це треба ночами, то вдень інакше, бо люди ж бачили б знати, що робиться, бо то крик, то не було так легко. Тоді не давали кричати. Оце виводить з хати вночі людину й саджуть у авто, приїжджають до других і там ото таких находять і в авто вантажне 25 душ і до, до міста, до в'язниці. І приказують: «Не кричіть, ви повернетесь перевірку», – люди думають, та люди ж дорослі. Яка ж уночі перевірка мені, за що? Що я зробив таке, ну? Абсолютно без ніякого приказу, без нічого це робилося. І це також я добре пам'ятаю, це такі роки вже страшні. Це вже перед цими, перед війною підготовлялися, бо то ж пізніше то люди вказалися в Вінниці, там десятки мільйонів, ну, десятки тисяч там уложено¹.

Голос іншої особи: Я бачила своїми очима в Вінниці.

Від.: О, і так ми й думаем, що там...

Голос іншої особи: Своїми очима бачила й бралася, ще й пучкою взяла, як подеревіли.

Від.: Оце таке, що могли – пережилися, наше ми пережили отак то все.

Пит.: Чи в Вас у селі була церква?

Від.: Так, була. Добра церква, це вже пам'ятаю. Прийшов приказ із району розібрати, інакше ми розберем, а ми заберем або спалим. Дерев'яна була, добра церква, нестара, ми десь в 1916 році построїли, гарна, добра. То що ж? Приказали в управі – розберіть, бо район приказав убрати церкву, щоб не було. Ну, й полізли ж наші герої розібрати. Зробити що-небудь з неї – зробити хотіли зерносховище. Поліз один хрести знімати, з хрестом пішов униз – уже нема того. Другий поліз, ніхто не поліз би – давай якось підірвати й той купол. Позвалили, знайшли, що б познімали хрести, зняли куполи нижче й давай оборудувати всередину. Всередині ж церковний утвір всякий, може де ж діти? Ну, були такі люди старші й ті дещо позабирали – книги, всяке таке. Почали будувати, поломали все і до сьогоднішнього дня не кінчили. Там розбирають такі дошки й складають, щоб на щось далі буде те, приходити, а вони за ніч заберуть додому. Найзимою було то топити нічого, то вони до ранку попалили то все. Ту церкву цю бідну розібрали й ні зробили ні зерносховища, нічого, так стояла запущена. Пішла. Нічого, не скористувалися нічого абсолютно. Не скористовано. А решта так вже ба, нічого.

Пит.: А це, це хлопці робили з села?

Від.: Селянські, сільрада приказала: «Йдіть на розбірку», – мусять іти, не підіть, то буде. Оце значить за це, що було – це вже проти радянської влади. Раз влада приказала розбирати – ти мовчки роби, бо це район прислав у село, а голова сільради й його управа, при ньому ж і управа, шукай, гукни того, гукни, хлопці, люди йдуть. Йому пишуть за те побутні, чи що вони там, то просто мусили йти свої брати, хоч би й не хотів. Батьки старші, молодіших брали. Плакали, жінки плакали, кричали, так що, ти нічого не зробиш. Що ви б мені, мені приказано з району, я мушу це виповнити те, що каже район, а в районі там сидять, вони того не роблять, а роблять свої, місцева влада все робить.

¹ Вінницька трагедія 1937–1938 рр. – знищення Вінницьким обласним управлінням НКВС в'язнів тюрми, більшість із яких було заарештовано «як ворогів народу». Вперше факти про Вінницьку трагедію були оприлюднені гітлерівською окупаційною владою в 1943 р.

Все своє робила. Так, те було й знищено. Церква прийшла й її нема й не буде. Ніхто її не постройть уже тепер – ото таке було, оце так.

Пит.: А з священиком що зробили?

Від.: Священик виїхав, бо в нас священик насильний був. До нас присилали священика на ті митрополії, як вони називали, на духовенство, то присилали священика, бо це церква тоді ж була, під державною управою, тоді управляли церквами держава. Це ще за старі часи, то священика присилають, йому був будинок, йому було все. А як прийшла революція, то ніхто не знав, де він дівся, може він виїхав, бо я не міг знати, то час революції. Вони знали, священики, що діло доходить до них, то вони зїжджали. Остався будинок його, господарство осталося також. Уже як церква спустила, то священик, не були місцеві священики, тільки прислані – хто знає з яких місцевостей.

Я пам'ятаю ще при мені, я ще в школу ходив, то був священик провів, закон Божий, що мене вчили – треба знати молитися й читати. Дяки були, то також вчили в нас у школі це вже в тіх роках, перед революцією я ще ходив. То я пам'ятаю священиків, ще малий був, то з дідусьом пожартував – дід повів мене до нього, а я бачу, що він в довгім такім удягнутий, а воно ж коротке те, що він надіває, а там штани видно. Я до дідуса кажу: «Дідусь, чи то священик у штанах?» (Сміється.) То він мене за вухо: «Не можна так».

Потім дивлюся – оці пальці закурені, не курили священики, я думав, що то гріх. Кажу: «Що ж то таке, жовті пальці?»

То він мене: «Ти мовчи», – а вони в них не курять, то воно знаєте, як цигарки тримають, то пальці від куріння – тут так то інакше курять папіроси – і за те мені попало. Ну, то була молодість моя, що мені було – дев'ять років. А він мене водив чогось до нього.

Пит.: А чи були в селі люди, що священиків не любили чи були проти церкви?

Від.: Ні, не було, страшно не було – це дуже любиме було, то священики, дуже вони шанували священика. Обходити хати з водою свяченою, святочно обходити. Дуже шанували й дуже люди страшно релігійні були. Частина їх уже пізніше оце по революції найшлися. Уже знають, як потрібно людину ростроїти, відірвати від привички тієї; людина привикла, то дуже строго було. Дисципліна церковна, дітвора, все як ти йдеш по дорозі й стоїть старший, то як не скажеш «Добрий день», то вже батько твій знатиме або хтось з твоїх родичів, ти вже дістанеш. Ти йшов, от бачив, а чого ти не сказав нічого?

Та, знаєте, такий був звичай від духовенства настроений по селу. Село не таке велике було, ну було акуратно, чисто, любительське до церкви. Ну, вже по революції то знаєте, знаходяться мудреці, що людей розтолкували – то не так, як воно є тепер, що то проти церкви знайшлися, бо герої, а як церква не стане, то тепер нема. Немає нічого. Не знаю, що там тепер, загально говорючи, чи вони є близько хоч церкви, бо я знаю тоді при мені три-чотири села, то всі розвалені церкви. Одну п'ять кілометрів цегляну церкву підірвали, ви ж не розберете церкву. Вони підложили динамітом, і вона злетіла, розсипалася так куча й лежить. Куди його дінете? А в другій так само розібрали, ну ті мудріші були майстри – такі зробили зерносовище. Одні хотіли так – вони зробили хату-читалку, там уже бібліотека, то все в церкві вже зробили, а наші нічого не зробили. Хотіли на зерно-

сховище, засипати зерно туди й розстроїли, розкидали – так вона, мабуть, і осталася не зроблена.

Пит.: Значить, після революції в вас священника не було?

Від.: Ні.

Пит.: Чи люди самі збиралися молитися?

Від.: Де було. Пізніше в нас у одним сусіднім селі був довгенько вже під революцію, вирвався, визволив. Всіх района пішов – гризся, гризся, щоб дали, щоб оставили ще на рік. На рік ще добився старший чоловік – при церкві був якийсь видно староста церковний або щось таке подібне, то лаявся з нашими, каже: «Що ж ви пропали, дивіться, я вже добувся, в мене церква осталася ціла, – каже, – треба було піти до того та до того, а до кого ви звернулися?»

– Та що ж, голова сільради поїхав у район.

Йому приказали розібрати.

– Ні, – каже, – треба вам було комусь, хто ближче біля церкви був, і ви, – каже, – були б добилися, й ваша церква ще постояла б.

А він добився. Надовго не була, вона такось запущена осталася. Знаєте, як люди почули, що то таке вже проти церкви, то воно мало що доходило.

Пит.: А так, як були в Маріуполі, чи Ви бачили, щоб міліція зачіпала тих голодних селян?

Від.: Ні, міліція там ота охранка спеціальна була, щоб їх займати, щоб вони тільки уборку робили. То могли бачити в Маріуполі, як вони уборку робили – спеціально машини, давали людям, то люди, знаєте, з жалем то робили. Жалко було то робити, коли людина з таких місцевостей, коло місто багатіші села були – сильно багаті. Їх опустошили до того, що вони прийшли по кусок хліба до робітника, а робітник получає сам кусочок хліба. Просить, просить кусочка, знаєте, то міліція їм нічого, навіть де слабші – помагали декому, як могла. Ну що, в шпиталь їх не могли забрати – загружене було все, а вже готові трупи були. Живі, то їх поскладали на підводу, щоб вони не розпадалися на містах. Та ще особливо влітку, ще саме була літня пора, горячіше, сонце палить, людина розпухає і рветься, ну, невіносиме – тяжко передати таке, що бачиш очима. Особливо, як побачив двох хлопців, ну то років вже по сорок було – старші за мене – ті риби поїли, підкріпилися, рибка вроді не тако була й солоня, і зразу їх схватило, роздуло, пополюгали і через годину-дві й скінчилися. А останне так то по місті, ми не могли часто слідити за тим, бо ми на праці в заводі. Прийдеш рано й вечером додому, спишиш, що-небудь собі з'їсти і на спочинок, так як вже коли в вільний час, то там було в місті дуже чисто велося – ніде не оставити, як ті трупи такі уже слабі були, то їх спеціальна була комісія установа, щоб не знали місщани всі, що так у селах робилося. В місті не всі знали, а селяни вже як показали, що то страшне було. Знаєте, місто є містом – в місті продукти які-небудь отримувалися, кожний на праці в заводі, а село біжить голодне: «Дайте їсти».

Та тоді між людьми страх пішов страшний. А то ж такі багаті села й кругом міста, то було страшне. Там ще були німецькі колонії – страшенно багаті. З них всякими продуктами було завалене місто, а тут то як попало так – не знаю, чи вони, ми туди вже то за місто, яких 20, 30 кілометрів за містом села величезні, а що ми в місті. Бараки, праця. З праці в барак. Ну, місто пройдеш, щось на базар ходили зранку було, потім, як стала оця біда – страшне, страшне було. Не достанеш ніде нічого,

крім того, що тобі дали порцію, ти користувався тим. Ну, давали кухня, привозили. Десь готують, туди в бараки привезуть, у 12-й годині дадуть такі спеціальні, чи миски спеціальні, то вже на робітників, щонебудь поїсти. Давали по кусочку хліба там до обіду, а то, що отримував, то фунт був – 400 грам, а там дадуть по дві скібки хліба ще там. То другий то жує, а хліб оставить собі, бо каже: «Піду поки получу хліб в тому магазині, поки дойди, то половину з'їм». Та прийдеш, хоч щонебудь нагріти треба, яко ж вдома щось може, бо давали, видавалася й крупа різна, та перлова каша найбільше давалася – так називалася крупа. Тут о як зробиш – у бараці була пічка там, котелочок зварив собі супу, та з'їв.

А потім уже пізніше вже далі через рік відкрили спеціально столовку для робочих, тоді вже ходив там. Давали. То-то вже було за рахунок заводу. То також дешева їжа, але з'їси, то вже чули, що можна жити, тим можна було жити. Не було жирів таких, щоб коли-небудь десь щось трошки з якоїсь жирного попало, а то більше рибна була така якась. Смажити риби, чи не смажена, а просто варену таку якусь рибу давали. А там же риби багато. Ото так обставини обходили нам.

Пит.: А робітників не мучили всякими мітінгами, зборами?

Від.: Ні, того не було ніколи. Не було. Я не пам'ятаю; за довший час, що я там був, то ніколи мітінгів не пам'ятаю. Пізніше може.

Голос іншої особи: Що ти заробляєш, щоб на...

Від.: Так, о! То на печальню прямо зразу об'являють, як ідеш дістати свою *рау-ду*, то кажуть: «Тобі треба таке підписати на облігації на якісь там – давай твою заробіток півмісячну чи місячну. Також мусиш брати. Не возьмеш, то не можна». Ну, на півмісяця. То що ж, вони два рази в місяць платню давали. Оце прийдеш получать, яка ж платня там? 50 рублів, колись 45 рублів. Дойшов я останній, а та кричить касірка: «Нема грошей – на другий раз».

То я не отримав першої платні, а до другої чекай, *Окау*. Поки друга прийде, вже довшої нема. Так ще плати. Не так, що я прийшов, чек отримав і вже. А там помісячно, пробачте. Оце підходжу в черги за грішми, прийшов час сьогодні – 15-го числа, чекаємо, доходжу, два чоловіка, а вона вже кричить, що видає гроші: «Розходьтесь, грошей нема вже, немає видачі».

То, Боже, коли буде? На, то через стільки то часу, через дві неділі, на другу отримку. До другої отримки прийшов, не взяв перше, а тоді, може, дістану все – все рівно не дадуть усієї, віддадуть ту першу. Отак ще була окладка. Дуже тяжко було з платнею, ой, і досі. Скільки ще ми спорили. Знаєте ж, молоді, то загрземось другий раз біля каси. Чого ти вліз без черги? Знаєте, бо то треба слідить і за тим було. Другий прискочить, а далеко стоять, то він наперед вискочить і без двох та туди, то він получить, а моя черга дійшла, то мені вже не хватило грошей. І це перезивали. Це було. А то обов'язково підписати гроші, підписати на облігацію. Ти, каже, получиш потім назад.

І досі десь як пооставалися облігації, що підписував.

Пит.: Чи були комуністи серед робітників?

Від.: Ні, ні, ні. Ми з нами так ми не об'яснялись навіть про оце, а щоб коли-небудь у бараках. Ми всі молоді, щоб хлопці, давай організувати чи якусь комсомольську організацію, або якусь комуністичну партійну щось. Не було в бараках. Може приходжу, ну що, пройде бригадир той по бараках, то тільки прослідив за порядком, щоб було

чистіше трохи за порядком. А так, щоб спеціально ми збиралися якусь організацію відкрити, при мені вже її не пам'ятаю. Можливо, десь в якійсь було, уже хто трохи щось зрозумів про це діло, а ми, а особливо такі, як ми попали, ми так тихо про все сиділи, аби хоч не сказати, хто я є. Обжилися, не займали, а то тяжко було трохи. Як уже обжився, пізніше то вже нічого, а то все рівно мовчати треба про те, що було.

Радянська влада недобра, або що – абсолютно й не нагадуйте йому. Ну, ото бідненьке, що то мені шкода й досі тих 10 тисяч, то я думаю, що вони хто живий остався – вони згадуватимуть. Ну, Боже, Боже, як глянув, як вони йдуть на працю, їх ведуть під конвоєм, що вона мала зі собою, вона те несе туди. Вони й не роблять, бідна, там. Я вже пам'ятаю, той завод почав відпускати чугун. Їх вивозили й виливали, бо то мовби величезний паровоз потяг, перевернув. Сьогодні друге, завтра зміна, а ті ж ночні на роботі людошки, і зима. Вони ходять близько там, а як вилляли, а воно летить, як вода, то розварене. Тоді захолоне – вони приходять із боку лягають грітися. Що ж ви думаете? Мені й досі жаль такий. Другій кіш, другий везе другу зміну, він же не знає, що люди там лаються, він глянув вивертати ті коші. Коші летять, ніхто не знає, ночна зміна. Що ви думаете, вдень як знайшли, тоді знаходять дві руки, півноги, півтулуб. Стільки він лежав, стільки захватило те, що лється, воно зразу нище – не остається нічого, бо то розварений метал. Не метал, а вже шлаг називається, то найгірше.

Боже мій, куди там! Находять трупників – там нога, там рука, там то, там одкотився, видно, в обпалений так лежить цілий. Тоді давай загорювати та під дроти. Ті люди не стали ходити. Оціх самих бідних, нещасних допровців, як вони називалися, то їх там десятки, десятки погинуло під тим шлаком. Я й досі не можу забути, як це могло бути? Ну, людина не знала, лягла й заснула, а той, що згори, – паровоз везе, а там коші спеціально автоматично якось його перевертають. Так він вилив, воно побігло, як вода, а то не вода, то розплавлений метал. І тоді захолоне, захолоне тоді коли знову зимою, то люди й ходили грітися, й там десятки, десятки осталися там. І ніхто не згадав – що за люди, звідки люди, ніхто не знає. До сьогоднішнього дня ніхто не знає. Навіть в історії не записано, що такий завод строївся такими людьми. Можливо десь там по тих краях, може де на Західній Україні може хто такий в живих остався. Так само як Москва-канал строїлося – згадали кого-небудь? Нема. І так оце то завод «Азовсталь» строївся, на чужих руках і там трупів осталося. Ну, то завод не винен, винні люди. Вони не знали, а оте місто не було огорожене. Якби вони зразу догадалися, щоб огородити проволокою, то один міг би коло проволоки лежить, а як ти ходив там, де близько, а це ж ночна зміна виливає там все, то люди гинули просто по самому собі. То ніхто не посилав їх туди лягати, то є причина, велика шкода.

Пит.: Чи там більшість українців, чи всякі?

Від.: Майже українці. Були й такі, були там і всякі сорти були. Ну такі чужинці, як би там негрів, то так не було. Наші там – білоруси, українці, росіяни, то він мав більше 5 тисяч робітників зразу, як строївся, а тепер може й більше в ньому там і тоді. То всіх нас, і там же є молдавці так, всяка всячина, і кіргизи були там, в разі привозили на працю, ну то такі знаєте, з Середньої Азії люди, так як дехто попав на працю, було,

а більшість українців і росіянів. Ну, українці, білоруси й росіяни отако. Ну, більше росіянів, дирекція більше російське, бригадири, всякі директори.

Пит.: Чи Вам відомо, чи був голод у тих колоніях німецьких?

Від.: Точно не можу, мусив бути, ми далеченько. Мусив, якщо було в цих селах, місто, то я думаю, що точно не можу сказати, бо не приходилося там бути, бо це далеченько за містом і ми не мали можливості туди доїхати. Не їздиш нічим же, знаєте, а щоб питати, що було в той час. А ще в місті бачив живих людей, які вже опухали й лежали, то знаю, вже потім казали, що ми ж ось тут з міста, ми звідтіля з отого села за Бердянська, з отого, з отого. Кажу: «Чого ж ви тут?»

– Та отака біда в нас. Ми прийдемо сюди за допомогою, допомогою в місто.

Ото таке було. Ну, а там же й кавун, може в них ліпший то саме, бо то все рівно, та сама околиця і кругом. А як у них усіх – не можу доказати, бо не прийшлося з ними ніколи навіть бачити. Знаєте, там вони, німці, говорили більше по-українському і по-російському говорили. Більше на українській мові так говорили й ломаною мовою, свою мову й цю знав. Ну, було двоє на праці зі мною, то нічого не сказав, що він бідує, або що був на праці в заводі так само. Жили в бараках, то не казав, що там така біда сталося або що – нічого не нагадував. А ми не могли знати питати його, чого там робиться, бо молоді хлопці людей бачуть, а як до цього добитися взнати, піти до них там, це потрібно спеціально поїхати в село і там точніше б розказали.

Пит.: Чи це до того?

Від.: Знаєте, ми в такій розстроєній біді, ми перейшли цю війну, це ще гірше показало, як треба жити, знаєте, то вже людина все розстроєна в такому виді. Уже тут трошки успокоїлися, що-небудь ще таке. Тепер по хворобі, по старості, знаєте, то вже всяке, все міняється, навіть охота відпадає від всякого. І чекаєш на сподіване, як то все кажуть.

Пит.: Чи бувало таке, що селяни продавали свої речі за хліб в Маріюполі?

Від.: О, цього було. Інакше не могли жити б в Маріюполі. Робітники самі це робили. Він мав щось лишне, а там були такі, що мали хліб. Привозили хліб десь такий. То він своє щось продасть – купити хліб. Хліб продавався на базарі, й можеш купити печений хліб, і бували такі робітники, знаєте, вони видали карточки, то вже була також недобра система. Карточки видали всім, там тобі на місяць полагається цього всього, бо ти в карточці талончик відривай, то люди, хлопці отримали, а праця йому не подобалася – він кидає і тікає, і тоді віддає одному своєму товаришу, одну карточку дав, другу карточку, то він назбирає три карточки, чотири, а він один. А він на ці картки отримує всі продукти, то йому хватало й на базар винесе й продасть, і ще й пару рублів сторгує. То вже знали тіх, що тільки одну карточку не хватало продуктів, їжі, то він прийде – що він там мав таке, щось мав таке – продав своє та купив хліб. Так було то точно так, а то карточна система була дуже декому й вигідна, декому й ні. Як тобі там полагалася і крупа, і цукор, і там ще трохи хлібу, то це на кожний день, як талончика нема – не отримаєш. Вона, прийшов, вирвала, нема талончика – нема. Ти вже хліб не получив. А той хлопець, що поробив на праці, махнув та поїхав назад у село додому – оце всі селянські хлопці понаїжджали. Слухай, каже, Михайле, на мою карточку, Гриша, на мою карточку, на то. То він візьме дві-три карточки собі в руки й свою, то він іде в один магазин, в друге, бо ни в кожній магазині карточна окрема. Його не знають, що він бере три рази. В цім одну він взяв карточку – пішов у той магазин,

там взяв. Пішов він один, а в нього карток чотири – місячні, то він і з хлібом, і з грішми. І мало йому до праці було коли. Піде, а коли й прогул зробить. А потім як узяти за прогули, так ти стратив стільки часу, не заплачу за півмісяця грошей не получиш, то старалися триматися ще й праці. Й то була дисципліна за працю страшна. А на рахунок хлібу, то на базар приносили. То ж воно в магазинах, в пекарні, а ті, що хліб возять, то трошки було несправедливо. Він собі достане з пекарні десяток хлібин, може й п'ятеро, може й то він має, вже винесе на базар. Вони не знають, де він узав. Він сам не виносить його, в нього є ті, що винесуть продати. І в магазині так само велося – комусь дасть тільки 400 грам, а кому дасть і цілу хлібину на родину, каже, а він один. Значить, він собі оставить – частину, винесе. Так що, насчот хліба було на базарі в Маріюполі купити можна все, все чисто було, як ще селяни були багаті – там і масло, там і яйчка, там сметана, там молоко, там усяке м'ясо. Ну, це вони питають, як у заводі в нас кормили, це завод кормив.

Пит.: Це й друге.

Від.: Так, оце, а тоді селяни вже як пішло ліпше, то вони, а тоді як під голодівку, то не було нічого. Зразу то вже після того поправилося.

Пит.: А як був голод, чи пам'ятаєте, які ціни накладали на хліб, що селяни мусили дати, щоб дістати...

Від.: За хліб ціни я не можу навіть і пам'ятати.

Пит.: Ну, не точно.

Від.: Не можу пригадати.

Пит.: Я чув таке, що перстень мусив би дати за хліб.

Від.: О, ні, то це замінити, а то все так. Це, в Маріюполі відкрився торгсин, що Ви думаете. Скільки люди зуби знімали, сережки витягали це за хліб давали. Так, так, так, так. Це був у Маріюполі величезний торгсин, і Ви знаєте, що тільки на світі була – все там було. І вони забрали в людей багато золота. Ми було, пройде, подивимося, спеціально то займалися. Торгсин збирав те золото й що хто мав. Люди здавали все, й там і крупа була, там і всякі, всяка продукти видавали. Це було. Це так. Це в Маріюполі, це я добре як свідок знаю.

Голос іншої особи: А на два дні принесеш і нема й того і все-таки.

Від.: Піддержка була, люди не жаліли ні золота, нічого – хто що мав, навіть зуби знімали золоті, здавали. Отримати там якихось 5 кілограм, а може 10, дивлячись яке золото, знаєте, вони ж там перевіряють, але з торгсина видавали багато продуктів, багато. Це ж чия то робота була? Чи то російська, чи закордонна, я не мав поняття, ми тоді не мали поняття, що то за магазин відкрився. Ходим, прийдем, дивимося.

Там мусить бути записано в історії, ким то було устроено ці торгсин.

Пит.: Ніби державою.

Від.: Можливо, можливо що чим-то було, воно тепер у історії пишеться про те, хто чим займається. Колись було десь у одній газеті, як вони робили на цьому ділі велике діло. Величезну силу золота стягнули до цього всього. Знаєте, старші люди раніше, міщани, селяни не так. В селян не було так багато золота, бо більше зуби срібні ставили такі, знаєте, а в кого було пару золотих, то витягивали. А більше знаю вдома, ще малим пам'ятаю, що як зуби побіліли, то всі витягли з бідом і так без зубів доживав. Без ніяких зубів, а вже міщани, то мали велике діло зі золотом. Ото таке за наше діло йшло, пройшло багато часу, дещо забувся, дещо в душі буде довго, довго, довго. Отако.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю ЛН19

Анонімна оповідачка, народилася 1903 р. у селі Осича Балка Звенигородського району Київської області. Одна з шести дітей старости села перед революцією, який мав 18 десятин землі. Після смерті дружини він роздав землю як посаг донькам і на кінець 1920-х рр. був бідний. Попри це влада вважала його класовим ворогом і постійно цькувала. Про місцевих активістів жінка розповідає: «було багато таких активістів, що грабили людей дуже то що, то жили собі, а як прийшов голод, то помирали». [...] Комнезами описує, як тих, хто грабував за підтримки радянської держави. Особливо її вразило зруйнування сільської церкви 1928 р. Церква належала до української автокефалії близько п'яти років. У 1920-х рр. у селі була трирічна школа з двома вчителями. Колективізація відбулася без жорсткого опору. Голод у регіоні почався 1932 р. через те, що держава «забрала» хліб, а смертність була «масовою», помирали цілі сім'ї. Сама оповідачка була геть знесиленою, врятувала себе і своїх дітей, ховаючи їжу і роблячи борошно з квітів акації. Оповідачка описує випадок, коли мати їла свою мертву дитину. Вона також мала знайому, котра їздила до Росії; там не було голоду, і вона була вражена тамтешнім порівняним достатком. Оповідачка переїхала на Донбас у 1934 р.; розповідає про свою роботу в дитячому будинку, в тому числі про спілкування з голодними сиротами.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1903-му.

Пит.: А де ж Ви народилися?

Від.: Це треба село казати і все?

Пит.: Як хочете, можна просто район, можна область.

Від.: Область Київська, і колись було Звенигородського району, село Осича Балка¹.

Пит.: А чим займалася Ваша родина?

Від.: Селяни, мій батько був селянин, й я там була, в тому селі жила.

Пит.: А скільки членів було в Вашій родині?

Від.: У моїй родині було шестеро дітей і батько, мама моя вмерла, як я ма-нюсінька була.

Пит.: Чи можна Вас запитати, скільки землі було?

Від.: У мого батька було 18 десятин землі й два гектарів города, ну, хутір.

Пит.: Як жилося при царському режимі?

Від.: Царський режим я дуже мало знаю, бо я не була, якби я була студенткою абищо, то я була собі селянською дівчиною й все, не знаю добре, а ліпше як, багато ліпше, непорівнячи з радянською владою.

Пит.: Чи пам'ятаєте дещо з 17-го року про революцію, як відбувалася?

Від.: Пам'ятаю, пам'ятаю, що моїх родичів, два татових братів і одну дівчину приїхали нізащо забрали, порозстріляли коло сільради, сільрада – це управа сільська, й у волость назбирали людей, сказали, що приходьте люди, будем старосту вибирати, то люди туди пішли, то там їх вибили, може, 70 вистріляли, отак починили й тоді стріляли, бо це вони

¹ У 1930-х рр. це справді був Звенигородський район Київської області. Нині село Лисича Балка (а саме такою є правильна назва) – село, центр сільради Катеринопільського району Черкаської області.

хочуть старого режиму, то їх постріляли, отаке пам'ятаю, ну я вже так багато не розкажу, бо я забула, позабувала.

Пит.: Чи пам'ятаєте Центральну Раду?

Від.: Пам'ятаю, дуже пам'ятаю Центральну Раду, пам'ятаю, що зайдуть у наше село петлюрівці, Петлюра як заїде, то в нашім селі тихо, як большевики зайдуть, то того розстріляють, того вб'ють, того забрали безвісті і пропав, оце знаю таке і пам'ятаю, як Денікин був і казав: «Бий жидов, спасай Россию» – це лозунг у нього такий був. Але я всього не можу Вам розказати, бо це треба роками розказувати, та й то я й забула.

Пит.: Чи Ви б сказали, що в Вашому селі було багато таких людей, що підтримували Петлюру?

Від.: Було багато, було багато, але їх так винищили, що як брат був у Петлюри, то його застрелили, а брат, може, йшов до більшовиків – все рівно йому не довіряли.

Пит.: А ще хтось з Вашої родини брав участь?

Від.: В моїй родині ні; був один брат і помер молодим. Самі сестри, то ми не брали в ніякий рух, бо жінок не брали в революцію.

Пит.: Чи пам'ятаєте владу гетьмана Скоропадського?

Від.: Зовсім не пам'ятаю, бо вона в нас не була, в нашому районі вона не була, чула, що була влада Скоропадського, але я за неї нічо не скажу.

Пит.: Чи в вас було багато своїх більшовиків або комуністів?

Від.: В нашім селі? Були такі, я не знаю, чи вони комуністи чи що, але була така жінка, було багато таких активістів, що грабили людей дуже то що, то жили собі, а як прийшов голод, то повмирали.

Пит.: Великий голод чи голод 21-го?

Від.: Голод 32-го, 33-го року. То була така Санка Тростянська, тож вона в кого грабила, що, то миску, десь у печі щось було, вона забирала, але вона спершу вмерла була з голоду в 33-му році.

Пит.: Чи в вас були отамани такі, що свої власні загони мали?

Від.: В нашім селі не було.

Пит.: А так в околиці?

Від.: Десь там був Чорний Ворон, тощо, але я про нього Вам нічо не розкажу, то було далеко від нас і тоді я ще була молода, 14 років, я політики мало знала.

Пит.: А як Ви ставилися, як ще були молоді, до радянської влади, як думали про це?

Від.: Я наприклад своєї думки скажу, що я до радянської влади, зразу думала, що вона примириться, буде тільки зразу революція, що по 70 людей вбивають зараз у волості, то я тоді стала нижче трави, але вона зачіпала всіх і тих, що як не сталося їм, як Ленін казав: «Вы хороший человек, но вы не наш, и на тебе пулю в лоб» – мало хто ставився до влади добре в нашім селі, не можна сказати всі не ставилися, але тихесенькі були, жили тихо, нічо не робили, все рівно не помогло, все рівно заслані всі, не всі, а більша половина.

Пит.: З яких людей складався партійний і урядовий апарат в селі? Чи то були свої, чи приїжджі?

Від.: Були свої, були й приїжджі, були свої, були й приїжджі, як хто був актив великий, щоб грабувати другого, щоб донос робити, то той був уже в владі, а звісно приїжджі, в нас був голова сільради росіянин, присланий туди, чи він приїхав, я не знаю, був голова сільради росіянин.

Пит.: А ще які національності були там?

Від.: У нас були національності? У нас які були, партій в нас не було, щоб у нашій селі якісь партії були, в нас не було партій в нашій селі, але, ну що, поляки в нас були, але вони вже вони вже пере, вони вже такі були як, українці, вони тільки польське прізвище носили й дехто з старих до костелу їздили, знаєте, а вже ми всі були як, українці, а були такі.

Пит.: А як жили українці з поляками, значить?

Від.: В нас не ділилися, до революції в нас мирно, тихо було, все було добре, тільки то Янківський, то Сусловський, то Камінський, то все польські прізвища, такі як там Гаврилюк, Кушніренко тощо, то все українські прізвища, то ми знали, що, але вони уже не були польські, вони були українці, вони говорили по-українському, нічого в нас не ділилося за старого часу, а як прийшла ця влада, то тоді всім попало добре, не було чим хвалитися дуже.

Пит.: А так, як жилося при непові?

Від.: При непові добре, ліпше багато жилося при непові, при непові добре жилося, стали сіяти, люди обробити того і всього, продуктів було багато, все було при непові, а ось який він був, він був три чи чотири роки, та й годі, а як уже пішли колгоспи, чи там уже тоді знаєте, як було.

Пит.: Так чи відразу не зачіпали Вашого батька, що 18 десятин мав?

Від.: Він, зразу не зачіпали, бо він дуже бідний чоловік був, удівець, шестеро дітей, а тоді та земля розійшлася ж, він же повідавав, як донька старша вийшла заміж, то щось їй ту землю віддав, бо хлопця не було, й тоді вже йому було 60 років, як я вже останнє вийшла заміж, то батько оденився з дуже бідною жінкою, і той її син уже, її зять, забрав у батька, що в нього була одна конячка й коровка, то він й те віддав, бо вже був нездоровий, але його він більше сидів арештований, як удома був. Один раз як арештували, то казали, що золото в нього є, я й не бачила золота своїми очима, щоб я, бо він казав, що золоті гроші важкі, то тримали, нагодували оселедцями, не давали пити що, щоб віддавали золоті, ну, він був часто дуже арештований, а так щоб уже його заслали або що, то ні, він у 32-му році вмер і вже в 70, до 80-ти років його не зачіпали, а він умер майже з голоду.

Пит.: А його, чого його так мучили, через це, що син був?

Від.: Не було сина в нас, не було, він ще в 17-м році син умер.

Пит.: Чи це за сина мучили?

Від.: Це за те мучили, що, тож було вісімнадцять, що він належав тих, до багатших, хоч він був бідний, він належав до багатших.

Пит.: Чи у вас були такі комнезами?

Від.: Були, я ж Вам кажу, що були комнезами страшні, страшні були комнезами, він може багатіший за того, що він грабує, а він кричить, і він йде грабує їх, і радянська влада їх піддержує, треба було рота великого мати, на бочку вилазити й любити Сталіна – тоді добре було б жити, тільки недовго, тоді з тієї бочки скинуть.

Пит.: А коли в вас почалася колективізація, розкуркулення?

Від.: О, я не знаю якого року, я знаю, що висилали людей, висилали людей і в 28-му році висилали, й колгоспи почалися, план до двору зробили в 28-му році, я вже була, я мала вже обоє дітей, але я позабувала, щоб така, а знаю, що в 28-му році про церкву, вже в нас почалося таке, план до двору давали, хто не виконав, то на Сибір.

Пит.: Чи можете дещо описати як, як розкуркулювали, епізоди окремі?

Від.: Я знаю, що одних наших сусідів розкуркулювали й вислали, тощо, їм нічого не дали взяти, вигнали з хати та й все, та й повезли їх на Сибір,

то вже я знаю, чи це розкуркулювання, чи це гибіль, отаке, і других так само, їх навіть, їх двоє і нема дівчини, каліка, вислали та й все, все осталося, а їх вислали та й то все. І третю дівчину я знаю, вона тільки заміж вийшла, вагітна була, їх вислали, й ще тоді ще із чоловіком розділили, то вона вмерла, страшно кричала й вмерла, оце так я знаю. Це так з уст, я не бачила то, але це однако, що бачила.

Пит.: А хто цим ділом займався?

Від.: Були з району, були й свої, активісти були свої, а з району були прислані, то це робили таке все.

Пит.: Чи в вас була церква після революції?

Від.: Була церква в нас до 28-го року, а тоді там хліб зсипали, знищили, ну значить, приміщення було, але там зерно зсипали в тій церкві. Я так думаю, що 28-го року, а то я можу забути, мені вже 81 рік, Ви знаєте, що це вже я така, не можу бути, щоб я так пам'ятала.

Пит.: А це був директив з району чи люди самі?

Від.: Ні, но, де там. Люди боронили, люди боронили церкву, це був приказ, був приказ, що церкви немає, Бога немає, всього немає, це не було там, люди це не в людській силі були це.

Пит.: А так, що селян таких, що були проти церкви, не було багато?

Від.: Ну, може, й було там селян, може, 10 на все село, як було то добре, й то я не можу сказати, але люди, селяни наші хотіли церкви, хотіли церкви.

Пит.: Чи там правили по-українському чи по-церковнослов'янському?

Від.: Правили в нас по-церковнослов'янському, поки митрополита Липківського¹ не висвятили; тоді стали по-українському правити в нашій церкві, й так поправили, може, п'ять років та й кінчилося.

Пит.: Але, чи люди були раді, що так перейшло на українську мову?

Від.: Дуже були раді, багато було раді, але не могли вони радіти, бо й вони б пішли туди, де їм білі медведі пасти. То так собі приятель приятелеві скаже, а так, щоб виступав то за церкву, то зараз заарештовували й завозили куди не треба.

Пит.: А так, як самі пам'ятаєте, чи розуміли селяни церковнослов'янську службу?

Від.: Розуміли, бо ж вони віки пройшли, розуміли, але як по-українському то більше розуміли, бо були такі слова, що не розуміли, то це, це все Липківський робив.

Пит.: Чи було таке, що або сам митрополит, або єпископи відвідували вашу церкву?

Від.: Було, як почалася революція, то прямо багато йшли, приїжджали й в церкві правилось, як почалася революція, це я добре знаю, бо я ходила тоді до церкви, ну ще тоді церква побула, може, п'ять років і вже кінець, зсипали зерно там.

Пит.: Чи пам'ятаєте, що сталося з священником?

Від.: Знаю, в нас був священник, у другім селі він був, високопреосвященний був він, то він правив у нашім селі, в другім, третім, четвертім, то його як прийшли більшовики, він був грубий такий, то прив'язали, запрягли коні в сані чи віз, сані їздили зимою і прив'язали його, і так бігли і він лопнув, він же пішки мав догнати, його знищили зразу, як тільки прийшли, довго не пройшло, то його знищили нашого священника.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як завелася українська мова в школі, урядах?

¹ Василь Липківський – керівник Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), митрополит Київський і всієї Русі (1921–1927). Служба відбувалася українською мовою.

Від.: Пам'ятаю, бо в нас же ж було по-російському робилося, а тоді вже як мої діти стали ходити до школи, ну там його діти сусідські, то вже по-українському вчили в тому, вчили по-українському, це я пам'ятаю добре, коли перейшло.

Пит.: А так, чи до Вас доходили якісь газети або журнали з Харкова чи з Києва?

Від.: Я Вам скажу, що це треба було виписувати ту газети, але я не знаю, чи вона була б та газета за революції, я забула як було, я не можу за це сказати нічо, я знаю, що ще за старого часу то мій батько якийсь там «Мысль» чи якась газета була, то він виписував, то йому приходила газета з Києва, а то, а оце за більшовиків я забула, голова така.

Пит.: Чи було багато грамотних?

Від.: У селі? Я думаю, що молодші діти вже такі – я вже буду себе рахувати до молодших – то хоч трохи там знали, а старших рідко було письменних, дуже рідко. Мій батько був письменний, читав і писав все, але таких небагато було, небагато, це за старого часу, бо я за старого часу до школи ходила.

Пит.: А чи в вас були такі сількори, селянські кореспонденти, що такі газетки писали й то клеїли на тому?

Від.: На стінах чи де там? Я вже, бачите, не скажу Вам усього цього, бо я вже була замужня, у мене була одна дитина, а тоді друга дитина, я була пригнічена там у своїй хаті, Боже, то не то, що я могла б дитину покинути й десь піти в сільраду, або що, вони манюсенькі, маленькі були, я так багато цього не скажу, за це я Вам нічого не скажу, щось там десь там був якийсь, не знаю, навіть й не видно.

Пит.: А яка в вас була школа?

Від.: У нас була трьохрічка, до трьох років.

Пит.: Скільки вчителів було?

Від.: Було два вчителя, як я ходила до школи до цієї, то один учитель вчив третю групу, це за старого часу, а другий вчитель вчив другу й першу групу.

Пит.: Так, чи селяни любили тих учителів?

Від.: Оцього старшого, що більше грамотний, що третю групу, то чи селяни любили чи ні, но ми любили, учні любили, а того, що вчив першу групу, ми його ненавиділи, ми його по імені ніколи не сказали, «муцик» казали.

Пит.: А чи за радянської влади, чи коли-небудь, учителів переслідували в вас?

Від.: Хіба Ви думаєте так, я знаю, що в нас одного такого багатшого батька син був учителем, то його не допустили вчити дітей при радянській владі, й він собі пішов, на бік відійшов, він не був такий багатий, його батько, може, там 20 гектарів землі мав.

Пит.: А як у вас виглядала колективізація?

Від.: Виглядала так колективізація, що всі середняки пішли в колектив, а бідняки, ті активісти не йшли, бо вони не боялися, ну, а то ж була, довго не була та колективізація, то ж голодом виморили півсела ж, та де там пів, одна третя осталася може.

Пит.: Чи силували людей до тих колгоспів?

Від.: Ну, казали, оголошували, казали, то я Вам кажу, що отакі середні люди, трудяги всі пішли, а ті, що вони ділилися з владою, то ті не пішли й мали своє приватне господарство, але накінець усім однаково прийшло.

Пит.: Ну так, до вас багато агітаторів приїхало таких?

Від.: Я не знаю, й Вам скажу, що я такого, це ж вони до хати не їздили ні до кого, а збори в сільраді там, а я ж до тієї сільради, може, п'ять років не ходила.

Пит.: А так Вас не примушували?

Від.: Ні, щоб до хати хтось ходив до нас, то я нікого не бачила, щоб 100 до нас прийшло до хати, а там збори, там говорять собі, я ж туди не йшла, не шла ніколи.

Пит.: Чи був у вас спротив колективізації? В деяких районах були повстання!

Від.: В нас не було, в нашій селі ніякого спротиву не було, тихо було, тихо й тихо, хто пішов, хто не пішов, то той собі жив, мав конячку, там мав коровку, жив, а пішов в колектив то, отаке було в нас, але, щоб якийсь спротив, як я чула там демонстрували тощо жінки там, цього в нас не було.

Пит.: То коли у вас почався голод вже?

Від.: В нас голод почався у 32-му році восени. Вже позабирали хліб по мітлу в кожному, а вже отак у березні тощо стали люди вмирати, стали прямо таки масово вмирати. Я ходила – тебе нехай так не болить – як говорю, я говорю, ходили буряки сапати з одною своєю такою як і я, наших чоловіків позабирали, ми були самі, то, то вона ходила коло свого рідного дядька, й заходила все до того дядька, а тоді один день не зайшла, я кажу: «Мариня, а чого ти не заходила вчора?» А вона каже: «А я сьогодні зайду».

Пішли ми, стукає, стукає, фіраночки на вікнах, нічо не видно і ніхто не обзивається, там п'ять осіб родина, троє дітей, двоє батьків, діти не-малі, вже зовсім дорослі, один хлопець був такі роки 12, вона знала, де там той ключ, що так відмикати двері, відімкнула, вони всі лежать на землі мертві. І вже їх чути б оце, я вже так і казала, я не казала, мене ніхто не питав, я переказувала, то там люди казали, то було у 33-му році, десь у травні місяці, ну питайте, то я буду казати.

Пит.: А ці люди, що спаслися, то як це зробили?

Від.: Я Вам скажу за себе, як я спаслася: мого чоловіка не було, він був арештований, а я жила з двома дітьми вдома, то я дещо там мала, як я мала там щось, я мала трохи, бо забрали, що було в нас таке зерно, яке було, там же получили ми з колгоспу, то забрали до однієї зернини, а там я мала трошки картоплі, то буряк, то капуста, того не забрали, з погребя не забрали, а як прийшла весна, то в мене вже не було нічого їсти, а так якось сюди, туди перекидалася, а як уже акація зацвіла, біла акація, то в сусіда нас було так акації тієї багато, то я піду отак натягну тих квіт, ось стільки, воно як висохне, то остіки зробиться, а тоді так перетру і якось десь муки трошки куплю або щось, то я напечу таких накружаників. Але я така була пухла, діти не були пухлі, й я так спаслася. А жінка з нашого села, вона далеко жила, вони мали восьмеро дітей. Коні здихали, бо не тільки люди вмирили, й коні здихали, то як коняка здохне, вона бере сокиру й піде порубає ту коняку, привезе додому, притягне якось там ті кістки, там трохи щось, і вона так годувала тих дітей, шестеро вмерло, а двоє лишилося, а він, його також десь там, я не знаю, де він дівся, вона осталася з двома дітьми, та жінка. А я тих квіт нарвала, то був у мене родич там, то я понесла, а його бачила на полі, нас вигнали копати поле, щоб сіяти весною, то я його бачила, кажу: «Як ти живеш?»

– О, – каже, – так.

– Прийди, – кажу, – акації в нас у сусіди, вони вже вимерли ті люди, було п'ятеро, всі померли, тільки пішли з дому і там померли, там їх бачили по дорогах, прийди, нарвеш тих квіток і ти щось зробиш.

Він був жонатий, в них була одна дитина, молоденькі люди, він не приходив, а я тоді нарвала тих квіток багато й пішла до них. Стукаю, знаєте, як у селян, Ви не знаєте, в селян хата низька, низько вікна, стукаю, стукаю, двері не відчиняють, в вікно стукаю, бачу, щось так мигнуло, а не виходить, а він мій родич, не вона, він, то я знаю, що його нема, коли він вже не впуска в хату, то я ті квітки поклала на призьбі і пішла додому. Іду, а жінка сидить і на мене так махає, я прийшла, вона каже: «Чого ти, дитино, туди ходила?»

Я кажу: «Бо Іван мій кузин».

Вона каже: «Івана вже нема, Іван вже пішов».

А в Мотрі вмерла дитина й вона по кусочку ріже й варить й їсть, оце я таке чула. А тоді ще одна жінка в нашім селі, вона бідна дуже жінка, стара діва, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектара города, то вона там собі трошки щось посадила, то того жита трошки посіяла, то вона закопала відро, абсолютно відро, Ви знаєте, що таке відро, *pair* чи як воно по-англійському, жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так найшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали, на Колиму, не знаю, куди ту жінку бідну. Вона одна була як палець, в неї нікого не було, оце таке знаю й знаю, як я їхала, я їхала на Донбас – там мої родичі були, я думала, може я там спасуся і ми сиділи на станції Цвітко¹, це вузлове, велика станція коло Києва близько, лежала жінка, так собі лежить жінка, а дитинка так лазить по ній, таке вже може з рік, і груди сесе, а я хотіла піти, а батько, не мій батько, його батько каже: «Ти не йди».

Я не пішла, батько відвернувся, я пішла, як я пішла, то в тієї жінки вже очі мухи повиїдали, ну, не повиїдали геть, а вже там вона не жива, а за дитиною ніхто не дивиться, ніхто ні на кого не дивиться, оце я бачила.

Пит.: Чи бувало таке, що люди старалися чи до Росії, чи кудись?

Від.: Було, було таке, мені ось одна казала, що вона поїхала до Москви чи Петрограду, я вже не знаю куди, то там платки оці, гаферфльоки, як це назвати, його викидали, не то що, голоду не було, а того, а вона там набрала й привезла додому, й вони спаслися тим, життя своє спасли.

Пит.: А так, чи селяни продавали свої речі за хліб?

Від.: О, міняли все, ходили отак на базар носили, що й я сама ходила, що мала, несла, щоб там щось купити, а я не їла ні конини, ні щурів, нічого, то я нічого такого живого м'яса з цього не купляла, бо, то й ще що я Вам скажу. В моєї тітки хлопчика вкрали й найшли голову в садку настромлену на пеньку, бо те тулице зробили ковбаси й продали, так, ми вже знаєм, бо ж зужили хлопчика, а голову покинули, оце була таке.

Пит.: А які були ціни, що мусили віддати, щоб дістати хліб?

Від.: Ой, Ви знаєте, я вже тепер не скажу, я не можу сказати нічого, бо я його, як й пішла куди на базар, що купила, то я вже забула, що я за нього дала, що я продала, то місцеве чи що, в мене його не було, бо в мене ж пограб, у нас же все пограбували, але якось там перекидався.

Пит.: Чи можете описати, як шукали за хлібом ті, значить, партійні?

¹ Станція Цвітково Придніпровської залізниці.

Від.: Ну, оце ж у мене шукали, в мене шукали, то там подивиться і в піч заглядали, й на піч заглядали, й в нас була комора окремо від хати, то з комори все винесли. Отакої зерниночки не осталося, а там його й багато не було, бо ми ж були в колгоспі, а тоді в мене в хаті стояла мисочка муки, то й ту муку брали. Але була в мене сестра, то не дала, бо я тоді була каліка, в мене ця рука була дуже пухла, боліла рука, то я одною рукою нічого не робила, то вона видерла ту мисочку муки в своєї сусідки активістки.

Пит.: Це від пухлої людини брали?

Від.: О, від мертвої брали, не то від пухлої, то вже, шукали, дуже шукали, ми читали, такою була наша мама в якихось вістях, чи що, за чотири качани дали п'ять років, бо шукали, й вона сказала, що в неї нічого нема, а найшли чотири качани, й засудили на п'ять років, я вже забула їхнє призвище, вони вже повмирали ті люди, а це вже дочки там описують.

Пит.: Чи пам'ятаєте приблизно, скільки дворів було в Вашому селі?

Від.: Я добре знаю, бо мій батько був, скільки він прожив, як не був старостою то чимсь другим, все його вибирали, а небагато було таких людей, що могли щось робити, писати, читати, там говорити, то було в нашій селі 365 дворів, до революції, а в революцію щось трошки й добавилося, ну, це Вам скажу.

Пит.: А після голоду?

Від.: А після голоду я пішла з дому, бо як 33-й рік кінчився, то я в 34-му пішла на Донбас.

Пит.: А це вже після голоду?

Від.: Після голоду, я пережила голод, і відтухла, я була пухла, відтухла й того, забрала дітей й поїхала, вже після голоду пускали на потяг, можна було їхати.

Пит.: Чи можете сказати приблизно, яка частина?

Від.: Вимерла? Я не можу сказати, я не можу сказати, бо я в сильнім горі була, я нічого не бачила, я не можу сказати, але я думаю, що одна третя осталася в селі, я так думаю, багато, багато, багато вимерло. О, ще що я Вам скажу, мій вмер двоюрідний брат, то ми повезли, пішли хоронити приватно, одноосібники в нас називали їх, в нього була коняка й там вже заплатили йому, всі зібралися й заплатили йому, він відвіз те тіло на цвинтар, і моя сестра осталася з двома, з трьома дітьми, ми пішли на той цвинтар, то цвинтар як цвинтар, трава косилася колись, обсаденний, обгородений, гарний і все, а як я тоді пішла в 33-му році в травні місяці, то от така трава і не можна йти, бо людські кишки ті треба відсувати, порозтягали, і воно Вас перепутує, бо як закопують людину, то нема сили викопати ями, а родич не хоче покинути, як хтось остався, так трошки погріб, покрив, а собаки тягали по цвинтарі ті кишки, оце таке я бачила, це також важне.

Пит.: Це дуже важне, а так чи з уряду не були такі, що збирали трупів і ховали?

Від.: Я не знаю, я не знаю, бо Ви знаєте, я була дуже засильна, що можна знати, може, в селі там прийшли і когось поховали, але оце я бачила, що в Янко Кулаковський, Іван Кулаковський, то п'ятеро людей вимерло, засмерділося, ніхто їх не брав, а може ж коли взяли, може ж коли взяли.

Пит.: А коли перестали брати хліб від людей?

Від.: О, як забрали, в нас був такий в нашій селі був Вавро Колісник, він був конюхом.

Пит.: Чим займалися на Донбасі?

Від.: Я чим займалася? Я робила в дитячому садку, там було 180, 200, 230 дітей, я ні одного ранку не бачила, щоб однієї дитини не прийшло заплаканої, бо тієї ночі в їхній хаті перешукали все, й дитина цілу ніч не спала, і на ранок батька взяли.

Пит.: А Ви раніше говорили, що багато із цих дітей то?

Від.: А було, а туди до нас привезли 25 дітей, бо це вже було десь у 37-м, 38-м році, то 25 дітей привезли безпритульних, бо батьки з голоду помирали, то оце я тих дітей бачила, то були нещасні мученики, одна дитина до мене так пристала, та каже: «Моя мома, моя мама така як ти», – а була тоді молодою, пристала як стала, бо я не могла їх бачити. Ну я їм, я за ними дивилася. А був такий Дзюба Іван, він не Дзюба, Яницький, Іван Яницький, він страшний активіст був, і Нікуша Хізіломів, Білик, Нікуша, Нікуша, я не знаю як то, Никифор, то як прийшли німці, то прийшли селяни, прийшли цього Яницького відплатити йому за те, що вони їх так мучили, то він утік до сестри в хату, а вони кажуть, як собі хочеш, ми хату запалим, ми не підєм його брати, то вона пішла й каже: «Ідїть, берїть, він всередині», – то його витягли й вбили так, а Нікушу цього Никифора, що такий активіст був, то його доганяли, а він скочив в криницю, що вода так глибоко, там є, то він там пропав, оце я таке чула від людей, це я не бачила своїми очима, я там не була, я вже була в Америці, як це я почувала.

Пит.: Чи Ви працювали в колгоспі деякий час?

Від.: Трошечки, бо в мене діти були маленькі обое, то вже дуже трошечки я працювала, а тоді нас викинули й вигнали, ну ми стали ворогами народу, бо щось треба робити.

Пит.: Дякую за свідчення.

Від.: Дуже дякую, що Ви цим ділом узялися робити, й такий молодий хлопчина. Як щось зробите для України, Україна Вам не забуде.

Пит.: Як називався цей священик, що з нього так знущалися?

Від.: Хоміцький, отець Хоміцький на нього казали, оце таке.

Пит.: З якого села?

Від.: Петриківка, село Петриківка¹, Звенигород, ні, уїзд Звегородка, вони були, я вже, оце я вже спутала, а Київська область.

Пит.: Дякую. Де це сталося, що Ви оповідали про це, як збори скликали, щоб прийти вибрати старшину?

Від.: Старшину, старшину що старого часу, це було в Петриківці, село Петриківка й волості Петриківської, бо це в волості було, Катернопольського району, Звенигородського уїзду, по-старому я кажу: Київської області, й там убили мого родича, Височанського, – це її бабуні чоловік був, то його там убили в тій волості.

Пит.: Як це сталося, що Ви говорили, що стріляли через вікна?

Від.: Ні, вони не через вікно стріляли, оголосили по селах до волості, щоб приходили старшину вибрати, це більшовики, що, мов, хочете старшини, хочете старого режиму, то люди пішли, багато, повна та волость знайшла людей й так собі стоять, а один зайшов, каже: «Вже всі зібралися?» Зібралися, забігає кулемет, то хто куди, це ж волость, вікна величезні й воно приміщення велике, то хто втік, але 70 чи 80 людей вбили, це таке.

Пит.: Чи можете сказати приблизно, в якому це було році?

Від.: Це так у початках революції, але в якому році, я не можу ніяк.

Пит.: Чи це вже було після того, як були білі, чи перед тим?

¹ Нині Петраківка, Черкаська область, Катеринопільський район.

365

Від.: Уже були, які були, я не знаю, я не можу сказати, в якому році Денікин у нас був?

Пит.: В 19-му.

Від.: В 19-му? То це було ще до Денікина, до Денікина ще було, це на початку революції, це більшовики так розправлялися.

Пит.: Чи пам'ятаєте похід Петлюри й поляків на Київ?

Від.: Ні.

Пит.: Це до вас не доходило?

Від.: Це до нас, через наше село не переходило, я тільки знаю, що я була на одному весіллі вже, в якимсь це році було, чи там у 20-м чи 19-м, то йшли, армія йшла на другу гору, літом, весілля, надворі танцюють. Іде армія, Бог її знає, чия вона йде, то я танцювала з хлопцем, і друга, й третя, й четверта танцювали з хлопцем такі танці, то єдного хлопця коло нас не стало, ми осталися самі, а тоді як вони побігли, як узнали, що то петлюрівська армія йде, то всі поверталися назад, а то думали, що то від більшовиків усі втікали, миші й коти.

Пит.: Цікаво.

Від.: Оце таке я Вам ще сказала, ну.

Інтерв'ю LH20

Анонімна оповідачка, народилася 1910 р. на хуторі у Гадяцькому районі Полтавської області, де жило близько 30 сімей. Одна з п'яти дітей заможного селянина, який мав дев'ять голів худоби, у тому числі четверо коней і пару волів. Родину оповідачки не репресували, але податки були дуже високі, бо її чоловік не вступив до колгоспу. У 1932 р. влада забрала в її сім'ї корову і четверо овець. Коли вони вигодували кабана, влада встановила їм додатковий податок в одне поросля. Коли сім'я виростила картоплю, то їм встановили податок на картоплю. Коли чоловік закопав харчі, влада знайшла їх. Головними цькувальниками були місцеві люди. Сім'ї вдалося пережити голод, поїхавши на якийсь час із невеличкою групою на Кубань, щоб знайти якусь їжу, і нарешті вступили до колгоспу в 1934 р. Під час голоду оповідачка з чоловіком поїхали до станиці Шкуринська на Кубані, з населенням 15 тисяч осіб. Чула від місцевих козаків про голод у станиці. Детально описує, як їли бур'яни, як підробляли документи, про те, як один співчутливий комсомолец навчав селян ховати їжу. На рідному хуторі оповідачки померло близько десятка людей, а дві сім'ї чи то виїхали, чи то померли, решта майже всі вступили до колгоспу. Також відповідає на запитання про сільське життя у 1920-ті рр.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: 10-го.

Пит.: А в якому районі Ви родилися?

Від.: Гадяцькому.

Пит.: Чи Ви що-небудь пам'ятаєте про революцію чи громадянську війну?

Від.: Ні, нічого не знаю, я ще мала тоді була, а цього не знаю; знаю, що батька не було, а чого його не було, казали, батько в полоні був, вісім років його вдома не було, я ще мала тоді була, оце ж мені, я 10-го, а це в 20-му році, а найбільше в якому то, я цього не знаю.

Пит.: А скільки вас було в родині ще вдома?

Від.: Ще вдома, як вже заміж вийшла, а ще осталося в батька п'ятеро, а я виростала, бо батька вісім років не було, то я одна в матері була. Ну, тоді жили в нас два дядьки, два брати жило, а третій парубок був, то мій батько і той дядько були в полоні в Німеччині, в Австрії, а в нас австрієць був, бо ми жили заможного, родина велика була, то ми собі наймита мали, а наші там у наймах були, то тоді вони як повернулися, бо тоді ото такий закон вийшов, що наші вернулися додому, а ці полонені туди вернулися, то це я знаю, що я дуже за цим полоненим плакала, а мати каже, та тож дурна, тож не твій батько, а я ж думала, що він дуже нас жалів, бо він же ж також дітей вдома лишив, і я дуже плакала, що це ж думаю батько, мати каже, та дурна, не плач, бо батько прийде, хай цей іде, а твій батько прийде. То як прийшов батько, я тоді матері кажу: «Дядько прийшов, тим дівчатам дав потрошку цукерок, а мені отаку торбу приніс».

А мати каже: «Та ж то твій батько», – а я не знала, як вони кажуть: дядько прийшов.

Я кажу: «Мамо, дядько прийшов», – бо я ще мала була.

Пит.: А скільки було землі у родини?

Від.: Я не можу сказати, бо тоді ще ж я мала була, я знаю, що ми мали дев'ять штук скоту було, четверо коней було, пара волів було, тоді

добре ми жили. Ну а тоді вже я ж кажу, порозходилися, – вже тоді повідділяли, один дядько відійшов, і мій батько відійшов, остався один дядько, бо це три сини жило, а тоді ми розійшлися, то вже тоді поділили, то моему батькові попало восьмеро десятин, то значить усім однаково ділили, то скільки в нас землі було, а рахували ми вже як розійшлися, то ми не були куркулями, а ми були середняками, а як куркулів уже розтягли, тоді вже й моему батькові прийшли й сказали, що уже ти належиш, як не підеш у колгосп, вони пішли в 32-му році, як не підеш у колгосп, то тебе цю ніч прийдуть, заберуть, бо воно ж кажеться, в сільраді були й добрі люди й погані, а батьків товариш був в сільраді, тільки там мітінг пройшов, він зразу прийшов і сказав, як хочеш, хочеш, йди в колгосп, зараз подавай заяву, як не подаси заяви в колгосп, то до тебе завтра прийдуть розбирати. А в мене батько п'ятеро дітей, а він був дуже такий був слабкий на голову, каже: «Це ж як тільки мене, каже, заберуть, я ж пропав», а дітей оставили, вони прийшли до нас, бо ми окремо жили з чоловіком.

Кажуть: «Ну, дивіться, я йду в колгосп, а ви як можете, ви не йдіть, а я вже йду, бо мені сказали, як я не піду, то будуть розкуркулювати». То батько пішов у колгосп, то вони в 33-му вже в колгоспі були і вони робили, батько й мати робили, отримали там, в нас казали, баланда, юшечку і хлібу по-кусочку давали, то вони той хліб носили і тим п'ятьма дітям розділяли, й то тим діти вижили, а ми вже з чоловіком, я ж кажу, чоловік їздив, бо батько вже в другій сільраді був, батько був у Мартенівці, а ми осталися.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як жилося при непові?

Від.: О, тоді, знаю, тоді дуже добре жилося, це добре знаю, я ж кажу, як було підеш на базар, побачиш отакі купи лежать, і платки, й матерія, чобіт у нас не було шитих, а товар був на чоботи, на ботинки, товар був, а шитого не було, ніколи я не бачила, а тільки самі шили, а товар який хоч був. При непові дуже добре жили, і тоді вже ж кажеш, як почали, то в нас вози були, деревняний ход, а як став неп, то вже кожний на залізному ходу став купляти, то тоді добре жили, це я дуже добре знаю, бо я хоч мала була, але все-таки я вже робила, мені 13 років було, як я вже на жнива з батьком їздила, бо діти малі, то за батьком усе це робила, то я знаю, що тоді ми добре жили, пару коней мали, небагато мали, пару дома й дітей доглядала.

Пит.: Багато мусили віддавати державі?

Від.: Я не можу Вам про це розказати, бо це до мене не стосовалося. Я цього не можу знати, чи вони давали чи ні, а я вже знаю, як ми стали вже самі, то нам завжди накладали, голівне те, що зразу тільки ми відділилися, купили корову, вигодували свинячку й купили корову, піддержали ми її всього два місяці, наложили на нас корову у 32-му році, забрали в нас корову після Різдва, а восени мені батько подарував, в їх вівці були, четверо овець подарували, забрали ті вівці, бо ці вівці послися і отого дядька розкуркулили, і він уже в осені туди в той двір загонив ті вівці, й вони тільки взнали, що там вівці, зразу їх забрали, пішли й погнали, моя мама тільки взнала, що забрали вівці, а ми й не знали, ми на цьому хуторі живемо, ми й не знали. Мати приходять, кажуть, вівці забрали. Пішли до сільради, мати каже: «Є не в цій сільраді?»

Вони кажуть: «Вони вже в Гадячі, так що вже нічого не вернеться».

То це нам за один рік корову взяли й четверо овець. Тоді ми знову вигодували свинячку, свинячка гарна була, а цей Щокатий завжди ходив через наш двір. Іде, а я саме винесла обід, їсти свиняці, і він їв, іде, дивлюся, йде, я в вікно дивлюся, а він йде понад хлівом, почув вже, що воно хрюка, відчинив, подивився. Приходить чоловік, кажу. Ну, завтра прийдуть, принесуть путівку (?), бо вже бачив, кажу, Щокатий нашого кабана.

Ну, тоді мій зразу братові сказав: знаєш, що брате, бо воно правда, ми мусили якось мастеруватися, не хотіли вже то, попросив брата, ми ту свинячку взяли, а в нього, в нас родичі були в другому, в другім сільраді, а другому районі, друга сільрада була, вони сказали, ми доплатимо гроші, вони взяли цього кабана, а нам дали поросля. Вони наділи мішок із полови з попелом, щоб не кричало, ніччю відвезли цього кабана туди, а собі привіз таке товстеньке, ну низьке на ногах. Не веземо ж ми тієї свинячки, приходить путівка: «Чого ти ведеш?»

А мій каже: «Та ж то поросля», – а він сам був, не було в нього свідків.

Визвали мого: «Ти, чого ти не везеш, тобі наклали, щоб ти віз свинячку».

Він то каже: «Поросля, воно в тому, в кориті стояло, саме їло», – й він думав, що то свиняка, прийдіть, подивіться, – і так ми й осталися без нічого.

А то приходили, бо то я вже, як ми викопали картоплю, закопали ми картоплю так, як помагається, думала, на зиму висипаю більшу яму й гноєм закладу, коли гукають, бо ж ми не були в колгоспі, коли гукають у колгосп, кажуть: «Як на тебе наклали картоплю».

– Та я ж, – каже, – виконав, а це добавочне.

Тоді приходим, зараз прийдем трусити, він тоді приходе, що ж робити, а це ж так восени, саме буряки в нас були, то з буряків та свекла була, так він тоді давай ту яму розкидати й в городі геть закопав, вони приходять, сали і стражи (?), вона ж величка була, він став на тій ямі, в ямі стоїть і штрика скрізь, а я в хаті стала, о, на коліна, плачу, молю Бога – відверни, Господи – штрикав, не знайшов і так ми осталися. Ну, та вже тоді картопля пропала, померзла, бо ми вже не могли її рятувати, то ми її відвезли, як везень дістали, то відвезли на спиртозавод. І ото вам 33-й рік, ото та, я ж кажу, було в нас був хліб, но ми тільки не могли, як зелеш (?) і ховаємо у, той, у сніг. Як треба спекти хлібу, печеш ніччю, щоб ніхто ні духу не чув, ні запаху не чув, а ми відкраю, так жили завжди там у Микань (?), була метелиця, завжди заміта, берем собі спекти, а те знову в мішку заховане в снігу, то його більше пропадало, чим ми поїдали, бо все-таки воно так замерзло, отак облипло коло мішка, хай ліпше пропаде, аби вони не витрусили. О, то я ж і кажу, дожилися, що посадили ми город, то багато посадили, бо ми лушпайки як знали, що вже не буде, то ми картоплю чистили товстеньку, а те пересипали попелом, щоб не сохло лушпиння, і тоді лушпайками засадили, то ми багато картоплі посадили, а весною жита багато насіяли, чи восени, жита багато насіяли, то в нас уже, я ж кажу, то через те шість тижнів не їла ні хліба й не бачила, та сусідка мені допомагала. А тоді вже отака то стала картопля, а я сама то піду, піддовбала, то вже тоді почали їсти жито, тільки почали трошки наповнятися, скосили, висушили, надрали крупів, тоді ото суп варили і то тим ми вижили, якби в колгоспі, як у колгоспі треба чекати, поки вперед і скосять, відадуть у державу, а тоді тобі дадуть, то в колгоспі б пропали, а то

я тільки тим осталася, щоб була не в колгоспі, то я більш нічого далі не маю сказати.

Пит.: Як довго Ви витримали, що не пішли, не стали членами колгоспу?

Від.: Ми тоді аж у 34-му, бо тож у нас у 33-му не було вже нічого, прийшло 34-й рік, якраз березень, у нас осталося тільки хліба 40 кілограм муки, зерна нема ніде нічого, картоплі нема ніде нічого, бо вже в нас те ж все пропало, а тепер нема нічого, то ми тоді мусили, поїхали в Кубань. У Кубані ми то поїздили, аж у трьох місцях ми були, в Кубані місяць пожили, там у колгоспі робили, там 15 тисяч було населення Шкуринське, то дуже багате село було, то нам розказували, що це в амбари зачиняти людей поки помруть, тих викидають, а других заключають. То ми там побули в колгоспі, подивили, ми не бачили колгоспу, а так нам відділили, отам ми молотили чи гречку, чи просо, наші чоловіки там поробили ціпи, й вони ото молотили, а ми їм помагали, також принесуть нам рано, такий корж спечуть, зрання дадуть, ми з тим коржем і пішли, пожили місяць, давай тікати далі, бо підроблені ми робили, документів не давали, а ми підробили самі, бо мій раніше був все виконавцем, і як-тільки голова десь пішов, а він зразу печатку й відпечатав, а тоді з картоплі, я не знаю, як вони наробили, то нас чотири родини так їздили на підроблених тих паперах. Як поїхали, в одного було, що йому дали документ правильний, а в трьох було неправильно, вони пішли в одну, одну місцевість, вони подивилися, це так, а ті подивилися, що вже вони щось дивяться, прибігли, а ми на станції жінки сидимо, давай та тікати, бо вже ми й попалися, то вже дивляться, в того правильно, а в нас підроблено. То вони нас, ми ті, де побули, ми документи бросаємо, а другі з другими їдем далі, й ото ми так три місяці побули, а тоді нас, до мене батько прислав, і його брат прислали листа, що жито дуже гарне вродило, ми тоді приїхали додому вже прих (?), я пішла до батька, він пішов прямо до хати, вже прийшли з сільради, той директор школи обдивляється жито завтра косить, а мій пита:

– Що це ви дивитесь?

– А ми завтра думаємо, – каже, – косити для дітей, для школи. А мій каже:

– Но, я вже приїхав, я посіяв, я й пожну.

– Ну мені, – каже, – сільрада сказала.

Ну, ми рано пішли, уже, правда, не приїздили, він чужий був директор, но був дуже добрий, не приходили, то ми те ще жито скосили, а колгосп нам сказав: «Ви дайте, ми це жито змолотимо, роздамо людям», – значить, бо треба ж людям їсти щось, а колгосп наш не має права, поки вони відвезуть перший податок, тоді будуть людям давати, то ми їм віддали, вони нам помолотили, ми солону забрали, а те позичили їм жито, вони тоді тим стали колгоспникам їсти давати й ми зразу тільки пішли в колгосп, бо в нас вже нема нічого, ми мусили вже йти в колгосп, і то ми в 34-му пішли аж у колгосп, і 10 років робили в колгоспі, а тоді нам як уродило, то нам той хліб віддали, скільки ми їм позичили, й то нас так у колгосп загнали.

Пит.: Чи видно було, що на Кубані був голод?

Від.: Та чуєте, я ж Вам кажу.

Пит.: Але, щоб Ви точно сказали.

Від.: Ну, 15 тисяч було населення, а їх ми ні однієї людини не бачили, а тільки бачили де нас поселили, бачили самі порожні хати і все під залізом, або під цементом амбари були в наших селах, такого я ніде не бачила, як там, дуже багате, а людей ми не бачили, ото тільки бачили

людину, що приходе нам їсти принесе, а де ті люди були, ми не бачили, так вони казали 15 тисяч, мусово кажуть. Як зачинять повен амбар поки відохли, тих витягають, других зачиняють, і от через те то й люди так погинули.

Пит.: То таке Вам оповідали?

Від.: Так, вони оповідали, що там, ми людей не бачили, ми людей не бачили, але колгосп десь є, то сказали, бо ми окремо то ходили, молотили ціпами й місяць прожили, а десь чоловіки ж ходили, десь найшли той колгосп, а те як ми жінки, то ми сиділи, де нам сказали, вони казали – вибирайте хату, яку хочете, то ми всі разом жили в одній хаті, нащо нам хата здалася, ми прийшли пережити життя своє.

Пит.: А цей, що Ви його називаєте Щокатим, то це Ваш сусід?

Від.: Той Щокатий? Він неблизький сусід, але в одному селі ми з ним родилися.

Пит.: А так активісти, члени?

Від.: Він якраз як оце 33-й рік, то він же, як в нас намічали колгосп Зелений Клин, то він поїхав туди там для колгоспу прибирати, то якраз ж прийшли німці, його тут не було, так що він, не знаю, чи він там остався, чи пропав, він не вернувся вже з Зеленого Клину й він нежонатий був.

Пит.: Чи були також приїжджі комуністи, активісти?

Від.: Ну, все ж як ідуть, не сам же він іде, то вже то червона мітла йшла то, то біла мітла, то зараз ще якась, все йдуть, все кажуть йде буксірна бригада, то не сам він, а тільки ми його знаєм, що він керує, а з ним ідуть багато людей.

Пит.: Знаєте, хто ці були?

Від.: Ні, я не знаю, не знаю, не знаю, я не можу сказати, бо я ж кажу, хіба тоді можете, як слідська, не бачиш людей, як прийдуть, я ж кажу, у піч ложили в нас, в такому горчатку було рижу, й то витягли з печі і забрали, хіба тоді на їх можна дивиться, чи до них говорити можна. Тоді лиш не займай мене, я не хочу на тебе й дивитися. (Плаче.) Що люди перенесли, а тепер не можна забути. А коли його можна забути!?

Пит.: Як у вас, чи в вас у селі була церква?

Від.: Була.

Пит.: Як довго йснувала?

Від.: До 37-го року йснувала, були зразу закрили, клуб зробили, туди й зсипали зерно, ніхто не хотів іти з колгоспу зерна точити, тоді зерно вибрали, зробили клуб, вийде з району, кажуть, приїхав, кіно ставлять, кричить, ми на хуторі, чуть, кричить же, що буде кіно, ніхто не пішов, бо тоді колгосп був уже, а ніхто не пішов, і так вона стояла, спорожнилася. Як прийшли німці, тоді знову відкрили, а як закрили її якраз у 37-му році, і так як стануть, на збори женуть, то це й чоловіки мовчать, а жінки більше говорять, вони то кажуть, що по одній говорять, а жінки кажуть – ми по одній не вмієм говорити, як вони оце говорять, говорять і хочуть же за забить, щоб піднімати руки голосувати, а жінки закричать, за що? Ну, а вони тоді мусять сказати: ви, кажуть, по одній говорять, бо вони як одна говорить, то можуть же її взять арештувати – ми, кажуть, одна не вмієм говорити, а мужики іззаду сидять, ніхто й слова не каже, і то до 37-го року була церква, а якраз у 37-му році, якраз на Зелени Свята, на другий день, ні, вже на третій день, ще на другий день правилося, на третій день я йду до церкви, коли дивлюся, вже стоїть жінка, її чоловік був старостою, не старостою, то свічки гасив, то світив у церкві, стоїть та жінка й моя, мого дядька жінка, бо то її племінниця,

стоять, та плаче й розкажує, я підійшла, вони кажуть: «Цю ніч прийшли з Гадячу, забрали священика й забрали всіх, хто там у церкві й були, чи староста, всіх позабирали», – тоді кажуть, не йди й до церкви, – то я вже й не пішла до церкви, бо, кажуть, церкви вже й нема, а тоді приїхали пізніше з району, забрали все з церкви, що там таке для їх затрега, а так церква й залишилася, ну й цей чоловік вернувся, що це я ж кажу, що мій сват вроді чи родич, цей вернувся, а тих решти не вернулося, нікого не знаю, де вони ділися, а цей прийшов.

Пит.: А якою мовою в вас правили в церкві?

Від.: Слов'янською, про священика, не можу сказати який був, тоді вже я не можу сказати, який тоді священик, я знаю, що був не патлатий, а вже пострижений був, то вже раніше то все таке волосся довге було, а це вже тоді був стрижений, то він був старший, з сестрою жив, і як німці приходили, там бомбили; він у тій церкві, там попали, тоді в кімнаті він й загинув. Той коло церкви жив, там бомба впала, їх забила, його й сестру, він старший був, вже жінки не були, а сестра також старша, сліпа була, й вони то вдвох жили, то бомба туди впала, і при німцях, як німці вступали, то вони й загинули, то вже не правив, а ще він жив в селі нашому. Він не наш селянин, а відкілясь, не знаю як, а жив вже в селі.

Пит.: Але українець?

Від.: Українець, українець, тільки дуже старий був, дуже старий був.

Пит.: Чи були такі люди в селі, що були дуже проти церкви й проти священика?

Від.: Не чула я. В нас на все село був один комуніст.

Пит.: Цей Щокатий, що кажете?

Від.: Так, один комуніст, а то ніхто не був комуністом, комсомольці то були, ну, в комсомольці молодь мусила йти. Один комсомолец, як ходили, як ото ж ходять хліба шукати, то як він іде, із району приїхали, то він, посилають його, він наймолодший, він мій товариш, наймолодший ліз нагору, то він ото як полізе нагору, де побаче, де не так сховане, а тоді дядька ще питає: хіба каже, так ховають, як ховай так ховай, каже, бо я, каже, я відповідаю своєю головою, ну, не дай Бог як мене перевірять, я, каже, переховав, о там воно, каже, те, що ти положив, то я переховав, щоб, прийдуть, то не найдуть, ну, як найдуть, то я відповідаю, бо я сказав, нема там нічого.

То він дуже добрий був, він дуже людей лаяв: «Як ховайте, так ховайте, а не ховайте так, не ховайте», – бо в першу чергу вже комор нема, на горі ще йди, а він молодий, його завжди й посилають, а він мусив йти, бо раз комсомолец, а він дуже із бідного, із бідної родини був, а хотілося вчитися, а раз учитися, то три комсомольця були, то він був комсомольцем, завжди його посилали на горище шукати хлібу. То він, я ж кажу, де що в кого найде, то ще й вилає того дядька ще: «Як ховаєш, так ховай».

Пит.: А як довго це брали хліб, коли перестали?

Від.: Коли перестали? Я вже думаю, після Паски у 33-му вже не ходили по хатах, бо вже не було чого ходити, а ото з 32-го року й до 33-го року не було того дня, щоб вони в мене в хаті не були, або через двір не йшли, не було того дня, а вже яко то після Паски вже знають, що вже нема ніде нічо, тоді я вже не бачила нікого, і то й я ж кажу, поїхав уже, то більш ніхто не ходив, а поки він не їхав на Зелений Клин, то він хоч сам було, а такі мусив перейти, бо в нас же колгоспна бригада була, а через мій двір йде й не обмина, йде через двір, іде на бригаду.

Пит.: То значить, брали хліб, коли явно було, що люди голодні?

Від.: Так, а чому, я ж Вам що кажу, в мене ж не було нічого, а тільки рижу, може, це Ви цього не знаєте, воно таке дрібнюсютке, воно основне в жито виросло, ми його спеціально не сіяли, а в житі воно росло, а тоді з нього олію робили, і то горща, горнятко було, бо я то пере те, підсушу. Та на сковородці висушу, зомну, та як варю суп, то от тим мащу, бо олії немає, а то тим рижом мащу замість тої олії. І те забрали, так, рижій був. То я ж зомну і тоді всиплю, ще трошки ж там в йому є олії. Воно в ньому й олія не добре, гірка. Ну, а тоді було все добре.

Пит.: Чи в вас були такі комнезами?

Від.: Та тож саме перші комнезами в 30-му, 29-му оснувалися, колгосп був «Червона зірка», це ж саме перше й оснувалися, ну тоді вони нас не заставляли, а ця «Червона зірка» була, то вони тоді їли хліб білий, вони як повиходять на буряки, лежать, співають, з їх хліба не брали, що в них уродило. То їм усе віддають, а з тих, що не в колгоспі, ці мусили за їхню землю платити, а вже тоді, як уже пішло до 30-го, далі тоді вже стали більше, це добровільці пішли в комнезами, добровільці пішли, а тоді вже стали заставляти вже в 30-х роках, уже заставляли більше йти до колгоспу, а зразу вони привілей їм дали, як аж раді, думали, будуть люди, так іти ще добровільно, а ніхто не йшов, вже мусили заставляти.

Пит.: А як у Вас відбувалося розкуркулення?

Від.: На нашому хуторі тільки двох розкуркулили, мого чоловіка тітку розкуркулили, а то його якісь дальші родичі були. То їх як розкуркулили, то їм не знаємо, де вони їх подівали. Як при німцях, то його тітка вернулася, то не в нашому селі жили, в другому селі жили, то тільки тітка і донька одна вернулася, а ті не знаю, де в них двоє вернулося. За батька вони казали не знаєм де, сини десь осталися, два сини десь осталися, там звалосся, спиртовий завод, то казали, там осталися робити, не хотіли сюди їхати, а це вже мати старша була, вона з мого року була її донька, то вони вдвох ото приїхали, а синів я їй не бачила. А як прийшли німці, то я ж кажу, вони тоді вернулися, то жили в нас на хуторі.

Пит.: А як була колективізація, чи до Вас приїжджало багато агітаторів?

Від.: Ми як були в тому вже в колгоспі, то я ж кажу, я не ходила на збори, чоловік же ходив, то я на збори не ходила, а як ми вже стали в колгоспі, то там щодня як то завжди заставляли позику, щоб підписували, й саме в жнива. Як тільки в обідній переривок їсти варять, котел, то він знає, що обідній перерив, усі прийдуть до котла, то розмова, й підпиши позику, та де ж я грошей візьму? Колгосп заплаते. Як не підпишемося, то жінки, то поки ж ми лежатим, та хліб висипеться, наш не висипеться, а ваш висипеться, як підпишете, то будете йти робити, як не підпишете, прийдемо до вас однако, будем нічю, прийде, лежатиме цілу ніч у хаті, поки підпишете. Підписав на п'ять долярів, воно небогато, но навіть п'ять долярів було, п'ять рублів дуже дорогі були, бо я прижила, я грошей не мала. Ото тільки, я ж кажу, як наклали, кажуть, колгосп заплаते. Підписали, но, вже мусиш підписати, підписали, за тиждень, ти знаєш підписала, давай позику. Та ви ж казали колгосп заплате, підписала, то плати. Як ми на буряках тільки получили цукру, віднесли, продали, заплатали позику, десь якесь курча, курку, яйце маєш, відніс, продав. Далі то пшона, є бо це найосновніше було продати, мак, то й сахар, то й, є просяна каша, оце найліпше було продати й яйця, бо ми 25 кілометрів ходили, одну коняку нам дадуть, а ми йдемо 10 душ пішки, а те визжуть, що ми везем продавати. Ото продав

і прийдеш, заплатиш, а накладають 41 кілограм на кожний двір м'ясопоставки, чи ти маєш, що чи не маєш, а мусиш заплатити. То ми, що де дещо візьмеш, зразу можна було кролями, там кріликів розвели, то все казали Сталінові, хто як умирав так казав – заводь гоїв, а Сталін не чув та казав – заводь кролів, то ми кролями виконували. Тоді вже не схотіли кролів, давай вже друге, то ми тоді давай, бо курей дуже багато треба, давай гусей за, заводить, бо м'ясопоставку також збирали, а давай, то ми стали гусей заводити, а як у кого коровка є й телятко, він вигодував, то всі біжать, чи будеш вести, кажем хоче, старається, що буде, щоб за мене записав, а я тобі гроші віддам, то в одного дядька же все же й не обійде, то я ж кажу, заводили кролів, а тоді гусей, а то поки виконували до останнього, ми виконували гусьми все, а кролів вже не схотіли, а до останнього брали м'ясопоставка, не кожний двір, чи багатий був, в колгоспи вже були всі однакові, і давай м'ясопоставка.

Пит.: А ще які податки наклали, раніше говорили про капусту?

Від.: Це, капуста тільки в 30-му, у 29-му перше, капуста сама перше почалося, тоді капусту заплодили, це вони знали, що капусти ніхто не виконує, а вже моли на другий рік, будуть люди садити більше, вони ж так подумали, то вже про капусту не згадували, а тоді вже наклали хліба без кінця, і хліба, картоплі без кінця, як тільки виконав, додав ще, то добавив то стрічне, всякі назви були, а все давай.

Пит.: Чи в вас був спротив проти колективізації?

Від.: Ну, то ж ми не хотіли йти.

Пит.: Але, щоб хтось, чи повстання робили?

Від.: Ні, ні, в нас село було не дуже завидне, то цього не було, так, хто пішов в колгосп, а хто угинався – то страдав, то я ж тоді, як пішли ми в колгосп, та своєму й кажу – якби були пішли ми б, і цього голоду не мали. В нас городу було гектара 60 соток, ми б з города жили, а ми ж дурні бояли, думали, минем його, і забрали все, і голодні були, й колгоспу не минули. А так ніхто не, не був, ніякого повстання в нас не було.

Пит.: А ваша церква була відкрита під час голоду?

Від.: Я й не знаю, чи вона була відкрита чи ні, бо тоді ми не ходили геть до церкви, а знаю, що до 37-го як уже наїлися, то я ще ходила в 37-му до церкви, а тоді може вона й відкрита була, то ніхто не ходив, чи вона відкрита була, чи ні, бо я ж кажу, тоді ніхто нічим не цікавився. Я ж Вам, що кажу, я ніде нікуди не ходила, як голодна була, я нікуди, то тільки, бо в мене ступи не було, то піду до тієї сусідки товкти в ступі, то вона прийде.

– Ну, як ти його їстимеш?

Кажу: «Мушу їсти». То вона було піде, жменьку муки мені принесе, то я ту жменьку муки, водички зав'ю, а заколочу, щоб густеньке було, а це таки зроблю його, поки мокре, воно купки держиться, зробила таку котлетку, положила, суха сковорідка, я її положила, воно розсипалося, яке я клала, таке й вийшло сухе, бо бур'ян, він же сухий розсипався, то я ложкою наберу в рота, водою тією зап'ю, щоб не вдавитися.

Пит.: А раніше говорили, що гречану полову мусили їсти?

Від.: Так я ж кажу, вже ж не було чого, то я ж то думаю, свині ж годуємо гречаною половиною, та дай і я собі зготовлю гречаної полови. Як поїла раз, надвір, не можна вийти, в хаті нічого, а надвір не можна вийти, прямо так мов хто колючок в пику набив, я тоді перестала його їсти,

паслася як корова по споришу, бо в городах же все спориш, а він со-
лоденький, вийдеш, тако щипаеш його, та й щипаеш, та й пішов на піч.

Пит.: А як другі люди спасалися?

Від.: Я ж Вам, що кажу, як вони спасалися, я не знаю, я не знаю, по-
сусідські мерли люди, як уже ми хліба наїлися, тоді взнали, отого не
знаєм, де дівся, вся родина, це дуже ми вже добре знали, двоє дітей
і дві, і чоловік, і жінка, дві родини нема, а де вони ділися, то не знаю.
Знаю, що тієї родини нема й тієї родини нема. У тієї троє дітей, четверо
дітей нема, й в другої нема четверо дітей, то так казала, я в місті зако-
пувала й закопаю, бо не можна, не викопаш же землі, а була піскова
земля, вигрібаю ямку, загорну, соломки настелю, соломкою закрию
й не плакала, а як уже хліба наїлася, тоді стала плакати, думаю, як воно
просило хлібу: «Мамо, дай мені крихочку ще хліба, — а де я візьму,
і четверо дітей сховала, голівне, мужчини мерли, то хлопці померли,
а дівчат двоє було, в них шестеро було, дівчата осталися, а хлопці по-
мерли. Вона хліба наїлася тоді, була як стане їсти, так давиться, не
може їсти, каже, я не можу їсти. А до того, то я ж кажу, ніхто нічого, це
так уже ми на праці, як вже зійдемося, то ото каже, а так ніхто нічого
ніде не говорив, нема, там нема, там померли, а ніхто про це не гово-
рив, як їх ховали, де їх ховали, не знаю. А чую, я бачу, як ідуть з кол-
госпу поки, бо я ж у полі, поки ідуть зрання, вони копали на гречку,
ну, як може людина копати, копають, а ведуть коняку, щоб волоччи-
ти, розбивати ті грудки, а та коняка така худа, що два, чотири чоло-
віки ходять з мішками, її підніма, вона не перейде через хату, впала,
вони її підняли, поставили на ноги, вона знову йде, знову впала, то
так і ті грудки осталися, вони туди гречку кидали в ті грудки, то
гречка з грудок не повилазила, і вони поки як копають, поки не
їдять, як пообідали, бо солоненьке дають, пообідали, то вже дивися,
те туди пішло, те туди пішло, та йде отака нога, так вода летить, те до-
дому пішло, те на дорозі лягло, а чи воно дійшло то, мене не цікави-
ло нічого, а тільки то, я ж кажу, бачить бо де ж, я бачу, бо мені все ж
видно, че ж я в полі жила, то бачу, я не цікавилася, хто він такий, які
вони йшли, бо я тільки знала, що я їсти хочу, я нічого не хочу, а тіль-
ки їсти хочу.

Пит.: Яка частина Вашого хутору вимерла?

Від.: Ну, в нас небогато вимерло, може, 10 душ вимерло на хуторі, а так
щоб вся, щоб вся родина вимерла, то тільки дві родини, не знаю, де ді-
лися, чи померли, чи де виїхали, не знаю, де вони ділися дві родини,
а так у нас 10 душ всього померло, бо хутір невеликий був, всього мати
30 дворів чи 30-ни, хутір невеликий був, і вони в колгоспі вже майже
всі були.

Пит.: А що це був за плян, щоб колгосп перенести на Зелений Клин?

Від.: Отому, що в нас вроді землі казали мало, а населення багато, три
колгоспи було, і вони то й сказали один колгосп переселити, бо щоб
землі більше було в колгоспі, бо землі мало на колгоспі попадало, і ото
наш колгосп намітили п'ятирічку виселити на Зелений Клин. Вони
зразу вербували добровільно, перевезуть, це ж нас вербували, бо в нас
дітей нема, перевезуть вам і хату, туди все вам перевезуть безплатно,
тільки, тільки йдіть, ніхто не погоджується добровільно. То вони тоді
сказали примусово оцей колгосп весь вирядити, і ото той поїхав, мо-
лодий поїхав і один старий, ну, як той вернувся старий, то мій казав —
він ніде також як комнезамом був, той молодий вернувся, а старий вже

між люди не показувався, видно, каже, добре там на тому Зеленому Клині, що він вернувся, між люди не показувався, так як оце як німці приходили ж коли ще помер, і його не бачила, а мій казав, бо все-таки мужчини ходять, а я ніде не ходила, крім церкви було, що як до церкви ідеш, то попід сільраду, то було кілометром обминаю, щоб мене не бачили, бо як почнуть тікати та гукати із сільради, то я думаю, я ліпше обмину, щоби мене не бачили, бо я ще не в колгоспі, колгоспник то вже не піде, бо треба робити, а я не в колгоспі, то я йду в церкву.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Вашій околиці?

Від.: Ні, ні, а коней було як вовків; багато було. То вовки коней давили, то тільки ж колгосника розтягали, бо й в полі цьому вже то коні пасуться, то я бачила як – тілки почули, що коняку задавив, то як прийдуть так і б'ються, шкірою розтягають, то тільки колгоспники, бо в нас я ж кажу, на нашому хуторі мати нас п'ять родин тільки не було в колгоспі, а то всі були в колгоспі.

Пит.: Це завжди в вас багато вовків було чи тільки?

Від.: Ну, тільки як оце в тому, вже в 33-му вовків і лисиці повернулися, я не знаю, де вони, я сама їх бачила, вовка бачила, а лисиці так прямо ходили, як собаки, я не знаю, де вони набралися, ще раніше то чути, чути, бо ми в лісі жили, кругом же нас ліси, то чути, чути, як було гуляємо, то каже мій чоловік: слухай, як парубки співають, вони виють, а так вони не ходили в поле, а тоді вже було як стали ходити в поле, як побачати, там коні пасуться, він і слідить і за ним.

Пит.: Чи в вас була така машинно-тракторна станція?

Від.: В нас не було в селі, в других селах було. Ну так як воно так там тракторить чи то станція була чи трактор той, що із того села до нас не прислалі трактори і комбайни сюди прислалі. Як ми вже в колгоспі були, то де найліпший хліб не маєш права косити, буде комбайн косити, а на весь колгосп, три колгоспи одного комбайну пришляють. То один приїхав комбайн, в одному селі, в одному колгоспі день покосив і поламався, тоді вже хліб поки отак поклав, ходе голова, каже – йдіть косити, бо комбайн справляється, хто зна коли він прийде – то тоді вже ми йдемо нічю косити, бо вже воно так понагиналося, покосим, то вже висипалося, тільки солому збираємо. Ніколи й раз не було, щоб комбайн прибрав те, що виділили найкращий хліб, яке рівне, чисте, ніколи й раз не скосив при мені комбайн, щоб те, що приготували для них. Та тільки обійшов разів три, чотири, а тоді вже поломався, не було, щоб один прислали на той колгосп, другий на той, а один на всі три колгоспи.

Пит.: Скільки вас всього було, що виїхали на Кубань?

Від.: Як, скільки нас людей поїхало?

Пит.: Разом гуртом поїхали?

Від.: Так, чотири осіб нас поїхало так, ми, наші товариші. Один одиночок поїхав, це три брати були, то два брати були жонаті, а той парубок був, ото в того парубка з сільради взяв документ дійсний, що можна їхати, а ці два поїхали підробленими, і то нас четверо поїхало. А вперед один їхній брат, той вперед поїхав, то він десь там як був, що його напале діха, він поїхав, теща була, й це в неї жінки, жінчині дві сестри були, і в нього дитина була, то як ми вже з'їхалися, вони нас знайшли, то вже теща вмерла й його дитина померла, й сестра її померла. Тільки він приїхав з однією жінкою, а дівчину взяли десь там у приют, десь так Гандро чи що, то ми з нею, як уже трошки обжилися та їздили, забирали

ту дівчину додому. Там ми не переночували, чуємо ж крик, діти плачуть, тоді прийшли вранці ми, поприходили такі дві дівчатка, ця й каже: ще якби це ваша мама прийшла – яка вона наша мама, ми б її й не хотіли бачити, раз вона нас бросила на станції, ми заплакали, кажемо: Боже, так їх учать, – а ми тоді цю дівчину взяли, її сестри взяли ще не випустили, а там більше таких осталося, що, значить, нас приведуть на станцію, батьки чи померли, чи покинули, думають, хоч діти житимуть, й ото такий то там приют був. А це літом було, що ми ото там в дворі спали на тому, на возі і чули, як діти плачуть, та й кажем: «Боже, Боже, де ж та мати, якби це мати була».

Діти плачуть і воно то ще й каже: «Яка вона моя мати, як вона мене бросила?»

Бо ми ото в 34-му році три місяці їздили, ми на однім місці не були, а три місяця їздили, там місяць побули, там місяць, аж поки повернулися, тоді вже не минули колгоспу.

Пит.: Чи бажаєте ще щось сказати?

Від.: Вже, мов нема нічого.

Пит.: Щиро дякую.

Від.: Прошу.

Інтерв'ю LH21

Анонімна оповідачка, народилася 16 лютого 1906 р. у селі Гоголів поблизу Києва¹, в осередку українського руху ще з дореволюційних часів. Батько працював у Києві, мати вела господарство. Батька заарештували у справі СБУ, і сім'ю вигнали з будинку. Оповідачка відвідувала сільськогосподарський інститут у Полтаві, з якого у 1930 р. лише за три місяці до випуску її виключили як класово ворожий елемент. Вона поїхала до Харкова до Миколи Скрипника, і їй дозволили закінчити навчання. Відтак родина переїхала на Кавказ, «де було вільніше», але після того, як влада почала переслідувати за їхнє класове походження, – до Воронежа в Росії. Коли НКВС почав тиснути на них і там, сім'я повернулася в Україну, до Києва. Потім знову вирушили на Кавказ, де застали голод, а пізніше в Карачай, де чоловік оповідачки захворів на туберкульоз. Перед війною чоловік залишив оповідачку в батьків, а сам поїхав у пошуках роботи. Жінка розказує про «Просвіту», український театр, про те, як патріотично налаштовані поміщики підтримували розвиток української культури, про контакти з помітними українськими діячами, зокрема з поетом Грицьком Чупринкою. Розповідає про опір комунізму на селі, як влада знищила її соціальне і культурне коло, а також про те, які наслідки для її життя мало тавро ворога народу, у тому числі тиск на її дітей. Говорить, що багато бідних селян, які допомагали режимові, померли під час голоду. Жителів села загалом описує як дуже націоналістично налаштованих, високо оцінює Петаюру. Розкуркулення було настільки жорстоким, що «забрали [...] все, навіть, вибачте, нічні горшки забрали». У селі оповідачки було повстання, яке «дорого нам коштувало». На запитання, що оповідачка та її знайомі думали про націонал-комуністів типу Скрипника і Шумського, відповіла: «Усіх ненавиділи». [...] Також подає інформацію про антиколективізаційне повстання горців. Оповідачка вважає, що українізація була удаваною поступкою, щоб «виловити всю українську еліту». [...] На час інтерв'ю оповідачка була хвора, в її свідченнях є хронологічні неточності.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я народилася в 1906 році, 16-го лютого.

Пит.: В якій місцевості?

Від.: Під Києвом.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Моя родина – батько працював в Києві, а мама вела господарку невелику і так ми жили. А ми там вчилися. Мамі ми то помагали, а більше ми також вручилися до гімназії. В нас була гімназія відкрита. За часів батьків відкрили гімназію, то ми ходили до гімназії. А в літі то ми працювали, батькам помагали трошки. Так.

Пит.: А чи можна Вас запитати – яка праця була в Вашого батька?

Від.: Мій батько працював, я думаю, що він – я навіть і не знаю, чи він працював в Києві, бо він в той час як він був там, то він належив до підпільної організації, й ми діти не знали, де він. Належив до СБУ

¹ Село Гоголів – Київська область, Броварський район, Гоголівська сільська рада.

(Спілка визволення України). Вже пізніше то я аж догадалася. То батько, значить, не з нами жив, а мама сама господарювала. А він час-до-часу приїжджав до нас. Він допомагав. Пізніше вже як стали забирати, то батька забрали і вивезли аж на Колиму, батька. А маму вигнали з хати. Прийшов сусід і сказав, щоб мама втікала, бо маму візьмуть.

Сестра моя учительювала, а друга була замужня. А я також вже пізніше, я також вийшла заміж дуже рано, бо я й чоловік училася. Він був з бідної родини, то я вийшла заміж, щоб могла вчитися. Ну, то зразу там таки Ваюлка (?) була, недалеко села Маївка (?). Там була сільськогосподарська школа. Я кінчила ту школу, а пізніше чоловік переїхав, також кінчив, але раніше переїхав до Полтави, і я, в Полтаві сільськогосподарський інститут кінчав, і я тоді попала. І в 30-му році я скінчила сільськогосподарський інститут. Але мене з школи викидали. Дарма, що я була замужня. Я була замужня три роки, вже я мала бути скоро матір'ю, а мене викинули з школи, бо я чужий елемент була. Зі мною був бойкот, зі мною ніхто не говорив з учнів. Тільки я мала таку товаришку, що я пізніше вечером їхала до неї і спитала її, що проходила школа. Професори ставилися до мене дуже добре, всі. Навіть, часом треба скласти якийсь іспит, то вони мене авансом. Так що, значить, вони знали, в якому я стані була.

Ну, пізніше, десь чоловік раніше кінчив, ну я ще домучилася там. Жила я, правда, один раз, у таких людей, що її чоловік належив до СВУ, і я в їх мешкала. І я то все знала. І ми з нею ходили. І там якраз, інститут в нас був в Полтаві, і перед інститутом була велика в'язниця. І в тій в'язниці сидів її чоловік за СВУ. І вона каже: «Ходім, побачимо, може як-небудь, бо мені самій незручно».

То ми стояли на сходах і склепчик маленький, і тоді ми бачили – він до нас так рукою помахав.

Пізніше, як вже мене теж почали викидати з інститута, я вже була заміжня. Я поїхала в Харків, до цього Скрипника, до того премудрого Мстислава дядька. Він був народним комісаром освіти України. Я поїхала до нього й кажу, що мені осталося ще три місяці до кінця школи й мене викинули з інституту.

За що?! Я нічого злого не зробила, я кажу, вже буду, не сьогодні-завтра, матір'ю. Я з батьками нічого не маю. Батьки мої нічого злого не зробили. Був батько засланий і нас, всю нашу родину розігнали.

Каже: «Ідь».

Я поїхала. Як поїхала тоді на комсомол, на мене напали з усіх сторін. А зі мною бойкот, щоб ніхто зі мною не говорив. А тут я вже мала скоро народити дитину. Я хотіла доказати, що я таки не буду вам працювати на вашу владу. Але я таки хотіла кінчити, доказати, що я таки кінчила вищу школу. Ну пізніше, вже до кінця вже мене, не хочуть допустити до іспитів. Не можу ходити на лекції, бо в мене маленька дитинка. А я дитину покину, а біжу на лекції. А таки не можу – мушу що три години годувати. Ну, вони не можуть мене викинути, бо прийшов вже наказ, такий, що я можу кінчити. Ну, і дитина в мене така хворенька була. Молока не хватало, ну пішла. А я казала: «Кінчу, кінчу, кінчу!!»

Приїхала до мене мама там, начить, вже як годувала такими, знаєте, всякими, жувала хліб, таким. Пізніше я так і кончала. Кончала, я кажу, я хочу дістати документ, що я кінчила сільськогосподарський інсти-

тут. Вони мені дали документ. А на праці казали, що мені не дадуть. Я кажу: «Я не хочу для вас працювати!»

Пізніше приїхав чоловік, а чоловік забирався на Кавказ, щоб менше знали. Переїхали ми на Кавказ. Гарно там, на місцеві було гарно. Значить, мали маленьку дитину. То чоловік працював. І знову вже нас знайшли! Знайшли там. Із-за чоловіка давай тягати до НКВД, що твоя жінка є куркулька. Ми давай, відтіля втікати. Давай втікати в Росію.

Приїхали до Росії під Вороніж. Вже я мала там вже двоє дітей. І, значить, знову нам не має. Сусідка прийшла, а приїхав мій батько і каже, значить, що хоче побачити мене із дітьми, бо він довший час сидів, чотири років сидів у в'язниці на засланні. Так роки пройшли. Сусідка прийшла і заявила, що приїхав тесть мого чоловіка, і до НКВД знову. Чоловік каже: «То не є тесть, то мій знайомий вчитель. Ну, іди додому».

Ми мусили звідтіля знову втікати. А чоловік працював в такій сільсько-військовій, в таким заводі, де коні вирощували. І він мав гарну посаду. Ну, а я вже сиділа тихо, ніде не рипалася. І знову вже приходиться наказ, що знов, ну знову, переходимо й з другого міста в друге. А потім вже в кінці, ми не могли, й виїхали, значить на Україну, до Києва. Він пішов до Києва, значить, пашпорта не дали ніякого. Ну, і пішов десь там працю знайшов якусь, а я вже осталася вдома, в його батьків, бо мою родину всю вигнали й хату забрали й все.

То я робила, помагала у батьків, і копала город і все, а діти бігали. А чоловік устроївся десь на праці в Києві. Пізніше, я вже не можу витримати, знаєте, так! Він там, а я там, кажу: «Давай десь виїдемо!»

Ну, пізніше, ми виїхали аж на Кавказ, і він нам місце знайшов, і діти більше до школи пішли.

Ну, тоді приходиться мала донька та каже: «Мамо, що це таке, що це таке «ворог народу»?»

Кажу: «А що таке?»

«А мені в школі кажуть, що мій тато ворог народу».

Кажу: «Не слухай, що там діти кажуть!»

Ну, вже, думаю, ну що вже й до дітей добиваються, знаєте!

Пізніше ми знову виїжджаємо. Ну, і так, так все мое життя пройшло так, на місті не сиділи. І впроголод, бо боялися, чоловік мав працю, щоб ми могли діставати добрі харчі. А чоловік не хотів того брати. Каже: «Ви, значить, *don't know*, як поїхав по бригадах, бачив, що люди голодували».

І я голодувала. Іду, беру двоє дітей, одне за руку. Іду за тією шклянкою молока, щоб дали дитині молочка. Ну, а потім той був сільськогосподарський той, що харчі завідував. Каже: «Знаєш, що? Я знаю, що ти голодуєш. Твій чоловік нічого не випикує. Я тобі випишу харчі».

Ну, перший раз виписав харчі, так ми просто, в рай попали, що вже були в нас і хліб, і м'ясо, й сало, й дали маргарини, і кусочок масла, і молока.

Пізніше ми, значить, і знову до нас добиваються. Ну, й знову давай втікати й вже виїхали на Кавказ там, де карачаївці жили дикі, і ми там – нам добре жилося вже. Там нам добре, бо нас ніхто не знав, і туди приїхали ще два такі молоді хлопці, що їх хотіли ловити і десь вислати. А вони, якось старші Ярको сказав адресу і вони на Кавказ до нас приїхали. То вони

в мене в кухні жили – купляли барана там і тоді робили, самі вони зробили і готове мені м'ясо, а я їм варила обід. І отак ми тоді вже.

А тут чоловік дістав туберкульозу, вже кашляє і кашляє. Так ми тими вівцями, що там були такі кордюки вівці, так знаєте, горські вівці. А це два хлопці жили в мене. Ось один був жонатий з жінкою, а другий так. І вони в кухні в мене спали. Але вони помагали мені: воду носили і зарожуть барана, то я чоловіка напихала, напихала тим, і чоловік видужав з того, не мав вже туберкульозу – зажило.

Пізніше ми вже їдемо на Україну. Ми на Україну приїхали сюди. Ну, він мене покинув в батьків. Мені тяжко було там, а він потім каже: «Ну, давай ще десь якусь працю».

Ну, а тут війна – тут війна, й то ми вже давай втікати. Давай втікати й отаке життя!

Ну, що ще Ви хочете в мене? То запитайте. Може, щось я забула сказати.

Пит.: А скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Мій батько мав щось 60 десятин землі. То він сам не обробляв, бо працював в Києві, а то, значить, так давав в аренду. І то нам привозили, значить, снопами там скільки, я не знаю – як би, чи десятий. Може Ви знаєте? Я не знаю. То привозили ті снопи, приходили молотники, і то вже ціпами молотили. А тоді здавали, той податок, скільки наклали, і так ми жили.

А тоді, як вже стали такі арешти – стали такі, що просто не можна видержати, то я ж відірвалася від родини, бо мене з школи викидали, що я куркулька. То я вже й заміжня була, тому і виїхала в Полтаву, а потім пізніше в Кавказ. Як чоловік тільки кінчив там, то каже: «Я не хочу на Україні, а на Кавказ». Нам там добре жилося. Помагали батькам трохи. І адреси нікому не давали, і там в Кавказі вижили. А вже під час війни то ми повернулися.

Пит.: А чи Ви хоч трохи пам'ятаєте про революцію?

Від.: Ні, я мало пам'ятаю, мало. Тільки знаю, що таке якесь страхіття було, що вночі, начить, якийсь наскочив відділ. Я вже забула, як вони називали, що вскочили, і таки, стали грабувати. І такий клич було. Клич цей був: «Бей жидов, спасай Россию», – бо такий чули клич. І жиди тоді ховалися, але жидів, наші люди спасали жидів. І саме в Ярка така клуня була, то їх там було набилося цілий той. Банда якась, чи Муравьова чи холера його знає! Я вже забула! Якась скінчила банда і: «Бей жидов, спасай Россию!»

Вони тепер перемінили, кажуть, що банда була українська. То не правда. То були росіяни, бо скочили, значить: «Бей жидов, спасай Россию», – а в Україні не було ніяких непорозумінь з жидами з українцям. То не було ніяк.

Ви знаєте, от наше село було таке містечко, Гоголів називається, що Шевченко писав однак, Гоголем називався.

Пит.: Чи Ваш батько брав участі в революції?

Від.: Ні, ні – він ніде не брав участі ніякої. Бо тоді якраз, як оце, значить, революція, то він в Києві, значить, був пізніше. А пізніше то він, таке в нас далеке, далеке село було називалося Біле Поле. І там така хатка була, і він там оту революцію прожив, а мама сама була. То мама з нами жила. Мама з нами мусила, ще нас троє дівчат було. А як заскочуть ті большевики, то мама нас в комору закривала. І мама з нами, бо батько страшно боявся, і він утік в те поле, і там він пережив оцю революцію й оце все. А пізніше вернувся.

Тільки мама приїхала до мене. Якраз я мала народити дитину, мама приїхала. Мама приїхала – в той день батька забрали. Той день батька забрали, і батько сидів щось шість років з чимось. Значить, у 30-му батька забрали, а вже калікою випустили його, вже нікуди не годен. То батько, що то ще пожив трохи. Вони вже покинули це село, де ми народилися, і вони виїхали аж на Кавказ до сестри, так щоб сліди сховати. І там батько і мама жили вже в моєї старшої сестри і там вони померли, і там сестра поховали. Бо вже забрали всю нашу господарку. Ми жили в самому центрі містечка цього – недалеко Броварів, недалеко від Києва. Було дуже культурне. Була «Просвіта». Ми так пісні ходили співали і ставили п'єси там всякі, так як «Запорожець за Дунаєм». Я ще тоді мала була, то мене там десь на декорації брали. Так що наше було дуже, дуже таке, знаєте, ну політично розвинене. Там такий Саксаганський по ім'ї був. І дуже гарна трупа була, і вони їздили до всіх сіл, по Полтавщині. Ну, то я там була мала, то я так тільки отак, що треба виставку зібрати. А моя сестра там грала Марусю, і грала голівні ролі й все. Ну, ця сестра вийшла – в нас такий агроном приїхав, що там знимка. Він сам росіянин – Сахаров називається. Може, це він родич Сахарова, не знаю?

Пит.: Може якраз.

Від.: Ну, і вони познайомилися. І він був агроном, і він мав такий виїзд, знаєте. А ми такі дівчата були молоді, то ми, начить, їздили так, як на пікнік робили гуртово, то що тут, знаєте. Пізніше він оженився з мої сестри і вони виїхали в Росію. В Росії його забрали і стріляли. І вона осталася – сестра моя рідна осталася з двома дітьми. То старший син, Валя, то він покинув і от скаявся батька – дав прилюдно, що Сахарова такого Павла він одмовляється і поїхав. А дочка, бо то вже жила у мої сестри, ну а сестра, того чого, вона молодою померла. В мене єсть, як вона вромула життя. Зараз не хочеться знимки шукати. Тоді я не знаю, чи було 45 років чи ні. Начить, син поїхав в Росію, а начить, дівчинка то вже виховала бабця, моя мама, її виховала, ту дівчинку.

Пит.: А так, як у Вашому товаристві, то як думали, як Україні найкраще?

Від.: Як думали, як найкраще. Такий було гурток і все, і по-українськи говорили, і п'єси ставили, і начить ніхто не говорив, начить, по-російськи. Як я приїхали, я приїхала в Росію, так я приходжу, а вони, я по-українськи, говорили: я не розумію.

Кажу, ви добре розумієте!

Я кажу, я українка.

– Ты хахлушка.

– Я є українка! І прошу, щоб мені дали. – Вона не розуміє. Я кажу: «Ви добре розумієте!» Я кажу: «Російську мову не знаю».

Я так знала російську мову прекрасно і тепер знаю російську мову. Але мені російська мова так то мені ніби якесь пекло, щоб я говорила по-російському з жидами – я не хочу. Я прекрасно знаю російську мову, бо як школу кінчала, то по-російському було. Але вона мені противна.

Ну і так за мене і чоловік страдав, бо вони страдали. Бо вони рахували, що я куркулька й багато ролю. Ну, брати, правда, покінчали школи – пороз'їжджалися. Один десь устроївся десь залізно-дорожним на дорозі аж коло Сибіру. Втік у Сибір і там собі оженився. Пізніше, як мені вже сестра писала, що він поробляє, вже на Сибірі оженився і якось їй признався. А вона пішла заявила. Заявила, вже мали двоє дітей, такі

гарні діти. Пішла заявила, що він такий і такий, що він розкуркулений. Ну то він тоді втік. А тоді не знаю, де він дівся.

А старший, то це Іван. А Микола кінчив земляну школу. То він у Києві працював і в Києві потім жив трохи. А потім і його забрали, то я не знаю, де він дівся. І я з братами – я не знаю, де мої брати є, тільки з старшою сестрою переписувалася.

Пит.: А це сталося, що дружина на чоловіка доносила?

Від.: Так, так, так, так!! Пішла і двоє дітей дорослих мала. І зв'язалася з ним НКВД. За нього заміж вийшла, а його вигнали. А ми такі дівчата осталися, бачите.

Пит.: А в Вашому товаристві були комуністи?

Від.: Ні, ні. І в нашому роду й мого чоловіка ні одного не було, що був симпатик комсомолу. Комсомол був. Комсомол був такий, що то ходили, ходили, як пані каже, і з тими. Підлогу рубали й шукали все збіжжя. І вже як ми приїхали з чоловіком – вже я мала до свого рідного села до Гоголя, це село, за яке Шевченко пише, я назвала його селом. Ну коли ми, коли я приїхала, а тут і пришли з тими палками шукати. Старший Ярмо каже: «О все, – каже, – в мене мішок є збіжжя такого, ви знаєте, не чистого».

Каже: «Хочете? Беріть!»

А вони давай то. А чоловік тоді до них із бійкою. Я тоді налякалася. Думаю, заберуть чоловіка, що я з двома дітьми в чужому селі буду робити! Боже, я його за ногу. А він каже: «Я зараз піду до вашого комнезама, як ви маєте право в мого батька?»

Мій батько все дав – всю худобу і хату, і хати вони половину забрали. Туди вселили тих пілотів. А тільки одну кухню батькам оставили. А в них була хата. Вони завдяки нам таку поставили звичайну, думали, що ми будемо жити, на два кілометра. Та він пішов так потім. А я думала, що вже чоловіка заберуть і я з двома з дітьми. А так вони тоді покинули то і підлогу не порубали в хаті.

Але як розказували те, то страшне що й хірше. Як десь борщу, чи там щось жінка заховала в такі печі, де засланка така була звичайна, і там борщ варився. Та страва стояла до самого вечора, тепла була. Не було в таких плит нічого. А в по селах. А пізніше вже як, як того то вже там поробили всякі плити, чи знаєш? То страшне, що то! То життя було то, я скажу, що я вже заміжня була. Вже мала чоловіка, мала дітей двох. І вони мене переслідували там, поки до Америки не втікла. Я була ворог народу й все! Я ворог народу черга перша!

А чоловіка – ото прийде чоловік! Пішов на працю чоловік. Я чекаю, я стою – я просто вже сива робилася. Думаю – чи вернеться? Приходить він ранком. – Де ти був?

– Мене НКВД тримало. Із роботи й до НКВД.

І запишися в НКВД. Ти будеш донощиком. Ми тобі будемо платити дуже добрі гроші. Тільки доноси на своїх, а на свого агронома, на свій власний персонал. Доноси, то ти будеш добре жити й все ми тобі дамо, й пайок, і що хочеш, і ми тебе виситавим. Чоловік каже: «Я від батька свого і від тестя не відкажуся». Він каже: «Ви мене розстріляйте, але батька я не відкажуся!»

Каже: «Я не відкажуся від батька і цього я вам не буду; я вам нічого не виконаю. Що хочете, то робіть зі мною».

Ну, а вони так тягали, тягали, а тоді плюнули на нього. Не вже то так, таку працю дали, що ми ледве вижили. Той мій чоловік умер рано – пішов від того – так і вмер, що скільки пережив. То просто, знаєте, не до подумання, що така держава так мучила своїх людей.

Пит.: Хто в вас були комуністами?

Від.: Та, така шуваль¹. Порядного не було нікого. Наїзжих багато було таких, москалі такі приїжджали. Вони старалися. І вони не знали російську мову, а тільки калічили. А більше таких приїжджих були. Все були більше росіяни – більше приїжджих було. Ну, а так на селі то такі бідняки були і пішли. Думали, що вони як заберуть хліб у тих господарів, вивезуть усе. Тільки накладали скільки, скільки ж податку накладали; кожний мусив, значить, вже й теля продавав. Виповне і думав собі, що то вже все. А вони пізніше, то вже не було, люди йшли втікали собі, аби світ за очі, аби. В місто, то вже в місто там якимсь чорноробом. То в місті, то вже дістав картку. На ту картку якось то кавальчик хліба діставав.

А та голода так вона також подохла, і як вони мені пізніше писали, то вони всі подохли з голоду там. Бо як був, як багатий мав, то бідного годував. Я знаю, як я жила в мами, то було так. У нас було троє дівчат, а потім три хлопця й остання дівчина була. Старша учителювала, молодша вийшла заміж, так рано померла. Ну, а я також кінчала сільську ту школу тут в Майовці, а потім пішла в Полтаву, де чоловік перевівся. Він мене перевів, то я там скінчила. А що ж я хотіла сказати, та й забула!

А наше дуже культурне містечко було. Я кажу, в нас «Просвіта» була. Ставили такі опери і п'єси, ставили й іздили по селах. Так що в нас дуже було. А вже як прийшли ті, то вони вже просто страшно усіх оцих понищили. То так Саксаганського ролю вмер. Він Саксаганського, так його й забрали. Мого дядька забрали. Він був ще офіцером знаєте. Пізніше його пустили і то. То вони забрали його й Грицько Чупринка², це мій сусід, поет.

Пит.: Поет, то Ваш сусід?

Від.: То мій сусід був він недалеко. І він, ми дівчатка були маленькі, а він уже був такий кавалер. І він ото як іде, то усе вірші деклямує. А ми підслушуємо. Пізніше, так як прийшли, то забрали дві підводи, нагрузили все, навіть вибачте, нічні горшки забрали. А це сусід в нас був так напроти. А він втік у Київ, бо він з моїм батьком. Не втік, а вони його посадили в в'язницю і мого дядька Венделовського і цього Грицька Чупринку в в'язницю посадили. Вони то в одній камері робили.

То стара, він мав стару сестру – така старша діва була. Вона заміж не вийшла. І стара мати була і батько. Так вони посклада все на підводу, і їх, це я бачила своїми очима, десь вивезли їх. Старі, так вони плакали, що я не могла на них дивитися. Такі вони мали гарні сади, і він ото все вірші писав, деклямував. Як у «Село, неначе писанка село». Ну – це то

¹ «Шуваль», тобто негідні, нікчемні, не варті поваги люди.

² Чупринка Григорій – поет і вояк-борець за самостійність України, розстріляний у 1921 р. більшовиками. Отже, він не міг брати участі в повстанні 1929 р. (про що йдеться далі в інтерв'ю), а був одним з організаторів повстання на Чернігівщині у 1919 р. Саме така дата впливає також із контексту розповіді.

Шевченка. Якось він, «Мій край, мій, мій любий краю мій, мій любий».

Десь в мене записано, як оце Грицько все деклямував.

Ну, тоді він вже дорослий, то його там просто і мого дядька, маминого брата, то різали по паскам. Там НКВД було тоді – НКВД тепер було. То НКВД так мучили страшно.

В нашому селі було велике повстання, і це мій дядько, і Грицько Чупринка то були належали до тієї організації.

Пит.: В якому році?

Від.: Це було, на Божому 29-му році, бо потім в 30-му році то вже великі арешти. Усіх позабирали в 30-му. Я думаю так 28-м, 29-м. Я то чому пам'ятаю? Бо вже тепер голова така стара.

Пит.: Скільки Вам років було?

Від.: Така я підліток ще була. Я ще була ходила до школи. А пізніше, то вони, як забрали мого дядька й того і в Києві посадили в в'язницю. То вони їх вже мучили, й пізніше вони вже живі не вийшли. Але як там були свідки, то, казали, просто паси з них різали, і так з них знущалися. То й ще там було з сусіднього села, я забула того прізвище. Таке було, що треба було ближче село, а то ще одне село далі було. То там також було таке, що така була як добра українська група. А після того, вже після цього, як вже цю групу розгромили, то тоді вже: «Чи ти належив, чи не належив, чи ти там був?» То таке до всіх уже тягали все. Майже півсела всіх позарештовували і порозстрілювали. Зразу вони взяли самих голівних, значить, взяли старосту села, старосту церкви. Сімнадцять душ таких інтелігентних людей селян. І вивели за село, де нема нікого, і розстріляли. Це як скічили перший раз.

Пит.: Що ще можете сказати про це повстання?

Від.: Ну такого, я не останній, бо пізніше, як я вже вийшла заміж і ми з чоловіком їхали в Мирівку, тоді з Мирівки виїхала туди в Полтаву, то я вже зв'язки з усім згубила. Я тільки знала вже, як мама приїхала до мене в Полтаву, що в нас родини вже не було.

Сестра учителювала, то вона заїхала аж на Кавказ. Вона і тепер осталася на Кавказі. Потім мама вже до неї поїхала. А батько, як вернувся вже з висилки, то вже він довго не жив і скоро помер вже від того пережиття. А мама ще трошки довше пожила. Ну, то а тепер, то як я вже переписувалася так трошки з сестрою. Але я пишу прізвище. Як я написала своє прізвище, то вже я нічого не дістала. Я з чоловікою сестрою переписувалася, то Волошина. Волошина в нас була знайома така. І вона, сестра її була тут. І я попросила сестру, щоб її сестра (вона приходила на відвідини), щоб провідити мою родину. Ну, вона поїхала, і провідала, як живе, і потім написала. Ну, а коли вже перейшла сюди, то я не могла писати на Волошина, бо тут скриньки, то я не могла на чуже прізвище. Я, як написала Ярکو, так як відрізали. Всі зв'язки порвані. Тепер я нічого не знаю, що там робиться.

Пит.: То, чи Ви пам'ятаєте, як виглядало це повстання, що Ваш дядько і Чупринка..?

Від.: Я трохи пам'ятаю. Бо так я встала вранці, а вони так, ми ще були там, а вони через наш город біжать, біжать, біжать! Усі, всі. І той Петлюра втік – Петлюра втік. Значить, якось до Броварів попав та до Києва утік. То він сховався. Мій дядько також. А тих усіх більших позабирали і порозстрілювали. І тоді їхні родини, які так далекі родичі, то всі

позабирали і порозстрілювали. Так це повстання дороге, дороге нам коштувало!

А так, Петлюра втік якраз через мій город. Біг і махнув рукою, і мій дядько. Але вони там утікли в Київ. А тоді з Києва так десь вони знову мусили втікати. А тут вже те НКВД наїхало, й тільки чи родичі, знайомих чи що, в в'язницю тюрму повно заповнили, і тоді вже й мого батька забрали. То він сидів, заслали його, сидів він там півроку. Не знаю скільки, півроку, чи більше того. Я ще мамі купила дві цитрини – це рідкість була. Та батькові передала.

В Полтаві жила мама, доки я виїхала. То каже: «Відвідай батька».

Тоді батька, як заслали десь на каторгу, був аж на Печорі дуже далеко – він був на Сибірі. Так то пройшло такі роки. То він там був три з половиною роки. Ну, вже не вертався в своє село, а до моєї сестри приїхав, а тоді приїхав вже провідати внуків. Ми не бачилися довший час. А так тоді вже він вертався назад. В мене десь і знимка є – він вже такий старенький, але всмішка така же сама. Вже такий старенький з палочкою, такий худенький!! При нагоді колись я найду, як він переслідуваний виглядав – ту знимку, може, й перероблю. А то він, то він як! А то ми ще маленькі діти були, як то брали знимку. Ще пам'ятаємо, як батько так убирався. І він, він старший був. А це зараз прислав мені, перед смертю, вже як прислав таку знимку старенький – вишита сорочка і все вишите. Досить сорочка була вишита. В старенького десь схоронилася, чи, може, сестра вишила сорочку. Бо писала сестра: батько любить дуже вишивку, і він все в вишивці.

І знимка така, вже такий старенький – такі вуса й вишита сорочка.

Пит.: Чи можете повторити це, що раніше говорили, як грозили Вашому батькові перед арештом, здається, про ті вуса?

Від.: Та й вони, вони казали: «Ми тобі ті вуса куркульські життя не дамо!» То батько так пізніше... Але він однаково то й саме й вмер. *Yeah*. Що пережили то, то страшне! То просто до неподумання!

Але що, я рано заміж вийшла. То за чоловіка мого вже ж вийшла заміж, вже ж мала дорослих дітей. І то для батька вони не могли на нічого забути, ніяк не могли забути нічого! Батько був такий великий націоналіст. А ким батько працював, мама нам не казала, і ми не знали нічого. Знаєте, дітям тоді нічого не могли говорити. Навіть як в мене діти були вже і ми переїхали таке одне село там, Медвенах (?) там таке було село. Воно було, між іншим, дуже таке українське село, що там було повстання проти большевиків. Саме вони село зробили своє повстання. Але тоді як ускочили, вони не могли, довго триматися, щось з місяць Медвин (?)¹ так називався.

Ми, як вже ми мусили йти на працю, то чоловік вибирав на карті. Коли таке на карті він каже: «Ох, обгорнене на червоною тинкою, червоним олівцем, що це за село».

Тоді питає: «Що за село?»

Пішов у Київ до обкому, комісаріяту, щоб дали праці. Він каже: ні, ми це золоте, ви не хочете, бо там, каже, самі бандити. Там, каже, повстання проти радянських владівців було.

Чоловік каже: «О, ну то пошліть мене туди. Мені не страшно».

Як то вони ще, каже: «То мені туди й треба».

¹ Медвин – село в Богуславському районі Київської області. У ньому відбувалися повстання проти більшовицької влади, одне з найвідоміших – улітку-восени 1920 р.

То ми поїхали туди в село, таке гарне село було. Дуже таке, патріотичне було село. І ми там жили. Там хатку дали нам. І якраз хатка виходила на цвинтар. А пізніше той цвинтар мені боком виліз. Вже як ми там жили, вже ми там, довший час. Чоловік агрономом вдома був, а я з дітьми була. Діти до школи ходили. Приходить і Паска. Я возьму та й спечу пасочки. А дитина це була вісім рочків. А вчителька каже: «Ну добре!» Каже: «Це надходить свято, але ми свято не визнаємо. Ми визнаємо першого травня. Скажіть ви мені, діти, чи ваша мама котра спекла паску?»

– А моя, а моя мама пасочку гарну спекла.

А тоді вона каже: «Добре, скажи, хай мама прийде сюди».

А тоді прийшла, та й така рада. «Мамо! Вчителька питала, хто пасочки пік. А я сказала, моя мама спекла!»

Кажу: «Я пасочку не пекла, Людмила!» То кажу: «Булочку я спекла, чому ти не сказала?!»

– Ні, мамо, то ж пасочка. Ти ж казала, що ти спекла пасочку.

Ну, що ти будеш робити? Мама казала.

– Вчителька казала, щоб ти, мамо, прийшла.

Я вже нічого не кажу. Кажу: «Ти як хто буде питати, то кажи, булочку спекла».

– Ну, то ж то пасочка вона так виглядає, так гарненько виглядає.

Я кажу: «Я не піду!»

Я й не пішла до вчительки. То що вона там думала. Дітей настроювали, щоб діти проти батька. А тоді раз діти прийшли до школи, так як маленькі були. А я так собі сиджу собі говорю.

– Мамо, що це таке ворог народу?

Кажу: «А хто такий?»

– То мене питають, і все кажуть ворог народу. Кажуть, що мій тато. А що це таке?

Кажу: «Та то вони дурне говорять!»

Кажу: «Ти не слухай їх!»

Кажу: «Нічого, нема ніякого ворога народу».

Бо так дітей наставляли.

Пит.: А що в Вашому селі люди думали про Петлюру?

Від.: В нашому, наше село було таке дуже національне виховане. Так що вони Петлюру любили і поважали його і до всіх було. То пам'ять Петлюри то, той дух, закон святий. І мій дядько був у Петлюри, чоловіка брат був в Петлюри. Пізніше він був контужений, то йому життя не було. Ну, ми як вже і як вже, як треба відбитися, так ми й втікли на Кавказ, як вже покінчили школу. Так його брат приїхав, і в нас в Кавказі жив, бо його там гонили.

Ще приїхали такі два якісь парубки до нас, що я їх не знала. А то якісь родичі були. І за ними ганялися, що вони ось казали петлюрівці, і вони і Петлюру і не бачили. І вони до мене приїхали, і там одна кімната, одна кімната велика, як нам дали там, начить, на Кавказі ми коло Теберди, така річка була. То ми там жили і ховалися то. І ті два хлопці приїхали зі села й я їх мусила прилажувати. Там вже вони пізніше місце знайшли. Ну, вони мені помагали мені – воду носили, доварювали і овечок різали. А тоді брат утік цей чоловіковий. Він пасічник був. Пасіка у старих Ярків була дуже велика пасіка – вони дуже любили. А потім, як він доїхав у якусь там село, далеко, від свого села. І там він таку громадську пасіку мав, завідував. То як вже прийшли до нього, до

нього добилися – а він в петлюрівській армії офіцером був. То він тоді то все покинув і знову до нас утік. Ну то, як ми на Кавказі – ну то й він вже був.

А потім, як вже з Кавказа, то я кажу: «Давай, вже!»

Ми б ще довше були, але там дуже тяжке для мене повітря. В мене то було хворе серце, від того всього. А там таке горське повітря. Таке було, що як я пішла до лікаря, він каже: «Тобі не можна, бо може бути атака серця».

То ми за того виїхали. Там річка Теберда була, і ще така друга така, такі горські річки. Там дуже гарно було – там люди карачаївці. Вони казали чоловікові: «Твоя власть была хороша, но длинная».

Але чоловіка дуже любили, і ми до них в гості ходили. Вони нам смажили такі чуреки. Знаєте, що таке чуреки? Таке, такі коржі замішують, і посеред хати вогонь. І вони страшно чоловіка, бо чоловік їх охороняв од всього, менше, щоб податків накладали. Так вони, то як чоловік мав, купив таку лошаку. Страшно він любив, його батько коней любив. І те лоша ми вигодували, знаєте. Бо то воно, бо мені так хата наша була, й поле було, й річка Теберда на Кавказі. І те лоша виросло велике. Ну, то ми вже мусили звідтіля втікати. Я кажу: «Продай того».

А чоловік страшно любив коней: «Ну, як я вже ж продам, як я його з малюсьнього лошати виховав його? А як його продавати?!»

Я кажу: «Піди до того, – кажу, – карачаєвця, що ми в нього в гостях були, що він казав: “твоя есть хорошая, но длинная”». Кажу, і продай йому.

Чоловік пішов, каже, що з того лоша вже вийшла кобила, і вже привела ще лоша. Мали двоє. То він каже, що – то я тобі кидаю це, як каже: ми будем потребувати гроші. То тоді нам пришлеш.

Ми покинули тому карачаєвцю. Ту коняку й з лошатком маленьким. І самі виїхали. Пройшов рік, ну а чоловік, ми виїхали, то що десь ви дівали, як ви ваше мешкання мали до кімнати, і то сказали «куркулі».

Пройшло два роки, коли він пише нам листа. Я, ми йому адресу подали і так переписувався чоловік. Він каже: «Я держав його, пізніше цю кобилу держав». Пізніше каже: «Прийшли сказали, що це все йде в колективне господарство. Ти не можеш мати своєї власності».

Ну, я думаю, як заберуть. Так він взяв і продав того коня. І вислав нам гроші. Я вже й забула скільки – чи там 50 карбованців – тоді ж на карбованці було. Ну, вислав нам ті гроші. Ну, то чоловік йому половину вернув. Ні! Він так казав: «Що чого мені робити?»

Каже: «Вже прийшло до того, що хотіли цю кобилу забрати».

То чоловік написав йому: «Ти продай цю кобилу і всі витрати. А як можеш мені половину чи третю половину грошей. Скільки ти можеш».

Він прислав нам половину грошей.

Так що нам ті гроші пригодилися. Так що вони були такі, що дуже трималися свого звичаю. Свої звичаї, традиції і страшно ненавиділи радянську владу. Не могли – казали: «Твоя есть хорошая, но длинная».

Пит.: Що Ви й такі, як Ви, приятелі, родичі, думали про українських комуністів, про Скрипника й Шумського?

Від.: Усіх ненавиділи. Тих просто ненавиділи комуністів – не зносили. Як мене викинули з інституту, то я ж до ніякої організації не належала. То вони ж мені бойкот робили, що я не комсомолка не була. Як я поїхала до цього дядька – він був тоді вже велика шишка – комуніст був. Ну, я поїхала до нього, сказала. Він сказав: «Ну, їдь додому».

Але все ж таке, до нього, як людина був, значить, хотів допомогти, бо бачив що вже. Але він був комуністом – він був запеклий комуніст.

Пит.: Цей Скрипник?

Від.: Нарком освіти він був.

Пит.: То Ви його самі бачили?

Від.: Бачила, і я до нього приїжджала і казала – я йому розказала все. Кажу, мені осталося пару місяців кінчити і мене викинули з інституту, кажу, я вже не сьогодні-завтра буду матір'ю і, кажу, дайте мені кінчити!

Ідь! – він сказав – ми тобі відновимо право. Я поїхала. Правда, зробив мені добре – відновив. Він помагав трохи, знаєте. Але й на нього гоніння були – і на нього пізніше були, знаєте. Я вже й забула, чим воно скінчився, чи він сам себе чи що?

Пит.: Самогубством закінчив своє життя.

Від.: Сам себе, він і ще той один застрілилися, бо вони вже не могли. Вони хотіли, вони думали, що це комуна – це таке добро, що все буде. І вони вірили в те. А пізніше, як вони побачили, що то робилось, то вони самі себе застрілили.

Пит.: А як, на Вашу думку, чи голод Ваше село, яке було таке свідоме й патріотичне – чи дуже знищило?

Від.: Дуже знищило – багато знищило. Але ж я кажу – мені тільки розказували, як я приїжджала. Але якось люди спасалися. Кропиву рвали і тоді десь якісь, то трохи закопували, трохи ховали, знаєте. Як то приходили і то закопали трохи то. Багато, багато померли з голоду! Але трохи вижили. Наше село було таке свідоме, знаєте, дуже свідоме село.

Пит.: Я маю на увазі, як голод відбився на національне свідомість?

Від.: Вони знали, що це, що це Москва – бо ж знаєте. Хліб весь забирали. Всесь забирали, ну і хліб гнив надворі. І стояла варта, і не могли нічого взяти. Хто взяв або хто... В тому селі, де ми були, – пішла жінка назбирати колосків. То її забрали і вислали в Казахстан. За те, що в хусточку вона колосків брала. То, то – страшне було! Їхня мета була просто зруйнувати Україну й вирішити, що нема України. Оце їхня мета тільки була. Видушити, щоб всі вимерли, всіх людей, Україну. А Україна така – вона кріпка стояла і тепер стоїть. Вони били їх, а вони вставали і не покорялися. Особливо наше село, бо воно було таке свідоме національне. Таке було, що я ж кажу, це ж Петлюра то недалеко був, а тоді мій дядько і ті всі вони були свідомі, і вони не давали, що ти мене вб'єш! Але моя ідея буде жити й все!

Пит.: Чи можете детально розказати про арешт Вашого батька?

Від.: Ну, знаєте, я тоді жила ж в Полтаві.

Пит.: О, вже в Полтаві.

Від.: В Полтаві жила, а батька заарештували, й то батько ховався – весь час. Поки він ховався, і в полі жив і все. А як мама приїхала, я дала телеграму, бо я вже в школу ходжу і мала дитину. Так, в той день вони як чули – він в хаті не ночував. А в тому клуні зачинився, і вони його забрали. Каже: «На силу ми тебе зловимо. Тепер ми тебе приймали – тепер ми тебе не випустили». Ну, так ото вже приймали. Тоді я дещо там купила мамі. Мама поїхала до Києва на Луб'янку. То ж вони там всіх арештували тоді. А то він там у Києві сидів довший час, а тоді, а тоді етапом, і аж на Сибір. То вже на Сибірі батько був чотири роки. А тоді вже прийшов такий каліка, вже такий німецький.

Пит.: Чи Вам відомо, чи Ваш батько дійсно мав, скажім, зв'язки з закордоном?

Від.: Ні, він з закордоном ніяких зв'язки не мав. Ні, він з закордоном не переписувався. Як могли там з закордоном?! В нас то була організація. Оця Спілка визволення України. Така то там були належали. Я ще мала була тоді, багато не розуміла. То в нас вони все збиралися в нашому домі – агрономи, землеміри – і все приїжджали. І мама їх була все вітала. Я думаю: «Що це, що так вони все, до нас приїжджають?»

Ще там в родині були тут у мами. То, значить, власне, що зв'язок, я думаю, що в нашій хаті був – зв'язок. Але ж знаєте, то з дітьми нічого не говорили, не говорили.

Пит.: Так що не знаєте, що там говорилося?

Від.: Я не знаю, що там було. А вже, як я в Полтаву переїхала і попала на мешкання, і то, значить, моя господиня. Я жила в жидівки, бо там вона мене прийняла. А тут рядом жила – забула як її прізвище, ніяк не можу нагадати – що її чоловік належав до СВУ. І він в в'язниці сидів, і ми ходили з нею, помагали їй передачі так передавати, бо так помагали, що там був. То я, знаю, що він належив на всю Полтаву, він там був. І його сестра була стара дівка, то вона в цій організації була, і жінка була. І вони так зачісувалися в Полтаві – то вони інакше носили. І вони носили прямо продіт так і тут коси накладували. Так, знаєте, як в нашому селі було. Так вони, значить, і були українці. І там організація була в Полтаві дуже сильна. Дуже сильна була організація в Полтаві й в Києві. Вони в Полтаві з Києвом зв'язок мали. Ну, але ж вони розбили то все.

А щодо подробиць, я за те не можу такого сказати, бо я тоді ще мало що знала, і знаєте, таке, що батька вигнали, хату забрали і нас скоро загнали, як оті мишинятка в тому світі.

Пит.: В якому...

Від.: О, то тільки, то що я рано так заміж вийшла і мов би я студенти були. І там ніякої ні стипендії не давали, ні чоловікові, ні мені. Ніякої. А ми так, ото навчилися там. То дітей підготовляли. Пізніше я там то трохи підчувала дітей там то таких. Мусила за те, як вже там жили. За те, що мені давав обід, то я мусила – та жінка давала мені там раз тарілку борщу, то я за те мусила дівчинку її підготовляти до школи. А таке вно було – тупе, тупе таке. Не дай Боже! Ну я ті три години, чотири години мусила за той обід.

Та життя було тяжке! Я кажу, нема такого в мене веселого дня, щоб я якусь молодість мала. Все таке – гонення було та й вже переслідували, переслідували, переслідували!! І чоловіка переслідували, поки до Америки не приїхали. Вічно нас шукали, шукали!

Пит.: В якому році Ви переїхали до Полтави?

Від.: До Полтави, то було в 29-му і 30-му році, 30-му році. Вже народилася дитина, тоді ми вже переїхали. Кінчила я школу в 30-му році, то тоді переїхала до чоловіка. Чоловік раніше на Кавказ переїхав, щоби сховатися подалі в горах. Там такі аули були. Там такі були села – аули – й річки такі були гірські. Ну там то коні там, кози паслися по горах. Сніг так на горах лежав. То ми там були. Але там також уже пізніше то щось – три роки ми там жили, а тоді вже виїхали в Київ, а пізніше то тут перестали, уже стали шукати десь працю.

Пит.: Чи Ви бачили розкуркулення? Ви то вже не бачили.

Від.: Ми як вже виїхали, то ми в місті жили, знаєте – в селі вже не були. Тільки то знали, що, що позабирали людей. Вішали їх, гонили; просто голих і босих, і то розказували нам, як ми приїхали, як вже було літо. Старий Ярмо, як приїжджали до нього, вже там хатка така маленька була. Так розказували: дітей, батьків то відразу, то просто приходили вночі й забирали з хати, й все давили їх етапом. А дітей не брали.

Дітей вони хотіли виховати на радянських. Але не всіх вони хотіли виховати. А таких брали, а то таких більше таких із багатших, так вони тоді в но (?) і топили їх! В корабель, один затопили на Дніпрі, дітей самих.

Пит.: Це з Вашого села, правда?

Від.: З нашого села з Говерлі (?) затопили корабель.

Пит.: А це родичі, або сусіди говорили?

Від.: То такі люди говорили, що досить бачили як там свідки там. Там Царицин недалеко. Броварі недалеко все. То там уже пізніше то так чутка пішла, так по секрету один другому казали. Там же не можна нічого було говорити. Там навіть вдома, в хаті не можна нічого говорити!! При своїй родині! А так, а людям не можна ніколи вірити, чи він добрий, чи ні. Боялися, один другого боявся.

Пит.: Це були діти розкуркулених?

Від.: *Yeah*, діти розкуркулених. Вони не мали нічого. Частина вони забрали і таких, з якими я вчилася в Полтаві, то я з тими дітьми познайомилася, що їхні батьки десь – вони не знають батьків. Їх малих позабирали і в такім дитдомі їх виховували. Ну, і дві дівчини з мною вчилася. То вони розказували: нічого не пам'ятають.

А вони такі матері, що вже життя не було, то вони підкидали. Знаєте, підкидали під чужу хату дівчат таких малих. Ну тоді забирали. Ну, я вчилася, то дві дівчини зі мною вчилася. Мотя й ще одна – вони батьків не пам'ятають. А їх покидали десь, а тоді забрали їх, в такі дитячі будинки. Там їх трохи виховували на радянський дух уже пізніше. І вони такі були ярі комсомольці – я з ними була. Ми в одному фасі (?) були. Я їх навіть і боялася. Марія і Люба, то ще така була нічого, а ті комсомольці були, що ми боялися. Ми не говорили. Я думаю, я розкуркулена; а то такі виховані вже в такому комсомольському дусі. А в нашому селі то, я й не пам'ятаю, хто звідки там. Там якісь комсомольці задрипані були. А щоб такі – якась ячейка була така сильна, то не була.

Пит.: Не було то.

Від.: Не було.

Пит.: То по-Вашому, на Кавказі вільніше жилося?

Від.: Так, там вільніше. Там було повстання. Як ми їхали на Кавказ, то нас не пустили – ми не знали чому. І ми сиділи далі там. Така кімната була, і теж в мене малесенька дитина була. Їй було щось три місяці всього, і ми в тій кімнаті – ті блощиці падали!! Боже! Я вже тоді брала на столі, так поклала її в такому конвертику на столі. А в тій ножки, то наливала води, бо ті блощиці були там. Страшне! В тих кацапнях – та то що жаж!! Та Росія, то не Росія – то дикунство!!

Так ми там були поки. А там, де чоловік працював, там повстання зробили. І нас не пустили, і не знали, аж пока ми повернулися. Так ми жили місяць тако, то вже дав хтось. Нам хтось їсти принесе. Голодували! А тоді вже давай перебиратися до того міста. То дали нам вже авто.

Тим потягом їхали. А пізніше там такі гори були великі, що по горах не їздили. Нам дали таке вантажне авто, й ми доїхали до того міста. Але нам не казали. То вже ті – самі горці розказали, що там повстання було. То частина повстання повтікала в ліс, а частину вони порозстрілювали. Тоді вони, як уже вернулися більшовики, то вони з тих горців просто знущалися, що вони повстання зробили. І за це повстання то ніхто не знав в Радянському Союзі, ніхто! Ніхто не написав про це повстання, а ми знали. Горці дуже добрий нарід. Вони жили в таких шатрах, і так як ото прийдеш до хати так, таке закрите шатро. То вона тоді розпалить у хаті, а тоді піде. Сніги там великі були. То піде, значить, кусочок м'яса баранини, з кісточки з ребра. Я думаю: «Що ж, як вже його їсти?»

А він покладе, тоді той сніг розстане, тоді натече жили трохи, а тоді воно таке вже смачне. І тоді замісить тісто, такого коржа, та він спече оце чурек. Отак нас угощали баранячим. Вони були дуже добрі оті осетинці, і ті кавказці коні любили. Але пізніше то вже й там дійшли більшовики, так й їх винищили. Все повинищували! То страшно! Боже борони, скільки людей!!

Пит.: А що можете сказати про церкву в Вашому селі?

Від.: В нашому селі були дві церкви. Дуже гарні церкви були – Пречиста, Пречиста називалася і Спаська називалася. Спаська. Пречиста на Божу Матір. Ну, були церкви. Пізніше вони, як уже стала ця революція, вони закрили церкви і зробили зсипний пункт. Зсипали зерно там, в одну й другу церкву зсипали зерно. Священника одного забрали – він був сусід мій. Він близько так, наш огорог був священників. То вони його забрали НКВД. А син, відказався від батька. Дмитро – ми разом до школи ходили. Мітя його звали, а ми Дмитро звали. То він утік, і відказався від батька, пішов до комуністів у Москву. А батька його вбили. Тоді диякон жив, це також хата до хати була. То ми з дітьми товаришували так – город до городу там. То він також кудись утік. А пізніше він повернувся, і знову його десь заарештували того диякона. То я не знаю, де він вже дівся. А той Іван, що ми товаришували, син диякона, то він десь якось утік десь. І якось знайшов працю; той ще вижив. А вже за останне, я не знаю там, як було.

Але ж то були російські священники, українського в нас не було. Пізніше в Києві то вже 21-го, то значить Липківський, то вже було, як українізація. А то були в нас самі, і били нас як оці священники російські – русофіли. Я то не забуду ніяк. Такий хлопець був, який до школи ходив. А ну, він то більш – його мати, здається, була чи росіянка, чи полячка – ну то мішане, не українське. То прийшов, каже, ну, читай «Вірую» – «Вірую в мене, Господи».

Я це ніколи не забуду, як він! І він нічого не знав: «Вірую в мене, Господи».

І так він його в чолі бив. А одну дівчину так набив, що вона вийшла та так і впала, і мокре місце осталося, поставилася. Такі були, знаєте. Як він приходив з водою, то ми замикалися. Ми кажемо: «Отець Іван іде з водою!»

Іван він називався. Так ми в комору замикалися, щоб не бачити того. Бо він нас бив, знущалися! Діти приносили хліба, бо то же така церковна профанська школа була. І знаєте, що селянин дбав. Чорнилиця була така – так в ту чорнилицю наливали оливу. Знаєте, що то олива? Там чи з льону збита чи що. І кусок хліба, і це давали так нам снідання. Як вже перерва, то від 7-ї до 3-ї ми в школі були. То, то цей піп, проклятий він,

хай він був прокляний, що цей піп забирав у дітей, як не знали молитву, то забирав цей хліб і оливу й свиням своїм давав. Чули ви таке?!
Оце оцей отець Іван.

Пит.: А це чому він так погано ставився?

Від.: Бо він бив, кацап, а ми по-українському говорили. Вони нам казали: «Ви по-українському», – в нас ніяк не виходило по-українському. Він був наставник радянський, такого виховання російського. Вони, ті росіяни не любили українців – вони ненавиділи нас. І вони дали нам двоє російських попів. Це отець Іван Богдановський. Вони може польського походження, бо Богдановський і Сікорський – отакі прізвища були. І цей такий вредний. І то приїдуть, мати вже дасть хлібу там і в чорнилицю тієї оливи, чи в пляшочку оливи нам – це снідання таке було. І він позабирає, цей піп, як вони принесуть. Позабирає і тоді поскладає такі в купи. І тоді приходять його наймичка, і свиней годував тим хлібом. Ну, отакі були попи. Мені, як хто скаже «піп», так в мене перевертається. Як священник, то все мені *all right*. Але як скаже «піп», так в мене душа перевертається, що то були радянські попи. Отаке було!

Пит.: А в вас не було автокефальної церкви?

Від.: Но, це ж автокефальна, вже, як прийшли українці, то це була автокефальна, Липківська церква це була. А тоді були російські церкви. По-російському, значить, правилося по-слов'янському. По-слов'янському всі церкви правилося. А так якщо по-російському, ми по-російському мусили всі молитви знати; по-українському ми не знали нічого. Але як нам тяжко було, бо ми все по-українському говорили. Так ото: «Как, как, как?»

«Как говорим!» Ну, самі зі себе сміємося. Ми й не казали «московська», ми казали «панська мова», знаєте. Не знаю, чи ви кажете «давай попанськи балакати». І нам щоб навчитися. Ми ніяк не могли по-панському говорити. А нас заставляли й били, щоб ми по-панському говорили, тобто по-російському.

Пит.: Чи пам'ятаєте українізацію шкіл і урядів?

Від.: Ну, це вже пізніше, вже насталося вже пізніше. Вони зробили українізацію для того, щоб усю інтелігенцію вилловити. Це тільки одна мета! Тоді ж усю інтелігенцію забрали, які інженери були, які вчителі, які грамотні селяни були, які старости села – вони всіх забрали! Вони українізацію спеціально зробили, щоб, щоб вилловити всю українську еліту. Забрали! Це ж саме найгірші ці роки були до 37-го. То страшне було! То всіх, всіх забрали. І частину порострелювали, частину в Сибір заслали, а частину, хто знає, де вона й ділилася. Бог його знає!! Ще хто в Сибірі остався, то і ще дехто вернувся з висилки, дехто із людей. А то так вже там таки поробили хатки собі, і там такі зелені клини, і пару того. Та то не до подумання!!

Пит.: А що ще можете сказати про міжнаціональні відношення, так як говорили Ви про українців з росіянами, з поляками?

Від.: Українці страшно ненавиділи росіян, а росіяни українців. Ненависть така була. Бо ж усі голови були росіяни. Поприсилали з Москви росіян. І вони старалися все видавити з українців. То страшно не любили! І ото не казали. Казав: кацап.

У нас була така жінка – її ніяк не називали – вона кацапка. Піди до кацапки – і вона обіжалася. Ну ніхто на неї, бо в нас – ну, росіян просто не було в нашому селі! Не було! То по містах вони були. А в нашому селі

таке. І воно були національне свідоме село. Так, росіян не любили. А від росіян, то вони вже втікали. Не називали не «росіянин» або «руський» а просто «кацап, кацап!», а вони, як все казали: «Хохлы, хохлы!»

І як я пішла колись, то це вже як ми виїхали, я пішла вже за чоловіка заміж. І в Росії ми мусили, бо на Україні нам місця не було. Не таке було. Та кажу щось: «Я хочу того».

«От хохлушка заядлая».

А я по-українському кажу: «Я хочу те і те».

Ну, кажу: «Я не розумію».

Га, я добре розумію. Кажу: «Я не розумію російську мову».

Я кажу: «Ну, хохлушка».

І так мене звали – «хохлушка заядлая». Хай так буде!

Пит.: А як з жидами жилося?

Від.: Ну, з жидами отак. Ну, торгівля була вся в жидів. Ну візьмемо наприклад мого батько. Відкрив таку кооперативу. Їх троє було. Мій батько розвинений був. Ну, й рішили відкрити кооперативу, щоб була своя українська кооператива. Ну, жид і там був. Просто в *store* йде, він просто тягне селянина за руку, щоб ішов до нього купляти. Ну, і так прогоріли. Вони втратили на тому. Просто з жидів, жидівська. У жидів все просто було скупчено. Вся торгівля, вся в жидів була. Вона якесь то йде і каже: «Гей, ти, Наталко! Ходи, ходи сюди. Я тобі дурно матері дам!»

Дасть матері два метри нібито без грошей, і тоді запише, і тоді тягне. То курку продасть, то сало, то творша продасть, то каву, за той аршин матері, або за хустку якусь. То жиди страшно в нашому селі, це просто близько до Києва було, до Броварів було. То всі склепи, яка лавочка була, керосіни чи що то, як відкриє якийсь, так заб'ють його. То все було в жидівських руках. Все, все було в жидівських руках!

Пит.: А партія?

Від.: Яка партія?

Пит.: Комуністична.

Від.: То, тоді якось, там.

Пит.: Там було більше росіян в партії.

Від.: Там були росіяни. Я не знаю. Я думаю, ну були такі, що вони вірили. Такі були ідейні, що вони думали в такому. Так і їх подбивали. А такі, що в нас комуністи, ну я взагалі таких не... Була та голода так вона. Але вони в комуністи ні. Такі були, що за голоду померли. А так нікого я ж кажу, в нас, комуніста в селі не пам'ятаю, щоб хтось був такий заядлий комуніст.

Пит.: Я питаюся, чи жиди брали участь у партії так дуже?

Від.: Жиди – все в жидівських руках було. Комісари самі були жиди. Все було в жидівських руках. Все в жидях, все в жидях!

Пит.: Чи можете дещо сказати про ситуацію в Воронежі в 33-му році?

Від.: Ну, я за Воронеж, то там вже жили так просто, нікуди не ходили, ніякого знайомства не мали. Там правда було можливо. Добре було, не голодували ми. Діставав чоловік гроші там, можна було купити хлібу. Так що в Росії було добре жити. Не відчувалося, що ти голодний. О, пішов на базар, то треба було купити. Я ж кажу, що ми навіть сухарі купляли. Купляли хлібу там, або якщо спечу то, то значить додому послаали. Так то там було *all right* між іншим. Люди так відносилися все. Не було ніякої ворожнечі. Знаєте, щоб там що казали. Але тихо сиділи і все.

Пит.: А там місцеві не голодували?

Від.: Ні, там голоду не було, там голоду не було. Я ж кажу що, на базарі можна було все купити. Не було так розкішно, але можна було картоплі купити й буряка купити. І там на чашку пшона, чи на шклянку, міряли. То можна було купити. Так що там голоду не було в Росії, і це ж на кордоні України була. А вже Україна, то вже там голод! Бачите – вже там голод був!

Бо ж власне, що не такий ж тоді врожай був, такий як на зло. Ну такий врожай був! І вони все вивезли в Росію. Все чисто вивезли. Такі були, як часом їздиш потягом – такі купи, як оця хата здорова. В таких хліб лежав на полі. І тоді вони той хліба нав'язали в мішки. Тоді в комори все, і це все в Росію, в Росію, в Росію! Ешелон за ешелоном – весь хліб вивезли в Росію. Щоб, значить, Україну знищити! Це тільки одна мета, щоб Україну знищити!

Пит.: А Ви самі бачили такі купи?

Від.: І бачила я сама своїми очима; бачила купи такого збіжжя, що лежали на дорозі. Бо вже були такі в нас комори в нашому селі, що там хліб тримали, як було за добрих часів. То тримали хліб на всякий випадок. Бували такі неврожайі, такі дощі, то неврожай і все. То такі здорові комори були. Чи в нас такі були комори? Такі комори були, то під залізом здорові комори. Так на вигоні стояли, три комори здорові. І туди зсипали хліб, як тільки цей врожай, зсипали хліб. Це на такий випадок, як неврожай буде, або землотрус буде, або випадок буде, або що. Щоб перша допомога була. То були всипали хліб. А тоді вже нічого не стало! Тоді все вивезли в Росію. Цілі вагони, вагон за вагоном.

Пит.: Чи Ви в Росії бачили українських селян, які шукали за цим?

Від.: Ходили, ходили, ходили з такими – плахти приносили міняти такі. Ходили й мої сусіди, й мої родичі ходили. Такі плахти, як я вже пізніше то кажу, писала в своє село: може хтось якусь плахту має, щоб я кусочок дістала.

То сестра каже: хіба, каже, де в кріслах, що заслані були, чи диван, каже, ми все, каже, в Росію повивозили, виміняли. За таку плахту, хліба кусочок брали.

І село йшло, ціле село йшло в Росію. Або ще як верталися, хтось як дістав там хліба, або там пшона будь якогось. Так і то поліція віднімала той клуночок. То ж жах був!! Жах один! Я ж кажу, я не була під час голоду, як люди розказували. Але я жила під Вороніжом – вже, так там ну все було. Не було ніякого голоду. А там то розказували, що не мали і ходили як. Наша родина так вже й корсетки повиносили, сорочки повиносили. Я вже пізніше захотіла мати б вишиту сорочку. Каже, та все, каже, винесли до кацапщини.

Ну, все москалі позабирали. Хустки, така велика хустка була. Бо мама наша все, на кожну хустку велику мала. Так хустки такі великі були, такі з торочками квітасними. Так за ту хустку, то такий кусочок хліба діставали за ту хустку. І то все в кацапію, все в московщину йшло.

Пит.: А Ви в той час, кажете, посилали хліб?

Від.: Як ми в Росії жили, то посилали сухарі, щоб батьки наші вижили. Пізніше вже, то вони так трохи вижили. То розказували, як вони вже приїжджали, то розказували. Бо я сама ж голоду не бачила, бо там ми жили в Росії. Під Вороніжом, вже там все було можна купити. Усе, ну не так багато було, але можна було. Не голодувалися ми, впроголоді

жили, але не голодували. Так подумаю я так: ну майже все життя так впроголоді жила.

Як училася, то, знаєте, нічого не було. То було все, там сільськогосподарська школа, так саме буряка закопують, чи що. Так ми ото вночі встанемо нас – двоє, трое – так підем та вирвемо ті змерзлі буряки. А тоді на тому така плитка маленька, така то буряка того розірвемо, щось з'їмо. І так вже їсти хочеться. І десь там вулицею, то такий голодний. Ну, так їсти хочеться, що хто знає як. То там підем у село там десь, десь якось попросимо там кусок хліба. То жахливо!

Пит.: А Ваші родичі діставали ті посилки?

Від.: Так, діставали, бо то малесенькі такі, щось п'ять фунтів. То діставали часом. А часом пропадали. Бо то в Росію воно йшло, такі маленькі. То часом діставали, але часами й пропадали.

Пит.: Так. Коли Ви вернулися в Ваше село?

Від.: Ми коли, вернулися? Ми приїхали, в якому це же ми році приїхали? Приїхали тоді ми на відвідини. Це думаю, як переїхали з Кавказу. Ну, ми приїхали, вже вели по дорозі. І ще, я й не хотіла їхати, бо вже моїх родичів не було. То чоловік поїхав. Це ж Кавказу він поїхав, то ще застав родичів. Це було в якому році? Я думаю, що так, може, в 35-м, 34-м – такого щось.

Пит.: Чи село дуже змінилося?

Від.: Я не їздила додому до моїх родичів. Я кажу, я не можу їхати туди, бо я осталася. Він сам поїхав. То казав, що біда. Каже: «Я не хочу тобі розказувати».

Пит.: Не хотів.

Від.: Ні, нічого не було. Люди не хотіли йти, але їх просто насильно тягли. Ну, й люди не хотіли йти. І вони були, яко то кажуть, як вони? Одноосібники, так? Одноосібники.

Ну, та вони накладали такий податок. Голота пішла зразу, знаєте. Там у кого там конячка була, то вже дав, в кого те то пішли. Але, більше селянства противлялося, не хотіло йти. Вони тоді вже накладали такі податки, що вже все продали і кінць лишився. І все мусило – а може, ліпше буде, може, ліпше. Ну й нічого не вийшло, тих позасилали куркулів більших, а малих, так ото я кажу – то потопили, то в школи позабирали, виховали на радянських громадянів. То страшно!

Пит.: А люди ще тоді вважали, що голод на це, щоб Україну знищити?

Від.: *Yeah*, люди догадувалися, бо ж вони забрали весь хліб, та то в Росію. Чого ж в Росію вони завезли і чого ж в Росію, несли всі свої лахи туди міняти. То люди знали, що вони вивезли в Росію, що спеціально. І через те українці ненавидять росіянів. Як там ми були – так то просто «кацапи» називали їх і ненавиділи їх, бо вони то причинники всього злого. Ну, знаєте, так як нас до голови так, думаєш, стільки людей і не змогли повстання зробити? В таких обставинах жити, не могли! Жах, страх!!

Такі, такі люди були застрашені, що один другого боявся. Такий страх на людей! Правда, пане? Страх такий був в людей! Не могли. Таке село велике, ну не могли вони ж зробити повстання. Боялися, бо вже раз навчили, що позабирали тих, повбивали, позакривали, всю інтелігенцію.

Пит.: А так з Вашого товариства, то скільки людей згинули, наприклад, з цієї знимки?

Від.: О це, це я знаю, що це – оці що тут? То із їх лишилася оця одна Настя лишилася. Це ж мого зятя також розстріляли. І ще, оця чоловікова

сестра, лишилася, що я і зараз з нею переписувалася, Настя. Оце Настя лишилася.

Пит.: То двоє жінок із цілої?

Від.: *Yeah*, оце значить, Настя лишилася, а цю також десь вигнали, вигнали. А це, вони все – поміщики такі були вони. Ну, які поміщики?! Вони були, брат і сестра такі старші вже були. Вони не такі – ми були такі по 16 років, а їм було по 18, то вже рахувалися, що старші від нас. Ну, і вони такі, як ото, як поміщики жили – дуже багато землі мали. І вони хотіли, щоб їхні діти покінчали школи. Ну, а тоді пізніше, як прийшли більшовики, то всю землю забрали. А ми тоді, їздили, там вони так гарно жили, значить, і там ото, як приїхати, так вони такі багаті були, що там вони мали й індики, і кури, то вони кури ріжуть. То така компанія вже була. А вони так на хуторі жили, то ще тоді не добралися. То ми тоді втікали, і так як товариство в нас було. А пізніше то вже їх порозстрілювали. Забрали батьків і цих, добре знаю. І Настю забрали, і Пилипа – це брата й сестру вони мали. Але вони були такі старші, а ми так як підлітки, і може 20 роки було, може 22, а ми там по 16, по 15 років. То вони вже старі кавалери, а ми молоді були.

Пит.: Яке в них було прізвище?

Від.: Почекайте, яке в них було прізвище? А – Булавка, Булавка.

Пит.: Значить, українські поміщики?

Від.: Булавка, усе то було українське прізвище. О, вони такі були українці, й батько, й матір. Вони любили товариство, бо це вони мали тільки двоє дітей – Пилипа і Настю. Вони вже були старші. Так вони страшно любили як, де ми приїдем, так вони то кури ріжуть, кашу варять на дворі і таке, що, значить, товариство гарне було.

Пит.: Але що українців підтримували?

Від.: Власне, що то українська група така була. «Просвіта» в нас була й це товариство таке було національне свідоме.

Пит.: А що сталося з тими, що...?

Від.: А тепер вони їх, здається, що Пилипа і Настю то десь вивезли, а батька побили, порозстріляли. То я пізніше вже чула. Ну, а цих всіх то так: моя сестра померла, чоловіка її розстріляли. Віри і мого чоловіка, вони вихрести були. Мати є жидівка, а вийшла за українця заміж, бо так жиди вмовилися. Це Віра була; Віра й Настя так, і та Надя. То ж я тепер чула, що їх переслідували страшно, як більшовики прийшли. Я вже чула, що цю Віру десь розстріляли, а та Надійка десь утікла, то не знаю, чи вона вижила. Так як вже пізніше вже це та Настя, Пилипа сестра. Тепер то я й зовсім нічого не знаю. Це все за них.

Пит.: А що сталося з тими людьми, що працювали в «Просвіті»?

Від.: Тих також в скорості забрали і то, посадили на Лук'янівку, а частину вивезли, а частину, хто знає, де діли. Оце так Саксаганський. Полянським зоветься, здається. Ну, а так він грав Саксаганського ролю, то його ніхто не знав – Саксаганський. То його також десь приїмали. Грицька Чупринку – також його то запроторили то. Там різали по кусках його. Всю інтелігенцію забрали, винищили їх. Село постійно. Навіть таких, як був староста села або старости церкви, то й тим не було проходу. Таких, значить, більше таких господарів, то тих забрали, як куркулів повивозили. Розігнали все і всіх!

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Та вже мене голова заболілася. Вже не можу нічого, до того досить додати більше. Як пані (оповідачка звертається до іншої пані в кімнаті, яка вже дала інтерв'ю) розказала, що вона сама пережила, а я ж того голоду хоч не переживала такого. Впроголод то жила, але не то, не голодувала. Ну, та в Києві яко то розказую, що в Києві було таке страшне, що вночі грабили людей, варили із того ковбаси робили, продавали ковбаси, то!! То жах, просто! Людоїдство то було!!

Пит.: Так. Дякую за свідчення.

Інтерв'ю LH22

Ольга Х., народилася 1903 р. у селі Іванівка Долинського району Кіровоградської області, одна з семи дітей селянина-середняка. Описує революцію і громадянську війну в своєму регіоні, зіткнення армій і свою участь у тих подіях. Чоловік оповідачки три роки просидів у в'язниці в Холодному Яру. Вона розповідає про втечу експетлюрівців, зв'язок з ними її чоловіка, його арешт, ув'язнення і вихід на волю. Оповідь зосереджена навколо залізниці і станції Долинське. Також розказує про освіту дорослих у 1920-ті рр. Під час голоду, коли вона жила в Долинському, помер чоловік сестри. Чоловіки зазвичай помирали раніше жінок. [...] Ходили чутки, що ловлять людей і роблять із них ковбаси. Оповідачка згадує, як вона та інші крали зерно з поїздів і зерносховищ, говорить, що в Долинському люди помирали так само, як на селі. Багато російських поселенців, присланих в українські села, повернулися до Росії – «ми не хочем тут жити, щоб і ми своїх дітей поїли, як ті люди поїли». Оповідачка прожила три роки в Казахстані, приблизно 1934–1937 рр., і розповідає про свій тамтешній досвід.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1903-му.

Пит.: Де ж Ви народилися?

Від.: Іванівка.

Пит.: Це Кіровоградської області?

Від.: Так. Долинської тепер. Я от же – я чула – що зараз уже Долинську перемінили: що уже – то була станція Долинська, а тепер, вроді, місто, Кіровоградської області. Так як ми були Долинського району, Кіровоградської області. І так це точна є правда. А я оце там народилася, й там я жила, поки я не вийшла заміж у Долинську. Отже, що ти наперед хочеш?

Пит.: Ну, а чим займалася Ваша родина?

Від.: Ну, сільським господарством.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: В моїй родині?

Пит.: Ще вдома.

Від.: Вдома? Коли я була дитиною, то нас було – три хлопці, чотири дівчат – семеро. Дві ті померли малими. Я скажу, це було до 17-го року, до революції. В нас було мабуть і двоє дітей в невістки. Невістка і, мама – вісім, тато – дев'ять і невістка – 10. Дванадцять душ! Можемо це.

Пит.: Цікаво.

Від.: Цікаво?

Пит.: Що аж стільки. То в одній хаті жили?

Від.: Значить, у нас же хати глиняні. Це рахувалося – сіни, одна хата, а сюди друга. А тут була маленька хата, бо мій батько був хворий. Так що ми всі жили в одній хаті – їли, робили, мняли коноплі, і пряли, і вишивали – а друга була чиста, то. І там усі ми спали досі в соломі. (Сміється.)

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашої родини?

Від.: В мого батька було небагато. Не пам'ятаю. Але дядько мій на все село був багач, на все село. А батько мій любив багато постройки. Він не був бідняк, а словно до багатших людей чинився. Але ми всі були в одному. Так, це до 17-го року. Отже, старший брат – я пам'ятаю, коли

почалася Перша світова війна. Я пам'ятаю, помню, коли їй три роки було, і пам'ятаю революцію. Бо німці (Першої війни) заходили аж у наше село і зганяли мужчин. Це я, мені маленькою, але ж ми бігали, бо ми діти. Зганяли до кручі і (в кого зброя була), а в батька, не в батька, а в брата – вже була одностовка. Та що оте, казеться мені, що вони й ту забрали. Вони роззброїли. А потім раптово німців не стало – вроді їх відізнали, чи як то. То вони брали під розвідку. Потім, я пам'ятаю, що батько мій помер. Мені здається, брата (найстарший хворий був на легені), як визвали його на завербування в армію – то його не прийняли, бо він не був здоровий. Менший, сестра, а потом менший – 16 років йому було, забрали. Їх забрали в армію молодих – три місяці і вони – чи вчили, чи не вчили, і він попав в артилерію – на коні, бо він був бойовий. Він, як сяде на коні, то коні несуть його! Е, такий він воювий був! А потім – як же воно прийшло? Що я вже не скажу – в якому ж це році, що поверталися. О, вийшла, значить, революція. Розложили армію й уже як царя знищили – став Тимчасовий уряд, Керенський. Направду я кажу?

Пит.: Точно кажете.

Від.: Так?

Пит.: Точно так, як воно є.

Від.: Отже, коли Керенський поїхав на фронт, він цілував солдатів і казав. А мій брат попав – Перша світова війна. То це, ти мені трошки скажеш, бо я ті міста б я знаю – Перемишль, потім – це польський? Це український!

Пит.: Український.

Від.: Львів?

Пит.: Український.

Від.: А потім, от ще Папа звідтіля – яке місто?

Пит.: Краків.

Від.: Краків – там війна була. Отже, то він туди не попав, а попав на румунський фронт. Бо я не знаю, чи румуни воювали – напевно проти Росії.

Пит.: Ні, вони проти німців. Вони були разом з росіянами.

Від.: Ну, то бельгійці були, а румуни, казеться, з німцями. Бо на румунському фронті мій брат був. Коли мій брат приїхав – мені так здається, або в 16-м, або в 17-м – він привів пару коней воєнних, тими якими він їздив. І вже пішла революція. Вони були, здається, в князя Кочубея. Бач і досі, хто його зна. Вони грабили вже князя Кочубея.

Пит.: Він у вас? Це ваш поміщик був?

Від.: Ні, я не знаю, де його той. Він привіз, правда, такі якісь простині й привів тих пару коней. А потім, після цього я не знаю що. Де взялися Петлюра, це гетьман – це вроді українці, так?

Пит.: Так.

Від.: А потім Денікін, Врангель, Махно. Я Махна добре замітила, як вони їхали через наше село. Добре, що вони їхали – ти може не розумієш – тачанками.

Пит.: Знаю, що то є.

Від.: Знаєш тачанки?

Пит.: Так.

Від.: Такі карети, а коні здорові! То вони були з Гуляйполя. Потім – відкіля Махно? З Гуляйполя?

Пит.: З Гуляйполя.

Від.: Так, а ми ще бігли за тими каретами і ще дивилися – а ззду дошка, і на дошці написано: «Бей жидов, спасай Россию!»

Це точна правда, бо я вже вмiла читати. Добре, що вони українською мовою не написали.

Пит.: Добре.

Від.: Як отак, бо ж я читала. Поки я бачила. Я ж тепер, з очима мені погано. То я кажу добре, що вони російські слова.

Пит.: А це точно були махновці?

Від.: А ще мого чоловіка батько розказував. Вони їхали і через Долинську, то я ще не була за чоловіком. Отже, вони зробили петлю – і там був молодий жид, може, років 18. Він казав мені – я його бачила – він аптекар. Вони накинули на нього петлю на шийку й ведуть. А мого чоловіка батько (це вже як би сказати – уже Андрієві й Пилипові прадід) та біжить: «Та хлопці, та він же добрий. Та він же добрий чоловік. Та він же нікому слова не сказав».

То що вони? Підїхав старший та по-російському; я не хочу казати, а хто не знає, як росіяни лаються: «...твого жида! Забери його!»

Жида пустили. То я як вийшла заміж у Долинському, то той жид і приходив – дякував батькові. Все, що ти підеш у аптеку, то він тобі дасть без грошей. І він, що його батько спас! Це була правда за Махна – то був анархіст. Він людям ніякого добра не робив, тільки грабив – і все! Церкви, монастирі, золото забирав, і все. А потім ще якась Маруся появилася у Долинському. Моєї сестри чоловіків дядько був доктором десь, і як пішла революція, він значить і приїхав в Івановку. А потім йому потрібно було в аптеку в Долинське. Він як пішов і він той, я не знаю. А там якраз у Долинському була та Маруся, і його як забрали – рік не було. Вона забрала, а потім випустила. Він прийшов у Іванівку. Забрав двоє дітей і жінку, й Бог знає куди виїхав – я то не знаю. Словно, потім – коли повстання було, – як би тобі сказати? Я не скажу, в якому році це – бо ще були й церкви і ще я не була замужем. Каже мені брат, найстарший (а він оженився, взяв жінку кілометрів, якби сказати, 18 – якраз на це свято, що казали, що не можна й різати – бачите, забуваю зараз), і той: «Поїдем до тестя».

Отже, ми поїхали. До Братолюбовки нам було, 8 кілометрів, а до Варварівки¹ – село велике, три церкви. Отже, ми – і такий бугор, а село, і там така сильна долина. Але ж село велике, а – коло того, Варварівки, ще трохи далі Котова, а я (виїхали на бугор), кажу, Іване, щось мені, кажу, бачиться (бо я ж молода), і кажу, ніби вершники якісь, той. Бо мені, той, ніби на конях і щось стерчить.

А він каже: «Так».

Так тоді ми поспішно приїхали в те село – в Варварівку. Виходить його, жінкин батько. Зразу коні сюди-туди, значить, за конюшню заводить – такий сарай. Ти розумієш – конюшня, такий сарай. Випрягли, у конюшню завели, а ми в хату. А потім старий приходе та й каже: «Моя дитино (до мого брата) – тікай! У нас сьогодні буде велике повстання».

А батько мій жив добре, вже батько помер, бо батька не було. Коні були добрі і курган добрий. Отже, вискочили – запрягли коней. Він сів наперед, а я ззаді – а він кричить на мене: «Ольго, тримайся!»

А старий сказав: «Не їдьте на Братолюбівку, бо там уже більшовики! А їдьте на Верблюдські Хутори (дуже нам в сторону), їдьте попід нову церкву».

¹ Села, центри сільрад Волинського району Кіровоградської області.

А він жив коло старої церкви, старий. Ми, а Іван той – як ми стали їхати! А люди біжать, мужчини і такі хлопці, і той – в шпилі. Ти не знаєш, що раніше, раніше молотили і соломи багато – це ж на Великій Україні. І отако – ми набивали, жінки. Набивали, а сюди отако шпилем, ти знаєш шпилем – гострий же – залізо. А потім – палки такі й шпилями і граблями і з косою! Я Пилипові, я сьогодні казала: «Ти бачив косу?»

Кажу: «Отам у діда, подивися!»

З косами проти тих – це ж битися.

Пит.: Проти більшовиків?

Від.: Проти більшовиків. Отже, то ми їхали – цілий день, від обіду, до самого вечора, аж у Іванівку. Повилазили на хати, то що вони – вони не допустили людей в Варварівку. А вони спалили Котову – село. Бо то село менше, Котова називалося. І вони пішли на Харків. Ну, по цю сторону – бо ми живемо по лівім березі Дніпра, а то було по правім березі Дніпра – Харків, так?

Пит.: На лівім, здається.

Від.: Ні, ми на лівім. Ми на лівім – це точна правда. Бо коли німці відступали – то ми на лівім березі, а Харків стоїть на правім березі, а Київ на лівім. Так?

Пит.: Можливо так, я точно не знаю.

Від.: А, бач – а я, бач, знаю. Отже, як вони пішли туди, вони зразу забрали Дніпропетровське, Кривий Ріг. А потім вони не пішли на ліву сторону, а пішли вони по праву сторону – на Харків. Отже, як з'їжджалася в Київ УНРада – це ти добре знаєш УНРаду, бо тут її поносять тільки так! А я не дуже за все. Розумієш? Через те, що коли в Котовське, це від більшовиків – що вони, ці, об'явили УНРаду, а ті – об'явили – Сільсько-Робітничу Раду. Ну, куди ти підеш, туди, чи туди? О, не було того – вони, більшовики – не наступали на Київ, бо їх там мало було. А чому вони вислали тих гімназистів під Базар? Я ніколи не святкую те свято – Базар. Бо я – ще вони не виїхали, то вже Велика Україна все знала. І там до цього відносилися аби як – що не треба було цього робити. А треба було взяти. А в Київ понаїжджало два мільйони, і всі були здібні взяти зброю й піти отуду, їх було мало. То що ж вони? Вийшли, Петлюра виїшов. Я не знаю, хто тоді був у Польщі, чи Пилсудський?

Пит.: Пилсудський.

Від.: Пилсудський – вони зробили договір з Пилсудським¹, що Пилсудський допоможе. Що получилось, а большевики це взнали. Та ж полякам ще дали трохи України, чи що там вони їм дали – та й пішли. Та пішли вони, а поляки їх за драти! Я не обвинувачую теперішнього покоління, й я не обвинувачую поляків, нікого – бо це був уряд. А тоді вони осталися, за того. А підпілля осталося на Великій Україні. То святкують у Києві, той – Бабин Яр, а Холодний Яр – це сюди, ближче до Знам'янки. Бо мій чоловік був три роки в Петлюри, молодим – 15 років йому було. Я то не знала, бо я ще за ним не була. Отже, ті, які осталися в тилу – хотіли з більшовиками сражатись. Отже, коли вони – Будьонного армія йшла на Петлюру, туди – то вони їхали через Долинське, мабуть, і Братолюбівку, й через Іванівку. Через наше ж село.

¹ Варшавський договір 1920 р. – політичні і військові конвенції, підписані відповідно 21 і 24 квітня 1920 р. між Польщею та УНР (за безпосередньої участі Петлюри та Пилсудського). Польща визнавала незалежність УНР на чолі з Петлюрою і допомагала у боротьбі з більшовиками. В обмін на це Петлюра робив значні територіальні поступки.

У нас вони стали. Як вони розбили Петлюру, я не скажу, як там було, то вони поверталися. Де оті могли подіватися, отакий явився гетьман Хмара, і гетьмана Хмару точно я бачила – років так до сорока. Назби-рало хлопчаків, таких, може й старші були, а то все по 15, 16, таке все молоде. А Денікін також захватив Долинське. Ці, Хмара хоче вибити Денікіна, бо якраз якби сказати, що святять священику воду, а ми на-лежали до Братолюбівки, бо в нашій селі церкви не було, а треба через такий бугор іти. А над нашим селом висока могила, Бог знає ким вона навезена, і кілометрів три. Отже, денікінці, захопили Долинське й пункт над нашим селом. А з тієї могили не треба бінокля, можна ба-чити за 40 кілометрів. Отже, а там стояли чи більшовики, чи Хмара, це Хмара – гетьман. Отже, ті хотіли вибити денікінців, щоб захопити Долинське. А Долинська то Москва – Київ – Рівне, а потім Одеса, а та-кож три чи чотири кінців сходяться – вузлова станція, в нас називали, так як і Знам'янка. Отже, вони хотіли вибити денікінців. Назбиралося їх бозна стільки. І хотів мій брат іти, а старший брат прийшов (уже ві-дійшов був від нас) і каже, щоб я не бачив, що ти йшов, ми не знаємо, що там таке й до чого. Не пустив. Це, коли я вже жила в Долинському, то мені долинці розказували, й ми взнали. А один вже старший, такий років може більше, як 37, і ще такий горбатий, Кондрат його звать (і досі не забула!), і той з ними. Вони з Братолюбівки, а то якби балка, аж до самої Долинської тягнеться. Вони тією балкою підійшли, а розвідка їх була в Долинському – що там дуже мало тих денікінців. Отже, коли вони вступили в Долинськом і вже добігали до станції, щоб захопити оті рейки, лінії, а з Куцовки (а Куцовка стоїть туди, як на Київ їхати) бронепотяг – кадети. Як підкинули кадетів, обхватили станцію і там їх бідних усіх... А той горбатий раніше ж господарював. Це ж скирти со-ломи стояли, це як там родюча земля... та прибіг (ще господарювали самі) та смиче, смиче там солону, чи сіно та скотині дасть і геть десь кинув ту рушницю. А вони його волочать у гурті, чи Бог знає що. І вони його захопили, приводять. Щоб їх зносили – викопали попід залізною дорогою яму. І там їх поховали – то ті, денікінці. Я вже не скажу – то чи вони самі мабуть відступили. Бо вони відступали туди – на Волгу й вже не на захід, а на схід – туди до Китаю. Врангель і той. А тоді, вже через два місяці, то люди їздили й забирали тих і привозили в села і ховали. Впізнавали своїх дітей по одежі й привозили в Іванівку (та що там казати) – тільки трупів і вже не можна було в хату вноси-ти, але викопували на цвинтарі й ховали. А той прийшов через сім днів і сказав батькам – що вже не чекайте на своїх дітей, бо вже вони там поховані.

Пит.: А що з Хмарою сталося?

Від.: З Хмарою? Оце ж хмаровці ці.

Пит.: Чи він втік, чи його?

Від.: Я не скажу, я не скажу. За Хмару я не скажу. Я знаю, що їх там побив-ли. А чи він утік, чи ні – то я вже не можу сказати, бо я ж не була там. Бо мені долинчанки розказували – скільки їх там поховали, наших лю-дей! Тепер ці будьонновці – коли, коли вони виступили туди на Петлюру – туди до Галичини. Коли вони верталися, вони назад через наше село їхали і назад по сусідському саду – командир. А тут, у нашій дворі стали ті, що брали скотину в людей й кормилися. І зарізали й один п'є кров. А я взяла – так плюнула. Він хотів мене залити кров'ю, а я втекла. То коли вони від'їжджали й деякі були омпці, що виявлено,

що вони були в Петлюри, – то з нашого села багато забрали. А одного (він не був у Петлюри) і пішли до дядька, й щось знайшли вроді – чи от пістоля, чи хто його зна що – забрали його, він пішов. І вони спішно відступали, бо чуть світ загадали в похід. Вони забрали тих хлопців, і вони відступили на Кривий Ріг. А до Кривого – там є велике село – Широка називається¹. Вони приїхали й в крайній хаті скинули цих хлопців у одну хату і заперли. І той жонатий, і ще одного жонатого взяли, чи двох – Бог знає і той. І на світанку прийшли: ну, виходь такий-то, такий, такий. А в того чоловіка така яма – постріляли. А потім прийшли й за останніми і значить того. А той чоловік, що жонатий і двоє дітей і його племінник був у Пелюри, та: «Товариші, я не винуватий!»

А куля, і сюди й його не поградило, тільки оце.

Пит.: В рот, значить?

Від.: Ні, прямо, осюди вийшла. Коли вони принесли жмут соломи і кинули. А вони прийшли перевіряти тих всіх. А він представився, що він убитий. А потім, як вони кинули соломи, він узяв – та думає, що вони ще придуть, то й втік. А тоді ж соломи (а ще господарювали самі) – скирта того чоловіка соломи, а собаки виривали в соломі кубла – бо в хаті не тримали, не водили як тут на тому. І не будували так, як тут. А та собачка вилізла, а він за собачку. А вони прийшли: «Вот нет одного!»

Вони хотіли шукати, коли команда: «Спішно!»

А вони спішили на Врангеля і на Денікіна. І вони, як відступили – а він виліз і зайшов до чоловіка в хату, щоб чимсь обв'язатися. Той чоловік завмер, але дали йому обв'язатися. І ще сонце не зайшло, і він пішов додому у своє село, в Іванівку. І тут же всі люди взнали. Не треба телефонувати, без телефону – язиками. І значить, він побув тиждень, забрав двоє дітей і жінку і десь виїхав. І Бог знає.

Пит.: А так – кого народ найбільше підтримував? Чи Петлюру, чи більшовиків, чи гетьмана? Чи кого там?

Від.: Як би сказати – гетьманщина? Гетьманщини не хотіла Велика Україна. Чи то Петлюра, чи був би друга гетьманщина, не любила Велика Україна. Бо гетьмани продали Україну. Чи я брешу, чи ні? Ну, як?

Пит.: А кого тоді підтримували?

Від.: Підтримували, щоб Україна була самостійна, щоб Україна з'єдналася. А народ би вибрав. Чи то гетьмана, чи президента. Ну, тепер – хто був, приїжджав, тут був – якщо ти знаєш, як ти до тієї церкви належиш. Він вже помер, як же його – Гончар фамілія. Знаєш?

Пит.: Чув.

Від.: Він співав в хорі. Отже, мені Павло, а мій чоловік чотири роки – він болів. Він же був, ти не знаєш, він же спаралізований і не при своєму розумі. Я чотири роки. Діти мої кажуть: «Добре, що баба ще так видержала, що вона розуму ще».

То вроді він був із Верблюдських Хуторів. Отже, я хотіла з ним говорити, але я його не застала – він помер. Не могла я з ним говорити. Коли стала, починалася революція – він зна село Іванівку і зна Давидів Парк. Бо це село в нас не таке велике – там ні церкви не було, нічого. Це панське село було. А Давидов, був він старий революціонер – пан нежонатий. Отже, коли оця революція починалася, він приїхав до свого маєтку, і там була золота рибка, озеро, лебеді і лебеді, оті фазани і такі яблуні – отак плелися! Я той парк – я там тисячі раз була. Отже, це вже мені

¹ Імовірно, йдеться про село Широке Криворізького району Дніпропетровської області.

моя мама каже. Раньше ж було старости і десятники – загадували: «На збори! На збори!»

Отже, коли він приїхав, ще були староста і оці десятники. Отже, він покликав мужчин. Як він пан, а вони ж – раніше як приходили до пана, то знімали шапки і кланялися панові. Так, якби оцьому міліонерові. Я кажу: «Не дай Боже отут революції!»

Отже, вони пішли. Він каже: «Господа крестьяни (бо це ж по-російськи), молитесь Богу, чтобы старая буржуазия заняла. Это будет крестьянам очень хорошо – когда старая буржуазия займёт. А молодая буржуазия займёт – обратно будет панщина. Панщина будет очень больше острая и панщина будет у другом виду».

І він правду сказав, що панщина – оце вона е! Колгоспи, отих людей розкуркулювали й в Сибір вивозили й викидали з дітьми і з тим усим. Коли зайшло і при непові, коли в 24-м році жидівка, от як її фамилія – Капланова ¹. Вона ранила Леніна, Ленін помер – він же від ран тих помер. Троцький втік, а Троцький був всесвітній (він жид), він був всевітній агітатор. Каміньов. Я їх позабувала, я їх усіх на пальцях знала. Хто забрав у руки? Сталін. Він же не був росіянином, і не був українцем, а Джугашвілі.

Пит.: Грузин.

Від.: Грузин. Що зробилося з нашим народом? До чого довели Велику Україну? Який голод був – що люди людей їли! Я свідка! Отже, я тобі це розкажу. Це було – уже року я не можу сказати. Голодівка, значить неп був до 27-го, 28-го року – почали розкуркулювати. Якби поміщики вже – великі поміщики зразу покинули свої маєтки, а багаті мужчини по хуторах. А батько мого чоловіка – ми жили, базар великий, а тут значить – це перший ряд, а ми на другім ряду і так якраз друга хата від краю. Він такий милосердній був, що і цигани прийдуть – і циган переписать. Ідуть гарбами: і коні, і на гарбах, і оці лутки, і двері. І отако, мабуть, і я не знаю скільки – просяться ночувать, отже. Батько: «Та куди?»

Але тепло було. Батько: «Ночуйте».

Він ніколи не міг відказать – нікому. Отже, вони, хлопці вже освічені й кажуть: «Знаете, що це справа отаких, як ми!»

Їх не судили, на Сибір не висилали – а за межі України! Щоб вони виїхали за межі України. І на підводи – що помістили, те вони й везли. То вони покидали й двері й той. Бо це я не знаю, з якої області (бо це вже давне), геть покидали все, і бо вже коні моряться. І вони розказали батькові. А батько також не був багатий, а був якби – середняк, але належав би до куркулів. Була машина, молотарка, віялка, четверо коней, три корови. Ну, вже належав до куркулів! Батько вислухав. Вони покидали все. Ми построїли другу хату. А тоді батько геть усе розпродав. Ну, осталася там та віялка, машина та осталося – одну коняку сіру оставив і почав жидів на базар вивозить. Ще базарі були. І то, як прийшло до розкуркулення – то батько не попав у куркулі, ми не попали. І через те – що ми, розпродалися й осталися бідняками. А мама моя, а мій батько – такі сараї. Мені Павлусь зараз нагадає (це мій син – Андрій і Пилипів батько), каже, мамо, чи то все, каже, той, там був, був він барій дерев'яний.

¹ Фанні Каплан стріляла в Леніна 30 серпня 1918 р., Ленін помер 21 січня 1924 р., не від ран. Ці дані, як і розповіді про те, що Микола Скрипник доводиться братом Мстиславу Скрипнику, є лише чутками, що відображають тогочасні настрої суспільства.

Моя мама синові поставила хату, одній доньці поставила, другій доньці поставила – п'ять, ні, чотири хат збудувала. Розвалили все – до розк. Осталася одна корова і коняка. І мати й мій брат (був нежонатий, його в цю війну вбили, не зігнатий), ну, і прийшлося так, що ми получилися не в куркулях. А дядька розкуркулили. Дядько якраз помер, ще були церкви і ще при непові. То він, а брат мій був дуже грамотний, а тоді, як уже ця влада укріплюлася, то кого влада по містам, зрозумів? Це була влада по містах. Отже, його товариш, його батько пас череду (знаєш, що то? Скотину пасли). От, а брат мій грамотний – то він не вмів писати, а тільки розписуватися, і кажуть – куркуль! З Іванівської сільради прийде йому – ну, їдь у Росію, чи куди-небудь, аби додому, бо тебе запруть аж у те – розкуркулюватимуть. А він справку напише, підсунув, він розписався та й все. Ну й я, пожили ми. О, це ще при непові, я так думаю – бо базар був, то-то ще при непові. Ось це, цього Мстислава брат – Микола Скрипник – застрелився. Як об'явили – на збори гонять і таке лихо! Як ви хотіли, значить, і був би гетьман Скоропадський. Він був у Москві. Коли Скоропадський хотів бути гетьманом над Україною, то він знав, що з одного один ворог, а з другого боку України другий. Відтіля поляки, а відтіля росіяни. Правда?

Пит.: Так.

Від.: Отже, він був освічений, а Петлюра молодий – він був, не був військовий. Якби він був генералом, то – то інакша справа, може він би зрозумів інакше, а то бач, як підвели, так як Ленін, привезли. Він у Франції, він утік із Москви в своїм тіхом. Поки він у Францію добився – а тут УНРаду вибрали. А там уже Україна провалилася. І так на цьому, я не знаю – як воно кінчилося. Отже, настановили старостою Петровського, бо він проїжджав в Долинське і люди виходили зустрічати його. Петровський. Секретарем був Микола Скрипник, це ж Мстислава брат. І ще видно при непові (бо я знаю, що базар був) об'явили – Микола Скрипник застрелився! Тако, ніби їм так шкода – мітінг за мітінгом – гонять і кричать, щоб зібрання збирали. А вони видно, ідіоти, самі його застрелили. (Сміється.) І так, до цього воно дійшло. Почалося колективізація. Колективізація почалася, якби тобі сказати – ці напевно їхали – або 27-го, а може й раніше, або може 28-го. Ну голівне, що від 28-го вже колективізація почалася. Перше – то їхали за межі України. А вже таких бідніших, то вже так розкуркулювали – отже приходять комсомольці: ану!

І забрали хліб – до мітли – одержу, все з хати. І гнали силою тіх, щоб ішли розкуркулювати, чи як вони там. Отже, а коло мене сусідка жила. А як я йду на станцію, а тут поналіплювано: «Хто куркулів передержує – тому розстрі!»

А в мене ж два куркулі в хаті! І дядина, дядькова жінка – дядько помер, а вона ще жива, і невістка її, двоюрідного брата жінка. І я їх ховала, щоб ніхто з сусідів не бачив, щоб не чув хто. Бо я йду і бачу написи. Я вже не знаю, як вони від мене відійшли, я вже забула. Ну, вони почали розкуркулювати. Ну як? А я – Саша: «Ольго, ходім, ось будуть і отма – я не знаю, чи через двоє, чи троє хат розкуркулювати».

А я думаю – ну, та піду, подивлюся. Пішли. Вийшли – витягли те барахло. Що те барахло вже осталося – такі подушечки, там таке барахло. Чоловіка не було – жінка. Ти не знаєш – кожух. Отакий широкий, білий, український. І кажеться троє, чи четверо дітей. А вже мороз – діти босі. А жінка наділа той кожух та так стала, і вони попід кожух всі

позалазили й розп'яли її отак-о. А я стою, дивлюся: хто більше, хто більше, хто більше?

Я не купила нічого! Вона там накупила тих тряпок. Вже прийшлося – взяли два, розстебнули і стягли той кожух! Діти кричать, жінка кричить. А я взяла, кажу, Саша, будем іти додому.

Ідемо додому, я кажу: Саша, що ти накупила? Ну, ти скажи мені, на базарі, кажу, що хоч. Я, кажу, на базарі ліпше куплю, кажу, я не знаю, чи люди по волі, чи люди по неволі виносять, але – то базар. Я не знаю. А це, кажу, так.

Ото я була, як розкуркулювали тих людей. Я спеціально пішла подивитися, як розкуркулюють. А з моїм чоловіком так сталося – ще сіяли. У батька молотила машина. А це батькова хата, а впоряду, значить, як би сказати – донька і зять. Явився якийсь пристійний чоловік, молодий, старший за мого чоловіка трохи, а видно вчений. Я його раз бачила, другий раз. А мій чоловік – робили, значить, мостову дорогу. А він (його дядько камінь ото бив), і він там робив. Нема Федька додому – нема і нема. Нема цілу ніч – приходять ранком.

– Як же ти сплячий був?

Як кажуть: «Що не роби, а жінці правди не кажи!» – якась така приказка була. Отже, приходе додому: «Ти знаєш, Ольго, я в Івана був, – каже, – там випили і я заснув і до ранку».

Ну так. Через тиждень: «Ольго! Нема документів! Я загубив документи!» Робоча книжка, воєнна книжка і комнезамна. Значить, що він стояв в комнезамі й все бідняцьке. Що ж він? Я, і пшениця там лежала, і в хаті вже окремо, ми відійшли від батька, і той. Я і у пшениці – я шукаю і він гребе та шукає. Хай Господь простить! Їй Богу – правда! Шукали, шукали – мабуть місяць, може. Ну, шукали до трьох тижнів. Що він робе? Пішов у воєнкомат, а він же на учоті. Він завжди значки, марки, як піде, бо він такий – він в одну точку! Хлопці не вдалися! Бо він у Петлюри навчився, змолоду. Шукали, шукали тих документів. Пішов і взяв документи і все видали нове – те точне, що в його було. Ну, вже все в спокої. Що ж отримується? Пішли ми до батька. Бо так же – це ж станція, не так далеко – а ще ми молоді. Уже був у мене син – Павлок. Пішли ми до батька. Приходять два в цивільному і забрали Федька. Я сиділа до вечора – нема Федьки. Я переночувала – нема Федьки. Я пішла до батька – нема. Я сюди, батько ходив у міліцію. Ну, нема – ніхто не знає. Пішла я в міліцію: «Зачем, почему?»

Ні, як вони приймають? Тут зразу стало: «Товарищ Шепель, по каком деле?»

Чисто по-російському.

А я кажу от так і так, кажу. Прийшли два в цивільному, забрали чоловіка – не знаю де й те, й друге: «Ми не знаєм, у нас не рахується».

Пішла я додому. На другий, через день побула – нема. Пішла я знову в міліцію. Уже попала до директора міліції. «Товарищ Шепель, садитесь!»

Я сіла.

«По каком деле?»

Я кажу, що отак і отак – прийшло два в цивільному, забрали чоловіка. Я не знаю, де він. Де – чи він є живий, чи немає? Я ж уже розстроєлася. А він: «Знаете что, товарищ Шепель? Пойдите, – от я не знаю, чи було ГПУ, чи НКВД, вже забулася, – пойдите. Ви знаете, где помещение?»

А я знала. Я переждала день – нема. Пішла в НКВД і тільки зайшла: «Товарищ Шепель! Садитесь, садитесь!»

Я сіла.

– По каком деле?

А я йому кажу – вже директор НКВД. А я йому кажу, отака й отака справа – прийшло два в цивільному, два мужчини – забрали мого чоловіка з хати. І кажу, вже немає, кажу, ось скільки, той – немає.

«Товарищ Шепель, не беспокойтесь. Ваш муж у Кривом Рогу. Не беспокойтеся, он придет, не беспокойтеся».

Я пішла до батька, приходжу, а в мене геть забрали й муку і, той, тільки одержі не забрали, обібрали. Також за Федьку. Що ж вказується, чекаю я того Федька. А як іде з Кривого Рогу потяг, з хати видно мені в вікно – чи то товарний, чи пасажирний; я дивлюся, нема, нема, вісім місяців не було його. Коли так, я дивлюся, я не прозиваю і одного потягу ніби навпростець. А це із Мусіївського роз'їзду, треба нагору. А як нагору підніматися, то він чмихає і я чую. Прийшов, прийшов і каже мені: «Ольго, я довго не буду».

Брудний, замазаний, змучений.

«Я довго не буду. Я їду у Кривий Ріг, там я встроюся, і ти довго не будеш, тиждень побудеш і ти поїдеш».

І так і було. Отже ж така справа, він мені не признавався, мабуть, уже перед війною, або уже не знаю коли. Коли то чоловік, він мені так сказав, що ж той чоловік мені сказав: «Ти знаєш того чоловіка, ти бачила його не раз, що був у Івана, – це в зятя. – То, – каже, – в Петлюри був і він мене знав, а я його знав і я йому дав документи. А він хотів переїхати в Польщу, і він проїхав усе, а на кордоні в Польщі зловили». Як він зловився на цих документах, його приправили в Кривий Ріг, а тоді і цього – чий документи, і в смертельну камеру його і того. І їх мучили, то вони не призналися. Той, правда, з освічених людей, бо він сказав великого попа, видно якогось єпископа, або що, син. Він взяв всю вину на себе. Він так сказав, бо вони сиділи, і той стукав до Федька, до мого чоловіка, що не признавайся, що ми знаємо. Він так казав – що я його не знаю, а цей казав, що також його не знає. Він каже, що він напився й заснув, а я в нього вкрав. І вони крутили, крутили, то він каже, що я не знаю, яка його доля, а він знав, чи нас двох. Якби він сказав, що я йому дав, то ми б обидва були. А так він відмовився, і так мій чоловік повернувся і тоді в Долинське на почті, що то і в Середній Азію, й де ми тільки не були, і все. Отаке життя! І аж сюди прийшли. Добре життя! (Сміється.) Біда та й годі. Якби я трохи була, правда – я хотіла піти в партію. Я моїм язиком була б агітаторкою в той час – це вправду кажу. Бо, бо ж ми – Андрій і Пилип (внуки) – який Пилипа язык! Як розсердиться Пилипова мати, Валя: Бабин язык! – на Пилипа. А мій брат, він грамотний і товариш – молодим, тільки кінчили четвертий клас. Бо раніше більше трьох класів не кінчали – то вже треба йти в город, а тут отаке сталося! Вони зробили печатку якусь і якісь документи. Як той почув (і та десь, як видно) – в Московщину заїхав, або куди. А цей вдома та й захватили. Та й посадили в Одесі на морі (на Чорнім морі) – в *box*-і. Це, значить, в'язниця на морі – одиночка. Смертельний – рік сидів. А потім об'явили голодівку. А потім зайшов в'язничий той й каже: «Ви тримайте їжу – ми не знаємо, як буде судити военний трибунал. Отже, може бути і когось оправдають – Ви не мусите».

Мого брата оправдали – він молодий. А потім його забрали в Кременчук і він два роки служив у армії, робив у концлагері. Життя! І як хотіла, я дві зими школа, як дитиною. А як совета зайняли – всі люди неграмотні. Отже, вони відкрили, називалися лікбези, які геть зовсім не грамотні. А я ж таки читала й писала, отже, я пішла в політшколу. Я два роки ходила в політшколу, і там мене трошки наламали. Але ж брат, як і йому нагадала – та куди там: «Олю, я не хочу, щоб ти йшла туди, до тих там».

Тоді я от плаюнула і покинула. От бач – життя!

Пит.: А що там такого Вас вчили в тій школі?

Від.: Отже, по-політичному. Бо є люди говорять і таке: ні це, ні те. А по-політичному, то треба все зловити і треба знати, як відповідати. Зрозумів? Як я хлопцям кажу: «А, то ви вчені – а по-політичному ви не знаєте!»

Пит.: Тяжко так – по-політичному.

Від.: О! Тяжко, я знаю. Але я бухгалтерію грамотна дуже була. Мені треба було рік походити, а потім – та де! Брат на мене так визвірився і гнав мене, як собаку, щоб я нічого не робила і ото тоді відійшов.

Пит.: А де була ця школа?

Від.: У Долинському.

Пит.: А хто там вчив – українці чи руські?

Від.: А я вже – ну, напевно, українці. І це зразу лікбез – це які геть неграмотні. Мої дві сестри були геть зовсім неграмотні, то вони – як ото малі діти учаться. А вже я дві зими ходила – то я вже читала і писала і на задажі – я так, як Андрій (внук) той. Отже, як я пішла й друга школа була – які грамотніші. То, то називалася політична. То я пішла в другу школу, щоб я була грамотніша. І ото так і осталося. Але ж не був ніхто в тому, але геть зовсім викинула з голови. Брат налякав мене – що я, він словно. Якби чоловік – я була б не послухала, а як брат – я його послухала. (Сміється.) Так і осталося. Оце. Ну, тепер вернемося – це я вже далі. Ти хочеш знати за голод?

Пит.: Так.

Від.: Я тобі двоє розкажу, що це точна правда. Отже, жила я – от не скажу, чи в Кривому Розі жила, чи я в Долинському. Напевно я вже не скажу де, де точно. Моя сестра вийшла заміж, сама старша – здається, в 17-му році. Її чоловік прийшов з полону. Бідний, але гарний чоловік той. Вони построїли там хату. Отже, я туди ходила. Бо це отако балка, це Іванівка, а це Давидів Парк – тепер там курорти совета зробили. Отже, від неї також були сусіди – я там багато – то Миколина називалося село. А далі – Березівка, Тикелина (?), то більші села, там була церква. А це невелике таке село. Як я пішла – оце як голодівка, оце я тобі вже точно не скажу – який це рік був – чи 31-й, чи 32-й, чи 33-й, бо це вже мені в голову не те. Від неї (сестри) жили та жінка і чоловік (і навіть прізвище зараз знаю – Буряк прізвище), Буряки називалися. І ту жінку, я з нею говорила. Отже, чоловік зразу з голоду помер. Бо чоловіки вперед мерли. Чоловіки – так як і тут – більше жінок старих остається. Правду кажу?

Пит.: Правду, так.

Від.: Бо жінки, як та кішка, видержують. А мужчини зразу падають. Він умер, осталося троє дівчат. Ну, троє дітей. Хлопцеві вже було так до 15-ти років, а дівчатка менші були. Не стало в тієї жінки однієї дитини. Ну, не стало – як село все вимирає, голодні! Кому там клопоту не

стало. А підводи ж їздили, і по селах, і забирали тих мертвих, які вже дійшли. І потім, то бур'янами позаростали ті села. Отже, не стало. Потім, перегода не стало і другої дитини. А потім уже стала весна. У моєї сестри вже ноги пухлі – бо зразу ноги пухнуть, як людина голодає. Хай отут в газетах, що якийсь там голодав 50 днів і не вмер. Хай тут мені професор американський кричить. А я скажу, що ти брешеш. Людина більш не живе як 12 добів, а тоді вмирає – як точний голод. Отже, вже весна, а там вже в деяких цибулька – деякі люди вже запасалися та й цибульку посадили, і цибулька й сходе. Уже весна. А колгосп, як вони зігнали людей у цей колгосп? Там і корови подохли, й коні подохли, й там люди вже з пухлими ногами – але йдуть. Варили кандьор (?). Тут і як би тобі сказати – тут нема пшона. А там просо сіють і то обшеретують – то пшоно – там плавало, але ж якби юшка. Як ти йдеш до праці, як у тебе нема чого їсти, то чекаєш – тобі наллють там у що-небудь тієї юшки. І то люди були раді. Отже, стали жінки вже рачки лізти, щоб тієї юшки заробить. А цукорні буряки – це не такі буряки, як тут, а цукорні, білі, які цукор виробляють. То треба йти сапати отакі рядки, я то вмю. Отже, вони ходили вже просапували буряки. Отже, не стало це двох, не стало дітей. Не стало в бригадира дитини. А бригадир, як би ти зрозумієш, ну й тут як на заводі, то це *boss*, а цей як називається, другий?

Пит.: *Foreman!*

Від.: *Foreman.* А то там у колгоспі, то це голова колгоспу, а це бригадир.

А там крутиться коло комор то щось, може, й потягне. І корову мав. А один хлопець – вже дев'ять років, вже ж не худий, не самі кісточки. Отже, й не стало того хлопця. Все село шукало, й в болоті, і де вони не шукали, і день і ніч шукали. А власне в містах, не так, що тут визвали міліцію та шукають, та й то, а тож самі. Не найшли того хлопця. Пішли жінки сапати ті буряки, а одна каже (їдуть на обід у колгосп), а одна каже, це моя сестра ходила й точно бачила.

А одна й каже: «Знаєте, жінки, зайдемо до Бурячки і подивимося».

Що вона замітила, то Бог знає. Бо вони з тих буряків не зайшли в колгосп обідати, і зразу й зайшли до тієї Бурячки в хату. Нема її вдома. Питаються хлопця: «А де ж мама?»

– Пішла до скирти.

А ото солому молили й в степу скирти. А вона не вимолочувалася, то там зерно. Рилися й збирали, щоб тоді чи помити й зварити, то щоб з голоду не пропасти. – Пішла до скирти.

А вони, стоїть плита, тільки ж не такі плити, як то, а з такими дірками, бо треба ж солому туди пхати, або що. Вони до казана (а казани там, я казали, в моїй хаті пошукайте, хлопці, є казанок. Кажу – Вам на поготів). Вони туди, в казани – людське м'ясо, вже варене. То є правда. А вони тоді подивилися кругом, а в хаті ікони стоять. Вони, а в нас ото такі робили – отакі обручі, а тут, посередині в кутку ікона. Вони туди, кругом – знайшли з того хлопця всього – ще не варене, не їджене, не поїджене. Це правда! Як це вони знайшли, а батько – він бригадир. Він на коняку – ти коней знаєш? І поїхав до скирти. Скільки він її звідти гнав, стільки й бив! А хати на Україні, як ти полтавець, то я думаю, що твої батьки знають. Отут – це хата, а отут, так називалися – изба. Робили, щоб сідати – бо люди сідали на дворі. А вона як прийшла й так як сіла, і мати, як прибігла, того хлопця, та як ударила тією сапою! Вона й гоп, та сапа – убила! І її поховали люди, того хлопця забрали. Три місяці

поховали, побув він, де його забрали, у Братолюбівку. А потім вернули назад у те село. А він тоді й каже на ту жінку (того хлопця матір): «Я тобі помщу!»

А потім вийшов із уряду, з Москви приказ – дохторі здослідували (я не знаю, в яким це році), що хто людей, людське м'ясо їв – то той і буде їсти, бо людське м'ясо найліпше. Віряться? Це так казали. Друге є те. І це є точно, правда! Бо я знаю цю жінку, вона друга хата від моєї сестри – і мій рід ніколи не міг придумати, щоб оце збрехав. Це є точна правда! Друге так – коли був голод, я не буду тобі казати, я забулася якого числа, або що, я не можу казати. Бо, може, я вже стара – це якби я була, щоб мій чоловік був – то я тоді ліпше б те. Отже, тоді, як їхати на Київ – то оце Долинське, а тут називався Маржанівський роз'їзд. Це так Долинське, Маржанівський роз'їзд, а потім станція Куцівка. Це вже на Київ. А там – чи посіяв колгосп, чи бурячки оці. І не викопані, і вони такі манюсенькі. Вони зимували під тим, під снігом. Отже, люди голодні й взнали, що там бурячки. Уже розставало, уже можна їх викопувати. Із Долинського вже почали люди їздити – копати ті буряки. Мій чоловік, чоловік поїде, але я вже не могла туди їхати. Бо це як іде з Москви потяг (оце *express*, у сім годин) – він на Долинське п'ять хвилин тільки стоїть, п'ять хвилин. То там же набито людей – один на одному. То вони хватаються за поруччя, як він відходе – і до цього Маржанівського роз'їзду. А там він припиняється – то вони зскакують. Отже, мій чоловік раз поїхав – привіз. Я їх пам'ятаю і їх не чищу, нічого й в казан, чуточку при те й на базар. Руб – блюдечко, а за руб я такий кусочок хліба куплю, значить. І самі їли! Ну, а потім стала чутка, що не стає людей. Того не стало, того не стало. Ну, їде – уже по одиночке не можуть їхати люди, а треба збиратися душ кілька. Отже, поїхав мій чоловік, там ще якісь поїхали. Вони доїхали до цього Маржанівського роз'їзду, там повставали. А воно так, бачиш – як вони доїжджали до Маржанівського роз'їзду, вже видно ставало. Бо це було весною, вже видно ставало. Отже, вони, а то треба ще іти. А це тут залізنا дорога так високо стоїть, а сюди – так, вроді яма. А сюди – це на Україні, бо там нема лісів – а отут посадка, а за посадкою такий рів. Вони йдуть. Вискочило два чоловіки з мішками – щось на плечі. А їх душ скілько йде, я не знаю. Що ж вони, значить? Вони доходять до того міста, де ті люди вискочили. Вони туди, у той рів – тільки одна голова! Як приїхав мій, то він казав: блондинка, молода – а чи жінка, чи дівчина – незнано.

А оце все забране. То с того вже почали люди боятися їх бити. Пішла чутка, що ловлять людей і що ковбаси кругом. Вже самі люди поміж собою: Боже збав на базарі куплять, бо ковбаси з людей.

То ми боялися в нього купляти. Бо люди людей! А ось Федько, чи то Павлова мати хрещена, моя кума. Де ділася? Як у воду впала! Чутка була, що через дорогу чоловік поїв своїх дітей і їх з'їв. А потім хотів жінку з'їсти, а жінка померла також з голоду. І що то сталося, що він помер? То вроді його жінка казала, що він поїв. І хотів зарізати жінку, а жінка втікла, сховалася. Вона також померла з голоду, але вона не їла, все рівно не їла, померла. А це, це, здається, точна правда! Боже, а що то за урки в Долинському! Які то урки, то з багатих людей. Вони називаються «блатарями». І то ж із села, а ми вже в Долинському – ми вже з ними зналися, привикші. Приходе жінка на базар – приносе сиру, молока пляшку (це ти знаєш? Ти мабуть не знаєш, то ти думаєш літер –

а то велика! Туди – я забула скільки літрів), і літер і сира. Видно коровка, вона думала, це продам та хліба куплю, може. Розстеляючи ряднинку, а ми стоїмо та кажем:

– Тітко, не стели. Ти виклади одне, а продасиш, тоді друге викладеш.

– А чого?

Поклала масло (трошки) і ту пляшку поставила, ту літру. Іде ось, і один взяв пляшку.

– Тітко, скільки молоко?

– Руб.

П'є, а вона:

– От ти сукин син, такий, такий!

А він біжить далі.

А ми кажем:

– Тітко, не біжи, він вип'є та принесе поставить.

– А-а!

А він далі й біжить, так оглядається. Як вона біжить, він біжить. Як вона стане, він стане. А ми, а до нас підходе та попід ніс. А тут прийшли, все забрали з ряднинкою та й пішли. То Боже збав сказати: «Не беріть!»

Бо ножа дасть у бік. А ми то знаєм – то було, то була жартівлива справа. І він випив, вона прийшла. Випив, поставив пляшку, вона порожній літер узяла. Прийшла: «Ой Боже мій, ой, ой, ой!»

А ми ж тобі, тітко, казали, що не біжи! Він би випив, пляшку поставив, а ти б таки щось продала, а так...

Пит.: А так, то все пропало.

Від.: Усе. Ти не маєш права, бо тут стоять з ніжорізом – що кишки тобі витягне. Ти не маєш права. Ми їй тільки казали, що ти, тітко, не біжи. Він вип'є, то один літер хай пропаде. А то все забрали з ряднинкою і пішли. А потім на базарі – винесла тітка посмажену курецю. Бо значить, як сира – то нічого. А то посмажена, так як отут – як же вона, чи пекла, чи смажила. Бідний йде: «Скільки, тітко, курка?»

Не знаю, скільки сказала. А він як схватить ту курицю – Боже! І отако – вниз упав. Його б'ють зверху, я взяла минула, щоб не бачила. А він, бідний, з'їв ту курку і встав, пішов. І сюди туди.

А батько Федькин видно в нас урядовцем став, бо Долинське стоїть на висоті – там нема ставка, а 6 кілометрів. Зробив таку вершу, називається – рибу повить. А ми ходили з моїм чоловіком, молоді, ще не треба ж себе ж здати, щоб померти. Ми підемо до того ставка, ставимо вершу. І самі тікаємо й ховаємося в степу, щоб нас люди не бачили, бо боїмося, щоб не зловили. Ідемо, поставили вершу. Напроти іде його товариш. А я кажу Федькі: «Оцей бідолаха далеко вже не зайде!»

Так, далеко не зайшов. Зійшов так з греблі – впав і захолов, і все. З одного села – близький товариш. Він його знав та й друге, помер і той. Отже, як я виносила на базар сиру рибу – блюдочко руб, то купляли люди. Кожний руб дало та і розбагатіла. Куплю олії й більше вторгую. Порадили мені, купила пляшку олії. Наловила тієї риби та смажила. Несу до станції, а тут іде потяг – Москва, також туди на Київ! Проходжу, така лавка. Там виложують і я виложила кучку. Дивлюся, хлопці стоять. Підійшли: «Тітко, скільки?» – Руб. Взяв, пішов.

Я подивилася – з'їли! Виложила я й другу. Прийшли, взяли – я дивлюся. Так вони в мене взяли чотири кучки. А я тоді, а я дивлюся – чи три кучки буде, чи не й буде – ще ж потяга нема. Підходжу до їх, кажу, хлопці, правда, кажу, ви в мене вже взяли чотири кучки, кажу, в мене ж

також діти, й батько, й мати, й я – ми всі також голодні. Я ж також хочу кусочок хлібу купити!

Ти віриш? Не підійшли. Я продала, купила ті три кусочки хлібу й пішла додому. Розумно я зробила?

Пит.: Так.

Від.: Правда? Я їм співчувала. Вони голодні були. Не треба казати й думати, що на Україні тоді не був такий урожай. Був урожай. Тоді на ліваторі зерна було! Всі рамки забиті, а кукурудзи – Боже мій, скільки було! То що – ось і Павло. Отакі діти – по шість років. А ті вебарії такі стоять на каміннях (на вище), щоб зерно не портилося. Попідлізають – а тут же ходє міліціонер. Я думаю, що деякі й співчували, бо вони підлізуть і свердлом просвердлять і наточуть. То в Долинському вмирали люди, несила вже. Бо що там таке. І ходили люди на елеватор, крали на елеваторі. А я так жила над краєм – Маслинка. А НКВД посіяло кукурудзу кліток, це клітка така, 10 десятин, а в їх багато! І там сніжок упав, холодно – мороз. А місяць, а видно! А нас зібралось душ 15, або й більше – красти. І я була. Ми засіли в Маслинках. Як він пішов навпроти, ми засіли – поховалися. А як він повернувся до нас спиною й пішов далеко – ми тоді як шугнули й понавідривали кукурудзи, це ж у НКВД! Як я її принесла, то я до ранку передзьобала геть і качани попалили ті, а кукурудзу надворі сховала. Оце так, що кожна людина, яка голодна, вона на все піде. Бо голод заставє все робити – що ти зробиш! Біда! Е! І я співчувала тим, яких я бачила, що вони є голодні – через то вони й урки. А потім однієї ночі (чи день, чи ночі) – зочистено геть! Де забрали, куди забрали, незнано! Так, малолітніх – бо з дитинства малолітніх жінки приводили і кидали дітей. То оці, як вони – інтернати, розумієш – інтернати? А старших, я не знаю куди. Отаке життя й пам'ятай ти. Цікаво споминати. Бо хто не переживав, але треба поколінняв передавати. Є вже, ось Валя, вже вона, її на світі не було – вона вже не може. І вже які були маленькими, так не може. То ціх розкуркулених людей – совети не допускали ні до роботи. Їх там, пише цей – Солженіцин – я там другий том кой-коли подивляюся (тепер я трошки бачу). Всіх, він пише, що найбільше було куркулям – їх прямо вивозили в Іркутськ, туди в Караганду й з родинами, з дітьми. Пускали – роби що хоч. Там вони й пооставалися! Та й все. То як пишу я до сестри – як при Хрущові, найліпше було. Як ти думаєш? Що Сталін не вмер, його Берія отруїв, це певно. Тепер оцей, як його, зараз, Черненко, а то попередній!

Пит.: Андропов.

Від.: Андропов, хіба він уже той? Так вихваляли, що він такий бойовий, та те, друге! Тоді зробили операцію – Богові душу віддав. То спеціально зробили, щоб Богові душу дав, та й все. А то, не дай Боже, отаке життя! а що після війни було – три роки голодали люди на Україні. Пишу – як став Хрущов, Хрущов велику одлигу дав усім українцям. А які це бандерівці, мельниківці – то їхні родини вибивали. Але як Хрущов став (він українець, який він не той, але він українець), він здав приказ, щоб їх не займати. І при Хрущові посилали й посилки, і те, й друге. То ще на Хрущова нема чого там і жалітися. Але бач, його й той – його зразу зсунули. Може й буть, що Хрущов міг би дати Україні відстрибнути! А тепер, чорт і зна що там?

Пит.: Чи Ваш чоловік Вам дещо розказував, як то було в Петлюри? В армії?

Від.: Він нічого такого не розказував. А вони були в Холоднім Яру. Він сказав: «Чого, я ногами своїми пройшов весь Холодний Яр!»

Та Бабин Яр у Києві, а Холодний Яр – сюди до Знам'янки, в тому лісі. Такого він нічого не розказував.

Пит.: Але після того, то він у советів також був. Значить, що казали – що так добре стріляв.

Від.: А його ж на рабукон взяли в воєнкоматі. І кожний місяць літом мусили вправи робити. Він не міг, він уже відмовлятися. Він на управу ходив і стрельбу – то тоді вони відмічали, хто вміє стріляти. А щоб він советам, та куди! Він не хотів, його хотіли. Він робив, він робив – поступив у Кривім Розі кам'янщиком і там він і робив. І були три брати і батько, їх була артіль. А робкомом був будівництва – Мулявка. Але я його зауважала, що він з якихось багатих людей був. Він не хотів ні в яку партію – тільки працівником. До останнього працівником. Ні, нікуди не хотів і все.

Пит.: Чи совети знали, що він був у Петлюри?

Від.: Якби вони знали, то вони б йому давно Бог зна що! Ніхто не знав, ніхто не знав. Ніхто не знав крім батька й матері. Навіть я, вийшла заміж, я не знала. І він мені не признався. Був у нього пістоль цей, чи я не знаю їх. Він, я не знаю. Прийшов приказ, об'явили, хто має зброю, можуть приносити або викидати на шлях. Ми йому кажемо (знав батько і знала я), ми йому кажемо: Федька, віднеси! Федька, віднеси!

Він не міг розстатися, а потім таки допекли йому. Ранком рано встав (а недалеко ставок був), то він мені сказав: «Ольго, як мені було важко розставатися!»

Йому було важко, що він стільки воював із ним, і йому було важко з цим пістолем розстатися. А ми знали, що в нього є, і ми на нього насідали, щоб він його збувся. Бо боялися, бо ростріляють! І він його втопив, але не віддав. Страшне. А потім мені признався: «Ольго, як мені було шкода!»

Молоді!

Пит.: Зрозуміло – чого шкода! Чи Вам відомо, що сталося з цим паном Давидовим?

Від.: Ні, не відомо, не відомо. Його батько (отже, хай Бог простить – ідіотство, хоч я не кажу, що то кацапи робили, то такі і наші!), його батько був при цареві генералом. І так на горі цвинтар. І він був похований, його батько. І хто-то із людей, вроді чи знав, чи Бог знає – що коли його ховали, була ця шабля. Розумієш шаблю? А рукоятка золота. А як прийшла революція, то полізли, відкопали, витягли того пана – то люди, хто-то той. То ніхто не знав – чи такі справді була рукоятка й шабля при ньому (бо його поховали натовірованого й в воєнному – генералом). А то пішли люди та його поклали в яму та загорнули. Друге – як була революція. Були пани Аркалаєві – туди в другу сторону (вже я була в Долінським). Ідіоти (вони були натовіровані), витягли з склепу, пороздівали й поставили – як статуї. І то люди дивилися, дивилися на них, але такі зібралися і закопали. Ну для чого з мертвими? Вони ж уже не встануть? Не встануть. А цей Давидов, як поїхав – то ніхто не знав де.

Пит.: А то Ви казали, що він сам був?

Від.: Він нежонатий був.

Пит.: А що революціонером був, казали?

Від.: Так, він старий революціонер – які хотіли людям добро робити, щоб не було оцих комун!

Пит.: А чи він був проти царя?

Від.: А, напевно! Я не скажу. Бо це ж не знати. Він приїхав в свій маєток і скликали сходи. І чоловіки ходили до нього й він сказав: «Господа крестьяне, молитесь Богу!»

Це, може, він ще що казав, але це мені в пам'ять увійшло.

«Молитесь Богу, щоб посела старая буржуазия (значить ті – старі). Тогда будет людям хорошо. А когда посядет молодая буржуазия – будет панщина. Панщина буде, только в другом виде».

Пит.: Так він сказав?

Від.: Він правду сказав. І прийшли люди й оце в нашій селі говорили за цього пана. А він економію здав під аренду, кой-коли навідається, а то все – він не був жонатий і не було в нього ніякої родини, тільки він. А батько був його генерал, то це я за Давидова знаю. А Волошонки – це в селі в нашому економія була, то я тільки пам'ятаю – то коли зайняли Долинське денікинці – так люди говорили в селі. А тут якраз на Водохрещення треба (люди ж вірували ще), ще ж церква була, сім кілометрів до церкви, і там набрати свяченої води й принести. А вони зайняли від нашого села ту могилу – батько мій казав (це мама розказувала), що як він був в армії (батько мій), то казали, що то Голубова могила. А що в тій могилі, то люди не знали. Висока – насипана могила. А ці зайняли цю могилу, денікинці, і видно ж їм в бінокль. Як люди йдуть з свяченою водою, вони не стріляють. Як відтіля покажеться червоноармієць – то тільки кулеметом та-та-та-та через наше село. То оце ж уже повимітали – мама напекла хлібу, пиріжків напекла. Сміття, то ж соломною топили (хліба ота долівка), долівку віником замели, сміття набрали і треба нести за місто. Бо там, така круча – туди ми сміття виносили. А я дівчиною, взяла те сміття та й несучу. Та так нахилилася. Коли глянь – три вершники наді мною. А я стою, а вони: «Девочка, иди сюда».

Я підійшла.

«У вас есть хлеб?»

– Є.

Пішла я до мами і кажу: «Мамо, три вершники стоять, вони просять хлібу». А мама каже: «Що ж, вони голодні!»

Дала мені хлібу й сала. І я винесла їм, дала – то були денікинці. А що я? То люди говорили, що були Волошонки, а коли стала революція: «Твоє, моє – все наше!»

Зрозумів мене? «Твоє то моє – все наше». Щоб це ви знали! Ось, той – я їм винесла. То люди казали, що там були – Волошонки – паничі й поміщики, якби отут міліонерів сини. Вони вїхали в свою економію, а коли стала революція – Боже! Біжать люди, граблять – несуть, розбирають, таскають і все – «Твоє, моє, все наше!» Нас мати не пустила. І ми хотіли, але нас мати не пустила. Чому вона не пустила, ми не знаємо. А ми ж також хотіли отам ламати й нести додому. А мати не пустила. То уже їхня економія була без батька. То казали, що тільки вони заїхали в економію й вистріляли вгору (це вже люди так казали) і все. Значить, в Долинському стоять денікинці, у Братолюбівці – якби, як сказати, ті, більшовики. А в тому, в Генбичові (?) – три кілометра від нас (це де мій чоловік родився, там мамин брат сидів. А її син, то казали, що був у Петлюри) – заїхали денікинці. Так побили матір (він втік, сховався син). А матір побили, що мати через війну тоді й Богові душу дала, померла.

Пит.: Побили за те, що син у Петлюри був?

Від.: Що, що син у Петлюри був! Тепер, чого наші люди, коли ці економії порозграбили, я вже не знаю. Як гетьман ішов, це вже мені розказували. У нас у Іванівці не було ще їх. Гетьман, це був цей, як його, Хмара. То я тобі розказувала – не було. А коли десь зайняли гетьманці – то тих людей били, які розграблювали економії. Це я чула на Україні, але я тобі не скажу, що я бачила й в нашому селі робили. А коли денікинці стояли в Долинському, Генбичові уже (сім кілометрів) – зайняли більшовики. Отже, денікинці стоять на цій могилі, а один червоноармієць виїхав із Генбичів, а треба переїхати те, там горбом – що з могили видно. Він виїхав, а вони ж бачать, що із зброєю й бахнули його. І не знаю – чи він побіг, чи ні, чи він з конем там лежав. Ми ж не ходили. Лежав той красноармієць, мабуть, місяців з два, а то ж морози були – холодно, то він там лежав. Отже, це ще той, як вийшли денікинці з Долинського – привезли люди того червоноармійця. Він був у штанях, у сорочці. Я його не бачила. А я ж дівчиною була – пішла я в село, в хаті я нічого не знаю. Пішла я там до сусідів, до дівчат до своїх. Кажуть: привезли того червоноармійця і поклали на цвинтарі – то ж така, де хоругви ставили, як каплиця. І хтось ніччю зняв штани й сорочку й все познімав.

Як я прибігла додому: «Ой мамо, ви таке чули?»

А мама моя питає: «Що?»

«Привезли червоноармійця і хтось ніччю сорочку з мертвого і штани зняв».

А ти знаєш, що мені мама сказала? «Моя дитино, чи мертвий з живого здере, а живий з мертвого здере».

Правда, правда цікаво? (Сміється.) Ось я за свою матір розкажу. Отримали з Єрусалима «святе письмо». Це я вже була в Долинському заміж. Приходжу я, мама-старуха витягає те письмо: «На, моя дитино, прочитай!»

Я, правда, тобі не скажу, що там писалося, бо це вже забуте. Прочитала я цей лист, віддала – щоб цей лист рознести дев'ятьом душам у друге село. Вже були це поради, вже була – сільрада. Там баба Гапка прийшла. Взяла там мати з бабою Гапкою, старухи (а в Бругеньківку (?) йти треба кілометрів 9, або 12). Вони пішли пішки. За пазуху лист й понесли, там уже було призначено, куди їм. Тільки вони ввійшли в хату, а тут уже: «Ану, витягайте, баби, що ви там принесли!»

А вони тоді – сюди, туди та й дали. Із сільради: «Знаєте, старухи, ми вас не хочемо (бо син цей, брат мій робив секретарем у тому). Знаєте, старухи, ми не хочемо вас відправити, або що – тільки віддайте лист».

Ті взяли віддали.

«Ідіть, старухи, щоб вас тут не було!»

То я отой лист часто згадую. А вона була дуже богомольна. Знаєш, як раніше люди – то вони були дуже богомольні, то через те. Я його прочитала, я тобі не скажу, що там писалося, бо це вже забуте. А за оце, що мама носила, то це правда.

Пит.: А це було таке, що малося другим показувати?

Від.: Ні, щоб тоді ті переписали і знову передавали другим. Це вже при советах, як уже церкви розбили і оцю православну віру – священників посадили геть. А що після голодівки, як вони села ж опустіли, земля ж вільна є. Ну ж, треба ж із Московщини, ну то з Московщини, а там з Калуги, чи як ота область – вже росіяни. А я завжди, як ранок – біжу на станцію. Приходимо – состав, товарні вагони, великий состав. Там

люди. А я ж по-російському добре говорю. Я хотіла підійти, спитати. Але ж тут стоять, не допускають. Але бачим – не наші. Попривозили діжки, м'ясо солене, сало солене, може й хліб був. Бог знає, я – а за сало, за те все солене. Той шалон стояв довго. Значить що, на ці хати, де родини повимірали – росіяни. Отже, я пішла ще і в село. Мама мені каже, що в їхнє село привезли, значить, росіян. Привезли вони найперше чоловіків. Люди ж не знають – як там мазати, стіни ж глиняні. А вони десь із рублених хат, із лісів. Що вони розуміють? Вони такі поробили віхті і білою глиною – і стелю, і стіни, й підлогу вимазали хати. Вони геть зовсім не знають, як поводитися зі землею! О! Потім привезли жінок і дітей. А діти, як не є ж – мова сходиться. Неправду я кажу? Як ось я розумію польську і те й друге. А як же вони мене не можуть розуміти? З Великої України, ми більше до Росії. Отже, як приїхали ті жінки з дітьми. А діти з дітьми, а жінки до жінок, а чоловіки до мужчин. Як їм розказали, що тут люди повимірали з голоду й жінки дітей своїх поїли – вишивкалися геть, до однієї родини! Покинули Україну геть. Вони вже не їхали й не везли тіх діжок із салом і з м'ясом. А вже сідали на який-небудь потяг і втікали. І не осталося й однієї родини в селі.

Пит.: Російської?

Від.: Російської – втікли. Що їхні жінки сказали так: «Ми не хочемо тут, щоб і ми своїх дітей поїли». А що я бачила на станції, то те дійсно я бачила. Великий шалон, бо ці товарні вагони й відкриті, але міліціонери не допускали. Ходили з рушницями, щоб не підходили люди. Це є правда. А вже, мені місцеві казали, що, як вони геть вишивкалися – нема ні одного. Значить, і їм це ж не подобається. Вони сказали, їхні жінки: «Ми не хочем тут жити, щоб і ми своїх дітей поїли, як ті люди поїли».

Ну, що? А є такі, що пишуть у газетах, винуватять увесь народ. А я ні. Я буду винуватити, як він поганий – хай він буде українець, я буду казати: «Поганий!» Як він росіянин поганий, кажу: «Поганий!» Як він добрий, кажу: «Добрий!», – так.

Пит.: Справедливо робите.

Від.: Справедливо?

Пит.: Ви справедливо робите.

Від.: Справедливо – бо я перейшла в своєму житті багато. Як кажуть, усі німці сякі-такі!

А я кажу, що ні – у мене стояло два, лейтенанта. Один австрієць – Джордж, а один з Баварії – Фріц. Уже були, сказати, що добрі. Що получать, їм уже як надоїло те їсти. Вони так лаяли й Сталіна, й Гітлера! Вони не любили ні того, ні того – вони не хотіли воювати. Так, кістки відбити! А у моєї сестри стояв офіцер – ідіот. Він тільки встане, в бруд вмаже ноги й заставляв, щоб чистили. А ці самі собі почистять і не треба було. Ліпше! Задумали ми, задумали як самогон гнати. Із буряків, щоб вони не чули. А так двері ті зачинила. А тут, коли дивлюся – лізе один.

– Мамо, шнапс?

– Yeah.

Капає, а він коштує. Це, це правда. А потім чутка пішла, що румуни покидали, бо й співали: Антонеску здав приказ всіх румунів на Кавказ, а румуни же не дурні – за каруцю¹, та й додому!

¹ «Каруца» – румунська хура, віз.

Я в хаті – заходе сім чоловік і хрестяться. А там, значить, стояв Сталін, а замісто Сталіна (Сталін під спід, як був Гітлер), а Гітлера наверх. А якби той вертався – то тоді б того чорта під спід, а з другого боку. Бо всі знали, що цей добра не дбав і той добра не дбав. А я дивлюся, щоб німці, не такі шинелі, без зброї. Дивлюся, ні. Мені здається, я вже чула, що румуни тікають із Кавказу. Це ж їхній фронт був на Кавказі, там румуни були. Я думаю, що в шинелі чи в военному вони. А тут саме тіх маторжеників напекла, отако. Думаю – дати їм маторженика, вони їсти хочуть. А ще отакі жорна, і вас не робили? Була, а кукурудзи в мене хватало. У мене дуже великий город був. Я пішла – казанок. Закип'ятила води, зварила мамалиги, бо я чула, що вони люблять мамалигу. Поставила – в мене була лавка, а потім поставила. Дала всім ложки, і тож велика миска – одна. Насипала туди тієї. Пішла в погреб, принесла молока, напила – нагодувала. Виїли геть усе й ще й по отому дала на дорогу. Як же вони мені дякували – Боже мій! Боже мій! Вони ж голодні. А моя була так вдборі з краю хата, і город такий великий був, і те, й друге. Хай собі з Богом люди йдуть. А потім якось ще совети, це ж вони 18 кілометрів. Рік і чотири місяців ми жили під фронтом, це не що-небудь! Що німці виступили з Долинського, а вступили совети. Я матері – а зять, значить, мого чоловіка сестри самої меншої був партійний, то він евакуювався. А мати – я матір переселила в ту хату, а треба ж їй понести їсти. Вона вже старуха була. Я молока понесла матері й їй і друге. Іду назад. Іду назад, а тут цегляний завод. Коли дивлюся – Павловий товариш стоїть, червоноармієць. Павловий товариш стоїть і отака валізка перед ним стоїть. Що ж получилось? Коли тут німецькі літаки. А він тоді, той солдат (червоноармієць) ховається сюди і туди. А я й кажу: «Що це таке?»

Той же пішов, його, кажеться, чи Андрій звать – я вже забула. Він там десь на карточці є. Кажу: «Що це таке?»

Коли відступали оці всі партійні, і вони вже не брали валізки – а кидали на станції порожні. І він узяв порожню, а той узяв його і заарештував. Я його прошу: «Пустити, це ж є знайомий хлопець. Він же живе недалеко мене», – те й друге, – випросила. Пустив він нас. Доходимо до кладовища, коли їдуть два кіньми. Поганяє кучер, і двоє сидять советчиків і двоє отако пістолів наставлено. Але поглянули й нічого не сказали – поїхали, а ми тоді пішли.

Пит.: А як довго?

Від.: Були? Дівчатка молоденькі років по 19 – в армії були. Ті – росіянки.

Пит.: Як довго в вас існувала церква після революції?

Від.: Церква? В нас не було.

Пит.: Ні, кажу, в сусідньому селі?

Від.: О, вона ж при цареві – то половину держави тримало й парафіяни.

Парафії ж великі були, великі. Братолюбівка велика, Іванівка і ще не знаю, яка належала, але уряд також давав. При церкві держава здержувало й все. Ти священика не побачиш, щоб він сів за столом і з тобою чарку пив. Може, він і куриє, але він ніколи не появлявся, щоб він, щоб публіка бачила, що він куриє. Він себе ставив вище. Бо казали: «Як у пекло попадемося – то він хай попередю йде». (Сміється.)

Чудне? Я не знаю, як нас ці попи заведуть. О, а знаєш, що я тобі скажу одне – коли ми були в Німеччині, ми не були – як би сказати, на американській їжі. Як називається? А ми були на німецькому пайку. Скільки там було тих власовців, і те, й друге! Отже, коли ми попали до

Америку – нас привезли в Нью-Йорк на 19-ту *street*-у в церкву. Я ж піду, а священником був Савка. Він вроді – я не знаю, він не з Східної України. А вроді західній, а перейнявся, значить, священником. А я заходю та: «Добрий день!»

А він мене так упік: «Ах, ти», – чи кацапка сказав, чи що. Як він мене це!

Не сказав «здрасуйте», не сказав нічого – а назвав мене кацапкою!

А я тоді, що йому казати?

«Така я кацапка, як ти поляк!» Та я пішла.

Пит.: Добре сказали.

Від.: О, щоб так! І перше слово моє оце в Америці! І він мене, об той, що я не говорю по-галицькому? Таки, я була всю мову забула, це я наломилася. Як я була в тому, то не можна було Павлові вийти – «хохол!» То я, мусила говорити по-російському. І я між росіянами в Кривім Розі по-російському – треба було говорити й те, й друге. Я не наломилася так, по-галицькому. А я зайшла та так до нього: «Здрасуйте!»

Бо треба ж до попа піти. А він на мене оскорбив: «Ти кацапка!»

І як він мені сказав, а я тоді кажу: «Така я кацапка, як ти поляк».

Та й пішла. Оце я не забуду ніколи! Бач, як оскорбити можна людину – нізачо! Ну і все. Це ж є оскорблення людини! Я не знаю – як воно тут.

Пит.: Ви добре відповіли.

Від.: Я відповіла добре. Я знала, що сказала, що той. Для чого це казати? Як визволяла Україну совети 39-го року, це Галичину. Що вони там носять із тим, те – а моєї сестри чоловік був шофером. Він попав, він уже не попав так, а забирали шоферів. А він добрий був шофер, і возив він директорів. То не можна було заговорити до людей. Як ти заговорив, тебе на Сибір, або розстріляють. (До тих людей.) То частина поїхала на Фінляндську війну, а частину вони відпустили додому. Ті ж галичани – там вони розцінили – що такого заробляють багато! Що на Великій Україні такий заробіток та те й друге. Яюсь він – піду я по газету – сьома година. Сидить куча людей. Я підійду до них. Я була метка, це вже я стара! Я підійду до них – ніби їх трошки розберу, а не можу так зрозуміти. Потім я там ходила тиждень і все заглядала до тієї. Тільки підійшов потяг – Москва, Київ, Рівно. А вони тільки до того вагону, а варту йде! І назад, і назад! Ну, стій. Я, коли яюсь у неділю.

Гарні чоботи і таке все гарне винесли. І вони запросили, що там вони запросили?!? І тут зразу з рук узяли – дали гроші та й пішли! Ой, горе! А я кажу: і так дешево продали!

Вони продали чоботи і там ще щось продали. Хотіли хліба купити, кинулися – а вони й хлібини не куплять! Такі гроші. Правда, пішла я в понеділок – сидить куча. А я підходжу. Я, кажу, вас трошки розумію, а ви, кажу, я не знаю хто ви, а трошки розумію. Чи ви мене розумієте?

Їх там два молодих підхватилися: «Ми розуміємо!»

«О, – кажу, – як ви розумієте, ходімте надвір».

Уже потяг відійшов – НКВД вже пішло, вже на пероні нема нікого. А я газету брала, бо як не вийдеш на станцію, не станеш в чергу – то газети нема. А чи «Известия», чи «Правда», що там писалося, а я все хотіла знати. Кажу: «Звідкіля же ви?»

Вони мені розказали, вони із Західної України. І їх сюди завербували – що такі заробітки, й повезли їх на колгосп. Не цей колгосп, що в селі, а колгосп – окремо. В той колгосп. Не цей колгосп, що в селі, а колгосп – окремо. В той колгосп. А зима – снігу ось поки! А вони топить, а вони кажуть: «Оно соняшники стоять, ідїть нарвїть та й топїть!»

А їм не сподобалося, бо вони жили під Польщею – то було оце поки, о! А тим я думаю – що ж сидять люди. Кажу, знаєте що, хлопці, ходімте, кажу, трошки далі. Я вам скажу щось.

Я їх повела далі. Кажу, дивіться оце, кажу, будка. Це, кажу, тільки, кажу, два. А ті хай сидять, щоб гуртом не виходили, кажу, оце залізна дорога, ідіть і стежка попід залізною дорогою. Ідіть оцею стежкою – вам нічого не стринеться. А там, кажу, буде будинок цегловий, через дорогу. А мого чоловіка сестри чоловік походження, він будочник. Він може остановити оцей потяг на хвилину й вас посадити, а ви тут ніколи не сядете.

І привела їх сюди назад. А як будете виходити, не виходьте кучею, то вам, кажу.

А вони ж мене не знають. Я ж їм не кажу, хто я й що. І вони мене послушали. На другий день пішла – нема моєї вже братії, поїхали. Бо я їм сказала: «Вийдете по два і підете».

А вони, і кажу: «Якщо в вас квитки є, то ви беріть».

А вони кажуть мені: «Якби нам тільки добратися до Рівного, там ми в Польщі будемо».

Ну, кажу, як хочете, а він іде, кажу, в те місто, бо на вагонах як написано.

То я їх уже більше не бачила, уже поїхали.

Пит.: А так, чи в вас в селі – якраз уже після революції, чи були свої більшовики, місцеві? Чи хтось із селян?

Від.: У селі я не була. Це містечко, де я жила.

Пит.: Ну, там – у Долинському були?

Від.: Аякже – там і НКВД, і міліція, й все.

Пит.: Але, що це складалося з місцевих?

Від.: Я не знаю. Більш – я, я не знаю. Чи вони були місцеві, чи ні – а голова райкому був місцевий, бо це я добре знаю. А за тих, то я за ними ніякого діла не мала.

Пит.: А так, коли Ви в політшколу ходили – то якою мовою викладали – по-українському?

Від.: По-українському, там у хаті. Це вони дали так, щоб як ти чуть грамотніший – щоб ти більше грамоти навчився, то й все. Це не було до партії. Це тільки так називалося, а вони то вчили тільки читати, писати, читати і отаке. А то лікбез (лікбез безграмотних) був – то ті, що геть зовсім неграмотні, і все. Це не було, ні.

Пит.: Так чи Вам щось говорили про політику – що в Харкові, що в українському уряді – чи говорили?

Від.: Ні, тільки по газетах – що то, та й все. А так, ні. Ні, в Долинському ні. Долинське була там ото, та що там казати! То там в більшості, як би сказати – вона підходила до города, бо це не було село. Базари тощо – таке все. Але в голодівку, то туди більше людей сходилося, бо там таки можна було. Вони ж придумали – состав стоїть з зерном, а вони ж ішли – молоді хлопці, на смерть. Вони підлазили під вагон і проверчували вагон. І як їхав вагон, і воно сипалося по тому, а вслід збирали з піском зерно і вибирали. І тим люди й годувалися – дехто. А може і кого що було, то я не скажу. А батько Федькин все геть здав, і забрали і того коня сіренького. І вже оце і при німцях той ще кінь жив і все називали його Шепель. Батько зрозумів тих людей, що вони були порядні люди і вони розказали – як ітима оте розкуркулення, й те, й друге, й що людям буде!

Пит.: А як це було в комнезамі? Чи Ви колись були на мітінгах?

Від.: Так, нас гнали.

Пит.: А що Вам там говорили?

Від.: Та вони говорили, а потім люди – ніхто рук не піднімав – всі згідні. Як застрелив Сталін Кірова, бач – ти не знаєш цього?

Пит.: Читав.

Від.: Читав? То що – якийсь бандит застрелив Кірова? А Кіров хто був? Він був противник Сталінові. А він був ленінградського – секретар Ленінграду – обкому. Хто його вбив? Сталін підслав, та й вбили. Боже! Таке нещастя – збори! І гнали людей на збори, і той хтось якийсь бандит убив, і те, й друге. А ми всі рук не піднімали, але всі за одне – одногосно. А це – тут же можна зрозуміти з гімна. Ти гімна не знаєш?

Пит.: Радянського?

Від.: Так.

Пит.: Інтернаціонал?

Від.: Так, цей.

Пит.: Я знаю по-українському і по-російському.

Від.: Ну, ото, там в цілком сказано. Як подумати, що «Вставай проклятий заклем..., ввесь світ голодних і рабів, кипить, наш розум обурений, і безсмертний бій вести готов. То чuem сурми заграли – час розплати настав. Інтернаціонал – добудем людських прав». Правда добре? Чому люди не могли повірити? Ось, не дай Бог в Америці буде! Я страшно боюся за молодь. Ми вже старі, ми пережиті – нам вже все рівно, а за молодь боюся. У нас була одна нація – все ж таки росіян не було такого повно. Що ті мільйонери думають? Зразу банки й мільйонери полетять, а тоді? Ми хвороби мали, і ми таки якось піднімалися. А тут – що ми можемо робити? Це є дуже важка справа. Правда? Правда? Я часто за це думаю. Я сліпа була осталася геть. Бо від читання й в мене був *stroke*-ом вдома, а я трошки підлічилась. Я кой-коли читаю газети трощечки. Мені можна тільки півгодини – 30 хвилин. І думаю – яка безтолковщина, як без того. Візьмем же совети – вони вчать політграмоти, в них всі підбиті. Всі мужчини під зброєю. А тут? Ось, чи це є правда, що з Польщі скількісь там автобусів поїхали до... Правда?

Пит.: Це правда.

Від.: Ну, як тут зрозуміти? Я з Валею не могла говорити. Як ти думаєш? Хто вони? Всі молоді – від 20-ти до 30-ти – так? У Польщі. Я жінка. Казімка – дівчина, Баранчук – хлопець. А якби як хтось – мільйонер, я забула – Бай, чи якось той. Я «кайда бара син» – це куди йдеш? Я половину язика знала!

Пит.: Це по-казахськи?

Від.: Так, бо я молодою була. А Павло? Ми тепер вже позабувалися. Де! а той, а там – гори! Отже давай. А там царем заслані з Великої України надалеко нас. І досі знаю їхнє прізвище – Польові. Вона каже: «Підемо по груші?»

Ну, підемо по груші. Отак дивишся – ось близько оті гори. А як начнеш іти, то треба йти! Річка, з гори тече вода – не перейдеш, бо як упадеш, то й тебе понесе. То я перейшла й отако – тільки коза перейде. Я перейшла, і Павло перейшов, а батько ні. То батько сів та отако. Пішли ми, нарвали тих грушок – правда, добрі грушки. Ось, на другий раз я чогось то не пішла, а пішов Павло з Федькою. І тільки туди, в гори ввійшли, а два казахи: «Стої! Куда идёшь?»

А вони кажуть: «Та по грушки».

– Не йди!

Значить, не йди далі, бо тебе заріжуть. А там був росіянин, вже йому було більше 80 років – царем засланий. І ми познайомилися з ним. І ми до

нього ходили. Гори непереходимі, не можна перейти. Тільки казав: одна стежечка є – де банди з Персії переходять сюди – переносять, і платки, там всяке таке. Коли в них, в них же так не було – той бай, він же мав жінок багато. А бідний, то він вічний був чабан. А там вівці. А свиней вони не люблять. Чушка – вони не їли свинини, ну – чушка й все. І його все добро, в яких? Забула – круглі, може, я надумаю.

Пит.: Юрта, чи що?

Від.: Юрта. Ось, ми жили в тім же – Мирки. Мирки станція, а село, ой забула як – Кузьминка. Отже, Федька робив на станції. Зліва! Тут люди голодували, а коли ми туди поїхали, о – гаряті, гаряті, а локшину качали отако! А пиріжки пекли такі добрі, що я ще нігде не їла таких добрих, як у них. Був базар. Отже, їсти – вони жінки не варили. Хліба не пекли, а чуваші – отакий якийсь корж. Вона замісе, а потім його замотає, а він трошки підійде – а вони отако й тут посередині – отут ставлять одну сковорідку, а наверх другу й зверху бур'ян палять, а там воно печеться, той. А вони нас угощали. Мужчини зварили – зарізали барана, обварили м'ясо, а потім коржі такі розкачували, як у нас на локшин удома. А тоді м'ясо витягли, вкинули коржі. Витягли коржі, помили руки мужчини і, значить, покришили, покришили. А отака, оце підходить – це називалося, як би тобі сказати – кіяла, до оцього підходить. Я вже забула яке, той – кіяла, до оцього підходить. Я вже забула яке то – кіяла називалася. Наежували м'яса й тіх коржів давали, той, а потім кожному наливали тієї юшки. Ми як тепло, то не роздіваємося, то нам тепло. А в їх навпаки, як тепло – надівають отакі ватяні бормуси. А гадюк! А пиляка по дорозі – страшне. А скорпіона ти бачив? А бачиш – а я там бачила скорпіона. Двоголовий, то як вкусе людину, то погинув і все. А вони неосвічені. Ось мені Федька каже: «Ольго, підемо на киргизський цвинтар».

У них не кладуть в домовину, а якось його замотають. Я, ну чи в шкіру (чи я не знаю – бо я бачила, як несли), а тоді – отако із дерева зроблять носилки. А потім, отако той, положуть, оце отак підійдуть – а потім отако ноги попідкладають і посідають, що моляться. І ото там мулла і вони там моляться. Ну, отже, а я б його не бачила, а коло нас це тут – росіяни, а сюди, жили казахи. А його там маларія. Отже, пішов той казах до доктора, а вже були російські доктори. А він йому приписав, чи 12 порошоків хини. А він всі разом перехилив і Богові душу дав, то це й все.

Пит.: То кажете, що в казахів голод був? Ще раніше як в вас?

Від.: О, отой дід нам там сказав. Казав, він там чув. Отже, отіх баїв, як вони узнали, що в них будуть забирати – то їх дуже багато увійшло в гори. А там гори, такі є долини, що можна і скотину мати, і сіяти, і садити – все роде, все роде. А декотрих вони захватили, вони не розстрілювали нікого. А вивозили сюди, в голодні степи. І так давали (він так казав), що вони їх не розстрілювали, не судили, нічого – а вивозили голодних. Давали по хлібині і садили на потяг, і везли в голодний степ, і їх там скидали, і вони самі пропали. Бо голодний степ – це 5 тисяч кілометрів – пісок і дерево саул. А саул, це дерево – не потрібно свічки, ліпше як свічка. Воно горить і горить, й диму нема. Бо я ходила там на базар, а виносили молоко. В ягня обдеруть, як то вона на тому – кисле молоко. Сяде зверху марджя і кисле молоко продає. Мені гидується. Отже, тютюн – папіросів вони не курили. Дивлюся так і я кажу, Федька, може й ми, кажу, візьмемо?

Ну, щось він не схотів. А я раз, то я то їхній табак, а я ж не знала, думала інакше, то нам той чоловік казав, що тут такі гори – хмари не переходять, літаки не перелітають. Це такі гори. А цей партійний, що ми поїхали з ним – його послали бути головою скотини в горах. А ми жили в Мирках, тут коло станції. А потім Федька туди. Каже, Ольго, що там, каже, він мені як показав, я його там злякався. Я, каже, не знав, де дітися. Каже, я думаю, що, може, й він мене туди пхне. Така яма, природня. Як я загляну! Каже, заглянь, Федька і ти побачиш, що там люди ходять.

А ті казахи підкрадаються до скотини, а там уже совети дивляться. То буває так, що там і вбивали. І туди їх кидали. А ми два роки побули, а тут приїхала матір (це Федькина матір, це мого чоловіка) – вона там була. Тут ти знаєш – на Україні голод. Ми там напекли хлібу, муки, те й друге. Ми її послали, щоб вона відвезла сюди, на Україну. А вона нам ще привезла одну доньку і хлопця. Вже нас стало більше, і батька привезла, вже прадіда моїх цих хлопців. Там він заболів, бо там клімат інакший, він старша людина й він захворів, і ми його поховали на російському цвинтарі. Ну, Федька робив тоді – він був на рямці сторожем. А потім, чого то, каже, як приїдуть нічю ті ж партійні навантажуть цукру, муки – рамки забиті, було так. А потім, що то получилось, вони самі себе зняли і Федьку зняли, щоб не було доказів і послали його на будівництво. Отім казахам хати будували. І вивезли в колгосп – Созкодук (?)

Приходе Федька. Ти б, каже, Ольго, прийшла б до мене. Отак, каже, будеш іти попід залізною дорогою, попід залізною дорогою, а там будка, а там юрти, а там колгосп «Соскодук». Я вийшла та не повернула, не пішла прямо – та як пішла я, та в гори. Іду з ранку, ще й сонце не зійшло, а я йду, йду – людини не встріну! Коли я йду, я так бачу – вроді юрти. Коли, дивлюся – казах іде навпроти мене. Так, дорога не пробита, але ж дорога. А пшениця! Я тобі кажу, колос у колос, така добра пшениця. Він зустрів: «Куда идёшь?»

А я кажу, а це ж, кажу, колгосп Сочкодук?

«Нет, это не колхоз Сочкодук, пойдём!»

Я пішла з ним. Заходжу я в той колгосп, уже перед обідом, обід. Це тільки розкази життя – а там вовків скільки! Тобі хоч, бо то ж гори, дикі кабани! Правда, деякі знають російську мову, а деякі не знають. Правда, вони мені дали напитися й щось дали їсти. І там видно голова колгоспу. Він до мене: «Пойдём, я тебя выведу».

Я кажу: «Ну підемо».

Він мене вивів на дорогу.

«Знаешь что, иди этой дорогой, не сменяйся никуда, потому что ты не попадёшь. Как ты дойдёшь до железной дороги, там будет будка, а сюда, – кажe, – увидеть юрты – это колхоз Сочкодук».

Та як я пішла, та я уже сонце заходило, пока я дійшла до тієї залізної дороги. Правда, раз їхали кіньми чи парою коней, чи не знаю – троє мужчин. Так подивилися на мене, але поїхали. Більш нікого я не встріла. І я тоді, ото я знайшла. Прийшла, посадили мене, вони гостьовиті. А тут казан отакий; потім отак й там кисле молоко. Прийде кожний отой казах – черпне і нап'ється, і сюди капає. А я ж голодна, а Боже збав відмовитися – бо сильно вони ревнують це, що гидуєш. То вони мені налили, я мусила випити. Коли Федька прийшов. То він там їм будував хати, вже совети будували. Ну, один – всі вже мають по марджі,

а то ж вони не мали – це вже бідні, які в колгоспі. А то ж 14 років, 13 років – вона заміж виходить, оті казачки. І то як раніше було, то хто більше заплає. А один ніяк – дві марджі. Йому, його вже раз судили його, щоб він одну дав, віддав. Старша має двоє хлопчиків, так уже – як би сказати – одному, може, сім, вісім років. А молода, його друга – ще вагітна. Як прийде ця старша до мене, вона мені жаліється – а я трошки розуміла. І я не знаю, я їх покинула. Йому кажуть, щоб він з старшою жив, а молоду відрядив. А він не хоче – щоб старша відійшла. А старша не відходе – от і все.

Пит.: То Ви там два роки прожили?

Від.: Два роки, більше, як два роки.

Пит.: А тоді вернулися на Україну?

Від.: А ми тоді вернулися, в 37-му році ми вернулися на Україну.

Пит.: А так як перше, можна Вас запитати, як перше встановилася радянська влада – чи люди думали, що це буде добре, чи ні?

Від.: При непові думали.

Пит.: Думали, що так?

Від.: Так, дуже люди при непові – як тільки люди розбагатіли! Мій дядько отримав 18 десятин, тільки щоб батраків не тримав – своєю родиною, щоб обробляв. Деякі були бідні – не мали нічого, їм дали землю. Вони стали робити, мали коней. При мені, уже корови, і те, й друге. Сильно піднявся український народ. А потім, оце прийшла й стала колективізація. Тоді вже, всі люди, які піднялися – вони всі розкуркулені.

Пит.: А так, чи був спротив, спротивлення колективізації? Чи повстання було?

Від.: В нас я не чула.

Пит.: Бо кажуть, що в других.

Від.: Може, в других де було, а в нас у Долинському не було. Цей зять партійний – коли голодівка, я робила на елеваторі. А Павло приходив снідати, Павло приходив обідати й вечеряти. А я там же їла. А я як прийшла, а там двоє – одна кухарка і цей директор, а одна помічниця. А я як кухарці допомогала. Знаєш затірку? Значить, муку? Твоя мати знає, нехай баба зна. Ти запитаєш баби – затірка. Дають муку, а ти отак руками трошки бризкаєш і отако треш, треш, треш. А я прийшла, та ж треба вгодити – та вона мені насипала тієї муки. А я тут – топ – а вона приходе: «Товариш Шепель, ти так не роби! Ти отак – трошечки, трошечки». А як ти укинеш ту затірку, вона так як галушки.

Вона буде юшка і значить, а на споді буде як галушки, то, що я терла з муки. Я значить, як ми її ту затірку зваримо, як ми засипим прямо мукою, а вона ще й постое, воно знобиться – густе, бо мука. Боже, я видавала, от не пам'ятаю – мабуть, люди підходили з своєю посудом. Бо не мила, той. Як я почну видавати, я прию. Кожне ото, як остається – за добавкою. Боже, те собі підставляє, то щоб тому більше, а тому менше, ой, я не могла пережити того. А хліб приносила додому. Приходжу я раз увечері – сидить дід якийсь з чорною бородою під хатою, на східці. Я так глянула – я не знаю хто. А я того партійного зятя не знала, бач так. Отже, а в мене було 300 грам хлібу. Я перерізала і дала батькові (це мого чоловіка) і матері. А Павло наївся, а Федька вже дістав працю десь чи на радгоспі, чи я не знаю – там щось буде, чи що, вже йому видавали трошки. Що вказується – я йому не дала того кусочка хлібу. Я переночувала, пішла. Я не знаю, де той дід дівся. А то того партійного батько. То він приїхав у Олександрію, приїхав і вмер з голоду. Не поклав, ідіот, батька! А получав 800 грам на себе, 300 грам на дитину й 300 на жінку. Скільки це воно буде?

Пит.: Один, 1100 ще скільки?

Від.: Ну, 800 грам – це два фунта, 300 грам на дитину і 300 грам на неї – це півтора фунта, так?

Пит.: Гм...

Від.: Отже, то ти – я ж і на неї! Ти же бачила – людина ж голодна! Ти вносила, міняла барахло на базарі, а його батько з голоду! Приїжджає мати його – оцього ж партійного з Скалозубів. Я йому висилала – я йому з відтіля, з Ньюарку. Як написала, а він тоді повірив мені. Мати, що то приїхала з голоду – з Олександрії. А я якраз була – чи неділя це була, чи не знаю. А в Пашки була маленька дитина, і він гонить матір із дому – йди на голодну смерть і все. Вона: «Моя дитино», – впала, цілує його в ноги і в руки, – моя же дитино, голодна смерть – те й друге».

А я стою свідкою. І дивлюся й чого – мені так недобре стало! Що я тепер до старих людей так звертаюся, що я не знаю. Так мені жалко було – вигнали! Вона, а її сестра була в Херсоні. І як вона добилася, сіла видно – влізла в вагон на Херсон до сестри. Та як він поїхав, та й він значить і до двору – вона померла, мати. А його тітка й до двору не пустили. Ось, я вже жила – ми їм висилали. Бо Федька робив на шкіряній фабриці. А там два й знали, що ми висилаєм посылки. То Федька рийється в таких кусочках вибирати, а один покликвав його, *boss* тієї фабрики. І каже: «Піди туди та набери скільки собі хоч і бери там».

Отакі куски шкіри! А тоді ж, що шкіра там стояла. Ми – це при Хрущові. Отже, ми скільки їм вислали. І пише вона, пише він – бо вона не грамотна. Пише він, що його син (йому було два роки, як війна почалася), зараз він, мабуть, тим, як то, може, не лейтенантом, а може, вже як лейтенантом тоді був. А полковником, може. В Ленінграді, як вони їхали – якби вони знали його адресу, може б, він би зустрів їх. От він пише мені, що ми хочемо подар...

У неї було чотири сини, одна донька Алла сама менша. А та дівчина писала все до мене. Отже, він пише: «Ми подамо на суд, щоб нам платили, платили грошей, що допомагали батькові й матері». Прочитала! Ну, почекай, я ж тобі напишу! Я тобі напишу! А я йому пишу: «А ти забув, як ти матір свою вигнав на смерть і батько вмер?» Не дали їсти!

Хвалюся, кажу, це я так розсердила Скалозуба, це цього партійного. Що він не напише до мене лист. Бо я йому добре написала, я йому ту всю правду написала: гріх тобі!

Коли получаю лист: «Ольго, правду ти пишеш. Отепер, я співчуваю, що я зробив». Ось, що він мені написав!

А я йому брехні не писала! А я йому написала, як твоя мати цілувала тобі ноги і в руки, щоб ти її не виганяв на голодну смерть. І батько, кажу, я не знала, я б дала йому кусочок хліба, щоб він з'їв; але, кажу, ви не дали, і він, кажу, поїхав додому і впав і вмер. Я йому написала все! Я думала, що він на мене розгнівається – не напише, але написав. Але написав, що, Ольго, отепер я співчуваю!

Він вже помер.

А вона приїжджала в Москву, як вони їздили – Андрійко її бачив. Як він розкажує: а в баби, це значить в баби Параски авоська, і тут, і тут авоськи. Знаєш, що то за авоськи? А бач? Я тобі скажу за ті авоськи. А що це авоськ? Авось – може, я дістану. І отже, й прозвали – авоськи, кишені.

Пит.: О!

Від.: Та ж я, як всім розкажу, так «рай». Отже, поїхали вони в Київ, а в Київ приїхала моєї сестри донька Катя. А вона була в Німеччині – молодого забрана, в 17 років. То вона казала, що, як уже ми не живемо, якби вони не було!

А хлопця, Льоню, забрали в 16 років. Бо брали ж в Німеччину до 14-ти років. Так?

Пит.: Так.

Від.: Отже, той Льоня з товаришем тікали, з Німеччини. І їх зловили німці. І зловили, і між полоненами. Получаю, я же не знаю. Получаю від сестри лист: Льоня з товаришем тікали, з Німеччини. І їх зловили німці. І зловили, й між полоненами.

Получаю, я ж не знаю. Получаю від сестри лист: Льоня хворий, чуть в Іртиші не втопився.

Знаєш, що то Іртиш? Це річка – туди де Селай. А я гляну! Що це вона мені пише, що Льонька був у Німеччині, а опинився й топився в Іртиші? Більш нічого не написала. Вона не написала – зрозуміло, щоб було не розпечатано. Чи я не знаю, що вона це менш так написала? Я – що це, так? Оказується – він був у полоні. І його з полоненами аж за Іртиш! А молодий хлопець і він хотів переплисти Іртиш. І виплів і давай топитися. А там же катери, пароходчики такі ходять. Та його підхватили пароходчиком і спасли. Він уже дома, уже оженився. А то, бач – як то воно було. А вона боялася мені описати. Цій, самій меншій – ну що ж їй? Це ще перші посилки. Я купила халат. Ну, вислала суконку – такі, що на мене. Пише мені її донька: «Тьотю, ті суконки на маму не налазять, на маму, маму не налазять».

Пит.: Ну, щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Поговорили.

Пит.: Цікаво дуже було. То дякую Вам!

Інтерв'ю LH23

Анонімна оповідачка, народилася 1906 р. у Калинівці, райцентрі Вінницької області, донька національно свідомого залізничника-українця. Описує умови під час громадянської війни та переслідування її родичів за націоналізм і «буржуазний» статус. Одному з її дядьків вдалося роками жити на нелегальному становищі. Розповідає про те, як з хором «іздив по селах» єпископ Теодорович перед тим, як виїхав до США у 1924 р. На початку 1920-х рр. до церкви прийшли червоні козаки в одностроях послухати лідера УАПЦ митрополита Василя Липківського. Розповідаючи про голод, підкреслює пасивність людей, описує муки голодних селян у місті й навколишніх селах, діяльність спекулянтів і торгсини. Подає зворушливі свідчення про долю сиріт у державних дитячих будинках.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1906 році.

Пит.: Чи можете сказати, в якому місці Ви народилися?

Від.: В Калинівці, Вінницького району.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Мій батько був залізничний службовець.

Пит.: Чи Ви діставали які-небудь українські журнали й чи в Вас були українські книжки вдома? Цебто, як Ви ще були малими.

Від.: До революції не було.

Пит.: Але як стала революція, то в більшості Ваша родина підтримувала українців, так?

Від.: Український рух. Так.

Пит.: Що можете розказати про те, як виглядав 17-й рік у вас? Ви раніше розповідали, як розкладалася царська армія.

Від.: Я ж Вам казала, що все йшло по залізниці, тоді іншого транспорту ж не було. Ну, це все розгойдане, розбурхане, знаєте, що: «Ми їдемо додому, що все наше, свобода!» Вони всі їхали додому й везли зі собою зброю. Обов'язково везли зі собою зброю, й хто міг, то коні везли, багато було в п'яному стані. Всі збуджені такі були, на кожній станції збиралася – зараз, один ставав на бочку, що там було, чи пачка, чи бочка. І вже робив мітінг, вже говорили, яке добро буде, а як землю поділять і так далі. І всі дуже були задоволені, збуджені тим, вірили в те.

Пит.: Ви казали, що матроси дуже знущалися?

Від.: Ну, так спеціально матроси, так матрохи, чомусь всі матроси всі окупували. Потім, вони всі в більшості перейшли – то була так називаема заграділовка, заграділовський загін, що вони так як ЧК. Вони могли арештовувати, що вони там робили – бо казали, що вони і розстрілювали. Я за це не знаю, так носилися слухи. Ну, то вони спеціально на цивільне населення нападали. Бо тоді було тяжко з продуктами, а спеціально бракувало солі. За сіль можна було дістати й масло, олію, масло ні, але олію й муку. Те, що населення місцеве не мало. Ну, то вони окупували завше потяг. І старалися це все відібрати в людей.

Люди тікали, вони по людях стріляли. Кожний день, тільки йшов потяг – вони починали свою працю.

Пит.: А хто в вас підтримував український рух? Хто були ці люди, які мали симпатію цьому?

Від.: Я не знаю, як сказати. Ну, люди більш інтелігентні – люди українського походження. Певно, що росіяни не підтримували, бо завжди бували періоди, що мали такий час – що називали «безвластие». «Безвластие», що ті відійшли, ті не прийшли. Це тривало або кілька годин, або доб. Чи 24 годин, або два дні. Такий дуже сумний час тоді був. Ну, й люди тоді починали сперечатися – хто за яку владу. Завше українці, бо росіяни з українцями й другими сперечалися. Українці більше симпатії мали до того, тому що як ішов потяг – наприклад, такі випадки були: що як ішов бронепотяг, броньовий потяг, бо танків тоді не знаю, чи було, чи ні, але я не бачила. Написано було: «Вільна Україна», петлюрівське. То жінки молоко несли, хто що мав, і давали через ті люки.

Пит.: Це дуже цікаве. А так, чи Петлюрі вдалося хоч на деякий час встановити владу або адміністрацію в вас? Так, щоб був діючий, діюча адміністрація чи уряд?

Від.: У Вінниці так: був час, що установи працювали, але я не думаю, що то було довго.

Пит.: Чи було багато таких людей, що більшовиків підтримували в вас?

Від.: Я не можу сказати, не можу сказати, не знаю.

Пит.: А чи в Вашій околиці ходили всякі отамани?

Від.: О, *yeah!* У Вінниці спеціально. Бо ж я тільки родилася там, а жила в Вінниці. Ну, то був Шепель¹ коло Літіна, це біля Вінниці. Вони навіть були один раз, я думаю, на короткий час – на доби, чи на дві – тримали Вінницю в своїх руках. Шепель був, потім ще якийсь був. Я вже забула, по правді сказати. Бо багато разів влада переходила з рук в руки, багато разів. Так що знаєте – стирається з пам'яті вже. Але я знаю, що було так, що повстанці – називали їх повстанці. Ну, то вони кругом Вінниці оперували. Навіть один раз, я пам'ятаю, мій батько прийшов і казав: цієї ночі Шепель у Вінниці зі своїми загонами буде. Щоб люди не боялися, бо бандитизм тоді робився, знаєте. Що вони будуть охоронювати місто. Нападали й грабували бандисти – користали тим. Всі ж мали зброю. І ми повну хату зброї мали.

Пит.: Ви мали також?

Від.: О, *yeah*. Повна хата була, під кожним ліжком.

Пит.: І Ви вміли стріляти?

Від.: Ну, я не пробувала. Бо мені батьки не дозволяли, мені й сестрі. Але мама і тато, то вони мусили. Бо знаєте від кого? Бандитизм був сильний. Нападали на будинки, не на будинки – на родини на цілі. Грабували. А спеціально тоді, як уже ця йшла розгойдана стихія з фронту – «товариші». Ну, то вони всі п'яні. Вони найперше, що зробили? Найперше кинулися грабувати. Там у Вінниці був спиртний завод. Ну, то вони той спиртний завод рознесли. Ну, то знаєте, ці п'яні, цілий полк стояв у Вінниці й то все перепилося. Уявляєте? Страшно було! Жахливо,

¹ Отаман Яків Шепель був одним з організаторів повстанського руху проти більшовицької влади у 1919–1921 рр. на Вінниччині.

революція – то жахлива річ, бо всі стріляють. Ви не знаєте, як прийде вечір – всі стріляють. Хто стріляє, на кого стріляють? Ви не знаєте. Цілий вечір і цілу ніч тільки чути – хто стріляє? Чи вони в повітря стріляють, я не знаю. Всі стріляють. Всі мають зброю, всі стріляють. І хто стріляє, ніхто не знає. Темно і всі стріляють.

Пит.: Раніше казали, що в 17-му році був такий спеціальний манер, що носили в спеціальний спосіб солдати свої шинелі і таке. Що вбиралися якось, що така мода була.

Від.: Ну, то я Вам кажу – шинеля не була вдягнена на рукави, не була – тільки висіла на плечах, розщиплена. І ззаду, цей, знаєте, тут о – два гудзики, то обов'язково на одному гудзику було. Чомусь, я не знаю чому. І то всі ті, що з фронту, вони всі так ішли. Чому то так вони, я не знаю. Така, якось так вони, може, хотіли себе вільно так почувати, абощо. Може, виявляли цим вільність свою. Я не знаю. Я не можу це пояснити.

Пит.: А чи то був такий час, що ліпше було – як людина вбрана в шинелі? Значить, чи це що-небудь означало? Значить, чи як це сказати? Чи шинель була потрібна для того, щоб людину поважали? Чи був такий розподіл цивільних і солдатів, так дуже?

Від.: Я не знаю, я не знаю. Я тільки знаю, що в шинелі й в військовій одязі – то хто хотів ходив. Не ті, що тільки з фронту йшли. Хто дістав, вдягнув і собі ходив – що він уже військовий. Чи він бравірував цим, я не знаю. Але так робили. А для чого, я не знаю. Така мода була, чи що – я не скажу.

Пит.: А чи сам Петлюра бував у Вінниці?

Від.: О, *yeah*.

Пит.: Чи Ви його бачили?

Від.: Один раз, один раз, бачила один раз.

Пит.: Чи можете сказати, яке враження він робив на Вас, як на молоду дівчину?

Від.: Не знаю, не знаю – прибігла дивитися та й вже. Знаєте що – сказали, що буде Петлюра й Пільсудський¹. То я тоді побігла подивитися. Коло потяга вони стояли. То це, що я бачила й то все.

Пит.: А як люди їх зустрічали?

Від.: Я не пам'ятаю. Я Вам не скажу, бо я не пам'ятаю. Що я буду видумувати, якщо я не пам'ятаю. (Сміється.)

Пит.: Ви раніше казали, що Вашого батька судили скільки разів, чи арештували. Чи можете хоч дещо розказати про це?

Від.: Бачите, мій батько – ми не мали свого будинку. І моя вже сестра почала вчителювати, закінчила університет Київський. В Київському університеті вона вчилася – Учительський інститут при св. Володимирові. І вона приїхала й почала вчителювати вже. І її чоловік був агроном, так що вони трохи заробляли. І вона помогла. Той будинок тоді батько почав будувати – не міг сам докінчити. І вона помогла трохи. Ну, але так було – що поскільки, як то більшовики прийшли – вони зразу штати роздувають. Багато бугалтерів, багато таких, багато таких, і не хватає приміщення всім дати, приміщення всім коло станції – своїх будинків. То вони сказали, що *railroad*, ця організація, вона позичить 500 доларів. Тоді були гроші 500 доларів.

¹ Зустріч Ю. Пільсудського і С. Петлюри у Вінниці відбулася 16 травня 1920 р.

На п'ять років, щоб через п'ять років віддати. Щоб допомогли собі кожний збудувати – хто мав кусочок де землі. Ну, а та земля ще Бог знає коли була куплена моїм батьком. Ну, і батько таким чином позичив ті гроші, бо то багатьом вони позичали. І збудували той будинок. Як збудували вони той будинок, і другі так само службовці ті, що працювали на залізниці. То вони тоді взяли й всіх їх арештували й сказали: «Де ви могли взяти гроші, що ви збудували ці будинки? Ви якимсь нелегальним способом?» – і забрали в Вінницьку в'язницю. Ну, й там тримали, я не пам'ятаю, скільки місяців батько там сидів. Потім зробили суд. А який суд? Вони вивели на таку площу, де кіно, надворі таке. Знаєте, вони все агітації: все кіно, що агітують, різні промови. Всі промови дуже політичні говорили. То тоді зібрали всіх – всіх службовців, робітників – що будуть судити цих, значить, злочинців. Ті й мій батько. І тоді щось привели, не знаю, скільки там – чи було 18 чи скільки там, що збудували ці будинки. Ну, і, знаєте, почали допитувати мого батька при всіх на суді: «Звідки ти взяв гроші?»

Ну, батько сказав: «Я позичив, мені ж держава позичила, бо то ж держава дала, держава позичила 500 доларів, ось документи – на п'ять років. Тоді, моя донька вчителює, зять так само. Вони мені допомогли».

Словом, сюди-туди, й батька зразу зі суду відпустили. А других позасуджували по шість місяців тако-во. Потім всіх випустили, бо то дурниця була. Але в в'язниці тримали.

Пит.: Це просто так?

Від.: Страх такий, страх такий – в в'язниці тримали. Це одне. А другий раз, то знов таки вже в Київському трибуналі, так само. Мій батько вже боявся бути головою станції, просив, щоб йому дали меншу посаду. Дали йому скарбника. Ну, й так само – така якась активістка подала заяву, що він там щось там також – як скарбник з грішми. І батька арештували й забрали в Київський трибунал. Він сидів там більше, як півроку. Ну, й так само мама їздила, возила йому, що могла – кусок хлібу. З фасолєю хліб і таке во. Ну, й потім якось так, що не було ніяк вчепитися. І мусили пустити, не було ніякої. Так що він висидів, потім вернувся і зараз захворів тифом. То тоді галичани то були, знаєте – завезли, той тиф завівся. Після того, як галичани вже закінчилися, то епідемія зачалася тифу страшно в нас ¹. Ну, то батько зразу на той тиф, а потім по батькові вся родина так. Вони шукали, щоб забрати й знищити людину. Всяку людину, чомусь тенденція була – знищити людину. Чомусь, я не знаю чому.

Пит.: А Ви раніше оповідали таке страшне, що Вашого батька на розстріл вели кілька разів.

Від.: О, це під час революції. Як оце верталися з фронту, знаєте. То я Вам казала.

¹ Ідеться про вояків УГА (Української галицької армії), які наприкінці вересня 1919 р. почали спільні із армією УНР військові дії проти Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. Згодом раптово вдарили морози і спалахнула епідемія тифу, що призвела до втрат близько 70 % українських військ. На початок листопада 1919 р. понад 15 тис. військових з УГА перебували у шпиталях в районі Вінниці. Ці обставини спонукали до підписання домовленості між керівництвом УГА і Добровольчої армії спочатку про перемир'я, а потім і про приєднання УГА до денікінських військ.

Пит.: Але, що було по цьому?

Від.: О, ну то тоді так само. Ешелон ішов і то ті – матросня, всі п'яні. Ну, і так, що мій батько тоді ще був головою станції, знаєте. Так що потяг ішов, а напроти по тій лінії ішов другий. Так що вони якось там рейки переключають. Я не пам'ятаю, як то, що вони переключаються. Так що як не переключити, то буде катастрофа – потяг на потяг, поб'ються люди. І батько затримав цей потяг, ешелон з тими товаришами п'яними всіми. Ну, там, може, не всі були п'яні, але закапірщики. Ну, і вони значить: «Хто затримав, хто затримав?!?»

«Затримав голова станції».

«О, це він спеціально зробив, щоб не пустити нас!» Ну, й тоді зібралася група і: «Давай його сюди!»

Схопили й вели його на таку – називалася рампа, така з вагонів на то. І там хотіли його розстріляти. Але хтось там побіг і сказав. Там вже як то революція, то вже коменданти, вже ЧК було, вже все було. Побіг туди до коменданта й сказав: «Слухайте, людину нізащо заб'ють – що же це?»

Ну, вони якось побігли і: «Товарищи, успокойтесь!»

І якось його забрали, батько вже прийшов додому. Така істерика була й все. Пережиття!

Пит.: А чи хтось із Ваших родичів брав безпосередню участь, скажім у петлюрівській армії?

Від.: У петлюрівській армії? Мамин брат, мамин брат – старший. Він не старший, а мама. Мамин брат, один із старших братів мами, то був безпосередньо. А другі, то вони були в таких допоміжних таких різних установах. Потім якось всі вернулися. Вони дійшли до польського кордону – старший цей брат, то він був у Галичині, а потім вернувся. А ті два молодші, то вони тільки до польського кордону дійшли і назад додому вернулися, не пішли в Польщу. А той якось був у Львові, а потім вернувся. Через днів стільки він вернувся. А не міг вдома жити, то він виїхав у Курільський край¹. І там був, боявся тут жити.

Пит.: Його вже не зачіпали?

Від.: Далеко, ніхто не знав.

Пит.: То він там?

Від.: Там жив увесь час, де Курільський край і де його там ніхто не знав. Там, якби вернувся там, де він жив, то зараз довідаються. Так що люди тікали. Хто куди знав, міняли місця – щоби ховатися.

Пит.: Чи в Вас комуністи були такі, як сказати – місцеві, чи приїжджі? Якої національності? Як Ви мали до діла, скажім, в урядах, чи де-небудь з тими, з партійними – чи це були місцеві українці?

Від.: Українці? Не знаю, я не знаю, не розумію.

Пит.: А якої національності, якого походження були?

Від.: Ну, та різні були. Не можна сказати, що одна національність була. Різні були, різні національності були.

¹ Швидше за все, мається на увазі Карелія, яка з 1920 р. мала в РСФРР назву Карельська Трудова Комуна, а з 1923 р. одержала статус автономної республіки у складі РСФРР. Курильські острови на той час були у складі Японії, тому ні про острови, ні про «край» мови бути не може. Можливо, йдеться про Уссурійський край.

Пит.: Чи не можна сказати, що якоїсь одної було більше чи менше?

Від.: Я не скажу, не знаю, не скажу.

Пит.: Що можете розказати про Українську автокефальну православну церкву в вас? Коли це творилось, як люди до цього ставилися і тому подібне?

Від.: Я забула, в якому році створилася. По-перше, всі церкви були в нас у Вінниці на церковнослов'янському, по церковнослов'янському й всі належали до російської православної церкви. Тоді почався рух за українізацію церков. То я забула, в якому то році почалося, ну, от забула. Так, що ніби вільно, знаєте, збирали. Ніби збори були – як люди хочуть. Ну й завше переважаюча більшість хотіла на українську мову. А ті, які вважали, що вони росіяни, то вони хотіли на церковнослов'янському. Так що в Вінниці дві церкви перевели на українську – собор Казанський і Вознесенську церкву. А Преображенський собор був російський, рахували російським. Ну, то знаєте, як вже збори – то вже й сварка була й бійка за церкви. Так як скрізь. Ну й так, що українізація церков була в місті, а потім вони пішли на село, знаєте – церкви. В той час, я не знаю як то сталося, що цей бувший покійний митрополит Теодорович, знаєте? То він був митрополитом, ні – єпископом Казанського собору. Ну, то він зі своїм хором їздив по селах українізувати церкви. Ну, якийсь так, завше було, що вони не хотіли чекати потяга, бо що всі бачать, що вдітий як священник. То хтось завше спровадить їх до нах, а це тут же при станції. Ну, то щось за три рази так було, що він сидів у нас у хаті – чекав потяга. Ну, хористи ні – тільки він один. То розказував батькові, що вони їдуть на села. Ну, то було дуже цікаво тому, що тоді організувався цей Казанський собор, то там була колись якась церква – Гімназійна церква, чи щось таке. То вони зробили Собор український. І там був чудовий хор. Такий хор чудовий, що приходили різні ці – знаєте, такі як не християни, от жиди приходили слухати. Бо то чудово співали, знаєте – артисти, співали артисти. В той час вона довго ще була, в Києві була. А потім я не знаю, як сталося, що вона була орденоносець Литвиненко-Вольгемут¹. Ну, то вона там співала в хорі й вона активна була в церкві, вона помагала йому виїхати в Америку. Збирала гроші, все. І така велика жінка, гарна собою. І вона дуже гарний голос мала, знаєте. Якось вони потім збирали гроші й якось там в Москві перевели ті гроші на золото й купили йому візу. І хтось, хтось, видно, поміг – бо так просто не пустили б його. Там хтось йому поміг, і він виїхав з донькою сюди в Америку. А вона потім опинилась в Києві й була орденоносець. Я не знаю, як воно так сталося, що її пощадили – може, за те, що вона така була співачка велика, або що. Я не знаю, не скажу. Знаєте, то пару раз приїжджав туди цей – єпископ Литовський². Він був митрополитом уже тоді. То я також, я любила піти, знаєте. То я чула його промови. Він такі гострі, проти уряду гостро говорив, гостро говорив – проти безбожників, проти тих, що борються проти релігії, і так далі. Гостро говорив. Я навіть дивувалася, думаю – як! А тоді в той час якась така формація військова –

¹ Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна (1892–1966) – українська співачка. В 1919–1922 рр. співала в театрах Вінниці та Києва, потім Харкова (1923–1935) і знову Києва (1935–1953). У 1920–1922 рр. була викладачем у Вінницькій консерваторії.

² Ідеться про голову УАПЦ Василя Липківського – див. примітку раніше.

називалися Червоне козацтво¹. Ви, може, чули. Вони мали такі лампаси. Потім їх ліквідували, це військо – цю частину. То вони приходили до церкви.

Пит.: До церкви?

Від.: Вони були українці. Вони приходили до церкви слухати ці промови.

Пит.: Це цікаво. А як митрополит, чи був здібний оратор?

Від.: Хто?

Пит.: Митрополит Липківський.

Від.: О, *yeah!* Він завше починав промову, завше тими самими словами: «Брати й сестри, українці!» – отак голосно кричав. Не казав там: «Дорогі парафіяни», – чи щось. А тільки: «Брати і сестри, українці!»

Так, собор великий! Він гарно говорив! Але був уже сивий, знаєте. Така велика сива борода була. Трохи якесь таке червоне лице. Чи він тиснення, може, крові мав, чи що. Таке лице його завше було червоне.

Пит.: Можна сказати, що було свого роду піднесення? Люди з ентузіазмом зустрічали українізацію?

Від.: Знаєте, як. В душі то вони так, а не виявляли назовні. Назовні ніхто не виявляв – боялися. Але багато і лікарів різних, така інтелігенція збиралася – багато слухати, спеціально його промови. Його промови були чудові і так само дуже гарний промовець був Іоан, владика Іоан. Також гарний промовець був. Така дуже витончена мова, така вже інтелігентно витончена мова його була. Дуже, дуже.

Пит.: Кажете, навіть червоні козаки приходили до церкви?

Від.: Вони завше в кінці так, біля дверей стояли.

Пит.: Але в тому, в мундирах?

Від.: *Yeah*, сорочка військова, військова форма.

Пит.: Але, що видно, що в військовій формі?

Від.: У військовій формі, так. Тому я й кажу. Бо вони мали якісь сині, по-моєму, вони мали сині штани й червоні лампаси. А то зелена – жакет, гімнастівка.

Пит.: Чи Вас пізніше не переслідували за те, що єпископ постійно перебував? Або просто так.

Від.: Ні, ніхто. Якось минуло. Бачите, тут робиться так, що зараз донесуть, донос. Як не донесе ніхто, то якось. Так що, а потім уже батько пішов на пенсію, і він хотів трошки заробляти, бо пенсія мала. То дуже на нього нападали, дуже на нього нападали. Бо то вже тоді, знаєте, 37-й рік – тако ежовщина. То батько прийде і каже, так було, так було, каже, не знаю, чи покинути працю, чи що.

Пит.: А чи можете сказати приблизно, коли то було, що митрополит Липківський в вас був? Чи це так постійно?

Від.: Митрополит Липківський, по-моєму, був у нас один раз. То він мене й мою сестру благословив. А ми дівчата були й так зніжковіли і так йому руку поцілували. Він нас благословив, як відходив уже. Батько прийшов і каже: «Ось Вам квитки, ідіть, зараз буде потяг». Коли то було? Я так вже забула, знаєте. Не можу сказати, забула. Але, потім батько приходив і розказував, що жінки везли туди йому – він там дуже голодував у Києві, знаєте. То везли йому в торбинках пшоно і такі

¹ Червоне козацтво – військові формування більшовицької влади, утворені на початку 1918 р. Командиром був В. Примаков. У травні 1920 р. це вже був Перший кінний корпус Червоних козаків.

крупі різні. Тайно, тайно передавали, щоб ніхто не знав, що йому передають. Бо він дуже бідував. Як воно так було? Допустити, щоб він так бідував! Боялися люди чи що?

Пит.: А це ще було, як Ви до школи ходили, як митрополит був?

Від.: Ну, я вже тоді, я вже тоді не знаю, скільки років було. Вже доросла була, так. От забула, не можу пригадати, в яких то роках. Не можу пригадати.

Пит.: А що можете сказати про українізацію шкіл в 20-х роках?

Від.: В 30-х роках?

Пит.: Ні, в 20-х.

Від.: О, в 20-х роках. Ну, тоді я не знаю, я не можу сказати. Я знаю, що я не можу це сказати. Бо в Вінниці відкрили Інститут народньої освіти¹ на українській мові тоді. Тоді учительська семінарія була переведена на українську мову й були так називаємі трудові школи. Трудова школа мала сім років навчання. Так, що була російська і рядом українська – хто куди хотів, ішли вчитися, кінчати.

Пит.: Якого Ви погляду?

Від.: Прошу?

Пит.: Якого Ви погляду про таких, що тепер їх називають ніби націонал-комуністами? Про таких як Шумський, Скрипник? Про таке крило комуністичної партії?

Від.: Я не можу на це відповісти.

Пит.: Ви вважаєте, чи це були добрі люди, чи погані?

Від.: Я не знаю.

Пит.: А скажімо, в Ваших кругах – чи вони користувалися якоюсь популярністю? Чи не дуже?

Від.: Я не можу на це відповісти, не знаю. Яюсь, сказати – до Скрипника якась симпатія була. Але так дуже не можу. За Шумського я нічого не скажу, не знаю.

Пит.: А Ви казали, що пізніше хористів української церкви переслідували?

Від.: Yeah! Арештували їх всіх. Арештовували тіх, які в хорі співали в тому Казанському соборі. Я знаю це тому, що батьків товариш, він великий був українець. Його забрали, й він пропав. І він або був розстріляний там, або він помер там, я не знаю. Але його, з рідні його – то були такі, що співали в хорі. Його племінниця співала в хорі, а племінник прислужував при митрополіті, при єпископу Іоану в церкві. То їх забрали. Прислужував, але він уже був дорослий. Він не був такий, як тут прислужники діти малі, а вже дорослий був. Такий, може, мав 20 років, 18 – такий во. То їх позабирали. А та вже заміжня була. То їх позабирали тоді, як Єжов був.

Пит.: То аж тоді їх забрали?

Від.: Тоді їх забрали, як Єжов був. Вони не простять, вони все беруть на облік, всіх беруть на списки. Хто, що – кожного. Кожний ваш крок записаний, кожний ваш крок. Тому людина боїться. Прийде додому й боїться. Може, я в черзі була – мене пхають, штовхають – може, я щось сказала? Кожний боїться, знаєте. Той страх – бо всі на цім обліку, все населення на обліку. Бо тоді цей – ЧК чи НКВД, то їх же, це була армія! Це ж не то, що 20–30 осіб – це армія, яка всіх має на обліку. І фотографії, й все що хочете.

¹ Учительський інститут (з трирічним терміном навчання) у Вінниці було відкрито 1912 р. У 1920 р. його реорганізовано в Інститут народної освіти (ІНО).

Пит.: Чи Ви особисто мали якісь клопоти з ГПУ, або НКВД?

Від.: Ну, так особисто не мала, так сказати. Трохи мала, трохи не мала. То все, але то.

Пит.: Але, що мусили часто міняти місце?

Від.: Сказати, я свого положення добре не розуміла. Тому я все ніби так жила, як мій чоловік скаже. Скаже їхати кудись, виїжджати, то я їду. Скаже, тут будемо жити, то я живу. Бачите, але завжди якийсь страх. Вже як вони вас зачепили, то ви знаєте, що вони вас тримають у своїх руках, вони вже в своїх руках вас тримають. Хоч вони вас раз зачеплять, але ви вже на мотузочку, знаєте. Вони вже тримають. Ви вже, так би сказати, не є вільні цілком.

Пит.: Чи Ви виїжджали поза межі української республіки?

Від.: Поза межі України? Ні, ніколи.

Пит.: Приблизно, як довго Вам можна було в одному місці бути? Як довго можна було прожити, поки не почали відчувати якусь небезпеку?

Від.: Це все залежало від мого чоловіка. Як він відчував, що він не може далі бути, то він зараз мусив міняти місце праці.

Пит.: Чи поради це точно знали, що Ваш чоловік покійний був у петлюрівській армії? Чи ще вдалося скрити?

Від.: Я думаю, що в Вінниці було відомо, я думаю. Я думаю, в Вінниці було відомо. Але якось так, як чоловік відчував, що щось насувається, й сказав, що я хочу покинути свою працю. Пішов до свого директора й сказав, що я хочу кудись переїхати. Справа була така, що його директор, який особисто він йому підлеглий йому, то він, мабуть, трохи щось також відчував, що й мій чоловік. Бо він його дуже скоро відпустив і сказав: «Ідь, їдь, їдь!» Він, видно, знав, що моему чоловікові щось загрожує. Бо, знаєте, в Радянському Союзі не так просто було міняти місце праці. Не так просто, що я захотів – та й покинув. Я не знаю, як тепер, але тоді – не так просто. Але він: їдь, їдь, каже, їдь, – і зараз його відпустив. То було дуже підозріло. І мій чоловік тоді мені сказав: «Мабуть, він знає, бо він дуже мені радив, що їдь, їдь, їдь». Бачите, яка справа. Той чоловік, може, і мав якусь симпатію до нас. Він бувший комуніст, його начальник – бувший комуніст.

Тільки воно належало не до міста, а до залізничної установи. І він там працював, той чоловік комуніст був. Ну, і було розпорядження, що всі мусять здати зброю. Ніхто не має права носити зброї, мати в себе зброю. То я не знаю, чи здавали зброю чи не здавали – словом, що оголосили: що будуть ходити по хатах – робити обиски, шукати зброю в усіх службовців і в усіх робітників, хто працює на залізниці. І він до нас прийшов, бачите. І він до нас прийшов і спитався, чи ми маємо. Значить, батька взяв і з батьком прийшов і каже: «Чи Ви маєте зброю?»

Батько думає: «Ну, що я буду казати – не маю? Він буде шукати й знайде». Так, маю – й віддав йому револьвера, віддав йому. Ну, й він пішов. Тоді так сталося, що щось получилось – я не знаю що, що його викинули з армії. *I mean* – з партії, цього чоловіка викинули з партії. Але все рівно, як він бувший партієць, то він мав довір'я в них. І він став директором того відділу вже, де мій чоловік у місті працював – що нічого спільного з залізницею не має. Установа друга зовсім, і він там був директором того відділу й директором мого чоловіка. Ну, і колись мій чоловік його запросив до себе. До нас він прийшов і він нас пізнав. Знаєте, мого батька пізнав і всіх. Ну, він ха-ха-ха, ха-ха-ха, тако.

Ми не подали ніякого виду, що ми щось, і він так само. І якось так, ніби добре ставився до мого чоловіка, якесь довір'я. І він йому порадив: «Вижджай!»

Пит.: Це українець був?

Від.: *Yeah!* Українець. Але ми чули потім, що він тікав в Ленінград і його там схопили.

Пит.: А що можете сказати за Великий голод?

Від.: Ой, Боже, ну що є я можу сказати Вам? Вже стільки про це пишуть і говорять, що вже нема що більше добавляти, я думаю.

Пит.: Треба, все що самі бачили, то треба якось.

Від.: Ну, що ж?

Пит.: Чи селяни приходили до міста голодні?

Від.: *Yeah!* Приходили – опухші, опухші. Приходили опухші й падали на вулиці й вмирали. Я бачила сама.

Пит.: Багато їх?

Від.: Ну, так приходили. Голівне, що вони якось сильно пасивні були – пасивно вмирали, не просили нічого. Вони не просили їсти – падали, вмирали й то все. Прийшла жінка, ми мали – батькова хата і так дерева овочеві, так кусочок такий, як город там був. І так між деревами щось садили – чи якусь капусту, чи картоплю. І та жінка, вже так сніг тако, знаєте, трохи сніг, трохи болото. І вона боса, як мої пальці. Такі мішки отут висять – боса, опухша вся. Прийшла й по тім болоті з снігом ходє, ходє і потягнула так цей стовбур капусти – а він зігнилий, знаєте. Вона так взяла й кинула. І пішла. Вона не постукала до нас до хати, не просила – нічого. Нічого не просила, подивилася й пішла. Чи вона вже пам'яті не мала, чи я не знаю що. Вона не просила нічого. Або та жінка – я Вам казала – там під тинном сиділа з дітьми. Я Вам казала? Що вона, мама її два рази впустила в такий, казали хлів, знаєте – там колись корова була, в сіно. Ну, то вона там переночувала. Але мама боялася її кожного раз, бо хтось донесе. Ну, і вечором вона там сіла з дітьми під плотом. А той ішов – охоронник, в'язничний охоронник. Іде, знаєте, взяв рушницю й взяв цю рушницю прикладом догори, а дулом вниз повісив. І йде так. За нами там, трохи там за полем будинок був доктора, і вони там осіли всі – гади різні. І він побачив ту жінку, то вже смеркало. І він до неї: «Чего ты тут сидишь? Забирайся!» – і так далі. І вона встала, ті дітки двоє – він так їх бив! Боже мій! Не можу згадати, неприємно. Так і взяв прикладом і її в груди, в плечі. «Ты знаешь, где твоё место? Ты знаешь, где ты должна быть сейчас!»

Вона каже: «Я хочу вмерти зі своїми дітьми».

І стара мати з нею. Пішла, пішла в поле. Він так погнав її й бив і бив. І що з нею стало потім, я не знаю. Бо діти, тако кучка на *sidewalk*-у. Тут холод весною, такий їдкий холод. Такий, моросить, дощик, таке холодне. А вони так сіли там, я не знаю, скільки їх там є. І таке, як рядно, як мішок – як рядно. Таке, як вроді мішок, щось таке, такий колір. І вони там всі накрилися й тако рухаються, видно, їм холодно. І так тільки чути, що скимлять так діти. Всі йдуть, ніхто в той бік не дивиться! Всі проходять, ніхто в той бік не дивиться! І вже вечоріло, Боже! Там вони ніби зробили ясла, дитячі ясла. Значить, тих ніби сиріт вони підбирають. Ну, та скільки там вони взяли, я не знаю. Але – словом, моя товаришка каже: «Іди подивишся».

Ну, я туди пішла. І вони ті всі діти сиділи на ліжках. Ті діти, що вони, може, вже починають ходити, може, ще не ходять. То переважно діти: або граються, або плачуть, або щось просять, або щось. А то – мертва тишина! Як вони так могли, я не знаю. То сидять і дивляться! А ті, що доглядають їх – нянічки, нянічки називаються. Такі во! Бо то манки, що то трошки виділяють – то вони, видно, самі їдять, знаєте. Такі грубі ходять! Бачите, як! То діти там умирають. Жінка перевозила дітей, перевозила дітей. Куди то вона їх перевозила, я не знаю. Словом, мій тато каже: «Іди, іди, Любо, побачиш. Там дітей перевозять. Побачиш, які діти там сидять в коридорі на станції, чекають потяга. Іди, іди подивися!»

Я побігла. Дивлюся, а вона їх так посадила рядочками отак, отак-то, знов так і тут два-три рядочки тих дітей. Якимись тряпочками голови зав'язані й такі курточинки на них. Чи спіднички на них, чи що; я не знаю. І на цементі, на голому. Боже! Не можна, Вам не можна розказати! По-перше, в тих дітей лице таке-во! Тільки очі, глибоко очі так! Ну, так ізсохлося лице, що Ви знаєте, що мікроскопічні старушечки! Такі старенькі, старенькі, малесенькі старушечки сидять. І також мовчать, сидять тільки дивляться. А тоді пізніше – вона що зробила? Дала їм по куску чорного хлібу й по куску тарані. Тарань – це сольона, ця суха така сольона, пісна, суха риба. Що як її їдять, то вони беруть і б'ють. Тарань, то більше в Росії, знаєте воно. Вони лопатою якоюсь, чи дощечкою її б'ють. Бо її їсти не можна, вона страшно сольона. І по куску тієї тарані й по куску чорного хлібу, по кусочку такого чорного хлібу й тарані. Оце дітям малесеньким, цим дітям їсти. Ви думаєте, вони будуть води хотіти. Ви думаєте, вона їм дасть води? Вони ж всі повинні вмерти! Бо як же вони можуть жити? Тоді прийшов потяг, і вона взяла їх так-во. Яюсь взяла їх попід руку: одне головою сюди, і друге, і третє. Так, що три під одну руку і три. Вони ніякої ваги, видно, не мали. А ноги тако бовтаються! І так бігла, бігла до вагону, де їй призначено за тих дітей. І тоді – жбур, жбур, жбур, і кинула їх туди в коридор. Потім вона вже піде вже там і посаде. Але яюсь так, що вона троє взяла, сюди три, сюди три і так бігла. То Ви знаєте, всі люди за нею вийшли і так всі дивилися. Це ж як, не можна ж це розказати! Це треба тільки побачити! Це розказати не можна. Таких дітей! Куди вона їх везла, я не знаю. Вони ж все рівно не зможуть жити. Де ж така дитина може жити? Я ж кажу – таке лице, не більше як таке-во. І то зморщене, зморщене, зморщене і тільки там десь великі очі. Глибокі очі великі! І тут о губи так зморщені, зморщені – як у старенької баби такої, що, може, 100 років, жах!

Пит.: Чи були якісь розпорядження від міліції – як міщани мали ставитися до голодних?

Від.: Я не знаю, я за це не знаю.

Пит.: Значить, не забороняли давати їсти?

Від.: Ніхто нічого їм не давав, бо місцеві люди самі дуже не мали що їсти. Не мали що їсти тому, що – ну, члени партії, то вони мали ці закриті розпоряди, знаєте, спеціальні магазини, де їм видавали ¹. А населення,

¹ Ідеться про систему закритих розподільників, які на початку 1930-х замінили магазини. Суспільство розподілялося на різні групи споживачів, члени яких, залежно від своєї корисності владі, отримували певну кількість гарантованих продуктів та інших товарів. При вході до такого розподільника потрібно було показати перепустку, яка й підтверджувала належність її власника до певної категорії споживачів. Була своя ієрархія і серед партійних керівників. Селяни ж не потрапляли до жодної з таких «закритих груп».

то ми мали по 200 грам, хлібу. Двіста грам, то це чорного хлібу отакий-во кусочок на день. Чорного хлібу. Ну, то що ж ви дасте? Так, що я бачила декотрих моїх знайомих, я кажу: «Що ви так на лиці поправилися, чи що?» А той хлопець каже: «Ні, я спух!»

В місті, місцеве населення, вони не вмирили – але сильно голодали, сильно голодали. Може, хто й вмер, я не знаю. Але так, я не чула. Але що опухші були і голодні були. От і не знаю. Люди віддали, що мали, тому що в тому торгсині, там же все було – мука й масло, все було. Але треба ж було мати за що купити. Америка прислала продукти мішками, стояв риж. Я ж бачила в вітрині. Вітрина і риж. Я й досі пам'ятаю, як я хотіла тієї кукурудзяної каші, така мука кукурудзяна. Так думаю, я б її з'їла! Як це – кукурудзяна мука і біла мука й потім такі великі куски копченого сала, шерстяні светри, черевики, мануфактура. Все було, все прислала Америка. Але ж за що ж люди могли купити? Не мали за що! Треба ж було мати або золото, або гроші. Іти, там були такі групи – спекулянти. Наприклад: моя сестра мала хлопчика малого. І треба було кашу варити, не було де взяти крупи манної. Ну, то манна крупа, ну – скільки то коштує на золото? То ви йшли до тих спекулянтів. Вони так крутяться, як ворони коло цього. Ходять собі, знаєте – такі животи здорові, ходять собі коло того магазину. Ви підіть до нього й кажете: «Я хочу півкілограму манної крупи».

Він каже: «Окау. Дай мені, – каже, – і я тобі дам. Півкілограму манної крупи коштує стільки-то грошей. Я тобі дам талони на ці гроші. Ти мені гроші, – каже, – а я тобі дам талони за ці гроші».

Так що ви йому заплатіть за ці талони, скільки він вам скаже. А ці талони він міняє за золото. Розумієте, якось так. Що він порівняє їх на золото. І тоді ви дасте, йому дасте стільки грошей, скільки той талон. І він вам дасть той талон і ви йдіть до магазину, і тоді можете купити. Тільки через спекулянтів. Бо де ж ви наберете золота? А як золото – то так само. Ну, він скаже два золотих рублів, або що. Ну, де ж ви їх візьмете? Або принесіть ланцюжок. Він зваже й скаже скільки золота, й що за той ланцюжок він дасть. Десь два, три фунти муки, або крупи й все. А вони ходили – брязчать, в руках золото, брязчать. Ходять собі веселі такі. Потім їх, потім розганяли й закрили. А то вже потім торгсини закрили. Чи Америка перестала присилати, чи – я не знаю. А спочатку, як то сильний голод був, то як насмішка! Люди тут умирають попід вікнами, а там все лежить. І ніхто не розбив вікна! Ніхто не пограбував, нічого! То все рівно умираєш – дай камньом в вікно! Ні. Я це не розумію, чому так? Ішли і там не було раніше автобусів, тільки трамваї. То під трамвай кидається! Але не розіб'є вікна і не візьме той кусок сала, чи того. Чого так було, така пасивність страшна?

Пит.: Чи міліція зганяла голодних?

Від.: Я не знаю, я не бачила.

Пит.: Ви тільки бачили, що ту нещасну жінку мучили – та, що в Вас була в хліві?

Від.: Ну, а так ті другі, що ходили голодні – їм ніхто не помагав. Але я не бачила, щоб так їх куди гнали, або що. Я не бачила. Може, де й було, але я не знаю. Я не могла все бачити, знаєте. Як же я могла все бачити? Ішла по вулиці й йшов чоловік такий босий, блондин – такий може 36, такий 37. І тако йде і ні на кого не дивиться, тільки дивиться вперед. Так як сліпий, іде й дивиться собі вперед. Іде куди-то. Я йду

напроти. Потім я вертаюся за якихсь 40 хвилин, вертаюся – він вже мертвий. Тут він ішов і тут уже мертвий. Як вони так падали? Так як муха. І люди йдуть, обминають і якомсь байдужі. Може, в душі не байдужі. Як то знаєте, як щось станеться – то люди дивляться, чи щось допомоги. Ні!

Також у цей, вони як ставили ті телефоні чи телеграфічні стовпи, знаєте – вони таку яму квадратну робили. А потім там закопували той стовп. А мама каже: «Йди, візьми той талончик, там хліб дадуть на той талончик».

«Дадуть» – треба купити. А люди привикли, що «дадуть». Ніхто не казав «купуйте», а дають! Не кажуть, що продають, а тільки – дають, дають. Отак. Кажуть, що і тепер так: що вони не кажуть – що продають, а дають! Дають, кажуть хліб. Ну, то я йду. А він там лежить і кричить до мене, знаєте – чоловік. Назад іду вже, бачу, вже міліціонери два стоїть там – уже, видно, мертвий. Вже йду, несучи той кусочок хлібу, а він уже – там уже два міліціонери. Так раптово вмирає – тут іде й тут умирає зараз.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ну, не знаю, що я можу додати? Не знаю.

Пит.: Так дякую за свідчення.

Від.: Які там свідчення? Особливого нічого такого. Одного разу бабуся обурюються: як же так можна – «Возваніє»? Його приймеш? До кого ти пінеш «Возваніє»? Як він самогонки собі нагнав, наївся й кабана заколов і собі все. А ти до нього «Возваніє», пиши!

Пит.: Це так Петлюра?

Від.: Петлюра писав «Возваніє» до людей, щоб люди добровільно давали, щоб люди розуміли для чого. Що треба армію втримувати. Ідїть до війська, помагайте харчами, помагайте взуттям! Допомоги просив, щоб народ поміг. То «Возваніє» писав, прохання писав до людей.

Пит.: А великого успіху не мав?

Від.: Як?

Пит.: Чи мав успіх там?

Від.: Якби мав, то би не програв. Видно, що не мав.

Пит.: А що більшовики робили з продрозподілом?

Від.: Прозрозподіл? Так, то наклали на село: скільки-то здай пшениці чи муки. Стільки-то сала, скільки-то м'яса, скільки-то всього. Як село не виконало, одні не хотіли здати – думали, що обійдеться – а другі, може, й не могли. То вони прийшли й запалили. Підняли: «Вогонь!» Каже: «Сальник горить, Сальник».

Не хотіли здати продродаток – запалили село. Багате село було – Сальник. Та не одне село спалили.

Українець був, знаєте. Страшенну ненависть мав до тих комуністів. І він, що міг робив – тільки що-небудь їм.

Пит.: То кажете, що в вас було підпілля таке проти більшовиків?

Від.: Yeah! Було.

Пит.: А чим займалися ті, що в підпіллі?

Від.: Та я от єдиний такий випадок знаю, а так загально не знаю, знаєте. Що я – дівчина там була, хто мені там розказував? Тільки тепер я довідалася. Бабка мені цю історію розказала. Я навіть не знала це.

Пит.: А чи не можете її повторити? Це так цікаво.

Від.: Ні, не потрібно.

Пит.: Можна без прізвища, можна не подавати прізвища.

Від.: Але воно до діла не потрібно.

Пит.: Ні, це цікаво, що таке існувало. Що були такі ловкі, спритні люди, що були проти більшовиків.

Від.: О, *yeah*. Активно, він активно боровся, активно. *Yeah*, активно – цей Сашко.

Пит.: То кажете, він спочатку – то все прокламації писав, розповсюджував?

Від.: *Yeah*, підкидали різні такі летючки, все. Ховалися – то в лісі, то там, то там, знаєте. То також таке життя було! Може, та жінка й видала його в Києві, а може, вони вислідили самі. Не знаю. Але видно, що він потім викрутився знову.

Пит.: А чи не можете то повторити знову по порядку? Дуже цікаво.

Від.: Не хочу.

Пит.: То дуже цікаво.

Від.: Ні, то не має до політики значення.

Пит.: Ні, має, має – що взагалі такі люди були.

Від.: Ну, та були, багато активних було. То що ж? Думаєте, всі уже так то? Але це їх була меншість. Самі, їх меншість була. А назагал Петлюра, то він «Возваніє!» Мій батько, то він не раз турбується, каже, як так можна – «Возваніє» пишуть? Де є, каже, він думає, що він до їх розуму дойде. Ті прийшли й село спалили, а він «Возваніє!» Бачите, як Петлюра помилку. Він не хотів терором брати, не хотів. Не хотів таким способом брати, як більшовики, знаєте.

Пит.: А розкажіть, як це було – як цього Сашка вели на розстріл перший раз.

Від.: Не хочу, не хочу. Він фізично дуже сильний був. Він, я його пам'ятаю – він був ростом такий середній, а такий коренастий. Сильний фізично. Не був будовний, такий високий. Але такий коренастий, здоровий такий був чоловік. І ніколи не був жонатий. Не міг бути жонатим, бо таке життя його було. Ей, Господи Боже! Також та бабка бідна поїхала на Соловки до доньки. Бо зять був висланий на Соловки, там він на «вольное поселение», знаєте. Ну, то він забрав і її, бо вона на Україні голодала з дітьми. Ну, то вона вже й ту маму свою забрала десь там. Не знаю, казали, що вони тікали в Карелію потім, як була війна. Але чи вони лишилися живі, чи ні – не знаю. Але діти так були виховані, що казали: «Если папу арестовали, значит папа был виноват!» Папа на Соловках 10 років, а що він винуватий? Так діти були виховані.

Пит.: І казали, що бувало таке навіть, що вбивали тих більшовиків з продрозгонів?

Від.: О, то це – ці, знаєте, що їхали викачувати. Казали – на викачку хліба, на викачку. То такі, о, Гурпик Сашко – то вони їх переловлювали, тоді вбивали, вбивали їх. Я ж кажу – зігнали нас на площу. Парад, похорон, поставили пам'ятник такий високий – там поховані герої!

Пит.: А коли в вас все зовсім все тихо стало, що вже не було підпілля, що вже не вбивали комуністів, таке?

Від.: Ну, воно поступово затихло. Бо люди вже безсильні були, знаєте. Так що тяжко сказати коли, бо воно поступово. Найгірше, знаєте, що цей терор над населенням такий був, такий страшний. Такий терор, жахливі такі картини могли бачити. Бо вони спочатку – цей чорний ворон возив тільки ночами людей. Потім вони вже не успівали ночами, то вони вже возили і вдень. А тоді вже не успівали возити, то

вони вже гнали пішки. Колону візьмуть десь – чи з районів, чи звідки – назбирають і колону цілу женуть арештованих. Серед дня уже, вже не успівали возити. Вони вже гнали пішки колонами – жахливо! Деякі картини такі трагічні, що ви й вмирати будете – пам'ятатимете, що бачили. Я один раз ішла з праці і бачила – колону гнали. То переважно селяни, бо по одежі ж видно. І спереду перший. Колона – ішов перший, а за ним ціла колона – старий священик. Така була борода, в рясі. Ішов він, а за ним ціла колона. А люди дивляться. «Разойдись, разойдись!» – прикладом. «Разойдись, разойдись!» – ці, що провадять, патрулі – як собаки. «Разойдись, разойдись!» – кричать на людей, щоб люди не дивилися на то. Але в тому селі, де мій батько родився, був вчитель – Вірний називався. Він також бувший петлюрівець, знаєте. Але все село знало, все село знало. Так що в школах, в селі – всі вчителі були бувші петлюрівські офіцери, знаєте. І їх, що ж – на село два чи три чоловіки. Їх зразу видно, їх все село знає. І їх всіх знищили, знищили.

Пит.: А це вони переважно самі були селянськими синами?

Від.: *Yeah, yeah.* Так, так. А потім училися й пішли в армію, а потім вернулись додому й в школі вже працювали.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю LH24

Микола Павлович Ковалецький, народився 20 грудня 1918 р. на Холодній Горі у Харкові, напроти Холодногорської в'язниці, один із семи дітей залізничника-стрілочника. У 1922 р. оповідачів батько уникнув голоду, переїхавши до свого брата, який після революції отримав земельний наділ. Дядько мав 5 десятин, а батько 6 десятин поблизу містечка Смотрич Дунаївського району Хмельницької (тоді Кам'янець-Подільської) області, вступив у СОЗ у 1927 або 1928 р., де за трудові потім давали 3–4 кг хліба, і «то ще не було погано». Брат два роки відсидів за те, що їхній дядько був петлюрівським офіцером і емігрував.

Оповідач виріс у містечку Смотрич і закінчив звичайну семирічну школу. У 1932–1936 рр. вчився в технікумі в Чугуєві, райцентрі Харківської області, отримав свідоцтво лісотехніка, але відсидів два тижні на Холодній Горі у 1932 р. і був на якийсь час виключений з технікуму як син ворога народу. Засвідчує глибокий інтерес і знання української літератури та політики того періоду. У 1936 р. його направили на роботу до Новошепелицького району в Чорнобильський лісгосп, він заочно вчився у Воронежському лісогосподарському інституті, аж поки 1939 р. його забрали до армії.

Студенти в Чугуєві під час голоду часто недоїдали, мали спухлі ноги і руки, часто їздили до Харкова, щоби вкрасти десь хліба. Оповідач чув, що нібито поблизу Севастополя є фабрика, де переробляють людське м'ясо. [...] Кам'янець-Подільський, можливо, через близькість до польського і румунського кордонів, не так постраждав від голоду, як Полтавщина, Київщина, частина Вінниччини і особливо Кубань. На Кубані – «там був страшний голод».

Оповідач підкреслює роль місцевих людей, особливо членів комнезамів, у діяльності режиму на місцях, називаючи їх «яничарами», які не знали, хто вони. Але вони становили невелику частину населення, «ледарі, які не хотіли працювати й які тільки дивилися на те, щоб чуже засягнути». Описує взаємну ворожість між росіянами й українцями в Червоній армії, старий звичай бійок між селами (який в етнічно змішаних районах набирав національного забарвлення), повстання жінок і отамана Сокола, який вів партизанську боротьбу поблизу Смотрича в 1934–1937 рр.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Микола Павлович Ковалецький.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: В 1918-му, 20 грудня.

Пит.: А в якій місцевості?

Від.: Місто Харків.

Пит.: В самому місті?

Від.: Холодна Гора, номер 23, напроти Холодногорської в'язниці.

Пит.: Як Ваша родина опинилася в місті?

Від.: В місті? Батько мій працював залізнодорожником, стрілочником. На залізнодорожній станції. І він був до 22-го року. В 22-му році там був голод. А мого батька брат, тобто мій дядько, був в царській армії. І як демобілізувався, то він там оженився. І як була революція 18-го року, він дістав там наділ землі й написав батькові, щоб батько переїхав, бо батько не міг прогодувати родину, нас було семеро дітей, я маю п'ятеро

сестер і одного брата, я є семий. Отак батько переїхав у Кам'янець-Подільський, біля Кам'янець-Подільського – (?) кілометрів, недалеко містечка Смотрич, там я ріс. Закінчив семирічку й потім я поступив у лісовий технікум, в 32-му році. Те біля, недалеко від Чугуєва. Там я провчився від 32-го до 36-го року, чотири роки, я вчився в технікумі, після технікуму я дістав свідоцтво, я був як лісотехнік, але мене послали на працю в Київську область, на Новошепельський район¹. То є Чорнобильський лісогосп, недалеко від міста Остер і інших. Я там працював і подав у Київський лісогосподарський інститут на заочний курс. Але там було переповнено, і я мусив подати до Воронізький лісогосподарський інститут, тоді називали «Воронежский лесохозяйственный институт». Отже, я його закінчив в 39-му році, заочно. В 40-му році я був покликаний, забрали мене до армії, це в травні місяці 39-го року. І я попав в полон аж у 45-му році 20 днів до закінчення війни.

Пит.: Аж тоді?

Від.: Yeah.

Пит.: То цікаво.

Від.: В березні, 26-го березня, 45-го року я ще був у Києві, був у Харкові, був у Ростові-на-Дону. В 32-му році, коли я був недалеко Чугуєва, 40 кілометрів від Харкова, якраз над Дінцем, і я часто був у Харкові, бо ми голодні були студенти, нам давали 400 грам хлібу, чорного як земля. І один раз тільки нас, у обід, давали таке, ну там замітає було, пшоно й якась крупа й щось там, Господь його знав, що там є! Але, всі голодні були, мусили їсти. Безперечно, ще були такі, які не дали ті їжі, і вони того не їли, того давали свої порції тим біднішим. Ми мусили, як то кажуть, їти десь добувати, щоб не загинули, бо багато було таких, що ноги були попухлі, руки були попухлі, то ми їздили в Харків – мусили красти. (Сміється.) І я бачив ті трупи, які лежали по залізниці, як ми їхали з Чугуєва до Слав'янського, то там села трупів було. Від Полтави, на всі напрямки по залізниці, бо люди йшли, хотіли сісти на потяг, але переповнено було, не могли сісти на ті потяги, вони чіплялися й падали й так умирали. Я сам бачив на свої очі, як раненько НКВД – тоді ще було НКВД – вивозило, збирали ті трупи, та там були добровільні, які там помогали. І скидали ті трупи на вантажні авта й завозили за місто, де вони їх дівали? У спільну могилу кидали, як мертвих кидали й тому загортали. Я сам бачив на свої очі.

Пит.: А так, то Ви кажете, що самі студенти голодували?

Від.: Голодували, бо не було. Деякі, наприклад, багато було там росіян, які вчилися разом з нами. Вони не голодували, їм батьки прислали посилки разом з нами. Вони не голодували, їм батьки прислали посилки як і з їжою і з оджею, а ми, бідні, не мали нічого. Що ми, що мій батько мені передати чи прислати поштою, як така родина була й мусив там спасати.

Пит.: А Ваш батько був коло Смотрича?

Від.: Yeah. Він там, там і моя родина осталася. Не знаю, бо після того, як я попав в 40-му році, як це був при війську в Львові, я півроку в Львові був. То я ще їздив, мені дали звільнення. Бо брат мій працював бухгалтером в колгоспі, і мав там знайомого лікаря. І той лікар підписав, що

¹ У лютому 1935 р. під час розукрупнення районів Новошепелицький район було виділено зі складу Чорнобильського.

моя мама при смерті. Отже, тоді тільки можливо було з радянської армії дістати дозвіл, щоб відвідати родину. Тільки в такому випадку. І брат прислав мені телеграму, й тому мені дали дозвіл і я в 40-му році останній раз був у батька. Останній раз був вдома і бачив своїх рідних.

Пит.: А скільки землі дали Вашому дядькові?

Від.: П'ять десятин. А мій батько дістав шість десятин. То правда, мій батько був, і він докупив ще після того, то він мав господарку. Непогану господарку мав. То в 27-му, 28-му, коли починалася нова економічна політика, яка була на Україні. То після того почали так званій СОЗ, спільний обробіток землі. І мій батько, передчуваючи, що то буде, всю скотину він попродав, щоб не дісталася тій комуні; то так як не комуні, а всі спільно робили, й по тому діставали на трудовень скільки, наприклад, скільки днів відробив, там то троє кілограм, чи четверо, давали, то ще не було погано. А в 29-му році, коли почалася суцільна колективізація, я пам'ятаю, як прислали землемірів, щоб обмірали, й ті, які не хотіли до колгоспу йти, відрізали їм, тільки давали двоє десятин, яка б то родина не була. А багато було з рільників. Розкуркулення йшло, хто мав, чи не мав. А як він не хотів до колгоспу йти, його з хати виганяли й конфіскували все майно і вивозили на Сибір. То я бачив і пережив. Мого брата, як закінчив педагогічний інститут, бути вчителем, він попрацював один рік, а потім його заарештували за те, що мої матері брат був у петлюрівській армії, й був у місті Вільно, яке тоді належало Польщі. І писав листи, а мій батько був вже старий, то мій батько, замість батька заарештувати, то вони заарештували брата. Правда, що батько написав листа до Петровського, що тоді Петровський був у Київському уряді, і помилювали його, його випустили за два роки в'язниці. А мене, якраз я був вже на другому курсі технікуму, мене викинули з технікуму як ворога народу, сина ворога народу. Бо батько, материн брат був на еміграції, тобто – петлюрівець. Але після того, як брата випустили, й мене назад прийняли. І таким чином я скінчив. Після того, правда, ніхто нас не чіпав. Бо батько дуже старий був. В 40-му році як я відвідав, то батько мав уже 82 роки.

Пит.: А то як довго Вашого брата тримали?

Від.: Два роки.

Пит.: Два роки.

Від.: Під слідством, так безперечно там його, й я був два тижні в в'язниці, як мене викінчили в Харкові на Холодній Горі, а зразу випустили.

Пит.: Це в якому році було?

Від.: В 32-му році. Перед, то вже починався голод у той час.

Пит.: Чи Ваші батьки що-небудь розповідали про революцію?

Від.: Я пам'ятаю ще все. На Кам'янець-Подільщині там довго затримався той дух спротиву й я пам'ятаю... (Плаче.) Мені дуже тяжко, й я пам'ятаю, як вже набирали в радянську армію, то там співали «Гей, там січ іде...», бо то ще не заборонено було, «гей, маршируєм, наше славне товариство...» То я пам'ятаю.

Пит.: То як до радянської армії набирали?

Від.: Так, як, вже як набирали до радянського війська й вони співали, навчали маршу, то вони співали, «Гей, там січ іде». То я пам'ятаю – мені було чотири роки, чи скільки, а то я пам'ятаю.

Пит.: Це дуже цікавий факт.

Від.: Наприклад, в церквах на Кам'янець-Подільщині зразу пішла українська мова. Ніколи я не чув, скільки з матер'ю йшов до церкви, що священик вживав слов'янську мову. Правда, були деякі слов'янські слова, але виключно більшість було на українській мові. Це на Кам'янець-Подільщині.

Пит.: Це цікаво. А ті, що були комуністи, чи то були місцеві люди?

Від.: Місцеві! Були так називаючий комнезам – комітет незаможних селян. Отже, то були, ну, як Вам сказати, ледарі, які не хотіли працювати й які тільки дивилися на те, щоб чуже засягнути. Більшість з них були злодії, невеликі. Були іконокради – ікони крали від селян, які мали. Отже, вони, як революція пройшла, вони так зробили, організували комітет незаможних селян, ті, що нічого не мали. Ті комнезами все то робили. Там росіян не було. Були, безперечно, зверхники, але то своя наволоч робила. Ті, оті різні яничари, які він не знав, хто він є. Космополіт. Що Вас ще цікавить?

Пит.: Воно все цікаве, що Ви говорите. А так, в школі Вас учили по-українському?

Від.: Не все. Було половина на половину. Безперечно, коли я був в інституті в Вороніжі, то там вислідно на українській мові. Як я був у Харкові, то там було так, що половина на російській, половина на українській мові. Які були професори, професор – українець, так як Рябокiнь (то мій професор був), такий був Рилєєв, то декабристом був, однороди-нець. Він, хоч російське прізвище мав, а був щирий українець. Тільки на українській мові викладав дентрологію. Квітопатологію викладав росіянин. Геодезію викладав українець – Білобородько. Директором технікуму був – забув прізвище – також українець, і він дуже старався. Але його в 36-м, перед закінченням, його заарештували, й по ньому слід згинув.

Пит.: Деякі кажуть, що в тих околицях, де Вороніж, то там українські села.

Від.: *Yeah.* Є і чисто російські. От наприклад біля Чугир, недалеко там, де Дінець протікає, зараз Чугир. Стоїть над самим Дінцем. І зразу є село так називається Малиновка¹, так казав, і весь турком. Там одного українця не було. Вони вирощували кавуни і помідори. То ми приїздили ночами і крали, бо голодні були. (Сміється.) Та вночі поїдемо, візьмемо декілька лампхувів і переїдемо на той бік, накрадемо! І перевеземо, й тим ми спаслися. –

Пит.: А так від них так дуже не брали, чи що?

Від.: Як?

Пит.: У тих малиновців.

Від.: В Малиновці – то там росіяни мешкали.

Пит.: А в них був голод також? Не було?

Від.: Я там не був, бо не було коли. Ми були, треба було вчитися і треба було добувати, щоб не, щоб голодному не бути. Ми їздили в Харків, дуже часто в Харкові був. В Ізюмі, у Слав'янському, Вовганському², сюди аж доїжджали, аж до Константинограду чи Краснограду. Ми аж, я дуже ті околиці добре знаю. Бо таким то при виступі в радянській армії я перейшов від Володимира Великого, від Сталінграду назад, аж до Берліну.

¹ Ідеться про місто Чугуїв, районний центр Харківської області, а також смт Малинівка Чугуївського району Харківської області.

² Місто Вовчанськ – районний центр у Харківській області.

Пит.: А як росіяни з українцями жили?

Від.: Не дуже добре.

Пит.: Не добре?

Від.: Ще при війську там є дисципліна, і то дуже часто траплялось мені:
«О, ты хохол».

Я казав: «Ти кацап».

То є правда. Наприклад, як я був ранений в голову на фінляндській війні, на Петрозаводському напрямку, я був у Ленінграді в шпиталі, й нас троє було, йдемо, і по-українському говоримо. А двоє ідуть собі – і це він каже: «Это хохлы пошли».

Я кажу: «Хлопці, ну, дамо ми їм хохлів!»

Ми засіли, а вони заскочили, ми хохлів дали їм добре! Щоб ніхто не бачив. То було. І на кожному кроці вони зневажають, як тільки почують українську мову, вони не можуть то пережити. Бо то не є мова культурна. То є проста, я б сказав, самоубивець, і то в них в крові вже є оте, що, мовляв, він вищий як хтось, тобто не вищий по росту, а по культурі й по всьому. А їх дуже було багато, й з них особливо при війську, та ті, що навіть не знали, що два й два скільки є, але в крові в нього зовсім інше.

Пит.: А так, коло Харкова, села були українські й російські. То селяни між собою як жили? Чи знаєте?

Від.: Не дуже, безперечно, не билися, але я знаю випадки такі, що якесь свято, й ото українське село й на кулачки билися. Там і доходило до ножів, то все. (Сміється.) Де билися, то нація проти нації, то сам я на свої очі бачив. І один раз, я також дурний був прийняв участь. (Сміється.) То було, наприклад, на Вінниччині багато є росіянів також. На Київщині, де я працював, там де родився Каганович, село Кабани, я навіть бачив ту хату, де Каганович родився. То Хабинського району¹, Київська область. Там є помішані. Є таких там чисті села старовірів. Їх багато в Канаді є: вони повийжджали. А там вони й є. Їх не переслідували. Вони мали свої божниці, все, а українці не мали. Там всі церкви закриті були. Тільки в Чернігові було двоє відкритих. В Києві, точно не знаю, бо було все, там кажуть, монастир, собор був відкритий, як я там був. А в Чернігові було двоє: Св. Андрія і Св. Вознесенської – церкви були. А то все було закрите. Там старенький був один. Наприклад, такий був випадок: я працював з одним Малишовим, здається росіянином, але рахував себе українцем – він також був на фінляндській війні й також був ранений. І в нього народилося дитина, і він просить мене: «Я хочу хрестити її».

Я був нежонатий.

– Та, як я, – каже, – де мені їхати до Чернігова?

Чергінів ближче, чим Київ.

Він каже: «Ну, ти взнай».

Але то, його б вигнали, якби хто взнав, і значасто його б вигнали з праці, то я поїхав, його сестра була кумою, а я кумом. І ми їздили нелегально (там певно нелегально їздиш!), і я знайшов там був отець Димиденко, старенький священик. І він охрестив нам ту дитину. Так він не міг, не то, що він не мав права, він міг охрестити явно, але тоді він би втратив праці. Ну, така ситуація.

¹ Ідеться про Хабенський (Хабнянський) район, утворений в 1923 р. З 1934 р. отримав назву «ім. Кагановича» (Кагановичський), а з 1957 р. – Поліський район Київської області.

Пит.: Що сталося з церквою в тому селі, де Ви жили?

Від.: А, мене вже там не було, а як приїхав у 36-му, ні в 35-му році на вакації, бо кожний рік, як я там вчився, то я десь шукав працю, щоб підробити пару рублів, щоб мати, коли вже піду до школи. То я працював у тракторній бригаді, як то називали «усчѣтчиком», тобто я записував, скільки там бензину пішло, скільки оливи пішло й трактори, ті хто брав і записував облік, то я підробляв. А в 35-му році я їздив додому, бо батьки попросили, щоб я приїхав. Ну то все, там була церква вже закрита. Закрили, зняли хрест, то дерев'яна церква була, не дуже висока була, взяли хрест і зробили пшоносховище. І свої комсомольці зробили; ні одного росіянина, свої, актив комнезаму. Ото зняли, й як перший рік, бо там було, не підлога одинарка, не подвійка, там як посипали пшона, то все потіло, все зросло. Потім обвинили ото комірника, що то його вина, і засудили на 10 років, чи більше? А він не винуватий. Вони шукали, як кажуть, «козла відпущення».

Пит.: Чи Ви б могли сказати, так приблизно, яку частину населення села становили ці всякі комнезами й комсомольці?

Від.: Дуже мало.

Пит.: Малу?

Від.: Малу. Не менше, не більше як так, то були просто такі ледарі, які не хотіли працювати. Наприклад, вчора всі вже на полі, а він собі ще вилежується. А то пішли в комнезами. Вони не хотіли легко опинитися, щоб не працювати. Позаписувалися та безперечно, що їм був привілей. Голод був, то їм давали звичайні пайки. От, наприклад, як ми вчилися, така була їдальня і спеціально були такі називаючі, «ІТР» – інженерно-технічні робітники, то вони мали їдальню, а ми мали окрему. Бо там, щоб пообідати, то там треба було заплатити 25 рублів. А нам давали стипендії в той час тільки 48 рублів на місяць. То треба було місячну платню дати за обід! За один обід! Хто міг собі дозволити? Були на високих посадах, вони мали там. То треба, то було коштувало, я ж кажу, від 35-ти до 50-ти карбованців, і кава була, й какао, і що ви хочете. А в нас, що чай, як ми називали «баланду», і кусок чорного хлібу, то все 400 грам на добу.

Пит.: Як довго тривало 400 грам?

Від.: То половину 35-го, 34-го року. То більше вже, вільно можна було купити. А як що хтось хотів, мусив дістати картки. Оце ми вхитрилися діставати, ми завжди, як кажуть, хто попадав.

Пит.: Так як вже на Україні був голод, що люди думали? Чи знали, чи в Росії був голод, чи ні?

Від.: *Yeah*, їздили в Росію, там не було голоду. Очевидці розказували. Хто міг, наприклад, хто міг, то так. Більша частина Кам'янець-Подільського не дуже так, як то кажуть, постраждав від голоду. Бо там вже прикордонна була зона, то було наприклад в Кам'янець-Подільському. За 23-м було від бувшого польського кордону, й Румунія недалеко. То був якраз Кам'янець-Подільський куток між Польщею і Румунією. До 39-го року кордон. Отже, там не дуже так натискали. Ще, правда, був голод. Люди голодували, але не так, як Полтавщина. Особливо сюди, область Київська, частина Вінницької, частина Кам'янець-Подільської, сюди до Одеси, до Первомайського туди на Дніпропетровське, туди аж Полтавщина, аж Донбас, аж Кубань – там був страшний голод. Там все забрали до нитки. Навіть кусочок хлібу, все викидали з дому. Викидали прямо на дорогу, забирали.

Пит.: А то, що казали, студенти-росіяни діставали з дому їсти, чи то навіть було під час голоду?

Від.: Так, під час голоду?

Пит.: В 32-му?

Від.: Ні.

Пит.: В 33-му.

Від.: В 33-му році. Вони діставали посилки. Вони не голодували.

Пит.: Так як Ви ще жили коло Кам'янець-Подільського, чи совети дуже стерегли кордон? Чи можна було перейти?

Від.: До 27-го року, як вже був неп, то навіть мої сестри ходили в Польщу, міняли, бо тільки там можна було купити за золото, мануфактуру там штець, те й те. То мої сестри спеціально ходили за кордон. Все не був. Як тільки скінчився неп у 27-му році. А в 28-му році все було на замку. Вже більш ніхто не міг перейти. А зловили – йшов на Сибір. То є факт.

Пит.: То як би Ви сказали жилося при непу?

Від.: Прошу?

Пит.: Як жилося при непові?

Від.: При непові все було відкрито, всі крамниці, то була приватна власність. Все було, всі господарили. Хлібу було. Я пам'ятаю, булочка, як одна півфунта була тільки двоє копійок – то я ще пам'ятаю. Фунт цукру було п'ятеро копійок. Отака коробка цукерків була 10, часом п'ять копійок. Пара черевиків, я пам'ятаю, я пішов танцювати на Новий рік до директора школи, і він мені дав п'ять рублів. То мені купили й чоботи і ще сорочку, за п'ять рублів. Дуже дешеві ціни були. Але після того, все пішло на гору.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте розкуркулення?

Від.: О, та що ж не пам'ятаю! Мій батько вдовий, добре, що він продав усе, що було, бо розкуркулили б, як він перше пішов, то все, бо все рівно, чи так, чи ні, а хто не пішов, все рівно опинився на Сибірі. Отже виганяли, як я казав попереду – виганяли з хати, конфіскували все майно, до нитки, виганяли, голих садовили, чи то зимою, чи літом, садовили, вивозили. Ні, вони не дивилися, чи хто плаче, чи хто ридає, чи хто хворий, чи хто немічний; всі підряд – дітей, старих, всіх, це я бачив, на свої власні очі.

Пит.: А як відбувалася колективізація в вас? НКВД приїхало чи хто?

Від.: Ех, то вже, жінки, як я розказав перед тим, зібралися з одними, то вони з коцюбами, з лопатами, все до одного, з косами, й виходили й тих землемірів били, вони їх вигнали, щоб вони обмірали й відрізали поле. То які мали й не хотіли до колгоспу йти, відрізали й оставляли, залишали тільки певну частину, а то забирали в колгосп, і жінки дуже воювали. То повстання, я пам'ятаю горіло кругом, це було в 34-м році, кругом, це було в 34-м році, кругом горіло, бо писали мені батьки, що кругом горіло, підпалювали колгоспи, то все горіло. Були спеціально такі отамани. Сокіл, який мав, ніхто не знає, скільки він мав під собою людей, але він нападав навіть на НКВДні районний, центр НКВД, і розгормлював, і забрав зброю, і вони три роки до 37-го, а потім вони, мабуть, перейшли, ніхто не знає, а всі казали, що перейшли польський кордон і пішли до Польщі.

Пит.: Це відбувалося коли? Ви вже були в Чугуєві?

Від.: Так.

Пит.: Це так пізно?

Від.: Три роки. Підпалювали кругом, горіло кругом. Ще тільки особливо як жнива, як заскиртовані збіжжя, і вони всі підпалювали, все горіло кругом. Але, що могли вони зробити проти такої сили?

Пит.: Чи народ симпатизував їм?

Від.: О, та безперечно. Та що народ, що народ може зробити без зброї? Там як мусили мати дозвіл навіть на це, щоб полювати, дістати рушницю, то тільки вибраним давали, не кожному. Не можна було. Наприклад, я працював, то дозволяли лісникам, але тільки мав ті «мухоколідерки». (Сміється.) Тільки щоб комарів вбити, не дозволяли. Тільки вибраним людям дозволяли носити зброю, не бойову зброю, а ту таку мисливську. Ніж навіть мусив мати дозвіл, щоб носити. Так що народ може зробити голими руками? Як там кожний на кожного, донощик на донощику сидить, чим більше донесе на людей, тим більше він має привілей, і часом даремно. Дуже багато так, що даремно людину арештовують, нічого не знає, нічого не винна. Але хтось доніс на неї, і його арештували, так і все, оправдатися ніхто не міг. Як може людина оправдатися? Як написано, вже готовий, обвинувачений, а підпиши й все. Не підпишеш? Будеш, як казали вони, будеш там, де Макар кози пасе.

Пит.: А під час голоду, чи в Харкові, чи в вас, чи міліція давала якесь розпорядження, як ставитися до голодних?

Від.: Ніхто, ніяких розпоряджень не було. Там казали, що голоду нема. То, каже, гинуть ледарі, які не хотіли робити. А взагалі вони то в пресі, наприклад, ніколи я не бачив, проживши там скільки років, щоб сталося якась аварія, в потязі. Ніколи того в пресі не було. То все було закрито: ніхто не знав. Ви могли знати в вашому селі, ну й як сусіднє село недалеко. А далі нічого не знали. То все, то нічого не було в пресі. Хто все міг знати? І крім того були під таким втиском, що кожний боявся, наприклад, товариш товариша боявся. Батько сина боявся. А син батька боявся. Загально все. І зараз я певний, що те саме. Там не змінилося, абсолютно. В моєї дружини сестра, вже, правда, два роки вона не пише, мабуть, так притиснули, що вже її не можливо дістанути. Вона пішла відкрито. Нема. Вона не може купити, наприклад, щось, то вона мусить рік працювати. Такий дурний светер. То що можна говорити далі? Там, певно, там зброї є досить, то все пхається, це не в Америці, де контролює конгрес президента, що він робить, навіть де він спить! Його контролюють, там того нема! Там ізгори наказ: Не хочеш? Не вмієш? Навчимо. Не хочеш? Заставимо! Вже.

Пит.: Чи міліція зганяла голодних?

Від.: О, *yeah*, стягали. Наприклад, особливо на залізницях, де їх повно було, їх стягали й садовили до вантажних авт, напихали їх, везли Господь вість. *Yeah*. Очищали, бо повні перони, наприклад, потяг приходить, а їх висить там, хто впаде, то впаде, хто це тримається, то тримається за поручником всередині вагону. Не було... Наприклад, особливо ці транзитні, як їх називали, то товарів потяги. То були обвішані й на дах, і на даху, де тільки не було їх?! І на буфора, він вже не дбав, чи він там згине, чи він не згине. Він рятував себе, а чи врятує? Ото історія така.

Пит.: Чи голодні селяни старалися міняти свої речі? За хліб?

Від.: *Yeah*, старалися, приносили, особливо в місто. Та з села, хто мав, міняв на хліб. Але скільки можна було? Як я пам'ятаю, приносили

особливо – в Чугуєві там базар був – із сіл приносили, думали, може, в місті там можна дістати. В Харкові. В той час буханець хлібу, яких півтора кілограму, може, коштував 500 рублів буханець хлібу. То, що та шматка коштувала? Як воно добре, як дістанеш 100 рублів? То, що вона б могла купити за них? Кусочок полотна, чи що іншого? Чи вишиту сорочку? Хто там потребував? Мінjali, але такі речі несли. Вона принесе те, а та тоді має хліб.

Пит.: Чи в вас були такі торгсини?

Від.: О, *yeah*, були, були, були. Як почався голод, ті добрі радянські були недовго. Я скажу 500 рублів, а то називалося торгсин. Що таке торгсин? «Торговля с иностранцами». Там тільки можна було купити за золото, срібло. Там ніяких радянських грошей не приймали. О то, все було закордонне. І безперечно, хто мав золото, там переховували, та міг купити. А хто не мав, то гинув. Там все було, тільки не було пташиного молока. Все можна дістати. Але за советів золото. Бо хто пішов і побачив, то: «Ага!! Він має золото! Давай його сюди. Де ти взяв золото?»

Другі кінчали цінощами за ті торгсини. Я знаю такий був др. Захарченко, він пішов у торгсин. Потім, він собі бритви, голову відрізали, помучили, давай їм золото. Вже не міг витримати більш тих тортур, того знущання. Те село Черче, Чемеровецького району¹, недалеко від Кам'янець-Подільського.

Пит.: А ще якими засобами люди спасалися?

Від.: Їли все, що попало. Голу кропиву, пекучу кропиву парили. Виварювали, мішали, терли різне коріння, називається блакита – така рослина, також їли коріння з того, як ходили по полі взнати, де та картопля й яка погнила – остався такий порошок, так як крохмаль. То збирали й його пекли, й тільки до перших колосків; як тільки полилося зерно колоска, то ходили зривали. Він вже не дбав, чи засудять, чи ні. І так пекли, й так люди спасалися. А хто не міг, той пропав. Саме гірше, як людина голодна дуже, і як дістане щось-небудь, вона з такою жадністю. Тоді багато випити не можна, то вже не міг того перетварити, а людина не рахувала. Все рівно, так і так помре.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Ні. Я читав, але ходили чутки, що в Криму біля міста Севастополя була фабрика така нелегальна. Не знаю, то такі оголоски ходили, вбивали їх і переробляли на ковбаси. І тим вони так *business* робили. Правда чи ні, то я не можу сказати.

Пит.: Але Ви це ще вдома чули?

Від.: *Yeah*, ще вдома. Бо я був уже, в 36-му році було, після голоду, ну то вже голод пройшов. То до мене комісія якась приїхала з морфльоти, спеціально їй набирала новобранців до школи, до старшинської школи. Ну, і перевіряли, здоров'я, як все підходило, що здоровий, а за друге вже не дбали. За ростом, що ти високий аби, щоб ти здоровий був, і я пройшов ту комісію. Але, я був у Севастополі два тижні, й я не захотів назад поїхати. Там насильно не брали. Можеш господарити, не хочеш? Можеш їхати. Я не полюбив ту дисципліну. Все таке то є воля, мусиш бути під караулом. То я чув так.

Пит.: То Ви в Севастополі чули? Це дуже цікаво.

¹ Село, центр Залучанської сільської ради, розташоване на правому березі річки Смотрич, за 32 км від райцентру і за 15 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський.

Від.: Недалеко, не в самому Севастополі, сюди до Одеси. Там десь була різка, де різними злочинами займаються. Отака правда. Половина людей вбивали й крали і робили ковбаси.

Пит.: Ця фабрика мала бути ближче до Одеси, чи між Одесою й другим містом?

Від.: Ні, близько до Севастополя.

Пит.: Але вже в Криму?

Від.: В Криму, в Криму. Не на Україні. А так я чув, що матері дітей їли. Але я сам не бачив.

Пит.: Чи ви, студенти, в технікумі цікавилися політикою, що в Харкові діється?

Від.: Цікавитися одне, а робити друге. Був такий випадок у 36-му році в Чугуєві: стояв 26-й летунський полк. Там були літаки. І один капітан, я пам'ятаю, як він приїхав, то було від Чугуєва, де Вілховаток, таке село, де технікум був, сім кілометрів. І він прибіг і спустили в руках. А за ним гналося НКВД. І він сам себе застрілив, але не здався, що з ним було, то він так був. Це в тому часі, як Гамарник застрілений був. Вперше застрілився Хвильовий в тому часі, в тому одному року й Хвильовий застрілився, і Харманов¹, і Скрипник. То в тому самому році.

Пит.: А що Ви думаєте про таких людей, як Скрипник і Хвильовий?

Від.: Хвильовий був патріот, хоч він був комуніст, він був патріот. Він був щирий українець. То багато є, наприклад тут у Америці, багато є таких, як демократів, вони є ліваки. Вони все наліво пруть! Догодити Москві. Не дай Боже війна, але з війни так чи так він не буде. А якщо буде, то все нічого не зробіте. Чим більше будуть поступатися советам, тим гірше. Я знаю на своїй власній шкірі, що чим більше проти них стоїш, тим вони бояться сили. А хто пооблизував, разом накладають лапу й все. Так само і тут роблять. От ми маємо комунізм в Югославії. Там люди не кандидують. Ми маємо комунізм у Китаю. Майже більйон людей, а все то вони якось їх проголошують. А що в советів? Двісто п'ятдесят мільйонів, і не можуть похарчувати, така територія. Де вони діваються? Де без господарів? Ніхто їх за те не оповідає. Все наказує згори Москва. А ще не забути, що вони скажуть, я не буду робити, зразу на Сибір само собою.

Пит.: А так, на Кам'яничині чи було, що люди трималися якось?

Від.: Трималися, хто скільки міг був. Але, що можна триматися, як багато було тих, та я кажу 15 % було комосольців, комнезами. А потім молодь як вже почалося підростати нова. Ну, то батько не міг своєму синові сказати – то й то роби. Бо ніби знав, що дитина зможе поговорити. А тоді закон був, як тільки що-небудь, а особливо після голоду, коли почали чистку інтелігенції. Письменників таких відомих, професорів всіх, там всю інтелігенцію, всіх забрали. Чому скільки письменників? От я не знаю. Був Григорій Епик², він написав книжку «Земля». Я її читав. Це ще до голоду. Було в 29-му році, коли я прочитав. Я тоді був бібліотекарем, і там при школі було таке, де олівці купці продавали, та

¹ Не встановлено, що мав на увазі оповідач.

² Епик Григорій Данилович (1901–1937) – український письменник, у 1934 р. виключений з КП(б)У з формулюванням: «Протягом довгих років і до останнього часу опирався лінії партії в літературі, підтримував націоналістичні елементи в їхній боротьбі проти партії». Незважаючи на те, що у таборах він «зламався», був розстріляний у 1937 р.

й зошити, чорнило, там все. То я був і тим кооператором, і бібліотекарем. То під час накладу книжок, я робив каталог. То я ту книжку всю прочитав. Після того я її приніс, то зразу забрали. Бо то проти. Він описав те все страхіття. І зразу він так пропав. Де Григорій Елик? Скільки тихий був я, що я навіть прочитав в советів Винниченка «Соняшну машину».

Пит.: Ви ще там читали?

Від.: *Yeah*. Вона була. Але після якогось періоду, її зняли. Вже бібліотеку забрали, багато книжок було, що позабирали. Бо щось автор не до влади сказав, і все.

Пит.: А так як, як Ви ще там жили коло Кам'янець-Подільського, чи Ви знали, що деякий час в Кам'янецькому був штаб Петлюри й таке все?

Від.: Знав. Батько мені розказував.

Пит.: Діти знали також? А як люди говорили, чи це було добре, чи ні?

Від.: Ніхто, всі мовчали, то вже на всім язикам все мовчить, бо благодіє. Як міг батько говорити сину, як він боявся, ну треба тяжко, я розумію те, в що вірити, ті в те, ті в друге, дійсно там було, що батько сина боявся! Син батька боявся. То все було, все було на доноси. Ніхто не знав, чи він до ранку буде в хаті, чи ні. Особливо, заможні такі, за заміх іншим. Навіть середняк, який мав пару корів, і той трусився, бо він не знав, чи він доживе до ранку, чи ні. То що ж могло було говорити за національне, щоб батько синові нерозборчиво. То було рідко. Були родини, безперечно, які батько знав своїх дітей. А більшість так пішло, подобалося йому й пішов.

Пит.: А загально, Вашій родині пощастилося, що голод прожили.

Від.: *Yeah*.

Пит.: Ніхто не вмер.

Від.: Нам було.

Пит.: Але що?

Від.: Не так дуже. Там же й крапиву варили, й збирали лушпайки. Наприклад, там обчистить картоплі, то вже не чистили картоплю, а там тим варили, бо обчистять, то треба викинути. А то все йшло за приклад, і з таких лободу їли подор, як вони називаються – кульбаба – все вийшло. Намішають, тільки появилосся, що десь-небудь зелене, вже збирали, та в борщ варили його. Чимсь підправляли таким сурогатом і їли, щоб заповнити шлунок. І там був на тому столі. Правда, не так дуже, як там у тих областях. Там дійсно викачували все. А то тут у 30-му на Подільщині, трохи, наприклад, працював в колгоспі, давали на обід, рано ні. А на обід варили якусь таку половину гречаної, половину пшона. І з яблук сухих варили такий компот, і то так давали їсти, тим, що працювали. А хто не працював, то він нічого не діставав. Але по інших областях того не було. А тут, бо то десь за кордону було. Вони не хотіли так, щоб воно виявилосся раптово. То ж люди вперед, там знали. Але не так було трагічно, як в інших областях.

Пит.: А як Ви були там вдома на вакаціях, чи говорили, чи комусь вдалося втекти до Румунії чи до Польщі?

Від.: Тоді було закрито.

Пит.: А тримали?

Від.: Ні, ні, тоді вже тільки побачив, на місці розстрілили; вже не було. До 28-го року. Вже, і то, як платив там в прикордонниках, я ж кажу,

мої сестри ходили, але й треба підлатити перед кордоном. Ну, на якого нападе, в той час, ще більше, не дуже так слідкували. А вже після непу, все було закрито, замок, вже не міг перейти вовчарками тими. Ходили з собаками, як він не впіймався, то вовчар впіймає. Ну, закрито було все.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось додати?

Від.: Так як я вже все обговорив, і за політику, й за все.

Пит.: Дуже дякую за цікаві свідчення.

Інтерв'ю LH25*

Станіслав Лещинський, народився 1927 р. у с. Новосілка (тепер с. Збручанське під юрисдикцією Іванепустівської сільради Борщівського району Тернопільської області). Описує життя у Чорнокозинцях (тепер під юрисдикцією Шустівської сільради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), що лежать на берегах річки Збруч, по котрій протягом міжвоєнного періоду проходив польсько-радянський кордон. Розповідає про підтримування зв'язків та комунікацію через річку, а також про радянський звичай організованих маршів колгоспників на роботу під музику та про постійні вечори танців у Чорнокозинцях, які мали справити враження на польську сторону, оскільки колгоспників змушували ходити на танці під час голодомору. Також згадує історію заможної польсько-української родини Кулійчуків, зокрема про розкуркулення, заслання до Білого моря, втечу, голод, убивство, канібалізм, самогубство та втечу до Польщі через Збруч. Оповідач став юристом, активістом «Солідарності», залишив Польщу 1982 р.

Питання: Назвіться, будь ласка.

Відповідь: Я – поляк, моє прізвище Станіслав Лещинський.

Я вже стара людина, народився і виховувався до 40 років на польсько-російському кордоні, зрозуміло, з польського боку. Мое село, в якому я народився і виховувався, і село навпроти, з російського боку, розділяла тільки річка Збруч. Ця річка була кордоном, вона відділяла після 1917 року Польщу від радянської Росії. Це село навпроти, наскільки добре я пам'ятаю, називалося Чорнокозиньці, Чорнокозиньця, поросійські звучало як Чернокозинце. Велике село, і я постійно пам'ятаю, як виходили люди до праці. То так важливо для того, про що ми сьогодні тут розмовляємо. Це постійний вихід на працю, щоденний вихід людей під звуки оркестру. О 5-й годині ранку влітку, пам'ятаю, що саме влітку, бо взимку, здається, цього не було, але весною, літом, до осені, то було постійно, це робилося у них у такий спосіб, що рано, о 5-й годині, виходив звідкись, з клубу, духовий оркестр. Кілька людей грало на різних інструментах, старі, молоді грали в тому оркестрі, а за тим оркестром постійно збільшувалась кількість людей, які йшли на роботу. Бачив їх тому, що село там було на такому пагорбі, на схилі і було його добре видно. Було видно все, що робиться на другому боці. Це було дуже близько, все в полі зору, і зору, і слуху, все, від чого відділяв Збруч. Ширина Збруча в тому місці була не більше 100 метрів, а з другого боку за ним вже починалося село. Трохи було полів і трохи було муру. Вони поставили мур на самому кордоні, а зразу за муром, на схилі, лежало село. Все було видно і чути.

Отже, о 5-й годині оркестр розпочинав свій марш через село. Йшов по вулицях, і люди виходили з вилами, косами, сапками, різним знаряддям на працю. Також виїжджали на конях і йшли на колгоспне поле на працю. Наскільки я пам'ятаю, так постійно тривало аж до 49-го, 39-го року, що таким чином вони викликали людей на роботу оркестром. Потім вже довідався, що люди мусили так робити, і оркестр мусив грати, щоб показати нам, полякам, і не тільки полякам – бо у селі моєму мешкало дуже багато українців, були й жиди, взагалі нам,

* Переклад із польської о. Юрія Мицика.

з польського боку, показати, як то радісно йдуть до праці радянські люди з оркестром і радісно працюють. Часом несли червоні прапори. По закінченні роботи, 4-й там, чи 5-й години, знову в клубі – на пагорбі була старовинна церква і з неї зробили клуб – в тому клубі завжди грав оркестр. І теж ці люди, котрі цілий день працювали, мусили йти танцювати. Були голодні, були бідні, були змучені, але мусили танцювати, бо йшлося про те, щоб показати полякам і всім тим, хто мешкав по польському боці кордону, як радісно квітне життя в Радянському Союзі. Вже потім дізнався, які драми там були після цього, після музики, після оркестру, які людські трагедії відбувалися, як люди страшно голодували, як людей вбивали. Знаю такий випадок, зі слів людини в моєму домі, котрий втік звідти десь у 35-му році, як утівав через Збруч до моїх родичів зі своєю дружиною і вони розповідали про це. Прізвище цього чоловіка, цих людей – Кулійчуки.

Трохи там було і польської крові в тій родині. Один з тих Кулійчуків вбив свого чотирирічного сінка і розділив сире м'ясо з тої дитини, а шматок м'яса з цієї дитини дав своїм дочкам їсти і сам повісився в сінях з розпачу. Бо коли він якось прийшов, а той син вже був погризений цими дочками, що були голодні. Вони погризли дитину, яка вже хиталася від голоду. Він його вбив з розпачу, почвертував, порізав на шматки і дав дочкам їсти, а сам повісився. А його жінка померла перед тим з голоду. Це були дійсно факти, які сам бачив, їх постійно обговорювали у моєму домі, розказували про це, бідкалися над долею людей, що жили навпроти.

В документах, що тут пан збирає на цю тему, чи в інформації пошукайте, панове, українців померлих, вбитих. Я стверджую як поляк, на захист і своєї правоти, польської правоти, що серед цих мільйонів померлих від українців на тому, радянському, боці, в роках 28–35-х, бо то були найжорстокіші, найтрагічніші для людей під радянською владою, що там також загинуло дуже багато поляків, тому, що ті терени, про які я розказую, також були заселені польськими людьми.

Отже, хвала Вам за те, що шукаєте правди про цих людей, котрі були замучені, заморені, вбиті голодом сталінськими посіпаками, радянським ладом, бо, шукаючи правди про українців, Ви шукаєте правду про людину, не зважаючи на те, якої вона національності. Комунізм мучить людство, цей більшовизм, що захопив Росію, що тягне свої мацаки до сьогодні в усьому світі і намагається пригнобити світ. Він тоді допустив злочин також проти польського народу. І не тільки польського. Але кажу тут про найближчі нам народи. В кожному разі більшовизм, радянський комунізм є страшним устроєм, про який треба якнайширше розповісти вільним демократіям, аби не допустити того, щоб він досягнув до інших народів так, як досягнув до тих народів, що гинули дотепер під комуністичним урядом. Вони шукають погибелі світу, великої трагедії, також хочуть сягнути до Америки, на американській землі. Треба остерігатися цього, треба не допустити до того, щоб люди, керовані своїми політичними іграми, могли ослабити Америку проти Росії. Росія є великою небезпекою для всієї земної кулі, радянська Росія.

Пит.: А чи можна запитати, як передавалася інформація з одного боку Збруча на інший?

Від.: Через те, що до революції обидва боки Збруча, і той, що лишився на радянському боці, і той, що був на польському, були сусідніми, люди

спілкувалися, нормально жили між собою як сусіди. Тільки 17-й рік призвів до розмежування цих двох держав і ми довідувалися правду з-за Збруча, з совітського боку в такий спосіб, що люди ходили до річки з різними справами, особливо жінки прали білизну. Перучи, вони голосно розмовляли, щоб на тому боці було чути. І вони нам переказували новини про те, що в їхньому селі робиться, в цих же Чорнокозинцях. Вони розповідали, звертаючись до інших, або, перучи, жінка, сама до себе казала, що таке й таке сталося вчора, а таке й таке робиться зараз. Говорили про розкуркулення, пам'ятаю, про таку велику проблему, як розкуркулення. Це розкуркулення полягало в тому, що хто-небудь, що мав якийсь маєток, якусь власність, був арештований, переслідуваний, засланий на Сибір. Були також сильні переслідування цих людей, котрі що-небудь у селі значили. А отже, переказувано новини в такий спосіб свідомо, щоб їх почули на іншому боці. Часто навіть казали: «Перекажіть від нас правду далі».

Пит.: Так і казали?

Від.: Так, так. Як тільки той солдат, що відкривав браму до цього Збруча, йшов далі, то вони, голосно розмовляючи, казали: «Передайте цю правду від нас далі».

Пит.: А чи Ви могли б розповісти щось про цей мур?

Від.: Ага. Берлінська стіна, побудована у 50-м якомусь там році між східними і західними німцями, це зовсім не є чимось оригінальним. Росіяни придумали цей мур вже десь у 29–30-х рр. Власне на своєму боці вимурували в дуже швидкому темпі і за дуже короткий час, вимурували навпроти нашого села високу стіну з білого каменю. Такий білий, вирубаний камінь був там у нас скрізь. І вони збудували такий мур заввишки десь 2 метри, що закривав другий бік. Але він не міг все закрити, бо як йшов терен під гору, то він не все закривав. Але тут вони, цей мур, ці мури будували на польсько-російському кордоні на своєму боці, з Польщі, відгородили стіною ці землі.

О, ще можу сказати про те, як вони готувалися до війни. То теж була цікава річ. Саме у 1936 році вони на своєму боці збудували так звані «дочки». Це були прикордонні укріплення, будівництвом яких керував хтось, що працював при будівнанні лінії Мажино у Франції. Вони таку людину завербували, і теж за цим муром все діялось, пізніше вони перед цим муром посадили лісок і збудували там фортецю, котру у 41-му році, коли німці напали на них, коли розпочалася німецько-радянська війна, вони висадили в повітря, з тієї фортеці вони жодного разу не вистрілили. Змарнували все це, величезні фортеці, що були збудовані на всьому польсько-російському кордоні. Але ми спостерігали великий голод. Ось такий приклад. 17 вересня 1939 року до нашого села увійшла радянська армія. Це була неділя, рано. Вже о 5-й годині ранку були перші частини. І такий старий чоловік, солдат, він був старий не стільки за віком, скільки виснажений, зрештою старий чоловік – сів на рові перед загорожею мого батька і так подивився на стіг пшениці – стіг стояв при дорозі, на подвір'ї, і каже: «Ви напевно помещик, ХОЗЯИН». А батько каже: «Який там поміщик!» А мій батько був звичайним, дрібним хліборобом, мав тільки 6 моргів землі. Але мав все це добре забудоване, добре впорядковане. А він каже: «Как это не помещик. Какой же у вас копняк большой. Тож то помещика хозяйство, не ваше!» А батько тоді йому сказав, скільки має землі. Він не міг цьому повірити, що стільки землі і може бути такий стіг збіжжя!

Так, дійсно, у нас тоді був надпродукція провіанту, був надлишок живності, не було де продавати. Треба тут, власне, зіставити, що кордон між державами проходив у менш ніж у 100 метрах. На тому боці люди вмирали з голоду, а у нас не було де продати збіжжя. Така була правда: не було де продати свиню, теля, не було де продати молока, бо скрізь цього було надмір, забагато. Так як тепер у Америці є клопіт з тим, де продати сільськогосподарську продукцію, так і в нас тоді було. Ті роки були трохи кризові і у нас, а та, на сході, земля родила дуже добре, дуже родюча земля, що дає великі врожаї. Мій батько в той час, коли росіяни, що жили на другому боці, вмирали з голоду, мав клопіт з тим, де спродати за 6 злотих 100 кілограмів жита. 6 злотих! Яйце тоді коштувало два з половиною гроша. Не було кому продавати. Часто євреї приходили туди купували, але ті найчастіше ошукували людей, бо як мали цього надміру, ну то й ошукували людей. А на другому боці був страшний голод.

Пит.: А ці танці, ці марші з оркестром, це було і під час голоду?

Від.: Ну то все ж я казав про цей час голоду! Був час так званого розкуркулення, то я кажу про часи... бо я пам'ятаю часи десь від 30-го року. Раніше то я, може, і пам'ятаю, не знаю, але моя пам'ять вже сягає тих літ. А отже, це було під час голоду. А голод на тих територіях лютував особливо сильно, у 1928 до 35-го року. Люди масово помирали з голоду.

Ще тут одна річ заслуговує на згадку. Однаково люди по радянському боці, не радянському, а російському вже тепер, пережили дуже драматично, як прийшли німці у 41-му році. Вже мали що їсти, але виявилось, що виникла дуже серйозна проблема солі. Прошу пана, була така справа, що люди помирали через брак солі. Ви цьому не повірите. Коли росіяни відступили, німці не постачали солі, а солі на цих землях не було. І люди пізніше мені розповідали, як це було, що люди на російському боці – німці ж зберегли старий радянський кордон закритим. Не допускали до контакту з людьми з нашого боку Збруча з людьми на російському боці. І там люди помирали. Спершу людина пухла, ставала розпухлою і помирала через брак солі. Оскільки протягом двох років, два роки не постачали, ані грама солі не було дано на ті землі, то виникла велика проблема. Це була справді велика смертність на тому боці вже під час німецької окупації.

Пит.: А як часто вдавалося людям втекти звідти на ваш бік?

Від.: О, то були дуже рідкісні випадки. То були майже неможливі випадки. Тим людям, Кулійчукам, яким вдалося втекти, то тільки тому, що він був братом того, що замордував, заморив, вбив свого малого синочка. Брат, який довго відсидів, кілька років, чи навіть кільканадцять років, на якомусь острові, не знаю якому, на Білому морі, з братами й батьком. Один з цих братів втік на наш бік, тільки тому, що він був конюхом у колгоспі і гнав коней до водопою. А його дружина в цей час прала на Збручі, схопилася за кінський хвіст. Кінь переплив, але по них стріляли, тільки вони вже сховалися на нашому боці, у таких вербових кущах. До вечора пересиділи, тільки ввечері вилізли звідти. Отже це були рідкісні випадки, оскільки росіяни стріляли без попередження по людях, які перепливали через середину Збруча. Як заплив за середину Збруча – стріляли.

Пит.: А чи у Вашому селі були такі, що симпатизували більшовикам?

Від.: Ні, ніде такого чогось не було. Коли б такий знайшовся навіть, то його б визнали хворим на голову. Хто бачив комунізм – справжній, ніколи б не симпатизував їм.

Пит.: Пан раніше казав, що Кулійчуки були на Білому морі.

Від.: Так.

Пит.: Чи Ви можете повторити розповідь про те, як вони звідти втікали?

Від.: Так. Я можу то повторити. Я це знаю з розповідей, бо часто ця історія переказувалась у моєму домі. Зокрема, родина Кулійчуків мала велике господарство. Наскільки я пам'ятаю, це 14 десятин землі, але добре загосподароване, гарно впорядковане господарство. Насамперед вони мали величезний сад, великий сад. Насамперед там росли сливи, великий сад слив. Вони ті сливки в'ялили, не сушили, а в'ялили. Ці сливки зберігали таку м'якість, не були такі висушені, дуже смачні були фрукти. І як прийшов десь 28–29-й рік, то їх почали розкуркулювати. А як то розкуркулення виглядало? Просто заарештували батька, викликали до сельсовету батька, синів ув'язнили і слід за ними пропав. Вони були потім вивезені на якийсь острів, на якийсь невеликий острів у Білому морі, і там залишені самі собі, ніхто їх навіть не охороняв. Але через пару років вони вже були так змучені тією самотністю, безнадійністю, що намагалися скоїти самогубство, спільне самогубство. Як розповідав цей Михайло Кулійчук, котрий у нас там перебував протягом певного часу, то вони навіть вже зв'язалися всі разом шнуром, прив'язали камінь і хотіли стрибнути там зі скелі у море. Але батько, старий вже, опам'ятався і сказав, що того не можна робити, зрештою, сподівався на православну віру, якої був палкий прихильник. І сказав, що ці сини мають йти кожен своєю дорогою і в інший час, то хтось із них таки дійде. Батько залишився на острові. Цих трое синів Кулійчуків дісталися через пару літ до цих Чорнокозинців, повернулися. Дійшли ці люди. Один з них, власне той, що повісився, один втік, а про третього не знаю, що з ним сталося. А вони були засланнями на каторжні роботи тільки тому, що мали господарство. Нічого більше, бо це були дуже порядні, дуже шляхетні люди. А тільки тому, що мали господарство, їх треба було зруйнувати, знищити.

Пит.: Як у вас виглядала національна справа?

Від.: Ну так, те що сказав, що ви шукаєте, панове, правди про замучених українців. А я кажу, не тільки про українців, але й про поляків. Бо, наприклад, ці Кулійчуки: їхній дядько був одружений з полькою. І то не було якоюсь такою справою. То не була така справа, що поляк, то є поляк, українець є українець. В мій родині, зрештою, було два подружжя, одне подружжя таке, що жінка була полькою, а чоловік – українцем, і навпаки – в другому подружжі було зворотне, вона була українкою, а він поляком. Як люди жили між собою, виховувалися разом, били собі морди, до одних дівчат ходили, на танці ходили. Там було зрештою інше суспільне співжиття, як тут, як в Америці. О, там люди між собою дуже близько жили. Я поляк, з польської родини, такої чисто польської родини, але мій дядько був війтом у селі на переємину з українцем, Шупенюк прізвище. Мій дідусь Юзеф Лещинський був війтом протягом чотирьох років, Шупенюк, українець, був дуже значною людиною, мабуть, вже помер, хай йому земля буде пером, там де він помер, бо це вже стара була людина, але він був завжди у нас на наше Різдво, а ми на українське Різдво відвідували його. То не було так, що як він українець, то мусила бути вже ненависть, бо хтось там сіяв якусь ненависть, мав там свої політичні ігри. Хтось використовував нас, одних проти других. Непотрібне це було, бо люди могли вижити, могли жити, а на тих територіях особливо, бо ми жили у злагоді.

Напевно непотрібно було багато антиукраїнських справ з боку дурних людей в Польщі. А також, треба сказати, не повинен того казати, бо то ваша справа, але теж було на вашому боці, на українському боці, теж було багато дурних людей. Дурних не сіють, самі родяться. Не уявляють собі, справді, що може життя бути все-таки гарним, мені подобається ця ідея, що в Європі повинно постати Об'єднані штати. Може б врешті припинили нищити людей, бо безперервно у цій Європі тільки мордають, ріжуть, не відомо навіщо, нащо. Стомільйонна Європа, понад кількасотмільйонна Європа може жити у цілковитій згоді. Не думаю, що ці люди мусять тільки руйнувати, нищити. Все це зроблять, доведуть до якогось ладу, все це за мить знову мусять знищити, спалити, вбити кілька мільйонів, або кількадесят мільйонів людей. Невідомо навіщо і нащо.

Пит.: Маю ще одне питання. Коли більшовики робили такі паради, такі оркестри, танці... Чи з вашого боку, з польського боку, не було якоїсь пропаганди?

Від.: (Сміється.) Ні! Ні, не пам'ятаю таких...

Пит.: На той бік.

Від.: Ні, ні. Для нас це були смішні речі. Це були смішні речі. Ми такого не влаштовували, ані поляки, ані українці. Це трактували як смішну справу.

Пит.: Ні, я кажу: чи польський уряд зі свого боку не...

Від.: Ні, ні. Пам'ятаю таку смішну річ: оскільки то були прикордонні землі, було польське військо – КОР – корпус охорони пограниччя, такі війська прикордонні, які стерегли кордон і десь там у 1936-му, десь так, році, це був уже початок зими. Росіяни почали там щось організувати, якісь такі навчання, наче хотіли перейти через кордон, якісь такі дуроці. Я не пам'ятаю, що це було. То польський генерал цих військ охорони прикордоння віддав тоді наказ, що польське військо має вийти на кордон, повернутись і зняти штани на це. І так зробили, це була така смішна історія. Смішна історія, яка – кажу – теж була така смішна і не тільки у відношенні до Росії, але... Мабуть, такими речами не повинні хвалитись, бо то не було... така дурість була.

Але не було такої пропаганди, бо то не було... то не був партнер. Я вважаю, що ані тоді, ані зараз Росія комуністична, совітська не є партнером ані до полеміки, ані до критики, ані до дискусії, ані до політики. Росія совітська є невірогідним партнером в будь-якому випадку, в нічому... Світ західний, цивілізований світ, скажу чітко так: світ цивілізований не повинен ніколи, в жодній сфері, в жодній моменті, не повинен трактувати Росію, совітську Росію, як партнера. Це є держава, що послугується в кожній справі, в кожній галузі, в кожному моменті, брехнею. Живе на брехні, живе з брехні, і жодному слову совітів ні в якому разі не можна вірити. Дивно, що є люди, котрі вірять тут, в Америці, особливо як зараз слухаю цю передвиборчу пропаганду в Америці, – що вірять в те, що з Росією можна підняти якусь дискусію. Це не є партнер для жодних контактів з цивілізованим світом. Як довго будуть вбивці, ті, хто переслідують людей, панувати цією великою країною, мучити свій народ і підкорені ними народи, ніколи не можна трактувати цю державу як партнера у жодній справі, ані культурній, ані політичній, ані господарчій, навіть спортивній. Ці люди не надаються бути партнерами. Треба цю державу трактувати якнайжорсткіше. Така є правда.

Пит.: Так. А чи могли б Ви подати назву села?

Від.: Так, Новосьолка.

Пит.: Новосьолка?

Від.: Так, Новосьолка.

Пит.: А рік Вашого народження?

Від.: 27-й.

Пит.: А Ваша професія вдома, в Польщі?

Від.: О-хо-хо. То різне. Я був юристом в Польщі. Я є тут, в Америці, через те, що в Польщі, вже перед початком «Солідарності», зрештою з 1946 року, мав там з комуністичною владою клопіт, власне, вони мали від мене клопіт. Тепер, як виникла «Солідарність», я був активним діячем «Солідарності», і за це мене посадили до в'язниці. І у в'язниці поставили мені умову: або подальше перебування у в'язниці, або покинути Польщу. Ну і залишив Польщу і приїхав сюди.

Пит.: Чи в «Солідарності» цікавились цим голодом 33-го року в Україні?

Від.: Так, на цю тему є сильна пропаганда у Польщі, сильна. Ми, поляки, в «Солідарності» багато говорили на цю тему. І про голод, і не тільки про голод, про великі злочини совітів, бо то не тільки голод: голод то є тільки частина правди. Все ж тоді, коли вони вбили, як ви рахуєте 7 мільйонів людей, то тоді вони вбили понад 15 мільйонів людей. Вони у 36, 37, 38-му роках вчинили масове вбивство. В армії, наприклад, страшенна різанина, вони всіх знищили до лейтенанта, вбили своїх маршалів. Рокоссовський, що був після війни польським маршалом, був вже над своєю труною, вже його мали розстрілювати, тільки в останній момент щось там не вийшло і відступили від цього наміру, бо то теж і гралися з ним.

Отже, ми говорили про це, кажу по правді, нічого не перебільшуючи, так як воно є. Напевне, це ще не вся правда, бо ніхто (всієї) правди не знає.

Я, наприклад, тільки тут, в Америці, довідався про страшну різанину польських людей у Перемишлі, де вбито близько 450 осіб. Як німці увійшли до Перемишля, то хто був перед тим зарештований росіянами, то цих в'язнів забивали молотком по голові. Виводили з камери – на коридорі стояв кат і молотком бив по голові. І так вбили 450 людей і вивезли й вкинули до такої штольні, де колись копали сіль. О, донині там лежать людські кістки. Вони були вбиті тільки тому, що були поляками. Німці мучили людей великими групами, застосовували концентраційні табори, а в ньому вбивали.

Вони вбивали людей більш методично, ніж німці. Німці вбивали людей великими групами, застосовуючи концентраційні табори, а у цьому концентраційному таборі чинили вбивство циклоном, чи уколом в жилу чи в серце, чи розстрілом. Росіяни ж вбивали великі маси людей у довготривалий спосіб. Німці вбивали людину протягом максимум кількох років, а найчастіше – протягом кількох днів. Росіяни ж, совітські росіяни, нищили людей протягом тривалого часу. Людина в Росії помирала довго. Я стверджую: цього ніхто не порухає. Ви кажете, українці, і добре, що цього шукаєте, правди, але я тут додам і нашу польську правду, що росіяни вбили від 1939 до 1948 року не менш як два з половиною мільйона польської людності.

Пит.: Про це мало говориться на Заході...

Від.: Тут, на Заході, говориться про Катинь, про вбивства в Катині, говориться ще про те й інше. Але замало говориться про цю правду, що у 40-му році вони нас вивезли, що вони, наприклад, перед цим забрали 360 тисяч польських солдат, котрі повірили в те, що вони йдуть як друзі, визволителі, на східні землі і що не будуть воювати з поляками.

Забрали 360 тисяч полонених, з яких врятувалося не більш як сто тисяч. Вивезли понад 2 мільйона 700 тисяч людності зі східних земель на Сибір, до Казахстану, розпорошили по всій Росії...

Пит.: А з Вашого села скільки родин було заслано?

Від.: Цього я не зможу сказати. Цього я не знаю (точно). О, не менш як 150 родин, не менш як 150 родин.

Пит.: А взагалі, скільки родин було у цьому селі? 150? Адже були вислані, а скільки цих?..

Від.: Ага. Це було велике село, велике село. Я думаю, що вивезли понад половину людей польського походження. Українців тоді вивезли небагато, небагато євреїв, бо було, таке населення було у нашому селі: більшість українці, ми були меншістю, а третьою меншиною була ця єврейська меншина. Ці євреї були прихильні росіянам. Думаю, що росіяни вивезли понад половину польської людності.

Пит.: Дякую за розмову.

Від.: Я це роблю не для Вас. Я це роблю для спільної справи, щоб... Кажу про це для спільної справи, що всі люди повинні об'єднати свої голоси, свої зусилля, щоб протиставити зараз, котра веде до нищення людей. Те, що вони готують для світу. Світ навіть не уявляє, які страшні наслідки вони будуть мати для світу, якщо їх не стримати. Якщо совітів не стримати, вони приготують світу третю війну, котра буде мати непередбачені наслідки.

Інтерв'ю LH26

Анонімний оповідач, народився 1910 р. на околиці Миргорода, тепер райцентр Полтавської області, один із восьми дітей заможного селянина, який успадкував 16 десятин землі. Після революції в родині лишилося 8 гектарів. Оповідач розповідає про кооперативний рух, в якому брав участь його батько. Заявляє, що під час громадянської війни більшість заможних селян підтримувала Петлюру, але бідніші селяни – більшовиків, хоча й вони «часом терпіли від грабунків більшовицьких». У середині 1920-х рр. оповідачевому батькові встановили так званий експертний податок, спеціальний високий податок, – один із перших заходів, спрямованих на те, щоби знищити так званих куркулів економічно. Одночасно з цим оповідача та його братів і сестер виключили з місцевої школи-семирічки. У 1931 р. батька розкуркулили і вислали. Оповідач учителював і навчався в Харківському університеті. Починаючи з осені 1932 р. був «голод страшний». Оповідач вважає це свідомою спробою зламати селянство, особливо в Україні. На початку 1933 р. на оповідача доніс сусід, йому відмовили у паспорті й наказали за 10 днів виїхати з Харкова. Згадує знищення Української автокефальної церкви, розпуск комнезамів у 1933 р., приїжджих, яких відправляли на села, запровадження політвідділів на МТС, також у 1933 р. Добре обізнаний із тогочасною політикою, описує наукове і культурне життя, свої зустрічі з відомими діячами культури. Також розповідає про церковні справи і розколи на Миргородщині й дуже цікавиться історією та традиціями свого регіону. Оповідач негативно ставить до нібито зверхнього погляду західноукраїнських інтегральних націоналістів на православних українців та Центральну й Східну Україну.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1910 році, січні місяці. Дати не потрібно?

Пит.: Не треба. Приблизно, де Ви народилися?

Від.: Отже, народився я на Полтавщині, в околицях міста Миргорода.

Пит.: А скільки членів родини в Вашій родині?

Від.: Отже, родина мого батька, включаючи батька й матір, складалася з 10 осіб. У мене було троє братів, я четвертий, і четверо сестер.

Пит.: А землі скільки було в вас?

Від.: Отже, батько дістав у спадок від свого батька 16 десятин, але половина майже з того – то було або ліс, або заволочені луки, які не завши надавалися навіть на сінокос. Орної землі, здатної – придатної для хліборобства – біля 8 десятин. При радянській владі, коли вже після 20-го року устійнилася ця влада, і за радянським законом, відомий той від 1918 року декрет Леніна, прийнятий на II з'їзді Рад в Москві¹, вся земля була відібрана чи skonфіскована, чи просто декретована – проголошена як державна власність – і тоді на Україні, а отже, і на Полтавщині, і на Миргородщині, і в мого батька переведена, і мій батько дістав уже радянську норму – гектар на особу. На той час у родині було вісім осіб, і мій батько мав 8 гектарів землі, від 1922, 23-го року, коли влада вже укріпилася і запровадила свої порядки.

Пит.: Чи Ви хоч трохи пам'ятаєте про революцію?

¹ Декрет про землю був прийнятий на II Всеросійському з'їзді рад, 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. З'їзд відбувся у Петрограді.

Від.: Про революцію пам'ятаю. Ще був пастухом. Це, мабуть, той рік, коли вже радянська влада перемагала. Тобто, як казали серед населення, більшовики прийшли. Було літо. Боїв в наших околицях не було, але спиналася велика військова частина на постій. Може тиждень стояли. Отже, якась кількість вояків чи червоноармійців була і на нашому подвір'ї. А люди все абсолютно від них ховалися. Я пригадую корову. В нас була велика. У полі цілий тиждень тримали, не пригнали додому, бо хлопці брали на м'ясо. Ну, а ще що? Пригадую, коли Центральна Рада, очевидно, я поняття не мав ще тоді ні про Центральну Раду, ні про що, але пам'ятаю добре, коли Центральна Рада підписала договір про взаємну допомогу з Австро-Угорщиною і Німеччиною й як більшовицькі війська втікали з нашої околиці. І в скорому часі, буквально на другий день, чи що, прийшли німці. Отакі епізоди. Можна більше назвати характерних речей. Але пам'ятаю, що була революція, була громадянська війна.

Пит.: А так чи можете сказати, як німці або австрійці відносилися до населення?

Від.: Можу сказати, так як на мій тогочасний розум, доповнений теперішніми знаннями, але тепер я буду говорити. А тоді, то я пригадую – таке було. Ходили німецькі, ну німці, вояки, так, і з офіцерами своїми, по дворах селянських і дуже, я би сказав, задрісно приглядалися до господарств і цікавилися, а скільки, мов, у вас хліба є, зерна, там у коморах? Хоч вони нікого самочинно не оббирали. А очевидно вже тогочасний уряд український, мабуть, чи в селян купував, чи якимсь чином, бо німці багато хлібу вивозили з України. Отже, таких насильств не пам'ятаю з боку німців. Зрештою, я кажу, був малий, але все одно міг почути щось.

Пит.: Так чи можете сказати, за ким народ був?

Від.: Німцям люди не були раді. Раді з одного того, що більшовиків вигнали. За те були задоволені. А щоб сказати радуватися, чи мати приємність з того, що німці прийшли, то ні. Були випадки, чув, так, кажуть, там десь у когось корову взяли, чи що. В нашій околиці близько чогось такого не було чути.

Пит.: А кого люди так найбільше підтримували чи симпатизували?

Від.: У той час, по суті, поділилося: одні, більш свідоміша частина, такі більш загосподарені, заможніші, очевидно, за українським урядом. Тоді дуже просто називали, за ким; каже, чи за Петлюрою, чи за більшовиками?

Каже, більшість за Петлюрою. Тобто менше заможні, ці верстви населення були схильні більше до більшовиків. Тільки в тій мірі, в якій вони були заітовані. Бо навіть найбіднішого стану селяни, чи там мешканці, ремісники чи що, скорше були вони нейтральними, каже: «А мені все рівно».

Але за більшовиками так дуже не тягли, бо і найбідніші часом терпіли від грабунків більшовицьких. В якій формі? Забрали чоботи, забрали кожух, забрали сало з хати.

Пит.: Чи хтось з Вашої родини брав участь в тій війні по тій чи другій стороні?

Від.: Ні. Отже, так сталося, що батько, як багатодітний, то в час Першої світової війни він тільки був покликаний до резерву. Далі. У родині були старшими дівчата, а хлопці, сини батька, були молодші, так що ні по роках, скажем, мій найстарший брат був покликаний до війська уже

за радянських часів, у 26-му році. Отже ми, хлопці, були малі. А батько не ангажувався, так би мовити, в збройну боротьбу ні по якій стороні. Він був кооператор. Добрий, як по-американському кажуть, *business-man*. Я був більш діяльний кооператор.

Пит.: Це ще до війни?

Від.: Ця кооператива українська, вона, очевидно, зорганізована була ще до війни. Не так давно я читав Євгена Чикаленка спогади¹, й як у мене починало пов'язуватися із того, що батько часто згадував. Що, мабуть, ця кооператива, цей кооперативний рух ще від тих часів Чикаленка й інших українських діячів, що ангажувалися в витворення кооперативного руху в цій Україні, через кооперативу зміцнити економіку, й взагалі, так би мовити, національну свідомість. Отже, мій батько був кооператором, яка діяв, ще до війни першої, бо згадував він не раз, що він супроводжував. Це була кооператива збутово-заготівельна. Заготовляли, від селян приймали, продукцію сільськогосподарчу, а потім її збували, продавали. Отже, переважно, скажем, це була заготівля на м'ясо свиняче й рогатої худоби. То батько згадує не раз, каже, супроводжував він до таких портів, як Щецін на Балтиці, ще забув другий, якось він там називався, відправляли беконних свиней до Англії. Кооператива на цей район, на Миргородський, мала загальну назву «Сніп». По селах були філії, що називалися «Колос». Така трошки романтична назва, але пригадую. Ну він, по суті, за цю кооперативну діяльність і був репресований, бо ж за радянськими нормами землеволодіння він не мав би бути, коли б там діяли законно, ані куркулем, ані багатієм, ані чим. Бо ж мав те, що йому дала вже радянська влада.

Пит.: Чи кооперативи займалися чимось поза економічною діяльністю? Чи літературу якусь мали?

Від.: Про це я мало що можу сказати. Думаю тільки, бо в колоніях існували такі, як би сказати, організації, що мали назву «Просвіта» і, мабуть, що ці люди, заангажовані в кооперативному русі, могли бути заангажовані в кооперативному русі, могли бути заангажовані й в освітньому, але то для мене, як кажуть, далека справа.

Пит.: А так, щоб мати трохи уяву про вік людей, що займалися кооперацією, чи Ви могли сказати, коли народився Ваш батько, так приблизно?

Від.: На жаль, не можу сказати. Але приблизно так: якщо Перша світова війна виникла в 1914 році, то нібито, я чув, що в той час моему батькові було 47 років. Отже, він і переріс, і багатодітний, вже до війська не йшов. Він був у резерві. Це вже середніх або старше середніх років.

Пит.: Так що це не була виключно молодь, так?

Від.: О, ні, ні. Власне, це господарі власне. Солідні господарі. Це вже, як кажуть, батьки родин.

Пит.: Як ще довго кооперативи існували після революції?

Від.: Після революції кооператива, думаю, існувала до початку 30-х років. Тут, у нашій околиці, не буду твердити, чи ця сама тяглість ще кооперативи перед війною першою протягла аж до 30-го року, але мені відомо, можливо, за радянських часів нова форма кооператив витворилася, але існувала до 30-го року, коли я вже був у Харкові як студент, то я ще, значить, теж належав до кооперативи, бо, маючи кооперативну книжку, можна дещо було купити. І, здається, в 32-му чи що році за

¹ Ідеться про книгу Є. Чикаленка «Спогади (1861–1907)».

постановою держави, державного уряду, ліквідовані всі кооперації. І, як кажуть, говорили ті, серед населення, що держава забрала кооперацію, не звернула людям членських вкладок. Але знаю то, це ж я був у Харкові вже. Я в 31-му році поїхав.

Пит.: Чи Ви вважаєте, що розв'язання кооперативів якимось входило в такий плян загальний нищення селянства?

Від.: Так, так. Розв'язання кооперативи якщо не пряме пов'язання мало з голодом, про який ми будемо говорити – так? – то посередньо це було розв'язання кооператив у тому самому пляні ліквідування всяких підстав, не тільки економічних, а й навіть, я б сказав, морально-етичних, отої української звичайної свідомості. Ось я, мов, є українець – і все. Щоб і того б було. Все, що мало якесь, як кажуть, коріння українського ґрунту, воно було припинене існування, в тому числі кооператива.

Пит.: А як переслідували Вашого батька? Де й коли?

Від.: Отже, переслідування мого батька, по суті, почалося від самих перших років радянської влади. Цей перший період, який вони означають, окреслюють період громадянської війни й воєнного комунізму, що завершується 1924 роком, коли Ленін проголошує неп, нову економічну політику, то переслідування мого батька, як і взагалі кожного тоді селянина-господаря, мало форму таку: приїхали в двір, знайшли в тебе зерно, наклали на вози, поїхали і – бувай здоров. А ще як пес злий гавка, то вони тобі пса застрелять. Це так званий воєнний комунізм, про який Ленін сам говорив, що, каже, був «грабёж, развёрстка». «Развёрстка» – це від слова верстати, розкидати, розметати по дворах. Ось на оце село, на оцей хутір, на оцей куток, вулицю стільки-то взяти хліба з них. На ваш двір припало, скажем, скільки й скільки. Тоді міра була сипних зернових культур – пуд. Пуд – 40 фунтів. Ото тобі 5, 10, 20, 30, 50 пудов і мусиш здати. І вони дуже і не турбуються тим, що ти не привезеш, не здаси. Приїдуть і сами візьмуть. А як візьмуть, то більше, скільки побачать. Далі. В 24-му році, коли було проголошено неп, оце є деталь, я не знаю, не раз доводиться мені чути, тут кажуть, експерт радянознавства, але ніколи я не завважував у цих експертів, у їх дослідженнях, отакої деталі чи факта – так званий податковий лист. Це повідомлення на сплату податку, яке впроваджено було від 24-го року, ще урядом під керуванням Леніна. Тоді вони підкреслювали це, влада радянська, що, мов, уже кінчився той грабунок селян, та анархія і так далі. Впроваджується тепер все унормоване. Кожному селянинові визначається точно визначена кількість оподаткування природою – зерно, м'ясо, гроші й більше нічого. Як він сплатив оце – маєш податковий лист як паспорт. До тебе ніхто не має права навіть і в двір зайти. І навіть селяни, пригадую, мій батько казав: «Ну, нарешті буде порядок. Влада вже устійнюється».

Але вже в 25-му році мого батька занесли до так званої групи експертників. Був такий податок, що мав назву «експерт». Експертний податок. Що це означало? Що оподатковували господаря необмеженою кількістю не за один раз, а як він виплатив, чи суму грошей чи натурою, то йому знову наклали на нього податок. Найбільше, очевидно, натурою, і ця натура виглядала – зерно або м'ясо, велику рогату худобу переважно брали, свиней менше, але зерно – жито, пшениця – зернохлібного вжитку, й м'ясо. Отак мій батько попав уже в 25-му році в експертники так звані. І тоді це ударило й по мені. В який спосіб? Бо я в той час

був у п'ятій клясі, в школі тогочасній, то називалася семирічна трудова школа соціального виховання. Тоді ще не казали комуністичного виховання. І, пригадую дуже добре, в піст, а це значить – десь кінець березня або початок квітня чи середина квітня – з п'ятої кляси мене викинули. Навіть не дали, не дозволили доходити до кінця року. Без ніяких наслідків, жодної посвідки мені не дали про те, що я вчився в школі, скільки я клясів закінчив чи що. Розумієте?

Далі. Скажем, мій брат менший, Григорій, то він був в – я зараз не пригадую – друга або третя кляса. Теж був викинутий. А найменша сестра, Варвара, ще не почала в школу ходити, то так її і не прийняли в школу. Бачите, що то значило експортник. Діти позбавлялися права на освіту, а радянська конституція казала: загальне і обов'язкове навчання, і то безплатне, для всіх. Отже, виглядає, що то була демагогія. І в цьому випадку я би назвав скорше – це був підхід, хоч марксистично себе називають матеріалістами, а це був підхід найпідліший, біологічний підхід. Били по крові навіть, як кажуть. Як ти син чи донька батька твого, що визначений чи підданий під категорію економічно і соціально переслідуваних, то й син і донька і внук теж підпадають під репресію. Я, наприклад, я вже був у Харкові в 1931 році, коли мого батька було формально засуджено, це значить цих так званих експертників. Це на Україні перше 10 тисяч селян, перше число, ну кількість 10 тисяч селян, які підлягали експропріації, тобто, на тодішній мові, розкуркуленню. Розумієте? В це перше число 10 тисяч потрапив і мій батько ¹. В 31-му році виїзна сесія районного суду Миргородського району судила цих селян і вирок був такий: «За межі України з конфіскацією майна». Тобто всього господарства. Отже, і я дістав від сестри вирок того суду, приватним, значить, шляхом, бо я був у Харкові. Я не був арештований. Мене не судили, а брат менший був арештований і сидів з батьком два місяці перед судом. Всіх мужчин арештували були.

Пит.: Меншого брата судили?

Від.: Так, Григорія. Отже, а мати й сестра, жінок взагалі, так би мовити, осіб жіночої статі, не арештовували, а чоловічої статі – всіх. Братові було 14 років, і теж сидів. Два місяці до суду. А потім вивезли. Отже, я вже в той час у Харкові другий рік був. І в цьому вирокі, копія вироку суду, сказано, що ось про мого батька так і так: «Підлягає виселенню з усім двором». Чуєте? Оце категорія цікава – двором. Що це значить, двором? Господарством. Поняття господарства переносилося й на людей. Не вживали родина, а двір. Як я хотів поступити в школу й просив, щоб мені дати посвідку – розумієте? – про соціальний стан. Це ж скрізь абсолютно категорично вимагалось. Без посвідки про соціальний стан тебе ніде не приймуть – ні до роботи, ні до школи, ні до чого. То в цій посвідці мені писали: «Павло Маляр» і так далі. Чи, скажем там, «Степан і Григорій», і писали: «Член двору». Не писали «член родини». Отже, й в вирокі так було написано. Раз написано було, що з усім двором, якби я був вдома, то я був би також виселений. Але, як кажуть, я вже був на той час настільки свідомий, що я забрався до Харкова, як і мої два старших брати, один у Донбас, розумієте, а другий туди. Ну й завдяки цьому, я в Харкові міг працювати, хоч на початку тяжко, скінчив студії, вищу освіту. Скажем, мій брат найстарший

¹ Станом на 10 березня 1930 р. було розкуркулено 61 887 селянських господарств, а до початку червня 1930 р. – 90 тис.

теж кінчив Дніпропетровський металургічний інститут, працював інженером, керував лабораторією по якості сталі. І школу служби відбув. Був лейтенантом зенітної артилерії, загинув у війні, в цій Другій світовій, в береговій обороні Севастополя. А цей менший, був з батьком вивезений в 1931 році. В 32-го року, весною батько помер там, на Уралі за В'яткою, район лісорозробок. І він, коли похоронив батька, то він утік звідти. І втік до мене в Харків, очевидно ж.

Ні, 32-й рік. З осені через зиму голод страшний. Я йому допоміг, він був влаштувався на Харківським тракторнім заводі й майстерні механічній як учень. Це були такі школи, називалися ФЗУ – «фабрично-заводское ученичество». Отже, він там шість місяців був повчився, а потім його пізнав хтось і доніс і вигнали його. Правда, його не арештували, бо він ще не був повнолітній.

Ну, але він поїхав біля Полтави, влаштувався вже як автомеханік при МТС. Працював там, прийшов йому час до війська йти. Його взяли до війська. Служив у танковій дивізії імені Чапаєва. Кінчив полкову школу з рангою старшини. Це щось таке як, ну вище як сержант. На советських тих відзнаках – три трикутники. Потім понадуручно його взяли служити у тій же дивізії. Дивізію було вислано чи перекинено, дислоковано до Монгольської Народної Республіки. Він там служив. Сутичка з японцями на Ханкін-Голі¹. Урятувався. Він уже був командир танку, лейтенанта рангу мав. Мав щастя тільки тим, що коли, каже, пішли в атаку, його танк в болоті застрягнув. Інші, що пішли далі, були знищені, спалені з літаків японцями. А потім він захворів на малярію й поки вишов з шпиталя, досить довго там був. То в нього хвороба тривала. То та сутичка з японцями кінчалася. Такі історії.

А коли був вже конфлікт з Фінляндією, його не взяли. Друга світова війна. З першого дня він пішов. Покликаний, приписаний був вже, очевидно, до цієї дивізії, і загинув на війні.

Пит.: На фінляндській війні?

Від.: Ні, ні, вже советсько-німецька війна. Загинув. Два брати. І влада переслідувала. Ні права на працю, ні на освіту. Взагалі жодних, так би мовити, поза законом. Ну, очевидно, мусили якось пристосовуватися, не признаватися, приховувати своє справжнє походження, чи що там.

Пит.: Чи це було часте явище, що колишні сусіди доносили, що ось куркуля бачили на заводі?

Від.: Не так часто, але в окремих випадках. Наприклад, я жив у Харкові, це 33-й рік, паспортизація. Я в той час, як тільки приїхав до Харкова, працював на будові – военбудові – воєнне будівництво. Дуже тяжко мені було, але я відразу пішов у школу. Вечірня школа для дорослих. За два роки я вже мав посвідку за семирічку, тобто неповну середню школу. Пішов, закінчив з великим успіхом, був нагороджений грамотою харківського відділу народосвіти, як відмінник, розумієте? Потім директор школи був Коган; ну, там казали, офіційно тільки називали – єврей. Один хтось скаже жид, значить антисеміт зараз. Але був чомусь дуже добрий до мене, розумієте? З цієї школи я попав у четвертий курс робітфаку, транспортно-економічний. А це те, що мене дуже приваблювало. Я все мріяв бути інженером. Ну, й я свідомо пішов, бо в мене такі перериви. В мене не було систематичної освіти з математики. Я пішов з четвертого курсу на третій.

¹ Ханкін-Гол – річка в Монголії, де в 1939 р. відбулися сутички між японськими та радянсько-монгольськими військами.

33-й рік: голод. Запроваджують паспортизацію. Сусід, з яким ми разом корови пасли, доніс на мене. Мені не дали пашпорта й я дістаю, розумієте, з міліції повідомлення – за 10 днів виїхати. Після 10 днів підлягаєш адміністративному виселенню. Ну, я розумів, що мене куди, я не можу посилати. Але знову дехто так навіть не вірить, що така історія могла бути. Але я це називав, просто, щастя чи що. Так як цей єврей Коган, директор тієї школи. Випадкове знайомство теж з однією єврейкою. Їй біля 50 років. На превеликий жаль, забув прізвище її і не можу пригадати. І вона адвокат, офіційно, не що за професією, від старого режиму, як казали, а вона називала себе член колегії. Поросійському – «член колегії захитників города Харькова». Помогла мені порадою. І я дістав пашпорт. А з пашпортом тоді вже мені було легко. Пашпорт на три роки. Це тоді найбільше, як би сказати, термін, на який видавали, більше як на три роки нікому не давали. То вже куди я йшов, я тільки показував пашпорт. Мені вже не питали посвідку про соціальне походження, звідки ти є. Пашпорт був вистарчальний. І так, розумієте, я з пашпортом, я кінчив вищі курси при обласному відділі народівити, вчительські, в 33-му, в 34-му році я вчителював уже в околицях Харкова, в середній школі, викладав мову і літературу російську й українську. В 36-му році я вступив до університету, Харківський державний університет імені Горького. У 41-му році вже, розумієте, німці переходили Дніпро. Я таки докінчив, встиг всі екзамени.

Пит.: Ще при большевиках, при советах?

Від.: Так. Як багато як все докладно говорити, то, кажуть, на воловій шкірі не спишеш всього. Але, кажу, що пішов з дому від 16 років. Мені 16 років. Аж як я пішов тут в Америці вже на *retired* (на пенсію. – *Ред.*), аж зітхнув, кажу: «Ну, тепер, мабуть, мені вже нічо не буде загрожувати!» Тяжко було весь час, дуже тяжко працювати. І взагалі, матеріальна скрута і правна скрута. В час війни я попав у *Gestapo*, розумієте? Мусив утікати. А за статтю. Хто ж то знав, що німці – ті ж самі большевики. Я написав статтю в місцевій газеті під назвою «Мазепа чи Хмельницький?» Коротко – большевики втекли, отже, тепер Україна буде держава незалежна, то якого державного мужу потрібно їй – такий як Хмельницький був, чи як Мазепа? Мій висновок – як Хмельницький, бо зумів увесь нарід за собою повести. А на другий день мене кличуть до *Gestapo*.

Пит.: Це їм не сподобалося.

Від.: Питають, каже: «Ти комуніст? Був у комсомолі?»

Кажу: «Ні».

Ну, кінчилося те, а тоді питають: «А чи ти бандерівець, чи мельниківець?»

Я кажу: «Перший раз чую».

Справді, я там у *Gestapo* вперше почув про бандерівців і мельниківців. Ну, але ж знову в цій, в редакції, був знайомий німець. Німець прийшов і мені каже, і сьогодні, бачите, я пам'ятаю – Карл Джок, Карл Джок, доктор філософії. Німці люблять це титулювання. Каже мені: «Зникай, Павло!»

– Куди?

Ну, а тут беруть до Німеччини. Каже: «Я Вам скажу, що питають».

Бо ж він був при німецькому якомусь уряді в тих околицях. Каже: «Я скажу, щоб тобі теж написали повідомлення на працю до Німеччини».

Каже: «Не тікай, там в Німеччині тебе шукати не будуть».

Але в Німеччині трохи не пропав. Страшно погано годували. Голодний був, ледве на ногах тримався.

Пит.: Чи Ви рахувалися *Ostarbeiter*-ом?

Від.: *Ostarbeiter*, так. Ну, вже пізніше, як ото німці вже втікали з України, знаєте, прийшло велике полегшення. Але на початок, перші особливо два роки. Найбільше, що голодний, дуже зле харчували.

Пит.: Це Ваш брат, куркульський син, то герой оборони Севастополя.

Від.: Так.

Пит.: Так його ніхто не доносив на нього.

Від.: Ну, бачите, йому так вийшло. Це старший брат, бо він рано знову пішов з дому. В який спосіб він пішов з дому? Він мав закінчену середню освіту. Тепер. Його взяли до війська, покликали, я не можу точно сказати, чи 25-й чи що, але знаю, що в 26-му він вже був у війську, розумієте? Отже, він кінчив військову службу й демобілізований був рангою лейтенанта зенітної артилерії. Розумієте? І як вийшов з війська, він не йшов додому, а він поїхав на Донбас, і там жив і працював. Так що по суті, можна сказати, про нього забули. А ось цей найменший, то так, бачите, 14-літній вивезений. Батька похоронив, утік, тут голод, ото все. Потім, але ж знову ж кінчив полкову школу, в цій танковій дивізії імені Чапаєва. Бо він трошки був навчений як механік на Харківському тракторному заводі. Але на війну першого дня першого року війни загинув. Бо німці дуже нищили советські танки, а він танкіст, командир танка. І то в першому бою десь, мабуть, і загинув. Не знаю, жодної відомості нема, де, в яких обставинах загинув. Цей старший, то відомо – в Севастополі. В береговій обороні. Там були тяжкі бої за Севастопіль. Ну, а я був інвалід. Я в жодній армії жодного дня не служив. У мене зір зовсім слабкий. А поза тим, ще в час і перед війною, я був як вчитель. А вчителів, по суті, не брали, тому що їх так мало, не вистачало, то вони були, як вони називали це – «бронівание». Мали броню, що до війська їх не брали. Так я не мав військової підготовки завдяки цієї броні, то так і лишився.

Пит.: А так, вертаючися до громадянської війни й до 20-х років, чи в Вашій околиці ходили отамани?

Від.: *Yeah*, були. Коротенько. Пам'ятаю, я тоді корови пас на полі, як Махно мав. Оце, по суті, останній рейд Махна на Полтавщину. Це вже пізніше, очевидно, як я дорослий був, в еміграції читаючи про ті часи, то можу на тій підставі говорити. Останній рейд Махна на Полтавщину з метою поповнити свою армію. І він перейшов і через нашу околиці. Ну, й все знаю, тільки що дуже, дуже динамічно, дуже блискавично діяв. Він за один день появився, як буря, спалив в'язницю, розумієте, випустив там тих в'язнів, постріляв там тих, кого захопив із влади. Ну як звичайно в ті часи, то просто серед населення казали так: більшовиків постріляв. Усіх.

Кажуть, добре зробив, що в'язницю спалив і більшовиків прогнав. Але, кажуть, що за один день.

Пит.: А чи Ви його самі бачили?

Від.: Ні, Махна сам не бачив. В мене там цей епізод описаний в моєму романі.

Пит.: Що можете сказати про рівень національної свідомості в Вашій околиці?

Від.: *Well!* Я б сказав так: рівень національної свідомості – це питання дуже і дуже релятивне, відносне, бо які критерії самої свідомості, коли ми, наприклад, під час Другої світової війни – кажу, ми, тобто наддніпрянці, зустрівалися з українцями з західних земель, то вони нас вважали,

що ми зовсім національно несвідомі. Які ж критерії цієї нашої несвідомості? Ми не знали, молодь зокрема, більше молодші там, чи що, або не всі могли пояснити, а що це воно таке тризуб? Він показує, а він каже: «Не знаю».

Але це неправда, очевидно, бо, наприклад, я добре пам'ятаю добу уенерську в нас на Україні. Пам'ятаю, що був Петлюра, Винниченко, Грушевський, бо ще в період перших років колективізації при Сталінові така кампанія велася – винищення заради страху, щоб інші боялися і йшли в колгосп працювати. Кампанія проти петлюрівців, що діють «тихою сапою» в колгоспах. Розумієте? Отже, може, хто й не знав, скажем, десь там чи малописьменний, чи що, й не знав би, що був Петлюра, була петлюрівщина, чи що, то нагадували їм. Але то такі критерії. Вищі критерії, каже, не знає декалогу оунівського¹. Отже, знову, з другої сторони, коли до цього зайти, то ми страшно дивувалися їхньому примітивізові щодо свідомості. Ну, що ж, чоловіче, що ти знаєш декалог? Дай мені, то я почитаю, та й я знатиму.

Але принаймні історія України викладалася в школах. В кожному, і в радянській дійсності в ті часи в паспорті записано «українець». Розумієте? Очевидно, що це й українство, й історія вся була спрепарована на радянський лад. Але все рівно як такі вже, як, скажем, діди на нашій вулиці, як я був малий і ходив до школи, то вони казали так, як то Довженко пише: «Хто ви такі?»

«Та ми православні!»

А вже батьки наші казали, що ми українці. Ну, а про нас, то нема чого й говорити. Отже, такої ідеологічно звуженої, спрецизованої в якусь конкретному напрямку, в цьому випадку, в оунівському чи що, то певно, що в нас не було такої свідомості, але більш тверезіша, простіша, реальніша.

Пит.: А так, чи селяни мали що до діла з росіянами?

Від.: Щоби такої, як кажуть, конфронтації – не було. Була конфронтація може по суті. Так треба її тлумачити – російсько-українська, але вона скорше виглядала так, каже: «Старий режим. Це вам не старий режим, що тут будете нами командувати».

Що то значило? Старий режим – режим царської Росії, коли школа й церква все російські. А от собі якась тітка там, селянка чи що, на базарі. Були й такі випадки: «Почём яичка?» – а вона дивиться та й каже: «Тю на тебе, так це не старий режим, що ти мені будеш “яичка” говорити. Кажі “яйця”».

Отako було. Очевидно, як кажуть, а загально були й такі: «О, это мне всё равно!»

Пит.: А Ваше село козаке, рахувалося, чи селянське?

Від.: Отже, так. Полтавщина туди, як би то сказати, орієнтації не можу дати. На північний схід, це в бік Зінькова, від Миргорода. Псьол, Ворскла й туди вище до Десни, то була кріпацька, так би мовити, *region*, район. Сама ж Миргородщина не була кріпацькою, бо це була резиденція Миргородського полку. І, наприклад, у нас у Миргороді, то вже й я пам'ятаю, тут я був свідомий українець, ходив до школи. Ось у метриках свідоцтво про народження, метрика, так? При церкві книги велися, записували, й ось коли діти йшли до школи, аж до часу, як радянська система запроваджена була й перебрано від церков усі книги метричних записів, то до того часу при церквах велися й писано про

¹ Декалог ОУН – десять заповідей українських націоналістів, автор – С. Ленкавський. Уперше розповсюджений улітку 1929 р.

соціальний стан. Наприклад, в мене там чи в когось іншого, я мав цю метрику, то скажем, написано «син козака». В мене таке, й то ціла ця наша околиця – це було переважно козацьке за станом. Була невелика частина міщан і ще менша частина дворян і майже не було кріпаків. Може, пізніше, після знесення кріпацтва, бувші нащадки уже тих кріпаків вселилися вільно, так то інша справа. Але, скажем, якщо говорити про дворян, то були такі, я пригадую, проти нас на вигоні побудувався один. То заледве зліпив хатку таку, як казали, на курячих ніжках, розумієте. І городець мав він, бездітні, обоє середнього віку люди, але на них казали: дворянка на неї, а він дворянин. Такі були вже дворяни. Отже, знову в мене був колега, разом ходили до школи, то він на всіх лавках, як сидів у школі, то випишував, або ще й вирізував часом, чотири літери «К» – КККК. На зошиті, на книжці. Що це значило? Кузьменко Кирило Карпович, козак. Отакі пастухи, а ми казали, що ми таки свідомо розуміли, що ми козацького роду. Без тієї романтики в стилі Чайковського¹, чи що.

Пит.: А так, як жили козаки з нащадками кріпаків?

Від.: Отже, цього не можна сказати, бо кріпаччина сама давно, тобто раніше, а відношення вже серед населення. Так, були залишки ще, так би мовити, усвідомлення, чи спогадів про той привілей козацького стану, що він не був кріпаком і так далі. Я вже не знаю, як бувало така, що ось козацька, ну, дільниця, куди не хотіли, щоб хтось там навіть побудував хату чи що, якщо він не козацького стану. Отаке, але то виняткові випадки і які не мали такої, як то кажуть, значення великого.

А туди, якщо їдється, скажем, у Миргороді, я пригадую, я ходив до школи, пам'ятаю – живий спогад про Шевченка. Вулиця Сорочинська іде. Чого зветься Сорочинська? Вона веде на Сорочинці. На ті самі Сорочинці, про який Гоголь ото описував, де він родився. І тут тільки виходите з міста, трохи так горбом поверхник. За тим горбом річка Хорол, на самому горбі вибудовано гарний будинок поміщицький. Хто тоді, як я ото вже пам'ятаю його, був власником, не знаю, але взагалі при радянських часах, то отакі заможні там, як казали, з панів і з тих капіталістів і так далі, експлуататорів – вони всі були винищені або повтікали там чи за кордон або десь виїхали, позникали. Хто був власником – не знаю. Казали, Харечка жив, такий був поміщик. І розповідають, що в цього Харечки часом спинявся Шевченко, як був у Миргороді. І ото на цьому горбі садок такий, сливи ростуть. І Шевченко любив там у садку собі відпочивати, як неділя чи що, бо йому з горба видно й вулицю. Неділя, ідуть селяни, отам з поближних сіл тих кріпацьких. На базар, до церкви. І каже таке. А Шевченко, собі сидить у холодочку, свою шапку на гілочку повісив, та й каже. Селяни гукають: «Добрий день, Тарасе Григорович! А нащо Ви ото шапку свою так високо повісили?»

А він каже їм, відповідає: «Щоб панські свині не занесли».

Такі живі традиції були. Відомо було.

Такий господар Коробка на прізвисьце. Будинок, у якому завше спинявся Шевченко. Ще тоді, перші його відвідини 45-го року, коли він мав зустрічі з кобзарем Остапом Вересаєм². Це відомо в літературі. Є епі-

¹ Чайковський Андрій Якович (1857–1935) – український громадський діяч, письменник, родом із Самбора. Автор низки відомих творів, у яких романтизував козачину: «За сестрою» (1907), «Відаччився» (1913), «Олексій Корнієнко» (1926–1929), «Полковник Михайло Крччевський» (1935), «Перед зривом» (1937), «Сагайдачний».

² Вересай Остап Микитович (1803–1890) – кобзар, виконавець народних дум, історичних, побутових, жаргівливих та сатиричних пісень. Осліп у чотири роки.

зоди в деяких письменників про цю його зустріч. Отже, іще з тих часів було ото, не в того Коробки. І на початку після революції за короткі ті два-три роки української держави, той будинок був взятий на облік як меморіал, пам'ятка про Шевченка. А при більшовиках, холера, знищили десь, від нього й сліду не осталося. Отакі були живі традиції пам'яті про Шевченка.

Пит.: А так як вже встановилася советська влада у вас, то які люди брали участь в адміністрації, в державному апараті, в партійному?

Від.: Так, це переважно люди, які за соціальним станом були, як казали, бідняки, або сільський пролетаріят. Так загально. Хоч були серед них і поміщицькі синки. І такі були. Я пригадую там щось. Знаєте, мерещиться в мене, але пригадую. Такий Чайка був. Щось таке – на район чи що він був, керівником ЧК, чи щось. Кажуть, що він. Страшно кривава постать. А він із поміщиків. Із дворян. А так загально місцеві, то це переважно, очевидно. І не тому, що вони дуже були свідомі свого соціального стану, а тому, що таких людей такого стану втягала влада. Втягала система. Вони їм вияснявали, що ти, мов, там, з бідняків і так далі. Так ось тобі влада і все. Аби, очевидно, значить, мати опору серед якоїсь верстви соціальної в своїм, як кажуть, державному управлінні й так далі.

Був так званий той комітет незаможних селян – КНС. То вони в якійсь мірі навіть, тяжко то зараз окреслити. Скажем, я, наприклад, чи хтось там інший, хотів іти до школи – так? – то дай характеристику, принеси. Звідки? На селі – це опора советської влади – комітет незаможних селян. Іди до КНС і хай тобі напишуть рекомендацію. Наприклад, я теж ходив, але мені не дали. Каже, ти куркульський син. Адже, в якійсь мірі, це була опора. Але, знову ж, може, аналогічно до того, що я сказав про кооперативу. Комітети незаможних селян, КНС, перед роками колективізації суцільної, або може в цей час, а зокрема перед 33-м роком, були ліквідовані¹. Так само, як були ліквідовані, розумієте, оці організації чи як то назвати, бувших партизан червоних. І навіть цих орденосців. Це все було нейтралізоване, взято під контроль або розв'язано і, мабуть, отут треба підозрівати, що голод був запланований, як ото гітлерівська газова камера. Розумієте? Простір окреслений і має вигинути. А на тому ж просторі є і червоні партизани, і КНС, і може, й орденосці. То ж вони будуть бунтуватися, противитися. Як то було дуже поширено серед того елемента, що б'є себе в груди і каже: «За что боролись?»

А тепер, мов, за радянську владу, а тепер радянська влада мене, каже, орденами по морді б'є. Такі психологічні колізії були. Абсолютно реальні й дуже часто траплялися. Отже, ліквідація КНС, ліквідація отих організацій червоних партизан і так далі – це все було перед голодом, мабуть, в тій інтенції, щоби забезпечити себе від всякого спротиву. Так само, як кажуть, момент самого голоду, попереднього голоду.

Пит.: А чи було багато приїжджих, в партії?

Від.: Тепер щодо оцих приїжджих. Це так званих яких насилали з Москви, з Росії. Так говорили: для виконання чи переведення в життя постанов партії і уряду, отих кампаній. Так? Присилали їх переважно з Росії або з міст великих, ну, адміністративних, промислових центрів. З таким означенням, значить, робочій, пролетаріят. Там не було ніколи наголову на тому, що росіянин. Але певно, що дуже й дуже, як би сказати,

¹ Комітети незаможних селян були ліквідовані навесні 1933 р.

авторитет чи довір'я влади до елемента російського було в першу чергу, хоч дуже багато їх було й тих із України, з українського походження, на цих, так би мовити, в цих бригадах і так далі. Це було відомо в загальному, я не буду багато на цьому спинятися, бо це загальновідомо: 10-тисячники, 25-тисячники. Про це писала преса, є задокументовано, роки, періоди і так далі.

Ось, наприклад, у час голоду при МТС – машинно-тракторні станції – було за постановою ЦК партії, всесоюзного, в Москві, впроваджено так звані політвідділи: на транспорті залізничному, в МТС – машинно-тракторних станціях – і так само на річковому або на водному транспорті. Морському і річковому. Так? Політвідділи. Політвідділи – це були адміністративні органи, абсолютно необмеженої влади. Ними керували з центру, і так далі, але місцева влада жодного значення перед ними не мала. Директор політвідділу сказав – і все! Чи то там голова райвиконкому, чи голова сільради, чи міськради – то все дурниці. Для нього нічого не існувало. Він був цар і Бог на своїй території. А при школах приблизно в цей час були запроваджені інститути комсоргів – комсомольських організаторів. Це значить, знову, політичний нагляд за школою, за вихованням молоді. То я пам'ятаю і в школі, де я вчителював, то все були комсорги. Але й комсорги – комсоргами. Під Харковом в одній школі я учителював і комсорг – він бідолаха, очевидно, не живе вже, бо він хворий був на туберкульоз. Ім'я його не пригадую, а прізвище Стогній. Він мені каже:

– Слухай, ти, – каже, – обережно зі своїми приятелями розмовляй!

– А що таке?

– Де ти говорив приклад чи прислів'я, що, – каже, – нема таких грабель, що від себе гребуть, а до себе? Це ти, – каже, – колгоспу, колгоспникам, чи кому ти таку характеристику давав?

– А, – я кажу, – звідки ти знаєш?

Каже: «В райкомі комсомолу донос на тебе розглядали. Я, – каже, – тебе оборонив».

Директор школи, в якій я працював, 37-й рік. Розпал ежовщини, знову. Він уже не живе той чоловік, очевидно. Набагато старший від мене. Іван Олексійович Рудь. Ідем додому, а він мені каже: «Слухай, твої особисті справи забрали в Харків».

Ну, справа ж ясна. Він бачить, як я виглядав. Не знає, тільки каже мені, ну, але нічого, я, каже, тобі скажу, що воно буде з того.

Ну, що ж може бути, заберуть. Каже, я буду знати і повідомлю тебе. Я тобі, каже, напишу посвідку, що ти звільнився зі школи за власним бажанням.

– Ну, та й що?

– Та й поїдеш, каже, десь на Кавказ чи в Середню Азію та й загубишся там.

Правда, до цього не дійшло, бо в короткому часі було оголошено, що Ежов був знятий. То я, пригадую, то я перехрестився. Кінчилася ежовщина. Бачите, які бувають. Знову тут, як кажу все, знову те саме щастя. Але так, були мої документи вже взяті до райкому партії.

І, наприклад, в університеті, мене двічі ж, хоч була в 36-му році, вийшов закон чи постанова. Ну добре. Як би тут сказали, *regulation* – так? – щось таке, комітет по ділах або в справах вищої школи. Дозволили приймати до вищих навчальних закладів – інститутів і університетів не за соціальним підбором, а за знаннями. Завдяки цій постанові я почав учитися в університеті. Мене прийняли, але мене двічі викидали

з університету. І за дурниці. Кажуть, що ти там таке й таке. Один раз, хоч трошки таке мудре, відносно мудре, кажуть, ти в писемній роботі допустився ідеологічних помилок. А другий раз каже, що ти, що я не відвідував. Ну, я дуже легко з цього вив'язався, бо я пішов, дістав той, знаєте, класний цей денник, і поніс у деканат, кажу, ану подивіться, де там записано, що мене не було на навчанні.

А за цією ідеологічною помилкою, так я пішов знову ж. Чоловік, старший чоловік, сидить у цьому, в офісі, а я з ним почав говорити. Він мені найшов мою писемну роботу, показав, а там нічого не написано. Розумієте? А той професор, що приймав цей екзамен, підписався. Отже, якби було щось там зле, то він би відмітив, бо його то зобов'язує. А я йду в деканат, кажу, ану покажіть.

Я вже бачив писемну роботу, але тут не говорю цього. Кажу, покажіть мені писемну роботу, як вона виглядає. І де там помилка була.

– О, то нічого.

Як кажуть, світ не без добрих людей. Не все так було аж дуже, але, може, мені так не зле виходило. Але було декому дуже зле. Факт той, що багато людей вигинуло.

Пит.: Так як жили в Харкові, на курси ходили, в кінці 20-х років?

Від.: Ні, ні – це в 30-ті роки.

Пит.: Але я кажу, з самого початку, так Ви цікавилися політикою?

Від.: Я особливо.

Пит.: Цікавилися?

Від.: *Ja*, але в пляні академічному, політграмотою. Я не ангажувався ні в які політичні справи. Але мусив читати газети й оце все. Бо куди не повернися, то все твое, перша проба відносно тебе – в справі політики. Тобі питання: а оте як, а оте як?

Безперечно, я відповідаю з газет там. Як пише Сталін. Так і я: «Жить стало краще, жить стало веселей. Хорошо!»

Пит.: А в Вас які погляди були на те, що діється?

Від.: Я Вам скажу, дуже й дуже мої погляди були приховані. І дуже глибоко, очевидно. Безперечно, що критичні, а тільки що виявляти я не, той, просто як було товариство. Пригадую, в Харківському університеті сьогодні пригадую всіх. Такий був, пригадую, Дісядович, Гончаренко, Кльований. А ось цього не пригадую, єврей. Це було їх чотири, компанія. Все сидять, сміються там у кутку, і розказують всякі анекдоти. І ось за короткий час цей Кльований, а його Яків Кльований (його називали Яша), зник. Цілий рік не було в університеті. Повертається. А це якраз ежовщина кінчилася. Яша, де ти був?

А він веселий хлопець, каже (не при всіх очевидно), каже, та, каже, там, де Макар телята пасе. Каже, ну що сталося, за що? Каже, клявзи на радянську владу розповідав.

За анекдоти. Тільки його щастя було те, що ежовщина вже кінчилася. А він тепер у Клівленді, у будинку *nursing home*. Вже старий, німечним доживає.

Пит.: А так, чи Ви відчували якісь симпатії, скажім, до Скрипника, чи до чогось українського?

Від.: Так. Скрипник дуже й дуже великий авторитет мав серед молоді, зокрема серед студентської. І дійсно, як український, якби його сказати, як український нарком освіти. Розумієте? То там не було, що він там отаке щось, мов націоналіст, чи що. Про то поняття не мав. А ось – цей чоловік наш, українець і тримається твердо українських настанов,

у світі, у всьому. Він дуже був отакий як Хвильовий, Скрипник, розумієте. Уже Затонський – ні. Уже Любченко – ні, хоч трошки так, бо це ж, по суті, Затонський і Любченко прийшли після Хвильового й Скрипника, розумієте? Буквально по їхніх трупах. Але потім і вони жахливо загинули. Затонського мені доводилося слухати, і його промови, бо як я вчителював, а він після Скрипника став комісаром, ну як тепер – міністром освіти. Отже, коли були ці конференції вчительські, перед початком шкільного року, або ще часом. Це в Харкові, бо Харків була столиця, бо в 34-му році тільки перенесли до Києва. І то, між іншим, в той час появився академік Білецький¹ в Харківському університеті, а то він був весь час у Київському. А я, очевидно, став у 36-му році вчитися, так?

Перший рік, коли я мав вакації шкільні, відпочивав біля Канева, на Чернечій горі. Там невеличкий готельчик був, біля могили Шевченка. Мені ж додому не можна було: у дворі – колгосп, у хаті поставили величезний казан – свинням їсти варили колгоспним. І ось випадково там. Ну, буду говорити, бо теж йому нічого не пошкодить, Симон Шахівський², викладач університету, літератури. Я йому, здається, один чи два екзамени здавав. І зговорилися якось. А я вчителював і вчився в університеті. Та якось не говорю, що я в Львові вчителюю, а студент Харківського університету. А він тоді зі мною знайомиться, каже: «А я викладач, Симон Шахівський».

А я його бачив сім раз у університеті. А так розмова й розмова про літературу. А я дуже таким цікавився, а що ж з тим Коряком³ сталося, а що з тим. Він же професор, харків'янин, то все знає. Він дещо мені розповів, але деталь – за академіка Білецького, бо появився в Харківському університеті. А я кажу: «В чому справа, що його, як перенесли туди столицю, до Києва, то його сюди перенесли?»

А він каже: «Сам перенісся».

– Чого?

– Бо, – каже, – з Харкова приїхали деякі типи, яких він не міг зносити.

У Києві він попросив, щоб до Харкова його перенесли. Ну так трошки до нього. Каже: «Знаєте що?»

– Ну, – кажу, – та це дивно, що, значить, влада могла аж так його толерувати, аж в таких відношенні.

А він каже: «Так він, – каже, – сотням людей врятував життя».

– Як.

– Донос там за якусь писемну працю, чи навіть видану працю, чи що. До нього пославають, як до експерта, на рецензію. І він спростовує ті закиди, доноси, і людина врятована. І, – каже, – його дуже толерували як знавця, як авторитета наукового чи що, – каже. У Києві була церква якась

¹ Білецький Олександр Іванович (1884–1961) – український історик літератури. Академік АН УРСР (1939), академік АН СРСР (1958). Читав лекції у Харківському, Київському університетах та інших вищих навчальних закладах. У 1929–1941 рр. та з 1944 р. і до кінця свого життя очолював Інститут літератури АН УРСР.

² Шаховський Семен Михайлович (1909–1984) – критик і літературознавець. У 1933–1944 рр. працював на філологічному факультеті Харківського державного університету.

³ Коряк Володимир Дмитрович (1889–1937) – літературознавець, письменник. Був професором Харківського держуніверситету, завідував кафедрою української літератури, а в Інституті ім. Т. Г. Шевченка керував кабінетом радянської літератури. Його кар'єрний злет відбувся у 1930-х рр. Однією з передумов його злету, як і подальшого падіння, стала близькість до А. Хвилі. Репресований.

там існувала. То він, – каже, – аж до кінця, доки був у Києві, був головою церковної ради. Я не знаю, чи це правда.

Неймовірно, але я не думаю, щоб цей Шаховський говорив мені дурниці.

Він тільки пояснив, каже, що він дуже великий авторитет був у партії. Булаховський¹. Слухайте, та Ви ж студіюєте у Гарварді. Розшукайте Булаховського брошуркове видання «До історії української мови» чи щось таке. Чи «До генези історії української мови». Це третій. Він спростовує третій рецидив погодинщини. Відомий той історик російський Погодін², який висунув таку концепцію, посилаючися на билину. Бо билина за сюжетом – київська – терен українського, так би мовити, регіону України. Аж там десь біля Онеги, розумієте, біля Білого моря вони затрималися. То він каже, що то все було, як Шевченко, мабуть, знав, що буде такий Погодін, казав, що то це все, каже, було наше, тобто російське, тільки ми наймали татарам на пашу, той південь. Отже, що то Росія була все. І ось, мов татари, ото напад татар, так ці з Київської Русі, з території Київської Русі, населення емігрувало на північ і занесло зі собою оті думи. Не будем говорити, бо то, очевидно, то *baloney*, вигадка шовіністична. Але його спростував академік Агатангель Кримський³.

Другий рецидив погодинщини – це вже Соболевський⁴. Знову те саме. Концепція, що ввесь Київ, Київщина, Київська Русь чи то Київська держава, була Росія. А тільки він уже спирався не на історію, а на славистику, мов, досліджуючи писані пам'ятки, він находив оті елементи. Його спростував, Погодіна спростував Максимович⁵, професор Київського університету. Соболевського спростував Агатангель Кримський. Третій рецидив після Другої світової війни теж відомий (не знаю, чи він ще живе) археолог і історик Рибakov⁶.

¹ Булаховський Леонід Арсенійович (1888–1961) – відомий український мовознавець, член-кореспондент АН СРСР (з 1946 р.), академік АН СРСР (з 1939 р.), заслужений діяч науки УРСР (з 1941 р.). Протягом 1944–1961 рр. – директор Інституту мовознавства АН УРСР. Автор праць із загального, українського і російського мовознавства, славистики, методики викладання мови та ін.

² Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – російський історик, письменник, журналіст, ідеолог «офіційної народності». Доводив, що до татарської навали Подніпров'я було заселене великоросами, а українці (вихідці з-під Карпат) почали оселятися на вилюдній території над Дніпром тільки з XVI ст.

³ Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – український сходознавець, мовознавець, славіст, літературознавець, фольклорист, етнограф, педагог, історик, письменник, перекладач, академік УАН з 1918 р. У низці праць аргументовано спростував псевдонаукову теорію «Погодіна – Соболевського» про походження українського народу та його мови.

⁴ Соболевський Олексій Іванович (1857–1929) – російський філолог, етнограф, палеограф. У своїх працях називав українську мову «малорусским наречием», виходячи з визнання єдиної «руської мови» для всіх східних слов'ян. Така позиція значною мірою пояснюється його політичними поглядами. Визначаючи походження української мови, Соболевський фактично у руслі погодинської теорії твердив, що вона генетично пов'язана з галицько-волинськими говірками (до них відносив говірки Галичини, Поділля й Волині), а не з мовою давнього Києва, яку він розглядав як великоруську.

⁵ Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – український учений-енциклопедист, історик, письменник, журналіст, перекладач, педагог. У низці праць, передусім у дискусії з М. Погодіним, обґрунтував самобутність та самостійність української мови, давність (з X ст.) її походження.

⁶ Рибakov Борис Олександрович (1908–2001) – російський археолог і історик, академік Російської АН (з 1991 р.), академік АН СРСР (з 1958 р.).

Пит.: Ще живий.

Від.: Отож, цей уже по археології хотів доводити, що, каже, на території України, той, Росії, є пам'ятки будування укріплень, структурою і технікою аналогічні або тотожні до цих споруд там на Київській території, тобто на території Київської держави. Ну, бачите, кажуть у нас, хитрий кацап, та не та тільки дурний виявився. І каже, мов, побачите, то це з Росії занесли туди й в Київ таке будування. Та, дурню, та то ж воно з Києва туди до вас пішло, а не навпаки. Так, отже, слухайте: Рибаківа спростував Булахівський. Мені відомо (я вже зараз не пригадую, історію цю розповів хтось), що після Другої світової війни це була, оця брошура чи наукова праця, вона досить солідна, тільки що брошуркового розміру такого. Булахівського за своїм характером і за долею – це щось аналогічне Дзюбиній праці «Інтернаціоналізм чи русифікація». Булахівському дав ЦК партії України доручення зреферувати це питання. Він зреферував його. Після цього його викликали в Москву і на засіданні ЦК партії в Кремлі, російської, всесоюзної партії, він теж це повторив. І вона вийшла брошуркою. Тут була в університеті Сиракозькому, а потім я не міг знайти, чи хтось украв чи що. Це дуже цікава праця. Я думаю, що вона повинна бути в Гарварді, а як її нема, то її треба знайти, бо то унікальна річ. А я її читав, я її добре перечитав. То цікаві речі.

Пит.: Це цікаво, що були чутки, що Білецький був у церковній раді.

Від.: Це, очевидно, не підлягає там десь друкові чи що, так кажуть, такого порядку, дуже побутового, але цікаво знати нашим науковцям і так далі. Часом деякі персоналії, бо коли б він там почав писати десь чи що, ну, й що він напише? Він же від Шаховського не чув, а я чув. А хто мене знає, скаже, збрехав. А як дійшло б до Шаховського, Шаховський скаже: «Я знати не знаю».

Пит.: Так як довго існувала церква в Вашому селі?

Від.: В нашому селі в 29-му році з усіх церков знято дзвони. Це не село, а Миргород. Я кажу наше, бо то близько до місцевості, де я родився, і я почуваю себе, просто, як питають: «Звідки?»

– 3 Миргороду.

Отже, там було чотири приходи, як казали. Приходи, це значить, парафії. І оцей приход, найбільший, мав дві церкви. Полкова церква на розі впадає Полтавської вулиці й Сорочинської. Можливо їй біля 250, а може й 300 років як вона побудована, дерев'яна така, *frame*, як тут скажем, *framehouse*. Чим вона цікава? Біля тієї церкви колись ховали, хоронили козацьку старшину, очевидно, полкового рівня, полкової ранги. Ну, й відомий славний грузинський поет Давид Гурамішвілі¹, що був засланий з Кавказу сюди на Україну. Це в той час, коли Росія боролася за завоювання Кавказу, вела війну. То біля цієї церкви був похований Гурамішвілі. Я, очевидно, тоді як вдома був, я цього не знав. Я тоді на дзвіниці горобців бив. А коли появилася це видання. «Історія міст і сіл», то я собі купив цю Полтавську область, так я знайшов і побачив знимку і тієї церкви. Зараз там єсть біля тієї церкви, аж біля Другої світової війни, коли його розшукали, то поставили на могилі Гурамішвілі пам'ятник. Невеличкий, так погруддя. Так як тут знимка показує. Отже, ото така справа із цим, із нашим, цим Миргородом.

¹ Гурамішвілі Давид (1705–1792) – грузинський поет, класик грузинської літератури, життя і творчість якого тісно пов'язані з Україною; у 1760 р. оселився в Миргороді, де жив до смерті.

А друга церква надзвичайно знаменита – гарна будова, мурована, розписана першорядними мистцями. Коли її закрили, то там довгий час був склад, склеп, *storage* пляшок. Там же є в Миргороді курорт, лікувальна вода, оця мінеральна, що називається «Мірад». Я не знаю, чи вона й досі функціонує, чи може вже це джерело вичерпалося, але там було воно. Отже, й ту церкву обернули в склад пляшок, склеп, там складали тару на ці пляшки. Тобто пляшки на ту воду. Ця церква була характерна тим ще, що був унікальний іконостас. Майоліка або кераміка виробу Гоголівської художньої школи керамічної. Я був під час німців вдома, так я бачив там тільки куски від того іконостасу. Але говорять, що ніби копія цього іконостасу в Аргентині є, якийсь там православний собор в Буенос-Айресі. В чому справа? Кажуть, колись зробили іконостас для цього собору в Миргороді, то він виявився замалий. Трошки зле прорахували, вирахували. То продали, там купила та церква, і він повинен бути. Не доводилося мені сліду знайти, людей чи що, щоб той, щоб вони про це могли посвідчити. Хтось там був в тій, в Аргентині, в Буенос-Айресі.

Отже, церкви були ліквідовані. О, бачите, Сорочинці, Давид Гурамішвілі. Він був у Зубівці похований. Це Гоголь, Гоголь, то Сорочинці, о, це Сорочинці, річка Псьол, зараз. Похований був біля цієї церкви. А церкви замкнені були в 29-му році, зняли... О, маєте, Гурамішвілі. А це та церква.

Пит.: Оце недавно переклали його епос на українську мову.

Від.: Так. Так що, бачите, я в якійсь мірі можу рахувати себе історичною особою, бо на дзвіниці отієї церкви колись лазив.

Пит.: Так, чи рух за автокефалію був сильним у вас?

Від.: Дуже сильним. У Миргороді поділено було на дві частини. Одна частина автокефальна, Липківського. Так? Це, як говорили в нас там, що місто ділиться на кутки, на такі діляниці чи, як би сказати, райони. Так? Отже, куток, що мав назву Лісок – мабуть, ліс там колись був. До нього прилягає менший куток Пожежа. По-же-жа. Чому пожежа? Колись ту частину міста спалили татари під час нападу. І, так би мовити, через річку Хорол на другий бік – куток Медведівка, і Приліпка до нього прилягає, менший, приліплений – Приліпка. То ці два кутки були Липківського, автокефальні. А знову Личанка і Портянки. Портянка – не російське слово онучі, а українське порт, причал, пришеб, пристань, бо Хорол колись був водоплавною річкою, упадав у Псьол, Псьол у Дніпро, й в час Хмельниччини там на острівку біля річки Хорол у Миргороді були виробні салітри на порох. Ще в час Хмельниччини люди пам'ятають. Так отже, оце Портянки – це були іншої дієцезії. Була в Україні ще така церква автономна, очолена єпископом Теофілом Буддовським¹. Їх називали автономісти, або буддовці.

Я пам'ятаю таке: в церквах, очевидно, вели проповіді. Шалена дискусія, тільки поза спиною, як кажуть. Кожний священик, це особливо в Ліску був такий, ім'я мав Симон. Надзвичайно гарний промовець і проповідник дуже авторитетний. Знову ж у соборі на Портянках був Микола Базилевський². Надзвичайний талант, молодий. Кінчив недавно і той

¹ Буддовський Теофіл (1865–1944) – український православний церковний діяч, митрополит всієї України, Української православної церкви з канонічною послідовною ієрархією (1929–1937), митрополит Української автокефальної православної церкви (1942–1943).

² Базилевський Микола Георгійович (1893–1926) – настоятель Успенського собору м. Миргорода, прихильник відродження української церкви, мав значну популярність серед мирян, убитий у квітні 1926 р.

і той Полтавську духовну семінарію. В 24-му році в одну ніч застрілюють, нібито, у піст, Страшний тиждень, у четвер, коли повертаються з церкви, ото з відправи Страстей Господніх, убито Миколу Базилевського в Миргороді, в Полтаві, прізвища не знаю, але його, так би мовити, митрофорний, теж священик. У Лубнах убито протодіякона. Всі три були, священики дієцезії Булдовського. І зразу ж пустили провокацію – убили липківці. І почався страшенний терор на автокефальну церкву. Виарештовано буквально підряд усіх священиків. Отже, і в Ліску, і на Медведівці були священики того ж тижня вже арештовані і вивезені. Отже, була провокація проти автокефальної церкви Липківського. Ось в такий спосіб: спровоковано вбивства, а тоді арешти пройшли. А щодо характеру полеміки чи що, то я в цьому тоді, я ж кажу, ще такий, що ото більше цікавило мені полізти на дзвіницю, подивитися, як далеко виглядає, як високо буде.

Правда, що цей Миколай Базилевський надзвичайно талановитий проповідник. Як він вмів пожвавити, оживити релігійне життя. В його церкві було завше повно людей. Повно людей. Уже й я тоді часом цікавився постояти в церкві. А ото пам'ятаю, в 24-му році – то страшне було. І тоді фактично після того і викоринили вони церкву, Липківського в першу чергу. Але пізніше і ту, певно, Булдовського. Хоча Булдовський живий. У час війни був у Харкові, я чув. Я не бачив, я чув, живий в Харкові. І ось питання: «А чого ж ти тепер не стаєш до церкви, не очолиш церкву?»

Він каже: «Я вже старий».

Може й дійсно, що він старий вже був. Але я чув від харків'ян, що він був живий. Певне не те, що Липківський чи ці автокефальні священики й єпископи. Вони всі були вислані й ліквідовані.

Пит.: Поза тим не було, скажім, «живої церкви»?

Від.: Чути було. Тільки чув щось таке.

Пит.: Але там у Вас?

Від.: У нас ні. Чули щось. Чув, щось там говорили, якась «жива церква», так? Що хтось її вигадав, що то не церква, а то таке, балаган якийсь. Отаке. Були залишки так званої старорежимної церкви, тобто, де відправа велася на церковнослов'янській мові. Був десь недалеко. Зараз поняття не маю, але знаю село Козельщина й біля Козельщини монастир. Так і називали – Козельський монастир. То були деякі дуже вперті, чи як там назвати їх, що їхали в той монастир на Богослуження, бо там по-слов'янському відправляють, по-церковнослов'янському. Але, очевидно, монастир був у короткому часі закритий, ліквідований, і ці потягнення чи прив'язаність до старорежимної церкви скоро зникли.

Пит.: А так чи можна сказати, що народ, широко, так сказати, маси народу підтримували рух за українізацію церкви?

Від.: Дуже, абсолютно дуже. Я ж кажу, буквально одиниці, які ото хотіли поїхати у Козельщину, і це переважно такі міщухи, міщани. Селяни наші – та де, та ж це наше. А ще кажу, так як там у Ліску цей Симон, а чи тут Базилевський, умів сказати проповідь гарно, були дуже добре освічені, талановиті, здібні, а хор як співав! О, та де, та то відразу! То, як би сказати, не те, що там проценту якогось шукати, 95 чи 99, а просто сказати, тільки то, що похід за українізацію – категорично! Тільки й того, що була поділилася – автокефальна й автономна. А то одиниці, капля в морі, що ще казали: «Е, та ж то, мов, колись, це ж наші діди, і нам так належиться молитися по-церковнослов'янському».

Очевидно, ця булдовська, або автономна, яка між ними була різниця, бо Липківський.

Булдовського автономісти, вони тільки вважали себе за пріоритет чи за зверхність, вище, що вони, мов, канонічні, правдивої висвяти. А ось, мов, липківці, автокефалісти – самосвяти. Ну, то ж відомо, яким чином відродилася, автокефальна церква за рукоположенням, як перше ще єпископи висвячувалися. Я в тому не бачу жодної, як кажуть, жодного ганжу, бо ж звідкись мусили перші взятися. А як українська церква була ліквідована Росією, то мусила відродитися в якийсь спосіб, коли іншої не було, Липківський цілком правильно зробив. Тільки ж Липківський ніколи не мав наміру від себе починати нову українську церкву і так звані наші соборноправні й Григорій, а тепер там той Колісник, чи ще хтось, в тому числі цей священник Биковець, що в Дітройті. Вони дуже й дуже помиляються. Я це їм не раз підкреслював отак в розмові, бо я добре знайомий з Биковцем. Кажу: «Ви робите з Липківського Липківщину».

То був перший ступінь, змушена обставинами. Далі не можна було. Іншого не можна. Або, значить, як кажуть, не трать, куме, сили і спускайся на дно – церкви української не може бути, бо ніхто не хоче нам висвятити, або дати єпископа канонічного. І Липківський правильно зробив. І від цього наша віра, на мій погляд, українська, добре, додають ще – православна, абсолютно нічого не потерпіла, бо наша віра, віра й церква – дві різні речі. Церква – це інституція віри, релігійної категорії, а віра наша Христова є безпосередньо від Божої благодаті, як то можна говорити, об'явленої нам на київських горах Андрієм Первозваним, апостолом Христовим. Ось як треба розуміти. А це вже, це вже є інституція. Це справа людських рук, і святости більшої не шукайте в канонічних. Святість є, полягає більше в тому, наскільки ти є вірним, глибоко вірним, бо немає ліпшої чи гіршої віри, але є своя або чужа. А для нас своя – це рідна віра, яку відродив. Це, так би мовити, кусочок богослов'я моєї.

Пит.: А так казали, що Ваш приятель – син автокефального священника, разом з Вами був у Харкові.

Від.: Так, його прізвище Кійченко. Олексій Кійченко. Це священник, який був 10 років відсидів на Соловках за автокефальну церкву, а потім повернувся. Тільки вже не повернувся додому, а в Середню Азію, здається в Алму-Ату. А там його син старший працював. То він до сина туди виїхав, бо хто повернувся додому, то ще раз вислали.

Пит.: Так казали, хтось доніс на того сина.

Від.: На мене доніс і на нього цілком інший. Я про нього не хочу говорити, то ліпше.

Пит.: А які контакти Ви мали з рідним селом, з домом після того, як виїхали в 26-му році?

Від.: Виїхав я в 31-му році, в грудні, перед Різдом. А то був вдома.

Пит.: Ви були вдома?

Від.: Так, весь час вдома. Тільки я в той, кажу, в 26-му році, то брат, ото як кінчив військову службу, то так і не пішов на Донбас, а я був вдома, тільки справа в тому, я був змушений заробляти собі пролетарське, так зване соціальне. Хочу додати. Я згадував: Василь Дмитрович Омельченко, організатор і директор краєзнавчого музею в Миргороді. Якщо йде мова, чи тільки селяни вмирали від голоду, то треба сказати – ні. Взагалі люди, які не мали забезпечення чи допомоги сторонньої

якоїсь. Отже, в 33-му році й помер Василь Дмитрович Омельченко. Він для мене пам'ятний тим, що коли, як мене викинули зі школи, то я ходив до краєзнавчого гуртку при музею і там, як кажуть, мав перший свій університет. Ви хочете, то я Вам напишу. Але я пішов від батька, бо я вже того часу орієнтувався трохи в законах чи принаймні старші люди мені скажуть, й коли мене викинули зі школи, я був активним у гуртку краєзнавчому при музею. Директор музею Василь Дмитрович Омельченко. А він таким, як ми, помагав. Порадами і все. Каже: «Мусиш прожити два роки окремо, не в батька, тоді ти, може, дістанешся десь, вчитися, чи на працю».

І я так зробив, розумієте. Отже, я виїхав у 31-му році, у грудні місяці, перед Різдом, до Харкова.

Харків мій починається, по суті, від січня 32-го року. Тоді я виїхав у Харків.

І ото спочатку я дуже тяжко було дістатися на працю, бо не мав посвідки. Куди не підеш – довідку про соціальний стан. Немає. Написав до сестри: «Пришли мені довідку».

Вона пішла – не дали. Тоді я хитрую, кажу: «Піди візьми метрику».

Розумієте? Бо це ж, мов, не довідка про соціальний стан. Ну, й що – вислала. То він, розумієте, взяв на метріці, на цьому друкованому блянку, який виповнили, чи що, написав зверху: «Батько розкуркулений». Що робити? А я не вмів дуже багато фальшувати. Дуже мудро підійшов до цього. Узяв, та те місце й замазав чорнилом. Таким густим. Там переважно було з того, олівця роблено. Тоді думаю, піду до нотаря, візьму з цього копію. Добре йде. Виповнили мені копію, все. Тоді каже та секретарка: «Ото віконечко, йдіть до нотаря на підпис і він поставить печатку».

Я подаю йому, а він там сидів біля столу, сидів, а тоді повертається назад, дає мені й каже: «Ти, – каже, – щось там замазав».

І не засвідчив, холера, тієї посвідки.

Як кажуть, ото прислів'я, не пускай природи в двері, то вона лізе в вікно.

Так я в який спосіб пішов. Там де я вже мешкав (бо я спочатку у бараках мешкав для всіх робітників), а потім, оце ж тут, оцей, що донос на нас зробив. А його батько був партієць у Харкові. І дуже протегований. І ми в його кімнатці вдвох жили. Ми йому платили за це. Він, значить, користав. І на паливо на зиму вистачало, ще й собі трохи грошей мав. Коли оголошена паспортизація, то він же зараз повідомив міліцію про нас обох, що ми розкуркулені. Чи розкуркулений, а то син священика, що був засланий на Соловки на 10 років. От скандал. Але це мешкання було в жилкооп, називається. Житловий кооператив, чи житлова кооператива. І управдом був дуже добрий чоловік. І ця єврейка, що я кажу, мені ото порадою помагала. Вона мене навчила, каже, піди в жилкооп до того управдома, хай він тобі випише з книги отієї домоуправління, де прописку робить, скаже, там і тепер мусиш бути зареєстрований, прописаний. Без прописки не пустять ночувати ні в готелі, ніде. Отже, ну я пішов до нього, а в нього сестра була старша, така дуже добра жінка, хвора на легені, на туберкульозу. Та й каже, я забув ім'я – чи Гриша, чи Вася, каже, брат її. Я пішов до неї спочатку. А вона йому каже, слухай, ну скажімо, Гриша, та зроби йому, каже. Він добрий хлопець.

А той узяв виписав мені виписку, що такий-то й такий прописаний в домовій книзі, і дата народження – день, місяць, рік – і все. І я тоді пішов з цим. Питає, документ про народження, а метрику – мені ж той написав, що батько розкуркулений. І так виходить.

Пит.: Ви бачили, як відбувалася, скажім, колективізація?

Від.: Отже, я був у цей час у Харкові. Щодо колективізації, то в мене буде так: або з начитання «Поднятая целина» Шолохова, або розповіді *post facto* пізнішим часом. Але загалом вона була така сама скрізь: примус – оце перше, куди мій батько попав оце, так званих експортники, потім 10 %-ники. Десять процентів селян ніби можливих – тих куркулів і так далі, то все *baloney*, бо ж кожний мав гектар – радянську норму землі на особу. Звідки ж він міг бути багатий, як всю батьківську чи дідівську спадщину забрала влада? Радянська влада забрала. Земля була державна, це – декрет 18-го року Леніна.

Пит.: Чи, по-Вашому, в селі природньо існували якісь конфлікти, соціальні розподілення?

Від.: Соціальні конфлікти – вони могли бути як пережиток, знаєте, колись були заможні й бідні. Так, були ж і наймити, а чому ж і ні? Це ще наслідок тієї кріпаччини, розумієте. Ну, зрештою, як говорити про куркулів і некуркулів, так Кропивницький Марко не вигадав же з пальця у своїй драмі, що називається «Глитай, або ж Павук». Але це глитайство, чи що, це я би вважав скорше явище, хоч і на базі соціальної, тобто маєткової, майнової, але чисто морально-етичного порядку. Є людина бідна, але добра, так? Альтруїст. А є людина багата, а страшний егоїст, розумієте. То вже інша справа. Ну, але поради то витворювали, оцей конфлікт, оцю конфронтацію навмисне. Це так звана їхня аранжована Сталіном класова боротьба. Щоби була боротьба – справді її не було. А влада вела боротьбу проти селян. І в цій боротьбі конфронтувала одну частину проти другої. В такому сенсі.

Ну й якщо я там перед цим згадував так званих експертів-советологів, чи там знавців советської дійсності, то ще одну річ хотів би пригадати. Відома Сталіна праця, остання його праця, «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». Брошуркового формату. Це, по суті, зібрана дискусія наукового підручника історії партії, який Сталін запланував видати після Другої світової війни, й в передмові говорить, що він був настільною книгою для наших молодих товаришів у інших країнах.

Значить, було завдання витворити таку, чи написати й видати, політграмоту, настільну книгу для молодих комуністів. Щоб далі вести обробку комуністичної ідеології, бо ж експансія Радянського Союзу пішла вже на цілу Східну Європу, так? І навколо проектів, які були написані кількома авторами, велось обговорення, і в заключенні Сталін пише. Чуєте, що він пише? Про колективізацію, або маючи на увазі колективізацію, каже: були такі марксистки, що стали за експропріацію дрібного власника.

Мудра сталінська соціально-економічна формула, яка звучить на звичайній мові про знищення господаря в сільському господарстві, зокрема в Україні ж. Розумієте? Отого куркуля нацькованого, і він каже, що це була дуже велика помилка. Каже: ех ви, горе-марксистки. Він то ввів таку формулу, заключає.

Ця брошурка в мене є. Я її купив, як приїхав до Америки перший рік. Це було в 49-му році, в Бостоні. Там книгарня така якась малесенька, продавалася. Зайшов – продаються газети радянські, брошурки. І глянув – «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», Сталін. І я її купив. То надзвичайно цікава праця. І я припускаю – падіння Сталіна сталося через ту брошуру. Як ви його читаєте – вона невеличка, сконденсована – то таким стилем, знаєте, як то Сталін писав, ніби афористичним. Висновки

напрошуються, перечитаєте, що в ССРСР до соціалізму так далеко, як народне прислів'я каже: як куцо́му до зайця.

Ще не одна генерація зійде в могилу, а до соціалізму ще таки не буде близько. І не випадково Молотов, ота їхня трійка, так звана антипарти́йна група¹ – Маленков, Каганович, Молотов. Вискочив там на яко́мусь пленумі Молотов, та й каже: «Ніякого соціалізму в СРСР не збудовано».

Чи в мене є свідки, що з тим соціалізмом крутили, як циган сонцем, і Хрущов, і Брежнев, і Андропов. І науковий, і справжній, і дійсний, і реальний, і по суті, то є все *baloney*. А як читаєте ви Сталіна, до соціалізму справді таки далеко – як куцо́му до зайця. І ця брошурка дуже цікава.

Пит.: Треба буде прочитати.

Від.: Я декому так звертав увагу на це, бо це не мій фах. Мій фах є література. Я хочу добру книжку написати – роман чи що. О, а це так побічно мене втягує.

Пит.: А може, перейдім тепер якраз до справи, до голоду.

Від.: До справи голоду? Так, прошу. Питайте.

Пит.: Так Ви в Харкові від січня 32-го, можна сказати.

Від.: Так. Ага, було Ваше питання, як часто я бував вдома, так? Отже, в 34-му році, ото як я дістав пашпорт, розумієте? В 33-му році, десь під кінець літа, то я зараз же кинувся в науку, до школи. Уже шкільний рік скрізь почався, розумієте? І я спізнився, бо перед тим не міг подавати заяву про вступ, не маю документ. Тоді знайомого отакого мав, учився, студент. Учився в пединституті. У Харківському педагогічному інституті, на другому курсі, й каже мені, така й така справа. І коли я від нього довідався, то я зараз. Він дав мені адресу. І я зараз же вніс заяву. Приймають на ці курси, незакінченою вищою освітою. В мене її нема, або принаймні документи нема. Що робити? Але в них великий недобор контингенту. Кажуть, складай екзамени. Як складеш, витримаєш – приймаємо. Я витримав екзамен і мене прийняли. Отже, навчаючись на цих курсах. Це були три семестри, так? Щоби ми до початку шкільного року, в 34-му році вже кінчили науку й дістали дипломи, свідоцтва. Викладач мови й літератур української й російської в середній школі. Ну, там переважно це десятирічка. Тож навчаючись на цих курсах, через кожні три місяці я мав тиждень вакацій. І я поїхав у Миргород до сестри, розумієте? Там замужем мої сестри були. Отже, я в 32-му році молодий ще хлопець, тягне й товариша, з яким, ото кажучи, на дзвіницю лазили чи корови пасли, побачитися. І от пішов до такого. Він помер. Він зламав собі ногу й підкинулася йому туберкульоза кістки й він помер. Так що я його можу назвати, скажімо, Олексій Гаряджа. І його мати місить в діжі, хліб пекти. І каже мені: «Дивися, з чого ми хліб печемо».

Ну, я не дуже весело на ті речі дивився й мав відвагу там заглядати, але вона показує, з чого хліб пече. Трошки щось подібне муки. Подібність муки, борошна. А то: лупина з картоплі, обрізки якісь там з усього того, що колись свиням, каже вона, давали, а тепер ми, каже, їмо. І ото воно все було зварене, і тепер вона його замішує. Як вона уже то місила, то поняття не маю, чи вона там давала дріжджі, чи воно бродило, чи ні,

¹ 29 червня 1957 р. пленум ЦК КПРС, що почав свою роботу 22 червня, прийняв рішення про виведення зі складу президії ЦК КПРС «антипарти́йної групи» Молотова, Маленкова, Кагановича і Шепілова, котрі 18 червня на засіданні президії намагалися змістити з поста першого секретаря КПРС Хрущова.

але, каже, оце з цього ми печем хліб. Коли то було? Листопад 32-го року. Голод уже почався. В якому сенсі? Ще, може, не падали люди голодні по вулицях, чи що, але вже їли, доїдали решту. Про товщ не було й мови. Розумієте? Бо десь у кого якась там курка чи щось ще було, то то берегли вже, розумієте, під десятками замками ховали. Бо вже і крадіжі, і інше було.

Далі. Друга семестрова перерва на цих курсах була рано – у березні. Й знову їхав до сестри. У Миргороді відомий був млин (його німці спалили, коли відступали під час Другої світової війни, чи висадили, вибухнув). А то був млин. Великий, як фабрика. На цілий район. Бувший власник Виноградов. Окремо помол пшеничний, житний, потім вироб пшона і крупів гречаних. Триста рублів мішок. Там називали на ті обставини – лантух. Це приблизно, якщо зерно, то 100 кілограм входило. Мішок лупини з проса продавався на базарі за 300 рублів. Це лупина, яка навіть добре не горить. Хто знає, що таке просо і як його обробляти, виходить те пшона, розумієте, а та лупина, то в нас воно навіть не кожний господар давав її тваринам його їсти. Чого люди – то я поняття не маю. Я не уявляю, щоб там була якась пожива. А тільки, може, ілюзію поживи витворювала. Як то робили? Товкли його в ступі. Знову ж ото підмішували там картоплі, отакого трохи, може, й муки, і пекли. І ось такий хліб пекла моя сестра. Вона вже померла. Вона вже не живе, розумієте? Тоді вона пекла такий хліб. Я все ж таки приїхав з Харкова, я привіз зі собою двоє хлібини, бо на цих курсах ми діставали хліб по категорії – ця картка на хліб – «А». Літера «А». Це кілограм хлібу діставали робітники в тяжкій індустрії, на гарячій роботі, шкідливій. І нам, як майбутнім учителям, давали цю категорію «А». Мабуть, тому, щоб ми могли вчити.

Щоб їдучи до Харкова, вона мені каже, сестра: «Візьми цього хлібу зі собою».

Я кажу: «Я ліпше цілу дорогу буду голодний, але не хочу».

«Ну, та візьми!»

Я собі взяв та, знаєте, воно таке – купи не держиться. Таке о, ніби тяжко порівняти. Розміром в діаметрі як тепер оці *cake*-и в нас тут в Америці печуть ті отакі, інчів, стільки, ну, шість чи що в діаметрі. Низеньке так, бо в нас, як пекли хліб, то підноситься, може три інчі, такий плячок.

Тепер оця знову, згадаю її. Що помогла мені паспорт дістати. А я все заходив там, в одну таку, чайну. Чаю пити. Який то був чай? Горяча вода. Свої там хлібу чи чогось принесеш на книжку. А там вже один жив, не мав умов жодних якихось там харчуватися. І вона туди часто заходила. Каже мені: «А де це ти був?»

Ну, вона звертається до мене: «Ви. Де це Ви були, каже, що цілий тиждень Вас не бачили?»

Я кажу отак, де я був. А вона тоді почала тихенько з мене все випитувати: а що, а як. Кажу, голод тяжкий.

«А що люди їдять?»

Ну, а я просто мав до неї довір'я. Бо все ж таки вона мені велику річ прислужилася. Кажу, знаєте що? Як хочете, так я Вам покажу, принесу завтра. – Принеси!

І я взяв четвертину тієї хлібини. Воно таке маленьке, завернув у газету, приніс їй. Вона так і вхопила обома руками. Відломила трохи та в рот, на зуб. А воно тріщить під зубами. І тільки одно: зразу ж вона заховала, знаєте, в цю жіночу торбинку, отут, це жінки мають. Зразу заховала. Тільки одне, що я від неї почув, каже: «Ну, я їм покажу!» – каже.

Значить, вона десь мала показати цей хліб. Мабуть, там десь відбуваються в них розмови, чи що, й хтось заперече. Отакий, значить, це, так би мовити, практично така деталь.

Ну, моя сестра ще тоді, крім того всього, мала ще їсти, бо в неї ще було в погребі своя картопля, буряки, а поза всім чоловік її працював механіком у МТС, хоч того, що він там діставав, і не вистачало, й вона в такий спосіб додавала оце. Я не знаю, як вона їла його. Поняття не маю, для чого. Я їй просто кажу: «Нащо ти печеш?»

А вона каже: «Ну, та як гарячі та, каже, з водою до супу; в гарячу воду так воно, каже, можна їсти».

А оце другий приклад, третій приклад. Чекайте. Ага, характерний. У 34-му році, я уже вчителював. Вакації вчительські, так? Я згадував Канів, що я був там із тим професором Симоном Шаховським. Там випадкова зустріч і розмова про академіка Білецького. Отже, я там захворів на малярію. Купався в Дніпрі й одного дня, днів чотири я побув там, на могилі, якщо не більше, в Каневі там. А ото серед дня почув – температура. Я скоро ж узяв квиток на пароплав, вгору по Дніпрі до Кременчука, з Кременчука залізницею до сестри. В гарячці, температура. В мене горить усе. Друга сестра в мене була така завзята трохи. До лікаря. Ну куди до лікаря? Поліклініка є, так? Я туди пішов. Отже, ніби, що я ото й втік із дому й все, й все. Але в ті страшні часи на мене дуже ніхто не заглядав. Поза тим я дуже був обережний. Не дуже показувався десь, чи говорив. Хоч, кажу, серед сусідів і скрізь була добра опінія, так як і за мого батька, і за всю родину, а я був тоді, що – школяр, винуватий не був. Отже, я пішов до клініки. Більше, або, скажімо, так заокруглено, майже на кілометр черги. Хворі не стоять, а лежать на хіднику. Покотом лежать малярійно хворі. Я як глянув, а я все ще таки на ногах ходжу. Розумієте? А то сот дві людей в черзі. І я повернув назад. На другий день сестра моя. А там у Миргороді був артилерійський полк. Мав постій. Отже, і при полку й був лікар. І вона якось до цього полкового лікаря повела мене. Я йому заплатив за візиту 300 рублів. Не думайте, що я мішаю цифру, числа, і мішок шулухи просяної 300 і це 300. Але то так було. В мене були гроші. Я не кажу багато, не багато, бо я в школі працював дві зміни, розумієте. За два місяці отримав вакаційні гроші або, там називали, відпускні. Та й, зрештою, людина хвора, горить. Спалює гарячка, температура. Що там гроші буду шкодувати чи боятися. Ну й що, він констатував – малярія. Написав рецепт – хінін. Знаєте? Я до аптеки. Аптекарь взяв, почитав і сміється. А там я ходив, кажу, бо хто мене пам'ятав, як я малим, молодим хлопцем, оце ж все ж таки якихось хай років п'ятеро пройшло, або більше. Людей вимішали, порозбігалися, пороз'їжджалися, й нові були такі що, ну, коротше, прочитав він та й сміється. Каже, де, каже, той хінін?

Ну й що робити? Я приходжу додому і ця старша сестра, в якій я мешкав, вона каже:

– Я тебе лікуватиму так, як люди лікуються.

– Як?

– Купіль із полиню.

Вона приготвила, я двічі скупався, і як руками забрали. По цей день нема малярії. Отже, оце мої такі навідини.

Також, поза втратою українського населення, або населення в Україні, внаслідок голоду, треба мати на увазі, все-таки теж велика смертність була внаслідок малярії.

Пит.: Це тільки в тому році?

Від.: 34-й рік, зараз після голоду. Було багато снігу, великий розлив, гаряча температура в літній період, надзвичайно дуже розмножилося комарів. Люди визнажені в час голоду з втратою, людський організм цілковито імунітет, відпорність, знаєте, інфекційним захворюванням. То страшно було, малярійне захворювання. Але голод, очевидно; беремо Харків, так? Маса людей, наплив із села, їх ніде ж ані на працю не приймали. Не тільки тому, що вони не мали там, як мені доводилося, документу, посвідки і так далі, але просто й роботи не хватало, бо ж величезний наплив, то треба може було ще одного Харкова, щоб всіх людей вмістити. Де ці люди жили? Так по вулиці, розумієте, попід стінами десь там. Найбільше їх купчилося по базарах.

Базари були в Харкові відомі – це так званий Конний базар, потім на Холодній Горі, потім на Заїковській. Рибний базар величезний, це – центральний, біля колишнього Благовещенського собору над річкою Лопань, так званий Благовещенський базар, або скорочено називали Благбаз. Там їх маса. Оці лежали люди покотом. Розумієте? Отже, далі що було з ними? Кожний вечір ішли трохи по вулицях – розумієте? – і підбирали оцих усіх кого могли, здібати, не заховався десь, на *truck*-и. Сортували. Мужчин відбирали окремо, жінок окремо. Були ще й жінки такі, що з малими дітьми на руках, просто ще дитину мали, як кажуть, немовля ще було. Мужчин добре знаю, Харків весь знає. Комунальна баня, лазня, знаєте? Як тут кажуть, *spr*, чи як, де миються, гаряча вода, пари і так далі. Отже, комунальна баня на Рибному базарі, привозили мужчин туди. Вони там переходили так звану «санітарну обробку». Що то значить? Роздягалися, йшли, мали душ, *shower*, так? Ім вистригали тут скрізь під пахами, скрізь волосся, так? Мазали чимось, мабуть, якимось отим препаратом чи хемікалами – креолін або креозот, оте смердюче, розумієте, що забиває паразитів. Розумієте? Їх стригли машинкою отою до стриження. Як казали, під перший номер. Цілком наголо, так як війська в радянській армії брали, то стригли. Я не знаю, як тепер, а тоді, поки вони купалися й перейшли оцю так звану «санітарну обробку», то їхній одяг переходив через машину дезинфекції. Цю машину називали дуже просто – «вохобойка». Пар, тиск, значить, температура пару, тиск вищий і потім додавалося очевидно тієї ж самої, отой креозот, чи що там оте, щоби душити тих паразитів, вошей. Вони виходили на той бік і цей одяг уже їм давали після дезинфекції, одяглися, на *truck*-и, везли й невідомо, де ті люди дівалися. Загально в Харкові говорили, що їх вивозили до концтаборів.

Люди оці, що з голоду, через голод рятувалися утечею до Харкова, скажем, до міст до інших, без документів, без нічого, їх буквально вважали вже поза всяким законом. Вивозили, я не буду казати, і не знаю, які умови там у тих таборах. Може дійсно десь було поселення таке, що їм давали якісь харчі й вони щось там робили. А може й були й трактовані так як ті виселенці, розкуркулені, чи ще якісь, засуджені в концтабори. Про це я вже поняття не маю.

Це ті, що стояли, трималися на ногах. Тих, що вже не трималися на ногах, везли в так звані Основ'янські бараки. Основа – це частина Харкова – район. Основа – це та Основа, де родився Квітка-Основ'яненко, де був маєток його батька. Отже, кажуть, знову – не був там, не бачив, але буквально в Харкові серед дня говорили, що там були бараки й там було близько десь провалля. Отже, їх привозили в бараки й з бараків

кожний день вивозили тих, що померли. Тих, що вже не могли піднятися. І туди, в ті бараки, кажуть, там їх якось присипали, пригортали землею, притрушували вапном. Це загальновідома річ. То кожний харків'янин це може підтвердити. Це те, що мені відомо, кажу. Але доводилося бачити мертвих на вулиці, трупів. Дуже багато було жінок з дітьми з малими.

Тепер, як населення, можна спитати, а як же ці люди обходилися з цими. Та то бувало. Є таке, як кажуть, може більше жалю з тої милості. Іде собі якась жінка й співчутливо, чи що. Ну й що, що вона їй дасть якусь там копійку бідну, як цій людині треба дати кусок хлібу. Кусок хлібу. Але хто що міг, то й давав. Великої милості, великого чогось багато випросити не могли. Живилися вони дуже, це переважно, отак десь якась їдальня при підприємстві, знаєте? Там не існувало ще в тих обставинах вільно оце ресторани чи там, як тут кажуть, той *coffee shop*, чи щось там. То біля помийних ям, знаєте, куди вже ото виливали всякі відпадки, вони ото собі там хватали, щось впаде, якась картоплина, чи що.

Ось далі таке, оце коли я казав, що в піст було в моєї сестри, моя сестра теж там жила. В мене їх чотири. Та, що найменша, була вислана, але три було. І ось та розповідає. Вона жила так на краю міста, мала мешкання, хату. Як, каже, люди йшли зі села, то, каже, так на початку звертають з дороги, підходять до хати і стукають, і просять, кажуть, дайте хоч буряк сирий чи картоплину, чи щось. І каже, скільки я могла давати, як їх щодня йде, й іде, і йде по п'ять і 10 і більше за день перейде, і по 20. Ідуть по одиночці, не групами. І переважно дорослі, такі ще міцні, або жінки або чоловіки. Не було старих або підлітків чи що там, такого шкільного віку. А, каже, уже наостанку, оце під кінець зими, ось уже почина розтавати, оце найтяжчий період лютий, березень, місяці оці. То, каже, стане під вікном і плаче. Отак.

Значить, у родині, тобто по батькові і по матері, дві родини цілком вимерли з голоду. Це їх батькова сестра, замужня була, її чоловік Павло Панаско. Їх двоє, потім син Василь одружений і діти. Один був інвалід, його там кінць щось вдарив, був так спаралізований, ходив жебракував, то повісився. Бо ото як побачив, що такий голод, що таке страшне, то кінчив самогубством. Потім другі на хуторі, теж батькова сестра, то теж всі вимерли, а двоє хлопців були взяті до патронату. Бо вони ходили до школи, розумієте? І в школі їх трохи годували в школі, давали дітям якийсь сніданок. Отже вони, як батько і мати їхні померли, дорослі хлопці, то тоді їх забрали до патронату – притулок дитячий при колгоспі. Не знаю, що з ними далі було, як вони вирости, чи як. А ці патронати були скрізь, при всіх колгоспах. Я вчителював під Харковом. В одній школі, і в другій, в третій. До кожної школи ходили діти з тих патронатів. Сироти від батьків, що померли в голод.

Пит.: А як тих дітей пильнували?

Від.: Ну, то вже був догляд загальний, знаєте, як то в дитячому притулку на ті умови, то вже якийсь режим там був. Очевидно, годували, зодягали, як у сиротинці, та й все. Щоб сказати дуже добре – не можна, але хто зна, чи, знов. Ну, якось ті діти жили. Це ж уже, очевидно, роки, коли не було голоду, ходили до школи, були одягнені, так по-стандартному, там на них одяг такий шитий, одноманітний, чи що. Але що характерно, що ці діти знали, де їхні батьки. І все ви замічували за ними оцю психічну травму. Оцю таку образу на життя. Вони дуже були

нервові, дуже такі підраженні і дуже часто виявляли такий, очевидно, індивідуальний, особистий такий спротив чи непослух до вчителів. А ще там щось у книжці таке було, як то книжки складені, якийсь там віршик «Слава партії» чи що. Кидає книжкою. Подере ту сторінку. Отакі випадки були.

Пит.: Що можна сказати про це, як виявлялися наслідки голоду в школах?

Від.: О, тут треба сказати це категорично, без заперечень. Коли прийшов той час, то треба дітям іти до школи, до першої кляси. Я зараз не можу назвати, який рік, але припускаю, чекайте, отак, мабуть, буду 35-й, 36-й, 37-й. Школи не добирали контингенту до перших кляс. Наприклад, я в одній школі працював, бо я перший рік учителював, потім мене перенесли до іншої школи. Ось тут, де перенесли мене до іншої школи – так? – до другої і я там учителював, то що? У 36-му році першої кляси зовсім не було. А вже на наступний рік були діти до першої кляси, тільки в меншій кількості. Років три отак недобір був. Але той перший рік, що якраз воно як там воно випадає. Це значить, де діти? Одне, що вимерли, а друге, що не народилися. Померли внаслідок того, що був голод. Померли діти, яким би вже випадало ходити до школи, або не народилися на той рік. Така справа.

Дивно тільки, що, очевидно. Наприклад, ми приїхали до Америки, та й в Німеччині, та де там, спротив оцьому, оцим всяким свідченням, доказам чи взагалі. Ті події, щоб їх замаскувати, затерти найбільше, все-таки вели росіяни. Або взагалі скомунізовані, комуністичної такої орієнтації всі, мов, того самого поля ягоди. Але росіяни то, по суті, були так, що чи «червоні» чи «білі» – все рівно. А то, каже, ви – або ніякого голоду не було, або, каже, а що ви там, що українці голодували та вмирали. І росіяни також.

Певно, що й росіяни вмирали, ніхто не каже. Але це було в тих районах, де першої стадії йшла колективізація. Перша черга суцільної колективізації. Україна, Кубань, Центральна чорноземна область. Що це Центральна чорноземна область? Це колишня Україна, як уже, якби сказати, вимішання населення і так далі, за довгі роки. Це сюди – Вороніж, Курськ, прикордонна України. Так, був і на російській території голод невеликий. Я поняття не маю про Білорусь. Абсолютно не маю поняття.

Пит.: То, що я чув, свідки кажуть, що там можна було купувати...

Від.: Отже, можливі, тому що в відношенні сільськогосподарської продукції, по відношенню, значить, сільського господарства Білорусь великого значення не мала. Можливо, тому, що це прикордонна країнам – Литва, Латвія, Естонія, Польща. Стратегічна територія. Можливо, кажу, й тому, що там легше, хоч би й був би голод, там було легше рятуватися, бо там ліс і болота. А в лісі, в болоті все можна було найти якусь поживу скорше, як на полі, скажем, де все забране. Поза тим, це приготування до голоду – це ж відома річ. Цей закон 37-го, чекайте, 31 серпня, який був виданий в 32-му році за збирання колосків на полі і так далі. То все було пляновано і нема чого говорити, що то випадково, що дехто каже, що тут наївні бувають часом дискусії чи принаймні репліками обмінюються. Одні кажуть: «Голод для того, щоб в колгосп загнати». А другі заперечують: «Нічого подібного – мов, колгоспи уже були». Так, колгоспи вже були. 32-й рік, по суті, якщо не 100 %-но, то в переважаючій кількості колективізація в Україні й на Кубані була завершена. Малий, дуже малий процент селян лишився поза колгоспом,

так звані індивідуальні господарства. В 32-му році восени уперше на Україні селяни зібрали колгоспний врожай, і відносно він не був злий, цей урожай. Навіть, можна сказати, більше пересічного. Так мені доводилося чути розповіді уже пізніше, скажемо, в 34-му чи 35-му році, бо весь час про голод говорили ж люди. Но як то говорили? І того нема, і того нема, і знають, що і той помер, і той. То казали люди, що було страшно здивоване населення. Не було вже тут щодо жертв голоду якогось соціального підходу, так званого. Тут мерли всі. Хто не мав праці десь у місті, хто не мав у селі забезпечення від влади за собою там якоїсь праці, за собою функцію, за собою службу чи що, такі собі звичайні селяни, то вони всі були приречені на голод. І багато померло так званих і бувших, і бідняків, і активістів у запровадженні колективізації. Були й такі випадки.

Пит.: У Вашому селі там найбільше кого було?

Від.: Ну, очевидно, я ж кажу, що я був у Харкові. Так, пізніше. Я знаю такі випадки. Але, знову ж таки, безперечно, що найбільше потерпіла ця частина населення, що була соціально, як там висловлювалися під советами, «чужда», тобто оця частина, яка була соціально обмежена, репресована, репресована. Роботи тяжче знайти, про школу нема чого й говорити чи що. Ці, що не могли... З села до міст не можна було виїхати, на потяг не можна сісти, мусиш мати посвідку, що тобі дозволяють їхати туди. Отже, хтось якось мав щастя, вчепився на якийсь потяг чи пасажирський чи товарний і десь там пробрався, але велика контроля на залізницях була й тяжко було.

Пит.: А так кажете, що Ви пам'ятаєте, коли Еріо¹ був у Харкові?

Від.: Аякже.

Пит.: Можете коротко розказати?

Від.: Коротко то виглядає так. То була неділя. Неробочий день. По Харкові заговорили, що приїде французький президент, здається так, чи прем'єр. Це в мене весь час так плутається. Еріо. І, значить, літній гарний день. Мені здається, що це був серпень, або що. Тяжко пригадати, але літній гарний день був. Дуже багато публіки, людей було в місті. І коли ото пішло таке – Еріо, Еріо їхатиме – так вони так і вишикувалися на хіднику, на *sidewalk*, так? І ось дійсно за якийсь час показалася ця, їхала лімузина, та й що? Бачили, що він проїхав. Особливого захоплення до нього чи реакції не було. Люди стримані, стояли собі мовчки, дивилися. Кажу, було й таке, відгукне: а, це, каже, може там десь з Заходу, Західня Європа нам докине харчів, або що. І це в той час, коли в бічних вулицях оці пухлі й голодні лежали мертві. Очевидно, що Еріо не повезли на Рибний базар чи на Основ'янський, де він міг би побачити ці трупи. А так, можливо, ще й інспіровано це було, що публіки багато, ніби святково одягнено в місті, щоб ось він бачив. Він собі їхав. Хідники ці, *sidewalk-и*, заповнені людьми, одягненими по-святковому, тобто як в неробочий день, а день вільний від праці. Звичайно, скажем, там біленька сорочка чи там щось таке.

¹ Еріо Едуард (1872–1957) – у 1932 р. прем'єр-міністр Франції. Після перебування у 1933 р. в СРСР, в тому числі і в УСРР, захоплено розповідав про радянські досягнення, про задоволені і ситих селян. Такі розповіді мали два джерела – небажання самого Еріо знати про негаразди в СРСР як наслідок важливості цієї країни у міжнародних відносинах та влаштування компартійним керівництвом СРСР показових демонстрацій «благополучності» життя селян в Україні.

Пит.: А перед тим чи бачили якусь, скажім, надмірну, надзвичайну діяльність міліції в відношенні до голодних?

Від.: Отже, щоби сказати, отаку якусь дуже показову, не доводилося бачити. Ну, припустим, що ось там десь ці голодні натовпом якимсь зібралися біля, десь там той, мов поліція їх там. Це такого не доводилося спостерігати. Все робилося дуже приховано отак. Щоби не робити, не викликати жодної уваги до того. Не викликати жодного враження, не витворювати. Оцих, що я кажу, *truck*-ами звозили, то їх звозили, коли вже починало темніти, темніти. Розумієте? І тоді їх увечері. В вечірній час їх звозили. А бували випадки, що ось упала людина там на хіднику чи під стіною, отам під будинком сидить, то, як звичайно, приходив міліціонер чи два їх, забирали його звідтіля і прибирали, щоби він не був там. Якщо людина на ногах і рухається ще, то міліція вимагає: «Йди геть звідси, тут не будь».

Не було такого, щоби я бачив, і не практикувалося, що ось, ага, ти зі села, побачили, пізнали, ти голодний. Беруть, тягнуть його там до міліції, ну, так не було. Ніби все, нічого, жодних подій немає, не відбувається і нікого з таких не чіпають, тільки його все так десь у бічну вулицю спровадять. А там уже десь його заберуть.

Пит.: Чи були якісь розпорядження в міліції, як трактувати голодних?

Від.: Тепер щодо того розпорядження від міліції, як їх трактувати. Загально, бо, кажу, офіційно, щоби я десь бачив написаним чи там опублікованим – цього не доводилося мені нічого зустрічати, а загально, офіційне трактування з боку міліції і всіх, то казали так: «Це ті ледачі, що не хочуть у колгоспі працювати й втікають до міста».

Ото так загально було таке, ніби формально неофіційне, але, значить, отак ніби ідеологічно, виправдане чи що. Кажуть: «Та це ті, що в колгоспі не хочуть працювати».

Пит.: Чи Вам відомі випадки, щоби міщани вмирали з голоду?

Від.: Мешканці міста – ні. Було, що мали велике недоїдання, недобір, ослаблення, захворювання. Очевидно, могли. Могла бути смертність, тільки внаслідок того недоїдання, ослаблення через невиважене, відживлення, харчування. Отак. Але щоби, скажем, ці, що йшли з села, що впали, лежали на хіднику, там під будинком, чи на базарі десь, розумієте, й вже, або так як конав там, або й помер, вже був настільки обезсилений, що не рухався, його забрали в ті Основ'янські бараки – певно, що такого не було. Бо тоді була карткова система, скажем, на тих, що не працюють, так званих утриманців, старших або дітей, то я зараз добре не пригадую, які норми. Очевидно, то можна в якихось довідниках знайти, але мені здається, що найменше – це було 200 грам на день. Майменша категорія хліба. А там так були: буква «А», здається буква «В», потім «С» – за латинською вимовою. А, В, С.

Харчування на підприємствах дуже мізерне було. Дуже мізерне. Товщу зовсім нема, ні олії рослинної, такого. Я, як працював, то це ще ж, розумієте, 32-й рік, кажу, бо мені ото пощастило вирватися за допомогою цього директора школи, що поміг мені влаштуватися далі вчитися. То я працював на военстрої. «Военстрой» – «военное строительство», або военбуд. Там недалеко від авіазаводу. Це, здається, так на південний схід від Харкова. То я все-таки діставав 500 грам хлібу. Казали, на їхні обставини, два рази приварок, тобто щось варене. Перший приварок – це звичайна вода вранці закипіла, що можна уявляти з неї чай якийсь, із хлібом випив, то й пішов до праці. А друге – це

на самій праці вдень. То суп якийсь, або що. Переважно варена вода, трошки якоїсь картоплі або буряка. Як картопля, то кажуть суп, а як буряк, то кажуть борщ. Тяжко і не все вдається ідентично передати словами, як воно то було, але в мене були ноги, і я падав, знаєте, часом отак ідеш. Оце ж на будові, там лежить упоперек дошка або що і треба переступити. Мені здається, що я переступляю, переступляю, ногу підношу, але зачепився ногою і впав, і побив собі тут, розумієте, пооббивав тіло.

Пит.: А як виглядало в них, як Ви казали в місті, де бували?

Від.: Отже, знову те саме, так би мовити. Тож невеличке місто, так? Ті, що десь працювали, діставали харчі на картку. Хоч мізерні, але зокрема хліб, там приділ хліба був. Далі. Що це вже мешканці сільського оточення, кожний з них мав якийсь город. Щось придбав на тому городі – переважно картопля, буряк, капуста, морква – отаке, що на зиму можна зберігати. Так? Тепер, цієї категорії люди до них не відносилося оподаткування натурою, здавати державі, розумієте, хліб, зерно, картоплі чи щось. Отже, вони як щось собі приробили, придбали на невеликому городі біля хати там чи, може, бували випадки, що службовцям, робітникам, значить, на місцях там держава давала кусочок землі, щоб він собі мав город, додаток до заробітку на прохарчування. То в них не відбирали. А в селян ходили забирали все буквально. Навіть ту останню хлібину взяли чи картоплю там.

Ото перед, це восени 32-го року, в час виконання хлібозаготівель. Повимітали, все відібрали. Чуєте, як я казав, того мого товариша шкільного, що помер рано, мати казала: «Дивися, який ми хліб печем».

То ще ж осінь, пізня вже осінь, але ще осінь. Нема зими. Бо вона в колгоспі, вона селянка. До неї прийшли і забрали все. По селянах, по колгоспниках. Певно, що ті, що були в активі в колгоспному – розумієте? – чи там у цьому, як вони кажуть, сільському активі, тобто актив цієї сільради; ну, то в тих не були ж такі обшуки, а ось собі в звичайних селян, а особливо тих, кого не приймали до колгоспу, або хто не хотів іти в колгосп, то ті найбільше, власне, потерпіли. Загинуло їх найбільше. Знову ж, все-таки, колгоспникам, що в колгоспі там працювали, щось було трохи. Щось, якась підтримка була. Найбільше загинули ці, власне, репресовані. Була велика кількість населення, яких не приймали ніби за соціальним аргументом до колгоспів. Знову це були люди, ну якби сказати, безпомічні, може, якісь. Отакі все-таки молодці, як я, то що я буду сидіти там, плакати, чи що? Я взяв та й поїхав до Харкова. А якби в Харкові мені нічого не вдалося влаштуватися, я би поїхав чи на Кавказ чи на терен Росії. Дуже багато їхало. Знову туди в Середню Азію. Там Ташкент, розумієте? Туди багато їхало. Навіть на Далекий Схід заїжджали, скрізь, де тільки міг... Це ті, що встигли виїхати, поки не було вже замкнутий виїзд із України¹.

Ну, тепер знову ж проголошують, що там абсолютно ніякого голоду не було. Моя сестра їздила, щоб я не помилився. Чекайте, сюди десь до Волги, вище, чи до Нижнього Новгорода (теперішній Горький) чи щось таке, але вона розповідала, що багато їздило й в Москву, туди, на ті терени, і привозили звіти хліб. З України не було грошей, везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, запаски, килими. Міняли. Але, знову, це на перших початках вдавалося людям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все – і хліб,

¹ Будь-які виїзди з України були заборонені 22 січня 1933 р.

і то – і завернуть додому. Їдь додому, в Україну, тобто на «место жительства». Туди, де ти мешкаєш. Що може бути найлегше. А багато таки мужчин здорові чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсилали. Як вони кажуть, почекайте: «праздношатающиеся».

Це ті, що не хочуть працювати, ухилиються від праці.

Пит.: То який термін?

Від.: По-російському «праздно» означає святковий. Бездільники. Бездільник по-українському можна сказати. «Праздношатающийся». «Шататись» – означає плентатися.

Пит.: Чи відбився голод на здібність дітей до школи, до науки? Значить, скажім, вже три, чотири роки пізніше. Чи це мало якесь значення?

Від.: О мало, мало дуже. Значить, переважно це діти, які були недоживлювані в той час, то вони, найпростіші б сказати – вони гірше вчилися. Їм то тяжче давалася наука. Ось як я пригадую це. В одній школі, де я вчив, в моїй класі були такі. Одного дуже добре пригадую – Колісник. Прізвище учня. А другого, навпаки, пригадую ім'я, Семен. І один, і другий по-різному, той був більший, Колісник. І ще такий веснянкуватий. Мав оці веснянки все. А цей нижчий ростом і все, й дуже такий вразливий чи що. То коли йому там мову українську і російську, значить, вчив в цій класі. То коли я даю завдання якесь, розумієте, і потім ще учні приходять, перевіряється – так? – він зробить – розумієте? – і той, і другий, а коли відповідає, дуже часто в нього, як кажуть, не вистаєє сили, енергії чи інтелекту пояснити, дати відповідь. І тоді заламується буквально, і, значить, той, спиниться. Порівнюючи до тих дітей, що не пережили голоду, він, як кажуть, що в нього такий «*lapse in memory*», отакий занепад думки, пам'яті. А то в однім місці то я пригадую дівчат. То було багато дівчат. Вже були, розумієте, дівчата по 14 років. Це ж голод минув, скажем, тоді, може, їм було по 12, по 13, а тепер вже по 14, 15, то вони страшно обурювалися, поводитися страшно. Кидали книжки, не хотіли вчитися. Їх скоро так із школи виєлімінували й потім їх десь давали до праці. Вони пам'ятали, чому вони сироти. А вони так, розумієте, навіть прізвища не знали. І вона не знала, звідки й де вона, хто її батьки.

Пит.: Так як говорити про Вашу околицю, то яку частину населення, скажім, вивезли, яка частина вимерла з голоду? Так, щоб сказати, яка втрата населення була за ті п'ять років?

Від.: Отже, це мені дуже й дуже тяжко сказати. Просто я поняття не маю, бо, скажім, як брати Миргород, так. Я не був вже там, а Харків взагалі не піддавався, як кажуть, такому обліку на око. Але загально, то я би таки казав, що 10–15 %. Отак мені здається: 10–15 %.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього, що вже...

Від.: Та хто зна, може, вже й вичерпав. Мене то дуже вразило й в мене такий обрив стався. Перервалося, як кажуть – але мені неприємно, та ще й при свідках. Мені так колись було в Ютиці. Й, який то рік, що там згадувала, я був щось там читав своє. Не витримав.

А оту боршуру, взагалі, Гарвард мусив би мати. Я зараз гляну, в мене скрізь часто переповідаю.

Пит.: Чи був у вас збройний спротив колективізації чи взагалі повстання?

Від.: Щодо збройного спротиву не конкретно чи безпосередньо проти колективізації, але були випадки, про які я згадую і в своїм романі «Золотий дощ». Наприклад, у Миргороді, в 35-му році, в 10 годин вечора, ще навіть добре не стемніло, на вулиці Гоголя – центральна,

голівна вулиця – вбито було голови районного НКВД. Андрій Кваша називався. Хто вбив? Петро Лимар. Обоє їх я добре знав, бо з обома пас колись корови. Це є факт незаперечний. Я тоді був у сестри. Вже вчителював. У відпустку заїхав, побув в неї трохи. В неї був на мешканні такий на прізвище Василь Білик. Теж, мабуть, з таких, як я. Працював у тому державному млині. В 10-й годині – але комсомолец – прибігає й скоро передягається в звичайний одяг і встиг моїй сестрі сказати: Квашу вбив Лимар.

Цей епізод і використав у своєму романі «Золотий дощ» в розділі «Мамай Другий». Далі. Коли кінчив я вчительські курси, нас чотирьох послали в Охтирський район. Два вчителі мови й літератури, два вчителі історії. На курси вчителів історії приймали тільки членів комсомолу або кандидатів у члени партії. І ті два партійні трималися окремо від нас, а нас двоє безпартійних отак собі разом. Приїжджаєм ми в Охтирку. Ночуємо в так званому селянському будинку. На ті обставини це ніби будинок для заїжджих, або готель. Світла нема, ліжка двоповерхові, такі примітивні, з дерева збиті, солом'яні матраси. Ми собі помаленьку розмовляємо. Чуємо, обзивається до нас. На верхньому поверсі цих ліжок. Розмовляли вони між собою, а потім до нас обізвалися. Чоловік і жінка. Виявляється, вони вчителі, приїхали на районну вчительську конференцію. Ну й знайомимося, хоч у темряві. І кажем: «Ми є вчителі з Харкова. Недавно кінчили курси, послали нас в Охтирський район. Маєм бути теж на цій конференції, на яку Ви приїхали. Нас цікавить, у яке село варто брати призначення».

Багато не вияснюю, бо це питання зрозуміле. В якому селі ліпша школа, менше потерпіла від голоду і так далі. Вони нам кажуть: у села над Ворсклою не беріть призначення. Зокрема Хухря, Яблунове.

– Чому? – питаємо.

– Бо там, – каже, – ви самі втечете, або вас уб'ють.

– Як це – уб'ють?

Каже, там ще й досі голова сільради чи голова колгоспу може той бути, якого люди приймуть, тобто примиряться з його позицією. Якщо при-сланий із Харкова чи звідки, то довго не втримається. Його вб'ють.

Відомі випадки – по лісах гуртувалася, не дуже масова, може, індивідуальна, може, невеличкими групами, втікачі зі заслання, молодь, які та-кож провадили месницькі, такі відплатні акції. Оцей Петро Лимар, із Миргороду, з бідної родини, багатодітні батьки. Він був у родині най-менший. У десь 20-х роках уплутався, ув'язався в групу таких самих, як він, що займалися злодійством, обкрадали селян. І раз, в другий раз зловили, нарешті його засудили до концтабору. Кажуть, ніби він від-бував покарання на будові Біломорського каналу. Коли повернувся звідти, він почав виявляти протирежимні акції. Просто чинив такі від-платницькі, пімстливі акти вбивства. Убив там голову сільради, а там, розумієте, представника з району. Його переховували селяни в себе на хуторах. І нарешті його якось зловила міліція. Його судили в Полтаві. Брали свідків. У свідки брата одного, другого, щоб устійнити, іденти-фікувати, чи це він, розумієте? І хоч брати неохоче йшли на те, все рів-но його засудили до розстрілу. Він на суді говорив: він є Петро Лимар. Не вигадував якихось прізвищ. Останнє за процедурою судового процесу в тій системі, значить, дається останнє слово засудженому. Передбачають завши, що в останньому слові – покаяння й прохання помилування. Петро Лимар заявив, що, я, каже, не лякаюся, бо я,

каже, відплату чинив за тих, хто нарід мордував. Ви мене, – бо прокурор вже ніби вирок був винесений: розстріл – розстрілювати не будете.

По дорозі зі суду він пробує втікати, його супроводжували з цими собаками, і при спробі втікати. Він намагався перескочити через паркан і там повис, але собаки його вхопили за ногу й його там на тому паркані застріляли. Ось такі випадки індивідуальних відплат були багато.

Під Харковом я учителював. Серед дня заходять до селян в хату й вимагають: «Дай харчі, дай гроші».

Хлопці з лісу. Але то не були організовані, а такі відрухові, розумієте. Я б не сказав, що то була отаманія. А то, може в окремих випадках просто відчайдушність. Отака, каже, все одно – пан чи пропав. Отакі випадки були.

Далі. Час голоду. На залізничній станції між Полтавою і Києвом, станція Гоголево, стояли вагони зі зерном. Селяни довідалася про це. Витворилася велика процесія, хід. Отак собі йшли, один хтось, другий, третій. Назбиралася ціла група людей зі сіл Хомутець, Зубівка, Білики¹, Почапці – на станцію з торбинками, з платками, з мішками дістати хлібу. Поки вони дійшли на цю станцію – вже на них чекав паротяг із озброєнням кулеметним і їх всіх було розстріляно. Я про це теж згадую в своїй книжці. Отже, я цьому випадку не був свідком, але під час німецької окупації цей випадок був опублікований в газеті. Про нього писав Іван Кузьменко, його ім'я і прізвище. Він помер. Він трошки практикував журналістику. Навіть писав поезії. І він зібрав відомості від селян і про це написав. Місцеве населення тих околиць, від багатьох я сам чув про це, що то був дійсний випадок нападу селян на станції Гоголево на вагони зі зерном.

Пит.: А взагалі в пресі часів німецької окупації чи є багато про такі речі?

Від.: Було дуже багато. Ось, наприклад, недалеко від цієї станції Гоголя, або ще серед населення казали Гоголівська станція, є хутір Киви, Кивин хутір – так називається. Там взагалі хутори. Ось Марченкове², де нафту знайшли, розумієте, і що тепер, як їхати з Полтави на Київ, то цей хутір буде ліворуч. Рельєф такий горбуватий, як у тих місцевостях кажуть, гора. Піднесення. Долина кінчилася, тоді піднесення. На отій горі кілька могил від давніх часів. Не досліджені, не знаю, звідки ті могили. Але дуже добре пригадую, що було.

Першого ж року, в 42-му році, під час німецької окупації, з околиць сіл зібралися люди й на одній із тих, що найбільша могила, поставили величезний хрест і відправили богослуження в пам'ять померлих з голоду. І цей хрест стояв аж поки повернулася знову радянська влада і, кажуть, його, значить, повалила, а тих, кого виявили, хто це робив, знищили. Були виарештувані, так вони ніколи додому не повернулися.

Ще це не до голоду відноситься, але характерний деталь. У Миргороді був такий собі, як кажуть, народній талант – музика. Назвали його Піщенко Сашко. Піщенко. Ніби від слова «пісок» – Піщенко. Сашко – значить Олександр. Гарно грав на скрипці. Отак, як кажуть, зі себе. Він ніяких нот не знав, нічого. І був першокласним музикантом на весіллях сільських. Десь у 30-х роках, коли отут промайнуло в нашій

¹ Хомутець, Зубівка, Білики – центри сільрад Миргородського району Полтавської області.

² Імовірно, село Марченки Біликівської сільради Миргородського району Полтавської області.

пресі свідчення Шостаковича про розстріли й винищення кобзарів, отоді й він був арештований, вивезений з Миргорода й ніколи не вернувся. Про це під час німецької окупації, як я був вдома, про це дуже докладно розповіді чув. Людина з найбільшого покоління – соціального стану. Пролетар із пролетарів. Його дід і батько були безземельні, займалися тільки ремеслом і, скажем, мати його й батько займалися тим ремеслом, яке оспівано в народній пісні, що Леонтович поклав до музики: «Діду, мій, дударіку, ти ж, було, селом ідеш, ти ж, було, у дуду граєш».

А він оці щітки нав'язані носив селом продавати, а грав у дуду, щоб чули, що він іде й виходили купувати. Оце був промисел батька та матері Сашка. Був розстріляний.

За кобзаря Іван Кужнерик коротко можу сказати, що він був прийнятий до Спілки письменників і там ще й щось відзначений і так далі, а він був отаким, що ходив по хатах, співав, і не раз і я, будучи школярем, слухав його. Він живий, але кажуть, що ото власне десь тоді, коли були винищені оці народні музики, співаки, скрипарі, бубнисти, бандуристи, лірники – все, тоді вони решту зпробованих прийняли до Спілки українських радянських письменників, секція музикантів народних. Оце те, що, так би мовити, теж варто, щоб десь було занотовано.

Пит.: Дякую!

Від.: Прошу!

Інтерв'ю LH27

Анонімна оповідачка, народилася 1906 р. у Гадачі, райцентрі Полтавської області, в націоналістично налаштованій українській сім'ї заможних міщан. Родина передплачувала українські журнали, оповідачка пригадує «Основу». Вона також пригадує класові та національні стосунки в жіночій гімназії до і після революції. Троє двоюрідних братів оповідачки служили офіцерами в царській армії, і всі перейшли до Петлюри, двох інтернували в Польщу. Розповідає про революцію, громадянську війну, зміни влади, про те, як у батьківському домі квартирували махновці, петлюрівці й більшовики. У 1920-ті рр. мати оповідачки регулярно читала «Известия», але часто з огидою кидала цю газету. Оповідачку, її чоловіка і матір постійно цькували через соціальне походження. Описує ситуацію з продовольством у місті під час голоду, боротьбу за те, щоб дістати продукти, і походи в торгсин. Голодні селяни приходили в місто у 1932–1933 рр., шукаючи їжі, і дехто помирав на вулицях. На той час оповідачка працювала в дитячому притулку на 300 дітей віком до 5 років. Одного разу принесли дитину, яку відірвали від тіла матері, що померла кілька днів тому. Інший хлопчик під час голоду їв траву, і його так і не відучили від цього, попри всі зусилля вихователів. Щоденний раціон оповідачки в той час становив 200 г хліба на день. Також згадує жорстоке переслідування дрібних селян-підприємців.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1906-му.

Пит.: Чи Ви можете сказати, в якій околиці приблизно Ви народилися?

Від.: На Полтавщині, в повітовому місті.

Пит.: А Ваша родина також з міста?

Від.: Також з міста, з того самого міста.

Пит.: Можна Вас запитатися, чим займалася Ваша родина, тобто батьки?

Від.: Батько був службовцем, але помер він, як мені не було ще двох років.

Мати вийшла вдруге заміж і мати мала троє дітей.

Пит.: Чи Ви що-небудь пригадуєте про старий режим, тобто царський режим? Хоч трохи так?

Від.: Я вчилася в гімназії. Нас учили Закону Божого й історію. Все ж це було російське безумовно, так що я навіть до своїх яких 16, 17 років, я не знала історії України цілком. Ну, й що ми знали? Знали за царя, знали, мусили завжди знати, коли який родився, скільки царствував, скільки, от це те, що ми вчили. А потім уже коли стала революція, і за гімназії зробили трудову школу. І я там походила може місяців шість всього і мама забрала мене звідтіля. Сказала: *stop*. Бо то в нас була жіноча гімназія й чоловіча гімназія. Потім з'єднали хлопців з дівчатами. Уже такої дисципліни не було, як звичайно, як раніше була, й вчителів так не слухали й вчителі помінялися, значить, бо вже не був директором той Петров росіянин, який був. Стало більше українців. Тоді ми стали вчити українську мову. І українську мову ото тоді я почала вчити. І ото я тоді тільки шість років українську мову вчила. А при цареві української мови ж у нас по школах абсолютно не було. Ніде, ніде, ніхто не вчив мови, була тільки одна російська. Потім ото ми стали вчити українську. Ну, значить, тільки вже тоді не було священника. Ви знаєте,

то що дійшло як стали загальні збори, в школі вибирали там, але це вже за революції, а за царизму я таки дуже мало знаю. Ну просто не знаю. Мала таки була – не пам'ятаю. Не така велика була.

Пит.: А що пам'ятаєте про революцію в Вашому місті?

Від.: Про революцію пам'ятаю добре через те, що в мене три двоюрідних братів було офіцерами в російській армії. Один був штабс-капітаном, а ці два були офіцерами. Тоді ж всі вони перейшли в українську армію, ну й тоді два пішли в інтерновані табори в Польщі. Значить, вони зразу перейшли, як армія, а потім їх там всіх інтернували все рівно. Вони ж так не були там. Вони були по таборах. І один там брат умер, а один остався, а один не встиг вискочити й лишився тут в нашому місті. Це я пам'ятаю. Питання було, що я пам'ятаю за революцію, як прийшла революція. Знаю, що сиділи, не світили світла, бо боялися. Оце те що в хаті було, те я пам'ятаю. Те, що як скинули царя, сказали, що вже забрали, не то, що він зрікся по своїй добрій волі – то мама плакала. Це я пам'ятаю. Казала: «Це не буде порядку». Бо вона так то розуміла. І знаю, що в мами забрали магазин, то, що знаю, що забрали в нас. Пізніше забрали землю. Землі небагато було. Щось там мама в придане дістала від батька, й так воно й було в неї. Ми самі не обробляли. І це вже забрали тоді, як я вийшла замуж. То один раз землю вони хотіли взяти. Мама сказала: «У мене тепер зять є, він обробляє землю», – бо як мама не робить землі, то вони хотіли забрати її в неї. Оставили ту землю. Почали ми робити ту землю. Ні він не вміє, ні мама не вміє. Нічого не вийшло в нас. То тоді наклали ще до того всього, наклали такий «продналог» називався, «продовольственный», тобто харчевий податок. Мама ходила просила, щоб ту землю забрали. Оце таке, це те, що я пам'ятаю. Ну й з великою просьбою в мами забрали, значить, ту землю. Мама вже була рада, щоб ту землю забрали тільки для того, щоб не накладали, бо то мама ходила й купувала хліб й віддавала ту, «продразверстку» у нас називалося. Ну, то це я пам'ятаю.

А потім забрали хату. Було ще дві хати в нас. І хату одну забрали, й хату другу забрали, й нас вирядили. Це все. То це вже під революцію.

Пит.: То дуже цікаво розказуєте, але чи було багато таких, як Ваші двоюрідні брати, що підтримували українські справи?

Від.: О, звичайно, що були. Було багато українців. Я ж не тільки братів своїх пам'ятаю. Я пам'ятаю декількох. Я і прізвища їх знаю, тільки нащо Вам ті прізвища? Вони Вам не потрібні. Їх тепер, може, і живих нема. Потім їх поарештовували й все. А брат мій все-таки завдяки тому, що в военкоматі був якийсь також видно із старих. Потім його арештували й забрали, усунули. То він ще в военкоматі їм брат служив. А потім того забрали і він перед тим ще брата звільнив. Брат пішов до села і знайшов собі роботу. А брат уже аж поки ми не виїхали, оце вже при німцях, був заарештований, боялися, що як іще раз до нас... Місто переходило. Були німці, німці відступили; заскочили червоні. Це вже в Другій війні. Побули пару днів, поки ще посписки поробили. Мій брат був у списку, так як наших знайомих було в спискові, а потім якось зразу, що німці забрали вдруге це місто, й це всі вони осталися живими. То вже тоді як прийшли, йшли ці совети, то ті, хто був на списку, не хотів оставатися в місті. Всі виїхали й вже. То треба було вже їхати, щоб тільки не вбили. Я в цьому відношенні Вам дуже багато не поможу.

Я дуже мало знаю. Я ж казала Михайлові: «Михайле, я не скажу багато, ви думаете». Бо тоді я там була малою.

Пит.: Ви все ж таки, це що, це цікаво бачити події очима дитини, це інакша така перспектива.

Від.: Ну, я ж кажу Вам, тільки просто, я вже була так. Вони переважно ходили в червоних штанах-галіфе, ці військовики. Вони не військовики, вони ж просто працівники. Я не знаю. Може то й НКВД ходило, обшук робили. Я не знаю, хто то ходив. То я вже було, тільки бачив, що в червоних штанях іде, то вже починаеш труситися, бо що то буде? Ну, але до нас так приходили, позабирали там, того вітчима одержу забрали деяку, брали все, що тільки можна було. В коморі було якесь там зерно, позабирали, повіддавали комусь другому. Але тільки, що мама ж сама була вже. Із жінки, знаєте, все таки менше спрощують. Що ж у неї? Мама та й я. Та й вже.

Пит.: Чи ходили отамани різні через місто?

Від.: О так, був Махно, був Зелений. Махновці в нас у дворі, бо хата в нас була коло церкви, й як тільки хто приходив, так думав, що ж це церква, а це піп живе, і приходять і зразу «попада, давайте попа». А мама: та в мене попа нема. Яка ж я попада, як у мене попа нема. Де ж, каже, я попада? Я ж, каже, коло церкви живу.

А піп у нас був у вулиці й там аж десь далеко жив. А хата в нас була ліпша, як у попа. Ото все бувало мама так помиється. То, каже: «Дайте ж попа, – де ж той піп є? Чого попа й мене хто не зведе?» Ну, то махновці в нас ночували цілу ніч, і в нас по сусідству жили жида. І вони дуже боялися тих махновців, бо казали, що вони ріжуть жидів. То вона мене все просила, вона мені всі казки в ночі переказала, які вона знала, щоб я не заснула. Казала, Льоля, не спи. Абрацер (?) на прізвище. Не спи, каже. Я буду тобі ще те і те розказувати. Але вони їх ніколи не зайняли й нас не зайняли. В них було, повний двір було підвод цих. Тепер Зелений був, ще якийсь другий.

Пит.: Здається, коло вас був такий Хрестовий.

Від.: Хрестовий був, і він тут уже, бачите, не виходить, бо то тоді видно, з якого це міста розказується. О, наступав Хрестовий на місто, і я знаю, що він так жив, що вони поповз їх там ішли. Я їх не бачила, тільки, що мені треба було гнати корову, а мама щось не будить мене. Я вже і прокинулася, думаю, ще полежу трошки, поки мама прийде. Коли вона входить і каже: «Чи ти, Льоля, спиш?»

Кажу: «Ні, не сплю. Що, – кажу, – пора вже корову гнати?»

– Ні, – каже, – не будеш гнати, бо чуть постріли, – каже, – щось неладно в місті.

Бо ми не знали. Він же нікому не об'являв, що буде йти. Що б він казав? То вони тоді, ну то стріляли, а поради втекли з міста. Не було їх. Вони перейшли, правда, міст. Ну, перейшли, щось побули в нас троха, а ті тоді почали стріляти вже з кулеметів, ну, а в цих не було кулеметів. Ото мені таке приходилося. Ішли люди не тільки, що з тим, що з рушницями, а йшли з вилами, з ціпами, в кого що було. То це вже було те, що бачили люди, як вони йшли. Я такого не бачила, не можу того сказати. Але це ж казали такі люди, що там ж їм тоді не було зиску ніякого, щоб сказати неправду чи що, бо це те, що всі б потім сходилися, і хто що бачив, то й це розказував. То це ми бачили. Були. Був значить і Хрестовий, був оце ж Зелений, був Махно. Ще по мойому якийсь був, тільки я не пам'ятаю. Махновці тільки перейшли. Вони в нас не стояли в місті. Перейшли й ніхто не казав, що махновці щось також зробили

велике там в городі. Ні. Може вони десь багато де і попотрошили, але там, в місті, то я того не знаю.

Пит.: А так, чи люди підтримували тих повстанців, чи ні?

Від.: Знаю, що Хрестового підтримували, бо це з тих околиць з Полтавщини. А за тих, за решту, я не знаю. Ну, але Махно, я думаю, ті, що йшли з ним, з Махном, ну, але то був анархіст. То він анархістом себе об'являв.

Пит.: А так, і Вам було страшно, що ті в Вас перебувають, чи не дуже?

Від.: *Я*, мені ні краплі страшно не було. Вони до мене обзивалися, я їм відповідала. Вони нічого, знаєте. Та ще в нас була на квартирі одна нашого знайомого зі села дівчина. Ми вчилися разом, і як молоденькі дівчата, вони до нас говорили, про політику нічого, тільки як один раз, то ми не були як найліпші. Нічого нам не казали, нічого. Я кажу правду. Те, що було. Ну, як я можу на їх сказати. Вони ні кричали на нас, ні били нас, ні сварили нас. Нічого. Про політику вони з нами взагалі, бачили, що дурні такі, що з нами говорити нема що. Що вони з нами будуть говорити?

Пит.: Мені це дуже цікаво.

Від.: Ну, бо то ж я кажу, як я тоді взагалі, яка же з мене політик в той час ще був? Ну, який? Так що я просто нікого не боялася, бо, це не тому, що я така хороBRA, а просто, що мені ніколи не приходилося бути так. Уже як я була замужем, то я знаю, як нас із помешкання вигонили. Прийшов один і щоб ми вийшли, бо рядом живе комуніст, і він хоче ввійти в це помешкання. Він там раніше жив. Це помешкання стало вільне. Нам це помешкання дали, як уже вирядили нас із нашої хати, то ми пішли жити до його брата в хату. Відтіля ми взяли і достали ордер на це помешкання. Кімната й кухня. Ну, він хоче тут вирентувати. То там уже я знаю. Той приходив і на мене кричав. І поки він на мене кричав, так я мовчала. Це вже в мене Галя була. А в Галі був коклюш, накашлюк (?). Бо я плутаю російські з тими. Це ж мені зауваження часто Михайло дає. Ну я кажу: «Якби ви вивчилися, то й ви говорили б», – бо я не знала української мови, знала, бо вдома говорили, але багато вже й тих слів прийшлося. Ну, то він сказав мені щось таке за мого покійного батька. Я вже тепер навіть не пам'ятаю, то я йому як відійшла, як ухватила його, то він високий такий, Голубцов був, то був кацап. Він тільки женився, як був тут, стояв його полк, так він женився на українці й жив. Я кажу: «Та ти мого батька підметка (?) стоїш. Ти ж, – кажу, – не стоїш його підметці».

Але його знала, ще він був хлопцем і я була дівчиною, і я з його двоюрідною сестрою ходила, і він туди до них приходив, брат за його сестрою трошки приударював і знав мене. Але ж він нічого мені не сказав за то знову, бо то був знайомий. Чого ж він мого батька? Ти до мене говори. Ти до мене прийшов, мене вигнав з помешкання, так ти кажи, що я погана. А що мого батька ти зачіпаєш, то ти ж, кажу, навіть не знаєш, який мій батько, бо він умер, мені двох років не було, а ти, кажу, два роки чи три тут живеш. Про що ти говориш?

Коли я розсерджуюся, то я дуже зла. Просто не то, що я зла, але я всі свої ті почуття покажу, бо я не буду так, щоб перед ним кланятися чи що. Чого йому кланятися, коли він приходив мене з хати вигонити. Нема чого! Ну то він мені ото так і зробив, що він вийшов з хати і пішов, а ми на квартирі осталися. А якби я мовчала, то він би мені так зробив би.

Пит.: Ото кажеться, що вдома в Вас говорили по-українському.

Від.: Ми по-українському всі говорили, й я по-українському говорити вмiла, тільки, що вже ж багато побутової мови вся українська лишилася. А вже що приходило нове в науці, тобто, чути такі вже літературні слова, читала ж я багато російських, то в мене дуже багато російських слів і на сьогоднішній день вони в мене є. То Михайло колись, каже, сидів і слухав, як ми з Аллою говорили, каже, мати за 15 хвилин сказала 15 російських слів.

– Ану, – каже, – кажіть які.

– Ви сказали «дрожжи», а не дріжджі.

– Е, – кажу, – не причіпляйтеся до одної літери. Не причіпляйтеся, – кажу.

Ви ж знаєте вже добре, який Михайло. То він, ото, він видряпав отам десь напих (?). Ану, скажіть мені, він сказав «статья», а я знала вже, що треба сказати, що стаття пишеться з двома «т». А по-російському «статья», м'який знак, я. А я говорю «стаття». Ну бачиш, бачиш – то моя Маруся то сказала. То я знаю, що стаття, тільки, звичайно, як в ході розмови, то просто забудеш і так же говориш, як воно і не треба.

Пит.: Чи було багато таких родин в місті, що говорили по-українському?

Від.: Та ми всі там говорили по-українському. Такі то наші знайомі, ніби родичі, всі говорили, я ж... ага, ще Вам хотіла сказати. Один раз нам дали ночувальників, бо нам дуже багато, багато раз давали ночувальників. В нас будинок великий. І проводять салдатів, які всі у нас мають переночувати. Ми вже привикли до того, значить, мамі з того всього будинка осталась маленька хатка така, отце о відтіля і отак до... отка (?) спальнечка маленька. У нас було стояло ліжко і ліжко ж, ну, таке ординарне. І от такий прохід. От такий був межі ліжком. Оце все. А тут поставили вже ми скриню, бо щось мусіли забрати. Ні шкафи, нічого, тільки скриню, щоб щось понакладать. Маленький такий диванчик, це впродовж і це ми тут були... Прислали нам один раз, якраз перед Водохрещами, я не знаю, чи восьми душ салдат, чи дев'ять. Ми не знаєм, хто вони такі, чи то українці чи то большевики. То так, що ті прийдуть другі. Що ми були не в курсі справи, про що можна сказати, і про що не можна сказати. Ну, мама моя була така, що завжди каже: а які вони не є, вони бідні діти, вони мобілізовані, їх заставляють іти.

А саме оце було Різдво, були в нас ковбаси, була шинка. Мама все це дала, вгостила їх. Ми здивувалися! Вони, сідаючи за стіл, перехрестилися.

Вийшла мама:

– Та й хто ж вони такі?

– Більшовики, – каже, – не хрестилися.

А вони подивилися. В нас був журнал «Основа»¹.

Вони кажуть: «Хто політикою займається?»

Тут я злякалася. Політикою займається. Та ніхто! У нас, кажу, немає нікого. Я та мама.

– А чиї ж оце книжки?

– Це, – кажу, – покійного батька. Батько вже повмер, коли мені ще двох років не було.

¹ Імовірно, йдеться про перший український суспільно-літературний часопис, який почали видавати 19 січня 1861 р. в Петербурзі. Саме на його сторінках уперше висвітлювалися проблеми української мови, видавалися твори українських класиків. Журнал проіснував усього два роки і був закритий царською владою.

Вони подивилися. Там ще були другі книжки. Були такі, що й по-українському були написані, але старинною такою ще мовою. А вони: «Батько був політичним діячем?»

Та де ж казати, що був. Ні, не був! Не був нічого, – я їм кажу. Вони подивилися. Як вони вже виходили, так вони сказали, що вони петлюрівці, і що вони прийшли на переговори. І вони їх нікуди не потаскали, а взяли, дали до нас у хату. І то вони в нас переночували. Ото я пару бачила, бо ми думали, що то більшовики. Бо саме більшовицька влада є, і вона такою була, а вони їх тільки взяли, й де вже вони їх діли, чи вони їх пустили, чи вони їх там що. Вони вже того потім нам не казали, бо того ж, може, і не могли сказати, але тільки сказали вже мамі, що, ми ж, каже, мамо, – так і сказав, – мамо, мамо, ми петлюрівці. Дякуємо вам, що ви нагадали, що це свято, і що ми таке свято побачили.

Так то так. А мама не знала навіть, хто вони такі, бо прийшли тільки, бачила, що хрестяться при їжі, то ми здивовані були. То вони вже виходячи, щоб ми не сказали, чи вони, може, їм також не казали, хто вони такі. То я, я далі їхньої долі вже не знаю, як їм було. Куди вони йшли, й чи їм було добре, чи їм було зле, не маю поняття.

Пит.: Так що в вас говорилося, наприклад, про Петлюру? Чи люди думали, що це добра людина таки?

Від.: Це вже як я була старша, як вже й Петлюри не було, то я чула, що одні говорили, що тоді добре було в нас. Ага, що я пам'ятаю. Що були в нас, так як оце тепер є листи до виборів, то в нас була така листа, як стало «учредительное собрание» якесь-то, то вони нам роздавали ті листки, що там написано чи так «А» то «Б» партія. Ну, але я тоді просто таки не додивлялася. І то не один лист був. То там, але тоді Петлюри, я не знаю, щоб тоді ще було ім'я Петлюри. Тільки я про це Вам просто не зумію сказати. А за Петлюру знаю, що в мене три брати в Петлюри служили. То в нас вже, звичайно, вже всі говорили за братів. Бо знаю, що й в дядька той портрет Шевченка висів і «Кобзар» був; так що всі про Україну звичайно що знали, і щоб так що за других, то я вже Вам не скажу.

Пит.: А як вперше встановилася советська влада, чи Ви думали, що це погано буде, чи як думали?

Від.: Ми думали, що скоро прийде все назад. Хто думав, що буде та радянська влада до краю! Но ніхто не думав. Я не знаю. Були такі бідні, які жили, горювали дуже вже такі, і вони були вроді за советами. Були. Бо то ж як потім же комуністи постановилися з чогось. Але я так близько з такими людьми не була, бо в нас рідня велика була, так як оце, як і в вас щось ви зійдетеся. То і в нас так само було багато народу, дітей багато, а потім вже їхні діти, і всі ми були такі діти дружні, що в нас там чужих гостей не треба було навіть. У нас були свої.

Пит.: Люди не вірили, що довго може існувати.

Від.: Все, все казали, що це так, це грошки, а потім все встановиться й буде так, як треба. Ну й за Петлюру то в нас, це ж, мабуть, при Петлюрі, що в нас була катедра в місті й приїжджали до нас із Полтави співати через тиждень. Одну неділю правилося по-церковнослов'янському, одну неділю по-українському. Так що тут, як хто каже: і де мені й де ви чули? Кажу, то ви не чули а я вже, кажу, чула.

І багато людей йшло. Соборна, казали, та катедра.

Йшли до собору послухати, як співається по-українському служба Божа. А по других церквах не було, бо ані нот не було, ні слів же ж нічого. Ті

вже, що знали, то вже було перекладено воно це ж з церковнослов'янського на українську мову, а в наших церквах то воно ще так не було. У нас було п'ять церков. Ну, а в катедрі так ото то туди ходили люди слухати, як співається по-українському. А багато було таких, що любили советів, а багато було таких, що не любили таки. Але зразу, то ще, може, й казали, але потім, як побачили, що казати тяжко, то мовчали.

Пит.: А так про білих, що думали? Про Денікіна?

Від.: Про білих? О, білі в нас також були в місті. Денікинці були. У мене вражіння, значить, те було тільки, що вони прийшли до нас і кажуть мамі, що чи не можна курку, у рибу ловити. Мама каже, ну, якщо вловите, то ловіть. Це він не довго думавши патином узяв і бах якусь курку по нозі вловив. А мама думає, хай попробує вловити. Та це я знаю. Значить, у нас вони також були. От що не було в нас на квартирі денікинців. Цього не було. Вони дуже коротко в нас були. Перейшли тільки. А бачить, бачила їх. Бачить, бачила. То були, ну до денікинців, то не була частина якась така, що йшла до денікинців. Були також такі. Ну, але від скільки я знаю священика нашого, сини були в Петлюри. Другого священика Тихонова також був у Петлюри, ну, але такий священик як у нас був Хробатий, то той був настоящий москаль. Тільки в того синів не було, то були дві доньки. Не знаю, чи вже, може, пішли до денікинців. До денікинців дуже мало. Дуже я ж про них якимось так, і вони ж і не довго в нас і були. Я не знаю, скільки вони були. Місяців, місяців п'ять, може.

Пит.: Чи можете сказати, ну як мали до діла з активістами чи представниками радянського уряду чи що, чи це, які це були люди? Свої? Чужі? Місцеві? Приїжджі?

Від.: Були й приїжджі, але були й місцеві. Були приїжджі, але були й місцеві. Я тепер то навіть не пам'ятаю прізвищ, але я знаю, що то були свої. А знов як мама ходила за хату просити, щоб дали їй хоч у хаті мешкати, в своїй хаті, бо дали зразу в аренду хату матері, ну то то вона як в аренду, то ще ми мали, а як зовсім забирали, то вже вона просила, щоб поки що дали їй помешкати, то там були, то були чужинці. Бо як вона розказувала, що ходила й прийшла, то вона розказувала ж по-російському. Повторяла те, що вони казали. А мама ще мала хронічний бронхіт і вона як нервується, то ще дужче закашлюється, й він і кричав на неї що: «Перестань кашляти! Перестань кашляти!»

То це були росіяни там. Але то було багато своїх. Так як, наприклад, кажуть, що і дзвони – в нас церква ж була коло нас – дзвони збирали, знімали, то було багато своїх. Я там уже не була. Я дивилася тільки з вікна, як знімали ті дзвони, але там були наші люди так само. Так як поліція приходила, то там, може, й ті служили. Я їх не знаю, не буду казати, але тільки було, в нас було таких багато, що по-російському говорили, що то були не наші люди. Було. НКВД також недалеко коло нас було. Був один жид.

Пит.: А в вас було багато їх?

Від.: О, в нас мало їх було. Вони займали строї (?) також. Вони всі, мов, училася; я багато коло тих жидівочок. І зо мною всі були гарні. Вони в нас іще Закон Божий учили. У нас священик був дуже добрий. Казав: «Отче наш» і вам можна вивчити.

Ну, і вони вчили.

Пит.: Чи були серед них і такі, що по-українському говорили?

Від.: Та от вони говорили в нас всі по-українському.

Пит.: А між собою так? Чи по-своєму?

Від.: Вони по-жидівському не говорили. Я думаю, що ті ще вміли. Це не так як тут уже, в Америці, то вони не вміють навіть. Я думаю, що вони знали, але вони ніколи поміж собою не говорили, навіть, щоб у класі, щоб там вийшли на перемінку, й щоб вони поміж собою по-жидівському. Ні! Ніколи, ніколи. Бачите, ті, що говорили по-українському, ті говорили по-українському, а ті, що говорили по-російському, ті говорили по-російському. По-російському дуже мало говорило. Бо то Переваль, то Гадяч.

А потім уже під час революції то поприїжджали такі великі «тузи», що називаються. Та Рапапорт, Єлена Рапапорт.

Пит.: О, це славна людина!

Від.: Так. То вона так говорила по-російському, що я не знаю, чи хто-небудь у нашій класі міг так потрафити говорити по-російському, як вона говорила. Ну, то, видно, багаті були. Вона з самого малечку по-російському говорила. Я певна, що вона не вміла говорити по-українському. То дуже вона говорила. Та друга Крайцер Фрідреха була німецького походження. Також така вишліфована. У нас таких не було нікого. Бо ми собі простенькі такі собі дівчатка, а то й вдягнуті гарно і вимова вже російська. Не може, то вже не можна було сказати, що вона жидівка була. То вже! А ті наші то ті по-нашому говорили. Клясна дама колись на одну кричала Жан Бурґен. Каже: «Ну пусть все говорят, но вы же Женя, вы же Жан Бурґен, какое вам дело к украинскому языку?»

Вона каже: «Я больше не буду, Екатерина Николаевна».

Тут тільки повернулася й з дівчатами вже по-українському говорить. Бо вона поміж українцями жила. Знаєте, вони ще не придавали тоді значення, чи вона тотальна росіянка була то, то якогось французького походження. Батько її був великим паном на цукровому заводі. То вже приїжджали до нас вони. Ми жили в Гадячі. Приїжджали до нас учитися тільки. О, пам'ятаю ще, бачите, що з царського часу осталося в мене. Це також до українців не стосується, але я тільки просто, як дух часу який був. Приїжджали Ляндсдорфа доньки. Вони не жили в Гадячі. Десь в Миколаєві. Вілла, чи як по-теперішньому у нас казали, дача, або може то просто так. Там вони займалися господарством. Тільки приїжджали на літо як коли, а зимою вони чомусь-то приїздили сюди здавати в цю гімназію, ці іспити. То я чула і бачила, як вони здавали. Стоїть така здорова дівчина, видно викохана, а відповідала по географії. І їй треба по географії указкою показати на мапі. А мапа німа. Не написано. Треба ж показати, де така річка, такі-то притоки, таке-то місто де стоїть. Воно позначено, але ж ти ж мусиш вивчити.

А вона нічого сенько! Учителька встає, бере ту указку і каже: «Ну, как по-вашему, это Волга?»

«Да».

«А вот здесь, а вот это Ока, а это то, а это то».

«Да, да» – і дала іспит!

А ми тоді дарма ж, що малі. Ми кажемо своїй класній дамі: а чого так, що нам не показують і не кажуть, щоб ми казали «да», а щоб ми самі знайшли й щоб ми знали де?

А вона каже: «Знаєте, дівочки, що я вам скажу. Вам нужно вучитися и нужно будет быть или учительницами, нужно зарабатывать себе на хлеб, а этой, её не нужно. Ни Ока, ни Волга. Если ей нужно на Волгу, так её повезут. Если ей нужно будет туда, так её отвезут».

Так вона нам чистокровно розказала – як найліпше. Також видно їй чуть було по вимові, що вона українка. Вона нам розказала. Що, каже, вам треба вчитися. Ми так зрозуміли, що прийшла дурна і сказала так і вже. Що це я вам за користь дала, посміємося та й все.

Пит.: Цікаві спогади. А як люди, як Ви й Ваші товаришки зустрічали факт, що завелася українська мова в школі?

Від.: Ми були раді. Ми були раді, бо це нам тоді вже було зовсім не треба було по-російському. Бо то так, тут говоримо поміж собою по-українському. Як пішов, або вчителька що-небудь запитала, то вже ж треба відповідати тільки по-російському було. Ну й з книжки по-російському вивчили, й ото ж бачите, класна дама навіть тій сказала, що чого ти так, каже. Так учителька друга й не зрозуміє, що ми їй говорим, як така що настояща. Там у нас було пару таких. Російську мову викладала одна вчителька, то правдива росіянка. І знову російську мову викладав учитель, і також настоящий росіянин. І то ж і його вимова інакша й вже й все. Ну, то ми його козлом звали. (Сміється.) Ну це таке я Вам скажу. Я ж кажу, що з мене великої користі нема.

Пит.: Ні, це дуже цікаво! Це твориться образ того життя, що було.

Від.: Ну так, що тільки, що, може, воно все, підсумується все й тоді щось з того витичка зробиться.

Пит.: Якась картина твориться.

Від.: Так! Так! Що там може бути.

Пит.: А як довго в вас існувала церква? Церкви взагалі?

Від.: Я вже не пам'ятаю, в якому році церкву закрили. Я в роках то дуже паскудна.

Пит.: В 30-му році?

Від.: В 30-му, може. Ну, я просто.

Пит.: Але ще яких 10 років після революції.

Від.: О, ще була, бо то це ж ми поженилися в 27-му році. То ми вінчалися в церкві. Це ще вінчалися. Так, але вже Галю хрестив священник. Ну, то я й помилилася. Але то остався один тільки священник, а тих поарештовували всіх. А це Галя родилася в 38-му році, в 39-му році. То вже не було священника. Ну, то так приблизно може. Я не знаю, чи під час голодівки були священники ще. Під час голодівки чи були ще священники?

Пит.: Вже не було!

Від.: Вже не було. Ну, то тоді так приблизно в 30-х, в 30-му, в 31-му.

Пит.: А Ви ходили до автокефальної? Чи була в Вас автокефальна?

Від.: У нас не було. То ж я Вам кажу. У катедрі через тиждень приїжджали, співали по-українському.

Пит.: А так, щоб стало?

Від.: Ні, не було в нас. Так як були священники, то так і осталися, й так все служилося по-церковнослов'янському. Крім катедрі, що приїжджав хор співати. Я вже не знаю, як там у них виходило, бо, може, зі своїм священиком, бо той Хоба (?), що був у церкві, то він цілком не той, бо то був росіянин.

Пит.: Чи Вам відомо, як це виглядало, коли церкву закривали? Чи Ви це бачили, чи чули?

Від.: Як дзвони знімали в нашій церкві, то я пам'ятаю. Правда, що люди плакали, але що стояли, нічого не могли, бо була поліція там же ж, не давали. То дзвони скинули, але ту церкву не зруйнували зразу. Зразу церква осталася. Потім її розібрали просто. Просто розібрали, не дивлячись на те, що це була старинна церква. Ще вона була дерев'яна і все, але розібрали.

Пит.: А як це Вам жилося при непові?

Від.: Ну, при непові трошки було легше, бо все можна було купити, і люди таки просто, і базари стали ліпші, стали вивозити й скотину продавати на базарі, свиней повивозли. Можна було купити й собі там щось. Потім знову все скоро в скорості закрилося.

Пит.: Чи Вашій матері дозволили торгівлю?

Від.: Вона не торгувала більше. Ні. Ні. Вона не просила їх. Так вона була старша. Вона не могла вже зовсім торгувати, не займалася. То щоб ту торгівлю відновити, то велика справа була, але тепер же позабирали все. Тож не її було.

Пит.: Чи так у Вашій родині, чи люди взагалі цікавилися політикою, тим що діялося в Харкові, чи в Москві?

Від.: Та люди, звичайно, цікавилися, тільки, що в нас мужчин не було в хаті. Бо як мужчина, то тоді як він цікавиться, то ти бачиш, тільки я та мама. Це вона все газету читала. Але бувало прочитає газету – кине й не хоче, не хоче й згадувати про неї. Бо це там же, що пишеться? До *garbage*-у.

Пит.: Чи пам'ятаєте хоч деякі назви тих журналів чи газет?

Від.: Гадості «Известия». (Сміється.)

Пит.: Але українські.

Від.: Я то просто не читала. Ну я тоді ще просто не цікавилася тим. Ну, скільки то вже мені було? Ну, то як вже стала революція, то була, старша була. Ну, що там за старша? Було 11 років. Все рівно ж я не могла нічого в 18-му році. Пройшло. Хіба я там що знала ще? Я ще тим не цікавилася цілком. Це ще як хлопець, то, може б, більше. Та, може би, й дівчина, якби я така мудра, як тепер.

Пит.: А чи це до Вас доходило, що діялося по селах? Чи знали Ви, що там розкуркулення відбувається?

Від.: О так! О так, це ми знали. Та ми знали, бо в мамі було багато знайомих. У торгівлі то знайомство було велике. Чули, що того розкуркулили. Потім, ага ще що, в нас, мимо нас вивозили одного на розкуркулення. Городського. Такого, що він там займався овочами. У нього овочі. Ціле літо було, що він привозив і він бідака такий робітник був! Сам працював, жінка працювала, діти працювали. Ну, але напевно ж таки мусив найняти якусь допомогу. То його взяли, зробили куркулем. Який з його куркуль був? Землі в нього не було. Садок він собі наймав. То ми бачили, як його родину везли. То всі сусіди виходили й кожний щось кидав йому туди на дорогу. А в нього не було куска хлібу зі собою взяти, як його вивозили. Оце я пам'ятаю. Це в нас у городі було. Це не то, що зі села, не треба, щоб хтось казав, а це я на власні очі бачила. Оце я так кажу. А це мені навіть випало з голови, й якби Ви не запитали, то я б якось то, не знаю так, так просто чоловіка вивезли з дітьми маленькими.

Пит.: А це чоловік з міста?

Від.: 3 міста. 3 міста. І він, я ж кажу, садівник просто. Просто такий був. Наймав землю, не своя земля. Землю наймав і продавав. Продавав там такі речі, як яблука, груші, а таке як помаранчі, то видно звідкілясь йому привозили, бо в нас помаранчі не родили. Але в нього то все було, на широку ногу, бо він кожний день на базарі був. Я вже не знаю, чи він зимою продавав. Я не пам'ятаю. Мабуть ні. Ні! То тільки літом. І бачите, з того жив, жила родина ціла. Це ж звичайний працівник, звичайнісенький працівник, який нічого з багатством не мав спільного. Абсолютно.

Пит.: То так як і більшість тих так званих куркулів. Це ті люди, які найтяжче працювали.

Від.: Ті, що найтяжче працювали, а потім ще були такі куркулі пореволюційні вже. Революція їм дала. Наприклад, була гарна родина така. Може там вісім душ дорослих, батько й мати, що здорові, ще дід і баба там є, і все живуть в купі. І їм кожному зробили наділ землі, й вони за ті роки робили, не наймали ніде нічого, їм пішло добре, земля була добра й вони розжилися. І вони собі вже підробили тих грошей, купили собі там волів, чи купили якісь ходи, в нас казали, та такий віз. Казали, ходи на залізних тих, не знаю, чи правда, я б сказала, та не знаю. Отже ж то возити й вже. І він вже став куркулем, і їх взяли і на Сибір послали. Самі дали землю, щоб вони робили. А були такі, що взяли ту землю, і воно було бідне й не вміло ту землю робити, а ще й ледяче було на додачу. І воно не було куркулем. То те. А той, хто робив, хто був працюючий, то мав. Так у нас один був. Він уже старший був. Діти робили вдома, й ні на чому було робити, а він скотину пас. Знаєте корови; то в літі він брав і корови пас. А потім їм дали оцей же наділ, як казали. Наділили, як називається. І тоді за цей наділ послали в Сибір. Ну й де тут логіка яка-небудь? Просто аби тільки, щоб щось знищити чи щоб таке, щоб зробити. Це ще тепер вже розумні голови там є, а тоді хто прийшов до влади? Саме шумовиння прийшло, та й більш нічого. Вони те, що робилося, може, там щось і казав, може, хтось, щось добре, то поки воно дійшло до низу, то воно ні до чого не було вже.

Пит.: А що в вас було чути про колективізацію? Чи що самі бачили?

Від.: За колективи – просто таки нічого! У нас колективи; ми ж у колективи не були.

Пит.: Але чи чули ж, як то виглядало?

Від.: Чули, що не хотіли йти, що брали корови, брали туди скотину, все це в колектив мусили зводити, реманент увесь, щоб звезти туди, і люди не хотіли. От, по-перше бачили, що з того нічого не буде. У нас один такий був знайомий селянин. Він багатий був. Він каже, я, каже, візьму колгосп, але тільки колгосп – та й буде колгосп, тільки щоб ми зібралися, ті, що вміємо робити, й ті, що в нас і реманент є й корови і все. Ми зведем до купи, і ми покажемо, що ми й в колгоспі зробимо. Але ж так не давали. В колгосп пішов той, що в нього нічого не було, й той давав, що в нього все ж було – все віддавали. То звичайно, що ті не хотіли туди віддавати, що й бачили, що й дійсно нічого вже не вийшло. Тут сама людська істота не приготована до того, щоб щось було б спільне. Кожний хоче собі окремо, щоб він заробив, і він бачив, чи він проробив, то вам на помилці вивчитися буде робити ліпше, і взагалі людська істота не хоче віддавати свого, а хоче для себе все забрати. І нема ніякого толку, і не буде його в тому колгоспі ніколи. Нізащо!

Бо то кожний хоче собі, щоб він був господарем того і розпорядився й все. А що робили з колгоспами потім? Накладали так ці «продразверстка», як вони кажуть, і на колгосп, що оставалося там крихта – платили людям за трудовень там скільки фунтів збіжжя, що в них то хліба не хватало до Різдва, а він робив цілий рік, бо він ніде ж не заробив інакше й не міг іти, і через те стали люди йти кудись же ж до-рабляти. Те, що й тепер робиться, те й тоді було. На базар було вино-сити «єдиноличника», як його називали, що він сам робив. То той як йому гірко присадибна ділянка була, а він такий бурячок виніс, і морк-ви виніс, і цибулі на базар. А колгоспи що? Віддали все, а самі осталися, то зерно поділили поміж собою, а на базар нема нічого. І ніхто не хотів у колгоспи, то сама біда тільки, в якого вже тратити не було чого. Тільки, що він вигравав у тому, що пішов, бо в нього ні корови, нічого. Але в нас мало таких людей було. В нас переважно були люди середньо зажиточні. Значить то, що багаті такі були, то були ще й багатші. А то ж я не знаю, я бачила, що селяни всі були такі вдягнуті, діти ж училися, і зо мною в гімназії вчилися, так що я ж бачила, що вони й повдягнуті були, тільки по-своєму, вдягнуті ліпше. Але вони ж були й приходи-ли, а потім вже нічого не можна було з колектива, так як дитину ви-вчити. Ну, тоді, правда, при радянській владі стала ж, ну, як безкоштов-на. То не платили нічого вже.

Пит.: Чи в цей час обставини життя в місті змінилися?

Від.: О напевно! Нам нічого було купити. То просто не було, не було чого купити. Не було чого купити. Я Вам скажу такий приклад: це вже як Ала була маленькою, то в мене були такі торбинки понашивані такої величини, четвертка сюди, трохи менше четвертки, і я з тими торбин-ками йду купувати. В оцю торбинку купила два шклянку пшона. Бо винесла жінка – на шклянку мірила пшоно. Так це добре, якхватило його, а в цей стакан цукру, щоб кашку присолодити, бо вона таки ж дитина не розуміє, що колективізація, і вона хоче солодкої каші. І оце таких торбинок накупуюєш там гороху, там квасолі. Це ж такий був ба-зар. І молока принесеш. І це тоді, як ті його вхватають, а якщо його ви-несе на базар вам, мало-то беруть. Я якраз брала молоко, то мені гле-чик такий опішнянський, що в нас роблять, такий український вима-льований, то розбили, бо я не могла туди добратися, а чоловік сильний був, стурнув мене, й я впала й глечик впав. То я ціла встала, а глечик розбився. І він набрав молока, я не набрала. Та ж ми тільки базаром жили. То, що пішли на базар і купили, то й з'їли. А як стали колгоспи, то на базар уже не виносилося так багато, як раніше виносилося. Потім були такі колгоспи, що в них було більше чого-небудь, так як ті таки вивозили. Ну, але я не знаю, в кого я фактично купувала, чи в колгосп-ниці, чи де. Та колгоспниця все рівно, та що в неї була присадибна ді-лянка. Присадибні, як мали трохи землі, то переважно виносили. А так то було нам тяжко, вже як була колективізація спочатку. Я не знаю; а коли це в нас було, що в нас одна цибулина коштувала карбованець. Це в 32-му, 33-му. Одна цибуля коштувала карбованця. Скільки можна було заробляти грошей, щоб таке то купувати? То тоді в нас було так дуже трудно з харчами. Боже! Таки ми могли пережити і не було, зна-чить, і ми так уже не голодували, як другі, бо було, що продавати. Не так продавати, як міняти. Міняли. То кожух мого батька, він вже не кожухом називався, а називався пальтом на вовні, критий зверху сукном, то віддали за три мішки картоплі. А у мішку скільки було?

Пудів два картоплі було. Так! Ну, то за три мішки картоплі віддали, і то були раді, що хтось був такий, що трапився, що взяв. Ну, бо з того то було. Галя, ця моя старша донька, каже: «Бабуню, зваріть мені одну картоплинку».

Це вже було, що на всіх треба ділити, а їй вже спеціально варилася картоплинка одна. То дуже тяжко було жити. Мої показання не для Гарвардського університету. Вам треба ліпше.

Пит.: Нащо? Це якраз це, що нам треба. Ви так не думайте. Це якраз це, що нам треба.

Від.: Ну, так. Може, щось, відсіля, а ще, може, ще хтось розкаже, воно до купи зійдеться, і буде добре.

Пит.: А коли почали приходити до вас до міста селяни голодні?

Від.: Оце ж якраз було в 33-му році, мабуть. В 32-му, 33-му, коли приходили голодні селяни. В 33-му. Я ніколи в історії не знала дат, так що я не можу сказати.

Пит.: Чи можете це трохи дещо описати, як ці селяни виглядали, що вони робили?

Від.: Ну, приходять бувало по двоє, другий раз по троє. Приходить мати з двома дітьми. Опухлі лиця і ноги, таке, і просять того куска хлібу. Поки було, що в нас, то ми давали, але вже як не було, то не було, що дати. І в місті мерли люди. Такі, що я знаю, що там жили таких двоє старших. Він, видно, десь колись служив, мав собі садибу велику, хата така була простенька, але двоє то також вони просили. Знаю, що приходив один до наших знайомих, ще як я була дівчиною, то батько тих приходив, просив – тому я давала. Бо всіх не нагодуєш. Де ж ми можемо для всіх взяти? Бувало, що посаджу його в кухні, там йому щось їсти дам і ще йому кусок хлібу дам і додому. А тих то я не знаю других. І другим давали тим, що могли. То той і за батька мого розказував, бо він знав батька. Вони служили колись разом, і такий він був інтелігентний чоловік. Але ж він остався, сина забрали, я не знаю, чи саме в армії син був, чи що. Невістка осталася. Що вона прогодує, чим вона прогодує його, як у неї хліб і все, нема чого їсти, вона з дітьми вдома. Ну, це такий, що приходив, що я знаю. Це міський, він же ж із міста сам. І ото тих двох. А то такі приходили все рівно зі сел. Зі сел – такі о. І вони ж навіть бідні не просили. Прийдуть, стануть, постоять – не дають – повертаються. Це так тільки легко сказати, як воно голодне прийшло, стало, ні звука не кажучи абсолютно. Воно знало, всі знали, чого воно прийшло. Поверталосся і йшло. То жахлива історія той голод. І кажуть, що і тепер поради кажуть, що тоді голоду не було. Я вже не знаю, як можна то казати? А що їхні люди? Там ще ж також пооставалися такі, що ще голод пам'ятають. Ще скільки їх осталосся таких, що не могли втікти відтіля з того пекла.

Пит.: І багато їх було тих селян?

Від.: Багато, багато людей. Мерли на вулицях. Просто лежали і так підбирали їх. Я не бачила. Ми чим вижили – торгсином. Повідкривали торгсини. Це ми персні свої повіддавали, сережки. В мене були там пару браслетів, пару колець було таких других. То каміння викидали, а золото важили й давали пшоно, давали там хліб печений. Що ще можна було? Там можна було все брати. Там можна було м'ясо брати, а ми того не брали, бо нам треба, щоб хватило кубик хлібу й було свого хоч трошки. То ми завдяки тому вижили. А так би не вижили, бо де його взяти що-небудь? Варили це, що це буряки ростуть, а це листя.

То я вперше в Америці побачила, що й тут купують то. Та то від жиру купують, бо й не знають уже, що їсти. А ми то кришили, то був такий борщ із тим листям. То багато того листа кришили. Не все ж був і хліб. Як виміняли щось, то було, а як кінчилося, що і закрили торговин, уже не було. Ну, то тоді вони вже закрили, коли вони дуже багато золота набрали. Були й гроші в матері золоті, й гроші пішли туди, й все не брали, не брали й не цікавилися тим, але на золото то вони брали.

Пит.: А як місцева влада ставилася до голодних? Міліція, таке?

Від.: Я не бачила, щоб їх у таких випадках; це б десь треба було б бути в місті, щоб бути саме, щоб бачити їх. Не можу сказати, бо не знаю. Просто так не знаю. Ну нічого не помагали. Що ж вони. Вони нічого не помагали тим голодним.

Пит.: А чи були якісь розпорядження від міліції, як мають ставитися до цих людей?

Від.: Я того не пам'ятаю. Я того не пам'ятаю. Того я Вам не скажу. То в великих містах, то їх просто прогнали, але це казали тільки. А приходили, то ніхто їх не гнав. Не бачила, я дуже багато не ходила, щоб бачила їх так по місті, то ні. Цього не знаю.

Пит.: Чи було таке, що люди з міста вмирали?

Від.: Ну, я Вам кажу, що цей приходив до мене, той вмер. Так, то з міста. Тепер тих двоє, що то такі, що я знаю їх, бо вони жилахати йти, вони жили, як проходити попри їх, то також казали, що вмерли. Але тоді на багатьох казали, що вмерли в місті. Мерли і по містах. Тільки, що в місті якось все-таки ото бачите, так щось я не пам'ятаю, щоб так уже дуже багато. Ну, але ми оце так другий раз станемо і поговоримо з ним удвох: «Де ділися ті люди, де ділися ті люди?»

Не знаємо. Певно, що то під голодівку померли. Тепер я знаю таку одну, що то вона ходила шити, то в неї чоловік також умер з голоду. Дитину, вона казала, що вона також підкинула в той будинок, що я робила там. Ну, а ми не знали, що то її дитина. Звідки? Хіба можна знати, яка в неї дитина там була? То вона потім вже пізніше мені призналася, що то її хлопчик був. Но він вижив. Він його відправив. Як уже діти робилися старшими до п'яти років, то їх відправляли в другі будинки. У нас тільки в місті було. Ой, Боже, Боже! Ну, так у кінці вже голоду, а потім продовжували тих же дітей збирати, то треба було їм раду давати. А тоді вже брали їх за тих. Ви вже покінчили?

Пит.: Ну я так буду питати: а де ж це Ви працювали під час голоду й після?

Від.: Був такий буддіт. Був створений фактично. Його не було раніше в місті. Бо була потреба. Бо були такі діти, яких матері покудали. Були такі випадки, що, наприклад, під копою находили дитину, якій був день, два. І таких там приносили, таких дітей маленьких. Були такі, що була потреба в тому, щоб створити такий будинок до п'яти років. Таких дітей приносили. А там чи йому було п'ять, чи йому було, може, п'ять з половиною, може, було й шість, та воно таке худеньке, то брали їх все рівно, бо не було куди їх діти. Потім вже як вони були старші, їх відправляли десь, я не знаю де, там, де були великі будинки в других містах, то туди відправляли тих дітей. А так то це було в місті, на Полтавщині так само, і цих дітей було в нас 35-ро душ таких. Якраз малих таких. Як були більшенькі, то відправляли їх, то було менше. Як коли було трохи більше як там, там вони вже не дотримувалися того, так що до сорока приблизно. Їх там годували, там годували їх досить гарно, обслуга була, була навіть кухарка, був і сторож там якийсь, там

і прачка була й були ці няньки, була доктор, яка кожний день приходила їх провідувати. І тим дітям було там добре, але тільки, що то біда була така, що без батьків були й все. Були потім уже такі діти, це вже було пізніше, це вже було тоді, як було багато арештів і арештовували комуністів. Я не знаю, чи це в 37-му приблизно. То чого на цих дітей? Тих дітей привозили. Значить, тих батьків поарештували, а діти осталися. Тих дітей брали й давали в будинки. Чому ми знали? Нам не казали того, що яких це дітей привозили. Привезли, й щоб ми їх тільки побачили, і кого ми побачили? Таких, як ми. Вони там працювали десь у якімусь у другому будинку, то там приткнули приблизно тих дітей на якийсь там час, а потім відвезли таки туди, де є такий будинок, що до п'яти років. Знаю тільки, що й один хлопчик був і доня, дівчинка була. Питана, знаєте, питана. Та що воно горя не бачило. Воно жило добре. І вона все, так все як казала, що то так, як приказувала та дитина. А хлопець один то він просто, як на нього нянька чогось накричала, або чогось йому не дала, або забавку в нього забрали ту, яку він відняв у другої дитини, то він приходив, оце ніби стоїть телефон: «Дежурный, – він ще так говорив, трошки гаркувати, – прийди і забехри эту женщину и посади её. Пусть она сидит. Арестуй её!»

Але же звідкіля він це? Від батька чув такі слова, і він це робив тут. Бачите? Відкіля ми то могли дознатися, хто він такий? Ну, але ж дитина не вивата. Те що воно бачило, то він каже: «Дежурный, пхрийди, ахрестуй эту женщину, она мне такое и такое сделала».

І то чи не дала йому, або що він хотів щось, або хотів когось набити, й йому не дали, й тоді він страшив і він показував свою владу.

Пит.: То єврейська вимова, чи що?

Від.: Ні, це просто як хтось не вміє вимовити. Тут є такий Бакум, що він так говорить. То в нас по-простоналюддю казали: гаркавить.

Що він як доходить «дежурный», йому треба сказати «дежурный», то він літеру «р» не вимовляв як «хр»; «діжурный» він каже, ото так. Чогось недохвачує в мові, в вимові. То ото він так казав, то нам то так «дежурный, пхрийди и забехри эту женщину, но пхрийди», знову «р» зустрічається літера, а він її не вимовляє.

Пит.: А ті діти, що в сиротинці були, то то з міста чи зі сіл?

Від.: О то були зі сіл, переважно з сіл. Це з міста це, що тільки й то відкіля ми би могли знати. Ми не могли знати, звідкіля вони. Це вже роки пройшли після того, так мені жінка сказала наша городська, що то її хлопчик, а тоді то і принесли. А ми й не знали, що то її. Звідки б могли ми знати? Ми не знали, що то її. То це тільки одне, що я знаю, а то переважно зі села.

Пит.: Чи можете ще щось розказати про цей сиротинець, значить, про часи голоду, так як раніше про одного Яшу говорили?

Від.: Так, це так як прислали хлопчика, то я навіть не пам'ятаю, чи це вже пройшов голод, бо він був довгенько в лікарні. А потім ті з лікарні вже, ну, що ж ту дитину треба... Поки воно було хвореньке, то воно там було, й вони до його привикли, й воно там привикло. І там приносив його один, такий без руки був, і такий був розсильний, працював молодий хлопець. То й і йому було шкода в нас оставляти, й той за ним плакав уже, бо він привик до тих дітей. То він їв траву. Шкуручна, що в нас називалася. Бо то всякі трави є, а то шкуручна спеціально. А в нас закритий. Він просто лягав на землю і ротом їв. Не руками, бо

в нього руки були в сторону, і він ротом пасся так точно, як скотина їсть. І це ж він був у лікарні. Він прийшов вже не худий до нас, і не голодний, і все рівно їв табак і в нас був, і годували його, і всі діти ніхто того не робив, а він робив. Чи він уже смак в тій траві находив? Бо він голодний не був. Йому давали подвійну порцію, щоб він поїв; думали, що, може, він апетит такий великий має. Ні! Він те поїсть, а цим закусить. Все рівно морозиво для нього було. І от плакали ми, дивлячися на нього, що воно так вже призвичаїлося, що в тому находило смак. Воно не голодне було. Потім дитину то ще згадувала вже, що ту дитину принесли і воно, воно потім якийсь було таке дивне оте дитинча. Воно пізніше вже, може, і виявилось потім, що воно молоко в матері смоктало й в мертвої вже матері, і ми не знали, скільки днів та мати вже вмерла. Бо й ті люди, що прийшли, бо ті ще другі люди, що бачили, то так просто села вимирали і не знали. Нікому ж було вже ховати, бо те слабе не підніметься, а те вмерло. То так само ту матір знайшли, може, через декілька днів, що вона вмерла, а дитина була ще жива. Бачите?

Пит.: А як ті діти після того виростили?

Від.: Ми ж про це вже нічого не знаєм. До п'яти років вони бували в нас, а потім йшли в старші такі сиротинці; в нас було таких п'ятеро домів. Там багато дітей було. Було по 300 дітей. А в великих містах то, може, й більше, бо в нас там недалеко від нас було, що вже казали 350. А були, що, може, там і побільше було. Там їх і вчили, й потім вони відтіля в школу ходили. Як ті, що добре вчилися, то вони в школу ходили. Я, наприклад, знаю одних знайомих і тепер, що він каже, що він був у сиротинці, а тепер він інженер. Він каже, що відтіля вийшов і вже став сам собі заробляти, а потім став учитися. Знаєте, в кого до чого були здібності. Але там були здібності в тому сиротинці, то йому давали можливість. Це ж було, а потім досягнуть, і діти вчилися.

Пит.: А цей хлопчик, що траву їв, то Яшою звався?

Від.: Яша, Яшко він називався.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ні, це таке що, таке що ще там знаю, то думаю, тут не відноситься. То вже особисто таке, що я там пережила і все. То голова в нас була така малограмотна жінка, а потім її таки змінили на партійну. Ну, я б не сказала, що була різниця велика в керуванні, що в тієї партійної, тільки, що та більше. По-перше, вона хотіла і мене і там ще одну, така була також зимою там працювала, щоб нас відправити з того, щоб ми там не працювали, і казала, що наше соціальне походження не таке. Але голівний лікар був жид, то він сказав: я, каже, не буду – і взяв якусь комсомолку одну. Ну, а вона кінчила школу, бо вони потім школу закінчали спеціально на те, вчилися заочно і вчилися, бо я мала, такий був у нас однорічний, так як курси були сестринські зразу, а потім нам сказали, що як ми будемо мати настоящу освіти, настоящу медсестру, так тоді ми дістанемо більше зарплати. То ми вчилися заочно. Потім поздавали в школі, звичайній медичній школі. Але це вже було перед війною. Це вже було аж перед самою війною, коли ми закінчали, бо то ж, мабуть, років два, якщо не більше вчилися. Бо це ж тільки вечорами. Наймали собі лікарів, лікарям платили, і вони нам викладали. Оце ж у нас були й там такі були, що в шпиталях робили, а не мали тієї освіти, щоб служити такими сестрами, то треба було якось освіти достати собі. Ну, але це вже обікдали нас. Ми мали дім перед міліцією, і другі

там були. То тоді, значить, що люди були голодні. Прийшли й обікрали. Забрали там і борошно, забрали масла може трохи, багато там масла не було, але це вже після. Крали коли вигідно. І тепер крадуть.

Пит.: Чи Ви мали які-небудь клопоти з поліцією? Чи бажаєте про це говорити?

Від.: Із поліцією ні, я не мала ніяких клопотів, а то тільки мала зі своїми завідуючими клопоти, бо мати була без права голосу. І було так, що давали картки. І йому не дали. Йому дали тільки 200 грам хлібу, й більш на нікого нічого. А це тоді коли хліб, те що, як ви там не достали, то ви його не достанете ніколи. А мені за те, що я працювала в тому будинку, то мені давали 500 грам хлібу й по 200 на моїх утриманців. А в нас була тільки одна тоді дитина, мала, і була моя мати, на яку я мала право взятъ. А він не мав права на мою матір. А моя мати – я мала право взяти. То моя голова мені сказала, що мой матері не помагається, бо вона без права голосу. То що 200 грам то також. 500, та два рази по 200, це вже 900. А він свій хліб з'їдав. Там йому давали тарілку супу й 200 грам хлібу. Це все, що він мав. Він же ж не міг нам нічого. А як він приходив, ще ж йому треба кусочок оставити на вечерю якийсь там. Ну, а я така, що то ж бачите того тільки (сміється); взяла за те що, і думаю ні, я таки піду в міськраду і скажу їм за це. Прийшла й кажу: «Чого ви мой матері хліба не дали?»

А той каже: я, каже, де ви, каже, я не дав?

Ну аякже, кажу, прийшла, кажу, голови і дає, кажу, всім, бо то картки давалися, а мой матері нема через те, що вона не має права голосу.

То був свій. І що ви думаєте? Він мені дав матері, бо таки був свій.

Пит.: Це вже після голоду чи під час?

Від.: Ні, це було під час, як були картки. Це тоді якраз, як був голод. То він робив трохи. Оце таке було, такий порядок був. Давали педперсоналу називали, чи тим учителям, і давали медичному персоналові по 500 грам і втриманцям по 200. А як ви так десь працювали, як оце була там майстерня там, різні ж були, то скільки то доставав той, хто працював 200 грам, більш ніхто з родини не доставав. То ми також дуже-дуже переживали це, то ж також треба було все, що дещо в кого в людей хватало, то неслося на базар, бо ви за гроші нічого не купили, тільки проміняли, якщо ви знайшли такого, що хотів те, що ви хочете продати. Тоді як ішла, то я вже не йшла, а я летіла, щоб показати їй ту книжку, і так само прийшла до мами і дзвоню, у нас дзвінок такий був, також що такий-то стародавній. І мама йде, а я кажу: «Мамо, дали».

Вона каже: «Я вже чую, як ти дзвониш. Я знаю, що дали».

То це такі були штуки з тими, із моєю директорією. А директорія була так що голівна. У моєї мами брат – може й зараз він ще живий, і дві сестри були в мене – от батько вдівцем женився на мамі – то його діти були, так вона в моєї вже сестри була – служила в них, прислужанка. Уявіть собі, як мені було з нею гарно жити тоді, як я була. Але це не вона зробила. Вона мені ще більше творила. Ну але тільки я така, що я все не давалася. Все до ті, як виражали з квартири, я пішла в управу й він мені каже: «Аха, а как ваша фамилия?» Я сказала.

«О, я знаю родителів вашого мужа».

Це був не гадячанин, це було видно якийсь приїжджий.

«І знаю, и брат у тебя».

Ну, те що знаєте, кажу, то скажете, щоб з помешкання виходила?

«Я еще ничего не сказал». Добре, кажу, ото подивіться. Висить от портрет Ворошилова.

«Вот, – каже, – чёртова баба, братъ её?»

І таки дав мені папірців на те, що я маю право жити в тій хаті, де я жила на помешканні. Ясно, а що йому казати, ну, скажіть мені. Він мені розказував, що він знає, а я знаю, що вони торопці, що вони також без права голосу й, що мені там говорити дуже, мені ж нема, що говорити. Оце я тоді кажу, що Ворошилов мій дядя, добре – тоді дайте, а тільки те, що він мені не дядя, я вам зразу скажу. І дав! Знаєте, жінці взагалі легше піти особливо, коли не треба не сваритися. Бо то сваркою нічого не візьмеш. Нічого! А так «придуритися колядником» добре ще. І то мені експромптом приходить швидко. Ворошилов не мій дядько.

Пит.: Ну так щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: О, та де вони цінні?

Інтерв'ю ЛН28

Анонімний оповідач, народився 26 жовтня 1917 р. у Попільнянському районі Житомирської області в «українській свідомій родині», один із шести дітей заможного селянина. Сім'я мала 33 десятини землі до революції. Старший брат і дядько оповідача служили в українській армії за Петлюри, і за це обох 1928 р. заарештували й вислали на Колиму. У 1920-ті рр. у селі керували місцеві люди, активістів із місцевої бідноти і середняків було вісім чи дев'ять. Оповідач розповідає про комуні, засновані американськими і канадськими фермерами-комуністами у 1920-ті рр. і пізніше розформовані, а також про збройний опір радянській владі в середині 20-х. Життя за непу було «не дуже добре», бо справи батька йшли погано через дореволюційні борги й експропріацію. Оповідача виключили з сільської школи після четвертого класу як сина куркуля, батька позбавили прав у 1927 р. Сільська церква 1924 р. перейшла до української автокефалії. Сусіднє село, яке було «більш свідоме», перейшло в автокефалію 1921 р. З десятком жителів села брали участь у закритті церкви приблизно в той самий час, коли йшло розкуркулення. У 1929 р. лише 15 людей вступило до колгоспу. У 1929 р. оповідач утік до Києва, а його батько – до Керчі, а тоді до Харкова, щоб уникнути арешту. У Києві на початку 1930-х рр. більшість робітників і їхніх дітей говорила російською, хоча оповідач навчався в українській семирічці. Він познайомився з сім'ями партійної еліти, деякі були «свідомими українцями».

Починаючи із зими 1932 р., голодні селяни приходили до Києва, шукаючи їжі. Багато людей помирали в місті, а їхні тіла регулярно забирали сміттарі. Оповідач описує умови життя цих людей. На київських базарах продавали ковбасу з людського м'яса, час від часу були облави на продавців. Пізніше, під час німецької окупації, оповідач об'їздив понад десяток сіл у своєму рідному районі й говорив із місцевою владою про те, скільки людей померло від голоду. Їх кількість у різних селах майже не відрізнялася: від 16,5 до 18 %. [...] «Але на всій місцевості то не був такий великий голод як, наприклад, на Уманщині». У 1933 р. фунт картоплі коштував 70 рублів, а вчитель заробляв 350 рублів на місяць. Загравання Павла Постишева з народом не було марним, він «...дуже був популярний серед населення взагалі...» Оповідач стверджує, що Київ був закритий для селян, інакше місто заповнили б голодні селяни.

У 1935 р. він був у будинку відпочинку в Монастирищі й відвідав найближчі села, які майже вимерли від голоду. Люди, які повернулися з Сибіру, розповідали про спеціальні концтабори для людоїдів. Загалом оповідач дає живу картину життя і роботи в Києві у 1930-ті рр. Він описує міжетнічні стосунки і розповідає, що його цькували як сина репресованого, згадує про участь у діяльності ОУН під час Другої світової війни.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Від.: В 17-му році, 26 жовтня.

Пит.: В якій місцевості Ви народилися?

Від.: Це уже за советів була Житомирська область.

Пит.: Житомирська область? А район?

Від.: Попільнянський.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Вони були селяни.

Пит.: Чи можна Вас спитати, скільки землі було в Вашої родини?

Від.: А коли? До війни, чи до революції, чи після?

Пит.: До революції й після.

Від.: Перед революцією, мій батько в селі своєму мав 33 десятин землі, й ще була дідом куплена земля в іншому селі, але вона не була виплачена, ще і я не пам'ятаю, скільки належалось батькові тій землі. За радянської влади наша родина отримувала дев'ять гектарів.

Пит.: А так, в 20-х роках скільки вас було в родині?

Від.: В 20-х роках? Зараз треба порахувати.

Пит.: Але, так в одній хаті?

Від.: В одній хаті, батько і мачуха, брат Іван, брат Олександр, четверо, Галина п'ять, Тося шість, і я сьомий, нас було семеро. І Павло, восьмеро. І Павло, ще я пропустив. Було вісім осіб.

Пит.: А так, чи Ваш батько чи старші родичі що-небудь говорили, як жилося при цареві?

Від.: Ну, говорили, безумовно, але мені то мало потрібно було, бо я сам багато читав, я дещо знав вже сам. Я знаю, що родина дуже тяжко працювала, і я пам'ятаю, коли я вернувся з полону, вже приїхав в село, бо мій батько раніше, на своєму тільки осталася хата, то було таке крісло, це *carpenter* (тесля. – *Ред.*) сільський зробив крісло, бо я його пам'ятаю ще малим, то воно в третій кімнаті, в бабиній кімнаті стояло. Ну, й мені батько сказав: «Пам'ятаєш це крісло?»

Я кажу: «Так».

То каже: «У гарячу пору твій дід на ньому спав, бо йому не було часу лягати в ліжку, роздягатися».

Пит.: Так працювали?

Від.: Так.

Пит.: А так загально, чи Ваша родина позитивно висловлювалася про старий режим, чи негативно?

Від.: Безумовно, позитивно. Так.

Пит.: А чи в Вас щось оповідали про революцію, громадянську війну?

Від.: Ну так, безумовно. Е, бо мій старший брат був у українській армії, дядько, він кінчив Київський університет під час війни, в 15-му році, й його забрали на західній фронт. Послали на курси трьохмісячні, прапорщиком чи що там, випустили, і він був на західньому фронті. Ну, а під час вже революції, він був активний, офіцером в українській армії. І брат був, а батько не був.

Пит.: Але брат і дядько?

Від.: Так.

Пит.: Чи пам'ятаєте якісь цікавіші епізоди, що вони розказували, чи, може, було?

Від.: Брат, якраз коли було повстання коло Білої Церкви, повстання проти гетьмана, то брат мій старший працював на пошті, й якраз він відозви, там друкували, от це. Пізніше, в цей час, період, мій дядько, бо перед повстанням він був у Києві, але, знав, що він мусив остатися в Києві, то він приїхав у село, бо це недалеко було, взяти продукти, бо невідомо було, як у Києві буде. Але повстання виникло раніше, на один день, і він прийшов на станцію і його заарештували січові стрільці, як офіцера з рядів Скоропадського. Хтось доніс то, але виявилось, що то

неправда й його звільнили, і пізніше він був комендантом цієї самої станції Попільної.

Пит.: А ще щось такого говорили? Цікавого?

Від.: Ну, говорили, це багато. От, але я вже, я тоді ще був малий, і знаєте, старші дуже боялися багато розказувати дітям, щоб діти десь не проговорилися і не, на себе не накликають біду. Між іншим, цього брата й дядька в 28-му році арештували. Братові дали 10 років, але зразу перший раз арештували в Житомирі, відпустили. На другий раз повідомили дядька, що його мають арештувати. Він утік в Середню Азію. А брат, він працював у Сквирі, і його заарештували. Він не знав, на скільки років його засудять, аж пізніше, вже в 36-му році, коли його звільнили, він був на Колимі, от від 28-го до 36-го років, він на Колимі був, то його засудили на 10 років. Але його раніше звільнили тому, що він був на, ціх, ну в тяжких кліматичних умовах, то йому зараховувалося кілька років.

Пит.: Його заарештували за те, що він був в українській армії?

Від.: В українській армії, і він виступив на загальних зборах і сказав, що позика, то перше має бути добровільно. Хто хоче на місяць, а хто хоче на тиждень, а хто хоче на два місяці підписатися, не обов'язково на місяць, і йому ще пристосували, що агітація проти позики, ну, й петлюрівець. І то йому 10 років дали.

Пит.: Так, до революції, чи в Вашому домі були, чи українські книжки чи щось такого?

Від.: Ще до революції?

Пит.: Так, до революції.

Від.: Правда, газети не виписували. Мій батько, бо він не мав часу навіть її читати, а вже дід його, він був, в його дітей не було, він трохи мав можливості, то він українську газету виписував, бо то брат якраз мій старший в нього жив у Сквирі, бо він учився в двухкласном реальному училищі, то казав часом побачити українську газету, то ціла, або передня, або середня сторінка біла, то значить цензура не пропустила. Але ми належали до української свідомої родини.

Пит.: А скільки було таких родин у вас?

Від.: То переважно були в нашому селі, то були заможні, люди були багатші, мали освіту, то вони були національно свідомі. Решта, селян, вони просто не цікавилися тим питанням, і я не думаю і навіть в петлюрівській армії, то з нашого села так регулярно було тільки п'ять осіб. Бідніше село, там досить свідоме, було село. Там я знаю було, мабуть, 40 осіб в петлюрівській армії. А в нашому селі, хоч наше село було багатше, то п'ять, шість осіб було.

Пит.: А ті, скажім, що менш свідомі, чи вони все ж таки відчували якусь різницю між собою і росіянами?

Від.: О, безумовно. В нас, перш за все, ніколи не казали росіянин, а казали кацап. А ще в дитинстві пам'ятаю, це, можливо, в 26-му чи 25-му році, росіяни там з Вологди, вони приїжджали ще на Україну на заробітки. Ну, вони були добрі *carpenter*-и, будували людям хати і за це збіжжя, зарплати отримали, ну, то одного разу вони там десь побудували хату в нашому селі, йдуть, а в нас качки ходили, там три чи чотири на повір'ї, ну й до моєї мачухи кажуть: «Тётка, продай утку», – ну, а та поняття не мала, що таке «утка», ну й нарешті питає, що ви хочете?

«Хотим покупить утку».

Ну, а я тоді кажу: «Мамо, вони хочуть купити качку».

Ну, вона їм, безумовно, відмовила, але то їх в нас інакше не називали як кацап. Навіть один із Західньої України остався в нас, то його не рахували українцем, рахували австріяком. Був українець, але взагалі він полонений був, не вернувся на Західню Україну, то його австріяком рахували.

Пит.: А так, коли Ви навчилися по-російському?

Від.: Е, коли?

Пит.: Вже в школі?

Від.: Читати я ще в дитинстві, хоч в нас у четвертий клас не вчили російської мови в селі, але деякі книжки мені брат привозив. Дитячі казки, все, бо можливо тому, що він привозив, в українській мові їх не було, то він мені привозив, то я вже читав казки, ще будучи в селі. А безумовно, як я приїхав в Київ, то може за дві за три неділі я став говорити, як всі говорять кияни. Значить, на лекції, як я був у українській школі, ми слухали, відповідали по-українському, а на перерві ми говорили російською мовою. Безумовно, не чистою російською мовою такою.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як у вас у селі було, ті, що брали участь, скажім, в партії чи в уряді, чи це були місцеві, чи приїжджі?

Від.: В той час були місцеві.

Пит.: Місцеві?

Від.: Місцеві.

Пит.: Це в 20-х роках?

Від.: Це було в 27-му, ну, пам'ять вже, це було в 29-му, 28-м році, були все місцеві. Я не знаю далі, в районі, але в селі були всі місцеві.

Пит.: Якими вони були за соціальним походженням?

Від.: За соціальним походженням були такі деякі середні, не дуже бідні, середньої верстви. Я знаю там Юрко Чумак, він був член партії, і голова сільради, то він був такий, не можна сказати, що він, може, до революції його батьки мали там сім гектарів, чи він, бо він вже старший, може, там сім чи вісім гектарів землі й перед тим навіть Драгун був головою сільради. Такий п'яничка був, але також не дуже такий бідний був. Правда, голова комнезаму мав його, а нашу хату всилили, то той був дійсно бідний. Одна в нього хатина була і більше нічого.

Пит.: А чи комнезами були дуже активними у вас?

Від.: Так, то пару там осіб було, і вони були дуже активні.

Пит.: Чи можна, так сказати приблизно, скільки було таких активістів у вас? Яка частина це була села?

Від.: О, я думаю, що на село було вісім, десять осіб, не більше.

Пит.: А це яка частина?

Від.: О, це село мало 1300 осіб.

Пит.: Дуже мала частина.

Від.: Так.

Пит.: А так, як встановилася советська влада, як Ви, значить, ще зовсім малі були, чи думали, що то щось з того добре буде, чи ні? Так як трохи підросли?

Від.: Ні, та я вам такий приклад скажу. На Україні було дві комуні. Це такі показові. Одна була в Сокольчі¹. Це колись такий Терещенко, поміщик величезний, то його був маєток. От, а друга комуна в Ружині². Ну,

¹ Соکیلча – село, центр сільради Попільнянського району Житомирської області.

² Ружин – смт, центр Ружинського району Житомирської області.

в Ружині я не був, але нас, як на екскурсію повезли в Сокольчі. Ну, мені, безумовно, то було чудово, як в парку. Будинки, ну, ці, шведські шаги були для дітей, ну все. Ну, я приїхав додому, як дитина й кажу: «Тату, чому ти не йдеш в комуну?»

Бо мені, безумовно, сподобалося. Нас там добрим обідом угостили, все, то була пропаганда. А батько каже, він мені не сказав, що він не хоче, але, каже, в нас ще комуні немає, каже, колись то вступимо.

В той час я не розбирався, що таке. Пізніше, правда, то вже в 27-му році, перед війною, мій батько купив снопов'язал, косиків в'яже снопи. Але, вже за советів, мій батько її не вживав, бо землі було мало.

В 27-му році приїхав голова комуні з Сокольчі купити цю снопов'язал. Він якийсь дуже далекий наш родич, може в четвертому чи п'ятому поколінні. Ну, і батько його питає: «Як же ти господарюєш?»

Ну, каже, слухай, працюю як дурний, каже, до схід сонця встаю, поки я комунарів вижену на працю, то вони виходять в 20 годин на працю літом, бо, каже, зайдю в кімнату то розбуджу, а ті сплять далі.

Дуже тяжко працював у цих комунарів. Ну й так тоді батько з дядьком там говорили, й кажуть, що в Сокольчах, Волчнях, бо цю землю, що комуна мала, вони б її ніколи не обробили, значить, тих три села то робили на комуну. Ну й безумовно, як приїжджали за кордону, то посилали, привозили в ті комуні, показували.

Їхали з Америки, з тракторами, з кіньми, вони все попривозили, то також була показова комуна. Я, правда, там не був.

Пит.: Це були що, українці?

Від.: Це були українці.

Пит.: Емігранти?

Від.: Емігранти, які вернулися в 20-х, в 22-му, 23-му, 24-му році до Радянського Союзу, приїхали з Америки. Попродавали свої фарми, з Канади й з США, і були комунари там.

Пит.: Вже їм нічого там не сталося? Як жили так?

Від.: Я не знаю, що з ними сталося пізніше. Я знаю тільки, що я вже в 43-му році, чи в 43-му році, я бачу ту комуну в Сокольчі, ну й безумовно, там була огорожа так, як може ви бачили Джансон і Джансон тут у Нью-Бронсвіку. Тієї огорожі не було, вже все зруйноване було. Ті будинки, то будинок двохповерховий камінний, він був розшарпаний, ті свинарники, конюшні, бо то все було цегляне, парк знищений був, овочевий сад, там щось 50 чи 60 гектарів було овочевого саду, теж все воно було знищене. І там вже з цієї комуні зробили колгосп. Комуни, комуни ліквідували. Я не знаю, в якому році.

Пит.: Чи в вас довго противилися советам? Значить, після революції? Чи були такі що, скажім, отамани якісь, чи повстанці?

Від.: Отамани, коло нас діяв Трейко, отаман Трейко¹. Він, що в нас була в Андрушках цукроварня, то він каже в 22-му році чи якомусь наскок зробив, це на цукровому заводі. Тепер, я забув прізвище це, Ходорків², 20 кілометрів від мене, там був отаман такий. Я знаю одного, й його не знаю, я його знаю лише брата, це Сквиря район, той був такий Шкарбаненко, він не мав великих, цього, загону, але він убив цього голову ЧК, в Білій Церкві, бо тоді ще не області зразу. Він там,

¹ Трейко Іван (1898–1945) – повстанський отаман, діяв на початку 1920-х рр. у районі м. Сквиря. Під час Другої світової війни – один з учасників Поліської січі, згодом увійшов в УПА, генерал-хорунжий УПА.

² Ходорків – село, центр сільради Попільнянського району Житомирської області.

і останній раз, кажеться в 24-му чи 25-му році, він прийшов із Західної України, він декілька раз приходив, а тоді його убили. Раніше його ранили й він прийшов, сам здався і йому, це то в той час, в Сквирі була лікарня, три корпуси такі, то звільнили цілий корпус. Шкарбаненка тримали там, але хірург зробив операцію, бо в нього треба було ногу відрізати, і він від зараження помер. То той же дістав три роки в'язниці.

Пит.: А що, більшовики хотіли його судити?

Від.: Е, його, вони хотіли довідатися від нього за підпілля. А так більше я не знаю, бо я ще тоді малий був.

Пит.: А це було вже в 25-му році?

Від.: Детально, чи в 24-му чи 25-му році.

Пит.: Все ж таки, до половини 20-х років існувало підпілля?

Від.: Їх було три; вони тоді прийшли в Сквиру. Один з Галичини. Один, син дядка із Сквири, і цей Шкарбаненко. Е, між іншим, мій брат разом з ним учився, й його тоді в школі, чи в дитинстві його, то його всі були в школі. А тоді він вже як виріс, і в громадянську війну, він був дуже відважний. Він атентати робив. Але деталі, я вже, його брат дістав 10 років, менший його, за те, що його брат був Шкарбаненко цей, в повстанцях.

Пит.: А такі, як Трейко чи Шкарбаненко, чи їх можна вважати самостійниками чи українцями, чи в них такої програми не було?

Від.: Взагалі, Ви знаєте, я оціх отаманів, тобто, як чую слово «отаман», то мене трошки по душі дере, бо все зло в нас це від отаманів, і від голівного й від усіх отаманів, бо кожний робить на свою руку. Я чув і також багато з літератури знаю за інших отаманів, і за Григорія, і за цього нашого стратега Махна. От, хоч я маю все таки за Махна жаль, що в нас мало літератури за нього. Взагалі нема, але він був дуже здібний.

Пит.: Безумовно.

Від.: Так.

Пит.: То багато про нього оповідають, ті, що про голод, то також про нього.

Від.: Я правда, одного чоловіка знав, він уже помер, який був у Махна.

Пит.: В Махна був? А Ви його в Америці знали?

Від.: В Америці. Я його в таборі знав і тут в Америці, він в Скрентоні жив.

Пит.: Що він такого про Махна казав?

Від.: Ну, я багато з ним не мав до діла, але я знав, і він сам казав, що він був у Махна, що знав чоловіка в Києві, який був у Зеленого; то я фільм дивився, «Трипільська трагедія», і якраз коли мій батько був старшим конюхом вже в Києві, от то там був конюх із Трипілля, який говорив, ну так довірочно, що він був у цього, Зеленого.

Пит.: Цікаво. А чи можна сказати, що народ підтримував цих отаманів?

Від.: Я думаю, що їх підтримував, бо якби народ не підтримував, люди не підтримували, то вони б не могли існувати.

Пит.: А так як на Вашу думку, чи так як це думали Ваші родичі чи батьки, то кого найбільше підтримували, значить, з українців? Чи то Петлюру, гетьмана, чи як?

Від.: Бачите, то можна по-різному говорити. От наприклад скажу, це ж з родини. Коли в Києві мав цей, скликали з'їзд хліборобів, отже, в нашій місцевості поїхав мій батько, фактично майже всі родичі там поїхали й з інших сіл, ну й між зїздом хліборобів вони в цирку були й один гетьман Скоропадський. Ну й вони вже вертаються додому, їхали

в потязі й почали між собою говорити. І всі ці дядьки між іншим говорили: «О, це вже добре, що гетьман є, то тепер буде тверда влада», – і друге. Тільки один дід Макар, який ту українську пресу читав, каже, що воно щось дуже погано виглядає, бо ніхто з українців не пішли в уряд. І воно так сталося. О, це можливо й тому дядька заарештували на Покелі (?), тому що, він правда не був, але його брат був, там його двоюрідний брат і дід, там дядько, чи двоюрідний брат були старші, бо він тоді був молодий, і він взагалі до гетьманців не належав, то це, то я думаю його тоді арештували на Покилі.

Пит.: А так, як Вам жилося при непові?

Від.: При непові нам жилося не дуже добре.

Пит.: Не добре?

Від.: Ні. Село жило при непові, я так думаю і говорили, що ліпше як за часів царату, але в нашій родині, то мій батько зробив дурницю. Він купив хату під час революції. І то за дуже дешево, за 8 тисяч рублів. То він позичив 4 тисячі – 4 тисячі мав своїх, а 4 тисячі позичив. Але ту хату забрали, безумовно, то був райком партії і районова управа в тому будинку. Він судився, але він мусив людям гроші віддати. Тому йому було дуже стужно. Правда, тільки використовував те, що він, його дід, бо дід був у Сквирі, а той дід був членом земської управи, і він діставав літературу ще за часів, до революції, і після революції журнали читав, отже мій батько тільки виходив з тим з того, що він сів те, що воно на *market*-і було дуже вигідно, от таке як соя, вона тільки входила, то на насіння; отже він добре її продавав, після один раз горох зелений, я не знаю, він є, як такий город був, 80 рублів пуд, то це його робив щось 8 чи 10 рублів пуд, то батько тільки такі сів, і тому він міг викрутитися. Тим більше, що треба було дітям помагати, які вчилися, бо стипендії не отримували, бо були, хоч ще тоді не викидали, це вже в 29-му, 30-му році, з інститутів і з шкіл. Я сам три роки ходив в четверту клясу, мене не приймали в п'яту, бо я син куркуля. То лише як я вже й Київ, знову таки приїхав в четверту клясу, закінчив там, то я вже пішов у п'яту. На селі, якби я остався, то мене б не пустили б далі вчитися.

Пит.: А яка школа була в вас?

Від.: Де, в селі? В селі було чотири кляси. В сусідному, це цукровий завод був, були Андрушки. От, ну перший рік я дуже рано пішов, мене послали в школу, але то треба було п'ятеро кілометрів ходити, то батько з своїм братом, бо він тоді вчителював в Андрушках, в семилітці викладав математику, то говорили, хай ще рік побуде, бо то треба було п'ятеро кілометрів зимою іти. Ну, а на другий рік я вже подав заяву. Мене, безумовно, не прийняли, і на третій рік теж не прийняли, тому що син куркуля.

Пит.: А чи в вас була церква, після революції?

Від.: Була.

Пит.: А як довго вона існувала?

Від.: Я думаю, до 29-го року.

Пит.: А чи це правила по-церковнослов'янському, чи по-українському?

Від.: До 24-го року правила по-слов'янському. А в 24-му році вона прийняла українську автокефальну церкву. А сусіднє село, Каменька ¹,

¹ Ідеться про село Кам'янка, центр сільради Попільнянського району Житомирської області.

то, кажеться, в 20-му чи 21-му зразу перейшла, бо то було більш сві-
доме село.

Пит.: Чи люди то хотіли?

Від.: Ну, то безумовно, якби люди не хотіли, то б не зробили б. В той час
можна було робити, куди люди хотіли, то переходили.

Пит.: А чи були в Вашому селі такі люди, що дуже були проти церкви чи
попів?

Від.: Ну, то людей було мало таких. То може з десятків, більше їх не було,
може і десять, то вони в душі не були, але тому, що вони активісти.
Але то розпорядження приходили з району чи з центру і мусили ви-
конувати.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, як у вас церкву закривали?

Від.: Ні, не пам'ятаю, я, можливо, виїхав. Я не пам'ятаю.

Пит.: Ну, вже перейдім до розкуркулення. Чи можете щось сказати про це?

Від.: Ну, то в нашому селі було три родини визначені на розкуркулення. Їх
перших виселили з будинків, де вони жили, і перевели в інші будинки,
бідні там, і через деякий час мусили висилати на Сибір. Отже, з нашо-
го села тільки одна родина, такі забрали на Сибір, а дві родини втікло,
не виїхали на Сибір. Пізніше, я не думаю, бо я вже не був в селі, але як
я вернувся, порозкуркулювали, а більше на Сибір не вивозили нікого
з нашого села. Там ще деяких, підкуркульників, як вони казали, від них
майно відібрали, але на Сибір не вислали.

Пит.: А яким способом люди спасалися?

Від.: То залежно було від ініціативи людини, знаєте, бо наприклад, мож-
ливо, що мій батько втік тому, що йому сини порадили. Ну, можливо,
так само дядько, але просто тому, що вони були більш розвинені, і во-
ни не чекали, поки їм хомут на голову надінуть, то вони повтікали.

Пит.: Так що Ви вже колективізації не бачили?

Від.: Колективізації? У нас вже колективізація починалася, але лише, тіль-
ки організувалася, в 29-му. То були може на перші родини, що тільки
15 осіб записалося в 29-му в колгосп. Але ще колгоспу такого не було,
тільки підготовка.

Пит.: Чи до вас приїжджали агітатори?

Від.: О, то майже щотижня.

Пит.: А Ви слухали?

Від.: Ні. Перш за все, що я був замалий, щоб мені ходити. Батько не мав
права голосу. Його ще в 27-му році лишили право голосу. От, так
само дядька там кажеться, і ще чотири чи п'ять родин, які не мали
права голосувати і в громадському житті не мали права участі прий-
мати.

Пит.: А вже до того часу арештували, здається, Вашого брата?

Від.: Мого брата в 28-му році вже заарештували, але його відпустили,
ну й батька тоді арештували, але два тижня чи три їх відпустили. А тоді
щось через півроку пізніше то брата заарештували і мали дядька заареш-
тувати, то дядько втік. І його арештували вже в 35-му році, в Серед-
ній Азії.

Пит.: А в вас ГПУ чи навіть міліція місцеві були?

Від.: На селі не було взагалі в той час міліції ніякої, тільки районна була.
І районне ГПУ було, і районна міліція була. Я не знаю, скільки там, на
той час, може, пару чоловік було в міліції, так само пару чоловік було
в ГПУ, але скільки, я їх не знав. От, я тільки бачив, як ГПУ приїжджало
до хати арештовувати дядька, бо він у нас жив. То перше в житті я бач-
ив ГПУ.

Пит.: Чи чули, чи в вас був якийсь спротив колективізації?

Від.: Я не знаю, бо я не був у селі, але я чув, що там були спротиви, ще як в селі я був. Бо в деяких селах раніше заводили колективізацію, там особливо жіночі бунти такі були, але я того не бачив, я тільки чув, що розказували люди, що там навіть декого вбивали, всіх активістів, от і переважно то були жінки. Але в нашому селі того не було.

Пит.: Ага. То Ви в 29-му році до Києва?

Від.: В кінці 29-го, так кажеться, в грудні місяці я в Київ приїхав.

Пит.: Ну, що можна сказати про Київ?

Від.: Про Київ?

Пит.: В той час?

Від.: Ну, в той час у Києві ще життя було більш нормально, ще продукти були й одяга була, все. Безумовно, тому що для мене було затяжко, особливо мені, тому що брат учився і працював. Він мусив мене утримувати, бо батько зовсім у іншому місці був, в Керчі. Виїхав зразу в Керч, потім переїхав до Харкова, бо багато людей приїхало зі сіл з наших місцевостей, а він був під чужим прізвищем, а то люди мали жінок вдома, то переписувалися з нами. То батько втік з Керчу до Харкова. І будував, працював на харківському тракторному заводі, це його будували тоді. Ну, а в Києві для мене в той час життя було трошки тяжкувато, порівнюючи з іншими людьми. Але, один тільки був період в мойому житті, це три місяці я жив, брат, брат жив у гуртожитку на Думській площі¹ в Києві, ну й мене не було де діти, то я – там чотири студенти жило – і мені розкладашку ставили, то в дитинстві в мене, так би сказати, не мій найліпший період дитинства. Бо я приходжу в школу, пороблю лекції, ну а тоді хтось, і студенти, з товаришів брат каже: «Він зробив лекцію?»

Каже: «Ну, іди, на тобі квиток в кіно студентське».

Ну, я тоді на Хрещатику, на Думській площі, там було п'ятеро кінотеатрів здається в той час, ну, то я йду часом, мені давали, пропускали, а часом ні, допомагали, студентський квиток, але який же я студент, ще дитина. Ну і я там, де я їв у школі, бо то сніданок, ну, а ті були видно студенти зі сіл, бо вони ще продукти мали, їм привозили, так що мене вгощали й салом, хлібом, а то голівні були харчі, безумовно. В той час хліб і сало. Але тоді пізніше вже було, був брак вже, і в самому дитинстві було скрутне життя, бо брат, вчителі дуже мало заробляли, а тим більше, що треба було іншим ще помагати, там двоюрідним, троюрідним пару, так що то був тяжкий період. 30-й, 31-й рік, 32-й, 33-й рік, ну, вже коли в 35-му році я вже пішов працювати, то вже мені було трохи ліпше.

Пит.: А кажете, що в Києві вже по-російському говорили?

Від.: О так. Тепер по-російському переважно на вулиці робітники й ці всі й їхні діти говорили по-російському. Сільськогосподарський інститут, зоотехнічний, там цукровий інститут, ці сільськогосподарські інститути, там виключно українська мова була. Вже індустріальний інститут, там ми вже чули російську мову, хоч у той час деякі лекції читалися й на українській мові, а деякі лекції читалися на російській мові. Бо, тому що ці, медичний інститут, навіть в університеті, багато було зі сіл, а вже індустріальні, технічні інститути, то більшість ішло із, цих, городських людей, і там мова була переважно російська, між собою

¹ Думська площа – таку назву в 1879–1919 рр. мав сучасний майдан Незалежності.

говорили, тому що я знаю, бо моя сестра працювала в сільськогосподарським, дуже багато знайомих, і я в 30-му році, в 32-му часом приходив до сестри, щоб там в лабораторії, вона мені підсмажить сою, щоб попоїсти, тому я знаю ці розмови.

Пит.: Що можете розказати про цю Вашу школу?

Від.: А, в Києві лекції в нас, я ж казав, то була українська школа. Лекції всі читалися на українській мові. Деякі вчителі були дуже добрі, то переважно які вчителі в гімназії, старші вчителі, в той час вже старші люди. Деякі вчителі були, оце, але в нас, я вже в п'ятому, шостому, в нас тільки один учитель був такий, що то він за советів на скороспішно випущений був, то з нього поганий, але як педагоги в той час були дуже добрі в нас в Києві. Я не знаю, як в селах, ну, але за антагонізм, так наприклад, я пам'ятаю, що один був син священика. Ну, його завжди дразнили: «Поп, поп, поп, поп» – і то, я якраз зайшов одного разу, бо я на одній парті сидів з цим Борисом, Касюком, а його батько був парт-орг газети «Комуніст» і щось, й часом, частенько до них заходив от, і просто щоб, мене запрошували туди, вони бачили, що я трохи голодний все, і безумовно і в свята любив заходити, бо міг поїсти, ну і якимось при розмові цей Борис, а Дзюба його прізвище було, говорить: то «поп», – і батько йому зауваження зробив, каже: «Щоб я в хаті більше цього не чув». Він каже: «То що його батько був “поп”, а він не є “поп”, щоб ти мені більше цього не казав».

Між іншим, ця родина розмовляла українською мовою. Друга родина теж Ягельська була, і він був працівник, але то була більш культурніша родина. От, і в їх була бібліотека гарна, і тоді вони мене це вперше, його батько, Бориса Ягельського, дав мені «Чорну раду» прочитати, Куліша. Це я дуже добре пам'ятаю. Ну, пізніше вже в школі було навчання. Вимоги дуже погані, то вже в 31-му, 32-му, 33-му році, я того по собі знаю, як я закінчив семилітку, ну то мені вже прийшлося в 36-му році, я хотів поступати в вечірній робфак, а тоді, як я в 33-м році семилітку, я міг дуже вільно поступити на другий або на третій навіть курс робфаку індустріального, то було чотири роки. А тоді коли вже як я потім у 36-му році пішов і взяв програму, ну то сказав, щоби мені дали другого курсу програму. О, як я взяв другого курсу, я побачив, що я нічого; но я тоді попросив, дайте мені програму першого курсу. Ну, першого курсу я побачив, що екзамену я ніколи не здам, хоч дещо знайоме було. Мені вже треба було іти на підготовчий курс. Вже зовсім вимоги змінилися по навчанню. Ну, це що за школу.

Пит.: А яке ж взагалі враження на Вас робили родини, такі як Касюки?

Від.: Переважно, ті, що я родини знав, на мене дуже гарне враження. Ягельські, і цей Касюк, хоч той був комуніст, але він був національно свідомий.

Пит.: А що з ним пізніше сталося?

Від.: Пізніше я, кажеться, зустрів цього Бориса Касюка, це, здається, було в 36-му році. Він був так погано одягнутий і все, а він ще був косий такий, і ми його «косир» називали, на одне око. Ну, ми зустрілися, ну, я запитав, як же батько, – все. А, каже, батька вже давно немає.

Кажу що таке, що сталося? Каже, в 34-м році його розстріляли.

А Ягельський, так і остався працювати. А Борис, правда, вже зразу пішов, матеріальне становище було ліпше, от і старша його сестра і все, вони пішли в інститут, зразу не в інститут, а в школу, тоді ще не було деся-

тиліток, тоді були тільки семилітки, от і про школи. То вони зразу поступили вчитися, ну це така інтелігентна робітника, що вона старалася своїм дітям освіту дати, бо деякі не дбали, а деякі й батьки так само із селян, так само із робітників було.

Пит.: Чи Ви тримали якісь контакти з рідним селом?

Від.: Ніякі.

Пит.: Ніякі?

Від.: Знаю, що за німців, коли я повернувся, то за мене в селі питали три рази характеристику. Ну, і два рази мені сказали, дали негативну характеристику, а один раз дали за мене таку, що і доброго нічого не сказали і поганого. Але два рази давали погану характеристику. Але контакту зі селом я ніякого, і наша родина не мала контакту зі селом.

Пит.: Вже ніхто там не лишився з вас?

Від.: З близьких родичів, там троюрідні були, але з близьких родичів в нас в селі не було, так що ми контакту за часів, то як втікали, з селом ми не мали контакту.

Пит.: Чи було відомо в школі, чи взагалі в Києві, про Ваше походження соціально, так сказати?

Від.: У школі, ні. Але на праці то було. То залежно в яку установу ви вступали працювати. Перш за все, що тоді, коли мене в армію призивали, я вже не пам'ятаю в якому році, я взагалі не хотів іти в радянську армію, ну й я думав, що я не піду, й коли я виповняв дані за себе, анкету виповняв, то я там написав всю правду. Це друге, це було б один раз. Другий раз, це було в 35-му році, це я перескочив, в 35-му році, ну, знаєте, як кожному в Советському Союзі, як ви десь працюєте, як там єсть комсомольська організація, ну, секретар комсомольської організації, як бачить, що більш-менш розвинена людина, він хоче, бо то його в райком визивали і все, щоб у комсомол вступити. Ну й до мене пристали, в комсомол. Я безумовно, ну що ж я скажу, що ні? Я погодився, і в мене була фальшива справка, то просто була печатка, то батько по ній паспорт отримав, то як чорнилом на чистий папір тупиться знов, і написали що, і коли мене вже первинна організація прийняла, а я тоді процював в південно-західній майстерні, майстерні південно-західньої залізниці, це було приладдя виробляли, і треба було вже в цей, як воно ж називається, де станція, комсомолу, оце первинна організація, це не був райком. Ну досить того, що я мусив піти, і там вже мене стали знову допитувати. Я кажу, але я дурницю зробив, що я сказав, що я в 29-му році в Київ, зі села. Ну й одна каже: «Треба перевірити».

То перший раз в село прислали й негативну, на моє щастя, якраз там і знайомі були, цей технічний керівник, то брат звернувся до нього і мене по скороченню статів, що я позбувся з того. Другий раз, коли военкомат, я в армію пішов, ну і тоді теж в село дали, питали характеристику, й то досить було процедура, коли я вже прийшов на комісію; все, приходжу до столу, а там сидів від партійної організації, і воєнному сидять, і один каже: «А що з цим куркулем розділяти».

Дали якусь команду, ну, я вже забув ту команду, ну, і повіз читати виклику. Я чекав, правда, мій брат, він ніколи в армії не служив, і не відслужили в радянській армії, але цей Павло, менший, він сьомого року народження, він ще живий є, тому що, так як тут, він мусив відробляти якийсь період у військовій частині, взагалі коли призивна комісія була,

то його визивали в военкомат і він там місяць чи що працював у военкоматі, як секретарем чи щось таке. Ну, то я зразу до нього подзвонив і кажу, що: «Слухай, що це за команда така?»

Він каже, що по-різному в военкоматах різні номери є, бо то по району. Каже, в мене знайомий там, в молотовським районі, і я до нього подзвоню – ну і на другий день, я знову до нього подзвонив і він мені каже, що це в Новосибірському ця школа, цих, саперів, значить, двух-річна. Це мене б послали в школу й вийшов би там, як погано учився молодшим лейтенантом, а якби вчився, то лейтенантом-сапером, значить, будувати мости й інше. І я думаю, що лише тому вони мене назначили, що я семилітку закінчив. Багато було взагалі напівписьменних, але я так до 41-го року чекав, чекав і мене й не викликали, й як уже в 41-му році війна почалася, то й я мусив, бо з окопю приїхав, то я мусив зголоситися, бо дезертира ростиляли б, ну я прийшов у воїнкомат, каже: «Чому до цього часу?»

Я кажу що, слухайте, я адреси не міняв, мене не викликали, значить, якісь документи поплаутали.

Можливо б, була гірша справа зі мною, але то вже війна й мене тоді в 133-й, для армії здібний тільки, що не обучений. І третій раз характеристику це з НКВД. Я поступав у відділ мілко-ваги¹, от тут я теж в Америці. Це яка контролює всі виміри й всі приладдя. Ну й, а то було в системі НКВД, так як шосейні дороги. Ну й мені потрібно було анкету виповнити. Я прийшов, це на Інститутську вулицю. Тоді був відділ кадрів НКВД на Інститутській вулиці, це була колишня жіноча гімназія, ну от в 12-й годині ночі мені сказали явитися туди. Я прийшов на контрольну будку, подзвонили, ну я тоді прийшов і мені дали анкету на 240 питань.

Пит.: 240?

Від.: Так. А я, мабуть до 3-ї години ночі я виповнив. Але я все правду написав. Бо це вже був 36-й рік, от то Сталінська конституція вийшла. Батько не відповідає за сина, а син за батька. І я написав все, що брат на Сибірі, бо ще брат в той час був ще на Колімі, хоч вже був вільнонаемець, і написав, каже, за двоюрідного дядька і хоч я ніколи з ним переписки не мав, тут в Америці був, і батько розкуркулений, все, потім того мені дали, я вже здав секретарці, думав все готове. Ні, каже, це свою автобіографію напишіть.

І, але в цій автобіографії потрібно було відповісти на питання. То майже ті самі питання були, але вони були помішані. Це було, щоб зловити вас, якщо ви щось неправду писали і забулися. Ну то я, кажеться в 5-й чи 6-й годині ранку вийшов, і я поступив, мене прийняли на працю. І я працював там до 37-го року. А в 37-му році, то вже ежовщина, не тільки мене, а нас, скільки, в нас було в голівному правлінні щось 65 осіб, то одну групу звільнили, другу групу звільнили, ну й один раз, я тоді в командировці був, то я приїжджав автобусом, рано приходжу до автобуса в понеділок їхати, коли з управління один теж. Я кажу: «Чого ти їдеш, нас там троє і тебе непотрібно».

Він каже, вийдем, каже, 10 осіб, каже, цієї ночі, Далинського, – це був тоді цей уповноважений то енкаведист був, а голівний інженер каже: нарком Далинського, а тоді його нарком потім... – я вже забув. Бо то кожних два тижня нарком, НКВД, був, несподівано все поставлять, арештують. Каже, визвав Далинського і 10 осіб знайшли з праці, і в том числі

¹ Імовірно, йдеться про відділ «мер и весов» (рос.).

і ти. Ну, я тоді управління, поїхав, правда в командировку звернувся, прийшов в управління, мені вже гроші виплатили, а справку за звільнення треба було йти в НКВД, це вже був дім совнаркому, один з поверхових. Ну й там голова відділу кадрів був майор Павлов такий. Нас 10 мужчин туди пішло, ну й одна жидівка була з нами теж, Ада Борисовна, от то її батько був у домвладі, будинки мав у Києві, теж звільнили з праці. Ну, то я там щось був сьомий в черзі, до нього, а там Ада була четверта. Правда, ті заходили, то нічого чути не було, бо двері були шкірою оббиті, так що, але як ця жидівка зайшла, то ми чули вже крик. Вона там кричала, ну коли вона вискочила, то ми питаємо: «А дочко, що таке?»

Вона така дуже, була гарна й чоловік її був росіянин, а вона жидівка, але вона була така, в нас казали «блатнячка», була, вживала нецензурні слова, каже, раз так, ну й пішла. Ну, я тоді коли зайшов, от мені дають справку, що робив з такого-то таке, в відділі мирісов (?) з ким я працював, які праці виконував, я був в господарці, там не написано, за що звільнений, теж не написано. Я до цього майора Павлова кажу, слухайте, кажу, перш за все я хочу знати, за що мене звільняють з роботи?

А він каже: «Ви не знаєте?»

Кажу: «Ні, не знаю».

Кажу: «Ваш батько куркуль, брат на Сибірі».

Ну я кажу: «То що з того?» Кажу: «Я операюся на радянську конституцію». Кажу: «Я маю такі права, як кожний громадянин», – кажу.

Ну, безумовно, я тут як в Радянському Союзі, почав говорити, що я родився в революцію і мене радянська влада, маю такі самі права, як і кожний, Сталін. О ні, каже, що, слухай, ти будеш говорити десь інакше. Тут нема чого.

Кажу: «Ти можеш працювати не в системі НКВД, не в військових організаціях».

А я кажу: «Та хто мене з такою справою візьме на роботу?»

Кажу: «Як тебе не візьмуть з справою, десь ти підеш на завод чи що працювати, і тебе не приймуть через цю справку, то зголосишся до мене. Тебе заберуть туди».

Ну, і я йому подякував. Мені не потрібна його владодопомога, в мене зв'язки були, я влаштувався зразу на працю.

Пит.: А так, чи була небезпека доносу такого, чи там з Вашого села, чи з околиці не було багато людей? Бо так то кажуть, ті, що на Донбасі були, то там скрізь земляки, то можуть.

Від.: А, бачите, ми, тільки з нашого села і навіть як ми з цим дядьком, вірніше, як я з своїм дядьком в Середній Азії не переписувався. Мої брати, вони переписувалися. Але вони переписувалися з, не персонально, а через другого, такого Шевчука з нашого села. Це одна родина, одна тільки родина з села була, що ми з нею контакт мали. А так, з селами, ні з ким зв'язків не мали. А доносів в Києві, то безумовно, що були. Наприклад, як я був молодим, 20, 22 роки, товариші були, були й жиди, й литовці, й це, то з деякими ми відверто говорили, а наприклад, мій близький приятель був, такий Карпо Яценко, то при ньому ми абсолютно нічого не говорили. Ми чомусь інстинктно його боялися. І хоч він наш приятель був, але ми не довіряли. А наприклад, Толя Дорфман, жид був, і я з ним відверто говорив, переважно так не дуже критикував, але він так, як жиди всі, значить, він найбільше антисоветських анекдотів розказував все. Він при, між іншим, він знав мое соціальне походження і я його якийсь не боявся. І так само Ігоря Романовського і других таких приятелів, а от Карпо Яценко, це приятель, ми його всі

боялися. Як товариш він був добрий, але ми йому не довір'яли, боялися, що він може зробити донос.

Пит.: Чи Ви в 30-х роках цікавилися, так, політикою? Що діється в Харкові, чи, ну вже як столицю перенесли, в Києві? Чи в Москві?

Від.: Ну, ще столиця була в Харкові тоді. Ну, цікавився, радіо слухав, ці голосники, бо ще тоді де рідко хто мав радіо, ну за процес СБУ, ну але, переважно дуже багато мої брати знали цих людей, які, наприклад Дурдуківський¹, мій брат був знайомий з ним, оцей. Там других яких знали. Я персонально тих людей не знав. Мене цікавило те, але щоб якісь виводи з того зробити, я ще в той час не міг.

Пит.: Але що процес СБУ, то пам'ятаєте?

Від.: Так.

Пит.: Ну, наприклад, що Ви чи Ваші брати думали про таких, як нарком освіти Скрипника?

Від.: Про Скрипника, яюсь, можливо, тому, що я ще тоді був замолодий, от за Любченка я більш так знаю, а за Скрипника ну так, в студентських як ще гуртожитках жив (ми, мабуть, заїдемо тепер у хату, бо), от за Любченка, тому що могого брата дружина була вчителькою в 45-й школі, от і як Любченка син вчився в тій школі, в дев'ятій класі він був, це останньо коли батька заарештували, ну й то багато говорили за Любченка, що Любченко дуже велику господарку має, як фермер. От і Сталін навіть на з'їзді казав колись, що приклад беріть з Любченка, за сина його, що дуже добре вчився, знав англійську мову, правда, хоч в школу не викладали, видно приватно його вчили англійської мови, німецьку мову знав, бо німецьку мову вчив. Друге, за Постишева я більше знаю. Бо Постишев дуже був популярний серед населення взагалі. Фактично, то був кат України, але тоді популярний був і він ходив весь час у вишитій сорочці. Було в нього два сини. Один син був рідний, один син був адоптований. Вони вчилися якраз, мій брат був заупедом 79-ї десятилітці. І обидва вони вчилися в 79-й десятилітці, але то була мішана школа. Були й класи українські й російські. Постишеві діти вчилися в цьому, в російських класах. І один раз такий випадок був – а то була велика школа – і якраз там де театр Франка на площі Спартака. Під час сніданку чи обіду в школі проходив по коридорі і бачив у їдальні, плаче Постишева син. Ну й йому незручно було ввійти, але він дежурного учителя викликав, який дежував в той час, і каже: «Що сталося?» – бо всі боялися Постишева.

– Не турбуйтеся, – каже Петро Миронович, – він їв картоплю смажену, але вона йому так посмакувала, що він вилкою вколовся, і в плач.

І Постишев ніколи не відвідував школу, але один раз приїхав, ну й якраз під час великої перерви. Його лімузин тоді, кажеться, він їхав тоді ЗІСом 101 чи що, підїхав до театру Франка на площу, зупинився. І в цей час перерив. І вся дітвора як побачила його і бігла до нього. «Павел Петрович, Павел Петрович», – а Павел Петрович назад, назад, сів в авто й поїхав, боявся, видно, атентату чи що. Привозила дітей завжди його мати, Постишева, бабушка тих дітей. Це вже головою, це вже чому Постишева мов зняли, що Постишев занедбав партійну працю, і його тоді перевели з Києва в Куйбишев, секретарем обкома партії. Але,

¹ Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1938) – педагог, учений, літературний критик, громадський діяч. До 1930 р. очолював науково-педагогічну комісію ВУАН. У 1930 р. заарештований у справі СБУ.

якщо він був господарником таким добрим, то його не потрібно було дати з партійної роботи, поставити на господарську працю. Значить, я думаю, що то Сталін тільки, бо він дуже популярністю користувався на Україні, й фактично Косіор тоді був Перший секретар, Постишев був другий секретар, але голівну ролю в партійних колах грав Постишев, не Косіор.

Пит.: А на чому полягала його популярність?

Від.: Тому що вмів підходити, він часом виходив, перевіряв магазини, ото був такий, значить, хитрун, і він робив це, й був популярний. А безумовно, я знаю, що українців він взагалі ненавидів, був україножер.

Пит.: Вам ще тоді було це відоме?

Від.: Так. То в розмовах було, бо то брат, дружина, вони в школі працювали, от то нагінка на педагогічний стан взагалі¹. Вони цікавилися, мене менше всього, бо не так цікавило, школа, все, але їх, як вчителів, їх цікавило. І то вже в приватних розмовах, вже тоді через братів і там через знайомих, бо знаєте, як ви працюєте в якійсь системі, то переважно приятелі ваші тієї системи. Так що в могого брата, його дружини, то переважно приятелі були вчителі. І так між, як сходилися, за чашку чаю, ну, говорили, і говорили і за Постишева, за це, що він якраз є україножер, в той час.

Пит.: Так що він боявся атентату чи?

Від.: Я так думаю, це просто йому вираз, бо як він приїхав, він хотів відвідати, то чому він утік зразу? Чому прийти? Він, безумовно, хотів побачити вчителів, чи що там, але коли дітей коло 2 тисяч, а може, й більше було дітей, як вони вискочили, а там були й такі, що вже й по 17 і 18 років, як в десятій класі.

Пит.: А Ви думаете, що в таких обставинах атентат взагалі був можливий?

Від.: Я не думаю. Але то весь час у радянській пресі, це от шпигун, шпигунomanія, то значить насичували людей. Я знаю, наприклад, від мого брата знайомого, але ніколи його не судили на п'ять років, за підготовку атентату на Мікояна. Він ні слухом ні духом за це не знав, і він п'ять років відбув на висилці за підготовку атентату на Мікояна. Просто попав до слідчого, а там вже як попадеш в той час, то тоді аби була людина, в нас казали: а справу для тебе найдуть.

Пит.: Так це в Києві Сталін користувався якою-небудь популярністю?

Від.: Ні.

Пит.: Взагалі?

Від.: То бачите, то тяжко сказати. Безумовно, що в душі, можливо, кожний його ненавидів, але зовні показував, і я пам'ятаю, як ця конституція вийшла, ця сталінська конституція, і то було в будинку Червоної армії, нас скликали, той мітінг був, ну то там всі, безумовно, аплаудували й встали, і аплодисменти були, хоч Сталіна і не було, але то тільки, що їм'я Сталін.

Пит.: А Ви вважаєте, що популярність Постишева то вже була?

Від.: То серед пересічних людей була.

Пит.: Справжня?

Від.: Так, то була справжня популярність, от які не цікавилися національними справами, взагалі культурними, бо то для людей, для того, щоб він по магазинах часом бачив, під'їжджав, він умів себе зробити популярним. Ну й правда, для Києва він зробив стадіон «Динамо» трошки,

¹ Ідеться про масові переслідування педагогів у зв'язку з розгорнутою у 1933–1934 рр. боротьбою з «націонал-ухильництвом» колишнього наркома освіти М. Скрипника.

бо від революції то лише, кажеться, один чи два будинки в Києві було побудовано до періоду переїзду столиці. Це будинок «Арсеналу», що робітники «Арсеналу», безумовно, там робітників менше жило, але переважно технічний персонал, це був на Печерській побудований, здається, п'ятиповерховий будинок, а то решта нічого не робилося в Києві. А коли вже уряд переїхав, ну тоді стали розбудовувати Київ. А то було, таке націоналістичне місто, і в Києві нічого не робилося. Все воно було так, як воно до революції, вже знаєте, таке, як би сказати, старе, занедбане.

Пит.: Так, як національності жили між собою в Києві в 30-х роках?

Від.: Бачите, антагонізму, то мое враження, не було якогось антагонізму. До жидів трохи був антагонізм, але такий скритий. Бачите, жиди, вони переважно були в торговій сітці, працювали. І в Радянському Союзі завжди не хватало продуктів, а як не в продуктах, то в одезі, все. Всі були переважно директорами магазинів, продавці, жиди. І то такий скритий антагонізм до жидів був. Але я не відчував того, щоб між росіянами й українцями якийсь був такий антагонізм. Бо вони мали такі самі умови, як і інші. Так що серед пересічних людей антагонізму не було. Так, як кажу, приятелі в мене були й поляки, й жиди, й українці, і в нас не дивилися на те. Навіть дівчина в мене була, з якою я зустрічався, й вона російського походження, дійсно німецьке, польське і російське, і то так навіть щиро було і відверто було, і коли ми, в 41-му році виникла війна так, я був дуже задоволений, а вона була абсолютно ні, каже: «Якби революція була, то я б перша пішла на барикади, але нам ніхто не принесе в чужім доброго чогось».

І вона, вийшло таки, вона мала рацію. Правда, вона була розвинена дівчина.

Пит.: Як поляки жили в Києві?

Від.: А, поляки, їх було дуже мало переважно в Києві. Була колись, як ще скоро я приїхав, була ще польська школа й була жидівська школа, ще й німецька школа була в 29-х, і німці були, але їх, а тоді зліквідували школи; останнє ще була на Кузнецькій вулиці жидівська школа, здається, й її вже чи в 36-му, чи 37-му також зліквідували, й то тільки були українські школи й російські.

Пит.: А чи поляки трималися так дуже між собою чи як? Наприклад Ваші приятелі?

Від.: Ну, наприклад у мене був один знайомий товариш, років півтора дружив, то він якось не відокремлювався від нас, такий самий був, і я не думаю, що, можливо в них в родині щось розмова була, але так за зовнішній світ він ніколи не виявляв.

Пит.: А чи Ви можете повторити те, що раніше оповідали про, я і не знаю як це назвати, командировка чи що, що до радгоспу?

Від.: О, в радгосп. Це в 31-му році, старші кляси, це 5-й, 6-й, 7-й кляси в Борисполі, станція Бориспіль, там був радгосп. І, видно, робочої сили не хватало, й нас учнів послали туди проривати капусту. Нам харчі давали, хоч вони були погані, але для селян вони були дуже добрі. Нам давали молоко, хліб, зупу варили, ми не дуже були ситі, але не були голодні. Безумовно, що наслідки нашої праці, ми знищили пару гектарів тієї капусти, вірніше, дехто пооставляв бур'ян, а капусту повикидав, а дехто й капусту, й бур'ян, так як казали, як цей Борис Касюк каже: «Кулак, ну где ж эта капуста? Это капуста? Нет, это капуста», – показує на лободу. Його батьки були в місті. І він ніколи капусти не садив, капусти не бачив, ну й ми там щось чотири чи п'ять днів цю капусту

переривали, і наслідки ніякі. І то нас тоді перекинули на посадку помідорів. Ну, помідори ми посадили і, зрештою, і до цього часу остався. Мене знов вчили так, то прийшли, кінь був, і там рядки зробили, такі шатра і бараки, і нам сказали, де цей помідор садити. Значить, ми вже якось посадили, викопали ямку, ну і посадили помідор, трошки присипали, налили води, а тоді засипали, і вже більше ті помідори не поливалися. Так само я і зараз в Америці, як саджу на городі, посаджу помідор, я його ніколи не підливаю, я тільки добре налив води і засипав землею. Хіба вже дощу довго немає, там два, три тижня, тоді я вже піділлю. Так що це в мене тільки практика осталася з тої посадки помідорів. І тоді помідори, нас ще два тижня там тримали, і це серед учбового року весною, відкинули школу.

Пит.: А як виглядав цей радгосп?

Від.: Радгосп? Щиро я Вам скажу, знаю, що ми спали в якійсь конюшні, на соломі, знаю тільки, де та була якась школа і там кухня була, були, безумовно, що стояли якісь столи, стружені дошки чи просто збиті, й був цей будинок, стояв будиночок, де там директор і агроном, була то канцелярія, а я думаю, що там мусили бути ще, я й не пам'ятаю, чи там якісь конюшні були чи ні, то було давно й просто не звертав на те увагу. Я не цікавився тим.

Пит.: А які були обставини для тих радгоспників, чи виглядало, що вони нормально живуть?

Від.: О, я Вам розкажу, як ми клубнику рвали. Безумовно, діти, то це в клубнику знали, що є і дядько, там завжди сторож був. Ну і перше там, я був, і нас п'ять чи шість хлопців пішли красти. Ну, ми зійшли, як він побачив нас, значить, прибіг, нагнав. На другий вечір ми вже не так зробили. Нас зробилось уже чотири чи п'ять груп, по 30, по 40, і одна група з одного кінця, друга група. Ми розбилися так, ну й як цей дядько сторож побачив, що група заскочила, то він біжить до неї, кричить: «Що ви там робите?», – але з другого боку друга група, третя, і той дядько, ну тепер мені безумовно того дядька жаль, він бідний бігав, бігав, потому впав на полі, ну і, а ще жили люди, бо ми бачили, що часом оці, що в радгоспі робили, я не пам'ятаю, але їм безумовно багато гірші харчі давали, чим нам, і вони так на нас дивилися, і правда, один дядько каже, ну і каже: «Марнують хліб і працю». Бо він же бачив, що ніякої користі від нас немає, ми тільки шкоди наробили, наробимо. Але, то система така. Але тоді вже люди жили бідно, дуже бідно. І я думаю, вони напівголодні ходили.

Пит.: В 31-му?

Від.: Так, в 31-му.

Пит.: А коли почали приходити до Києва вже голодні селяни?

Від.: Так ще зимою, в 32-му році, я вчився тоді в 45-й школі, а ми вже чули, що голод. І в школі і між собою говорили діти, ну і в родині, хоча я жив в чужій родині, бо приміщень не було. Мій брат наймав, так у нас казали, куток, значить, в людей кімнатку. Не кімнатку, а місце, де мое ліжко стояло. Ну й ми вже чули, що люди вмирають, але я не бачив ні однієї людини. Потім до нас один прекрасний день приїхав з райкому комсомолу агітатор, ну з лекцією, всіх у велику залю. Скликали, і він став говорити, що то все буржуазні видумки, це вороги народу, бо стали батьки дітей, малих дітей, не посилати в школу, бо в нас в школі такого не було, щоби хтось зник. Але, чи було чи ні, але люди боялися малих дітей самих в школу посилати, ну бо пропадали люди. Їх вже там на

Єврейському базарі, там і ковбасу продають з людського м'яса, ну й потім того було знову скликання, що нам дітям приказували, з райкому комсомолу агітатор прийшов, а тоді ми довідалися, мій брат, правда, не ходив, але скликали всіх батьків, от, теж на мітінг у школу, щоб вони дітей послали такі в школу, бо як думаєте, батько й мати працюють, дитина там вісім років чи дев'ять, вона сама ходить в школу. Там у нас не було автобусів, нічого. І, видно, такі випадки були, що дитина зникла, і то по Києві рознеслося, і багато не пускали дітей в школу. Перший раз, що я побачив, це комерційний хліб відкрився, здається, в квітні місяці, в 33-му році. В цьому будинку, де я жив, це був п'ятиповерховий будинок; перед тим він називався «Соргокоп», в тому «Соргокопі» нічого не було. Порожні полки були, тільки була ця, копа соргу, це з ячменя перепалена. Але, в останнє і того «Соргокопу» не було, бо люди голодні були й його видно викупили. Отже, рядом був ще «Центроспирт», магазин, де горілку продавали. Тоді, це в квітні місяці, я не пам'ятаю, а так думаю, на початку квітня, комерційний хліб відкрився. Отже, то як я зараз розумію, кілограм хлібу, коштував два з половиною карбованців. І якраз рано в цей день, як комерційний хліб відкрився, ця старенька, вона росіянка, богомолева була, її чоловік *carpenter* був, столяр. І вона мені дала два з половиною рублі і каже: «Іди мені принеси хліба, без черги».

Я ж, безумовно, я побіг зразу, через хвилин 20, бо тоді ще в перший день може чоловік 200, 300 стояло в черзі. Проліз, взяв хліб, а хліб просто не вжили, а розрізали на половину, і я вийшов з магазину, і я побачив молодого селянина а, років, може, 25, 28, він був опухшився. І так як деякі, я ще так став і на нього подивився, і деяка, знаєте, жінка, особливо старша, як вона несе цей кілограм хліба, чи там, може, трошки менше чи, може, трошки більше, то вона кусочок оддамає і дасть. Деякі: «О, сволочь, работать надо, а ты пришел тут, ми самі голодні».

От, ну й я тоді відніс цей хліб цій господині, де я жив, і вона мені дала рубля й 25 копійок, щоб я собі взяв півкілограму хлібу. Ну й я вискочив, вліз знову без черги й дістав цей, півкілограму хлібу, бо в мене більше грошей не було. Ну, безумовно, це, думаю, наїмся, але прибіг назад. Ця господиня дала мені чаю, ну, я на половину розрізав цей хліб і вирішив, це зразу з'їм, а тоді пізніше повечерую ще. Але, як я того півкілограму хлібу розрізав на половину, випив з чаєм той кусок, а потім покусочку, я його безумовно весь з'їв. Ну і тоді вийшов знову на вулицю й дивлюся, цей же селянський хлопець уже лежить і в корчі, його корчить. Він був опухший, йому дали люди хлібу, може, він з'їв і кілограм, по кусочку, і якби він нормально їв, потрошки, то він міг би вижити, і він в корчах, і знаєте, воно неприємно було дивитися. Ніхто його не прибирав, ніхто йому не помагав, тільки так проходили люди, дивилися. Тоді вже може через годин дві я підійшов, він уже був мертвий. І аж увечері, здається його в годині 10-й, 11-й забрали.

Потім, вже на другий, на третій день, вже черги дуже великі були, вже тяжко було пройти без черги, що проходив, ну, то ми займали черги за хлібом, і то ми стояли з вечора й цілу ніч, щоб дістати той кілограм хлібу, і я вже тоді бачив, що є авто, я не бачив, щоб авто там, ці, підбирали, але бачив, такі площадки були, це бендюжні (?) коні, для різних вантажів, і то вони їздили вночі, де якийсь труп піддібрали, його кидали на таку площадку, то рівний був такий вагон для перевозки тягарів, і ці збирали трупи. Часом, бачив два, три трупи, а один раз, то, може,

через місяць після комерційного хлібу, то щось, може, п'ятеро або шестеро осіб лежало. І один раз бачив, видно не було, то в нас називали каламашки, це *garbage can*-ів (сміттєвозів. – *Ред.*) не було в Радянському Союзі, а в дворі стояв такий ящик, і всякі відходи туди кидали, а тоді раз на тиждень, там був сморід безумовно, та раз на тиждень приїжджали каламашки, це були на чотирьох колесах, і вона так як кошівка зроблена, що її легко було перекидати, то і цими каламашками то два рази я бачив, що каламашками ці трупи підбирали, викидали. Автами можливо десь в центрі, бо я на Жиллянській вулиці жив, це тут коло станції, можливо в центрі, там Хрещатик, на Печерській, можливо, так і автами забирали, але тут на підводах, і останній труп я бачив, це вже, квітень, травень, липень, можливо, або в кінці липня або в середині серпня, як в Києві, то не так же як в Нью-Йорку будинок коло будинку. Цей будинок, де я жив, то великий будинок. В нас подвір'я невелике було, і воно було заасфальтоване. Найступній будинок був двохповерховий, і я думаю, що коло цього будинку було землі більше, як ця моя *«property»*, ну і я думаю, що до акра було землі. Оцей будинок двохповерховий стояв, а решта то були бур'яни. Я ж, ми там з одним грали в шахмати, в шахи, не в шахмати, а в шахи, а діти менші грали, в нас називалася така гра «сищики і розбійники». Одні ховалися, а другі шукали, і коли чуем, жахливий крик. Дитина, я і не пам'ятаю скільки, може сім чи шість років, вона ховалася, в ті бур'яни заскочила, і наскочила на труп. Ну, і коли тут ми підбігли, я Вам відверто кажу, я не знаю, чи то була жінка чи чоловік, бо я підійшов подивитися тільки так, але то запах був *boy*, і як цей труп лежав, знаєте, його ніхто не рухав, то він може і запах мав, але коли ця дитина видно стала, то був страшніший запах такий, ну й я так здалека подивився, відійшов, але зразу тут видно з цих сусідів хтось побіг подзвонив в телефон. Подзвонив в телефон до міліції, і, можливо, через півгодини вже приїхало авто і забрали цей труп. Тепер, що вже в 35-му році я був, це в травні місяці, в станції Монастирище, був будинок відпочинку, це був якийсь графський будинок, чудовий парк, чудовий став був, і з нього зробили будинок відпочинку. І я дістав там, де я працював, подоріж, на відпочинок, на два тижня. І одного разу ми – ну то вже в 35-му році – вже з харчами не так було погано, а тим більше в будинку відпочинку, то їсти давали непогано там, і один хлопець, собака бігає, але то собака тільки шкіра і кістки. І стояло якесь відро з водою, той хлопчина, киянин теж, але я його просто так знав. Взяв, побіг на кухню, і взяв картоплю, і кинув у відро, для собаки, ну а собака зразу, видно, по запаху чула картоплю, хотіла картоплю дістати, і стала воду пити, і картоплі не може дістати, і завила. А тут якраз жінка, яка працювала там, підлоги мила на кухні, може картоплю чистила, побачила і сказали, що ж ви так знущаетесь над тією твариною, вона ж, каже, бачите, шкіра і кістки і взагалі, як вона осталася жива.

Ну й той же хлопчина, знаєте, в його теж видно серце, дістав рукою, ну й кинув ті собаці ту картоплину, ну, а я кажу, що хіба що, та каже, в нас тут всіх собак поїли, каже, в нас вже і людей немає.

А я кажу: «Ви звідки?»

А так каже, я забув те село, вона каже: «Тут три чи чотири кілометри в нас», – вона так просто говорила, то не тільки я був, а були, ціла група, може 15-20 нас, то переважно всі з міст були, з Харкова, з Києва, з промислових міст, може з Донбасу. Ну й на другий день,

я до свого знайомого кажу: «Давай підем, подивимося на те село, що це жінка казала».

Ну і ми пішли після обіду, знаєте, чудова погода, ми зайшли в село – а я з дитинства пам'ятаю село – як я зайшов, то мені просто, так би сказати, шкіра виступила, судороги такі стали. Ми пройшли тільки одну вулицю, можливо на тій вулиці було 40, 50 будинків. Дорога вся бур'янами заросла. Ніхто там не їздив, нічого. Можливо, з цих 40, 50 будинків ми бачили всього п'ять чи шість будинків, де люди жили. Решта, то що може повтікали самі, це в 35-му році було, вікна були забиті, де видно, ті, що повмирали, нікого, вікна вибиті, двері, ну порожня пустота. Ну й ми так і не дійшли до центру села, повернулися і назад пішли. Пізніше вже, на другий рік, це не був мій приятель, а просто ми працювали в гарних відношеннях, і він поїхав в цей самий будинок відпочинку. Я кажу, слухай, заїдь, – бо я пам'ятав те село, – заїди, кажу, то не є далеко – я йому розказав, кажу – побачиш, що там робиться, як воно зараз.

Ну, й коли він приїхав через два тижня, каже, о, каже, там село вже все заселене. Каже, там росіяни живуть.

Значить, то привезли, бо землю комусь треба було обробляти, людей не було, от може хтось пізніше, я не думаю, що ті люди, що повтікали, як на Донбас чи, що вже вернулися і ті, що вимерли, то заселили там росіянами.

Пит.: Так на якому базарі в Києві говорили, що можна купити ковбасу?

Від.: То на базарі, це я розказую, що Єврейський базар в нас його називали. Але на Подолі то можна було сказати на Житньому базарі. Десь на бульварі, на Солом'янським базарі, значить, казали, що продають людське м'ясо, що ковбаси роблять із цього, але чи то факт був, але безумовно, що щось воно було. Бо люди пропадали. Наприклад в цьому, коли я вже за німців вернувся, в 42-му році в село, я знаю одну жінку, бо коли нас викинули з хати, вона жила коло цього, вона теж була бідна, то вона принесла щось кусочок сала й буханець хлібу для нас, і я не знаю, де її чоловік був, але знаю, що вона з матір'ю жила. Отже, коли я вернувся в село, то вона, ця жінка, вбила свою дитину і частину з'їла її, а мати, то мого дядька був став, так Заморський називався. І там дуже коропу розводилося, бо там багато болота було, мул такий. А її мати рідна в той день, коли вона ту дитину вбила, пішла черепахи, *crabs*-и ці збирати, і вона була настільки, що як залізла в то болото, то й вона і не вилізла. Там і втопилася, а видно, сусіди побачили чи що, то донесли й її заарештували. Так вона і не вернулася більше в село. І то я вже знаю через тих людей, що сиділи в Сибірі, уже повернулися. То казали, що в Сибірі були спеціальні табори для людожерів. Е, моя троюрідна сестра, її батько був уже за колгоспу магазином, в магазині, там, де борошно лежало, там насіння, і ну донька була, я її взагалі так трошишки пам'ятаю, ще її може було п'ять, шість місяців, чи, може, рік, ну й знаєте, як на колгоспі, всі на роботі, а дітей в ясла водили, це так як тут в дитячі садочки. І ця дитина пішла рано в дитячий садочок, була цілий день, увечері пішла додому й додому не прийшла. Значить, десь у дорозі її хтось підхватив і зникла. За часів німців, це в 43-му році весною, там орали в одному місці і виорали дитячий череп. Ну там з Андрушок лікар приїхав, і він сказав, що це череп дитини чотири, п'яти років, можливо, що це якраз череп цієї дитини. Другий випадок, то було колись таке напівмістечко, село. Вона жила вдома там із дітьми, а чоловік її робив у Хвастові, на залізниці, чорноробочий якийсь,

і, видно, він привозив харчі, бо в той час на залізниці все-таки давали два фунти хлібу на день робітнику, бо тяжко, бо то робітники на тяжких і військових заводах працювали, вони отримували два фунта хлібу на день. І всі ті люди, що працювали на залізниці, теж два фунти. Він, видно, собі там відривав щось і там раз на тиждень чи раз на два тижні приїжджав на станцію. Йому треба було 15 кілометрів іти до села, до цього Ходоркова. На Попільню люди бачили, як він зліз з потяга і пішов в напрямку. Він у Ходорків не прийшов, чоловік зник. Значить, його теж видно десь вбили, бо то переважно вже убивали і грабили, там вже забрали і мабуть його теж з'їли. А випадків таких дуже багато було. Люди розказували, але я очевидцем не був.

Пит.: То цікаво, що казали Вам, що в Сибірі були...

Від.: Так, то розказували, що в Сибірі були спеціальні табори для кабілаїв.

Пит.: А що в Києві говорилося в 33-му році, чи в Росії був такий голод?

Від.: Ну, то, в Києві знали, що в Росії, бо багато їздило з Києва за продуктами в Росію, даже в сусідню Білорусію їздили, що голоду в Росії немає, в Білорусії немає. Казали, що голод є на Кубані, знали, що на Дону є голод, ну й безумовно на Україні, але знали, що в Москві голоду немає, що там карточна система була, все, і вони отримували ліпші харчі, чим у нас. Наприклад, я отримував, мій брат отримував тому, що він інтелігент, всі отримували 300 грам хлібу на день, а отримуванці отримували 100 грам на день. А робітники, так як у заводах «Арсенал», «Більшовик», то робітники отримували два фунта, 800 грам хлібу. Де інші заводи отримували може по 600 грам хлібу, й я знаю, що в Москву, в Росію їздили за продуктами, то я знаю, що моєї дружини мати їздили аж у Вологду за продуктами, міняли й їздила туди, щоби дістати продукти. І то спеціально ж у міста, наприклад у Київ, не допускали людей. Бо то якби пустила міліція, ці всі, то в Києві був би жах, то всі вулиці були б тими трупами завалені. Вони вмирали десь по залізних дорогах, бо були застави, не допускали до Києва. Так само й цих людей, які їздили в Росію за продуктами. Дуже часто продукти відбирали.

Пит.: Чи були якісь розпорядження від міліції, як ставитися до цих справ?

Від.: То, в пресі таких розпоряджень не було, то, можливо, спеціальні циркуляри були, щоб не допускати, але це вже внутрішні.

Пит.: Це вже внутрішні.

Від.: Внутрішні, так.

Пит.: Чи Ви бачили таке, що селяни міняли свої речі за харчі?

Від.: О, я ще, бо це ж я близько коло Жидівського базару, бо єврейський базар був, ото селяни приходили, продавали останні сорочки, ще до комерційного хлібу, щоб купити кусок хлібу. Останні речі привозили. Так само деяке міське населення теж продавало останні речі, щоб купити, бо наприклад, фунт картоплі в 1933 році коштував 70 карбованців на базарі, на чорному ринку. Ну а вчитель в той час заробляв 350 рублів на місяць.

Пит.: А чи бачили таке, щоб міліція зганяла голодних чи взагалі як-небудь мішала?

Від.: Ну, цього я не скажу. Переважно, ви знаєте, що таке міліція. В Радянському Союзі міліція інакше. В той час міліція переважно була з селян, це в Києві, то в міліцію в той час ніхто не хотів іти, бо міліція в той час великі права не мала. НКВД, ГПУ, то вони мали права, а міліція ні.

І то з армії, спеціально, люди прибувшики їздили в армію, як вже демобілізація з армії, то вони набирали із цих селян і тих хлопців, які були в армії, в міліцію. Бо міське населення в той час в міліцію не йшло, і я не думаю, але то залежно, знаєте, від кожної, як людина ставилася, як він був, в його тут нічого не було, і то він робив те, що він хотів, а як, сумлінна людина. Але в той час міліція великої ролі не відіграла. Він мусив робити, що йому міліція наказувала, і міліція дуже не була забезпечена, в їх не була висока зарплата.

Пит.: Цікаво, що це переважно селяни були.

Від.: Переважно це в міліції селяни. То я вже, наприклад, останній раз жив, передостаннє, коли я ще вирентовував, так би сказати, куток, то цей, *janitor* (вахтер. – *Ред.*), його теж з армії взяли. Він не хотів у село повертатися, то він прийшов у міліцію. Але оженився, найшов дівчину, вона десь домашньою робітницею в когось була з села, і жити не було де. То він вирішив, там з його села, ну порадив *janitor*-ом бути. Він дістав мешкання, і він був дуже радий, що позбавився тієї міліції. Бо приблизно зарплату він таку саму мав, бо міліція в той час дуже малу зарплату мала, мешкання його нічого не коштувало, бо він, то був великий будинок, жінка теж працювала там, сходи мила, прибирала, і вони так жили. Ну я з одним акробатом, він білорус, і ми кімнатку таку, дитячу спальню, вирентовували в неї, то ми платили в той час, я 40 карбованців на місяць, і він 40 карбованців, то ще 80 карбованців на місяць її прибуток був.

Пит.: А я Вас точно не зрозумів. Ви казали, що каламашками тими збирали?

Від.: Це, я не знаю.

Пит.: Я знаю, що каламашка є, але що каламашками людей, трупів?

Від.: Також вивозили, бо видно транспорту не хватало, таких, цих бендюгів, що сміття забирали, ну я не знаю, як воно, але так у нас їх називали, каламашки. А як воно в дійсності.

Пит.: Але що трупи збирали?

Від.: Так.

Пит.: А Ви раніше говорили, що як з полону вернулися, то деякі цікавилися тим, скільки було втрат.

Від.: Так, коли я з полону вернувся, з тими, з ким я говорив, кажу, що цікаво для статистики знати, скільки хоч по нашому районі, а кажу, може, другі люди, в других районах, знати, яка кількість людей. Ну, але зі мною «то не маєм час», а я кажу – то свіжі сліди є, – ну, але тому, що я мав вплив і контакти з 14-ми сіл, то я попросив, деякі були секретерами в сільраді, деякі були голови сільради, деякі були, просто мали доступ даних, преєстрацій ніяких не було, то тільки як наприклад в нашому селі, кожний знав що, наприклад, Несенюки там повтікали, там ще другі повиїжджали, але вони зв'язки з селом мали. А тоді кожний знав, хто вмер, бо це ж пройшло яких небудь вісім, дев'ять років, вже кожний знає, хто в тій родині, скільки осіб. Наприклад, в нашому селі то одна тільки була жидівська родина, то двоє вмерло з голоду теж, жиди. Я цікавився, Паволоч. Це було так, село 10 тисяч населення, і 2 тисячі містечко було, жиди були. Але, то мені Паволоцькі сказали, що вони, правда, дали за селян, а за жидів вони не могли дати, бо, каже, п'ять чи шість я знаю, що вмерло – але чи більше ще вмерло, він не знає. Але за німців то жидів не було, встановити, скільки жидів там померло, але я думаю, жидів дуже мало померло, бо жиди були хитріші, ну й вони контакти мали, вони повтікали в великі міста промислові, і вони більш, знаєте, жид жиду скоріше допомагає.

Пит.: То яку цифру Ви встановили?

Від.: Детально, але так, між 16,5 до 18 %. В деяких селах був малий, наприклад, в Андрушках, то цукровий завод був, то там 8 % вмерло, але в таких, як у Павлах, то там більше 20 % людей вмерло, але в середньому, то по 14-ти сіл, так з 16-ти з половиною, не менше 16-ти з половиною, не більше 18 %. Але на всі місцевості то не був такий великий голод як, наприклад, на Уманщині. То в мене таке враження, що склалося на таке, бо як я побачив сам це село, але як одне село й сусіднє село, то в мене склалося таке враження, що на Уманщині, правда, я не був на Полтавщині, в той час, за советів, а як за німців вже, під час війни, то я переходив, то знаєте, то вже були інші справи, переймалися іншими, то за голод не питали.

Пит.: То Ви були в скількох?

Від.: В 14-ти сіл.

Пит.: І так Ви зверталися до кого?

Від.: До голів сільрад, до секретарів, все, бо я з ними мав зв'язки, і то вони мені дали.

Пит.: Це дуже цікаво, як це Вам, так сказати, прийшло в голову таке робити.

Від.: Ну та певно, просто прийшло тому, що то враження було в мене, я ж знав, що люди загинули, я знаю, що статистики ніякої немає, то забронено, і я думав, що такі люди по других районах наберуться, і щоб посвіже, бо роки пройдуть і знаєте, наприклад, як уже, якби зараз прийти, то я б вже в цей час не дістав би ніяких даних.

Пит.: Дуже цікаво.

Від.: Так.

Пит.: Чи Ви чули, щоб хтось інший таке робив?

Від.: Ні, не чув. То я мав, навіть, по цій справі і конфлікт. Бо я колись належав в той час до організації ОУН, до бандерівців, так як тут називають. Ну й якраз, це був районний провідник, Баран, я його дійсного прізвища не знаю, з Галичини, ну то я йому – в кожному селі був осередок ОУН – от кажу: «Давай зробимо».

Та ми ще час маємо, зараз в нас інші справи, – а я був підрайоновим, то на ці 14-ти сіл то я дав розпорядження по своїй організації, щоб дали дані, то це я зробив, а не знаю, чи другі зробили.

Пит.: Так що цей провідник ОУН то не цікавився тим дуже.

Від.: Ну так, його правда... повісили, повісили, як комуніста.

Пит.: Німці?

Від.: Німці. Та він був гарна людина, але так як, дуже трохи примітивний такий. Я на перший випадок з ним в аргумент зайшов, бо якраз дуже хлопці були в організації і мене закликали. І він мав прийти. Ну, коли він уже прийшов і він мені дав, тоді якраз уже Рогачука арештували й Штепа став редактором, і він дав мені газету, каже: «Як вам подобається ця стаття?»

Я прочитав, кажу, що вона мені абсолютно вона не подобається.

Ну а тоді він, ми відійшли, і він став говорити, що ОУН, взагалі, я чув ОУН, але що вона така організація, бандерівська організація, ну й став говорити, я сказав, що я згідний вступити в українську організацію, за самостійну Україну, ну й він мені дав 44 заповіді Мирона Орлика й «Декалог»¹. І домовилися, що через чотири дні, там на річці, на

¹ Автором 44 правил життя українського націоналіста був Зенон Коссак-Тарнавський (1907–1939). Дмитро Мирон-Орлик (1911–1942) був автором праці «Прикмети характеру українського націоналіста». Про декалог див. раніше.

містку, в 12 годин ночі ми зустрінемося. Там зустріне чоловік і мене, ото вже, бо то вже справа голоду ні.

Пит.: Ну, то цікаве.

Від.: Ну цікаве, нехай, якщо цікаве, то розкажу, то я «Декалог», я прочитав, зразу враження він, справа якби я був піонер, то воно б трошки мене схватило б: я дух відвічної стихії, стою на грані двох світів, – ну але, то він мені сказав на пам'ять вивчити, ну 44 заповіді Мирона Орлика, націоналіста. Деякі мені подобалися, деякі ні. Виходжу в 12 годин ночі на той місток, і він там. Ну й то, я зразу кажу, що слухай, чоловіче добрий, перш за все, що, кажу, якби жандармерія нас схватила б, в цій околиці мене знають, мою родину знають, в радіусі 35-ти, 40-ка кілометрів, ти, кажу, чужий чоловік, це раз. По-друге, кажу, ми були в полудень, ми могли сісти і оформити цю справу.

А, каже, це знаєте, воно так заведено і вже це ми, з першим я з вами говорю.

Ну, кажу, слухайте, якщо, то давайте зустрінемося, або в мене або де, але тут я говорити не буду.

Ну, я повернувся, і він в один кінець пішов, а я в другий. Через два дні людина прийшла, я в друге село поїхав, і там, значить, зустрілися і оформився вже в організацію ОУН. Ну, а тоді, як я остався, дякуючи тому, що зв'язкова не знала мого прізвища дійсного, бо вона була вчителька в нашому селі, і після її перекинули власного зв'язковою, і вона їхала в Житомир, потягом, і на станції Сірноручській (?) її там жандармерія чи гестапо зловили. Ну й вона кого знала, безумовно, дівчина, як її там притиснули, всипали, то вона видала Барана, видала Запольського, Харуна Івана, Гончаренка Івана, Жайворонка Сашка, ну а мене вона, Барасевича, прізвище, бо моє псевдо було Барасевич, вона не знала й не могла. То, зарештували Барана, я його прізвища дійсного не знаю, арештували Харуна й Гончаренка Івана, Запольський втік, Жайворонок Сашко, це був провідник молоді районний, з мого села, молодий хлопчина, йому було 19 років тоді. А тоді його повісили в Попільній на станції. А тіх у Корнин, у в'язницю відправили, і в в'язницю Харуна Івана теж повісили, а Гончаренка мали вішати може через тиждень чи через два, але на якійсь з советської партизанки то комуністичної, то зробили на в'язницю наскок, і Гончаренко Іван утік. А я такі ці зв'язки згубив, як уже втік, ну попав у Відень, з Відня я втік, приїхав у Перемишль ну, і в допомогивий комітет звернувся і тут напав на мельниківців, студентів, і вони мене стали теж тягнути в організацію, але я їм не сказав, що я належав до бандерівців, ну а тоді як я побачив, як я вийду на замок в Перемишлі, кругом села горять, я візьму газету українську, цілий стовп замордованих, візьму польську, цілий стовп теж замордованих, і тоді я в ніяку організацію вже не вступив. Не до мельниківців і не до бандерівців.

Пит.: Так у вас вдома було багато хлопців, що пішло?

Від.: О, так, була сильна організація бандерівська.

Пит.: Це були не тільки ті, що родини колись...

Від.: Ні, наприклад в моєму селі, там де я, бо я знав, то було в селі 40 осіб. В Паволочі було яких 35, хоч велике село, 35. В Кіловках, то там майже все село було в організації.

Пит.: Це теж село, що ще за Петлюри було таке, чи то теж Ви казали, що там багато було в петлюрівській армії?

Від.: Ні, це в Кам'янці. Бо в Кам'янці теж була сильна організація, то далеко, безумовно, більше зорганізовані вже були на Східній Україні, як під час громадянської війни в 17-му, 18-му році.

Пит.: Так, чи Вам здавалося в 30-х роках, що голод був навмисне зроблений? Значить, штучно, чи це Вам не було ясно?

Від.: Ні, в 30-х, в той час, безумовно, що в 33-му році я ще над тим не думав. Але, вже пізніше, безумовно, що ж ми догадувалися, що штучно був зроблений, бо навіть комерційний хліб як цей відкрили, хліб вже був, його не дали. В том же я знаю з преси, що хліб вивозився, і м'ясо вивозилося за кордон, в Європу. Тим більше, я знаю, що з контактів з людьми, що в Росії голоду не було, що в Сибірі голоду не було. Правда, що тепер кажуть, цей Гришко Василь Іванич, що на Уралі там якісь декілька районів, там теж голод був.

Пит.: Над Волгою.

Від.: Так. Ага, це в німців Поволжя, але на Уралі ці, Григоренко¹ говорив, що там теж якийсь район, але то залежно; ще був в Середній Азії голод, у Казахстані, але там багато, Сірий Клин, там багато українців жило. Ну й казахи теж вмирали, але не так як на Україні.

Ну, вже я думаю закінчим.

Пит.: Ну, то щиро дякую Вам.

¹ Григоренко Петро Григорович (1907–1987) – військовий діяч, генерал-майор, учасник дисидентського руху 1960–1980-х рр., з 1977 р. – в еміграції.

Інтерв'ю LH29

Дмитро Корнієнко, народився 1918 р. на хуторі в Понорницькому районі Чернігівської області, поблизу Десни, на кордоні з Росією і Білорусією. Оповідачів батько був національно свідомим заможним козаком, мав понад 50 акрів землі, у тому числі лісу, перед революцією служив офіцером у царській армії, відтак воював за Петлюру. Сім'я берегла козацькі традиції і була розкуркулена 1928 р. Батька хибно звинуватили у вбивстві двох місцевих комуністів, а в січні 1933 р. матір засудили до 8 років в'язниці. Оповідачем і його сестрою опікувалася бабуся. Хлібозаготівельні бригади приходили шукати зерно, попри те, що родина абсолютно нічого не мала, крім півчашки крупи, яку бабуся взяла у своїх синів, але й цю крупу бригада забрала. Коли нічого не залишилося їсти, бабуся померла, лишивши оповідача і сестру самих. Вони втекли до лісу, де прожили літо. Шукали яйця диких качок і ловили рибу, останнє було заборонено і каралося. У 1934 р. сестру забрала мати, яку випустили з в'язниці, а оповідач жив поблизу Києва і закінчував школу. Описує своє сирітське життя і переслідування у школі за соціальне походження. Під час голоду його відмовили їхати в Росію чи Білорусію, де, як він чув, немає голоду. Дорослі сказали, що міліція і солдати на залізницях не пускали їх туди. Оповідач також подає деталі про роботу комнезамів, закриття місцевої церкви, обговорює почуття національної ідентичності у селян.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Я називаюся Дмитро Корнієнко.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: Я народився в 1918 році на Чернігівщині, то північна частина нашої країни або, як у нас говорили, Задеснення, із-за Десни. У 1933 році наше господарство вже було розвалене, розвалили його ще в 1928 році й грабувати там вже не було що. Стояли вже тільки голі стіни, й всякі там голі склади чи амбари ще стояли. Худоби вже не було. Все позабирали. У нас склалась ситуація така, що батько був заочно суджений за вбивство місцевих комуністів, яких він не dokonував. То була фальшивка. Але так складалося. Маму нашу судили на початку 33-го року на вісім років в'язниці. Її арештували. Сестра моя 27-го року народження, і ми осталися, але ще ніби в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася – по викотці хлібозаготівлі. До нас та вже заготівля не торкалася, бо ми не мали вже нічого, абсолютно нічого не мали. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, півстакана пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: ага, пшоно. І питався до решти: хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана.

І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі. Не на завтра, а навіть в той час. Все було забране. І покійна знайшла кусок макухи, який вона нам

зварила, й ми, але в неї страшно живіт болів, я не думаю, щоб там ще щось було в тій макусі, але, можливо, було.

І так ми дочекалися весни. То був найтяжчий час. Наша бабуся померла, і ми осталися вдвох. Ми вирішили тікати в ліс. У лісі в нас був оставлений хутір, який під час літнього періоду, там колись була й пасіка, і там властиво протягом літа було життя. Але коли комуністи то все забрали, то там вже нічого не було. Ну, ми вирішили податися туди, бо я їй пригадав, як я там качок диких капушив і шукав яйця і так далі. Однакovo в селі нам вже не було чого робити. Одна була проблема – річка перед лісом і на мосту стояла охорона й нікого не пускала, а перейти вброд – вода була холодна. То була рання весна. І ми сиділи майже чуть не добу, доки та охорона десь, може на обід, чи де, поїхала і ми таки міст перебігли. Нам майже п'ять кілометрів поза той міст іти до хутора. Але ми вже добралися туди. Прийшли ми в хутір. Ясно, хутір вже був пустий. І він був від голівної дороги, але то вже був наш ліс, яких може три і четверть кілометра. За три роки все те заросло, бо там вже ніхто не їздив. І ми опинилися там, в тому хуторі пустому. Істи там не було нічого. Абсолютно. Але ми мали вихід до річки, де могли зловити собі, чи якихось там жабок, чи щось, у всякому разі ми вже живилися. І ховалися від людей, бо тоді ловили таких, як ми, і ми не знали, де їх вивозили, але вони вивозили. Ми дочекалися аж до жнив і в жнива нас половили таки. Половили, але то вже в той час, можна сказати, люди почали відживлятися, бо вже ніхто не крав у той час. Досить того, що ми були привезені в сільраду і нас уже там накормили. Я ніколи не забуду, як я жменю солі з'їв нараз, бо ми ж не мали солі. Я взяв жменю солі і запакував собі. Нас взяли в район, із району відправили в Глухів. Ми повтікали. Але за той час ми вже були досить відживлені, хоч ще були голодні, але вже могли бігти щопринаймні. Із Глухова я добрався таким чином під Київ до родичів, із сестрою, які нас, звичайно, приютили і вкоротці оформили, бо так само шукали, як прийнятих дітей.

А вже в 1934 році моїй сестрі вдалося зв'язатися з покійною мамою, яка втікла з в'язниці, так їй вісім років не вдалося сидіти. То сестра доживала з мамою, а я доживав там під Києвом, де я вчився і закінчив школу. Отже, можна сказати, що той голод, який був тоді, наше село він мало зруйнував. Чому? Бо, на мою думку, там поміг ліс. Як вони не старалися не пускати в ліс, але люди таки йшли. Кора, листя, торішні оріхи, які зимували під снігом, і то все робило свій ефект. Риба в річці, якої там не бракувало, то що я можу сказати. Можливо, як я пригадую, в нашому селі, з наших селян може вмерло яких два десятки. Але чужинців, які йшли з півдня на північ, тобто в сторону Росії, в нас у селі закопали найменше яких дві тисячі. Чужинців. Я сам очевидець, як діти сиділи отак, але не наші, й просили: «Дайте кусочок хлібу». Але хто тобі дасть, як ніхто не має. Вертаюся назад, а воно вже померло.

Пит.: А в якому це було районі?

Від.: Це був Понорницький район, Чернігівська область¹.

Пит.: А чи карали, якщо, скажімо, зловили, що хтось рибу ловить?

Від.: Безперечно, карали. Так. Властиво не карали, вони не пускали туди. Вони поставили охорону й не пускали, щоб туди хто-будь ішов.

¹ Станом на 1 грудня 1935 р. – Понорницький район Чернігівської області, районний центр – містечко Понорниця (нині – смт Понорниця Коропського району Чернігівської області).

Наприклад, як ми пробивалися з сестрою, то була рання весна, навіть трави ще не було, то вони поставили охорону на мосту, а воду шкода було перейти, бо було дуже холодно. А човнів жадних, чи якогось другого способу переплисти річку, не було. Отже, це доказує, що їх цікавило, розумієте, людей мордувати голодом, бо ліс мав їм щось дати, мав, немає мови. Там були горіхи, і навіть таке як дубові жолуді, яких там було – тоннами лежало під дубами. Люди могли їх вживати, але ж вони не пускали.

Пит.: А сильна охорона була.

Від.: Я б не сказав, що сильна, але на той час, коли людина боялася навіть погляду, що той ходить з якоюсь мисливською рушницею, то вона була сильна, бо вони були озброєні. І стріляли. Стріляли, вбивали. Наприклад, ми довідалися пізніше, там, де ми переховувалися, там були посіяні жита, й як ці жита почали підспівати і люди ходили туди красти, то їх там вбивали. Вбивали.

Пит.: Ті, що вбивали, були місцеві активісти?

Від.: Вони в той час були перемішані. Були місцеві і були чужі. Я думаю, що то з політичного мотиву було зроблено, щоб не було співконтакту з населенням. Бо як до нас були прийшли забирати тієї півшклянки, то там було два наших, а чотири були чужинців.

Пит.: А видно було, звідки вони, чи якої національності?

Від.: Ні, в тому було тяжко розібратися. Вдобавок ми, розумієте, були перелякані, ми не знали, чого вони прийшли. Чи вони прийшли нас забирати, чи вони прийшли забрати якраз півшклянки того пшона.

Пит.: Чи це вже була весна 33-го року, як вони прийшли?

Від.: Як вони прийшли, то це був приблизно березень місяць. А в квітні вже покійна наша бабця померла, й ми вирішили тікати, бо ми не мали жадної підпори, і ми крім пустих стін не мали нічого для існування.

Пит.: І це забрали від дітей і старої жінки півстакана?

Від.: Так, так, забрали. Вона нам принесла суп зварити, забрали. Сьогодні дехто каже і напрошується питання: чи то був організований голод?

Ясно, що був. Чого ж у них, їх було п'ятеро, не постало питання: а що ж вони вечерятимуть? Я вже не кажу за завтрашній день. Вдобавок другі селяни, в яких майно не було сконфісковане, може вони мали щось поховане, я не вірю в те, але припускаю, в нас уже три роки ми не мали ні поля, ні садиби, ні худоби, то що ж у нас могло бути поховане, що ми могли, якби сказати, вкрити від влади. Нічого, абсолютно. Вдобавок нас двоє малих. Мені був 15-й рік, а сестрі сьомий.

Пит.: А коли в вас з'явилися ці, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село.

Від.: У нас ці переходячі появились на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, було вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хлібу. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували.

Пит.: Як довго це тривало?

Від.: Аж до восени 33-го року. Аж поки, і ще в добавок, по жнивах зразу багато цих зголоднілих наповняли свою шлунки в першу чергу чим? Десь там на полі добиралися до колосся, натирали його й їли. І пізніше то набрякало й вони вмیرали. Також великий відсоток помер. І ще характерний добавок. Ніхто тим не цікавився. Абсолютно ніхто. Для

місцевої влади це було, як казали росіяни, «в порядку вещей». Ні більш, ні менш. Ніхто тим не цікавився. Якщо хтось викопував картоплю посажену на полі, його вбивали. Якщо застали його в житті, що він зривав колоски, теж вбивали. Його провина була тільки та, що він голодний. І за те був вбитий. Отже, назвати то стихією? Ніяк то не кипує до того. Оце, що я Вам міг із мого епізоду пережиття розповісти.

Пит.: Дуже цікаво. Я маю ще багато питань для вас, щоб вияснити. Оскільки Ви жили не так вже далеко від Росії, чи в вас чути було, як люди говорили, як ситуація в Росії?

Від.: Бачите, я жив у трикутнику Росії–Білорусії. Наш район був кутком або межовним камінем Білорусії і Росії. Отже, ми чули, що там голоду нема. Ми то чули. Але добратися туди не було жадної можливості. То було виключене. Вдобавок з нашої місцевості, яка далеко була від залізниці. То я пригадую, я властиво не ризикував на те, бо дорослі розказували такі епізоди, що як вони приходили на станцію, то там станція була оцеплена міліцією, військом, і нікого до потягу не пускали. Потяг прийшов і пішов, але ніхто не висів і не всів. Йшли далі. Зрозуміла річ, що людство старалося де-будь тікати звідтіля. Я вірю в те. Але, що вони робили перебороли такі самі, як робили на мості, не пускати в ліс. Чей же ліс не був жадним полем. Яка мета була ставити там охорону? Щоб ліс не запалили?

Пит.: А чи в Вашій околиці жило багато росіян чи білорусів?

Від.: Ні. Наше село було майже на 99,9% українське. Один був москаль, а другий киянин. Коли він був з Києва, Бог його знає. Але так і жив «київським». Бачите так. Тут, то все є змішане, а в нас, то була етнічна маса. Отже, як чужинець туди заволікся, то він буде принаймні яких п'ять, шість поколінь чужинцем. Отже, не було. Ні. Уже радянська власть почала присилати всяких чужинців, але до того часу не було. Чужинців не було.

Пит.: А як люди думали, скажімо, про росіян чи про тих, що прийшли?

Від.: Що можна сказати, як люди думали про росіян. Я не можу Вам нічого злого про те сказати. Люди були дуже злої думки про комунізм взагалі, але не про росіян. Цього не було. Щоб був, розумієте, національний антагонізм, я цього не пригадую. Я кажу Вам відверто, так, як я себе почувую. Може хтось був покривджений, розумієте. Свого часу я був покривджений за мою національну приналежність. Але це вже інша справа. Це не належиться до цього. А в той час воно було так, як ставалося, що все то послано, розумієте, владою, яка не імпонує, розумієте, лише російській нації, тільки той комунізм, той комуністичний деспотизм. І люди так то сприймали.

Пит.: Так було в той час?

Від.: Так. Не так, скажімо, що то була робота росіян, чи щось у тому смислі.

Пит.: Чи Вам відомо, скільки землі було в Вашої родини до революції?

Від.: До революції в нас було приблизно, але вона конфіскувалася, точно я не знаю, але я думаю, може десь 200 гектарів. Пізніше, в революцію щось сконфіскували. Але однаково, я думаю, лишилося десь якихось 150 гектарів, бо вона в нас лишилася неділена з братом, тобто з батьковим братом. І дядько пішов у комерцію, він не хотів працювати в господарстві, і лишив всю землю братові. Частина сінокосу він брав для себе, бо він худобою торгував, то він хотів для прохарчування худоби. Під час розкуркулювання, я думаю, було з лісом, сінокосом 150 гектарів.

Пит.: А чи були в вас ще такі господарі великі, як ви?

Від.: Може, було два чи три.

Пит.: Чи пам'ятаєте з дитинства, чи щось Вам говорили, як жилося при цареві. Чи тоді було ліпше?

Від.: О, найліпше, бо мій отець, мій батько був в охороні царя. Він за царя (сміється) всім би голови повідрубубав. То він хвалив царя на всі боки. А я його не любив, бо я багато читав, як я виріс. У нас була полеміка. Він був царський охоронець, охороняв царя. Він був у гвардії, він був офіцером, він був у охороні царя. Він мав від царя особисті нагороди. Комунисти позабирали якісь там годинники, але він був страшний монархіст. То нема мови. До речі, наш рід був козацького походження, бо інакше він не міг би дістатися на офіцера. Але то все, як би сказати, до нічого. Він був дуже великий гуманіст, багато жертвував на всякі цілі, не лише господарські прибутки, але його особисті. Він мав надзвичайно багато. Він був великий ліберал. Він страшенно бідним помагав. Але це його не врятувало однаково. Він знав, що це його не врятує. Він, принаймні, був свідомий того.

Пит.: Чи Ваш батько брав участь у громадянській війні?

Від.: Брав. Був такий полк сірожупанників¹. І він там попав у полон до росіян.

Пит.: То він брав активну участь в українській громадянській війні?

Від.: Так. За що пізніше був позбавлений права голосу. І його потім гонили. Не за багатство, не за, розумієте, служби в царській гвардії, але номер один, корінь зла був – петлюрівський офіцер. І то за те його гонили.

Пит.: Цікаво, що монархіст пішов до Петлюри.

Від.: Слухайте, монархіст монархістом, але бачите так: по-перше, що він був українець. По-друге, я думаю, що це найважливіше, що він був походження козацького роду. По-третє, його тесть, то був якийсь, я не знаю,

¹ Сірожупанники (інші назви – Сіра дивізія, Сірожупанна дивізія) – популярна назва (від сірого кольору уніформи) військової формації, утвореної зусиллями Союзу визволення України після укладення Берестейського миру з українських полонених російської армії в Австрії, головним чином у таборах у Фрайштадті (козаки) і Йозефштадті (старшини). Сформована дивізія отримала офіційну назву – Перша стрілецько-козацька дивізія. Складалася з чотирьох піхотних полків, гарматного полку, кінної та інженерної сотні. Особовий склад частини налічував 6 тис. козаків і 140 старшин. У серпні 1918 р. дивізію передали у розпорядження командування Збройних сил Української держави. Командування дивізією спочатку прийняв генерал В. Сокира-Яхонтов, потім – генерал Васильєв. У вересні–жовтні 1918 р. частини дивізії були дислоковані у районі Стародуба і Конотопа на кордоні з радянською Росією. Наприкінці вересня 1918 р. дивізію скорочено до розмірів кадрів (близько 1200 осіб). Під час повстання проти гетьманської влади сірожупанники перейшли на бік республіканських військ. У грудні 1918 р., збільшивши кількість особового складу до 6 тис. бійців, дивізія сірожупанників брала участь у боях проти більшовицьких військ на Чернігівщині. Частина, потрапивши під вплив більшовицької агітації, відмовилася виконувати накази командування, і дивізію було розформовано. З частини сірожупанників створено Сіру дивізію (командир – генерал А. Пузицький), яка згодом брала участь у боях проти більшовицьких військ у Правобережній Україні. У квітні 1919 р. на базі частини сформовано корпус у складі двох дивізій (командир – генерал Мартинюк), який брав участь у боях проти польської армії. З середини травня реформовано у 4-ту Сіру стрілецьку дивізію (близько 700 бійців; командир – полковник П. Ганжа) у складі Волинської групи. Окремі підрозділи сірожупанників воювали у складі частин Армії УНР до листопада 1920 р.

нащадок чернігівського полковника. Як він мав до того відношення, він був дуже багатий. І отже, можливо, що ця комплікація, вона, можливо, як би сказати, побудила одне до другого. Бо той був надзвичайно національно свідомою людиною. Старий, він загинув якраз до терору, помер. Він любив дуже гарні коні, й ті коні його забили. То йому не вдалося побувати в Сибірі. Бо вже так як мій хрещений тато, дядя. Мій хрещений тато десь і пропав на Сибірі, а дядю пізніше німці розстріляли.

Пит.: За що?

Від.: Я знаю за що? Я вже там не мешкав тоді, в той час. Я довідався вже в 68-му році, коли моя покійна мама поїхала туди і звідти достала інформацію, що її брат був розстріляний німцями.

Пит.: Чи до революції Ваш батько чи другі родичі цікавилися українською пресою чи книжками?

Від.: Не можу точно цього сказати. Точно я цього не можу сказати, але думаю, що так. Думаю, що так, бо, як скажемо, не було чого, то не було б одруження з моєю покійною мамою, яка походила від дуже національної української родини. І тато був аж на 11 років старший від неї, а згоду мусив дати, бо в той час не женилися так, як зараз ми тут женимося. Так що думаю, що так, але твердити на це не беруся. Не під мою силу.

Пит.: Ви не мусите подавати прізвища, але ще що можете розказати про родину Вашої матері?

Від.: Що я можу розказати? Багато ні, бо, бачите, я мусив оставити в ранніх роках своє село, і я вже більше туди ніколи не навідувався. Але знаю, був один цікавий такий епізод. Ця родина, як по батькові так і по матері, була знищена до тла. І коли відступили німці й зайшла радянська армія в село, то мій двоюрідний брат появився в село з орденами, в ранзі якогось там офіцера, не знаю якого, й прийшов у сільраду і каже: «Зараз мою родину посадити в хату, а ні, то я вас усіх перестріляю». Бо родина жила десь у якійсь землянці, за селом. А хату забрали, бо все ж майно сконфіскували. Ну й ті володарі, раді не раді, мусили то зробити, бо постріляє. І вони ту родину вселили. Та родина сиділа до 48-го року, і в 48-му році був суд в районі. То суд з огляду на те, що мовляв, син є герой війни і так далі, то треба родині побудувати хату, але забрана хата є законна, і родину звідтіля виселили.

Пит.: Як Ваш батько чи другі ставилися до таких українських діячів, як до Скоропадського?

Від.: Покійний батько до Скоропадського ставився дуже добре, але політики його ненавидів. Чому? Бо в нас в селі була його економія або, властиво, помістя, і після того, як її вже розграбували, звичайно, я того не пам'ятаю, але це з розговору батька і з розговору других. І коли Скоропадський навіз там всякої поліції, німців і бичував тих селян, розумієте, щоб зносили все до купи. І цим самим він дуже не то що себе, але весь той, розумієте, всю ту систему, яка стояла за ним, він направив проти всього українського. І покійний тато, ясно, як він був монархіст, він його підтримував, *sure*. Але він абсолютно не підтримував його політику. А пригадую, як був такий розговор: «Для чого то все було робити, нащо було тих селян бичувати за якусь там дурницю, що потяг з його економії». Вона і так пізніше пропала. Отже, Скоропадський, на мою думку зараз, не тому, що він був якийсь генерал український, чи як хтось приписує йому – союзник Москви, чи що – ні, я вважаю, що він був українським патріотом, але не зумів провадити

правильну політику, коли москалі кинули гасло, «грабуї награвоване», то він пішов проти них, і не треба було вже вибирати того награвованого, бо чей же воно було погравоване не чужинцями, а своїми селянами, які працювали віками не на кого іншого, тільки на його або на його династію. І їх пограбували, то нащо їх було бити? То був вже доконаний факт, і було запізно.

Пит.: Чи Ваш батько покійний належав до якоїсь української чи російської партії?

Від.: Ні.

Пит.: А по переконанню?

Від.: Він по переконанню був соціаліст, українець і до жадної російської групи він не належав, бо росіяни були для нього чужі. Він був досить свідомий, хто він є, і підтримував все, що суто українське. Хоч він за царя був монархістом, підтримував царя, але в душі він таки був соціаліст, бо бідний від нього ніде не був покривджений. Він завжди бідному поміг, то ця сама натурально дозволяє сказати, хто ж він був. Ну, він був багатий, але в першу чергу він старався допомогти бідному. Це в нього була традиційна засада. Бідному. А вже покійна мама була іншого характеру й в них не раз була на цій почві неабияка подтасовка. Мама каже: «Та, слухай, що він... має вмерти, що ти плачеш!»

Батько: «Він відробить вліті».

«Ти нього знайдеш вліті відробити!»

І воно так було. І він знав, що він не прийде, але: хай візьме, з'їсть. Він ніколи бідного не минав. Ніколи.

Пит.: А як у Вашій родині зберігалися, скажім, козацькі традиції?

Від.: В нашій родині вони зберігалися дуже, надзвичайно. Ті традиції, портрети всякі й т. д., походження, то було щось надзвичайне. То було. Це заперечити не можна. І в обох родин. Як у матері, так по батькові. По матері, в материній родині, то так то, того козацтва не було вже нічого, і попелу, але там і портрети стояли тих гетьманів, розумієте, і полковників, і так далі. То було на найсвятішому місці. То зберігалося, то немає мови. Можливо, що то тільки тримало при національній свідомості, оте козацтво, якого вже, безперечно, не було.

Пит.: Чи в Вас навіть були портрети Ваших предків?

Від.: Так, так. Я, як пригадую, я вже не можу тепер розібратися в тих титулах, але в діда ціла стіна була увішана тими козацькими старшинами. І покійна бабуся розказувала: оце полковник такий, а оце осавул такий.

А що таке осавул, я ж не мав сірого поняття. (Сміється.) Оце сотник, а то другий, все то козацькі титули. То там тих портретів було навіть дуже багато. І то з відзнаками, з усім, і так далі. Отже, материнська родина була суто казача. Пригадую такий епізод покійної мами, як вже тато сватався і батько каже: «Ну, сукин ти син, якби ти не козак, я би ніколи за тебе доньку не віддав».

Але яке ж у той час вже козацтво було, але, мовляв, тільки тому, що ти козак.

Пит.: А селяни в вас рахувалися також козаками?

Від.: Ні. Оце, що я пригадую, то в нас селяни були двох гатунків. Були, так називалися, панські й були вільні. Яка різниця між тими чи іншими, я не знаю. Як можна сказати, я не знаю. Тепер я знаю, але тоді я в тому нічого абсолютно не розбирався, бо голівне в той час уже не приходили

до якоїсь, розумієте, там різниці, тільки вже були бідніші і багатші. Селянство ділилося на якісь, можна сказати, три категорії: бідні, були середні й була багатша каста. Таких багатіїв то в нас не було, але в всякому разі люди, які, можна сказати, розпоряджали вже в період непу до якої машинерії, наприклад, таке як парові молотарки були, скажемо всякі косарки. Стягнені з Америки або з Австрії. Але, певно, в нас були американські, то вже найкраще, що можна було купити. Бідніші, звичайно, цього не мали. Але різниці в гатунку життя майже не було. Поза тим були ледарі, які не дбали, як ми маємо тут повно, не дбали ні за що, але той, який старався тримати себе на відповідному рівні, той жив.

Пит.: Чи Ви вважаєте, що соціальні розподілення в селі були природними й глибокими?

Від.: Так. Природними, я то вважаю.

Пит.: Чи можна сказати, що навіть була свого роду, не то що боротьба, але якийсь антагонізм?

Від.: Ні. За моєї пам'яті, можливо, вона була раніше до революції, але коли пройшла революція і прийшов період непу, поділили землю, забрали в таких панків, як моя родина, дідова або другі ще там були, то моя покійна мама казала: «То й добре, що позабирали. Хай вони тепер не лежать під деревом, а працюють». Має землю, то має працювати, а так би то лежав. Вона була консерватистка. Отже, антагонізму жадного не було. Ні. Помагали один другому, як могли. У потребі. Пригадую епізоди, в нас найбільше було нещастя або трагедія, як, скажемо, грім запалить стодолу й збіжжя згоріло. Отже, людина фактично осталася без засобів існування. То в нас був, я був малий, але пригадую, таке, розумієте, їхав по селі з підводою, збирав збіжжя. Мусив кожний дати коробку збіжжя. Пізніше там виділяли десь кавалок лісу. Йшли гуртом, рубали ліс, звозили, будували хату, якщо згоріла. Помагали громадою, як могли. Дискримінованих не було, на мою думку. В тій системі навіть не могло бути. Злодії були дискриміновані. Ті були. А поза тим, бідні чи багаті, то в випадку якоїсь трагедії дискримінації не було.

Пит.: А ваші рахувалися поміщиками?

Від.: Ні, ні. Так називалися «кулаки», по-російському. По-українському в термінології навіть слова «кулак» немає. Ви нього не знайдете. То цілком російський винахід. Нас поміщиками не вважали. Бо всі поміщики були розорені під час революції. У нас частину добра забрали під час революції, отже ми були щось таке – біля заможними, поміщиками – то вони то повідрізали, позабирали, роздали людям, а нас лишили в спокою. Не було жадних арештів, жадних погромів аж до 30-го року. Одне, що покійний тато був позбавлений права голосувати ще в 24-му році за те, що він був петлюрівський офіцер. Тільки тому.

Пит.: Чи Вам батько щось оповідав про службу в українській армії?

Від.: А-а, що я можу сказати, що я можу пригадувати з його оповідань. Мало що. Наприклад, характерний епізод вже не під час служби, а під час російського полону, бо він був у Росії в полоні. Він мав нагоду завідувати якимсь там, розумієте, продовольчим складом. А звичайно полонених кормили, як скрізь і завше. То він своїм землякам помагав, розумієте, в продуктах, отак щоб вони мали щось трошки більше. І один з них, такий пан Жук, який користав з нього ласки, пізніше його грабував і старався замордувати. То він казав: «О, то це ти мені відплачуєш за те, що я тобі нелегально передавав за дרותи!»

Оце такий епізод пригадую, а поза тим – нічого. Бо тяжко, майже мало що лишилося в пам'яті з того полку сірожупанників, в якому він служив. Цей полк я пам'ятаю. І властиво за цей полк його радянська влада й весь час картала. Аж поки не з'їла.

Пит.: Якою комерцією займався Ваш батько?

Від.: Торгівлею скота. Торгував худобою.

Пит.: Йому вдалося за часів непу зробити?

Від.: Ні, не вдалося йому багато зробити, бо він цю справу розпочав десь майже в 26-му й в 27-му році, а в 28-му це все скінчилося. Так що він не вийшов. Але в період він робив прекрасний *business*.

Пит.: А як ішла ця торгівля?

Від.: Властиво вони їхали, в нього був ще один партнер жид, і вони їхали на південь України, там закуповували і спроваджували в Росію худобу. Вони потягами. Скуповували там худобу, вантажили в потяги і везли в Росію і там продавали. В період непу то була вільна торгівля.

Пит.: А можна було добре заробити?

Від.: Він заробляв добре, але то був дуже короткий час. А *business*, як звичайно, потребує час його поставити на ноги, навчитися, як ним провадити й т. д., знайти всі позитиви й негативи. А то було всього, думаю, не більше три роки. Але він затявся на землі не працювати. Він казав: «Я не вмю того робити й я не хочу».

А брат каже: «О, то й добре, як ти не хочеш, то я буду робити». І той робив день і ніч. Аж поки його так само не забрали, й десь у Сибірі вся родина погинула. Одна, тоді вона мала, здається, півтора рочки, то її сусіди вихватили, як вантажили на сани везти до Сибіру, то ту дитину вихватили й вона виросла. Решта все загинула.

Пит.: Як Ви були ще малі зовсім, то як Ви ставилися до радянської влади? Чи Ви думали, що з того щось може вийти?

Від.: Ви знаєте, що я Вам можу чесно сказати, я не мав абсолютно ніякого в той час відношення, як і що й куди. Мене радянська влада торкнулася, вже як цей голод сколихнув. Це було номер один. І пізніше ті всякі переслідування й так далі, то вже було не те, що можна вибирати якийсь погляд, а іншого погляду не було на радянську владу. Другого погляду не мусило бути. Не мусило. Ви тільки можете подумати собі, якби вас там і там, довкола бичували, обрікали, то яке в вас відношення може бути? То сміховище. І коли навіть мене отак допитував один енкаведист, дав мені якраз отаке питання, як ви задали, а я зареготався, і я мав тоді десь вже 20 років, зареготав як кінь. Кажу: «А ти що? Ти питаєш, чи ти смієшся?» – по-російському до нього. Як ти знаєш мою біографію, то яку ж собаку ти в мене питаєш, яке моє відношення було тоді. Що ти мене питаєш? Ти мусиш сам знати, якщо ти в курсі тієї справи, яке я мав мати відношення до того. Або ти мав би ліпше? От питання! Якби я йому навіть сказав – гарне, то чи він, якби він мав розум, міг би повірити? Ну, цікаво – відношення до влади. То є, само за себе говорити. І це питання навіть ніде воно не може бути. Як відношення? Ну, яке?

Пит.: Є такі, що кажуть, що в дитинстві наївними були, дурненькими.

Від.: Я Вам скажу, можливо, є такі, що не були під таким гнітом, розумієте. Вони чули від когось, що то було. Вони можуть мати двоякий погляд на радянську владу. Людина як на тому всьому перетерпіла, як вона може мати інший погляд? Як я можу любити ту владу? Цікаво, як?

Влада, яка мене хотіла загладити за щось. Спитати. Нізащо. Чи то голодовою смертю, та то ж найстрашніший спосіб смерти, який є.

Пит.: Чи були в Вашому селі такі люди, що на початку підтримували радянську владу?

Від.: О, певно, що були.

Пит.: А яка частина це була?

Від.: Це не була велика частина, але було їх досить. Переважно це були люди, які, як би сказати, за нахилом до легкої наживи. Переважно в тому характері.

Пит.: А з яких людей складався уряд, місцевий апарат, чи партійна група?

Від.: То був, так називався КНС – комітет незаможних селян. Група була десь до 30 осіб. Всі вони були озброєні, будь-якою зброєю, переважно конфіскованою, такими мисливськими рушницями. І вони приймали активну участь у розкуркуленні, у грабїжництві, властиво, цих заможніших селян в ім'я наживи. Більш нічого. Пізніше та нажива так-і-так була розбазарена, позалишалися такими, як вони були. Але вони грабували, ясна річ, не дивлячись ні на що.

Пит.: А чи були також приїжджі в уряді, міліції, ЧК, ГПУ?

Від.: Безперечно, були там елементи різного характеру, але домінуюча маса була оця безхребетна. Я не кажу, що вона була активна, або 100 % комуністична патріотична. Ні, в них жадного патріотизму не було. У них тяглість до власної наживи. То, що в першу чергу тягло їх туди. У них не було ідеальності побудови комунізму, чи там що. Їх розум не дозволяв на це. Просто отако собі, награтити. Це переважно була сама отстала, неграмотна маса. Там не було провідної верстви, яка б диктувала щось, і властиво, думаю, що цей, який проектував цю справу, якраз на них розраховував. Отже, їм не потрібно було якоїсь здорово-мислячої людини, яка могла б сказати: «Слухай, я забираю півшклянки пшона, а що вони будуть їсти, он двоє сидить». То, як видно, в уряді це теж було враховано, щоб він мав бути 100 %-вий деспот, який не рахувався ні з чим. Щоб до його розуму, то не доходило – а що вони їстимуть?

Пит.: А скільки було в Вашому селі таких свідомих родин?

Від.: Тяжко сказати. Може було яких 60, але тяжко з огляду на те, що я тоді був дуже малий. Думаю, що, може, було яких 70, може, до 100.

Пит.: Але це ж все-таки більше, як комуністів.

Від.: Так, але ж вони мали владу за собою. Комуністів було багато менше, але вони мали владу.

Пит.: Чи в вас були такі, як в других околицях, отамани, повстанці?

Від.: У нас у селі особисто таких не було. Організованого повстання не було. Індивідуальні були. Наприклад, індивідуальні були підпалювачі отих самих комуністичних держиморд. Наприклад, було таке, що одного втопили. Це був таємничий донощик. Знайшли його утопленим у колодязі, а другого з відрубаними ногами на лузі. Якраз за них мій покійний тато відповідав. А він не був причетний до цього. Отже, окремі випадки були. Звичайно, вони кінчалися арештами. Сотні гнали до арешту і т. д. Але, щоб масово організовані – не було. Масової організації не було, щоб десь там був отаман, чи, скажемо, ватажок повстанської групи. Не було цього. До речі, в нас була дуже принадлива територія. Були ліси й болота й т. д. І в революцію там якраз було це. А в цей період не було нічого.

Пит.: А під час революції, то були в вас отамани?

Від.: Під час революції? Я не можу пригадати їх імен, але я знаю, що там точилася бійня на тих, розумієте, болотах і так далі. Хто там був? Чи то були якісь, які належали до петлюрівської армії, чи може до якогось отамана Синього, Зеленого, чи Жовтого. Цього я не знаю; але знаю, що були. І там приходилося неабияк з ними дратися, бо там були недоступні місця і вони сиділи там місяцями. Відтіля налітали й там ховалися. То це я з розповіді батьків пригадую.

Пит.: А коли вже ситуація успокоїлася?

Від.: З тими повстанцями? Я думаю, що десь у 20-х роках воно закінчилося, довго не тривало.

Пит.: А чи в Вашому селі було багато всяких донощиків, сексотів?

Від.: О-о-о, скрізь їх було, хоч відбавляй. Бо тож найдешевший і найліпший хліб. Було їх повно скрізь. Питання напрошується, бачите, зараз виникає контроверсійне питання, чи ті донощики якраз були активним елементом у тій справі. Я б сказав, що багато було донощиків, які не хотіли ними бути, але мусили. Їх так гарно обробляли, розумієте, і вони знали, що вони мусять доносити тільки задля того, щоб урятувати власне життя на якийсь відповідний час. Не назавжди. Вони в це не вірили. Але були й активні. Так. Були й такі, але не скрізь активним удавалося зробити працю. Тоді служба прибігала вербувати, розумієте, людей якраз протилежної сторони бути донощиком. Бо, як я знаю, що ви належете туди, ну то що я з вами можу говорити? Так? Нічого. О, то вони шукають того, хто близький до мене і того вербують.

Пит.: Чи взагалі політична поліція була в вас дуже активна?

Від.: Я б сказав, праця її була дуже паскудна. Дуже паскудна. Порівнюючи моє життя тут на Заході, а приблизно знаю, як поліція працює в Америці, чи будиши в Європі, то російська політична поліція була дуже паскудна. Неграмотна, невивчена й тому вона розстрілювала, розумієте, 100 невинних за одного винного. Точно, якби волоком ловили рибу. Вам треба одну, а там набралася повно. І та пішла. Так російська політична поліція робила в той час. Тепер, як я довідуся в тих людей, що перейшли сюди на Захід, вони навчилися кой-чого. В той час вони абсолютно були, до речі, туди підбирались такі типи, грамоти там не вимагалося. Там вимагалося, аби ти безпощадний був деспот, застрілити навіть свого власного батька. Ото ти там був на найвищому рівні. Знання не вимагалося. Так вона працювала. Так вона працювала, й мільйони невинних жертв. І я думаю, що той, хто організував, він знав, що так-і-так то люди нічого не винувати. Повбивати. В який спосіб? В той чи інший?

Пит.: Як довго в вас існувала церква?

Від.: Церква була знищена в 30-му році. В 30-му році була розграбована й підпалена кимсь. Ясно, той, хто її підпалював, то був хтось, бо страшно великий опір був людей до цього. Я думаю, що влада не мала іншого виходу, як не спалити. Дзвони вони поскидали, утвар у церкві жиди понищили, місцеві, бо ніхто з місцевих християн не відважився туди зайти. Пішла жидівська бригада, все там повибивала, понищила і т. д. І пізніше було жахливе обурення проти того. То вони вирішили її підпалити. Ну, вона багато не була знищена, але в всякому випадку вона не була здатна до вжитку. Для влади вже було досить поприбивати навхрест дошки, щоб туди ніхто не заходив. В цей спосіб була церква знищена. До речі, наша церква була на три села одна. Бо ще було два

приходи, окрім нашого села. А священник, звичайно, десь дуба дав на Соловках.

Пит.: А якою мовою відправляли в церкві?

Від.: Слов'янською. Української церкви в нас не було.

Пит.: А що, з місцевих українців не було таких безбожників, щоб церкву руйнували?

Від.: Вони були. У руйнуванні вони акції не приймали, але, скажемо, таке. Я пригадую, як ми йшли на Страсті в четвер перед Великоднем із свідками, то наша традиція була, а сільбуд (так називався сільський будинок), який був неподалеку церкви, і там в той час грала оркестра, свистіли і т. д., то були місцеві, комсомольці, комуністи. А маса сунула собі масово, розумієте, як вода текла, до церкви. Ніхто туди не заходив. Вони там грали, свистіли, але ніхто туди не йшов, всі йшли з свічками до церкви. Так вони їх вдома запалили й так вони йшли до церкви. Отже, ясно, що населення не хотіло, розумієте, знищення церкви. 99,9 % населення було православне і тої церкви нищити – ні. Вона була 100 % знищена владою. І жидами, ясна річ. Ті активно приймали участь.

Пит.: А скільки жидів було в вас?

Від.: Я думаю, десь 35 родин, але вони всі активно включилися в цю комуністичну громаду, яка нищила все і т. д., оці, без вийнятку всі. Були бідні серед них і багаті, але їх ніхто не розкуркулював, навіть багатих. Отже, вони всі активно включилися в цю комуністичну річку й робили все те, що наказувала влада.

Пит.: А як вони жили з нашими?

Від.: До того часу? Добре. Їх ніхто не обіжав, добре жили. У нас дискримінації не було тоді, ні. Вони мали лавки, ясно, що вони торгували, вони були багаті, але ніхто нічого не робив.

Пит.: Ви казали, що, здається, в 32-му році Вашу матір арештували?

Від.: В 33-му. Її в 33-му, в лютому арештували й судили на вісім років.

Пит.: А можете сказати, за що?

Від.: Ні за що. Ні за що. І коли ми прийшли зі суда до сусідки вдвох, нам найліпше хотілося, бо ми були дуже голодні й ми знали, що та сусідка дасть нам їсти. І коли прийшли до сусідки, й та сусідка питає: ну, наскільки ж судили, бо вона знала, що ми були на суді, а в нас у хаті не було нічого їсти в той час. А в неї сиділа ще друга жінка, я її толком і не знаю, хто вона.

Я кажу: «На вісім років».

Ми, звичайно, мовчали, нічого не казали, бо три жида судили, в таких картузах – трійка. Всі три жида. І питання: за що ж її судити на вісім років? Не вкрала, не вбила, абсолютно нічого. За те, що вона не сказала, де є чоловік. А вона не знала. Бо чоловік суджений на розстріл, його треба зловити. «Ти знаєш, де він є».

А вона не знала. Направду, не знала. За це їй дали вісім років.

Пит.: А як вони знайшли Вашого батька?

Від.: Вони не знайшли аж до війни. Вони його шукали на Далекому Сході, бо, коли я був у Сибірі, я дістав дві неділі відпустки, то мені дві неділі не вистачало поїхати на Україну. Навіть на дорогу не вистачало, то я вирішив поїхати на Далекий Схід до моїх двоюрідних братів, де мені було тільки півтора дня їзди потягом. І коли я приїхав туди до Івана, то Іван каже: «А хочеш батька побачити?» Завів мене в станцію, а він був начальником станції Миколаївськ на Амурі, це на кордоні Кореї.

Я заходжу – там висить портрет. Він каже: «Ти знаєш, тут по всіх станціях висять його портрети, бо вони вважають, що він сюди втік, на Далекий Схід». Там його шукали, й тому порозляпували там його портрети. То ще гарний, великий, більший як Шевченко. Я подивився – батько! То він каже мені: «Вони його тут шукають, вже два рази в мене були».

Пит.: Видно, він вважався великим.

Від.: Та його засудили на кару смерти! За убійство двох комуністів, а він їх не вбив. Ну, й він переховався, й вже в 40-му році то все втихло. Але він так жив під чужим прізвищем. Його ніхто не знав, хто він є. Аж до приходу німців.

Пит.: А як було там на Далекому Сході?

Від.: Дуже добре, там добре було. Там не було такої голодівки, як у нас була, вони не мали того. Порівнюючи, навіть, життя, бо я там був у 38-му році, я був тоді студентом і мене послали туди, перервавши студії, на один рік туди, в Сибір. То там життя було багато краще матеріально. Багато краще. І я в Івана питаю, чи ви щось мали в 33-му. Він каже: «Нічого. От так, як ти зараз бачиш».

Бо він туди малим, йому було десь вісім років, як він туди від'їхав і його батьки. А він був на шість років старший за мене. Він закінчив там університет у Владивостоці, залізнодорожний, і працював директором станції залізничної. Він каже: «Нічого».

Він був член комуністичної партії. Нічого, ото тільки, каже, я сміявся, що він провинився, що його вивішують тут, бо він знав так добре, бо тато два рази був. Я не був, а тато два рази був на Далекому Сході.

Пит.: Чи там українці в якийсь спосіб трималися того, що вони українці?

Від.: Не можу Вам цього сказати.

Пит.: Але їх там багато було?

Від.: О, багато, так – багато. Як вони й до чого вони себе приписували, не можу Вам цього сказати, не знаю. Може, хтось, хто знає ту ріку життя там, бо я був там тільки раз. І як я довідався, бо, знаєте, як ми живем вдома, то ніби все. А як ми виїжджаємо на чужину, справа стає цілком інакша. Тоді ми єднаємося, ось так як ми зараз опинилися на еміграції. Ми збираємося до купи й щось робимо. Корисне чи некорисне. Так вони там на Далекому Сході. Іван казав мені: «О, нас тут багато. Тут є й полтавки, й чернігівки й чого хочеш».

Він українець, він дитиною туди приїхав, але ж то для нього все чуже. Якби він тою дитиною приїхав у Полтавщину – нема проблеми. А то – чуже, то є чужина. Росія не є Україна. То вони єднуються. Він каже: «Наших людей, а то не наші».

Там є багато китайців, корейців, росіян, але отам якраз і є різниця – то не наші. А наших повно там. Наших. Яка в нього національна українська свідомість? Ніякої нема. Наші – оце свідомість. Наші.

Пит.: А ще вертаючись до Вашого села, що Ви можете розказати про розкуркулення? Як це в вас виглядало, як відбувалося?

Від.: Що я можу розказати про розкуркулення? В першу чергу накладалися неймовірні податки. Неймовірні. Попросту, як я Вам сьогодні принесу – дайте 100 тисяч доларів, яких, я дуже добре знаю, ви не маєте, а ні, то завтра підете в в'язницю. Ось таке було. Ось так виглядали ті податки. Ось так виглядало те розкуркулення. Бо, значить, радянській владі, на мій досвід, ходило про те, щоб убрати провідну верству населення. Тільки. Не що інше. Бо в них іншої мети не було. Напрошувалося

питання, як убрати ту провідну верству, за якою слідував народ села, як ми знаємо з практики: чи той думає сіяти гречку? Бо він знає. Отже, була провідна верства села. Хто ця провідна верства села була? Звичайно – трошки багатші люди. Я думаю, моя особиста думка, радянській владі нічого не осталося зробити в першу чергу, тільки зліквідувати цю верству. Зліквідувати духовенство, зліквідувати будь-яку аристократію, яка там була. Її майже не було там. Хто був там? Може, якийсь доктор був. Чи й був. Поштар, ну, дяк – і тільки. Отже, їх треба убрати. Вони це зробили. Як вони зробили? Наклали податок, який, вони добре знали, що ти не виконаєш. За невиконання здачі судили і відсилали в Сибір. У нас був дяк і в нього було 14 дітей. Він був бідний, як церковна миша. І тільки жив із тих подачок, що там у церкві десь назбирав. Не мав ні землі, нічого. Воно може б було й добре, якби його серед лютої зими, хворого, на ліжку не винесли на сніг, бо одному сільському вельможі хотілося зайняти його хату. Чотирнадцятеро дітей за ним! Він помер там на снігу. Мав хворобу якусь, удавок мороз видушив його. Чотирнадцять сирот осталося, десь від 16 років і до низу. Це була гуманітарність влади. До кого? До пролетаріату, то ще шукати іншого пролетаріату, як той, з тою кучою дітей? Він був паламарем, бачите. Треба знищити. Отже, то було все цілком і нормально приготовлено знищити провідну верству, в першу чергу села, перед тим, як повести атаку на решту. Провідників вже нема. Їх знищили, за ким би народ міг піти й творити повстання і т. д. То в першу чергу вони цих знищили. Це моя думка. Бо коли того бідного паламаря викинули на сніг із ліжком, за що? Він був бідний, у нього землі нічого не було, крім 14 дітей. Для того чого було викидати? Але хтось над тим подумав. Отже, в цьому відношенні я не маю найменшого сумніву, абсолютно, що це все було задалегідь продумано. І воно робилося, як американці кажуть, *step-by-step*, ішло.

Пит.: Як це було з Вашим дядьком, що розкуркулювали?

Від.: О, він загинув у Сибірі. Вся родина загинула, за винятком дитини, яка мала десь, може, шість місяців і її вихватили. Хтось вихватив із рук, як вже вивозили. То та осталася жива – Настя, а то все пропало. Всі загинули, й сліду не лишилося.

Пит.: А як у вас виглядала вже колективізація, як відбувалася?

Від.: Та нас вже, можна сказати, не було там. Але – як? Спротив був. Спротив робили. Певна річ, не хотіли віддавати добра нажитого. Але з того нічого не вийшло. Нічого не вийшло. Хто не хотів, того забрали. Тепер, люди вже були досить стероризовані й бачили наслідки тих, яких вантажили й вивозили серед лютої зими на Сибір і збирали, чи вони хотіли, чи не хотіли. То решта, що могла сказати: «Так, маєш». Щоб принаймі ще ночувати вдома. Бо в цьому відношенні, щодо колективізації, то я б сказав, що колективізації ніхто не підтримував. Ні бідні, ні багаті. Ніхто. В повному смислі слова – ніхто. Це було накинене зверху. Воно не подобалося нікому – ні бідним, ні багатим. Бо найбідніший він мав якусь там коняку, якийсь хлівець там і т. д. І то було його власне, і він тим жив. Він то шанував, і то від нього відбирали. Як сьогодні, практично, відбирати від собаки кістку, й то й лається. Отже, сама природа тягне: як може то бути – забрали в мене? Та ж то моє, яке воно не є. Той має велике, я маю мале, але то моє. Природа не дозволяє то. Шпаки деруться за кусок хлібу. Той зловив, а той віднімає, а той не

дає. Отже, чи бідні підтримували колективізацію? Ні. І ті не підтримували. Але робилося насилля, насильно владою.

Пит.: До вас приїздили всякі агітатори?

Від.: О-о, то була гвардія – не журися! Там були, яких хочеш. І то майже кожний день гнали. Я тоді був ще малий, а батька вже не було. Гнали десь до сільради, або до того клубу на мітинги, орали. Мусив слухати. Чи любив то? Ні, слухав. На завтра – погром. Сьогодні – орав, орав – а завтра погром. Давай грабити! Грабили багатших, тоді давай грабити бідних.

Пит.: Що там агітатори говорили?

Від.: Ну, та що вони можуть говорити? Радянська влада то вимагає, хто буде проти, той буде проти влади. Будуть судити, й так далі, й т. д. То все. Що Вам, зрештою, про те можу сказати? Вся та епоха була створена владою, фінансована владою, підтримувана владою, не рахуючись з жодним терором. То все. Ви ще щось хотіли запитати?

Пит.: Ще грохи, небагато.

Від.: Прошу!

Пит.: Ці агітатори, чи в вас були так звані 25-тисячники?

Від.: А-а, слухайте, я не знаю, хто вони були. Знаю, що вони були чужинці. Одні говорили нашою мовою, власним нашим діалектом, вдобавок ми на Чернігівщині мали свій монополізм на мову, на діалект на А, уже за Десну виїхав, уже його нема. То казали: «О, цей десь наш», – а на другому казали: «Ну, то кацап». Кацапами в нас називали росіян. То кацап, ну, то не наш. Отже. І були ті й ті. Але в всякому разі, що вони були кимсь акуратно перемішані. Наших там могла бути менша половина, а решта тієї чужої шушвалі. Звідки вона прийшла, але вона була чужа. І наказ, ясно, був від чужих. Не від своїх. Оце, що я знаю. Я не знаю, чи вони були 25-тисячники, чи хто вони, але в всякому разі вони були чужі. Бо тоді не вкладалося в мій розум, хто вони. Як зайшла до вас у хату куча, ну, то: о, тих двох я знаю, а решта чужі.

Пит.: А як звучить ваш діалект? Що в ньому особливого такого? Вимова?

Від.: О, діалект. Я, навіть, якщо Ви мені скажете зараз, то, навіть, тяжко щось придумати. У мене був тут земляк, я його поховав у квітні місяці. Наприклад, скажемо такі слова як: кали, хвароба, пшано – на «а». У нас казали «хвароба», більше навіть на ей, на «А». У нас казали «за Десною», у нас називали литвинами. То литвин із-за Десни. Акцент жахливий. Якби мені хтось зараз сказав тим акцентом, я не можу, не можу, бо я виріс деінде. Але властиво, що там патріотизм національний ховався багато краще, ніж десь вглибині України, на Полтавщині чи деінде, бо вони знали, хто є хто. Ото є білорус, а то є росіянин. Бо то на кордоні. Ми є що іншого, як ті.

Пит.: То ж з Ваших сторін Довженко – режисер і письменник.

Від.: О, то ж земляк! Олександр! Ота «Зачарована Десна», я її маю. Я, як читав, то я плакав. Там природа, то цей мій покійник, він помер, об'їхав цілий світ, то він каже: «Увесь світ проїхав, але щось подібного не бачив». За природу, то правда. Ото прочитайте оту «Зачаровану Десну» і там знайдете. Там краса природи і багатство природи. Я пригадую, ми мали 25 десятин, тобто 50 акрів, такий луг над Десною, там сіно росло от таке-о заввишки. То там з Десни завше, як розлив, бо Десна навесні розливалася на сім кілометрів ширини, то вона затоплювала таке маленьке озерце на тій *property*, то як приходили сіно косити, то косарі на обід мали такий волочок, може, десь два метри завбільшки, і затягли

там відро риби. Відро на раз. Вибрали, яка ліпша на обід, а решту в воду. А вода була така чиста, що там брали й суп варили. Чиста вода була. Така природа була. То там були отакі – шість фунтів в плечах, мій покійний тато був десь отако вищий від мене. І так ширший. Здоровий, як лев. Бо то природа була.

Пит.: Ви вже виїхали звідтам в 30-х роках?

Від.: Я виїхав звідтіля, з моєї батьківщини, з мого рідного села; я, фактично, виїхав у 1934 році. Або на початку 34-го виїхав відтіля. Ввесь час я проживав коло Києва, де я вчився. І я закінчив мою школу, мою науку в 40-му році. І був покликаний відразу до війська в 40-му й в 41-му мене застала війна в ранзі лейтенанта танкових частин. Пізніше я попав в полон, спокутував там, а пізніше вже на еміграції. Ось така моя історія. Так що я при советах не працював майже ні одного дня. Я вчивсь і щойно закінчив школу – дали мені два тижня і забрали до війська. Бо мій рік призову був 38-й, тобто коли мені було 20 років, але мене відкликали з огляду на те, що я був у школі й вчився, то мене не зайняли. Коли я закінчив школу – забрали.

Пит.: Ви не мали клопотів через соціальне походження?

Від.: О-о, тих клопотів я мав не кошолюк – а мішок. На кожному кроці. Рятувало єдине від тих клопотів, і то не скрізь, я був дуже здібний в школі, але однаково з авіошколи мене викинули через моє походження. До речі, моє походження було дуже затерте. Коли я поступав у школу, то моє походження було, як принята дитина з вулиці. Знаєте? Але вони, сукини сини, найшли. Я ввесь час жив як якийсь, розумієте, викинений на смітник. Але вони найшли. Найшли, хто я є. Мене директор покликав у кабінет і каже: «Ви є дуже здібна молода людина, що я маю робити з цим? Нате, читайте», – дав мені. Я прочитав, і мене вигнали звідтіля. Я пішов у другу, де мене прийняли, безперечно, так, з поцілунком. Давай. І там мене тероризували. Аж до 37-го року мене тероризували, не давали мені як слід учитися. Аж у 37-му році лишили в покою. О, там нема, що ти за батька не відповідаєш. То не в них. Я їм доводив – що я до того маю? Я не міг доказати їм, що батько не винен в убивстві тих комуністів, бо то шкода, хто я є. Або – чи він мені повірить? Цікаво! Я тільки доказував – що я маю спільного з ним?! Він: «Карайте його за те». Я ж молодий чоловік, я активний молодий, що ви хочете від мене? Але й це не рятувало. А я був здібний і то мене до певної міри... Він каже: «Це є напіввійськова школа, і те, і те. Я тебе розумію, але нема ради. Маєш лишити».

Пит.: Маєте ще щось додати до цього?

Від.: Що я можу або бажаю Вам сказати. Я хотів би якнайкраще всю цю справу вкласти й видрукувати, вдобавок дуже обережно й окуротно зберегти кілька примірників для наступного покоління. Бо комуністи повикрадають. Пам'ятайте – повикрадають і попадають. Публічні бібліотеки в Америці так побудовані, що можна викрасти там, що Ви хочете. І замінити найдешевшою макулатурою, купивши на *flea market* за 10 центів. Покласти на місце якої дорогоцінної публікації. Оце, що американська бібліотека є для того. А комуністів тут – хоч одбавляй. І я прошу, і я пожертвою відповідну суму на цю річ. Але зберегти, щоб принаймні якийсь наклад для майбутнього нашого покоління, щоб ми могли його пізніше передати нашому поколінню правдиву історію захлапної Москви, отого зловіщого терору безвинних дітей, матерів і старих, які Богу духа винні за щось. Оце я просив би.

Пит.: Це, безумовно, буде так, як Ви просите.

Від.: Це моє прохання, бо так як із нашою ДОБРУС видав «Білу книгу про чорні діла»¹, нема. Уже випалили. Навіть спогади Хрущова, я маю перший том, другого не можу дістати. Попалили. Ніде, у бібліотеці нема, в книгарнях нема. Ніде нема. Знаю, що його викупили і спалили комуністи.

Пит.: Ми це будем берегти.

Від.: Оце моє зауваження. І то берегти в *safe*-ах декілька примірників. Я, звичайно, з свого боку не остаюся в довгах, як я попередньо казав, я зложуся тисячу доларів на цю ціль, видавництво отримає в один день від мене. На мою думку, це найважливіша річ в нашому житті, в нашому суспільстві, яку ми маємо висвітлити перед Заходом. Дякую, дуже дякую.

Пит.: Дякуємо Вам.

¹ ДОБРУС (Демократичне Об'єднання Бувших Репресованих Українців Советами) – ця спілка виникла в 1949 р., перший голова – Микола Степаненко. Організація збрала кошти і свідчення жертв сталінського голодомору в Україні 1932–1933 років і видала першу солідну публікацію про цей геноцид – «Білу книгу про чорні діла Кремля» англійською мовою.

Інтерв'ю ЛНЗО

Анонімна оповідачка, народилася 18 грудня 1917 р. у Великобагачанському районі Полтавської області. Осиротівши змалку, виростала в сім'ї старшого брата, якого змусили виконувати функції секретаря сільської ради. Під час колективізації цей брат наказав своїм молодшим братам і сестрам спати у верхньому одязі на випадок арешту. Люди впадали у відчай, коли над ними нависала загроза втратити землю: одні чинили самогубства, інші божеволіли. Щоби змусити їх приєднатися до колгоспів, вдавалися до різних прийомів тиску. Родичів засуджували до суворих покарань за найдрібніші сутички з активістами, не гребуючи такими заходами, як виключення із колгоспу та розкуркулювання. Наприкінці 1931 р. вся сім'я приєдналася до колгоспу. Вони почали недоїдати вже в 1932 р., ще до початку жнив. До початку 1933 р. вони не мали ні крихти хліба, а все, що було їстівного на городі, швидко з'їли. В 1932 р. ще була можливість вирушити в пошуках їжі до Білорусії або Північного Кавказу, але «в 33-му, вони не випустили нікого нікуди. Мусили так сидіти, і гинути на місці люди, як ті мухи...» Оповідачка також розповіла, як мусила красти зерно із амбару, в якому працювала, а також про зерно, яке гнило в скиртах. Коли люди вперше отримали хліб після тривалого голоду, багато з них померли від шоку, що його зазнав організм. Упродовж голоду становище було *надзвичайно* тяжким, але родина вижила, за винятком сім'ї дядька по батьковій лінії. Оповідачка винуватить «Москву» за умисну організацію голоду з метою зламати опір народу та звести його до стану, в якому ні про що інше, окрім животіння, годі було й думати.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я з 17-го року, 18 грудня. То я ще була молода в той час.

Пит: З яких сторін Ви походите?

Від.: З Полтавщини, з Великобагачанського району.

Пит: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Родина моя хлібороби були. А це, що найстарший брат у мене був і батько, що нас виховав – ми сироти лишилися, без батьків – то він як опікун, і прийшла радянська влада, вже його вибрали, як секретарем сільради силоміць, бо він цього б ніколи не хотів. Але як вибрали, він мусить іти, бо його б зараз покарали за це. І він пішов, працював в сільраді секретарем у ту колективізацію цілу, як вони починали нас зганяти, то все. І так він все доносив до хати, що нас – нас не розкуркулили – але скільки разів він приходив і казав до жінки, щоб дітей повідала, ось кілька сорочок, бо можуть прийти вночі й вигнати з хати в чому діти спали. Так що то така трагедія, що її не можна все за порядком розказати, бо не годен, вже роки перейшли. Але в 31-му році вже нас заставили всіх іти в колгосп, не лише брата – по-перше самий брат був – а тоді в 31-му році ми записалися вже під кінець року, брат записав нас уже всіх. І вони пішли до праці, в 32-му році. Вони так багато хлібу нам дали – зерна, збіжжя – так багато дали, що ми його не мали де засипати. Засипали – засіки такі були – на горищі, на стріху, там поперегороджувано – ще дідова хата була – там понасипали. До Різдва, вони забрали до зернятка, що ми не мали вже в хаті однієї зернини хлібу. Вони назад це все забрали. І вже сказати, що лишилося

десь по-трошечку, то ми на Великдень останній раз пробували хліб, по малесенькому кусочку – це, що було. І ми не мали хлібу – це в 32-му – ми не мали хлібу, аж ожили. Як вони взяли трохи, зачали жнива, вони нам дали по трошечку хлібу. В 33-му році не було ніякого хлібу, доки ми мали там якийсь огородець трошки, то ми то з'їли дуже скоро. Вони дали лише в той час, як жнива були, але що в 32-му році ще випускали з села людей, що могли поїхати на Кубань, на Білорусію. Повивозили, які лахи мали, що мали в себе, то-то все повивозили. Набере мішок, мішок сорочок – як то колись було, дівчата, як одружувалися, виходили заміж, вони мали багато полотна, багато сорочок, багато рушників, хустки, спідниці – то все повивозили. Набере мішок, завезе, а привезе торбинку кукурудзи якоїсь, квасолі. І так витримали, значе, дожили тим 32-й рік. А в 33-му, вони не випустили нікого нікуди.

Мусили так сидіти, і гинути на місці люди, як ті мухи. Вже 33-й рік то був дуже страшний. Люди просто падали, пухлі, сухі. Я була така суха, шкірочка й кістки, але я не була спухла тому, що я працювала в тих, де зсипали те збіжжя – ті, вони називали амбари, – то я їла те зерно сире. Приходило родина – те, що коноплі сіют, – часами макухи, ми там ото товкли їх і ці, ці макухи, то давали свиням більше, як людям. Хліб давали тільки тим, 200 грам, то з тієї макухи, то-то був такий кусочок на два рази вкусити. Це дуже тяжко було. І хто працював лише давали. Раз на день давали тих 200 грам хлібу. Отже ж, то було в нас 10 душ родини, то я цю родину лише з голоду втримала, хоч я була малолітня, я мала 15 років. І приносила то додому, ту пайочку того хлібу, що не було по крихотці дати, лише тим дітям, що вони міцно просили хлібу. Пухлі були! У брата було п'ятеро дітей, і було троє братів моїх, я і братова – то нас десятеро. То я вже вдома ніколи нічого не їла, бо вже мені не належалося. Але я там собі з'їла того, і була дуже марна, дуже суха, але пухла не була. Брат найстарший, який секретарем працював, мав якусь там кухню, що вони їм також дали їсти. Йому дали їсти, але він додому не міг нічого, ні крихотки дітям принести. Ну, оце так знаєте, дотягнули, то ми від Різдва вже не бачили хлібу в 33-му. Не бачили, щоб хліб у хаті якийсь пляцок був, або хлібу.

Виключно жили половою гречаною. Товкли, мішали й варили її. Як я принесла, того украла того зернятка ту шкляночку, то вмішали туди гречаної полови, тоді з кукурудзи, з бадилля вибирали осердя – те, знаєте, всередині воно таке, як *sponge* (губка. – *Ред.*) – то його брали й мішали, і тим жили аж до жнив. Багато людей, які не стрималися ще з їдженям, як їм дали їсти в жнива вже, то вони померли багато. Ну, а хтось і стримався, то ті залишилися. І так робили, що вже, знаєте, людина голодна не могла витримати, вона скоро того гарячого хлібу наїлася, і вона вже готово. А які стрималися, то лишилися живі. Були такі, скажімо, в нас хутір був близько. Там було хат якихсь з 30, докладно не скажу, з 30. То там ні однієї душі не лишилося живої. І це були самі, самі найбагатші люди. Бо хutorяни в нас, Ви розумієте – село, а хутір – це різниця. У нас селяни бідніше жили, бо вони були густіше поселені, вони менше землі мали, а ті хutorяни, вони кожний був, як тут фермер. Там один, там один. І то його поле було все навколо. Вони жили дуже багато. То їх деяких повивозили. Деякі полишалися, бо пішли в колгосп, вже не упиралися. А тих, що вони були, скажімо, найбагатші, то тих забрали то з самого початку тільки, як поміщиків, як таких багатих, що там мав 200 десятин землі. То це в нас був дуже багатий,

бо десятин це було багато більше як гектар, чи там акер, чи як. Отже ж, а які лишилися, то вони всі згинули десь. Ну, кістки їхні валялися по бур'янах, бо шури повиїдали на них шкіру. Ну й так ото скажімо, що ДУЖЕ тяжка була ситуація, але моя родина витримала. Мій один дядько по татові, він з голоду помер. У нього двоє дітей з голоду вмерло, донька й син. У моєї тітки по мамі, шестеро дітей з голоду вмерло. Вони їх навіть ніхто їх не поховав – бо це було друге село, не в моїм селі – то я тільки знаю як во... (Захлиснулася.) Вибачте. Як вже прийшли німці до нас, то вони хотіли їх запечатати, бо церкви всі були закриті. Церков не було. Церкви з самого... Я от тільки пам'ятаю останнє, як хотіла іти по ту свячену воду, і положила свої чоботи сушити, й ті чоботи згоріли, й братова мене не пустила, то я не знаю, яка я тоді була. Це було десь в 30-му році, я не скажу докладно, не можу сказати докладно. То церква як уже стояла порожня, то насипали, колгосп насипав зерно там. А потім за пару років її розвалили і зробили клуб. Забрали цеглу й перенесли її в друге місце і зробили клуб, так що там і сліду не лишився, де церква стояла. Так що діти вже нехрещені були багато, які родилися, як церкви не було, священика нема, куди підете хрестити? І, те, значить, так що, що не можу все за порядком розказати, бо це вже дуже давно, і я не було повнолітня, щоби я могла все запам'ятати. До школи не ходила, бо так само, сиротою виросла, то я лише дітей бавила то там, то там, щоби я прожила. А поза тим я нічого не знала, не можу, не було можливості. Такий час якраз переходив, що не було, а як піднялася вже трошки більша, прийшли ті колгоспи, то я від рання до заріка цілий день була б праці в колгоспі. По 12, по 14 годин працювала і так жила.

Пит.: А коли Ви в амбарі працювали, чи Вас обшукували дуже?

Від.: Так!

Пит.: Чи можете це описати?

Від.: Так. Був дуже добрий той цілий, як вони називали його – уже забула. О, бачите, вже забула! Дуже добрий чоловік наш був. Він нас не обшукував, доки його не при... Він замикав нас, як десь, знаєте, бо то б лізли, голодні б лізли. То ми були завжди замкнені. Як ми виходили додому, то він відмикав, але він ніколи нас не шукав. Навіть одного разу було так, що ми собі в рукава, знаєте, всипали трошечки зерна якогось там, чи кукурудзи – найбільше кукурудзи, бо це було найлегше його притовкти у ступі й зварити. То я сама одного разу взяла і всипала собі в рукав тутка, знаєте, зав'язала, щоб воно не висипалося, а він нам якраз давав той приділ наш, що ми мали діставати хліб – 200 грам. А тоді щось то було, що вони не дали нам, то він нам важив по трошечку тієї муки; та мука така з остюками, бо це було з ячмінню, з макухи, що було найгірше. То самі остюки! І він нам торбинки цю важив тієї муки. Там тої муки може шкляночка була, а може не було, бо то макуха, то що? І я як простягнула руку брати ту торбиночку з тим, мені посипалася та кукурудза з рукава. А він нічого, тільки ТАК почервонів і каже: «Уже набрала».

Але він був такий чоловік, що він ніколи не видав. Він дуже добра людина була. Отже, потім прийшли якись чужі, росіяни. Чи вони комсомольці, чи вони партійні, чи хто вони були? Я їх не знаю. Але досить того, що як ми мали виходити додому, то приходили й нас шукали. Нас шукали. Казали нам скидати чоботи, роздіватися з плащів, тільки так бути, як є, і вони нас пошукали так, чи по кишенях десь немає. Але ніколи не шукали, як ми коси пустили під блюзку, і зав'язали в спідній, хустинки

крайочок тієї зерна шклянку, то це була, як коса вроді ту лежала. То вони то ніколи не додумалися. І потом ми брали ще так крали – нас лише чотири там працювало. Ми одна другій помагали. Ми макухи ті привозили з заводу, ми їх товкли сокирками такими, товкли їх, а о собі витисували, щоб це було тоненьке, щоб воно пристало то до спини, до крижів, і ми запихали собі за пояс, добре притягали, щоб він не випав. Вона була дуже міцна, ця макуха, вона як доска була, бо це з заводу вона дуже с..., стиснута. І ми приносили також то як. Це, це не було завше, бо тих макух завше не було. І то ми приносили додому, і дітям як я принесла тієї макухи, то так як шоколядки по кусочку братова розломила, то вони трусилися, як вони його ухватили в уста й з'їли. Бо ручки пухлі, ножки пухлі, й воно без кінця «хлібу хочу» і «хлібу хочу», «хліба хочу». Заливається сльозами і: «Мамо, хлібу хочу».

А як були такі дні, що я нічого не принесла, то вони дуже плакали. ДУЖЕ плакали... Вони мене зустрічали, ті діти, то так, якого, яких чверть кілометру зустрічали ж, чекали, доки я буду йти, щоби я щось принесла. І оце таке, таке радянське життя було.

Пит.: Чи Вам відомо, що робили з тим хлібом, що в амбарі збирали?

Від.: Вони вивезли. Це лише було виключно на насіння, щоб посіяти. А те все, вони, як машина молотила, вони забирали, забирали, хліб вивезли, вивезли на станції, де потяга вивозили кудись той хліб. Куди вони вивозили, ніхто не знає. А були такі, вже й чула пізніше, що були такі випадки, що то не було його де дівати, то висипали на скирти й цей хліб погнив. Але охорона велика була дуже, що ніхто не вмів підступити туди. Що вони не дали зернятка. Як то йшло в 33-му, прийшли жнива, то ви не сміли. Ви робили коло того хлібу, але ви не сміли колосочка взяти. Жінки виміняли й їли, то боялися, щоб хтось не побачив такий, що донесе. Якийсь бригадир, або хтось такий. Так що, а як уже зібрали, а дитина пішла колосочки збирати, то вони заставляли колоски збирати. Дітей зі школи – школи були позакривані. Не було кому до школи йти, бо діти пухлі були. А як уже трошки то, діти самі лізли на те поле, щоб колосочок знайти, то судили батьків, що діти не пильнують і діти хлібу грабують колгоспний.

Пит.: Чи хтось із Ваших їздив у Росію чи в Білорусію?

Від.: В Білорусію, це в 32-му, братова їздила в Білорусію, ото, що я кажу. Вивозила, які де лахи були, батьківські ще, кожухи, такі були добрі, то ваянки, то-то все вивозили за ту кукурудзу, за ту квасольку міняли. Возили на Кубань. Брат їздив на Кубань. То й він набрав два мішки лахів, а привіз пуд кукурудзи. То що тої кукурудзи було на той пуд? Шістнадцять кіло! Привіз кукурудзи за те все, що два мішки навалив лахів і завіз. Дуже було тяжко! Позбулися всього, й лахів, і худоби, й землі, і, каже, лишилися тільки з душами. Люди, які витримали, витримали, а які згинули, то згинули.

Пит.: А так, чи Ваш брат брав участі ще в чомусь, крім сільради?

Від.: Ні.

Пит.: Раніше, ще щось згадували про комнезами?

Від.: О, то комнезами. Я навіть не розумію, що то було.

Пит.: Це так звані «комітети неможливих селян».

Від.: От, вони його заставляли силою це. Він не це дуже добре зробив. Він дуже багато випустив людей з села отих, що вони розкуркулювали. І йому такі вдячні були, що він – я це пам'ятаю, як він на ніч казав замикати собаки, ще як ми не були в колгоспі, замикали собаки в стайню,

а люди приходили й він як випишував їм пропуски, що вони могли виїхати десь, а голова відвернувся десь трошки, він печатку прибив, і вони вільно собі виїжджали, втікали. То в нас, у нас зимою, то я ще молода була, заснула часом, а часами чула, як люди приходили серед ночі, щоб ніхто не бачив, як він то видавав ці документи їм, щоб вони виїжджали. Він ніде не був. Його тисли в партію, а він казав, що він немає школи і він конституцію не може ту зучити їхню, перейти. І на тому, вони його, він, він не був партійний.

Пит.: А скільки років було Вашому братові, скажім, в 33-му?

Від.: У 33-му, то він був з четвертого року, то 29 років мав.

Пит.: Молодий ще!

Від.: Ще молодий був. В комсомолі він не був, бо його не чіпали до комсомолу. Чіпали моїх братів молодших, але ні один не був мій брат у тому. Один брат оженився – це вже був, він четвертий був, бо був брат найстарший, тоді сестри дві, тоді цей же брат – то він лише оженився, і в 35-му році він полаяв комсомольця – поганим словом назвав – то його як забрали, його по сьогодні немає! Засудили його. Так що в партії з моєї родини ніхто не був ніколи. Навіть не тільки з близьких, але з дальших навіть не було.

Пит.: А поради хотіли?

Від.: Хотіли, вони тисли! Власне наймолодший брат мій вчився, то його дуже тисли в комсомол. Він не хотів, він не пішов. Брат йому вже казав: «Та йди, Василю, хоч школу може якусь дістанеш».

Але він не хотів, і як скінчив вісім клас, то він виїхав у Полтаву й там уступив в школу, й він не міг витримати, бо вони давали, поради давали, безплатно школу. Давали йому якусь там стипендію, як вони казали, щоб він міг прожити, але це було дуже скупо – це вже було по голоді, це вже був 36-й, 37-й роки – то він не міг ту школу утримати, не було йому допомоги з дому, не було кому помагати – брат хворий, як захворів, цей найстарший наш, на сухоти, і він працював трохи, більше, більше хворий був, як працював – а ці всі розлізлися, порозходилися, вже поженилися, лише один він лишився і я, що ми ще були нежонаті. Ну й треба йому допомоги з дому хоч трошки, то як поїхала братова в Полтаву його побачити, а він – брат – злий, як пухлий. Бо йому як дадуть тих кілька рублів, я вже навіть не пам'ятаю, скільки йому давали, але досить того, що він тільки й з'їв кусочок хлібу на день і цукру ложечку там купив двіста грам, то він його ділив собі на цілий тиждень, щоб йому в воду трошки посолодити, з тим хлібом з'їсти. Він більше нічого не їв. І моя сестра була вже виїхала – замужня була теж – це була, третя. Вона виїхала в Донбас з чоловіком. І він туди поїхав до сестри, щоб уже якусь працю дістати, працювати собі на кусок хлібу. А потім, написав листа до Ворошилова, що він хоче йти в армію, добровільно, щоб піти в школу, бо він хотів учитися. Він і йому відписав, це вже близько було, його заберуть – це він написав десь, щоби я не збрехала, десь не було року перед тим, як він мав йти до призову, до війська. І він йому підписав, що ти чекай до своєї (?). Але він змінив, змінив наше прізвище, сказати, він змінив цілковито, бо його б не взяли, бо вже був брат суджений. А він лише хотів тому в військо піти, щоб дістати, щоб дістати школу. Бо як він би був у школі, то він би міг військову брати міг, по війську вже дістати, в якусь школу другу піти, але йому так написав, то він змінив цілком прізвище, щоби не було – оце було вільно, як він не хоче, але вони не дошукували в той

час. А якби вони взяли його по його батьківському прізвищі, то вони б його не взяли, бо як був хтось суджений політично – це вони йому притупили політику тільки тому, що він поганим словом назвав комсомольця. Отже ж, і як прийшов, то його забрали вже, аж у 39-му році він пішов до призову, його забрали в армію, і він пішов. І він дуже хворів шлунком на язву. Язва – це є улькус. Вони його положили в шпиталь, вилікували, на шість тижнів він у госпіталі був. Тоді вилікувався – його забрали зараз в школу, і він був в военній школі. Як війна вибухла, то він уже був якимсь там уділений. І то так він опинився забитим. Він неживий, в війну згинув. Бо як я вже переписувалася, то мені написали, що він згинув.

Пит.: А чи це, що Вашого тата засудили, чи це погано відбилося..?

Від.: На родину? Може, може комусь, комусь десь щось, я нічого не чула. Може, комусь старшим, може, братові найстаршому це щось було, але нічого не судили нікого, не були засуджені. Тільки, лише він один.

Пит.: А скільки землі було в Вас ще до колективізації?

Від.: Вісім десятин, вісім десятин ми мали, але ця земля була під опікунами, як ми сироти, і було поділено на чотириох братів – сестри не входили – лише чотири брати були. То чотири брати, то було по дві десятини на брата припадало, з вісім десятин, значить, ми мали, перед тим, як ми йшли, як нас уже загнали в колгосп.

Пит.: А Ви казали, що була така можливість, що могли б Вашого брата розкуркулювати?

Від.: Могли б розкуркулювати, бо сказали так: що як мав дід 10 десятин, то й тих розкуркулювали людей. А нас тільки тому не розкуркулили, що ми були сироти. Були сироти, але все одно, брат не довіряв цьому, і він ото казав нам, щоб ми завше були приготовленні, щоб були одіти і взуті лягали спати, бо нас можуть викинути.

Пит.: Чи пам'ятаєте, якою мовою правили в вашій церкві?

Від.: Слов'янською.

Пит.: Слов'янською ще?

Від.: Так. Я не пам'ятаю, тільки чула. А це в 21-му році ото, як перейшли вже, церква відірвалася від Москви, то багато було, що вже українською, але в нас іще правилося слов'янською. Але в нас церкву замкнули скоро, так що то воно не прийшло ще до того, так скоро не охопило. Я так думаю, я не знаю, бо там такий закон був, що, каже, старший меншому не може сказати – щоб старші пояснили. А я не знаюся на тім, бо не було ще нічого, не можу того знати.

Пит.: Так що Вам брат чи дядьки то нічого не говорили?

Від.: Ні.

Пит.: Наприклад, про революцію.

Від.: Ні, ні, нічого. Нічого ніколи не говорили. І тепер тільки як уже німці йшли, то я вже мала. Бо мамина родина була далі. А татова, то один брат лише був. То він у Першу світову війну був у полоні, знав німців. То він так казав, і він знав, яка там, які там, чи, не комунізм, а як вони мали, націонал-соціалізм їхня країна називалася, чи як там, то він це чув, що це не було добре. То він нам казав – він уже старенький, старенький був – то він казав: Господи, каже, щоб ішов так хтось другий, бо це, каже, ті самі сатани, тільки навиворот!

Отак він казав. Це я дуже добре пам'ятаю.

Пит.: Дуже глибоко сказав.

Від.: Так. Сказав нам, каже, щоб хтось інший ішов, то було б добре, але, каже, ідуть ті самі сатани, тільки навиворот!

А більше ніколи нічого не казали, бо то знаєте, якби сказав щось такого, то могли зараз донести, і він був пропав, хоч він уже старенький був, але кожний боявся смерті й боявся муки. А то не тільки він, а й дітей, і синів, і внуків вже мав і все. Так що дуже тяжко було.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як других розкуркулювали?

Від.: Дуже мало.

Пит.: Ще Ви були маленькі?

Від.: Я чула, що забрали тих і розкуркулили. Але не бачила. Значить, бо як розкуркулили, то тих самих найбагатших, то це ще було там, 27-й, 28-й роки, 29-й, попереду. Тих поміщиків, то як прийшло тільки повалення цієї, «білої Москви», як сказати, повалили, царизм. Ну, то я нічого не пам'ятаю. Тільки, тільки що їх тоді зараз розвалили і роздали бідним землю. Значить, які не мали цілковито землі, або він мав велику родину, а землі мало, то тим додавали. За непу, як вони кажуть. То тоді жили добре люди, як я чую, я не пам'ятаю. Але кажуть, що тоді дали землю бідним, які мали цілковито мало. Дали їм, сказати, на особу додавали на кожному особу чи десятину, чи якось так уже, що вони жили ліпше. І було все в склепах, кажуть. Але я цього не пам'ятаю, цього не пам'ятаю. Не можу сказати. Тільки чула як говорили, то все.

Пит.: А вже колективізацію пам'ятаєте?

Від.: А колективізацію вже, бо то знаєте, день у день то, говорили люди. День у день то, гнали, зганяли. Значить, мужчин не пускали по три дні додому. Вони мусили сидіти там, і їх тисли, що ти підписуй, ти підписуй. Я ще скажу одного *joke*-а (жарт. – *Ред.*), але я не знаю, чи я можу туди його?

Пит.: Можна.

Від.: Це, це правда. Зігнав, як уже знаєте, загнали їх у колгоспи тих людей уже, порозтягали. Вони обрізали. Як він не хотів іти довго, а вже останній був, то йому обрізали біля самої хати, і на його ще податки накладали і накладали, що ти мусиш тільки виконати, м'яса здати, тільки грішми заплатити. То вже вони мусили йти люди, і не було виходу. І їх тримали, і тримали, тримали там ото по три дні, по чотири дні, не пускали чоловіків додому, доки він не підпишеться, що він таки йде в той колгосп. Уже в нього ВСЕ забрали, він уже нічого не мав, а він ще мусить підписати, що він іде в колгосп, або його вивезуть десь, забула де. Ну, як уже вони це все зробили, вже не було тих, як вони казали? Як вони називали тих? Кустарі? Чи якось? Як уже хтось не пішов. То вже тих не було. Ну і тоді давай зганяти тих людей вже і молодих, і старих, хоч і не мав, він не мав ще повних літ, але вони всі мусили, то тих у школах товкли, що Бога нема, що, значить, це видумки, куркульські, буржуазні. Ну і один сидить старичок уже такий, що він вже не дбав, що йому буде. Та й каже тому, а то все були чужі люди прислані, це все були москалі.

І він каже, ну, каже, добре. Каже, ви за все знаєте, все так гарно говорите.

Скажіть мені, будь ласка.

Це, я цього не чула, тільки від родини чула, від старших. Він сидить і каже, скажи мені, будь ласка, каже, овечки ходять, і коровка ходить, і одну травичку їдять. Чому овечка окидає бібряжки, а корова, каже, хляпне?

А він дивиться, каже, що він цього не може сказати. То він каже: як ти не розумієшся, вибачте, на гімні, то чого ти до Бога лізеш? Так сказав йому. Я не знаю, чи то добре.

Пит.: Ні, це добре записати таке, це добре.

Від.: То я чула, як говорили вже старші.

Пит.: Так що люди не хотіли туди?

Від.: ДУЖЕ не хотіли. Дуже не хотіли. Вони так людей пригнітили, так обголили, так тим голодом притисли! Бо, за царя також не було такої розкоші. Але люди мали хлібу досить, і як він пішов десь, поїхав щось заробити, то він як поїхав, поробив літо, то привіз, тих лахів повно накупив і всього, що він убрав своєю родину, і хлібу мав досить! Так говорили. Кажуть, що то, кажуть, бо так казали: Москва душила тоді і тоді, але таки тоді за царя було ліпше. Бо як була колись панщина, кажуть, то була біда. А останньо такої не було так.

Пит.: То старі люди так говорили?

Від.: Так говорили старі люди.

Пит.: А як вони на це дивилися, що це Москва робить?

Від.: То власне не любили, ну а що зроблять, коли не було сили з того вибратися? І то вже!

Пит.: То цікаво, що казали, що то в більшості були приїжджі, ті агітатори й комуністи.

Від.: То були москалі! Може й десь і були, був і не москаль, але вже він ту мову тримав, то хто його там знає? Як каже, як він міг змінити собі своє прізвище, то міг бути й не москаль. Але більшість то все було москалі, чужинці.

Пит.: Чи були місцеві комуністи, свої?

Від.: У нас один був, що я знала.

Пит.: Один всього?

Від.: Один в селі був, то я знала. Це був голова сільради. Один, що був. Ну й його, і він був також. Значить, як його, як він пішов, коли він пішов, я цього не можу сказати, бо я не знаю. Але він не був такий поганий чоловік. Але його, вічно на карку сиділи другі. Ніколи не було, щоби він рядив це, тільки приїжджі були, прислані, і вони тисли, сиділи на карку, що ТО має бути, ТО має так зроблено, та має так зроблено, і то все то. Заставляли всіх. А так то я не можу казати. Я його ще пам'ятаю, який він був. Навіть його сини були. То один син був у моїх роках. Прийшли німці, батько втік. Син лишився, бо він нічим не був, він простим селянином був. Робив так само в колгоспі як і я, і другий, і третій. Німці його розстріляли і не дали закопати, заховати. Що він, що він був партійного син. А він не був ні партійцем, нічим. І школи навіть не мав. Бо вони також бідували. Так само, як він був, як він був партійний українець там на селі, де він був, то він то само мав, що і кожний один, лише може йому дали кусок хлібу більше, то все.

Пит.: Чи Ваш брат хотів в колгосп?

Від.: Та не хотів!

Пит.: Ви казали, що як не запишеться...

Від.: То його заставили на суд йти, бо тисли його день-у-день там. Його не пускали додому. Він не раз не був, не був по три, по чотири дні вдома, бо він, що де робили, він мусив секретарювати. То було руками писали, не було того, що там машинка записувала, чи щось. Тільки він усе мусив писати, то його ніколи від себе голова колгоспу не відпускав. Але він не мав ніякого права, нічого. Тільки, писав, що вони говорили, він записував. То все!

Пит.: Чи можете це описати, як шукали за хлібом?

Від.: Шукали. Приходили до хати. Приходили по яких три, чотири осіб нараз, і шукали всюду. Де який куточок був. По стріху лазали. Патиками

шукали, чи десь, десь нема чогось, бо зараз чути – такі залізні спици мали. Як він штурхнув там у стріху, там, що покрито – в нас переважно було або соломою, або очеретом хата накрита – то штурхнув, щоб там десь торбинки не знайти, щоб знайти, де яке щось сховане є. У, навіть печі були такі великі, де хліб пекли, то штурхали туди всюду. Така груба була, що огрівалася. Загортали туди, як хліб пекли, то туди в то загортали ті дрова, що палили чи там, що загорнули в той кут – то туди штурхали, чи там не запхано якогось мішка або щось. ДУЖЕ шукали! Ходили навколо хати, ходили по стайнях, де яка була. Ходили по землі, по дворі вашому і також шукали там усим, пускали, чи де порожнечі не чують, щоби не той. Це ДУЖЕ вишукували. Так що сховати було дуже тяжко, бо всюду вишукували. А як хтось може десь, якийсь щасливець був, що комусь не знайшли, то це він врятувався від голоду. Бо він, як вночі собі жменьку достав там того, чи торбинку якусь витяг і зварив кашу чи що, то він витримав. Не повмирали з голоду. Але всі були голодні, сказати, поголовно голодні були. Як прийшло одного разу, вимагала партія в район, щоб кожний один голова колгоспу привіз одного з кожної бригади, щоб один був якийсь, так як вони казали, «стахановець», що він працює, і їм там наказували, що вони мають, мають працювати і заставляти других, і той сам. Ну, а я мала 15 років у 33-му році. То мене взяв голова колгоспу, брата просе: раді Бога, пішли, каже, хай вона поїде тільки, щоб це...

Бо партійні вимагали. Голова колгоспу не був партійний. «Щоби це якось позбутися цього!» Ну а кого возьмуть, як все пухле? Встидно ж їм! Їм самим встидно їхати в район, бо тож партійці мали, так, вони ж їли, чужинці. А ті, що на селі партійний був, я кажу, один, то він, йому, може, дали кусок хлібу більше, з колгоспу тієї муки трошки може дали, але він не мав. А там вже в районі, там і судді, там і всі, там і оті вже ліпше жили. Отже ж, і забрав мене. Ідемо ми – це ж кіньми їхали – ідемо, дерева оголені, листя понад дорогу, знаєте, пообдиране, а він собі нічого не каже. А я кажу, знаєте, назвала його ніяк, тільки дядько. Бо в нас як молоде було, молода ще людина, а хтось старший, то ніяк не сказав, тільки «дядько».

– Знаєте, – кажу, – дядьку, що то є?

А він каже: «Що ж то є?»

А він знав добре, але він ще так мене тільки випитував. А я кажу, що люди повиїдали ото.

А він каже: «А як ти знаєш?»

Я кажу: «Бо наша Варка то робе, братова. Вона то робить. Обдирає листячко на дереві й його суше, тоді потре його і посоле, і його зварить, і так їли».

А він каже: «Та що ти таке говориш?»

Я кажу: «Та правда!»

Ну й він мені нічого за це не сказав, бо я малолітня, що він може з мене?

Чи він братові щось казав, чи не казав, я не знаю. Приїжджаємо додому вже вночі. А як забрав мене туди, то він зараз мене у ресторан, як «столова» вони казали, забрав мене у столову й взяв мені купив котлетку, така як котлетка блажована – це була картопля і трошечки вмішаного м'яса – це для тих службовців, які там працювали. І він мені як то купив, як я з'їла, то я думала, щоб він мене щодня там брав туди! Приїхали додому – а він недалеко й від нас жив, – він забрав мене до хати і казав жінці, щоби вона насипала торбинку муки, бо він собі мав.

Насипала вона мені муки так, отак в торбинку, а може з яких три кілограма, і сховав під полу, і припровадив мене додому. І каже: «Нікому це не кажи!»

Щоби я нікому чужому не сказала. Тільки дала братовій, і братова то ужила для своєї родини. А який з мене стахановець був, як я була 15 років, і шкіра і кістки? Світилася, як то показують не раз як індіців, що такі сухі, що кожну кісточку можна порухувати. Оце я пам'ятаю!

Пит.: А що там було в районі? В стахановця?

Від.: Ви думаете, що я пам'ятаю що? Абсолютно не пам'ятаю! Бо я його не слухала – це одне – що вони там ото ж тільки так. О, пам'ятаю, що вони все казали, щоб люди ці, вони їм дадуть нагороди великі, тільки щоби вони працювали добре і других заохочували. Але й мені нічого не дали. Я нічого не пам'ятаю, щоб мені щось дали або щось, бо я цілком – що, я дівчак там була! То не пам'ятаю! Що вони там говорили, вже цього не можу сказати. Тільки ото пам'ятаю, що казали, щоб працювали. А що далі було там, чи там були якісь запитання від тих робітників, чи не було, чи що? Нічого не пам'ятаю!

Пит.: Чи вас було багато?

Від.: Ну, було там їх, якась заля й там було кілька, бо це не тільки з одного колгоспу, вони з усіх, з всього району стягали на той час. То як він привіз, кожний голова колгоспу привіз там двоє, троє людей, ну то вже й цей, і було їх більше. Але скільки докладно, то я не можу сказати.

Пит.: А цікаво було б почути, як виглядав район, як виглядало районове місто?

Від.: НІЧОГО не пам'ятаю! НІЧОГО не пам'ятаю! Це не було велике, це не було містечко, щоб місто було. Тепер більше вже розбудовано, кажу, в той час то було. Я не пам'ятаю, навіть не пам'ятаю.

Пит.: А в тому сенсі, чи там було видно багато голодних людей?

Від.: (Зітхнула.) Не можу сказати Вам, не можу сказати. Бо це було воно трошки відірвано, щоб так близько село було, чи щось таке. Не пам'ятаю, не можу сказати. Не можу Вам цього сказати.

Пит.: Так, щиро дякую за свідчення.

Від.: Прошу дуже!

Пит.: Чому так сталося, що Вашого брата, з Вашого брата зробили секретаря?

Від.: Тому що, вибрали його, вони його вибрали, бо не було в селі таких людей, що могли секретарювати. Його заставили просто насильно. Бо як було, багатів діти були більше вчені, то вони все не трималися села. Вони всі виїжджали і працювали по містах. А він тому не виїхав, що ми були сироти. Він найстарший був, і він нас не хотів лишити. Він не мав великої школи, бо тата вже не було, а мама його дала лише до писаря, щоб він навчився, щоб він міг легше – бо він був не дуже доброго здоров'я – і він хотів чимсь працювати, мама хотіла, щоб він працював чимсь, а не на землі. Ну й він тільки тому залишився, і його силою заставили секретарювати в комнезамі їхнім. А що то за комнезам ж був, я була малолітня, я цілком не знаю, що то означає навіть. Ніхто мені ніколи не пояснив. Це не писалося, як я була старша, щоб десь описували. То я цього не знаю навіть.

Пит.: Так що Ви в колгоспі то весь час працювали там, де збіжжя тримали?

Від.: Я працювала довший час, а пізніше вже як я була, на жнива нас ізгнали й брали на жнива. А як приходила вже осінь, що вже було, жнива скінчилися, і молотьба, то я тільки там працювала. То там була праця

потім більша, було нас на дві зміни, особисто як ревізія переходила, вони переважували ті хліби. То сортували їх. Перше зерно ліпше до ліпшого, такі були машини. То ми то робили. Тоді переважували скільки того – це вічна контроля була над тим, щоб було на посів лишити. І вже давали тим колгоспникам щось, то давали що гірше. А що ліпше, то відсилали його, завжди! Відсилали, забирали, все накладали й накладали на колгосп, тільки й тільки вони мусли здати того хлібу. А якщо лишилося, то ніколи вже до самої війни не було доста хліба. А все обмежено. Не з'їли діти, не з'їли, дали по кусочку, так розкладали, бо дуже боялися голоду. Навіть, навіть помідори висушували, як достигали, і в торбинки складали, бо СТРАШНО голоду боялися люди, після того голоду. Так боялися голоду, то вже що де не було, нічого не пропало, тільки висушували. Що з помідора – як він висох – сама шкірочка! Але все одно висушували, спочатку трошки на сонечку, а тоді до печі й в торбинки, щоби було досить хлібу.

Пит.: А це дуже цікаво, ще ніхто так не говорив, що ці люди так боялися після того.

Від.: ДУЖЕ боялися! СТРАШНО боялися! Боже, я кажу, диня на полі вироста, і її висушували. Помідори висушували. Ні огірочок ніде не пропав. Старалися, землі дали там по сорок сотих тих, відібрали, дали по сорок сотих на огородець, то ТАК старався, щоби трошки і конопель посіяти, бо треба ж і напярсти на сорочку, і виткати то. Бо ж не було за що купити й не було де посіяти багато. А так старалися, як могли. Але до самої війни то не було так, щоби було добре. Тільки зле, й зле, й зле, й обмежені...

Пит.: Ага. А як у вас українці жили з росіянами?

Від.: Нічого цього не знаю. Не любили. Не любили – це знаю, бо в нас було недалеко військове підсобне господарство. То, як ті військові були прийшли на село, то ніхто не любив. Деякий росіянин був, не любили. Один був жонатий, у війську десь з нашого круга, і як він оженився і взяв росіянку, і як він привіз додому, то вона побула, може, якихсь три місяці. Ніхто з нею не хотів сидіти, ніхто з нею не хотів робити, і вона собі все сама, і вона забралася поїхала. Оце, що я знаю. А нігде не було в нас. На селі ніхто не говорив російською мовою, ніхто не приїжджав значить, ніхто нігде на праці в нас не був росіянином!

Крім тих партійних, які приїжджали і ото заганяли, вічно щось було! Вічно щось було, вічно, вічно, значить, вони приходили, встановляли скільки то можна, там агрономи, там все, скільки можуть, скільки мають здати того хлібу. То все як один від'їхав, то другий чогось приїхав. А це більше в район, а з району в сільраду приходили. А так, то в нас ніхто не був, був росіянин, так що не можу сказати, але росіянів не любили.

Пит.: Чи люди хотіли, щоб Україна була самостійною?

Від.: Цього не говорили. Це було дуже... Де було, яке може між старшими, ну ніколи ніхто між молодими не говорив, бо це дуже було страшно! Цього, цю людину були б засудили й не тільки її, а цілу родину, що ніхто б не знав за що і де вони ділися. Бо багато в нас було, не так багато я знаю, але були, була родина поляків. Поляк один, який жонатий був з румункою. Як вони забралися сюди, я не знаю. Тільки я знаю, бо в них було двоє дітей, то хлопець був моїх років. То як перед війною оце близько було, не скажу, в якому році точно, чи в 38-му, чи 39-му. І їх як забрали, то без сліду! Німців була одна родина. Також були забрали без

сліду. Вночі заберуть, і куди? І як хтось десь щось якесь сказав, то це в селі ніхто не знав, що це сталося. Його забрали вночі, й ніхто не знав коли, як і за що. Люди не знали, ніхто їм не пояснював. Один був, в моїх роках був, може старший рік. Він був оженився молодий, оженився з учителькою, яка приїхала була звідкись і вчила там другу, чи третю класу. Він, що то, підпив одного разу і згняє то всіх, хто має 18 років, всіх на збори колгоспні там – що вони там хотіли, він щось підпитий був і взяв того цілого представника, якийсь приїхав, і він його взяв – він на підвищенні ж був, мав промову – а той його за рукав та і звалив. То його як забрали, і його ніц сліду не було. Він, значить, – ти, мовив, брешеш, – сказав і його взяв і звалив. То зараз його як схопили, то доки жінка знайшла, як вони казали, захитника того, *lawyer*-а, то вже його ніде не було. Так само з моїм братом було. Жінка – бо він вже був жонатий – його жінка доки знайшла того захитника в Полтаві, бо його зараз вивезли – у Полтаву. Нема, кажуть, такого. І так він пропав з місця. І так само той чоловік, оце, що я кажу. Він був може на рік від мене старший, чи два, не знаю, але досить того, що приблизно. І він пропав.

Пит.: Чи в вас був спротив проти колективізації? В других околицях було таке, що рознесли колгосп жінки, або навіть повстання були. Чи в вас щось такого було?

Від.: Я не пам'ятаю, не пам'ятаю. Одне, я молода була, де, що було там, то я цього не можу сказати. Чи було таке, чи не було. Знаю тільки, що то говорили. Бо там – дуже тяжко було. Бо вони ТАК людей пильнували, що де два зійшлося, то їх уже розганяли. Навіть, колись давніше, то чула, як говорили, що сходилися там собі три, чотири мужчини. Вони грали собі в карти. За того вже не можна було. Бо ходили, і де тільки світелько, то заглядали, хто там є і що там робиться. Так що дуже пильнували. Що зібратися в більшій групі, то ніколи не можна було, щоб щось порадили своє. А як вони і виганяли б, ну то вже там пильнували за кожним одним. Бо ви не знаєте, хто за ким пильнує і як. То боялися так, що навіть син батькові нічого не сказав, а батько синові не сказав. Бо боялися один другого. І так само, а тим більше молодших, таких, що вони могли плауснути, то цілком від таких ховалися. Так що я не можу сказати за це.

Пит.: А як карали людей, що так казали, крали колгоспне майно?

Від.: Засуджували. Відбирали трудовні, а як щось більшого, то просто вивозили і вже. Скажімо, мій брат – третій вже, – він машиною вантажною вивозив хліб, бо він шоферував. То, вивозив хліб на станцію, і їхав звідтам, і він мав ті вантажники, що вони навантажали і розвантажали, а він лише шоферував. І ось він їде – були посажені кавуни, як тут кажуть, ті *watermelon*! І діти десь там собі пішли, щоби вкрасти. А той сторож, що там був поставлений, якийсь там дідок – бо це такого давали, який є старший, що він не гідний десь працювати, то його давали тут і стерегти, це було від дітей і від старших. Бо він знав те село, то він скаже по прізвищі, як він побаче когось старшого. А дітей, як не знав, то він дітей ганяв. Як догнав, та і вдарив. А брат це побачив, брат спинив машину й встав, і того діда вдарив. То йому дали рік в'язниці. Він рік відсидів. Але його як НЕ політичного, тільки за те, що він, як «хуліган», сказали. Це хулігани, бо він відважився, значе, руку підняти і вдарити когось, бо це не вільно було. То він рік часу сидів. А як крали такі старші, то їх судили також.

Пит.: А Вашого брата, другого, що на комсомола сказав?

Від.: То це політично порахували, бо він його назвав поганим словом.

Пит.: То не то, що це – кривда?

Від.: Так! Це є, що ти проти радянської влади ідеш, коли ти став проти нього. А то тільки нічого не було навіть, що було щось, якась суперечка в них. Тільки це хлопці молоді прийшли з другого міста, таке містечко в нас недалеко було. Вони прийшли з містечка, як собі хлопці до дівчат молодих. То всього чотири кілометра було. І вони – це вже було по голоді, в 35-му році – вони прийшли. А хлопці наші не хотіли, щоб вони йшли. А то були комсомольці. Оце містечко було тим більше. Там була вища школа, там все. Там вже як, знаєте, якийсь і не хотів, то його не пустили в школу, він мусив записатися, в вищу. Ну то вони – а це був затятий комсомолец. Я його не знала, хто він був, і що він був. А тільки знаю, що це. Бо брат мій вже був жонатий і він жив на другому кінці села. То вони напали на наших хлопців, а брат молодий був і він за ними заступився, і за ним погнався, каже, ти, ти такий – знаєте, поганим словом назвав – комсомольцю! І його як забрали, то за ним і слід пропав.

Пит.: За те одне слово?

Від.: За те одне слово! Він його не вдарив, тільки його назвав. Назвав його, а він зараз доніс, і хто знає, йому повірили, що він сказав, а що він на нього сказав, то ніхто не знає. І його взяли як політичного, то його замордували відразу. Вивезли десь, та й замордували. Ніхто ані вісточки, ані листочка, ані нічого, паперу ніде, вже його жінка не дістала. І він лише був два роки жонатий з тою, чи три, з жінкою – я вже не кажу. *Yeah!* Бо він ще перед голодом оженився, я думаю в 31-му оженився цей брат.

Пит.: Чи багато говорили про сусідній хутір, про Вашу родину? А взагалі в селі, чи багато людей померло?

Від.: Померло багато. Я ж кажу, хутір був такий, то там ніхто не лишився. А так в селі, то я не годилася то зраховувати. Сусідне село, то казали, то говорили, що там дуже багато згинуло, і люди людей їли. Але це не було в нашій селі. В нашій селі то тільки на одних людей говорили. Я тих людей знала, а теперка вже забула, як вони називалися, але я бачу їх зараз наочно, то вони свою дитину, також казали, що з'їли. Три рочки хлопчик був. То вони сказали до людей, що він упав у криницю, а так-во говорили, що вони з'їли дитину.

Пит.: Так що, їх не карали?

Від.: Ні! Та хто за таке карав? Хто це карав? Хто міг карати, як то такий голод був, і вони раді тому були, що люди то робили, що загнали в колгосп! Їх нічого не обходило! А чи там один другого їв, чи бив, чи що робив, то це їх не обходило. Їм аби проти їх нічого не сказали, і, щоб не займали їхнього, бо це відібрали від людей все, то людина ні одна не хотіла цього, ні одна! Це Ви, знаєте, Ви сьогодні, ми маємо цю харчинку сьогодні, Ви уявіть собі, харчинку маємо, вони приходять до нас, забирають. Як це болюче! А це ще не таке болюче, бо ми підемо, і можемо ще кусок хліба заробити. А там куди пішли, як вам з діда-прадіда приходила та земля, та спадщина? І хлібороби, вони з того жили, то це від їх як серце виривали! Скільки собі петлі на шиї накладали, вішалися, отруювалися, забивалися, бо не хотіли йти в колгосп, і з того болю, що їм відбирали, вони у розпач ішли, дуріли. Двох людей здуріло в нас. Відвезли їх у дім божевільних, і вони там їх задушили! Вони що, будуть годувати дурного? Нащо він їм здався?

Пит.: Це – розкуркулення?

Від.: Не розкуркулення, лише заганяли в колгосп. Так! Вони ВСІХ розкуркулили. Як вони забрали від вас останнє, лишили вас тільки в сорочці й голу хату, то це всіх розкуркулили. Бо якби вони сказали, що ідеш у колгосп, то ти дай, що хочеш, а ти собі живи. Землю ми можемо у тебе забрати, але ти тримай собі корову, чи дві, як ти хочеш, як ти можеш. Тримай собі!

Але ж вони забрали все! То як же ж можна, що сказати? Я так рахую, що як хтось мав 200 худоби, то йому непотрібно вже, то розкуркулили, забрали. Але чому забрали, як той мав одну чи дві корови, йому також забрали! То значить ТОГО розкуркулили! І лишили, забрали йому і ту фіру, яку він мав, і там бричка, і там плуг, і там борона, і там розпашник, рало – ВСЕ забрали від його, то значить розкуркулили. Тільки що це мов вони тиснули, що підпиши і підпиши, що ти його віддав, що це ти з охотою ідеш. А хто з охотою ішов? Кожний хотів працювати на своїй землі і жити собі спокійно. Але не заставили, що підпиши, ну то що? Багато були, що вони не підписали. То їх вислали на п'ять років на Сибір. І їх вернулося дуже мало. Скажімо, в нас у селі вернувся лише один. І це вже після голоду, вже його батько з голоду вмер, бо він – батько вже був старий, то за, то він вже був господарем – у його дитина померла з голоду. А він вернувся потім вже з Сибіру, бо він відбув сім років, то він вернувся вже десь у 39-му чи в 38-му? Уже не скажу! Досить того, чи він сім був, чи йому менше дали, чи більше, але я того чоловіка знала, бо він, він близько жив нас. То замість батька. То він пішов, то лишився, правда, живий, а батько з голоду помер. І син помер з голоду. І син помер з голоду.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Я не знаю, якби то так приходило все за порядком, то б багато було, Але так, нічого не знаю, що забагато.

Пит.: Я ще хочу запитати. Ну, правда, як ми вже говорили, говорили між собою, але можна сказати, що люди когось вважали винуватим за голод, що голод стався?

Від.: ВСІ знали добре, що це все вмисно зроблено, й всі нарікали... Всі, значе, знали, каже від старших і до менших, бо це тільки знали, що Москва зробила тим, щоб загнати в ті колгоспи, щоб відібрати в них. То інакше вони не могли, бо був спротив – значить, це не тільки сказати за одне село чи щось, за всю Україну – спротив був і вони не могли інакше це зробити, то лише придушити людей так, щоб вони думали тільки за кусочок хліба, більше ні за що. І вони так зробили, щоб ті діти плакали за кусочком хліба, старі люди плакали, вмирили. Каже, скільки померло батьків, а діти лишилися, бо мати яка голодна, але вона дитині все, травички тої зварила, то скорше дитині, як собі. То скільки сиріт полишалося. А чоловіки найбільше посипалися. Чоловіки найскорше пішли. Бо, хто найбільше був пригнічений – це чоловіки. То, більшість погинуло чоловіків, чим жінок. І дітей багато також погинуло, ну бо, бо не було, що їсти, і то вже! Ніхто не мав, значе, ні собаки, ні kota, ні курки, нічого. Чим мав житися? Як хтось десь, як лишилося, скажімо. У нас корова лишилася. А як лишилася? Бо, що я тільки вигодувала. А корову то ми ту тримали в сінях, значе, в хаті, сказати. Бо інакше б голодні її звитягли. А так коровчину ми тримали до того часу, як вона привела телятко, вже так по Великодню, десь у травні в місяці, то вже молоко було. Як попасли її вдень на шнурочку й вели до хати,

щоб ніхто не забрав. То це було на той хутір, де я жила, то було, може, три, чотири корови, що залишилися. А то все, не було ні худоби ніякої, нічого!

Пит.: Чи люди різали худобу під час голоду?

Від.: Ту, що не була відібрана, поїли, так. Перший рік як у нас, в 32-му році, від Різдва хліба не було. Від Великодня спершу. Від Великодня ми не їли. Другий рік уже, в 33-му, то ми вже від Різдва не мали хлібу. Вже й не бачили. У нас були вівці, пару овець – ми то поїли, в 32-му, зима, бо хлібу вже було по кусочку там, а то все не було. Поїли ті вівці. Поїли, де курка була, але воно без хлібу не таке, але не був хліб, і ще таки і вижила. А в 33-му то вже не було. Вже не було, як кажу, одну коровчинку ми ту тримали, то так її витримали, в той спосіб тільки, щоби якось дотягти, що вона те телятко буде мати і буде молочко для тих дітей капелька, і другим давали іще.

Пит.: А Ви дочекалися?

Від.: Дочекалися! Дочекалися, і то спасало, спасало, і не тільки нашу родину, а ще й дядькову трохи, і нас було три дядьки за порядком. То й дядькам коли шкляночку молока, а там води додали і випили, і віддай і дітям. Ото так було.

Пит.: Дякую Вам!

Від.: Прошу!

Інтерв'ю ЛНЗІ

Анонімна оповідачка, 1923 року народження, із Лохвицького району Полтавської області. Її батько – працівник залізниці. У 1931–1932 рр. його заслали до Мурманська, де він виконував рабську працю на спорудженні Біломорського каналу, полишивши вдома дружину й чотирьох дітей. У 1935 р. його амністували, а однієї ночі 1937 р. за ним приїхав «чорний ворон» і забрали як «бандита-петлюрівця». Оповідачка згадує про ревізії зерна і підпали на знак протесту впродовж осені 1932 р. Взимку люди почали пухнути від голоду. Вимирали цілі сусідські сім'ї. Один зголоднілий сусід убив жінку за те, що вона з'їла паростки пшениці, які він таємно пророщував для себе. Сім'ю оповідачки врятував її дядько, який зумів приховати збіжжя. Навесні люди животіли на жомі, бур'яні та корі дерев.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1923 році.

Пит.: В якому районі Ви народилися?

Від.: Лохвицькому, Полтавської області.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Дуже добре не можу сказати, лише знаю, що мій тато працював на залізниці, а мама в ті часи була вдома, так думаю, раніше, але в ті часи починалося це, що я хочу оповідати, то тато був на засланні, на Мурманському, а ми з мамою, четверо дітей, були вдома самі. І пізно восени 1932 року мали велику пожежу, хтось підпалив, погоріли сто-доли, і там і збіжжя ще було якесь. Я вже так добре не пам'ятаю, що там було, але пам'ятаю та пожежа велика. А після того по селі почали в людей забирати все, що люди мали, яке зерно, що було, все в людей забирали. І як ми то почули, що забирають, то мамин брат нам прийшов і закопав у корови під помостом у бочку пшениці й кукурудзи, і то все гарно закопав, закрив, поклав назад поміст і корова стояла, то забруднилося, нічого не було видно. Пам'ятаю, як приїхали й до нас забирати все, що ми мали. Ходили по подвір'ї, скрізь гримали, шукали, чи не чути де якої ями, в хаті все гримали, в коміни заглядали, скрізь шукали, нічого не знайшли. Все, що було, решту, від пожеж, вони у нас забрали. Лишилося в нас десь ще півмішка квасолі, яку не могли забрати на того воза, на ту підводу, бо не було вже місця, тяжко було й коням, бо вже в других людей позабирали багато й наклали. Сказали мамі, щоб ту квасолю ніде вона її не діла, що завтра приїдуть ту квасолю забрати. Якщо мама ту квасолю десь заховає, то маму будуть судити за те, сказали. І як вони поїхали, то мама взяла ту квасолю, занесла до однієї сусідки, до другої сусідки, наварила величезний баняк тієї квасолі, щоб ми всі їли, і ту квасолю, значить, зварила й роздала, і сказала: «Що мені не буде, але я тієї квасолі не віддам, що вже лишили».

То мені та квасоля запам'яталася тому, що пізніше мама цілий час нарікала, бо якось прийшлося, що за тією квасолею вони не приїхали, і мама цілий час все нам говорила: «Якби ж була знала, що вони не приїдуть назад, то була б її всю не варила і не роздала б, а тепер би було потрошки».

Ну й як пішлося вже пізніше до того, до восени, вже під зиму, люди почали пухнути з голоду. По селі вже бачили людей пухлих, ходять, наші

сусіди попухли, потім всі сусіди вимерли, померли, було четверо дітей в сусідстві – всі померли й мати померла. І коли прийшла вже зима, то взимі, коли вже на селі люди пухли і вже не було ні в кого нічого збирати, то вже ніхто не їздив і нічого не збирав. Тоді нам дядько відкопав ту кукурудзу й пшеницю, і ми так потайки, щоб ніхто не знав нічого, мама нам варила ту пшеницю і кукурудзу, і ми тим спасалися, то їли. Запам'яталася мені та кукурудза й пшениця тому, що одного вечора ми потайки від усіх ту кукурудзу в пшеницю, мама зварила, й ми їли, і хтось застукав до дверей, і ми з тою кукурудзою не знали де дітися, де то поховати, бо хтось до хати йде. То був лист від батька нашого з заслання, з Мурманського, бо перед 32-м роком, не пам'ятаю, чи в 32-му, чи в 31-му, батька вислали на заслання, нашого, на Мурманське, десь будував Біломорський канал. Як прийшла весна, багато людей вимерло, а хто лишився, рятувалися: зривали перші бур'яни, які можна їсти, пооб'їдали липове дерево, були, стояли всі дерева голі, на іншому якомусь дереві, не пам'ятаю, що то за дерево, що люди знали, що можна їсти: люди те дерево зривали. Їли й ми те дерево, й їли й ми ті калачики, в нас називалися. Були фабрики, де виробляли цукор, і той жом, називався, що відпадки були від того цукру, від тих буряків видавлених, що вони зсипали в силосні, називалися, ями, що годували корови в колгоспах чи де, то люди лізли, крали то, добували, й ми того потроху, і то мішали до полови, товкли в ступах кукурдзяні ті качани, що вже без кукурудзи, і того трохи мішалось, і тим люди спасалися. Їли ми ті бур'яни, листя, ті качани й те все, аж поки прийшло до того, що трошки вже люди почали оживати, як дещо більше зачало. Багато було, ще пам'ятаю, як ішли на колгоспні поля, де вже колгосп щось посадив, то люди йшли там, чи красти, чи що, вже звідам рятуватися від голоду, то там страшно людей карали, били за то. Ну, що ще я пам'ятаю..?

Пит.: А чи бувало таке, що люди їли зарання те, що, наприклад, колоски, чи що?

Від.: О, то було, що в нас у сусідстві, через одну хату від нас, жив господар, що колись був господар, але йому дуже попухли йому ноги, опух, і за ним сусідка жила, жінка, що так само опухла дуже. І цей чоловік, десь він узяв чи він заховав, чи як, трошки того зерна, що він собі посіяв, і то зійшло, чи то жито, чи то пшениця, на городі, на межі трохи зійшло, і воно ще було зелене, але вже були ті колоски, і та сусідка пішла їмои ті колоски й зрізала. Вона зрізала ті колоски, поїла їх чи що, і вона мала дизентерію, вже дістала від того всього, що таке все недобре їла, чи від тих колосків, чи від чого, що я пам'ятаю, як ми там під вікном були й бачили, заглядали, що цей чоловік, сусід, впав в таку злість за те, що вона йому ті колоски зрізала й з'їла, що він її великим грубим патином – качалкою, в нас казали, бив до того, що до смерті її вже там добив, як вона там лежала так з тією дизентерією, і він там її ще dokonав. То мені лишилося перед очима, бо то я бачила на свої очі. Не знаю, що ще можу сказати.

Пит.: Чи Вам відомо, за що Вашого батька засудили?

Від.: Тоді, в ті часи, я не знала, бо ще була замолода то все знати. Знала тільки, що називали батька «бандит-петлюровец» пізніше, в 37-му році. Коли мій батько в 35-му році вернувся з заслання, була якась амнесія, що Сталін дав, коли батько повернувся з заслання і два роки побув удома, навіть ще тоді, як вернувся батько, в 35-му році, ще люди майже голодали, не було ще так дуже, то в ступах товкли. Я пам'ятаю –

моя мама десь пішла була за хати, до дядька, щось там, чи, щоб дядько їй в чомусь там змолот того зерна, чи щось таке во, то тоді наш тато повернувся додому, був прийшов, що мами вдома не було. А в 37-му році його вночі «чорний ворон» підібрав, у нас називали «чорний ворон» таке авто, що енкаведисти вживали. То тоді, коли тата підібрали, тато був у той час при праці, не було вдома, нічну зміну робив. А нашу хату окружили й в хаті все перевернули, забрали всі папери, листи, книжки, все! Нас поставили попід стіни всіх і допитували, де наш тато. Мама казала, що працює, що на праці. Дивилися на фотографії і казали на нього – і то я чула! – «бандит-петлюровец!» І вони, коли поїхали з хати, то мама казала до мого старшого брата і до сестри: «Біжіть, діти, скоренько, батькові сказати, що за ним шукають».

І коли брат і сестра побігли до фабрики повідомити тата, що за ним приїздили, то тата вже не було.

Пит.: Чи Ваш батько дійсно був у Петлюри?

Від.: Був, але, значить, як приходила советська влада, то мій тато не хотів йти до колгоспу. Пізніше, вже в 37-му році, як його засудили, то казали, що «ворог народу», що агітував людей для непідписки облігацій, різне таке йому підсували, що все не пам'ятаю, за якою статтею нам казали, батька засудили, й як його з праці забрали, ми його більше ніколи не бачили. Аж як прийшли до нас, окупували німці, то в одному колгоспі на хуторі, голова колгоспу був за німців, нам сказав, що він сидів разом з нашим татом у камері, щоб ми його ніколи не чекали, бо його там, нікуди й не вивозили, його там розстріляли. То все, що я знаю.

Пит.: То певно не було умовин для того, щоб Ваш батько міг Вам розказати, говорити, що в Петлюри був?

Від.: Ні, ні. Я чула від тих енкаведистів, як дивилися на фотографію з нього і казали «бандит-петлюровец!»

Пит.: А ці, що забирали в Вас хліб, чи це були свої чи приїжджі? Не пам'ятаєте?

Від.: Того я не знаю. Не знаю, тяжко сказати, ще молоді були. Були, напевно, ті й другі. Були й свої, бо ж, напевно, то були зі села свого, але чи з ними ще хтось був, я того вже не знаю. Я була замолода ще тоді, щоб то все пам'ятати, щоб я то знала, що як то було.

Пит.: Чи в вас була церква? Чи пам'ятаєте з дитинства?

Від.: Пам'ятаю. Пам'ятаю я церкву лише тим, що один раз я її найліпше запам'ятала, що ще за моєї пам'яті святити паски. І коли я дуже хотіла також, туди піти, як то святити паску, і мої ще товаришки, бо я вже до школи почала ходити. То як ми пішли з мамою ті паски святити, а в школі взнали, то стінна газета була в школі, що нас повішали і за ноги, і за голову, за все, помалювали над і повідписували, хто ми є, в тих кошиках, й різними – карикатури такі, повідписувано нас, що публікували те, щоб усі з нас сміялися, що ми ходили паски святити. Так критикували нас у школі. А пізніше, пам'ятаю, як усі люди старшо плакали, хрестилися, молилися, як тягнули дзвони з церкви, постягали, як ту церкву розвалили. Потім там зсипали збіжжя у те, що постягали ті хрести, то вже не була церква, було там збіжжя, складав колгосп. А пізніше на тому місці перебудували і вибудували кліюб. То що я знаю.

Пит.: А чи в селі були такі безбожні люди?

Від.: Того я не можу сказати, бо я не знала тоді.

Пит.: Яка в вас була школа? Скільки клас було?

Від.: У селі була семирічка. Сім кляс.

Пит.: Вас вчили виключно по-українському?

Від.: Ні. Наша школа в селі була по-українському, але була російська мова й література.

Пит.: Як Ви ставилися до вчителів? Чи це були добрі люди для Вас, чи погані?

Від.: Я знаю, як сказати? Й ще тоді була замолода, в ті часи, а пізніше – були різні, до одних ставилися добре, до других – недобре, були добрі, були й недобрі, залежить. Я те, що в дитинстві, того не пам'ятаю, а пізніше, як я пішла вже до школи, то в нас казали десятирічка, то в нас у самому селі не було школи, середня школа, а я вже йшла там, де вибудувалося в нас багато фабрик і місто, то я йшла там до школи. Там були різні, росіяни були вже й українці були. Пам'ятаю одну вчительку, що я тепер розумію добре, що вона була свідома українка, як би націоналістка, що вона нас дуже старалася пильнувати, щоб ми ту українську мову пильнували, і дуже чисто по-українському все до нас говорила. Тепер я її запам'ятала, а тоді я того, може, не розуміла. Не хочу її ім'я говорити.

Пит.: Ну так, очевидно. А як в тому місті, де Ви жили, як українці з росіянами були, чи добре жили?

Від.: В нас казали, що то весь «советский» народ. Мусили, але українці й росіяни ніколи не, на... ха-ха-ха! Я знаю? Не то що вони не любилися, але росіянин казав на українця «хохол», а українець на росіянина «кацап» – ха-ха-ха! Пощо це, то непотрібне.

Пит.: Ну то що? Вже від багатьох таке записано.

Від.: Ха-ха-ха. Я більш такого нічого не можу сказати, нічого не пам'ятаю.

Пит.: А, ще одне. Ну, Ви знаєте, що Ваш батько не хотів у колгосп. Чи багато людей не хотіло?

Від.: О, я думаю! Я так точно не знаю. Всі люди противилися, не хотіли, бо то в людей все позабирали. Так як я пам'ятаю, в нас на подвір'ю віялка якась була, там якісь борони, плуги, що то було. Мій батько не займався таким господарством дуже, бо він працював на залізниці, але все рівно, я думаю, вдома на селі кожний мав своєї землі, і всього, хоч і не був хлібороб, але мав, і ми то мали. Ми мали якусь віялку, і те все, я пам'ятаю, тоді, як то все забирали, хто що мав, все забирали. У всіх людей позабирали. Всяке зараддя, що було, потім до колгоспу позабирали. Мусив віддати, бо в селі кожний знав, хто що має. І якби заховав там, чи що, та не віддавав, та й не було для чого ховати, бо ж не було, не було що робити. Мусили йти до того колгоспу. Батько ніколи не йшов до колгоспу, бо він ще й не мав нагоди, бо вже не хотів йти, і може то й допомогло йому, що його ще скорше на заслання взяли, що казали «петлюровец», але казали, що «ворог народу».

Пит.: А в деяких місцях було таке, що люди навіть рознесли колгосп. Самі жінки це робили. Або були навіть повстання. Чи в Вас щось такого було?

Від.: Ні, я такого не знаю. Може й було де, але я того не знаю.

Пит.: Але в Вас – ні?

Від.: Не знаю я такого.

Пит.: Чи Ви можете описати цю пожежу, що була в 32-му році? З якої причини це сталося?

Від.: А звідки ми знаємо? Хтось запалив.

Пит.: Але, що хтось це зробив.

Від.: Хтось запалив, бо були стодоли, і були такі – я знаю – що ви туди завозилося, ну, такі будівлі були, була така будівля також, де там свині колись тримали, то все погоріло. А я ту пожежу... він мені перед очима лишився тому, що якесь полотно було й ми думали, що буде горіти вже й хата, що далі, до сусідів. Мама казала нам, щоб скоро врятуватися відтіля, а моя сестра вхопила, бігала, не знала, що брати, що рятувати, вхопила щось таке-во й несла. Я пам'ятаю, як ми втікали далі, до сусідів, то полотно по цілій дорозі тягнулося, вона вхопила й воно розплаталося і так тягнулося довго! То мені запам'яталося, і що вона з того переляку, що мама казала: «Хапайте, діти, що можете, рятуйте!»

А вона не знала, що хапати. Потім прибігла знову, взяла цибулі, і так з вінком цибулі бігала, з того ж переляку. Мені та пожежу – великі дуже вогні! То, що я пам'ятаю, а так нічого вже не пам'ятаю.

Пит.: Чи можна казати, що це робили комуністи?

Від.: Того ми не знаєм.

Пит.: Не знаєте?

Від.: Не знаєм. Я знаю, що в скорому після тих пожеж, там погоріло щось, але те, що було не там, не згоріло, лишилося, то до нас приїхали то забирати, й знаю, що ті попільща там стояли, то потім вони дуже гупали там, бо там щось їм бухтіло, що вони думали, що там ями є, що може закопане щось, що дуже там... Я не пам'ятаю. Так я більш нічого не пам'ятаю за голод. То все, що я пам'ятаю.

Знаю, що голодали, а як пізніше моя сестра пішла до фабрики працювати, то там поскількись грам давали того хлібу вже тим робітникам, то вона приносила додому, і мама нам, кожному, однаковий кусочок відрізала, поділила той сестриний хліб, що вона там дістала, і то нас, потім те помогло, що ми трохи вижили від того всього.

Пит.: Пізніше ви всі перенеслися до цього міста?

Від.: Ні, ми нікуди не переносилися. Нікуди. Завжди на місці там ми лишилися. Наша хата не згоріла. Погоріли стодоли, дещо інше, а хата не згоріла. Врятували люди, воду лили, всі люди збіглися до того. Те, що було далі в подвір'ї, – погоріло, а то лишилося. Ми нікуди не переносилися.

Пит.: А чи багато людей в вас померло з голоду?

Від.: Не можу сказати скільки, бо не пам'ятаю, не знаю. Але ж знаю, що кругом по вулицях було, що лежали люди пухлі: страшні ноги, як колоди, й тріскали ті ноги, такі блискучі, тріскали, й вода з них така вилітала, то таке було жахливе, дивитися. А бачиш було, що лежить хтось такий пухлий, страшний, не може встати, а вже на другий день, вже були мертві. І їздили, збирали тих людей, на вози скидали й десь їх відвозили, не знаю. А скільки їх вимерло – не знаю.

Пит.: Але можна сказати, що багато?

Від.: Та багато, бо наші сусіди всі померли. В наших сусідів, що були діти такі-во, як я, і ми разом бавилися колись, то всі померли, ми навіть не знали, що вони там померли, десь там лежали в хаті, аж потім знайшли їх, що то все в хаті вимерло – й мати померла, й діти померли. Багато людей померло коло нас, де ми жили, що я знаю, а далі – я не знаю.

Пит.: А як під час голоду – чи діти ходили до школи, чи ні?

Від.: Бачите, що то так, я не можу навіть сказати, не пам'ятаю. От не пам'ятаю, бо я сама вже зачинала в школу тоді ходити, але в той час, коли був такий дуже великий голод, ну, не можу пригадати. Я не дуваю. Була, може, школа перервана. Вірите мені, що не пам'ятаю?

Пит.: Певно, не було сили йти.

Від.: Та може й не було. Тоді, може, були закриті школи. Може б було кому йти до тих шкіл. Не пам'ятаю. Не можу сказати. Бо, значить, у нас у селі була одна школа, в нас не було середньої школи. Середня школа була вже пізніше, як там вибудували ті фабрики.

Пит.: Так. Чи Ви тепер часто згадуєте про цей страшний голод?

Від.: Чоловіку не раз розказувала.

Пит.: А так самі, чи думаєте, чи це Вас турбує?

Від.: То ціле життя стоїть перед очима те життя! Бо моє життя було, дитинство, в страху. Полювали за батьком, то як їхали енкаведисти, зобачила ті червоні шапки, що поїхали в село, а я десь бавилася з дітьми, то я летіла, духу не чула, летіла додому сказати мамі, що енкаведисти поїхали вже. Я їх боялася чогось, бо то тата все на заслання вислали. Ми були такі все вже пригноблені, бо то батько «ворог народу», то вже життя не було. За Советського Союзу мені в школі то тикали вчителі, щоб я пам'ятала, чия я дочка, що мій батько є «ворог народу». То ціле життя вам стоїть перед очима то все. Я виїхала на чужину, я й в Америку приїхала, а як я бачу поліція – боюсь його. То, видно, від дитинства лишилося. То все, що я можу сказати.

Пит.: Щиро дякую Вам!

Від.: Прошу.

Інтерв'ю ЛНЗЗ

Олександра Биковець, 1901 року народження, із Великої Багачки – районного центру Полтавської області. Походила з інтелігентної сільської сім'ї: один її брат був офіцером, другий – артистом, а третій – диригентом. Сама оповідачка була бандуристкою в трупі, а також актрисою. Всі три брати підхопили туберкульоз і померли; лишилася тільки вона сама із сестрою. Описує українське культурне життя, «Просвіту», хори, театри та своє знайомство з поетом Євгеном Плужником. Оповідачка одружилася зі священником Української автокефальної православної церкви; пережила голод у Полтаві. Вона багато розповіла про церковне життя та знищення УАПЦ в 1930 р. Докладно описує офіційні переслідування та зусилля завербувати її покійного чоловіка. У розповідь часто втручається її син (див. інтерв'ю ЛНЗЗ). Обое виявляють ворожість до націонал-комуністів 1920-х років.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Ім'я моє Олександра, а по батькові моє прізвище Матвієвна, а заміжне Биковець. Ці такі два прізвища – дівоче й заміжне.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: В 1901-му.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: На Полтавщині. А точне місце – Велика Багачка, на Полтавщині, Велика Багачка.

Пит.: А чим займався Ваш батько?

Від.: Хліборобством.

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: Було троє братів і я – одна дівчина. А от сама перша в роду в нас виїхала до Франції, і в скорості, як вона виїхала, почалася війна, і так вона там залишилася. А в мене було троє братів. Один з них закінчив військову школу, офіцер і був на війні, повернувся додому благополучно, але достав туберкульоз і помер вже вдома. Другий за ним був – то артист, дуже веселий, дуже люба така людина була, але також – в нашому роду по матері туберкульоз був – і він також помер з туберкульозу. Третій брат був Петро, той співун, той диригент. Всі дуже здібні були до мистецтва. Але також молодим помер з туберкульозу. А я одна осталася і та моя сестра – безпокоїлися, дуже давно вже її немає: а єдина з родини то осталася тільки я. І я познайомилася з студентом – Костянтин Биковець. У цей час, як почалася в нас українізація церков, то він, як студент – тоді молодь, студенти дуже помагали, щоб церкви перевести на українську мову й щоб опанували українські священники, а не московського походження. То в той час я якраз познайомилася з тим студентом, і за якийсь час ми одружилися. Він прийняв сан священника, бо він також із родини священників. То він прийняв сан священника, був дуже активний, він об'їжджав багато сел, приєднував, пояснював людям, чому міняємо – що не московська церква, а українська, й його дуже любили. Були такі, що й хотіли бити, знаєте, старі такі, що прийшов руйнувати нам церкву. Але завше з ним ішли студенти, свідома маса, а там, де були в родинях студенти, то там вже були свідомі

й батьки. І так він був на парафіях, але це вже пізніше постійно на парафіях, а заки перейшла ця стихія, бо це переходило стихійно – переход із московської церкви на українську, з мови й служби Божої, і всього – то жили ми в Кобеляках довший час, в Полтаві. Потім отримав він нагороду, як священик, вищу, й жили ми в Полтаві, він був настоятелем собору в Полтаві, і там його й забрали, там його арештували, коли то були почалися великі арешти, то його забрали там, в Полтаві. І вірно, з тих пір я не знаю нічого, не чула. Пішла раз до НКВД – там сила народу сиділа. Там, де НКВД, приміщення такі, як сараї – довгі такі, й то повно все людьми, такі козирки над вікнами, щоб не видно було, тільки щоб повітря трошки знизу підходило догори, а то все закрите. То я його єдиний раз бачила, а так сотні людей лежали на вулиці й чекали, що може хтось свого з родини побачить. Бо то було страшне, то все було, то одні заздрили, а другі плакали, що це ще щасливі, бо йдуть удвох, а та каже: а в мене вже нема!

І в мене вже нема! Бо чоловіків позабирали. І так я, не підготовлена дуже до того. І там сина я віддала до брата, там, де я родилася. Син ходив у школу в Полтаві, а потім пішов до брата, там вже ходив до школи, а я поїхала з трупою артистів-бандуристів, в інші країни нав'яють ми їздили, я не можу на пам'ять зараз сказати, я стара, забуваюся. Але їздила я з бандуристами, була я в Державному хорі – Державний хор, там, де була сотня людей-співаків і також їздила я завдяки тому. Мене також переслідували, як попадаю, але я ніде не говорила того. Як приходилося виконувати анкети, то я казала, що чоловік помер, чоловік мій був учитель і помер. То що я сказала? Переслідували – й тому я скривала, хто власне був. І за те, що я мала музикальну освіту, мала добрий голос, то мене скрізь брали, де потрібно було. А в брата жив син мій, бо брат був у колгоспі. А в колгоспі знаєте яке життя – ні одітися, ні взутися, і я тільки завдяки тому, що я була в такому товаристві, в такій праці, що я могла виїжджати й там, де в інших місцях, могла дістати, щоб його й одіти, й черевики дістати й все. І він жив у брата, а я їм посилала пакети, підтримувала їх, аж поки. І так, аж поки почалася війна. А тоді я переїхала теж до брата, й ще якийсь короткий час ми ще побули разом. Брат остався, він вже старий і слабий, він нікуди не виїжджав, а ми з сином виїхали, коли була евакуація, вже як німці прийшли й втікали, а совети наступали. Таке страшне тоді робилося, то сила народу втікала й ми разом із сином – він тоді ще ж зовсім молодий був, але ми разом з людьми виїхали з своєї країни й були в Німеччині. І там попали ми в монастир і співали, і нас там тримали, й на працю не брали, бо дуже монашкам дуже сподобалося – там був іще скрипаль один, і мій син. А монашки служили по кілька служб Божих, то й вони грали на скрипках, і наші хлопці, і співали: то вони не віддали нас на працю до німців, вони там жили аж поки... Що після того сталося? Скажіть, як?

Пит.: Війна скінчилася?

Від.: Війна скінчилася, і ми в таборах жили. Жили в таборах, пов'язалися з Америкою – тут знайомий священик був, і той священик нам допоміг дістати ті папери, які потрібно, і ми виїхали зі сином сюди. Син женився там ще, там женився, в таборі. Я перша виїхала, а потім і їх забрали. І так оце по цей час живемо.

Пит.: Тепер, чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька до революції?

Від.: Дуже мало щось – пару якихось десятин, та луг, ліс, а то не був багатий.

Пит.: От цікаво – як же він міг так виховати, і ще дати вищу освіту своїм дітям? Це ви всі були культурні діячі, можна сказати?

Від.: Як Вам сказати? Так, ми всі від природи були дуже здібні. І ми тоді за школу не платили, ми вчилися, ми не платили за школу, так що так тоді легко було. Як ішли вже десь до університету, то вже рівно тільки треба було помагати, а то так держава ніби допомагала – я точно так не можу Вам сказати. Але брата скоро в мене... ми довго не жили так, щоб хтось нам дуже допомагав, чи з чогось, бо перший брат умер – був офіцер – на туберкульоз, а потім цей другий, артист, помер. Петрусь, цей дуже здібний третій брат – вони всі померли, осталася я єдина, то тільки вже за мене одну дбали, й я в такому інтелегентному товаристві була, де мене дуже старалися піднести, старалися дати мені більше знання, більше всього – і так я жила там, і – знаменита артистка!

Пит.: Це видно з фотографії. Яка краса, та ще з бандурою.

Від.: Ага, це вже з бандурою.

Пит.: Це дуже гарно.

Від.: Я можу на хвилинку перервати?

Пит.: Можна.

Від.: Покажу Вам, щоб Ви бачили, що нам дуже тяжко було жити. Як священникові, на нас накладали дуже великі податки, ми тих грошей ніколи не мали й не могли заробити. Нам дуже помагали люди – то вони дбали за церкви й вони втримували священників – але нібито все оплачували. А ми теж виплачували – що давали, все мусили виплачувати, а як на час не було привезено то, що наложено, то приїжджали ночію – приїжджає фіра комсомольців, приїжджає душ п'ятеро й на ніч, цілу ніч сидять у хаті, курять, вибирають усе з хати. І я, між іншим, стратила дитину, в той час я мала ще, я в такому стані була. Але вони цілу ніч сиділи, курили – в нас ніхто не курив – я задихалася, на нервах і те, що забирають усе. І як вони виїхали, то я через тиждень стратила дитину. Це так подіяло на мене дуже, й дуже, й дуже, я після того, я тільки цілий день сиділа, як не своя.

Пит.: В якому році це сталося?

Від.: Дуже мені тяжко пригадати.

Пит.: А звідки Ваш чоловік родом?

Від.: З Харківщини. Я забула, як те місце зветься – я страшно забуваюся. Отець учився в Харкові, учився в духовній семінарії, бо він син священника, всі вони мусили духовну семінарію перейти, й він міг іти на священника, але він – почалася ця українізація, то він не пішов учитися далі.

Пит.: А чому ж не пішов далі? В університеті ж учився?

Від.: В університеті ж учився, я ж кажу. І він закінчив школу, він мав перед собою добру перспективу – його товариші дуже сварили, що ти зіпсуєш (?) собі кар'єру, і що ти...

Він ішов першим учнем, надзвичайно добре вчився, але він казав: «А хто ж буде, ви будете на верхах і будете десь великі проблеми рішати, а хто буде з оцими першими людьми, хто з ними буде працювати й хто їм буде помагати, як тільки не ми?»

І так він пішов, і так він робив, скільки не терпів, прийшлося дуже тяжко жити – ми ходили на працю, на будову, де цеглу, знаєте, носять отак на плечах, він носив цеглу по тих сходах, я теж там працювала – мені легшу працю давали – бо вже церкви позакривали, але ми все рівно осталися, ми не пішли, осталися при тому, що ми любили і з чим ми хотіли остатися до смерти. То працювали тяжко, але він ніколи не жалував про те, що він не послухав своїх товаришів. А товаришів тих, певно, давно й в живих нема, бо там так було: вони дуже приймають, використовують розумну людину, щоб вона зробила їм щось потрібне, а потім, як бачать – вони бояться цієї людини, що ця людина може зробити для людей більше, чим вони хочуть – то вони нищать тих людей. Так само, як і тепер, так само й тоді було – якщо людина вже піднімається високо й вони її бояться, що ця людина може їм зробити зле тим, що вона має розум, тим, що за нею люди підуть, то вони їх нищать. І напевне його товариші теж там вже понищені так само, як він – без церкви, а вони – без великих посад.

Пит.: Чи був великий натиск, щоб Ваш чоловік перейшов на їхню сторону?

Від.: О, *yeah*, викликали в НКВД, як ми в Полтаві жили, то з НКВД посиляють папір – явитися на таку-то годину. А в НКВД спеціальне приміщення і написано, в який час, на яку годину йому там бути. А ми ж знаємо, що це таке, що може вже й не вернутися, бо як туди покличуть, то не завжди випустять. А ми завжди вдвох ішли, тільки я ходила по одній стороні дороги – це ж Полтава, знаєте, там широкі дороги – то він пішов у ті двері, а я тут ходила й чекала, мерзла, там якраз це зимою було. Але чекала, думаю: «Боже, мабуть, уже не вийде», – але вийшов. Все його намовляли – вони перше намовляють по-доброму, – що ти розумний, що ти освідчений, ти можеш нам багато допомогти, ти можеш те, чого ти пішов, ну, ми розумієм, молодість, тоді така ситуація, стихія була така і ти пішов, але тобі пора вже опам'ятатися і вертатися, зректися свого сану й ми тобі дамо прекрасну працю, яку ти тільки хочеш. Він казав, що до цього не готовий, що він про це не думав, коли він ішов, приймав сан священника, то він ніколи про це не думав, і він їм не може нічого про це сказати, що він служить тому, чому вже так він присягав. То його там мучили, мучили, але, знаєте, значить, по-доброму: «Ну, добре, то йди додому і добре подумай, а потім ми тебе ще покличемо».

І так, як я вже побачила, що він вийшов, то вхvatилася за нього, кажу, що, так, а не радій, бо це не надового. Але слава Богу, що ще випустили.

Його там два рази кликали, але другий раз на його насідали дуже і погано говорили, але він все рівно сказав, що він не готовий до того. А воно й слава Богу, бо прийшов час, він не пішов, остався до останньої години й пішов він чистим священником на той світ, він нікуди не перейшов. Оце така його історія – забрали, десь вислали, невідомо де.

Син збоку: То я Вам даю подивитися, отут фотографії.

Пит.: Ми дивилися.

Син збоку: І тут звертаю увагу, що це значок Харківського університету, який він закінчив. Був у історично-філологічному факультеті. Тут на еміграції був такий його товариш по школі, Микита Кекало, але він помер ще десь у 53-му щось році, чи в 50-му році він помер. То вони

зустрічалися, батько казав, тільки той старший, той раніше закінчив. Але кожний університет у царські часи мав свій значок – Володимирський мав у Києві інший, Харківський інший. Ви знаєте, що Харківський університет найстаріший був.

Пит.: А чи багато було таких священників високоосвічених?

Син збоку: Багато, так, багато. Були такі, що покінчали духовну академію. То це всіх загребли зараз, як тільки почався той процес СБУ.

Від.: Були батьки, а в них були сини священники, по два, по три – і всі пішли.

Син збоку: Отака родина, ви скажіть, Слухаєвські.

Від.: Ціла родина Слухаєвських, і ще одна родина на «Б».

Син збоку: У нього три сини, й всі пішли на каторгу.

Від.: І всі три пішли, і всі три загинули.

Син збоку: Була справа така, що покінчали духовну семінарію, ще ж московську, і не пішли в священники, бо бачили, що Церква служить російській владі і, значить, денационалізації нашого народу, то не йшли, а коли відродилася Українська автокефальна православна церква, то не тільки їхні батьки перейшли зараз в Автокефальну церкву, а й сини тоді почали приймати сан, так що ми кілька родин таких знали. Але одна родина, яку ми добре знаємо, це – Слухаєвські. То вони всі загинули, між іншим. Багато інших священників знаємо, яких було заарештовано. Перша хвиля була це в 30-х роках, СБУ – Ви знаєте, коли той процес був. То такий академік був. Іван Рибалка, закінчив Київську духовну академію – це, що ми особисто знаємо, наш приятель був.

Від.: З Миргороду.

Син збоку: То того зараз забрали. А друга хвиля була це – «ежовщина», в 37-му році, коли й нашого батька забрали також. То тоді забрали дуже багато священників, і в першу чергу українських, а тоді вже забирали московських, бо ті їм помагали принаймні тим, що вони все говорили, що «это всё Россия, Россия и, дорогие братья и сестры, князь Владимир был русский князь», отаке от, то такі їм не шкода, а Українська церква була особлива тим, що священники говорили не лише з Євангелії, не лише відправляли, проповіді говорили не церковнослов'янською мовою, а українською мовою, живою, літературною. І в ті ж часи, і всі книжки богослужбові були видані Всеукраїнською православною церковною радою українською мовою. А також у проповідях, починаючи з митрополита Липківського і до рядового священника, людям вияснявали історію України – хто ми такі і чийх батьків діти, чого ми попали сюди, що Москва не є нам ніщо і що москалі можуть бути православними – то їхня справа, але ми не маємо з ними нічого спільного. Отже оце, тому її дуже переслідували. Як ви знаєте, вже в 27-му році митрополита Василя зняли, думали, що як його знімуть, то Церква перемінить зовсім своє обличчя, стане якоюсь на послугах советської влади, чи що, але вона не стала. То за три роки вже другого митрополита, Миколая Борецького, вже заарештували й послали відразу, бо митрополит Липківський ще сидів в околицях Києва під домашнім арештом, а того відразу послали на Соловки – Ви знаєте той Соловецький монастир – і він там загинув в тортурях, його довели, значить.

Від.: До божевілля.

Син збоку: До психічного стану, до божевілля. І тоді перевезли в Ленінград, і в Ленінграді він у 32-му, чи в 34-му році помер. Я точно не пам'ятаю, але я Вам дам одну книжку, може, Ви її і маєте – Явдася.

Від.: І прийшла мати, і добилася, щоб із ним побачитися, то він привітався і каже: «А хто ти є, жінко? І звідки ти? Перед тим, мабуть, далеку дорогу прийшла».

Матері він не пізнав уже, каже: «Хто ти, жінко, є? Мабуть, далеку дорогу пройшла».

Син збоку: Ну, це ми загально так, а може, щось конкретніше.

Пит.: Вибачте, а чи можна Вас записати окремо? Перше ми з Вашою матір'ю, а Ви, може, пригадаєте їй, а тоді ми окремо.

Син збоку: Так, так, добре, добре! Я тільки хотів, щоб вона Вам сказала за духовну семінарію і казала, що він далі не пішов учитися – то неправда. Він закінчив семінарію і пішов учитися.

Пит.: Ні, Ваша мати казала.

Від.: Так, так, а я ще щось хотіла сказати, що священників цих убивали, советчики свої, намовляли таких, що горілочку п'ють, або на гроші жадні, а священники – я знаю одного, особисто знаю – там такий, як ангел священник був, такий благообразний – лице таке, такий чистий, я кажу, що на нього можна було молитися, то цього забили. Просто знали, де вони ходять, коли, що цього можна забити. То одних побивали дуже, побивали, не казали за що, вони знали за що.

Син збоку: Давайте прізвища, так не можна говорити.

Від.: Я не знаю, не знаю цих людей, але я знаю, що священників наших убивали, а декого забили зовсім – тих, що вони хотіли, що вони силували, щоб вони зреклися, що вони мусять принести користь владі, а вони пішли. То вони їх убивали – це я точно знаю.

Син збоку: Треба було б хоч одне прізвище дати. Як же так – убивали й прізвищ нема?

Від.: Отже ж не знаю. Тільки знаю, що я така, пам'ять у мене страшна, знаю, що вбивали, а одного, того молодого священника, що я Вам кажу, того забили.

Син збоку: Те, що вони кажуть убивали, треба розуміти це – били.

Пит.: Так.

Від.: Били.

Син збоку: То вони засідки робили й били – це комсомольці переважно робили.

Пит.: Українці?

Від.: А так!

Син збоку: А хто ж? А розкуркулював хто? Не самі москалі. З Москви прислали 40 тисяч. Так що ж 40 тисяч на 40 мільйонів – один на півтора мільйона, як тут своє шумовиння – своє шумовиння і розкуркулювало.

Пит.: Чи були такі священники, що піддалися тому натискові, щоб співпрацювати з тими?

Син збоку: А отець Микола Юрченко. Певно, мав, здається, семеро дітей. Церковних будинків давно вже не було, вони забрали все. Можна пригадати це?

Пит.: Можна.

Син збоку: Він бідував жахливо. А священникам не давали служити, місцева влада викидала його, сказали: «Ідіть у друге село, в нас тебе не треба!»

І тому він, без ніяких засобів на життя й існування, і семеро дітей – треба нагодувати, треба взути й одягти, ну, може, жінка впливала, знаєте, – й ця біда його змушувала, він відрікся. Це один з тих священиків, що ми знаємо, що зрікся, чи відрікся. А вони, звичайно, вимагали, щоб він це зробив драматично.

Від.: Прилюдно.

Син збоку: В церкві, з амвону, знаєте, в ризах, що я вас дунив, я не вірю сам у Бога, я відрікаюся і вас закликаю. Але це дуже рідко траплялося так, як вони хотіли – просто було через пресу: я такий то й такий, бувший священик такої-то церкви, зрікаюся сану священика і переходжу на цивільне життя. Йому дали працю, бо казали: «Зречешся – дамо працю».

Йому дали працю в якісь сільраді, він був секретарем, але це було лише дуже короткий час, може, кілька місяців, а потім зняли його з праці й все одно заарештували, і все одно вислали. Але ми вже тоді не мали з ними зв'язку, бо враження то було на людей негативне, і тому священики й інші люди вже з такими не пробували шукати взаємин, бо це вже діяло на емоції. Може, треба було дивитися на це інакше, але в той час емоції переважали.

Від.: Тих, що відмовлялися, я не пам'ятаю, а тих, що йшли – родини священиків, батько священик, два сини пішло. Не пам'ятаю зараз прізвища, не пам'ятаю. В Миргороді. Батько – священик, син закінчив семінарію і він пішов у священики, й також був з ним не в слов'янській, а в українській.

Син збоку: Слов'янська – так казали, щоб не казати московська, а слов'янська, щоб не викликати до себе великої ворожнечі, бо й в нас і так була.

Від.: То все йшло, все свідоме, усе плало. Ось я Вам сказала, що то стихійна боротьба була й вона...

Син збоку: Розкажіть за вчителів, за агрономів, бо священиків фактично вислали геть з України, казали: «Йдіть, звідки ви прийшли». То було парафії приєднувалися, збиралися збори, парафії приєднувалися до Української автокефальної церкви й просили священика, а священиків було дуже мало, бо багато священицтва не пішло до автокефальної церкви, вони думали, що цар повернеться, і що їм буде все так, як було колись – книші, хліб, ниви, поля, наймити і т. д.

Від.: Так, так, книші...

Син збоку: А воно до того вже не вийшло, тут вимагалось жертви. І тоді якраз кинулося дуже багато вчителів, агрономів, які були в системах шкільництва, була тоді система церковно-учительських семінарій, що він міг іти або в священики, або в учителі. Тому багато тих, що не пішли в московські священики, а пішли в учителі, тепер пішли в українські церкви, в українські священики.

Від.: Я, я вже подивляюся.

Син збоку: Нічого не треба дивитися, працюйте – все дуже добре пройшло. Прошу, питайте ще, бо так їй дуже тяжко говорити.

Від.: Ну, бачиш, я дуже хаотично, немає в мене системи такої, немає системи.

Пит.: Нічого, це має бути розмова, не треба тим турбуватися. Це має бути розмова, а не доклад.

Син збоку: Вони з того виберуть.

Від.: А Ви з того виберете і складете?

Пит.: Так. Чи Ви пам'ятаєте революцію в Вашій околиці? Революцію?

Від.: О, *yeah*, аякже!

Пит.: Скільки Вам років було?

Від.: Мабуть, 16 років.

Пит.: А як це виглядало в вас?

Від.: О, то було бурно – ходили співали, поприїздили тоді ж студенти. Студенти вели на початках оцю революцію, вони їздили по містечках, по селах, говорили, що то буде мед і молоко буде текти, і збирали, робили ото всякі співанки, молодь організовували і ходили по вулицях, співали такі революційні пісні. І я ходила теж, я пам'ятаю, бо я змалку співаю, то і я ходила і пам'ятаю, що я теж співала ці пісні, а такі – ну та Бог з ними.

Пит.: А то ще все було на українському національному тлі?

Від.: Так, було так на початках. На початках так було, а воно пішло зовсім в інший бік. Ті, що робили, ті вірили, що так буде.

Пит.: А Ваш брат, що був офіцером?

Від.: Він уже помер, він уже цього не знає. Він приїхав з війська і щось тільки рік пожив. Їх три було – троє офіцерів з нашого містечка разом приїхали і всі три разом померли на туберкульоз. Ну, мій брат був такий делікатної комплекції, а то два такі були, як дуби, здорові хлопці і всі померли. Так що той брат нічого, а менший Андрій був – той не дуже такий активний він.

Син збоку: А Ви розкажіть за «Просвіту», скажіть за того священика отця Лавра, що Ганцов згадував.

Від.: Ага, що в нас на початках.

Пит.: Це уже після революції?

Від.: Так, уже по революції. Було в нас двоє церков, і в одній церкві священик отець Лавр, і вдівець він рано став. Священик не має права женитися вдруге, і він все себе віддав на служіння й церкві, і людям. Він організував чудові хори, крім того, що в церкві. Був хор чоловічий, чудовий, був хор жіночий окремо, а потім зводив він докупи різні пісні. Це в нас дуже великий здвиг робили.

Син збоку: Що він співав, які пісні?

Від.: Національні пісні співали, такі, ну як «Чуеш...»

Син збоку: Лисенка «Бурлаки».

Від.: Так як «Чуеш, брате мій», ну там зараз, як я хвилююся, так тоді я зовсім забуваюся. Чудові пісні, як «Ой, гей, гук, мати, гук, це козаки йдуть, щаслива та дороженька», щось таке от. Це те, що свідомо вчило людей, показувало все людям, що то за різниця – одне в друге. І в театрах це виступали, співали.

Син збоку: Про «Просвіту» скажіть, що вона робила.

Від.: Що? «Просвіта». Товариство «Просвіта», організація – студенти, молодь. І з чого почати? А хочать щось робити, то ходили і збирали, знаєте, хто що дасть, щоб потім продати; треба дошок, того, а там треба до пана піти попросити дошок – і зробили сцену, зробили все. У нас, тобто Миргород – це було велике місто.

Син збоку: Повітове.

Від.: Порівнюючи з нашим містечком, але в нас потім був театр ліпший, ніж у Миргороді. У нас були письменники: Товстоніс був, Віталій Павлович, Товстоніс¹ – він сам письменник.

¹ Товстоніс Віталій Павлович (1883–1936) – український драматург, прозаїк. П'єсу «За друзі своя» написав у 1927 р.

Син збоку: Драматург.

Від.: Драматург.

Син збоку: У нього драма «За друзі своя», це ніби в Болгарії, під турецьким ярмом, але це, звичайно, Ви знаєте, що йшла річ про Україну й про московське ярмо.

Від.: Учителі, учительки, все це працювало дуже щиро.

Син збоку: А Євген Плужник, поет?

Пит.: Поет? Це у Вас?

Від.: Аякже! Він у мене – я ще ж мала тоді була – він у мене бачив великі, великі здібності, він мені помагав, і я такі ролі мала, що старші від мене вчительки тільки сиділи і дивилися. А він так працював! А який він зичливий був, Боже, Боже!

Син збоку: Скажіть, як Вас гримірувала поміщицка жінка.

Від.: А, поміщицка жінка!

Син збоку: Поміщик – не українець, Пулька, німець.

Від.: Німець, і що вони на виступ...

Син збоку: Прем'єри.

Від.: Прем'єра б виходить. Ми вже приготували те все виходити, а гримірувати, ну то як його? Ніхто не знає, старші то знають. Так він дав, цей пан, із свого дому віддав усі крісла, бо не на чому не було сидати. То приїхала підвода, він свою підводу вжив. Там у нього й млин великий був, і сад великий, він тільки на літо приїжджав, то сказав, щоб усі крісла склали й відвезли туди, а його жінка приїхала своїм автом гримірувати нас усіх там, бо хто сам умів, то гримірувався, а то вона гримірувала. А потім сміялися, що до них приїхали гості, а немає стільця, ні на чому сісти. Де стільці?

Кажуть: віддали артистам.

Син збоку: А що ставили, які п'єси?

Від.: Перша п'єса – це «Безталанна», потім друга, ну, ти бачиш, я забуваю. Ну, були п'єси дуже серйозні: «Степовий гість», знаєте, тепер «Казка старого млина», я, наприклад, там дівча грала, як ту «Казку». І ще – що ще? Були такі п'єси дуже серйозні, щоб виховувати людей.

Син збоку: Виховні.

Від.: Тоді приїхав до нас Плужник із студентом, нашого священика сином. І він приїхав, не знаю як, чи на тимчасово, чи як, але він як приїхав, то він на нас як остався, то вже не поїхав і був довший час, поки можна було, а потім, як вже почало трохи натиск, дехто вже виїхав, то він, Плужник, теж виїхав у Київ.

Син збоку: Ви, може, знаєте, що був такий ухил в комуністичній партії – «шумськізм», я не знаю, в яких це роках, але це вже за німців вдома розповідали, що приїхав той сам Шумський, ще як він не був засуджений, був великий концерт у нашому містечку, це – районове, Велика Багачка, знаєте? Казала мати?

Пит.: Так.

Син збоку: Це – Великобагачанський район, на Миргородщині. То на закінчення концерту хор проспівав: «О, люба Україно, вітчизно моя», її тут на еміграції ніхто не співає; я маю, між іншим, ноти. І вона кінчається – це твір композитора Давидовського, його слова й музика, і вона кінчається таким лозунгом: «Хай живе вільна Україна!»

Від.: В унісон, цілий хор в унісон!

Син збоку: І тільки почали співати цю пісню, то цей Шумський вихопив наган і почав стріляти по каганцях, по цих лампах газових, бо ж елек-

трики якраз не було, і думав, що вони не співатимуть, а вони її напам'ять знають, і тоді, як погасло світло, то вони ще сміливіше співали, аж до самого кінця доспівали.

Пит.: А так тут з того Шумського такого героя роблять.

Син збоку: О, так! О, Боже, тут що роблять! Оце за того Хвильового – щоб ви знали, його там ніхто не чув. Було дві України – 85 % це була Автокефальна церква, Чехівський, Липківський, СВУ, СУМ¹, а ото 15 % якогось шумовиння всякого, що кажуть: Хвильовий був ідеологом. Ідеологом чого? Ви, як вчена людина, як науковець, мусите до того критично ставитися й побачити, що то зовсім не так, як тут розмальовують. Є люди на еміграції, які не можуть виказатися ніякою участю в українському національному житті тодішньому, в українському, національному, релігійному, культурному, освітньому і т. д. Тому вони хочуть зробити з того, з Хвильового зробити прапор і, мовляв, вони були з ним – значить, вони також робили якусь українську роботу. То була дуже мізерна кількість людей. А все це йшло, якщо не можна було виступати відверто, то пасивно виступали, але ігнорували все це, а щоб за ним ішли, то такого не було.

Пит.: Я буду вдячний, як Ви це повторите, як я буду з Вами говорити. Бо це погляд, щоб так висловити цей погляд в такій формі, щоб це було можливо Вам. А, вертаючися до цього театру, чи народ захоплювався ним?

Від.: Ніде було сидати, на вікнах сиділи. У нас двухкласне училище було, знаєте, то це великі дві залі, а для лекцій засуви такі були, що розділяли, двері такі.

Син збоку: Розділяли кляси.

Від.: Як двері зачинилися, ті займаються, не чують тих, а ті – тих. І оце було в нас для театру такі залі, дуже великі. То і в будку лізли, отам де в нас оркестру не було, а там цей, суфльор сидів, то вони туди поналязять, на вікнах посідають. Ну, що повна остільки зала була, що під стінами отам ставили оті...

Син збоку: Ослони.

Від.: Ті, де сидять діти?

Син збоку: Парти.

Від.: Парти, й ставали на парти аж попід стіною, щоб дивитися. В нас бракували на деякі історичні п'єси костюми, а в Миргороді було, бо Миргород більший, багатіший, то ми їздили туди і позичали, вони нам позичали костюми, які нам бракували для таких історичних п'єс. І коли вони – одне, чи друге – приїжджали на нашу п'єсу, то вони нам завше казали, що завше нам повідомляйте, коли в вас буде йти та чи та п'єса.

То приїжджали з Миргороду до нас – це для нас була ж велика честь, бо ми ж місцеві люди, а то Миргород, історичний Миргород. Дуже в нас, дуже культурна і дуже...

Син збоку: Скажіть, хто був режисер.

Від.: Режисером був... хто..?

Син збоку: Плужник, може?

¹ Чехівський Володимир Мусійович (1876–1937) – політичний і громадський діяч, прем'єр-міністр УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). Один із фундаторів УАПЦ, радник митрополита Липківського. СУМ – «Спілка української молоді». За задумом більшовицької влади, судові процеси над СВУ і СУМ були тісно пов'язані між собою. Це виглядало так, мовби молоді контрреволюційні сили були «об'єднані у додатковій організації "СУМ", члени якої повинні були бути за масових агітаторів "СВУ"».

Від.: Плужник був, так це...

Син збоку: А тоді Андрій Деревянко, цей учитель.

Від.: Він грав. Хто ж у нас був режисером? То вже, як приїхав Плужник, то він усе перейняв на себе. Ага, бачиш, тут брат його є, а то його брат був студент... забула, «szkoda gadać», кажуть поляки. Але помагали всі разом, усі, бо оця інтелігенція – вони перебували в Києві, в Полтаві, вони бачили п'єси гарні, вони бачили, як люди грають, то вони вже й молодь учили, то вже, як режисери були, бо вони прочитували книжку, об'ясняли, розказували, а потім взагалі в нас народ такий здібний, що просто дивуєшся – виходить дівчина, така собі дівчина, і рольку невелику їй дали – десь вона йшла й там трошки підпила, іде, значить, щось там говорить. А публіка слухає її, ніхто не сподівався! То дівчина вийшла, її перший раз узяли на сцену й вона ту невелику рольку так провела, що всі реготалися, ви знаєте – значить, підпила молодиця, значить трошки напідпитку. Але як вона ту ролю провела! Так що дуже здібні. Її ніхто не вчив, вона просто інтуїтивно відчувала ту особу, яку вона має показати. А вже при Плужникові, то в нас тоді надзвичайно, й вчительки були, але вчительки не дуже – двоє було таких, що грали, а то в масовках виходили, якісь нездібні були, не було в них. Це все, що я можу про театр, і що давав він велику освіту. Коли я, знаєте «Жидівка-вихрестка», наприклад, ішла п'єса, знаю, що ще якісь п'єси ішли, плакали, «Глитай, або ж Павук» – я там грала Олену, але я не пригадую зараз – усе такі гарні п'єси. І публіка дуже реагувала на гру, а це багато значить. А один хлопець – яка то п'єса є, що його просто. Як його ім'я було? Ага, Іван Вдова, а по п'єсі – Матюша: «Матюшка катай гусі».

Син збоку: «Суета».

Від.: «Суета». Так каже батько: він би й нічого, тільки «оксент» у нього трохи не такий.

Син збоку: Акцент, значить, російський гірше українського. Я думаю, тоді «оксенту» там не було потрібно. При чому тут, каже «оксент» – «Катай Матюша гуси».

Від.: Так це комедія. Мати каже: «Ну, цей хлопець, Господи, – вона вдова і живе якраз коло театру, каже: ви ж мені перевели хлопця, ви в мене відібрали, я, як кличу Івана, то він і й обзивається, а я тільки мушу гукати "Матюша!" Тоді він біжить».

Пит.: А в який спосіб це все було змішане?

Від.: А воно само, поступово, поступово. Плужник виїхав, той, що приїхав із ним, священника син, помер, цей виїхав – Чибітько. У нас теж був один із п'єси, із театру отих братів, як їх?

Син збоку: Тобілевичі.

Від.: Професійні були Тобілевичів, були професійні, були. У того теж якась. Він грав теж, артист він. Як граєш з артистом, то він тобі передає все, ти так легко це відчуваєш, так йому імпонуєш, а то все щось таке в нього в родині трапилося, він мусив виїхати, потім ще хтось виїхав і так час-до-часу. А я вийшла заміж, то дуже журилася, значить, як я вийшла, бо то як пріма ніби була я вийшла заміж. Бо це вже почалася українізація церков наших, якраз я познайомилася з цим своїм чоловіком і в скорості заміж вийшла. Але бачите як – як почув владику, що збирається Костянтин женитися, так він питає, приїхав туди, де був і він, майбутній чоловік, і людей тут розпитав, і закликали мене туди так, як на вечерю – що то була відповідна до того, бо як жінка буде

в один бік, а чоловік в другий бік, іншого розуміння – а він страшно мого чоловіка любив і бачив, що це велика сила, і цього чоловіка треба зберегти. І він приїхав той владика, і мене покликали туди на вечерю, ми там сиділи, а я нічого ж не знала про це, вже пізніше мені сказали про це. Але він сказав: «Приїжджай в Полтаву, бери свою дівчину й я вас повінчаю».

Ото так, я вже відійшла зовсім від сцени, вони там ще щось пробували, але воно розсіялося. Там ще якийсь комсомолец кричав, що – як вони все згадували мене, що: «Це вона грала», – але він: «Так що ви все “вона та вона”, а ви хто такі, не можете грати?»

І воно розсіялося само по собі, не то, що хтось розгонив їх, а вони так розійшлися, так як вода, розпливлася – шкода було.

Пит.: А хто були ворогами нашої Церкви й українізації Церкви, скажімо, там, де Ви були? Що це були за люди, що противилися?

Від.: Це люди, які жили дуже близько з священиками й слухали священиків, вони їм казали, що це сякі-такі, що це не священики і, що це ото приходять у рясі, а в його наган у кишені – отакі різні нісенітниці. Це одно. Потім ще, треба правду сказати, заможні, заможні дядьки були проти, вони трималися старого, трималися старих священиків і вони не хотіли приймати оцього, що нове назриває, хоч це, може, краще в 100 раз і для їх самих було, але вони були проти. І оцей, що помер недавно, бандурист, як його..?

Син збоку: Міняйло?

Від.: Та ні, наш головний цей диригент.

Син збоку: Китастий ¹?

Від.: Китастий. Китастого батьки були теж проти і ходили до слов'янської церкви – була не слов'янська, а це так московську церкву називали – то вони ходили до тієї церкви, і туди ходив цей самий небіжник. А церкви поділилися. Ті пішли, що до нашої церкви – то поприходили, значить, то, що із других церков – що вони визнають і люблять нашу українську церкву, свідомі. А батько в нього був такий оратор, я його так назву, хоч це не дуже добре, оратор, він такий промовець був, що часами він так говорив, що казали люди, якби він сказав, «Ходіть і стрибайте в воду», так за ним би стрибнули б у воду. Ось стільки, такий він вплив мав, він дуже великий вплив мав. І тому його владика послав, як ну, як для благовісника.

Син збоку: Це так, як називають тепер в нас «місіонер», а в нас називали благовісник.

Від.: Благовісник, на периферію, щоб він об'їхав усі церкви. І він приїжджає. У кожній церкві були – чи багато, чи мало – але були такі, що проти. В нашій церкві, наприклад, інтелігенція, вчителі, студенти, а як студенти є, то батьки ідуть, знаєте, і слухають своїх дітей. То як перший раз приїхав мій чоловік, то що ж вони? Вони вже там стояли з кілками, сказали, що будуть бити його, бо молодь його впустила в церкву, а в старого попа відібрали ключі. І як він відслужив Службу Божу, то ті дядьки свої ціпки геть позакидали, а баба там одна Цариха, що казала, стільки пасок у Києві з'їла на Великдень – то та все

¹ Китастий Григорій Трохимович (1907–1984) – композитор, диригент, бандурист, один із найяскравіших представників бандуро-кобзарського мистецтва ХХ сторіччя. Після Другої світової війни емігрував у США. Посмертно в 1992 р. удостоєний Шевченківської премії.

й до дверей підходила ближче, й ближче, і ближче, а потім каже: «Сестрички!»

А вона старша сестра. «Так це ж я тільки в Києві таку відправу ж чула! Та йдіть же!»

І отак лагідно, лагідно, спокійно за один раз усе перейшло.

Син збоку: А що сталося на другий тиждень в другій церкві?

Від.: А на другий тиждень там, теж там таке саме сталося.

Син збоку: Там священик не хотів, а там священик прийшов разом з парафією. Ви пам'ятаєте, може, його прізвище, чи ні? Церква Св. Богородиці.

Від.: Не пам'ятаю. А той сам священик перевів, бо нашого просто обдурили – ну, прийшло щось таке, що одібрали ключі в нього, а той сам згадав, що: «Люди, приходьте, значить, у цю неділю, вже будемо й ми служити так, як і в тій церкві служать».

Він без усяких так, як плала вода, так плили скрізь і ці церкви – одна за одною.

Син збоку: Там був, між іншим, у тій церкві, довгі роки був аж до розгрому церкви, був священик з Галичини.

Від.: Так.

Син збоку: Він називався Іван Володимирович Білик. Він був «полтавський», так його називали, «Полтавський ksiądz», я не знаю, я не думаю, що він був у латинській церкві, я думаю, що він був греко-католик.

Від.: Греко-католик, так.

Син збоку: А в православ'ї висвятився, тому його називали «полтавський ksiądz», і так написано в «Історії Православної Церкви», що приєднався до Української автокефальної церкви. Чому я за це говорю, бо це дуже важливо, бо ще й досі москалі на еміграції товчуть, що «галичане это одно», а українці із східньої – це друге, це ніби дві нації. Це неправда навіть у тому, що вже в ті часи приїхав священик із Галичини й був у цій парафії довгі роки, й ніяких двох націй не було, ніяких конфліктів.

Від.: І також він з вищою освітою.

Син збоку: І він був з вищою освітою, він говорив трошки інакше.

Від.: Ага, трошки інакше.

Син збоку: «Фільософія» він казав, «гімназія» – знаєте, трошки інакше вимовляв, але за це ж його ніхто не вважав іншим, іншої національності.

Пит.: Навіть селяни?

Син збоку: Так! Це ж було містечко – там половина парафії було інтелігенція, а половина були хутори. Ви знаєте, що таке хутори – це багаті господарі. Мати говорила за батька – його перша церква це була церква Св. Тройці. Перший священик Михайлівський був – то той не хотів переходити до Автокефальної церкви – сказали: то йдіть шукайте собі інше, це називалося «сходи», це значить мітинг, загальні збори.

Від.: Мітинг.

Син збоку: Значить, збиралися коло церкви, казали: «Люди добрі, в Києві, кажуть, віродилася наша Церква й ми хочемо приєднатися – хто за те?»

Тоді висловлювалися, запитали священика, чи ви йдете з нами? Каже: «Ні, я не йду!» Ну, то тоді, кажуть: «Громада просить вас, щоб ви йшли й шукали собі десь інше місце».

Так що він там уже не заважав нічого, як приїхав автокефальний священик.
Пит.: А, може, Ви знаєте – це моїх приятелів дід, що його більшовики розстріляли – дияконом був у Вашому районі, Цебенко? Це за СБУ його засудили.

Син збоку: Так, аякже! Пан Цебенко.

Від.: Аякже! Та ж він недалеко від нашого, від містечка від нашого був.

Син збоку: Як його ім'я, скажіть – Овсій?

Від.: Ні, я забула. Але ми ж його дуже добре знаємо.

Син збоку: Село Матяшівка¹.

Від.: Так, село Матюшівка, чи хутори вони Матюшівка звалися, але там церква була, була церква.

Пит.: А як по-Вашому, як селяни ставилися до росіян? Чи не відчували якоїсь там ворожнечі? В деяких околицях то дуже це було, на Полтавщині.

Від.: У нас якось не відчувалося так різко, не відчувалося – кожні робили своє, кожні шанували своє.

Син збоку: В містечку, здається, було двоє родин, чи що, але вони зукраїнізувалися цілком і тільки прізвища залишилися – Серьогін, наприклад, а вони всі були як українці і брали участь в мистецькому житті й церковному. Отже, самих справжніх таких були там то техніки, чи що, казали: то отой кацап розповідав, то той бреше – правда?

Від.: Так їх ото й називали – отой кацап.

Син збоку: Що їм вірити не можна. Але такої ненависті, значить, не було – тому, що українці є, як я так дивлюся, порівнюючи до інших національностей, бо ми в цю війну були й в Польщі, й в Словаччині, в Чехії, і в Німеччині, в різних провінціях, то наші люди, можна сказати, дуже лагідні й дуже добрі християни. Під час війни через Україну перейшло 1001 національність, різних, так? Часом бували такі випадки, що і грабували, але все одно – кінчався день, заходило сонце і нові перехожі йшли, просилися на ніч і люди приймали до хати – спали на землі, на'солومی.

Від.: Кажуть, вибачайте, на солومی.

Син збоку: І годували – картопля, квашена капуста, огірки, може там який шматочок сала, чи що – всіх годували й не було такого. Оця наша доброта, може, і є ця наша слабкість.

Пит.: Чи можете це описати – як переслідували діячів церковних, не священиків, світських? З церковного уряду, чи що?

Від.: А, світських? Так. От я один такий момент вам розкажу. Загадали, що будуть знімати дзвони з церков, бо знімали ж. То зійшлося все містечко, все містечко зійшлося. То чоловіки стали, знаєте, а жінки завше старалися. То жінки перед брали, що все-таки до жінок не будуть так дерзко ставитися, як до мужчин. То навколо церкви стали жінки, взялися отак за руки й не пускали, бо вони ключі взяли б, а не допустили – лізти ж нагору треба знімати дзвони. І вони стали колом і не пускали. То їх поліція прийде розірве – у цім місці розірвали, а вони вже там скріпилися і отаке. А бити не б'ють. І то воювали, воювали, але нічого не довоювалися, мусили. Але деякі жінки уперто, дуже уперто, то їх зараз заарештовували і забирали. І повисилали, на три роки повисилали.

¹ Матяшівка – село, центр сільради Великобагачанського району Полтавської області.

Син збоку: А за церковних діячів, за диригентів, за те, як наказами відбивали від церкви, знімали з роботи, знущалися, відкидали від церкви, щоб не працювали. Церковних діячів Ви знаєте? Скажіть то! Розкажіть про того диригента, що загнаний був, отого з Богородичної церкви, отой Джурка, що називали його Лягою.

Від.: Ну, я забула, ти ж знаєш, що я забуваю. Ну, багато перейшло, багато.

Син збоку: Котилевич.

Від.: Котилевич диригент був, так. Там були мужчини переважно, здорові, знаєте, дебели українці, на славу й такі націоналісти всі, що на диво. В нашій церкві якось легше було – були українці, не було кацапів у нашій парафії, а там, то страшно завзяті були. Ну, що ж ще я можу сказати? Боролися, боролися.

Син збоку: Так, але як їх переслідували?

Від.: Поможи, поможи ти.

Син збоку: Я не знаю, я тільки сказав про диригентів, але ще були певно, люди, що засилали їх.

Від.: Ну, висилали – як хто дуже активний був до церкви, то їх просто арештовували й висилали. Багато вислали таких людей – невинних, тільки з-за того, що боролися за церкву.

Пит.: Чи пам'ятаєте, Ви хотіли щось сказати?

Від.: То я хотіла сказати, як дзвін знімали.

Син збоку: То Ви вже розповіли.

Пит.: Це як жінки, жінки бралися в ланцюг.

Син збоку: Як бралися за руки.

Від.: А як дзвін упав...

Пит.: Скажіть, скажіть.

Від.: І вони таки не могли нічого зробити, таки поліз той. І люди стояли, тільки кричали: «Розступися, бо зараз дзвін», – що: «Як уб'є кого дзвін, то ми не відповідаємо».

І таки поліз один, і відчепив того дзвона, й той дзвін, як упав додолу згори і як бовкнув, знаєте, дзвін загудів, так страшно загудів, а народ так зарідав, так, кажуть, ніби той дзвін прощався з людьми, що це його останній дзвін. Але пропало; люди плакали. Дзвін угруз в землю, ударився сильно.

Пит.: А були такі в містечку, такі войовничі безбожники?

Від.: Ні, в нас таких не було.

Пит.: А ті, що дзвони скидали, ті, що Вас?

Від.: Ті, оце тільки місцева влада, значить, тільки місцева. Люди не були так, щоб вони хотіли, а просто...

Син збоку: Розкажіть, як того листоноша намовили, щоб знімав хрест із церкви, що йому за те обіцяли.

Від.: Я забула.

Пит.: А, може, Ви розкажете, коли...

Син збоку: Як уже – це був випадок такий – вони все робили за пляном, все робили за системою. Ви розповідали, чи мама розповідала Вам за податки?

Пит.: Так.

Син збоку: Це податки збільшувалися щоразу – більше, більше й більше. Податки приносили завше до священика, не до церковної ради, хоч наша церква не керувалася духовенством, а народ вибирав відповідні церковні ради, і вони були зв'язковими між урядом і церквою, бо духовенство було майже безправне, на нього ніхто ніякої уваги

не звертав. Коли священик би прийшов туди в управу сільську, чи що, то там на нього свистали б, знущалися, і він нічого не зміг би там поладнати. То замість того, значить, приносилось то до священика і казали: «Зараз заплати гроші», – приносилось вночі й вже приїжджали кілька возів, і раз ти не платиш гроші, так... Каже: «Я ж грошей не маю, є парафіяльна рада, яка має скарбника, і скарбник виплатить вам ці гроші. Але чекайте, хто ж приносить уночі податок і вимагає негайно сплати?»

«А, то ти не хочеш платити? То ми конфіскуємо все твоє майно». І то такі вози...

Від.: І все забирають.

Син збоку: І виносять все до нитки. Це в нас було три чи чотири рази.

Я був тоді зовсім малою дитиною, але, значить – скільки мені тоді? – мені сім років тоді було.

Від.: Так, і йому...

Син збоку: І я лежав отак, трусився, і мені кинуть мою одежину.

Від.: Так, його одежину.

Син збоку: А то все заберуть.

Від.: А тобі, попе., – йому, значить, рясу.

Син збоку: І то все, все – і горшки з печі повитягають рогаками й заберуть, якщо зварено, чи порожне, все позабирають. Ну то, звичайно, на початках ми жили не зле, було навіть трюмо, знаєте, потрійне таке дзеркало, й гарне ліжко, і ляmpi такі, бо в нас це в містечку лепка така була, ще з 1905 року, і то зовсім не совети це зробили, а той поміщик Пульман, що то ми згадували за нього, що він помагав в українській революції, в культурному житті, відродженні, значить. Отже, це податки за кожним разом збільшувалися – люди реагували надзвичайно добре – тільки ця голота виїде, то вже біжать – тій несе ліжник, той несе рядно, ті несуть подушки й кладуть на землю, кажуть, досипайте до ранку! А що вони, кажуть, хотіли?

Від.: Ці ще не виїхали, а люди вже кругом, вже вістові ходять, кажуть, вже отця нашого грабують – і вже, каже, – й збираються, і на хутори вже передадуть, із хуторів – отам заможніші люди – хто кусок сала несе, хліба несе, рядно – знаєте, там рядна такі, бо нічого постелить. А поки вивезуть, тільки вивезли, а ті вже в хату, а люди вже свої приїшли.

Син збоку: А що вони хотіли? Кажуть, вони хотіли 4 тисячі податку на церкву. Ну, то нічого. Ти, Іване, іди на той край містечка, а ти на той, а ти на той – старші люди переважно. І до 9-ї – бо це було, може, десь в 2-й годині ночі, в 3-й годині ночі – то до 9-ї години ранку, вже до відкриття тієї сільради – бо вони ще погрожують, що як не заплатиш, то «пеня» ростиме (то *penalty* в нас називали «пеня») штраф, значить, то вже люди до 9-ї години поносять гроші – вже принесли, на стіл поклали. І тоді – батько нікуди ніколи не ходив, а мати. Іде й каже: ану ось, каже, гроші, ось ваш ордер на податок, але, каже, я не заплачу вам ні копійки, поки ви все не звезете те, що ви вчора сконфіскували, що ви в нас забрали.

Ну, але вони вже поділилися й кожен уважає те своїм здобутком, а тут, значить, так тут, каже, пеня буде.

Від.: А я дуже з ними, знаєте, не церемонилася.

Син збоку: А вона ж з цього містечка, вона дуже добре знала, вона не з багатї родини, так що вона не боялася нікого. І ото, значить, вони

починають збирати й звозити. Звичайно, вже якоїсь третини того нема, за другим разом ще менше, за третім разом ще менше, а потім – це система, як пам'ятаєте, я казав за систему – це все робилося дуже так обдумано. Викликають батька в район, в Миргород, тобто до повіту, значить, район був Великобагацький – це було в 32-му році, так? В 32-му році, зимою. Викликають – як його нема – викликають старосту.

Від.: В 31-му році, в 31-му році.

Син збоку: Викликають старосту, значить, тітаря парафіяльної ради, що має ключі. Викликають, щоб він приніс ключі, бо буде інспекція церковного майна. Ви ж знаєте, що за радянським законом і до сьогоднішнього дня церкви є державне майно, то – не майно церкви, не майно громади церковної, а державне майно і держава така «дуже добра», що вона рентує дану церкву такій-то релігійній громаді, якщо підпишеться, скільки то було? П'ятдесятихатка, чи скільки – ви не пригадуєте? – значить певна, визначена ними кількість людей мусить підписатися, що вони зобов'язуються тримати це приміщення. Але щомісяця приходить державний інспектор, по інвентарних книгах перевіряє, чи все в церкві ціле, чи не вкрали якісь ризи, чи не вкрали якісь ікони, чи не вкрали книжки, хоч книжки старовинного друку, книжки Києво-Печерської лаври вони всі позабирали, бо їм то не подобалося, щоб воно було, бо ж не Москва була головою, а Київ був головою. То вони те все знищили, казали, що беруть до музею, але то неправда, вони все знищили. Але цей інспектор ходив по церкві, перевіряв усе, чи все є на місці. Тоді цей староста, як то викликали батька, каже, чекайте, каже, та ж інспектор був два дні тому!

Що ти, кажуть, говориш дурниці? Тобі кажуть, неси ключі!

А він жив на хуторі, за містечком, яких, може, 4 кілометри, зимового часу, хуртелиця – і він собі підняв башлик на голову, вернувся, іде з ключами. І тільки він вийшов із хутора, й між хутором і містечком, може, півкілометра, є така галявина, нема нічого – там на нього накиннулися комсомольці, накиннули на нього рядно, щоб він не знав хто й не впізнав нікого – побили його дуже добре й забрали в нього ключі, і зараз пригнали до церкви, відчинили й почали все в церкві бити – всі найцінніші ікони в іконостасах, в царській двері, престіл – з люльками, курили, співали, викрикували – оцей актив, оцей комітет, так званих незаможних, це значить шумовиння. І такий Різник один – то самий справжній бандит, бо його батьки були дуже багаті, а він до революції встиг пропити все їхнє багатство. І тоді, як прийшла революція, він виявився найбільш бідним у селі і став головою оцього «комбеду», комітету бідняків, і він уже керував цими всіма акціями, бо йому нічого святого не було, бо він за це не дбав, він уже вислужувався перед новою владою. Тоді, коли батько повернувся додому, в нас у хаті сиділо багато людей і журилися, а деякі просто плакали – чоловіки плакали й жінки плакали, й розповідали, що на цю всю зграю налетів якийсь з старих офіцерів, що перейшли на службу до советів, з цього военкомату. Ви знаєте, що таке военкомат – воєнний комітет, той, що вербує до війська. Він заскочив у церкву й побачив, що робиться, і він дуже на них накричав, що вони руйнують радянське майно, що це не є церковне майно, це є державне майно. Ну то його все одно випхали, і ще його навіть за якийсь час взяли й перенесли десь

геть, що він такий жест зробив проти таких добрих людей антирелігійників, а він виступився нібито на захист церкви. Отже, коли повернувся батько, то він же нічого не знав – то було пізно вночі, я думаю, так? А люди ще сиділи в нас, а тоді, як розказали батькові, то батько сказав: «Тепер я знаю, для чого вони мене викликали туди!»

Це тільки для того, щоб він не міг організувати людей, щоб він не міг попередити того старосту – не давай ключів, бо це якась засідка, якась змова й після того...

Від.: Змова.

Син збоку: І після того батька вже перенесли в другу церкву, а цю церкву вже розібрали цілком, а друга проіснувала ще довше, і тоді вже люди злилися всі туди. А батька перенесли до Полтави, до Воскресінського собору в Полтаві, аж до 34-го року, а тоді він виїхав у Малу Перещепину¹. Але отут ще в цій Багачці. Й вибачаюся, що я вмшався ніби в материне. Ви якось, може, це відділите, бо я можу це забути. Можна говорити?

Пит.: Можна, так.

Син збоку: Відколи я себе пам'ятаю – звичайно діти ходили в нас у куценьких таких штанцях, на такій підтяжечці – і я пригадую багато разів таку сцену – то мати, в сльозах, тримає мене за руку, й ми стоїмо перед церквою, а в нас надворі на церкві був великий образ – в Києві то навіть на образи – а то тут образ храмовий, бо Богородична церква, то значить образ Пресвятої Богородиці. І мати каже мені: «Молися, сину, щоб скоріше нашого тата випустили!» А чого це? Бо щотижня заарештовували, як тільки скаже проповідь і зачепить отих о комунарів, що руйнують наш народ, що виступають проти церкви, проти моралі і т. д., так уже – приходять додому, уже сидить виконавець – у міліцію! І забирають. І то день-два-три, тоді йде ціла делегація парафіян і просять: «Товариші, та нащо вам наш священник? Відпустіть! Ось неділя йде, а в нас нема кому службу служити».

«Забирайтеся геть!»

То ото і ми з матір'ю ото ж ходили по кілька разів, щодня навіть мати приходила і зо мною, щоб може ж у них щось у серці заговорити, що й дитина мала. А він сидить – і за що? Ну, то так отаке життя українських священників було, і архієпископів, і єпископів також. Наприклад, на день Паризької комуні – ви ж знаєте, вони ж дуже святкують це свято – демонстрації ходять, хай живе Паризька комуна, хай живе Паризька комуна! Ура! Ура! Ура! А священники, так ніби змовилися, бо ж то все люди з освітою, знали, чим закінчилася Паризька комуна. Ви знаєте яacobінців, ви знаєте, як вони під гільйотину один одного пустили, так? То ті священники в проповіді як розкажуть, що таке Паризька комуна, ну то вже ввечері мусиш іти в міліцію. Ну, й що ти говорив? Ти яке маєш право вмшуватися? Звідки ти це знаєш? – Ну, як ви не знаєте, то я, каже, знаю, я мушу людям сказати це.

І то за таке заарештовували безліч разів. А в кінці-кінців, це закінчилося тим – не знаю, чи мати говорила Вам?

Пит.: Говорила.

Син збоку: В 37-му році, в «ежовщину» батька забрали. Уже тоді він не був фактично, не служив, бо не було де.

¹ Мала Перещепина – нині село Новосанжарського району Полтавської області.

Від.: Ми вже працювали.

Син збоку: Батьки працювали на торфорозробці. Ви знаєте, що це торфорозробки – у болотах ото копають торф – то, значить, руками, і пальці в нього страшні були, в пухирях усі, бо він фізично ніколи не працював. Тоді будували млин на станції Новосанжари, я жив сам цілий тиждень, а батько й мати там працювали й заробляли собі на шматок хлібу. Але батько знав кілька мов, бо він дуже добре вчився в семінарії і в університеті, як він був на історико-філологічному факультеті. То тоді потребувалося знавців чужоземних мов. Якраз він найкраще знав французьку мову, так йому здалося, що він її найліпше з інших мов знав, і він запропонував – був такий Інститут чужоземних мов у Полтаві, й він з Перещепини поїхав туди й запропонував, що можуть йому зробити іспит, чи що. Вони йому дали купу книжок для викладання французької мови в середній школі. В кожній книжці, звичайно, в кінці був словничок, то батько дуже багато поправок поробив, тому що неправильний переклад французьких слів був. Вони дуже вчепилися за нього.

Від.: Це ж уже церков не було, церкви були поруйновані.

Син збоку: Я ж кажу, що він знав, то вони вчепилися за нього, але ми думаємо, що якраз ця французька мова, і ці поїздки до Полтави й виставили його, що він не сидить тихо, а ще хоче йти в радянську школу, будучи попом, розумієте, бо він не зрікався, ніколи не зрікався сану; він фактично й далі залишався священиком, тільки, що він не мав де служити, був позбавлений цього права, можливості. А, значить, ми думаємо, що тут – бо батько розповідав матері, що тут він зустрівся з одною особою, яка була сексоткою. Ви знаєте, що є сексот? Значить секретний співробітник НКВД, і вона його там побачила і вона сказала, що це є дуже небезпечний священик, бо він дуже багато церков перевів до автокефальної церкви, і що це для радянської школи й для радянського суспільства небезпечна людина. А, може, це так тільки нам здається, в усякому разі, що це було влітку.

Пит.: А може якраз.

Син збоку: А восени був наскок на місто оцього «чорного ворона» і забрали, заарештовано, було 75 осіб, в тому числі й нашого батька й священика з другої церкви, бо в цьому містечку було дві церкви. Це так закінчилося і його забрали до Санжар, до району, звідти перевезли його в Полтаву, на Пушкінській, здається – ДОПР¹ називався – так чогось тоді називали, але, значить, це в'язниця, але так чогось називали.

Від.: Може я тоді що переплутала, як Вам говорила.

Пит.: А, може, ми з Вами скінчимо, поговоримо дещо про голод, а тоді перейдемо до Ваших свідчень.

Від.: Я тільки хотіла, вибачте, один момент – як оце в нас розбивали дім той, церкву й образи, наміхні образи Ісуса Христа й Божу Матір, зривали й кидали на підлогу – і одна вчителька ставала і стрибала на образи і казали: «Якщо ти Мати Божа, так покарай мене, покарай мене!» – і танцювали по тому. А я з цією вчителькою – і ще одна там – ще ми літом, дитській садок був, то ми втройох там працювали. Ну, потанцювала та й пішла, церкву вже закрили і все. А за якийсь час

¹ ДОПР – аббревіатура зі слів «Дом общественно-принудительных работ». В українській транскрипції зустрічається назва «Бупри» (будинки примусових робіт) – такою була офіційна назва в'язниці.

приходить до нас – а ми, як у трьох працювали, то ми... вони на хуторі жили, дві дівчини, то ми часом туди ходили, на хутір, то там мати знали їхнє і все. Одного разу в неділю приходить ця мати цієї дівчини й каже: «Отче, я Вас дуже прошу, помоліться, помоліться за мою доньку Мотрю!»

А я питаю: «Що таке?»

Та, каже, та ви ж знаєте, яке нещастя, вона ж здуріла, вона сидить в бочці, ми, каже, у бочку її садимо, бо ми не можемо.

Вони на хуторі не дадуть їй ради, що з нею робити, це комусь треба везти десь, і божевільну це треба зв'язувати, вона здорова дівка. Каже: «Сидить у бочці, але хтось нам сказав, щоб в один день скількісь молебнів відслужили, що як церкви нема, щоб дома служили, але щоб помолилися».

І ото, це факт, що це ота Мотря, що...

Син збоку: Що танцювала.

Від.: Що танцювала на образі, що казала: «Покарай!»

А я матері кажу: «А ви знаєте, що?»

А вона каже: «Знаю, знаю, голубочко, матушко, – так називали “матушка”, – знаю, це нещастя дурний її язик».

Але Бог її покарав! Ну, то що, отець там молився, і ми так більше не знаємо, чи вона відійшла, чи її десь відправили, але Бог покарав наочно – всі це знали й бачили, як вона.

Син збоку: А з тим, що ото хрест знімав? Що ото намовляли, викликали, що: «Товариші, хто полізе хрест знімати?»

Ну, комсомольці там: «Я, товариш начальник, ма полізу!»

«Та я, – каже, – знаю, що ви комсомольці, полізете, а нам цікаво, щоб хтось із старших».

Ну, цей чоловік, листоноша, мав багато дітей, дуже бідний. І тоді вони почали заохочувати: «Дамо тому, дамо корову тому, хто полізе і скине хрест».

І він за ту корову взявся. Поліз, відкрутив і скинув той хрест. Але, через скільки? Через три роки він помер – і люди це пам'ятають. Так що корова не помогла нічого.

Інтерв'ю ЛНЗЗ

Отець Олександр Биковець (син оповідачки з інтерв'ю ЛНЗЗ), 1924 року народження, з Великої Багачки, районного центру Полтавської області. Доповнює розповідь своєї матері, детально переповідаючи про освіту, кар'єру, діяльність і переслідування свого покійного батька, а також описуючи громадське життя і взаємодопомогу духовенства. Значну увагу приділяє голоду в Полтаві, під час якого вони трішки харчів отримували від вірян, але він мусив нишпорити по смітниках. Говорячи про труднощі, які його спіткали як сина священика, оповідач із боєм згадує слова пісні «Дякуємо товаришу Сталіну за щасливе дитинство!» Під час голоду дітям не дозволяли виходити на вулицю через страх людоїдства. Він згадує, що бачив, як на базарі продавався холодець із людського м'яса, і що на вулицях селяни жебракували, випрохуючи хліба. Також розповідає, як його сім'ї допомагала тітка, яка емігрувала до Франції після революції 1905 р., надіслані франки можна було використати в торгсині. Це листування згодом використали як додатковий доказ проти його батька. Далі він оповідає, як його мати дістала документи, які приховували факт, що вона дружина священика. Час від часу його перебиває сама мати, коли під впливом його спогадів пригадує нові факти. У розповіді також ідеться про Другу світову війну та відродження Української автокефальної православної церкви під час німецької окупації.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Олександр Биковець, я священик Української автокефальної православної церкви, настоятель церкви Св. Андрія в Детройті, Мішіган, Сполучені Штати Америки.

Пит.: Будь ласка, отче, скажіть, коли Ви народилися.

Від.: Я народився в 1924 році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: Я народився в містечку Велика Багачка, донедавна районного містечка, а тепер район перенесли на станцію Гоголеве. Це на Миргородщині, 4 кілометри від Миргороду, 120 кілометрів від Полтави¹.

Пит.: Ви виростили в самій Великій Багачці?

Від.: Моє життя складалося так, як життя моїх батьків. Батько, як священик автокефальної церкви, був як місіонер – тільки тоді називалося «благовісник», то він переходив часто з одного місця в друге, але як приєднав парафію до автокефальної церкви, закріпив усе, тоді прислали іншого священика, а він рухався далі. Отже, тому я бував у різних місцях. А найбільше я пам'ятаю троє: це Велика Багачка, Полтава, і Мала Перещепина на Полтавщині.

Пит.: Як до Вас ставилися в школі?

Від.: Я дуже добре вчився і мене вважали добрим товаришем – учні. Ставлення вчителів було дуже обережне, бо ніхто не хотів виявляти

¹ Оповідач помиляється у датуванні. На час інтерв'ю, як і нині, Велика Багачка та Миргород є районними центрами Полтавської області, а смт (станція) Гоголеве – у складі Великобагачанського району. Однак у 1952–1966 рр. існував Гоголівський район, основу якого, втім, становив сучасний Шишацький район, і навіть районний центр знаходився в Шишаках. З 1966 р. Шишацький район набув сучасних меж. Там є село Гоголеве, батьківщина Миколи Гоголя, але це не станція Гоголеве Великобагачанського району Полтавської області.

великої симпатії до сина «попа». Були окремі діти, діти активістів, чи комуністів, які на кожному кроці підкреслювали, що називали мене словом «піп», хоч я був фактично тільки «попович», а не був «піп». Це, мабуть, було зв'язано не тільки тому, що я син священика, а тому, що я був від найменших років я був прислужником у вівтарі, *altar boy*-ем, як тут називають, так? А потім навіть я починаю уже читати певні частини богослуження, то було українською мовою, так що було легше, ніж навчитися старослов'янською, і я умів дзвонити, я знав уже порядок усіх богослужень – уже до часу арешту мого батька. І дуже ще шкодило мені те, що мої ліпші товариші разом зі мною ходили до церкви, були прислужниками, як у Полтаві, так і в Малій Перещепині особливо, а деякі дівчата, із-за дружби зі мною, навіть училися співати в церковному хорі. Тому директор школи не раз мене викликав і казав: «Ми знаємо, що ти, як син попа, мусиш там бути, але чого ти кличеш тих дітей зі собою?»

Я казав: «Я їх не кличу, вони йдуть самі».

Але це все одно, це вважалось, що то я їх агітую. Ставлення до мене проявлялося недобре в тому, що я добре вчився – там була система т. зв. нагород, що називалися преміями – кращим учням школи давали премії в кінці шкільного року, мені ніколи не дали навіть маленького олівця-премії, бо, видно, був наказ такий, щоб попівського сина не виставляти поперед інших дітей. І друге, може, що й самі вчителі боялися підкреслювати мої заслуги, чи здобутки в науці, щоб собі не мати клопоту. Але доки я був у середній школі, то перешкод не було. Але я дуже добре знаю, з особистого досвіду, що дітям, дорослим дітям, які вже пішли до університетів, чи в інститути, як тоді називалися, технікуми, якщо син попа, то було заборонено вчитися, не допускали. І тому багато змушені були публічно, через пресу відректися своїх батьків, писали такі заяви: «Я, такий-то і такий-то, публічно відрікаюся свого батька-попа». Тоді, роблячи таку деморалізацію родин, тоді влада допускала них до науки.

Пит.: А це ті заяви, як то сказати, чи сприймалися, як це отрималося родинами? Значить, чи це вважалось, що це вимушене?

Від.: Так, це вимушене було. Родини на це дивилися спокійно, бо кожна, бо кожна родина була зацікавлена в тому, щоб їхні діти вчилися, здобули освіту й могли полегшити собі життєвий шлях. Звичайно, що це дуже погано впливало на суспільство, але це було одна з тих необхідностей, як і в той час робилися. Це стосувалося не тільки священиків, а так само дітей поміщиків, чи дітей «куркулів», які мусили. Ось, наприклад, тепер кажуть, оці композитори Майбороди, що їхні батьки так само були розкуркулені, і вони виховувалися в дитячому домі, аж в пізніший час їм сказали, хто вони такі. Оце ж після падіння Сталіна там ніби була якась «відліга» і багато дітей, особливо тих, що батьки їхні були загнані в «ежовщину» – я особисто говорив з однією дівчиною, як приїжджала сюди на відвідини – подавали прохання в НКВД пояснити, де ви поділи мого батька? І вони говорили, що такого то й такого-то року, в «ежовщину», коли на самій Україні, як каже статистика, забрано було 450 тисяч людей – від священиків і професорів, і офіцерів армії, і студентів, і кінчаючи робітниками й селянами – то їй дали знати, що: «Твого батька було заарештовано, засуджений і знищений, але посмертно він реабілітований».

Отже, така «добра» радянська влада, що хоч посмертно реабілітувала. То значить, то дівчина тоді могла, звичайно, учитися, бо вже нікто їй не доказував, не допікав за батька-націоналіста, чи репресованого.

Пит.: А як у вас атеїстична пропаганда і взагалі наука впливала на дітей, скажімо, Ваших товаришів? Як це діти сприймали?

Від.: Діти сприймали це дуже пасивно, мовчазно, ніхто не вискакував на лекціях, коли це говорилося, і мушу сказати, що в тих школах, в яких я був, я не помічав великого засилля антирелігійної пропаганди. Просто якось, учителі – це все були українські вчителі, звичайно, українці – якось вони ці питання обминали. Тільки коли хтось десь вискочив з словом «Бог», чи щось таке, тоді вчитель мав своїм обов'язком сказати, що Бога нема, але таких дуже сильних виступів я не помічав у школах.

Пит.: То це, що большевики всякими способами старалися розпалювати, скажімо, соціальну ненависть, чи антагонізм, як, чи це було видно навіть у школі, що діти, скажім, батьків з різних соціальних верств, чи походжень, між собою?

Від.: Так, це було, це було. Звичайно, що діти т. зв. куркулів, отак, як мене називали «попом», так тих дітей називали словом «куркуль». І це, звичайно, недокувало, дуже часто можна було бачити дітей, які, заховавшись десь у куті, плакали, не хотіли входити в ніякі товариські взаємини, не хотіли брати участі в розвагах, які на перервах відбувалися, абощо, почували себе, значить, якимись знедоленими, відкинутими суспільством. Але бували випадки, що вчителі реагували на це досить різко. Наприклад, я пригадую такий момент. У Полтаві є дуже цінний краєзнавчий музей, збудований за проектом одного з цих Кричевських – там зібрані прекрасні експонати, включно з ризами, і величезний чумацький віз із такими круторогими волами і все, все було дуже цінне. І наша вчителька Поночовна вирішила повести нас на екскурсію в музей. В певний день ми туди пішли й коли одного разу... А коли там при реєстрації, вона мусила кожну дитину зареєструвати. І в тій навіть картці для дитини стояло питання – соціальний стан батьків, їхня професія. Коло вчительки, як Ви знаєте, як звичайно, були такі дівчатка, що все липли до неї. Одна з них була така, російського походження – Лісіцина. То, сидючи коло вчительки, вона побачила, як та написала: Биковець Олександр, це моє прізвище, батько – піп, то вона відразу зірвалася й побігла поміж усіх учнів кляси й почала кричати, що: «Биковець піп! Биковець піп! Биковець піп!»

Учителька викликала її до себе і сказала: «Ну то що?» Замість того, щоб її похвалити, що вона така, значить, розумна і знає, як переслідувати нащадків попів, то учителька просто їй сказала в лице: «Ну то що?»

Вона була цим обеззброєна й замовкла. Але в клясі, коли ми повернулися з цієї, з екскурсії з музею, вона також у клясі підняла такий самий крик: «Биковець піп!»

То тоді стався дуже цікавий випадок. Молоденький жидок, на ім'я Йосиф Бродський, встав і твердо заявив: «Це неправда! Батько Биковця працює в мого батька двірником», – те, що тут називають *housekeeper*, знаєте, це *manager*, чи то *janitor*, і це дійсно було так, тому що в цей час, в час голоду, церкви були засипані збіжжям і навколо ходила варта озброєна, щоб люди не крали збіжжя, щоб умирали, не маючи що їсти, і церква наша також була засипана збіжжям, і головою цієї установи «Заготзерно» – заготівля зерна, збіжжя – був якраз батько цього Бродського. І він прийшов до нас в один день і запропонував: «Я знаю, що вам немає тут як жити, ми мусимо вас виселити звідси, – бо ми при церкві жили, – але для того, щоб ви могли залишитися тут, я знаю, що це може Вас образити, але я вам запропоную, беріть працю двірника».

Значить, відкидати сніг, загірбити листя, так, коло церкви, на пішоходах, бо пішохід був дуже великий, бо церковна земля була дуже велика,

і батько, переглянувшись з матір'ю, погодилися й взяли цю працю. І той, цей його маленький син, став моїм найліпшим приятелем на всю клясу, бо він сказав: «Це неправда, що в Биковця батько піп, він працює в мого батька в "Заготзерно" двірником». І таким чином, я став соціально-близьким для всіх.

Пит.: Далі, чи родини священників тримали контакти між собою? Чи підтримували один одного?

Від.: О, так, дуже підтримували. Наприклад, я скажу одну хвилину про те, що невідомо тут, що церковних домів уже не було, вони вже були конфісковані владою, тому священники мусили жити або при церкві, де були такі малесенькі – називалися «сторожка» – для сторожа, що дзвонив і вночі охороняв церкву, то звичайно там це маленька кімнатка, може, менше, ніж моєї кухні, в якій ми троє жили – батько, мати і я. Але через дорогу – це був Воскресінський собор – через дорогу була Спаська церква, це історична церква й вона збережена з часів Полтавського бою, з мазепинських часів. Вона дерев'яна, маленька, але навколо неї збудували росіяни цегляну й поставили свою, московську, таку ту «луковицю», знаєте, як у формі цибуль, бо сказали, що в тій церкві Петро Перший молився перед Полтавським боєм. Це, звичайно, неправда, бо він ніколи в своєму житті не молився, ми це дуже добре знаємо, але, значить, для роздування авторитети царів, то це вигадали, і ту церкву зберігали. То та церква також була зачинена, але вона вважалася, як музей. Коло неї жив такий священник отець Федір Бакало – це наші були найближчі друзі, ми зустрічалися з ними найчастіше, бо це лише через дорогу. І то старенька, маленька церква, й вони при церкві у дзвінниці фактично жили, в кімнаті. У нього було два сини і його дружина, і він, і ми, значить, часто зустрічалися. Але дуже, дуже близько жили між собою українські священники, з'їжджалися часто на всякі оказії якісь – храмове свято, якась річниця, чи якийсь ювілей, чи що, відвідували одні одних і просто, не маючи змоги, без церемоній, скажу, всі спали, як кажуть, покотом на підлозі, але братерство велике було. Усі знали, що над Церквою і над ними, як слугами Церкви, навис дамоклів меч, тому не можна сказати, щоб там було дуже багато веселощів, чи пиятики – такої, як ото ми знаємо у Любо-рацьких там, що «до сорока святих» допивалися – такого не було серед українського духовенства, але все одно життєрадісність була й надія була. Лише одна була турбота така – всі були готові на жертву, знали, що не сьогодні-завтра їх знищать, але їх турбувало таке: чи світ буде знати про це й чи ж світ щось скаже? І друга проблема – ще інтимнішого характеру: чи буде кому молитися за всіх тих, що загинуть? Це я чув сам на власні вуха. Далі, ми помагали, наприклад, одній родині: його – священника – було забрано в 30-му році і зараз же, в 30-му році, він загинув на Білому морі. Це такий отець Іван Науменко, який вчився в Академії мистецтв у Києві, але залишив Академію мистецтв і пішов у автокефальні священники, пройшовши відповідну підготовку при Св. Софії, де були такі викладачі, як Чехівський і інші, проф. Скабала-нович¹ і багато інших учених людей. Отже, то його забрали в 30-му році і він загинув на Білому морі, його дружина залишалася з трьома дівчатами. Вона жила в Полтаві. Доки вона жила в Полтаві, вона дуже часто приходила до нас, і ми ділилися з нею, чим могли. І людям, звичайно, батько звертав увагу, що цій паніматці треба допомогти, бо вона

¹ Скабаланович Михайло Миколайович (1871–1931) – православний богослов, літургіст. Співробітничав з ВУАН, в 1928–1930 рр. працював в етнографічній комісії ВУАН. Репресований, помер у засланні.

жертва, вже одна з перших, із тими дітьми, так що взаємини були в нас добрі. Цікаво було, що вже в Малій Перещепині я був здивований, прийшовши додому під вечір, був дуже здивований, що в нас якийсь старий чоловік появився в хаті. І я здивовання свого не висловив вголос, але почув, що цей старий чоловік з бородою, в шапці такої смушевій, невеликій, говорить з моїм батьком російською мовою. Ну, тоді вже моє зацікавлення було дуже збільшене – що цей чоловік робить у нашій хаті? Тоді мені мати тихенько сказала, що це, каже, російський єпископ, якого наш батько знає ще з тих часів, як він був студентом у Харкові, і він не має де дітися, то він приїхав до нас, перебути в нас.

Так що ворожнеча, яка на початку була дуже сильна отам на Українську церкву – вона неканонічна, ота «піпковщина», «творение безразличных к вере лиц», ви розумієте, значить, що це «витвір недбайливих про віру осіб», це не є церковний утвір, це не є релігійне, це політичне, це націоналісти, значить петлюрівці. То в кінці почало проявлятися, коли вони почали бачити, що найбільше визнавав за Церкву – автокефальну Церкву – якраз комуністичний режим і найперших її єпископів, митрополитів і священників бив. І тоді оці справжні росіяни, бо наші перевертні – то найгірший елемент, бо було чимало тих, що: «Я теж українець», – але він в Українську церкву не піде й служити там не буде, а він там привик. Добре, не хотів нібито перевчатися на українську мову, бо він по церковнослов'янському, з московською мовою, все знає напам'ять. То це такі були, що навіть з чужих, кажу, таборів в час біди давали притулок українські священники. Оце таке, що можна сказати за взаємини. Взаємини були дуже добрі.

Пит.: А цікаво було б знати – Ваша мати не пригадувала, звідки Ваш батько родом?

Від.: А мій батько родом з Донеччини, така станція Лоскутівка¹, це на Донеччині. Він учився в Чугуївській бурсі, це Чугуїв коло Харкова – на схід від Харкова в Харківській духовній семінарії. Мій батько був треттє духовне покоління, а я четверте вже духовне покоління. Це з роду в рід ішло. Він, як син духовної особи і то бідної – бо їх було троє братів і, здається, одна сестра, так, троє братів і одна сестра, то він учився на державний кошт у семінарії, а ще друга причина була, чому він учився на державний кошт, тому, що він учився дуже добре й кожного року він був або другим, або третім учнем на всю семінарію. А таким давали, знаєте, пільги, полегшення. Коли він кінчав семінарію, то в цей час перенесли з Волинської єпархії, перенесли такого дуже великого русотяпа, русофіла архієпископа.

Пит.: Володимира?

Від.: Ні, того...

Пит.: Антонія?

Від.: Антонія Храповицького² перенесли на Харківську єпархію і одним із тих його помічників – там вони мають свої певні функції, то називалися

¹ Нині селище Лоскутівка Попаснянського району Луганської області. У 1932–1938 рр. сучасні Луганська та Донецька області становили єдину Донецьку область.

² Антоній (у миру Олексій Павлович) Храповицький (1864–1936) – православний митрополит, російський церковний і громадський діяч. У 1913–1917 рр. – архієпископ Харківський. У 1917 р. гостро виступав проти українського національного руху. У травні 1918 р. обраний митрополитом Київським, вибори відбулися з порушенням церковних канонів і всупереч бажанню гетьмана П. Скоропадського та його уряду. Активно боровся проти української автокефалії. У 1920 р. емігрував, очолив закордонне російське церковне правління. Керував Російською православною церквою (РПЦ) за кордоном до своєї смерті.

келейники, ті, що помагали йому, щоб у келії, в його приміщенні було чисто, то носили жезло, ті були іподияконами, що при богослуженнях – то він з батьком з моїм, так розповідав батько не раз, говорив, казав: «Костя, не женися! У нас немає вчених єпископів». Бо, переважно, в Російській імперії були єпископи з монахів. Вони дуже добре знали, як служити, коли трічі «Господи помилуй!» читати, коли дванадцять, але богословами вони були дуже бідненькими. А от каже: «Нам треба вчених єпископів, не женися, і я подбаю за те, щоб ти був єпископом».

Звичайно, що Антоній Храповицький не дочекався, бо якби він знав, то мабуть би від розриву серця вмер, що його отакий «протеже» нібито пішов в автокефальну церкву, а не в московські єпископи. Оце до чого я це вів? Ага, мати питали, звідки батько. Оце така біографія батька. Значить, він був учнем Багалія, це відомий мовознавець, і він там викладав. Я знаю одного такого Науменка. Я Вам казав, що той священик, що загинув Іван, ні, то Михайло Науменко, а це був Іван, це офіцер царської армії, а потім сотник української армії. А я навіть трохи мав надії, що одружуся з його донькою, це вже за німців діло було. То він казав мені, що він сам бачив у батька його диплом і сам бачив підпис там Багалія. Так що такі люди, як Багалій, звичайно, мали вплив на тих студентів. І студенти з Донеччини – а от Олексій Тихий також з Донеччини, Донеччина страшенно русифікована, від 26-го року там немає ані однієї української газети, є лише один український театр на всю Донеччину – а от Олекса Тихий, прошу, що він показав? Значить, Донеччина не вважає себе – то назовні вона русифікована, бо там багато російського елементу. Значить, то ото він з тієї Донеччини походить із цього, з Харкова він приїхав у Полтаву, то в полтавського єпископа Костянтина Кротевича¹, який був не лише священик і не лише закінчив духовну семінарію, а також юридичний факультет, тільки я не знаю, якого саме університету, тому не буду говорити – і він познайомився там з батьком і з його бажанням стати священиком, і так він там прийняв висвяту, одружившись з моєю матір'ю. І він був – хоч митрополит Василь згадує на Полтавщині тільки одного священика – отця Симона Євтушенка. Отець Симон Євтушенко, правда, один з перших приєднався до автокефальної церкви, але він був увесь час стаціонарно, на місці, в Миргороді, а отим благовісником, отим місіонером якраз був мій батько. Таки, це ж я за німців вже бував – що оту Велику Багачку, кожний знає, він перший забрав, а друга сама приєдналася: Веселий Поділ, це де Глібів народився, над річкою Пслон, села Бірки, в лісі, є один чоловік у тому, в Клівеланді, що знає мого батька з тих часів, такий Кашколда, та, Білоцерківка, Федунка, це все на Полтавщині, Миргород також, бо там інші церкви були, які треба було допомогти забрати до автокефальної церкви і також аж так далеко на Харківщині, як Котельва, слобода Котельва, це дуже велика слобода. А перша батькова парафія була в Кобеляках. Він з п'яти церков, з п'яти церков одну лише взяв, бо там було таки багато прихильників царя, старого режиму, там сидів єпископ і там було багато священиків, один навіть із них

¹ Кротевич Костянтин – єпископ Полтавський УАПЦ (1922–1924), Вінницький (1924–1930). Мав вищу юридичну освіту, перед революцією був прокурором окружного суду в Полтаві; висвячений у духовний стан у 1918 р.; у березні 1922 р. на Полтавському окружному соборі обраний на єпископа УАПЦ для Полтави. У 1924 р. перейшов спочатку до Житомира (на короткий час), а потім обраний на єпископа Вінницького.

дуже добрий українець, Зелинський. Але вони, значить, автокефальної церкви й української церкви, як такої, вони не могли собі навіть уявити. Там батько мав величезний диспут. Ви знаєте, що є диспут? Те, що тепер оце називають *panel*, то це трошки не те, бо це лагідне обговорення, а то диспут, це один одного, свого конкурента, мусить «побити». Отже, то він дзвонив до Полтави, щоб прислали на допомогу когось. Архієпископ Константинос сказав: «Нема!» Бо то Великдень, всі священники, які були, то пороз'їжджалися, то єпископ із своїми московськими священниками всі виступали – один батько боронився. І він умів добре виходити з цих диспутів. Наприклад, Ви знаєте про всесоборну висвяту в Києві, так? За олександрійським способом всі священники клали руки на кандидат в єпископи, та й як в Апостольському посланні від Тимофія є: «Ти рукоположений покладенням рук пресвітерів».

Оце, значить, згідно зі Святим Письмом, це ніяке не порушення, тільки, що цей спосіб був залишений, а вийшли так звані «Апостольські Правила», і перша правило говорить, що єпископа нехай поставляють два або три єпископи, розумієте? Так от цей Зелинський, наприклад, виступив і сказав, що немає жодного сумніву – це до Галатів таке Послання – що більший меншого благословляє – так? Ну, значить, правда, це так написано в Святому Письмі. А батько тоді встав і каже: «Люди добрі, брати і сестри! Що більше – один палець, чи чотири?» Ну, то ясно, ще це трошки було демагогії, але це вміння було вести диспут, і ясно, що люди закричали, що один палець не вартий чотирьох, бо як одного пальця немає, то я, каже, можу й косити, але як не буде чотирьох, то я нічого не зроблю.

Тоді в кінці було таке напруження, що вони виступали, а він сам, він не міг кожному давати відповіді, то він тоді попросив, що він буде ночувати, нехай ті виступають, а він тоді разом дасть їм відповідь. Ну, й він так собі нотатки робив і в кінці-кінців зайшла справа, хто має останнє слово сказати, вони хотіли, щоб єпископ їхній говорив, а наші люди, які набили церкву повну, кричали: ні! Нехай наш священник, вас, кажуть, 14 осіб тут, а він один, він має мати останнє слово.

А від останнього слова дуже багато залежить, правда? Але й тут він зумів, значить, скомбінувати, щоб вийти переможцем, бо коли він говорив передостаннє слово, то він його закінчив дуже сильним рефреном якимсь і тоді сказав: «Христос Воскрес, дорогі брати й сестри! Народ кинувся і вхватив його на руки й поніс із церкви», а ті: «Подождите, подождите, ещє владыка не говорил».

Та, кажуть: «Ми вже вас довгі роки слухали, досить!»

І пішли, а ці zostалися самі. Оце, оце такі були моменти в той час.

Були диспути ще інші, диспути були такі, що антирелігійні – діячі викликали священника православного, якщо був – польський ksiądz, бо на Україні де-не-де були церкви польські, равина жидівського і, значить, тоді їм давали лекцію прилюдно, що Бога немає, все це попівські вигадки, способи заробляти гроші, дурманити народ і т. д. Тоді ті священники і рабин відбивалися, заперечуючи чим тільки могли, що Бог є. А це були диспути дуже великі, на яких була велика сила людей – це була боротьба за релігію і за віру в Бога, як таку – тут уже не ділилися на якесь там віровизнаневі розділення, чи – чи бачите, навіть жидівський равин шукав спільного, бо треба було боронити підставу – Бог

є – чи нема, вигадка – чи факт. То це тут сильні священники, звичайно, йшли туди, бо слабі там не могли нічого зробити.

Пит.: Чи Ваш дід дожив до революції? Вашого батька батько?

Від.: Ні, я його ніколи не бачив. Я бачив батькових двох братів і сестру, але за їхніх батьків, я тільки їх бачив на фотографіях.

Пит.: А який був рівень знання церковнослов'янської мови в народі? Чи по-Вашому, народ все ж таки розумів, що діється, чи ні?

Від.: А звичайно, бо в церковно-приходських школах, так званих, там ж учили більш-менш молитви церковнослов'янською мовою і інше, але щоб говорити про розуміння, то дуже тяжко. Бо, наприклад, часто питали, от каже: «Яко мзда Ваша многа на небесі» – що воно означає? Ніхто не міг пояснити. А наші священники це дуже використовували – а бачте, кажуть, від малого до старого всі розуміють. Мені один раз довелося бути в товаристві литовців, в Канаді, вже тут – і там попалося двоє росіян, і вони накинулися на мене, що ви, українці, спеціально перекладали все на українську мову, щоб відділитися від росіян. Так, церковнослов'янська мова там була носієм русифікації, бо вона була зовсім не така, як ви в Галичині чули, чи тут, на еміграції звучить т. зв. українська вимова. Там це все звучало, як російська мова. Тому – це одна причина була, друга причина та, що керівники цього руху бачили, що ця влада, яка прийшла, церковна, як проголосила закон про відділення Церкви від держави й Церкви від школи, чи школи від Церкви, значить, школи релігії не матимуть, учити церковнослов'янську мову ніхто не буде, для чого її залишати, коли тут потрібно дати, щоб народ розумів те. І третій момент, що, звичайно, Церква російська дуже сприяла для того, щоб отих, під час світової, Першої світової війни, казали – ото австріяки прийшли, галичани в австрійських уніформах, на Україну, говорили українською мовою, але їх називали «австріяки», а цих називали росіянами – для того, щоб ці люди ніколи не зійшлися. Але, коли вже перейшли на українську мову, то вже тоді не могли сказати, що ті росіяни, а то австріяки. Може, я не даю глибокої аналізи, бо це так я говорю не приготовано спеціально для того, але це був один із ідеалів відродження Церкви – автокефальність, це незалежність від чужих церковних чинників, національність, щоб вона була українська не тільки тому, що вона складається з українців і перебуває на українській території – це ще не робить її українською, а щоб вона була духом, і мовою, і в потребах, тобто в похоронах, у вінчаннях, і відправах, і в діловодстві, щоб була українська мова. І третє, чи ви знаєте, це був ідеал – це соборноправність, тобто всі частини, всі складові частини Церкви – єпископат, священство і вірні спільно болять за добро Церкви і спільно за нього відповідають. І так воно дійсно й було, особливо в радянських умовах ця соборноправність була дуже потрібна тому, що духовенство там не мало ніяких прав. І четверте, значить, п'ятий пункт такий був, це відділення від держави. Може, це дехто розуміє неправильно, але в сьогоденній час – от ми живемо в Америці, де церква відділена від держави – фактично ми не бачимо шкоди від того, бо церква має свій авторитет, як президент має інаугурацію, то представники майже всіх голівніших віровизнань там виголошують промови та в Конгресі все починається молитвою, в Сенаті все починається молитвою, так що відділення церкви від держави нічого фактично. В нашому випадку це мало б на сьогоденній день таке значення – відділення від партійно-політичних впливів, бо ви знаєте, що деякі

партії хочуть мати під своєю контролею Церкву, щоб себе піднести, що ось ми патрунуємо ті, чи інші церкви. Я не хочу називати ніяких імен, бо це не є тема нашої розмови. Але, коли б ви хотіли про це говорити, то я вам дам приклади. Тільки я зараз, значить...

Пит.: Ілюструєте...

Від.: Так, поняття відділення церкви від держави. Прошу!

Пит.: Часто доводиться чути на Заході, що, наприклад, СБУ – це вигадка, це більшовицька провокація. Як Ви до цього ставитеся? Бо відомо, що дуже багато з нашого духовенства якраз арештували за СБУ.

Від.: А для нас це є факт, ми дискусії його не піддаємо. Те, що говорять тут на еміграції, то дуже прикро чути, але для нас то був факт реальний тим, що найліпші сили священиків, найліпші сили інтелігенції тоді було заарештовано. Я не говорю вже за тих, кого ви знаєте – Єфремов там, Дурдуківського й інших, Старицьку-Черняхівську – але я вам говорю за рядових звичайних громадян, національно-свідомих й інше. Так що це для нас факт незаперечний, що СБУ йснувало. Може, воно не мало організаційних форм, може, воно не мало якихось там протоколів і статутів і так далі, але що воно існувало, то так.

Пит.: Значить, що було свого роду підпілля?

Від.: Так! Це було так дві руки – УАПЦ і СБУ – їх разом розбивали, одному і другому «пришивали» – священикам пришивали СБУ, а членам СБУ, що вони, значить, за автокефальну церкву. Я не знаю, чи вам відомо, що в Німеччині був такий Інститут дослідження СРСР, і в одному з тих українських збірників я прочитав документ, який я потім передрукував у журналі – «совершенно секретно» – по лінії НКВД, було подано, що наказувалося слідкувати за священиками Липківського, бо «вони розпалюють національну ворожнечу між українським народом і російським народом і вони тримаються історичної школи Михайла Грушевського». Я десь можу Вам знайти той журнал і колись переслати, Ви мені, звичайно, дасте адресу. Між іншим, як щодо документів згадали, то ми маємо також акт обшуку і арешту батька.

Пит.: Ви це маєте? То дуже цікаво.

Від.: Так, тільки дуже знищений, вже дуже побитий часом, бо, знаєте, який там ганебний папір був у тих Советах, але ми маємо. Я думаю, що на добром апараті можна було б ще його скопіювати.

Пит.: О, це було б надзвичайно цікаво.

Від.: І там якраз написано, ЩО вони skonфіскували: фотографії українських єпископів, щоденник матері, бо вона була також дуже активна в оцьому приєднуванні нових парафій, щоденник її забрано, листування, проповіді, так і написано – «образци промов». Бо в нас у той час чомусь казали не проповідь, а промова. В нас тепер «промова» має більше політичний, такий громадський напрямок, тому ми вживаємо старе слово – проповідь. Але в той час говорили якраз «промова». Отже, «образци», тобто зразки промов для автокефальної церкви, це, значить, що мій батько писав, бо я не знаю. Це, що вони забрали. І забрали також, між іншим, книжку таку музики хотіли забрати – «Українська Муза», Ви, напевно, бачили, недавно її перевидали в Південній Америці. То за цю «Українську Музу», яку мати змогла заховати, і тільки вони забрали батька й вийшли з хати, то вона вкинула в піч і вона згоріла. То через годину приїхали й забрали матір, і мати ще 24 години сиділа в в'язниці, в Новосанжарах. Потім якось її пустили додому, то вона схопила мене і ми втекли аж у зовсім інший бік

Полтави до материного брата, до мого дядька. І там мати мене покинула, а сама втекла аж на Сибір, щоб перемінити документи, бо в неї в документах була така термінологія – священниками там ніколи не називали, а всі духовні особи мали назву «служителі релігійного культу». А ті, що їхні родини, то називалися «утриманці», ті, що на утриманні були – «утриманці служителя релігійного культу». То так і в матері було написано в паспорті. Але, розраховуючи на те, що багато примітивів не могли знати, що таке «утриманці служителя релігійного культу», то для таких примітивів було великими літерами написано «попадя», це значить – жінка попа. То вона з цим документом, як батька забрали, не могла ніде знайти праці. І аж на Сибірі їй пощастило перемінити паспорт, де було написано «служащая».

Мати збоку: Знаєте, один жид каже мені, що треба їхати туди, що тільки відповідальний один провадить групу. Кажу, як же ж я буду, в мене нема посвідки ніякої для спання, а він каже: «А ви знаєте, що ми зробим?»

Каже: «Ми “загубимо” ваш паспорт».

Я кажу: «Як?»

А отак, каже, загубили і все – і там не встигли, як організація, до якої я вступила, порвати, вони не встигли, значить, записати в себе, як я загубила паспорт. Ну й ми збираємося їхати бозна-куди, бо то через кордон переїздити треба, там з тими собаками ходять енкаведисти, перевіряють кожного, там ніхто не проїде, там пташка не пролетить перед тими енкаведистами неперевірена. І ото йшли ми з ним, з тим жидом, і випадково миргородський жид, а я, як училась у Миргороді вже музики, то жила на квартирі в його батька, його матері, і випадково пригадала його, що він тоді був старший від мене, а я була молодша. І пригадала, що ми ще відтоді знайомі, і він мені помагає. І ми пішли в той відділ, де дають паспорти – де то?

Від.: В Новосибірському.

Мати збоку: Так, і сказали, що я загубила паспорт. Жінка там сиділа, каже: «Дайте довідку з вашого міста народження – де ви народилися, щоб ваша там сільрада, чи як вона називаються, дала вам довідку, хто ви є».

Ну, то мене там знали й отця, чоловіка мого, отця знали й шанували й покрили там, не сказали, що я попадаю, написали, як «служащая», щось таке. Ну, загалі, написали дуже добре. Ну тільки «немедленно», значить, я просила брата, там брат був, і я просила, що «раді Бога зроби якнайскоріше», і він пішов, і там хлопці зробили. І вони прислали мені це з печаткою, все як слід. І я пішла, й мені видали паспорт, такий вже законний, що вже ніхто не... «служащая».

Від.: То урядничка значить, що служить десь на праці, а не працівниця. Прощу далі, Ваші питання!

Пит.: Як би Ви схарактеризували місцевий актив, скажімо, в Великій Багачці – соціяльне походження, національність, взагалі характер цих людей, що мали Ви з ними до діла?

Від.: Я мало з ними знайомий, я їх бачив тільки чотири рази своїми дитячими очима, коли вони вночі приходили, приносили повідомлення про податок за церкву й потім забирали все з нашої хати.

Мати збоку: Він же ще малий був.

Від.: Отже, це були місцеві люди, звичайно, серед них були певні особи в шкір'яних, а це були представники влади, мабуть, не місцевого походження, але цього я обстоювати не можу, бо для того я був занадто ще

малий, лише сім років мав тоді. Пізніше, коли заарештовували мого батька й робили обшук, то мені тоді було вже 12 1/2 років, значить, приїхав «чорний ворон», проїхав мимо нас, це на селі – бо то село було Мала Перещепина, щоб авто проїхало, то це була велика подія, це щось означало. Звичайно, що мої батьки знали, що це означає, і той «чорний ворон» проїхав ще другий раз, і зупинився коло нашого двору, і почали гатилити в двері. Ми були на квартирі в однієї вдови і так хата була побудована за системою коридора. Попередження? Хата була побудована за системою коридора, ми займали аж дві останні кімнати в кінці хати. Отже, вони зайшли до господині в хату і тоді почали кричати: «Чи є тут такі й такі?»

І ми, звичайно, відчинили двері, а батько каже: «Ну, це вже прийшов час!» Ну, мене схватила мати до себе, і нас поставили в той куток, а по діагоналі аж тут поставили батька, щоб ми ніяк не могли одні з одними, значить, комунікуватися. А вони сиділи посередині. Свідчий, який підписав цей акт, назвав себе Брюховецьким, але не думайте, що це був український гетьман – це був звичайний жид, який виступав під цим прізвиськом. Таких було багато явищ, що вони міняли прізвиська на українські – чи це їм подобається, чи ні, я Вам розказав перед тим про жида Бродського, який в мене в житті залишив дуже світле враження, той хлопчик і його батько, що моему батькові дав працю двірника. Що правда, то є правда, але що цей слідчий був жид також, то також правда, і я ніякого антисемітизму тут не бачу, я не відчуваю того. І було два – місцеві селяни, які були так звані «понятими», тобто, по-нашому сказати, свідками, свідками цього обшуку. І якраз ці двоє селяни, прізвисько одного Бабич, а другого я не пам'ятаю прізвиська – я говорю з акта того.

Мати збоку: У нас зберігається.

Від.: Чекайте, то якраз ці два селяни помогли матері захопити з столу книжку «Українська Муза», бо там було дуже багато патріотичних місць, попідкреслюваних і червоним, і синім, бо люди читали. Але та книжка ходила по всьому селу і примандрувала також до нас. То, звичайно, це все «пришили» б батькові, хоч ми знали, що він має і так багато «провин».

Мати збоку: Там була й «Ще не вмерла Україна».

Від.: І ми знали, що ту книжку треба знищити. І один із цих селян поза плечима передав матері ту книжку, а тому підсунув, каже: «Дивіться, отут книжки хто-зна звідкіля, аж з полтавської бібліотеки!»

А той каже: «Що? Ану давай сюди!»

І той встряв носа туди, а той в цей час дав матері ту книжку. А так була така – називають в нас груба – це така стояча колонка, що в ній палять, огрівають у хаті, це не піч, а груба, це щось менше, тільки трохи дає ogrівання, то мати зараз встигла заховати туди й знову стала коло мене. Оце такий актив я бачив. Інших? Це були люди різнородного характеру, але, звичайно, що над ними була команда московська. Але своїх дуже багато працювали, вислужувалися, топили один одного, але була й інша категорія. Свого часу був такий напрямок, що це, пам'ятаєте, мати вам говорила за такого письменника Товстоноса, нашого великобагачанського? Дуже висока людина, жінка в нього маленька така була – він вступив у комуністичну партію, бо була така домовленість між певними українськими колами, що треба йти в партію для того, щоб рятувати своїх людей. І кого могли, дійсно рятували. А деякі

навіть працювали в НКВД. Я зустрів уже на Донбасі, в час війни, одну особу, одну родину, які мені сказали, що:

– Ми бачимо, що ви не донбаський.

– Ні.

– Чого ви тут?

Тоді вже, в час війни, люди починали говорити, бо за советів ніхто з чужим ніколи не говорить і навіть рідному братові не вірить, бо той може видати в НКВД, так? То цей, це подружжя, мені сказали: «Хто ви такі?»

Я сказав, що я син священика і тому ховаюся на Донбасі з матір'ю.

– А ми, кажуть, працювали в НКВД, і ми врятували не одну особу, бо ми їхні справи палили й їх не могли судити.

Чи вони говорили правду, чи півправди, я твердити не можу, але, значить, що такі люди, напевно, були. Вони, звичайно, також переважно всі були розкриті й загинули за «ежовщини», бо тоді брали всіх, тоді найвищих старшин брали.

Мати збоку: Я хочу сказати за нашого парторга.

Пит.: Прошу, скажіть!

Мати збоку: Я хочу сказати, що він рятував, казав, як він рятував також в НКВД. А зараз уже він відкрито говорив.

Від.: Коли це було «зараз»?

Мати збоку: Як уже ліквідувалася та... ну...

Від.: Ну добре!

Мати збоку: Як поради вже...

Від.: Вже відійшли, втекли.

Мати збоку: То він розказував, що він був енкаведистом, молодий чоловік ще, не вмів, між іншим, по-російському говорити й казав, що: «Мені то дуже бракує, бо з мене на засіданнях сміються, що я не вмію по-московському балакати».

Але він каже...

А я кажу: «Аякже ви такий..?»

А він чогось таку симпатію до мене, і в мене щось таке споріднене я відчувала, щось добре. І він мені розказав, що: «Я служив в НКВД, і ви знаєте, скільки я людей врятував?»

Кажу: «Як?»

А от каже: приходить розказ «розстріляти» цієї там, чи завтрішньої ночі стільки-то там одного, чи двох, чи трьох і кажуть – а він віддає цим, що він мусить убивати цих людей.

То я, каже, зараз же – а там сиділи «урки», сиділи бандити під арештом. То я цього чоловіка, що треба його розстріляти, я його потайки випускав, а на місце його брав отого бандита і віддавав розстріляти, а ті не знають, кого їм ведуть, кого їм дали – вони розстріляли і все.

То отаким чином, каже, я й рятував своїх людей, бо бандитів стріляли, а я своїх людей потиху, секретно випускав.

Та казав: їдь, щоб тебе тут не було!

Було таке, були такі, умовини такі, що так склалися, що рятували.

Від.: Прошу, про актив я більше нічого Вам не можу сказати. Я дуже мало знаю, те, що я міг, й вже Вам сказав.

Пит.: Чи можна тепер перейти до справи голоду?

Від.: Добре.

Пит.: То Ви виїхали в Полтаву в якому році?

Від.: В 32-му.

Пит.: А якою порою?

Мати збоку: В 31-му.

Від.: Мати каже, що в 31-му. Яка то пора року була? Зима?

Мати збоку: Восени.

Від.: Восени? А церкву зимою розбили, що ми робили, де ми ціле літо сиділи? Хіба ми не були в Полтаві в той час?

Мати збоку: А ми ж уже поїхали тоді, як розбили церкву.

Від.: Так, я ж і кажу, церкву розбили, восени розбили хіба? Може, восени.

Мати збоку: Так, церкву восени розбили.

Від.: Значить, хай буде 31-й рік, але пори року не пригадую.

Пит.: Як склалися Ваші умовини життя в Полтаві?

Від.: Перше ми жили дуже далеко. Полтава має два залізничні двірці, чи вокзали, залізничні станції – Київська і Полтава-Південна. То Полтава-Південна є коло річки, а Київська аж коло аеродрому, в кінці міста, то ми аж там в одних робітників на квартирі, й майже через усе місто змушені були ходити аж до церкви, сюди до Воскресінського собору, де батько відправляв. Потім подбали про те, щоб ми жили в оцій «сторожці» коло церкви, про яку я вже Вам говорив, одна кімнатка. А в другій сторожці жив монах один, який помагав при богослуженні, бо монастирі вже були розбиті, їх змусили іти додому і женитися, і забути, за всяке монашество. Але багато їх було й в Полтаві, і монашок – черниць...

Мати збоку: А Ви ж знаєте, що вони робили? Вони монашок вінчали, женили з своїми бандитами – ті плакали, до Бога руки піднімали, що вони...

Від.: Ну, Ви ж не маєте доказів, Ви не маєте прізвищ, не можна говорити цього. Отже, цей монах там жив, а коли він помер, то ми перебравися туди, там була принаймні кімнатка і такий маленький коридорчик, дуже маленький, такий, може, як це, трохи вигідніше, що це просто коло церкви. І якраз у цей час, коли почався голод, церкву засипали збіжжям і відправи припинилися, і тоді батько працював тим двірником. Ми голодали, бо ми ж не мали ніякої ні церковної землі, ні огороду, нічого, те, що люди добрі приносили до церкви, давали нам. Дуже багато помагали залізничники. Між іншим, залізничники були всі дуже свідомі люди, і багато помагали в транспортуванні митрополита Липківського з міста до міста, духовенству помагали і по церквах були дуже активні. Вони, як спеціалісти, потрібні були владі й влада так на них не дуже пильно дивилася. Залізничники, звичайно, могли їздити не лише по Україні, а їздили поза межі України і вони привозили з собою харчі, як для своїх родин, так дещо перепало з того й нам. Ще інша можливість наша була така, що напроти церкви, з заднього боку, через вуличку жив енкаведист, на прізвище Дмитренко. Він, звичайно, як енкаведист, цілими ночами він був у НКВД, а вдень спав. Я його бачив дуже-дуже рідко, тільки пам'ятаю, що він носив це галіфе, таке темно-синє, і в нього було два хлопці, з якими я товаришував. Його дружина була віруюча людина, здається, чи не хрестив батько тих двох хлопців, не пригадуєте?

Мати збоку: Ні, не знаю.

Від.: Отже, вона приходила до церкви, вона приходила до нас.

Мати збоку: Потаємно.

Від.: І вона помагала нам чим могла – то картоплі трохи принесе, то буряків, а то просто було так, що то я ходив, то мати ходила – мені тоді було

близько дев'яти років – я ходив по смітниках і вибирав це, що як почистять картоплю, то оці лушпини. Я то хапав, приносив додому, ми мали віск і з церковних свічок, то гріли, мастили сковороду тим віском, і тоді оте «жолудьове кофе», вони називали це «кава мелена з смажених жолудів», знаєте, то плід з дуба. То це єдине, що можна було купити в крамницях. То ми купували й змішували з оцими лушпинням від картоплі, і намастивши віском сковороду, пекли такі блинці. І то з того жили. Я з дитинства був дуже ніжної вдачі, я дуже любив тварин, пташок, як десь пташка з перебитою ногою, то я її принесу до хати, десь цуценят повикидать, сліпих ще, бо їх дуже багато сука навела, я їх забираю в сорочку й приношу додому і прошу маму, щоб дозволили якось їх вигодувати, котів усяких, все. А на дзвінниці церковній було завжди повно цих ворон чорних, і я знав, я часто їх ловив там, малих тих, і приносив до хати, вони в мене жили в хаті. А то я вже озвірів від голоду. Церква ця Воскресінська недалеко від цього краєзнавчого музею, він кінчається багатьма такими шпильями, і на тих шпильях сиділи оці ворони. Хтось почав їх стріляти, звичайно, з метою потім зварити і з'їсти їх. І от ті ворони почали там побиті падати, а деякі, підстрелені, попали аж сюди, на територію церковного двору, подвір'я. То я, що любив так тварин і тих птахів висиджував у себе в хаті? Я, як озвірілий кинувся на ту ворону, з якої капала кров на сніг, а я біг за нею, я не міг бігти, бо я не мав сили, але я біг, щоб її якось добити, я снігом, я тим, чим міг, одержою, щоб її зловити й добити, і приніс додому: «Мамо, варить ворону!»

Оце називається «щасливе дитинство», що Сталінові співали пісні, «Дякуємо товаришу Сталіну за щасливе дитинство!» Оце таке дитинство було в мільйонів, а я тільки, значить один, один із них.

Ходити по місту я не міг, бо як я вам казав на телефоні, було небезпечно, батьки дітей не випускали тому, що були в Полтаві багато випадків, що схоплювали дітей і на ринку, на базарі ловили людей, які продавали печиво, холодець, знаєте, це драглі, із людського м'яса. Тому дітей ніякі батьки на вулицю не пускали. Але коли я ішов разом з батьками, то я бачив дуже багато людей – по три, по чотири, старші, молодші, чоловіки, жінки й діти, які всі стояли по вулицях з протягненими руками й говорили тільки одне слово: «Хліба! Хліба!»

Ми не мали самі, що їм дати, бо ми самі хліба не мали, але коли ми проходили за деякий час назад, то вже деякі з тих стояли, хтось, якась благословенна душа поклала кусничок хліба в ту руку, але він вже її їсти не міг, бо він вже помер і на морозі замерз, і так воно стояло з тим. Це було на початку, пізніше вони припинили і не допускали людей до міст. Чому люди йшли до міст із сіа? Бо в селах все забрано було. Приїжджав, пам'ятаєте? Приїжджав, чи дядько Андрій приїжджав, чи дід приїжджав?

Мати збоку: Дід.

Від.: І казав, що в Великій Багачці люди мруть з голоду. Приїжджав до нас, щоб дати. Ми дали, бо тоді ще в місті трохи було краще, але другий раз він уже не приїхав, бо мій дід, матері батько, і мати – отут вона ось на фотографії, то вони померли з голоду. Де ж Ви забрали ті фотографії?

Мати збоку: Я забрала, та я показувала.

Пит.: Я вже бачив.

Від.: Добре. Отже, пізніше в місті не було цих людей, бо їх просто не пускали до міста, голодних селян до міста не пускали, їх скидали з потягів: коли вони йшли пішки дорогами, полями, то все одно перед входом

до міста міліція їх завертала, багато з них там вже лягало й чекало своєї смерти. Їздили вантажні авта й збирали трупи цих мертвих і десь вивозили – я не можу сказати куди.

Мати збоку: Між ними попадали ще живі, ще живі, тільки вони не могли вже встати, ні говорити, але були ще живі.

Від.: Оце така, значить, було. Деякі кажуть, що в містах не було голоду – був голод, може, не для всіх, значить. Але я ж кажу, що в містах було краще, бо вони службовцям і робітничій клясі, на яку вони спиралися, вони видавали «пайок», тобо якісь порції. Отоді, ще як ми жили там, коло Київської станції, то я знаю, що той робітник – він, здається, працював на залізниці – він отримував кілька таких отих кромочок тонесеньких чорного хлібу, й тоді дещо з того давали ще нам. Значить, вони робітників і міське населення дуже мінімально, але забезпечували, тому, це відразу говорить, що весь цей удар був скерований на село, а не на місто, бо місто вони надіялися зрусифікувати, вони надіялися знівелювати міста, фактично, на Україні, Харків, наприклад, дуже зрусифікований. То все українці, але вони говорять російською мовою, говорять такі слова: «німа», значить «немає», то вони не кажуть «немає», а «німа».

Пит.: Отче, чи Ви могли б описати Ваше перебування в рідних сторонах під час німецької окупації, що там люди говорили, що там видно було, так загально.

Від.: Прошу. Отже, нас війна застала на Донбасі, бо як мати змінила пашпорт, про що була мова раніше, то тоді вона переїхала на Донбас і наїшла працю там, а тоді викликала до себе й мене. Там нас застала війна. Наше гаряче бажання було якнайскоріше вернутися на Полтавщину – нам на Донбасі не було чого робити, тим більше, що весь Донбас був зруйнований. Бо, Ви знаєте, що Сталін оголосив тактику «спаленої землі», щоб німці займали «спалену землю», щоб ні одна шахта працювала, ні одна доменна піч – все було заохоложене, знищене. Тому на Донбасі зараз же постало велике мариво голоду, бо Донбас їсть тоді, коли дає вугілля, дає промислові продукти, але коли він цього не робить, він не має що їсти. Люди всі кидалися іти вимінювати їжу за одержу, за взуття, за те, що непотрібно було. Ми досиділи.

Мати збоку: І ми ходили.

Від.: Тільки на села. Ми тільки досиділи до весни, коли хоч трошки розстав сніг, і тачкою такою, на двох колесах, набравши, я забрав свої книжки, там забрали подушку, чи двір і якусь каструлю та щось для приготування їжі й почали їхати додому, через усю Донеччину і Дніпропетровщину, і мимо оцих Новосанжарів їхали, де батько наш сидів, ми бачили всюди велике піднесення в людей, що люди хрестилися і молилися, що нарешті позбулися радянської влади, що тепер можна буде жити. Навіть молодь, з якими при ночівлях доводилося говорити, то всі уважали, що політика Гітлера є дуже мудра, що він дає, несе визволення поневоленним, і що він дає націям можливість стати на свої ноги. Я таких рожевих мрій, признаюся, не поділяв, але я вважав за краще просто мовчати, щоб не сперечатися, може, воно і так, бо, може, я просто не розумію цього. Коли ми приїхали додому, нас дуже добре зустріли й відразу запросили до праці в театрі, матір запросили, мене, потім ми почали рятувати бібліотеки, бо німці знищили бібліотеки, то ми в усіх селах, де при школах були бібліотеки, ми вирішили рятувати те, що цінне, тобто клясику, іноземну, чужинецьку

літературу, так? І літературу, яка не має нічого політичного, зв'язаного з марксизмом, лєнінізмом, а то все інше ми викидали геть. І ми в районі, в Великій Багачці, зробили, відкрили велику бібліотеку районного маштабу, якраз мати була бібліотекаркою її і, коли було відкриття, то звичайно ж, німці мусили прийти на це відкриття. То мати зустрічала головного з хлібом і сіллю, маючи на собі вінок, в українському костюмі була, і вінок, і жовто-блакитні стрічки, взяла одну жовту на це плече, а другу жовту на це, то перекладач штовхнув офіцера, каже: «*Herr Offizer, gucken Sie mal*», – каже, «пане офіцер, подивіться», каже, – і тут націоналісти, бо вони думали, що то тільки націоналісти в Львові, але побачили, що й тут націоналісти. А той каже, махнув рукою – неважно. Ну, люди, які поверталися з полону, між іншим – тоді німці випускали з полону українців. Це в скорому часі було припинено тому, що росіяни кинулися всі називати себе українцями, відразу зробилися великими українськими патріотами, повиходили з полону й пішли в партизанські загони і скомпромітували справу випускання українців на волю. І після того німці припинили випускання, тому ото, як Ви чули, коло нас найбільший концентраційний табір полонених був, «Хорольська яма» так звана, цегельня. Там був такий наш парафіянин Олександр Садовий, що в бандуристах був, його брат Петро там був і цей Китастиий – там були й інші бандуристи, я не називаю всіх прізвищ. Отже, там гинули люди, як мухи, але звіди багато наших людей урятувалося. То ті, що приходили з полону, наприклад, коли із найми говорив, то вони питали: а що сталося з Бандерою? А що сталося з українською державою?

Я навіть не знав цього нічого, я тоді їх розпитував. В певний час ми почули, що в Харкові почала виходити газета «Нова Україна», і що там створено був якийсь комітет і що появилася ідея УВВ – Українське визвольне військо¹, до якого нібито, за дозволом німців, мали мобілізувати молодь. Це прийнято було з великим зацікавленням, але щось воно не здійснилося, ніякої мобілізації до УВВ не було, я зустрічав пізніше УВВ це по дорозі евакуації. То це були маленькі якісь частини, або окремі вояки, які мали на рукавах напис «УВВ». Але щоб якісь частини були справді української армії, то цього не було. Старше покоління, коли я приїхав додому, такий був, наприклад, старий учитель, Андрій Дерев'яноко, то ці говорили просто, що ми мусимо чекати повернення Петлюри й УНР. Деякі люди навіть не знали, що Петлюра був забитий, і вірили, що він прийде. Оце старше громадянство думало за УНР, за повернення свого уряду і своєї влади, а молодші, ті, що вийшли з полону, то питалися, а що сталося з Бандерою, що сталося з українською державою? Отже, я кажу, що я про це абсолютного нічого не знав, бо я навіть не знав, що таку державу хтось там проголошував і яка її доля і що. І вони також нічого не могли знати, значить, звідки вони знали – з якихось летючок, що кидали полоненим, нібито. Тепер, що ще було, я цього вже не застав, але про це говорили, що були оці похідні групи ОУН; ви, напевно, чули. Населення все ставилося неоднаково, чи до груп, чи до окремих осіб – може, невдалі особи були, деякі говорили з піднесенням, а деякі говорили скептично б, навіть можна було чути, що вони не довіряють чи людям, що ці люди, можливо, прийшли з якоюсь іншою метою, ніж вони говорять, бо багато було нібито замішано

¹ Українське визвольне військо (УВВ) – загальна назва частини українських національних збройних формувань, що у 1943–1945 рр. діяли на боці німецької армії.

в спекуляцію, чи щось таке – я цього не знаю, як у нас кажуть, за що купив, за те й продаю. Так я чув від людей, а я особисто нікого з тих похідних груп не бачив.

Пит.: Чи люди Вам говорили за голод в цей час?

Від.: В час німецької окупації? Ні.

Пит.: Ні, не за німців, за 33-й рік?

Від.: Був, був, так! Це було зрозуміло. Наприклад, як Тимошенко про-
рвався під Лозовою – Ви, може, чули про цей прорив коло станції
Барвінково і Лозова, це по лінії Харків і на Донеччину та лінія, то деякі
люди почали чекати: скоро наші прийдуть! То велика реакція була про-
ти цих людей, така: а що тобі, кажуть, ті «наші» червоні принесуть?
Новий голод 33-го року? Нову «ежовщину»? Чи тобі мало того?

Каже: «Я чекаю своїх синів».

Кажуть: твої сини давно вже згинули в перших боях, як німці наступали,
а прийде, каже, СМЕРШ¹, прийде та сама диявольська влада, що нас
душила.

Оце такі реакції були. Дуже багато людей виїхало, з нашої околиці дуже
багато людей виїхало. Ми, звичайно, розгубилися, багато людей вже
з тих, що виїхало, померло, з Харкова їхала така величезна група, але я,
значить, за це говорити не буду – Ви це почуєте від інших свідків – я в тій
групі не був. Все це було переважно так: ті, що були репресовані, роз-
куркулени, переслідувані й рятувалися на Донбасі, або на Підкавказзі,
таке Міллерово, наприклад, там чимало було українців у Міллерові. Я,
на жаль, не знаю точно, де воно є, але знаю, що воно на Прикавказзі,
Підкавказзі. Отже, то всі ті люди намагалися вернутися додому.
Вернувшись додому, намагалися забрати свої хати, конфісковані в них,
мали свої міста, працювали вже – той самий колгосп – а тільки він на-
зивався «громадський двір». Німці все обіцяли ділити землю селянам,
але обіцянки почалися здійснюватися аж тоді, як уже совети наступали
в отій офензиві 43-го року. То жартували – навіть ми були на кількох
таких видовищах розподілу землі – навіть дозволили, щоб поруч щогла
з німецьким прапором із свастикою була друга щогла з українським пра-
пором. Але люди сміялися: а що, каже, воно там так гупає?

А то вже артилерію було чути на сході.

А це ж, каже, німці ділять землю, а совети забивають ті, кілочки, щоб кож-
ний знав, де його межа.

Бо народ наш дуже любить жартувати. Кажуть, що англійці жартують
у скрутних моментах, я не знаю англійців, але я знаю наших, що дуже
сміються. Наприклад, як ото в нас забрали все з хати, вивезли ото не-
гідники, що ми розказували, так? То вже біжать люди й кажуть: «Пане
отче, що, в вас гості були?»

Тут, знаєте ж, таке, що куди там до жартів, але як він сказав такий жарт, то
дійсно починаеш сміятися.

Так, так, каже батько, були гості.

Або як ми їхали вже, то питають: «Куди ви, люди, їдете?» – як евакуація
вже була.

¹ СМЕРШ (від рос. «смерть шпионам») – військова контррозвідка в СРСР. До сфери її діяльності належала також фільтрація солдатів, що повернулися з полону, боротьба з антирадянськими елементами в прифронтовій зоні. СМЕРШ брав активну участь в розшуку, затриманні та веденні слідчих дій у справах тих громадян, які були учасниками антирадянських збройних формувань. Під такою назвою контррозвідка існувала з квітня 1943 р. до травня 1946 р.

Кажемо: «На ярмарок!»

Ви знаєте, що ярмарок є? Значить, такий роковий великий з'їзд торговельний в даному селі. Отак ми також жартували. Отже, було багато надій на зміну, але думали, що буде наша армія, що буде своя держава, що селяни знову дістануть свою землю в власне користування індивідуальне, що ці прокляті колгоспи будуть розпарцельовані, знищені цілком, що ця система ніколи не існуватиме, але все це було розбите – ні уряду не було, ні війська не було, школи всі позакривали, звели до чотирьох класових шкіл. Багато молоді забрано було насильно до Німеччини, як Ви знаєте, починаючи від 14-літніх. Я також підлягав на це вивезення, але мене врятували лікарі, які дали мені порошки з кокаїною і змусили курити найміцніший тютюн, який був у нашому містечку, перед тим, як йти на оглядини, й я це все зробив, як вони приписували. То коли я прийшов туди й скинув сорочку, то я сам злякався, бо в мене отут отак-о скакав м'яз і зараз сказали: «*Herzfehler, Herzfehler*», значить, хворий на серце, й так мені видали. Той німець-комендант із свастикою сидів, дуже кидав головою, не вірив, що я хворий на серце, але лікарі привели й знову підняли мою сорочку, він побачив, написав звільнення за Німеччини, але «працювати на відбудову», така «*Baudienst*» називалася, служба відбудови тут, в межах Райхскомісаріату України. Але, на щастя, мені не довелося працювати. Значить, я в цей час приступив до керування хору при церкві у багато священників – не багато священників, а то священники, які знали мого батька, бо священників було дуже-дуже мало – відразу натискали на мене, щоб я сідав з ними до студій, щоб я женився і щоб я висвячувався на священника. Я сказав: «Почекайте, то не так скоро, я ще не готовий».

Ну, а тоді були пасторські курси в Полтаві, я був зв'язаний з ними, і я там проходив підготовку, а на місці – ці два священники з місцевого і з сусіднього, ті мене також підготовляли. В такий спосіб я підготовлявся до священства. А, звичайно, далі я готувався самоосвітою, беручи всі підручники, які тільки де можна було дістати. А висвяту я прийняв уже в Німеччині аж у 49-му році. Так що, як я сказав: «Не спішіть, я ще не готовий», – то я собі заощадив яких шість років на підготовку, на більшу. Оце все, що я міг би Вам сказати за те. А відродження було культурне, хори при церквах були дуже гарні, людей було так багато, що не можна було протиснутися в церкву. Там, де не було церков, там вибирали найбільшу будівлю, яка була в місті, будинок, чи то був готель – розбивали кімнату й робили з того церкву – чи то була якась інша, чи військова казарма, чи що. Знаю навіть, що в одному селі Чоповичі встигли збудувати нову-новісіньку церкву.

Мати збоку: А несли образи. Як розбивали церкви, то люди ховали.

Від.: Закопували в землю все.

Мати збоку: А потім, як уже явилася можливість, той несе образи, а той Євангеліє, а той те, бо вони ховали, щоб не пропало.

Від.: Ну, так це було масове явище. Навіть, може, Ви чули таке слово «антимінс», це така маленька плащаниця з святими мощами, що без неї не можна відправляти літургії. Це миряни не мають права брати її, але багато тобто несвященники, не духовні особи, але багато людей хапали те й ховали, і не зважаючи на те, що воно було в руках мирян, церква не вважала, що то ніби недобре, занечищене, чи що, а брали і на тому починали служити. То було велике, дуже велике піднесення, багато

молоді з консерваторії, наприклад, з театральних училищ або шкіл, ішли на підготовку й висвячувалися в священники. Що з ними сталося, я не знаю, бо багато їх залишилося, може, вони були лише тимчасово, але я знаю одного такого священника, що доїхав з нами аж до Галичини й там пішов УПА, сказав: «Я далі не їду, мені Німеччина не потрібна, мені Європа не потрібна, я залишаюся тут!»

І, очевидно, був капеляном, був в УПА, як священник.

Оце, оце такі справи були за німецької окупації. Люди жили дуже добре, перший рік німці взагалі ніяких ні контингентів, нічого не накладали, люди жили – порозбирали ті колгоспи, корови, свиней, поділилися – все позабирали додому, різали овець, кололи свиней і жили так, як ніколи ще за довгий час, може, ще хіба до революції. Ну, а потім почалося оце забирання людей до Німеччини, контингенти. І партизанщини в нас не було, не було. Значить, кинули були кількох з парашутами, так? Але їх злокалізували коло річки, їх виловили – то з кількох районів українська поліція збралася й їх виловили, і в нас ніякої партизанщини радянської не було. Української також не було, бо я думаю, тому, що ми були дуже далеко від Волині і від Закарпаття і Галичини, то туди тяжко було таким військам проходити. Оце приблизно все, що я міг би Вам сказати.

Пит.: Дякую за вельми цінні свідчення.

Від.: Рідна сестра моєї матері, на ім'я Харитина (?), в 1905-му році, разом з революціонерами, виїхала за межі тодішньої Російської імперії і зупинилася в Франції. В 30-х роках – це один іще з пунктів, які я забув сказати, франками, французькими грішми, врятувала нас, мабуть, найбільше від голоду, бо на ті франки ми в спеціальних крамницях, де продавали за золото і чужомовну, чужоземну валюти, могли здобути все, що ви тільки хочете для їжі. Вона майже в кожному листі прислала по п'ять франків. Ці листи ще були потрібні моему батькові, бо він листувався з нею французькою мовою, щоб не загубити свого знання французької мови й не відстати від розвитку французької мови, якій він учив ще до революції. Під час трусу, обшуку і арешту батька, разом з іншими речами сконфісковано й все це листування і напевно, воно вживалося, як закид йому в «зв'язку з закордоном» і «служінню французькому імперіалізму», як шпигунові Радянського Союзу, чи що.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю ЛНЗ4

Анонімний оповідач, народився 17 липня 1900 р. в Новоаврамівці, козацькому селі на 400 сімей у Хорольському районі Полтавської області. Селянська родина, з шістьма дітьми, була заможною: батьки володіли 35 десятинами землі. Оповідача позбавили цієї власності в 1931 р. на підставі того, що він служив гетьманату. [...] Справжня ж причина була в тому, що односельці обрали його головою і він послідовно сприяв негативним результатам голосування щодо офіційних планів. Він зберіг за собою 3–4 десятини, але держава застановилася ліквідувати його. Попереджений приятелем-чиновником про наступну реквізицію, яку він не зможе виконати, оповідач утік до Середньої Азії, де приєднався до свого розкуркуленого брата, який ще раніше знайшов там притулок, живучи без документів. У травні 1932 р. вирушив до Криму, марно сподіваючись знайти там роботу в теслярській комуні через свого родича. В Харкові він на власні очі побачив зголоднілих селян, які випрошували хліба. Впродовж голоду оповідач працював у шовкотресті поблизу Миргорода. За роботу він отримував 600 грамів хліба щоденно і підтвердив, що в радгоспі люди не помирили від голоду, але такі голодували. Сам він опух від недоїдання. В його селі чверть населення вимерла з голоду. Проте в Криму «хліб був. Небагато було, але можна достати було». Оповідач також згадує громадянську війну і коротко, але в'їдливо розповідає про стратегії, до яких вдавалася влада, щоб загнати селян до колгоспів.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1900 році. *Nineteen, o, o.* Сьомого місяця, 17-го числа.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: На Полтавщині, Хорол район, село Новоаврамівка.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством. Господарством.

Пит.: Скільки вас було в родині?

Від.: Нас в родині було п'ятеро братів і одна сестра. Шестеро було. Шість чи взагалі стільки родина, та то жонаті були, бувало й 12 і 12, брати поженилися, ну більше, як 12 осіб там.

Пит.: Скільки землі було в Вашого батька?

Від.: 35 десятин. Це приблизно 75 моргів землі. Як по-галицькому, то морг 60 сотих, а так було гектар там, сто сотих там, чи десятина.

Пит.: Це багато землі?

Від.: Та ну, та де... вся машинерія була. Сівалка й молотарка, і косарка. Все було. Це як п'ятеро братів було, господарка була.

Пит.: А як Вам жилося при цареві?

Від.: При цареві я був ще молодий, бо я, ну як би Вам сказати? Жилося можливо. Хто вмів господарювати, то господарював добре, а хто не вмів, то хтось землю купував або щось-небудь так там.

Пит.: Чи Ви часом не з козацького роду?

Від.: Козацького.

Пит.: Це в родині передавалося?

Від.: Передавалося все. Як община були селяни, ті, що були колись кріпаками, а наша родина була козацького роду. Як то кажуть, від діда й до батька і так далі. А сьогодні вже Бог його знає що.

Пит.: А як жили козаки з кріпаками?

Від.: Нічого. Не було різниці. Не було різниці. Знали тільки, що то, бо вони не мали голосу в общині, в громаді, і спеціально громада була прямо в місті, бо там з кожного села, як куди кликали, то, скажемо, в нашому селі щось чи п'ятеро родин було чи стільки на 400 дворів. В нашому селі 400 дворів було. 400 номерів. То чотири чи п'ять родин було селянів.

Пит.: А решта хто?

Від.: А решта козацьких, козацьких.

Пит.: А як козаки дивилися на росіян?

Від.: Ну, різні. Не довіряли. Як тільки зйдуться, так і той, як бачать, що кацапи та були такі, знаєте, дуже: «Ти хохол?» Ну, знаєте, а козаки це не звертали зразу багатого ґрунту в нас. Одним словом: як кацап, більше, що з тобою, кацапом, говорити чи балакати? Значить то отакі речі.

Пит.: Чи козацька громада втримувала школу в селі?

Від.: Ні.

Пит.: Чи це була державна школа?

Від.: Державна школа. Церковна школа була, це дівчача. Дівчача хоч, та церковна. А то називалася земська, так земська школа до чотирьох класів.

Пит.: А Ви до тієї школи ходили?

Від.: Я ходив. Чотири класів закінчив, земські.

Пит.: І як Вас вчили там?

Від.: На російській мові. Переважно граматику й географію вчили, а географію особливо, вона з охотою мені давалася.

Пит.: Дітям тяжко було по-російському навчатися чи не дуже?

Від.: Ні, не дуже. Бачите, в хаті так говорили, як я з Вами говорю. Ну, так приходять, материнською мовою вдома, а в школі на російській мові вже. І вчителі були й вченики, всі, бо заставляли так.

Пит.: А так Ви й не чули, щоб була мова за Україну?

Від.: Секретно було. Я побачив «Кобзаря»; я був у четвертій класі, прийшов ото та «Кобзаря» побачив – так ховалися. Бо бачив: що за книжка?

Та це, та це, та це... – і не хотіли мені показати.

А потім все таки «Кобзар», то я то все-таки почув, як мені було 12 років, то я почув, що то «Кобзар». А то я не знав, не було, не було, щось таке говорять, а ясно нема нічого. А вже як стала – ну, я перескакую – як стала революція, то зразу тоді, де ті вчителі, майже вчителі всі пішли в «Просвіту». Почала «Просвіта», почали виставляти вистави різні, знаєте, українські. Ото така сила була українізована, а потім здушили. Тих усіх, що виступали в ролі вчителів, всіх забрали десь, десь знищили. Пропали.

Пит.: Це ті самі вчителі, що були в школі ще до революції?

Від.: До революції. Так.

Пит.: А вони що – українцями себе вважали?

Від.: Вони себе почували українцями, почували українцями, а можливості не було, знаєте, їх же не допускали, щоб там виступали. Може, десь хтось і вискакував, так не дуже громогласно, так, громко, вискакували, бо не раз арештували, не допускали.

Пит.: Як у вас люди зустрічали революцію?

Від.: То хто як. Хто любив. Це, бачите, тут два слої було. Революцію зустрічали ті, що без землі, бо було ж гасло, «Земля – селянам, а фаб-

рики – робітникам!», а в кого забирають, так, як Ви знаєте, в багатьох забирали, то давали, то ото така річ, знаєте, як давали землю, забирали землю. І давали – є тільки хата, більш нема нічого. Хата, там, може, десь яка шапочка, така чи ще дров положить там чи що. А землю давали, давали їм і корову і коня. То в нього ж нікуди було, то на подвір'я була там груша чи що, то він коло груші. У мене взяли, другому дали, а йому ж – ні в хату не заведе, ні в ту шіпку – то він привіз і сіно, перекинув коло корови й коня. І він там пропав чи хтось, може, забрали в нього, побачили, що він не може господарювати, то забрали в нього, десь комусь другому дали. Таке було. Страшна, страшна річ.

Революція була, як почалася, в мене два брати було, унтер-офіцером і ходили – такі шаблі були – за шаблями ходили. А вже революція як стала, так навіть і всі пішли, прийшли, позабирали шаблі, позабирали все, все, в кого револьвер був, то позабирали це ті, що революцію вбивали. А вже як прийшли – я не знаю, як ці хлопці – гетьманці прийшли, гетьманці прийшли. То ті, що робили революцію, гетьманці також робили, я сам у гетьмана служив, ну не то робили, так, значить вони всіх тих, що забирали ото корови, коні, то вони прикликали – це я бачив своїми очима – зібрали їх у волость (у нашому селі волость була), то ті як дали їм ото, то вони ходили там забирали вже зброю в кого, шаблі, погони обрізали (це революція почалася), а потім їх стало більше й більше, землю почали повідбирати, відбирати, поділили землю. Це приблизно до 29-го року вони господарювали. Кому землю давали, то вони господарювали. А потім, як почалися в 29-му році колективізація, то вже тим, що землю позабирали, то їх запрошували. Які пішли, а які не йшли до колгоспу. А потім щось получилось, що не вдавалася та революція, що Сталін приказав, «Розпустити колгоспи!» і ці колгоспи почали розпускати, і люди стали задоволені. А потім, як побачили, що діло пропадає, коли почали робити, то треба робити, то вони знову повернули всіх, а цих куркулів, тих, що землю забирали, а колгосп не приймали, то їх почали сплавлювати, десь висилати, то на Сибір там пару родин вишлють чи що, залякувати. І ті всі, що були бідніші, що землю забирали, то вони всі пішли в колгосп. Пішли. А ці, куркулі, то приймали їх, для того поприймали, щоб усіх загнати, що, мов люди заможніші вже пішли в колгосп, щоб усіх загнати, то вони загнали всіх у колгосп. А тоді тих, що були порозкуркулені, в кого землю забрали, вивезли їх усіх на Сибір, всіх на Сибір, і там вони десь і пропали. Завезли їх десь, бачите, розділяли – куркулі, і підкуркульники, і середняки, і четверта стадія біднота була. То куркулів загнали, як то кажуть, це й так воно й агітували, що «куркулів на Соловки, а підкуркульників – під Соловки», значить, розігнати їх, і вони там майже всі пропали, вимерли. Дали їм там пилки, сокири, там: «Будуйся!»

В ліс вивезли. Там же зимно. І мало хто вернувся, хіба з дітей де, та розказав. А то всіх, всі пропали. А ці заможніші, ці бідніші, то тих порозгонили. То вони стали на фабриці, а в селі став повний колгосп. Ніхто їм не мішав уже. Уже вся земля зроблена була державна.

Пит.: Вибачте, а як це говорили, «куркулі на Соловки», а підкуркульники?

Від.: Під Соловки.

Пит.: А! Під Соловки.

Від.: Під Соловки. Значить, «під Соловки» це розігнати їх тут під Соловки. А бідноту на місці «почнуть качати, поки начне кричати». Так воно й було, знаєте, що оце загнали, подавали землю їм, а потім почали в колгосп заганяти, позагонили, та біднота вже не вирветься нікуди. Оцим куркулям, що їх так ото, то вони, як поїхали, розігнали, то, може, десь повстроювалися люди, то робили, а ті бідаки в колгоспі так ото і до сьогоднішнього дня там. А Ви мені казали свою біографію...

Пит.: Ну говоріть.

Від.: То так в 31-му році, коли засновалися вже колгоспи, то мене не приймали в колгосп. А є такі, що я служив у гетьмана, то тих позбавляли виборчих прав. Я не мав права голосу, і тому в громаді бути. То господарка в мене була, там щось, чи три чи чотири десятин землі. Бідно, бідно жилося. А все-таки прийшов той час, що останнього треба сплавляти, щоб на селі не було ні одного, щоб не був у колгоспі. Бо була господарка, наклали раз мені хліба. Я виплатив. Другий раз уже в мене не було чого платити, наклали й другий раз так саме податок такий самий. І я не виплатив, пішов до голови сільради, в сільраду пішов, кажу: голове (голова був молодший на рік від мене), кажу, слухай, Трохим Іванович – у нас так називався, кажу, що в мене нема чим платити.

А він каже: «Знаєш що? Ти не виплатишся. Як хочеш, то тікай».

По-приятельські так мені каже: «То ти тікай!»

Ну що, ну, правду й сказав.

Кажу: «Ну, дай мені посвідку, щоб я міг чим-небудь, бо в мене й военний білет забрали».

Зовсім обеззброїли мене, куркулем зробили й квиток забрали. То я – як рятуватися? Коли він мені сказав, що ніяких документів не дам і тікай відціля. Він не сказав: тікай – а каже тільки, що не оплачуся. Він дав зрозуміти, що я не оплачуся, а там арештують, засудять і все. То я прийшов додому, а ще там у селі вітряк один був – млин, той, що мололи так людям. І там він не мав права молоти без посвідки сільради, щоб з сільради посвідка була, щоб посвідка була. То я пішов до того млина, а там, як хтось хоче змолоти, так іде в сільраду, й дають посвідку, й пишеться олівцем, кладеться штамп і печатку. Я пішов, а там ще був також з таких більш-менш довірливих людей.

Кажу: «Слухай, то й дайте мені одну посвідку». (Ту, що йому давали, когось давали, а олівцем написана, а штамп і печатка є.)

То він мені одну посвідку, і я витер те, що олівцем написане. Написав посвідку таку, як мені потрібно було. І я по тій посвідці аж у Середню Азію добрався. В Середню Азію приїхав я так, приїхав, прийшов уже з посвідкою, бачу, що вже мені тут не місце. На другий день попросив там сусіда, що мав коняку.

Кажу: «Відвези мене на станцію Миргород».

Там Миргород є. Він мене відвіз, і я ото поїхав в Середню Азію. В Середню Азію я їхав через Бахмач (станція є), потім через Вороніж, Ташкент, Коканд, Джалабад, там уже станція під китайським кордоном, що вже далі нема, нема куди – там гористість. Такі, як ото показують, ото як сані, те саме там під Казахстаном. Це саме. То туди доходив якраз потяг, і потяг той, паровоз, не був спереду причепливий, а попихав задом, бо там депа не було, бо там вугілля було – шахта була. То там ото, значить, туди поправлять вагони, він задом іде й забирає. То я туди

аж добрався до того Джалабаду, і там станція Ханабад, а я на тій станції Ханабад встав. Там уже мій брат був в Середній Азії. Це за Ташкентом яких 500–600 кілометрів, може. І я там став вапно випалювати, такий камінь білий, випалював вапно. І я там на тій станції встав. Це було в вересні місяці, це в тому місяці, 18 вересня, пригадую, що я з дому зірвався. І я побув до 32-го року, травня місяця там. А потім в травні місяці я списався з Кримом, а там мій племінник був, мого брата син був, бригада була в них карпентерів таких. Я написав, кажу: «Чи я не міг би до тебе туди приїхати з Криму?»

Він каже: приїжджай, каже, тільки роботи вже малувато!

І я ото вибрався в 32-му році в травні місяці, і взяв собі маршрут із Ташкенту: Москва – Севастопіль. Значить, у Москві, як я взяв у Ташкенті, а цей потяг іде аж 2 тисяч кілометрів, іде аж у Москву без пересадки. І коли я пересяду ще в Москві на Севастопіль (це над Чорним морем Севастопіль), то я поїду туди. Я розкажу, чого я аж у Владирище (?) поїхав туди. Коли я їхав із Ташкенту, це за Ташкентом там і Андіжан є, і Коконд. У Ташкенті я брав квиток цей вже популярніший. То я як виїхав, це Голодна степ, це туди їхав, там Голодна степ, де я 12 днів Голодною степ'ю їхав. Там такі є пустелі, там Аральське море, де Шевченко був на засланні, я понад тим морем їхав. І коли відтіля доїхав на Вользі в Сизрань, в Сизрані пересів і їхав на Москву. Ні, не пересідали, тільки остановлялися, бо я кажу, що без пересадки. Їхав, там за Москвою була Мордовська республіка. В тій Мордовській республіці, а вже травень місяць, жито стояло, я бачив, ну таке завбільшки, може, колосочок такий – чотири зернини чи стільки, і піски, а на станції хліба стільки хочете можна було достати. На станції носили мордвини, то Мордовська республіка. То я в тій Мордовській республіці, то хліба стільки вигідно можна було купити. Приїхав я в Москву. У Москві треба пересадку мені зробити на Севастопіль, то я здав свої речі в багажник, а сам пішов на базар. На базарі зустрічаю своїх двох селян, за якихсь 1 тисяча чи більше кілометрів приїхали.

– Чого ви приїхали?

– По хліб.

3 Полтавщини чи там з України приїхали хліб купувати. Що ж вони носили? Свого виробу, свого виробу полотно, ті, що ткали жінки там, пряли, ткали, та рядна. Ну, а на базарі хліба стільки, стільки вигідно можна купити, змінити же там, може, там мука чи борошно називалося, то тяжко вже десь, я не бачив, а хліба скільки вигідно можна купити – печеного. Я там не знаю, скільки я був, чи доби, чи, може, й доб не було. Тоді я сідаю, де мій потяг, а мені ті селяни сказали, що не їдь, не їдь на село, не їдь. Ну, я послухав їх, бо я й не їхав. Я їхав на Севастопіль, а все-таки поцікавився, що знаю, що вже в селі робиться. А вони були такі більш-менш, що можливі. Приїжджаю я в Харків, а в Харкові – простягають руки за хлібом. На Україні. Простягають руки за: «Хліба! Хліба! Хліба! Хліба!»

А там уже не випускають з того. То хто там кидав, кусками кидали там. Боже, ну, подивився, знаєте, то ж трагедії. То я відтіля поїхав, не став у Харкові, поїхав прямо на Севастопіль. До Севастополя я не доїхав, щось, 50 кілометрів, а бувша тоді столиця татарська Бахчисарай. То я в Бахчисарай встав, там ото мій племінник був. У Татарській

республіці¹ вже, вже хліба можна було, так не той, а печеного можна – піти стати там в пекарню в чергу там чи що. Уже можна було достати, достати хліба. То я там пішов, найшов свого племінника. Племінник уже також без праці. Ото мені писав, а то каже: «Не стало роботи, нема нічого».

То я став, поробив, там така трава шерфей, що вироблялася для медицини. То я поробив там сезон, там місяць чи два, а як тієї трави не стало вже, не стало, значить, вона, використали вже її, вже виссали, випарили її стільки їм там треба, і поки вона була, росла. А потім я сідаю відтіля, їду й не знаю куди. Сідаю в потяг і їду в потязі, питаюся в людей: «Де тут можна працю знайти?»

Одна жінка мені каже: тут, каже, є комуна, спеціальне комунарне господарство було, там потребуються працівників.

Мені чи комуна чи до комуни, я їсти хочу, чого-чого робити, знаєте. Я встаю, пішов до тієї комуни. Приймають у комуну на працю. Ну, що ж, там саме молотьба. То я попрацював там, молотьбу. З комуни хліб забрали. В комуні були, були свині. Годувати свиней уже нічим. Комуні не дали більше, а то ж там би комуні треба було б хліба, щоб їли, а то ж там таке, на трієр такий чистили, то там горошок той чорний, там зернятко якесь, те мололи, воно таке гірке – я їв – було. Свині почали дохнути. А тут остання стадія була, куркулів ліквідувати зовсім. І по тих радгоспах скрізь комісія була. І от комісія, якраз чую, що кажуть, що буде комісія, перевірятьме, хто такий. А документів уже нема ніяких таких – фальш і на фальшивих документах. То я побачив, що біда, і знову сідаю і їду на Полтавщину, ближче до свого села, до свого району. Там на станції побачив хлопця, що там був також червів, черви такі, що шовк робили, та там.

Кажуть: «Ходім то туди, там, може, на працю поступиш».

Пішов я. Прийняли мене на працю. Коли й там так саме, що перевіряють.

А тут є ліс такий, а там треба пильщиків, що пилкою тягають, дерево різати на дошки.

Кажуть: «Хто такий пильщик?»

Чую, що комісія тут, хоч ви не вмієте, а треба казати, що вмію. Ну, й другі там такі. Пішли, побули ми там щось дві неділі там. Чи пиляли, а там комісія вже прийшла. Приїхали господарі відтіля, перевірили, що наша праця нікуди не годиться. То нас знову забрали, а комісія та пройшла. Це приблизно в 33-му році це було. Це в 33-му році. І забрали нас туди, там нам давали по 600 грам хліба, а на дітей щось тільки приварок давали, то я тільки сам був, а потім жінку забрав. То ви знаєте, голод це найстрашніший був. Як ви підете полем, а хліб такий уже начав пшеницею таки великий, вже почали жовкнути, ще не вспів, ще тільки напиватися почало зерня. Дивися, там лежить – з голоду вмер, там лежить – з голоду чоловік умер. І хто він такий, а його знаєте, як умре людина з голоду, то його як розумне, то отаким, то так та комісія ходила, то яму вириють там і там його закопають, і там йому й те. Бачите, це трагедія, та й годі. Щоб Вам розказати це, писати або, щоб вимітити, то треба, може, написати таку книжку. Це я перескакаю все. Так що ви від мене мало чого.

¹ Кримська АСРР, що була створена у складі РСФРР у 1921 р., була територіальною, а не національною автономією, у її назві не було слова «татарська». Столицею автономії був Сімферополь.

Пит.: Певно, ще багато і ще більше будем знати. Чи пам'ятаєте, в якому місяці Ви були в Москві?

Від.: Приблизно в травні місяці.

Пит.: 32-го?

Від.: 32-го.

Пит.: А де ж була та комуна, в якій Ви найперше почали працювати?

Від.: На Полтавщині.

Пит.: Ця перша?

Від.: То почекайте. Яка це перша?

Пит.: Бо Ви казали, що в Криму одна комуна.

Від.: У Криму то комуна.

Пит.: Але, що в одну комуну.

Від.: В одну комуну, так. Це комуна, це на Полтавщині, в Конграді.

Пит.: А тоді звідти?

Від.: Звідти, звідти я поїхав уже, як почув, що будуть перевіряти, то я переїхав на Полтавщину, тільки в свій ближчий район, сусідній мій район. Ну, яких 100 кілометрів. Приїхав, то там хлопці побачили, то мене ото прийняли хлопці до себе. То я там ото в 33-му році, вже як правдивий голод був, то я там у Миргороді був у шовкотресті.

Пит.: Скільки Вам давали їсти?

Від.: Мені давали 600 грам хліба, тільки 600 грам, більше ні, і приварок.

Ну, хлопці крали там, радгоспна картопля була, то хлопці ключі поприробляли та крали картоплю, то й мені там давали щось пару картоплин чи що. Ну, голод, уже почали мене на ногах водянки такі, знаєте – набігає й лупається, набігає й лупається. А тут вже поспіла в тому самому радгоспі картопля, то я лазив ноччю, полізу та нарию картоплі та наварю. Вже тут потім уже жінка моя приїхала, також пухла була. Страшне було. Страшне було. То я тієї картоплі як наварив, такий чавун великий, та й чуть сам не вийв, то мене чуть не розірвало. Та що там. Пішов до лікаря, а лікар каже: «Що таке?» – «Картопля».

Каже: «Якби ще трохи, то твій би шунок».

Обтяжив шунок. Я й сьогодні не чую, я сьогодні їм, їм – тільки бачу, що я багато з'їв, а не чую, що я, що я з'їв від голодівки.

Пит.: Чи бувало таке, що радгоспники вмирили також?

Від.: Ні, там в радгоспі ті, що там робили, то хліба давали, то ті ні. А ті, що ходили понад радгоспом, їх не приймали. Всіх же не можуть, всіх прийняти. А приймали стільки людей, а туди приходили там такі селяни з нашого села, такі гарні люди були, такі заможні і чесні, пухлі такі, та страшне, страшне, страшне. А на селі, от у нашому селі, це мені вже розказували. Я не був в селі. А розказують, що як ходять голодні, то приказ такий був, щоб ніхто не пускав ночувати. А клуні такі – стодоли такі – були в господарів (там полову сипали тощо), або хати такі, як зимно ще було. То в хату їх усіх, щоб в одній хаті були. На ранок половина їх вимре, то фіра під'їздить. Хто жив остався, а хто ще такий вочався, і того скидали на той, і всіх на цвинтар везли, і там яму копали, і там засипали. Та мій брат у мене, два брати з голоду вмерло. В одного трое дітей вмерло. То казали мені, розказували, що брат ходив та: «О, дайте мені їсти! О, дайте мені їсти!» То що ж? Що ти зробиш? Де його й забрали.

Пит.: А яка частина Вашого села пропала?

Від.: У нашому селі було якихсь 2 тисяч осіб. Яких 500 душ умерло з голоду.

Пит.: Страшне.

Від.: Так. Так. Страшне.

Пит.: А це голівно були чоловіки чи жінки, малі чи старі, чи хто?

Від.: І діти. Всі. Всі.

Пит.: А кажете, що в Татарській республіці обстановка була як?

Від.: В Татарській республіці? Та де. В Татарській республіці хліб був. Небагато було, але можна достати було.

Пит.: А як Ваш брат опинився в Середній Азії? Його також розкуркулювали?

Від.: Розкуркулювали. Його розкуркулювали, приїхали. Ми не в одній хаті, ми жили по-сусідському. І ми не грали в карти в неділю. Знаю, з церкви прийшли, пообідали, й до мене прийшли сусіди. Зимою. Це в грудні місяці. І в карти грали. Коли сидимо, коли в нього на подвір'ю щось таке за філіра. Ми заглядаємо, коли ті, що розкуркулюють, і в брата забрали все. Тільки в брата не було в жінки дітей, а в нього прийманка була, прийняв він з бідного роду. То вони оставили хату, а барахло, й корову, й кобилу, й барахло яке там, все забрали. А він, як побачив, то він уже і в хату не ходив з моєї хати, та в сусіда переночував та на другий день сусід вивіз його в Миргород на станцію. І він поїхав також в Середню Азію. Там були вже раніше люди поїхали, то він поїхав туди до них. А як же б тоді до нього я поїхав? Я знав, бо переписався. Я поїхав там у Середню Азію.

Пит.: Чи була небезпека, що хтось може донести на Вас, що Ви без права голосу?

Від.: Та чому, чому не було. Бачите, я поїхав у Середню Азію, як поїхав я в Середню Азію, то там на вапновому заводі, де вапно випалювали, то там приймав такий комітет робітників. Так обов'язково треба, щоб посвідка в вас була, бо в вас не буде посвідки, вас не приймуть туди, а в мене посвідка ота була, що я взяв у млині, написано, що бідняк, робітник там, чи як там. І мене прийняли по тій посвідці. То я вже там пройшов як робітник. То я по тій посвідці, як приїхав, то я був уже тут десь як той, то я показував ту посвідку, як бачив, що можна показати, а як небезпечно, то я й не показував. А як я показав ту посвідку, що я належав до робітничої, як робітник, не селянин, а робітник вже, то мене приймали, приймали тоді в посвідці, що можна прийняти. А вже далі, то вже поїхав я вже сюди, як приїхав у оцей шовкотрест, оце де в 33-му вже голод мене застав правдивий, то я вже там найшов, найшов другу посвідку, таку, знаєте, що вже йнакча була. Там хлопці мені підробили. То вже тоді не було страху.

Пит.: Вертаючися до революції, Ви говорили, що гетьманці зігнали всіх?

Від.: Так, так, так, так.

Пит.: Можете доказати це?

Від.: Ну, гетьманці, гетьманці були ті, що революцію робили, а в селі різні ж люди бувають. Ви з компанією, а село велике. От, знаєте, як прийшли гетьманці, то багато пішло, офіцери були такі, а це як гетьманські приїхали, більше все офіцери приїхали. То вони, як приїхали офіцери, вони тоді список зробили, ці селяни, вони водили просто по списку, де хто, хто-то забирав корови або щось-небудь, або що, водили й тих хлопців зганяли всіх до волості, і там їм наклали два карцери, такі дві кімнати були, що там їх позамикали, а тоді викликали і питали, що таке, брав там чи ні. І чи брав чи не брав, а кожному давали, клали й били. І так випускали, не то що там забирали або що, тільки побили нагайками такими. Там і очі повибивали, є такі, що чорт його знає. Біда була та й годі. Революція. То страшне.

Пит.: Чи це дуже розсердило селян на гетьмана?

Від.: Yes. Селян? Та безумовно, безумовно. Бачите, слой людей і таких і таких є. Так що я поїхав уже при німцях у своє село, то мої колеги мене вже незлюбили, бо вони вже зішлись в той колгосп, а я при німцях, як вернувся в своє село, в свою хату відразу. І там, де весілля гуляли, то і мене кликали туди, то вже прийшов в колгосп, а вони, ті селяни, що нікуди не тікали, то вони мене так ненавидили, бо вони мене боялися. Я приїхав, як вернувся в свою хату, то вони... Я їм нічого й не робив, а взагалі вони що кляса на кляс. Бідніша кляса не любила заможніших, а заможніша вже майже розвалилася, знаєте. То революція зробила все.

Пит.: А чого це Ви пішли в гетьманці?

Від.: Бо мені сумління дозволяло, бо ж бачу, що ті ж революцію робили, й бачу, що хто такі: злодії такі, всякі, якісь такі, а в нас така господарка. Я мусив піти.

Пит.: Обороняти?

Від.: Так. Бачите, ви уявляєте, що таке 18 років? 18 років це людина, куди хочеш. Бачить, що приїздили поодівані, з карабінами, із шаблями. А чому я не сяду на коня, і можливість є? Хоч мені, може в останній час, то я позбавлений виборчих прав, бо я був у гетьманців зовсім мало, то я побачив, мені там не подобалося те, що вони робили. Викликають із села, що то хто – я ж казав же – взяв корову чи що там таке. Його за ту корову били. То, місто того, щоб йому, як він хоче, жити, дай йому, хай він живе, а ти бери владу в свої руки, вже як гетьманці, бери там вже владу в руки чи що. Ні, вони: «Треба, треба лупити».

І ото я бачив: із нашого села служили два брати бідні на пароплаві «Марія» на Чорному морі. І над Чорним морі на тому пароплаві повстала революція. Ну, й коли їх там те подушили гетьманці, й ті брати, брати прийшли додому, їх гетьманці арештували. Значить, що вони на матросів то лають, і пригнали їх у сотню туди, де я був ото там. Ну, добре, що не били, знаєте, що тільки. Ну, що ж, вони служили. Хіба вони винуваті? Хіба то вони робили? Як хтось робив, то вже ж вони підпорядковувалися своїй директорії. Мусили щось робити. То не були їх, то мені ця річ, думаю, якось так. То я кажу, що, мабуть, а якраз уборка хліба підходе, це в 18-му році. То я пішов у канцелярію, кажу, що якраз уборка хліба, то я хотів би піти на уборку хліба. А там писар був такий, Левицький – знаю фамілію.

– Що, – каже, – не хочеш тут бути?

– Та чому там не хочу?

– Як хочеш іти – йди.

І так я ото побув у гетьманців. А я пішов принципово, знаєте, що бо в'язниця була – тут касарня була, а тут в'язниця. І повна в'язниця людей, і на вікнах сидять, сюди дивляться, а ці відціля беруть та стріляють так ото в ті вікна. Там куля рикошетом, там же цеглове все. Там багато роблять, та й там не було таких. Хто що любить, знаєте. Хто що. Якщо хочеш бути, боронити щось таке, то борони, а люди сидять замкнуті, і туди стріляють, для мене то не подобало.

Пит.: А чи Вас вчили якось, виховували гетьманці?

Від.: Так, вчили нас – марширували, марширували там. Ну, мало вчили, мало. Там, може, такі пости, десь такі неважні пости. Бачите, там більше ці, що досвідчені вже були такі офіцери; так ті виїздили на район, а оставалися такі молоді, десь майже якісь там, чи на кухні, чи

що там таке, десь варту займати, то нас ото на варті тримали. А ті їздили десь там, може, повстання яке, або десь замітили хтось там те, хтось там щось таке небезпечно. То ті їздили. Що вони там робили, то...

Пит.: А політично, чи Вас гетьманці старалися політично переконувати?

Від.: Ні, абсолютно нічого.

Пит.: А офіцери були по-українському чи по-якому?

Від.: В них воділь (?) був, українець був. А росіянів не чув я, щоб на російській мові. Навіть ще німці там були, там ще те, що німці при гетьмані, ще німці були. То гетьман, гетьман його тоді покликав, сам він там німців на допомогу покликав, то три сотні (це рахувати, сотня була це для охорони), так що щось пару німців я бачив там. Що вони там робили, я не знаю.

Пит.: А що народ думав чи чув про Петлюру?

Від.: Петлюра зовсім популярний був. Моїх три брати в Петлюри служили. Петлюру шанували. Махна тільки не було, а Денікін був. То Денікін і небагато було. У кожному селі, знаєте, це такі хлопці, що підуть щось там таке, то були. І в Денікіна були хлопці, а в Петлюри багато було, в Петлюри багато було. Там, якраз залізниця якихсь 14 чи 15 кілометрів проходила, так там проходили партії. Раз більшовики йдуть, там такий Григорієв¹ був такий. То питають сьогодні: «Чи то не стріляють?»

– То Григорієв наступав там від Кременчука.

Там Кременчук був. А другий раз, то хоч там петлюрівці, то ще... А потім уже, Петлюра як зайняв ото, там побули петлюрівці, петлюрівські гроші вже вийшли там були. Які вони там не були, дешеві чи недешеві, але були вже. Страшне.

Пит.: Чи якось за Петлюру співали, чи таке могло бути?

Від.: Ні. Тоді можна там, а потім, а потім уже ж, знаєте, той, то призиралися. Бачите, я в гетьмана послужив мало. Мене позбавили виборчих прав в 22-му році; то я до 35-го, до 37-го року, я не мав права в громаді голосу, бо збори скликають, а мені не дозволили. А вже в 37-му році, як на дорогах. Так. Подумайте, може, ще що-небудь там.

Пит.: А хто в вас підтримував більшовиків? Це ті самі, що говорили раніше, з біднішого слою?

Від.: Так. Були такі, що й з заможнішого строю підтримували. Але він підтримував себе, чи як, бо хотів підлизатися. А як його використав, як вже щось, він був грамотніший, або що то тоді його не ліквідували, не ліквідували.

Пит.: Чи в вас були повстання проти більшовиків?

Від.: Не було, не було в нас. У дусі, може, були, а щоб робили повстання. Може, в других де місцях, а в нас не було. Що там нема нічого?

Пит.: А чи в Вас відібрали землю відразу по революції?

Від.: Як відбирали землю, забрали саму попід селом, забрали, ніби нам давали. Кому наділяли землю, то давали по десятині, по гектарові, а в кого відбирали, то тим оставили по півтора гектара. То в нас було

¹ Григор'єв Никифор Олександрович (1888–1919) – військовий діяч, брав участь у підготовці антигетьманського повстання у 1918 р.; у листопаді цього року об'єднав селянські повстанські загони (20 тис. осіб), з яких утворив Київську дивізію Армії УНР, полковник Армії УНР. У січні 1919 р. дивізія виступила проти Директорії УНР, а 2 лютого Григор'єв перейшов на бік більшовицької влади. Воював на Півдні України проти військ Антанти. 9 травня 1919 р. розпочав антибільшовицьке повстання. Мав намір з'єднатися з військами Нестора Махна, але 27 липня 1919 р. був убитий за наказом Махна.

сім душ (нас три брати було, два жонатих, і я з ними – сім душ), то в нас було 10,5 десятин землі.

Пит.: Це для всіх?

Від.: Для всіх. Для цих семи душ. А то брати вже окремо, які окремо два були, то тим само собою дали землю.

Пит.: А в вас партійний апарат, сільський уряд, з яких людей складався, з місцевих чи з приїжджих?

Від.: З місцевих людей, а керівником був десь хтось приїжджий якийсь.

Пит.: Українець чи хто?

Від.: Якийсь я знаю, що був у нас був литовець.

Пит.: Латиш?

Від.: Латиш був. Знаю, що латиш був. А з своїх селянських, може, деколи такі, дрібніші. А найголівніше, як там був комітет якийсь чи що, партійний, то він був більшість із латишів, росіянів, якісь приїздили.

Пит.: А як це виглядало, коли в Вас відібрали право голосу? Чи це було на мітингу чи на зібранні?

Від.: Рішив комітет, рішив комітет. До цього. Коли обкладали селян податком, то мене вибирали керувати зборами. І от я по стороні селян був. Як голосувати, то я завжди провалював те, що вони пропонували, щоб там податок якийсь дати. І проголошують: нема, в нас не пройшло. На другий день вони зібралися вечером, там комітет уже партійний, зібрався, уже позбавили мене виборчого права, бо щоб мене вже не вибирали керувати зборами, бо не пройде. А вже, як мене збили, на другий день пройшло. Що вони хотіли, те й зробили. Так що справа така була.

Пит.: А як Вам жилося при непові?

Від.: При непові, можливо, можливо. При непові можна десь достати й матерії, і люди трошки там – пару років – пожили: й з'їли ліпше, і сходили ліпше, і щось справили. А потім вже, після непу, то до колгоспів доходило, то там те все провалилося.

Пит.: Як довго в вас у селі існувала церква?

Від.: Церква існувала до 35-то року. В 31-му році мене розкуркулили, то як пішов, чув щось таке, що в 34-му чи 35-му закрили, розбили її, зірвали все, щось таке.

Пит.: А у вас правила після революції по-українському чи по-слов'янському?

Від.: Після революції? По-слов'янському. Це вже по-українському стали правити пізніше, то довго, якимось довго не правили. Мало, мало було, щоб правили по-українському, а більше по-слов'янському.

Пит.: Чи Ви могли б описати ці мітинги й збори, коли старалися намовити селян піти в колгоспи? Які до вас агітатори приїжджали, що вам говорили?

Від.: Збирали, збирали, по куткам вулиць, і зберуть і спеціально приїздить, скликають усіх – і жінок – ходять і ходять, поки щось таке або зроблять або не зроблять. До того, що люди вже вимучені, так що хочете й робіть, знаєте. Ішли, а хто не йшов. Там вибирали, там висмикали. Кажуть, що той мішає щось, або налякають його або позбавляють виборчих прав, так як і мене ото, знаєте, позбавили. І люди тоді починають рухатися.

Пит.: Щось людям обіцяли, що жити буде ліпше?

Від.: Ну, аякже. Жити ліпше. Що там. Зразу, як не хотіли люди йти, так, а деякі пішли. І вони не обкладали їх ніяким податком, а хліб, землю

дали попід селом. Вони зробили собі, зробили собі жнива, зробили. Хліб стільки вивезли, а потім дали на кожну душу по стільки, що хвтає на цілий рік. І для свиней дали і для курей дали. Дали. Оце поки дали. А другий дивиться, дивиться, та й чого не піти сюди. І отак, як заманили всіх людей, то те все відпало, а що заробив... Трудодні ввели. Заробив – дали, а не заробив – не дали. І то люди тоді почали вже, хоч не-хоч, а треба робити, треба заробити щось.

Пит.: Чи в селі було багато донощиків, сексот?

Від.: Цього, цього зілля, я думаю, стільки хочеш. Цього зілля, такого, що. Там, де три, де чотири, там і четвертий чи п'ятий уже й донощик. Та донощиків стільки хочете.

Пит.: Чи Ви особисто мали труднощі з ЧК або ГПУ після цього, як Вас позбавили виборчих прав?

Від.: Ні, нічого мені такого особисто. А як в колгоспи почали зганяти, то багато не йшло, я ж з товаришами товаришував, а хлопці не хочуть іти, то мене призивали разів два чи три в сільраду: «Ти там між хлопцями агітуєш, щоб до колгоспу не йшли».

Та я нічого й не казав, а просто хтось, видно, загітував. Я цього не робив. Бо то страшно було.

Пит.: А як це Вас могли розкуркулювати, коли в Вас всього було три брати, а 10 десятин?

Від.: Нас було п'ятеро, а це вже останнє. Ну, це вже треба когось у колгосп, або засудять. Наклали на вас хліба раз. Ви не виплатили, то треба зриватися, або сиди, поки тебе засудять, що ти не виплатив. Ті три брати було в колгоспі – пішли зразу. Найстарший пішов і підстарший – не приймали також без гетьмана, й той був, а то й я, а ще два брати, старші за мене, цих також тимчасово прийняли, щоб люди йшли в колгосп. А вже, як загнали всіх, то їх повикидали всіх з колгоспу, всіх братів, всіх викинули з колгоспу. Там для того зганяли, щоб люди пішли: а чому, мов, чого той пішов, а чого ти не йдеш?

А є такі, що бідні, що мало йшли. То він зривався десь, кудись їхав, десь щось робив, поки можливість була поки. А тепер останній час, то вже й не можна було й поїхати, бо як без посвідки, ніде там вас не приймуть на працю. Треба від сільради, щоб тебе сільрада відпустила.

Пит.: Чи в вас був який-небудь спротив колективізації? У деяких околицях то були такі.

Від.: Не хотіли йти. Ну багато в других селах було так – у дзвони дзвонять. Чого? Збори скликають. Люди не хочуть іти, та в дзвони дзвонять, знаєте, як на пожежу ото, раз дав «Бов-бов-бов-бов!», і люди біжать, знаєте, туди. Хочуть збори скликати. А тоді люди позбігаються і не хочуть сходитися. А потім узнають, хто там що робив, через день, через два, кого там забрали.

Пит.: Чи було таке, що комуністів, активістів вбивали чи що?

Від.: Може, де в другому якому місці й було, а в нашому селі, особливо тут, не було такого, щоб не чув. А таке щось десь чути, що було щось десь забивали. А в нас не можу сказати, щоб десь забили.

Пит.: Так в радгоспі, як стерегли поля, щоб люди не крали?

Від.: Ну, поля, то об'їждчики там були, об'їждчики, знаєте. Там спеціально ж на коні їздив об'їждчик. Він їде, їде кругом, а як треба, до рана сидить, а як чи копи, чи картопля посаджена, чи кукурудза була посаджена, чи чогось там таке, то там обов'язково був об'їждчик такий, сторож. Так люди йшли туди з поля, з роботи понад кукурудзою, і хтось там,

може жінка якась, вирвала качан чи що, він мусив заявити, бо як він не заявить, то хтось на нього, якщо він бачив. І, дивись, за один качан кукурудзи засуджували його – на рік, чи на два, чи на три. Яка людина. Там же дивилися по категорії людини – яка категорія. Чи вона з біднішої чи з багатшої, із заможніших там. Така біда.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ні. Що я можу додати такого особливого? Одним словом, додати можна, що біда була, та й більш нічого. Ото якраз у ті роки, в голод, то дійсно, що був голод. Не можна казати, що не було, а був.

Пит.: Дякую.

Від.: Прошу.

Інтерв'ю ЛНЗ5

Олена Лисківська, народилася 1922 р. в Києві, донька інженера-електротехніка, «старого петлюрівця», якого заарештували і вислали у 1929 р. Він повернувся, був знову висланий 1934 р. і ще раз повернувся наприкінці 1941 р. Оповідачка закінчила десять класів школи у 1940 р. і вступила до Київського університету. Війна перервала навчання, її забрали німці. Дід оповідачки, згодом розкуркулений, вважав освіту доконечною і до революції вивчив усіх своїх дітей, крім одного. Щоб забезпечити матір і дітей, батьки оповідачки розлучилися 1924 р., хоча й далі жили разом. Говорить про націонал-комуністів 20-х років як про ідеалістів, «їх всіх знищили тоді, бо хоч вони були комуністами, вони були українці». [...] Студенткою оповідачка постійно мусила писати автобіографію, тож влада завжди могла перевірити соціальне походження. Рівень освіти в її українській школі в центрі Києва був високий. У 1930-ті рр. українських шкіл у Києві було більше, ніж російських.

У 1931 р. сім'я оповідачки переїхала до Владикавказу, а в 1932-му – до Боярки, містечка за 22 км від Києва, прожила там майже рік і на решті навесні 1933 р. повернулася до Києва, де жила в маленькій квартирі. Батькові було заборонено жити в Україні. Умови життя в місті були дуже важкими, і сім'я мусила витратити ті невеличкі гроші, що мала, купуючи продукти на ринках, а від 1933 р. – так званий комерційний хліб, за яким зазвичай цілу ніч треба було стояти у черзі. [...] Хлібні черги тероризували урки. Зазвичай матері вдавалося дістати кілограм хліба раз на три дні. Оповідачка щось могла з'їсти в школі, але її чотирирічна сестра була ще мала. З деякою гіркотою вона згадує торгсини. У школах дітей змушували стригтися наголо, бо більшість була дуже слабкою і мала воші. У школі пройшла епідемія тифу. Під час голоду «дуже багато померло в Києві», переважно селяни, що прийшли до міста, міське населення не голодувало до смерті. Міліція намагалася не пускати селян до магазинів і, коли могла, до міста. Мати оповідачки не купувала під час голоду на базарах м'ясо через чутки, що роблять ковбаси з людського м'яса. Безпосередньо про канібалізм оповідачці нічого не відомо, вона чула про це з книжок і від тітки, яка працювала лікарем у кількох селах. 1934 р., гостюючи в тітки, бачила багато заклопочених будинків на селі.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Мое ім'я Олена, прізвище Лисківська. Я народилася в Києві в 1922 році. Батько був інженером-електротехніком, мама працювала вдома. Батько був арештований, висланий в 29-му році. Потім повернувся, але знову був висланий в 34-му році. Йому заборонялося жити в Києві аж до початку Другої світової війни в 41-му році. Він повернувся до Києва в кінці 41-го року. Тоді вже перебував з нами. Я скінчила десятирічку в 40-му році, почала вчитися в Київському університеті. Війна перервала мої студії. В 43-му році ми були переміщені на Захід, спочатку до Галичини, потім до Чехії, а після закінчення війни до Баварії, й були там.

Пит.: Яке покоління Ви народжене в Києві?

Від.: Я перше покоління, народжене в Києві. Мої батьки з Київщини. Моя мама з-під Корсуня, батько з-під Канева.

Пит.: А як можна було б схарактеризувати соціальне походження батьків?

Від.: Батьків? Батько був походження з села. Дід був селянин, а мама була з так званої міщанської родини. Її батько був так званий міщанин. Він жив у селі, у містечку Шпола, яке недалеко від Звенигородки на Київщині. А моєї мами, вона походила з Корсуня. Вона народилася в Корсуні і там проживала.

Пит.: А коли Ваш батько здобув вищу освіту? Ще за царя?

Від.: Ще за царського часу. В його всі, брати й сестри всі здобули освіту, крім найстаршого брата. Один брат його був, скінчив Київський університет, дістав знання адвоката, *jurisprudence*, а одна сестра скінчила, тоді ще то звали «Вищі жіночі курси», то були *equivalent* університету медицини, а один брат був агрономом-інженером, одна сестра, наймолодша сестра була вчителькою. Отже, мій дід належав до тієї частини селянства, що дуже вірило в науку й вважало, що дітям треба дати якнайбільше освіти.

Пит.: А чи Ваші родичі або батько брали участь в українському русі до революції?

Від.: Мій батько був так званий старий петлюрівець.

Пит.: А це ще до революції плекалося в родині?

Від.: Можливо, воно було, може, підсвідоме, але то було притаманне й вроджене. Це як тільки почалися Визвольні змагання, то мій батько й два брати приймали участь у Визвольних змаганнях.

Пит.: По стороні Петлюри?

Від.: Так.

Пит.: А що в Вашій родині, які були обставини для такого говорення? Що говорилося про революцію, про Визвольні змагання?

Від.: Нічого не говорилося.

Пит.: Тоді?

Від.: Тоді сприймалося, як Вам сказати, я не пригадую, щоб були відкриті розмови. Я знала про все, але я не знаю як. Бо, очевидно, часом, розмови провадилися вночі, тоді, коли діти спали, але підсвідомо ви ті розмови чули, і вони всякали в вашу свідомість. І потім ви не знали, звідки ви вже взнали, знали. Бо я пригадую, що перше, коли моя мама відверто зі мною переговорила, було тоді, як німці зайняли Київ. Після того вона зі мною, дуже відверто мені пояснила вже все, що в нашій родині робилося і які ми, яку ми участь приймали в тому. А до того я догадувалася. Я щось знала, але я не могла конкретно сказати, бо то не було навіть цікавих родин, щоби діти знали забагато.

Пит.: А чи це було загальновідоме, скажім, в Вашому товаристві, чи в школі, чи в батька на роботі?

Від.: В школі про те не говорилося.

Пит.: Значить, вчителі не знали?

Від.: Вчителі про то не говорили.

Пит.: Я маю на увазі про участь Вашого батька.

Від.: Ні. Тоді, як батька вислали, то ми претендували, що він розійшовся з моєю мамою, відійшов від родини.

Пит.: А за що Вашого батька...

Від.: За петлюрівчину, що за Визвольні змагання. За те, що він приймав участь у Визвольних змаганнях. Але його відразу не було б, так би мовити, відкрито, але пройшло яких вісім, десять років, поки хтось на нього не написав, не доніс на нього.

Пит.: Коли?

Від.: Тоді. Вже в 30-х роках.

- Пит.:** А після засуду Вашого батька, чи Ви мали постійні клопоти з органами?
- Від.:** Мама мала доти, доки вона не доказала, що він не є її чоловік, бо вона мала з ним розвід; вони якось підготовлялися до того. І вони взяли офіційний розвід ще в 24-му році. І коли його вислали, то мама показала їм, що вона має розвід, який вже був років старий, отже через те нас так не переслідували, як могли б.
- Пит.:** А як то в Вас, скажیم, з Вашими дядьками?
- Від.:** Один дядько мій був на еміграції, в Празі, а другий – згинув на Сибірі.
- Пит.:** А чи родина тримала контакти, скажیم, з дядьком в Празі?
- Від.:** Ні. Я його пізнала аж уже під час війни.
- Пит.:** А чи тримали контакти з родичами в селі, якщо були такі?
- Від.:** Так. Потім. Доти, доки дідуся, дідуся і бабуні не викинули з хати й не розкуркулили, ми жили в селі. А потім бабуня перейшла жити до своєї дочки, моєї тітки, а дідусь перейшов до нас жити. І потім він перейшов жити до своєї доньки, там де бабуня була, і він помер в 34-му році, а бабуня померла в 40-му.
- Пит.:** Що можете сказати про національний і соціальний склад партійного й урядового апарату там, де Ви були на місці, скажیم, в школі, в школі вже, чи просто в Вашій дільниці?
- Від.:** Щодо партійного складу, тоді ще, в той час, як я росла, ще тоді ті самі партійці так звані, вони були, може більше, то був ще період так званої ідеалістичності. Але після 30-х років, та ідеалістичність дуже швидко випарилася з тих комуністів, особливо під час голоду на Україні. Багато з них виступало проти того явища, й їх на Україні розгромили. Була так звана епоха Скрипника, епоха Любченка, епоха Затонського, і їх всіх знищили тоді, бо хоч вони були комуністами, вони були українці. І, звичайно, що сталінський режим їх постарався знищити. І тоді прислав Постишева на Україну¹. Після нього – Хрущова. Це був кінець, так би мовити, навіть номінальної автономності української партії й програми. Після того почалися погроми і чистки, почалися погроми, арешти. Ну, що ми мешкали в Києві, то ми мали родину на периферії багато, мама мала свою родину, й з батькового боку так само, то дуже часто було, що в нас ночували, в нас на помешканні ночували по три, по чотири особи з родини, які приїжджали до Києва шукати за своїми батьками, чи за своїми братами, чи синами по в'язницях. І вони не мали де зупинитися, вони зупинялися в нас. Часом, бувало, що в нас покотом на підлозі чотири, п'ять осіб спало тоді. То були 34-й, 37-й роки, ці роки тоді. Отже, це був цілковитий розгром так званої комуністичної України. Бо тут всю так звану еліту українську, комуністичну так звану, на чолі з Скрипником, Затонським, Любченком, їх знищили всіх. Любченко застрілився і жінку застрілив. Затонський застрілився, Скрипник застрілився так само.
- Пит.:** Отже, за часів українізації, чи існувала можливість примирення таких, як Ваша родина, з владою?

¹ У якості фактичного керівника України (формально першим секретарем ЦК КП(б)У був Станіслав Косіор) Павло Постишев прибув наприкінці січня 1933 р. Панас Любченко та Володимир Затонський не лише не позбавилися після цього влади, а й дістали підвищення. Постишева було відкликано з України навесні 1937 р., тоді як Любченко покінчив життя самогубством наприкінці серпня, а Затонського заарештували (він не застрелювався) восени 1937 р. Тобто формально їхня «епоха» закінчилася пізніше.

Від.: Тоді ще не було такого, тоді твердого в нас. Отже, і тоді ще під маскою тієї українізації, я пригадую, що я ще вчилася, то і «лямпа», «гальоша», а і тоді вживалося «Г» так само. А через кілька років «лямпа» стала «лампою», «кляса» стала «класою» і «гальоша» стала «калоша». Отже, то було ніби дуже поверхово показано, то були позначки, позначки того внутрішнього повороту, що й тут натискалося не відразу, натискалося поступово. Кажуть, що така є поговорка, що кажуть: тільки бути, сидіти в теплій воді, і вам підливатимуть гарячої поступово, то ви можете зваритися й не почути того.

Отже, так поступово було підливано гарячої води, хоч були хвилі такого більше, більше масового терору, який позначився розгромом цілковито. Київ в 34-му році став так званої української республіки столицею. А після того почався 37-й рік, арешти скрізь. Отже, тоді було виарештовано дуже багато людей, таких, що навіть я не думаю, що вони навіть мали будь-які потягнення до національних почувань, але було вимотано їх усіх так само. Отже, старалися змести інтелігенцію і лишити елемент мало думаючий на Україні, щоб була так звана «сіра маса», з якою легше боротися. Так само тоді почалися, почалися різні натиски, тяжко стало десь знайти вчитися, чи дістатися до університету, чи до інституту. Бо ще до 39-го року кожний студент діставав стипендію, і так само, як приймалося до університетів без іспитів. Починаючи від 38-го року чи 39-го, я зараз не пригадую добре, почалися іспити, різні контести, конкурси так звані. Отже, до університету було дуже тяжко потрапити.

Пит.: Отже, в той самий час стала контроля соціального походження, політичного походження?

Від.: О, вона завжди була.

Пит.: А чи вона стала строгішою в той час, чи як?

Від.: Я думаю, що вона така сама була, як і раніше. Якщо ви написали, бо ви писали автобіографію, як ви здавали свої папери до того, до інституту чи куди, то ви писали, що мої батьки такі й такі, а національність, якщо ви писали, що ви українець, то ви могли потрапити до університету, або не потрапити. Це залежить. Якщо було більше місць, потрібно було більше студентів, то може трошки перевчилося. Якщо було загострене положення, було, скажімо, на одне місце шість чи сім осіб, ну, то звичайно, попав той, що був більше можливіший. Я вчилася в так званій 57-й середній школі ім. Івана Франка, що знаходилася на так званій вулиці Леніна, між Хрещатиком і Володимирською недалеко. Вона знаходилася в колишньому приміщенні так званої колегії Павла Галагана, що була досить відома. Колись то була там, то був такий пансіонат, де колись вчилися тільки хлопці таких, більш заможніших родин. І в спадщину лишилася велика бібліотека, і отим, що колись працював там швейцар.

Пит.: *Doorman?*

Від.: Так. Отже, він у нас працював у школі доти, доки я пам'ятаю. І то була дуже цікава постать. Він, між іншим, прототип однієї книжки, що називалася «Дуже добре», а потім називалася друга частина «Десятикласники». Зараз не пригадую, чи то була Копиленка¹ чи Кириленка. Зараз не можу пригадати кого. Отже, він був прототип якраз одного характеру, одного характеру в тому, в тій книжці. Школа була цікава тим, що вона знаходилася в центрі Києва, і ми мали дуже багато вчителів, що, очевидно, були, я тепер, як я думаю про те, то я знаю, бачу, що

¹ Копиленко Олександр Іванович (1900–1958) – український письменник. У Києві з 1934 р. Дія його діалогії «Дуже добре» і «Десятикласники» відбувається в Києві.

вони були національно свідомі й були дуже сильні вчителі. Отже, скажімо, в мене лишилося все те знання, фактично, що я й досі його маю, то я мала, я дістала в школі в тих вчителів. Ми мали дуже добрих математиків, ми мали дуже добрих мовників – з української мови, літератур, з російської мови й літератури. Ми мали, я мала англійську мову від 12 років. Ми мали дуже сильний, сильних математиків, фізика мали дуже сильного. Він називався Онацький, дуже цікавий був чоловік. Мали дуже цікавого хеміка. Так само, я би сказала, що то був дуже винятковий склад вчительський. Між іншим, ту школу пізніше скінчив один з цих перших поетів. Він тут приїжджав навіть. Як ж його прізвище? Не можу зараз пригадати. Він лікар і письменник був. Він приїжджав, ну, з України сюди десь на початках 70-х років. Він був тут, я пригадаю пізніше його прізвище, зараз не можу пригадати. Отже, мова була українська в школі, хоч ми мали дуже багатий елемент неукраїнський в школі. Тоді була викладова школа українська, бо тоді було більше українських шкіл в Києві, ніж неукраїнських було. В Києві тоді було дуже малий процент шкіл з російською мовою викладання. В більшості було українською мовою. Отже, навіть ті, що не хотіли говорити по-українському, вони мусили користуватися на лекціях українською мовою, а між собою на перервах говорили по-російському переважно, ті учні, що не хотіли користуватися українською мовою. Ми мали багато гуртків різних цікавих, мали літературний гурток, в школі мали драматичні гуртки, мали бібліотечні гуртки, мали різні філателістичні гуртки і так далі. Отже, дуже цікаво було, я б сказала, тоді життя, я студентка в середній школі, дуже цікаве тим, що мали доступ до книжок, багато могли читати, і дискутувати на літературні теми, на політичні, звичайно, не треба. Але дуже багато тоді дискутувалося на різні, на різні теми. Пригадую, такі ми мали теми дискусій, з того й мало й, так би мовити, безбожництво, й доцільність, і так далі, і тому подібне.

Пит.: А як це все змінилось?

Від.: Тепер?

Пит.: Ні, кажу, коли Ви там 10 років ходили?

Від.: До школи? Я 10 років ходила, весь цей час.

Пит.: А як, як за цей час змінилися обставини життя, навчання?

Від.: За тих 10 років, що я вчилася?

Пит.: Це якраз ті роки, що круті зміни. Наприклад, як відбився 37-й рік на вчительський склад?

Від.: 37-й рік відбився на вчительський склад, що ми багатьох вчителів втратили, а багато вчителів перестали бути такими відвертими, як вони були, і багато вчителів, наприклад, деякі вчителі ми знали навіть, що багато з учнів було українців, аж вже німці прийшли, тоді вже зустрілися з ними, тоді більш-менш довідалися про їхні родинні обставини. Вчителі й учні не були близькі, і так би мовити. Я дуже мало знала про родинні обставини вчителів, а вони також не старалися дуже довідатися багато, бо кожний знав, що може довідатися такі речі, що йому не потрібно знати. Отже, скажімо, ми були дуже, так би мовити, вчителів поважали, бо в школах не було тілесної кари. Бити, ніхто не бив учня, але в нас витворилася така пошана до вчителів і дисципліна. Всяко бувало, деякі вчителі такі були, що вони вміли тримати дисципліну, незалежно нічого, але переважно до вчителів була повага й пошана, і про дисципліну не було мови навіть. Тим більше, що ще було, що дуже рано ми розуміли, що наука була єдине те, що могло нам дати

можливість ліпше жити. Але близьких стосунків з учителями ми не мали.

Пит.: Яка українська література, яка преса читалася в Вашій школі, скажім, в 20-х, 30-х роках?

Від.: В 20-х роках я не знаю, бо я тоді не читала, я не можу Вам сказати. А тоді, як уже я пригадую, то куплялися газети офіційні, читалися, але переважно читалися, найбільше ми захоплювалися класичною літературою, бо це була ніби нейтральна література. Отже, я знаю, що за дуже короткий час, я перечитала класиків усіх у перекладах, і американську літературу, й англійську, французьку, й російську літературу, українську літературу класичну. Нові книжки, що видавалися, так звана пропаганда всяка, рідко, і ми не дуже сприймали цікаво, бо кожний розумів, що треба читати між рядками. І, звичайно, я пригадую, така книжка вийшла перед, ще перед війною, називалася «Людолови» Зінаїди Тулуб¹. Першу книжку було випущено, ми її перечитали, а другу книжку було заборонено вже. Щось там не так було написано, як вона хотіла. Як я її... Тоді я захоплювалася тією книжкою. Тепер, як я її читала, то я її читала наполовину, бо там, де була пропаганда, я її пропускала, бо я вже не могла витримати того. Тоді я того не бачила, бо та пропаганда була навколо нас. Отже, в 15, 16 років ви того ще там не розуміли, тим більше, як вам весь час те подавалося; то була норма життя. Отже, тоді аж такої критичності ми не могли виробити ще. Пізніше вона сама вироблялася. Але газети всі читали між рядками.

Пит.: А як цікавилися критикою, що діялося на верхах?

Від.: На верхах тоді бачили, що діється, якщо портрети зникали того керівника чи іншого, то ми знали, що йому щось сталося. Дуже тяжко було. Це не подавалося ніде. Жінка Сталіна померла, було таке оголошення малесеньке. Написано було, що – як вона називалася – Наталія Алілуєва. Наталія Алілуєва померла. Але отаке-о, таке-о, може на інч широкє, на два інчі довге. І то все було. Чого й від чого, нічого ніхто не знав.

Пит.: Вам всього було 10 років, але чи пам'ятаєте Скрипника й Хвильового?

Від.: Я пам'ятаю. Пам'ятаю, бо то рознеслося по Києві так як хвиля, бо тоді якраз, якраз перенесли столицю назад до Києва. Бо один час столиця була в Харкові, а потім її перенесли, тільки перенесли до Києва. І я пригадую, що Любченко жив на вулиці Леніна. Я часто проходила коло того будинку, й я дуже дивувалася, бо там стояла завжди охорона, і загороджено з усіх боків було, щоб ми не бачили, що діялося. А потім мій троюрідний брат тоді був у університеті на аспірантурі, і він працював, тоді там такі були комітети різні, ніби комітет, до якого належали представники професорів і представники студентів. І жінка Любченка належала до того комітету так само від професури. Вона була в так званій червоній професурі. То вже була еліта. І коли Любченко застрілив її – жінку й себе, мого брата троюрідного заарештували. Тому він нічого не мав, він тільки був в одному комітеті з нею. І він

¹Зінаїда Тулуб (1890–1964) – українська письменниця, постраждала в роки репресій. Була заарештована в липні 1937 р., засуджена на 10 років тюремного ув'язнення (із позбавленням політичних прав – на 5 років) і конфіскацією всього належного їй майна. У 1956 р. реабілітована і повернулася до Києва. У діалогі «Людолови» (тт. 1–2, 1934–1937) зобразила життя України за часів гетьманування Конашевича-Сагайдачного.

просидів у в'язниці майже рік. Як він вийшов з в'язниці, нічого нікому, нічого абсолютно нема, нічого не можна було довідатись, але він зовсім змінився. То була не та людина цілком. Лише за те, що він був в одному комітеті з жінкою Любченка. Там не один опинився у в'язниці – багато.

Пит.: А яка була реакція громадськості на самогубство цих людей?

Від.: На звичайних самі ж ніх зборах, на засідання засуджувалося, а як реагувалося між собою, я не знаю. Мені в тому віці, то я говорити про такі речі... Я не можу знати. Тільки, що ходили тоді різні анекдоти, які відображали, звичайно, життя і казали, що ті керівники добрі, що їх, що не ті, що вішають, а що їх право. Значить, ті керівники, яких портрети вішають, то ми звичайно знали, якщо портрети знімають, то, очевидно, його нема вже. І все. І кожне травневе свято, перед тим, як ми мали параду, виставлялися портрети, і якщо ми бачили, кого бракує на тій виставці, то значить він уже не є святий, уже зійшов, відійшов від святих. І тоді змінювалося дуже легко. А потім так само було видно. Той нещасний ми мали, той стадіон «Динамо» здається, Любченка він був. Потім його змінили. Перейменували його на Постишева, потім Постишев полетів, а тоді Косіора, і Косіор полетів¹. Одним словом, нарешті вирішили, що не треба нічого чипляти, був стадіон «Динамо», і то все, і вже не було нічого. Отже, якби не було так трагічно, то людина мусила б сміятися з того, але то показує, що люди вже були настільки уже до тих умов мусили весь час привчатися, що люди негативно говорило вголос. Ви могли їхати трамваєм і могли такі розмови чути, що ви дуже дивувалися, що люди наважувалися в такий спосіб говорити, але багато з них і зникало потім. Особливо, як люди доходили до розпуки, то вони тоді вже говорили все, що вони мали.

Пит.: Чи можна перейти до теми голоду?

Від.: Прошу. Ми якраз повернулися з Кавказу, бо ми в 31-му році переїхали до Кавказу і жили в Владикавказі, тепер Орджонікідзе, здається. І в 32-му році осінню ми переїхали назад, на Україну, і майже рік ми в Боярці, це біля Києва, 22 кілометри від Києва. А потім переїхали до Києва знову. Отже в 33-му році, весною, ми вже були в Києві, на осінь. Восени 33-го року ми були в Києві вже. Отже, 33-й, 34-й рік ми вже були в Києві і мали дуже мале помешкання, бо ми, як переїжджали, то ми стратили своє помешкання. Тоді ми мали дуже мале й дуже погане, і батькові таки не дозволили жити на Україні. І він мусив роз'їжджати, часом деякі відрядження він мав ще на Україні, а деякі в Курщині, в Курській області. То є на північ від України. Отже, він приїжджав додому дуже рідко, й помимо того, що був голод на Україні, ще те, що мусили жити на дві хаті, я знаю, то також утруднювало ще більше. Отже, ще мама часом шила вдома, але тому, що вона мусила це робити нелегально, бо якщо ви щось робили в хаті, займалися якимось так званим ремеслом, ви мусили дістати дозвіл і той дозвіл дуже багато треба було податку заплатити. Отже, вам не оплачувалося нічого робити. Отже, якщо ви щось робили в хаті, ви мусили дуже крастися про то. І мама в той час тоді, як почався голод, то мама почала тратити

¹ Авторка правильно вловила тенденцію, але помилилася в іменах. У 1933–1937 рр. стадіон носив ім'я Всеволода Балицького (керівника НКВС УСРР). З 13 липня 1937 р. і до 1939 р. – імені Миколи Єжова (у 1937–1938 рр. керівник НКВС СРСР). Обидва заарештовані і страчені.

працю, бо тоді людям не було до того, щоб лишити собі суконки, чи ще щось, як людина є голодна. Хоч, звичайно, була в Києві певна верства, певний прошарок людей, що вони не страждали, але однаково вся ситуація була настільки ускладнена тоді матеріально, що було дуже тяжко щось здобути. Тим більше, що в Києві витворилося таке положення, що в крамницях дуже мало було взагалі про розторг. Якщо ви хотіли щось дістати, ви мусили купувати на відкритому ринку, це називалося на базарі. А село перестало довозити на базар, бо вони самі не мали. Бо то переважно куплялося, привозили селяни на базар, продавали свої вироби, свої продукти різні, а як вони самі не мали, то вони не мали що привозити. Отже, тоді то подвійно було тяжко, тоді почалися різні ті так звані картки, коли приділ оприділився вам певна кількість на місяць. Потім то на половину зменшилося. Отже, скажімо, вже на початку 34-го року було дуже тяжко. Бо ще восени, ще було те так, бо ще деякі були свої запаси, там якісь крупи ще лежали в хаті, те, це, то вже вийшло. Селяни не довозили нічого, а якщо довозили, то вимагали не гроші, а щоб натурою давалося щось. А натура яка була? Або сіль і дріжджі. То треба було мати де дістати то, отже, не діставалося. Отже, десь уже в лютому 33-го, 34-го року, то наша родина вже переживала дуже, дуже велику скруту. То власне я описую там один момент, коли в хаті нічого не було. Я знайшла один пряник десь між тарілками в шафі. І після того вже нічого не було. Це вже тоді мама мусила піти по так званий комерційний хліб, в чергу. Мама була слабою, і її ті черги абсолютно виснажували. Я ще не могла йти, бо мені було 12 років, отже, мене б там задушили би в тих чергах однаково. Я би нічого б там не могла дістати. Отже, таке положення продовжувалося кілька місяців, і мама вже дійшла до абсолютної виснаги, вже вона не могла кожної ночі ходити в чергу, вона вже ходила кожної другої ночі, потім ще кожної третьої ночі. Уже кожної третьої ночі означало, що ми діставали кілограм хліба кожний третій день, і крім того більш нічого не було в хаті. А тоді советська влада пішла на велику хитрість. Вони влаштували так звані «торгсини», це значить «торговля с иностранцями», де ви могли здати золото, срібло, і вони вам давали купони, залежно від того, яка вага була того золота чи срібла, що ви принесли. І тоді ті купони ви мали право купити в тих крамницях, де було все. Абсолютно. Отже, мама мала якусь обручку, але багато мама не мала, мала обручку, мала якісь кілька срібних ложок, кілька сережок золотих. Вона то занесла все. Отже, ці речі нас спасли, бо ми могли прожити на тому кілька місяців, поки почало трохи вже легшати.

Пит.: Чи можете описати ці черги, в яких Ваша мати стояла?

Від.: Черги, звичайно, звичайно починалися формуватися десь з вечора – сьома, восьма година вечора. Але тому, що міліція розганяла, не дозволяла ставати в чергу й стояти під крамницею, то люди, звичайно, один другому писали такі номери в чергу, самі собі складали чергу й ховалися по бічних вулицях. Тоді вже десь над ранок, десь, може, після п'ятої години, коло шостої години, крамниці в сьомій відчинялися, хліб в сьомій годині привозили – вони тоді вже ставали, ставали вже в чергу так, як хто з них мав який номер зі собою. Але то не означало, що як ви мали номер один, чи два, чи три, що ви були один-два-три й ви вже стояли біля самої крамниці, бо в Києві в той час було дуже багато не лише молоді – підлітків і навіть трохи старших хлопців, які

були так звані безпритульні, вони так називалися, а потім попадали, творили такі банди, вони називалися уркагани, або урки їх потім називали. Це був кримінальний елемент, який жив з злодійства, з крадіжок, з дрібних, то не були такі злочинці великого калібру, але то були дрібні злочинці. Але то вони, я б сказала, дуже великий неспокій вносили в ті черги, бо, скажімо, як уже черга зформувалася, і хліб привезли, і ось-ось мають відчинити крамницю, ціла банда вривалася, розривала ту чергу, бо люди стояли, обнявши один другого за пас, так як ланцюг трималися, щоби ті уркагани не могли їх розірвати. Але переважно люди були стомлені, виснажені, вони вже цілу ніч ховалися по різних вулицях, і було багато жінок, які також ослаблені були, що були недоживлені, то що таких 10, 15 чи 20 хлопців увірвуться і розірвуть той ланцюг, самим стати в чергу, і ви їх вже потім звідти не викинете. Отже, ті люди, що були, скажімо, 10-ті чи 12-ті, опинялися, може, 150-ті або 200-ті, і, звичайно, часто, дуже часто не вистачало хліба. Отже, вони простояли цілу ніч, промучилися цілу ніч, і вони хліба могли не дістати, прийти з порожніми руками додому. А дома їх звичайно чекали діти голодні. Отже, я знаю, що мама приносила хліб, то ми з сестрою його ділили так, як пласку, різали маленькими шматочками і дивилися, чи його зараз з'їсти, чи, може, лишити на другий день. А в школі нам так звані сніданки продавали. Отже, я була вже шкільного віку, то для мене була певна підтримка, що я могла дістати в школі якусь кашу пшоняну, чи якийсь куліш гречаний, чи якийсь борщ. Отже, я мала якусь певну страву. Але тому, що ті, що готували ці страви, вони також хотіли вкрасти звідти, було дуже-дуже ріденьке, і дуже було і несмачне, і несмачне майже нічим. Але тому, що ми були голодні, ми їли. І я старалася ще й сестрі принести щось звідти, якщо могла. Бо сестрі було чотири роки, вона ще до школи не ходила. Сестрі то позначилося в такий спосіб, що вона пізніше мала клопоти весь час з печінкою. Вже її печінка не сприймала товщі й досі не сприймає, бо в тому періоді, коли вона почала підростати й розвиватися, її організм цілковито відвик від масла чи товщу від якогось, і пізніше її організм того не сприймав. Отже, так само, якщо по статистиці перевірити, то в 34-му, 35-му році дуже малий приріст населення був, бо діти не родилися, дуже мало дітей було народжено в 35-му, 34-му роках.

Пит.: Заняття в школі не переривалися?

Від.: Ні. А ще цікаво було. Нас, тому що було багато голодних дуже, то на учнів багато кинулися вош. Отже, нас обстригли всіх, цілком – хлопців і дівчат. Ми не мали волосся зовсім. Цілком пообстригали. Я навіть десь маю фотографію, де я це була вже в четвертій класі, й в мене дуже погано волосся росло, і в мене дуже таке коротеньке волосся на голові – і так само майже всі, дуже мало в кого було – трохи скоріше волосся росло, то мали трошки більше волосся, а решта всі дуже малої кількості волосся на голові. Потім у нас почався кидатися тиф черевний, отже, в школах тоді почали давати застрики всім. Ми всі мусили діставали застрики. Але то було в місті, і то було в Києві, а по селах, напевно, що дуже мало тоді профілактичних засобів вживали.

Пит.: А як довго тривав цей стан, що в Вашій родині був великий недостаток?

Від.: Він тягнувся десь так до 36-го року. Потім від 34-го року до 37-го року мій батько був вже засланий на північ біля Сольвичегодська¹. Це не в Сибірі, але це є північна частина європейської частини Радянського Союзу. І то там такі самі умови, як і на Сибірі. І він там був три роки до 37-го року. У 37-му році він повернувся, але вже йому не дозволили на Україні жити. Він знову мусив переїхати до Курського. Він там потім дістав працю з великою бідкою, і тоді почав нам уже помагати. Ну, до того часу мама мусила знайти собі працю для того, бо в Радянському Союзі кожний мусів працювати. Чи ви з тої праці могли жити чи ні, ви мусили працювати. Отже, мама мусила піти дістати працю таку, що менше її виснажувала, з тим, щоб вона мала можливість щось вдома робити – шити. Отже, як вона працювала на тій праці, то вона дуже мало діставала, але вона там не дуже нароблялася, отже вона мусила вдома. Тоді нам матеріально трохи поліпшилося, коли батько почав нам помагати. І так тягнулося. Потім мама захворіла перед самою війною, і вона майже рік пролежала хвора. Я скінчила десятирічку. Отже, ви з десятирічки виходили, нічого не вміли. Ми мали масу знання, ми були дуже освіченими, базово підкованою людиною, підстав до кожної науки, а вміти, припустімо, нічого не вміли. Отже, ви тоді мусили йти десь далі десь вчитися, інакше ви нічого не вміли. Якщо ви після семирічки йшли до технікуму, то ви тоді здобували якусь спеціальність і могли десь працювати, а після десятирічки – нічого не могли. Отже, я пішла вчитись далі до університету, і тут почалася війна через рік, і по всьому. Під час війни я вступила до медичного інституту на фармацевтичний відділ. Німці нам його закрили за півроку і позабирали нас до Німеччини.

Пит.: Так, вертаючись до голоду.

Від.: Власне, в кінці 33-го року, початок 34-го. Тоді найбільше, бо то вже була зима. Отже, коли було літо, то ще й кору їли і лушпиння. Я пригадую, що в нас на подвір'ї навіть, пригадую, що так званий двірник також чистив там, то його жінка збирала лушпиння, мила й сушила його і перетирала, і вона якусь кашу з нього робила і їла, а на селах тоді дерли кору з різного дерева, різне листя, що могли. Але вже зимою не було вже нічого. І не було що дерти де. Тоді люди почали пухнути, почали мерти. Але приходили, дуже багато з них до Києва приходило, і дуже багато вмирало в Києві. Якщо вони якимсь способом дочекалися того кілограма хліба, то людина хапалася і їла відразу, а наївшиися, вмирала.

Пит.: Чи селяни старалися міняти свої речі?

Від.: Міняли, дуже багато міняли. То, власне, тоді дуже багато цінних речей, таких історичних речей в Києві на тих базарах так званих, Бульомбас або Бесарабка, ви могли купити за безцінь, буквально за безцінь. Бо люди тоді все, що в скрині – колись у нас наготовлялося від баби-прабаби, діда-прадіда, то виносилося, відавалося за шматок хліба. Всі речі.

Пит.: А як міліція ставилася до голодних?

Від.: До голодних? Кажали, що то ледачі, ті, що не хочуть іти до колгоспу, не хочуть працювати.

Пит.: Чи їх зганяли?

¹ Сольвичегодськ – місто на південному сході Архангельської області, Котласький район.

Від.: Відганяли від крамниць. Але, як вже людина лежить і не рухається, то куди ви його будете брати? Забирали їх тоді. Забирали і вони вмирали або по дорозі, або, може, десь під шпиталем, бо до шпиталю не довозили.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Києві?

Від.: Я знаю, що мама ніколи тоді не купувала ніяких м'ясних виробів на базарі, бо ходили такі чутки, що багато було ковбас так званих із людського м'яса. Чи то була правда, чи ні, я не знаю. Але такі чутки ходили, то мама не купувала на базарі ніяких тих. По-перше, не було за що, а по-друге, вона боялася. Моя тітка в той час була лікарка на селі, на периферії, і я була в них в 34-му році. Я не хочу села згадувати якого, це на Київщині. І я пригадую, що її викликали, були випадки, я це чула сама, як вона потім розповідала, що її викликали, щоб вона посвідчила, чи то було людське м'ясо, чи що. Бо були випадки, що матері забивали одного з дітей і годували решту дітей тим м'ясом. То я знаю. То я кажу, моя тітка їздила і свідчила, чи то людське м'ясо, як лікар. Бо мусіла дати діагнозу. І тоді, тоді жінок забирали, але вони були вже божевільні, вони не були нормальні. Бо яка людина при своєму розумі, яка мати при своєму розумі може зробити таке? А їх тоді, судили й вислали їх. Отже, навіть Солженіцин описує в «Гулазі Архіпелазі»¹ про так званих людоїдів. Між іншим, тут є такий один американець Кен Нобел, його прізвище Нобел. Він був довгі роки, здається, був у полоні німецькому, тоді попав до советів, його захопили, і вони його на Колиму відправили. І він там досить довгі роки був. Він також описує про те людоїдство, про тих людоїдок так званих. Отже, вони ще тоді були навіть відразу після війни, вони їх ще досі тримали там у тих... У таборах.

Пит.: Чи Ви від тітки ще що довідалися про стан на селі?

Від.: Я сама бачила. Тоді було багато хат забитих, бо там не було людей. Але, скажімо, тітка жила в невеличкому містечкові, отже, там старалися такі речі скоріше, але були села; тітка розказувала – що часом її викликали до деяких сел як лікаря, то, каже, що були деякі села, що коло них не можна було проїхати від смороду, бо там нікого не було. Не було навіть кому поховати людей. Але в той самий час так само була й помста на комуністів, бо я навіть пригадую, я тоді була в 34-му році, я пригадую собі випадок, я була тоді в моєї тітки і там один комуніст жив, якраз через дорогу від моєї тітки, і його застрілили. Його застрілили, власне, як помста, і потім судили; знайшли якогось хлопця, що його родина вся була знищена, вимордувана, й він застрілив того комуніста. Отже, такі були випадки, що люди вже від тієї розпуки, від того відчаю вони мстилися індивідуально.

Пит.: Чи взагалі говорилося в Києві під час голоду чи пізніше, які були причини голоду?

Від.: Про голод взагалі не говорилося. Голоду не було. Про голод говорилося тільки, про голод не писалося ніде, про голод не було ніяких відомостей. Люди знали, що був голод, люди говорили про те, але офіційно

¹ ГУЛАГ (від рос. Главное управление лагерей) – єдина табірна система СРСР. Повна назва – Головне управління виправно-трудова таборів і трудових поселень НКВС СРСР. Російський письменник Олександр Солженіцин написав книгу «Архіпелаг ГУЛАГ» – художньо-історичне дослідження, в якому на основі розповідей очевидців, документів та власного досвіду розповів про радянську репресивну систему в період з 1918 по 1956 рр.

про голод не було ніяких відомостей. І тому, що радянський уряд не хотів, не хотів тих відомостей, щоб вони йшли на закордон, чи щоб то знав світ, та навіть, може друга частина Радянського Союзу не знала, що на Україні був голод, бо в Росії не було голоду. На Кавказі не було голоду. В Казахстані не було голоду. Багато їздило наших селян, пізніше їздило на Кубань, їздили по хліб, їздили на Кавказ, їздили до Росії, тоді коли з Росії їздили до нас по хліб завжди, а то навпаки було. І скільки та людина могла зі собою привезти? Вона їхала й лишала вдома голодних дітей, і вона не знала, чи вона приїде, чи вона застане когось, привезе хліб і нікого не буде. Хліб по дорозі відбирали, скидали їх із потягів, викидали їх з потягів. Вони сиділи з клунками на станціях по кілька днів, поки вони до якогось потягу могли влізти.

Пит.: А люди між собою не говорили?

Від.: Говорили. Але до чого то вело? То не мало ніякої реакції. І то, щоб вас ніхто не чув, ви могли говорити один з другим. Всі знали, всі бачили, але ніхто нічого не міг зробити. А тим більше, що воно прийшло дуже поступово, бо почалося ще з колективізації, то почалося ще з процесу СВУ. То вже був початок наступу, тоді почалася нагінка на церкви. В 30-му році майже ні однієї церкви не лишилося відчиненої. Весь єпископат український був розгромлений. Лавра була зачинена в 30-му році, причому було навіть, була провокація зроблена, бо обвинувачували одного монаха, що він мав закоханку, якусь монахиню, а потім її забив. Забив, порізав на шматки і порозкидав по лаврських горах. І то потім вони його судили за те. І то був відкритий процес, радіо передавало, бо я пригадую. А потім, через кілька років ми пішли до Лаври, вона вже була як музей, то вони навіть мали ті фотографії всякі з тих, з того суду. А пізніше ми мали одних знайомих, що жили, мали помешкання лаврське, в Лаврі, то вони казали, що то була абсолютна провокація, ніхто нікого не забивав. Вони порізували корову й порозкидали по тих горах лаврських. А тоді його почали судити, бо треба було замкнути Лавру. Замкнули. Софію замкнули перед тим. Майже всі церкви. В Києві лишилася одна церква десь на якомусь цвинтарі. Більш нічого нема. Маємо свободу релігії. А щодо того, щоби були відкриті розмови чи що були на селах, були бунти тоді, коли церкви замикали, жінки обороняли церкви, жінки били комсомольців, не давали їм скидати хрести, замикали церкви. Ну, їх арештовували, приїжджало НКВД з районів, арештовувало, садовили їх до в'язниці. Посидів там тижень, могли випустити. Вони знову те саме роблять – відкривають церкву, б'ють комсомольців знову. Переважно жінки воювали за релігію, жінки воювали.

Пит.: Чи в той час, до війни, до того, як люди почали вільніше говорити, чи вже на еміграції вже явно про це писалося? Чи люди вважали, що голод мав якусь національну підставу?

Від.: Ну, то певно, що знали. Бо якщо ви живете в Радянському Союзі, і так звана Російська Федеративна Республіка не мала голоду, а вони ніколи не мали досить хлібу, а на Україні, що в той рік був урожай, багатий був урожай, і раптом голод опинився, і до вас приходять до хати і забирають картоплю варену вами з горщика, то треба вже бути зовсім дурному, щоб не розуміти, що то є штучне. Отже, через те люди, багато людей збирали ті інформації. Ці всі інформації, оті всі всі фотографії, то то ж не зробилося після того. То люди робили й ховали, з тим, щоби потім мати можливість якимсь способом, десь розказати

світові, що на Україні не було причини, так би мовити фізичної причини, не було, бо то була штучна, не було природної причини. Як є повінь, чи є неурожай, чи є посуха, чи є забагато дощу, воно вимогає чи що, чи є якісь певні кліматичні умови, то тоді допомагається з других частин. Але якщо ті другі частини країни не знають навіть, що така подія сталася. Звичайно, казали, що то все куркулі, вони не хотіли йти до колгоспів, їх треба було покарати. Їх покарали, бо ті, що були в колгоспах, то ті мали щось їсти – їм давали. А потім, то вже не було різниці, бо ті, що були в колгоспах, вони діставали харчі, вони не вмирили з голоду, але вже ті навіть, що вже потім і хотіли прийти до колгоспу, ті, що раніше супротивлялися й не хотіли йти, їх не приймали вже. Їм вже не було що туди вести, бо до колгоспу треба було привести коняку, корову, свиню віддати. А як ви корову дорізали й з'їли, свиню треба віддати. А як ви корову дорізали й з'їли, свиню з'їли, а коняка сама здохла, бо не було що їсти, то що ви мали туди вести? А землю вам забрали однаково. То й вже.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Я думаю, що маєте досить.

Пит.: Дякую.

Від.: Прошу дуже.

Інтерв'ю ЛНЗБ

Анонімний оповідач, народився 25 жовтня 1914 р. у селі Березівка Коростишівського району Житомирської області, син механіка, який працював на великому млині. Оповідач поїхав 1928 р. до Києва навчатися музиці і жив там під час голоду. Подає багато деталей про освітнє і культурне життя в Києві наприкінці 20-х і в 30-ті роки, у тому числі три приклади (два про євреїв, один про українців) того, як влада виловлювала так званих націоналістів, дозволяючи проводити національно-культурні заходи, а тоді арештовуючи учасників. Оповідач розказує про чистки 1937 р. серед інтелектуалів і згадує, що у відділі єврейської народної творчості Української академії наук заарештували всіх учених. Перед чисткою кожна бібліотека мала відділи української, російської, польської та єврейської літератури. 1936 р. на зборах Спілки письменників України про творчість Шолома-Алейхема було оголошено, що його ім'ям назвуть вулицю. Потім «всю літературу жидівську, все понижили, попалили...» Оповідач вважає націонал-комуністів українськими патріотами, але ставить знак рівняння між комунізмом і фашизмом. Подає інформацію про музичний репертуар за часів Сталіна і говорить, що ліві американські робітники не вірили в те, що розповідають про сталінську систему. Навесні 1933 р. він зустрів знайомого, який відвів його на київській Поділ. Цей знайомий працював завідувачем їдальні для безпритульних дітей, їх чоловік 200–250 збирала міліція. Дітей трохи годували, щоб вони не втекли, потім вивозили кілометрів за 40–50 від міста і кидали, більшість там і помирала. [...] Іншого чоловіка, який завідував подібною їдальнею, заарештували за надмірну щедрість до дітей. У рідному селі оповідача люди не голодували до смерті, бо добросердий обласний начальник дозволив косити жито, і того начальника засудили за це до 20 років в'язниці. (Оповідач вважає, що дозвіл був зроблений у масштабі всієї Житомирської області, але це суперечить багатьом свідченням, зібраним українським товариством «Меморіал», які невдовзі будуть опубліковані; хай там як, на рівні окремих сіл і районів такі випадки підтверджуються.) Говорить, що масова міграція селян до міст почалася 1932 р. Згадує, як Київ було вичищено до приїзду французького прем'єр-міністра Едуарда Ерйо: міліція жорстоко розігнала хлібну чергу і повивозила людей вантажівками. Додає, що в Росії голоду не було. [...]

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я народився в 1914 році, 25 жовтня.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: То є Житомирська область, Коростишівський район, село Березівка¹.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: О, тато мій працював механіком при великому млині, він був машиністом, ну й працював при тому млині. Я поїхав вчитися до Києва в 28-му році й в Києві вчився аж до початку голоду 32-го року. У 33-му році весною, ідучи по головній вулиці Києва, я зустрів земляка, знайомого. Прізвища не скажу. Скажу, що він називався Василь. З його двома братами я ходив разом до школи. Він був багато старший мене.

¹ Нині Житомирської області, в 1932–1937 рр. – Київської.

Я його не впізнав на вулиці, але він мене впізнав. Я йому зробив комплімент, що він гарно виглядає, повний, здоровий такий, гарний, і сказав, що йому, видно, непогано живеться в цій ситуації голодній, яку переносить наша країна й наші люди.

– Так, – він сказав, – я живу непогано, я маю таку працю, що в мене є достатньо гарні харчі й багато від того. Хочеш, якщо ти голодний, ходім до мене, я тебе угощу.

Ми пішли на Поділ. На Подолі, близько Дніпра й Дніпрового порту, стара-стара церква з огорожею, мурованою огорожею. Ми туди зайшли. Я побачив багато дітей і попросив його, щоб він мені розказав, що то є? Він сказав: «Я є завідувач їдальні тут, яка є при цій церкві. Сюди міліція звозить дітей голодних, які приходять з ближчих сіл до Києва, і тут вони шукають їжі, падають, гинуть. І от поліція збирає їх, привозить сюди, й ми їх тут годуємо три, чотири тижні, і п'ять тижнів, аж поки не назбирається дітей 250–300, може, й більше. За ці чотири чи п'ять тижнів треба, щоб діти не втікали, а трималися тут, тому їх годуємо, отже, їм є де спати, є що їсти, то вони не втікають. Але й охорона є, брама замикається на ніч. Після того, як назбирається відповідна кількість дітей, 250–300, може, більше, їх відвозять до Дніпра на порт і садовлять в пароплав, – він ще й назвав тоді, здається, іменем “Тараса Шевченка” пароплав. – І пароплавом дітей відвозять далеко за 40–50 кілометрів від Києва в поле. Там викидають на берег, на поле і, розуміється, діти знову розбігаються, яке кудись дійде, а більшість гинули в полі».

Він показав мені кілька хлопчиків, назвався Василько один, другий, здається, Грицько. Каже: «Ці вже два, а то й три рази, приходять, вертаються до Києва, а решта, розуміється, по дорозі гинуть». Отже, дітей голодних, які приходили до міст, не спасали, не віддавали десь до приюту чи що, а ось таким способом хотіли, щоб вони, значить, гинули.

Другий випадок можу сказати вже в моєму рідному селі. Я приїхав до села під жнива. Ще жита колоски були зелені, тільки наливалися зернятка колоска. Люди були голодні, але ще з голоду ніхто не вмер. Здається, в нас на Волині, на Житомирщині з голоду люди не повмирали. Чому? В нас у селі так склалося, що з області Житомира приїхав якийсь провідник, значить, обласний, дуже гарний серцем. Він побачив, що в людей ноги попухли, люди голодні й дозволив зелене жито скосити і висушити, і варити якусь кашу з того зерна зеленого й спасати людей. І цим спасли людей в селі. Він називався Скороход чи Скороходов, я трохи забув, не пригадую, але знаю, що Скороход чи Скороходов. Пізніше, коли я приїхав через пару років, то тато мені розказав таку історію, що в якийсь день привезли до Скороходова в село судити. Зібрали всіх селян до клубу, приїхали прокурор, слідчий, допитували селян і почали його судити. Його судили за те, що він спас людей від голоду, що він дозволив косити жито, що він дозволив, значить, селянам жито косити, сушити й їсти. Отже, як суддя виголосив присуд йому 20 років, люди почали страшенно плакати, кричати, що: «Це спаситель наш, він нас спас від голоду, він спас нас від смерті, за що ж йому така кара велика?»

Суддя розвів руками й також почав плакати, каже, люди добрі, я нічого не можу зробити, я мушу його, каже, покарати й присудити на то.

Отже тато каже: «То була страшна трагедія, не можна було витримати, таке ревище було, так люди ревли, як скотина, кричали, і він плакав, і суддя плакав, всі плакали».

Отже, це два факти, які я можу вам сказати, правдиві, які я сам пережив, де є ще раз доказ, що комуністичній більшовицькій владі треба було, щоб наші люди вимерли, і вони робили то так свідомо, певно й то, я думаю, кара їм місить прийти колись. То все.

Пит.: Ну, я маю ще кілька питань для Вас. Ви раніше говорили, що в того Вашого земляка, цього Василя, був інший завідувач ідальні?

Від.: А, інший завідувач ідальні був, значить тим табором, для молоді, він дозволив собі дітей роздавати деяким людям, які брали на спасіння, брали на утримання, вчителі, наприклад, в Києві, потім самі міліціонери, гарні такі люди брали діток, службовці, які мали працю й мали, значить, харчі доволі, розбирали дітей. Його за це покарали, його засудили й після того цього насили, й коли я з ним розмовляв, він мені дав хліба, дав маргарину цей Василь і сказав, щоб я нікому про те не розказував, що це є в Києві й більше не приходив, бо йому не вільно було сконтактуватися з людьми, і що дітей розвозили тощо. Отже, він каже: «Я не є певний, що того попередника, що перед ним був завідувач там, у тому таборі, що його чи не може й розстріляли». Отже, він дуже боявся.

Каже: «Прошу, більше сюди до мене приходити», – то дав мені хліба дві буханки і маргарину кавалець такого і на тому кінчилося.

Пит.: Це два конкретні випадки, що карали людей за це, що помагали другим.

Від.: Так, не можна було помагати, не можна було спасати людей, бо ті, що спасали людей від голоду, їх карали, бо мета була така, щоб люди вмирали, їм треба було, щоб люди вмерли.

Пит.: Яка була ситуація в самому Києві для міщан?

Від.: Тяжка була ситуація. Ті, що мали праці, наприклад, мій далекий родич Букаш так називався, на Пушкінській вулиці був будинок Академії наук, він був завідувач ідальні при Академії наук, то академікам-науковцям там давали, значить, мали вони змогу обідати, але дуже менше й то дуже бідне таке, наприклад, український борщ найбільше був популярний, бо його й легше варити там, буряки й капуста й то. І я заходив так пару разів на тиждень, то він мене, він для себе до хати приносив для мене й я підхарчовувався. Потім я працював у театрі, у військовому театрі, в хорі співав. Отже ті, що працювали в військовому театрі, мали картку таку й можна було зайти до військової ідальні, і там обідати не можна було, але в буфеті можна було взяти якийсь вінігрет, взяти кілька таких рибок солоних, як оселедчики так, отже, ми купували. Дехто з наших спритніші були, по кілька разів заходили, купували декілька, а потім продавали, спекулювали. Дуже тяжке життя було, а спеціально студентам. Студентам, то була допомога, трошки давали крупи, цукру були пайки, там називається так, пайки давали. Отже, на базарі майже неможливо було щось купити, бо хто щось і винесе продати, то голодні люди накидалися, відбирали, навіть вбивали людину, якщо вона мала щось в торбинці. Так, службовцям міста, то їм давали пайки, давали, їм легше було дістати, бо вони мали приділ такий – цукор, крупа, маргарин, час-від-часу давали хліб. Хліб у магазинах, то була дуже тяжка проблема, тяжке лихо з тим хлібом. Отже, люди ставали з 12-ї ночі, з 1-ї години ночі в чергу і чекали аж до 9-ї чи 8-ї години, поки той магазин відчиниться, та пекарня. І як відчинялася, то там сотні людей стояло в черзі за хлібом. Ой, давали по півбуханки, по одному буханцю, я вже не пригадую. Робилося дуже страшне

видовище через той хліб. Про решту продуктів, такі, як молоко, чи масло, чи той, немає що говорити, тяжко було дістати, чи купити.

Пит.: Пам'ятаєте, які були ціни на хліб, чи взагалі на збіжжя в той час?

Від.: Ну, я не можу точно сказати, я забув, не пригадую, не пригадую.

Пит.: А коли почався наплив голодних селян у місто?

Від.: То вже в 32-му році, я думаю, вже селяни до міста, до міст України масово-масово їхали. Наприклад, мій приятель, Олександр Тосіч називався, він жив в 16-му номері на вулиці Леніна, а в дворі, між будинками в дворі зробили хлібний магазин, значить, продавали хліб. А туди, щоб зайти, то були такі ворота, брама, такий *gate* такий. І ось люди звечора вже на тій великій вулиці ставали великою чергою і записувалися, хто за ким. Ну й як приходила та година, що відчиняють ту велику браму, той *gate*, то люди, як повалять і хтось, як упаде там старенька мамця якась чи хто, то просто по три по чотири особи задушували на смерть, поки люди уваляться, зайдуть до того двору, до того магазину, де хліб дають. Потім міліція мусила його закрити й перевезти десь в інакше місце, й зразу з вулиці відчиняли, щоб не було тієї давки, щоб люди себе не давили. Отже, люди були наскільки голодні, що знаєте, посадили на вулицях мертві, їхали *truck*-и мілі, підбирали, що людина жива, а її кидали разом з тими трупами, з тими мертвими людьми й відвозили десь за місто і там в спільних ямах закопували.

Пит.: Чи було розпорядження від міліції, як кияни мають ставитися до голодних?

Від.: То я не пригадую, я не пригадую, не можу Вам сказати, чи були розпорядження. Я думаю, що вголос розпоряджень ніяких не могло бути, бо вони в пресі казали, що немає голоду, вони про той голод не писали, що є голод. Вони промовчували то, ховали. Міліція тільки стояла по всіх залізницях чи станціях залізнодорожних, по всіх дорогах голівних і людей не пускали до міста, але люди знаходили всякі дороги – полем та лісом та й то й пробіралися до міста.

Пит.: Чи Ви бачили випадки, коли міліція знущалася з голодних, чи в який-небудь спосіб перешкоджала їм чим?

Від.: А, одинокий випадок я запам'ятав, це коли до Києва був приїхав той прем'єр-міністр Франції Ерію. І йому казали, що немає голоду на Україні, його переконали, його возили так. Отже, як зранку там же, на тій вулиці Леніна, Фундуклеєвська ¹ колись вона називалася до революції, до війни, як стояла велика черга до хлібного магазину, то міліція розгонила її. То було страшне, люди не знали, в чім справа, знаєте, а вони прибігли, міліціонери, на конях, і то всі люди попадали на землю, посідали, а вони їх розгоняти. Люди не знали, в чім справа, а їм треба було розігнати ту чергу, як буде той міністр їхати автом, і їм тут, щоб не було видно, треба було сховати. Отже, людей хватали за коси, на коні сидів, хватав за коси, і як потім коня так поведе і людину кидали, люди падали, як то на дорогу, на камінь, хватали за руки, за ноги, тягнули, підвезли *truck*-и, в ті *truck*-и людей кидали так, як худобину, як колоди. Вони, люди, розуміли, що вони не хочуть їм хліба дати, не хочуть, щоб вони купили собі хліба, вони б мусили людям сказати, вони б самі розбіглися, що, люди добрі, на пару годин розбігтися, а потім знову станете. Отже, я то запам'ятав дуже добре, як багато людей

¹ Сучасна назва – вулиця Богдана Хмельницького. В 1869–1919 рр. – вулиця Фундуклеєвська, в 1919–1992 рр. – вулиця Леніна.

тоді до смерті позабивали, бо черга була дуже велика, може на 1 тисячу людей, по 10 людей записувалося, десяток, 10, 10. О, бо дуже часто хліба не хватало, пройде якихось 200 людей, чи 150, а решта залишається, немає хліба, не хватало хліба. То вони записували, щоб порядок був, щоб попало, кожний хотів дістати хліба.

Пит.: Це самі люди записувалися?

Від.: Самі записувалися, так.

Пит.: А в цей час кримінальний елемент в Києві був?

Від.: Прошу?

Пит.: Кримінальний елемент в Києві – урки всякі?

Від.: О, та певно, мусило бути, так мусило, дуже обкрадали людей через вікна, через двері, обкрадали, виносили на базар продавали все те крадене. Злодійства, вбивства. Ну то, що я міг би Вам ще сказати?

Пит.: Чи Ви бачили, щоб селяни старалися міняти свої речі за хліб? Чи привозили речі зі села на базар?

Від.: Бачите, селяни не мали таких речей гарних, напевно, що привозили, але вже в 32-й, 33-й роки, вже люди не мали речей таких, щоб вони могли щось дістати. Міські люди мали речі такі, що за них можна було продати й гроші взяти добрі, а потім хліба купити. О, за речі хліба не можна було, хліб в магазинах продався за гроші, а на базарі хліба було дуже тяжко, і жінкам переважно приносити хліб на базар небезпечно було, голодні діти, голодна молодь кидалися, відбирали. На базарі переважно продавалися речі – штани, сорочка, чоботи там, взуття, якісь килими, а багатші чиновники такі міські купували, ну й тоді люди за гроші йшли купувати той хліб.

Пит.: Що Вам відомо про так звані торгсини?

Від.: Торгсин? Так, я знаю, то було виманювання в людей золота, яке уряд більшовицький потребував, дорогоцінні речі, *antique*, всякі дорогі годинники, дорого старинні речі, спеціальне золото, срібло. Люди останні свої гроші золоті, всякі браслети і перстні, люди туди зносили і там вони їх дурили, за два фунти якоїсь крупи та масла забирали дорогі речі. То є торгсин, так, був такий.

Пит.: Що в Києві говорилося, чи в Росії був голод, чи ні, як в той час говорили?

Від.: Я знаю, дуже добре запам'ятав і дуже був обурений, що в «Правді», чи в «Известиях» було написано, що в капіталістичних країнах в Європі, Америці говорять велику неправду, що на Україні є голод. То є по-російському в газетах «гнусная клевета на украинский народ, на советское правительство», що то велика брехня і образа, що є голод, і ми то читали і не могли повірити – люди на вулицях голодні мруть, дітей викидають в поле, щоб гинули, а в «Правді» пише, що то є «гнусная клевета», значить, оббрівування, наклеп на «советскую жизнь в Советском Союзе». Так, я то ніколи не забуду, я читав в газеті.

У Росії голоду не було. Наші люди їхали в Росію, щоб спастися і купувати хліб, продукти, але їх не пускали, їх завертали, людей викидали з потягів, на дорогах завертали, щоб гинули. То була політика для того, щоб Україну цілком зморити голодом і зробити її слабою, нездібною до боротьби. Бо наш народ робив клопоти так, як і сьогодні, бачите, він робить клопоти, бо наш нарід є великий, здібний, але через те, що має багато землі й вона є якраз на межі з Росією, і їм треба, вони бояться, щоб Україна не відділилася від Росії, тому вони нищать то. В 37-му й 38-му році я був в Києві, пережив страхіття, коли нашу інтелігенцію, наших професорів, науковців тисячі-тисячі поарештовували і розстрі-

лювали в підвалах НКВД. У Київському університеті українознавчі відділи, українознавчі – мова, література, історія на два роки були зачинені, бо не було викладачів, поарештували і вистріляли. Я мав знайомого, він був приятель з татом, він походив з нашого села, професор математики Володимир Можар¹. А він разом з дуже знагим ще другим професором-фізиком – Кравчук² називався – вони були професори в університеті, вони були дуже здібні й дуже люблені студентами, але тому, що вони по-українському викладали свої предмети і розмовляли вперто українською мовою, їх постріляли в НКВД, коли арештували. Я знав його дружину Марію, вони жили на Гоголівській вулиці, номер 5, і синочка мали, такого гарного сина, здібного. І ось вони таку професуру нашу понищили, просто люди плакали, як студенти, молодь. В 37-му, 38-му роках, на превеликий жаль, мушу ствердити, хоч я і не я антисеміт, я є проти того, що дехто жидів не любить і є проти жидів – я мав гарних приятелів жидів у Києві – але, на превеликий жаль, у 37-му, 38-му роках переважно в НКВД слідчими були жиди-комуністи, й як їм попадався українець, який заговорив українською мовою, то він уже петлюрівець. Він нічого спільного не мав з Петлюрою і то, але як говорив українською мовою, то він уже петлюрівець і страшно мучили й розстрілювали наших людей тих, що українською мовою говорили. Пізніше вже в 39-му році, пізніше, як знищили українську інтелігенцію жидівськими руками, тоді жидів почали нищити. Всіх тих слідчих постріляли, понищили.

Пит.: А як взагалі національності між собою жили в Києві?

Від.: Погано, погано. Отже, я докінчу. В Академії наук був відділ етнографії і при тому в етнографії був жидівський відділ, там працювало восьмеро науковців-жидів, дуже здібних і дуже великих науковців. Там був відділ жидівської народної творчості, й раптом я, як Вам сказати, той відділ ліквідуєть, весь той матеріял, всі ті багатства запису фолкльорної культури жидівської, народної творчості жидівської, все понищили й тих науковців арештували, вивезли. І був такий випадок. Як тільки Червона армія звільнила Західню Україну, визволили з-під Польщі капіталістичної, то в Київ приїхав, чи привезли, дуже гарного музиканта-піяніста Мюнцера³, професор Мюнцер, він спеціаліст по виконанню творів Шопена. І ось євреї Києва зробили колосальний концерт того Мюнцера. Він грав у новій великій консерваторській залі. Концерт був такий успішний і так багато людей, що вони зробили другий концерт, на другий день. А піяніст був старенький, горбатенький і дуже гарно грав і тільки Шопена, це польського композитора. І євреї зробили ще третій концерт у тій самій залі, і така маса людей була, що на сцені кругом піяно, кругом нього ще стільці поставили і там люди

¹ Можар Володимир Іванович (1901–1937). Народився в селі Березівка. Професор математики в Інституті харчової промисловості, м. Київ. Був звинувачений в участі в антирадянській організації, розстріляний.

² Кравчук Михайло Пилипович (1892–1942) – видатний математик, дійсний член ВУАН з 1929 р. Наукові роботи М. Кравчука прислужилися і до винаходу першого в світі електронного комп'ютера. Брав найактивнішу участь у творенні української наукової термінології та запровадженні наукової мови в математичну галузь. У 1937 р. Михайла Кравчука звинуватили у націоналізмі, шпигунстві, антирадянщині. Репресований, загинув на засланні.

³ Мюнцер Леопольд Давидович (1901–1943) – піаніст і педагог. Навчався в консерваторії Галицького музичного товариства. З 1928 р. викладав у цьому закладі; з 1939 р. – професор Львівської консерваторії.

сиділи. І як той піяніст поїхав додому, в Києві почалися масові арешти євреїв. Що виявилось? Як він був у готелі, цей там був готель називався, як він, дай, Боже, пам'ять, я знав, я пригадаю... Як він був тут, то вони ходили, відвідували його там, в кімнаті, де він жив, а там було підстроено підслухувачі, то й люди видно йому там жалілися про тяжке життя, що робиться тут. І маса тих людей потім було арештовано, самих євреїв і вивезено. Ну, що Ви думаєте, через кілька тижнів у тій самій залі роблять суд, судять 12 євреїв – директорів магазинів продуктових і спекулянтів. Я особисто знав на Ленінській вулиці, в 16-му номері такий єврей був, жид старенький, 72 чи 73 років йому було, і він шив убрання мужеське. І він мені пошив за тисячу рублів дуже гарне убрання, з гарного матеріалу, польського такого, то я дуже добре пам'ятаю. І його судили за те, що він підпільно, приватно мав майстерню кравецьку. Отже, спеціально в тій самій залі, на тій сцені відбувся суд жидів, які займалися спекуляцією і всякими такими речами. Після тих концертів успішних масу арештів зробили, дуже багато було арештованих – професури, багато науковців жидів, і було ліквідовано при Академії наук той жидівський відділ фолкльору. А в 36-му, здається, році, я не є певний, я дуже перепрошую, але я дуже добре пам'ятаю – зробили вечір в пошану жидівського письменника Шолома-Алейхема¹. Це в клубі Спілки українських письменників. На тому вечорі проголошено, що уряд Української Респубіки ухвалив на відзначення Шолома-Алейхема назвати вулицю на Подолі іменем його, іменем Шолома-Алейхема, видати його книжки українською мовою. Але в цей самий час по всіх бібліотеках не тільки Києва, а цілої України, в інститутах, школах, педагогічних інститутах, по всіх всі відділи жидівської літератури був, кожна бібліотека мала відділ: українська література, російська, жидівська, польська. О, всю літературу жидівську, все понищили, попалили. Отже, бачите, вони хитро прикривали свої такі пляни, щоб знищити культуру інших народностей. Коли професор Магазинер², професор консерваторії по класу скрипки, Магазинер добився до побачення до Хрущова, я не можу пригадати, в якому то, але я точно знаю, мені порозповідали про ці речі, до побачення до Хрущова Микити, бо професор з Хрущовим мав якесь знайомство. Ну, десь на якімсь концерті, на якійсь-то. Отже, вони, значить, по-приятельському так. І Хрущов його прийняв. Той сказав йому, що, Микита Сергійович! Палять книжки жидівські по всіх інститутах, школах, відділи літератур жидівські, каже, понищили, в Академії наук наш відділ жидівського фолкльору, каже, понищили, знищили, науковців поарештовували, це ж є культура наша, що ви то-то-то?

¹ Шолом-Алейхем (Рабинович Шолом Нохумович; 1859–1916) – всесвітньо відомий єврейський письменник. Народився в Переяславі (там нині є його будинок-музей). До 1905 р. проживав на території наддніпрянської України, зокрема у 1897–1904 рр. – у Києві. Творчість письменника забарвлена українським колоритом, у творах подано описи української природи, використано українську лексику, фольклор; простежується також київська тематика. Вийхав за кордон під впливом програмів 1905 р. Шолом-Алейхем написав десять романів, двадцять п'єс, сотні повістей та оповідань, багато статей. Твори письменника перекладені на десятки мов світу.

² Магазинер Яків Самойлович (1889–1941) – музичний педагог, професор Київської державної консерваторії. Один із засновників музичної школи-десятирчки для обдарованих дітей. Викладав скрипку в музичних училищах Києва, Київській консерваторії (1930-ті роки). Серед його учнів – відомий скрипаль Ян Френкель.

Він каже: я вже чув про це, до мене зверталися і в Москву, каже, питав, а мені сказали, що то все сміття, воно для нашої культури пролетарської не потрібне, я нічого не можу зробити.

Такий був поет жидівський в Києві Іцик Фефер¹. Я в руках держав його книжечку поезії, які були обліті керосіном, видно було, смерділи керосіном, пахло, книжечка. В тій книжці тільки прославлялося Сталіна, пролетарську культуру, Советський Союз і братерство народів, просто в радянському стилі написана вся поезія його, там нічого не було шкідливого чи протирадянського, але їм не заходило то, їм треба було знищити то. І коли йому дали, тому поету ту книжечку, він побіг десь там, знаєте, до НКВД, на то, йому сказали: «Нікому про це не кажи, нікуди більше не звертайся, бо ти нічого не виграєш, тільки програєш».

І то самі жиди йому сказали, і він тоді заспокоївся. Я сам тримав книгу ту в керосіні.

Те саме робили з українською літературою, в Академії наук, в університеті, палили, наприклад, твори Грушевського, Винниченка, Куліша. Мій родич, брат моєї мами, він був головою, як Вам сказати, головою сільради в селі. І коли він приїхав до Києва своїм *truck*-ом, то його донька, яка працювала й вчилася в університеті Київському, через інших жінок три мішки літератури, яка була призначена для спалення, то вони спасли, набрали три мішки великих. О, і він *truck*-ом привіз на село, і не знав, що з ними робити, з тими книжками. Грушевський, Винниченко, цей, відомий той професор, як він, що в СВУ...

Голос іншої особи: Єфремов.

Від.: Єфремова, «Кобзар» Шевченка також і багато книжок були вже в керосіні. Отже, їх енкаведисти обливали керосіном, а потім жінки брали й везли в таких коробках, каже, до печі й там уже біля печі вони на сторону, на бік у мішки.

Національності. Я Вам скажу про національності. В нас, на Волині, на Київщині дуже багато меншин було, спеціально велика меншина була поляків, потім жидів, потім болгарів і багато інших, але найбільше було ціх. Наприклад, такі міста, як Бердичів, Коростень, Козятин, Житомир, то там було при владі Скрипника, Петровського, Затонського, Любченка, це 26-й, 27-й, 28-й роки, тоді був розцвіт культури й науки цих меншин на Україні. Вони мали свої школи, не тільки початкові, але й десятилітки, мали навіть середні, технікуми, наприклад, Житомир – був жидівський педагогічний інститут. У Києві був польський педагогічний. Крім шкіл, вони мали ще високі свої школи вчительські, вони мали свої бібліотеки, мали свої журнали, газети. В таких, як Коростень, Козятин, Шепетівка, містах обласних, районних, то там більше видавалося газет, часом жидівських, польських, ніж українських, або й російських. Отже, я хочу вам сказати, що в 17-му році ці люди зробили велику помилку, що вони дуже були захопилися комунізмом, російською культурою, російським мистецтвом і вони всі, більшість – 99 %, молодь їхня й всі вони пішли за більшовиками. Вони були проти України самостійної, вони не пішли за Грушевським, за Петлюрою, а вся молодь жидівська, польська вони всі пішли за більшовиками. І то

¹ Фефер Іцик (Ісаак Соломонович) (1900–1952) – єврейський радянський поет і громадський діяч. Писав на їдиш. Був одним з найбільш політизованих серед єврейських поетів, його творчість передусім була присвячена будівництву соціалізму. Проживав у Києві. Частина його творів перекладена українською мовою. Член Єврейського антифашистського комітету. Репресований.

вони зробили нам велику, велику шкоду, бо вони повірили в ті інтер-національні гасла: «Всім народам воля», «Геть царську в'язницю наро-дів і буде свобода всім народам» – вони повірили в цей обман. І вони дуже були проти української держави, вони зробили велику шкоду. Якби всі поляки, які на Україні були, жида, болгари пішли були разом з нашою армією УНР, ми б сьогодні в Америці не були б, ми були б вдо-ма, а вони пішли за більшовиками проти нашої армії Української Народної Республіки, проти Грушевського, Петлюри, і ми тому мусили програти, бо вони в містах були. Українська маса була в селах, а всі міс-та України були опановані цими меншинами: поляками, жидами, гре-ками, болгарами, румунами. То є наша історія. Пізніше, пізніше вже, як вони, більшовики російські, разом з Сталіном почали морити україн-ський народ голодом, нищити й почали разом нищити й культуру цих народів, цих меншин. Наприклад, на Вінничині, або на Житомирщині були цілі села польські, й не тільки села, цілі райони, де по вісім сіл, чи й по 12 сіл були польські. І ось в 37-му, 38-му роках ті цілі села, цілі райони почали вивозити. О, в тих польських селах, наприклад, бюро, канцелярія, колгосп польською мовою і українською мовою, школа була польська, але вони вчили й українською мовою, але вони мали свої польські школи. А вже, починаючи з 37-го, 38-го року почали ни-щити то, почали людей тих вивозити, приїжджали енкаведівські авта вночі й сказали: за дві години всім зібратися, брати теплу одяжку, лож-ку, миску й то..., худоба, хата все залишалося, і потім їх всіх понищили, всіх вивезли на Сибір, на то поляків з Волині, цілі села, цілі райони. З Вінничини, то я точно бачив, знаю, я в Вінницю якраз уночі приїхав у першій годині до Вінниці. Це перед війною в 39-му році, і повна залі-зниця – сотні людей, тисячі і всі, зимно, мороз, а вони всі, бідні, на підлозі сидять, а енкаведисти в таких кожухах білих з автоматами. Жінки, діти, старенькі люди, розумієте, просто аж страшно було дивитися і потім, як приїхали вагони й вони всіх їх у вагони, вагони, розу-мієте, і повезли. Я то ніколи не забуду.

Пит.: А який був національний склад компартії в Вашому краю, скажім, Житомирська область і по містечках, по селах? Хто були членами партії?

Від.: Були членами партії представники тих людей, які там жили. Отже, в нас біля Житомира мішані села: поляки були і українці, наприклад, у нашому селі головою колгоспу був комуніст Сингаєвський, поляк. Але він тим не пописувався, що він поляк, він по-українському гово-рив перфектно. Одні люди знали, що він поляк, другі не знали, що він поляк. О, наприклад, моя сестра Віра заміж вийшла за поляка з сусід-ського села. Тато його, того поляка, був концертмайстром оркестри дутої, дуже гарна оркестра, він був диригентом тієї оркестри, поляк, гарна оркестра була, і дуже гарний поляк той був. Отже, моя сестра, рідна моя сестра Віра була вчителькою, вийшла заміж, то він також був вчитель в українській школі. Отже, там поляки вже пізніше вони ціл-ком перейшли на – як після того страшного знищення в 37-му, 38-му, 39-му роках почалися нищити меншини, культуру цих меншин: всі їхні газети, школи, жидівські школи, жидівські журнали, газети, театри жидівські, оркестри, все було понищено, позачиняно, поарештовано інтелігенцію, диригентів, режисерів. Отже, на Волині в нас, на Жито-мирщині страшенна трагедія була, страшне нищення було культури цих меншин. Вони нам задіяли в 17-х і 19-х роках великої шкоди, вони надіялися на той розцвіт, як була більш-менш у нас Українська

Радянська Соціалістична Республіка, більш-менш мала свій уряд український: Любченко, Скрипник, Затонський, як був Петровський, то меншинам була дуже велика воля і вони дуже розвивали свою культуру, й Москві того не сподобалося, москалям, російським шовіністам на чолі з Сталіним і Молотовим, то всі вони почали то нищити. Вони сперше з жидами й поляками в Києві, поляки й жиди за радянської влади, після того, як самогубством скінчили себе Скрипник, Хвильовий; Любченко був розстріляний¹, і приїхав Постишев, Хрущов, то поляки й жиди в НКВД дуже нищили українську інтелігенцію, а потім всіх понищили, й їхні школи, й бібліотеки й так далі. І зараз те саме робиться. Зараз люди бояться говорити українською мовою на вулиці, в магазин зайти бояться і сказати по-українському, запитати щось. Зараз люди викидають з хати портрети Шевченка, «Кобзар» Шевченка, вчитель не може до школи сьогодні ввійти, щоб мати в портфелі в себе «Кобзар» Шевченка, бо якийсь вчитель побачить, а він в НКВД контакт має, є донощиком, зараз донесе, люди бояться української, всього українського. Люди українську сорочку сьогодні бояться одягнути – бо ви тільки побачите на сцені в виставі, чи в опері, як ставлять «Запорожця за Дунаєм».

Пит.: Якого Ви були погляду про українських комуністів, як все це згадували про Скрипника, Шумського, тих?

Від.: Вони були патріоти українські, вони були гарні українські патріоти, але вони хотіли, щоб був соціалістичний лад на Україні, щоб робітничка влада була, селянська влада. І за це їх понищили. З Галичини приїхало було дуже багато комуністів, чудові люди, талановиті люди: Крушельницький² з двома синами, а цей ось Рудницький³, композитор-диригент, що помер тут, у Львові – в тому, в Нью-Йорку. Він також був в Харкові диригентом, в Дніпропетровському. Я знав особисто старенького Верховинця Василя⁴, надзвичайно мила людина, він був диригент, композитор, знав народні танки, ставив в театрі Франка. Старенький, чудова, така мила людина, знаєте, плакати хочеться, як пригадаю, яка то була невинна, і його знищили, його розстріляли, арештували. Через що? Бо він українську культуру творив, він в театрі ставив танки, я в хорі співав в театрі імени Івана Франка, там я з ним познайомився; я маю його збірку, його пісень. І таких маса з Європи, з світу, з Америки, з Канади приїжджали українці-комуністи. Чого вони приїжджали? Вони до рідного краю приїжджали, але вони вірили, що то буде соціалістично-робітничка влада українська, то вони хотіли. А москалі-шовіністи також, прикриваючися комуністами так, як сьогодні, і в свою імперію, вони все хочуть, щоб по-російському було,

¹ Панас Любченко покінчив життя самогубством 29 серпня 1937 р., вже після від'їзду Постишева з України і перед приїздом Хрущова. У 1933–1934 рр. він відіграв значну роль у боротьбі з «буржуазним націоналізмом», «обґрунтовуючи» її необхідність «теоретично».

² Крушельницький Антін (1878–1937) – педагог, літературний критик, письменник, перекладач, видавець, був міністром освіти в уряді УНР. У 1934 р. разом з дружиною переїхав до УСРР. Того ж року репресований.

³ Рудницький Антін (1902–1975) – український композитор, диригент, піаніст, педагог, музикознавець. Був диригентом оперних театрів у Харкові (1927–1930) і Києві (1930–1932). З 1932 р. – у Львові, з 1939 р. – у США.

⁴ Верховинець (Костів) Василь Миколайович (1880–1938) – український композитор, диригент і хореограф, перший теоретик українського народного танцю. Репресований.

все було російське, і тому вони їх, тих комуністів понищили. Або Затонський Володимир, Любченко, я їх чув промови, спеціально Затонського, чудовий промовець, а мова українська яка. Їх понищили за те, що вони українці. Позалишали українців-комуністів тих, які в хаті з жінкою й з дітьми розмовляють російською мовою. Тих українців-комуністів позалишали – таких Москві комуністів потрібно – і поляки, і болгари й жида, а якщо в хаті він має Шевченка портрет, Івана Франка, Лесі Українки, а не має Горького, чи Толстого, чи там то-то, вже він буде знищений, таких комуністів їм непотрібно, їм треба комуністів, які тільки по-російському говорять, по-російському думають і то, а якщо він боліє, переживає за українським, вони таких комуністів нищать і понищили.

Пит.: Яка була Ваша реакція на самогубство цих людей: Скрипника, Хвильового, Любченка, що Ви думали самі?

Від.: Я тоді був дуже молодий, я був дуже молодий, і ми були всі дуже розгублені. Бо так, святкують і вшановують якогось діяча, наприклад, Тобілевича, видають твори, драматичні твори, або видають книжку, проголошують в пресі, що незабаром вийде книжка на пошану братів Тобілевичів, Саксаганського, Миколи Садовського й Івана, Тобілевич, це три брати, театральні діячі, режисери, артисти великі наші, о. Видають нову книжку, яку написав там то, а разом з тим по всіх бібліотеках все, що було написано про них і ті твори нищаться. Так, як з жидами було. Вшановують Шолом-Алейхема, називають вулицю в Києві на Подолі іменем Шолом-Алейхема, проголошують, що будуть видані книжки українською мовою Шолом-Алейхема, а по всіх бібліотеках, інститутах, школах всю літературу жидівську палять. Привозять артиста-піяніста з Львова з концертом і всі газети, «він геніальний піяніст, виконує твори Шопена», а єврей, такий-то професор Мюнцер, прошу вас, через два дні чи три дні величезні арешти по всій республіці жидівських діячів: професорів, письменників, артистів, тощо. І ще мені пригадався випадок. В 39-му році, як звільнили Галичину від капіталістичної Польщі, у Львові арештовують полковника армії УНР Волинця¹, але вони не називають армію УНР, вони називають петлюрівський полковник Волинець, який ніби погроми робив. Його в Львові арештували, а в Вінницю привезли судити. Його судили в жидівському клубі, недалеко оперного театру в Вінниці, на вулиці Леніна, здається, жидівський той клуб. Волинця засудили, він не був прихильний до погромів, то брехня, але їм треба було так. І як його привезли на суд «чорним вороном», так авта ті енкаведівські називалися, бо вони чорного кольору, як привезли на суд, то в Вінницю з'їхалося тисячі євреїв з всієї області Вінницької, зі всіх містечок і сіл, тисячі, повне місто було. Як його випустили, ввезли з того авта «чорного ворона», до клубу на суд, то всі кричали несамовито: «Убийца, убийца, повесить убийцу!» Страшно, аж земля гойдалася.

І його засудили, його розстріляли, але через кілька тижнів страшні арешти жидів по всій області вчителів, інтелігенцію, той клуб зачинено,

¹ Волинець Ананій Гаврилович (1894–1941) – один з керівників українського повстанського руху в Україні 1918–1922 рр. Був організатором Вільного козацтва, учасником антигетьманського повстання, наприкінці літа–восени 1919 р. – командир Гайворонського полку, підполковник Армії УНР. В 1920 р. очолював партизанську боротьбу проти більшовиків у Гайсинському повіті. З 1920 р. – у Польщі. Репресований більшовицькою владою після приєднання Західної України.

бібліотеку клубу всю спалено. Бачите, як то? Всі газети: петлюрівського атамана Волинця в Львові зловено, в Вінниці суд, бо він робив погроми єврейські – скільки-то євреїв – то-то, то-то, а після того, розумієте, страшне знищення єврейської культури й єврейської інтелігенції. Отака дволична політика й то 60 років, аж до сьогодні така дволичність.

Пит.: Так хотіли, щоб євреї себе якось виявили?

Від.: Вони хотіли, щоб євреї себе, скільки їх є, яка сила. Так, як у Києві. У Києві в 34-му році, здається, в оперному театрі ще старенького Саксаганського вшановують його, ювілей йому роблять, він був спаралізований на половину тіла, ліва сторона, одягнули його, і він отак на сцені виходив, бо ця сторона в нього не працювала. Маса людей була, таке піднесення було, 50 карбованців коштував квиток, щоб потрапити на той ювілейний вечір Саксаганського, а на другий день тисячі народу, тисячі інтелігенції української було вийшло, показали свій дух національний люди. І вони так часом роблять експерименти, вони то ревіли – народ, значить націоналістів ще багато. І зразу, і то-то. І то кожний раз. Можна було б багато пригадати таких випадків.

Пит.: Дуже цікаво. Надзвичайно цікаво то.

Від.: Якщо хочете, трошки довша історія, але я мушу розказати Вам.

Пит.: Розкажіть.

Від.: Я в консерваторії в Києві вчився в 38-му році, директор, завідувач учбової частини консерваторії Глезер, єврей, він не любив українців, був директором Луфе, також єврей, п'яніст, але дуже мила людина була, чудово по-українському говорив і дуже помагав українцям студентам особливо. Він вперше виконав Ревуцького другий концерт фортепіяновий; Луфе, директор консерваторії, дуже гарний був чоловік. І ось мене Глезер кличе. Я приходжу до його бюро, канцелярії, а там сидить професор Вєрьовка Григорій¹, мій професор. І от, товариш Потапенко, зараз знайде полковник начальник Вінницького будинку армії, Червоної армії. Їм потрібний диригент до капелі бандуристок, і ми хочемо вас рекомендувати.

Я ще молодий був до того, але по аранжеровці в клясі Вєрьовки, по аранжеровці пісень був найкращий, нас було вісім студентів, але мої аранжеровки, значить, професорові Вєрьовці найбільш відповідали й були добре й успішно. І він порекомендував мене. І зайшов той полковник Безпрозваний, єврей. Дуже гарний, високий, інтелігентний чоловік. Мені платили тисячу карбованців на місяць і оплачували дорогу до Вінниці й назад, готелі, де я ночував, я приїжджав кожну п'ятницю ввечорі, я сідав на потяг, їхав до Вінниці, в суботу й неділю там, а неділю вже назад до Києва їхав. Там був дівочий-жіночий ансамбль бандуристок, вже пару років створений таким диригентом Піка, а після нього був Палатай, бандурист, мав вуса такі, й його через ті вуса директор Безпрозваний не любив. Ось він мене кличе, як я приїхав, він мене кличе до свого бюро і каже: «Товариш Х-енко, ви комсомолец, вы молодой человек», молода людина, чому ви на бандурі в консерваторії вчитеся?

Кажу: «Я почав з скрипки, але мушу залишити, бо мені ліву руку пошкодило».

Я не міг йому сказати, що я руку пошкодив, як приїхав у 33-му році до села і тяжко працював, у мене тут розтяження створилося жил і отака

¹ Вєрьовка Григорій Гурійович (1895–1964) – український композитор, хоровий диригент, педагог, фольклорист.

гуля була, лікар сказав: «Не грати й нічого важкого не піднімати лівою рукою».

«Чому ви на бандурі граєте, чому ви вчитеся на тому?»

Кажу: «Вам же потрібно диригента, кляса бандури при консерваторії є, отже хтось мусить в ньому, на ній йти й вчитися». Викручувався так. Потім він задає: «О, знаєте, як дівчата виконують ті думи, то я завважив...»

Ага, каже, чога, як слухаю концерт фортеп'яно, скрипку, там симфонічну оркестри, хор люди слухають гарно, а ось як бандуристок, каже, слухають, і вони ті думи, як заспівають, то, каже, в червоноармійців починають сльози. Каже, ці бандури мають петлюрівський душок.

Кажу: «Товариш директоре, я не знаю, хто такий Петлюра був, був там отаман, кажу, якийсь у нас в 17-му році, я молодий чоловік».

«Да, да, да, ви не знаєте, конечно». От, каже, петлюрівський душок.

І ось трапляється, така, розумієте, подія. До Вінниці приїжджає з концертом єврейський хор – Київський державний єврейський хор, одинокий хор у СРСР, який не потребував дотації, жиди так валили на його концерти, і так гроші давали, що той хор не потребував. Держава платила їм платню, але вони мали, найкраще фінансово стояли, це цей єврейський мішаний хор, під керівництвом Шеніна, професор Шенін. Між іншим, україножер був, не любив страшенно українські пісні, ігнорував, тільки виконував одну бандитську пісню «Ой, ти, Галю, Галю молода», прив'язали Галю косами до сосни хлопці і то-то. І ось приїжджає той хор у Вінницю, в оперному театрі концерт, директор будинку Червоної армії кличе мене: «Товариш Х-енко, Ви йдете на концерт?»

Аякже, кажу, та то чудовий хор, чудовий диригент, і всім жінкам сказав, щоб ішли.

«От спасибо, от хорошо, хорошо».

Відспівали той концерт, директор будинку Червоної армії замовляє той хор до будинку Червоної армії, там дає концерт, і повна зала офіцерів Червоної армії, і там була частина аерофлоту, і то танкова частина. І робить їм прийняття таке, що тисячі рублів витрачено на ті харчі для того хору. За пару тижнів читаем в газетах: «В зв'язку з тим, що євреський державний хор "Євоканц" під керівництвом Шеніна тримається дуже єврейського націоналістичного репертуару, канторських напівів, уряд ухвалює ліквідувати той хор». І ось я приїжджаю до Вінниці й начальник мене кличе: «Товариш, что это делается, как это так?»

Кажу, я не розумію – таку культуру, такий хор, тільки думати, це ж є скандал, то є сором, кажу, радянського уряду нашого, як так можна?

– Так.

Я бачив, він аж посинів від злості. А я йому тоді кажу: «Видите, товариш начальник» – по-російському, по-російському, звичайно, – пригадуєте, як ви мене питали, чому українська бандура має той тон, що люди плачуть, як її слухають, і ви назвали, що то є дух петлюрівщини? А я вам казав, що то є національний дух, то є душа національна. І воно людей хвилює, а ще як людина скучила за родиною, за татом, за мамою, або людина має тяжке життя, невдоволення, що такий образ кругом і людина в сльозах. Ось ви, кажу, зараз обурені.

А він ні свій, ні... «Прошу пробачення за то».

Кажу: «Пробачив».

Пит.: Це дійсно цікавий епізод. Що можете сказати про політику репертуару, значить, як підбирали пісень, яких пісень забороняли, коли й чому? Таке.

Від.: Так, репертуарний відділ був при міністерстві освіти і там треба було з'являтися й показувати список пісень, які бере хор чи ансамбль до свого виконання. Я, як там працював, то я директорові показав, і я знав, що треба, я впершу чергу брав якусь радянську пісеньку «В путь дорожку дальнюю», там чи «Широка страна моя родная», і то вже було, значить, для нього досить. Мусив то брати, бо ж того професора Палатая з вусами він його вигнав тільки через те, що він в нього відчував петлюрівський дух, і через те він його взяв вигнав. І я йому то також сказав, кажу: «Бачите, хор зліквідовано через те, що він був національно-єврейський, жидівський. Та й інакше бути не може, то ж єврейський хор, він же не буде співати молдавські чи китайські пісні. Єврейські, бо це єврейській хор. Бачите, його ліквідували, що він мав велику силу впливу на людей, було високе мистецтво, гарне виконання і люди гордилися ним».

Так, кажу, й в нас, українців, як щось гарне, українське, зразу петлюрівщиною, кажу, називають. Палатая взяли, кажу, вигнали через те, що він мав вуса і старший чоловік і то.

– Я й звиняюся, то не моя ошибка, не моя помилка тут.

Бачите, коли ми дійшли до того. Тут уже, в Детройті, як я працював, як я працював, «Бекар» така компанія, *supervisor*-ом був поляк, тут роджений американець польського походження, але він був прокомуніст. Він дуже обурився, що я молодий приїхав, чого я додому не їхав, чого маю в Америку?

– Ти був спільник з німецькими фашистами – значить.

Но, кажу, я не був спільник, кажу, я не поїхав тому, що там фашизм російський, комуністичний, більшовицький, російський, там комунізму, кажу, немає, там є звичайний російський більшовизм, фашизм.

– Як так?

Кажу, от так і розказую йому те життя, що мій тато був робітник, механіком при млині і ми в біді весь час жили. Ну й то-то.

Він не вірить. Він раз приносить мені, показує рожевеньку книжечку про голод 33-го року на Україні. Каже: «Х-енко, то ж є брехня, що ви робите, ви себе компромітуєте перед американцями, що уряд зробив голод, щоб спеціально люди вимерли? То є неможлива річ, ніхто не повірить вам».

Я кажу, так, вам тяжко повірити, бо ви вирости в таких умовах, в таких законах людських, з такою конституцією і при таких демократичнім режимі, з церквою, в людських умовах, кажу, ви не можете повірити. Кажу, нам часом то не віриться, як то, чому то й за що?

Він махнув рукою, розумієте, й то. Каже: «Ось на цій сторінці пишеться, що дві жінки весною пішли в поле, позбирали почорнілі колоски після зими, під снігом у воді. Колоски ті пшениці почорніли, вони назбирали тих колосків, а їх по дорозі зупинили й заслали на 10 років в Сибір, що вони колоски збирали. Це може бути?»

Кажу, абсолютно, абсолютно, кажу. Мої родичі то пережили.

«Вони пожаліли їм колосків тих?»

Так, бо, кажу, треба було, щоб ті жінки вмерли з голоду, а вони додумалися піти, назбирати колосків і спастися, а уряд хоче, щоб вони вмерли з голоду.

І він страшно, розумієте, мене образив, то й пішов.

Десь через півроку кличе мені, каже: «Х-енко, *come on*, я хочу перепросити тебе за тих жінок, за той випадок».

Що сталося? Його жінка вчилася в Варшаві й перфектно володіє польською і англійською мовами. Каже, приїхав свояк з Варшави й розкажу про там; він дуже тишився, що в Польщі робітнича влада, комуністична влада й дуже то-то, то. І ось приїхав родич з Варшави на вакації до Детройту, і каже, вже третій день він розкажує про тамтешнє життя і все жартами, анекдотами. І, каже, що просто живіт мені болить від того, від сміху. Я, каже, хочу перепросити тебе за тих жінок.

– Ну, як саме.

– А ось я розкажу, каже, один анекдот, який він розказав, бо то подібне щось, каже, так, вашим жінкам.

Пожалів, колосків стареньких після зими, які почорніли на полі. Каже приїхав польський хлоп до Варшави з жінкою на базар, щоб продати капусту, але *business* не пішов, капусту не продали, а їсти хочуть, грошей нема, хліба нема. Що його робити? Капусту ж не можемо їсти. Жінка каже: «Знаєш що, чоловіче, бери сіно в жменю, – знаєш, що таке сіно? – Сіно в жменю і йди до Берута, – тоді був Берут секретар, комуністичним президентом Польщі. – Зайди до нього в канцелярію, бюра, офісу, зайди й їж сіно, він побачить, що ти голодний, їси сіно, дасть тобі або хліба, або грошей».

Взяв поляк сіно, побіг скоренько до Берута в офіс, став і їсть сіно. Той каже: «*Co pan zwarlowal*, такий сором нам робиш, тут американів багато кругом, забачать, то, на грошей іди хліба купити, вар'яту ти».

Дав йому пачку грошей одну, другу, третю. Ну, він гроші приносить на віз, жінка: «О, чоловіче, які ми щасливі. Знаєш що, як тобі цей наш голодранець польський дав стільки грошей, то ти бери сіно в дві жмені та йди до Сталіна в Москву, той дасть тобі гроші, бо той *boss* найбільший в світі».

Набрав поляк сіно в дві жмені, заходить до Сталіна, їсть, аж очі йому на чоло вилазять. Сталін до шуфляди, відчинив, взяв люльку, напхав тютюном, закурив, приходять до поляка й каже: «Товаришу польський, – похлопав його по плечі, – ми вас уже 10 років учимо, як господарити по-соціалістичному. Та ж літом треба йти пастися, а сіно на зиму берегти».

О, бачте. Ото, каже, як він, той, каже, Сталін пожалів для нашого поляка сіно їсти, то я тепер вірю, що він жінкам вашим пожалів колосків і їх засудили. Бачите.

Пит.: Переходячи до іншої теми, що Вам відомо про переслідування церкви, скажім, або в Вашому рідному селі, або в Києві? Що було видно, або чути? Про хори, скажім, церковні?

Від.: А, бачите, загальний терор був такий сильний, терор і переслідування людей віруючих, що тільки дуже відважні, дуже побожні люди секретно збиралися, молилися й співали релігійні пісні в дуже довірені такі між собою. І то, як сусіди почу (?) можна було тримати літератури релігійної Свангелії і то, знаєте. Були ризиковані люди і, значить, ризикували й тяжко за те їх. У нашому селі, то дуже було евангеліків багато, баптисти їх називали. О, і вони по хатах збиралися, і вони і в колгосп вступили потім, але все рівно збиралися, і більшість їх виарештувано і вислано, то значить, переслідувалося. Релігію дуже переслідувалося, священників, то неможливо було йому ходити з хрестом

чи що, то була виключена річ. Навіть, як він ходив, як кожна людина, по-цивільному вдягнутий, але як він десь щось робив, розумієте, підпільно, рано чи пізно викривали й арештували й висилали на Сибір до праці каторжної. Бачите, він в Сибірі там, кажуть одні, що там 15 мільйонів, по 10 мільйонів, там величезні фабрики, копальні, заводи й їм вигідно ці, значить, арештованих людей, бо вони задармо там роблять. Харчування дуже дешево, слабе, потім мешкання дуже дешево, платні майже ніякої. Отже, вони цих людей тільки підозрих, за підозрою, що він є невдоволений режимом радянської влади, їх арештовували й туди завозили і вони так даремно працювали, а вони мали колосальні доходи, держава від тієї рабської праці в тих концтаборах, і тому вони з двох причин: щоб між народами не було ворога, який б боровся проти режиму, щоб вони впливали на молодь, на дітей. І їх арештовували, і потім там їм треба було розбудовувати Сибір, копальні великі, заводи й дармо виробляти продукцію, якою потім, розумієте, то... То є система така, така держава, там половину людей працює задармо. Так само є в колгоспах. В колгоспах, то також є, то є рабська праця, то є визискування людей. Людина з ранку до вечора працює, і що ж вона має? Вона нічого не має, приходить зима, вона трусить в холодній хаті, не має що їсти, життя рабське.

В Києві. Наприклад, ось пару років тому в Нью-Йорку помер професор Василь Завітневич¹. Він у Києві, в консерваторії викладав українську мову, вчив українську мову студентів, граматику. І другий професор був, Журавель називався, старенький професор. Дуже любив похвалитися, що як він був маленький, то він сидів у Нечуя-Левицького на колінах і тишився. Отже, в класі було якихось 30 студентів. Як я Вам раніше казав, що студентство й мешканці Києва – дуже мішанина велика, багато було меншинств: польські, російські, єврейські, болгарські. І, отже, кожний інститут у Києві, на Україні мав представників цих народностей, які населювали Україну. Так само в консерваторії найбільше було студентів євреїв, росіян, а потім вже українці. У нашій класі було може шість, сім тільки українців, а то решта були євреї, росіяни, поляки. І всі переважно говорили по-російському, російською мовою. Українці завжди сиділи разом, купочкою. І ось один раз, після перерви, і на перерві одна студентка витягає з течки, показує фотографію погрому, я не пригадую, в якому місці той погром, як петлюрівці, петлюрівська армія зробила погром жінок, дітей жидівських. І то в якомусь містечку то. Один студент, українець каже: я перепрошую, я з того міста, то не петлюрівці там погром зробили, то зробив отаман такий-то, назву я не пригадую, і разом, каже, з чорною сотнею російською.

Що Ви думаєте? На другий день той студент зник і більше не появився. Отже, що треба було? Їм треба було, щоб перед студентством, перед молоддю компромітувати українську армію, український рух в 17-му році, компромітувати Петлюру й визвольну ідею України, української держави Грушевського, що то не було ніяка держава, то була республіка, Національна Рада, то була отамана Петлюри, погромщики то-то.

¹ Завітневич Василь (народився в 1899 р.) – мовознавець і правник, професор Київського педагогічного інституту, співробітник комісії звичаєвого права ВУАН. Видав документи про життя А. Тесленка (1940), автор підручника з української мови для середніх шкіл і низки літературознавчих статей. Після Другої світової війни – в США, православний церковний діяч, директор Науково-богословського інституту Української православної церкви в США. Зі слів оповідача випливає, що Завітневич помер на початку 80-х рр.

От що вони час від часу між студентами то приносили й робили то, а як якийсь оборонець висувався і протестував, зразу його, розумієте, то-то. На превеликий жаль, я не можу пригадати його прізвища, того студента. От він зник. Або ось професор Журавель каже: «Студенти, ви ігноруєте українську мову, ви не вчитеся, ви не вмієте, ви неправильно пишете», – а він каже по-російському: «Мне не нужно украинский язык, русского достаточно».

Професор йому каже: «Але це учбовий заклад український і ви мусите знати, це предмет, я не можу вам поставити оцінку, погану оцінку».

А ви поставте гарну оцінку, каже.

«Але я не маю права, бо ви не знаєте мови».

І починається таке-то. Стають решта, встають в його оборону й натискають на професора, розумієте. Професор просто старенький, розгубився, розумієте, скорше кінчає лекцію і його викликають туди, до учбової частини, розумієте, там йому починають закидати вже націоналізм, буржуазний націоналізм і Петлюру ще до того, він мліє, йому викликають швидку допомогу, відвозять до шпиталю, розумієте. А ось лекція російської мови, я не пригадую її, тієї вчительки, єврейка, і починає лекцію так, каже, товариші, каже, що це зробили з професором Журавльом? Я з ним кінчила університет разом, я з молодих літ, каже, з ним знайома була. Це чудова людина, високої культури людина, інтелігент, каже то-то. Що ви, каже, з ним зробили, «как Вам не стыдно», каже, ви ж молоді, мусите бути моральні, мусите з респектом до професора, до вчителя, за що ви його так тяжко, каже, образили, і то чоловік зараз сьогодні в шпиталі. О, дуже, значить, була така справедлива, гарна людина й вона стояла в обороні української мови, то хоч вчила російської мови, єврейка була, але була то людина, культурна людина.

Пит.: А вона пережила цілі 30-ті роки, чи ні?

Від.: Не можу вам сказати. Абрам Мойсеевич був в консерваторії професором, історик, знавець світової літератури, й він був завідуючим репертуару при російським театрі імені Лесі Українки, російський театр. Він переклав Лесі Українки «Камінний господар» на російську мову, «Каменный властелин», і порадив в театрі поставити ту п'єсу. І ось на прем'єрі, на перший день вистави студенти наші дістали, катрамарки називаються, даровані квитки такі, і нас група щось 12-ро чи 15-ро студентів пішло на відкриття тієї драми Лесі Українки «Камінний господар». І Абрам Мойсеевич переклав на російську мову, а він є завідуючий літературним відділом театру, то він і промову мав перед початком. І ось каже: на цю тему «Дон Жуана» я прочитав понад 100 творів, понад 100 авторів світу – такі як Шекспір, Байрон і французькі, й Пушкін, і, каже, всі на цю тему написали твори, але найліпше написала, вивела й по-мистецькі написала це українська геніяльна поетеса Леся Українка.

Ви знаєте, заля аж загула – гууу. Аж не сподобалося, щоб Леся Українка ліпше Пушкіна написала, Шекспіра? Що це таке? Це якби був сказав якийсь український професор, чи що, то його б зразу, розумієте, то-то. Абрам Моземпудов Мойсеевич так. Ну, ми просто були студенти українські надзвичайні.

Я потім прийшов до консерваторії і там деякі, розумієте, такі зрусифіковані: а чому то так, чому то так Абрам Мойсеевич, Леся Українка – то-то... Його потім уже після війни, здається, до Ленінграду перевели. Він дуже, дуже гарно знав українську мову й з великим респектом ставився до Лесі Українки, бо Леся Українка в деяких своїх творах, там

«Кассандра» й інших творах, дуже тепло і гарно про жидівський народ, що він переніс, як він і йому то, жидам то сподобалося.

Пит.: Що з ним сталося? Не знаєте?

Від.: Здається, він помер у Ленінграді, його після війни перевели в Ленінград.

Пит.: Значить, своєю смертю?

Від.: Я не можу вам сказати, здається, помер природньою смертю, не можу сказати, напевно не знаю.

Пит.: А чи серед студентів консерваторії, чи було дуже поширено донощитство таке, як взагалі; яка була моральна ситуація в вас, чи трималися студенти, чи ні?

Від.: Мусило бути, мусило бути донощитство, і воно було й то без нього не могло бути, бо люди є люди – одна людина витримує і ризикувала й відмовлялася, а друга людина, як ми тут каже, мала трему, мала страх великий і спершу чекає, як його спитають: от ти послухай, що говорить там той, той, той і нам скажи, ми прийдемо через пару тижнів, а ти поводи, піди з тим, тим, тим, або з тими дівчатами, – то тобі нічого не шкодить. А ми будемо мати на увазі тебе і то-то, ти нам скажи то-то.

А людина знає, що втік з села, бо батько розкуркулений, а може вони вже й знають, що я син розкуркуленого, арештовують то-то. Думаю, скажу, і так втягували людей потроху, втягували. Ось я Вам покажу одну книжечку, я не хотів би, щоб це було чути.

Пит.: Чи Ваші родичі брали участь у революції?

Від.: Дуже дякую, гарне питання задали. Мій тато був у армії УНР, дядько Іван був в армії УНР і дядько найстарший з них, це Яків, також був в армії УНР. Всі три були в армії УНР. Дядько Іван був якимсь зв'язковим між січовими стрільцями¹ Коновальця і армією УНР, мав якісь поручення, і весь час контакт мав з армією і штабом УНР. Отже, дядько Яків загинув під Києвом в бою; дядько Іван аж до Другої війни був

¹ Українські січові стрільці – напіввійськові товариства, що існували у Галичині напередодні Першої світової війни. Засновані К. Трильовським у Львові при Українському січовому союзі. Займалися організацією військового вишколу молоді. 1914 р. у Галичині існувало 94 осередки УСС. Саме вихідці з цих товариств увійшли до Легіону Українських січових стрільців – української військової частини у складі австрійської армії, що діяла на російському фронті у 1914–1918 рр. У серпні 1914 р. Головна Українська Рада у Львові створила Бойову Управу УСС, яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати Легіон Українських січових стрільців. Згоду було отримано, але перепони чинилися від перших днів створення частини. Всього до УСС зголосилось 28 тис. галичан, яких вистачило б на формування двох піхотних дивізій, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення українського війська, обмежили чисельність легіону двома тисячами. Основна маса галичан – більше 100 тис. – була мобілізована до частин, які відправлено подали від України, на італійський фронт. У березні–жовтні 1918 р. полк УСС під командуванням отамана О. Микитки, згідно з умовами Берестейського миру 1918 р., у складі австро-німецьких військ здійснив похід у Наддніпрянську Україну (Жмеринка – Бірзула – Херсон – Нікополь – Олександрівськ). У полковому наказі, оголошеному січовикам напередодні походу, зазначалось: «Ніяких насильств і борб не зводити... Кара смерті заборонена... Поведене з людьми має бути чемне, миле, але не фамільярне... Говорити тільки по-українськи до населення». За Збручем полк практично не брав участь у бойових операціях, приділяючи головну увагу культурно-освітнім заходам серед наддніпрянських українців. На початку жовтня 1918 р. УСС було передислоковано з Херсонщини на Буковину, в Чернівці. Після утворення Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. полк передислоковано до Львова, де він став ядром Галицької Армії.

просто, як Вам сказати, в той час від прогри нашої національної до Другої світової війни весь час був під сильним психологічним таким настроєнням і пригнічений був дуже, він був дуже гарний патріот. Він, як випив чарку й приходив до хати, то просив жінку, щоб позачиняла вікна, бо він не міг заснути, поки не заспіває «Ще не вмерла Україна», а як заспіває «Ще не вмерла Україна», а тоді він, розумієте, лягав спати. В час Другої війни, тільки почалася війна, з Житомира йшли наші націоналісти, група націоналістів, похідна група. Пізніше я вже довідався, що то була група під проводом Миколи Климишина¹. Люди щось 8 хлопців чи 10 хлопців по цілій вулиці йшли, заходили до хати, хотіли переночувати й поїсти. Люди боялися їх, люди були зтероризовані, бо німці розстрілювали за допомогу націоналістам, за ховання жидів, а вони були чужі, й люди не приймали, були в вишитих сорочках, молоді, гарні хлопці й люди їх боялися. І врешті-решт в одній хаті сказали: «Ідіть аж у четверту хату до Потапенків, там вас напевно приймуть».

І вони прийшли в нашу хату, я якраз був у хаті, а дядько Іван через дорогу мав хату. І як хлопці прийшли до нашої хати, тато каже: «Прошу дуже, раді Бога, хлопці, роздягайтеся».

Сказав мамі, щоб картоплю наварила. Тато й мама почали готувати вечерю, а мене послали покликати дядька Івана. Дядько Іван, як забіг у хату, як побачив хлопців у вишитих сорочках, зразу розплакався: «Ой, мої дорогенькі січові стрільці, – він дуже, дуже з респектом завжди згадував січових стрільців, і почав кожного цілувати, кожного обнімати, – мої дорогенькі січові стрільці!»

І хлопці сказали, що вони вже пройшли цілий тиждень, але такого прийняття й такої зустрічі не мали. Каже: «Якби по всій Україні так люди нас зустрічали, то ми перемогли і ви б мали».

Я то ніколи не забуду тієї зустрічі з першими нашими оунівцями на Україні.

Пит.: Це надзвичайно цікавий факт, що батько якраз робітник, а...

Від.: Тато робітник був і то і тато бувший уенерівець, ми людей погодували гарно, дали їм на дорогу, хлопцям на дорогу дали їсти, розумієте. То була дуже приємна зустріч. Може, це Ви спитали, як наша родина, чи була патріотична, чи приймала участь у 17-му році? Отже, з нашого села, на превеликий жаль, дуже мало було в армії УНР, дуже мало, може, з якихось три, чотири родини тільки приймали участь. А чому всі три брати були такі патріоти й були в армії УНР і за українську державу? Я Вам скажу причину: тому, що любили рідне мистецтво, пісню, сцену, театр. Тато в виставах завжди грав і Карася, і виборного; дядьки Іван і Яків всі любили український театр, вони в виставах приймали участь, і то через любов тієї вистави, розумієте, через театр, через пісню, їх і мова гарна була й тому вони були такі активні в час революції в українському русі.

Пит.: А комуністам було відомо, що Ваш батько колишній петлюрівець?

Від.: Він, бачте, як Вам сказати, щоб дуже було відомо, то напевно він би, вони петлюрівців нищили, учасників петлюрівської армії. Одиноке те, що в селі, я не думаю, що всі дуже добре знали, знали близькі сусіди, а близькі сусіди наші були дуже гарні люди, вони були побожні, більше

¹ Климишин Микола (1909–2003) – український політичний діяч, член ОУН. У часи радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. брав участь у формуванні Похідних груп ОУН під проводом С. Бандери. В 1941 р. очолив Північну Похідну групу ОУН. З 1949 р. жив у США.

з них були євангелики, релігійні, хоч самі були пасивні в політичній справі національній; вони, ті хлопці, що приймали участь у виставах, ходили в вишитих сорочках, то вони камінням кидали на них. Але суди знали, були гарні, й тому тато аж до війни пережив те все.

Пит.: Чи були такі обставини, щоб Ваш батько міг Вам оповідати про вільну боротьбу, чи ні?

Від.: Дуже обережно, дуже обережно, але ніколи не казав, що він був в уенерівській армії, петлюрівській армії.

Пит.: Ви це довідалися коли?

Від.: Довідався вже в час Другої війни, вже як війна почалася, аж тоді я довідався, я не знав ні про дядьків, ні про тата, що вони були в армії.

Пит.: А як Ви на це реагували, як дізналися?

Від.: Про те, що дядько Іван, як п'яний, співав «Ще не вмерла Україна», ну, я був молодий ще тоді, знаєте, дуже молодий, був учень, студент, і то обережно дуже говорилося, і як дитина почула, що там дорослі між собою щось говорять, сміються, жартують тощо... Іван ще не забув, «Ще не вмерла Україна» співає кожного вечора то-то. То, бачите, все уривками такими, так дуже скупю, дуже обережно й людина не могла опанувати того всього. Аж глибше я вже після війни добрав способу, як то-то, книжки Винниченка, твори Єфремова, наприклад, Куліша тато ховав на горищі. О, як їх читав, тато мені пальцем: «Боже борони, з хати виносити, нікому, щоб того не знав».

О, Винниченка ця «Соняшна машина», «Кирпатий Мефістофель», «Намисто», тоді Винниченко був дуже популярний, дуже улюблений був, його твори були дуже шановані, ховали люди, Єфремова «Історія української літератури», Грушевського не дай Бог то-то ж, все було засекречено дуже так. Тато приятелював з учителями, тато грав на гітарі, на мандоліні й завжди сходилися, грали, і тата дуже вчителі його респектували за це, тато в виставах приймав участь, помагав учителям ставити вистави й тому тато з літературою був знайомий, але був дуже обережний. Багато таких було випадків сильних.

Пит.: Чи Ваш батько коли-небудь мав клопот з ГПУ чи НКВД?

Від.: Ні, не пригадую. Одинокий він мав клопіт, я думаю, що він, що з ним щось сталося. Це вже після війни, як прийшла знову Червона армія й НКВД. Як почалася війна, то був приказ з Москви, знаєте, худобу вигонити, нищити всі машини, мотори всі, щоб в колгоспах, в селах все було знищене, як німці прийдуть, щоб вони не могли господарити, не могла експлуатувати того. Отже, тато, як був механіком при млині, то отримав наказ, щоб в колгоспі всі мотори ті, що молотять збіжжя: жито, пшеницю, всі мотори, все порозбивати. Тато взяв молотка великого й демонстративно так пішов, щоб люди бачили, а потім мотори ті порозбирав, порозкручував, порозбирав і поховав частини, а те все, основа та позалишалася і він понапихав туди сіна та всякого такого шмаття, то-то. Ну той контроль, комуніст, що прийшов, побачив, що мотор неначе в такому, наче то-то й все. Ну, а як німці вже прийшли, то тато мотори ті поскладав, і молотили ж то-то. Ну, а секоти ж були, позалишалися. І як прийшла Червона армія, війна кінчилася, тоді тато був арештований, мені здається, що вони замучили тата, бо я одержав листа від сестри Віри, що вони замучили тата, бо я одержав листа від сестри Віри, що тато помер. О, така штука то. А дядько Іван загинув, бо його забрала Червона армія, як прийшла, його забрали на першу лінію

фронту, й він загинув за Житомиром, десь перед Львовом, там десь, його забрали й просто погнали, і він загинув.

Пит.: Що Вам відомо про ті погроми в ваших сторонах, бо це якраз це відбувалося?

Від.: У нас не було погромів, я не пригадую, в нас не було погромів. У тих місцевостях, де ми жили, там погромів не було. У Житомирі щось, але не дуже так, я не пригадую, я був дуже малий, з 14-го року народження.

Пит.: Чи Ви чули щось про отаманів, що ходили вже після закінчення війни, скажім, в ранніх 20-х роках, чи цього в вас було – повстанці й отамани?

Від.: Так, я чув, але щоб такого дуже конкретного й важливого, то я не можу пригадати, що були отамани й робили клопоти великі, радянським тим урядом місцевим. О, але то були такі отамани, я б сказав би, не з політичного боку, не з політичного боку. З політичного боку я Вам можу розказати таке, такий випадок. Зразу після опанування країною, більшовики прислали всяких комісарів, що на селах робиться, з рефератами, з такими доповідями всякими. І ось з Житомира, як приїжджав такий доповідач комуніст, комісар, і назад мусить підвозити його. І десь з-під лісу вискакував якийсь чоловік і по голові його на возі, як він сидів на возі, і залишав той предмет, яким забивав його, а там була прив'язана записка «Ж. Б. Шворінь». Шворінь – це такий болт великий, який вживався при возі, він з'єднував передню частину воза, передню цю ось, передні колеса з рештою воза. Він, то такий шворінь, то такий болт великий, грубий, і він тим болтом по голові як дав йому, йому вже кінець. І залишалася прив'язана записочка «Ж. Б. Шворінь». І то одного, другого, третього й ніяк його піймати не могли, він так моментально вискакував, розумієте, і забивав, і «Ж. Б. Шворінь» не могли розібрати. І ось у сусідньому селі була троїста музика – скрипка і там якийсь бас і бубоніст, Кіндрат називався. І він так на тому решеті, на бубні так виробляв, що як його немає, то й весілля немає, оркестра нічого не варта, він такий знаменитий був музикант, виробляв на решті. Він хворів на туберкульозу – Кіндрат. І ось раптом знаходять його мертвим в хаті, він помер. І в нього в камізелці, в кишеньці знаходять, хто він є? Офіцер уенерівської армії і жовто-блакитний шворінь. Не могли розгадати, що воно таке, розумієте? А він був офіцером у армії УНР, у петлюрівській армії і жовто-блакитний шворінь і він ім, розумієте...

Пит.: Отаке. Щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Прошу дуже. Я дякую Вам, що Ви цією справою займаєтеся, дай Бог, щоб воно вийшло Вам гарно й була користь з того. Дякую.

Інтерв'ю ЛНЗ7

Семен Клочко, народився 1902 р. у селі Митьки Іркліївського району Полтавської області (тепер село Новоукраїнка Чорнобаївського району Черкаської області, переселене через затоплення Кременчуцьким водосховищем). Батько був розкуркулений і висланий на Урал, оповідача дискримінували як «куркульського сина». Він постійно їздив між Україною і Північним Кавказом, на Урал, у Казахстан, м. Горький. Вважає життя за царських часів добрим, бо влада не чіпала людей, і прирівнює революцію до злочинів: «Грабили, забирали, їли, пили – ото така революція була, й все». Життя за непу було добрим. Церква в селі діяла до 1935 р. [...] Оповідач сам був опух під час голоду. Про тих, хто організував це, говорить: «Давався приказ це з центру, Москви. А наші [українці] робили...». Йому відомі випадки канібалізму. З 800 осіб із його села після голоду живих залишилося 300. Вважає, що в Росії великого голоду не було, лише козаки помирали на Північному Кавказі. Він чув про голод у Казахстані; заявляє, що антиросійський опір був дуже тривкий. Оповідач яскраво описує радянські методи заганняти людей до колгоспів: умовляння, шантаж, примус і навіть тортури. Розказує про стратегії виживання, у тому числі про свою роботу поза колгоспом, поїздки у підмосковні села, бартер, який здійснювала його дружина. На Кубані люди виживали, викопуючи зерна кукурудзи, що їх миші і ховрахи ховали у норах (подібний випадок описано у «Life Sentence» Данила Шумука). Оповідач подає живі враження про антагонізм, створений на селі радянською владою, говорить про ненависть до активістів, яка в одному випадку призвела до вбивства у помсту. Описує варту довкола полів і як його самого ледь не схопили за підбирання колосків. Розповідає також про підробку паспортів та інших документів.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Семен Клочко.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1902 році.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: Село Митьки¹.

Пит.: Якого це району?

Від.: Іркліївський район, Вотумирський (?) повіт, а область Полтавська².

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством займалися. Мій батько звався так, як куркуль. То його вивезли, все продали й його вивезли на Урал. Ну, а я вже був окремо. Вже я женився, то в мене вже не було нічого, таке: коровчина була, конячина була й чотири гектари землі, ото моє господарство було. То я ще держався трохи, а потім уже при кінці додумалися, що це

¹ На території села тепер розкинулося Кременчуцьке водосховище. Село Митьки разом із хутором Павлинки перенесено й об'єднано. Тепер це село Новоукраїнка Чорнобаївського району Черкаської області.

² Змішано назви адміністративних одиниць різних років. Іркліївська волость (з 1923 р. – район) до 1925 р. входила до складу Золотоніського повіту (з 1923 р. – округу). У 1925 р., після розформування Золотоніського округу, Іркліївський район було приєднано до Черкаського округу, у 1932–1937 рр. – у складі Київської області, а з 1937 р. – Полтавської.

куркульський син. Ось то кинулися і до мене! О, приходять цілою бурсою, аж бурсою ходили, бурсою. Все забирають, складають, от що й хату запирають, дітей викидають геть, як собачат і ось що. Ну, а я змився. Я в руки не дався. Мене б не було на світі, якби не та жінка з дітьми була – троє дітей. Ото те. То я пішов по лісу, по болоті ходив, поки я виїхав на Північний Кавказ. А на Північному Кавказі я забрав тоді жінку, дітей. Там я не міг жити, де діватися? Куди їхати, що таке? То я вернувся назад. Тільки сам не являвся до села, жінку, дітей упхнув. А в моїй хаті жила комуністка. І ще мого товариша жінка. А його коло Чорного моря там, Осип, приїхала до батьків до нього. То вони їх поселили в мою хату. А як я упхнув жінку, привіз, а сам я не показався, то вона дуже добра жінка. А мою жінку звать Настя. Каже: «Настино, чого ти будеш ходити? Я тобі віддаю хату, іди й живи й що на городі – те все твоє. А я піду до батьків».

Так вона й зробила. А я пішов по світу й по сьогодні ходю. Поїхав на Північний Кавказ, з Північного Кавказу на Уралі був, в Казахстані був, в Караганді був, ось як. І ото по тих країнах таких, що ні води, ні дерева, нічого нема, хоч печися. На працю, бо там уже не займали, бо туди нікого не заженеш. І там я був в Казахстані яких років 20. На земляних роботах, нову дорогу проводили: Караганда – Балгаш і Кандаш – Гуріїв, от по 900 кілометрів. На кінець, на кінець вийшло так: під той рік, що почалася війна, то ще не почалася, а тільки, а тільки в той рік почалася, мої товариші не приїхали туди, поїхали десь за Москву. І взялися працю робити шосейну дорогу, де колгоспна земля. Кожний колгосп повинен зробити собі дорогу. І наймають робочих. То я переїхав. То мое щастя. То ми поробили пару місяців – почалася війна. Робота закрилася, праці нема. Ось що. Додому не пускають.

– Чого ти сюди приїхав?

– На працю.

– То роби!

Так роботи ж нема. Ось і справку нам дали. Нарешті ті всі, не той, нас два із одного села погодилися просто їхати таки додому, до свого села, проти війни, о. Пішли на станцію. Там, лихо, такого мотається воєнного. А він молодший за мене, каже: «Ідіть ви, бо я боюся».

Оставив я йому валізочку, пішов я. Правда, що станція була закрита, а потім відкрилася станція і там черги було, може, душ, душ яких 20. Перервали надвое. І попав я перший до каси. І подаю справку і кажу: «Дайте мені квиток до Кременчука».

А вона:

– Нащо вам до Кременчука?

– Додому.

– А чого ти додому їдеш?

– Того, що праці нема.

– Приїхав на працю робити, то праці нема. Ось справка, кажу, є.

Подаю справку свою і справку свого товариша. Мою справку прийняли, а товариша не хоче, ось що. Я, ну що ж тут робити? Стоїть із боку каси щось за хлопець, такий, може, як Ви, а може, трохи старший, каже: «Кажіть, кажіть, дасть!»

Ото я зачав просити – вона видала квиток. То виїхати пішли на станцію. Потяги уже ходили – ні розписання не було, нічого не було, ось що. Коли він буде, що й як, то каже, що дивися коли буде, то тоді сідайте. То ми, правда, там сіли. Приїхали ми до Горького. Там самі ті фабрики воєнні. Всіх сімей евакуюють, тільки оставляють самих працівників.

Глухої ночі, без світла, без нічого, зробили штучний алярм. Боже, скільки там тих дітей витоптали! То так на гірку трошки, вночі нічого не бачиш. Ну нічого. Нарешті пішла моя товаришка, найшлася така на дорозі, також українка. Чоловік був якимсь командиром, то каже – схватили, я й не знаю, де він. Так, ну пішла вона. Ходила, ходила й каже: «Нема нікуди, нема нікуди потяга».

Ну, що робити? Посиділи, посиділи, роздався день. Вона пішла. Походила, походила – вже веселіша, каже: «Потяг є з Полтави й до Кременчука». Стрічний, так сказати, пригородній, той звідтіля приходить сюди, а той приходить сюди й тут вони зустрічаються. Той вертається назад і той назад. Так пощастило, що ми пересіли й переїхали до Полтави поночі, не світла, нічого. Пішла знову моя товаришка (ще ж і товариші в мене услідком ходив). Ходила, ходила і каже: «Нема ніякого потяга. Хоч пішки йди».

Пішла другий раз. Ходила, ходила – прийшла, каже: «Є, також так само від Полтави до Кременчука».

То кинулися. З Харкова це вже. І пішли, повно скрізь позабивано й ніхто не знає, коли той потяг, а то тільки военними позабиваний, і военні, й цивільні, й різні. І моя товаришка стала перед вікном і плаче. А крізь вікно говорив якийсь военний до якоїсь крізь вікно, може якась товаришка, чи жінка, чи хто там, не знаю. Питає цю мою товаришку: «Чого ти плачеш?»

Каже, що я не можу сісти на потяг.

Ось вона там щось там шепнула, щось то є, приходить провідник. Каже: «Посадіть цю жінку!»

Він побіг аж у хвіст. Прибігає, за руку її веде, а ми слідочком удвох за ним. То він одімкнув двері, а від хвоста упустив її. А мене не пускає. А вона каже: «Це мій отець».

Мене пустили, а мого товариша не пустили, і не знаю по сьогодні його долю. Іми вдвох поїхали. То ми приїхали до Кременчука, то в Кременчузі вже був міст перерваний. То вона поїхала через воду пароплавом, а я лишився там, бо я мушу поїхати по Дніпру. Оце до станції. І таким побутом я добрався аж до свого села.

В нашім селі ще мобілізації ніякої не було навіть. Я таки почекав до вечора, думаю, щоб ніхто не побачив, і залазять у вовчу нору, отже, вже знає, що німці прийдуть. Коли питаю людей і так далі, кажуть, що в нас усі дома. То я просто там де, я знав дороги через болото й до своєї хати, де жінка з дітьми, й садок у мене, й попід садком колодізь. Сів, завернув цигарку і запалив. Чую, що вона гомонить коло хати. Вона побачила й йде. Прийшла, розпитав, каже, всі вдома.

Ну, як же мені залазити в нору, як усі дома? Так я й лишився. А в мене пацанок був такий чотири роки. То вже мав товариство. То як побачив, то чуть світ подався до свого товариша й каже: «Ти думаєш, що твій батько вдома?! І мій вдома!» Ото таке.

Ну, то я був місяць вдома, до мобілізації. А як мобілізували, то всіх поголовно, чи то кривий, чи то сліпий, чи то без ноги, то ну всіх – поголовно. І я тоді туди попав. І загнали до району, площа така величезна, величезна. Полягали кругом того дому, то він – на таке то село можуть іти на комісію, хто хворий. Ну, а я думаю, в мене хвороба така, в мене хвороба була – грижа. Думаю, запишуся, я думаю, що то... І так мені якраз повезло. То я записався і стояв коло дверей. Як я ходжу – мені байдуже, як постою на місці, то в мене оце все робиться на низу. Ось є,

доктор була жінка. Положила мене на ліжко, обмацала мене – це все таке тверде. Вона мене погонила по залі, погонила, і знову положила – думала, що може я надувся. Те саме й каже военкомату, що 31-ша стаття – 30 днів на поправку. І то таким я способом урятувався від війни й я на війні не був. Приїхали з жінкою разом додому. І ото сидів, поки аж прийшли німці. А при німцях, уже як наступали більшовики, то я вже не схотів оставатися і пішов з німцями до Німеччини. А з Німеччини вже попав до Африки, де відбувати на працю. З Африки до Франції, а з Франції аж попав до Америки в 58-му році й з донькою. В мене, при мені була донька одна, а одна донька й син малий був і жінка, дома лишилися. О, ну це я свою історію розказав таку. І так я в Німеччині був, у Франції був до виїзду до Америки.

А що про людей, про тих, що я бачив, як вони вмирали з голоду, як вони страдали, як вони просили папи, то нема сили... Просе дитина папи, а її нема. Заходять до хати, забирають все що не є. Такий кусочок хліба й той забирають, не оставляють, задля дедка. Все перекопають у хаті, в дворі, все чисто. Шукають, може заховав яку зеленинку, й ту, як найдуть, то заберуть. Нічого не оставляли. Нічого не осталося, й ні курки, ні собаки, ні кошки, нічого абсолютно – нічого не осталося, все люди поїли й самі мерли. Ото таке. Ото те, що я бачив. А вже по зимі, то вже ж боявся далі, бо вже доторкнулося і до мене. То я з дому зайшов в Казахстан і там був аж ото до останнього часу, поки війна не почалася. То те. А що людьми робили, то я то все бачив, бо я мав конячку таку поганеньку й на ній їздив. Бо я ходити не міг. Такі ноги були пухлі, такий сам пухлий, то скотюся на ту грабарочку, то конячка везе. То їдеш дорогою – хропить. Дивлюся, лежить – мертвий. Проїхав далі – хропить, лежить, проїхав далі, там сидить уже доходить і так далі. Ой, Боже. То ж страхіття, страхіття, знаєте, яке страхіття! Такого не було, мабуть, його й не буде.

Пит.: Хто це хліб забирав?

Від.: О, забирав хто! Давався приказ це з центру, Москви. А наші робили. Сусід! Як у мене забирав уже й з хати викидав сусід через тин, так як ще! Викидав дітей, викидав усе чисто, каже, хата моя, садок мій, не ходи й годі, і кришка! І так кожна. Свої! Свої, не чужі! Чужих не було. Там було пару чужих агентів, ті тишечком сиділи коло столу, здавали приказ, та й годі. А наші робили, самі своїх мордували.

Пит.: Багато в вас було комуністів?

Від.: Ну то що. В селі то їх було не так то багато, бо там голова, секретар та ще якихось пару, от що. То їх не було в селі за дуже. Ну, а в районі, то певно, що уже тамжечко було більше. Здавали прикази, а люди робили. І ті ж люди, не остався ніхто. Ті ж люди всі, що це робили, що тебе заганяли на смерть, померли ж тоже з голоду. Бо він забирав, він хотів вислужитися, ось як і тяг з тебе останню зернину в горнятку, а він скрізь вишукував і так далі, а на кінці й сам помер з голоду, бо й собі не оставив, ото таке.

Пит.: То Ви таке бачили?

Від.: Ото я бачив ні свої очі. А що без мене, що там було, то там було! То там траву, як травинка вилізла, то копали корінець й його варили в воді й їли. Той качан, із того, з кукурудзи, то зерно облущене, а сам тільки качан голий – товкли його, товкли його, сіяли там, і водою наливали й готували – воно ж не береться до ніщо, бо то ж дерево й те все їли люди. (Плаче.) Що не було десь, десь як появилася, вже на весні появилася якась травинка, то вона зірвана й то її їли, бо їсти хочеться.

Пит.: А кажете, що Ви знали про таке, що люди людей їли в вас?

Від.: Ну так. Як наприклад так. Була в нас учителька, що вчила дітей. Дівчина молода ще. То вона чогось-то пішла до міста, то почала й не ходить. Схопили з-за рогу й готова. Дитину не випускай і на хвилину біля хати, якщо є дитина, за рiг, бо схоплять й уже немає. Ото так. Бо то люди, голодний люд, то той же звір злий! Він з нічим не рахується. Ото таке.

Пит.: А приблизно, яка частина Вашого села згинула під час голоду?

Від.: Ну в нас майже півсела пропало, бо було 800, а осталося 300.

Пит.: Це в селі, чи в місті?

Від.: В селі, в селі Митьках, от що, наполовину. Позабирали все. Позагнали. Дехто як зміг утекти з чоловіків, то втік – то залишився. А те все, те все з голоду померло, хати порозкидали, все позабирали й сліду немає, от робили!

Пит.: Чи Ваш батько вернувся з заслання?

Від.: Батько вернувся, батько вернувся тоді. Був приказ будьто-би, я чув, бо мене вдома не було, я чув, що будьто-би Молотов ще був, то Молотов здав приказ, що старші люди, більше як 80 років, отже можуть вертатися на свою територію. Ото значить до свого села. То мій батько вернувся з бабою, був удвох там тільки, то він вернувся. Тільки ж йому ж хати не дали, а тільки вернувся до села, та й годі. То один бідний, він бідного вигнав з хати, а сам пішов до хати, а свою покинув. То як батько приїхав, то ту хату купив. І в ту хату як увіз, то він там дожив аж до своєї смерті, або до своєї смерті не дожив, matka дожила до своєї смерті, а батько не дожив, бо згоріла й що то. Мені писали, що згоріла та хата, а як згоріла, не писали. Ото те. То matka померла в селі Митьках, а батько помер на Кубані.

Пит.: Скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Ну, якихсь 20 десятин було усього.

Пит.: Пам'ятаєте, як жилося при цареві?

Від.: Ну, то я пам'ятаю, ще пам'ятаю, бо це як я зараз маю 82 роки, то вже я пам'ятаю, що жилося при цареві дуже добре. Дуже добре. Ніхто тебе не займав, ніхто тебе не трогав, ніхто тебе з хати не гонив, ніхто тебе не перевіряв, що в тебе є, скільки в тебе є і так далі.

Пит.: Революцію пам'ятаєте?

Від.: Пам'ятаю, чого я не пам'ятаю!

Пит.: Ну, а як це в вас було, як виглядало?

Від.: Ну, радили, ходили, радили, воно таке, як банда. Грабили, забирали, їли, пили – ото така революція була, й все.

Пит.: То в Вас були?

Від.: Ось візьміть, якийсь збере чоловік 20, чи 25, чи 30, на коні сядуть, позабирають у людей подушки, положать на коней, посідають і їздять. Ото така була революція. Встановляли владу радянську. І то не одна то там – білі, богунські. Поділилися і один одного б'ють. Якби вони з'єдналися, то нічого б не було через те, що ніхто не переміг би, а як вони один одного б'ють, я тебе б'ю, а ти мене.

Пит.: Чи ті отамани?

Від.: Ідуть, мати-перемати, мати-перемати, смаж яйшницю і так далі, ото воно те маеш, до хати.

Пит.: Ну, чи ще якісь отамани до вас дійшли – Махно, Маруся, ще якісь?

Від.: І Маруся і Махно проходили, ото всі проходили, ото всі проходили й я усіх бачив, усіх бачив, які вони на вид.

Пит.: А як Махно виглядав?

Від.: Махно виглядав як офіцер якийсь такий. Ну, Махно, то той не любив жидів. Жидів бив. Їде, той то тільки їздив на тачанках. Він пішки не ходив. На тачанках кулемети, ось що. І їде. Як хтось їде – перестріла, ось що й питає: «Ти скажи “кукурудза”», – питає того.

А той каже: «Кукугуза».

– О жид! – ще не вірять. Ніби ще не вірять.

– Ні, ні, ні, я українець.

– Ні, ні, ні, спускай штани!

Ось, бо там обрізаних не було. Тільки в жидів. Отже, спустять штани – обрізанець – жид! Ну то вони... Ото таке робилося, пане, то робилося не можна придумати, навіть не можна придумати й ну! Не можна придумати. Скільки того люда померло! З голоду скільки його валялося по дорозі. Як ти не можеш пройти вулицею: під тином лежить, там під тином лежить, там під тином лежить. Нема кому, нема кому ямки викопати – бо всі негожі, немочні! Ось! Аж визвали з міста таку команду з *truck*-ом. То їздить. Наприклад у хаті вимерли всі. В хаті повонялися, не можна понад хатою пройти! То вони під'їжджають, надівають маски, одкривають *truck*-а, бо *truck*-и перекидалися, ось, і виносять за ноги, за руки – шть! шть! – у кузов цілих яких може 50! Заготовляють яму, під'їжджають до ями, перекидають туди як попало, землею загорнули й *quit!* Ото й похорон усей! То те вже я бачив своїми очима. Тож, хоч не близько, ну а від далеко бачив, бо близько підійти боявся. А від далеку я все бачив. То робилося! І то живі там були ще – й туди їх! Нема щоб спасати – разом з мертвими! І ото так: бригада, ото, підбирала по вулицях і скрізь і повсюда їздила й підбирала – лежить: котили, скинули, скинули, так як ото псів. Ось як. І відвозили – ями покопали й туди. Отаке, пане. Тож не можна сказати, навіть подумати не можна. Як кому скажеш – не віре! Ті, що тут були – або в Америці, або в Франції, от що – не вірять цьому. Не вірять! Не може бути! Я з такими говорив. Він сам із того, з Волині, познайомився. Тут говорили. Кажу:

– Знаєш що, прийдуть табуном, яких чоловік 30, викидають тебе з хати, забирають усе чисто, до пруга і хату замикають.

– Не може бути, – каже, – не може бути, щоб з моєї рідної хати хтось мене викинув!

Такі були, що не вірили. Так ви, кажу, мені не вірите, то це я брешу, чи що?

І все забирають до пруга, щоб то не було. От навіть, як одежина яка непогана, й ту здеруть із плечей!

Пит.: Чи в вас були такі комнезами?

Від.: Тих куркулів перших. Перших куркулів. Що ще не куркулили, то тим тільки під'їхали – забрали, зматували, усе забрали, усе вивезли. Усе майно, яке б то не було – чи скотина, чи то – то все забрали, а їх вивезли десь на Далекий Схід, десь у Китай. Тих великих куркулів. А вже менших – ближче, а найменших – то тих мордували вдома. І все. Домордували. А чого мордували? Бо бідний не хоче йти до колгоспу, а він винуватить вас. Каже: «Це він тобі підшептує, щоб він не йшов, от що». І того куркулять, і того забирають. То таких куркулили, що зроду не мали землі, зроду не мав своєї хати, зроду не мав нічого – і того куркулили останній час. Бо він не хотів до колгоспу. Я кажу – не хочу. Я не хочу панщини робити. Я хочу сам робити. Дали мені землю, дали мені воза, дали мені конячку, борону й плуга. Я буду сам господарити.

– Ні, не вільно! Тільки до колгоспу! – Ото так.

Пит.: А були такі, що хотіли в колгосп? Чи ніхто не хотів?

Від.: Таких нема, таких мало. Тепер кажуть такі, нащо мені той колгосп здався? Як я жив бідно – батько не мав ні ступня землі, тільки одну хатинку й город – то я пішов собі й заробив десь в Херсонську, чи десь. Заробив собі: одівся, взувся, на хліб заробив. Приїхав додому, накупив хліба, удівся і паном діло. Руки в кишені й собі проходжую. Нащо мені цей колгосп? А в колгоспі 100 латок: ця така, ця інакша, ця інакша, це інакша, та інакша – бо нема чим станів полатати. Нащо, каже, мені? Тоді мені жилося, а тепер життя нема. Бідний, до смерті бідний. Ото таке.

Пит.: Чи в вас були такі комнезами? Комітети незаможних селян?

Від.: Були, були, були. То комнезами, то ті – обдирателі, то перші. Перші обдирателі були там комнезами.

Пит.: А як Вам жилося при непові?

Від.: При непові жилося ліпше. При непові то вже жити було можна. При непові такого мордерства не було. Возьміть, був той – гетьман. При гетьманові можна було жити. Той давав волю, чому. А тільки його не злюбили, що він землю ділив на участки. Кожному, кожному 15 десятин. І вони того не злюбили. І ото пішли проти гетьмана. Іскоринили. А при гетьману можна було жити також не гірше, як і при царю. А це вже, а це настали – можна любому й не страшно любому назвати: що це кати і то страшні кати! І більш нема нічого!

Пит.: Чи були в вас такі, що хотіли, щоб Україна окремо була від Росії?

Від.: Ну, певно, певно. Тоді ж їх всіх знищили. Ті, що хотіли, ті, що хотіли – то тих усіх і знищили. Захопили й знищили. А селянство цього не зрозуміло нічого. Знаєте – це селянин. Що, нащо, не зрозумів. Ішов слідом за дідом та й більш нема нічого. А тих усіх знищили – які розумні люди були, вчені й за цим боролися – тих і нищили. Ще кінчав німець. При німцях була Україна відкрилася. То німець задавив же також, так же само. Тіх, що робили Україну, знищив. І все. Бо – почипляли трьохзуби на управах, почипляли на школах, почипляли на поліцію – ото те все. І німці все позривали й почипляли своє. Кінець України.

Пит.: Що в вас люди говорили про Петлюру?

Від.: Ну – Петлюра, то можна, так сказати – не такий. То державний! а тако – більшість, такі о, то «Петлюри» різні (потім більше їздили) – грабували й більше нічого. Раду і те. Не дуже вони, не дуже вони там боролися за державу й за то і то.

Пит.: То, по-Вашому, при гетьманові було ліпше?

Від.: При гетьманові, при гетьманові можна жити було. Ну тільки, що не довго. Щось він 15 чи 16 місяців тільки побув, та й годі. До того, то жили добре, а тільки що вони селян розбили. Один на одного зробили ненависть. Я тебе не люблю, а ти мене не любиш, і то пішло й пішло. Як можна? Як я побудував собі хату, посадив собі садочок, зробив собі колодязь чи криницю, ось що – я вже господар. Я маю коровчину, свинячину, курей пару, і конячину. Мені не треба нічого! І чотири гектари землі. Ну, й хвате з мене – на чотири душі. Ні, все рівно приходить той сусід: хата не твоя, садок не твій і все не твоє. Умативай і годі.

Сусід – через тин. Свій, як то кажуть, свій свого бий, щоб чужий і духу боявся. Ото таке.

Пит.: А що народ думав про жидів у вас?

Від.: У нас? У нас майже, про жидів, такого розговору не було. У нас у селі жидів не було, отже, то про них мало говорили. Ще мій батько, ще якусь комерцію мав із жидами, бо він скуповував землі. То в такого мужика не позичиш там грошей, чи що. А в жида позичиш. То він більше з жидами мав комерцію, ніж з своїми. Правда, й жиди були добрі. Були добрі, були і погані, але й були добрі. Що хочеш дістати – то в мужика такого не дістанеш, а в жида достанеш. Ото те. То тільки нарікання таке. Я не знаю, а по-моєму, по-моєму – мені жиди нічого злого не зробили. А другий наріка на жида: а що він тобі зробив?

– Нічого, нічого.

Що він не йшов на землю, йому земля не потрібна, як він комерційний. Треба ж і комерції – щоб вдітися, взутися і так далі. А вже народ не дуже до того – народ сільський привичний до землі. Копається собі та й годі. І жив. І мав усе: і курку мав, конячку мав і коровку мав, отже й город мав. Ну, все своє мав, все своє. Він нічого не купував. Свинячку вигодував, забив і солонину мав, і м'ясце мав, і так далі, далі. І так собі жили й жили спокійно. Один одного любив – сусід сусіда. А як це стало – один одного ненавидить. Як то зробилося.

Пит.: Як у вас відбувалася колективізація?

Від.: Колективізація? Ага, колективізація відбувалася так: вони зробили таке, як СОЗ, називається. Так після того СОЗу – давай робити колективізацію загальну, всього села. І призивають кожного до вправи, і підносять тобі папір – ти тут записаний – так розпишися, що ти здаєш свою землю, що ти здаєш плуга, борону і так далі, далі і розпишися. Ти вже в колгоспі. Ото так вони робили. І записали. А люди тьохнули, от що. І трошки зробилося, так як проти того, то вони подумали, подумали: не вийде. Бо то люди почали бунтуватися. Відмінили, все відмінили. І зробили так (це восени було): жито, пшеницю озимну посіяли загальну – колективно. А на весну, сказали, що будете сіяти самі, о, не колгоспно. І так вони зробили. То те жито, як воно поросло й поспіло, то скосили колективно. А вже ту пшеницю там, то просо, то різне, овес – то косили самі. Тільки ж його забрали! Вони ним не користувалися. Тільки, що самі робили, та й годі. Все рівно забрали. Наклали скільки-то пудів – вивезли. Поки не стало нічого – кінець, ото так.

Пит.: Як люди бунтувалися? Чи повстання було? Чи рознесли колгосп?

Від.: Ну, такого в нас в селі, такого повстання не було. А по других селах були повстання. Так, повстання було до того, що до бійки було. А в нас у селі, то такого не було дуже великого, а тільки таке робили, що землю на весні сіяли самі, ось що. А зимова, зимовий посів то вже був вкупі – з усіма. Як молотили, то вже тамечки частка якась попадала звідтіля, і трошки звідціля. Бо молотили однаково – колгоспом молотили й ту, й другу. І таким побитом. А на другу зиму пішло все в купу – бо почали мордувати людей, почали вивозити, почали вивозити й так далі, й люди полякалися, попуталися – й пішли. Приходить: тільки добровільно! Бо то не було добровільно! Тільки добровільно – ти приходиш, то папір, папір – розпишися, що ти добровільно вступаєш до колгоспу. І розпишися! Так вони робили. А тоді так – записали, то ти в колгоспі й годі. А той раз робили добровільно: ти добровільно вступаєш – то вже вони, вони тоді вже праві – як ти розписався, то вже так як засудили. Кінець. А хто не пішов (то такі є, що по сьогодні не пішли) – то ходять такими старцями, що страшно дивитися. Каже: я не піду, умру не піду!

І ходять з торбиною по селах – то просять милостиню. А є, і досі є. Бо я жінки (нема вже, померла), то я запитував: чи є в селі? Бо жінка жила, перейшла до міста. О, каже, що є – одноосібники, так називається. От що, а живе. Отака походить, то понесе на друге село, то якусь голку понесе, то якісь нитки понесе, то ще щось понесе – щось виміняє собі, отже і так і живе.

Пит.: Як почалася колективізація, чи до Вас приїхали всякі агітатори? Пропаганду робили?

Від.: Ну, воно не то. Вони не показалися ті агітатори, вони тільки дали наказ. Вони приїхали – дали наказ нашим, а наші робили. Та й годі.

Пит.: А чи в селі було чути – люди знали, що твориться в Харкові чи в Москві? Чи цього не знали?

Від.: Ну, то так. Люди трохи знали, а трохи не знали. Бо звіділя не дуже то хваляться. Бо, як і напишуть там ту газету – то в газеті. А можна сказати, що більше брехні пишуть, та й годі. Як провір – по тому, як повинно бути – то того немає. А вони пишуть в газеті те й те, друге й третє, а його нема. Вони то пишуть – то поблажку таку дають – ось то ми. А воно не виходе, не виходе.

Пит.: А що люди думали про тих владівців у Харкові? Про Любченка, Скрипника, Петровського?

Від.: А, ну Петровський, Петровський – то можна сказати, що його ніхто дуже не перевіряв. Бо то його так рахували, як український батько. Петровський, то він трохи держав руку за Україною. Його знищили. Знищили, сам не помер добровільно¹. Я сам особисто бачив його близько. Такий старичок, як Ясинський. На одній станції був я. Він стоїть на балконі в вагоні. Там люди взнали, кажуть: Петровський. Не можна сказати, що він є якийсь директор. Він – на ньому з соломи бриль на голові, убрання таке, як сільське, кажуть: то Петровський, – ось що. То він, правда, він боровся трохи за своїми людьми, за українськими. І через те він не втримався. То те.

Пит.: А про тих других, що думали – про Скрипника і других?

Від.: Таких не було. То все – то кавказці, то грузини, то таке, ну все-таки, не наш народ. Все не наш народ. Нашого мало було, тільки Вишинський українець. Можна сказати – чужоземці, більш нема нікого. Вони за тим не добивалися. Правда, що вони Радянського Союзу не хотіли. Це ті всі кавказці. Вони то не хотіли. Бо я сам був у війську, боровся в Середній Азії – то там Середня Азія вся не хотіла більшовиків, Радянського Союзу. Боролася проти. Ну, що ж вона зможе голими руками? Як зброї нема? То не можна нічого зробити. А літаків, то туди пускати було не можна, бо там велике безповітря в горах. Як попаде літак в гори, то він зразу падає, без повітря має. То я там був у війську. За те – це боровся я.

Пит.: Коли?

Від.: У 25-му, 26-му роках. О! Відборював Радянський Союз. (Сміється.) Ото таке. А потім мене взяли добре за чуба.

Пит.: То тяжка була війна з тими?

Від.: Ні, не тяжка війна, зовсім. Вони ж зброї не мали. Зброя така стародавня. Отже, то там воювати було дуже легко. Ось тільки того, що там самі гори. То десь із-за гори, як ти низом десь ідеш чи їдеш, а він із-за гори тебе може присалити. Ото тільки така війна.

Пит.: Як совети карали їх?

¹ Насправді Петровський у той час вижив, був реабілітований після смерті Сталіна.

Від.: О, їх правда, що карали. Як зловлять його з зброєю, то вже він живий, живим не вийде. Без зброї – то нічого, а як з зброєю в руках, яке б то – то карали на смерть. А без зброї, то садовили. Садовили в в'язницю, тільки багато мерло з голоду. Наприклад: принесли пайок у в'язницю – він не їстиме вашого хліба. Він тільки ліпишку, знаєте такий крмж розплесканий. І печуть вони так: викопають таку кабицю на землі і по боках ширша, і то туди кізьяків кладе на палець, на палець і тих їхніх ліпишок наліпе – отаких ото завбільш, і тоді до стінки отако попріліпляє – то пополам воно з глиною. І то ми їли – бо там пекарень не було, бо ми в горах були дуже далеко. Міста ніде не було. То мусили й ми їсти таке саме, ото те.

Пит.: Кажуть, що в Казахстані був голод великий в 30-му році.

Від.: Може, не знаю. За це я не чув. Чув – а точно не скажу.

Пит.: А як люди говорили в селі – чи в Росії був голод, чи ні?

Від.: У Росії не було, так тільки трошки. Я сам їздив в Росію за хлібом.

Пит.: Коли?

Від.: В голодівку. В село в Росії приїжджав і там діставав хліба. Привозив на Україну.

Пит.: В якому місці Ви його діставали?

Від.: Ну, то це вже при кінці тих жнив, що уже нашпинований, отутжечки нема що їсти. Ну й їздили там за щось міняти й таке. Привозили собі.

Пит.: Так до Москви?

Від.: Так. За Московою – села там є. За Московою. В село їздили. То якійсь бабці щось треба – то вона виміня, дасть муки, а я їй те дам. О, так.

Пит.: А Вам совети не мішали доставу туди?

Від.: Не, не дуже. Трошки, трошки боронили. Чи таки, як рішили взяти – то прив'язували до того, до грудей, щоб не дуже видно. Бо то на дорозі віднімали. Не допускали. Ну, а так привозили, та й кому побільше.

Пит.: Чи люди ховали хліб?

Від.: Люди – це вдома? Вдома ховали. Закопували по городах, по хатах – у хаті на підлозі, на печі, на печі. Скрізь усе понаходили, позабирали. Скопають усю підлогу в хаті, скопають на печі, а город то так скопають – так як бомба розірветься атомова, все шукають. Все понаходять. То вже за те – не можна було сховатися. Ідуть рядом, такі пороблені ті штики залізні, гострі. Ідуть отако один коло одного і шпурають в землю. Як тільки стукнуло, так і копають. Ото все.

Пит.: Чи в Вас у паспорті було написано, що син куркуля? Чи куркуль?

Від.: У паспорті в мене вже не було. Бо я вже паспорт отримував, як виїхав. І я попав на Кавказі в маслозавод без ніяких документів. Ніяких документів не було. То стала паспортизація, то почалася. То я пішов до офісу й кажу тим секретаркам: а що ж мені робити? В мене нема ніяких документів.

Каже: «Ми вам випишем бланки й ви їдьте до району, ось візьміть коня виїздного, й поїдьте. Потребують документи – скажете, що загубив».

Ну, то я так і зробив. І документи, кажу, загубив. І він там один тільки й сидів, як оце я – і така скриня велика. І повна скриня тих паспортів, готові. Написані, припечатані – тільки місце для кого, та й годі. Ото що. Ну, то: «Ви повинні заявити в редакцію, зрепортувати, що ви загубили военний квиток».

Кажу: «Так, добре».

І це все мені вірив вже. Він мені, дивлюся, дістає паспорт на три роки – три рублі. Я заплатив три рублі йому, розписався і получив паспорт.

А в селі мучилися. Як же він їде, що він не має ніяких документів. Бо то треба брати з села справку – хто ти такий є і якого походження, і так далі й далі. А в мене – я не брав. То вони – як же він їздить без документів? А в мене є документи – я дістав усі: й военний, і паспорт, і все чисто. (Сміється.)

Пит.: Ви їх перехитрили.

Від.: Перехитрився і мав пашпорт. Аж у Німеччині, як я був в Пассау – то більшовики з того боку, а я з цього боку. То я побоявся, та спалив.

Кажу, попадуся в руки ще з пашпортом.

Ну і там спалив. Ото те.

Пит.: Чи в Вас були брати ще?

Від.: Був, був. Помер давно. Це вже в 32-му році помер ще.

Пит.: З голоду?

Від.: Ні, ні. Перед голодом. Він мав хворобу. Водяну хворобу – наливало водою, і помер. Не дожив до голоду одного року.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ніхто, ніхто з наших родичів не помер з голоду. Отако й спаслися.

У мене жінка була сильно боева. Вона, як піде по селах, по чужих, як так увійде в дім, то вона з дому не вийде, щоб вона чогось не вициганила. Або картоплину, або бурячину, або кусочок хлібця. Ну, а все рівно – так не вийде, щоб вона не вициганила. Отже, йще й дасть чужому. Бачить, що з голоду вмирає – і чужому дасть. Ото те. То було вдвох підем. То от нехай я якийсь суп, якесь щось – все рівно виклянчу. То ми поїмо, а двоє дітей вдома. Там поїмо і щось принесем додому дітям. Переночуємо й знову в похід. І то кожний день, кожний день у поході. Поки я дістав конячку, то конячкою хоч їздили. То конячкою їдем – кожний день, кожний день. Поїдем, достанем, там десь поїмо самі, а додому дітям привезем. І таким ходом ми урятувалися. І конячку забрали останній час. І тоді я вшився зовсім. Конячку забрали, й я вшився, в Казахстані опинився, і вже більше не вертався. Усе, ото так.

Пит.: А в якому році вже забрали конячку?

Від.: Ну, то це – у якому це році? Ну, не пам'ятаю щось, у якому це році.

Пит.: Це вже після голодівки?

Від.: Ну так, після голодівки. Так, як голодівка кінчилася. Голодівка в 33-му, 34-му році, в 34-му році восени.

Пит.: Тоді відразу виїхали?

Від.: І я тоді відразу виїхав, бо вже спасіння нема далі, бо вже добиралися до мене. Мене були заарештували й привели гупої ночі до офісу. А там були такі грамотні, що не вмiли акта скласти. То я посидів, то вони мені сказали: «Прийди взавтра!»

То я думаю, якби ви мене випустили сьогодні, то вже завтра мене не побачите. То вони випустили. Я вже лишився на полі, не на селі, а на полі хутір. Ходжу, ходжу, ходжу й знову до їхнього хутора приходжу – так голова закрутилася. Нарешті найшов. І вже почала кукурудза, вже в качанах. Я наламав тої кукурудзи мішок, поніс до сусіди. І кажу (жінка якраз прийшла здому): я піду візьму кукурудзу, то візьми додому. А ми (там дядько ще мій був) з дядьком підем до його сестри.

Я пішов. Приходжу – а він там, куди я приходжу. – Где ты ходишь? Пойдём со мной!

І заарештували. – Іди, бо тебе чекає суд!

О! Мене повезли до села на суд. А суд виїхав. І в тому, а справа така кімнатка – нас два. Ночтю темно, я думаю: якби я вирнув від тих дверей, то вже ви мене не побачите.

То якось мені так удалося, що я з тих дверей вирнув – а тут недалеко болото, ліс. І той ліс – і по сьогодні вони мене не бачили. І таким побутом спасався, чи то Бог спасав – я не знаю хто. І спасся! І на війні не був, пройшло. І живу. Ну, тепер остався сам. Родина – частина в краю, а частина в Німеччині. А я тут один. То тільки й біди.

Пит.: Чи в вас у селі була церква?

Від.: У нас, у нас церква існувала до 35-го року в селі. А в 35-м році зруйнували. Такий був, такий був сукин син (так називався) – старостою. То його перекидали з села до села. Перекинуть у це село, то там зруйнують церкву. Перекидають у другу – там зруйнує, перекидають у третю. Отже, так перекинули в наше село й зруйнував. Ну, як прийшли німці, то ми її устаткували – церкву. Бо фундамент лишився. Тільки стіни зняли, а фундамент лишився. То вони на тому фундаменту зробили таке, як мельницю кругом. І підвищення, де танцюють, тощо. То ми, а люди такі були, що близько коло церкви, оті всі ікони й все чисто крали й тягли додому. І збудували церкву при німцях прекрасну! Ходили – й люди йшли до церкви тільки так! І молодь ішла. Тобто, і я сам питаю: «Ну, як вам ліпше – чи танцювати, чи в церкві?»

То кожний відповідав: «У церкві ліпше, чим танцювати».

Так. То вони що зробили – як ми вже виїхали, ось вже не лишилося нічого – якісь задні їхали бандити і навезли соломи, напхали в церкву й запалили.

Пит.: Так що в вас правили по-українському, чи церковнослов'янському?

Від.: Ні, та де – можна сказати, по-слов'янському. Так як раніше правилося. Вони повернули були по-українському, а баби не злюбили.

Пит.: По-українському?

Від.: Кажуть: «Нам повинен священник бути так, як правив старий – той, що помер. Ми такого хочем!»

Ну, о, такого, отакого – так ми того, а як ото гонили, гоніння було за священниками й так далі. То він згорнув, і був близько коло Дніпра устроївся грузчиком. І був увесь час там, і люди були такі, що знали його. Як прийшли німці, й його привезли сюди. І знову був священником. В намірі хлоп!

Пит.: Чи в селі були такі безбожні, що проти церкви були?

Від.: Були, були. Записалися ото в комсомолі ті різні подобні – то по хатах ходили. До мене самого приходять, а в мене в кутку стоїть там пару іконок. А він каже:

– А то що?

– Ти бачиш, що!

– А нащо вона там стоїть?

– То, – кажу, – не твоє діло.

Я не боявся. То не твоє діло. Я поставив – хай стоїть, ось що.

– То його немає, того, що ти поставив.

– Ти, – кажу, – докажи. Точно мені докажи, що його нема.

– Я, – кажу, – викину його зразу.

– Я не докажу.

– Ну, то так нащо ти мені торочиш? Як ти мені не докажеш – а мені торочиш. То ти мені не кажи неправду.

Пит.: Мені, мені здається, що Ви тому й вижили, що смілі по відношенню до советів.

Від.: Ну так. Таким поводом мені – я думаю, що мені боком боса вибув отакого в життю. Пройшов світ – пройшов Казахстан, Сибірі, Урали, різні Африки (в Африці ще ж був у Тунісі), ось як. І попав аж до Америки. І слава Богу! Оце аж у Америці захворів. У мене хворіб не було ніяких. А оце захворів на шлунок і на серце, та й все. А то ноги – підосви, як іду я – так не чую. Так як не своїми ногами.

Пит.: Чи можете ще дещо розказати про революцію, про тих отаманів всяких?

Від.: Про отаманів – то я такого дуже не знаю про отаманів. Я тільки бачив те, що вони робили. Як вони над тим людом знущалися! Ах, Боже! І ото може поставити на гаряче (ото знаєте, сковорода?). Розпекти сковороду й ставить босими ногами на сковороду. Людину! Це ж неможливо! А вони робили! І гупої ночі – приходять, забирають. Всякими способами мордували!

Пит.: Це щоб грошей дістати, чи просто так?

Від.: Ні, вони найбільше загонили до колгоспу. Хто до колгоспу не хотів.

Пит.: То таке робили їм?

Від.: Так, так!

Пит.: Що на сковороду ставили?

Від.: Так. Як припечуть ноги! Як припечуть ноги – то думають, що він піде до колгоспу. А другий каже: «Ти мені хоч відпали їх, відрубай, я не піду».

Пит.: Це вже було, вже пізніше?

Від.: Ну так. Ото таке. Та то розповісти всю ту історію – то страшно! Я другий раз, отако лежу й все так надумаю, все понадумую. Пройду від краю до краю все й заплачу! Ото те. (Схлипує.) І родини порозлучали. З усім – усе пропало. Ну те, що пропало – хай пропало, а родин порозлучали (плаче) – самому на старість лишитися. А смерті нема!

Пит.: Дякую.

Від.: То, ото таке: такі ворохи, ворохи лежали зерна чистого – під відкритим небом! Ось і дощ його мочив – то воно отако обросло кругом, отже, а люд падав, як трава! А другий каже, що хліба нема, не було. Кажу: хліб був, я ж там жив, і я там був і те, що недорост був – неправда! Я був на Кубані, то там трошки недорост був. Ну, а в нас ніякого недоросту не було. Хліб був, а тільки спеціально зробили – щоб видушити люд голодом. І ось!

Пит.: Так що, Ви бачили цим, як *poison*!

Від.: Так, так.

Пит.: А на Кубані як було?

Від.: А на Кубані, там був недород. Там було так – поросло гарно, все чисто: трошки ячмінь, трошечки вискочив, ну не дуже. Отже, й те, й жито. А пшениця зовсім пропала. От тільки почала цвісти і посохла. Солома зелена й це зелене, а вона суха. Не було нічого.

Пит.: Козаки вмирали з голоду?

Від.: Так, умирали. То там, правда, так. Те літо, що пройшло, не це літо, а те, що пройшло – дуже плодила кукурудза. То вони її не встигли зібрати й згатували на полі, і так вона зимувала. То ми ще наносили в землю тієї кукурудзи – то багато людей спаслося, знаєте. Брали ті миші

кукурудзу й таскали в землю – в нори. То на весні відкопували, то брали мішками кукурудзу й багато спаслося з голоду. Миші спасли.

Пит.: Цікаво.

Від.: Ото так. Бо там мої родичі були. Брати й сестри. Там були рідні брати й сестри на Кубані. То я там після того був, то вони розповідали мені. Ото те. Суслики. Суслики ті багато спасуть. Знаєте, що то суслики?

Пит.: Ні, не знаю.

Від.: Такі, такої форми, як оце вивірки. Знаєте вивірки? Такі є, такі на форму й на масть. Тільки вискочить з норки й пі-пі-пі, пі-пі-пі. А потім у норку назад. То на їх становили сільце і ловили. А вони дуже жирні. Отже й тим спаслося багато. Якраз я там був у голод. Там мій двоюрідний брат і сестра, й сестра рідна була там.

Пит.: Коли перестали брати хліб комуністи? Коли перестали?

Від.: Ну, ото мова телефонська. Це, як посіяли новий, то вже вони після того вже зробили полегшення. Брали, то брали.

Пит.: Після того?

Від.: Брали ще, брали – тільки не так то брали. То брали спеціально, брали. Ото так, о: наклали на вас там стільки пудів. Ви відвезли й в рахунках. А то – безпереривно. Так як я знаю – мій батько жив близько, то, принесли папір сьогодні – на стільки-то пудів. Батько відвіз. Після-завтраго приносять папір – другого стільки-то пудів вивезли. А тоді далі й далі. Поки не стало ні зернини. І так кожного.

Пит.: Чи карали людей, що крали колгоспне майно? Чи, скажім, хтось вкрав на полі колосочки?

Від.: Зразу, зразу як став колгосп, то карали. Як став колгосп. А потім уже – то не так то дуже. А зразу, то карали дуже. Як я йду, як я йду дорогою й тут пшениця (чи щось таке) і я зірвав колосок – то ще десь по 10 років за один колосок давали. То так карали. А потім те відмінилося. Мені самому було. Там було, там було – в мене була конячка, ще тільки почався колгосп. І ми з одним, дядьком – нарядили нас у підводи, кукурудзу возить до міста. І їдем дорогою по ту кукурудзу. А кукурудза та зламана, там уже нема кукурудзи. І я зайшов у те кукурудзяннє оправитися. Так сів, та дивлюсь – там на стовбурі висить кукурудзяний качан. Кукурудзяний – не зломлений. І я його зломив і вихожу, і обчищаю. А тут їде об'їжчик, о, і побачив, що я чишу. І прив'язався. Прив'язався і тягне мене в хутір. І насилу той дядько, що за мною їхав – навколішки становився і відмолив мене. Ото тягне мене за той качан, що він лишився назавжди там. Бо він пропащий, бо його обминули, недобачили. Там він і зостався, ото так. То страшно строго було, страшно строго.

Пит.: Чи бувало таке, що стріляли або вбивали тих?

Від.: Ні, не стріляли.

Пит.: То казали, що ті, що забирали хліб – то самі пізніше вмерли з голоду?

Від.: То ті самі померли, померли. Так, ті, що брали хліб – він хотів вислужитися, о, і сам помер із голоду. Все здавав, думав вислужитися. А собі не оставив, хоч би собі оставив, а то не оставив і собі – помер.

Пит.: Що з тим сталося, що в Вас хату відібрав?

Від.: Ну що, куркульський син.

Пит.: Що з ним сталося, з тим Вашим сусідом, що оце Вам сказав?

Від.: Того сусіда, як німці прийшли – розстріляли. Бо він був голова комнезаму, й він дуже мордував людей, і його здали німцям, і німці розстріляли його.

Пит.: Яка в вас була школа в селі?

Від.: Школа була. До школи ходили, тільки така вона не дуже тверда. А при німцях, то вже не було школи, бо таке робилося. Моя дочка вже повинна була кінчати школу – то так і осталася.

Пит.: Чи діти ходили до школи під час голодівки, чи вже перестали?

Від.: Прошу?

Пит.: Як був голод, чи діти ходили до школи?

Від.: Де? Хто там ходив. Ніхто не ходив до школи. Ніхто не свиснув. Ніхто не міг ходити. Де там ходити! І страшно. І страх випускати з хати. З хати страшно пускати. Бо ти пустиш з хати – тільки з-за дверей, а із-за рогу можуть схопити – й уже нема. Та де!

Пит.: А як по-Вашому, чому ті люди, що вижили – вижили? Що їх спасло?

Від.: Ну, таким способом, як оповідав – як ото я. Різним бур'яном, різним способом отаким. Дещо виросло, дещо так і ото їли, що попало. Їли що попало. То все люд, можна сказати хворий. Бо то ж, як накласти сюди в шунок отих качанів голих без нічого. Отже то – який толк? Ну, а людина жила. Отак з тими боками – дещо знайшов, десь щось трошки вкинув. Ото ті – в нас (не знаю, як у вас) називається кропива – росте попід тином. Ото тінько вона піднялася, така – то вже не найдеш. Ото рачки лазять і з корінням виривають і варять борщ з тієї кропиви. І тим спаслися. А потім – дехто задержав якусь кукурузину. І посадив, і вона виросла. І виросла вже до зріння, то хто наївся – то більше умирало, чим тих, що не наївся. Ви знаєте, як я оце – не їв тиждень, чи дві неділі, хоч я і наївся – то я зразу ж помру.

Пит.: Люди не могли стриматися?

Від.: Так, так.

Пит.: Так їли?

Від.: Так. Було, було їсти – а людство, як і трава: як наївся, так і помер.

Пит.: А що робили з тими дітьми, що батьки вмерли, а діти zostалися?

Від.: Діти? Правда, що як батьки померли, а діти zostалися – то їх брали до патронату.

Пит.: Так звалосся? А в Вас був такий?

Від.: Так. Там щось їм колотили й ото отих дітей спасали. Бо осталося в них нікого. Бо багато, багато кидало на станції – нема, нема де дітися: ну от двоє, троє дітей, що їм дати? Помирати мати не хоче, щоб не помирили при очах, то вона виводить їх на станцію і на станції кидає. А сама втікла. То вони ходять без матері, то там на станції їх підберуть у той патронат і остаються живі. Ото так.

Пит.: Чи знаєте – скільки дітей було в патронаті в вас на селі?

Від.: Ні, не знаю.

Пит.: А що – мало, багато?

Від.: Де чимало, напевно. А точно не знаю скільки.

Пит.: Чи селяни старалися в місті міняти свої речі за хліб?

Від.: Так. То все позносили, десь позносили – пооставалися всі голі.

Пит.: Не було що міняти?

Від.: Так, не було там що міняти.

Пит.: Чи хтось з Ваших сусідів, чи родичів – чи тікали на Донбас?

Від.: Там також в той час праці не було. В той час, бо із Донбасу прибігали до нас. А тучечки ще більше як там. То людина не знала, де діватися.

Хтось не якійсь роботі такій був, що давало там пайочок якийсь дістати: там 200 грам хліба, та й годі.

Пит.: То чи Ви взагалі були в колгоспі, чи не були цілком?

Від.: Я не був.

Пит.: А дуже нажимали там?

Від.: Ну, дуже.

Пит.: А як старалися Вас переконати?

Від.: О, то переконували мене: і ще, і ще, і ще. Вже я встроївся, на добрих працях був, то приїжджав – так як на *Urlaub* додому, отже до родини. То один той же активіст – самий той, що мучив людей. То такий добрий! Перестрів мене на дорозі, подав мені руку. І каже:

– Я тобі пораджу щось дуже добре.

– Ну що? Радь!

– Твоя жінка сидить у хаті, а города не має. Тільки хата, а чужі люди пахнуть. То я тобі пораджу, що тобі наділять город. А ти тоді можеш, куди хочеш, так.

Ну, добре. Я подав заяву до колгоспу. Вони мене прийняли: наділили город (коло хати, ось що), і ми відразу з жінкою заходилися його копати лопатами, бо інакшим – нічим. І пішов на працю три дні – в колгоспі повозив гною. Такий був кінь скажений, що не міг ніхто їздити. А я коло коней дуже привичний, ось що. То я його вивчив їздити за три дні. Такий, що він не хоче вперед везти – а везе дупом, назад. То він назад – то я довгу ломаку таку, лозиняку таку, щоб не перебилася, довгу. І як накидаю гною і так трошечки під горку – то він назад. То я як стану навколішки, та як укольну десь скільки раз по спині впововж – то він як двине! Бігом. Виїхав. Другий раз їду, уже дужче, уже до того місця приїхав – уже бігом. А на третій раз бігом вибігав. Ну, повозив гною. Тепер города покопали. А що ж я буду вдома робити? Хліба я не маю, ніякого приділу не маю. Мені з колгоспу нічого не дають і так далі. І то я назад торбу, та я й вигру. Вони приходять на другий день до жінки:

– Де чоловік?

– А я знаю? Десь поїхав.

Ось що. І як поїхав та й поїхав і поїхав та й по сьогодні. І вже з колгоспу виписали, й жінка не була в колгоспі, і я не був у колгоспі. Правда, що я трошки заробляв не мало, то утримував.

Пит.: А де Ви дістали того коня, що мали під час голодівки?

Від.: Ото того конячку, так? Як я, як я, той, не писався в той колгосп – то в мене було посіяне жито. І я виїхав до того й жито те лишилося. І його обкосили й воно стояло. І я вернувся. Всі мені кажуть: «Вернися, скоси жито». Я вернувся і скосив те жито – підвіз під машину (під колгоспну) змолотив – оте віддав, що їм треба там лишилися колоска. А в батька був такий горох, що до того що витовчуть – негодний. І я той горошок туди й змолот і повіз до міста – продав і за ту муку купив конячку. А брат, ще попередньо, то він гарбував. Він землю возив, то осталася гарбарочка і зброя. Так вона й лежала, як він помер. І як раз вона мені пригодилася. Я – потребує буряки возить – нема кому. Я поїхав – то вони там дадуть послід такий, стрибуш. Одна кооперація, ось що, потребує підводи перевезти сіль з станції. Ну, то я і туди записався і поїхав тією конячкою. А вона була, правда, така малесенька кобилка, а така барка. І набрав тієї солі – без вісу давали, скільки коняка повеze. З жінкою вдвох. То я набрав тієї солі, аби та конячка взяла. Доїхали

обоє через Дніпро. То я зразу так, як по собі лантух – у куці й все. А жінка лишилася за сторожа. То, сіль відвіз в кооперацію, вернувся назад, забрав ту сіль – то вже ми жили. То кусочок, отакий його – там фунт, чи два (по фунту, по два, три фунту: нависить жінка в торбинки). А базари були скрізь, баби виносили різне: то те якесь молочко, а те свіже, а те якісь кабаноси, а те якийсь хліба кусочок, а те щось таке от – ну, общим, на базар. І за ту сіль ми виміняєм там – кусочок хліба, чи молока пляшку, чи щось таке. І самі поїмо, і дітям привеземо. І ото, то кожний день, кожний день. Тепер я поїхав за платою до тієї кооперації, а вони кажуть, що в нас нема грошей – бери сіллю. То вони мені навантажили, навантажили цілу підводу солі, і ота сіль мене спасла. То сіль возив по всіх селах, які де не є, конячкою. Якби не конячка – то пропав би. А баба кожна хоче посолити. Або білить, є така маслянка – в круг, у грудках. Також таке саме. То грудки повісю в торбинки, а кожна хоче коло себе там помастити – в домі пооблуплювали, то щось треба виміняти. То таким побутом я спасся. А без конячки я загинув би.

Пит.: А як довго Ви це робили?

Від.: От поки сіль кінчилася і ота маслянка кінчилася. Потім уже новий хліб буде. То була в мене швацька машинка. І повіз у місто й віддав за кілограм. Перед кінцем. І тим побутом я спасся.

Пит.: А як було на Казахстані? Чи багато було таких, що від колгоспів, від голоду тікали туди?

Від.: Ну, так. Бо там було вільніше, чим у нас. Я в тому, в Казахстані, в Казахстані стільки років – із 15 був. Так. О, там жилося нічого. Там доставляли добре, хоч праця і тяжка була – бо я був на земляних роботах. Ну, а доставляли добре. Хліба їж скільки хочеш, м'яса їж, скільки хочеш, ось що. А сам здоровий ще був, молодий. І все те не споживав. І заробіток нічого. До баб: за горох віддавали. І ото родину тим тримав. Бо там родини не можна було забрати туди. Бо ми тільки кочували, в палатах мусили перекочовувати. Отже, зробили кавалок дороги залізної, перевозим палатку на друге місце, встановлюєм і так далі й далі. З родиною там не можна, тільки самому. І отим побутом я спас родину й себе. Ото таке.

Пит.: А те що було раніше, як воювали з тими, з азіятами. Вже до того часу – то вже скінчилося, як вже другий раз були?

Від.: Узбеки? Так, я з узбеками воював.

Пит.: А як Ви були в Середній Азії після голоду – то вже вони, вже не воювали?

Від.: Ні, вони воювали довго ще!

Пит.: Довго?

Від.: Довго вже після мене. Мене як демобілізували, то вони воювали довго, довго. Вони страшно не хотіли, не хотіли росіянів, страшенно не хотіли. Вони довго воювали.

Пит.: І казахи й узбеки рахували Вас росіянами? Не знали, що є різниця між тими другими – між українцями і росіянами, чи їм те все одно?

Від.: Ну, певно, що не все одно, бо по обличчю узнають.

Пит.: Ну, між Вами, скажім – для них українці і росіяни – то все одне, для тих – для азіатів?

Від.: Вони сильно не любили й українців, і росіянів, і так далі, ця – то получає велику нагороду за те. Такий був у них приказ даний: ти підеш у рай, святий будеш.

Пит.: Чи в вас в селі було багато донощиків таких?

Від.: А хто це?

Пит.: Ті, що доносили міліції.

Від.: Були, були. Певно, що були. То не одного села не було, щоб не були. То були. Один такий був, сукин син, то страшний був. Ну, то його в вікно вбив хтось, застрівив. То сукин син страшний був. І був головою сібради й різним подібним. І босилом, і донощиком, і різним подібним. То на нього всі, всі люди були. От що. Ну, нарешті він уже боявся і виїхав до Середньої Азії на роботу. І не було його два роки. А ось він приїжджав до свого товариша. Тут той жінку мав і двоє дітей. І ввечері засіли за столом, ось що – випить по рюмці – загально, він думав, що все це забулося. Ну, а один цього не забув. Мав відріза, потім сам мені хвалився. Каже, знаєш того Степана, звався Потапенко, ось? Знаєш – хто його вбив? То, каже, я. Ішов проз вікно, а вони сидять за столом, випивають. А я, каже, став коло вікна, стукнув у шибку, він, каже, повернувся пикою до шибки, а я, каже, просто в ніс йому дав. То, каже, тільки обкрутнувся назад хати, трякнув і готовий! То всі христини, всі – ти розумієш?

Пит.: Це вже було після голодівки?

Від.: Після, після, після.

Пит.: Чи Вам відомі ще такі випадки, що комуністів вбивали?

Від.: О, ні. Таких випадків не було.

Пит.: Тільки цей один бачили?

Від.: Ото один був такий босило страшний. А таких випадків не було.

Пит.: Це страшно, кажете нагадати – в сковороду ставили чоловіка!

Від.: Так. Не тільки чоловіка, а й жінок.

Пит.: Це вже як колективізація була?

Від.: Ну, то страшно! Всякими манерами підходили, всякими манерами й капость робили і годі. Так, я рахую, що то не люди, то дияволи! І годі.

Пит.: А раніше ще, як ще після революції – то як довго ще проти більшовиків воювали ті повстанці, що були? Ті всякі банди, як довго?

Від.: То ті банди – один одного бив. Та й годі. Один одного бив. Якби вони, якби вони, щоб з'єдналися до купи – то більшовиків би не було. Вони б уже побили їх. А то – один проти одного. Організувалися: в того 20, в того 30, в того 50, а в того стільки, а в того стільки, й один проти одного б'є! Ну, де то буде товк? Ніякого.

Пит.: А вони довго так билися?

Від.: Ну, та певно, що довго, то довго велося це, довго. А скільки цієї банди було – Боже! Боже! Боже! Стільки цієї банди було, такої просто банди – що пили, гуляли, пили, гуляли з дівчатами, й так далі й далі. А то був, був такий час – як тільки вечеріло – не йди вулицею, ось що, а сиди в хаті. Бо тільки замітив, що щось рухається – просто в тебе стріляє. Так, не дивитися – чи то людина, чи то звір, чи то хто. Просто такі бандити. У нас називали їх бандити і годі.

Пит.: А Ви Махна бачили?

Від.: Я Махна бачив.

Пит.: І Марусю бачили?

Від.: Марусі не бачив.

Пит.: А вона проходила?

Від.: Проходила. Майже через наше село, чуть не всі переїжджали. То Марусі не бачив, а Махна бачив – так як оце Вас. Він жиди питає.

Пит.: Чи в Махна прапор якийсь був?

Від.: То коні добрі, такі тачанки. На тачанках кулемети. Отже, вони пішки не ходили, тільки на тачанках.

Пит.: А в Махна прапор був якийсь?

Від.: Якийсь там був, я не пам'ятаю.

Пит.: Щось на тих тачанках було написано? Я чув від деяких, що писалося на тих тачанках.

Від.: Не пам'ятаю, якийсь був.

Пит.: Хтось то казав, що бачив на тачанці.

Від.: Отже, забувся, який тільки.

Пит.: Чи народ підтримував таких, як Махно, Марусю – чи ні?

Від.: Вони не підтримували ні один одного. Я ж кажу, що один одного були та й годі.

Пит.: А що люди? Селяни підтримували?

Від.: А селяни? Селяни також так. Бо селяни залякані, знаєте – не сюди й не туди. Так, як той один казав із моїх родичів: «Входять у хату, з груді молока! Кому ти служиш?» Ну, кому ти казатимеш – кому ти служиш – як він на тебе наставив зброю. Ну, та тому служу, що наставив на мене зброю, тому служу! А що я скажу, що тому, ну то зразу «бах» – і немає. Такі чудеса творили.

Пит.: То Ви самі це бачили, як жидові казали кукурудза, кукурудза сказати? Як це кажете – це Махно, це казав чи це помічник казав?

Від.: Так, так! То в нашому селі. Ще й коло церкви то було! Церква стояла, то об'їзд був поза церквою. То ж отам, тамечки коло церкви.

Пит.: Це сам Махно його – це робив?

Від.: Так. Нікого не минали – хто б то не йшов, хто б то не їхав – усіх провіряли.

Пит.: А крім Махна, то ще кого Ви бачили такого? Чи пам'ятаєте якогось?

Від.: Було такого. Я вже не пам'ятаю. Не знаю більше. Бо є такі, що оперували там, десь туди до Кавказу – а я їх не знаю. А ці оперували тут у нас. Ну, то – то також, також насильницько: як зайти, зайти до баби в хату – взяти подушку й покласти на коня і самому сісти на подушку – і поїхав! І то закон такий їм!?

Пит.: Чи білі в вас були?

Від.: Були, були. То я їх не дуже бачив. Це Біла армія.

Пит.: Чи в Вашому селі, чи десь близько – був поміщик, за царя?

Від.: Близьче не було, як 9 кілометрів поміщик один. Один – то якихось 30 кілометрів, а може, й більше. То був у Глупині один. То, або його не згадували – а її згадували все. То, перед революцією. Як уже революція була – то вони хотіли її схопити. Ну, але вони взивали. Бо якраз була в неї велика мельниця – та, що білу муку меле. І там робітники були дуже добрі. То вони все те, що в мельниці – оті всі паси, все на світі – зняли, все сховали. Думали, що воно пригодиться. І я після того був у тій мельниці, то це не при мені робилося, але передо мною. То мені вже там розповідали, що: дім був у неї – другий в світі! А от не знаю – де перший? І досі не знаю – де перший. А їх два тільки на всей мир. Такий був дім! То він стояв у яру, а з яру його дуже далеко видно. І зверху – величезний чан, а в тім чані плава свіжа риба! Так!

Пит.: А як вона називалася?

Від.: Та, ось почекай! От, як з толку випало, не годиться. Яюсь – десь із слуху випало. Яюсь така і не трудна родина, а забив! Ну, добре. То вони окружили той дім, кругом, і лежали цілий місяць в залозі кругом того

дому, о – оці, оця банда. Думали, що вона буде, буде виходити з цього дому й ми її схопим. А її там давно не було вже. Вона давно вшилася! Так. Лежали, лежали, нема нічого – перекопали, перерили – то вже це я бачив. Самі ями, самі ями, саме все чисто і спалили. А то дім, а то дім величезний – мільйони коштував.

Пит.: Це в якому місці було?

Від.: О, місто Бурімка¹ називається, Велика Бурімка. То Мала є Бурімка, а а то Велика Бурімка.

Пит.: А що зробили з тим поміщиком, що ближче Вас був?

Від.: А з цим – такої чутки ніякої не було. Це була родина Цимбал. Цей, що ближче. Це була родина Цимбал, а тієї забувся.

Пит.: Дякую Вам!

Від.: Прошу.

¹ Нині – села Велика Бурімка та Мала Бурімка Чорнобаївського району Черкаської області.

Інтерв'ю ЛНЗ8

Олександр Гончаренко, народився 1913 р. у Смілі, тепер райцентр Черкаської області, яку описує як «козацьке гніздо». Виріс поблизу Білої Церкви, і більшість подій, які він описує, відбулися у тому районі. Оповідачів батько служив охоронцем на цукровому заводі, носив уніформу, що нагадувала жандармську. 1922 р. батькова сестра, комуністка, віднесла його фотографію в уніформі владі й заявила, що він колишній жандарм. Тож у 1924 р. батька, а також автоматично його трьох дітей, коли їм виповнилося 18 років, позбавили громадянських прав. Наприкінці 1929 р. батька розкуркулили, заарештували у справі СВУ, а родину виселили з хати. Після цього оповідач поїхав на роботу на Донбас. У 1932 р. повернувся на Київщину, і йому видали документи із позначкою «соціально чужий». Він приховував це до 1934 р., коли знову мусив тікати на Донбас, щоб уникнути арешту. Оповідач ототожнює царський і радянський режими. [...] Розповідає, як від батька до сина передавалися козацькі традиції. [...] За непу селяни обробляли власну землю, а робітники отримували реальні гроші. [...] Оповідач говорить, що його батько належав до СВУ, члени якої зустрічалися майже кожної ночі й намагалися організувати армію, щоб скинути радянський уряд. За це його вислали у Соловецький табір, де він помер. [...] Оповідач ставиться до Петлюри негативно, але визнає, що селяни його підтримували. Підкреслює поділи всередині села, описуючи прихильників комуністів як ледачий набрід. Деяких з них пізніше убили. Під час розкуркулення школярів, у тому числі оповідача, посілали описувати майно розкуркулених. Детально описує розкуркулення, дає яскраві свідчення про життя в постійних переїздах і страхові бути викритим як куркуль. Оповідач вважає, що радянська влада, окрім іншого, використовувала розкуркулення для поповнення робочої сили на Донбас. Він помилово описує 25-тисячників як «25 тисяч росіян прислали на всю Україну». Розповідає також про антирелігійну кампанію. Під час голоду оповідач повернувся з Донбасу і жив за 25 км від Сміли у Сухолісах (Рокитнянський район). На станції, де його дядько працював залізничником, він дістав роботу табельника. Описує, як голод убивав людські почуття, і згадує, як уздовж дороги лежали тіла, до яких нікому не було діла. [...]

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Мое ім'я Олександр Гончаренко.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1913 році.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: Я народився в Смілі, це на Київщині. Смілянщина – це козацьке гніздо.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був засланий царською Росією на Кавказ ще хлопцем, із дідом, на 12 років. Після повернення з Кавказу зі заслання, мій батько працював на цукровому заводі коло Смілої, сторожом, де була, звичайно, уніформа. Ця уніформа більше підходила до уніформи жандарма. Але це не були жандарми. Був звичайний сторож на воротах, на цукровому заводі. А сестра його після революції, щоб видвинути себе

як комуністку, то вона продала свого рідного брата й показала цю фотокартку й каже: «Мій брат служив в жандармах».

Це було в 22-му році. У 24-му році позбавили його виборчих прав, цебто, він не міг ні голосувати, ні бути вибраному, а всі діти, які доростуть до 18 років, коли вони набувають вже права голосу, так званого, то вони автоматично позбавляються цих прав і не можуть також, так як батьки, ні голосувати, ні бути вибраному. І рахувалися вони як «вороги народу». Так їх клеймо таке наклали. Це значить я, сестра моя і брат. Всі троє ми попали супроти волі.

Пит.: За одну цю фотографію?

Від.: За одну цю фотографію і за придирство рідної сестри, й то брехливе придирство, бо то не була правда. Як дійшло 18, чи ще мені не було 18 років, а 17, то комуністична влада сконфіскувала все майно батькове, що він мав, і вигнали нас, викидали просто з хати, і дівайся де хочеш. Ну, то я мусив іти десь заробляти кусок хліба, і я пішов на Донбас і працював на Донбасі. Заробляв собі на кусок хліба, а брат мій також – учителював. І він також мав те саме: на військовому квитку було написано навхрест, на першій сторінці «социально чуждий», то значить «ворог народу». От! Я цього не мав, я ховався і аж в 34-му році мене нашли, де я працював і засудили мене на 10 років в'язниці, але, як то кажуть, були люди й добрі. Дали мені 72 години, щоб я приготувався йти в в'язницю. За ці 72 години я випродав дещо й втік, також на Донбас, знову. Бо я був приїхав на Київщину. Таким способом комуністична влада старалася українців, робочу силу пхати на Донбас. Там на Донбасі потребували робочої сили. І яким чином – люди не хочуть добровільно їхати – то їм деяким пришиває щось-небудь, судять, а тоді – так само на Донбас, сам за тобою ганятися не буде. Таким чином я був на Донбасі. Але, все-таки, побув пару років на Донбасі, все-таки мене тягнуло на Україну. Я повернувся знову, й на Україні я робив аж поки не прийшла революція. Оце таке. Далі, що Ви хочете там?

Пит.: Чи знаєте, за що засудили Вашого діда й батька?

Від.: Так. Діда засудили за те, що він заколов кабана, у піст. Звичайно в піст всі колять, бо за пару днів вже будуть мясниці. Всі люди колять, то й він заколов. Але напроти нього, через дорогу, жив священник. І його донька сиділа й дивилася, як цього кабана, то хвоста кусочок ріжуть і дають, не для того, щоб він їв чи що, дають так побавитися дітям, кусочок хвоста смаленого. Ну й попався священниковій доньці кусочок. Вона принесла додому, а священник питає: «Де ти взяла?»

А вона каже: «Дід Максим дав нам».

А він пішов заявив у жандармерію, і заслали на 12 років за цю штуку його на Кавказ. Він 12 років хліб пік на Кавказі.

Пит.: Так що Ваша родина аж такого доброго погляду не мала про царський режим?

Від.: Щодо царського режиму й щодо комуністичної влади також. І ті, й другі зазнали; ми великої шкоди від обох мали. І то є російська, і то російська. І тільки вифарбувана в біле, а то вифарбувана в червоне. Все рівно до українців вони не є дуже добрі. Хліб вони люблять український, робітників українських люблять, але душу українську вони не знають.

Пит.: Вам відомо, що Смілянщина, це як Ви висловилися, гніздо козаччини?

Від.: Гніздо козаччини. Чигирин, Смілянщина, Умань.

Пит.: Чи можете дещо розповісти, як передавалися козачі традиції?

Від.: Козачі традиції передавалися більше всього зовсім у глухих селах. Найбільше. Бо там ніякої перекрученої історії ніхто ніде не чув. Просто діди переказували своїм дітям, а діти своїм дітям – так воно переходило з покоління в покоління і тільки знали чисту правду – як козаки по-явилися, як зруйнована Запорізька Січ, усе це знали з ніг до голови. Шевченко про це описує. Так що тільки говорили в селах. Як ти підеш у місто, де вже насадили росіян, там цю історію, нашу історію, пере-кручували на такий спосіб, що навіть Шевченка зробили революціо-ном. Бо він був проти багатих. А хто ж такий був багатий? Були так – польські наїзники, були російські. То ті були багаті, бо вони тримали землю, бо цар їм дав землю. А бідняки хто був? Селяни, звичайно! От, то через те Шевченкові пришили, що він є революціонер, комуністич-ний революціонер, бо він виступав проти багатіїв.

Пит.: А українське населення, назагал було свідоме того, що то нащадки козаків, що люди тим гордилися і знали про це?

Від.: Навіть і тепер. Кого б ви не спитали. Хтось споріднений до козаччи-ни – він гордий такий, і ніде не соромиться сказати, що я є з козацько-го роду.

Ні там, ні тут. За вийнятком: із 37-го року до 39-го, ці два роки, було дуже велике переслідування, де росіяни нищили вищу верству укра-їнського населення, так як учителів, лікарів таких, всіх науковців та-ких. Буквально винищували. То тоді всі мовчали й ніхто не згадував, що він козачого роду. Бо як тільки б сказав, на другий день вже його нема.

Пит.: А як ці нащадки козаків ставилися до росіян, в загальному?

Від.: Це, навіть питання таке, на яке не варто й відповідати. Всякий знає, що козак є хоронитель України, народу, своєї традиції. І який б то й не був наїзник – чи польський, чи турецький, чи татарський, чи росій-ський – козаки їх не любили тому, що козаки воювали проти них. Значить ненависть була. І вона є і буде, скільки існуватиме українська нація.

Пит.: Так що ці нащадки козаків ніщо не забували?

Від.: Ніколи не забули. Як можете забути про своїх батьків, які люблять свою традицію, свою націю і свій нарід. Чи ви можете забути? Ні! А от ваші діти, ваші внуки й так далі й далі. Все ж воно не забувається. Ви його не можете його викорчувати.

Пит.: А більшовики стараються.

Від.: Стараються, але як бачите, нічого. Візьміть у Польщі тепер. І там люди привикли більше до свободи, чим наші українці. І вони тепер відкрито воюють з ними. Ми вже за 300 років, вже більше як 300 ро-ків пригнічені російською владою, яка б то вона не була – чи червона чи біла – то в нас уже мозолі настільки натерті, що ми привикли мов-чати. Ми не забуваемо, але тільки мовчимо, тримаємо це в своїй душі. А польський нарід, який недавно позбавився своєї свободи, то він тепер виступає і відкрито бореться проти комуністичної влади. А ко-муністична влада, це є російська влада! Не є українська! Так, як вони кажуть – сов'єтська соціалістична республіка. Ні, то – російська!

Пит.: Чи в Вас в родині говорилося про революцію, про пізніші повстан-ня, і таке й друге, чи були обставини для того?

Від.: Це про яку революцію?

Пит.: 17-го.

Від.: 17-го року. Це, бачите, так. Ленін обдувив увесь нарід, не тільки український, а по всьому Радянському Союзі. Він дав лозунг, що як ми зробимо революцію, то вся влада перейде в руки робітників і селян. Селянам піде вся земля, яка була в царських руках, польських панів, перейде в руки селян, а фабрики й заводи перейдуть в руки робітників, так як тут є, оце *corporation*. Але ці лозунги були тільки для того пущені, щоб побороти царську владу, цебто білу російську царську владу. І він цим виграв. Люди всі були, навіть мій батько був захоплений цим, а коли кінчилася революція, то дали тільки період непу – нова економічна політика – від 17-го до 22-го року. Дали вільно людям працювати на їхній власній землі. Робітники не мали своїх фабрик, але працювали за зарплату – заробляли гроші на фабриках і на заводах. А селяни виробляли свій власний хліб на своїй землі. А потім як прийшов 29-й рік, то цю землю забрали в них. Але мій батько не чекав до 29-го. Уже в 22-му році він побачив, що влада не є в руках селян і робітників, а є в комуністичної партії. Через те не злюбив комуністичної влади. Це одне, а тепер друге: в той же самий час сестра його предала, для того, щоб здобути кар'єру для себе. То він два рази не злюбив. І тоді, ото в цих роках, скажу правду – не пригадую, здається в 29-му році чи в 28-му – в нас на Україні була організована така Спілка визволення України, СВУ. Мій батько належав до цієї організації. Через те ото його засудили в Києві. Засудили до розстрілу, а потім замінили на 10 років в'язниці, і він за два роки на Соловках, на Соловетських островах, згинув, в 32-му чи 33-му році він згинув.

Пит.: Певно, Ви цього не могли б знати, але чи приїжджали до Вашого батька українці, такі, що нібито члени СВУ?

Від.: Майже кожний вечір. Сходилися в нас у хаті. Не всі, а один або два приїде, і починають говорити. Нас закривали дітей в окрему кімнату. Але через двері я й чув, що вони казали батькові: «Федоре! Федоре! Ти маєш двоє синів. Якщо ці два сини візьмуть ще по два коло себе – то ми зорганізуємо ціле військо проти комуністичної влади».

А мати моя боялася, бо вона бачила, що то є велика сила комуністична влада, і зможуть побити нас усіх. То вона сказала: «Ти роби що хоч, чоловіче, але синів не зачіпай».

І тому батько нам нічого не казав. Засідання робили вони в ярах. У нас було таке: річка текла, і південа сторона була в нас, такі яри були, а вода промивала. А північна сторона – то була площина – то в цих ярах сходилися люди й робили засідання й виробляли свої пляни. І між іншим туди попав один сексот і видав їх. Через те то їх поарештовували й засудили.

Пит.: А що це були за люди – учителі чи хто?

Від.: Більше всього було так: учитель, то це я знаю – був. А то все були з заможних селян. Ті, що любили працювати на землі. Бо в селі – хто там? Тільки один учитель. І лікар був. Це все, що було на все село. А то усі ті селяни. Хто любив працювати. Хто трошки більше заробляв через те, що обробляв землю тих бідних, які не хотіли обробляти свою землю. То він обробляв з половини – половину забирав урожаю собі, а половину давав за те, що він мав землю. То такі дядьки сходилися і хотіли щось-небудь зробити. Спілка визволення України хотіла визволити Україну від радянської чи російської влади.

- Пит.:** Бо то часто доводиться чути на еміграції, що СВУ не було, що це видумка, а видно, що щось там діялося, щось там було.
- Від.:** То що кажуть, що це видумка, що щось діється, то Єфремов – знають усі, то він був. Скрипник – знають усі, хто він був. Ви не можете сказати, що вони щось-небудь видумали. І я є живий свідок, що в нашому селі була така група й ця вся група пішла на Соловки. Я живий свідок того. А вже ніхто не може сказати, що то була неправда.
- Пит.:** Це нам дуже важливе, що Ви засвідчили цей факт.
- Від.:** От, то є *really fact*. Я не боюся нікого, бо це є щира правда. То, що кажуть, що то не було того, то видумки – то все хтось якусь буйду робить, видумав. Це мій брат знає, і я знаю, сестра знає, бо в нашій хаті ці розмови були. Ми всі троє знали. От, і я не боюся це сказати тому, бо воно було.
- Пит.:** Це в самій Смілій, чи в районах?
- Від.:** Ні, ні! Це вже було там, де мій батько народився. Батько мій народився біля Білої Церкви, недалеко Білої Церкви. І там родився мій брат, родилася моя сестра. Але я родився в Смілій тому, що батько, повернувшись за заслання, то він працював у смілянському заводі, на цукровому заводі, сторожом.
- Пит.:** Так що це, що Ви тепер говорите, то це було коло Білої Церкви?
- Від.:** Коло Білої Церкви.
- Пит.:** Це важне, щоб записати. А так, якраз після революції, скажім в 20-му, 21-му роках у вас не було повстання проти більшовиків?
- Від.:** У нас не було повстання проти більшовиків через те, що в 20-му, 21-му році були в нас і поляки, і були в нас німці. Так що фактично радянська влада билася й з поляками, й з німцями. А з нашими українцями так: багато було дезертирів, що не пішли до радянської влади, хто вже розумів, що таке радянська влада, а багато пішли просто до Червоної армії, так як: Боженко¹, Таращанський (це не далеко від нас Тараща), група, дивізія, чи як вони його там називали.
- Пит.:** Називали Богун чи як?
- Від.:** Боженко! Це не Богун², Боженко! Богун – це з козаччини, а Боженко, це був у червоних, революціонер. Мав свою дивізію – Таращанську. От то багато людей пішло, бо вірили, що комуністична влада дасть усе їм. Але 29-й рік показав, що то не є з тих. Забрали все, що вони мали, навіть за царя.
- Пит.:** А що люди думали про Петлюру?
- Від.:** Про Петлюру? У нас дуже багато було людей, які служили в Петлюри. І була дуже добра опінія, і є дуже добра, й ніколи вона не загоється. Бо в нашій місцевості Петлюру рахують як святу людину. Кого б ви не спитали – від великого до малого. За винятком комуніста. Комуніста так. Як кажуть, як от *brainwasher*, або, я не знаю – фанатик якийсь того комунізму. Бо вже, слава Богу, проходить більше як піввіка і комуністична влада не приймається і не робить ніякого добробуту ніде. То вже є ясно, вже можна дурному зрозуміти, що комуністична влада НЕ ПРИЙМЕТЬСЯ, скільки б вона й не існувала.

¹ Боженко Василь (1871 (1867, 1869) – 1919) – командир червоногвардійських загонів на Київщині в листопаді 1917 та в січні 1918 рр., з осені 1918 р. – командир сформованого в РСФРР Таращанського полку, який, зокрема, в ході військової операції проти військ Директорії УНР 5 лютого захопив Київ.

² Богун Іван – кальницький полковник, один із видатних військових діячів національної революції 1648–1676 рр.

Пит.: А так у вас з яких людей складався партійний апарат? Урядовий.

Від.: Начинаючи з бідняків. Усі бідняки, які не любили працювати, але ненавиділи тих багатіїв, що для них обробляли поля, і за те вони діставали половину збіжжя з поля. Вони ненавиділи їх, бо їм не хватало одного хліба до другого. А в того були лишки, бо він міг їх продати, бо він же робить. А той лежить у холодочку ціле літо, нічого не робить. То він пішов у партію. А партія йому дала посаду в колгоспі, при владі його поставила – комирником, а там головою сільради, а там секретарем сільради, а там головою колгоспу. Усі високі поста позаймали, оте все шартрапартя, голота, лидаччя, що не хоче робити. А прийшов голод, то вони подохли.

Пит.: А чи Ваш батько обробляв землю?

Від.: Мій батько обробляв сам землю і обробляв в моєї мами сестри чоловіка, який ніколи палець об палець не вдарив. То він свою землю обробляв і його землю обробляв.

Пит.: То це чоловік цієї, що зрадила Вашого...

Від.: Ні, ні, ні! Це моєї мами сестра, а не батькова сестра. Батькова сестра, о-го-го! Пішла здорово вверх. Вона була директором ДОПРу в Києві чи ДУПРу в Києві. Директор в'язниці! Де сиділи, звичайно, ці люди, що не заплатили податку абощо.

Пит.: То скільки землі Ваш батько обробляв?

Від.: Він мав п'ятеро десятин. Це якихсь п'ятеро гектарів, а по чотири морги, три, чотири акри, то яких 20 акрів землі, всього. По одній десятині на одну особу – розділили всю землю. Чи ти багатий, чи ти бідний, одна десятина на кожну особу. Як ти маєш п'ятеро осіб в родині – ти маєш п'ятеро десятин, як ти маєш семеро – маєш семеро десятин. А моєї мами сестра мала семеро душ, то вона мала семеро десятин, а батько мав п'ятеро десятин, і він обробляв оціх 12 десятин кожний рік.

Пит.: А скільки це років було?

Від.: Від 22-го року по 29-го року, шість років. Тільки було – шість років робив. То він мав і хату добру, він мав і хліб від хліба до хліба, мав і чоботи, а та сестра моєї мами не мала нічого, і хліба не хватало до нового.

Пит.: А чи, так в загальному, при непові можна було жити?

Від.: Якби неп по сьогоднішній день, то наша Україна ціла на весь світ, у кожного була енергія робити. Кожний робив якнайліпше на землі. А земля на Україні – ви знаєте яка. Цілий аршин, той *yard*, це – метер – товщини *topsail*, це гарної, чорної землі. Туди, що не кинь – то все родить, тільки треба працю прикласти. Родить уж то є, як кажуть по-американському *bread basket*, значить – кошик хліба для всього Радянського Союзу. Як на Україні урожаю немає, то Радянський Союз мусить купляти в Америці зерно. А як колгосп – то в колгоспі ніхто не зацікавлений, бо як ти обробляєш свою землю, то ти стараєшся чим більше зробити так, щоб урожай був такий, щоб тобі повністю вистачило. Бо то твоє. А як ти робиш у колгоспі – то воно вже не твоє. Там роблять так: дощ іде на скошене жито – хай іде, ніхто не дбає – воно погнило. Туча знаходить, щоб снопи поскладати в купи, щоб його не намочило – то свій дядько таки під дощ складає, робить, щоб спасти його. А в колгоспі – то він махнув рукою, пішов. Дощ помочив, погнило все, й на тому кінець. Так чи йначе він його не достане,

то не є його. Оце вам яка різниця між колгоспами і приватною власністю.

Пит.: А чи можете розповісти, як у вас виглядало розкуркулення?

Від.: Розкуркулення, я Вам скажу так. Коли ці всі бідняки забрали владу в свої руки, вони страшено ненавиділи тих багатчів, що обробляли їхню землю. Який він багач? Він мав усе, а той не мав нічого, оце все. Він не був мільйонер чи що. От, радянська влада складалася з цих бідняків, і треба було робочої сили на Донбасі. Так що вони робили? Вони наклали податки, *tax-у*. А наклали там на цілий двір там 1 тисячу карбованців. Вже ту 1 тисячу карбованців щоб зібрати, то треба так: продати корову (бо він мав дві), продати все збіжжя, що він мав, продати коні чи там волів, що він мав. Зібрав 1 тисячу долярів і віддав цей податок, щоб його не покарали, не вислали десь. Побачили бідняки, що він заплатив це. Ну, що ж, давай йому ще раз таку саму *tax-у*. Ну, такої *tax-и* він вже більше не міг заплатити. І він нічого й не робить. Приходить комісія, заходить, тобі відриває замок від хати, як тебе вдома нема, заходить у хату, сідають і переписують: годинник оце коштує один карбованець, картина два карбованців, лампа там три карбованців, а ліжка там п'ять карбованців, і все списали, списали список, і не хватає заплатити другу 1 тисячу долярів. Описують корову, цю, що осталася, остався ще кінь, кури, все буквально описують і аж в кінці ставлять: якраз 1 тисяча карбованців. Тоді тобі дають цей аплікаж, що твое майно вже розпродано, а ти дивайся де хочеш. Де ти дінешся – ідеш на Донбас, бо там потребують вони робочої сили. А там за куркулями, чи за тими, що втікають ізвідтіля, там не шукають. Просто таким штучним способом виганяють усіх на Донбас: «Ідіть та працюйте під землею, бо ви вмієте працювати». А голода, біднота сидить отут в колгоспі, працює. Через те колгосп ніколи нічого не мав і не має. Зрозуміли мене?

Пит.: Так, дуже цікаво. А, думаєте, що люди самі б не пішли на Донбас?

Від.: А як хто не пішов на Донбас, то їх у вагони і на зсилку, на Сибір або на Соловки. А там уже тебе засудять, що ти не виконав свого податку, й за це тебе засудили, чи там ти колись використовував найману працю. Коли мій батько обробляв землю, то ми ж були ще малі діти, а він чужу землю обробляв один сам, у двоє коней, то він же не може орати. То він що, наймає хлопчину, щоб той коні водив. І платить йому дуже добре, але – наймана сила. Як він найману силу, то тільки за те ти дістаєш 10 років тюрми, зсилки. Де? Де потрібно: різати дрова на Сибірі – туди шлють, потрібно там ще щось там робити на Соловках – на Соловках, згинеш, там. І то розсилали. Мій батько згинув на другий рік на Соловках засланий, був засуджений до розстрілу, а потім замінили на 20 років. То він тільки два роки прожив. А моєї дружини батько засланий був на 10 років, а відсидів 19 років на Сибірі.

Пит.: А Вашого батька таки судили?

Від.: Судили за СВУ.

Пит.: А на нього заявили, що куркуль, чи ні?

Від.: Нас же розкуркулювали!

Пит.: А вже розкуркулили!

Від.: Розкуркулили, і тоді поперед батька засудили. А тоді розкуркулили, дали податок один раз, дали податок другий раз, на цей податок. Нас вже розкуркулили. Батька мого забрали й судили за участь в СВУ –

Спілка визволення України. Засудили його до розстрілу, але потім замінили розстріл 10 роками, і вислали його на Соловки, Соловецькі острови. Це острів Попов на Білому морі, на півночі, коло Фінляндії. І він там за два роки помер. У міжчасі, як тільки його вислали туди, то зразу ж описали все майно в хаті, навіть і податку не находили. Обірвали замок. Я працював на залізній дорозі в той час, ремонтував залізну дорогу. Мати була в своїх батьків, а замок був на дверях. То вони відірвали замок. І коли я пішов на обід додому, то вже в хаті була комісія і описували все, що в хаті. То я тільки встиг узяти, надіти на себе два костюми, кожух, шапку й чоботи. Це було восени. Завдягтися, щоб я мав у чому хоч бути. Бо я знав, до чого воно це йде. Як тільки заберуть усе, опишуть, то мене арештують і разом із батьком я піду. То я все це описав, але комора була замкнута, теж на замок. І вони питають: «Де ключ від комори?»

Я кажу, що мама має.

– А де мама?

Кажу, пішла до знайомих.

– Як далеко?

– О, десь п'ять хвилин.

– Ну, то біжи, візьми ключ у неї, бо ми вивалимо їм двері.

Ну й послають одного комсомольця. Знаєте, що таке комсомолец?

Пит.: Аякже.

Від.: Посилають одного комсомольця, щоб я не втік. І ідем. Він каже:

– Де ж твоя мама?

– О, ще трошки пройдем.

І ще трошки, і ще трошки. І десь кілометр ми пройшли. Вже дійшли до кінця села, а тоді він каже:

– Вертайся назад!

– Вертайся, як тобі треба. Я, – кажу, – не буду вертатися.

То він побіг, бігом, щоб заявити, що я втік, а я в ліс пішов, а лісом пішов до свого діда, вийшов і сказав таку штуку, що вже забрали все, відірвали замок, описали все в хаті, так що нема що вже навіть туди повертатися, і пішов я слідуєчого села, до Рокитної. Зайшов туди, а там мій дядько, мамин брат, працював на залізній дорозі, на станції, дежурним станції. І він купив мені квиток за свої гроші, і я звідти поїхав туди до Смілої, бо там не знали, що мене розкуркулили. І влаштувався там працювати, трошки в Черкасах, а потім бачу, що це не далеко я втік – то я заробив трошки грошей і поїхав на Донбас, де вже мене брат чекав. Бо брат був уже поїхав, уже втік на Донбас. І таким чином нас розкуркулили, батька забрали і нас розігнали, і хто де хоч. То ми спаслися – поїхали на Донбас. Якраз підстигла голодівка, то було ще добре, із-за голодівки, в той час для нас. Ми пережили, можна сказати не найгірше, бо найгірше то померли люди, але не дуже з медом, за радянської влади.

Пит.: А де Ви були під час голоду?

Від.: Під час голоду я повернувся таки з Донбасу і повернувся дві станції, якихсь з 25 кілометрів, коло того ж села, де нас розкуркулили. Бо там мій другий дядько, брат моєї мами працював на залізній дорозі. І я влаштувався там табельником, вів табель – хто скільки зробив, хто скільки заробив. Влаштувався там, і проробив там я пару років. А тоді НКВД мене там знайшло і забрало, і засудили на 10 років. За що? За те, що я проліз у союз, це в юнію. А як я проліз? У радянській

владі, як ти не маєш книжки профспілки, цебто юнійної книжки, то ти не маєш права ніде на праці дістати. Я мусив мати ту книжку. Тому я пішов у юнію і за те, що я пішов у юнію – а я не маю права, бо позбавлений виборчих прав – то за те мені дали 10 років в'язниці. Але дали 72 години, щоб я приготувався іти в в'язницю. Та який то дурень готовився б іти в в'язницю? То я забрався й взяв виїхав на Донбас.

Пит.: Це в якому районі було?

Від.: Це коло Білої Церкви.

Пит.: А бажаєте подати назву села?

Від.: Можу подати. Це працював я в Сухолісі.

Пит.: А це якого району?

Від.: Це Рокитянського району.

Пит.: Так Ви колективізації, як такої, не бачили?

Від.: Бачив я колективізацію. В час колективізації, це було в 29-му, а батька мого арештували в 29-му, то я бачив цю колективізацію. Про колективізацію я можу сказати з початку і до кінця. Нас учеників, якщо ходять в школу, в своєму селі, послали по хатах, від хати до хати, переписувати весь реманент, сільський реманент: хто має плуга, хто має борону, хто має щепатора, хто має корову, коняку, яка хата, чи має повітку, чи має комору, все, кожного написали з ніг до голови. Для того, щоб вони знали, що ніхто нічого не може сховати. Коли мене дядько питає, для чого це переписую, то я дістав інструкцію, що це хоче голова сільради знати, що ще бракує для села, щоб добре обробляти. Якщо в тебе плуга немає, то тобі на другий рік дадуть плуга нового.

І люди охоче давали те, що вони мали. І ми переписали все те. З цими списками ранньої весни 29-го року пішли всі ці комнезами – комітет незаможних селян. Ішли з хати до хати, і забирають усі плуги, борони й коні в колгосп. В колгосп зігнали все, потім піднявся бунт. Жінки приходять до колгоспу й тягнуть. Та тягне плуга, та тягне коняку свою, та корову. Страшне, що робилося. Але прийшло військо, забрали всіх цих жінок, вигнали, й це все осталося. Тепер вони кажуть так: весь реманент у колгоспі, коні в колгоспі, тепер ви мусите йти до колгоспу, робити і вам будуть рахувати за кожний день «трудодень», ти відробив один день, а в кінці року ти дістанеш зарплату. Оце така колективізація була, примусова.

Пит.: Чи агітатори приїжджали?

Від.: Тепер щодо підготовки до колективізації, я Вам розкажу. У 29-му році моя тітка, батькова сестра, яка запродала свого рідного брата, щоб піти вище, дістала інструктаж із району, щоб зробити КОМУНУ. Яка ж ця комуна була, й для чого ця комуна була, вислухайте дуже уважно. Коло самого села, найліпшу землю відрізали 40 десятин, кусок доброї землі. Щоб далеко не їхати, бо є місця, що треба їхати яких вісім кілометрів, поки дістанешся до свого кусочка землі. А це коло самого села відрізали. Через що 41 гектар чи 41 десятин? Зібрали таких же ж дядьків, як мій батько, добрих, працьовитих, які мають коней, які мають реманент весь, і добре обробляють землю і свою, і що й беруть з половини, от сім осіб. У тих сім осіб було 41 особа родини. То 41 десятину землі відрізали, й сказали: «Це обробляйте цю землю. Робіть, що хочете! Сійте, що хочете! Маєте свого агронома і все, що дістанете, все забирайте, це є ваше. Можете везти на базар і продавати».

Із Швейцарії один амбасадор із Радянського Союзу, в Швейцарії як був, Радянський Союз купив машину до молоття зерна, січкарню, що січку різати й двигуна. І прислав у цю комуні: «Це вам подарок. Обробляйте!»

Ми обробляли, це 22-й рік, обробили землю, все зібрали й поділили копами, на полі – кожному, на кожну особу, це скільки то кіп припадає, і спільними силами звезуть одному в двір, звезуть другому, третьому, і так сім дворів. І тоді дають цю машину і гуртом, одному обмолотили, перевезли цю машину, другому обмолотили, третьому, четвертому, і так усім родинам. Усі в два рази більше заробили на тому куску землі, чи інші селяни кругом того. Для чого це зроблено? Щоб ця комунa називалася. Щоб показати людям, що як усі будуть у комуні, то всі будуть так добре жити, як ці семеро господарів, що є. Тепер же ж. А де ж ті родини можуть коло села дістати... А других родин, то вже за цими, а третіх родин, то за тими. Значить, все рівно треба їхати аж в кінець за вісім кілометрів до своєї землі, і та земля не буде така гарна, як ця. То це вже було видно, але тільки, хто *smart* (розумний. – *Ред.*) був, то той знав, що це робиться, для чого. А хто думав так – комунa то... Але багато людей не любили, і називали їх – комуністами. Ваших батьків – комуністи? І ненавиділи їх. І просто кричали на їх, як хотіли, звичайно дядьки. Значить, комуністична влада була в той час не дуже то сильна, але хитра. Після того, коли пару років пройшло, вони організували другу таку саму уже комуну, тільки, що вже комунa називалися СОЗ – спільна обробка землі. СОЗ організували. Там вже було здається 12. Також гарні всі. Дали в другому місці землю, щоб таки решті показати, що й ті добре роблять. А потім ще оставили кусок землі, яких 60 десятин, оренда – так називалася. Це запасна земля. Навіть ото як хтось приїхав в село – щоб дати кусок землі, не відрізати в когось. То це брали в оренду. І цей СОЗ обробляв ту землю другу. То вони ще ліпше жили, чим ця комунa. Але, це було тільки що 22-й до 29-го. А в 29-му році зігнали всіх примусово до колгоспу. Бо ніхто не хотів іти. Крім цих сім господарів, що мали оце перше, що моя тітка зорганізувала цю комуну, й той СОЗ якихсь там може 12 господарів було. І більше ніхто не хотів іти! Як там добре не було, а ніхто не хотів іти. Бо вони знали, чим це воно пахне. Як ви не хочете йти, то тоді примусово зробили колективізацію. Не тільки в нашому селі, а по всій Україні.

Пит.: Чи бажаєте подати назву села, де ця комунa була?

Від.: Комунa, це було село Вільшанка. Знаєте? Це одна комунa була, а в тому самому районі, в другому місті була – Насташка. Це також була. Це дві комуни на весь район було. З 11-ти сіл – двоє було таких комун – Вільшанка й Насташка¹.

Пит.: А як вже всіх зганяли – я питав раніше – чи до вас приїжджали з Харкова, чи з області агітатори?

Від.: Як уже всіх зігнали, тоді приїхали – так називалися 25-тисячники. 25 тисяч росіян прислали на всю Україну, майже до кожного колгоспу. І він був агітпропом. Він агітував все, як то гарно жити при радянській владі. Але хто його слухав? Ніхто його не слухав. Так ходив брехун з кутка в куток, ніхто його не хотів навіть слухати, бо всі знали, що він

¹ Оскільки мова йде про Рокитянський район, то, ймовірно, «Вільшанка» – це Ольшаниця. Це село, як і Насташка, і нині перебуває у складі Рокитянського району Київської області.

робить. Пощо мені говорити те, чого я не бачу. Те, що я бачу, то мені не треба говорити. Називався він Нізяєв. Хе, того тут не треба.

Пит.: Та чого не треба, це факти!

Від.: Факт е! Але Нізяєв – це ж видно, що вже кацап.

Пит.: То значить – люди їх не прийняли дуже добре.

Від.: Ні, їх взагалі не приймали взагалі, я не можу сказати точно, але були чутки такі, що в деяких місцях їх таки й побили, цих 25-тисячників. Це все кацапи були.

Пит.: Так на них дивилися?

Від.: Так на них дивилися.

Пит.: Чи в вас була міліція близько?

Від.: Була міліція при районі, в селі не було міліції. При районі. Як щонебудь, десь якийсь заколот чи що, то з району прислали міліціонера. А НКВД було на залізній дорозі. Це на станції, то НКВД володіло, а по селах, по районах, то міліція. Але міліція, що шукала за бандитами, за злодіями, а так, щоб щось-небудь робити по партійній лінії, то не треба було ні поліції, ні нічого. То просто приходять до вас, забирають і все.

Пит.: А це, що оповідали про бунт, то це відбувалося в Вільшанках, правда?

Від.: Не тільки в Вільшанці. У Вільшанці і в нас. Через те я сказав, що два села з 11-ти була комуна. То і там, і там. У Насташці навіть було кровопролиття, побили кілька жінок і чоловіків, міліція. А в нас то тільки розігнали й все. Не було жертв.

Пит.: А так, чи далось відчувати владу, скажім, ГПУ чи НКВД аж в селі? Чи заїжджали, чи ні?

Від.: ГПУ не було в нас ні в селі, ні на станції, і нічого їм там було робити. А так у великих містах, як Київ, Біла Церква – то я там не бував, чутки були, але чутки я не можу підтвердити, бо то може бути правда, а може бути неправда. Те, що я бачив, те, що я пережив, то я відкрито кажу, бо це є чиста правда. А те, що я не бачив, я не є живий свідок, то я про те не буду говорити. Про це багато людей буде вам розказувати, але я не є свідок того.

Пит.: Чи були в вас такі, що витримали й не пішли до колгоспу, чи всі пішли?

Від.: Були такі, що витримали й не пішли до колгоспу, то прийшов час, що вони всі пішли на Соловки або на Сибір. То є дві дороги – або в колгосп, або на Сибір. Одну річ ми пропустили. Певно, Ви нічого ніколи не чули про це, і ніхто про це не згадував, але воно має великий політичний трик. Коли ця комуна організувалася, то за пару років – це було десь у 24-му році, із району прийшло розпорядження, що можна дістати в два рази більше землі в Середній Азії, цебто туди коло Ташкенту. Цілина. Пригадуєте – Хрущов зламав цілину? Оце туди. Набирали людей – хто має охоту. Тут ви маєте п'ять гектарів землі, чи п'ятеро десятин, а там будете мати 10 десятин землі, їдьте туди й заселяйте, бо то є пустиня, незаселена. В нас Україна вже переобтяжена населенням, а там є пусто. То послали туди комсомольців переважно. Комсомольці, по їхній лінії, вони мають інструктаж: чого ти їдеш туди, що ти побачиш там, але кажи те, що ми тобі скажемо.

Щоб заохотити людей, групу добрих господарів, добрих робітників вислали туди. І робити там, саме в колгоспі, чи приватно мати землю, інакше нема. Значить, яка їх ціль голівна була? Щоб українців з України витягнути й послати до Ташкенту, в Середню Азію, а сюди, на це місце

кого пришлють? Догадайтеся самі! Я вже не хочу казати. Ну, послали ходаків таких. З ходаків один був мій двоюрідний брат, старший від мене років на п'ять, на шість. Він поїхав туди. Ну то як родич мій, він повернувся назад. Яку там йому інструкцію сказали, то він навіть не хотів згадувати. Але він відкрив усім чисту правду. Він був не дурний. Каже: «Там земля є, правда. І велика трава там росте. Дощі проходять нормально».

Він майже півроку там побув, щоб узнати це все. Але, каже, під землею, якихсь-небудь вершків.

А вершок, то є яких півтора інча, вершків три, чотири – пісок.

Якщо ти, каже, зореш це, зрушиш верх, то той пісок вийде наверх, і посуха висушить його, а вітри великі, бо це пустиня – знесе все, і останеться пісок. І тоді на піску, що ти зможеш зробити?

То так, як в Ізраїлі, було де. То ніхто із нас там і не записався, ніхто туди й не поїхав. Аж Хрущов прийшов до влади, то він примусово послав туди великі трактори, зорав там цю цілину й хотів там посіяти щось, чи посадити щось, я не знаю. То вітер забрав усе, зніс і не осталося там нічого. Аж цей доказав, що туди заселяти людей не можна. Але був це трик не для того, щоб заселити там землю. Це був для того, щоб вибрати робочу силу, гарну, послати десь, а сюди прислати когось. Зрозуміли?

Пит.: Це ще в 24-му році?

Від.: Це ще в 24-му році. Але цей трик не пройшов – ніхто не виїхав.

Пит.: То виглядає, що це без перерви трики всякі.

Від.: Вони є і були, але всього ж ти не можеш бути свідком усього. Але те, що я знаю, то я просто відкрито кажу, бо це є правда. І ніхто не може мені сказати, що я щось-небудь скривдив чи перебільшив.

Пит.: А яка в вас була школа?

Від.: У нас в селі було чотири кляси. Чотири кляси всі втрьох. В час революції то брат не міг піти в школу, бо були закриті школи. То ж війна була, то революція, то все. Сестра була в такому році, якраз що то брат пізніше на рік, сестра якраз в тому році, а я пішов, шість років мені було, ще не доріс один рік до шкільного віку й пішов до школи. Так що ми всі три разом ходили в чотири кляси. А потім, як закінчили чотири кляси, то сестра лишилася вдома, а ми з братом пішли в семирічку в Рокитну.

Пит.: І там училися. У Вас учителі добрі були?

Від.: Учителі були, я Вам скажу, чисті настоящі українці, патріоти; ні одного вчителя я не пригадую такого, щоб був комуніст. Усі були українці – патріоти. І знали вони дуже добре – відкіля воно й куди воно йде.

Пит.: Так що селяни вчителів любили?

Від.: У нас учитель і священник – то дві особи були, що всі шанували. Всі, без винятку.

Пит.: А як довго в вас існувала церква?

Від.: Церква наша існувала до колективізації. Бо навіть під час колективізації, вночі, за наказом сільської ради, прийшли комсомольці, зруйнували все всередині в церкві, звалили іконостас, зняли панікадило й загрузли зерно, забили зерно, зробили склад із церкви.

Пит.: Це, щоб ніхто не бачив?

Від.: Це, щоб ніхто не говорив. Бо люди побачили, але вночі піди, скажи щось-небудь! Хтось тебе стукне по голові, ти не знаєш і хто. І свідка нема. І це не тільки в нас: по всій Україні те саме було. Одного дня це

в нас трапилося, а потім я поїхав до брата – брат був на Донбасі в цей час – то там це саме зробили.

Пит.: А з священником що зробили?

Від.: Священника я так і не знаю. Не можу сказати точно, але я знаю, що він зник десь. Він не поїхав сам десь, на Донбас чи що. Його повезли.

Пит.: Чи в вас правила по-українському, чи по-слов'янському?

Від.: По-слов'янському, по-слов'янському. В нас Українська православна церква почана після революції, як уже українці – знаєте, 17-й, 18-й, 19-й роки, – рахували, що Україна самостійна. То тоді правила вже по-українському. А до того – по-слов'янському.

Пит.: А священник у вас – українець?

Від.: Українці всі були. У нас було кілька священників – Романов, він там мав російське прізвище, але він був *really* українець і щирий українець.

Пит.: То такі патріоти, а не такі, що за царем тужили?

Від.: Ні, ні! Патріоти-українці. За царем ніхто не тужив.

Пит.: Чи в селі були такі люди, що з переконання безбожники, атеїсти, вороги церкви?

Від.: Були, були. І то все комсомольці. Агітація велика проти релігії була. В кожному селі були й комсомольці. Була комсомольська група, була партійна група. І ці мали кожний тиждень збори собі. Вони діставали інструктаж: що робити, де робити, як робити. То все було полягало на те, щоб проти релігії. Найбільше боролися проти релігії. Бо це дуже тяжко боротися з людьми, які вічно вірили в Бога, а тут їм кажуть: не вір у Бога!

Ну! Як це можна зробити? Скільки ти йому не промивай мозги, а він таки вірить у Бога.

Від.: Між комуністами й комсомольцями був вік.

Пит.: Ні, я кажу, не між ними, а селянами. Чи мали щось до діла з тим?

Від.: Не мали нічого до діла, але стикалися. Один некомуніст прийде до того, каже: «Ти ж комуніст» – задер хвіст, та й пішов. Хе, хе. Комуністів не дуже любили, не дуже любили, і не боялися їх. Аж почали боятися після 30-х років. Після колективізації – тоді вже треба було боятися їх. Тільки чуть-чуть щось скажеш проти комуністичної влади – вже тебе нема.

Пит.: А до того люди говорили?

Від.: А до того люди відкрито говорили.

Пит.: Які обставини – це вже інша тема, але які обставини були на Донбасі, як Ви перший раз туди поїхали?

Від.: Обставини на Донбасі були такі. Коли ти жив на Україні – це в час голодівки, і перед голодівкою – коли ти жив на Україні, коли ти службовець, то ти діставав 200 грам, як можна зрозуміти, що таке 200 грам хліба на день. Мав карточки, але та карточка – тільки хліб ти діставав. Коли ніколи не дістанеш цукор або кусок м'яса чи масла, а то в більшості тільки карточка для хліба. На Донбасі давали одне кіло хліба денно, тільки тому, хто під землею робить. А хто зверху робить – то 400 грам. Я, наприклад, працював ввесь час в шахтах, у канцеляріях – то рахівником, то табельником, то бухгалтером, то це, то кидали з одного місця в друге. То я діставав 400 грам. Але я діставав 150 карбованців місячно так, що на базарі я завше куплю кіло хліба, кожний день. Бо той, що робить у шахті, то він не діставав 150 карбованців на місяць. Він діставав може якихись небудь 80, 90 карбованців, то йому грошей не хватає. То він мусив кусок хліба продати. А мені не хватало

хліба, то я купляв хліб у нього. Один раз випадок такий був. Один продає хліб. Я прийшов на свій кут.

– Маєш хліб?

– Так, маю!

Повертається – комсомолец, який мене розкуркулював.

Кажу: «Чого ти сюди приїхав?»

Він каже: «За “длинным рублём”».

Я кажу:

– Ти продаєш хліб?

– Так.

– А я, – кажу, – купляю.

– А чого ти купляєш?

– Бо я роблю в канцелярії, а ти комсомолец!

Пит.: Це той самий, що в хаті був.

Від.: Той самий, що в хаті був, як я прийшов. Замок відірваний, і він сидить, переписує, що в мене, оцінює картини, та годиники та все те.

Пит.: То він не міг Вам пакості зробити?

Від.: Він не міг там пакості зробити, бо на Донбасі за куркулями не шукали. Їх тягнули на Донбас, щоб робили. Але не всі куркулі пішли під землю. Я, наприклад, куркуль, але я працював увесь час наверху.

Пит.: А щось Вам той Донбас не дуже сподобався, що все хотіли додому.

Від.: Мене тягнуло на Україну чому? Донбас є Донбасом. Теж Україна, але центр України, природа, багатство природи є тут, і тут моя пуповина! Це Смілянщина, Білоцерківщина, Корсівщина, Богуславщина. Це все – наше, найближче, найрідніше, найгарніше. А там що? Пустиня, вугілля і степ широкий, та й все. То може для козаків степового характеру там ліпше подобається, а мені тут, так що мене таягнуло увесь час сюди.

Пит.: Чи можна тепер перейти до теми голоду, як це виглядало?

Від.: Тема голоду, я зараз Вам скажу. Це почалося в 32-му році, восени. У 33-му році, це після колективізації загальної ще люди мали собі на городах, коло хати трошки посіяв жита там чи ячміню, чи проса, чи що. То все таки мали кусок хліба, що можна було перезимувати. Прийшов наказ із району – на село наклали скільки-то тон зерна. Ти мусиш найти! Де ти знайдеш – то справа моя не твоя. Але мусиш дати скільки-то тон зерна. Ну, ці всі комнезами, комсомольці й партійці зорганізували такі «комітети по викачці хліба». Викачувати, це знаєте що – качати воду з *well* або олію качати – силою тягни з землі, чи воно там є чи не є. Так само це – по викачці хліба, зерна. Ну, й пішли. Багато дядьків таких є, що мішок зерна, викопав яму за хатою і поставив. Знав, що прийдуть забирати, бо вже по тих інших кутках забирають. І закопав. Так ходили ці комнезами з довгими такими дротоми й шукали, де м'яка земля – значить, там щось закопане. І находили навіть закопаний хліб, і забирали ВСЕ. В коморах очистили все, забрали все. Для чого? Треба було зробити штучну голодівку. А ви знаєте, чи птаха ви візьмете, чи звіря. Чим ви його можете навчити стати, або на цирку десь щось робити те, що ти хочеш? Тільки голодом. Так само вони пристосували голодом приучити людей, щоб вони пішли працювати до колгоспу. Бо багато людей не хотіло іти до колгоспу, навіть у 34-му році, чи в 32-му році. От. Знач, примусово заставити – забрати весь хліб, а потім зробити спільну кухню. І як ти йдеш до колгоспу робити, то ти на кухні достанеш обід, сніданок і вечерю. А як ти не йдеш – то

ти не маєш, бо в тебе забрали все. Але деякі партійці трошки перегнули закон. Хотіли зробити ще ліпше, як можна зробити. І забрали буквально все. А щоб дати на ту кухню, що обіцяли, то Москва не дала. Не дозволила. Сказала, що ви ще маєте хліб! Ви ж писали в рапорті, що находили закопаний хліб поза хатами, із цими дротами. То ви ще маєте. Ще ви виживете.

І не дали. А повні магазини хлібу, повні магазини зерна скрізь на станціях стояло. Для відправки до Москви. І ходила поліція кругом чи міліція, охороняла ці склади, але людям хліба не давали. Тоді люди почали мерти з голоду – спершу пухли, а потім падали, як мухи. Тоді Москва дала розпорядження – в великих містах, не в селах, а в великих містах – відкрити комерційний хліб. Цебто – хлібина, один кілограм хлібини, 2 фунти, один кілограм хліба, але не більше, тільки один кілограм. То поробилися черги. Коло кожного магазину черга по кілометру, по півтора кілометру черги за тим хлібом. І то так: карбованець дав і не взяв хлібину, через пару годин взяв хлібину, й вже хліба нема. А черга стоїть. Цілий день, цілу ніч, на другий день чекає, поки дійде його черга, щоб купити хліб. Він стояв два, три дні в черзі, і з голоду впав і вмер. Я на свої очі бачив це в Києві. У Білій Церкві це було також. Київ і Біла Церква мала ці магазини, а в селах не було. Таким чином вони штучно створили цю голодівку, для того, щоб примусити людей іти до колгоспу, але так перегнули цей закон, так піддوبرилися до Москви, наші ж комуністи, наші українці-комуністи, що люди почали падати, як мухи з голоду. На свої очі, власні – я в той час працював там в Сухолісах. Ідучи – бо мені дали квартиру між Сухолісами і Рокитною – а на середині був такий пост. Мені дали квартиру там, щоб я там жив. То моя мама ходила вночі на колгоспні поля і викопувала ту картоплю, що посадили. Викопувала з землі й з того суп варила, і таким чином вона вижила. Ідучи з того *post office*-у шість кілометрів на працю рано, то по дорозі, на залізній дорозі я мав якихсь два, три трупи кожний день. Ішов переступав, у мене відібрали всяку совість, всяку душу, всі почуття відобрали. Я іду, через ті трупи переступаю – мені абсолютно, так як через дерево. Голод зробить з людини – вже хтось обрізав м'ясо, поварив і з'їв. Я бачив в одному місці, в посадці, я бачив ці кістки. Щоб люди людей їли. На базарі в Києві – я цього не бачив, але казали – що купиш пиріжки на базарі, починаєш їсти – кусок пальця находиш у пиріжку. Значить – з людей. У нашому селі – я цього не бачив, але це чиста правда, бо все село знає – один чоловік зарізав двоє дітей своїх, поїв, забив жінку й повісився сам. Такі штуки бували. І все це було створено штучно. Моя мама мала побряклі ноги – вже пухли. Але мені було щастя, бо я виграв, бо я пішов на другу працю до програба, де давали трошки більше їжі, і таким чином я спасся. А то був би й я здох, помер і мама моя була б моя померла, з голоду. А так мене тільки те спасло, що пішов до програба працювати.

Пит.: А як другі спасалися?

Від.: Другі, що працював на тяжких працях, то діставали по 800 грам хліба на день. Ті ще спасалися. А ті, що не мали праці, або на легких працях робили, то 200 грам діставали, то вони й кору їли й очерет витягали з корінням у болоті – такий корінь, то сушили та й їли. Все їли, й жаби – ну жаби, це є делікатес у Франції, але в нас то не був – щурів їли, їжаків їли, все, що тільки можна було – їли і спасалися. У нас недалеко від цього села Вільшанки, десь на південь це там, де Тарас

Шевченко родився, коло Кирилівки, було село Медвідь. Від залізної дороги далеко й від великих міст. Богуслав в одну сторону був дуже далеко, Тараща в другу, а воно посередині. Це – Богуслав, Тараща й Миронівка. Це три великих міст, дуже далеко від нього, якихсь кілометрів 20, не було жодної сполуки, ці комуністи кожний ранок з хат вибирали ці трупи й закопували. А потім перестали закопувати – просто звозили на цвинтар. Не осталося ні одного чоловіка. То хтось іду-чи з другого села, як побачив це, то зробив з дошок хреста великого, насеред того села. Все вимерло – ні собаки, ні kota, ні людини, нічо нема, тільки один хрест. Це село Медвідь Богуславського району¹.

Пит.: А як люди в цей час говорили – чи в Росії був голод, чи ні? Так як тоді було відомо.

Від.: А, тоді як було відомо, хто мав можливість, їздив в Москву по хліб. Купляти в Москві хліб український. То як Ви думаете, як він повернувся назад із Москви, привіз дві буханки хліба, то що Ви думаете, що він сусідам не сказав, що то український хліб він привіз з Москви? Та ж усі знали! Хто то робить і що, й для чого. Бо ніхто не хоче до колгоспу йти робити. То тим голодом примусили людей йти до колгоспу. Бо там суп давали, на початку. А потім і суп відмовили, бо Москва не дала.

Пит.: Чи селяни старалися до українських міст якомсь дібратися, щоб свої речі міняти, чи просити?

Від.: Що ж ви можете виміняти, як ніхто нічого не має? Ви візьміть свої речі добрі – кожух чи що – бо тож дядьки мали добрі кожухи. За доброго життя, то він собі купив доброго кожуха. Ну, підете ви в село міняти, а в селі ніхто не має хліба. То він вам кусочок хліба отакий не дасть за той кожух, бо його нема. Ви ж не можете піти через Збруч виміняти, чи до Румунії, чи десь в Польщу, чи куди там, тільки в своїй місцевості. А в своїй місцевості ніхто нічого не має, забрали буквально все. За вийнятком росіян. У Росію як ти підеш, то ти в селі там нічого не найдеш, бо ніхто тобі там нічого не дасть. А в місті ти можеш купити кусок хліба за гроші.

Пит.: А Ви були в Києві під час голоду також?

Від.: Ні, я був тільки коло Києва. Під час голоду я був так – Донбас, з Донбасу переїхав у Сухоліси², і в Сухолісах я оце власне пережив цю голодівку.

Пит.: А коли це Ви бачили ці черги в Києві?

Від.: А коли я їздив по хліб у Київ, як відкрили ці магазини «комерческые», що по кіло хліба давали, то я їздив у Київ сам по хліб. От і стояв у черзі й бачив ці трупи. То я ще був такий більш-менш, бо все-таки я діставав більший тих пару днів у черзі. А ті люди, які прийшли, вже зовсім тільки шкіра та кістки й стали за тим хлібом. Навіть були випадки, що дістав кусок хліба, відійшов і з'їв той кусок хліба й помер. Бо як висохли вже в нього вже всі кишки, як він почав хватати той хліб, це ж ціла хліба буханка, кіло хліба, такі як оце бруски такі були, так він його упхнув скоренько, то йому полопалися кишки, й він помер.

Пит.: З того, що Ви самі бачили, то хто вийшов і хто згинув – старші чи молодші?

Від.: Починаючи від найменшого дитятка, і кінчаючи старою жінкою, я Вам тільки скажу одну річ: що більше вижили жінки чомусь, чоловіки більше гинули. А вік значення не мав. Хто міг якомсь викрутитися,

¹ Ідеться про село Медвин Богуславського району, нині Київської області.

² Село Сухоліси тепер – Білоцерківського району Київської області.

викручувався. Так само, як, наприклад, тепер в Америці: хто хоче робити – влюбий час ви працю знайдете – де ви хочете й вмієте робити. А хто не хоче – то він не вміє. Хто не хоче робити, то той без праці тепер сидить. Так само й там. Хто чуть-чуть мав охоту до праці, то той собі міг заробити, чи на кусок хліба, чи навіть піти самому в ліс, покопатися, десь чи кори надерти чи що, чи зварити, чи з'їсти. А є люди, які склали руки та й чекали смерті. Так що більшість умирали ті, що віддавали землю в аренду другим, значить комнезам, комітет незможних селян. То ті більше вмирали, чим куркулі. А один побачив мене на Донбасі, каже, ну, каже, куркуль ніколи не згине!

Пит.: Чи люди в той час думали, що голод пов'язаний виключно з...

Від.: З примусовою працею на колгоспах. Всі знали.

Пит.: А чи думали про національний аспект цього, чи ні?

Від.: Я Вам скажу. Коли чоловік голодний, він втратив всі чуття. Не тільки національні, гуманітарні чуття. Ти йдеш, переступаєш через труп і абсолютно в тебе голови немає, що той чоловік умирає! Він ще дихає, а в тебе ніякого чуття немає. То що Ви хочете про національне тоді говорити? Як він втратив, він голодний! В його тільки одне: як зробити, щоб щось-небудь із'їсти, щоб до завтрашнього дня ще прожити. Про зброю, про повстання... ге-ге! Нема мови. І щоб ти зробив, якби в тебе зброя була? Кого б ти бив? У своєму селі Сталіна вбив би? Який зробив це, а до Москви не доїдеш з рушницею... ге-ге! Поліція? І поліції немає. Нащо та поліція? Тільки для того, щоб підбирати трупи, відвозити десь на цвинтар, це й все.

Пит.: Як довго в вас тривав такий стан?

Від.: Саме критичний момент, це з весни 34-го року, ні, до весни 34-го року. 33-й – до весни 34-го – це був дуже критичний. Весною уже можна було цей комерчеський хліб купити і можна було, і вже люди знали, що треба спасати себе, то можна було щось посіяти чи посадити на землі, щоб уродило. Як тільки почала картопля підростати, кущем, що вже можна було вишкребти такі маленькі картоплинки, то тоді почали люди жити. Прийшли після того помідорчики, огірочки, бо всякий старався, щоб жити. То все це дав коло хати, в кожному кусочку землі. А в місті ще й після того мерли, хто не мав землі коло хати.

Пит.: А як у вас відбувалася пашпортизація?

Від.: Пашпортизація була така. Це було так: був я в Сухолісах у той час, і це було по голодівці, 34-му році, на кінці 34-го року. На селі пашпортів не потрібно було. У містах більше всього. Для чого цей пашпорт фактично був уведений? Для того, щоб контролювати людьми. Де ти можеш піти, а де ти не можеш піти. Паспорт тобі дадуть. Але як підеш приписатися, то тобі скажуть, що немає квартири, або немає місця, а чи ти маєш працю? Пхають усе туди з пашпортом іти, де тебе потребують. А там, де ти хочеш, там тобі немає місця. На залізній дорозі в нас пашпорти увели також – а я весь час працював на залізній дорозі – я сам виписував пашпорти, був, е-хе, як кажуть «ворог народа», як вони так називали, але я сам ходив до сільської управи в Сухолісах, брав документи на ту особу, яка хоче працювати на залізній дорозі, ходив до НКВД, виписував пашпорти сам, своєю власною рукою – мені давали бланк. Вони тільки перевіряли, ставили печатку й підписували, і давав тому чоловікові. І цей чоловік працював тут на залізній дорозі. Як він захотів поїхати на друге село чи на другу станцію працювати, то ти мусиш піти туди, а там скажуть: в мене праці немає.

Значить, не припишуть. І ти мусиш вертатися і робити. Значить, паспорт введений був для того, щоб примусити людину жити й робити там, де влада хоче, не там, де ти хочеш. І до цього часу багато людей є.

Пит.: Було таке, що Ви помогли розкуркуленому чи другому дістати паспорт? Чи цього неможливо було?

Від.: Це було можливо й робили це.

Пит.: Чи Ви жили в страху, що хтось може на Вас донести, чи Ви цього не боялися?

Від.: В кожний Божий день і в кожную секунду. Я дивився на всі боки, чи не йде якийсь енкаведист і не дивиться не раз за мною. Часом погиркаєшся з жінкою, своєю власною жінкою, і кинеш, і підеш з хати для спокою. Ідеш до хати, то ти не знаєш, бо я в хаті мав телефон, я був службовець, то завжди телефон був. То я не знав, чи не чекає мене НКВД в хаті. Можливо, що жінка... Була ситуація така, що брат брата боявся, син батька, батько сина боявся. Бо це з жінкою, то так – часом розсердиться, піде, з опалу може щось-небудь сказати; а що брат брата продавав, то тільки для того так, як моя тітка видала мого батька – щоб видвинути себе – тобто, як ви хочете бути вищий від когось, так ви мусите стати йому на голову. Так само й це. Як ти хочеш мати якусь привілею від комуністичної партії, мусиш мати якесь довір'я. Яке довір'я? Як ти продасиш свого найріднішого чи батька, чи брата, то то вже ти дістав довір'я від комуністичної влади.

Пит.: А хто це на Вас нарешті доніс, що в 34-му році мусили виїхати?

Від.: Був я в Сухолісах. Працював табельником на залізній дорозі. В той час через Сухоліси переїжджав бувший голова колгоспу нашого села. І він побачив мене, а я мав уніформу же ж залізнодорожного, побачив мене на пероні, що я стояв. І скочив з потяга і прийшов і запитав. Каже: «А хто то стоїть?»

Той каже: «Гончаренко, Олександр».

– А що він тут робить?

– О, він працює на залізній дорозі.

– Де саме? У кого працює? – ще запитав. І сів і поїхав до Фастова, в НКВД і заявив.

На другий день НКВД прийшло до мене і забрало і на Соловки. Ткаліч називається. Бувший голова колгоспу, а тоді, коли він мене продав, то він був голова райвиконкому, уже, комуніст добрий.

Пит.: А що можете сказати про участь неукраїнців і приїжджих у партії, поліції в уряді? Так на місці. Говорили вже про тих 25-тисячників. Чи були ще якісь?

Від.: Ні, в районі, що було там – я не знаю. З району діставали тільки директиви: що ти маєш праці, і як ти маєш працювати. Ті директиви діставав або голова сільради, або голова колгоспу. Що вони там мали, то я не знаю. Але діставали всі директиви тому, що як щось не підторкнеться: «Що ти, мов, робиш? Чого ти до мене чипляєш?»

«Я маю директив із району, щоб я це робив».

Це його відповідь була.

Значить, директиви ці були, з району, що він робив. Наприклад так: дають тобі м'ясо, м'ясову поставку – ти мусиш здати вісім пудів м'яса в рік. То ти відніс телицю до бойні і здав це. Бо на тебе наклали, що ти маєш здати. То телиця буде коштувала, вісім пудів м'яса з телиці. Потім приходять друге: ще чотири! То приходиш до нього і кажеш: «Слухай, я тільки що здав вісім пудів м'яса, на м'ясозаготівку, згідно вашому розпорядженню. Чому я маю дати ще?»

– Це директива з району. Я маю виконати цю директиву. Значить, директиви ці були з району. А в районі то були й росіяни, й партійці-українці. Хто там давав, то я не знаю.

Пит.: А така людина, як Ви, що службовець, хоч молоді, але вже трохи світу бачили.

Від.: Я цікавився тільки одним – вижити й сховатися. Оце мене цікавило. В мене національного чуття такого не було, аж поки не прийшла Друга війна. В мене національного чуття не було глибокого такого. Козацьке – в житті осталося і в традиції, все я любив. Але, щоб було таке, щоб боротися, так як тепер, наприклад, що бий, рубай! Ми їдемо в гості, як то співається, «різати, палити, братів визволяти», то в мене цього не було. Ну, людина в такому стані, що за своє життя мусить дивитися тільки як його сховатися, щоб тебе не арештували, не вислали, не пустили там, де батько згинув.

Пит.: По-моєму, це їх політика, щоб довести людей до такого стану.

Від.: За 300 років вони зробили своє. То нема дива. Я не ховаюся з тим, що я мовчав.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Я не думаю. Я сказав усе те, що Вас цікавило.

Пит.: Я б хотів ще одне в Вас запитати: чи Ви й родичі ще вдома так цікавилися бандурою, чи це вже на еміграції?

Від.: Ні, з бандурою ми мали зв'язок з 22-го року. А коли українці по революції відчували, чи були заскочені, чи обдурені, що вже Україна вільна, то в той час тільки бандуристи вийшли з-під землі (бо вони ввесь час були за царської Росії заборонені), вийшли із-під землі і почали проповідувати про козацьке життя, розбуджувати національне життя, національне почуття в молодих дітей. Ходив бандурист по школах, грав переважно «Морозенка», якусь жартівливу пісню, і зайшов, це ж у Ольшаниці було, в 22-му році – зайшов він до нашої кляси, в школу, і заграв пару пісень і розповідав, що є це за інструмент – бандура, і звідкіля він узявся, як давно він існує, і як він був розвагою козацьких таборів, у минулому. Нас зацікавила бандура, бо гарний, приемний голос, тембр бандури. І ми прийшли додому і зразу давай собі робити бандури. Не таку, безумовно, як тепер, а просто взяли одну балку так соснову, так як от *you have knife, cut it it and cut it with you knife* (у вас є ніж, і треба вирізати це своїм ножем. – *Ред.*), і поробили там кілки дерев'яні, щоб струни натягнути, кули гвоздики, цвяшки, щоб зачепити струну, настроїли під гаму – до, ре, мі, фа, со, ля – і почали грати. Навчилися там деякі пісеньки. Батько наш був столяр дуже добрий. І попросили батька, щоб він зробив нам настоящу бандуру. І він зробив бандуру одну, а потім другу. І ми зацікавилися в цьому, в цій справі, і мали бандури зі собою. Під час виїзду сюди на еміграцію, то ми бандури лишили там. При розкуркуленні одну бандуру викинули, записали п'ять карбованців. Хе! А потім коли приїхали сюди, то як американці зайняли цю територію, то в першу чергу ми пішли на *lumberyard* (склад деревини. – *Ред.*) і дістали дерево, і почали робити бандури. Перші бандури ми робили в Ульмі, тоді бандури почали грати там, а потім Капеля бандуристів почула, в пресі було оголошено, що ми там грали, співали. Прислали Черненка до нас, адміністратора, забрали нас до Інгольштату, і таким чином ми з'єдналися з Капелю бандуристів.

Пит.: А що Вам відомо про переслідування бандуристів?

Від.: А це, я думаю, в літературі ви більше всього написано.

Пит.: Ну так, але чи Ви особисто щось такого знаєте, окремі випадки?

Від.: Окремих випадків я таких не знаю. Знаю тільки, що бандуру багато людей любили на Україні, але ніхто їх не виробляв. Як ти хочеш грати, ти мусиш сам собі зробити бандуру. Ні фабрик, ні заводів, ні кустарного виробництва не було. І в продажу їх не було. Якщо ти хотів мати бандуру, мусиш сам собі зробити. А хто ж може? Не всякий може зробити бандуру. Через те їх мало було. А крім того – це з літератури я знаю – не свідок я того, що царська Росія забороняли бандури. Тому, що вона розбуджувала національне почуття українців і висвітлювала героїчну боротьбу наших предків – козаків проти росіян. Це пізнав я з літератури, але свідком не єсьм.

Пит.: Щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Прошу дуже. Так, під час руйнування церков на Україні – я думаю, що це в 1929 році було, згідно розпорядження чи з сільської управи, актив зібрався і вночі відчинили, відбили замок в церкві, й почали руйнувати церкву, так я раніше, здається, вже про це говорив. Зруйнували іконостас, зняли панікадило і... був такий активіст один – Канарський. І він надягнув на себе ризи і взяв панікадило, і пішов сміятися по церкві й топтати всі ікони. Не знаю, чи з Божої волі, чи з якоїсь організації, чи хто, на ранок його знайшли, якогось півкілометра від церкви, в рівчаку забитого. Хто його забив – ніхто не знає. І так ця справа була закрита. Другий, що в нашому селі був, це був секретар сільської управи, який завше перебільшував у посвідках для таких, як заможних селян. Як хтось запитає його: дай мені посвідку, щоб дістати чи паспорт, чи в той час ще паспортів не було, але щоб виказка була, якось десь хоче виїхати чи що. Так обов'язково у тій посвідці – то так називалася довідка – він щось напише таке, що тоді страшно показати між люди. Або «дуже заможний», або «куркуль», або «підтримувач куркулів», щось таке так мусе вкинути. Також, ідучи вночі додому з сільської управи, знайшли його на дорозі забитого. Хто забив – також невідомо. Оце все, що в нашому селі було.

Пит.: Дякую. А вже після, після колективізації, після голоду, то таких випадків було?

Від.: Це вже було після колективізації.

Пит.: А вже після голоду?

Від.: А після голоду, уже я не знаю, бо я вже там не був. Я вже хитався то на Донбас, то на Київщину, так сюди-туди, так що вже двома там я не був. Що там робилося – то я не знаю.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю ЛНЗ9

Анонімна оповідачка, народилася 1920 р. у Вищій Дубечні, районі Київської області. Батько оповідачки, інженер і син «куркуля», переховувався поза домом і отримав 1934 р. 20 років заслання на Колиму. Коли оповідачка навчалася у школі-семирічці, її виключили з комсомолу, а пізніше відмовили у вступі до вузу. Описує важке життя своєї матері як дружини і доньки репресованих. Ті, хто брав участь в офіційному житті, були бідні й ледачі. [...] Під час голоду родина їла картопляне лушпиння, сушені жолуді, які перемелювали на борошно, і щавель. Дехто з сусідів ловив жаб і їжаків. Багато людей у селі померли, інші тікали, але часто й помирили дорогою.

Питання: Свідок зізнає анонімом. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1920-му.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: Вища Дубечня, Вищедубечанський район¹, Київська область.

Пит.: Чи в Вашій родині щось говорилося про революцію, про війну?

Від.: У родині не говорилося нічого. Тому що я була мала, а батька забрали, батько взагалі не жив вдома, а так ховався то там, то сям, а потім у 34-му році засудили його на 20 років на Колиму. Так що в хаті не говорилося про такі речі, бо боялися батьки говорити дітям, і страх був, що свої видавали своїх, брат брата видавав чи сестра видавала брата, так що взагалі ніхто нічого про це не говорив і в нашій хаті. Бо мама вже лишилася з нами, четверо дітей, всю родину зіслали на Сибір – і діда, й бабусю, і тьотю мою, а мама лишилася з нами чотирма дітьми, так що не було де жити, жили в маминого брата, маму навіть до колгоспу не приймали, бо то було село, так що страшна була біда, то мама була бідна, так забита тим усім, що нічого нам ніколи не говорила.

Пит.: Чи можна Вас спитати, за що саме Вашого батька переслідували?

Від.: За те батька переслідували, що він не любив радянську владу, а потім були багатші, а чого були багатші? Тому, що тяжко, тяжко дідусь працював, знаєте, працювали від зорі до зорі, і мали все, то в них усе то казали, що ти куркуль, усе те забрали, а їх на Сибір. То батько, за те, що ще батько був з освітою, то батька зразу не забрали, але тільки йому дали право часто ходити в НКВД на реєстрацію, так що він працював на цих шосейних, він інженер, на цих шосейних дорогах, що шосейні дороги будують. І то він там працював, то там то там трохи – а дідусь утік з Сибіру. Так що він прийшов до батька, й там на дорозі працював, але ніколи з батьком не говорив і навіть не давав свого прізвища, тільки під чужим прізвищем, а десь в ночі вже як сплять, то десь там у тихенькому темному куточку де зустрінуться і перекинуть пару словами, й так, так він там жив. А потім в 34-му році вже батька там якийсь знайшов, хто батько й що, і засудили його на 20 років на Колиму.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого дідуся?

¹ Такий район існував у міжвоєнний період. Станом на 1 грудня 1935 р. Вищедубечнянський район Київської області, територія – 816 кв. км, 17 сільрад. Тепер село Вища Дубечня входить до складу Вишгородського району Київської області.

Від.: Я не пам'ятаю. Багато було землі, багато корів було, й мельниця була, що муку меле, млин, і були ці дві, що олію давлять, і це була та, що просо – відбирає на пшоно робити. Це все в нашому дворі було, що люди приїжджали за 30 кілометрів усе в двір, це знаєте, і там так, як на базарі цього було. Я пригадую дитиною, але скільки землі було, то не знаю.

Пит.: Але що добре жилося.

Від.: Але що жили добре, але тому, що працювали тяжко. Тато сам на землі не працював, але все він ті машини купив, і все працювали-таки, мамин брат працював на тих машинах, бо він був механік, то все розумівся, і саме ото тьотя працювала, і мама працювала. Як то подумаю, як то ті люди працювали! І тоді все оте забрали їх на Сибір, у куркуль.

Пит.: А як довго Ваш дідусь так жив?

Від.: Дідусь мій жив – батька в 34-му році забрали, засудили, в Вінниці, а дідусь іще може пару прийшов назад до Києва, і ходив людям по квартирах дрова різав і спав у дворах, отак в голоді, в холоді, але нас четверо було дітей. Мама в колгоспі, що вона там заробить? Так що ми голодували. То він накупить сухарів мішок, то ті, що вже недоїдки, а тоді сушить їх, знаєте як, і ото купить трошки цукру, трошки пшоно, і передасть нам. А тоді один раз вже він так скучав за нами, що хотів нас дуже побачити. І накупив того всього, привіз, і вночі НКВД прийшло. Мама злякалася, а дідусь каже, що це вже прийшли по мою душу.

І вони відкрили двері, а то НКВД.

«Собирайся, душка».

«А куда собирайсь?»

«Ну в милицію».

І так їх забрали, діда, і так пропав без вісті! Нічого, мама ходила на другий день, хотіла щось передати йому, але, нічого. Сказали, що нема, відіслали до Києва, а так він пропав і не чули, після того нічого про нього не чули. Значить, його забили там, він ніде не пропав, а забили й вже.

Пит.: Стару людину?

Від.: Отаку стареньку, але тільки то, кажу, що він хотів дуже нас бачити й прийшов додому. Може, якби не прийшов, то ще б десь прожив трохи там.

Пит.: Чи це були свої люди?

Від.: Свої люди, свої такі бідаки, які не хотіли працювати, такі ледачі, а тоді позаписувалися вже в комуністи, в міліцію, і свої своїх видавали. Свої.

Пит.: Чи в вас була церква в селі?

Від.: Церква була, але її розібрали, то все побили ті в церкві, знищили церкву й зробили там клуб такий, де сходилися то там всякі ті комсомольці, мали збори та партійне там, в церкві.

Пит.: Скільки Вам було років, коли церкву замкнули?

Від.: Скільки мені років було? Я думаю, що мені було тоді 13 років.

Пит.: Я знаю, що це страшні речі, а все ж таки чи можна розпитати, як це виглядало, коли Вашого діда розкуркулили?

Від.: Як це виглядало? Отак, як сказали, наклали таку страшну, що мав заплатити, так багато грошей чомусь, такий податок наклали. Тільки для того наклали, щоб він не міг заплатити, а тоді причина є все то забрати. І так вони наклали, і він не в силах то був – не було стільки грошей, щоб заплатити, то вони все забрали те. І ті всі машини тоді,

віддали те все в колгоспи, то вони тоді в колгоспі дали ті машини, і в млинах, і вигнали з хати, все забрали, а їх на Сибір. Тільки одну мамусю мою, лишили з дітьми тому, що мама тоді, тато їй сказав, що: «Ти скажи, що ти зі мною хочеш взяти розвід, що ти не хочеш зі мною жити».

Сам намовив її. Вона почала казати, що: «Я його не люблю, я його не хочу з ним жити й чому ви мене, я...» – і вони її так лишили. Бо мама походила з біднішої родини. То так маму лишили й не забрали нас на Сибір. То була батькова ідея.

Пит.: Чи хтось із Ваших родичів вернувся з Сибіру, крім...

Від.: Дід утік із Сибіру, і бабуся приїхала пізніше, втікла якомсь, і сестра татова вернулася з Сибіру. То дід в село не прийшов, бо його б зразу назад забрали. А жінки прийшли, так що бабуся прийшла до нас і з нами жила. А тьотя зразу прийшла, то вийшла заміж, аби тільки, щоб бути на іншому прізвищі, й щоб до неї не чиплялися.

Пит.: Яка в вас була школа в селі?

Від.: У нас школа була до сім класів, а пізніше вже десятирічка була.

Пит.: Чи Вас в школі переслідували за це, що батько репресований?

Від.: Переслідували, тому що наприклад, як товаришуєш з дівчатами, з хлопцями, то вони записуються в комсомол, а ти ж ще не знаєш то, і не думаєш, що ж твій батько таке зробив страшне. То хочеш записати собі, бо всі твої товаришки пішли, так тебе не приймають. Так і мені – вчилася я добре в школі, й записалася, хотіла записатися в комсомол, бо всі мої подруги були в комсомолі. Ну, й мені подала заяву й мене прийняли. У школі мене прийняли. А потім один раз було засідання комсомолу шкільного і партійців, якісь збори були, я не знаю, що вони там хотіли говорити, що й ми мусили там бути. І я пішла також з своїми дівчатами, і хлопцями, товаришами. Пішли ми, а починаються збори, а один встає, з нашого села, я його знала, хто він був – голова районної тієї сільської управи, такий батрак, що вже вибився в комуністи. І каже, що ми не можемо збори почати, бо тут в нас є одна особа, яка не мусить бути тут на зборах.

А кажуть: «Ну, тут є всі такі, що комсомольці, партійні, тут нема таких».

А він каже: «Ні, тут є».

– А хто ж тут є?

Він показує на мене. А всі тоді так дивляться на мене. Знаєте, як дівчина, в той момент, як я чулася? Каже, вона не може тут бути, каже, ти мусиш вийти з зборів. І ти не можеш належати навіть до комсомолу, бо твій тато ворог народу.

І мене вигнали з тих зборів. То я шла з тих зборів, ішла – не плакала, а кричала цілу дорогу, знаєте. Мама перелякалася: «Що таке, що таке?»

Я мамі навіть не могла розказати. Знаєте, що то мені, який то мені сором, мене вигнали з зборів, так як я не знала, що я зробила. Я кажу, я тоді страшне пережила. Ну, й так мене викинули з комсомолу, й так я вже й не належала. Потім закінчила я десь сім класів, і я дуже любила медицину, і хотіла поступити в медичну техніку – медо-хеміко-технологічне – бо хемію любила. Подала я в Київ, в один технікум – треба вислати документи – і також в другі. Але ж треба подати, хто ти, знаєте, з сільради треба мати таку справку, також до тих документів, щоб була пришита. Як він мені понаписував таке саме, що батько репресований, ворог народу, так мене в одному технікумі не прийняли, лишили документи, але пізніше не допустили до іспитів. І в другому так саме, не

допустили до іспитів, віддали мені документи. Тільки через те, що через тата. І так я вернулася назад з плачем з Києва, і потім коло мого дядька жив один голова народної освіти, який був приїжджий до нашого району, бо же в нас районове таке було село. І він каже: «Знає...» – я плачу, що ж треба в колгоспі те робити, нема ради інакшої. І він каже: «Я, – каже мамі, – я її влаштую в інший район».

І тоді поїхав сам в інший район, і мене влаштував в десятирічку – то я ходила в іншому районі в десятирічку й там закінчила її.

Пит.: З яких людей складався партійний державний апарат?

Від.: З яких людей – з батраків! І з таких, що були бідаки, які не любили працювати – отакі о – і з таких людей складався цілий партійний осередок. В кожному селі так.

Пит.: Чи в Вашому селі – я не знаю, чи це містечко чи село – як його звати, чи було НКВД?

Від.: Було НКВД, так, було НКВД.

Пит.: І це також місцеві люди були, чи приїжджі?

Від.: Ну, значить, село наше, й яких три кілометрів вони зробили таке, як вирізали в нас ліс страшний, дробецьких лісів тягнеться – то вони вирізали площу таку, й то зробили там район. Так що там була й народна освіта, й різні були організації, НКВД, були службовці, які приїжджали не тільки з нашого села, там працювали, приїжджали й з інших районів. Так що працювали не тільки наші, а з інших місцевостей.

Пит.: Українці переважно?

Від.: Українці – так, українці переважно.

Пит.: Як у Вас виглядала колективізація? Знаю, Вам було всього 9, 10 років.

Від.: Мені було 10 років. Колективізація, заставляли людей іти. Бо казали, що це ліпше є, це разом працювати, разом – більше можна зробити, і напихати більше, і батраки самі пішли, а таких людей середняків, то вони просто заставляли їх. І забирали в них корови, лишили тільки по одній корові, а решту ти не мав права більше мати. Так просто заставляли людей, щоб ішли тільки.

Пит.: Бувало таке, щоб люди спротивлялися, що жінки розбивали колгоспи, чи це в вас, або коло вас було?

Від.: Спрототивлялися, але таких не пам'ятаю. Я таки добре не пам'ятаю, що я тоді була мала, не надавали тому значіння напевно, так що таких ніяких моментів не пригадую. Знаю, що люди спротивлялися, але щоб якісь такі *special* моментів, то не пригадую нічого.

Пит.: Чи тоді школярів заставляли якусь участь брати в цьому?

Від.: Заставляли, ходили по хатах, забирали речі, наставляли ходити учнів – і вчителів так само.

Пит.: Вас заставляли якісь паради справляти чи щось такого пропагандивного?

Від.: Я цього не пам'ятаю, бо я була мала. Коли я вже була більша, як я вже пішла в інший район учитися, то я там була чужа, так що я там знала тільки вчитися – то інші люди, інший район, і нікого не мала там знайомих, нічого. А в своєму, як ще була я вдома в своєму селі, то тоді мала була, то не пригадую цього нічого.

Пит.: А вчителі в Вас добрі були люди?

Від.: Учителі були – були й добрі, й були недобрі. Були, мені такий був один випадок був, що в мене був один учитель, приїжджий, і він, видно, був із таких розкуркулених, як і ми. І він викладав українську мову й літературу – він до мене завжди чіплявся – і завжди мені недобру

оцінку ставив, хоч я і добре знала. І я тепер думаю, що він просто мене боявся напевно, що я з таких, знаєте, й маскувався там. Я цього вчителя дуже добре пригадую. Старший був такий, такий поважний, такий культурний, то не був з тих комуністів, а з таких з старої закалки. А решта то були молоді, то таки нічого до мене, я не пригадую, щоб погано відносилися. Але цей один то я пригадую, старого цього вчителя.

Пит.: Він старався скрити своє походження?

Від.: Я так тепер розумію, і я вже розуміла, як я вже в іншому районі вчилася, що я думаю: «Чому він до мене так несправедливо до мене поступає, навіть з оцінками?»

Але я тоді думаю, що він напевно з таких заїхав, і за свою шкіру боявся. Так навіть як і цей і директор оцієї народної освіти, то він також, аж пізніше виявилися, що він із таких самих, як ми, й його аж тоді почали викривати, то він мусив утікати також з нашого району, бо знайшли, хто він є. То напевно так і цей вчитель.

Пит.: А як у вас національності жили між собою? Чи в вас були росіяни або жиди?

Від.: Ні, в нас не було росіян. В нас переважно були українці. І жидів у нас мало дуже було в районі, там може пару жидів, які заїхали, а так не було жидів. То вже як у Київ поїду, то там жидів повно, але в нас не було. Ані росіян, ні жидів не було в нас, не жили. Бо жиди ж переважно не любили по селах жити, вони любили торгівлю, так то вони жили переважно в містах. А то пару службовців, що я знаю, що жиди були.

Пит.: За тим це, суто українське...

Від.: Це суто українське так село було, чи район – суто українське.

Пит.: Чи можете це описати, як найперше в вас почався голод, як стало не хватати?

Від.: Так, це в 33-му році було. Ми голодали дуже. Не було, що їсти. Купували на базарі лушпиння з картоплі й то сушили якось. Мама сушила, й потім ми ходили й збирали жолуддя в лісі, й ті жолуддя також сушили й тоді їх якось терли, що робили з його муку. І з тих жолудів, і ту сушену лушпинню, й ото таке мішали й пекли щось таке, якісь плячки, що воно й не трималося купи. А потім, ну то якось я поме... Пам'ятаю, що була вже, що щавель збирали, та щавель варили та їли. А наші сусіди, то їжаки ловили. Воно то добре, тепер я знаю, що їжак поганого нічого не їсть, але ж у нас, знаєте, що на Україні, хто ж це! То наші уже сусіди, в тих яких там таку стареньку хату, як нас розкуркулили, то ми в них жили, у старенькій хаті, вони в новій – то вони були всі пухлі, то вони їжаками тільки спаслися. А другі сусіди то ловили жаби. Жаби також, як тепер ось з делекатесу в Америці, а в нас вижили також, жаби їли. Ну, ми того не їли, а ми отаке їли, то лушпиння, оці жолуді, знаєте, там часом молока купить мама на базарі, такі сулеї продавалися по три літри то, його більше з водою розводити й так на тій воді таку якусь затірку зварити. І так ми вижили.

Пит.: Чи можете це описати, як забирали хліб?

Від.: Я того не пригадую, бо я мала була ще, то я того не пригадаю, як вони забирали, що ж мені тоді 13 років було. Як би так як тепер уже думаю, то я би вже добре, а тоді я того не пригадую, як вони забирали хліб.

Пит.: Чи до вас приходили?

Від.: До нас приходили, бо в нас не було, що забирати, бо нас уже забрали вони, так що не було що в нас забрати. Ми жили в чужій хаті, й в нас не було хліба, нічого того в запасі. Так що я цього не пригадую. Не буду говорити, бо не пригадую цього.

Пит.: Чи діти ходили до школи в цей час вчитися?

Від.: Ходили до школи, знаєте, деякі попухлі діти, але я щось думаю, чи не давали в школі якусь їжу. Знаєте, щось таке варили й давали якусь бандану, в школі дітям. Але точно не пригадую.

Пит.: Чи Вам відомо яке-небудь людоїдство, чи люди боялися дітей пускати на вулицю?

Від.: Люди боялися дітей пускати, й в нашому селі не було випадків таких. Я чула в других районах, в других селах, але в нашому селі цього не було. Вмирили люди, вмирало багато людей, вмер навіть перед нашими дверима, чоловік умер, але щоби батьки їли дітей, я не пригадую, в нашому селі не було цього, ні!

Пит.: Чи люди ходили й просили?

Від.: Люди ходили й просили, але що ти даси, як ти сам не маєш? Оцей чоловік, то вмер перед нашими дверима, прийшов – ми самі не маємо нічого. І, за яких пару годин, він вже ліг так, то було навколо хати жито росло, не наше, в тих людей, де ми жили, таке ще зелене жито, знаєте. Ото він отак ішов до нас доріжкою, і тим житом, і пізніше так і вмер на тій дорозі. То це один випадок, що я бачила на свої очі.

Пит.: Чи сусіди втікали зі села, чи йшли в місто, чи як?

Від.: Люди переважно молоді втікали. Втікали в місто, бо в місті якось хоч можна було, тяжку роботу робиш, але там дають якось трохи хліба. То втікали, багато з сіл втікали в місто.

Пит.: Чи хтось говорив, що в Росії був голод, чи ні?

Від.: Я не пригадую цього, бо ж мама моя нічого оцього не говорила, бо боялася говорити, а я була мала, знаєте, так що цього не пригадую.

Пит.: Ваш батько далі працював?

Від.: Мій тато тоді працював іще, але ж він додому ж не приїжджав і не – бо боявся – і нічого нам. Він там діставав пайок, що міг би нам передати, але ж не було можливості ніяк передати муки там трохи, а після того, вже за рік його самого забрали. Його в 33-му році вже забрали при кінці й посадили в в'язницю, а тоді він рік сидів, а в 34-му вже його вивезли, засудили. Так що він нам не міг ніяк допомогти.

Пит.: Чи в вас багато людей померло в цей час?

Від.: Людей померло; на скільки то, я не знаю. Не знаю.

Пит.: Чи хтось з Ваших товаришів з школи помер?

Від.: Ні, шкільних дітей я не пригадую, щоб хтось з моїх товаришів помер. Не пригадую. Значить, як тепер я пригадую, то ще в нашому селі не так було зле. Напевно, люди ще трохи мали якогось запасу. Бо не так багато померло, як я чую в других містах, у других районах. Так що бо наш район хліборобний такий, так що люди видно десь щось трохи щось мали. Так, а ми то не мали, але другі люди, то які мали чоловіків, то десь щось собі зарахували. Бо не так багато померло – по других селах цілком повмирили, а в нас ще не так було.

Пит.: А як довго тривав такий стан?

Від.: Такий стан тривав десь рік, рік такий стан тривав. Поки нове все вродило якось, уже на осінь, уже трохи люди дещо посадили, тих лущипинь навіть, але вже картопелька вросла. Так приблизно рік я пам'ятаю це, що тривав так голод.

Пит.: А чи довго треба було після того відживлятися, поки Ви вже почувалися в силах?

Від.: Та, воно то забрало десь рік, поки ти трохи прийшов до себе, але фактично, як я тепер подумаю, то ж ми й нічого не їли ніяких вітамінів таких – не було картоплі, картоплі їли багато, ну огірки сольоні, капуста квашена, а ми, наприклад, ми бідували дуже. Ми навіть ніколи не мали – я не знала як масло вдома смакує. Як йому мені – ми не мали корови, ми не мали – бо нас усе ж забрали, то мама тільки як купить олії трохи, то суп чи що, то олію так засмажить цибулькою. А про масло, люди кололи свиней, ми ж не мали того, бо ми не мали своєї хати, ми не мали як то тримати, так що ми бідували, *really* ми бідували з мамою... Я тільки вже як вийшла заміж, аж тоді я масло покуштувала, як воно смакує, чи яйця, чи сало, чи що. Так, ми ніколи того не мали, нічого.

Пит.: Це постійно, це навіть після голоду?

Від.: Це постійно після голоду, то було навіть не тільки під час голодівок. Після того, як уже люди мали, але ми не мали. Ми ніколи не мали того досить. Я вже кажу, тільки як вийшла заміж, тоді я вже потрохи ожила.

Пит.: Просто не давали вам жити?

Від.: Не давали нам жити. То, що мама заробить у колгоспі, то вона не вистарчало навіть. А землі ми своєї не мали, жили, аж пізніше вже ми якось, вдалося татові трохи грошей нам передати, родичами, то ми якось купили, брати мамині помогли, та їхали люди на переселення, десь вивозили там українців, де нове поселення робили десь у пустинях, то багато людей туди записувалося, їхало. Думали, може там ліпше життя буде. То продавалася хатка така поганенька, старенька то, ми ту хатку купили, тоді вже коло хатки було там трохи землі, то вже ми тоді самі картоплі посадили, там родила картопля, трошки там проса посіяли; то тоді вже нам трошка було ліпше. А корови ми не мали, ми аж під час, як прийшли німці, тільки тоді ми дістали корову, а так ми не мали не курей, ні корови – нічого. То ми, я кажу, що ми бідували дуже.

Пит.: Чи бувало таке, що в вас школярів наставляли працювати в колгоспі?

Від.: Так, у літі, вже старших учнів то заставляли працювати в колгоспі. Так як і тепер. Тепер усі студенти з університетів, у літі їх посилають до колгоспів, їм платять трохи, так як я тепер була, але, щоб заставляли, то ти примусово мусиш їхати, бо нема кому робити.

Пит.: Чи Ви так працювали?

Від.: Я так не працювала. І я якось так, що я проїжджала додому в літі, то я старалася працювати за гроші. То працювала в маслозаводі, наймалася працювати, а потім працювала в тому заготскоті, таку розноску робила. А потім у нас була, в цьому районі, то була така курортна місцевість, то з Києва приїжджали в такі санаторії на відпочинок там, на ціле літо, вони мінялися, і я одне літо то я туди улаштувалася як *waitress* (офіціантка. – *Ред.*) працювати, так що я в колгоспі не працювала. Я кожне літо мала собі таку працю, що за гроші я працювала.

Пит.: А Ваша мати скільки років працювала?

Від.: А мати моя ціле життя працювала в колгоспі, як нас ото розкуркулили в 30-му році. То й вона працювала аж до 47 років. Сорок сім років умерла.

Пит: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Багато можна додати, знаєте, але може й ліпше й не треба. Багато можна додати, дуже!

Пит.: А так за голод щось?

Від.: За голод ж я не багато знаю, бо я була мала. Тоді я нічого не бачила навколо, знаєте, бо я була мала дитина. Так що не можу нічого багато сказати.

Пит.: Факт, що дуже бідували.

Від.: Факт той, що дуже бідували. А кажу, якби ж цей розум, що тепер, то тоді, то ти б роздивлявся, а тоді дитина, що тут тільки думаєш, аби тобі наїстися, щоби десь дістати щось поїсти. Ні про що інше не думаєш, не дивишся.

Пит.: Дякую Вам.

Від.: Прошу.

Інтерв'ю ЛН40

Анонімний оповідач, народився 1899 р. на хуторі поблизу Ізюма у Петрівському районі Харківської області. Син заможного селянина, який перед революцією мав 30 десятин землі. Оповідач подає багато інформації про революцію, громадянську війну і криваві чистки 1937 р. В тому районі від 1917 до 1922 рр. діяли банди; коли встановлювали радянську владу, 23 чоловіків на хуторі розстріляли. Максимально дозволена кількість землі становила 12 десятин, решту перерозподіляли комнезами, про які оповідач подає живі спогади. Його заарештували 1932 р. за невиконання державного плану. У той час «вже не тільки в в'язниці гинули з голоду». Згадує ув'язнення й допити у 1932 і 1937 рр. Оповідачева дружина додає, що практично всіх чоловіків під час голоду позабирали з хутору, так що «жінки та діти осталися...» [...]

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1899-му.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: На Ізюмщині. Область – Харківська. Колись була губернія, в той час, як народився. А за советів – область. Район Петрівський¹.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Сільським господарством.

Пит.: А землі скільки було?

Від.: У батьків було 30 десятин. А як вже радянська влада почала господарити, десь у 22-му році, то вже так прикро було. У нас було так – що як не червоні, то Махно, як не Махно, то червоні, як не червоні, то Солонів, як не Солонів, то Маруся. Ходили банди від 17-го до 22-го років. А в 1922 році кріпко вже встановилася радянська влада. Якийсь приїхав молодець. Сто двадцять у нього було чоловіків. І він перше викликав гарних дядьків, щоб сказали, хто це все робить, бо так: не тільки вибивали та грабили, але й дітей в колисці забивали заможних селян. Хутора палили. Знищували все. Отаке робилося від 17-го, найдужче в 17-му, 18-му, 21-му, аж до 22-го років. А в 22-му році почала кріпко встановлюватися радянська влада. То він ото покликав двох дядьків, її дядька покликав, і нашого батька покликав і сказав: «Дайте мені тільки двох чоловіків, хто це все робить». Ну, то вони мусили дати.

Він каже: «Вам і волосся з голови не спаде», – і дали двох, чи одного там. Він зібрав 18 міліції розстріляв і п'ятеро таких, що не були в владі. Розстріляв 23-х, отоді почали установлювати радянську владу. Ото таке було. А то вже не можна було по селі ходити. Як тільки смеркло – стрільба! Лишенько!

Пит.: Місцеві хлопці були?

Від.: А хто ж! А хто ж! Самі селяни.

Жінка збоку: Бідняки!

¹ Харківську область було утворено у лютому 1932 р. Був там і Петрівський район, райцентр – Петрівська, територія району (на 1 грудня 1935 р.) – 1285,7 кв. км, до залізничної станції Барвінково від районного центру – 40 км. Нині – сільська рада (село Петрівське) Балаклієвського району Харківської області.

Від.: КНС нещасне. Осіб 60 була банда. Ну, а потім ото установилася. Почали господарити. Але в нас, то земля в тих, що багато було бідним, 12 десятин на двір у нас було дано. Хто не хотів 12, міг менше брати. А 14 не міг, 13 – ні. Тільки 12 на двір. Були такі ось, як Пошиваник, ваш приятель, має батька й син дорослий чоловік, жонатий. Вони розділ беруть по сільраді й їм вже дають землі 24 десятин. І ось недалеко був такий чоловік, що мав землі 3 1/2 десятин всього. І сина мав. То він взяв роздільно зі сином, а жили разом, і отримали 24 десятин. І то землі гарної. Такої землі, яка була попівська, церковна. Бо в нас дві парафії було й в парафії в тій і в тій по 300 десятин було землі церковної. То священник ними користався. Собі відібрали ту землю і роздали селянам. То він був головою КНС на початку і взяв собі там землю. Гарну землю. І за непу ще зажив. А в 29-му році й його в експорт понесли¹. А він тоді до Петровського. До Григорія Івановича Петровського, голова Центрального комітету України. Ну, приїжджають тоді відтіля. Приходить до нашого батька та каже: «Дядю, знаєте, що вони нам казали. Тільки не кажіть нікому: “Тебя советская власть породила, она тебя и убьёт”».

Він їм розказав, що я ж тільки 2 1/2 десятини мав, був головою комнезаму, був головою земельної комісії. А тепер мені експорт принесли як куркулю. А він мені, каже, отаке сказав. Таке творилося. Ну, а що ж. По цих же селянах, що мали більше землі, то ходили, що заможніші були, не бідняки, мали худобу, мали чим робити, обробляли землю. То ото почали в 28-му році ходити, почали контрахтувати. Навіть посів законтрактують – скільки ти пшениці посіяв, скільки ти маєш жита посіяного. Законтрактують. І аванс навіть дають, гроші. Ну, а тоді, як не хватить чим вивозити, тоді мусять забирати. Ну, а в 29-му році перших 30 дворів вимітили й розпродали. В тому числі нашого одного фаміліянта розпродали. Його першого розпродали. Так усі вони вибиралися в Донбас і жили. Ну, що можна ще сказати. У 30-х роках вже почали колективізувати людей, СОЗи будувати. СОЗи, це значить, спільна обробка землі. Ще не об'єднували ні коней, ні корів. Тільки, значить, разом працювати. Спільна обробка землі називалася. Можете ви, скільки вас там, 20 родин, чи 15 зібралось, вам можуть дати на виплату трактор з молотаркою. Отаке робилося. Ну, й брали. Багато наших дядьків, таких сказати, середняків, організовувалося. Починали ото з того. А тоді починали об'єднувати все. Розкуркулювати починали. Забирали й коні. Навіть до того дійшло, це, здається, в 32-му, і курей, і корови, що тільки не робили. А тоді Сталін від успіхів, з головокруження, почали розбирати, почали розтягати то все по домах. А, творилося таке, що не дай Бог. Отоді ж почали ходити комсомольці й ці ж КНС і забирати хліб, виконувати постави. А його нічим вже, бо вже забрали. То в дітей з кишень і ягоди вибирали, сушені ягоди. І в горшках усе забирали. І печений хліб забирали. Боже ізбав, що робилося, як згадаєш. Тоді ж мене в 32-му році арештували й судили. Сидів, не бачив, що воно робилося. А бачив тільки, що робилося в в'язниці. І що робилося, як уже вирядили нас в Харків. Там ходили на примусові праці. Потім мене взяли на поруки добрі люди.

Остався тут, пристав до однієї жінки, в якій чоловік був убитий на війні, не вернувся, до неї пристав. Бо тоді заможним селянам давали полонених, тим, що сини на війні, то давали полонених. То й він у одного,

¹ Ідеться про так званий експертний податок.

Сирватка прізвище, робив. Ну, й як не вернувся син, як получили папери, що убитий, то він тоді почав кохатися до його невістки. Та й пристав. Але пристав та пішов у партійну школу. Прийшов з школи і став адвокатом. І от виручав куркулів. І мене виручив у тому числі. Але треба ж було дати таких людей, що поручатися за тебе.

Але тоді вже не тільки в в'язниці гинули з голоду, бо так страшно мучили. О, як згадаєш. Не було місця стояти. І вікна поодчинені взимі, і пара так валяла.

Жінка збоку: Позабирали всіх мужчин. Позакидали. Жінки та діти осталися і ото ходили все по хатах, шукали все шупами, чи не є де закопаний хліб. Як взяли до штабу ноччю, а я мала малу дитину і ще двох, то вони мене продержали трохи не цілу ніч. Я прийшла додому, зимно, дитина перевернулася в колісці, змерзла. То я вже тоді, як визивали до штабу, то я дитину брала зі собою. Дитина плаче, то вони тоді швидше відпускають. А його посадили й оштрафували. На 3 тисячі оштрафували. Взяли корову, все позабирали. Тільки оставили трое дітей. Буряків не забрали. Картоплю забрали.

Від.: Та соломи тієї, що лежала в скирдах по п'ять років. То вона внесе в хату солому топити, повибирає колоски, а в колосках там десь ще осталася пшениця.

Жінка збоку: То колісь молотили машиною, а останній рік молотили котком, то воно не вимолотилося добре. То я колосків позабіраю, а ступу забрали, все ж куркулями нас рахували, то мені брат зробив таку колодочку, то я туди накидав, поб'ю шворнем. Суп їм зварю.

Від.: А що таке шворень? То з брочки така залізьяка.

Жінка збоку: А діти були такі, що наскрізь світилися.

Від.: Ну, що ж! Таке життя склаалося. Ну що ж! То ще добре, що така солома була. А як узнали, що в солومی тій та й є колоски, то й розтягли. Біднота, КНС, то й розтягли. І те забрали. Не тільки з хати, але й з городу забрали. А як весна прийшла, то почали умирати поголовно. Ну й що? Їли ж і дітей, жінки чоловіків. Ні кішки, ні собаки – ніде не було. Усе поїли. О, як згадаєш, то тяжко його все переказати.

Я не пригадую, як то було. Чи Постишев перший приїхав, чи Скрипник.

Жінка збоку: Постишев приїхав. Подивився на хліб. Тоді дуже бадилля велике поросло.

Від.: 33-й рік був дощовий і страшний урожай. Великий урожай.

Жінка збоку: Убирати не було кому. То вони подивилися і тоді приправили крупи. То воно було таке гірке, що як зварять, то ніяк не можна їсти. Але ж деякі по три рази підходили, брали. Поїсть, а до ранку – вже нема.

Від.: То такого багато було – як наївся, то до ранку вже й нема. Помер. Таке творилося. І там, на наших краях, ще українські села вимерли більш-менш до 70 %, а московські села близько нас, там десь кілометрів 10–15, понад Дінцем, то ще Петро Перший, Катерина понаселяла, цілі села повимирали. Нічого не лишилося.

Жінка збоку: То, як я носила передачу...

Від.: Москалі разом зі мною сиділи.

Жінка збоку: А передачу, що я носила? Буряки печені й варені. Бо хліба не було. Хліба не бачили й крихти. Московки теж приносили буряки в мішках.

Пит.: Пригадуєте, як називалися ці села московські?

Від.: Ну, а чого ж не пригадую.

Пит.: Можете сказати?

Від.: То є – Протопопівка звалося, Верьовкина звалася, Воловенкова¹. Це московські села.

Пит.: А вже після того сліду не лишилося від тих сіл? Чи там люди були?

Від.: Ні, вони понаселяли. Знову понаходили звідкілясь, з других областей. Поприсилали з других областей.

Пит.: А з України, чи з Росії?

Від.: З Росії. Наше село, наприклад, воно рахувалося 2800 дворів. Це була волость. Це були багаті мужики. Колись вільні, вони не були кріпацькі, поміщицькі. А були вільні, це село наше. Волость була вона. А по радянській власті, я от, наприклад, маю Харківську область, історію. Не пригадую, чи з 54-го року, то осталося населення 1119. І то ми, хоч не ми, а донька мала переписку, то писала двоюрідна сестра доньки моєї. Це донька сестри моєї, то писала, що в нас тут тепер є і узбеки, й монголи, а останнє, то корейці й ще там якісь поприсилали. Не тільки росіяни. Все росіяни. В владі росіяни. І вчителі росіяни. І в лікарнях росіяни. Скрізь. А селян наших, що такі там коренні, дуже мало лишилося. І вона, батька її в 37-му році забрали, на 10 днів раніше від мене його забрали, то він не вернувся, згинув там. І вона в війну в 43-му році вийшла заміж. А вона вийшла заміж за хлопця з нашого села. Також такого ж, що батька забрали, і згинув там десь у 37-му році. То вони подружилися. Але його забрали на війну, то він не вернувся. Вона лишилася жити сама, і хлопець – дитину мала. А як по війні населили наше село москалями, то до неї прив'яз москаль і вона з ним зійшлася. І живе до цього часу. То вона ото, ніби, вільно писала. А тепер уже два роки нема листів.

Пит.: А як це було за Ваших часів – в уряді, в партії були переважно свої чи приїжджі?

Від.: Свої були, але свої виконували, а зарядження було тих, що приїжджали.

Жінка збоку: Присилали.

Від.: Я їх мало застав, бо мене ж посадили. А, як я повернувся, то розказував її брат. Каже, як ото тебе посадили, то він як приїхав, прізвище Убийбатько, як забрав нас чоловік 15 таких, щоб ходили й вибирали все в куркулів. Та й завів нас у ту хату, що розпродали одного чоловіка. Його розпродали, а він утік у Донбас. У Донбас, і жінка й хлопці – діти. То він нас, каже, завів нас у ту хату пусту. Зимно. То хтось з нас обізвася: «Та тут же холодно, як ми будемо тут сидіти? Як будем нараду робити?»

Засвітили лямпу, а він каже, положив коло лямпи револьвер, каже, не бійтеся, зараз вам буде всім горячо. Отаке він розповів.

А тоді, каже, розказав коротко, так ми будемо іти. І пішли. У ніч пішли. І почали вибирати. До кого прийшли, все вибирали, нічого не лишали. Таке творили. А то ж були прислані, гості. А хто ж вони були? Ті, що прислані були. Був один раз такий, що я його знав. То він був Сушенко. Ну, а як пішов у школу вищу, то став Сухов. Сухов став. Ну, й їх прислали на викачку хліба. То я звернувся до нього. Кажу: «Володька, то ти що тепер?» ...

¹ Протопопівка – це село сучасного Балаклійського району Харківської області. Інші села віднайти не вдалося. Однак слід зауважити, що з Петрівським районом, звідки родом оповідач, межував національний російський Олексіївський район, тобто російські села поряд справді були.

Він каже: «Ти до мене не говори тепер так, як говорив». Отаке було. Я, каже, з школи, вже не Сушенко, я, каже, Сухов. І ото такий Убийбатько був, якогось поміщика синок, а хотів учитися. І як можна було вчитися? Тільки мусив прізвище змінити й мусив робити те, що йому казали. Таке творилося. І воно й зараз там таке твориться. Там не зміниться воно ніколи.

Жінка збоку: Вони викачували хліб, комсомольці. Уже викачали, нема ніде нічого, і вони померли з голоду.

Від.: Ото як докачалися! То ж їм давали на прожиття з того, що вибирали в дядьків, а як уже там нічого нема, то й для них нема. То почали з голоду мерти. І погинули ті, що вибирали хліб.

Заможні селяни йшли в колгосп, а бідні не хотіли. Кажуть, що він у мене відбере? Він у мене нічого не відбере! А тоді дійшло до того, що його послали вибирати в того ж. Пішов, повибирав усе. Відвіз. І в його нема. Ой, як здаєш, то тяжко.

Пит.: А коли вже перестали забирати в людей хліб? Як довго це тривало?

Жінка збоку: 33-й рік був найстрашніший. Так зародило! Вони прислали 25-тисячників.

Від.: Були ж 10-тисячники. А потім 25-тисячники.

Жінка збоку: А збирати не було кому. Прислали...

Від.: Прислали бригади з Харкова, з області. А 10-тисячники, це ж прислали комуністів, які керували усім цим. 25-тисячники керували цим всім. В радгосп прислали з Москви. Такий був Ришов, прізвище. То він казав до мене: товариш, я ж, каже, ніколи не бачив, як він родить, цей хліб. – По-російському говорив. – Я ж, каже, думав, що він буханками й росте. – Отаких вони прислали. І то вони керували. І вони керували, і ними керували. Як здаєш, що робилося, то тяжко переказати.

Пит.: А як перше творився колгосп, чи був спротив? Чи був збройний...

Від.: А, Боже! Які були спротиви. А що ж помогло? Нічого не помогло. Зброєю? Де ж то можна було за зброю говорити! Зброя! Як тільки десь у когось зброю вказалася, то йому зразу ж 10 літ. Зразу висилка. За зброю – Боже, ізбав. А так спротиви були. Зокрема жінки, так би сказати, висміювали, повставали. Але що ж помогло? Нічого не помогло. Нічого то не помогло. Але ж ніякого толку. Ніхто не хотів. Ой, біда наша. Ой, біда. Це все, що я тут говорив.

Пит.: Це все буде так зложено, що все в порядку буде. Чи ті хлопці, що після революції були в повстанцях, чи вони якось проявляли себе в час колективізації?

Від.: Були такі, що хотіли, так би сказати, щоб була на Україні українська влада, без царського уряду, то вони потерпіли. Вони потерпіли. А ті, що, наприклад, були в Петлюри в українському війську, то їх не лишилося нікого. Вони всі були, зокрема вже в 37-му році, вони всі були підбрані й знищені. У 37-му році в нас стільки набили підвали НКВД, що не було де лежати. І то забито, всі в'язниці були забиті, то вже в 37-му році. І в'язниці були забиті, і підвали НКВД були забиті. І з підвалів забирали переважно в «красный уголок», так звався. Це при НКВД. Там, як мене забрали, то привезли вночі. Але забирали так, що як мене забрали в третій годині ночі й посадили в авто, то вже там наших таких, що завойовували радянську владу, вже два комуністи сиділи. І я з ними. А я дивлюся на них: «Чого ж це ви тут сидите?» Я ніколи не думав, що їх разом зі мною. Я думав, що вони такі, що щось підказували

на мене. Та де! Вони теж такі самі як я. Я куркуль, а вони якісь інші. То таке творилося в 37-му році. І загнали нас ото в цей «красний уголок» НКВД. А там сидить їх повно. Повно, повно. І кожний сидить – тільки так дивиться. Через два ряди стоїть міліціонер з револьвером у руці. І ти не маєш права отак повернути, отак повернути. Тільки так сиди й дивися. І мене посадили якраз так, що вперед сидів, раніше був забраний, сидів такий чоловік, що я його знав, і він був лікарем. А його забрали, бо він у німецькій колонії працював. Ну, а за що забрали? Він там згинув, його не випустили. Але я його вже не впізнав. Він такий збитий був, що я його вже не впізнав. Мабуть, не пригадую вже тепер, скільки я сидів, як мене покликали на допрос. Слідовач почав допрошувати. Що я мав зброю, що я маю звязки з закордоном, що я мав таких своїх колег, що робили заговор нищити колгоспне майно. Нищити хліб. Агітацію провадили проти радянської влади. Ото таке, значить, пише. Напише ото протокол і тоді дає. Кажу:

– Можу прочитати?

– Я, – каже, – прочитаю сам. – Читає мені. Прочитав.

Я, кажу, я того нічого не знаю. Я, кажу, можу дати своє свідоцтво. Я тоді напишу своє свідоцтво.

Він почитав, почитав, порвав, кинув у *garbage*, надавив кнопку, убігають два ангели і починають бити. Стільки бити, скільки здужають. Збили до півсмерті. За ноги, за руки – потягли в підвал. А в підвалі солома житня напівмокра й вошами ворушиться. Таке було в підвалах. Так ото робили. Ну, й вкинули ото мене перший раз. Ну, ще був при здоров'ї. Я, ніби, так був трошки змучений, збитий, а коло мене якраз заворушився отакий хлопчина, як оце ти. Заворушився, пробудився, ніби приходить до пам'яті. Тоді до мене питається: дядя, каже, ви знаєте, що це таке було лівих есерів?

– Та чув, – кажу, – але я в партії тій не був, нічого не знаю про них.

– Та мене, – каже, – допитуються лівих есерів.

– Та що ж ти знав, як ти народжений в 13-му році! Який же ти був в революцію? Скільки ж тобі років було в революцію! Що ж ти знаєш за тих лівих есерів! А його забрали, як ворога народу, якогось заможного дядька. І б'ють, допитуються, що ти був в лівих есерах.

Таке робилося. І ніхто там ніколи ніякої правди, а що тільки хотів, то «пришивав», що хотів, то писав на тебе. Таке робилося. Ну, й то визивав мене тричі. Може, через яких п'ять чи шість ночей кликав знову. І нічого в нього не виходе, то, що він хоче, бо я хочу своє свідоцтво дати. Тоді викликають на очну ставку. Викликали таких двох, що з нашого села. І я їх знаю. То один заможного дядька був, Іван Калинович звався, але ж може на рік, а може на два, три роки молодший від мене. Що він там знав? Не дуже чого він знав. І не доторкувався до того. А другий той, що завойовував радянську владу, Іван Макарович Ковальчук. Такий, що революціонер був не який-небудь. Але коли стало так робитися, що вони стали отаке робити, то він відсахнувся від усього. А в 37-му році забрали його. Такі збиті були, що я їх не пізнав. І ні по голосу не можна було пізнати, ні з лиця. Ну, й що вони? Почали вони казати: «Ми ж з тобою випивали, ми ж з тобою радилися, як палити хліб, як нищити худобу. Як агітувати проти радянської влади». Ото таке робилося. А два рази викликали такі, що я їх і не знаю. Ніколи й не бачив. Таке робилося в 37-му році. А коли Єжова Сталін убрав, тоді приїхав Берія, чи поставили Берію, чи, холера їх там знає, як воно було, а почали перевіряти, за що хто сидить. І приїхав у це місто,

де я сидів, заступник обласного голови НКВД. А цей заступник голови НКВД, то в 22-му році в нас установлював радянську владу. А тепер він уже заступник обласного голови НКВД. Ну, і почав перевіряти, не інакше, я ж на цю тему з ним не говорив, тільки не інакше, як почав перевіряти папери, за що хто забраний. Як і що. І викликав на 18 осіб. Викликав із підвалу. 17 їх раніше забрали. І не думав нічого, і не снілося мені, бо в такому стані був. А потім і мене. Приходить, відчиняє двері, викликає. А ми ж всі на соломі лежали, встав, вийшов. «Иди, тебя зовут». Забрав в «красный уголок». Там уже сидить їх 17-ро, я 18-й. Посадив мене коло дверей і сам став з револьвером у руці, і тримає, міліціонер. А навпроти два кабінети. Виходить мужчина з тих кабінетів, у воєнному всьому, як енкаведист. Обдивився всіх, тоді вказує на мене: «Иди сюда».

Я собі думаю, чи ти мене гукаєш, чи міліціонера гукаєш, чи мого сусіда гукаєш. Я не знаю. Він постояв, постояв, пішов. Знову відчиняє двері через пару хвилин, знову указує в цей край, на мене ніби: «Иди сюда».

А цей міліціонер, що стоїть коло мене, штовхає мене. «Иди, – каже, – тебя зовут».

Ну, то я пішов. Підходжу до нього, він мене впускає в кабінет наперед себе. Сам заходе. Каже: «Садись».

Я сів. Він пройшов туди, назад по кабінеті по тому, тоді: «Как ты сюда попал?»

Та як же, кажу, приїхали, забрали, посадили в кузов авта, повезли. Як же попав!

Тоді походив, походив, далі: «А брат Николай?»

А я тоді думаю, що ти мене за це питаєшся. Я, кажу, вже давно його бачив. Думаю: хто ж ти такий, що ти мене знаєш і брата знаєш. А він якраз той, що установлював радянську владу в 22-му році. Але ж у той час він був зовсім не такий, як у 37-му. То був 22-й, а це 37-й. Ну, й він же тоді бачив мене як хлопця, а тепер я вже був 37 років з лишнім мав. Він тоді питається ще за одного брата. Я кажу: «Тринадцять років як я його вже не бачив».

– А отец как?

– З голоду, – кажу, – в 33-му році вмер.

– Так?

– Так, – кажу.

– Жалко, – каже, – жалко, хорош был старик. – Ото мені сказав таке. Тоді каже: «Ну, ничего, подпиши, – каже, – эти три протокола и пойдёшь домой. Пойдёшь домой и работай то, что ты работал. Только, – каже, – никому не говори, где ты был, что ты видел и что с тобой было».

Так як він мені казав, так я й кажу.

«Ты, – каже, – понял?» Кажу: «Понял».

«Жене не говори, пока будешь жив, где ты был, что ты видел и что с тобой было».

Ото таке. Але що ж? Випустив мене на вулицю, а я відійшов дві чи три хати, а ноги не несуть. То я сів на сходах на Садовій. Вулиця там звалася Садова, на сходах коло однієї хати, та й сиджу. Він ще одного випустив. То вийшли ми за місто. Коли ось стріває нас вантажним автом, газиком: так звалися півторатонні авта – газики. То урядовий був завод. Стріває, але я не звернув уваги. А він повертає, під'їжджає. Каже: «Що, ви мене не признаете? Сидайте!»

Вже подзвонив, щоб вислали авто, бо бачив, які ми гожі були йти. Ото сіли та привіз нас шофер. Ай, горе-горе! Тяжко, тяжко про це розказувати. Тоді як вернувся з в'язниці, мене випустили на поруки, я їх застав ледве живими. І діти, і вона – сама шкіра була. Сама шкіра була. То життя таке було, що не дай Бог. Що ще можна додати?!

Пит.: А чи ще хтось в родині, крім батька, помер з голоду?

Від.: Ні, в нашій родині всі повтікали. Я тільки був такий, що їздив, шукав собі й місця. Але що ж? В одному місці міг би робити, вже туди наші комсомольці приїхали, то вже треба тікати. А в другім місці, то каменоломня була, тяжка праця – то одне, а жити не було де. Не було такого місця, щоб можна було жити. Така куча, що один понад одним. Життя таке було, що тяжко. І знову тоді повертався додому. Але ж і в Донбасі – черга за чергою. Хліб – черга, й картопля – черга, і одежина якась – черга. І що? Чотириста грам дадуть тобі хліба. То й все. А як не виробиш норму, то й цього не дадуть. Ой, горе.

Пит.: А чи селяни свідоміші, чи цікавилися політикою? Що діється в Харкові, Москві? Чи газети діставали всі?

Від.: Діставали газети, але їх дуже мало хто читав. Дуже мало, хто їх читав, бо там не було чого читати. Казав мені один, такий був, не знаю, чи він живий, то казав: «Ох, ти дивися, Андрій Іванович, яка гарна газета – можна сорочку пошити».

Сорочки з нічого було шити. Була одна, як же вона звалася? Ага, була одна «Комуніст Харківщини», а одна, от вже забув як звалася, то ця трохи менша була. «Комуніст Харківщини» то величезна газета була. Але нею нападася, щоб ти брав, щоб ти купував. То ото, бувало, як купе, то: «От якби це з неї можна було сорочку пошити?» Таке було життя. Ну, і що ж!

Пит.: Чи в вас були такі сількори – сільські кореспонденти?

Від.: Були, але я далекий був. Були й сількори, були й оці, дивися, пам'ять у мене вже така! Як оті, що віддавали? Забуваю вже. Що віддавали в НКВД?

Пит.: Сексоти.

Від.: Сексоти. І то теж були. І то працює рахівником, а хіба ж я знаю, хто ти такий. Холера тебе знає. Колись він був комсомольцем, а за п'янку його виключили з комсомолу, і він більше не ліз у комсомол. П'яничка був. Такий, як зап'є, то три дні ото не висихає. Але й був робітник непоганий. Бухгалтерію непогано знав. Але я поняв тоді, що він сексотом, коли я запитався, коли забрали її сестри чоловіка. Кажу, ну за що ж його забрали? Та ж, кажу, малограмотний, та ж він, кажу, робітник як віл. За що ж його забрали?

А ти, каже, що? Забув, як у 19-му році, як Махно приїхав, а він виступив, щоб розбирали все, те, що награбили.

Щоб розбирали, бо ж радянська влада стояла, військо радянське стояло. І набрали: худоби, хліба! Всього ж набрали й надували на Москву. А Махно заскочив і вирубав всіх. Хто повтікав, то повтікав, а то наробали такого, що, Боже, Боже мій! І тоді виступив сам Махно. Став на тачанку й почав кричати до людей: «Все те, що награбоване від вас – то ваше. Заберіть!»

А хто ж посміє це робити? А завтра ж прийдуть совети! Ну, а він насмілився, виступив та й каже, чого ж ми, каже, поки ми будемо в собачому ящику на них дивиться? Давайте забирати. То наше.

І в 37-му році, як забрали, так і згинув. Таке робилося. А я тоді, як він сказав: «Що ж ти забув, що він сказав, як Махно приїхав?»

А я тоді подумав: бачиш, ось ти який! А тоді і мене через 10 днів, напевно, він же і віддав. Таке ото творилося. Один другого топив. Ой, горе, горе. І оце зараз я часто за це думаю тут. Коли ж ми будемо свої? Коли ж ми будемо думати про те, що ми ж такі всі українці? І тут нема ладу. І тут немає згоди. Ті – своє, то – своє, ті – своє. Ті розумніші. Ой, горе. Ой, наше горе.

І отак уже, як мені пише один земляк, ще й родич, але він уже 29 років спаралізований, але ще на колясочці їздить, каже, дякуйте Богові за те, що ми вже пережили 80. А в Америці, каже, середній вік 76 років. А в советів, каже, тільки 64. Пише мені. А в Китаї – 36 років середній вік. Середній вік, а ви, каже, журитесь.

Я йому пишу, що ноги відказують, очі відказують, пам'ять негожа, кажу, вже ні до чого, пам'ять ослабла. А він мені відповідає, каже, апостол Павло казав: «Радуйтеся всьому, що Бог дає, то це те, що ви заслужили. І ви ньому радуйтеся». Так воно й є.

І я, як попав у Німеччину, церквою жив. Приїхали в Америку, 11 років я прожив в Німеччині, там – у церкві. І тут, як приїхали, нічого не тягло, нікуди. Одна тільки церква в мене розвага.

Пит.: А як довго існувала церква вдома? Коли більшовики її знищили?

Від.: У 28-му році ту, що була в нас велика церква, цегляна, зняли дзвони, а потім розібрали її, вивезли в район цеглу й побудували пожежню. А наша, на цій стороні, де ми жили, то вона дуже давня. Десь в 1700-х роках збудована була. Величезна церква була. І то – дуб і дуб. Таке страшне дерево. То ця стояла довше. Але не пригадую.

Жінка збоку: В 29-му році ще в ній вінчали племінницю. Ще церква була.

Від.: А коли розібрали її, чи це вже в 32-му? Закрита вона була в 29-му чи 30-му, а розібрали коли?

Жінка збоку: Розібрали, мабуть, у 32-му.

Від.: Так, у 32-му. Колгосп «Хлібороб» такий був. То її розібрали й туди вивезли. І там її попалили, в тракторну бригаду брали. Будинок хотіли будувати. Казали, будинок побудуємо. Та так нічого не вийшло. Розтягли. А останнє вже, як оце німці прийшли в 41-му році. І німці ще палили. Лежало дерево.

Пит.: А чи були серед селян такі безбожники, атеїсти? Скільки таких було?

Від.: Аякже. Боже мій, ще скільки таких було. Хіба ж їх можна було перерахувати. Ще тоді, як починалася радянська влада – 17-й, 18-й роки, ще тоді були молодці, може такі на пару років від мене старші, що прикурювали з лампадки в церкві. А тоді ночью кажуть: вже Михайло вбитий.

– Хто ж його вбив?

– Та Василь Кучерявий.

– То як же то сталося?

– Та завелися за якусь дівчину, то він йому вила загородив, та й по Михайлові. А то стояв у церкві, Богу молився, а тоді почав із лампадки прикурювати цигарку.

Жінка збоку: То все старші були. То старші все, старші забрали церкву, стали накладати. Не давали ремонтувати її.

Від.: Священик мусив тоді покинути в 28-му році, виїхав і поступив у шклянову гуту в Константиновці, в Донбасі. Працював бухгалтером. А священик наш, цей, що я кажу за нього, був син того священика, що ще за царської Росії був. Той, що як я був у школі, та бувало обізвуся

так, як говоримо в хаті, то він як витріщить очі на мене: «Как, как? Что, что?» – та як ударить палкою по парті, то аж вуха позатикає.

Такий був дід Петро, глухий. Треба було йому добре казати. Але щастя було, що він у 15-му році помер, у війну, помер у піст, а на його місце прийшов син. І святив паски. До схід сонця посвятив паски, так як написано в законі. А цей дід Петро, десь уже під снідання, сонце було, а він ще святить паски. І до першої години тримає в церкві. Від семи років мусили сповідатися. І щоб молитви знав. А як тільки помилився – ставай на коліна. Поставить на коліна і стій, поки всіх не пересповідає.

Пит.: А що зробили з тим сином, з вашим другим священиком?

Жінка збоку: Його вивезли.

Від.: Чекай! Що зробили? Він як приїхав на цю парафію, на нашу ж, по батькові. Посвятив паски, бо саме наш батько, царство йому небесне, був старостою. І в волості довший час служив. А як уже відказався від волості, в церкві обрали старостою. То він посвятив паски, а люди приїжджають з хуторів, бо в нас хуторів багато було, приїжджають з пасками, як уже розвиднилося. Приїжджають, приїжджають, а в церкві ж уже нема нікого. Уже пішли розгівлятися. То куди ж? Люди до старости добиваються. То батько тоді пішов до нього та: «Макар Петрович, люди приїхали, не святити пасок. Чому?»

Та, каже, так і так.

Покійний батько ваш, каже, святив аж під обід сонця, а ви посвятили до світа, то тепер з'їжджається багато людей, які не посвятили пасок.

«Ничего, – каже, – я сейчас поїду посвячу».

І на той рік три рази святив паски, поки люди вже не стали приїжджати.

Приїдуть, постають з пасками, розставлять. Посвятить – і поїхали до дому. Ото було. Тоді на другий день, а на другий день порядок був такий, що ходили кругом церкви з святинями й хор співав, на другий день у проповіді він каже: «Господа прихожане, я хочу до вас говорити. Тільки я переблачуся і вийду з церкви. І ви всі виходьте з церкви. А я вийду з церкви й з крильця скажу вам пару слів». Ну то добре.

Повиходили всі в огороду, а огорода здорова, а людей же було дуже багато. Я оце як був в Індіані, то мені дуже пригадалася своя церква, й стільки людей, як було ото тут. То він і почав. Каже, буду до вас говорити ось що. Я, каже, не хлібороб. Я, каже, священик. І земля мені не потрібна. Триста десятин церковної землі – що хочете, каже, робіть із нею. Мені, каже, вона не потрібна – і відказався від того всього. А старий, було, займав же ту землю. Йому робили люди, селяни, з частини. І мололи, і засипали в комори, і як треба було, вивозили на пункт продавати. А виганяли на попівське робити навіть таких, що не з половини робили. Ну то що ж! Мав три доми старий. В одному донька жила незаміжня, а в одному, не пригадую тепер, хто жив. Ну а в третьому сам жив. Господарка там була. Шість комор там було. Домина така – 20 кімнат у ньому було. Дуже гарний. Стаїні були, коней було вісім штук. Корів було шестеро. Господарка була така, що куди там. У нього два робітники завжди жили. Ну, а Макар Петрович, як прийшов, то зразу сказав, що він не хлібороб. Мені, каже, земля не потрібна, – і відказався. То такий приїхав священик. Напевно, що він уже відчував, що ось-ось щось воно рухне, бо то вже був 16-й, чи 15-й рік, не пригадую. Здається, батько його в 15-му році помер. Ото таке було. І він у нас служив до 28-го року, а тоді ж теж вийшов та каже до людей.

Жінка збоку: Ще ж виводили на гору. Його ж хотіли розстріляти.

Від.: О, ще забув розказати. У 17-му році, коли Червона гвардія не була ще звана Червона армія, а Червона гвардія звалася, і Ізюма, коли вони заскочили до нас, то та парафія, що з сходу, зразу до священика, вивели, розстріляли. А всі документи спалили. У волость заскочили – все порозбивали й документи спалили. А тоді на наш, через річку треба було, на наш, на цей західний, на цю західну сторону, прилетіли і вивели й нашого священика. А сторож утік. А люди, чують, що він як на пожежу дзвонив, почали збігатися: «Що сталося?»

А він каже: «Дивіться, оно священика повели».

Тоді люди слідом, слідом за ними, ну, й не дали розстріляти. Не дали розстріляти Макаря. І ото він остався і служив до 28-го року, а тоді в 28-му році каже, що я вже не можу.

Вже так обкладають податками його, він каже, я вже не маю з чого. Із вас, каже, нема чого брати, – і пішов ото. Поступив бухгалтером. І працював бухгалтером аж до 41-го року. А в 41-му році, тільки німці прийшли, й він приїхав. Організував церкву. Але, це вже, здається в 43-му році він помер. Бо в нас ховалися німці й більшовики. Червоні ховалися. То вони приїдуть, то ці. Бо так – німці прийшли восени, в жовтні місяці, постояли до 2 січня. 20 січня відступили німці. Вернулися десь при кінці травня. Чи на початку травня повернулися, відігнали червоних за Дінець. Але далі вони пішли, червоні. А потім у 42-му році знову в лютому місяці відступили німці, прийшли знову червоні. В 43-му році то теж ішли й нас гнали. А все палили, що оставалося нічого. Мене вони нагнали, як уже я поїхав, то вони мене нагнали десь уже за якихось 70 кілометрів від свого села. То один, із жандармерії, добре по-російському говорив, каже, і твій дом спалили. Отаке було. Ой, життя, як здамаєш. Ой, дорога, дорога. То ото як в 43-му поїхали, то й до сьогодні. І часто сниться, що я десь там є. Ніколи не сниться, щоб я в хаті своїй був, ніколи. На дворі буваю, щось бачу на огороді, чи ще десь. Близько десь, а щоб був у хаті, ніколи не буває. Ой, горе.

Пит.: До другої теми. Вже в 17-му році під час революції, то як частина селян підтримувала більшовиків, значить червоних.

Від.: Та тож так, як пише цей Капуста, що вже організувалися комнезами, й хто ж на них був доволен? Хто ж на ту радянську владу був доволен?!

Жінка збоку: В хату як зайдуть, а образи стоять, то він каже по-російському: «Почему держишь? Отбрось».

То мама моя каже: «Як візьму рогац, то я тобі дам, викинути образа. Не ти їх встановив, не тобі їх і викидати».

То ж покою не були, як вони починали свою владу.

Від.: Ікони, значить. Хто ж це все робив? Комнезами, КНС, організували ж вони цих незаможних селян. Боже, ізбав. Казав німець, там же у нас колонії німецькі близько, казав німець, що за непу приїздили з двигуном, притягли двигуна, молотили, так він казав, що то ж, каже, не що їсти та пити, а працювати не хоче. Таке. Ой, горе.

Пит.: Більшість селян більшовиків не хотіли?

Від.: Певно. Та певно, але що ж могли зробити? Всіх тих, що вони бачили, що вони не коряться, що вони стають проти, вибирали ж.

Жінка збоку: Багато вивезли в Сибір, а то повтікали.

Від.: Скільки ж вивезли! Перший раз 30 дворів, другий – 60. Повивозили. Все то знищили.

Пит.: Чи люди за царем тужили, чи не дуже?

Від.: Ні, українці за царем не тужили. Свідомі українці в нас були й багато говорили про це – що зробив Петро, що зробила Катерина, і що зробив цей, ну, забуваю його, проклятого, що заборонив навіть і книжки. Ну, указ цього, забуваю його прізвище.

Пит.: Валуев. Емський указ.

Від.: Так, Емський указ. Як то було виносити, що я не маю права говорити своєю мовою. А що ж! Служили! Навіть наш брат служив у Петербурзі. То що ж? Тільки на російському язичу. Ходив я до школи – тільки на російському. І всі ж ми ходили до школи – російська була. Я ж не мав права своєю мовою говорити в школі. А брат, як прийшов на відпуск перший раз, в 11-му році, він був мобілізований в військо, бо в Петроград царі брали, щоб були всі однакові: і на обличчі, і волосся, все, щоб було однакове. Навіть щоб хід був однаковий, похідка. Так підбирали. І до того, щоб священник дав запоруку, що з гарної родини син. Таке було за царя. За останнього царя. І то наш брат Микола служив в так званому «Первый запасный полк Его Величества, лейбгвардия». П'ять років він прослужив там на місці, в Петербурзі, при царському дворі. А вже як прийшло Тимчасовий уряд, як повалили царя, тоді його вирядили на фронт. Він уже тоді був офіцером. Повернувся додому та й ховався. Ховався, щоб не розстріляли. Багато тих, що разом з ним брали, одного такого, Чепурний звався, розстріляли. Свої ж розстріляли. І брат його ж, офіцера Чепурного, вбили. Свої ж, не прийшли чужі. Таке творилося. Ну й наш брат ховався. І другий брат також же ховався. Але ж, хто не ховався? Робилося таке, я ж кажу, до 22-го року тяжко було по вулиці пройтися. Декілька разів і мені приходилося тікати, щоб не зловили. Тяжко було, бо ж ходили банди, а влади самостійної не було до 22-го року до весни. Як ото розстріляв 18 чоловік і сказав: завезти їх у прірву. Не на цвинтар, а завезти у глинище і закопати там. Завезли, послушали, бо ж не маєте права не слухати. Це ж військо. Завезли, але ті, що мали своїх родичів сильних, повідривали й поховали на цвинтарі. Наш близький сусід такий був. То ж тяжко уявити, що то за народ був. У вікна лазили. Бо в двері не влізе, то в вікна. А вікна заготовували залізом, щоб не лізли в вікна. Таке робилося. Таке було скрізь по селах.

Пит.: Чи можна казати, що народ любив таких, як Махно?

Від.: Та що з того? Любив, так якби ж він постійно був, якби він владу мав. Як я думаю, що в 19-му році творилося, бо я вже такий був, що до мене пришкробалися: «Почему ти сидишь вдома? Ты должен быть у войску».

Ну, як можна з ним таким миритися. А Махно як приїхав, то багато пішло хлопців наших. А то вже армія була, а тільки розуму – біда була.

Жінка збоку: За селом рубали.

Від.: Та то що! В селі рубали. Де зловили, там зарубали того, хто для радянської влади служив.

Жінка збоку: Заскакує на коні розвідчик. Подивився, подивився, уже тікають. Вже вступають червоні.

Від.: В 19-му році в Махна – 600 тачанок. Це армія. На кожній тачанці кулемет. Один наперед, другий – назад. І на тачанці шість осіб. І шестеро коней коло тачанки. І кавалерії 120 осіб на конях. Така армія була. А що ж він зробив? Нічого не зробив. А цей же, що був, Салонов, був воєнкомом, а не помирився з радянською владою. Організував банду. Пішов бандою працювати. І Маруся якась була. І Григорій якийсь був.

Пит.: А що в народі говорилося про Петлюру?

Від.: То ж то воно й є, що на наших краях дуже мало. У нас не чути його було.

Жінка збоку: Не чути його було. Стало чути, як стала вже радянська влада забирати. Кажуть: той в Петлюри був, той в Петлюри був. А то ж ніхто нічого не знав. Мовчки все робилося. Ні газети...

Від.: У нас воно, на Лівобережжі, мало, зовсім мало петлюрівська армія була. Я не пригадую, щоб були в нас у селі. Щоб приїхали – й оце петлюрівська армія. Не було.

Пит.: Ваш брат у когось був після революції?

Від.: Ні. Брат один тільки був у царській армії. А своїх братів призивали в царську армію, але вони не пішли. Вони не хотіли йти в царську армію. І були такі лікарі, що давали те, що їх не признавали гідними до армії. Таке робили. Були такі гарні лікарі, їх знайомі, й вони давали.

Пит.: Який рік, що їх брали?

Від.: О, це вже було в війну. Це було в 14-му році. Тоді вони вже не пішли на війну. Два брати не воювали. А той, що був у Петербурзі, то той був на війні. Але він дуже мало побув, бо ж стало Тимчасовий уряд, і фронт розлетівся. Німці на Україну прийшли. Німці в нас теж у 18-му році ще стояли. Штаб якийсь стояв. Але я до них ніколи нічого не мав.

Пит.: А що люди думали про Скоропадського?

Від.: Та що ж думали? Іздили то ж вибирати його, Скоропадського. Уповноважили нашого брата. Приїхав він відтіля, та й, каже, вибрано, ото Скоропадського. А не пригадую, чи то серед тим, що тебе били [до жінки] і забрали в вас усе? Чи це денікинська армія, білі?

Жінка збоку: Я не знаю, чи то була денікинська, я ще тоді не могла нічого розуміти. Знаю, що забрали все. Матір били, 70 разів сікли матір. І за що? Що син був у червоних, у партизанах. Радянську владу здобували.

Від.: Що проти царя йшов.

Жінка збоку: І забрали все, одержу забрали. Я йшла, то вони мене тричі вдарили батігом. Питають: «Ти ще прийдеш?»

Кажу: «Ні».

Від.: Бо ж як почалася радянська владу, то Ленін в першу чергу кинув лозунг: «грабуйте награблене». І економію грабували, панську.

Жінка збоку: За гетьмана таке робилося.

Від.: А тоді ж як гетьман став керувати, то почалося, щоб зносили те, що награвували в економії. А хіба ж то людям сподобалося! Та й приїжджає брат, а тато покійний каже:

– Кого ж ви вибрали?

– Та ж, – каже, – вибрали генерала Павла Скоропадського.

– Ну, – каже, – ви вибрали «Шкуропадського». За що ж ото людей б'ють? Що економію пограбили?

– Та ж він, – каже, – стоїть за панів! Хіба ж він за селян стоїть?

Жінка збоку: То, як по-розумному, то нащо було їх, економії, розбирати? А то ж все розтягли, перевели його.

Від.: Попалили. О, що та революція зробила! Близько нас такий був поміщик. Дивись, крутиться в голові, забув – Таткунча, мабуть. Наш парафіянин був, 6 тисяч десятин мав. Ну, то що ж? Він ще за царя автом іздив, з Америки виписав. І все було, як до церкви їде, то проз нас їде, то кури, які не будуть, порозганяє. Летять! Ну, й що ж. І цей ж, правда, це вже не був той поміщик, бо цей помер раніше, в 90-х роках, а його жінка передала економію на монастир. То величезний монастир був,

монахів скільки там було! І вони самі працювали. Монахи все робили. А прийшла радянська влада, все розграбили, все знищили й церкву розібрали. Що там було, скільки там домів було і пасаж так званий був, де обучали коней, бо вони мали кінний завод і до війська коней готували. То й те розібрали. Ой, горе. І то ж керівники – комнезами, КНС наше.

Жінка збоку: Якби ж був найшовся такий господар, що сказав, що потрібний, а що не потрібний. А то так – кому що придумалося, те й робив. Чи воно на добро було, чи на зло – ніхто про це не думав.

Пит.: А як наші селяни жили з російськими селянами й німцями?

Від.: Німці, ті, що близько нас були, вони не були бідними. Ми не знаєм, як вони жили, а тільки знаємо, що вони не служили в війську. Москалі, то з москалями ми жили у такій «згоді», що вони через наше поле не могли їхати на базар до містечка. Якщо їдуть, то їх і поб'ють, і осміють, і завернуть. А, як їдуть, то 10 підвід найменше. А в село то ніхто не являвся ніколи.

Жінка збоку: З москалями не дружили. То вже як стала радянська влада, то там став район, то вже мусили туди йти.

Від.: Район став. Москалі ж і управляли.

Жінка збоку: Там і лікарня була. В нашому селі школу побудували – семилітку. А там – лікарню.

Від.: Семилітку побудовано в 1908 році, то були земські школи, так звані. Наші селяни виходили на вільні землі за царя. І наш брат найстарший вийшов на мордовські землі, за Волгою. То Мордовська РСР за советів. А колись, як воно там звалося, не знаю. А в нас було прийнято звати мордовські степи. То наші селяни виходили туди й наш брат найстарший вийшов туди. Це було в 11-му році. Як виходили в Акмолінську область, Сибір, то виходили в 1908 році. Туди ото й дід Сидір виходив, і нас дядько Антін вийшов.

Жінка збоку: Їх багато виходило шукати простору.

Від.: І виходили вони там на стале поселення. З їх податків не брали, а будувати ліса скільки хоч. Рубай, будуй собі. Треба землі, як каже дід Сидір, поки радянська влада прийшла, землі не ділили. Скільки зайняв, стільки роби. І більше, казав, займався скотарством. Скотини дуже багато було. А в 21-му році наш брат повернувся з-за Самари, бо як радянська стала влада, мордвини стали організовано нападати на поселенців. Українців не займали. Але ж і українці боялися, бо ж не було влади. Банди й там ходили. А до того ж 20-й, 21-й роки великі неврожаї там були, то поверталися. Поверталися на Україну. Дуже багато їх поверталось. То їхали по три, по п'ять підвід, верблюдами, кіньми, корови гнали, верблюдів гнали й ото їхали шатрами. Так, як ми їхали в Німеччину. Приїхали ото в 21-му році, трошки пожили. Тоді організувалися. Правда, вони не організувалися, їх організували, так як ніби, як артіль, вони казали.

Жінка збоку: СОЗи.

Від.: Чи СОЗи. Отаке щось. Але що ж? Вони побудували хатки, дала їм в борг держава інструменти й гроші – тільки працюйте. Але ж працювати не схотіли, порозлігалися, побросали, пороз'їжджалися. Наш брат виїхав аж на Кавказ. Там оселився і там жив поки. Писала внучка, що помер на 92-му році. Він на 20 років від мене був старшим. А як воно тепер там? Бо на Кавказі жилося не то, що на Україні. Я їздив у 39-му році до брата, то там колгоспи жили ай-йй як. Там по сім кілограм на трудовень видавали. А на Україні – по півтора, це як три кілограми пшениці

та жита, то це саме найбільше. Це самі найбагатші були колгоспи. Ой, горе, горе. А там по сім кілограм видали на трудовень, і кожний вже мав свій ровер, кожний мав ровер такий, як належить. Добре жили. А брат жив в радгоспі. Працювали. Там багаті радгоспи були, багаті колгоспи були, не то, що на Україні.

Пит.: А як на Україні був голод, чи українцям було відомо, так як у вас, чи в Росії був голод, чи ні?

Від.: Ніхто про це нічого не знав.

Жінка збоку: Нічого ніхто не знав, але там не було голоду, бо як ми вже були в Німеччині, то там були з-під Москви. То я розкажую, що голод був, бідували дуже, умирали ж скільки, а вона каже: «У нас голоду не було. Ми не знаємо нічого». Вже старша жінка. Каже: «В нас голоду не було».

Від.: То певно, в Москві нічого цього не було. На Кубані, кажуть, що було.

Жінка збоку: Я їй кажу, що в нас як матерії за рік три метри достанеш, то це дуже добре. А то ж нема, не привозять в село. В Донбасі вже було ліпше, а в селах – ні.

Від.: А що, в Донбасі було ліпше? Як ти хочеш достати матерії, то стань, три дні постій в черзі. Якщо не витягнуть тебе мертвої з черги. Що там доброго було в тому Донбасі? Трошки ліпше, бо робочі райони.

Пит.: Як Вас перший раз арештували в 32-му році, як в'язнів годували?

Від.: Раз на день давали черпак баланди тієї, що там нема нічого. Хліб – 400 грам. Отак візьмеш, а з нього тече вода. Ото вся і їжа. Отак ото годували. Ой, Боже. Я ж кажу, що в в'язниці вмирали. Боже, ізбав, скільки їх вмирало. І якуже в Харкові стали на працю ганяти. Виснажені ж, до півсмерті. А то ж хіба ж там годували! То ж 400 грам і там давали хліба, й один раз баланди. Що ж то за годівля була? Ой, горе. Якщо мав гроші в 33-му році, то вже міг купити кілограм хліба – як вони звалися?

Пит.: Торгсини?

Від.: Торгсини, за п'ять рублів можеш купити п'ять кілограм хліба.

Жінка збоку: У кого було золото, срібло, то на муку, на пшоно міняли.

Від.: Ото ж. У кого було за що?

Жінка збоку: Воно ж було прислано з Америки. Торгсини повідкривали й вибирали оте золото, що в панів.

Від.: Так було. Ай-яй. По Харкові скрізь там, де я був, овес лежало більше як оця хата, ячмінь, кукурудза – більше як оця хата лежало коло путі на станції Балашовка. Горобці паслися, граки паслися, а люди гинули з голоду.

Жінка збоку: Горобці паслися, граки паслися, усе гнило, а в людей позабирали. Бо то все була боротьба з націоналізмом. Щоб націю знищити. Українців старалися знищити. Бо де українська мова трималася? На селі. Де українці трималися свого? На селі. Уже ті, що повтікали при першій колективізації в Донбас, приїжджай і закидає, вже не каже «оселедці», а «селёдки». Таке було. І в Донбасі ж переважно говорили на російській мові. І в Харкові також же. І ми, нас нещасних 1800 осіб приправили, і до нас говорити на російській мові. Між нами там були москалі, але може саме більше 10%. А то ж самі українці були. А хто ж там до нас говорити по-українському? Отаке воно робилося і за царів, таке воно робилося і за советів.

Пит.: В 32-му році в чому точно Вас обвинувачували?

Від.: За невиконання поставки. Наклали на мене, я мусив вивезти 1500 пудів. Де ж я його візьму, як його вже давно вивезено? І ще до того – що ж я можу возити, як уже нема нічого. Останнє вже віддав. Тоді мене заарештували. Оштрафували за те, що я не виконав, на 3 тисячі рублів. А тоді, як я кажу, де ж я візьму 3 тисячі, з чого, відкіля? То, значить, все забрати. І крісла забрати, і столи забрати. Оставили самі стіни голі, й одержу забрали. Таке робили.

Пит.: Те, що наклали на Вас 1500, то цікаво знати, до колективізації в добрий рік, який був у Вас урожай?

Від.: Може, я мав найбільше, як я господарив сам, 1 тисячу пудів. Але це найліпший урожай був з 12-ти десятин. Я не сів багато. Буряки садив, кукурудзу, соняшники, кавуни. Але ж приблизно так до 1 тисячі пудів хліба мав. Вивозив. Бо що ж, для своєї родини хватало з мене 150 пудів, 150 пудів, то на рік хватало. Ну, для коней там треба було, для корів, для свиней ще яких 150. А решту продавав, вивозив. Ну, мене пущено, пожили добре. Мене пущено було, чим жити. Пташок багато тримали, вівці були, свині були. Все було. Але ж не дали там жити. І яку ж ви мали користь, як не пущено було. Скільки ж хліба було, а скотини скільки продавав.

Жінка збоку: Бувало, на базар привеземо, ніхто не хоче брати. М'яса, курей, все було.

Від.: Та ще прийде якась, каже, синя курка. Вона назбирає качок, наріже штук 15, 20, бо по 100 штук качок вилуплювалося, то вона ото наріже, повезе, то дивиться: синя, каже.

І чоботи 12 рублів коштували, 12, 15 рублів – гарні вже чоботи можна було купити. І одержі досить було. Бо взуття було англійське, так звали англійські чоботи. Та були вироби й свої, в наших чинбарнях виробляли. При непові добре жилося. Пожили люди при непові. Ті, що хотіли робити. У 23-му році люди на панські землі виходили. А тоді до них на хутора на панських землях прислали з Подолля, з польського кордону, найбідніших. І поселили тут, на хуторах. Десь п'ятеро родин, шестеро родин, отак розміщали по тих хуторах. А тоді, як прийшов час, то ці почали їх розкуркулювати. Волинячки, подоляки. Отаке робилося там, на Харківщині.

Пит.: Отже, це з Волині чи Поділля Вас розкуркулювали, чи навпаки?

Від.: Так, наших людей, тих, що повиходили на панські землі в 23-му, в 24-му році, в 22-му. У тих роках вони займали по 12 десятин, але робили й мали. Гарні хати побудували.

Жінка збоку: Все близько було, гарна земля, гарно робилося. Але прийшли й все понищили.

Від.: І сліду не осталося по тих хуторах. Знищили все. Зрівняли з землею, та й – користь мали. А земля пішла в радгосп. Радгосп почав обробляти.

Пит.: Ви раніше говорили, то по-Вашому якихсь 70 % населення вимерло в Ваших сторонах.

Від.: Так. Може, не було 70, але 50 – то вимерло. По тих селах, що я знаю, то не менше як 50 % загинуло з голоду.

Жінка збоку: Є цілими родинами вимирали. На цвинтар вже не було кому їх вивозити, то закопували коло хати.

Пит.: Вибачте, чи можна додати, що Ви – дружина свідка й додати рік Вашого народження? Це для документації.

Від.: Її? Та я не знаю, чи вона хоче.

Жінка збоку: Та я ж неграмотна.

Пит.: Щоб було записано.

Від.: Та вона записана так, як і я – з 99-го.

Жінка збоку: Те, що я переживала, кажу, що переживала.

Від.: Тоді, як я сидів у в'язниці, вона дуже багато пережила. Дуже багато.

Жінка збоку: Бачила, що в Ізюмі робилося, бо все шукала його, бо ж погнали, хто зна де погнали. То в поліції повно їх, скрізь повно, бо ж забрали їх поголовно. А як вивезли вже на Харків, то я вже не могла туди, бо ж в мене дитина мала ще була.

Від.: Та як би ти тоді їхала, як із сіл не пускали?

Пит.: А пам'ятаєте, як у вас завелася паспортизація? Це вже було після голодівки?

Від.: То вже було після голодівки.

Пит.: Чи в Вас було в паспорті написано – «куркуль»?

Від.: Ні, цього не було. Написано було, що українець. Українець, з такого-то року. І паспорт видавався на три чи на п'ятеро років. Ну, що ще? По-моєму, що вже все.

Пит.: Щиро дякую за цінні свідчення.

Інтерв'ю LH41

Т. Гоголь, народилася 1906 р. у маленькому містечку Стара Синява, райцентрі сучасної Хмельницької області, де був цукровий завод. Також розповідає про життя свого чоловіка Івана (Джона) Гоголя, народженого 17 серпня 1891 р. Чоловік працював на місцевому цукровому заводі, оповідачка не працювала. Після революції «був неп, то тоді було не зле. Люди дуже добре піджилися і добре жили...» Батьків оповідачки та інших родичів розкуркулили. Розповідає про жіночий бунт у селі й арешти, про кривди комнезамів і загальну картину життя у 1930-ті рр. Про початок голоду: «...у 33-му вже пустився...» Ті, хто забирав зерно, мали що їсти, але в інших нічого не було. Згадує щупи, як руйнували печі, й жорстокість реквізиторів. Оповідачку врятував дядько, який давав їй горох, аж поки вона не почала отримувати 200 г хліба і півкіла борошна за прополку буряків. Оповідачка згадує випадки канібалізму, зокрема, як її батькові ледь удалося втекти від тих, хто хотів його вбити і з'їсти; стверджує, що німці намагалися визначити, скільки людей у селі померло в 1930-ті рр. Також розказує про подальші події, життя свого чоловіка, подає детальну інформацію про масові поховання у Вінниці й повторює історії, які її дід розповідав про своє кріпацтво.

Питання: Свідок свідчить про це, що разом з чоловіком пережили при советах. Будь ласка, подайте ім'я і прізвище Вашого покійного чоловіка.

Від.: John Гоголь.

Пит.: В якому році він народився?

Від.: Він народився в 1891-му, 17 серпня.

Пит.: А Ви в якому році?

Від.: А я народилася в 1906-му.

Пит.: З яких сторін Ви походите?

Від.: З Волині.

Пит.: А з якої області?

Від.: Область була Хмельницька.

Пит.: А район?

Від.: Синява Стара¹.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Чоловік працював у цукровій фабриці, а я була вдома.

Пит.: Це містечко було чи село?

Від.: То таке містечко маленьке. Там фабрика була цукрова.

Пит.: Це в Старій Синяві?

Від.: В Старій Синяві.

Пит.: Чи Ви щось хоч трохи пам'ятаєте про революцію?

Від.: Революцію я пережила. Як вона почалася. Події в ній, що батько воював.

Як приходили всякі такі: то поляки, то якісь денікинці, то петлюрівці.

Всі ці приходили. То я цих всіх їх пам'ятаю. Чому б я їх не пам'ятала?

Та ж тоді пережили люди.

¹ Оповідачка вживає назви адміністративного устрою, які існували після 1954 р., коли Кам'янець-Подільську область було перейменовано у Хмельницьку, а Проскурів – у Хмельницький (обласним центром Проскурів став ще в 1941 р.). У складі Хмельницької області й знаходиться Старосинявський район. У середині 1930-х рр. цей район був у складі Вінницької області.

Пит.: Ви тоді маленькі були ще?

Від.: Ми тоді вже були великі. Я знаю, мій батько був ще не прийшов додому, як вже ця революція почалася, і вже почали розганяти цих дідичів. Тоді вже батько вернувся, як вони вже все це переробили. Тоді вони після тієї революції дали всю землю для людей. Ну й тоді воно було так не зле, бо то був неп, то тоді було не зле. Люди дуже добре піджилися і добре жили. І все було, як в Америці, що ви хотіли. Золото «ходило» і всякі гроші «ходили». Значить, ми поженилися в 24-му році, то вже в 28-му році почали обкладати вже селян, стали вже вивозити збіжжя, в 29-му році ще гірше. Тоді стали на Сибір вивозити людей. Цих вивозять, а ті не дають, щоб вивезли. Стали боронити. Ну, наїхала така бригада, на конях, і вивозити хотіли цих куркулів, а люди не хочуть віддати в селі цих людей. І стали їм засипати піском очі, солею на них кидали, піском на них кидали. Мій якраз чоловік приїхав з фабрики, він працював у цукровому заводі і там був бухгалтером, то він рано їде, а ввечері приїжджає, то 12 кілометрів. І він мав таку тачанку й коня. І він тільки в двір заїхав, а їх набили там баби, вони тікали. Вони прискочили до нас, і чоловік зліз з коняки, а вони взяли цю коняку, сіли і поїхали на нашій коняці. Тоді я хочу йти, чоловік каже: «Не йди». – «Я хочу піти подивитися». – «Не йди», – каже.

Якось трохи він ліг відпочити, я пішла. Дивлюся, що він на нашій коняці їздить. А мені було коняки шкода. Вона була вагітна. Я його взяла за ногу й стягнула з тої коняки. Того, що їхав на коневі. Та й кінь побіг додому. За яких може пройшло трохи часу, я не знаю, і вони приїхали. Як ми полягали спати, то побіг сусід і каже: «Щоб ви знали, скільки наїхало в село якогось війська, не знаю навіть хто, – а він був секретарем сільради, – я, – каже, – біг, то так мене гарапником злупили на дорозі». А чоловік каже до мене: «Гаси світло, щоб не зайшли – бо ми так якось на виході».

Ми тільки полягали спати, тут у двері б'ють: «Открой, а то откроем».

Я ледве зібралася відкрити, то вони вже розбили двері. Вони вже двері розбили, я вже ці другі, сама відкрила. Чоловік вже з ліжка встав. Вони прийшли:

– Вбирайся за нами.

– Куди?

– Там тобі скажуть!

Ну то добре. Вони його забрали з хати, повели дорогою, а я попід хати городами за ним, куди його поведуть. Вони так трохи провели його, чую, там вже б'ють, стріляють, крик. Так може яких *block-ів* три, там жив прапорщик. Він був у війську прапорщиком. Вони прийшли туди так само, розбили двері, стріляли там, і забрали цього прапорщика, але вони його не забили, тільки на страх. Вони їхали тими підводами, а я городами – за ними. Там ще була якась копанка викопана, я в ту копанку впала, обмочилася. Нічого не шкодить, іду далі. Як я приходжу, дивлюся, а то до школи їх привезли. Привезли до школи. Я підійшла так під хату, стою, дивлюся, одна жінка приходить, друга жінка приходить.

– Хто ви? – бо то ніч. – Хто ви такі?

– Така й така. А ви хто?

– Ну а я така. А я така, а я така. Федора забрали, – так каже, – мого забрали, мого забрали.

Так їх тієї ночі забрали 47 чоловік зі села, верхушку забрали. 47 чоловік.

Тоді пригнали підводи: «Садись, по сем человек на подвод».

І забрали їх і поїхали. Ми вже постояли, постояли.

На другий день рано треба йти до міста. Бо це район був, Стара Синява.

Ми пішли до того міста. Тамечки побули в тому місті. Дивимося, що ще якийсь день чи ще якийсь, насушили вдома сухарів і відправили їх – у Проскурів вони поїхали. Вони в тому Проскурові, як їх забрали, якось – було це перед Пасхою – то вони сиділи аж десь до сього дня, до цього місяця, заким їм. Люди всі робили підписи, ходили по селі, що вони не винні. Мій то дістав певне за те, що я з коня стягнула його з нього, а тих забрали всіх, що мудріші. Він і так може був би попав, але то йому досить дали. Так їх тоді пригнали на показовий суд до цієї Старої Синяви. То тих посудили на Сибір, тих посудили. Трьох їх було, що дістали по два роки, але й то було досить, бо треба було їм відсидіти, ті роки. Ну, їх забрали й погнали на Сибір. І тоді вже почалося. Тоді вже людей повивозили, куркулів, накладали великі податки, як не міг заплатити, то йому замикали все. Худоба реве, його не випустять, вони напиться до хати не дадуть, палити не дадуть, їсти, нічого, нищили, як попало. Вже вивезли, кого хотіли. Обграбили село на 100%. Вже нема нічого в селі.

Вже навесні починається той голод. Він два роки починався. В 32-му році ще не так, як у 33-му вже пустився. Але й тоді досить було. Вже як починався той голод, то вони, ці бідняки, вони ходили по селі, вони самі грабили, самі розбивали, все спродували за безцінок, людей виганяли з хат, то всіх звозили в одну хату. Чоловіки повтікали, а жінок і дітей в одну хату везуть. В ту хату їх везуть та й везуть, та й везуть. Вже на підлозі нема де й спати, вже зробили полки, нема де спати, вже на горіщі сплять. Ну що ви маєте їсти? Ходять, просять, хто що дасть – буряк, бараболу – все.

Прийшла весна. Прийшла весна, звідти стали хурами вивозити цих людей. Мруть без кінця. І по селі мруть. Кінець. Вивозять без усякого, без нічого, везуть – і кінчено. Чоловіка нема, і вже й мені треба вмирати. Вже я не засуваю дверей, нічого, ні. Це так – вивезуть на цвинтар, висиплять, бо нема кому ями копати. Коні поросиві, коняка як здохла поросива, то за тою конякою, як її вивозили з конюшні, то більш ішло людей за тою конякою, якби за яким батюшкою, що тут вмер, на цвинтар несуть. Бо всі хочуть того м'яса дістати, з тієї коняки. Заберуть усе дочиста.

Ну, вже й мені треба вмирати. Нічо нема їсти, абсолютно. Прийшла така чорна мітла в село, на вас стільки наложили, що ви не можете виплатити, то вони йдуть «пачками» по вашій усадьбі, розіб'ють вам піч, пошукають, що в вас там є, щоб ви що де сховали, то вони найдуть і все вибирають, все забирають.

В мене був дядько старий. Він був сторожем коло стартів, то він... Зима була, холодно вже було, то він візьме гороху намиче, намолотить, спалить соломі, а мені, як іде додому, гороху принесе. Той дядько мене спас. Щоб не той дядько, я була б уже тоже вмерла. Він іде додому і мені трохи гороху принесе. І так мені осталося. Через той голод я мусила трохи пережити. Тоді вже навесні нема кому нічого робити, але я вже ходжу, бо мене дядько підніс. То вони дають 200 грам хліба і півкіло муки, щоб іти на буряки, щоб іти щось робити на буряках.

Як вони вже ходили всіх збирати до колгоспу, то й до мене прийшли, щоб я їм підписала заяву до колгоспу, але я сказала: на мене номер не стоїть. Номер стоїть на хату. Нехай чоловік підпише.

– Його нема.

– Ну приведіть, нехай підпише. А я не можу підписувати, бо в мене номер на хаті не стоїть.

Вони мене поминули. А якби я сказала, що я не хочу йти до колгоспу, то зараз все б'ють – вікна, двері, хату – і кінець. Забирайся, ти не маєш права тут жити. Прибігла я до сусідів, вони всі на колінах Богу моляться. Мусять підписати, бо виженуть з хати. Це таке було насильство до того колгоспу йти.

Ну вже навесні я вже на тих буряках була. Вже принесу муки півкіла і 200 грам хліба дадуть. Я не знаю, з чого він печений, з гороху, з проса чи з чого – такий маленький кусочок, такий якийсь твердий, але ти мусиш їсти, бо не маєш нічого іншого. І так до того прийшлося, що вже ніхто не може витримати цього. Несуть цих мерших на цвинтар і висипають так на полі. Тепер дали, приїхали з району, і заплатали кіло хліба і кіло пшона. То як викопають яму, то ті коні коросиві і ті люди такі нещасні, хай Бог милує, як везуть, ви знаєте, він качається на тому возі, рота роз'явив, ну дай хліба – встане та й піде, і винесуть, і висиплять. А вже як ті ями викопали, то їх враз – повну ту яму насиплять, зверху трошки присиплять, а тоді, як дощ піде, то ви прийдете і пізнаєте, хто такий був, ви будете бачити, хто то, пізнаєте по обличчю, хто там є.

Ну і так вони цих людей виклали в селі дочиста. Тоді що робили? Люди людей їли. От він іде. Я їду до того села щось шукати, а мертвий лежить. Він приходив до того мершого, ріже й їсть. І сам умирає. Сам там умирає коло того мертвого. Так що в нашому селі навіть мати дитину забила, що мій дядько бачив на очах, як вона варила й їла ту дитину. Свою дитину заб'є.

Теперечка, я на городі була. Дивлюся, що мати несе на цвинтар дівчинку. Дівчинку може років шість, сім, вмерла. В мішку несе, щоб покласти. Так кинула її коло моєї усадьби і так на ту дитину впала. І вона вмерла. І двоє лежать трупами. Ще несла її, але вже не могла донести. Так несла. То було таке страшне, що не можна було виказати. Багато людей пішло зі села, не вернулося. Їх десь порізали й поїли.

Ще був такий випадок. Мій батько був у *mission*. Прийшов. Ішов додому і зайшов. Дивиться, що там палиться в тій хаті. Він зайшов до тої хати, щоб щось, може щось з'їсти. – Дайте, каже, закурити, вогню.

Тато закурив, та й сів на лаві, відпочиває, може дасть щось їсти. Він каже до дівчини: «Біжи, поклич Михайла, нехай прийде».

То річка йшла, на другий стороні там через кладку треба перейти, бо через село річка йшла. Та дівчина пішла. Той Михайло прибіг, такий великий чоловік, голова та розчипчена. У нас як вдома, то стояла така шафа й там були такі миски. Він за ту шафу пішов, узяв витягнув косу, прийшов до батька й так рукою по тій косі. Тато каже: «Я не знаю, чи та коса заржавлена була, чи вона була в крові».

А тоді він пішов з хати. То такий є коридор, а там була така комора, так у нас строїлися хати. Він так до відвірка сперся й так дивиться. Тато живенько схопився та й до тих дверей, що на поле. Замок відкинув, та й живенько голову надвір. Він вже не був навіть і кріпкий, він вже був слабватий. Він каже: га. Цей думав, що той не пустить, а той думав, що той не пустить. І тим часом тато вник смерті.

За якийсь час, чи на той рік чи щось, тато захорував і лежить там у шпиталі. Ага. Тата скинули з ожереду, він зламав ногу й він лежав уже в шпиталі. Він у колгоспі був на роботі, а стрічкою солому тягнули, склали, та й та стрічка зачепила, тато впав, ногу зломив та й забрали його до шпиталю. Я ходила до свого тата. Він каже до мене: «Ти вважай, ти хоч не заходь, бо я там і там, ну я не знаю, в якій точно хаті, бо там їх було таких три однакових. Там мене чуть чуть не зарізали».

Він мені розказав, як було. Я йду, а там колгосп, ці хати по цю сторону, а вже колгосп туди. Зібралися люди. Я пішла до тих людей. Було мені цікаво. Я кажу, ви мені, кажу, скажіть, до якої хати до цих належав чоловік, що звався Михайло. Він по той бік мешкав.

– О, і того, – каже, – нема. Він до цієї хати належав. І цього нема. Вони зарізали, – каже, – в них багато голівів з людей найшли. Вони м'ясом торгували. Вони людей різали й торгували м'ясом. До міста носили.

Тоді вже, як чоловік відсидів в'язниці, то прийшло таке, що давали пашпорти людям. Вже йому пашпорта не дають. Він вже мусить. Каже, іди за 25 кілометрів. Підеш туди, там не приймають, підеш туди – там не приймають, підеш туди – там не приймають. Він віддав хромові чоботи, і той секретар сільради дав йому справку, і він поїхав у область, і дістав пашпорт. Але це вже був підкуплений пашпорт. Він вже не міг з цим пашпортом нічого. Він тоді виїхав у Христинівку, у радгосп, і там поступив на полі бригадиром. Там засівали буряки, на полі працював бригадиром. І я вже туди поїхала. Я вже туди як поїхала, то я вже тоді там устроїлася. Так почалося, що в магазинера корова в полі мала теля, і був дощ, і вона перестудилася, і вони її дорізали, ту корову. А я йому сказала, що я ці ноги, голову, це все (бо я не мала праці, як приїхала) я тобі поварю і ти продасиш, бо м'ясо він продасть, а коло цього треба робити. Він мені дав гороху, я ті ноги варила, те всеньке з голови, все, все. Я повезла у Христинівку його продавати, до міста, то вони мене, цигани, як обступили – кварта була рубель – так як йому більше вторгувала, як він те м'ясо здав. Він тоді мене взяв. Каже, щоб я в нього робила на пекарні. Щоб я хліб пекла. Ну я й той хліб пекла, а вони пекли той хліб з вівсяної муки. Овес, знаєте. Як вони його змололи, той овес дуже був твердий, а така діжка здорова, треба 30 буханок з неї, вийде, бо то для людей всіх вони печуть. Я дуже подерла руки, кров мені стала йти з рук. Тоді я його просила, щоб він дав, щоб те решето висіяти ті лушпиння, бо не можна робити так. Він мені дав, я висіяла, але то дуже тяжко так робити. То я тоді знайшла... Ці дівчата, що приходять, то я візьму їм буханець хліба розломлю дам, вони мені вже стали бути помічниками. І нам уже стало добре. Один якийсь мужчина там працював, йому наклали збіжжя завезти до млина. Він наклав цього збіжжя і поїхав і не вернувся з цим збіжжям. Вони тоді стали перераховувати, хто тут є такий вредний. Ну, пашпорт був зі села, добилися, що в нього пашпорт не має бути, бо він був засуджений. Знову мого чоловіка засудили. Другий раз. Той вкрав, поїхав, а він нізачо попав. Ну, це я тільки за себе розказую, за всіх людей ні.

Як він там попав, вже поїхав, що я маю робити? Мене вже звідси виженуть, я вже не маю що робити. Я в нього взяла. А я ще мала право на пайок получитьи 20 кілограмів. То я той пайок посилала додому мамі. Я мала маму й тата, йще й брат був малий. То вже вони трохи, як вже получают 20 кілограмів, то вже вони можуть там жити цілий місяць,

- заким вони другий пайок получать. Та й я тоді взяла в нього більше муки, більше всього він мені дав. І я їду додому. Хліб я мала, все. Господи, як я приїхала на станцію, повно народу попухлого, що страшно на нього дивитися! І що вони їдять? Я не знаю, чи Ви знали, що в нас в полі ріс, така трава, звалася пирій. Вони той пирій їдять, сидять.
- Я не знаю, як там вдома. Я живенько той хліб усім роздам. Треба їхати додому. Як я приїжджаю додому, то я побачила маму, що вона вже така опухла, що вже не можна на неї дивитися. І вона мене просить: «Чи ти нічого не привезла?»
- Я кажу, що я в місті Синяві в знайомого лишила муку, а додому я нічого не взяла, бо я ще не знала, чи я маю право прийти, щоб мене хто ще. Бо як я приходила, щоб мене не бачили. Рано Мітя, цей брат мій, пішов за тою мукою, то він як ніс ту муку, то брав воду холодну і лепушок, і колотив і пив, і так приніс ту муку додому. Вже вони тим трохи оживилися.
- Тоді він вже знову сидить, цих два роки відбуває. Але він уже відбуває в Маріуполі. Я беру в своєї сестри справку, що це вона бере в сільраді справку, бо я не маю ніяких паперів. І її прізвище, двоюрідної сестри, він в'язний, а я їду туди його спасати, до в'язниці. Ну ще в мене була швацька машина. Її моя тітка переховувала. Я ту швацьку машину продала. І я купила за ту машину якесь порося, і приїжджаю туди до нього. Приїхала я туди до того Маріуполя. Він там працює в тім Маріуполі, й я не маю праці. Дивлюся, якась тачанка їде й везе хворого до шпиталя. Дивлюся – це мого чоловіка вже везе. А він там працював на якійсь фабриці, й такі дошки шлові впали і побили йому ногу. Його поклали в тому шпиталі, та я не маю, що робити, та я цілий день коло того шпиталя – то в те вікно, то в те вікно, то до нього зайду, то ходжу туди, то туди. Так я й ходжу коло того шпиталя. Але мене замітив той доктор. Паламаренко він звався: «Що ти тут робиш?»
- Я кажу: «Нічого не роблю, я приїхала до чоловіка».
- Ну, але ти, – каже, – знаєш, тут одна жінка йде вагітна до шпиталя. Може б, ти заступила її? На місце її? А там такі *nurse*-ки (медсестри. – *Ред.*) – подай води хворому, знаєш, то подай хворому води. Ти будеш тут її заступати, бо вона є *nurse*-ка.
- Ну й добре, буду.
- Мені ще тільки 23 роки. Я ще не бачила нічого. А я буду робити, бо тут дуже добре, бо чоловік тут є.
- Ну, наразі умер чоловік, Літвінов. А там так – два дні поробиш, день поробиш – два дні будь удома. Мені тоді зле: я хотіла б кожний день щось робити. Так той Літвінов помер. Вони кажуть: «Біжи принеси ті ношки й ми його винесемо туди, на ті дошки».
- Окау*, чому, що там нас чотири взяли, він закритий, принесли. Так вона його викинула, то в нього руки зв'язані, то зв'язаний, а вона з нього все здирає і каже до мене: «Це він умер на моєму дожурстві, а як на твоєму дожурстві хтось вмере, що б ти так робила?»
- Ні. Я зараз піду туди високо й скочуся до того, до моря, але я не буду коло вмерлого робити. Я його ніколи не бачила. Я до нього буду дотулятися? Ні, більше я тут не роблю, більше не прийду, піду втоплюся. Але нині мушу добути той день.
- Прийшов лікар на обхід. Подивився, подивився – кличе мене зайти до нього. Я заходжу.

– Чи ти хвора?

– Ні.

– На тебе Літвінов повліяв. Ти тут робити не будеш.

Я думаю: «Правду ти знаєш, що не буду, бо я ще ниньки один день і більше не буду».

– Ходи з мною. – Я приходжу. – Ти бачиш ту бару?

– Бачу!

– Ти бачиш той флаг?

– Бачу!

– То є дитячий садок. Ти там будеш працювати. Іди туди.

Я пішла на той дитячий садок. Там мене прийняли. Там мені весело. Діти бігають. Їсти є що. Варять. Там можна жити. Ще й гроші платять трохи. Я на кухні працюю. Добре. Вже мій брат пише (в мене було два брати, один також з дому втік), що він в літейньому (?) заводі робить і так йому тяжко, що він вже не витримує. Ну, приїжджай сюди, тут кухня, яка хочеш, тут самі ж комуністів діти.

То не були такі бідні, що в селі, тих колгоспників, то партійців діти. Вони не знали, що я там укралася, то не моя була справка, той папір. Я так з тими дітьми. Аж приїхав мій брат. Я його встроїла в поліцію. Він вже поліцаєм працює. А я піду отримати хліб, а черга за тим хлібом страшна! Я накинута халат, прийду: «Абраша, до дітсадка чотири буханки хліба!» – Скільки мені треба. Він мені дасть. Я занесу просто в поліцію. Викину там їм. Вже мій брат не простий поліцай, а дожурний, по телефону. Там пожежа. Він посилає пожежників. Я вже там хліб несу. А я йду до другого магазину. Там получу хліб для дітей. Ну, пішло життя на 100 %. Є що їсти, то й Абраша прийде на обід, та й другий прийде до нас на обід. На раз мого чоловіка переводять у Харків. О, я втікаю додому. Його вже перевели в Харків, там вже було паршиво, там був дуже страшенно великий мороз. Ну, але я якось туди до Харкова доїхала, там привезла йому трохи того, якогось м'яса, сала. А там такий був мороз, що жінки на плечах носили воду, засуджені жінки, на коромислах. І там строять, а то сходи, голі, вони, та вода хлюпається, то на тій сходині вже так кругло є льоду, бо ви візьмете воду, піднімете догори, то впаде вам сніг, чи не сніг – а вже лід. То як вона йде, йде, поруччя нема, спотикнулася, як пішла, та й вже кінець. А той, що зверху лежить, ну я вам так потолкую, так як вони строять, ті прикручують, ті залізяки, без нічого. Бачите, і в Америці так. Він там буде, буде, буде, замерз і скотився. Ну, якось мій чоловік пішов до того прораба, і той прораб його взяв унизу смолити підлогу й класти цеглу. Ну, вже як не є зимно, але не на полі.

Як він там скінчив, то ще взяли його на перемичку в Дніпро. То він так ожив у Радянському Союзі.

Пит.: Що таке перемичка?

Від.: Перемичка? Дніпро гатили, знаєте. Знаєте, як Дніпро гатили? На ту перемичку. Та там вони його гатили. Та вони рибу ловили. Та мали вже тієї риби. І на нари. То вони тією рибою так і жили. Всі ті в'язні. І там він перебув. Ну, що дали? Вже скінчив. Скінчив він. Це вже все якось перейшло, й він приїхав до Києва. Приїхав до Києва, а взяв свого швагра папери. Пашпорт і папери вже свого швагра взяв. Він строївся в вагон-ресторані в Києві. Так якось за ним там пощастило, що то вже не довго було, що вже почалася війна. Як почалася війна, то ми приїхали додому. Вже не їхали, а пішки прийшли. Як вже прийшов цей фронт.

Як ми прийшли додому, нічого ми не застали, тільки обдерту хату. А в нашу хату посадили були доктора ветеринара, і він нам затримав хату й задержав хлів, бо коні приводив туди до хліва, й задержав магазин на дрова – складав, так що тільки одну клуню розібрали. А то все так і було наше господарство. Ну, ми відремонтували. Як ми відремонтували – чоловіка старостою в селі наставили. Ну, вже знову почалось якось інше життя, але страшно дуже, бо ті німаки, вони тобі можуть розстріляти кого хочеш, бо ти з ними не договоришся, він не вміє нічого говорити з ними, бо то їхня мова. Ну, а перекладачем – він не знає, може він йому каже це, а той каже друге щось. Ні? Теперечки, коли вже почалася ця Друга війна, почали вже відступати ці всі, він каже, що я вдома вже не лишуся, бо тоді я наївся того добра, що я остався ще живий, а все село вимерло, а тепер, каже, я вже більше не буду лишатися в селі. Ну, то ми мали вже. А наших коней забрали до колгоспу. А наші коні були породисті. А ті коні, вони розвели наші в колгоспі. А ними їздив голова сільради, тими нашими кіньми. Як ми прийшли, ми забрали своїх коней. Бо всі знали, що наші коні. То вже не ті були, що вони в нас забрали, бо то роки пройшли, але від тих коней коні були. То ми мали троє коней, забрали. Забрали, взяли віз і ми так виїхали й долали аж – весь час ми їхали кіньми і возом – і приїхали аж до Німеччини, до Ланцгугу. І тоді вже як ми записалися на комісію до Америки, то ми те вже все продали, і так нас перевезли сюди пароплавом. І то він був до сих пір.

Він тут працював у фабриці, але він привіз ту хворобу звідти ще. Він все болів легенями, він там застудився. І тоді йому стала одна легеня всихати. І всихала, і всихала, і він тої хвороби, що звідти привіз, мусив оце померти, шість місяців, як його нема. Ну а я осталася, ще чекаю свого кінця. Ліпше було б уже в голодівку вмерти, щоб вже не жити в ту голодівку.

Так, а ці – вони дуже страшно нищили. Навіть таке було. От вони хочуть вас ограбити піти. Вони навіть як зігнали людей до колгоспу, то вони дивилися, що вони ще вас не перевірили, не ограбили, то вони вас викинуть і прийдуть до хати. Кажуть, що ти не підлягаєш до колгоспу, бо ти куркуль. А були навіть такі, був Сидір Синуців, він називався. Він пішов до одних. Його вже вдома не було, тільки була жінка й дитина ще вдома. Йому щось тоді хотілося зайти. Він пішов сам, нарвав колосся. За два колоски, за три, як у вас знайдуть у хаті, то вас засудять на вісім чи на десять років. Знаєте, колосся жита. І він пішов до тієї, до Бондаревої Мотрі. Виліз на піч, викинув колосся звідтам, і каже: «Дивися, вже куркулька ходила колосся різати на поле».

Вона не була, вона не бачила того колосся, вона вже спухла, ноги спухли їй, вона вже боїться, що вони в хату заходять. Взяли ту жінку й погнали й засудили її на п'ять років. Як її на п'ять років засудили, то вона таки вернулася якось додому. Якось вона там ожила. Вона де йшла, то несла руку на грудях і молилася Богу, що йому Господь дав таку смерть справедливу, як він мене несправедливо засудив: я не була в полі, не рвала колосків. Але так якось вона Бога вимолила, бо Бог таки є на світі.

Вже теперечки, як я була в Америці, я дістала листа, що той Сидор був об'їздчиком. Зібралися люди в колгосп на працю, на подвір'я зійшлися. А він їхав на коневі на сідлі, спустив ногу. А горобець йому як фуркнув у вухо тому коневі, той кінь сполохався, розніс по полі на костюмах того Сидора. А вона ще жила. Отак є! А вона ще жила. І ті самі, що

ходили нас грабити, вони подохли як собаки, їх до хати ніхто не хотів пустити.

Там був такий Архип. Ви його нагодуйте, напійте, а він пішов до хліва – вивів корову. Та корова не одна. Є п'ятеро, шестеро дітей. Жінка йде, плаче, діти плачуть. І корова пішла на базиль. То той Архип вже тепер, як мене вдома не було, то мені писали з дому, що його сестра до хати не пустила. Він умер в неї під плотом, на дорозі, не схотіли вже люди. Та й, каже, йшли люди, вона, каже, діти йшли, а то люди йшли, каже: це той ідол, що в нас пшоно висипав з гладущиків. І так, каже, під ровом здохнув він.

Цвинтарі вони понищили. Тепер вони мені пишуть з дому, що вони якісь пам'ятники ставлять. Для мене то дивно. В нас був цвинтар, і була така дорога, була така велика канава. Вони пішли, забрали хрести, декотрі були камінні, навіть такі, що мій дід з Почаєва спровадив, такі камінні, гарні хрести, що багато таких було хрестів. Не тільки мій дід. То вони в ту баюру повкидали ті хрести й засипали. А ту решту, як були дерев'яні, то люди самі попалили, а дерево порубали – і в піч, бо треба було палити: їсти вечерю, годувати свиней, корову, хто що мав. Не було з цвинтаря, й знака не було. Мені тепер дивно: вони мені пишуть, що вони будуть ставити пам'ятник зверху гробів батьків, бо тепер батьки недавно померли. Хіба так, щоб корова чухалася, прийшла. Бо як вони там ходили, то певно йще ходять. Я знаю, як тепер той цвинтар виглядає? За моєї пам'яті він виглядав так.

У нас була церква. Вона була стара, уніятська церква. Її пересвятили на православну церкву. Але був голова сільради, такий молодий. Вони як хочуть щось розібрати, знищити, то вони прийдуть до школи, до тих дітей, що там, малі діти сидять, і кажуть: «Ви підписуйтеся над цим».

От вони написали, щоб знищити церкву, щоб не було церкви, щоб підписалися ці діти. Діти не знають, на що підписуються. Бо люди не хочуть. Але воно так само зветься. Він там зветься, скажемо, якийсь *John*. Батька й матері прізвище. І прізвище кожна дитина має. Але воно не пише, скільки воно має років. От вони напишуть цілу листу, й вже приїжджають нищити церкву. Голова сільради був навіть свій, але він не був дурний, якийсь був мудрий. Каже: «Ні, ми не дамо церкви розібрати, тому що нам треба сипати хліб у церкву, а церква є стара, уніятська, так що, як музей може бути. Щоб вчилися молоді, як її могли тоді поставити з того дерева ту церкву».

То дерев'яна, висока, ще й хрести виносили, ногами, на ту церкву. Зняли вони ті хрести з церкви й зробили з неї, що сипали той, хліб зсипали. Але не розібрали. Так церква осталася. Вони її пограбували. Все з неї забрали. Геть чисто. І ті святі подерли, побили. Деякі люди, як там близько були, то крали їх і ховали, ті образи, бо то дорогі були. То старі люди робили. Те все не було таке яке-небудь дешеве. То навіть ті самі вже, що в комнезами записані, то їм було шкода, що вони забирають, грабують. Вже як прийшли німці, вже мій був чоловік старостою, знайшов десь попа, бо попа не було вже де найти, і церкву відробили. Відновили, зробили новою ту церкву, але ще до того часу, то в нас був такий піп, що був паралічем розбитий. Вони його не могли засудити, бо він не міг ходити, а його прийняла жінка. Така сама, що не могла ходити. А люди підтримували, щось йому занесуть їсти. Вони його візьмуть на віз, відвезуть за село і викинуть, щоб він умер. А другі їдуть, буряки возили чи що – назад до тієї жінки привезуть того попа.

Ну й так він у нас завалювався, той піп. Так що в нас в селі були діти хрещені. Але вже як той піп помер, може вже не було років вісім його, то всі діти були нехрещені на селі. Як уже мій чоловік привіз цього попа, в мого сусіда вмерла сестра. Він привіз його ниньки до церкви, але він хоче, що він завтра йому ховав сестру. А це в сусіда. А в брата дитина не хрещена. Я думаю, коли він вже тут є, то нехай хоч дитину охрестить. Бо я не знаю, що завтра буде. Завтра похорон, то буде багато, а ниньки ще рано. То як я принесла ту дитину хрестити, то така колійка стала жінок з дітьми. Я не знаю, куди їх привели. Тільки я їх тоді охрестила з тим. Один чоловік і я. По четверо, по троє, по двоє. Хрестить, і хрестить, і хрестить.

Ну і тоді вже село ожило. Вже трохи є священик. Вже як хтось умирає, вже паску святити. А то було як треба паску святити, то церква замкнена, то вони накладуть дуже великі гроші, але люди склалися. Склалися, посилає дві жінки до Києва. Вони поїдуть, а там у Києві десь найдуть дві, три буханки хліба. Там посвящать, і тоді по кусочку роздають людям цей хліб. Але вже останній раз якось дозналися ці – комсомольці – і засіли їх. Як вони йшли, то вони в них видерли, ще й побили. І цих жінок арештували. І ці жінки до ниньки не вернулися. Осталися в Вінницькій ямі. Ви чули за Вінницю, за яму?

Мого чоловіка сестра була. Вони зробили з неї куркуля. Ну і обклали з неї щось багато платити. Вже не було як витримувати: чоловік утік, а її вивезли з двома дітьми за село й викинули в сніг. Вони в тому снігу були й їхали з другого люди села, забрали її до другого села. Був мороз, зима, вони ще роздягають, роззувають вас, здають, що ви маєте на собі, бо куркуль, щоб пропав. А тоді її там відтерли, вона осталася жива, й якось ще ці діти осталися, певне ще якось довго на морозі не були. А той хлопчик може мав яких років 12, але він якийсь був малого росту. Може мав більше. То вона осталася з тією дівчинкою там, у них. Але вони мали трохи грошей якихсь коло себе. Вони не були зовсім голі. Десь ті гроші трошки були виховані. Той хлопчик покинув і давай іти в світ. Його зловили.

– Куди ти йдеш?

– Я не знаю, куди я йду.

– А звідки ти є?

– Я тікаю з дитячого садка.

– Чого?

– Бо мене такий і такий побив. Я не можу там бути.

Вони його взяли до дитячого приюту.

– А як ти звешся?

А він каже: «А я звуся Зорки».

– А яке твоє прізвище?

– Берізка.

Зорка, бо він вродився, і його мати поклала в лісі під кушем, під зорею, а прізвище Береза, бо він лежав під березою. Розумієте?

Пит.: А скільки йому років було?

Від.: Дванадцять.

Пит.: Такий хитренький.

Від.: Такий хитрий, бо вже добре набили йому голову. І вони його взяли до цього приюту і виховали його на свого. Школу йому й дали. Вони вже знали, що він є без батька й без матері. Знаєте? Він почав ту школу й виховали його. Бо вони виховують на те, щоб стріляти. На таких.

А його виховали, щоби він був машиністом. Знаєте? Машиною їздив. Він так їздив тією машиною аж до цих пір. І тепер ще він є живий, але вже буде вмирати, бо вже дуже хворий. А вона, та мала, виховалася. Трохи це все перетерлося. Прийняли її до колгоспу, бо вона не має нічого. І вона вже пішла не в своє село. Пішла в друге село. Встроїлася там. Ну й що... Вже таке тихо, вона в колгоспі працює, нічого. Її цей чоловік узяв, приїхав додому, в відпуск. Як він приїхав у відпуск, вони відкрили бараболю колгоспну. Вона була померзла, і нагодували коней. Тих щось 36 коней за одну ніч здохло. Хто то їм так зробив? Хто винен? О хто? Матвій винен, бо він приїхав додому. То «враг народа». І взяли цього Матвія арештували за ніщо, й його знайшли в Вінницькій ямі. За те, що вони нагодували коней колгоспні, що вони подохли, то Матвій був винен. В них все таке винне було: ти не знаєш, і не був там, а тебе зарештують, і заб'ють, і «ворогом народу» зроблять. Вони того не знають, що вони все були ворогами, а хтось був ворогом.

Вони розбили. Там було село Шрубків¹. То як ви прийшли в той Шрубків, то може одна хата десь була ціла, а то все було повалене й понищене. Ще як мого чоловіка забрали в ту Христинівку, то вже там людей не було в тому селі, тільки чорний флаг² стояв, а як хтось був, то він ходив такий, як діжка спухлий. А вишні зародили, то вони нас з радгоспу возили туди вишні рвати. Скільки там ви нарвете вишень, то вони вам давали мануфактуру за те. То ви там як прийдете в хату, то ви тільки побачите, що там якась загоріла кров, там загоріла кров. Там один другого різав. Навіть зарізала та дівка, що мала женитися зі своїм нареченим. То свого нареченого зарізала. Бо ще хто десь вам розповість, як остався. Все понищено, все побите, дочиста знищене те все. Людей не було.

Пит.: Це в Христинівці?

Від.: Село Христинівка. Запишіть, що там чорний флаг стояв. На тому селі Христинівка. Хай вони поїдуть подивляться на те село. Я в тому селі бачила те все село, бо я там рвала вишні. В тій Христинівці.

Нас тільки, мабуть, те спасло, що він у в'язниці, а я не вдома.

Якби Бога не було, то ви і ми були туди попали всі. Так що його мама тільки була. Батько до голоду вже вмер. Його батько був дуже бідний. В них було тільки вісім десятин землі. А його батько йще й мав брата. Але той, дід не злюбив його батька. Тому дав половину, чотири десятини землі, а сам цих чотири десятини розділив – сам собі дід взяв дві й батькові дві. В батька було дуже мало поля й він дуже був бідний. Він не мав що робити. Він пішов до двора, до пана. Він там устроївся в пана господарем. Як він там робив господарем у дворі, мій чоловік це оповідає (йому було сім років), і він пішов туди до пана лошата пасти. Йому пан платив 10 копійок на день. Він каже: «Але мені там було добре. Там була стара коняка. Я на ту стару коняку повішаю путо, вилізу й цілий день лошаки пасу».

А ввечері біжить додому, шість чи сім кілометрів. На пішки додому прибіжить. Вже як він мав вісім років, то він пішов до школи. Як він пішов

¹ Ідеться про село Шрубків Летичівського району Хмельницької області.

² Тобто село потрапило на «чорну дошку», що означало ізоляцію, вивезення із села усіх засобів для існування, навіть одягу, заборону будь-що до села ввозити, заборону кредитування або будь-якої допомоги. Село Христинівка поблизу Старосинявського району віднайти не вдалося. Можливо, це районний центр у тодішній Київській, а тепер Черкаській області.

до школи, то батько йому наскладав стільки грошей, що він йому купив і чоботи, і жакета, і шапку. І купив дошку рифлену, така в нас дошка була рифлена. І він його до школи, і казав: «Ти такий, як я. Ти на себе все заробив».

А я, каже, таки думав, що я таки рівний з батьком. Як я, каже, вже пішов до школи, то я зі школи прибіжу, то я йду туди на буряки, витягаю буряки, корови годую, а нам, каже, було добре, бо батько вже там як працював, то ми мали, то ми купимо на випас, щоб цриросло, купимо ялівки. То вони там виростуть, то ми маємо з них корови. В нас було, каже, дві, три корови. І вже батько має заплату, і як щось у полі збирають, то він дістане більший витик і ті, каже, в нього, в пана дітей не було. Тільки були в його сестри хлопці. Він тримав. А він був сам бездітний, а таких, сестрині хлопчаки, а ті хлопчаки, каже зі мною були такі колеги. То ми в тих покоях і обідаємо обидва і все. І я, каже, виріс з тими дітьми там, в тих покоях. І так він там був аж поки до війська його не брали, з тих покоїв.

А той пан, що був сам, бездітний, холостяк, то він спродував землю. Він щось мав 3 тисяч десятин землі спродати. А мого чоловіка батько, то вони, яке вирросло, то пішло в двір. І вони накупили землі на літо у того пана. Як вони накупили тієї землі, і ще й дід вмер, то батькові належалося ще й тих забрати двох десятини. То в них було 18 десятин. Як прийшли росіяни, в першу чергу їх розкуркулили. Як їх розкуркулили в чергу, але чоловік був дорослий, то він від батька відписався. На три десятини йому дали. Чоловіка не могли вже розкуркулити, бо чоловік у фабриці працював і мав тільки три десятини землі. Він вже не підлягав під куркулів. То вони другим боком вже його найшли. Батько з тієї розпуки вмер. Матір вигнали. Вона пішла до доньки на друге село. Там десь вона вже з голоду бідна пропала. І так вони всі те господарство рознесли дочиста. Зробили з жebraка куркуля і розбили його. І так по них і слід не остався. Це таких куркулів вони розганяли. Так що нічого не осталося.

Ну, а він каже: «Мене то спасло, бо я ходив до школи». Він скінчив школу. Він у війську був полковим фуражиром і наїзником, як він у війську був.

Він прийшов додому, приніс ще ті хрести, всякі заслуги, де він заслужив. Але то йому нічого не допомгло, бо вони таких людей мудріших не любили. Він не був вредний. Він нічого не робив для тієї радянської влади, але вони на нього самі нападалися. Він ще мені казав: « Нічого дитина не зробить батькові, як вона лежить у колисці. Мовчи, нехай вони роблять, що хочуть, але не йди, не мішайся ніде».

Вони самі вмшали. Вони знали, що ти мудріший, ти скажеш слово, тебе дурний буде слухати. Але дурного можна запрягти та й можна на ньому їхати. І вони тоді так винищили цих людей, що ті вже пішли, аби день до вечора прожити. Я навіть не знаю, скільки того народу пропало! І був би ніхто не знав. Ми знаєм, скільки в моєму селі, той знає, скільки в тому селі пропало, ні? Як прийшли німці, то пішли по селі й списали, скільки там умерло, скільки там умерло, скільки там умерло, скільки там умерло. І такий рахунок подали до району й тим часом перерахували, скільки людей вимерло. Бо був би ніхто не знав, скільки їх вимерло.

Пит.: У вас скільки було?

Від.: Десь, я не знаю, в нас було 1200 дворів. Але я не знаю, щось до 2 тисяч у нас людей не вмерло. Точно дати не можу, не знаю, бо то давно було, то воно з пам'яті вийшло. Але то було на селах пусто. Не було людей, хати, все пuste було, позачинювано. Не можна було сказати, скільки їх приблизно вилетіло, але в кожному селі так вилетіло.

І Ви думаєте, що за ту Вінницьку яму були б дізналися, якби були не німці прийшли? Ви ж знаєте, що там був парк, люди ходили по трупах. Там ще стояв ведмідь, водичка з нього бігла. Люди придуть, нап'ються. Вони ж не знають, що там трупи лежать. А хто то робив? Заключений копає, тих женуть, б'ють, і цього заб'ють. Завтра других приженуть, знову той самий, що засуджений, іди, копай. Тих б'ють і його заб'ють, але всіх не вибили. Хтось мусив нарешті остатися і показати.

Ще цей Григорій. От біжіть до цього Григорія, що тутечки є. Владика Григорій. Він там хоронив їх, тих людей. Ви не були в нього?

Пит.: Ще ні.

Від.: От зайдіть до нього. Він був там. Він був там священиком. Він хоронив ту Вінницьку яму. Він знає її. Він ще може старий, не пам'ятає, але він повинен знати. То тільки люди пізнавали по одезі, знаєте?

Цього самого, що забрали його за коні, цього Матвія, то в нього був такий жакет овечий. А в нас не було гудзиків. То знаєте, що не було сірника, не було гудзиків. Нічого не було. Люди так жили. То в нас не було гудзиків, то він зробив з дерева гудзики до того піджака. То він вже висів на плоті, бо вони одезу окремо закопали, а трупів окремо закопували. То вона по одезі впізнала, що він там є, але вже його не знайшла. То таке там було.

Того нещастя багато, що вже його не можна й пригадати, але все щось приходить, те що ти бачив – і певно! Що ти чув, що ти бачив його.

Ви знаєте, в мене була сусідка, Дорохова Галка. Як вона прийшла до хати, Ви не можете собі уявити, який страх подивитися на ту людину, що вона з голоду. Вона прийшла до хати, вона була зелена. Зелена, зелена. А була така груба, як дїжка, а калюжа води коло порога стала під нею. Так якби то вона пішла до виходку.

– Звідки ви прийшли?

– Та ж я, – каже, – Галка Дорохова. А вона недалеко була сусідка, але я її не бачила, може, я не знаю, коли вона опухла. Ну вона вже довго не жила. Що за страшна та людина, нехай Господь милує. Але то не можна на неї було подивитися, як вона є, тутай є.

Вас заб'ють, коли хочете, як zobачать, що ви щось маєте, щоб його з'їсти, щоб його видерти. Ви не будете мати нічого, влізуть, коли хочете, і заберуть у вас. Ви не можете нічого сховати від них. Люди, знаєте. Ага. Ну, вже кінець. А в нас було кусок города до річки. Бере мій брат гати-ти річку. Бере мішок муки, викопав яму в річці, знаєте, як ховали. О, ще до цього дійшла. Той мішок муки кинув і були такі коноплі, що в нас тіпали їх, те терміття. Застелив той мішок тим терміттям і закрив землею й пустив воду по ньому. Ну й так воно зимою не достали, нічого ні, а вже літом вода спала. Вже зробилося, що води мало, та наша річка. Вже люди городи посадили, все. Вже так висока була річка, такий обрив. Ми пішли, достали той мішок муки, але вже він був погнилий зверху. Ми той мішок забрали, він все рівно, бо воно прилипло, знаєте. А мука була суха всередині. То ми на Великдень ще мали паски, ми спекли. Але люди вже робили з дерева таку балабуху і святили

дерев'яну паску. А хто з бараболі святив. Це в ту голодівку. А хто святив з бараболі.

А ще один раз люди домислилися піти на цвинтар. Викопати яму й там засипати пашню. Бо то на цвинтарі. Але це не можна робити вдень, треба робити ввечері. Вони викопали яму, закопали ту пашню. Як вони доставали, то щось розірвалося і висипалося. Вони не бачили. А там комсомольці прийшли. «Ага! Де куркуль хліб ховає!»

Як узяли палки, як пішли, як свіжий гріб – так мертвого наверх витягали, доставали. Поховали. В нас отець був Бачинський. Його поховали. Так вони його доставали, забрали хрест і покинули його на полі, що люди були засипані. Я дивлюся – чоловік іде з лопатою. Бо ви не знали, хто вмер. Ніхто ніким не нуждався.

– Де ви були?

– Та ходив маму засипати.

– Та ж мама ваша давно вже померла.

– Та вже, – каже, – комсомольці викинули й покинули нагору.

Я не знаю, що тепер ці комсомольці роблять? Кажуть, що тепер будьто-би є хліб, що вони щось там мають їсти. Я не знаю, що. Але їм там, я не знаю, коли то буде добре. Коли вони побачуть, що є добре.

Пит.: Навіть мертвих не шанують.

Від.: Мертвих находили. Мертвих з гробу викидали. Вони не давали їм спокою.

Пит.: Чи Вам було відомо про Вінницьку яму ще до війни? Чи люди знали щось?

Від.: Ні. Тепер, як німці прийшли. Ніхто того не знав би. Щоб німці були не прийшли, ніхто був би не знав, що вона там є. Це вже тепер, як німці прийшли. То я не знаю, чи тих не карали, що їздили ще дивитися. Я чула, що будьто-би й тих, що дивитися їздили, як прийшли тепер другий раз німці, то вони їх брали дуже на тяжкі допити. Того ніхто не знав. Там був парк, було засипано. Деревця маленькі росли. Тільки вже тепер, як прийшли. Люди їздили дивитися. Правда, що я не була, але вона, мого чоловіка сестра була, то вона розповідала, що там похорон був день-у-день. Отці зі всього світа там, який де був схований – приїжджав. Бо отців не було. Вони також тікали, куди попало. Хоч він був піп, він не мав права служити десь, захований був. Крадюки несли люди десь, як знали, то охрестять вам дитину. Ніхто за ту яму не знав, поки не було війни, поки німці не прийшли. Аж за німців відкрили ту яму.

Пит.: А це друге питання. Як називався той пан, що родина Вашого чоловіка в нього працювала?

Від.: От я не можу знати, як він називався. Я знаю, що він був...

Пит.: Чи то був поляк, чи хто?

Від.: Чекайте, кого б я запиталася в селі, старих, старших людей? Вони тоді продавали ту землю, як мені може було шість чи сім років, як та земля продавалася. Я вже була, але я була дуже мала. Ну я знаю, що й ми купили, й люди купили й все село купило. А ще не вільно. Він не хотів на друге село продати, тільки в своєму селі продав на біду. То мого діда була донька на другому селі замужем, а вона вже мала тоді двоє чи троє дітей, то дід її стягнув до себе додому. Мій дід, моєї мамин тато. То її вписав у своє село, то він її купив землю, може яких 12 десятин. І хутір, і хату поставив. І привів її в наше село, ту свою доньку. То я знаю, як ми були разом, як нас дід годував, як ми билися, як ми там

були, бо нас було двоє. А там було в того, нас щось було шестеро чи семеро, бо й в сина були. Бо нас дід доглядав. А мій дід, то він був, можна сказати, мамин тато, то він був більше заможний. Три таких було заможних в селі. Він хоч був не дуже грамотний, але він був уже засідником у суді. І він як треба. То таке було село, і маленьке село – 60 чи 70 дворів. Як приходило платити мирське чи чинш (це податок був за землю), то дід разом заплатив. А йому люди відробляли. Бо він займався такою фармою, він вигодував свиней. Я то пам'ятаю, що як він привозив бочкою воду, як він виганяв яких 20, 18 відразу кабанів на продаж. То я вже те знаю, як дід то робив, на дворі варив їсти. То дід заплатить усе за те. А той пан, то всю землю продав, але вже та земля була закуплена, як я була. Я вже знаю, як вже те було, що вони продавали. Ну я була мала. Як він звався, той пан? Як цей малий, то я знаю. А цей нічого не робив. Чекайте, там якось найду ще старих людей, щоб вони мені написали, як той пан звався. То для мене буде цікаво. От шкода, що мій чоловік помер. Чекайте, він вдома покинув десь якусь... В нього в там записана пам'ять на папері. Я її не викинула, я подивлюся, як той пан звався.

Пит.: О, це дуже цікаво.

Від.: Бо він казав, щоб мені найти, той пан приїхав, то я який старий, я до нього пішов би служити. Я б не хотів, каже, в колгоспі на те робити, хто його заложив, бо я не хочу, щоб дурний мною командував. Я хотів би сам господарити. А як я, каже, був у пана, то мені були золоті роки, бо я з тими дітьми виріс і від пана я всю працю знаю, і від пана до війська пішов. Це було. Я не знаю, як той пан звався. Він його все споминав, але мені вийшло з голови. Я тільки знаю, що він розказував, як йому добре було з тим паном.

Пит.: А це село як називалося, де цей пан?

Від.: Де той пан? Пасічна. В Пасічній.

Пит.: Ви раніше згадували, що ваша церква колись була уніяцькою.

Від.: Уніяцька.

Пит.: Чи були такі селяни, що себе вважали уніятами, чи ні?

Від.: Ні, не було. Вона була перехрещена на православну. Там навіть було, в якому році вона перехрещена, але я то вже забула. Але я знаю, там надпис був, що церква була уніяцька. Вона була дерев'яна. Але вона така була міцна. Я не знаю, де вони дерева такого набрали, що вона ще була б стояла 500 років. А тепер розібрали. Тепер пишуть, що вже нема, розібрали її. Розкидали. І голя б'ють на тім місці. Але вона була б ще стояла. Вона хоч і з дерева була, люди пофарбують.

Ага, там ще такий був один, що він знімав хрести. Як уже мій чоловік приїхав додому, то відремонтували церкву. Він звався Баран. «Григорку, винеси хрести назад!»

Він поніс. Церква, правиться, священник. Другі села вже не мали церков, бо багато поламали, вже до нас приїжджають, село ожило, людей повно. А як прийшли ці, росіяни знову назад, то він знову знімав хрести, але повісився. Вже як зняв третій раз, то сам повісився. Бо з дому мені писали. Вже нема, повісився. Бо три рази хрести з церкви знімав. Вилазить. Як він вилізе, та ж то гелікоптером роблять. Я того не бачила, як він знімав, але знаю, бо то він то робив, ту працю. Цікаво, як той пан звався, як він то був. Я знаю, що один був Попіль, але цей нічого не робив. Це такий був собі. А той, що був холостяк, він виїхав десь до Франції, як спродав ту землю. Але він спродав її в банк, а люди несли гроші до банку, сплачували, то я знаю, хто скільки купив. Я знаю, що

100 рублів була десятина. Але то на якісь роки треба було сплачувати. А ще що знаю – що як вигодуєте кабана, то 18 рублів. Коли ви ту десятину заплатите? То то знаю. Але я не знаю, чому було збіжжя. Я тільки знаю, що як дід ніколи не міг перемолотити своїх ожередів. То він молотив зо кілька років. Як він їх складе, цього року не молотить, бо дру-гі прийшли. То знову, як складе...

А він у пана купив те подвір'я, що пан тримав тих, що в нього робили пра-цівники, знаєте? І ту хату купив дід. Хата була здорова, у зруб складе-на, панщенна. Ви не знаєте, як то в зруб хата кладеться? Вона кладеть-ся такими-о карбочками, догори, корнери. Дерев'яна. Вся. Всі карбоч-ки такі, дерев'яні. А тут така буде нахилена стріха, на долину. І тут буде така покладена, як повіс. Так що ви можете там відпочивати, спати, бо дід часто там спав, що вас дощ не обмочить. Хата була велика, велика. То дід ту хату... Ми вже там всі сиділи, в тій хаті. А як щось там треба, то люди проходили там до того діда до хати. А в діда був такий годин-ник. От ви навчитесь, бо я вас навчу. Він візьме відро велике й виб'є маленьку дірочку. І налле повне води. А вже тоді як прийде ніч, то він наливає. Це вечір, він налив. Він дивиться на зорі. Ага, та зоря пішла туди. Він прийшов, зробив рисочку на тім, на тім... Ага, ця зоря так, ага. Це вже як опівніч. Це буде опівніч, знаєте. А тут поставить цебер, половину налив, і та водичка помаленько капає, капає, капає. І тоді він дивиться, ага, вже є опівніч, 12-та година ночі. Вже й півні заспівали. Дід риску зробив. Уже по опівночі, над ранком вже. Дідові треба йти п'ять кілометрів. Він засідателем у суді. То він має йти п'ятеро кіломет-рів туди. Ну й так. Дід уже знає. Це такий в діда годинник був. Він знав пору, яка є. Бо часом він по зорях знає, але як хмура ніч, то він не буде знати. То він піде, на ту рисочку подивиться, він знає, коли йти.

Пит.: Цікаво.

Від.: Цікаво, правда? Один раз дід ішов. А він іде через став. Бо став у нас був у селі. Як він ішов через став, то як у нас ішли люди прати білизну на став – я не знаю, скільки Вам років, що Ви можете це зрозуміти, бо Ви, може, цього й не бачили.

Пит.: Я не бачив, а чув.

Від.: Еге, то люди викопали таку ямку, з льоду. Не викопали, вибили. І во-дичка підходить. Люди там полощуть, перуть, на льоду стоять і там перуть. А дід ішов, вона не була добре замерзла, він туди шубовтнув і обмочився. Вернувся додому. Обмочив кожух. А баба той кожух шкрябала, і діда дуже лаяла. Сварила. А мама сварила вже свою маму. І ти, каже, не жалієш. Ти жалієш за кожухом, а ви не жалієте, щоб тато жух втопився. Тато має вісім рублів на місяць, йому платять. І цей ко-жух вісім рублів, чи менше навіть стоє. То ви за кожухом плачете, а за татом ні?

То я знаю, що вони... Що я була... А дід довго жив. Дід умер у 18-му році. Дід панщину робив. Я Вам за панщину розкажу, як дід робив.

Пит.: О, це цікаво, розкажіть.

Від.: Як я вже піросла, я пішла в школу. Як я вже була розумна, що вже діда запиталася: дідуно, кажу, от ви були такі неграмотні й ви були за-сідником у суді. Як ви могли людей судити, як не вміли писати?

Е, каже, був закон. Закон був такий, що два винних можна випустити, аби одного невинного не засудити. Бо як той, що невинний засудиш, то ти будеш мати гріх, а як той, що він винен, а нема добрих доказань, немає нічого, ти його випустиш, він тоді другий раз попадеться. А ми йому це докладемо. Він попадеться, а ми йому докладемо. Це закон, каже,

святий. Це царський закон. Не можна судити, щоб неправильно його засудити. Треба правильно, каже, його засудити, щоб він знав, як він щось винен.

А дід мій, ще як був малим хлопцем, його захватила панщина. То він працював у того пана, відбував, а мама його була кухаркою в панів. Їсти там варила. Але то було, каже, нічого.

Все рівно в пана нічого не можна було достати, вкрати. То пан як привезе військо, то звалася «зекуція», то це військо, вони, каже, на них усіх шили однакову одягу. То як той, що тонкий вбереться, той, що середній вбереться, а той грубий не може, то його штовхають, б'ють, але мусить вбратися. Клянуть, каже, плачуть. І мусиш кожний день давати. То «зекуція» як прийшла в село, що то було, я не знаю, то мусиш давати кожний день м'ясо. До нас, каже, попався такий москаль, що, каже: «Мамо, ти що вариш їжі, то мені те давай, я не хочу, щоб ти мені давала кожний день м'ясо, бо прийде комісія. Як ти заріжеш курку, то тоді звари, як мають прийти дивитися».

А були, каже, такі, що заставляли. У нас, каже, курка здохла, то сусідка прийшла і забрала, каже, нехай їсть, чорт його б. Бо м'яса, каже, хоче.

Вже мій, каже, як я трохи підбільшав, то я пішов, і зробив таку яму, викопали. І там цукерки робили. Дід пішов туди коні гонити. Він там коні гонив, пас. То він прийде і дід б'є, бо дід заснув у куточку. Дід так вже встає далі коні гонить. Якимсь кіратом вони робили там. Як уже дід підбільшав, пішов до пана на роботу. Вже став молотити в пана, то пан прийшов, подивився, що він їсть, а хліба не має.

– А чого в тебе хліба нема?

– Ну, – каже, – бо нема. Бо не маємо нічого, то нема хліба.

Він його нагайкою, нагайкою.

– Ти, – каже, – дурню, дуба везеш, то дуба гризеш.

Ага, принесла, каже, мені мама їсти, то я в ті «близнюки» насипав, насипав ті мамі. Мама пішла. А тоже були такі собаки, що доносили, знаєте. Мама на жорнах змолола, уже принесла, каже, мені. Вже є в мене. Що-небудь спекла. І так, каже, я вже тоді привик. То я вже не хотів, каже, брати «близнючками». Я, каже, один раз взяв зо два пуди на плечі, ніс. Але здибав такого самого, що панові доклав. Пан мене прикликав, і його прикликав. Ну, вже пан дознався, що дід вкрав. І дали дідові кілька нагайок по плечах, набили. Ну й того набили, що доніс. Та тоді пан каже: «Ти, дурню, як украв, то неси, щоб ніхто не бачив. А ти, дурню, як бачив, то мовчи».

То мене, каже, не боліло, чорт його побери, що набили, але мені було дуже приємно, що й того набили. То таке було. То таке, каже, було, що мене набили, що я вкрав, а його набили, що він не вкрав. А тоді вже, як вас назначать до війська, то називалися москалі, будете 25 років служити. Але як ні, то навіть ви ховалися, як ви переховаєтеся той сезон. Чи Ви маєте книжку? Але там того нема написано, що я кажу, бо я того, Франка маю книжку за панщину, що він описує. Але також цікава. То він, як ви не ховалися, ховалися і в той самий день, остався рік, 24 ховалися, а ще один ні, але ви будете служити 25 років, то ви вже будете дідом, як прийдете додому. Ті роки, 25 років, ви мусите там відслужити все рівно, як вас до війська заберуть. А вже як по війську, десь як в Петербурзі помре, то буде така телеграма йти. Чи зимно, чи тепло, то стоїть один чоловік на кордоні. Оце наше поле, а це того другого села поле. То я тут стою, а чоловік тут стоїть. Скільки там – доби чи скільки стоїть, я вже не знаю, як довго. То той принесе вам папір, що там

в Петербурзі в нашому селі чоловік умер. А воно з Петербургу йде по цій телеграмі, то воно прийде на другий рік, чи на третій рік. То той вам дасть папір, то як зима, то ви несете помало, бо не побіжите, а як уже на літо, що сухо, ну то так по совісті треба бігти тіпком, аж через нашу землю, на ту другу дати, тому другому дожурному. Така була телеграма тоді. То такі телеграми приходили, звістка, каже, то аж на другий рік, на третій рік донесуть ту телеграму. То дід на тій телеграмі вистояв, то він нас як збере, то як він нам почне толкувати, то я колись думаю, нащо воно мені. Як я дістала книжку Франка, то я вже не маю що читати, бо я те все чула від діда, що мій дід розказав за ту панщину. А то цікаво, знаєте.

Мені дуже тепер не хочеться жити. Але як я подумаю, скільки було нещастя, і то можна було те все бачити й жити, то воно якось можна було жити і цікаво було. Людина з чимось бореться в житті. Щось мусить бороти, щось мусить мати. Так би не докучив світ, якби нічого не бороти й нічого не робили.

Було тяжко, навіть як, скажемо, мого чоловіка мама вмерла, то я пішла на похорон. Чоловік не міг іти, бо його арештують там. Зараз буде зарештований, як він приходив додому, як він є, то його ніхто не мусить бачити, бо за ним так і ходять, щоб його забрати. Але якось Бог дав, він сидів і відсидів, і приходив. Де він по тих в'язницях не ходив, де він не був, якось 92 роки промучився на тому світі. Але я знаю, як це той світ так іде? Багато дечого ще є такого, що не можна його пригадати. Ну я ще подивлюся, як той пан звався, мені це таки цікаво. Він часто за нього згадував. Він не згадував його прізвище, але він згадував, як йому там жилося в того пана, що він робив, які він праці робив, як він був, як він, як вони вже повиростали. То ми, каже, як запряжемо лошаки, їздим, де ми хочем, ми вже коні запрягли, щоб вони в'їжджували, то я, каже, піду туди набавлюся, та мені ще й заплащать. Дуже задоволений був, що в пана в дворі робив. Дуже він тим був радий.

Пит.: А чи були люди, що тужили за царем? Значить, як вже були совети, чи люди думали, що ліпше було під царем?

Від.: Та всі Вам скажуть, що було ліпше під царем. Кажуть, як був Микола дурачок, то була булка п'ятачок. Така була в нас приказка, а тепер тієї булочки й в очі не побачите, яка вона була. Ніхто навіть не мав поняття за ту булочку, що є на світі.

Ми як приїхали до Польщі, то приїхала зі мною одна родина, Мільченко. І от вона там є, от цікаво, вона в Канаді. Її чоловік зі Сибіру хлопцем додому втік. То вона мала двоє дітей. То та жінка варила галушки з білої муки, а ця їй розказує, як у нас було. А вона їй не вірить. А трошки тіста осталося. Вона зіпіла та й спекла як-небудь. Та й тому хлопчикові дала. А він дивиться, дивиться та й каже: «Мамо, що це є?»

А вона дивиться на неї та й каже: «То твоя дитина не знає, що це є?»

А вона каже: «А коли він його бачив?»

Аж тепер, каже, я вірю, що так було.

Вони забирали все і вивозили на експорт. За одну гуску, каже, гуси з нашої України в Польщі сиділи попід *store-и*, то 12 російських, а одна польська, то можна було 12 гусок купити з Росії за ті самі гроші. Вони везли все на експорт. Все вивозили.

А як вони на експорт вивозили, то мій чоловік тоді працював у вагон-ресторані – він робив Шепетовка, Баку, Москва, Одеса. Він робив так

само під чужим пашпортом. То він не міг ще тоді свого добитися. Ми вже добилися свого, як німці прийшли. Бо як прийшла до Шепетівки, то як він приїжджає, то я його там зустрічаю. Він щось привезе з Баку: лимони, мандарини – таке, що в нас немає, то він привезе. То потяг приходив з Польщі. Приходить потяг з Польщі, то зараз є гудок. Де вас захопило, то ви мусите стати на коліна й туди дивитися, на схід. Але мене захопило в будинку. Якраз я була в будинку, як мене захопило, гудок. То вже доки другий раз не буде салют, то тоді можна вставати. То мене захопило в будинку. Ще було там двоє чи троє. То ми бачили. Нас тоді там ніхто вже не провів. То вони вантажили кабани в польські вагони, з наших, з цих вагонів російських тим полякам. То ми бачили, як вони вбрані і як вони експорт забирали. Кабан заколяний, несуть його на носилках, обвинений білим полотном, тільки ноги зверха. І вони перевантажували, переносили в польські вагони, цей експорт. Вони вивозили задурно, щоб вбити ринок у Польщі, щоб поляки бунтувалися, а вони не мали чого бунтуватися. Вони задурно брали, їли й сиділи.

Пит.: Це в якому році бачили?

Від.: В якому році було? Це було, мені здається, це до німців було, як він робив у вагон-ресторані. Це десь було, має бути, я не можу пригадати, в якому це було році, але він робив у вагон-ресторані, я була тоді в Києві. Десь перед ходом війни. Десь перед ходом війни, бо це війни не було. Десь ще було може в 40-му році. Десь в таких роках.

Пит.: Це вже як Галичину зайняли?

Від.: Ще тоді не була Галичина зайнята.

Пит.: О, то це ще до того.

Від.: Ще до того. Ще не була Галичина зайнята. Ні, ні, ні.

Пит.: Якийсь 38-й рік, чи 39-й.

Від.: Це ще війни не було. Це ще до війни було. Але десь недалеко перед війною це було. Бо це вже він. Бо вже як війна його захопила, то вже вагон-ресторан не пішов. Його дали на пекарню. У Києві оставили. А його, мого чоловіка, лишили на пекарні, тому він не був мобілізований до війська. Щоб він пекарнею завладів. Він остався головою пекарні в Києві, а ми мешкали в Боярці. Бо ми 12 літ не жили в селі. Ми виїхали були зі села. Ми до села їздили щось привезти, що там узяти. Тільки наші знали, коли ми були. То ми, то його лишили там головою пекарні. Ну, він добре зробив, що він наніс трохи сухарів, і ми насушили. То як ми вже втікали, то мали нести додому сухарі, що їсти. Він приїхав додому на ніч, а тут німці збомбили залізну дорогу й не пішли потяги. І він не міг добитися до Києва назад. І він остався в Боярці. І на другий день бомбили, і на третій день бомбили. І він не може до Києва добратися, бо вже війна почалася. І його вже до війська не взяли, бо там лишили. Вони були б його мобілізували. І вже зробилося таке, що вже не знати, де ти є. І я пішла на базар. А на базарі ви все почувете, що вже німці там. А то більша була провокація, як ті німці йшли, бо люди хотіли дуже німців. Дуже чекали на тих німців. Хотіли, щоб як збутися цього колгоспу, цієї нечистої сили.

Я прийшла додому, та й йому кажу. А він каже: «Мовчи, надвір не виходь». Бо наша господарка, де ми мешкаємо в неї, то її донька за жидом замужем і вони втікли на Сибір. Вимухувалися. А вона сама українка. Мовчи і надвір не виходь. Ти вже раз мене завела, каже, до в'язниці. Знову шукаєш в'язниці.

Але мене все таки кортить. Я вийду на Хрещатик. Хрещатик – то голівна вулиця. Там люди сходять з містка, з Києва, з базару, ті сюди, ті туди. Ходили десь, верталися, щось таке зробилося. Там щось він приїхав, а тут «скора допомога» затрубіла, ранених привезли. А хтось каже:

– Ну що, вже війна? Яка, – каже, – там вам війна?

– Та ж, – каже, – скоро допомога приїхала, ранених привезли.

– Да нету.

– О, – друга жінка каже, – якого чорта ти мовчиш? Говори людям, бо прийдуть нас німці й поб'ють. А так ми хоч будемо знати, що ворог на нас напав.

Вона навмисне, щоб його випитати.

– Тут війна, а ти ще крадеш від нас війну. То кажи правду. Чого ти мовчиш? Ну нічого. Десь так згодом щось їде по вулиці і кричить: «Збори! В такому і такому домі».

Ну вже йду на збори. Я приходжу на збори. Вони оголошують: «Війна!» Ми німцям все давали, вони в нас брали, а тепер вони на нас напали. Нам треба хоронитися. Треба ставити вартових коло води й коло крениців, щоб вони нас не потравили. Треба дивитися, чи вони не накидають яких шпигунів, щоб ми бачили тих шпигунів, що йдуть. Бо вже війна почалася.

Ой, я біжу додому з радістю. І кажу чоловікові: «Вже не буду мовчати, бо збори. Вже на зборах сказали, що війна».

Тут приходять. Такий був у нас один студент, Петро Жила. Я кажу:

– Ти знаєш, так і так.

– Я знаю, – каже.

– А що ти будеш думати?

– О, – каже, – як я п'ятами не обернуся, бо буду так само, піду до війська.

А його затримали, бо він якийсь був активний такий.

– А може, – каже, – як німці прийдуть, то я, – каже, – тільки п'ятами на них наживаю. Значить, утічу.

Тут вони вже розпродують військовий магазин. Військовий магазин розпродують. І я пішла туди, до тих військових магазинів. Що хоч бери. І дешево, знаєте. В мене була маленька кімнатка, я мешкала в тієї нещасної. А було таке маленьке віконце. Так не гелю, як у нас кажуть. То я піду накуплю, прийду до того віконця, вкину, та й назад іду. Та й знову накуплю, та й кину, та й назад іду. Та й кину, та й назад іду. Закидала те все. Чоловік на мене кричить: «Що ти робиш? Нащо воно тобі?»

Ну продають, треба брати.

– Але ти ж тут не будеш.

Я не знаю, де ми будемо. Тут уже ходять, бо багато людей повтікало. Вони хочуть дітей вивозити, знаєте. Арештовують дітей, щоб вивезти зі села, щоб вивезти цих дітей. Люди стали ховатися. Людей стали гонити, стріляти, хто не хотів іти до війська. Навіть був вбитий в нас, на її городі, в цієї жінки, один такий з того села чоловік. Ой, Боже, яке страшне. Чоловік уже мертвий сидить. Що з ним уже буде? Прийдуть і заб'ють. Але якось нараз стали сильно рватися бомби. А вони наклали бомб по Хрещатику. А то далеченько було від нас. Так як війна. Ці бомби перетихли. Комусь щось пошкодило. Як я дивлюся в вікно – та німці ходять по тому, по вулиці, німці ходять. Як німці ходять, то я виходжу з хати. А моя господиння вміла, впала. Вона не хоче німців, бо вона боїться їх. А я їх не боюся. Вони нічого мені не кажуть, та я їм нічого не кажу, тим німцям. Але я прийшла до хати, кажу:

– Івасю, фронт пішов уперед. Що будемо робити?

– Тікаймо! Тікаймо!

Те все, що було, то осталося. Тільки я сухарів набрала, і сала набрала.

А він: «Тікаймо!» Нічого не бере, аби втікти.

Я простелила простинь і так кинула йому жакет, собі жакет, трохи білизни. Я трохи була дурна – можна було більше накидати. Та чи я підніму на плечі? Він би був мені на дорозі поміг нести. Аби я підняла. Ну, я підняла на плечі й вже тікаємо. Тікали ми, тікали. Прийшли ми до якогось села, бо якщо завтра одіб'ють фронт, то нас знову займуть росіяни. Нам треба тікати додому. Ми на полі ночували. Ми переночували на полі. Рано ми прийшли в село. Господи Боже мій! Та нехай Господь милує! Те село якось було долиною. Ті всі хати нахилані, побиті. Військо все побите, машини побиті. Прямо ще гаряча кров, знаєте. Нема людей, нема кого питатися, бо люди повтікали. Ми через те село перейшли й попали в ліс. В ліс стежка. Там ранений лежить. Що я йому буду робити? Не можу нічого йому зробити. У ліс стежка. Ми зразу увійшли, а там стежки нема. Збиті дуби, скидане все мотлохом, і кудою хоч, тудою йди. Де пройдеш? Нема кудою пройти. Драпалися ми з того лісу, хоч би вийти, чи взад чи вперед, нема куди. Вийшли. Не знаю куди – вийшли. Вийшли ми з того лісу. Як ми вийшли з того лісу на прогалаву – там уже окопи. І поховані вже побиті є люди. Там уже гроби цих людей. Свіжа земля, ще так тільки позакидувано. Ще навіть ноги видно є їм. А в других окопах ще сидить жовнір, моркву їсть, а забитий. Це тих, що гнали. В тому, чому він був вдома. В тому він сидить забитий, але рушниця в нього є в руках. Він сидить і моркву, як їв. Десь на вгороді в людей вирвав. Так він там і сидить.

Ну так ми пройшли. Зайшли ми до знайомих у Фастів. Аж до Фастова вже ми добилися за два дні. Там вже збори, наставляють старосту в селі. Ці, знайомі є. Вже з Фастова. Ми в них прожили тиждень. То вже ми йдемо, то вже такі вагони ходять, малі, пригородні такі. До нас ще причепилося два полонених. Вже нас є четверо. Ми вже з'їли ті сухарі. Ми вже доїхали до Шепетівки. Ми вже з'їли ті сухарі, те сало. Вже нічого нема. Ми ще йдемо, бо ми ще їли вдома, то ми ще йдемо. А ті полонені вже не можуть йти. А вже люди вийшли в поле жито жати. Я піду до тих жінок і прощу в них:

– Дайте хоч тим людям, бо вони не можуть йти, вони не можуть їсти.

– Ну що ми, – каже, – дамо?

Та мала бараболю, з'їла, та навіть бараболі не принесла, якось у полі є. Хліба ніде не випросите, хоч ти гвалт кричи. Нічого нема. А до села. Хати є, та ти не знайдеш, бо там людей нема в селі. Не вільно заходити по хатах. Іде якась німецька підвода. Ми йдемо згори, а вона їде під гору. Повно везе хліба. Такі довгі бухівці. З нами зрівнялася. І той бухінець хліба перелетів і впав під ноги. Ми стали над тим хлібом, а той далі вагон пішов. Ми стали над тим хлібом. Я кажу: «Я того хліба брати не буду. Може, він отруєний».

Той полоний каже: «Зараз умру, але візьму».

А здоровий хліб, такий якийсь розплесканий. Ми той хліб узяли, зійшли в долину й сидять люди. Сидять діти, двоє дітей. «Дідуню! Діти, хто в вас є? Бабуня чи дідунь?» Ні. Бабуня нам цибулі принесла й ми сіли, і та бабуня сіла й ті діти. І ми добре попоїли. Ми вже там з тими полоненими розлучилися, бо вони пішли на своє село, а ми пішли далі – до свого села. І ми так прийшли додому.

Нічого ми не застали вдома. Все побите, все подерте. Але то таки була вже жива, а на городі в мене був засаджений город, бо цей самий, що сидів, то він утік, а мені все лишилося. І город, і сливки, і все, все, все. Я вже є господиня – маю що їсти на городі.

Ми одремонтували геть це все, й зробилося так само, як вже добре нам стало в селі. Але як прийшла війна, ми вимувувалися, то як вони прийшли, то повирубували садок і все обійстя спалили, все це з тієї злості. Так що мені пишуть: «Додому нема чого вертатися. І знака нема, де ви жили».

А тоді якось ми мали, а тепер я кажу: добре, що нема, а то хоч у колгосп не попало. Бо не хочеться навіть за той колгосп думати, щоб мої ломаки там осталися в них. Ну й так ми прожили те все на своєму житті. Так.

А в нас ще був один секретар сільради. Він був Щербак. Мехтон звався.

Пит.: Можете це повторити?

Від.: Повторити? Був у селі такий секретар. Секретарем він працював. Щербак Мехтон. Жінку він мав; називалася Горпина. Ну й так вони прожили, поки цей 33-й рік не прийшов. Коли він уже захворів і вмирав, то він поклав Євангелію на грудях, читав, вже молився Богу. А як помер, то жінка його обрізала й з'їла. А потім ще сина свого забила й з'їла. Але може був би ніхто не знав, але на цвинтар як вивозили, так кидали людей, то він уже лежав обрізаний. То навіть мені приходилося дивитися на нього, бо йшла з буряків, то заходила. Ми як ідем з буряків, то ідем через цвинтар. Ага, хто ниньки помер? О, той, той, той. Всіх пізнаємо. Бо по них яму не засипали, викидали так. А нікого не було – ні собаки, ні kota, нічо не було. Дощі страшно йшли. Мокрі дуже були. Аж тоді то, як вже приїхали з того, доклали в район, то як приїхали, то дали кіло пшена й кіло хліба. То як викопають яму, то повно привезуть. А як їдуть по селі, збирають трупів, а в хаті ще один є живий, і того викинуть. Навіть такий був випадок, що мати свою дитину відає: «Нате, заберіть, я завтра вмру, а ви забирайте його сьогодні».

Так, бо воно й так не буде, нащо воно має оставатися. То й того викинуть, живого туди завезуть, у ту яму. Як привезли як попало, так викинули – і кінчено.

Ну, ще була така одна родина. Її чоловік був засуджений, разом зі мною сидів. Його не було вдома. А в неї було п'ятеро дітей. І вона мала дуже гарні убрання. А ті, вже нікого коло корови не буде, але тих комсомольців, тих злиднів, то в них корови оставалися – вони в них не забирали. Але вона в неї захотіла купити якісь гарні хустки. Та й вона її носила молоко. Її чоловік, я не знаю, чимсь працював. Якимсь активістом був. От вона їй носила молоко. Принесла вона їй молоко за ті хустки. А в неї п'ятеро дітей вдома. А за нею прибігло собача мале до хати, вона виховувала. А ті діти як поглянули на те собача, що прибігло, схопили те собача. Те сюди, те туди, те за ногу, те за голову – роздерли й їдять. Вона як поглянула та й втікла й більше не приходила. Не знаю, як вони довго були, але ті діти дуже живо вмерли й та жінка вмерла. Але я до них ходила, часто їх провідувала, ту жінку, як до того було. Так що вони на ходу те собача з'їли. І так що їх усіх разом, як вони вмирали. Щось одне осталося, чи жінка, чи щось. Щось одне осталося, воно не померло. То їхала підвода й забрала. То так їхала по селі хата від хати. В одній хаті був Сулжуків Гриць. Вісім душ за один день вивезли. Бо то як вмре, то ніхто не може їх забрати. Вони чекають, аж

поки приїдуть за ними. Кожного дня не їдуть. Там через тиждень чи що їдуть, забирають. А мій сусід, він мав кожуха. Кожух – колись корова була стояла. То він у свого швагра виміняв собаку за кожуха. Взяв ту собаку зарізав. Я ходила через його город по воду. А він взяв ту шкіру з тієї собаки, натягнув на патик і зверху її на вогонь – смалить. Як барана. І шкябає. То буде варити з неї холодець.

То з нічого – жабу зловив і з'їв. Жаб не було. Черепашки. Миші. Ходили люди з патичками: де в полі є, дірочку зобачив, викопує та й їсть. Навіть смажити не треба.

Ви не можете представити. Ви можете не вірити, але я Вам можу клястися 100 разів під Євангелію, що нема ні одного слова брехні. Бо я то бачила, я то пережила.

Пит.: А ці, що в Вас забирали хліб? Ці, що забирали хліб у людей, – чи це були свої, місцеві?

Від.: Свої. А як своїх ще бракувало, то з другого села приженуть. То це були свої, місцеві. Це такі були активні. Як вони напали на куркулів, то цей актив ходив, брав, грабив, пили, носили флаги по селі, танцювали, співали, бригадами ходили по селі. Така була їм велика радість. Прийшли до одного «з колядою». І стали йому співати: «Куркулі вмирають, а бідняки співають».

А він каже до нього: а ти знаєш, каже, що?

– Ні.

Він каже до нього: «Ви знаєте що? Я вас такого зроблю, як я».

А він до нього каже, мені це, каже, не диво, каже, це не штука, каже, забити крука, що летить, а забий їжака на волі дупою. Це не штука, каже, що ти мене зробиш такого, як ти. Зробися такий, як я.

А вони співають, що «куркулі вмирають, а бідняки співають».

А той каже, зробиш такий, каже, як я.

Ну й так вони прийшли ще разів кілька до нього, а він був, правда, заможний в селі. Бо в нього було 40 коней, але ви не скажете, що то 40. Ви скажете, що то одна, бо вони були однієї породи й однакові були всі, однієї масті. Вони ті коні в нього вже давно забрали. Ну й прийшли до нього, щоб ще давав. У нього вже нема що давати. Вони взяли його пхнули (його хата була на горбку, так високо). Пхнули й закотили його, і він впав донизу, й забили його. В нього ще був син. Вони того сина визвали, щоб давав золото. Вони його били, били, били, щоб давав золота. Він каже, що йдїть додому, бо я тут не маю. Де я вам візьму того золота. Вони його привели додому. Він прийшов додому, та й прийшов до хвіртки, до перелазу, та й каже, що я вам золота не дам, бо в мене золота нема. То в нас такий був активіст. Він звався Мищенків-Горда. О, то зараза була. Він його залізною палкою через груди і заколов. Він упав туди трупом. Мати зобачила й собі вмерла. Ну, що ж? Вони далеко не мешкали від цвинтаря. Забрали їх туди, закопали. Але ж там вже люди не могли того витримати. Такий був у нас один чоловік, старший вже був, але він якийсь був мудріший. Він уже в район не йшов, а пішов в область. Пішов у область і доказав таки, що так було. Вони приїхали. Приїхала жінка. Приїхала жінка, викопали його звідтам. Вона зробила те слідство й поїхала. А в цього Горда-Мищенка, то його брат – голова сільради. Як він голова сільради, то весь район в нього в руках. Він що хоче, то робить в селі. Його мусять всі люди боятися. І вони приїхали таки. Хоч радянська влада, але вже такого вона щось не могла перетерпіти. Приїхали. І сказали, що вони приїхали по такому й такому

ділі. Визвали цього Горду і почекали до пізньої ночі. Ну, каже, пішли до такого й такого куркуля. Як вони йдуть, прийшли до його хати. Подивився, каже, ще рано, зайдім до тебе, відпочити. Зайшли до нього відпочити.

– Ти арештований!

– За що?

– А там тобі скажуть, за що.

Ну, як його арештували, тоді люди вже не стали боятися. Всі стали писати, що робив кому кого бив, кого грабив на задурно, що він робив у селі. Ага. І так його десь прибрали, що він вже не вернувся.

А ще цей самий, що я казала, що його за коні заарештували. Він ішов з міста додому, а цей самий Горда його здивав на полі: «Давай золото!»

І ограбив його. Забрав у нього золото. Він в нього впав на коліна, помолвився, що й жінці вдома не скаже. Нікому не скаже. Вже його розкуркулили, розкуркулили. Вже все. А ви знаєте жорна, ні? Що мелять на жорнах. А пішли комсомольці бити жорна по селі, щоб люди не їли хліба. Бо що хто має, то змеле на жорнах. Ті прийшли до мене. В нас були жорна, побили. Але якось так милостиво били, що не на двоє розкололи. А цей Матвій прийшов, подивився на ці жорна. Ви дивіться, що заходить до діла. Взяв обруч і став кувати ті жорна, щоб такі вони були дійсні ті жорна. А тоді ми вже не будем їх так ставити. Будем їх ховати. А цей Горда біг. Почув, що він там стукає. А він знає, що чоловіка вдома нема, ну я сама.

Як він забіг, а це Матвій. Він за сокиру, та як його обухом, цього Матвія. Але він його не забив. А це було так коло города близько, коло садка. Цей Матвій вискочив з цього хліва і впав під деревом. А я пішла в поле прати білизну. Як я йду, то цей Матвій лежить.

– Що є?

– Ой, – каже, – я вмираю.

– Що сталося?

– Тут мене Горда, – каже, – так два рази чи три вдарив обухом в плечі. Він на мене злий. Він мене ограбив на берегейсько руці (?). Він в мене забрав гроші. Тільки золота. Я ж нікому не казав і був би не сказав. І жінці б не сказав. Але я вмираю і ви будете знати.

Що я маю робити? Ця білизна ще мокра. Я цю білизну кручу й на нього воду пускаю. Бо до хати не добіжу, бо то далі. А він же ж вмирає. Вона має воду, ця білизна, що з річки. Я далі кручу, я далі на нього. Я йому пілку на голову, бо багато білизни принесла. Я його стала ворушити, я його посадила. Я йому кручу цієї води в жменю. Я його напуваю. Ожив. Ожив, сів, мені толком розказав, як було це все. Ну, каже, я, може, каже, зле зробив, що я вам розказав. Може, я буду ще жити, але нікому, каже, не кажіть, бо він мене таки вб'є.

Ну, аж тепер я написала його синові додому, це вже як була тут. Вже приїхала. А той син в селі не живе, то я написала додому, як твого батька Горда Мищенків ограбив на тій Руці. Так. І був би ніхто й не знав, якби він його був не бив і той був не вмирав. Він усе по селі робив, що він тільки хотів.

Ага. В Гершка вкрали корову. Ну, кого арештувати? Мого сусіда арештували. А він один в батька. А куркуль був. Заможний був колись. Таки вони були заможні. Але його жінки сестра за доктором замужем. Його жінки сестра за доктором замужем. Дві сестри. То одна за доктором, а одну він має. Він прийшов до цього Антона, забрав його й арештував.

Бо він вкрав у Гершка корову. Б'ють цього Антона, б'ють, б'ють. Він вже каже, що він украв. Що він ту корову вкрав. А де вона є?

Він їм сказав, що в другому селі, він її завів. А він так, щоб відчіпитися. Може, хоч день-два проживу, може, який рятунок буде. Треба йти, щоб взяти підводу і завезти того Антона до тих людей, щоб ту корову витрусити. От вони йдуть, Антона того ведуть. А вже того Антона так били, що залізною палкою пробив руку навздовж, знаєте. Через руку дав залізну палку. Коли вони йдуть, то чутися смалятину, знаєте. Такий дим поганий воняє. Я не знаю, чи Ви все знаєте, що я Вам кажу?

Пит.: Розумію.

Від.: Ага. Цей другий комнезам, що били Антона (бо там більше їх було, але їх два йде), каже, в мене цієї ночі хтось курку вкрав. Чи не вона? Зайдем.

Як вони заходять, то з тієї корови голову смалять. Вони зарізали корову, самі комнезами вкрали, зарізали, м'ясо поклали в *basement*-і (погребі. – *Ред.*). Але чого їм треба було голову смалити, то я не знаю. Їжте м'ясо.

Як ту корову витрусили, то вже не мають з цим Антоном що робити. Беруть Антона на підводу, відвозять до шпиталю. І тому його вилікували, бо її сестра була замужем за тим доктором. То він остався ще живий. Ну, правда, що він ще щось трохи прожив після того, після тієї корови. Ну, а так би були вже добили, щоб він був не збрехав їм, що він ту корову вкрав. А вони на ту корову втрапили. Як щось невинна душа, то так його Бог врятував за ту корову. А він вже його пробив руку патиком, що вже він є готовий, він вже його заб'є. Ну й таким порядком він остався, що його до села вже більше ніхто не побачив. Десь він та кож певно в Вінницькій ямі.

Ви, мені цікаво, поговоріть з цим священником. Ви підете до нього й скажіть, що Вам чогось треба. Він дуже мудрий чоловік. І дуже він прихильний. Ви можете з ним говорити так само цілий день. Так.

Я Вам ще все не розказала, бо то я пережила 25 років за радянської влади. Я нічого бідше не бачила, тільки що гонили, били і ніякого ратунку не було.

Вигнали матір з хати. Батько втік, брат утік. Куди він утік? Він утік на Донбас. Помешкання не знайдеш. То він працював на літейному десь заводі. Прийшлося, що було йому зимно. То де він спав? Ви знаєте, де шлак виливають? Знаєте, який він гарячий? То він там спав. Але він не знав, чи другу машину не привезуть і на нього не вилють, ту машину. Чи ту другу машину на нього не вилляють, той шлак. Ну, то таке було життя за радянської влади.

А це вже мама осталася з цим меншим братом. Вже їх там розкуркулили, повигонили, хату забрали, свиней пустили в ту хату. Вже свинарню з хати зробили. А мама моя дітей відбирала в людей. То ті жінки знають маму, але не можна того куркуля прийняти до хати, бо як дознаються, то того виженуть з хати, як ви когось переховуєте. То цей хлопець ходить де-небудь по хлопцях, переночовує ніч і так само день, а мама по тих роділях ходить. То там, то там. Ну вже він пішов проситися, що він уже має 16 чи 17 років, він не хоче бути з батьками. Він хоче йти до колгоспу. Вже пішов сам проситися. Його прийняли до колгоспу. Прийняли вони до цього колгоспу. Щось вони обдумалися, як його збутися, що він же є куркуль. Вони ж не можуть його тримати в колгоспі. Вони взяли написали заяву, що він такий, такий,

такий, такий, треба подати в район. З району прийде і вони викинуть. Не в район, а в область це подавали. І написали на нього цей папір. Бере його один чоловік, заарештував і веде. Це до Проскурова, це 80 кілометрів. Як він його туди привів, то якраз було пізно, нікого не було. Вони його зачинили, а рано буде слідство. Я велика, і мій брат старший великий. А цей виріс уже в тому квітучому колгоспі, в тому раю радянському, він уже такий малий. Він уже не виріс. Як його зачинили і поклали йому ті папери. Йому таки хотілося подивитися, що там на нього написано. Як він дряпав, дряпав, та й він роздер конверт. Як він роздер, то вже нема ради, треба роздерти більше. Як він роздер більше, як він подивився, що він куркульський син, він вредний для колгоспу. Він такий, він не такий, він такий. О, Боже, каже, де мене подінуть, як я їм цей папір подам. Вони же мене, же, відразу, каже на Сибір відвезуть. Там таке написано! І вже й підписані, навіть і ті колеги, що його трохи переховували. Щось 16 чоловік підписалося, щоб його забрати. Я, каже, став його їсти. А він прийшов туди без нічого. Він став їсти ті папери. Їсти став. Бо як спалити, то буде дим. А треба їсти. Каже, я їм, їм, ковтаю. А то ж, знаєте, як поради напишуть. Не так, що написали записку. Цілий аркуш. Я їв, їв, їв, їв, їв, їв. Але не можу далі з'їсти. Але чую, хтось по коридорі вже йде. Певно за мною. Господи, я їх так і з'їв, як цукерок. Так з'їв, живо з'їв, як цукерку. З ляку з того, знаєте. Таки до мене йдуть. Відсувають мою камеру, викликають мене. «Ти будеш такий? Такий і такий? А де твої папери?»

А я, каже, не знаю. Вони вам, може, віддали. Вони мене загонили. Мені не давали паперів.

Але то законно йому паперів не давати, знаєте.

– Ну а ти не знаєш, чого ти сюди прийшов? – він на нього подивився.

– Та я, – каже, – знаю, чого я прийшов, я вчора збіжжя, – каже, – чи позавчора я возив збіжжя, пашню для вокзалу.

Бо то радянська влада забиравала хліб. А він був на конях. Каже, друга коняка вдарила дишлем мені в мішок і мені не хватило 10 кілограм збіжжя. То вони мене, каже, за це сюди прислали.

А він збрехав. Так не було. Вони на нього подивилися. Написав він записку – їди назад. І таким порядком він їх обдурих і там і колгосп обдурих. І він остався в колгоспі. І так вже він був у колгоспі. І вернули йому хату. Вже в колгоспі – треба хату вернути. Вернули хату, й він вже взяв маму додому. Вже мама той голод навіть дочекалася, дожила таки в тій хаті. Дожила той голод. І так він в тому колгоспі працював. Може, то його заставило, а може такий характерний. Як він з вами щось зробив, то він і ви знаєте. А як він зі мною щось зробив, то я буду знати. Але він мене не боїться, він мені все розкаже. Я буду знати. А своїй жінці він не скаже. Нічо не скаже.

Ну, він уже працює в колгоспі. Але його знають. Що з ним украли, то з ним, а більше ніхто. Поділишся з ним. Як щось зробив, то з ним. Він був на виїзних конях. Голову возив колгоспу. Як голова колгоспу не їде, то він підвозить насіння, тим, що в полі сіють, знаєте. Він бере насіння. Йому наклали на віз насіння й він везе в поле їм насіння. Але вони поставлять сторожа, щоб дивився. Як рівна дорога коло хат, то це ще нічого, а там є якась – рів абощо, то там буде сторож. Як там якась солома – буде сторож. І те все. Там недалеко посівної була ще солома, що вони молотили. Осталася солома. А він віз горох. Він взяв мішок

гороху і скинув під ту солому. Це ж вони всі поділяться, значить, як та бригада. А там була жінка. Вона вискочила, почала кричати. Дурна, бо, знаєте, як бідний, то дурний. Він коні припинив, за той мішок гороху, викинув назад на віз. Викинув назад на віз і їде туди, до них. Приїхав до них, а вона біжить, кричить, що це горох крадений. Що це горох крадений. Який же це крадений, як він привіз його на посівну? Всі мішки до чиста. Ну, крадений. І бригадир перерахував. Всі мішки є, зробили дізнання, що мішки є. Але він злякався. Він тільки підвозив. Він там не робив. Як він там зробив – прибігає до мене.

– Дай мені гроші, я буду втікати.

– Куди?

Так і так.

– Що сталося?

Так і так.

– А як то було?

Так і так.

– Нічого не роби, будь удома. Тобі, нічого, – кажу, – не буде.

Як прийшлося, я сиділа на такій дорозі, що вже їде в село ті. Що вже до села їде НКВД. А я вже йду, я знаю, до канцелярії. Я приходжу, там повно людей і всі кричать, що він злодій. А я сміло до них підходжу, бо він мені розказав, як є. Я кажу:

– Чого ви на нього кажете, що він злодій?

– Ви всі до одного злодії!

Тільки я не злодій, бо я в колгоспі не роблю. А якби я робила, я б також вкрала, бо мені треба. Я б не вкрала, я там роблю, я б взяла. А якби я не робила, кажу, а як я не роблю, то я не можу взяти. А ви всі до одного злодії.

А та сама виходить:

– А як то ні? Я ж бачила!

– А я, – кажу, – бачила, що й ти злодійка.

– А що я вкрала?

– Я, – кажу, – йшла до мами, а ти робила перевесла. Ти зробила 20 чи 30 перевесел, а соломи багато накрутила і зав'язала і понесла додому, бо ти щось маєш пекти в печі. То ти вкрала. Я тільки це бачила, а ти все кра-ла. Як ти це вкрала, то ти й друге вкрала.

А та, кажу Вам, та кричить. Та коноплі тіпала, то правдиво несла як вкрала. Я якраз ішла через це й бачила їх.

Розійшлися всі. Зробили з нього дознання без наслідків. Ну, Богу дякувати. Так виходить в тім колгоспі – самі будуть красти, а на вас усе скидають, до чиста. Вони машинами крадуть.

Коло мене був секретар сільради. То вони наладували машину пшеницею, і він приїхав додому, висипав ту пшеницю, і вони ту пшеницю самі розносили, а бідних грабили. Останнє пшоно висиплять, два качани кукурудзи буде зв'язаних на насіння, і прийдуть заберуть. Оці, ці самі, ці активісти.

Я вже буду йти, бо Вас десь, певне, там потрібно, так що Ви можете тільки спитатися цього священика за ту Вінницьку яму, бо він був, він очевидець. Він то все бачив.

То є багато, то такі пережитки страшні. То не можна їх пригадати. Я ж Вам кажу, що як подумаєш, то думаєш, як це можна було бути. Вам ніхто не хоче вірити, бо ти, каже, з цього ніде не вижив би. Ти б не витримав би того. А ти витримав якось. Якось тобі вдалося. І голодний був, і на

Вінниці сидів, і палити не було чим. В хаті сидиш, а кругом стіни в морозі. Палити нема чим. А тут ми так боїмося, ще міряєм температуру, щоб не спала нижче якоїсь.

Пит.: То я Вам дуже й дуже дякую за все.

Від.: Прошу. Напишіть: Гоголь, він стільки пережив. Мій брат двоюрідний пристав до куркульки замужем. Він не був такий заможний. Вони б були його не прийняли, але вони хотіли трохи спастися, бо він був бідний. Він пристав до неї замужем. Як вивозили куркулів на Сибір, він попався на Сибір. В нього було трое дітей. Він покинув трое дітей в матері. Його повезли на Сибір. Але він не був трохи такий чоловік битий. Він не був такий дурний. То це був мій брат на Сибірі і мого дядька син на Сибірі з жінкою. Його на Сибірі поставили, щоб він приймав продукти, що привозять людям. Щось там привозили. Як він там робив, то він собі щось міг приготувати з харчів. І цей покинув вдома діти і той покинув вдома діти. І вони змовилися втікти з Сибіру. То вони насушили сухарів і забрали з собою, що там їм потрібно в дорогу. І пустилися в той ліс. Лісом йшли, лісом. То сухарі вони їли, а воду – вони брали росу зі зілля, набирали тієї роси. Так вони воду пили. А стежки тільки ті були, що звірі ходили тими стежками.

Як вони довго йшли з того лісу – я не знаю. Але вони прийшли, де пароплав, що приходять. Вони знайшли човна на березі, що був прив'язаний. То той пароплав як відходив, а вони йшли за тим пароплавом. Той пароплав як іде, то воду розгортає. А човен за ним іде, то вони знали, куди їм вертатися. То вони за ним гналися, тими веслами. А як уже водою набирається повний човен, то жінки вичерпують відрами з човна, щоб не втопитися.

Приїхали вони на суше, до потягів. Яким порядком їм удалося, що їх запували в люк під потяг. Вони влізли туди в люк під той потяг. Привезли їх уже до Москви, вони доїхали. Вони з того люку вже як вони вилізли, то вона сказали: ми не просили в людей їсти, але нам люди вже давали самі. Хто на них дивився, то не питався. Але ми вже, кажуть, продавали це останнє – одіяло. Вона ще щось там мала. То ніхто не купував, так нам давали. Якимсь порядком вони вже з тієї Москви таким самим «зайцем» приїхали до села.

Увечері я чую: «Відчиніть! Відчиніть!»

А я від поля жила. Я приходжу, дивлюся – Федір і Ганька.

– Боже, де ви взялися?

– Мовчи, пустіть до хати. Я дуже хочу дітей побачити. Пустіть мене до хати.

Вони мене пустили до хати. Щось там в мене було, може, якась бараболя, бо в мене не було ні корови, ні свиней, нічого не було. Крілики ще були. Я не знаю як? Ой, заведіть нас до мами.

Вони не можуть іти через село, бо їх якби хтось побачив, то було б. Це ж були вони перші куркулі вислані ще. Бо як їх хтось побачить, то вже буде біда. А як вони будуть йти, і я буду йти, як я вас здибала, то я скажу до вас, поздоровкаюся.

– А де ви йдете?

– А туди й туди.

– А то хто?

Вони, може, й питати не будуть, хто. А як скажуть «хто», то я скажу, що то мій брат зі жінкою чи що. Ідем туди й туди. Але я стала так їх через

поле вести, далі. Ми йшли через поле. Не знаю, чи ми кого здибали, чи ні, але в тітки була хата перегороджена. Ну я ту Ганьку з тим Федором там покинула вже. Як вони там лишилися вже в них, то ця тітка – вона не була бідна, но вони були страшно ледачі. І як ця радянська влада пустилася, то вони всі пішли в комсомол і в комнезам. У них ніде хліба не було. В них поле було. Бо їх всіх годувала моя мама. Бо в них все снопами. Худобі віддадуть, не молотять. А що є – продадуть. А дядько проп'є. П'яниця був. А дітей до чорта в них було. Ледачі, холера б їх забрала до одного.

Каже тітка:

- Біжи, води принеси.
- Нехай той іде, Федір.
- Біжи ти.
- Нехай Парфен.
- Біжи ти.
- Нехай Кость.
- Біжи ти.
- Нехай Льон.
- Біжи ти.
- Нехай Ксенька.
- Біжи ти.
- Нехай Стьопа.
- Біжи ти.
- Нехай Явдоня.
- Біжи ти.
- Нехай Ксеня.

Тітка вбирається, сама іде, води принесе. А вони лежать, крадуть, п'ють і всі пішли в комсомол, і їм підвезло. А цей Федір пристав у приймаки. Тому ні. Як цей Федір прийшов, то вже один брат є, відслужив військо радянське й десь він був, в Дніпропетровську, чи десь. Він вже там є банкіром. Знаєте, вже в банку він там працює. Банкіром.

Як цей Федір прийшов, то треба ж його якось сховати. В нього ж нема ніяких паперів. То вони взяли в цього Парфена, старшого. Це також такий ледацюга, як і той. Забрали його папери, документи. Але він там при сільраді крутився. Дали цьому Федорові. Нехай він їде до цього Костя, той йому дасть працю. Кость. Десь там його встроє.

Він приїхав до нього. Як він до нього приїхав, прийшов до дверей, дав дзвінок, вийшла служниця, спитала, хто він такий. Пішла донесла цьому братові. Цей Кость вийшов, запросив до хати, до кімнати запросив. Погостив його, посидів з ним. Взяв його в авто. В нього є авто, але він не їде автом, його возять. Бо він першорядний комуніст. Його везуть, в нього шофер. Привіз його, каже: «Ти тут постій, а я приїду, тебе візьму».

Цей Федір стояв, стояв і стояв, стояв. І до ниньки стоїть. А цей же приїхав додому і написав додому листа: «По якого чорта ви мені його прислали? Не хотілося мені його відправити назад, але зато мої кістки прощупують».

Слідство роблять, знаєте. Вони вже дозналися, що в нього хтось був у хаті. А хто він такий? А що він за один.

Але то добре, що він збив на Парфена, бо той є комнезам. А якби був сказав, що Федір, то б йому вже було зле.

Ну як той Федір там устроївся б, то я вже не знаю, але він і до ниньки до села десь не приїхав, але більше на Сибір не попав. Так і остався з тим братом. Так брат брата ще жалів. Так вони настроїли народ, що так вони до того приходять. Він каже, що стільки всього забрали, оце мені тільки осталося. А я кажу до нього:

– А там, де ваш Кость працює, то він би вам ще й ці загорнув би колосся, що ви маєте.

– То він такий? – батько каже.

– Такий!

– Як приїде в відпуск, то я його зарубаю.

– Він вже, – кажу, – там мільйони зарубав, ваш син.

Він виховався. Він втік на Сибір, як була війна. Але мені з дому писали, що він є живий. Так. Він втік таки на Сибір. Але він є живий теперечка. Але то так багато є уривків, знаєте. Такі, що вони не одного дня робилися. Не одного року, але то було тоді. Але всі роки пройшли в такому нещасті, що їх страшно згадувати й думати за ті роки. Вони теперечка хрестяться, що то не вони. Поки будуть покоління. Як була та панщина, як ви будете, як ті козаки були. То все на вашу голову спало. І ніде не буде нічого з советами добре, бо вони всім повідбивали голови, а самі забрали рушниці.

Ви тільки подивіться, що той світ робить? Де вони є? Чого ніхто нічого не каже? Ну? Чому це так? Одна влада тут і там, чи що? Ну от тобі і маєш! І нічого не було, і нічо нема.

Інтерв'ю LH42

Анонімна оповідачка, народилася 1914 р. у селі Почапинці Лисянського району сучасної Черкаської області. Батько й четверо сестер оповідачки померли від епідемії тифу близько 1919 р., після чого мати пішла на роботу. Розповідає історію про священника, якого засудили до 25 років за те, що у його синів є зброя: насправді то були іграшкові водяні пістолети. [...] Оповідачка вижила під час голоду, бо працювала в колгоспі і їй давали їжу, але багато людей померло: «до смерти не забуду, скільки тих людей валялося по землі, щось страшного було!» Батьків брат, який копав могили, й уся його сім'я також померли від голоду. Зерно забирали місцеві жителі. Оповідачка не згадує випадків канібалізму.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1914-му. Чекай. У п'ятницю, у восьмій годині народилася, а яке було число, то їй Богу, не знаю. Чи 17-го, чи 18-го, якось так. Знаю, що п'ятниця була. І восьма година ранку, мама казала, 1914 року. Я народилася 1914 року. А мій тато й одна сестра – в нас тоді був великий тиф – знаєте, що таке тиф? То, тато мав 45 років тільки. Молодим був, а я якраз п'ять років мала, як тато помер. А сестра мала 14 років. Старша була за мене. Тепер так, мама мала 12-ро дітей: шестеро хлопців і шестеро дівчат. То дівчата всі померли. А тільки я осталася живою, з одною сестрою. Найстарша сестра називалася Олена, й один брат Іван називався. То також з 12-го року – здається 12-го – то якраз на два роки старший. То знаю добре, що мама каже так: Іване, я йду, каже, до праці – вона на завод, вона тоді ще молода, мати, мама, була – а ти, каже, гляди дітей – цебто мене й одного брата з 16-го року, найменший. То ти, каже, дітей гляди. Правда, цього брата, що кажу, що з 12-го року родився. А вона каже: «О мама, я ніде не піду, ніде». І не послухала мами. Мама пішла на працю, а вона взяла цього брата, що з 12-го року й мене, й за село поїхала глину копати, таку руду глину, і це бачиш штуркотурить, знаєш у хаті.

Ну, й не послухала мами. Взяла возика й взяла мене і того Івана; він Іван називався. І пішла так три *block*-и від хати – за село. Де найглибше полізла, знаєш, і копає ту глину так по стінах. А потім іде брати, та в мішок сипати. А той Іван на горі так стоїть та кричить: «Лено, Лено, я тебе задавлю!» Ти знаєш, як тупнув, так як оце стіл завгрубки – то так така половина впала тієї землі. І навіть не жива зробилася, забило її. І біжить додому, плаче, хто знає як. А тьотя якраз, татова сестра йшла – в нас казали вуличка, а тут кажуть *highway* – якраз до вулички добігає. А тітка йде вуличкою якраз, і де ходить, повертала на ту велику вулицю, що мій дід там стояв. Вона там родилася, і я там родилася, тітка. Та каже: «Ваня, – каже, – чого ти плачеш?»

Ой, каже, я плачу, Лену забило. Я тупнув так, з дороги впало і забило, каже. І всі, знаєш, на праці, тільки старі такі, що ледве ходять вдома. Але й все одно, тітка та попросила їх, двох чоловіків, вони прийшли тамички, відкопали. А вона вже не жива, сестра. Я знаю, що привезли до хати й то, й мама її помила зі своїми сусідами й положила на лаву й вже не жива. І я знаю добре, що то вона сама найстарша була в нас і я найменша. І я бачу, всі чисто повмирали, а я тільки залишилася сама, і чотири

брати. І тепер як тутички я приїхала, то також одного брата донька писала мені, що, каже, тьотю Таню, каже, обидві ноги поза коліна обрізані, каже, мій тато. Твій брат і лежить в ліжку й плаче, щоб мене перед смертю побачити. Ну, мені так шкода, що я так плакала, що не дай, Господи. І вже вісім місяців, як я написала останній лист. Та жінка, киянка була. Там є село недалеко мене, то вона написала до своєї родини і до моєї. І вже вісім місяців нема жадної відповіді, ані до неї, ані до мене. Не знаєм, що є.

Пит.: А в якій це місцевості Ви народилися?

Від.: Я не скажу, крім того, що Київська область, Лисянський район¹, село Почапинці. Цукровий завод там є.

Пит.: А батько працював на заводі, чи якусь іншу працю мав?

Від.: Ні, я навіть не знаю, бо я п'ять років мала, то я не знаю, де тато працював. А мама ходила до праці й старші брати ходили до праці на заводі.

Пит.: Чи Ви землю обробляли?

Від.: Ну, в нас забрали землю нашу до колгоспу. І я з мамою, і я з мамою робила в колгоспі, і брати працювали три в колгоспі, і я працювала в колгоспі з мамою також. Мене дали, до того в нас возили були снопи, знаєш, до колгоспу. То мене взяли, то я снопи давала на той, на віз, подавала. А брати то так, там десь інакше робили. Ну, й я тепер не знаю, що є такого, що нема жадної відповіді. Я б хотіла була вернутися додому, з голоду здохнуть, ну. Тільки не насміхатися наді мною, так як вони насміхаються наді мною. Хай Господь милує.

Пит.: А як це було працювати в колгоспі?

Від.: Та нічого, було. Їсти, там варили й давали їсти й то, і як то кажуть, трошки там давали грошей мамі. Але я навіть не знаю, скільки то було, бо то вже яких 60 років тому назад. Бо я вже 70 маю.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як у вас почалася голодівка?

Від.: Знаю, що голодівка була, знаю добре. Люди тільки падали, Господи. Мій тато мав брата, що він мав, як то кажете, погребник. То було, яму викопують і туди кидають людей. Накидають повно, а тоді загортають. Це я дуже пам'ятаю, що понакидають повно людей, а потім загортають уже ту яму. То може, та де більше як 40 ям тих було, що повно людей накидають. Щось страшного! Тоді голодівка така була в 33-м році, що не дай, Господи. Як то люди вмیرали.

Пит.: А з чого то почалося?

Від.: Прошу?

Пит.: З чого почалося?

Від.: Ну я ж кажу, що голодівка була, що не було чого їсти.

Пит.: Це забирали, чи як?

Від.: Так, так позабирали, я ж кажу, до колгоспу землю. А в нас город малий був такий, що не можна було сіяти нічого – тільки садити, картоплю, буряки, й так далі. То ми то робили. Але земля, то що була в нас далі, то до колгоспу забирали. Забрали й то не можна було, мусили в колгоспі працювати, щоб набрати. Та набирали там, пшеницю давали, й жито й всяка всячина, то...

Пит.: Чи була церква в вашому селі?

¹ На середину 1930-х Лисянський район Київської області (площа – 685 кв. км). Нині – Лисянський район Черкаської області.

Від.: У нас і в церкві навіть було таких двоє половин. То велика церква була, і довга. Що колись, може ти чув, в Параски свята в нас були. То було приїжджають з Києва по 18 священників, навіть по 20. З Києва й так по селах по тих близьких. То в одній половині насипали – пше-ниця, там жито, там ячмінь, там овес, так далі. Ну, то я знаю, що добре, що тягло було.

Пит.: То Ви за це говорили, що до Вас приїжджало по 18 священників з Києва?

Від.: Ну, і тепер, я ж кажу, в того, в церкві сипають всяку пашню. А люди, я не знаю, чи вони ходять до церкви, чи ні. Бо як вони там будуть ходи-ти – пашня стоїть скрізь.

А тому, я ж кажу – написала останній лист, мені та – того брат, якому ноги пообрізували. То, каже, що три хлопці, каже, хотіли зняти зверху дзвони. І, каже, один поліз і хотів рукою взяти і як упав, каже, й вбився зразу. Так його Бог скарав. О, за те, що він хотів дзвони познімати.

Пит.: Таке часто бувало, як хтось таке пробував?

Від.: Я пам'ятаю тепер добре й не забуду до смерти, що вона мені казала. Тому то, каже, пішов, хотів зняти дзвони й впав на взнак, і *kaput*, як то німці кажуть.

Пит.: А як люди спасалися, коли була голодівка, то що вони робили, щоб вижити?

Від.: Ну, то я ж кажу, ми в колгоспі робили, то нам їдження там варили й пекли хліб, і всяку всячину там варили: то суп, то борщ, то капусту, то що. То якось там трохи їли, люди, що робили в колгоспі. А решта, то ж я тобі кажу, так мерли, що не дай Господи. О, щось страшного! Як я була там так. *Oh, boy*, до смерти не забуду, скільки тих людей валялися по землі, щось страшного було! *Oh, boy! Oh, boy!*

Пит.: Чи вони просили в людей, чи що? Чи просто так?

Від.: Кого просили? Ну, нічого не просили. Та хоч і просили, а що вони дадуть, як вони самі мало що й мають. Що вони – у колгоспі не на-їдяться, а до хати придуть, то як літом, там то черешні, то вишні, то груші, то яблука поїдять. А так, нема нічого. Я кажу, я так страдала, що не дай Господи, Боже.

Пит.: Ви казали, що Вашого батька брат був погребником під час голо-дівки?

Від.: Так, так.

Пит.: Чи це так в селі він був?

Від.: То він також умер вже. І жінка його вмерла, й діти повмирали, й все.

Пит.: Як була голодівка?

Від.: Так. А хто там живе, то я тепер не знаю хто. У тій хаті живе, що я ро-дилася. І та ж тітка, я кажу, також родилася і вона дітей не мала. А при-йшла, я знаю то добре – колись до мами прийшла та каже. Моя мама називалася Отрун Мотря, а тато її називався Сильвестер, і вона при-йшла та каже, Отруню Сильвестрівна, каже, я хочу до тебе перейти, до цієї хати. Я тут родилася, тут хочу померти.

А мама каже: «Як будеш за дітьми дивитися, то приходи хоч і зараз».

Бо вона була бездітна. А двоє чоловіків мала, і обидва померли. А вона каже: «Отруню Сильвестрівна, зараз». Прийшла і каже: «І дивитиму дітей, – каже, – до смерті».

Ти знаєш, одного разу я копала картоплю і буряки, так далі – коло хати з мамою. А мама каже, Таню, біжи, каже, подивися до хати, що там тьотя робить.

Я пішла. Вона так, знаєш, лежала на ліжку й там боком перевернулася і крові повно на землі, й умерла. А я вискочила надвір та кажу: «МАМА! Ходи, бо вже тьотя вмерла!»

І вона прийшла, то взяла і так перевернула на цю сторону, вже не жива. А тільки, я ж кажу, калюжа, в крові лежить. Я ту кров за то, замила, взяла. А мама пішла по сісїда, позвала сусідів. І її помили, вдягнули до труни. У нас не носили так як тут до Музики (похоронний заклад в Чикаго. – *Ред.*). А так, по-Божому, в нас удома було покладуть на лавці й лежить так. Сестра чи брат, чи тато, чи мама, чи хтось. Хто то не вмере, то в хаті лежали, самі ховали. То мама її аж кров помила, разом зі сусідами, поклали. Вона лежала в хаті.

Пит.: То Ви кажете, що було аж чотири таких ям, як ховали?

Від.: Та де чотири! Може з 20, так! Чотири, то мало було. Щось страшного! В нас село велике було, трошки менше, як оте в Чикаго. Чекай, 8888 домів було. Як я була вдома.

Пит.: Чи знаєте, скільки залишилося після голодівки?

Від.: Нічого не знаю, пане. Нічого не знаю. Хто залишився, то не знаю. Я ж кажу, що я мала чотири братів у 47-му році. Не знаю, чи вони живі чи мертві, нічого не знаю. А цей, кому ноги повідрізувало обидві поза коліна, то каже, лежить у тому, у ліжку і день і ніч плаче, щоб мене перед смертю побачити. А той найменший брат, що був в армії три роки – то один був у місті Ашарбат, а другий в Серакс. Там півтора року і там півтора року був. То каже Дядьо Павло, каже, як приїхав додому і каже, оженився, й з жінкою назад поїхав. І більше нічого не чула й не знаю.

Останній лист получила, не знаю, що там є і як, що до чого – то нічого не знаю тепер.

Пит.: А пам'ятаєте, чи пригадуєте собі, які то люди були, що партійні, активісти, ті, що наказували, – чи то були українці зі села, чи то були чужі?

Від.: Е, по правці сказати, то так – то були свої українці, зі свого села. Але, так був мій дїм, а там була сільрада. То мене поставили були виконавцем на моїй вулиці. Моя вулиця називалася Томашівка. І по других тих вулицях також були виконавцями, що далеко від сільради. А я була тільки проти. То зимою чи літом, зимою, то прийде зі сільради, приїдуть з Лисянки, ті такі ті *policeman*-и. То голова, як то кажеться, сільради, от з Лисянки приїде. І, чи ти його знаєш, де він живе, чи не знаєш, їх то не обходе. Іди там і там живе і заклич його, бо він гроші винен.

Кажу, я не знаю, де живе.

– Мене не обходить. Ти можеш допитатися, де такий живе!

Ну, то я так мучилася, що не дай Господи.

А був в нас священик, мав три сини. І мали такі револьвери, що набере води, знаєш. І бавляться діти. І хтось, якийсь дурак доказав, що мають троє пістолів і людей забивають. Там до Лисянки, до сільради. І прийшли ті, *policeman*-и три, з тим старостою. І кажуть: «Слухай, – до того старости кажуть, – ми чули, що вашій священик має троє синів і троє пістолетів мають і забивають людей. Біжи, визви священика!»

А я кажу, люди добрі, кажу, я в нього працювала й працюю. Як він міг, кажу, мати такі пістолі, щоб людей забивати?! Вони, кажу, бавляться. Набирають, кажу, води і бавляться.

– Ні, ні, ні, то брехня.

Ну, що зробиш? І я пішла до священика і кажу: «Отче, ідіть до того, до сільради, вас визивають». Каже: «Чого?»

Кажу: «Будем чути чого. Вони мені не кажуть чого». Ну, знаєш, ми прийшли з тим священиком, а вони стали казати, що мов то.

Ваші, каже, діти мають револьвери, каже, дітей забивають, людей забивають. А я ще дівчина була.

Та ця дівчина, каже, в мене працює. Спитайте її, нехай вона вам скаже.

А вони кажуть, ні, неправда. І ти знаєш, що на 25 років засудили священика, а найстаршого брата, то сина, на 10 років. То син витерпів і вийшов.

Вже я, тут правда, була. Він писав до мене в Америці. А священик мусив умерти з того, в в'язниці. Муки мусив терпіти.

Пит.: А скільки Вам було років, як це сталося?

Від.: Мені було 22 років, виїхала я з хати. 22 роки мала. А тепер 70 маю. Мені 70-й пішов, 12 березня.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як у вас відбувалися такі кампанії, щоб засівати поле, те, і друге, в колгоспі?

Від.: То я позабувала, знаєш, то вже давно. Вже яких 40 чи 50 років прийшло. То вже забулося. Знаю, що скрізь забирали землю. В колгоспі люди ті робили й їли там, і так далі. А хто мав город коло хати, то тільки картоплю, буряки й квасолу і так далі там насаджує щось, щоб зимою було що їсти, як схочуть.

Пит.: Чи Ваші сусіди деякі тікали зі села, як була голодівка, до міста, чи що?

Від.: Ні, ні. Мусили робити в колгоспі, скрізь – *and that's all*. Ті в колгоспі, а ті в заводі. Також завод великий був, то колгосп, треба було робити. Так. Страшне, що там з ними сталося, та ще й тепер, так. Тільки не знаю, Господи, що там було, в тому селі, де я була. Щось страшного. Я кажу, що священиків з усіх сіл приїжджало, з тих, що близько села, і з Києва приїжджають. То вони як стануть, то може то з 50 священиків. Як почнуть співати, то так кричать, що просто я не знаю, так гарно співали.

Oh, boy, oh, boy, до смерті не забуду того всього, що я бачила вдома. О Господи праведний! Так, нічого не зробиш!

Один, знаю, довгий вус – староста з сільради, чужий чоловік. Навіть забула з якого села. Чи Хрещатик називалося, чи Журжинці (?) ¹, чи – їй-богу, забула – з якого села. І прийшов до мами, то за мною. Щоб я йшла до сільради. А я працювала в колгоспі, в купі з братами. А мама була вдома. А він питає, де Таня, каже, де?

В колгоспі, каже, працює, то там.

А мама напекла буряків, печених тих білих, солодких. Поклала в миску – як ми прийдемо з роботи, щоб ми мали що їсти, знаєш. Він так дивиться, дивиться, присинув ту миску. Може, там зо 30 буряків було. А він всі поїв, тільки один лишився. А мама вийшла та й каже: «Господи Боже, що ж я дам дітям їсти, як прийдуть з праці?»

А мене що обходить, сказав. (Сміється.)

Ну, що зробиш з таким? Я також до смерті не забуду, як він казав: «А що мене обходить?»

¹ Імовірно, село Хижинці Лисянського району.

А тоді моя мама сказала так, то я до смерті не забуду – *oh, boy, oh, boy.*

Пит.: Чи хтось із Ваших працював на заводі?

Від.: О, *yeah*, і мама працювала, й брати працювали, *ja.*

Пит.: І в колгоспі, і на заводі?

Від.: Два в колгоспі робило, а один на заводі робив, найстарший. Один брат там правда трохи автом робив, вже були *truck*-и, то один *truck*-ом робив у колгоспі. Розвозив, не знаю точно, то хліб, пашню всяку, тощо. То картоплю, як нікого, не було там, там картоплю, там буряки, та що там візьме.

Пит.: Чи в селі була школа?

Від.: О, *ja*, була. Була й є школа. То вона недалеко від нас була.

Пит.: То кажете, що того священика й його сина.

Від.: Його сина, на 10 років сина, а на 25 років священика засудили були.

Пит.: А Ви самі бачили ті пістолі, що казали, що забавки?

Від.: Та бачила, та я робила, я ж якраз тоді в нього. Навіть, він мав свій дім коло школи. То його вигнали з того дому свого. А він у моєї тітки, бо моя тітка була бездітна, а чоловік умер, був один і другий. То в моїм, моєї тітки домі той син священика вже жив. То вже я прийшла, сказала, та й ідїть до сїльради. То він у тїм домі жив, що моя тітка була.

Пит.: А як цей священик називався?

Від.: Чекай, ім'я Андрїй, а племіння, забула. Знаю, що Андрїй називався. А племіння забула.

Пит.: Вже його ніхто не бачив після того?

Від.: Та де?!

Пит.: Чи його судили, чи так взяли, без суду?

Від.: Ні, так зробили. То здається судили.

Пит.: В селі, чи десь інше?

Від.: Судити, то судили, а й де, то вже також забула, то вже забулося, давно вже.

Пит.: А за голодївки чи було таке, чи чули таке, щоб люди людей їли?

Від.: Ні.

Пит.: У вас цього не було?

Від.: У нас цього не було. А сусїди, я знаю, то не наша родина, а сусїди, то знаю, навїть собаки їли. Заб'є собаку, і то порїже, порїже, і то. А в нас було багато свиней, правда, то ми свиней їли. Свинї то тут скрізь їдять, знаєш, а собаки, то ні – то нехай Бог милує. Я б ото з голоду здохла б – ну не їла б собачого м'яса. Хай Бог милує.

Пит.: Чи стерегли колгоспні поля і хліб, щоб люди не брали? Чи не дуже?

Від.: Ні, ні. Кажу, скільки родини мають, стїльки то дають. Аби тїльки з голоду не здохли, *that's all.* То хто хоче робити, то роблять у колгоспі, в заводі, як можуть, як ще молоді. А як вже старі, то вже не дбають. (Сміється.)

Пит.: Чи хтось з Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ні.

Пит.: А вже сусїди.

Від.: Я, тїльки що, кажу, що сестра вмерла, тато вмер, кажу. А пам'ятаю, що мама також казала, що одного року, за один рік, п'ять людей мама поховала. І ще добре, що брати тї старші, то з дерева зробили самі труни. Не щоб десь купляли, ходили. А тїльки підуть до такати, наберуть тих дошок, і самі труни робили. Самі старші тї хлопці. А так, *oh boy, oh boy, oh boy,* не знаю вже, як я страдала і страдаю тепер. Тоді то я не дбала, бо я молодою була. То я працювала, як то кажуть – як чорний вїл.

Тепер стара вже. Де ж я буду працювати? Я як працювала тутечки, як з цим зішлася, з цим і з ним вінчана. То тільки \$1,25 на годину получила. Та то не є гроші. А тільки дай, і дай, і дай, і дай кричить – як не даси, то заб'ю, каже. Що з таким зробиш?

Пит.: А скільки давали Вам їсти в колгоспі? Кусок хліба на день, чи більше?

Від.: О, *ja*, часами кусок хліба дають. Дають такий чималий кусок, то-то картоплину, там то те, то те, знаєш, супи різні, то що такого.

Пит.: М'яса рідко?

Від.: І м'яса було також. Там також свиней багато. Свиняче м'ясо було й так само і волоче також, скоту багато мали.

Пит.: Ви самі тримали, окремо?

Від.: Так.

Пит.: Свинки мали?

Від.: Так. Свині й корови мала мама, і четверо свиней.

Пит.: Дякую Вам.

Від.: Прошу.

Інтерв'ю LH43

Анонімний оповідач, народився 1905 р. у сім'ї селянина, який перед колективізацією мав 8 десятин землі, в селі Синявка Менського (тоді Березнянського) району Чернігівської області. Цей регіон менше постраждав від голоду, ніж інші частини України. В селі жило 850 сімей, приблизно 4250 осіб, і було дві церкви. Під час непу «люди жили добре». Колективізація почалася поступово у 1928 р., і на кінець 1931 р. майже все село було колективізовано. Оповідач яскраво розкаже про розкуркулення, як розкуркулених вели у Чернігів. У тому регіоні голод почався у 1932 р. і тривав до 1934 р. Зернові реквізиції здійснювали місцеві люди під керівництвом уповноважених, яких присилали з райцентру. Дехто врятувався, ідучи до торгсину, де можна було все купити, але «тільки за золото». Оповідач рішуче стверджує, що в Росії та Білорусії голоду не було.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1905 році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: Область Чернігівська, район Березнівський¹, село Синявка.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батько в колгоспі не був – вже колгосп у 30-му був – в 34-му батько помер, а я жостався в живих. Уже жонатий був. Жінка десь у Челябінську, син у Челябінську. Тепер, що ще Вам сказати? Що помер мій дядько – материн брат Михайло – під бляхою хата була – забрали, клуню забрали – на бригаду перевезли, а його вже на висилку, був слабкий, то він у 34-му році, в погреб був цегляний – там варив щось собі картоплю, і в погребі люди знайшли – в погребі й помер. Оце Вам такі свідчення. А що таких багато померло, то за всіх не можу сказати. Із голоду три чверті. Там сусіди то думають, що його не видно, а він літом помер у цей час отако, й це під осінь. Що не видно – вранці встане там, походить, соломи наклав у погребі і там спав, а тоді там сусідів не видно, де спав, а він уже, може то два дні лежав або й три дні. Оце Вам таке, що знав за це, за голод. А що, скільки уже ховати, а то такі, що були, що вже таке, що виїжджали на Донбас – виходу не було, в шахти там якісь...

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька, як ще не було колгоспів?

Від.: У батька було всього яких вісім десятин, вісім десятин землі, ја.

Пит.: А як жили при непові?

Від.: О, що при непові добре жилося. Це було таке життя, що почалося в 17-м, прийшли большевики, тоді 18-й, там Петлюра, на захід ще було інша справа, а же в 22-му стало й неп звався. То тоді в кого багато землі було так, що по 30, по 40 десятин, а бідні були. Головна сільрада а... десятин ото землі тоді віддали або мені – я малоземельний. Бідні люди жили в колгоспі – такі, що бідні були, так не хотіли йти в куби, то тоді було не життя було чого. О, *yeah!* Маєш корів – молока не здавав... за свиняку – на базар, чи овечку порізав – м'ясо вивіз на базар, тоді базар

¹ За довідником 1935 р. район мав назву Березнянський (райцентр – смт Березна). Площа району становила 612,5 кв. км. Нині село Синявка, як і колишній районний центр Березна, входять до складу Менського району Чернігівської області.

був у суботу. Це перш за все не так, що саме, а це полосин і м'ясо, й мукка, й що хочеш – цілий день, а тоді як уже обкладати прийде. Обкладати, та де ж на магазин мого батька. Уже, вже в 20-му році почалося, в 28-му. Через три дні знову добавляв стільки, й останнє викачали – все, нема нічого, а тоді в колгосп. Не йдеш, багатші не хотіли йти, так само так уже пішли, так, а тоді ото хто не хотів – на висилку, а то майно твоє продавали, то в колгосп забирали, в конюшні. А за непу непогано жилося – ніхто не скаже.

Пит.: Чи люди говорили, як було при цареві, чи добре було, чи погано?

Від.: Ні, при царю ж я не захопив, що добре було, що з 5-го року війна, війна ж почала в 14-му – мені скільки ж було? У 17-му революція. При царю жили, брат, що ну! Ті багатші того, а бідні то ж не мали землі, наймалися там у поміщиків, робили там ціле літо: орати чи косити; а справа в такім моім селі на одній вулиці жили – Тарасенко прізвище, Матвій Семенович. Мав двоє доньок, а сина він як по роках, мій батько був би, а бідний був, то він хатину мав, корову мав за царя, то він виїжджав в Одесу, уже знав на літо, на сезон і там цегляний, цегляний завод – цеглу виробляли. Він поробив літом, додому приїжджав; три місяців проробив, там гроші достав, скільки-то грошей, я вже забув. Він приїжджав, та гроші має, а дядьки купляли все, вже знаю ще за царя, а то в панів почали продавати поміщики земельку, а дядько купить же землі. Корови має, землю має, гроші, а він приїжджає з грошима, до нього приходять, знайомі там, має скільки там, 100 рублів там, чи не знаю скільки. Позич, я тобі віддам, і віддасть, а за землю заплатить. Йому те, то він казав раз, вже коли в колгоспі косили – разом в колгоспі були, на ту владу радянську такі незадоволені були – ой-ой-ой-ой-ой-ой. А тепер що, розкажу за ту в моім селі. Тоді коли при непу вже так йому відрізали добру, де я вже... В мого батька земля була, а йому теж дали землю, з села перебрався на край села, хату ту перевіз, клуню збудував, дали йому коня з... дядька, а багатшого віддали без грошей... віддали йому... та всім – багато таким бідним. І він устроївся, і тоді що. Одна донька середня, менша, а Павло був на два роки молодший – ну в комсомол поступив, знаєш, в комсомол, і тоді що ж, безплатно. Він кінчив чотири чи п'ять класів, тоді вчить його направили в вищу школу. Він там школу кінчив, а тоді вже, а тоді вже вчителював у другому селі від мене 20 кілометрів – вчителем був, молодим ще був у той час, вивчилася, не знав, у якому селі, також вчителька, вчителька ж була. А тоді, а це вже середня вийшла замуж, а тоді вже я в колгоспі, а він в сільраду приїжджав з району уповноважений, цілу ніч отам крутить – не його там які ще п'ять осталося – уже пості всі в колгоспі, а він не йде в колгосп. А підпише сам добровільно так, ну заявку напише там секретар, а ти підпиши до колгоспу добровільно, а він не хоче. Крутили, аби з таким багатим, то з ним би не панькалися, його б забрали зараз, фіть, і туди, а бідний і в комсомолі син був, і вчителює, і донька ж була в комсомолі, а та що вийшла, ну, уже замужні були. І тоді, значить, знав, що добре, що знав в колгосп, а він коло колгоспу, то ж багатий – вислали, а помимо того багато помогло колгоспу його хата: ось тут колгосп і бригада. А я жив, йшов в колгосп на працю вранці, а знав, що якось іду, а він воду несе: «Добрий день». Матвійсине, ну, що, кажу, я знав, що його визивали в сільраду, я вже знав з вечора. Ну, кажу, що там вас посповідали, причастили, чи ні, та – а він у моїх роках, як батько був. Це було в 32-му році уже, а вже в колгоспі в моїй поселиці мало хто

остався з бідних, а то повисилали всіх. Ну, що ми, а він, пробачте, ма-тюками гне, що мусив підписати. І тоді він, що запрошував з району уповномочений приїжджав – це його слова – не забуду я, слухаю, і він мені так каже, там чи по-російському каже, чи бідняк був, радянська влада тобі дала землю, що хату маєш, і все і каже: ти за царя б вивчив доньку й то гроші платити, а то безплатно ж учився, не платив нічого син, за сина і за то безплатно школу кінчав, і учителює, і донька учителює. Радянська влада, хто. Я, каже, нічого не кажу. Підписуй заяву, а не хочеш підписувати – категорично сказав мені те – сина з праці знімаємо й доньку з праці знімаємо.

Я, кажу, мушу підписати.

Отак, каже, це ти мені шкода, знімемо, каже, з праці, забирай додому й як хочете живіть. А тоді, як уже в колгоспі робили, ото ж може Ви знаєте, чи не знаєте, вони в це, вже минуло. Перед жнивими, як ото косовиця була, то вони з району приїжджають, і якраз у 20 годин по всіх бригадах, а це на полі косарі. Ми обідаєм, сидимо, кашу варемо, там суп щось вариться, і вони приїжджають підводою уповномочені, й облігації підписує, на скільки там. Кажу: «Хочеш?» Кожний мусить підписати.

– Підпишу на 100.

– Ні, ні, мусиш на 200 підписати.

Так, як вони їдуть – уже ми бачим – їдуть, це на полі, а вони курів, це закуриив «уже курва їх мати», а прошу, уже та курва їх мати. А ці, що цікаво вже їдуть, а це, що вже цікаво вже їдуть на підписку облігації, *я*.

Так я його залишив, а сина не знав, і сина вдома залишив, донька так була теж, що війна ця була, то донька та, що в Студиках була, то вже додому приїхала, вдома була, а син вдома був. Я як в 43-му пішов з дому, то Павло залишився вдома, а не знаю, як совети прийшли, я думав, що його забрали до армії, як совети вже назад прийшли чутилі на захід ішли, *я*.

Пит.: Чи Ви разом з батьком записалися в колгосп?

Від.: Ні, батько перший. Батько записався в 31-му чи 32-му, не скажу, тако, а я записався в 34-му, я також не йшов у колгосп, а батько перший пішов мати.

Пит.: А як на Вас натискали? Як нажимали на Вас?

Від.: Ну, то обкладали податками, обкладали, що не мав чим платити. Ну, що. А не будеш платити: заберуть, арештують, і що ви, відробляти десь поїдеш. Я пізніше пішов у колгосп, батько перший пішов. А тепер, що батько, а уже окремо жив від батька, відділився і посварився тут же на краї села, то було четверо коней – я двоє коней забрав собі, а батько двоє віддав у колгосп, і я то пізніш... Коров уже нема, а коні є тягар, так це ж мусить здати в колгосп. Ну, тепер то, там віз якийсь мав або щось – то ж у колгосп віддай.

Пит.: А скільки в Вас було землі?

Від.: То як батько пішов, то половину землі забрали, а половиною я ж два роки користувався – пополам, а тоді моя пішла в колгосп. Земля на місці там і тепер осталася – я тут у Америці, а земля на місці. Якби знайшовся, що по половині – як було 8 1/2 пам'ятаю: чотири я мав, а батько пишуть чотири забрали, а чотири мені осталося.

Пит.: Можна було з того жити?

Від.: О, так можна було жити, так обкладали. А чорт його знає. Я б жив, що, я тільки мав одного хлопця, що той тільки 33 роки мав і жінку, то

можна було жити так, аж клали, клали, то не виплатиш. Воно ж спеціально то зроблено було. А продали, значить, нема чого, як хоч. Ну, а що померло, померло ще чимало таких, що не було що, а багато таких, що пороз'їжджалися. Ті, що бачите, що в колгосп поступив, так якось тамечки вже їх підтримували, так хоч би там якусь картоплю на поле привезуть, давали суп. Люди й пили, а вже ж вони колгоспи заснували вже. У 28-му уже почали потрохи їх у колгосп: 28-й, 29-й, а вже 30-й, 31-й вже в колгоспі вже всі були. Всіх догнав. Зараз всі не прийшли, ті йшли, ті не йшли, а то всіх і того призивають. Платить іще, має чим, так обкладають, а вже в 34-му році то вже кінчилося. Кінчилося. Не було нікого.

Пит.: Чи Ви дещо пам'ятаєте про революцію, як відбувалося в вас?

Від.: І що ж то я невеликим був, що революція, я не що ж міг те? Знаю, що якого числа, не знаю, але я там дідів, значить, у дід мій за Харковом таки був – матирин батько, а то я ще це не знав, а вже старші люди знали. А тут, там сусід прийшов, а вже був, у нас же волость була за царя, а тепер сільрада була за советів, а то волость була в селі моєму. І дві церкви, а тоді я слухав та думав, що ж коли лихо, почав ходити, а тоді кажуть, десь чорт його царя зняли. А я ще в хату там зайшов до діда мого, там сусід, так... У роках, а я то ще каже: «Якийсь чорт взявся, такий Ленін». Забув, якийсь Ленін, а я, до того що мені?

Було, по-моєму, в 17-му, так що на початку 17-го року, чи забув, а тоді знову добре, що так перед Різдом у 17-му році, вже сніг упав маленький, а я тут що, вже школу закрили. Не було вже. Нема школи, й вже вдома сиджу. Пішов ловити, вийшов на вулицю, а вже ті, що в таких роках були, що по 30, по 25 років, ті вже люди знали. Вийшов на вулицю, від діда і тут *block* до церкви більш нема, і друга церква – *block* і так, а тут же ж і базарна площа, там базар у кожну суботу був. Тепер було за советів, за царя все о, я вийшов на двір і стою, а то люди знали що, люди знали що. А друге село сім кілометрів на північ відтіля же ж, вони стяглися. Летить на коневі верхом, а нікого нема, і ну, кавалерист, тепер я знаю це і бачите, є развідка. Оті, як село захопив від того, від Олександрівки, й жене сюди серед села, і тут я добре знаю, що отут перев'язана стрічка була на шапці – червона стрічка, так накосо. І прилетів сам один. Думаю, холера, що ж то є? Тільки прилетів, а тут бідненькі були, ще ж колгоспу поняття, ще ж не був, і де вже взнали холери, що то я не піду, що, значить, большевики вже йдуть, може, вже в районі вже були, тут були до мене перший день, ніякого бою не було – Денікіна не було, а йшли по свіжому. А так класик Андрій іде й сюди до волості, куди, до волості й поїхав до волості, куди ж оце? Іде Петро – а ми знали його вже, що як хтось каже поїхав на північ, замітив, що, що на коні поїхав якийсь, кажу, кавалерист, я кажу, знаю, що. А каже, чи був у нього як на рукаві або на чим?

– Ну, на рукаві не було, а на шапці була червона зірка.

І туди прийшов – я чекаю теж. Він пішов. Я кажу, так як до волості я ходжу – він такий сильний, як вхопив він рукою, а вони відтіля на залю, гармошки грають. П'яні ідуть, і в моє село як увалили, яка дівізія. Той в обмотках, той у постолах, той в черевиках, п'яний другий, на самих дядько повигонив, дядьки ж везли їх. Саньми тоді доїхали пару кілометрів, у село не заїжджали вони всі – відправляли дядьків, а тоді

саме й їдуть. І тоді в це же, а тоді вже вони як приїхали та стояли в моїм селі.

Остановку зробили там щось може хвилин 30, і через наше село поїхали знову на південь – це до річки Десни вони мусять. І ще як вони прийшли, не знав хто там, що і добровільно з цих бідніших. Качик прийшов з ям зразу ж – тому толку там дали, й з ям поїхав із ними. Один, два, три, чотири, п'ять, яких вісім чоловік добровільно з ними. Якогось там до командира якогось повернувся, і там уже матірня, і той каже, хто прийшов, каже, син і того, каже, син пішов, пішов, каже, до більшовиків. І він, вони з ними пішли воювати. І покуди вже вони воювали, ну, кінчилася ця революція, кінчилася, то ці, що поприходили, двох не вернулися, десь загинули – це були десь побиті, а сім, вісім чоловіків, по-моєму, пішло, а два вернулися, два не вернулися, а сім вернулося. *Ja.* Ну, то цей, що вже жонатий, оженився був, а таки ще тато прийшов, щоб нежонаті по 19, по 18, по 17, по 20 років. Та, ото таки. Пару жонатих було вже – двох прийшло. Сам, добровільно, не то, щоб їм мобілізацію робив, ні-ні, самі пішли.

Пит.: А що з ними пізніше було, чи вони захотіли в колгосп іти чи ні?

Від.: О, та в колгоспі були, колгоспу вони раді, тільки в колгоспі були.

Пит.: Ті партизани...

Від.: Ще що, що пішли до партизанів, вони ж додому вернулися зразу ж уже в 17-му, 18-му, 20-му роках. Ще ж неп був, вони собі землю мали там, оралися, жінки мали, як хто опенився – не пригадую, але в колгоспі всі були. А ті, що не вернулися, за старі, нацисти, ті не вернулися, а ще в колгоспі, то нема що. Всі були.

Пит.: Чи були такі люди в селі, що хотіли, щоб Україна була відділена, самостійна?

Від.: Такого не чув. У нас не було. Може були, бо я на селі жив, знаєте, і тепер вже на еміграції я натуркався по газетах, а я вдома нічого того, я в армії в радянській служив тепер. Західну Україну й Білорусію тільки в 43-му, тому що не попав. То це там може й було таке щось. Справа в тім – пригадую, це був учитель, свої були вчителі, і вчитель Михайло Тихонов – я ж у школу ходив – він агентиком був, але з родини – українець. То знаю, що в травні місяці – оце шевченківське свято – ну, бо школа тепер десятирічка була, тієї ще не було, а вже як совети зайняли, то було 10 класів уже в нас у школі. Десятирічка була. Цієї було тільки п'ять років, то не можу сказати як, що я не попав, а то школу й там хор, і все, і вони на площу виходили з школи, Шевченка несли портрет, а всі вчителі робили. Вчителі й вчительки, все як-будь, бо то співали нам «Ще не вмерла Україна», значить, на площі, там щось хтось виступав, говорив. Все було, я думав, чи в 23-м, чи в 24-м роках, то дійсно. По революції зразу. Революція як то в 17-му, 18-му та в 19-му, а може в 21-му, може бути в 25-му. Ні, в 21-му, 24-м. Тільки це було раз у моєму віці, якого числа не знаю, за Шевченка, знав, що Шевченко там. І старі жінки поприходили туди. На площі тамечки співали пісні все, і кожний раз робили і єдиний раз. А тоді солісти вас утихли, а один раз таке було.

Пит.: Не арештували тих вчителів?

Від.: Ні, ні, навірно заборонили, а не арештовали, ні.

Пит.: Чи Ви б сказали, що в Вашому селі більше селян підтримувало більшовиків чи менше?

Від.: Ні, в моєму селі втримали, так би сказати, на цю, а тоді вже гасла за цю земельку, а робочим то фабрики, а дядьку – земля, ще я знаю за ту землю, а тепер вже не раз і землі був, то я сказав би так на процентів в моєму селі, а в моєму селі тепер, тоді не знав, а тепер, як уже в це до війни чи в війну взнав, що було всього, люди, знаєте, а женив сина, дали два або три сини. Тепер було 867 дворів – моє село. Сільрада. То я б сказав, що за радянську владу всіх не могу гарантію дати, що скільки. Якщо за радянську владу було як той званий хотів, щоб радянська влада була, щоб пропаганду цю яких було, як було 25 %, більш не було. А тоді як уже вони встаткувалися, та як у колгосп позагонили до колгоспу, так вони руками й ногами не хотіли, та вже пізно – тоді нічого не зробиш. *Ja.* А таки, може, 20 %, що хотіли тієї радянської влади.

Пит.: І спочатку.

Від.: *Ja,* на початку, то більш не було, як 25 %. Більш не дам. А то не були такі дядьки, що ось тепер же такі багаті – зразу їх, панки були, ті зараз женилися, підходили об'їжджали – панки були втекли. А тепер то дядьки були, що по 50, по 30 десятин земельки – куркулями їх звали. А такі вже як оце батько – план до двора пришивалися десять, вісім, а таке було, що дали землі по чотири, п'ять десятин, три десятин, що то вже бідні. Жив собі і все. А так всіх мало, а тих багатих, найперше забирали й повисилиали.

Пит.: Ви казали, що в вас були дві церкви.

Від.: Тройця й Покрова.

Пит.: А що сталося з церквами?

Від.: А з церквами так: правилося при непу все, й я іще оженився в 29-му, я належав до Пложу. Ну, одна й друга стояла так, де площа була. Це була церква Тройця, де я жінку брав – дівчина належала до Покрови. То вони, то вони що, що ж вони робили? Як же церкву зробити? На церкву накладали гроші – заплатили. Тиждень, два – чи менш, чи більш, і знову. Що б уже на рік заплатити й чистий був, обкладали тоді що ж? А люди вилазили зі шкіри. То Покрова – це старинна церква була – дерев'яна, не камінна, а Тройця, де мені казали люди, що була там церква раніше, а то ж щось згоріла в 1905-му, то ще я ще малий, а нова церква була. Вони придралися з району, державне, добре знаю. Мусите пофарбувати, а була з дерева, а то лиш як оце оббивають гаражі – шилівкою оббита, фарбована білою фарбою, і бляху ж на горі на куполах також пофарбувати, пофарбувати те, бо закрием, каже, церкву. Фарбу купляють, найняли людей, пофарбували, це було чи в 26-му, чи в 27-му роках. Думали, що мусимо це зробити, а тоді вже знову придралися, люди нема чим платити, й з району замки повішали на ту церкву й на цю – позамикали церкву. Тоді вони замкнули, й вже люди не мають. Своїх же людей врізали тих кузнецю, там молотив – усі дзвони поскидали перше. Дві церкви дзвони поскидали, вікна полетіли. Дзвони позабирали, приїхали машини, позабирали в Чернігові, позабирали. Ну, й та Покрова осталася в нас так само. Ну, вже колгоспи були. Вони все там внутрі повикидали: ікони, все порожне. То, як колгоспи були – зсипали зерно в кожній, в кожній тій в церкві. Від молотарки з поля і так сипали на підлогу – підлога була, це може пару років зсипали, а тоді построїли вже свої амбари на полі, там, де колгоспи вже були, і що ж причипилися, що куди вони возили, холерина, я вже в колгоспі, й тоді зверху почали, розібрали до самого фундаменту, а після, дядьки вже

продавали, поскільки сільрада продавала, а дерево те вивозили, ото брус такий був, брус вивозили в район, що там щось ще вони збудували, щось там у районі, забув. А цеглу ту продавали на сотню: поробили багато погреб на картоплю, на капусту, на таке. А Покрова ця старіша наша є, до якої моя жінка належала, там також засипали, й цю, вона вже стара, щось вони так лишили її, і не то вони. Правила не правилася. І, що. Ну, так. Всередині ніякого нічого не було – все повичищав, бо ж вже й вона так стояла – не правилася. Ну, а те що німці – війна – німці ж за моє село, що я на Волзі, *tha's all*.

Я додому прийшов у село, я прийшов осінню, так. Приходжу додому, а тут дядьки, священик старенький був, жив там в одних людей, а дядьки осталися молоді на фронті вже – забрали, нема, а старі, так що по 65-ти вже не взяли в армію, а стоїть то ту церкву в Покрові, а один дядько що, а Тройци, а то було, як у церкву зайшов, а ту церкву забрали, а він змикитив діло та там, а то свій чоловік був, а то що, то гроші коштує. Плащаничку так ізмотав ну та пут і додому, й то належала плащаниця. А там, хто мав вдома коней, і сів Покров, Тройцю дядьки і забив іконостас, ікон там яких начиппали – уже таких не було, як того, той чоловік плащаницю, і я, не тільки я, а я сам так, 43-му році перед Пасхою я кажу, я в ту церкву. Правилася і я говорив. І та й покинув. О, дещо покинув вже й пощо – цей священик був, а тепер я додому написав, і мати моя померла, в 5-м, а брат писав, так матері вислав пачки, так мати ті щось, каже, ті уже до мене написав один, а писали, а писали один раз мати кажуть, то там якесь там, що я послав був, віддала в церкву на престіл, такий я посилав, такі хустки там знав, що віддала, так це було мені написано в 65-м, не пам'ятаю. У 60-му році церква правилася, а тепер не знаю. Напишу я. Ця Покрова й вже тепер у 60-му, що священик так іще жив – може й помер, це теперправили.

Пит.: А як перше закрили, то що зробили з священиком?

Від.: Ну, священик нічого, не дали праці – я не знаю, будеш учити. До других давали, що його не арештували, не вислали. Так, такий старенький в той час, правда, він може мав яких теж, 60 років, а то ж чіпляли, то як священик. О, і ще що! Тепер мені прислав двоюрідний брат, а я ж покинув його, бач, він нежонатий був, а два брати в армії згинули старші його, а батько його був мій дядя, то прислав знимок, як його батько помер, у мене вдома, не взяв зі собою, і він стоїть, уже жонатий був, а батько його помер мабуть у 62-му чи в 60-му, я зараз не можу, я забув, то ж вони на цвинтарі: дядя лежить в труні, той священик стоїть, знято, тоді вже похорон був. Той священик його батько ховав уже, а мій дядько. Жінки там, моєї матері не було, мати жила, мати не вільно було, а тітки моєї, двоюрідні сестри, чи я знаю. Священик ще... по чоловіка, а тепер я не знаю. Ну, кажуть, що будь-то це, що тепер їздили, що тепер їздили на ті о що тим, яка церква править.

Пит.: Чи в Вас у селі були такі люди, були безбожні, такі вороги церкви, чи не було таких?

Від.: Ні, тоді, як за царя, то як нема, а тепер то ті були комсомольці були, то вже на релігію, то опіум є, то-то вже як совети зайняли, то було багато таких, ого! Було. Був такий ж, при мені ж було, як ішов, а я йшов махорку брав коли, а я осеню знав, осінню, що Трійця, а я пішов у кооперацію, махорки пачку взяв, а то бачу вже знали, а я на краю села жив. Я заходжу в церкву, а вони, холери, голова сільради стоїть, за мене стар-

ший був років на 10. Українець. Не знаю, чи вернувся. В армію забрали його, зрозуміло. Так я зайшов, став тільки, а баби, а там з району приїхало пару, так вони, холера, за ті й наші, а цей голова сільради, я сам бачив, одним словом, я його знав, я, менш з тим, пригадаю, яку марну звалили, то були такі. Вони вже там церкву, а комсомольці спеціально ж робили це. Уряд. То ж я в комсомолі не був, то паску святити звечора там у 12-ті, по 12-ті, оце ця Трійця, стоїть церква, а вони вже поставили при мені, совети вже побудували, на одну сторону, звався колбуд. То вони ж, холера, з музикою грають, танцюють, а баби ж ідуть таки святити – немає що, і свищуть спеціально, а тут же в церкві правиться. Це було, це було.

Пит.: А так взагалі ті, що були в партії чи ті, що накази давали, то були свої люди чи чужі?

Від.: О, наприклад у моєму селі було партійців, комсомолців багато було в комсомолі, а вже що партійних було може яких осіб чотири, а в комсомолі ж молоді є, в комсомол же молодих брали. Як тут СУМ чи ОДУМ¹ на еміграції, а то комсомол. О, а партійних яких було чотири осіб. А наказ, то свої, може, ще знаєте, тяглися перегонку робити, щоб доказати, що я такий герой, давали з області, а область по районах, а райони по селах. Як виконувати що-небудь з області, а з області по районах, а район по селах. Це так було.

Пит.: Чи були взагалі якісь чужинці в Вашому селі: росіяни, жиди?

Від.: О, жиди були. До революції було п'ятеро, як тільки захопили, п'ятеро родин було в моєму. Лавочку маленьку торгували. Я ще малим був. Нема. Поховали. Йоська таки продавав там: дьоготь, керосин, що багаті були жиди, о, комерцію вели. Було. Тільки не запитай, що не було. А цигани заїжджали кіньми торгувати. Не було вже як що вже пішли, а тоді як ще, за непу ще були. На Покрову кіньми, а тоді де вони ділися, цигани. О, вже як колгоспи, не було й циган, нікого. То вже поняття нема. А ціх, що кого Ви кажете, в моєму селі не було, росіян не було. Були такі, що того в Ленінграді були, вчилися хлопці тамечки за царя, то не знав. Приїжджав жонатий – там оженився, а в кого, чи в українку чи росіянку, не знав, та все-таки Терещенко один, яких три особи тільки було таких, що привезли жінок не з свого села, а там у Ленінграді, ще Вчуки були, а жонаті на своїх, оце все. *Ja.*

Пит.: А так в міліції, в НКВД чи?

Від.: О, міліціонер один, не дав в селі в них, то побув може два, й в моєму селі, й в кожном селі не було вуся, а то й виїжджали якісь, це було НКВД чи міліція в районі. А з району може самі приїжджають до сільради, й тоді чи виростовати, чи мене там ще якісь справи були, а в селі не було, щоб стояли. А в районі, то в районах більше так. В районі, в кожному районі, а в області законно мусить бути.

Пит.: Чи в вас було багато донощиків?

Від.: Донощиків? Я думав, були, чорт його знає, я думав, що були отакі. Були, були.

Пит.: Чи в вас були комнезами?

Від.: Комнезам був.

Пит.: А які то були? Що то були за люди?

¹ СУМ – Спілка української молоді, ОДУМ – Об'єднання демократичної української молоді.

Від.: Свої. Таке ще було, що за весь час, за весь час в моєму, головою сільради то там рік побув, два, то-то свої голови сільради були, свої люди, а скільки, один, два, три, тільки не підряд, троє осіб: один з району був головою сільради, а два, не знав їх чорт, по-російському говорили, голова сільради, а то свої всі люди були. То рік, два там побуде, перекидали все.

Пит.: А як це виглядало, коли людей розкуркулювали? Хто то робив, як це відбувалося?

Від.: Як відбувалося? Накладають і грішми, й зерном. Нема, значить, того, вони розкуркулювали. Спеціально було колгоспи, а в колгосп так придавили дядька, що нема чим до колгоспу. Ну, а той пішов у колгосп, віддав. А таких, що в моєму селі, це перше було почали, це було в 30-му і весною. Понакладали все. То мого тестя, тещу – я вже жонатий був, то з мого села вони вже забрати знали кого: п'ять дворів, п'ять родин, п'ять: Добрівник, Кошар, Левенець, дядько мій, тепер той, загально п'ять родин. Перше, що вони, що весною накладали, а тоді вночі прийшли – приїхали з району, там міліція була, я не можу сказати, а в час так прийшли мого тестя арештували, а він мав дев'ять синів, тільки два при ньому ще було: Микола і Лавро – ще невеликий був, а ті вже жонаті, від неї ще старші були, але окремо жили. То вони прийшли тестя забирати, то вони того прийшли все, а я ж уночі не знав, а на ранок вже це, що послала, значить, доньку. Моя вже жінка була менша, чим ця. Ну, з плачем, батька і Миколу забрали, а меншого Лавра не забрали. Осталася теща і осталася донька, значить, Степан і Лавро, а Миколу вже були, яких 18 років, забрали в сільраду, тих дядьків позабирали зі синами: той одного сина мав, той двох-трьох, позабирали, а жінок ні, і як молоді діти невеликі були – не забрали. Забрали. На рано на підводи, в район, з району на Чернігів і в в'язницю. Пройшло, вони в в'язниці сиділи, так, вони садили... на Зшестя, а ще косовиці не було. Постягали з усього району, і в Чернігов у в'язницю. А тоді прийшло як розпорядження, це вже вдень робили по участках. Я знаю по чернатах таку вулицю, одна була Завивка, Саламаха та вулиця. Виконавець, свої оті члени сільради, там пару інженерів, усіх прийшли, казали: збирайтеся, то ж було вже до мене; забирайте своє все: одержу, має сала мішок, муку на підводи, я також возив, і моя жінка, сестра, і хлопець, їх троє тільки. Двоє подвод. На подводи їх одним, а двоє подвод і муку, і сало, і одержу, все забирай, що є, забирай все, а що як корова є, вже корову не дає, остається тут. Хата остається, вся постройка остається, всіх п'ятьох тоді вони в колгосп позабирали це все, перейшло в колгосп. Я думаю, що ж воно буде? А тоді ж вже мужчини й сидять у Чернігові. Ну, як виїхали з Синявки все вранці, так може в 10 годин, не тільки я, всі ті, вагон виїхав, ну, яких 15 підвод виїхало всього. Переїхав на Чернігів. Приїжджаєм під вечір, лишається кілометр за те, а бігом коня не поженеш, бо нагужена підвода. Тільки приїхали, а вже в Чернігів нас в НКВД беруть, а ми їдемо з других районів на станцію напрямління, де станція. Туди приїжджаємо. Тільки приїхали, а вже сонце зайшло. О, вже пару місяців є тому назад у лижень прямо так. Ну, а ми приїжджаєм, а там за чоловіче – всі вагони товарні стоять: кінця краю не видно. Уже, вже другі вагони запаковані й дівчата сидять, хлопці, ще вже хто ближче. Туди все з підвода ми згрузили, а там помогали ним у вагони,

наприклад, там у вагон ми попадали вдвох або втрьох до цього вагону. Вагон, що вдежа направо йшов, хліб і все, й огороженний був потяг, так затяне, й тільки ми скидали чоловіче, тільки з підвода поскидав, там іще прощаться, нема, виїжджай, на коневі – виїжджай. Тільки ми звідти виїхали, а вже там є. А Чернігів я знав. Це ж не я один – нашим села стільки приїхали, а всі ми приїхали із того, вигнали нас відділя, а вже треба десь коней випрягати й треба ж коної годувати і спочити. Від станції відїхали й сюди в дорогу як додому, а там такий базар був. Ми коней зупинили, повипрягали – це було вже як сонце зайшло, яке вже електрика горить, видно, може, якась дев'ята година була, отако, травень прийшов. Тільки ми звідти виїхали, а то вони вже взнали, що вже родини тут вже приїхали, а телефони, ще й ми тільки повипрягали, а вони вже з в'язниці по чотири построїні, і хлопці там, сини, і батьки – жінок не було – тільки мужчини. Позарештовували тоді, що арештовували, і вже вийти з в'язниці, один на кожний попереди йде, два по боках і один іззаду – вчотирьох. І бачу тільки самі там пішли, не бачив. О, Микола той втік, що з батьком. Утік із того, з Челябінська. Під конвоєм і на станцію. Привели на станцію – уже те писав мені тесть з Челябінська, як привели сюди до вагонів і: сідайте! Шукайте своїх жінок, дітей, та поручник там сказав, що зараз його пустили, ну й теща ж моя і тесть зустрілися, і вже як привели з в'язниці, в вагони й туди. І то вони туди все в Челябінськ, там за Уралом. А то ранком уже цієї області в Чернігів привезли з усієї області, а з якого села там уже й двоє було таких, що, а з мого села може й 10, 15. Ну, з мого села знаю, що це перше вислали родин п'ятеро – це було в 30-му році.

Пит.: А чи в вас був опір до колективізації, що люди не хотіли до колгоспу?

Від.: Такого не було. Чути, ні, ні.

Пит.: Що в деяких місцях...

Від.: Ні, такого в нас не було, що не було, то ні. Не хотіли йти, заставляли, а щоб такого, що ні, не було.

Пит.: А чи бували випадки, що комуністів вбивали чи що люди...

Від.: Такого в нас не було. Не було. Не хотіли йти, а то й заставляли, виходу нема; а такого, що б вбити – не було.

Пит.: Коли це в вас почався голод?

Від.: О, голод уже почався, хто ще мав, та те закопав, відкопували картоплю, холера, все, голод почався – це голівне було в 33-му і 34-му, ні, 32-му. Почався вже в 33-му й 34-му, вже в 35-му в колгоспі було все поза, чому то... В колгоспі, і тоді вже трошки легше стало, а... три роки: 32-й, 33-й, і в 34-му, в 31-му ще так не було, *ja*.

Пит.: У людей забирали хліб?

Від.: О, *ja*. То є як не наплатить, виходило так... шукали, холера, і там штрикали і то там, що де заховав дядько що-небудь, знаєте. Не платиш, ну, каже, нема. Коли те знайшли й те забрали. ...Поховали й понаходили, а то йначе, ага, каже, не здаеш, а то вже ховав, що їсти ж нема що.

Пит.: А хто це забирив, свої?

Від.: Свої, свої, свої. Були в сільраді, сидів уповноважений, з району там прислали, а з району, чорт його знає, чи українець чи чорт його знає?

А з району, то партійці – вже зрозуміло було, аби комсомольці так само участь брали.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Як кому вдалося. О, що ж вони придумали. Вони там зі себе знімок переслали, мій залишився. Знятий я вже в 37-му році з хлопцем. То ж вони що? Це один, що говоре, а тоді вже фронт вони колись ревунали (?) – це вже було може в 33-м році. Так вони ж відкрили, не було, звався торгсин – магазин. Були вони в Чернігові, в районі не було. В Чернігові були, а моя жінка, до Чернігова їздить потяг, не так ходить добре, а сім кілометрів залізної дорога йде на Білорусію, двохдоріжжя, то я скільки був, у Гомель звався – там два торгсини були. Там у тому магазині, що хочеш є: і одежа, і мануфактура, і хліб, мука, крупа, сало – що звався торгсин. Ну там за що ж ти купиш? *Я*, були такі, що то з Америки, то ж там мало хто був. Ну, одна жінка від сина получала там, я їй не знав, він помер десь тут у Америці, він виїхав до Першої війни, то прислав мамі, а жінка померла, а він виїхав та й оженився, а доньку оставив – уже дівчина вийшла заміж – прислав там скільки... прислав, каже син, доляра, 10 долярів чи 20, це ж як революція прийшла... В торгсини. Маєш перстень золотий, давай на вагу. Тільки за золото. Сережки, годинник як золотий мав, щоб золотий був, такого не візьмуть, то мене спасло – не знаю, як мені було б – а коли я вінчався в церкві, це я женився в 30-м же, так, то були ж і перстні золоті зроблені з миколаєвської десятки. Двадцять. Один перстень – десятка пішла і на друге. То моя жінка один перстень поїхала в Гомель, то так, якби десь дістав, я кажу по благу, на чорно – тоді муку заберуть – спекуляція це, а коли в торгсини моя жінка поїхала, я кажу, Тоня, ну, нема, нема, що... хліба виходить...

Так вона поїхала – один перстень – узяла п'ять пудів. Не знав, у чому вона ховає – перстень один віднесла – п'ять пудів муки. Помелено все, що не біле, чорне, а тоді ще щось два... пшона щось і пуд, і крупи всуну. Вона перстень віддала – я то порахував, не можу сказати, на вагу... коли, дав папірець той, що те, забрав корецького на муку на все... на станцію вона звозчика в торгсин – не понесеш на собі, то не вона то найняла звозчика, так взяла муку, крупу, до станції приїхала – там найняла чоловіка, щоб поміг, у вагон поклав. Ніхто її не зайняв – приїхала додому зі своєю мукою. Ту муку пекла, сади тоді напекла того хліба, та на базар продавати, та нема ж хліба й на тим того рубля заробиш, і самі їли. Так і другий перстень пішов – пішли обое. Це що я, а люди мали, що може хто мав іще може миколаївський, і п'ятеро, й десятку – кому й двадцятку, зрозуміло? Хто мав, беруть... У торгсин здають, а вони не заберуть, щоб забрали все, ні. Були такі, що золото мали, що як він усе віддав, а другі сережки викидали, що все золоті жінки мали, віддали туди, а то що мали п'ятку або десятку золота, або двадцятку, або 30 – туди, так і доживали, тому давали. А тоді ж вони ще що зробили, ну, та що при том, я, перед торгсинами вони що ж? А мороз був, мороз, ой-йо-йой.

Куди ж я їхав на Чернігів? Уже в колгоспі був. Так. То вони качали, качали, а тоді ж там уже ж це свої показували. Каже, такий багатий, в нього, каже, мусить щось золоте яке-небудь бути. Ну, то їх, що ж, з району приїде міліція тут в село моє... по селах. Голова сільради думав, що в тебе ж або в мене – забрав того дядька в район і в підвал – там в'язниця така була районова, та там напакowali, я знав, що їхав,

вікно відкрили, а не можу, як оселедці в бочці. Ну, в сто там, признавайся ти до золота. Ну, було, може й не мав, а його посадили, що він мав. Ну справа в тім, я ніколи не думав. У моєму селі такі дядьки вони... один жонатий був, а цей, що брат його. О, той що жонатий мав що за... Ігнатенко прізвище, то зносила. Може в їх щось там два чи три забув... ходив так, не дуже то як діти, що хотів то, почнуту у свинякам усе. Ну, був не жонатий. Коней своїх мав. Разом вони жили. І його брата хтось підказав і його арештували – це хтось підказав з наших, своїх, а я абсолютно не знав уже. Ну, нежонатий був. У цей час йому було яких 60 років або більше. Тримають і тримають тижні два. Їсти там дають, мучають. Признавайся. Визовуть. Він каже: «Я не маю», – а вони: «Іди, йди назад, сиди».

І думав чоловік, так а... це вже ж у сусіда ж... як там приїхала – це якось тут хати, а то ж поміж сусіди своїх є, і йому, ну, дай, я, каже, там, може, яку десятку маю чи дві десятки – вже признався, є. О, добре, каже.

Сани запрягли, два міліціонери його в сани – це 21 кілометр з району. Приїхали додому, де він живе ж. Приїхали туди, приходять до хати, до хати зайшов, а вони слідом: де ж буде доставати ті гроші?

О, це тепер після того сусіда, і він думав, дядько ж також надумав, що думає так. Ну, де ж каже, це вже брат казав, ще ж брата не висилали, а брат старший був, то вже старий. Та, каже, я піду. Посидіть, я піду, каже, принесу вам, принесу.

Та думав, підеш, піде, то принесе їм там де, а де є він був, холерова холера... не пропав. А він, то піду сам, принесу, дам їм 30 рублів, або 20, а то такі собі заховаю, десь останеться. Ну, добре. Він іде... Він узав лопату. Заходить, а земля – це було зимою, самі привезли його. Заходить у клуню, де складали, того, збіжжя – у нас клуня звалася. Лопату взяв, виходить, а то клуня... дубові ці сохи. Він до сохи, до цієї приходять – вони стоять. До сохи приходять, а там земля ж трошки збита, я знав як туди, лопатою копає, копає. Вони стоять, дивляться, нічого не мішають, а він же ж до... Копає, копає, копає, копає. Відкопав, і він що зробив? Якби загорілася клуня, то в землі ж горити не буде вже. Так він отак у землю прокопав, а тоді виветнув свердлом одну руку, зрозуміло? У ту, що в соха, ну, і тоді в тряпку... поскладав так гарненько п'ятки чи десятки Миколая, скажу... І зложив у пачку, замотав, в цю дірку запахнув, а звідти, де дірочка була більше ще, а тут було що такий дерев'яний зробив і забив. Але відкопав, а вони стоять і дивляться. Тут уже не треба, хоч би і дитина вже. Відкопав і, чи він сам дістав, то вже він ніде не дінеться. Витяг, витяг. Всі стоять, ага, чапок уже на те. Я те, ходити мушу. Він думав, що я звідти сам заберу та дам 20, 30. Тоді вже... сказав, скільки в нього було. Тепер, дядя, ідіть, ми самі і без вас відділим. Так, замотано гарно, зав'язане, так уже він сам, сам, а люди ж наскільки були. Я забув. Я кажу так, ну скільки ж ти мав – там же вони забрали, понятно, нема що. І він мав 120 рублів золота. Сто двадцять рублів! По п'ятці, по десятці миколаївські. Ото, то дядя, маєш свободу. Забрали те і поїхали.

Пит.: Так що не вдалося йому.

Від.: Він думав та думав, що дам їм половину або може й менше, а тоді там другі: та що ж то буде? А я, каже, думав, може я ж... Їм дам, дам половину, хоч половину, а собі, каже, їм дам там половину хоч половину, а то собі. Ну, та де там! Коли за п'ятку та за десятку то висипали, а коли 120 рублів. *Ja.* Всі забрали. Та ти каже, нічого більше, мусили і все...

Наскільки вони так мучили його. Ну такі за, тут вони вже не, не шукали золота того, що, а гроші, гроші, щоб гроші: п'ятка або десятка.

Пит.: Ну, як це, як Вам було відомо, чи в Росії й в Білорусії був голод чи ні?

Від.: О, в Росії не був. Уже, уже... то, скільки наших їздили, хто мав гроші, як-небудь – у Росії голоду не було. Їздили за зерном – було там вся земля паскудна. Мінськ, Гомель – Білорусія, то там напали такі туди, й там голоду не було. В них хліб був по пекарнях, в магазинах, а в нас не було. Там не було голоду, ні.

Пит.: І в Росії також не було?

Від.: Це ще, що я в Черніговщині, Чернігів, так у нас ще так там картопля була... та й думав більш пострадала з голоду та ж земля ліпша ще. Полтавська область і тепер Полтавська, Київська, Полтавська саме більше, а то й Дніпропетровська там ще саме більше з голоду вмирили. *Ja.*

Пит.: Скільки людей померло в Вашому селі?

Від.: О, я не можу сказати, може, яких, яких 10 осіб, 15, тако. Не можу пригадати.

Пит.: А чому Ви нарешті вступили в колгосп?

Від.: Та, а куди ж? Що будеш уже, мусиш. Ну, що, я буду йти вже. Що Ви ще хочете?

Пит.: Ну, це Ви дуже нам допомогли.

Від.: Вже все?

Пит.: Так.

Від.: Ну, я все розказав, як я... А що скільки померло, о, за дядька знав, тітку знав, що померла. Тітка знову же одно вже, що голод і не вже й хвороба. А тепер це ще Іванині осталися, два брати. ...То тітка що. Дядько захворів – з голоду дизентерія напала, падаєте, а літом, а тітка була повна жінка в нього, повна, то дядько худошавий досить був. Вона за ним дивилася, а вона ж повнокровна була, так дядько вижив, а її хапило хвороба та... пішла. І були це в 33-му, 34-му. Вже літом, так. Її може в цей час було яких 45 років, хай 50, більш не було. Дядько вижили, і ще в колгоспі робили все, остався сам уже. А ті, що жонаті, а ті війна забрала і схопило, так вона знаєте, що... Усе знав, що батько, дядько. Мій батько ніби все й тітка – ніби вже троє, так і знав, десяток приблизно я знав що, померли. А то такі були, що вже не знав що. Просто були десь де вони подівалися? Із села повиїзджали, але не потяг, більш чим же? Кінькою, а на потяг, як і достав там рубля, а залізна дорога йде, і виїзджали куди чи до Харкова, чи на Донбас, а ті вони живі чи неживі, не знав де. Може де в дорозі погинули.

Пит.: То я Вам дякую.

Від.: Я Вам не знаю за що, мені хтось казав, що з місцевості, я скажу за своє село. Я знав у моему селі, а в других те саме проводилося, а може, ще гіршим способом. Це ж я не можу... бо коли, коли я читав у газеті тут у... хто то писав, та там страшно за... Я забув, а в других селах ще може й гірше виробляли, чи в районах і в області. *Ja.*

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю LH44

Степан Дубовик, народився 1909 р. у селі Білка Тростянецького району Сумської (тоді Харківської) області. Сім'ю знищив голод і розкуркулення: діда розкуркулили, батько втік на Донбас, брат опинився в дитячому будинку, а жінки померли під час голоду. Оповідача вигнали зі школи за те, що виступав проти перетворення церкви на клуб, і він ненадовго втік на Далекий Схід. У 1930–1933 рр. працював кондуктором на залізничній станції Основа поблизу Харкова. Він говорить, що у березні 1933 р. був спеціальний наказ – продавали лише річні або піврічні квитки, і кондукторам під загрозою звільнення було заборонено продавати одноразові квитки. Цей захід мав завадити селянам їздити у пошуках продовольства. Його звільнили за те, що дозволяв селянам їхати на своєму поїзді. Цей епізод було опубліковано англійською мовою під псевдонімом (S. Korobeynik, «Forbidden to Aid the Starving», *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, ed. S. Pidhainy (Toronto – Detroit, 1953–1955), vol. II, pp. 468). Розповідає також про покинутих немовлят, які помирали в поїздах, і згадує кілька випадків канібалізму. Оповідач їздив до Росії під час голоду і категорично заявляє, що голоду там не було. [...] Він втратив у 1932–1933 рр. матір і двох сестер. Також подає інформацію про родину дружини, в її старшій сестри від голоду померли троє дітей.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Степан Дубовик.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: В 1909-му, 27 грудня.

Пит.: В якій місцевості?

Від.: Я зі села Білка, Тростанецький район, на Харківщині¹.

Так, я працював на станції Основа², Північно-Донецькій залізниці від 1930 року, й коли підійшов 1933 рік був наказ 15 березня 33-го року в Північно-Донецькій залізниці – від Лазара Мойсеївича – комісар залізництва в СРСР – повідносно, щоб усі, що працювали, купили посвідки-квитки річні і піврічні, а радгоспи й колгоспи так само³. Там посвідку, хто їде в командировку за якимись тракторами, частинами, тощо. Це було до 30 березня. То мусили всі купити. Від міста праці до міста мешкання. Ну, я працював тамочки кондуктором, пізніше я пішов на рік на заочні курси. Я пройшов у 32-му році іспит – я курси здав як дежурний по станціям – і працював, але мене не послали туди, а послали мене на залізницю бригадиром на примісцеві потяги – то *suburban train*, я мав тамочки бригаду – дев'ять осіб. Коли нам директор провідників і кондукторів Омелян Онопка заявив, що ми маємо приказ від Кагановича, комісара залізниць, щоб квитки на потяг нікому

¹ Тепер – Сумської області.

² Станція Основа в межах Харкова.

³ Наркомом шляхів сполучення на той час був А. Андреев. Про заборону продавати залізничні квитки за межі України див. примітку раніше. Варто також підкреслити, що і до цього часу проїзд не був вільним – ДПУ повертала частину селян, про що свідчить «Довідка ДПУ про масові виїзди селян з сіл України й оперативні заходи боротьби з ними», у якій характеризується ситуація за грудень 1932 – січень 1933 рр. [Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг. – К., 2007. – С. 708–710].

не продавати – бо я мав шпуюлку на потязі, де не були станції – станова була в зупинці, а там не було каси, ну, я продавав – щоб не продавав квитків нікому, пасажирам-селянам чи іншим. Хто буде продавати чи пускати без квитків, то буде рахуватися як дезорганізатор залізничного транку, буде вигнаний з праці. Я на те не звертав увагу й хвилю. Я мав потяг № 310, і мав маршрут від станції Основи до Харкова Льва й з Харкова Льва до Балаклея¹, і голівний кондуктор був Пархінов, а старший кондуктор був Гнідий, то я сказав, що хочу квитки продавати, бо люди їдуть голі, босі, голодні. А мені він – а сам він був росіянин – сказав: «То продавайте, що нам Каганович одне, а ми робимо своє». І я квитки продавав.

І то пройшов час, і 26 червня я мав маршрут так само від Харкова до Балаклея, і ми приїхали 26-го в 4-й годині вечора й ночували до 4-ї ранку. Коли я встав, то була 1-ша година ночі – в вагоні спали ми – то було кругом потяга нашого яких 500, 700 людей – селян. То були обдерті, воші лазили по них, з дітьми – плакали. Бригада спала в вагоні; провідник був. І я пішов, подивився, я пішов повідкривав всі вагони й сказав до тих людей, що сідайте й їдьте в вагоні, але сідайте під полки і нас на верхні полки, бо тут робітники будуть. І то заповнити був потяг до відказу. Коли ми в 4-й годині відїхали з станції Балаклея – машиніст був Стеценко, й zobачив, що то стоять на даху скрізь пасажири і чекають на сходах, і він швидко сткінчив на 30 міль на годину.

Коли ми приїхали до станції Змієви², диспечер Якименко закликав машиніста, сказав дежурному Петрові Павличенкові, що закличе зараз машиніста мені до селектора, бо я мушу говорити, що за причина спізнення. Коли закликали машиніста, диспечера, він сказав, що за причина, а він сказав: «Я не можу їхати швидше як 30 міль, бо потяг перевантажений».

То було 26 червня, 27-го на ранок було вже, на заді того. І машиніст сказав; я не знаю, то голівний знає. Голівного закликали, голівний сказав, що не є бригадирної посадки – я нічого не знаю. І на тому сткінчилось. Ми приїхали до Харкова, й наш потяг спізнівся на чотири години.

То нас зразу забрали в депо, й був суд відкритий; нас судили всіх за те, що потяг спізнівся. І всі казали, що ми не знаємо, а Марія Сіра заявила, що добре бригадир повідкривав вагони й посадили, сіли, без квитків, бо повний потяг був пасажирів. І мене тоді судили й сказали: «Ви є як організатор дорожнього транспорту, ми вас звільняємо з праці», – але одна особа заявила, то не є доказ, що то є правильно. Я пішов до голови відділу Байова і заявив, що мене звільнили, так і так, за то і за то, що пасажири приїхали безплатно до Харкова, кажуть, я винуватий тому, то не є правда. І голова відділу Рухов сказав, що я поговорю з вами, й я вас хочу послати дежурним на станцію, де відпустники дають тим дежурним по станціям. Мене послали на Сіми кілометрів – це між станціям Пересічня і станція Рижов – посередині там була нова лінія Сіми кілометрів, то я там працював 10 місяців. І коли вже пізніше взнали, що я там працював, то тоді вже в газеті написали вони, що дезорганізатор надорожнього транспорту, Дубовик, вигнали з залізної дороги. Розумієте? І тоді мене закликав у відділ – станція Основа – Байов і сказав,

¹ Балаклія – місто в Харківській області, районний центр, 72 км від Харкова.

² Зміїв – місто в Харківській області, районний центр за 40 км від Харкова.

і мене тоді покликали й сказали, що, ми вже не можемо вас більше тримати, – і мене звільнили зі залізної дороги. І я то все послав до Гарварду, й я то маю те все записано, й тепер відносно до голодівки. По Україні голодівка, по всій була. В Росії ніякої голодівки не було. Я їздив, коли мав вихідні дні, то я їздив на західню дорогу до Росії – Дмитрїїв, Комаричі, Смоленськ, Брянськ. Там мука була 20 рублів, пшенична 25 і 30, пшоно 35, масло і м'ясо – все було, хто хотів, то їв.

На Україні того не було. Багато людей туди приїздило з України, купували, але міліція чекала, коли ми скупимосся на базарі – коли скупилися люди на базарі з України, вони бачили, й прийшли на двірць, на станцію, то була окружена, станцію окружила міліція і зайшли до середини, й позабирали всі мішки на підводи, сказали, що ви не маєте права тут купувати й вивозити з відділа продуктів. В тім числі був я, жінчин брат був Павло Носик. Ми купили тоді по два пуди пшоно, по пуду муки, і по три пуда картоплі – і в нас то все відібрали. І ми мусили їхати назад без нічого.

Пит.: А коли точно це було?

Від.: Це було в 33-му році, було в квітні. То ми приїхали без нічого. А росіяни кажуть, що там голод такий був, в Росії ніякого голоду ніде не було. Поза межі України ніякого голоду ніде не було. Це я живий свідок і можу свідчити перед усім, бо я працював на залізній дорозі й мав право їхати, мав квиток безплатний. І я був в Львів другий, в Львів третій, Дмитрїїв, Комаричі, Брянськ, Смоленськ, і в Вітебську був – це була Білорусія. В Вітебську так само було все на базарі, що хотіли та й купували. Розумієте?

Пит.: А коли це Ви були в Брянську, в Смоленську?

Від.: В тих самих місяцях – в березні, в квітні. Розумієте?! Того, що Україна не мала там голоду – жодного не було. То я тут написав – ціна того всього. Ну, тепер далі, то що я сказав. Тепер, у Харкові був наїзд великий, де черги великі були. У Харкові, то було 27 травня, в Харкові міліція зробила великий наїзд на черги й позабирали людей в авта, й возили за Харків в яр, в великий яр, біля Лісова (?) й там їх викидали, людей. Я їхав з праці й сів Іван Рапатун. Я його запитав: «Звідки є, Іване?»

А він каже, що, заплакав, каже, я їду, більшовики вивезли *truck*-ом мене, й багато людей з дітьми скидали в яр як худобу. А я ще був при здоров'ї, виліз, ішов до парку, хотів купити хліба йще й щоби додому доїхати. Але ще їхали машини й зустріли мене й кажуть: «Ти куди, сволоч, тікаєш?» – і забрали мене на машину й вивезли назад в яр скидати. І тамечки, каже, була зі Замостя жінка Сердюк – С. Сердюка жінка – з дитиною і плакала, щоб я сказав йому, щоб узяти й сказали, щоб забрали мене. То там сиділи в вагоні й слухали всі люди це. Я його завів до того Сердюка, й він розказав, що ваша жінка в яру лежить з дитиною. І він заплакав і каже: «Я вмираю вдома, а вона хай вмирає там. Я не можу поїхати».

І жінка вмерла тамочки, в яру певно, а він за два дні вмер удома. А цього Івана Рапатуна за місяць знайшли під столом, у колгоспі помер. Далі, то така справа – село Білка, Тростянецького району на Харківщині, Денисценко, односільчанина зарубав сокирою, взяв чотири хлібини в нього, що в Харкові купив, а тоді пішов до рідної сестри й рідну сестру зарубав сокирою, і зятя, і їхню дитину, немовлятко 12 місяців,

за 30 фунтів муки. Ну, його заарештували, але де його діли, то ніхто не знає. То є божевільство таке. Вмирало людей дуже багато по селах – не було кому хоронити, то кидали в льохи.

Я то все написав, і я то власне тут маю ті фотографії, що мені передали, бачите, то ніхто не мав, то мені лікар, др. Читкан (?) передав всі, то я передав тоді до УККА – то копії зробили, то є ті, що я маю. Ну й тепер те, що я говорив.

Жінчино; сестри – вона з Задонецького хутора, в неї вмерло троє дітей також, в рідної сестри старшої. Не було що їсти й не було рятунку ніякого, бо приказ Кагановича був, щоб селянів не пускали зі сіл до міста, й не пускали, люди не могли їхати, вмирали на двірцях. Коли ми їхали потягом на захід, була станція Хотмиш (?) за Золочов¹, то тамочки лежали на дворі люди померші. Трупів коло десятків. Коли ми приїхали в Новоборисівку, це вже Курська область, тамочки на базарі було все – і яйця, і м'ясо, й кури, й хліб, мука все була, а в межі не було нічого – там мертві люди лежали – це недалеко від Золочова. То я то власне туточки написав і передав, я не знаю.

Пит.: Вони там є.

Від.: Вони там мають. Я маю копії приказу Кагановича, що Каганович давав приказ, тоді влада спричинила, що Сталін звільнив міністра залізного центра Андріїва², а назначив Кагановича, то його родич, Сталінів, Каганович. Він його назначив, і той власне якраз причинився до народобивства на Україні, де пострадало 7 мільйонів нашого народу, де сьогодні протестує Москва, що то голод був по всій Росії. Такого голоду ніде не було, тільки був голод на Україні.

Пит.: Це Вас покарали за це, що хотіли помагати людям?

Від.: Мене судили й звільнили як дезорганізатора залізнодорожного транспорту. Я за те маю кліші, й все з того всього. По селах, багато по селах, я там подав листу, скільки в кожному селі вмерло – я там маю то все пописано на машині. Ну це, що я власне Сумська область і Харківська область пострадали страшно, ну й інші, Полтавщина й всі пострадали від того голоду, Москва, яка творила спеціально, щоб вимордувати на Україні нарід, розумієте. І коли б мене запитали де, то я можу їм сказати, так як Балаклія, там сильно вимерло людей, Балаклія, Борщівка, тепер Андріївка, Зміїв, тепер Сумська область, Боромля – вимерло багато людей, це велике село – Сумська область, тепер Скрядівка³, Білка, Тростянець – сильно людей померло по тих селах.

Пит.: Яка частина Вашого рідного села згинула?

Від.: Моя мати вмерла, вмерла сестра моя, одна й друга, Олена й Мотька померли, й мати вмерла в 32-му році. Батько виїхав тоді вже на Донбас. В моєї жінки вмерло в сестри троє дітей – то є троє жінчиних, в моїй родині вмерло дві сестри і мати вмерла – шість душ умерло. То є, в кожній родині вмерло, як не п'ятеро, то четверо, то пересічно так було по всій Україні. То навіть села вимирали, де не було нікого ніде. І я то можу свідчити в кождім, де потрібно, я можу говорити, бо то

¹ Золочів – районний центр Харківської області.

² Андреев Андрій (1895–1971) був наркомом шляхів сполучення у 1931–1935 рр. Його справді замінив Лазар Каганович, але він був наркомом шляхів сполучення у 1935–1937 рр., тобто тоді, коли голодомор вже минув.

³ Села Андріївка, Борщівка – і нині у складі Балаклійського району Харківської області; села Боромля, Скрядівка – у складі Тростянецького району Сумської області.

я знаю, бо то я родом сам є Харківської області, а раніше була Сумська¹ і я працював в станції, Основа під Харків, я їздив потягам в протязі 200 кілометрів і інші сторони. На Куп'янськ (?) їздив я, в Валиках (?), о, то також не належало до України², там також було все на базарі в Валиках (?), у Разова (?). Там було все на базарі – ми їздили купувати.

Пит.: Чи Ви можете назвати кілька таких сіл, що взагалі всі вимерли?

Від.: Я не можу назвати те село, бо я не ходив по селі, що вмерли всі до одного.

Пит.: Але, що були такі?

Від.: А були села, що повимирали люди, але я не можу назвати те село особисто, бо я не ходив. Коли б я там працював, то я б знав, а я працював на залізній дорозі, й я їздив потягом, і люди в потягах розказували, плакали, оповідали ті речі, але я як їздив по всій Україні, я був і на Кавказі, був я в Ростові, в Прохладному я їздив аж за мукою. У Кізляру³ – то турецький кордон, розумієте, то там були продукти, але на Україні, особисто в центрі України не було нічого, люди вимирали з голоду. То є причина, що зробила Москва, політбюро, установили, що то треба вимордувати, і Каганович дав той приказ. Тепер я маю той приказ, я маю, мабуть, приказ туточки. Може, я там маю нагорі. Я там маю на горі – документи ті всі – приготовлені мої документи, як я можу свідчити кожної хвилини про голод. Ми розповсюдили перший том ДОБРУСу, ДОБРУС написав другий том, а Семен Підгайний⁴ перший том. Ми це – я, Галина В'юн, голова Добрусу, і Катерина Доманчук – ми вручили майору міста Чикаго й сказали, що ми є репресовані українці, які страждали під комуністичним режимом. Ми приїхали сюди розповісти цілому світові про той терор, щоби й інші не попали в ті кайдани, що ми попали. І я по залізній дорозі *supervisor*-ам уручав книжки, *watermen*-ам, *fire department*-і, де я за власні гроші їм давав, бо то були по \$10, книжка. Я пожертвував від себе, а я повертав гроші до Канади. Семен Підгайний ті книжки які до мене висилали ще в Чикаго.

Пит.: То Ви велике діло зробили.

Від.: Я не знаю, чи я велике діло зробив чи ні, але всі газети ніхто не мав, лиш мав доктор Чичкань. Він жив 1005 *Ashland Avenue*. Це є петлюрівець, який в армії був петлюрівській, і він дістав візу від консула з Голяндії, від петлюрівського консула, в Голяндії. Виїхав віч і приїхав до Канади, а з Канади приїхав він до Америки. І тут газета виходила *Sun Time*, оця, *Sun Time* виходила в 35-му році про голод, але то не хотіли вірити й ту редакцію критикували, що вона робить пропаганду, й редакція та заборонила, більш вона не випускала. А д-р Чичкань складав, ховав, коли він мене стягнув з Німеччини з Етленгену, з табору Етленген, я приїхав

¹ Була спочатку Харківська (з 1932 р.), а потім (у 1939 р.) з'явилася і Сумська, до складу якої відійшла й частина Харківської області.

² Куп'янськ – місто в Харківській області, яке теж постраждало від голодомору, а Валуки – місто РСФРР неподалік кордону з УССР, межувало з Куп'янським районом.

³ Кізляр – місто в Дагестані.

⁴ Підгайний Семен Олександрович (1907–1965) – український історик, археограф, музейний працівник, письменник. Одна з найвідоміших праць – «Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941». У розповіді йдеться про виданий на початку 1950-х рр. двотомник під назвою «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. – Vol. 1–2» («Біла книга про чорні діла Кремля»).

27 грудня 1949 року, він мені всі газети ці передав, і я ці газети переслав в ДОБРУС, де Іван Дубанець списав цей другий том. Детройт випустив цю книжку, але Іван Дубанець загинув, я маю від нього листи ще.

Пит.: Я ще маю питання для Вас, де дуже важливі Ваші свідчення, дуже важливі, бо Ви бачили багато більше, як другі люди. Як контролювали кордон між Україною і Росією, на потягах, щоб селяни не переїздили кордон?

Від.: З України до Росії перейти?

Пит.: Так!

Від.: Потяги? На потяги селян не брали, а селяни пухли, не могли йти. Вмирили на дорогах, по селах, умирали, й я маю, написав я – я Вам дам – то йшли люди, на потяги не пускали, їх не саджали, й люди вмирили в полі, на станції, на двірці скрізь у хатах повмирали, навіть батько чи мати зарубали дитину свою, варили суп якийсь, бульйон, листя з берез, і варили якийсь бульйон, і вмирили так само, й діти повиходили, й самі повмирали. Розумієте! Таких є багато випадків. А український нарід не міг дібратися до Росії, тільки випадки були єдині, що один процент міг прорватися, тільки хто міг можливість переїхати потягом, нишком, товаровим потягом. Інакше ніхто не міг проїхати, квитки не продавалися – не на пасажирські потяги. Товарними хто міг переїхати, і то відбирали в Росії, хто купив хліб, як ми були в Дмітріві, Комарегі, то *watch*-ували, як люди скупили продукти, прийшли на станцію, на потяг, окружили двірць – забрали все до нитки в кожного. В мене взяли, в жінчиного брата, в нас саме забрали. Я сказав, що я купив для себе, каже, нема вивозу, каже, не вина наша.

Є жити, як так, я кажу, я є з України, але я хочу купити – не вільно. Забрали в мене, так само в жінчиного брата позабирали. І так люди їхали тисячами, але в дорогах повмирали – малий процент дуже людей осталось живих, на Україні, які пішли на Донбасі – з великим клопотом могли там спастися. Деякі повиїжджали в Росію з якимсь трудом, якимсь способом, а переважно селяни не могли ніде виїхати.

Пит.: Чи були випадки, що люди вмирили на потягах?

Від.: Це які люди були, так, що дітей багато находили, лишали дітей в вагонах, клалися в товаровий чи в такий вагон, і дітей багато находили мертвих і живих, і в них родини не було зовсім. А так у примісцевих потягах, які приїхали, – примісцеві потяги мають дальність всього 120 миль від міста Харкова. Це є станція Основа.

Пит.: А коли це в вас почалося?

Від.: Голодівка почалася в 32-му році в зимі, й вона розповсюдила страшну голодівку в 33-му році в березні, квітні, травні, червні, де хліб уже був такий вище людини ростом, але не було кому збирати. То брали з залізної дороги, зі заводів на вборку хліба.

Пит.: Коли саме Вас звільнили з праці?

Від.: То є 28-го числа мене звільнили, 28-го, я зараз принесу вам. Бачите, мій батько мав землі небагато, мав 10 десятин, але він працював на залізниці, але моєї матері батько мав досить землі, він називався Петро Дінець, і він мав досить землі й батькові віддав землі також, але, значить, батькові дали. Сказали, що батько мій мусить або землю лишити, або залізну дорогу лишити. Це в 28-му році. Батько мені каже: «Ти, Степане, – до мене, – що ми будемо робити, бо я маю такий наказ – або залізну дорогу мушу лишити, або землю».

Я кажу: «Ви покиньте землю, а залізну дорогу будуйте».

А батько каже: «Я не проживу з платні залізної дороги, я мушу лишити».

І батько лишив залізну дорогу, а мене послав на Далекий Схід до сусіда. Він у Владівостоці жив у станції біля річки Усурі; він там працював дежурним в станції, так як дежурним у двірці. І я в 29-м році поїхав туди, то я виїхав з Харкова на Москву, й я поїхав на Новосибірськ, з Новосибірська в Хабаровськ, з Хабаровська, й я там приїхав і мене зустрів сусід наш. І забрав мене до хати.

Степан, каже, ти в гості приїхав?

Я кажу: «Я приїхав, але мені батько казав, що чи зможем сюди пересилитися з України, бо великий натиск на селян – або землю лиши, або залізну дорогу».

А він каже: «Я вам скажу, що тут таке саме. Моїх двоє синів працює в Хабаровському, – каже, – вся станції вже допитували, чого ви приїхали й що ви робите тут».

І батькові далі такі допити. Але я там пішов працювати трохи на тартак – там по дні ріка Усурі проходить – був тартак, де дерево пиляють, був з однієї сторони тартак і з другої сторони. І я кажу – я хочу попрацювати й довідатися, яке життя. Мій товариш Петро Диченко також зі мною поїхав. Ми там працювали й там багато позкулачених уже привезли з України. Ну із під Охтирки там, Нестеренко. І ми познайомилися так, і він каже – звідки ви, хлопці, приїхали? Ми кажемо, що ми приїхали з України, хочемо сюди переїхати, але, каже, нам радять сусіди, що нема ради, ні там ні тут життя. А він каже, бачите хлопці, каже, ми тут привезли на поселення якихсь 110 родин із Харкова, з Холодної Гори, без суду, не судили, ні допрошували – завезли сюди й нас скидали, й ми тут мусимо працювати й мусимо вмирати. Я їм сказав, я ходив тоді до школи, мене тоді вигнали з школи, бо я сказав за церкву, що за релігію, бо приїздили з району, сказали, щоб церкву закрити, кліюб зробити, а я сказав, що то не наша справа. То батьки, діди робили церкву, й мене зі школи вигнали за те. І я там з ними говорив, і вони мені були розповіли, що ми на Україні мучилися і мучимосся вже стільки років, то я їм сказав так: бачите, кажу, як воно є в світі, як була революція, то одні пішли до Денікіна, з Колчаком, в більшовики, в партизани, як петлюрівська армія була, то кажу. До нашої матері прийшло 10 хлопців, і кажуть: «Тітко, ми хочемо в вас поховатися на горищі». А мати каже: «Чого?» – «Ми не хочемо воювати». Мати каже, як не хочете, то лізьте, каже, сидіть, бо пізніше буде запізно. І кажу, бачите, ви попали сюди на Сибір, а від Петлюри ховали вози, коней, сани, в клунях розбирали, не хотіли допомагати, а тепер, кажу, і ви на Сибірі, і ми на Сибірі, і вмирають, і будуть вмирати, кажу, і так було. Прийшов 32-й, 33-й роки, з голоду повмирали наші люди, розумієте. Я відтіля, з Сибіру, я захворів там, у березні місяці. Я там був в 29-м році. І я приїхав в Харків, і там були знайомі болгары на Івановці, 16, і я тамочки установився. Мені зробили операцію, і я тоді поступив на станцію в Основі, в кондуктори. А тоді я заочні курси робив. Я дижурним був по станції, коли мене звільнили з провідників, з бригадирів, то мене Байов послав дежурним, а тоді довідалися, що я там працюю – то в газеті було поміщено в травні місяці 34-му році, що такий дезорганізатор працює там і там. Мене звільнили, то я вже вернувся, працював у Харкові. Я там працював, поки «єжовщина» прийшла в 37-му році. Багато було

арештів також на Україні – скрізь по залізній дорозі й всюди. О, то я повернувся назад в 30-м році, приїхав я до Харкова, в Харківській станції я там працював. А тут прийшов вже 40-й, 41-й роки, й я маю документи. Мені родичі дістали, що я міг працювати, а то під угрозю завжди був.

Пит.: Багато людей вже мені говорили, що серед залізничників було багато патріотів українських, що більш, як у других.

Від.: Ну, бачите, я скажу, от дивіться, ми їхали потягом, і був приказ Кагановича, щоб ми не продавали квитки селянам – як ми не можемо продавати? То мені сказав голівний кондуктор Гнідий, старший кондуктор, що каже, що нам Каганович. Ти продавай квитки. Хто тобі що скаже. І я продавав, і їздили стільки місяців, і я зберіг багато людей від голоду, які йшли люди пухлі, виривали останню цибулю й несли в торбі за кусок хліба. А хліба тяжко було дістати, пухлі люди не могли стояти, а тільки так. Отакі в Харкові жили й продавали, й купляли хліб по кіло, продавали по п'ять, по вісім рублів селянам. Селяни вмирали навіть у Харкові в очередях. І то спеціально зроблено було, щоб знищити український нарід. Там я написав, тамочки, я передав, я не знаю, це може не моє, я переслав Тарнавському, то я йому переслав, а цього я думаю, я не маю мабуть, цього – те, що написано, було в газеті поміщено – в «Українських вістях», а то я маю, те, що я написав від руки, а то він на машині переписали, то Ви то прочитайте – то можете собі то мати й дати, де то Вам потрібно буде. І я завжди можу стояти в обороні, й говорити, бо я є свідок, я не боюся, бо я не працював ніде в таких справах, щоби мені закинули що-небудь. Я робив на залізній дорозі. Я в війську не був ніколи, бо на залізній дорозі тільки працювали залізничники. О, але що мене звільнили тоді за те, що я допомагав селянам переїжджати з сіл до міста, й пізніше назад пішов до залізниці, коли то все кінчилося. Маю то всі ті негативи про голод, і то все, що я маю. І я можу завжди сказати слово від себе, то може говорити хтось, що то неправда, чи що, то є істинна правда.

Пит.: То-то в Вас і деталі.

Від.: Я маю всі документи, й де я родився, де я жив, де працював – я маю всі документи. Я жив в станції Зміїв, хутір Будівка. Моя жінка, на ній оженився і там жив я. А родився я в селі Білка Тростянецького району. Я жив до 29-го року в своїм селі.

Пит.: Можете дещо розказати про село? Наприклад, ті люди в селі, що були в партії, в уряді – чи це були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Переважно були голови сільрад. Вони були прислані з інших районів, де люди не знали. От припустім, село Замостя. Там був голова сільради Лапатуха – Зміївський район, село Замостя. Там був Лапатуха. А пізніше після нього був Бувєв, Валя Бувєв, Валя Бувєв Йосиф, головою сільради. Також я не знаю, звідкіля вони є. Багато було. Переважно прислали інших людей, яких люди не знали. Була частина зі сел своїх, але довго не бувало – десь переводили, чи десь дівалися – не було багато наших людей в уряді. Голови то були прислані переважно відкілясь. Люди не знали, хто й що він. Колгоспні голови, то були переважно свої, й посілали й чужих. Голови колгоспів прислали так само, свої люди не були в радгоспах, а були чужі люди.

Пит.: А як людям жилося при непові?

Від.: При непові люди жили, бо то так, землю панську, кажуть, розділили після революції. Розділили, давали на кожну душу там по дві десятини, чи по скільки давали. То жили від 22-го року до 28-го року

нормально. Але Москва побачила, що то може довести до тієї самої точки, що за царського режиму. І вони стали тоді то притискати до колгоспу. То примушували в колгосп. Але люди не хотіли вступати в колгосп, то великий був натиск на середняків і заможних. То заможні не мали діватися де, мусили вступати в колгоспи – не мали де дітись. То вони вступили в колгосп, а тих під примусом бідняків може йшли, а тоді цих багатих позабірали, вислали на Сибір, а осталися самі бідняки там. І, скотина поступово нищилася, дохла, бо порядку ніякого не було, то був балаган – худоба не доглядалася, колгоспи не доглядалися, не було нормального нічого й тому упадок великий в господарському відношенні. Уборка хліба не була нормальна, дощі були, хліб у копах гнив, не перевозили. Раніше господарі мали клуні і в клуню звозили збіжжя – клуні сухі тоді були. За більшовиків люди не мали де діватися, були в колгоспі, хто міг, а другі втікали до міст, або виїжджали на Сибір. А на Сибірі так само не було життя, бо я там був на Сибірі, в 29-м році так само не було життя – я там був у багатьох в тих, що вигнані туди були, так само поневолені були і страдали так само українці на Сибірі, як і на Україні.

Пит.: А Ваш батько думав, що там може бути ліпше?

Від.: Ну, мій батько послав мене, бо то сусід наш був, і я поїхав туди – то станція Усурі й ріка Усурі проходила, й він мені сказав, що немає раю – де серп і молот, там смерть і голод. Нема, каже різниці, бо тут так само виглядає. І ми лишилися і тоді в 30-му році продали хату нашу, ми мали під залізом цегляну хату – її розібрали, а баню поставили в селі. Сарай розібрали й до радгоспу, клунь розібрали, перевезли десь. Батька з хати вигнали, мати вмерла в 32-му році, а батька вигнали в 30-м році, вигнали, з хати. То мій брат найменший, тихим виїхав дитиною був, мав 12 років, був під Москвою і там і був в приюті. І його питали, чи маєш батька і матір, а він каже, що не має. Середній брат Іван, той виїхав у Харків, жив зі мною. Цей мій брат середній, якого не має також, у війну загинув, вийшов з хати і пропав невідомо коли. А найменший брат виїхав в Харків, сліди закінчилися, хто він є, і закінчив лікаря і в армію. Коли вибухла війна в 41-му році, він був лікарем при армії в Сибірі – не відомо, де дівся, нема вістки – пропав.

Пит.: А де Ваш брат Іван працював?

Від.: Він працював на залізній дорозі. Він працював на станції Новоселівка, а пізніше працював в Харкові кондуктором на пасажирських потягах. Але його звільнили в голодівку. Він у Лозовій набрав товарний потяг пасажирів, цих селян, вони прислалися, і він відкрив вагон і вони посідали. І він приїхав у Харків, і тих пасажирів знайшли, й його звільнили з залізної дороги в Харкові.

Пит.: Чи Ви і Ваш брат, що так старалися людям допомогти, чи Ви виїмки, чи багато було таких залізничників добрих?

Від.: Слухайте, багато таких людей, мало було, бо боялися. Як устроївся десь на залізниці, то так беріг ту працю, що він не хотів нікому слова сказати. А я абсолютно не боявся. Мій брат у Лозовій набрав повний вагон пасажирів і як приїхав у Харків, то його посадили і він п'ять років просидів. Пасажири сказали, ніхто нічого не давав йому, а він відкрив двері, сказав, щоби ми сідали, й ми сіли й приїхали в Харків. То його вигнали з праці так само, як і мене. Багато залізничників, які, може, були різного розкуркулення, дуже берегли працю, щоб не втратити. А я абсолютно того не боявся. Я не боявся того.

Пит.: Чи залізничники цікавилися політикою, що діється в Харкові, в уряді чи в партії?

Від.: Частина, може. Ті люди, які мали освіту, цікавилися політикою, але за кожним слідкували головою НКВД, і такі сексоти великі доносили доноси. Людей арештовували вдень і вночі, забирали, й такі як на станції Зміїві – я цілий список маю, де арештували начальника станції Дзюбу, і дежурного Петра Павлюсенька арештували. Миколу Кутіпу й Степана Кришталя арештували і понині немає. І за що їх арештували? Що Степан Кришталя сказав на відповідь: «Як там в колгоспі?», – а він каже: «Люди працюють за палочку». І його як забрали, понині й нема. П'ятеро дітей осталося і його не стало. І так сусіда нашого арештували також – Григорія Федота. Забрали також – зник кудись – нема. А Миколу Кутіпу забрали – він працював стрельочником – то сказали, що його дядько був генералом.

Пит.: Це царський генерал? Білий генерал Кутіпов¹?

Від.: Ні, ні, ні, той, що в армії українській був. Кутіпа. Той, що в Франції – його вкрали. Йому власне голову відрубали й положили його в скриню і перевезли в Москву. Вкрали його, мертвого, бо то його завдання було. А то його був родич. То забрали, та й пропав понині. І родина осталася без нікого. Багато було залізничників поарештовано. Голову станції того, що я робив, на Сьомому кілометрі, Деркач, голова станції. Він жив на станція Пересічя, то також арештували – сказали, що він «білогвардієць» і пропав без вістки. Туточки є в мене сусід, який разом жив з головою станції, з цим Деркачем. На станції Сім кілометрів, один робив головою станції. Багато пішло, арештували більшовики. Але частина врятувалася, але дуже малий процент врятувалося людей в... Туди багато заслано в Росію, так як колективізація була, то 25-тисячників було прислано на Україну, і ходили, шукали хліб, по хатах, по печах шукали, позабирали й штрикали в двори, шукали хліба. Де знайшли хліб, то поарештовували, так як мого батька сестра була замугом за Іваном Коробійником, то в нього хліба знайшли, там у клуні захований був. То в нього забрали й коней, і корів, і хотіли його й забрати, а він пішов та повісився. І осталося п'ятеро дітей, батько старий й мати й брат – 12 років.

І були колосальні жертви на Україні, де сьогодні то описати тяжко. Свідків мало осталося, повимирали старші люди, які знали то все. Осталася молодь – вона вже не пам'ятає. Така трагедія була, й я не знаю, чи книжка вийшла вже – той? Написали?

Пит.: Вже виходять. Не буде тільки одна, а буде кілька.

Від.: А там маю в газеті, що там є вже книжка в продажі. Я б хотів, щоби ви передали цьому.

Пит.: Видно, що Ви дещо знаєте про революцію в ваших сторонах. Чи можете ще щось сказати? Петлюру не підтримували? Але що чули?

Від.: Як революція була, бо в 17-му році мені було сім років всього. Я тоді був замолодий. Але люди дуже жалують, що вони не підтримували свою власну армію, а пішли поза свою армію до інших партій. Розумієте? А то я був замалий до того. Я не можу сказати такого серйозно, бо то треба щось говорити, а я тоді був замалий.

¹ Кутепов Олександр (1882–1930) – російський генерал, активний учасник Білого руху. У 1930 р. був викрадений агентами більшовицької розвідки і помер на радянському кораблі, що плив до Новоросійська.

Пит.: Чи до вас доходили такі отамани, що були так на півдні – чи то Маруся, чи Махно, чи хто-небудь?

Від.: *Yeah*. Маруся перебувала в Чугуєві. Вона тамочки, так як Махно й Маруся, то вони самі як від себе були. То Маруся тамочки приїхала в Чугуїв – там школа була військова, в Чугуєві й там велика..., і там були партизани – загін червоний. Вона оточила в Чугуєві загін з 22 чоловіка, й загін Марусі побив тих комуністів. Розумієте!? А Махно, то він їздив по економіях. Грабили. Його така була політика, каже, хто сир купляв, то Махна видав. Він був, їздив по базарах, так як Лукаївка (?)¹, там Лозова, він їздив зі своїм загінном, а на базар спеціально виходив між людей і продавав сири, яблука, що-небудь. Він тільки діяв – партизанщина така була розгайнувана: не мала користі ніякої – ні для нього, ні для українського народу, а тільки помагала більшовикам. О, такі як Маруся і Махно, вони робили самозванно, це самозванці такі, робили на зло Україні, а на допомогу більшовикам.

Пит.: Нарід підтримував їх?

Від.: Ну, нарід не підтримував їх, бо то не була ніяка політика за самостійність, там за Україну. Нарід не підтримував. Петлюру підтримував нарід, але не було доброї пропаганди – треба сказати народові, за що бореться нарід український. Не було ніякої політики – не було кому розказати. А Скоропадський 17 місяців проробив², і він хотів зробити разом із росіянами, де німці попирали Росію, щоб була Україна разом з Росією, а Петлюра не хотів іти з тим, щоби бути разом з Росією, хотів самостійно. Але так сталося, що 17 місяців Скоропадський проробив і перебрав Петлюра, ну а в 19-му році світовий з'їзд був у Парижі, де Михайло Тишкевич³ був присланий Петлюрою на світовий з'їзд, як Україну визнали, в 19-му році, а головою світового з'їзду був президент Вільсон, Америки. То там була така кореспонденція з України, що вони робили пропаганду, що Україні не можна дати самостійність, бо нарід не свідомий національно, а політики є замолоді. То визнали Литву, Латвію, Естонію і Польщу, а Україну прилучили до генерала Денікіна. А генерала Денікіна розбили, а тоді пішли більшовики на Україну й Петлюру побороли, бо не було армії, а люди ховалися по горищах, а більшовики опанували ту справу. І таким шляхом Україна пропала, розумієте. А Михайла Тишкевича навіть не допустили на з'їзд світовий, бо в Парижі був з'їзд світовий в 19-му році. І Америка поперла також більшовиків, їм добре. Президент Вільсон у 17-му році в Білім домі сказав до Конгресу, що тепер ми маємо в Росії уряд – світові чемпіони – які покажуть, як на світі треба жити. Розумієте!? То він сказав в 17-му році. То вони побачили аж сьогодні, що це є за «світові чемпіони», що б'ють і беруть американців всюди, в В'єтнам і в Кореї, і всюди американців б'ють за те, що Америка попирала в 17-му році, й в 42-му, й в 43-му році попирала. Ми були в Візбадені, ми були в Ерфурті, як не помиляюся, ми були в Ерфурті, як американці прийшли, місто Ерфурт, і тамочки

¹ Імовірно, йдеться про село Лукашівка Близнюківського (сусіднього з Лозовим) району Харківської області.

² Скоропадський офіційно був при владі 7,5 місяця (30 квітня – 14 грудня 1918 р.).

³ Тишкевич Михайло (1857–1930) – український політичний та культурний діяч. У період Директорії УНР 15 лютого 1919 р. був призначений на посаду голови надзвичайної дипломатичної місії УНР при Римському престолі. З 1 липня 1919 р. – голова української делегації на Паризькій мирній конференції, голова дипломатичної місії УНР у Франції.

приїхала репатріаційна місія «на родину» забирати. А ми сказали, що ми українці не поїдемо, й пішли ми до американського генерала, й нам дали авто, щоб ми виїхали відтіля. Але як американські солдати вантажали на *truck-и*, свої речі вантажали, а офіцер репатріаційної місії прийшов, і каже: «Ребята, что вы делаете?» – каже по-російському. Ми допомагаємо союзникам, бо в таборах звільняли, а російська місія б забирала «на родину».

А він каже: «Боже, вы какие дураки, мы с ними будем скоро воювать, а вы помогаете. Бросьте зараз».

І вони покинули. А ми стояли, слухали то все, розумієте! І коли ми з Ерфурта поїхали, то вже забирали більшовики в Німеччині, то ми виїхали до Каселя, а тоді приїхали в Візбаден, і ми пішли там в російську церкву, там російська церква в Візбадені на горі. І в церкву приїхало багато солдатів, українців, поляків, росіянів, і два генерала. І там Скоропадський похований на цвинтарі в Візбадені. Там цвинтар є за церквою, під горою. Ну й багато пішло американських солдатів, два генерала, й я пішов і другі пішли до Скоропадського на могилу, ну й я став казати, кажу: «Ми були в Ерфурті й російський офіцер сказав, щоб не помагали американцям, бо то наші вороги, ми з ними будемо скоро воювати».

А українці були, там офіцери були українські з Галичини, чи там з Великої України, й передали генералові ті мої слова. А він каже: *Liar*, то *there never was this kind of trouble*, щоб був. *A today e trouble* (Брехун, ніколи не було такої проблеми. А сьогодні є проблема. – *Ред.*).

Пит.: То Ви були праві.

Від.: Так, і як сказав то є *true*, що вони сказали, що ви кините воювати, бо то наші вороги американці. А генерал каже до офіцера американця, але українець він *liar*, він бреше – то неправда, щоб той так казав. Так як на сьогодні, то є правда. Істина то що було. То на моїх то очах.

Пит.: Чи в селі були після революції такі селяни, які більшовиків підтримували дуже?

Від.: Мало, це може півпроцента. Мало, дуже мало, бо то не було за що їх підтримувати. Були з тисячі може п'ятеро, з 500 може п'ятеро, й то був рахунок, щоб випити та з'їсти, погуляти. А відносно думання про життя українське, в них абсолютно не було ніякої мети.

Пит.: Чи були червоні партизани, такі як колишні?

Від.: У нас один був, у нашім селі з Білки. Був один Михайло Коробійник, один тільки чоловік, і той пив водку, поки від водки вмер – то п'яниця. Та була частина, але дуже мала.

Пит.: А комнезами були?

Від.: Були комнезами. Дуже мало комнезамів, й комсомольців, припустім у нашім селі було 700 дворів. Із району Тростянецького приїхали проводити молодь, кувати на радянській стрій, і сказав: «Вам церкви не надо, надо клуб сделать».

А я виступив і кажу: «Ви добре говорите клуб, але не з церкви. Церкву будували не ми, а наші діди й прадіди й батьки!»

То за те, я то потерпів, що не ті слова сказав. Сказали, що то є слова великого буржуя Петра Дінця внук, то вам говорив, а ви слухаєте.

Пит.: А Вашого діда розкуркулили?

Від.: То село Микитівку розібрали. Забрали все майно. Він був керівником у конюха. Село Микитівка, Боромлянський район¹, Сумська

¹ Мова йде про село Микитівку Тростянецького району Сумської області. Боромля – центр сільради у цьому районі.

область. То Петро Дінець. Я думаю, що прийде час тепер, що ми мусимо всі українці стати в одну ногу й сказати одне, бо я скажу Вам правду, що, як сказав Шевченко, «Чотири шляхи до купи зійшлися, чотири рідні брати з України розійшлися». І ну є правда, з чотирьох слобід ми з'єдналися в одне, наші діти, внуки вже так з'єднали нас до купи, що ми не можемо сказати: ти галичанин, а ти східняк, а ти західняк, а ти такий, бо вже рідня в одне є ціле й треба працювати в одну ціль, помагати Гарвардові¹, помагати іншим організаціями, які втворені є сьогодні, не так як бандерівці там щось вони зробили. Наприклад, д-р Штерн був на Сибірі з українцями і приїхав він до Америки й Стецьки, Ярослав Стецько його намовив, щоб він виступав, говорив у Нью-Йорку, в Філадельфії й в Детройті, в Чікаго. І він виступав і казав: «За соборну, незалежну Україну, хай буде соборна Україна», – а наші люди йшли й несли йому гроші, тисячі. Він купив у Нью-Йорку собі резиденцію, а коли в Вашингтоні була демонстрація, про голод, то його зовсім не було. То йому сказали, що ти туди морду не показуй, бо то українці роблять демонстрацію. А коли ми робили, збираємо гроші на Гарвард, на церкву, яку будували, то наші люди не хочуть дати. А туди бігли спотикалися, дали йому тисячі, й він збудував і тепер перестав шуміти. Уже він собі сидить і йому українці не потрібні, розумієте!

Пит.: Ну так, то. Дякую Вам.

¹ Мається на увазі створений у 1968 р. УНІГУ – Український науковий інститут Гарвардського університету.

Інтерв'ю LH45

Анонімний оповідач, народився 1924 р. у Цеглівці Барвінківського району Харківської області, син волосного секретаря, який за більшовиків став секретарем сільради. Коли почалася колективізація, сім'я вступила до колгоспу. Сільрада, в якій працював оповідачів батько, охоплювала шість колгоспів. Ніхто з близьких родичів не помер під час голоду, хоча всі пухли від недоїдання. Батько отримував 250 г хліба від сільради. Оповідач також ловив ховрахів у норах. Дехто з розкуркулених нелегально отримував документи, які потребували підпису голови сільради, оповідачєвого батька, і пізніше під час голоду привозили батькові продукти з Донбасу. Оповідач розкаже про те, як забирали зерно, щупами шукаючи, чи не закопано продуктів. Батька заарештували 1935 р. і трохи згодом він, уже вдома, помер. Батька звинуватили через те, що 1929 р. він отримав листа від свого батька-офіцера, який був у полоні в Австрії. Оповідач вчився в школі, військовому училищі, мусив розірвати всі зв'язки з уцілілими родичами.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 24-му році.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: Барвінківський район, село Цеглівка¹.

Пит.: А область?

Від.: Харківська область.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батько був при волості секретарем – то ще до комуністів, і як комуністи прийшли, то був секретарем сільради. А, між іншим, мав свою землю, збирав збіжжя, бо було ще три менших братів у нього – дядьки мої. І вони робили по господарці, а батько був секретарем у сільраді, а як прийшли, забирали до колгоспу, в 29-му році, то батько то все віддав до колгоспу. Дещо попродав, а дещо віддав. Так що лишилися без нічого. Але батько був далі при сільраді, бо він то знав із району – чи то пахне, як хтось не дасть, то заберуть, або розкуркулять, а він то знав. Була своя кузня і молотарка з двигуном, так що він був із заможної родини батько. Але то все забрали, віддав до колгоспу. А в братів – дехто з них поженився; здається, Іван був жонатий тоді, в 28-му році, й Василь – це менший по батькові, а Павло женився пізніше, уже при колгоспі. Між іншим, з нашої родини, особисто моїх дядьків, ніхто з голоду не помер – були пухлі, валялися, але ніхто не помер. Я особисто брав відро та ходив виливав ховрахи, і цим ми жили, переважно ховрахами. І одного дня мати каже, щоб піти, щоб і зварила, смажела тих ховрахів, – і щоб я заніс до тітки, в сусіднє село, то називалося Плахтіївка². І як я прийшов з відром, із тими смаженими ховрахами, то прийшов до села – то там я побачив тільки чорний прапор. І прийшов до хати – я боявся йти, бо не було нікого в селі – я був – скільки мені, років 9 тоді було, у 34-му, в 33-му,

¹ Нині села Цеглівка, чи, точніше, Цеглярівка, у Харківській області не існує.

² Село Плахтіївка знаходиться у Близнюківському районі Харківської області, входить до складу Семенівської сільради, що межує з Барвінківським районом.

то 9 років було. Як я прийшов до хати, то вони всі лежали в хаті мертві. Я деяких дітей я не знав, бо то було від нашого села, може, яких вісім кілометрів, так що я їх не знав. Тітку знав, бо вона приходила до нас не раз, як я ще малим був. Але вони всі були мертві, з того всього. Ну, то я прийшов, боявся далі йти по селі, бо навіть собаки, ні kota, нічого не було – криси бігали та миші. Я прийшов до хати з того села та ще вилив собі ховрахів по дорозі, щоб було ще на завтра що їсти. Але я боявся ходити далеко від села, бо там лапали таких, так що... Правда, малим я не дуже боявся, бо міг бігати добре. Так що я ходив сам, не боявся, значить, мав відвагу таку. А в нас нічого не забрали, бо батько все сам добровільно віддав. Не було що їсти ані в дядька, ані в нас, ані в дядьків менших. Пригадую, одного разу, мій батько був при сільраді, а тоді як розкуркулювали, то виганяли людей з хати, а там ті втікали, чи що, бо їх багато було на Донбасі, й з Донбасу приїздили такі, що були розкуркулені. Вони не могли праці дістати – приїздили вночі до батька й просили за документами. Голова мав печатку, батько мав печатку, але голова мусив підписатися, щоби дати якийсь документ комусь. Але голова він не дуже спішив підписатися, бо був дуже добрий комуніст. Та як вони собі нап'ються добре горілки, то тоді батько підлізе до нього, та й щоб він підписав папери. А печатку, то вже він прибав. А тоді давав тим хлопцям документи й вони їхали назад на Донбас і найшли працю собі. За то батькові привозили – то було в голод тоді – привозили батькові... Їх було приїде два або три по документи, то вони привезуть нам щось їсти з Донбасу. Бо на Донбасі було що, тим вуглекопам давали, значить, якщо хто працював, і продавали, якщо хто мав гроші. А де вони їх брали – я не знаю, але нам довозили хліба, крупи якоїсь, навіть сала й дещо з їди. Так що батько обкручувався тим, що вловлю тих ховрахів та тим цілу родину мусив розділити, щоб вони мали. То так, щоб нас те тримало в той 33-й рік. То все, що... За других людей – я бачив багато сусідів, що померли з голоду, то пухлі ходили – багато. А з моєї особистої родини, то я ж казав. То все, що я можу сказати.

Пит.: А чи пам'ятаєте, як у других забирали хліб?

Від.: Я знаю.

Пит.: Як це виглядало?

Від.: Дуже просто. Приходили в хату, бо я з такими хлопцями бавився, бо що – ми були хлопчики тоді, в 29-му році, тоді, як викачували хліб, ні, в 32-му. То ми собі бавимось, то зійдемося в хаті й бавимось. Я бачив, як ті хлопці приходили з тими *stick*-ами та довбали в хаті землю, шукали ями, де було закопано. Але, може, в декого знайшли, як то, другі мені казали – в сусіда, то там знайшли, забрали. Я особисто не бачив, але бачив, що забирали з хати те, що було, те забирали все, а їх викидали. Двоє родин моїх товаришів, з ким я бавився, хлопцями, то їх забрали на Сибір, вивезли, з хати повикидали.

Пит.: А з яких людей склався партійний актив в селі? Чи це були свої, чи приїжджі?

Від.: У колгоспі був свій. Голова колгоспу, сільради, там, де батько був, бо сільрада складалася з шестеро колгоспів, здається, чи сім, то в сільраду прислали – називався Малюта він, в той час. І він був присланий, так що я не знаю, хто він був по національності, а прізвище Малюта, цей, що я знаю. Був паскудний. Між іншим, пізніше, він пив страшно – як щось приходило, як він покликав голову колгоспу, чи когось, то

виматюкав добре та й вибив, якщо треба було за те, що там колгоспники хочуть на працю виходити, чи не можуть. То вже було, скажемо, в 33-му році, вже весною, як хліб уродив – багато людей, що не могли вийти в поле, і вони тоді мусили виганяти їх насильно. Хоч вони давали їм якийсь куліш, чи що вони зварять – то тільки тим, що в полі робили, до хати нічого не давали. Той дядько, чи тітка, як вони пішли в поле, як вони щось мали там їсти, то вони ховали, щоб принести дитині щось до хати. Хоч вони дітей забирали пізніше в ясла, називалися. Я й сам там був, у яслах, то там давали дещо для тих дітей, що були при яслах, що не могли бігати. А ті старші діти, то бігали по вулицях, крали черешні, чи що, бо то вже достигало те, вже косовиця почалася, жито, то вже черешні були спілі, то вже можна було жити, полізе на вишню, на черешню та й собі живота напхає тими черешнями. То я був у яслах, то пізніше добивався, хоч я ж кажу, не голодував, бо в мене ховрахів було завжди повно. То для мене найсмачніше було. Ховрахи, якщо знаєте, що то є?

Пит.: Я знаю.

Від.: То ті *gophers*, що тут є. Та й кроти так само я ловив – ті, що купиріють, ті лапав так само, лапав усе, що попало. А в зимі була тяжча справа, батько діставав 250 грам хліба при сільраді там – то ті робітники, що так би службовці були, то вони діставали 250 грам хліба. Гроші він діставав, але нічого не можна було купити, ніхто нічого не мав, щоб продати, то ми ділили тих 250 грам. Мати назбирала черешень, то вже було повезла на станцію, бо то далеко було, сім кілометрів до станції – повезла продавати ті черешні. А хліба ще, ті, що в колгоспі скосили, не давали. Батько прийшов з сільради десь по обіді, а я сидів, полову якусь найшов там, на горищі та й нарізав листя з черешень, бо полову не можна склеїти – якби мука там була, то так, а зліпити до купи ту полову, то я мусив листя нарізати і замішати з водою, щоб трималося те все до купи. Так то батько побачив, що я робив надворі і несу в купі ті коржі, то він заплакав та й пішов до хати. Як я прийшов у хату, то він плакав, як дитина. Я так думаю собі – до чого воно дійшло – тим більше, що він в управі й сам мучиться з того. Хоч батька вбили незабаром – його вбили в 35-му році за те, що дістав листа з-закордону від свого батька. Бо мій батько – дід Іван був у полоні, то він написав листа туди в 29-му році – я того не знав, то вже мені пізніше поради сказали, як я був при війську. А він написав батькові, що він там і там був у Австрії в полоні, що він більше до Росії не повернеться, через те, що прийшла інша влада, бо він був тоді, за царя, якимсь там офіцером, чи щось, і він більше не захотів – не за царя, ну не за царя нібито – при гетьманській владі Скоропадського, тоді був, то він був при Скоропадському. *Aнушов*, він не вернувся, то батько за те, що дістав листа в 29-му році, в 35-му році, як забирали тих троцькістів усих, то й його забрали й він вернувся – цей голова Малюта поїхав, і його забрав з в'язниці, бо ніхто не міг в сільраді – не могли найти такого секретаря, як мій батько був. Але він його привіз, Малюта, і привіз до хати, бо він не міг в сільраді бути, мусив лежати на ліжку. І він привіз його в зимі, а Малюта привозив йому папери, то він робив у ліжку ті папери, а весною він помер, у 35-му році. То все. Ото все щодо голоду я б міг сказати, хіба б ще питання якісь?

Пит.: Так. То Ваш батько ніколи не старався кудись поїхати по хліб?

Від.: Ні, його б не пустили тому, що він був при сільраді, й він мусив так само сидіти, як і всі другі з сільради, нікого не пускали, хіба хтось утік, а батько, як секретар сільради, мусив давати ніби так як приклад, інакше його б знищили, або вислали на Сибір. Він мусив сидіти, бо йому давали 250 грам хліба.

Пит.: Чи натискали на Вашого батька, щоб вступив в партію?

Від.: Він мусив бути, мусив, я думаю. Бо я знаю, в нас були ікони – і як ще прабаба жила – бо вона померла в 30-му році, здається, в нас ікони були отак, як тут, майже кругом хати. То один з них, з району, вони приїздили ті енкаведисти, чи чорт його зна, хто то є – то вони на батька сварилися: «Чого ти тримаєш ікони?»

І вони тоді, як вони були в хаті, то всі ікони вони познімали. Батько не хотів знімати через свою матір. *I mean* та то йому баба була, а мені прабаба, через прабабу він не хотів знімати, але вони заставили, ну й познімали ікони, хоч пили великого *lake-y*. І я там все в селі, що я там був, а пізніше, як батько помер, то я з села виїхав в Харків, я вчився там.

Пит.: А Ваш батько вже рахувався репресованим?

Від.: Ні, він тільки був забраний, як троцькіст, що мав зв'язки з закордонном, тому його забрали, бо він того листа дістав в 29-му році.

Пит.: Це за один лист?

Від.: За один лист. Я за нього не знав, бо мені було чотири роки тоді, в 29-му році – п'ять років, в 24-му я родився, а то в 29-му році – п'ять років. Чи то такий пацан, що знає за то? І то мені сказали вже за то совети, що: «Ти такий сукин син, як твій дід».

Бо як німці прийшли, то я був при німцях удома, вони мене допитували, чого я був удома. А я молодий був, мені було 16 років, чи 17-й рік, нас тоді до війська не брали в такі роки, тому я був удома. Але як попав на Сибір, аж там вони мені сказали, бо я був у військовій школі, то там вони мене били, а німці вже в Сталінграді були, прийшли. Та там вони мене били, й мені сказали за того листа, що дід писав, а я того не знав це все. А я за те, що вони мене били по морді, тоді я записався й поїхав добровільно на Сталінград, воювати.

Пит.: А звідти попали в полон. Бачите, значить, аж у Сибірі знали про Вашого діда?

Від.: Ага, та то вони за все знають, в їх є на те документи.

Пит.: А так, то не мали труднощів у Харкові?

Від.: Я не мав. Вони мені не казали, що якби батько був репресований, чи щось батько злого зробив, скажем, тоді б вони мали до мене претензії, а то я був сам, як батька вони забили. Я навіть не списувався з родиною своєю. Я знав, де вони є і все, два менші брати, а я сам собі жив, там у школу ходив, і в таких «общезитиях» вони називалися, такі будинки, де така дітвора – пізніше ФЗУ, там мали обіди, там мали уніформу і до школи ходили. То було таке, як військового свого роду, бо мені одержі не треба було купляти, нічого, вони давали одержу. Я був так, як «советский человек», мусив, мене ніхто не чіпав. Але в мене в голові був, що то було в 30-х роках. Воно ніколи не вискочить, поки я не здохну. Розумно? То все, що я можу сказати.

Пит.: Дякую Вам за свідчення.

Інтерв'ю LH46

Анонімна оповідачка, народилася 1923 р. у Дніпропетровській області у селянській сім'ї. Втратила дідуся до голоду й кількох братів і сестер під час голоду; дає живі, зворушливі свідчення про поневіряння її родини, визнаної куркульською. [...] Батька вислали до Сибіру, а родину вигнали з хати. Один сусід, із бідніших, пустив їх до себе переночувати, а за кілька днів подався до своїх родичів, залишивши цю родину у своїй хаті. В хаті, звідки їх вигнали, ніхто не жив, бо люди пустили солому з даху на розпал. Родина перебралася до порожньої хати, що належала висланим людям. Мати ходила на роботу в радгосп, залишала дітей і поверталася з хлібом, який змогла заробити. Інші люди давали їм трохи їсти, але стежили, щоб це не побачили «активісти». Оповідачка згадує випадок, коли хтось із дітей приніс буряк і картоплю й вони зварили борщ, а активіст прийшов та й забрав. Після того активісти ходили майже щодня, виглядали, що є в дітей, і казали: «Чим ви живитеся, що ви ще досі живі?». Коли діти варили суп, то мусили пильнувати, щоб не прийшли активісти і не забрали. Одного разу вони спекли трохи хліба, а активісти забрали його. Діти ходили до школи перед голодом, але під час голоду сільську школу закрили. Діти вирішили поїхати з села, врешті-решт опинилися на Північному Кавказі, де жили більш-менш нормально.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 23-му році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: В Дніпропетровській області.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: О, вони були селянами – господаркою.

Пит.: Чи пам'ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Ні. Скільки землі, я не пам'ятаю. Знаю, що були поля, були пашні, кавуни, дині були такі-о, щось. Але скільки того всього було, не пригадую.

Пит.: А так, то в дитинстві як Вам жилося? Тобто, до колективізації?

Від.: До колективізації то нормальне життя було. То людина жила собі нормально. Ну, я ще тоді мала була. Знаю, що все було добре.

Пит.: Ну, певно, що не були обставини – щоб про такі речі говорити. Але, яке було наставлення Ваших батьків до радянської влади? Скажім – в 20-х роках, як Ви були ще зовсім маленькі?

Від.: Про наставлення то я навіть не можу говорити, бо я ще тоді дитина – бігала й тим не цікавилася. Але я знаю, що батько не хотів іти до колгоспу, як почали ці колгоспи організовувати. А тоді почали накладати на нас ті податки. Ну, худобу відводили, і коней, і корів. А тоді більше й більше накладають. Значить, уже й коров, а вони масла накладають, і вони сир, і молоко – а вже нема з чого! Ну, а тоді почали розкуркулювати. Бо то везли самі, а тоді вже не мали, що везти. То вони приїжджали і забирали що було! Що знайшли: там якесь зерно, що залишилося на посів, чи що – то вони його забрали. Під мітлу підмітали, о! Ну, забрали й коней, і корів – то все позабирали. А пізніше почали закруму витрушувати. Закраму, це значить, де засіки були – де зерно засипали. То під'їжджали тими підводами

й нагружали й забирали то все. Забрали те, а тоді почали забирати таке як одержу. Поступово все йшло. Позабирали в нас одержу, таку що із... Ми мали такі комори. В тих коморах у нас, знаєте, в селян були такі кожухи, сіряки, такі попони – така одержу була. Ну, то вони приїхали, та все забрали. І то безкінцево було. То забрали один раз. Тоді на другий раз несподівано. Ніхто нічого не знає – заїжджають на подвір'я. Просто такою бурєю, страх наводять. Всі перелякані, всі трусяться, і вони в хату заходять. Двері відкриті навстіж, то незалежно, чи то зима, чи то літо, чи що – повідкривають усі двері і як господарі скрізь ходять. А ми всі – стоїмо і трусимосся. Ну, то один раз я пригадую, як вони прийшли вже остатки забирати. То було зимою. То забрали геть все, постягали з тих – такі жертки були, з жерток все постягали! Тоді позабирали вже те, що ми надівали, що надівали в зимі: кожухи там, чи якісь ті свити були, чи щось. То все позабирали. Тоді почали роздягати. То є такі речі, ніби в тому, знаєте, в дитинстві їх навіть – ну, може щось запам'ятати, а щось – ніби так, як в тумані. Але деякі, такі пекучі – то вони залишилися, ті такі, значить, моменти. То я пригадую, як у нас уже все забрали. Тоді прийшли нас з хати виганяти. Це було зимою. Ну, й вони зайшли в хату і кажуть: «Виходьте з хати, хата не ваша! Значить, не виконали тих податків, то забираємо хату».

Нас було семеро дітей, і дідусь, і бабуся, і мама. Батька не було вже, батько вже був десь на Сибірі. Ну, мама каже, та де ж я піду? Семеро дітей, двоє старих – де ж я піду в зимі? Хто ж, каже, таку кагалу пустить?

А вони: «Забирайся! Забирай дітей! Забирайся!»

Ну, то дідусь і бабуся, то вони зразу натягнули на себе там одержу якусь і вийшли. Бо вони знали, що, може, вони просто повикидають. Вийшли й надворі так стояли ще на снігу! А мама каже, нікуди я не вийду, не вийду, не вийду! Бо я, каже, з дітьми, мене ніхто не прийме. Куди ж я? Дозвольте мені перезимувати! До весни, а там уже буде видно. Там уже, може, якусь халупку меншу найду, а ви хату заберете.

Вони: «Забирайся, забирайся!»

І я ніби забула, як то було. Як це тоді? Тоді мама вийшла, чи її винесли.

А вона тоді почала плакати. Ну, як мати почала плакати, то діти в крик і всі кричать! А семеро дітей, то це є пекло! Надворі мати плаче, а ми в хаті. А вона тоді нам кричить: «Діти, не виходьте з хати!»

А знаєте, в ті часи, то в нас не було таких крісел, чи що в хаті, а були попід стінами такі довгі лавки, і вони з стінками були. То ми на лавки посідали, похватили це і тримаємося і кричимо: «Ми не підем нікуди!»

То вони... (Плаче.) Оце так і було! Вони тоді нас брали по одному й за двері! І викидали! І так викидали нас, поки повикидали нас шестеро! А сьома була найменша, дитина була. І вона якраз була в такій старомодній колисці, що висить з стелі – такий крючок був і тоді її вішали. Вона так низенько висіла. Ми її тоді гойдали, як дитина плаче, чи що – то гойдали. То вона висіла якраз. Воно таке – з дерева зроблено, тоді під сподом канва була – так колиска. Ну, то як вже ми були всі надворі, і дітей вже повикидали, і дитина кричить в колисці, а ми всі надворі кричимо. І вони викинули нас усіх, двері закрили. А тоді мати кричить: «А дитина, а де ж дитина?»

Дивиться на нас: «А де ж дитина!»

Тоді один пішов, ну, активіст, зняв ту колиску, виніс надвір, поставив на сніг. А тоді взяв там, де ми в хату заходили – в нас була така ряднинка,

чи попонка, чи щось таке – така маленька підстилка, як до хати заходиться, то ноги витирати. Він тоді взяв ту ряднину (в снігу все) і накрив ту дитину. То я пригадую той момент – він так урізався, що то картина цілий час перед очима. (Плаче.) То оце такий, цей момент. А тоді пригадую: один раз, як прийшли забирати. І забрали в нас усе із хати – всю одежу. А двері були повідкривані. А дідусь наш каже до мами (це ще перед тим, як нас з хати викинули). Каже до мами: «Візьми, надінь кожуха й візьми дитину», – бо дитина в колисці була й почала плакати. А він баче, що вони вже все забирають, думає: «Якщо ти надінеш кожуха і візьмеш дитину, то вони не заберуть».

То мати взяла, наділа кожух і взяла дитину, обгорнула. Вони все повинносили, а тоді до неї кажуть: «Скидай кожух!»

А вона каже, та бійся Бога! В хаті, каже, як не белебні. Дитина мала і ти, каже, з мене кожух знімаєш!

– Скидай кожух!

Вона каже: «Я не скину!»

То він узяв за те-во, за ковнір – потягнув і стягнув з них кожух! А ми осталися в хаті в чому стояли. Так, це що я пригадую! А тоді вже, як все забрали в нас, ну й на снігу. Хто ж нас пусте? Нас ніхто, нас люди бояться пустити, бо як вони нас пустять – то їх викинуть. Тоді там один чоловік, такий бідніший чоловік був. Далі від нас жив, але він дуже часто в нас бував. То він почув, що таке сталося, і він приходе тоді і каже: та ж не будете, каже, на снігу з дітьми ночувати! Ідіть до моєї хати.

І забрав нас.

А в нього хатка маленька була. Там була, ну, одна кухня і там ще якась кімнатка. І нас же ж повно. Ну, то ми зайшли туди і сидячи переспали. То він на другий день вибрався й пішов до якоїсь рідні. Не знаю куди, яку рідню мав – і він туди перебрався. А ми то в його хаті були весь час. Ну, а тоді вже голод почався. Бабуся вскорості померла. Я вже не пригадую – здається під весну, чи щось такого. В 30-му, чи в 31-му році померла. А тоді восени помер дідусь, теж з голоду. А вже в 33-му році, то померла моя сестра з голоду й брат, це молодший. Власне ця дитина, що з колискою виносили на сніг – то вона з голоду померла. А тоді за нею брат був, і він з голоду помер. Ті (мабуть) моменти – вони сидять, власне як, як вони померли! То це ж дуже в пам'яті залишилися. В той час ми вже були в якійсь-то хаті, не пригадую. Вийшли вже з тієї хати, бо в тій хаті, в якій ми жили – почали дах розбирати, солому. Бо не було чим палити, то люди тягнули вночі. Вона була такими кулями з соломи, і вони то тягнули й палили. І в тій хаті вже не можна було жити. То ми тоді перебрався ще в якусь хату. Десь була пуста хата – якихсь на Сибір вигнали, чи щось такого, що ми в тій хаті опинилися. Тоді мама пішла працювати в радгосп і в радгоспі працювала, а ми були самі, їсти вже у нас не було нічого. Їсти, то так бувало, що – вже як нас з хати вигнали – то ж ми вийшли так, як стояли, що ми нічого не мали. Отже, ми йшли й що нам люди дадуть (щоб ніхто не бачив із активістів), те ми мали їсти. Ну, то так нишком хтось там або принесе, або ми підемо із дітей. Старі ніде не ходили, навіть до хати – тільки діти. Підуть там, принесуть чи муки чи щось такого – то скоренько спекли чи зварили й з'їли. Ну, один був такий випадок, що принесли (чи старша сестра, чи брат – я вже не пригадую, хто приніс) буряки, картопля, отаке, що можна борщ зварити. Ну, й ми зварили борщ. І в нас же не було вже ні посуду,

нічого, то люди дали вже нам якийсь казан. Зварили той борщ, і ми ще його не встигли з'їсти – прийшли активісти. І так як ми були, в якій хаті ми не були – до нас майже щодня приходили активісти. І дивилися – що ми маємо в хаті. І часами подивляються – ну, нема ніде, ні крихти! Кажуть: «Чим ви живитеся, що ви ще досі живі?» І як ми той борщ зварили й всі ж чекали, бо ось зварим і зараз з'їмо! А тут активісти прийшли. Прийшли, перекидали там уже, що там не було – то все повідставляли. Що вони шукали, я не знаю. Шукали все, все щось шукали! А тоді один подивився: ах, каже, пахне борщ!

Тоді взяв той борщ, виніс надвір, вилив на полівнику – а той казан забрав! Ну, мами не було тоді. А дідусь сидить та каже, щоб тобі, каже, з середини все вивернуло!

І на тому все закінчилося, отак. А один раз хліб пекли. Теж, так десь принесли вечором муки, ну й зробили ж там те тісто й посадили пекти хліб. Я вже не пригадую, як то було. Що мама витягла той хліб і каже: «Оце ж з'їмо одну, а це ж хай буде на завтра й на ранок і на вечір».

Активісти прийшли й забрали в нас той хліб. То ми кричали, як не знати що. Нам, нам – ніби хто знав, що нам там забрали, як нам той хліб забрали. І просто – вони нас морили голодом. Не то що, не то що, значить, вже хліба немає. Людина вмирає, бо нема. А ми ще могли десь дістати. Ще десь якісь люди нам помагали, бо нам багато людей помагало. Були такі, що помагали – так що не боялися помагати. Часом кажуть: ви не приходьте до нас. Не заходьте до нас до хати. А от беріть, ідіть по оцій вулиці. Через вулицю, там, каже, там в кущах, я поставлю, а ви візьміть.

Бо вони боялися активістів. Ну так, так, видно, ми й спаслися тим, що до останку нам – то одні, то другі помагали. А тоді вже, як і дідусь помер, і бабуся померла, й мами немає (десь працює) – ми самі. То ми йшли так до людей, переважно до старших. То старші нас навчали: ідіть от до того просіть, ідіть до того.

Каже, ідіть до того, що в вас забирає, каже, що вас розкуркулював. Ідіть до нього і просіть. Якщо він вам не дає, кажіть до нього: «Дай раді Христа!»

І ми так приходили й казали: «Дай раді Христа! Кусочок хліба!»

То були такі моменти, що жінка є – його немає. То вона побаче нас, то зразу ставе на стіл там що вона має, чи картоплю, чи – ну, що вона має. На стіл покладе й каже: «На столі візьміть. І мене не було, й ви не бачили мене!»

А сама з хати піде. Ну, то ми візьмемо скоро там щось і підемо. Ну, ті більші ходили й просили й то там – хто ще мав, давали. А вже які маленькі були вдома, то мало що їм доставалося. І так вони тоді померли з голоду. А хоронили як! Як померла маленька та сестра, то мама приходила або на тиждень раз, або на два тижні раз додому. Ну, то вона померла на початку тижня. То ми її тримали в хаті до кінця тижня. То в хаті була, в другій кімнаті! А щодня їде підвода, знаєте – то в 33-му році. І то в двері стукають, так грюкають аж двері ті тріщать. Питають: «Чи мертві є?»

Ми кажемо: «Ні, нема нікого! Всі живі!»

І так ми дитину протримали цілий тиждень у другій кімнаті. Аж тоді мама прийшла й її поховали. Поховали її звичайно – ні труни не було, нічого. То вона її замотала в таку рядинку, й то зимою було. Якраз воно вже навесні було, бо так везли тими санками – то деякі калюжі були, вже

вода була. Розцтавав сніг, але санками її везли. То її поховали в тій ряднинці – десь там у якусь загальну яму поклали. Казали, що велика яма була на тому, на цвинтарі. І туди деякі привозили в трунах. То вона, каже, попросила їх, щоб той – як ставили труни – то одну труну і другу, каже, труну поставили. А дитину поклали між трунами, а тоді, значить, ще наверху ставили труни. Так, так її поховали. А як брат ховали, то також ми тиждень його ховали. Вікна позакривали, стукають: «Чи всі живі?»

Кажем: «Живі всі!»

То він, здається, три чи чотири дні лежав. То мама прийшла й той, хтось їй сказав у селі, там уже з тих видно, з активістів. Кажуть, іди до сільради, хай труну зроблять для нього, для хлопця. Бо, каже, там роблять десь в колгоспі.

То вона й пішла і каже, що помер такий і такий хлопець, значить, скільки йому років і все. І вони привезли труну. Приїхали й привезли труну. А труна та була закоротка, він був довгий. Ну, вони стали класти, а він же ж не влазить. То вони взяли її задню стінку (там, де ноги), вибили ті во дощечки. То так його поклали в ту труну, а ноги були зверху там. Забрали, повезли. Ну, але поховали в ту яму.

Були всякі випадки. Були такі випадки, що лежали місяцями на вулицях. Десь там в бур'яні, аж поки знайшли та тоді забирали їх. Скинули, скинули на бричку (самі кістки!) і завели так, як знаєте... (Плаче.) Не знаю, як щось... Ото такі, таке було! А тоді, вже, здається, під літо, в 33-му році вже ми пухлі були. Вже в нас ноги поналивалися такі, як колоди, і вже ходити не могли ми багато, і вже нікуди було йти – бо страх по селі був. Бувало зайдеш то до тих людей – колись вони нас таки гостили й все. А там уже цілком інакше є. Зайшли в одну хату, а там жінка божевільна. Почала нам, почала нам якогось буряка взяла і каже: «На, на! Їж, їж – воно жирненьке, воно жирненьке!»

А чоловік каже, вона, каже, вже з глузду з'їхала. Каже, ви візьміть бурячка та й ідіть собі.

А тоді говорє той чоловік: та ви, діти заходьте до людей, та не всі. Не разом, значить, бо ходили і троє нас, і четверо ходило разом. Каже, не заходьте всі разом до хати. Бо, каже, страшні речі трапляються. Ви так ідіть один, а другі, каже, під дверима стійте.

Ну, і там розказував всякі речі – що й люди людей їли. І через те нас просто попереджували, щоб ми не заходили обое – всі до хати (чи двоє нас, чи троє, чи що). А тоді геть розбіглися. Пішли геть з села, в інші села. І так тоді вже ми між людей пішли, і вже почалася весна. Городини почали – то там, то там треба було комусь щось допомогти, чи щось такого. І ми вже помагали людям. То хто ще щось мав, чи садити, чи що. І так ми тоді всі геть вийшли з села. Оце, то пригадується, що ми так.

Пит.: Ті люди, що в Вас хліб забирали і Вас зігнали – чи це сусіди, чи чужі?

Від.: Вони були й сусіди, й були чужі. Такі, що все казали, що приїхали з району, які з району приїхали. А переважно ті, що з району – вони приходили з тими, з сільрадою, такі що ми знали. А ті, що були по сусідському, які були там... як вони називалися?

Пит.: Комнезами?

Від.: Комнезами, комнезами; які вже були в тих бригадах комнезамних. То, як вони приходили й забирали – то деякі з них теж з голоду пізніше померли. Вже ми чули, вже як ми вийшли зі села геть, пізніше. То ми

чули, що той і той помер з голоду. А ми ж знаємо, що вони до нас приходили й забирали. Не то що з-за храму – а десь там сховали під ліжком вузлик того, ячменю. То й то дістали, вигорнули й забрали комнезами й самі пішли.

Пит.: А так, до того – чи була якась ворожнеча між вами і тими людьми? Як ще нормально жилося?

Від.: Як може не бути ворожнечі? Як до вас приходять у хату й вже в вас останнє забирають? Хіба ж там буде що?

Пит.: Ні, до того, я кажу.

Від.: О, до того не було ворожнечі.

Пит.: Значить, що це не вороги, чи що?

Від.: До того не було ворожнечі, але тоді як вже почалося, знаєте, ті комнезами і там, я вже й не пригадую, як вони називалися – ну, активісти. І жіночі бригади, й чоловічі, й ще якісь там ті бригади. То тоді вже звичайно. Але яка ворожнеча? Бо вони робили так, що як заходили до вас у хату – то це так, якби якісь бандити, або Бог зна що. Ви знаєте, що хто зна що можуть з вами зробити. І стояли перелякані, як не знати що. Отак воно.

Пит.: Чи вони були озброєні?

Від.: А я не знаю, чи вони були озброєні, чи ні. А ви знаєте – як увійде в хату, а старі й діти. Як тими дверми клацне, як грюкне, як вдаре туди, сюди. Двері розкрив і сам іде. І ще й пригадую – якісь там ходили в таких чоботях і штани галіфе, якесь там таке. І то вони мали напевно щось такого – що він іде і все по чоботі ляскає тою – я не знаю, чи то батіг у нього був, чи то якась паличка була, чи щось. По хаті туди й сюди – просто страх наводили. Що там дітям? Як ви не маєте ніякої оборони, ніякого захисту – ні батька, ні матері – то вас кожний злякає. Безборонні і немає куди пожалітися. Нема, ну нема нікому сказати, що робиться і так далі! То нема оборони.

Пит.: Чи Ви до того часу вже ходили до школи, чи ще ні?

Від.: Мені здається, що я вже почала школу. *Yeah*, я вже була в першій чи в другій класі. Бо я знаю, що я вже в той час, то я табличку множення (це в нас найбільше вимагалось на пам'ять знати від одного до 10, табличку множення), я вже це знала добре. Отже, я вже в школі тоді була. А пізніше – 32-й, 33-й – то тоді вже школи не було. Не ходила, вже там нас зігнали були в якийсь (вже на останок), якийсь чи приют, чи дітсадок, чи щось воно так називалося. Що нам давали їсти один раз – суп і якийсь не то хліб, не то якийсь з мамалиги, чи щось такого. Але там були виховательки, й вони вчили нас гри якісь, або співати. Але там сходилися такі діти, що вони ледве-ледве долазили до того садочка, і вони раді щось з'їсти, тоді лягти й лежати. А тут же треба ще й співати. Але в голову товкли їм про дядю Леніна. «Дядю Леніна мы любим и никогда мы не забудем». Це, що вони нас учили. Никогда! Це дійсно – никогда не забудешь!

Пит.: Це часом не патронат називався?

Від.: Я не знаю, просто це в селі було. Пізніше – то вже інтернати вони називалися, здається. Забирали туди безпритульних дітей і безпритульних дітей збирали і віддавали до інтернатів тих. Але, а то, що було в селі, – я й не знаю, як воно називалося. Чи дитячий садок, чи ясла, чи щось таке. Ну, одним словом – що туди й меншенькі діти, й більші. Які тільки могли туди – або перевести їх хто міг, або самі могли піти. Але майже кожний день вмирили там, в тому – в тих яслах, чи інтернатах,

чи як би його назвати. Майже кожний день там умирали. Ну, як умирають діти, ми вже думали, що нам тут, нам тільки чекати, коли наша черга прийде. Ну, й ми тоді вирішили так: поки ще, поки ще ноги наші носять – ми мусим втікти й шукати щось, якоїсь підтримки. Якоїсь, щось шукати. А люди приходили, приходили то з Гришиної, то з Лозової, з тих більших міст. І кажуть, що в місті можна прожити. В місті можна щось заробити, можна якось прожити. Ну, то ми тоді пішли. Пішли, пішли – шукати долі.

Пит.: То Ви опинилися в місті?

Від.: *Ja.* Ми тоді опинилися в місті. Ми тоді вже в місті, ми собі раду давали.

Пит.: Як Ви були в школі, ще в селі – чи згадували про це, що Ваш батько куркуль?

Від.: Нічого не пригадую. Нічого абсолютно, щоб щось хтось говорив або в школі – ніколи, ніколи. Я знаю, що я була добра вчениця, добре вчилася, й з товаришами, й з усіма тими подругами своїми, то ми були завжди добрі. І я б не сказала, що між дітьми щось таке було.

Пит.: І вчителі Вас не переслідували?

Від.: Абсолютно я нічого не пригадую, щоб щось таке було. Щоб, знаєте – то відразу ви відчуєте. Ви відчуєте відразу, як щось раптом вас, чи щось. Ну, не було того, щоб я – я просто того не можу сказати, бо я не пригадую щоб щось, щось таке було.

Пит.: Чи за Вашої пам'яті була церква в селі?

Від.: О, церква була, була в нас гарна церква. Я пригадую ще з дитинства, як ми ходили. Особливо мені залишилося в пам'яті, як ми на Вербну неділю ішли по вербичку. Це в нас був дуже такий святковий настрій в хаті. Бо то треба було, щоб хата чиста була. То діти в нас, які б не були – чи старші, чи менші – кожний мав свій обов'язок. І щось там, як прибирати – то той має те зробити, той має те. То ми чистили хату. А тоді вже, як ми йшли по ту вербичку вечором, то мати давала нам найліпші хустки напинати, найліпші убрання вбирати. І церква велика, дуже гарна. І пригадую, коли із церкви знімали дзвони. Бо ми недалеко були від церкви – площа, де була церква. І я тільки пригадую те, що бабуся моя стоїть, стоїть так надворі й плаче. І молитися. А ми, як діти – нас було, бігали там, бавилися. А тоді бачимо, що там щось таке-во. І я приходжу до неї і кажу: «А чого ви плачете?»

А вона: «Діточки, діточки – не знають люди, що вони роблять!»

– А що ж вони роблять?

Каже: «Хіба ви не чуєте?»

Ну, і тоді той побачили, що на площі багато людей. А в нас так було, що ми могли бачити геть туди аж до церкви. Ну, й побігли ж туди, куди ж там. То вони постягали ті дзвони. Це я пригадую, як вони ті дзвони стягали. Маса людей зібралася і тягнули. Одні просто скаженіли, а другі просто стояли, як статуї кам'яні. І то страх! Так що церква в нас була дуже гарна, але пізніше її зруйнували. Я пригадую, як дзвони знімали, а вже коли зруйнували, то я вже цього не можу пригадати. Але з тієї церкви зробили тоді клуб, і там був такий клуб. Всі в селі вже туди приходили.

Пит.: А вже після того як виїхали, то Ви вже не верталися до села?

Від.: Верталися. Бо завжди до села поїхати хочеш, а ще свого рідного! Але верталися так, щоб нас ніхто не бачив. Ми могли вернутися, приїхати десь або пізно вечором, пройти до людей – там деякі були ще наші приятелі все. Зайти до них вечором і рано вийти, щоб ніхто ніде нічого не бачив.

Пит.: У Вас старші брати або сестри мали клопоти з соціальним походженням, чи з чим-небудь?

Від.: О, думаєте пізніше – в школах? Мали, ще й яке! Нас до школи не приймали! Нас після того всього, як уже після голоду – голод уже пройшов. Я же пропустила скільки років! І ми пішли в місто. І в місті не приймали нас у школу, я пригадую. Ну, але пізніше прийняли. Спочатку казали, що в нас місця нема. В нас парт немає!

Парти – це ті столики, де сидять діти. А тоді ми сказали, що зробимо свої парти, привезем до школи – тільки діти хай будуть у школі. Він прийняв нас до школи.

Пит.: А вертаючись до цього, що Ви раніше говорили, яка була реакція цих активістів, як просили «Христа раді!»? Чи пам'ятаєте, що казали?

Від.: О, *yeah*. Я пам'ятаю. Мені здається, вони там – ми заходили до однієї жінки, що її чоловік страшний був активіст, дуже такий активний. І знімав із плеч кожухи й роздягав, і той-во. То жінка, вона просто була перелякана. Ми його боялися! Ми не йшли тоді, коли він був. Але його жінка, вона просто перелякана була. І вона – я, я щось не пригадую – вона не могла відмовити нам. Вона не могла нам дати, взяти і дати нам. Вона поклала на стіл, сама вийшла геть із хати. Казали: «Беріть, ідіть! Кажіть, що ви мене не бачили!»

Що мовляв – ми зайшли в хату, нікого не було. Ми то взяли, вкрали та й пішли.

Пит.: А Ваша мати довго працювала в радгоспі?

Від.: О, вона працювала, поки ми виїхали в місто. І так, епізоди з матір'ю, як вона працювала. Вона там працювала, вона діставала там щось 200 грам, чи 300 грам. Я вже не пригадую, скільки вона грам хліба діставала на день. То вона їла кусочок, половину їла. А половинку кожний раз лишала й зберігала. Як прийде додому, то привезе нам ті кусочки хліба. І то вона нас підтримувала, інакше ми б не витримали. А так, як вона прийде на кінець – то вона принесе й кусочки хліба. А там по дорозі знайде до якихось знайомих та щось там допоможе їм, чи що. То ще щось їй дадуть, і вона принесе. Але біда в тому була, що як вона принесла, й ми не з'їли – то в нас прийшли і забрали! Ота біда була! Їй дали в тому, в радгоспі премію, це нагорода. За добру працю її нагородили, дали премію – гарну, гарну суконку. Ну, й вона прийшла і нам показала ту суконку, таке гарне! А ми жартом і: «Мамо, надіньте! Бо як придуть, то заберуть же в нас!»

В нас же не можна нічого мати. А вона, та ні, діти, каже, я до завтра до ранку. А завтра піду на базар, і я це продам і куплю там чи зерна, чи муки, чи що – щоб ви, каже, мали на цілий тиждень.

Ну, і вона так зробила. Вона на ранок встала й пішла там у село на базар. І вона не дійшла до базару, перестріли її активісти. Ну, вона несла там, замотане там у тряпочку якимось під рукою. «Що ти несеш? Що це в тебе є?»

А вона каже: «Оце мені премію дали в радгоспі. Я хочу продати, бо...»

– А, то ти спекулянтка!

І забрали в неї то. І вона прийшла додому з плачем. Каже, ні, нічого, каже, вам не принесла... забрали та...

Пит.: То вам було ясно, що активісти хотіли вашої смерті?

Від.: О, *ja!* О, то як Божий світ ясно було! Бо ж у нас вони просто – приходили й витрушували все, щоб не було! І тоді ще питали: «Як ви живете? Чим ви живете, що ви ще досі живі?»

Тоді один раз десь брат мій, часом у людей дістанеш кукурудзи. Ну, то ж не будеш те зерня, побігом звариш? Коли ж воно звариться? Треба його побити, товкти. Ну, люди мали ступи – називалися ступи. Що в тій ступі били те зерня. Ну, а в нас не було такої ступи. А тоді зробив один чоловік ступку у другому селі. І таку легеньку, знаєте – на тому, на дубовому колочку, а тоді кругом шерсто такою, жерстиною оббив. Що можна туди насипати, тоді постукати, побита. І брат мій ніс із другого села. То активіст (вони слідували напевно – де ми йдемо, де ми ступаємо), то активіст його перестрів і: «Що ти несеш?»

Ну, а той уже знав, як він уже перестрів – він уже забере. Ну, він почав тікати. А той за ним. Ну, й той вже баче, що той дожене його й забере все рівно. Ну, а йому треба було переходити через міст, через річку. То він на міст скочив, вкинув ту ступу. Каже: «Ступа на дні! Ні тобі, ні мені!»

От що. Отже, вони просто морили голодом. Просто хотіли, щоб, щоб більше померло.

Пит.: А так вони ставилися до розкуркулених, чи до всіх?

Від.: Ну, більше до розкуркулених. Більше до розкуркулених, щоб чемніші були. Бачите, які були багаті дуже, то їх відразу вивезли на Сибір. Цілі родини вивезли. Ми не належали до тих дуже багатих, щоб не вивезли. І в нас забагато було дітей. Іти в колгосп – одній людині робити, а семеро прогодувати. То є неможливо, то є просто, як то кажуть, на загибель іти. Ну, і видно через те вони морили голодом.

Пит.: А скільки часу пройшло після голоду, поки Ви не віджили?

Від.: Скільки часу пройшло? То відчувалося дуже довго, дуже довго. Бо вже в 34-му році, як нас не приймали до школи, а таки прийняли. Коли ми сказали: якщо ви, ви не маєте парт, то ми зробим, привезем парти. Але дітей прийміть до шкопи. То ще ми були слабкі. По-перше, що голод перейшов, а по-друге, ми уже... І голоду не було, але ми не мали такого нормального відживалення. Тільки, значить, що ми могли заробити. А що діти могли заробити? Неповнолітні – що могли заробити?!? Багато не заробиш. Ну, недоживлення дуже довго відчувалося. Дуже довго відчувалося.

Пит.: Чи люди боялися, що голод може вернутися, чи повторитися?

Від.: Я цього не пригадую. Бо там жили одним днем. Як я сьогодні маю щось їсти, то дякувати Богові! Дякувати Богові. А як там далі буде?

Пит.: Чи взагалі, після цього – Ви мали змогу встановити якесь нормальне життя при советській владі?

Від.: О, так. Пізніше вже ми як виїхали геть, знаєте, в місто й дістали працю. Тоді вже більш менш нормально. Тоді вже до школи йшли ми нормально. Але мусили виїхати геть.

Пит.: А можна Вас запитати – де Ви нарешті опинилися? В якій республіці?

Від.: Ми поїхали геть. Туди на Північний Кавказ. І там були. І так кінчилося.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Ні. Не можу пригадати зараз більше щось.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю LH47

Олександра Костюк, народилася 14 березня 1899 р. поблизу Харкова у заможній і національно свідомій великій родині, яка налічувала близько 50 осіб, більшість були репресовані або померли від голоду. Оповідачка коротко згадує історію сім'ї і дає багато інформації про українське культурне життя у 1920-ті рр., розповідає про багатьох письменників і науковців, з якими була знайома особисто. У 1930 р. мусила залишити аспірантуру, бо не хотіла публічно засудити членів СВУ (яка, на її думку, існувала), виїхала на роботу в Рубіжне, де працювала асистентом на кафедрі неорганічної хімії, дослужилася до директора лабораторії. У 1938 р. було заарештовано чоловіка. Разом зі студентами на селі допомагала збирати врожай і там бачила покинуті села, кістяки і голодних селян. Жителі Бугаївки не хотіли вступати в колгосп, і їх засудили як підкуркульників, а власність забрали. Ті, кого не заслали, виїхали в Харків і на Донбас, багато дітей стали безпритульними. [...] Оповідачка вважає, що голод мав насамперед соціально-політичні причини і лише потім національні, але говорить, що в Росії голоду не було.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Олександра Костюк. Народжена на Слобожанщині, в Україні.

Пит.: А коли?

Від.: В 1899 році, 14 березня. Моя родина була досить велика, до 50 членів, а зберіглося з них яких може двоє, троє. Решта були вислані, або загинули під час голодомору, влаштованого Москвою. Почну з історії моєї родини. На Із'юмщині є слобода Бугаївка, близько коло станції Савинці. Село, що славалося своїми кавунами, багате село. У слободі й в хутірках жило заможне селянство, середнього рівня багатства. Серед населення повагою користалася родина Кривобабка, Прокопа Антоновича, що прибув на ці землі аж з Херсонщини, шукаючи за дешевою землею. Осів він з родиною, і ще з двома братами в слободі Бугаївці, побудував добру хату, зробив млин, а в ньому олійницю, давити соняшникову олію, і господарив. Брати з родинами теж добре за-господарилися. Старший брат Григорій Антонович був зразковий господар. Очитаний, ініціативний, був вибраний членом гласним – мав рішачий голос у земській думі. Дітей своїх учив до вищої освіти. Прокіп Кривобабка тримався землі, і зі своїх семи дітей ледве дав дозвіл учитися наймолодшому, Івасеві. І то застеріг, що спадщини не дістане й на науку теж. Хай землі тримається, вона нас годує. Коротко, родина нараховувала до 50 людей. Жили не розкішно, але досить за-можно. Господарка у кожного мала майже всі закордонні сільсько-господарські машини, якими Прокіп Антонович допомагав і сусідам, а вони зате допомагали йому при жнивах. Був він кілька літ церковним титарем, а чи старостою – дуже поважаний обов'язок у селі. Настав 1927 рік, а з ним колективізація. Бугаївці не хотіли йти в колгоспи, а все відплачували високі податки, поки влада оголосила таких одноосібників «підкуркульниками» та відібрала в них усі маєтки й збіжжя. Нарешті запанував голод на теренах України, бо влада забрала все, до зерна. Навіть горшки з кашою з печі викидали, а мешканців-чоловіків заарештували й вислали у сибірські табори на Колиму. Наша 50-членна родина ще провожала до Харков виселенців, готувала їм їжу до виїзду

на північ. А далі настав 1933 рік. Спакували остатки родин і вивезли їх за Урал в Новолянінські ліси, корчувати ліс. Везли в замкнених товарних вагонах, не давали води ані їжі, мертвих дітей викидали в мале віконце вагона. Але ті, що їхали на Сибір, були ще в найкращому стані. Приїжджали в глухий ліс, де не було житла, розгосподарилися. Скинули їх під ялинами, дали кілька лопат, сокир і ще деякий сільськогосподарчий реманент, пилку, і вони мусили з тим якимось жити. То вони зразу собі використали ці господарські приладдя, зрубали кілька сосон, зробили намет і вижили. Хвалити Бога, ще не дощовита осінь була. Ну й жили вони в тому наметі, поки побудували сяку-таку хату. Потрохи розгосподарилися так, розвели городець, що навіть дістали премію. Чи 12-літній Гриць утік звідти і попід вагонами як безпритульник прибув до Харкова до дяді Івана й розказав про цю подію. На Україні тоді запанував голод. Селяни йшли до міста купити хліба, а це їм не завжди вдавалося. Знесилені падали вони та вмирали на вулицях.

Напівживих їх підбирали в вози і вивозили за місто, скидали просто в яму. Звідти ті, що ще мали силу, повзли знову до міста жебрати. Коли хто дістав хліба, гризли його з насолодою, а за годину вмирали в страшних спазмах шлунку.

Старша донька, вдовиця по воякові Першої війни, Федора, мала щось з восьмиро дітей. Була гордої вдачі, не хотіла нікуди виходити. Позабивала вікна й двері, й заткавши каглу ганчір'ям, померла очадівши з дітьми. Одна лиш дівчина Марійка, племінниця, якимось пробила дірку в вікні, вилізла й ледве придибала до дядька Івана до Харкова. Там розповіла про цей жах. Жінка підстаршого сина Павла, Лукія (він був діяльний кооператор) з дідом і з бабою вийшли на хутір свій Кривобабківка, коло такого ж хутора Боголюбівка, і там прожили йще до зими. А хату й олійницю влада забрала. Пізньої осені бабуся Матрона Миколаївна померла, виснажена голодом, а згодом і дід Прокіп помер теж. На цвинтарі бабусю проводило півсела вже колгоспників, така була шана її. А заметіль вигнали Лукію з дітьми з хати на хуторі й вони ховалися в ямі з-під буряків і картоплі. Нарешті вона з двома дітьми пішла пішки на Донбас: якимось дійшла й стала працювати. Таким чином вижила.

Про страхття голоду написала в своєму творі «Діти Чумацького шляху» Докія Гуменна¹, та Олена Звичайна² в творі «Оглянувшись назад».

¹ Гуменна Докія Кузьмівна (1904–1996) – українська письменниця, емігрувала з України після Другої світової війни. Опинившись у Мюнхені в 1948 р., Д. Гуменна у видавництві «Українська трибуна» віддрукувала три томи роману «Діти Чумацького шляху», написані у роки Другої світової війни. У 1960 р. вона переїхала до США і зупинилася у Нью-Йорку, де через рік у «Самвидаві» видала четвертий том «Дітей Чумацького шляху». У цьому художньо-документальному романі письменниця відтворила безпрецедентні заходи Кремля з приборкання українського села як основи нації і водночас знищення мозку нації – української інтелігенції.

² Звичайна Олена (по чоловікові Дзюль) – письменниця на еміграції в США; твори: «Золотий потічок» (1947), «Селянська санаторія» (1952); новели «Миргородський ярмарок» (1953), «Оглянувшись назад» (1954); роман у 2 томах «Страх» (1958). У газеті «Новий Шлях» від 16 жовтня 1953 р. Олена Звичайна стверджувала, що земляки Миколи Фітільова (Хвильового) з Полтавщини свідчили, що він у свій час був заступником Богодухівської ЧК і в той же час був комісаром при карному відділі Соболя, який у селі Мурахові, на площі біля церкви, прилюдно розстріляв 12 людей, просвітян села Мурахова.

Більше ініціативні селяни ішли в Донбас у вугільні та інші копальні. Там потрібна була робоча сила, й влада не дуже додивлялася, хто працює. Там було сяке-таке постачання харчами і якимось відкілясь, зробивши собі землянки для життя, вижили вони. З 50-членної родини Кривобабків лишилися живими ті, що вивезені до Сибіру, та два, три з тих дітей, що перебули в дядька Івася в Харкові. Івась мав свою трагедію: закінчивши політехніку в Ростові, приїхав до Харкова, закінчив аспірантуру з фізико-хемії і очолив лябораторію в Інституті стандартів. Це був талановитий науковець. Його винаходи є в Франції, в Бюрі Еталонів. У 1938 році, коли прийшла черга на науковців, КГБ дослідило його заможне походження та що родичі вивезені геть, і його заарештовано. І не знати, що з ним було далі, ми слідів не знайшли. Так загинуло майше 50 членів розумної, талановитої селянської родини в ці страшні часи масової голодової смерті, організованої Москвою.

По вивезенні родин лишилися діти, що втікали з возів. З'явилася смара так званих безпритульників. Жили вони на залізничних станціях удень, вночі грілися коло котлів у коридорах будинків, годувалися тим, що вкрадуть на вулицях і вимінять. Мали своїх відпоручників злодіїв, які їм взамін за речі украдені давали харчі. Ця безпритульна банда вивела собі неписаний закон солідарності – хто порушував норми життя за тим законом, ставав вигнанцем. Йому обривали рукава і ніхто з безпритульників не мав права допомогти йому. Наркомат юстиції утворив комісію по справах неповнолітніх правопорушників. Туди міліція приводила спійманих на крадіжці, їх переслухували й відправляли до дитячих будинків або в виправні колонії. Зразковою колонією була Куряжанська колонія імені Максима Горького під орудою Антона Семеновича Макаренка¹. Він написав сім книжок з життя колонії. Найкраща із них «Прапори на баштах». Там з тих дітей робили людей, виховуючи їх на марксистських засадах борців за комунізм, що багато з них і здійснили.

От, це так є коротко про родину, а таких родин були тисячі, й вимерло за це час, мабуть, коли не третина населення України. Хай пам'ять по них не вмирає серед нас. (Плаче.)

Пит.: Чи можна завдати Вам скільки питань до того, що було раніше?

Від.: Прошу!

Пит.: Чи Ваша родина брала участь в українському русі до революції?

Від.: Так, власне. Я жила при місті Харкові як адоптована дитина, сирота адоптована. Вчилася в початковій школі в селі, а потім в Харкові в гімназії. Тримала іспит екстерном. Училася дуже добре – сьому класу гімназії закінчила з золотою медаллю. В 1917 році, як трапилася революція, то в нас завіяло новими ідеями, і приїхали біженці під час війни з Галичини, привезли з собою революційні українські пісні й українську свідомість. У нас такої не було. Наша свідомість не сягла далі «Кобзаря» і Гоголя. Гоголя «Тарас Бульба», а «Кобзар», то була

¹ Макаренко Антон Семенович (1888–1939) – радянський педагог і письменник, один з фундаторів радянської системи дитячо-підліткового виховання. З 1920 р. керував трудовими колоніями для неповнолітніх (до 1926 р. – біля Полтави, з 1926 р. – переведена під Харків (Куряжська колонія імені Горького, нині – імені Макаренка)). В 1937 р. переїхав до Москви. Автор повістей «Педагогічна поема», «Прапори на баштах» та ін.

настільна книжка. Вони привезли зі собою «Граматику» Сімовича¹ і деякі метелики Грінченка, журнал «Хлібороб», що містив українські статті, і то була наша література. Організували ми підпільний гурток український, і мені там припало – як я була обізнана більше з українським питанням – мені було доручено навчати українства інозі (?)... Робили ми це в тайні, збиралися на зайняття до одної якоїсь хати учениці. Тоді, перед самим кінцем 17-го року мене в цьому українському, літературному гуртку, що організувався при гімназії під орудою Леоніда Арсенієвича Булаховського (жид-вихрест, добрий українознавець, пізніший академік український, то під його орудою організувався літературний гурток) і там я прочитала свій переклад вірша Олексія Толстого «Малоросія»². В середині вірша було згадане ім'я Україна. Діставши від Леоніда Арсенієвича пояснення, я переклала цей вірш. Він не був дуже блискуче перекладений (пізніше я кілька років його доробляла), але переклала я і ту частину, яка була цензурою заборонена. А голова цієї гімназії була обурена, й мене вичистили з гімназії – медалістку, вже намічену, без права поступати до якої-небудь іншої гімназії. В моїй долі взяли участь такі українського роду педагоги, як учителька французької мови, поетеса Христя Алчевська³, козацького роду кубанець Олександр Дмитрович Короленко, Володимир Шаповал, розстрижений священник за те, що 14-го року правив панахиду по Шевченкові. Оці люди українського роду врятували мене своїми клопотами і мене відновили. Бо раз, що я була стипендійкою за добре навчання, а друге, що все-таки медалістка, це честь для гімназії. Так що я скінчила гімназію з золотою медалею, якої не отримала, бо вже настала революція і золотий фонд більшовики забрали. Отже, тоді з цього літературного гуртка виріс так званий «Дом учнів», і стали видавати журнал, перший, під назвою «Мисль». Назва була вибрана така, що вона відповідала і українському, й російському змістові. Отже, редак-

¹ Сімович Василь Іванович (псевд. – Верниволя В., Сімартич, Васаген; 1880–1944) – професор, український мовознавець, педагог, перекладач, книговидавець, дійсний член НТШ (з 1923 р.). Закінчив у 1904 р. Чернівецький університет. У 1904–1914 рр. – викладач учительської семінарії у Чернівцях, 1914–1919 рр. – співробітник Союзу визволення України і організатор культурної праці в таборах для українських військовополонених в Австрії та Німеччині. З 1923–1933 рр. – професор, а в 1926–1930 рр. – ректор Українського Високого Педагогічного Інституту імені Драгоманова у Празі. З 1933 р. – у Львові, займався видавничою і редакторською діяльністю, зокрема в НТШ та в редколегії «Української загальної енциклопедії» (1930–1935). У 1940–1941 рр. – професор, завідувач кафедри української мови, декан філологічного факультету Львівського університету. У липні 1941 р. обраний ректором, але німецька окупаційна влада не дозволила продовжити діяльність вузу. Йдеться про одну з цих праць: «Практична граматика української мови» (1917) або «Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (1921).

² Йдеться про Толстого Олексія Костянтиновича (1817–1875) – графа, російського письменника, члена-кореспондента Петербурзької АН (1873), одного із співтворців літературного псевдоніма Козьми Прутькова. Він значну частину свого життя провів в Україні, був нащадком останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Швидше за все, згадано про вірш, присвячений Україні і написаний з великою любов'ю до неї – «Ты знаешь край, где все обильем дышит». У той час він, можливо, називався «Малороссия». В середині цього вірша є рядок із згадкою України: «Ты помнишь ночь над спящею Украиной», де також згадуються Палій та Сагайдачний, – цілком можливо, що ці рядки були заборонені російською царською цензурою. Рядки з цього вірша згадуються і в інших спогадах.

³ Алчевська Христина Данилівна (1841–1920) – українська діячка народної освіти, педагог.

тором українського відділу було обрано мене. Далі я скінчила й ще восьми класу. Це давали атестат, рід, зрілості, тобто права рівні з чоловічими гімназіями при вступі до вищих шкіл. Де я не подала до трьох, чотирьох інститутів, я подала аплікації і всюди була прийнята як медальстка з атестатом зрілості. Закінчивши науки, я стала на працю учителькувати в тому селі, де виховувалася. Там була організована «Просвіта», драматичний гурток, і в цьому гуртку я брала жваву участь, спочатку як танцюристка й хористка, а пізніше як артистка на перші ролі. Ну, а далі прийшли більшовики, «Просвіта» ще деякий час проіснувала, а потім її закрили. Я перейшла на працю до червоноармійського театру Солодовнікова, знов на перші ролі. В 22-му році мене заарештовано, просто в артистському одязі, після вистави «Степовий гість». (Я Наталю граала.) Я просиділа там в ЧК на Конній вулиці три тижні, але й завдяки одному слідчому Удалову мені пощастило вийти звідти. Бо перед ним його застояв його племінник Андрій. Коли я вийшла з в'язниці, то поїхала до своєї товаришки в Деркачі на сільськогосподарчу ферму, де була сільськогосподарська класична школа, що дала нам багатьох діячів і письменників, таких як Яків Мамонтов, як Михайло Ветухів, Олесь Кандиба, Кость Данилівський і багато інших¹. Там був викладачем української мови Гнат Мартинович Хоткевич². Це надзвичайно талановита людина, мистець, музикант, драматург, історик, письменник, поет і бандурист. Недармо його зовуть батьком зрілого кобзарства. Ще будучи студентом, він навчав своїх товаришів кобзарської штуки. І був першим ініціатором і керівником капелі, що пізніше придбала собі ім'я Капелі імені Шевченка. Ну, тоді 21-го року був реформований університет на кілька інститутів. І в одному з них,

¹ Мамонтов Яків Андрійович (літературні псевдоніми – Я. Лірницький, Я. Пан; 1888–1940) – український письменник, педагог, історик і теоретик театру, поет і новеліст, драматург і театральний критик, прихильник методу естетичного виховання, працівник Харківського НДІ народної освіти, Українського НДІ педагогіки та Педагогічних курсів ім. Г. С. Сковороди.

Ветухів Михайло Олексійович (1902–1959) – учений-біолог, організатор сільськогосподарської науки в Україні, педагог, громадський та політичний діяч. Родом з Харкова, з 1926 р. працював на посаді доцента, а упродовж 1928–1934 рр. – професора Полтавського сільськогосподарського інституту, Харківського ветеринарного інституту та Харківського держуніверситету. Допомігав в українізації вузів та наукових установ України. У зв'язку з загрозою репресій виїхав до Москви, протягом 1934–1941 рр. він уже професор Московського ветеринарно-зоотехнічного інституту. Протягом 1941–1942 рр. Михайло Ветухів – активний учасник громадського життя на Харківщині, 1942–1943 рр. – ректор Харківського університету. 1944 року М. Ветухів емігрував до Німеччини, потім до США, де з 1951 р. працював дослідником-генетиком Колумбійського університету (Нью-Йорк). Перший голова Української вільної академії наук (УВАН) з 1950 р.; залишався головою до самої своєї смерті.

Олесь Олександр (Кандиба Олександр Іванович) (1878–1944) – відомий український поет, драматург, прозаїк, перекладач, громадський діяч. Навчався в Деркачівській сільськогосподарській школі, з 1903 р. – в Харківському ветеринарному інституті. В 1907–1917 рр. вийшли п'ять збірок його поезії. З 1919 р. – в еміграції.

Данилевський Костянтин Якович – професор медицини, фізіотерапевт, винахідник керованих літаючих апаратів.

² Хоткевич Гнат Мартинович (псевдонім Гнат Галайда; 1877–1938, розстріляний) – український письменник, композитор, мистецтвознавець, етнограф, педагог, театральний і громадсько-політичний діяч. Більшу частину свого життя провів у Харкові.

Педагогічному інституті, що називався факультетом загального виховання, або, коротко факсоцвих¹, я була студентом. Там зібралися молоді вчителі, що володіли українською мовою. У школах учили російською мовою, учителів, що вчили українською мовою, було небагато. Отже я також не була білим круком серед них, і на наших шість учителів в селі, що викладали російською мовою, я була одна, що викладала українською мовою. Звичайно, що обставини були тяжкі. Потім, в 22-му році я одружилася з моїм чоловіком і наше життя потекло вже іншим шляхом. Я вже вчила в міських школах ритміки й групу вела, потім ритмічну групу вела, тоді потрохи все переходила вище. Закінчила факультет соціального виховання і була відряджена в числі семи аспірантів в Перший науково-дослідний інститут педагогіки. Я його закінчила перед 30-м роком. А тоді саме був процес СВУ і.. мені прийшлося накивати п'ятами з інституту, бо голосувати за засуд СВУ я не могла. Пішла геть. А за такими око державне стежило, ну й мені довелося виїхати на працю в Донбас, в Рубіжну. Там я працювала в катедрі неорганічної хемії, як асистент доцент і демонстративний асистент. Була директором лабораторії, була секретарем секції наукових робітників. Прийшов 38-й рік і чоловіка заарештовано. Бо він, хоч уже була заборона читати українською мовою лекції, продовжував читати українською мовою. А крім того, КГБ довідалося, що він заможного селянина син і що родина вивезена, то його заарештовано, й не знати де діли. До сього дня так ми й сліду не нашли. От вам, моя участь в українському житті, а участь родини мого чоловіка, то була просвітна на селі. Він на вакаціях, як приїздив, читав лекції по хемії, ставили ми п'єси, ну такі як «Суєта» Старицького, або комедії там якісь. Ну, а літо пробувши на селі, приїздили знову до Харкова, й чоловік провадив наукову працю, а я йому помагала як секретарка.

Пит.: А скільки було українців свідомих серед професури природніх наук? Так, як Ваш чоловік. Ще були такі?

Від.: Ні, мені тяжко сьогодня пригадати, прізвища, вилетіли з голови. Мені вже 85 років. Їх було більше. На факсоцвихові професура була таких гуманітарних наук. Такий історик Павло Іванович Тихівський², Василь Барвінський³, тоді, як його, Мамонтів, Дяків, Сигічов-Сосердов – психолог. Найбільше уваги й шанови викликав професор Олександр Іванович Попів, «харківський золотоуст», як говорили, бо він міг з підлоги буквально читати лекцію на яку завгодно тему. Мав колосальну пам'ять і надзвичайний гумор. Ну, а так більше... Про решту інститутів я не знаю, бо наш факультет соціального виховання жив своїм окреим специфічно українським життям.

Пит.: А як такі люди, як Ви, ставилися до нарккома освіти Скрипника, до його попередника Шумського? Чи це позитивно, чи негативно?

¹ Університети ліквідовані у 1920 р. Але на базі Харківського університету, який спочатку був перетворений на Академію теоретичних знань, Інститут народної освіти виник у 1921 р.

² Тихівський Павло Іванович (1866–1938) – літературознавець і бібліограф. Науковий співробітник кафедри літератури при Харківському інституті народної освіти в 1920-х рр.

³ Барвінський Віктор Олександрович (1880 – бл. 1940) – український історик, архівіст, учень Дмитра Багалія. З 1919 р. – приват-доцент університету, викладач Академії теоретичних знань, Харківського інституту народної освіти (1920–1924). У 1937 р. заарештований.

Від.: Спочатку до Шумського ставилися позитивно, потім застережливо, але коли його заарештували, то співчутливо. Скрипника боялися, але йому завдячили приїзд педагогів з Галичини й глибшу українізацію. Після того, як він застрілився – співчутливо. Не любили Хвильового, бо він взагалі був, по-перше, колись чекістом, а пізніше – сквернослов. То його не любили. Але коли застрілився, то ясна річ, що співчуття і часткове зрозуміння його трагедії опанувало нас. А уже в 30-х роках, коли стали арештовувати науковців всіх, то тут пішло багато людей, і все то українського роду. Такий як Іван Панасович Соколянський¹ – дефектолог – Мазуренко Юрій із комуністів Західної України, що очолював Інститут стандартів, Петренки – ціла родина. Троє чи четверо з них хеміки й фізико-хеміки також. Як переважно все українського роду.

Пит.: Чи Ви мали будь-які контакти з Академією наук у Києві або з закордоном, з українськими науковцями за кордоном?

Від.: Ні! Це було небезпечно. А крім того, не було часу. Бо життя так розподілялося. Стояння в чергах, щоб дістати люльку, ту маленьку рибку якусь ржаву, або півфунта масла, або півфунта цукерок яких-небудь, або крупи там якісь, або ржаві оселедці. Бо по гас також черги. А коли м'ясо траплялося, то страшні черги були. Значить, стояння в чергах. Не дістанеш у черзі, значить, будеш сидіти голодний. Ну, наша родина вижила, власне, не дуже голодуючи, тому що чоловік діставав пайок науковця, а як його заарештували, то тоді вже... Я працювала в інституті методіки, методістом, інструктором для вчителів хемії, і це підтримувало наш життєвий рівень. Мої батьки старенькі вже померли: батько помер в 1939 році, а мати вже 1944-му, коли я виїхала на працю до Галичини, в Політехнічний інститут. Мене заангажував туди фізико-хемік Култашов як фізика, доцента фізико-хемічної лабораторії. А вже з Львова тоді ми 44-го року ми вже виїздили на Словаччину, з Словаччини нас забрали на Німеччину в табори. Ну, прожили в Німеччині пару років і 49-го року виїхали до Америки.

Пит.: Часто доводиться чути на еміграції, що СВУ – це просто провокація радянська. А по-Вашому, ні?

Від.: Ні, ні. Треба вам прочитати Лепкого «Казка мого життя»². Він там досить виразно пише про йснування цієї організації СВУ. Значить, це що в нас могли видумати, то в Галичині уже не могло бути видумане. А ми вірили, й до сьогодні віримо, що СВУ існувало. Що там утручалися агенти КГБ, що вони провокували, то це вірно все, але щоб це був витвір виключно КГБ, то неправда.

Пит.: А думаєте, що де хто з Ваших друзів або знайомих брав участь в СВУ? Так з Ваших кругів?

Від.: Ну, такий письменник Степан Підкова брав участь у цій організації, з моїх знайомих. А більше я зараз не пригадаю.

Пит.: А в всякому випадку люди, такі як Ви, знали, що щось такого, що щось...

¹ Соколянський Іван Опанасович (1889–1960) – вчений-педагог у галузі дефектології, досліджував питання сурдо- і тифлопедагогіки. У 1934 р. заарештований, пізніше реабілітований; з 1939 р. у Москві.

² Лепкий Богдан (1872–1941) – видатний поет, прозаїк, критик, видавець, перекладач, історик літератури, літературознавець, громадсько-культурний діяч, художник, публіцист. Жив на території Західної України та Польщі. «Казка мого життя» – книга спогадів і чудовий опис життя та звичаїв на Галичині того часу.

Від.: Що існує ця організація. І коли молодь приходила й питала: «Де ж знайти?»

То ми не могли порадити, до кого звернутися. Через те, що вона була законспірована добре, ця організація.

Пит.: Але молоді студенти з ентузіазмом ставилися до цього.

Від.: Так, молодь просто прагнула іти до СВУ. Тільки, що була законспірована і що не дуже їхнє бажання вдавалося.

Пит.: А що Ви можете сказати про діяльність Української автокефальної православної церкви? Чи Ви брали участь в цьому, чи Ваші друзі брали участь в цьому русі?

Від.: Українці, від масового обивателя до науковця, високого науковця, майже всі брали участь у цьому рухові. Митрополит Липківський був надзвичайно пламенний промовець. І ще був такий архієпископ Олександр Ярошенко. Такого промовця я ще в житті не бачила. Ото були голівні стовпи автокефальної церкви. Володимир Чехівський – науковець, цивільний, але знавець теології і проповідник дуже добрий. Отже після 21-го року, Собору, коли була заснована автокефальна церква, стали творитися автокефальні парафії, і висвячували священників для цих парафій. Контингенту вистачало, бо Харківська семінарія мала талановитих семінаристів, все і все, українського роду священників. Вони церковнослов'янською мовою правили, але думки їхні, ідеї їхні були направлені на те, що Україна має бути й що за Україну треба боротися. Отже, це були патріоти. Тоді з них висвятили священників для цих парафій, і вони розійшлися по парафіях, кругом розносячи богослуження українською мовою. Московське духівництво дуже протиставилося тому, улаштовували навіть бійки часом, але все, все-таки, автокефальна церква розвивалася і далі. Ну, й наша родина, звичайно, належала там. У Харкові був такий дуже гарний собор Св. Миколая на Сумській вулиці, і то була перша катедра Української автокефальної церкви. В 1927 році, здається, розбили цю церкву й розірвали, а на тому місці поставили якийсь готель. А архієпископа Ярошенка заслали, й багато духівництва також у ті роки колективізації заарештували й заслали. А митрополит Липківський теж скінчив свої дні невідомо де. Така поголоска була, що заарештований був.

Пит.: А що взагалі можете сказати про міжнаціональні відносини в Харкові в 20-х роках? Як інтелігентні українці жили з росіянами, з євреями?

Від.: З євреями – дружно, з євреями – дружно. Євреї, такі світлі розуми, як д-р Рабинович і ще там, Герц... Я вже... Пелець, то вони розуміли українську трагедію.

Курилова – жидівка – дуже гарний знавець української мови, підручник написала правильної української мови. Отже, значить, з євреями в нас були нормальні відносини. А дарма, що в уряді був Каганович і там багато інших таких, що не любили українців. Ну, а за росіянами – порізному: з ким добре, з ким вороже. Але дуже виявляти ворожість свою також ніяк було, якось мирилися.

Пит.: А так якраз під час революції, чи Ви коли-небудь захоплювалися більшовицькими ідеями? Чи хтось з Ваших кіл? Чи думали, що це може вийти на добре?

Від.: На початку, як більшовики прийшли, і ще давали змогу розвиватися українській науці й українському мистецтву, то наші розуми молоді повернуло в ту сторону що: ну, може буде добре! Може перейде та шумиха військового комунізму й що настануть нормальні відношення.

А в 24-му році був оголошений неп – нова економічна політика. Влада дала дозвіл на приватну торгівлю, на приватні господарства. Ось господарства провинулися зразкові дуже добре, продукція харчова розцвітала, й люди почали багатіти. Наука розвивалася. Почали видавати підручники українською мовою. Ну, треба сказати, що факультет соціального виховання започаткував ці підручники. Не було українських підручників. То студенти записували з вуха лекції українською мовою, недосконалою іще, бо тільки що навчилися, як слід. А потім ці скрипти давали на редагування фахівцям, і після редакції їх бралось за основу для підручників. І тоді професор Олександр Іванович Попіль і нарком фінансів Гринько¹ подбали про те, щоб утворилася на Україні окреміша від московської система освіта: зовсім інакші програми, багато порадників, як провадити навчання, розробка різних методів, метод із-за кордону, бригадний метод, тоді комплексний метод. То все були нові методи, такі що Москва ще не пробувала, а на Україні вже було. І потім з того факультету соціального виховання виріс перший Науково-дослідний інститут педагогіки. А другий, рік пізніше, був організований в Києві.

Пит.: А якими західними теоріями виховання найбільше захоплювалися на Вашому факультеті?

Від.: Бачите, на це мені тяжко відповісти через те, що всю філософію заступав діалектичний матеріалізм, обов'язковий, історія партії обов'язкова, а решта то вважалось, що то «від лукавого», що то все не годиться, що воно шкідливе. Ми, правда, не дуже вірили, що воно шкідливе, але мусили виробляти те, що обов'язкове.

Пит.: А як люди з Ваших кіл ставилися до Петлюри, до УНР взагалі?

Від.: Ну, то це з пієтетом. Одним словом можна сказати – з пієтетом! Ви то можете з однієї збірки вичитати. То від самого початку. То наші національні герої. Так ми їх шанували, так ми їх сприйняли, та ми їх донесли в серці до сьогоднішнього дня.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли Петлюру забили?

Від.: 25 травня, 26-го року.

Пит.: Але яка була реакція Ваша, Ваших друзів?

Від.: Наша? Горі! Що ми могли зробити? Вийдюча вістка, мов стріла, «Україна, твого Петлюру убито!» Здавалося, що земля розступається, що Петлюру вбито, це, значить, знято голову з нації. І далі тепер, як же буде Україна без голови існувати? Хто буде керувати? І чи будуть керувати? Таке побоювання було. Але потім потрохи почали доходити вістки, що організувався новий уряд, що все ж таки праця провадиться, і полегшало на душі, але не дуже. Зв'язків з закордоном не тримали. Бо хто мав зв'язки з закордоном, листувався з родичами, того скоро заарештовували. У мене, між іншим, коли була чистка студентів, соціальне походження перевіряли, то питали, чи я листуюся з Винниченком. Я була така мудра, що сказала, що я не знала, хто такий Винниченко. А хто такий Винниченко? В нас таких родичів нема! Ну, і то мене спасло. Я з Винниченком, звичайно, не листувалася, але один лист за кордон написала, і боялася, що його не то... Тільки я його за була підписати так, що найти також не могли.

¹ Григорій Гринько (1890–1937) не був наркомом фінансів УСРР, він очолював наркомат фінансів СРСР (1930–1937). Водночас відмінна від московської система освіти почала будуватися саме під час перебування Григорія Гринька на посаді наркома освіти УСРР (1920–1922).

Пит.: А як Ви ставилися до таких, як Винниченко, що від Петлюри відступили? Чи Ви знали про політику, що там діється?

Від.: Ми Винниченка цінили як письменника. Як політика можна сказати – зневажали.

Пит.: А що думали про таких, як Грушевського, що вернулися з еміграції?

Від.: Думали, що вони мученики, страдники, і шкодували, що вони вернулися, бо передчували, що їм там скоро буде кінець. І так воно й трапилося. Він щось три роки пробув, а потім його заморили, в Кисловодському десь¹.

Пит.: Чи можете сказати, за що точно Вас заарештували в 21-му році?

Від.: Мене заарештували за те, що я була секретарем «Просвіти», учителькою української мови, доповідачкою на історичні теми. Мій наречений пішов з петлюрівським військом, мобілізований. Бо він був секретарем «Просвіти» й мені залишив протоколи й все. Отже, я хоч і заховала собі печатку «Просвіти» й протоколи, а все-таки розкопали й мене заарештували за цю діяльність. Причому заарештували спочатку товариша мого нареченого, який пішов з військом, а потім захворів на тиф і вернувся. Так і його заарештували. Гриць Павленко. А коли мені сказали про це, що мене мали заарештувати, а поки мене заарештували, то його, поки мене знайдуть. То я була така мудра, що зайшла на канцелярію в ЧК, Черезвичайна комісія – ЧК, і залишила там записку, що я працюю там і там, в Червоноармійському театрі як артистка, і: «Прошу випустити Гриця Павленка, бо я не хочу, щоб через мене людина страждала».

Я думала, що мене праця в тому театрі врятує. Ну, але вона не врятувала мене. І от мене зі сцени просто, після вистави «Степовий гість» заарештували й відвезли на Черезвичайну комісію. Мали відправляти в в'язницю на Холодну Гору, але слідчий Удалов допоміг визволитися.

Пит.: Чи в Червоноармійському театрі були поширені такі українські настрої? Проукраїнські.

Від.: Так! Та це ж усе населення, це ж молодняк, що лишився. Це ж просвітянська молодь, уже виховання протягом двох, трьох років. Це й артисти серед них і так просто. В нас було навіть знаменно те, що хулігани, такі дріб'язкові злодії перестали злодійством займатися. Приходили на просвітянські збори, на вистави, стали нормальними людьми. Отакий Нешта був там. Курси «Просвіта» улаштовувала, на вишивання, на читання. А найбільше таки готували вистави.

Пит.: Чи в цій околиці, де Ви виступали, чи діяли повстанські загони?

Від.: Ні, не було. Це північна частина України, далека. На Ізюмщині, там де родина мого чоловіка жила, там були – Самось... не пам'ятаю ще, якийсь Циган, тоді два ватажки були. Але... ну в Лебедині, також на південь далі там також були повстанці, на Сумщині були повстанці, але на Харківщині не було.

Пит.: А якого Ви погляду про таких людей, повстанців таких?

Від.: Ну, та на них надіялися, що може потрохи підточать, але надія марна була, що ж це маленькі групи були. Жаліли їх, коли заарештовували, виловлювали. Знали, який їм кінець.

¹ Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) до УСРР приїхав у березні 1924 р. У березні 1931 р. був змушений переїхати до Москви. Заарештовувався у справі «Українського національного центру». У жовтні 1934 р. помер у Кисловодську після нескладної операції.

Пит.: А якого Ви погляду про таких крупнішого масштабу отаманів, як Махно чи Григоріїв, Зелений?

Від.: До них ставилися як до рантиків, не схвалювали їх, осуджували, але протидіяти не могли. На них надії не покладали, бо ватажками ціми орудувала банда. І те, що банда часом грабувала населення, то це настрювало людей проти.

Пит.: По-Вашому, велика частина селянства була настроєнна прихильно до більшовиків?

Від.: Ні, такого прихильного наставлення до більшовиків у селянства не було. Селянин, це міцний господар. В нього господарство віднімають. Це йому сорочка при тілі, і він не міг того схвалювати. Були, правда, було незаможне селянство, «комнезами» називалися – комуністичні незаможники. Це такі покидьки села – п'яниці, ледачі. То ті були прихильні, але їх було на початку дуже мало. А коли влада прислала всяких 50-тисячників і тисячників із Москви – агітаторів, то вони там запанували. І ото вони вели «розкуркулення», тобто вивезення заможних селян, і вони запровадили, помагали запроваджувати колгоспне життя, ці комензами. Ми їх лише називали «комледачі». (Сміється.)

Пит.: А на чому, по-Вашому, базувалася сила більшевицької влади?

Від.: На застрашуванні. На застрашуванні і нервності селян. Селянин звик до якогось порядку. Із цього порядку йому вискочити трудно. Для того, щоб виявити якусь акцію спротиву, бракувало ініціативних людей, серед селянства. А серед інтелігенції, коли і появлявся хтось, такий, хто міг би організувати їх, його швидко прибирали, так що обезголовлювалося селянство.

Пит.: Чи Ви постійно мали контакти з селом, коли жили в Харкові чи на Донбасі?

Від.: Контактів з селом? З родиною, з родиною. По-перше, рідне село 10 миль від Харкова. Там з цими селянами я жила дуже добре, бо яких три, чотири роки учителювала, вони мене знали під іменем Шурка, Олександра Шурка, бо знали мене ізмалу. А село, де жила родина чоловіка, то літні вакації ми пов'язалися.

Пит.: Чи, по-Вашому, більшовики нанесли смертельний удар українському селянству голодом?

Від.: Це таке тяжке питання. Одинадцять мільйонів смертей. Хіба це не смертельний удар? І ще довго, довго вирівнювалися це... відсоток населення, що прибував. І то відсоток населення, що прибував в перші роки по Голодоморі, був з переселенням москвинів сюди, на багаті землі, на багаті маєтки цих селян. То перемішування націй.

Пит.: Чи Ви бували в селі після голоду, чи вже ні?

Від.: Після голоду? Я пригадую собі, що була в селі Крем'янецькому¹, біля Рубіжної. То всі хати порожні. В деяких зітлілі трупи й кістки. І деякі хати славилися тим, що там жили люди. Ціле село вимерло. Я була тоді асистентом у воєнінституті, і випадково потрапила в таке село. Спеціально ми не ходили. А на урожай, на збір урожаю, на жнива висилали студентів на села. Їх с'як-так годували, а селяни голодні дивилися і чекали, що їм шматочок хліба дадуть. І ті навіть колгоспники. Бо вичистили все до зерна. То собі тяжко уявити, як люди, ті, що лишилися жити, як вони вижили. Вони їли дубову кору, жолуді, лободу, бур'яни різні. Але якось частина з них вижила. Тепер, коли я оглядаюся

¹ Правильно Кремінна – нині місто, районний центр Луганської області.

назад, то просто не можу зрозуміти, де та бралася сила до життя в людей, що вони на такому злиденному харчуванні, що вони вижили. Ну, а потім після голодомору в школах змаліло дітей, школи позакривали в 31-му, 33-му. До 38-го, 39-го року дітей дуже мало було в школах, бо не було народжень.

Пит.: Але, як то сказати, українська інтелігенція під час голоду в чому бачила причини цього голоду, чи політично, чи як?

Від.: В політиці Москви. Що це є задуманий план Москви.

Пит.: Чи Ви вважали, що це соціальна політика, чи національна? Як в цей час інтелігенція наша думала?

Від.: Вважали, що це соціальна політика, й лише частина уявляла собі, що це національно-політичне.

Пит.: Чи Ви в той час знали або чули, чи в других областях Радянського Союзу чи мав би бути голод, чи ні? Так як в Росії?

Від.: В Росії голоду не було.

Пит.: І це Вам у той час було відоме?

Від.: Так! Були окремі. На Поволжі була така одна губернія, де був недорід. То звіди приходили на Україну йще перед тим, як розібрали Україну. Приходили жінки з дітьми на руках і коло неї, і тут наші баби дуже гостинно їх приймали, й годували, й одягали, виряжали. Ну й питають у такої баби з Москви, з Поволжя, що:

– А чого ж то ти ходиш?

– Та чоловіка нема, а треба дітей годувати.

– А де ж твій чоловік?

– «Да пошёл хохла битъ, да не вернулся».

Пішов хохла бити – українців. І значить, видно його забили десь. То після того перестали їм помагати, бо як будеш помагати такому, що таке говорить?

Пит.: Чи Ви бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ой, я вже вичерпалася. (Сміється.)

Пит.: Щиро дякую за вельми цінні свідчення.

Від.: Чи воно Вам придасться?

Пит.: Безумовно!

Інтерв'ю LH48

Анонімна оповідачка, народилася 1910 р. на Харківщині. Батько був «дуже багатий». [...] Його та кількох інших родичів заарештували під час розкуркулення. Оповідачка не надала інформації про рід занять чи місце проживання під час голоду. Її змусили брати участь у вилученні продуктів. [...] Навесні люди викопували мерзлу і напівмерзлу картоплю, що залишилася з минулої зими, і мішали її з борошном, щоб зробити млинці; також їли кору дерев. Велике враження справив торгсін. Оповідачка чула про сім'ю, яка вбила і з'їла власну дитину. Ті, хто забирав зерно, були українці, у тому числі й немісцеві. Серед них були добрі люди, які намагалися допомогти, однак дехто хотів отримати премію за успіхи у хлібозаготівлі. Оповідачці довелося їсти м'ясо дохлого коня.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1910-му.

Пит.: А в якій околиці?

Від.: В Харківщині. Досить, так. Що я можу сказати? Я сама приймала участь по своїй праці. Мене, можу сказати, заставляли ходити – я була на селі тоді – ходити по хатах і забирати в людей для держави продукти. І були такі випадки, що забирали в жінки останню шклянку пшоно. Знаєте, що таке пшоно, що кашу варити?

Пит.: Знаю.

Від.: Або останню шклянку квасолі, так. Були такі випадки, що находили зерно, закопане в землі. Люди хотіли залишити для себе, щоб не вмерти з голоду, але якимись палками, я це тільки бачила, це якимись палками, якимось робили дірки такі й вишукували, що там під землею зховане в мішках зерно. А що квасоллю останню шклянку й пшоно – жінки плакали, не давали, а їх брали. Це одне таке, свідок була. Друге. Бачила сама дітей, пухлих, пухлих дітей, і людей дорослих, пухлих, мабуть, водою було налите з голоду, з'їсти нічого було. Отак ідеш по вулиці, а воно лежить, не мертве ще, але ніхто йому не може допомогти. Це що своїми очима бачила. Далі. Сама я переживала, було таке, коли весною викопували картоплю, знаєте, бараболлю. Восени, коли копають оту картоплю, а то як-коли лишається в землі, знаєте, треба вже через сито просіяти, щоби все викопати, лишається там картоплина, чи дві, чи три. І то цілу зиму перебуває в землі, а тоді ми ходили й рилися в цій землі, палками чи лопатами, щоб знайти ту перемерзлу картоплю в землі. І тоді приходили додому, мили її, і я вже й забула, на тертушку терли, зробили з неї якусь масу, і добавляли туди шклянку муки, й отаке тоді місиво зробимо, і пекли такі оладі, і їли, без олії, ясно, на сухій сковороді там, чи кусок заліза, чи що. А чому я кажу – шклянка? Тому, що люди не всі могли купити мішок муки, а купували шклянками, бо не було грошей, за що ж ті гроші, знаєте, де ж ті гроші взяти? І оту шклянку муки купили і за оту мерзлу-перемерзлу картоплю перетирали все разом і їли. Далі. Восени, коли викопували ту саму картоплю, то малесеньку, таку як лісові оріхи, як вишня, отакі картоплинки, ми їх пекли, такі були, не було чим палити в хаті, дров не було, дерева

купити, бо це все стоїло гроші, то такі малесенькі були печі, чугунні, залізні, і там же ж огонь горить, а під огнем, називалися піддувайла, знаєте, щоб циркуляція, то ми в те піддувайло клали оту картоплю, це в моїй родині, в моїй хаті, своїми власними руками це я робила. Так що це не то, що хтось казав, чи що. І ми оті горіхи картопляні ото там трошки припечемо під тим огнем і їх їли. Люди їли кору, я цього не їла – скажу Вам правду – кору з дерева, аби що-небудь. Недаром є приказка: колчя та вовна, аби кишка повна – щоб що-небудь у кишку дати, знаєте, той воду пив, а той, значить, оцю, ту... З кори перемелювали на муку: що-небудь послати треба було до шлунку. Так.

Тепер далі. Коли люди були багатші, то вони мали золото. Золото захищено було, бо шукали по хатах же ж, знали, що цей багач, то там були й годинники, і всякі золоті речі. То це, значить, золоті, були такі влаштовані магазини, крамниці, лавки – в нас казали, що називалися торгсини. Може Ви чули від кого? «Торговля с иностранцами», отаке, і, значить, в цей торгсин несли це золото. Бувало так, що перстень, його ломали на двоє, щоб не зразу стратити його, понесуть половину, або четвертні, і там принесуть відділя муки. Скільки? Видумувати не буду, скільки за це давали, чи цукру, чи муки, я ж кажу, не хочу видумувати. Те, що правдиве, те, що я не знаю. Так що ото як у кого було, кажу ще раз, золото, то може вони трошечки спасалися. Був такий випадок, моя донька – їй було років чотири – а напроти, через дорогу, жила одна багата людина, бувша багата, бувша, і в неї було золота трошки, щось чи сережки, чи що. Вона пішла в цей торсин і виминіла жиру, оцей лан, знаєте, виминяла жиру. Прийшла вона до нас у двір, бо жила напроти, і каже, що ось я виминяла, то й вам дам кусочок, ну, такий кусочок, був інч на інч, отакий кусочок дала. Ми положили той кусочок жиру на блюдечко й почали, моя мама покійна почали варити суп, юшку, знаєте, суп. І думаем: от ми сьогодні повечеряєм, заправимо цибулькою та оцим жиром і, значить, прибуде в нас сили, в нашому організмі.

Кинулися – немає того жиру. Думаем, це якась собака, значить, сусідська прибігла, бо що-небудь, та й взяла. І дивлюся, моєї доньки нема. Я пішла її шукати, пішла шукати. Де ж я її найшла? Вона, значить, така була голодна, що коли побачила кусочок отого, інч на інч, жиру, то вона з блюдечком схватила, пішла в хату, і щоб в неї не відняли, підлізла під ліжко й там і з'їла. Оце як перед Богом кажу правду. І ми осталися, суп – тільки вода була та якесь листя варилося, а жиру того не було. Оце так. Далі. Чула я, не бачила, але по людях же ж чути, що в одній хаті – ми боялися ходити мимо неї – мимо тієї хати, бо там жінка й чоловік убили свою дитину й зварили, й з'їли. І казали, що вони ненормальні. Ну, це ж уже нормальна людина цього не зробить. Значить, ненормальна, а ненормальна від чого? Від голоду. Ну от, що ще Вам таке сказати? Я не знаю. Може, поки я надумаю, Ви виключите, чи те треба виключати?

Пит.: Ні, не треба, бо в мене є питання, може, щось Вам нагадаю.

Від.: Будь ласка, будь ласка.

Пит.: Наприклад, в мене є таке питання: ці, що в селі були активістами, наставниками, партійцями, чи це переважно були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Були такі й такі, як правду сказати, були такі й такі, так. Були такі, як скажемо, у колгоспі, то місцевий був головою, бо він людей знав, знаєте, хто багатий, хто бідний, хто може там дати що, а хто не може дати. А були, а як голова сільради, Ви знаєте, сільради, селянська рада, значить, як управу, як *court house*, то були що й приїжджі. Приїжджали і з Харкова, і з району, районів представники приїжджали й проводили оці кампанії, хлібозаготівки, знаєте, були такі. Бувало такі випадки, що вони старалися допомогти, це правда, допомогти, тому що бачуть, що людина така цінна, знання має, то треба її підтримати, але вони самі не мали чим, бо треба в державу було посилати, знаєте, в державу давати там, чи хліба, чи що, щоб більше зібрати, щоб стахановці були, знаєте, чули, стахановці?

Пит.: Так, так.

Від.: Такі видвиженці, вони хотіли, як кажуть, заробити *blue ribbon*, першу премію, і вони старалися забирати з людей. Так, у кожній компанії всякі були люди – і злі, і добрі. Бувало, такий добрий чоловік був, каже, та ото там мукички трошки, півстакана, та залиште, заховайте, та хай вам. Були й такі люди. А були такі, що піде і неправду накаже, що в нього є, а в нього нема. Усякі були. Ну, голод це страшна справа. Я ж кажу, як уже приходилося їсти отаке мерзле, оту цілу зиму побуло під снігом, то то вже видно само.

Пит.: Ну так, ті ж приїжджі, що були в селі, чи це можете сказати, якої вони національності?

Від.: Українці, українці, українці.

Пит.: В загальному українці?

Від.: Так, так, так, так – українці.

Пит.: Це міські робітники чи партійні?

Від.: Партійні, о так, звичайно, що партійні. Було таке, що колись приїхав один, такий симпатичний, оце хлібозаготівку цілком файну проводив. Він до політики не пристава, так. Я думаю, що він був член партії також, хіба що їх можна було питати, але член партії, що ж вам скаже, чи що, так. Але я ж кажу, що то все були члени партії, оці керівники, як кажуть, ті, що стояли на чолі, то вони були, звичайно, партійні. Я думаю, що таких би простих і не назначили, і не дали б їм праці.

Пит.: Партійні з міста?

Від.: Ну, так.

Пит.: Скільки було селян комуністів? Яка частина населення активно підтримувала?

Від.: О, я б не сказала, що дуже багато. Ні, ні, ні, ні! Люди на селі були малописьменні, нерозвинені, знаєте. Це молодь отам, комсомольці, були піонери, ті вже, а як старіші люди, то вони не були членами партії. Ні.

Пит.: А такі, що підтримували – були? Не комуністи, але прихи...

Від.: Були, були, були, але вони на цьому вигравали, бо коли він підтримує, коли він укаже це, навіть книжки писали про це, як, кажеється, називається Павлик Морозов, була книжка, то він же на свого батька видав, що щось таке, чи до нього приходить, до батька і говорять, щось таке. То я давно цю книжку читала, це ще вдома, 50 років тому назад, але знаю, що він видав. А тепер коні, коли по колгоспу здихали з голоду, то був такий випадок: пішла я, там якийсь дядько

був і я, значить, щось таке, коваль він був, там щось підчинити, чи цвях, чи що. А він тягне коня дохлого, й я до нього сказала, як зараз пам'ятаю, кажу: «Може, мені там дасте фунт або два м'яса?» Бо я знаю, що така коняка здохла не від хвороби, а від голода – було не страшне їсти.

А він каже: «Добре», – і дав мені тоді м'яса.

І те м'ясо, знаю, як воно дуже довго вариться, піни багато, конятина, знаєте, це ж тільки татари, турки їли, а ми не їли. Але я їла й ото просила, бачу, що за ногу тягне дохлу коняку, і просила. Оце, бачите, до чого голод доводить. Але це, бачите, зараз я згадала, а так воно забулося, бо все ж таки скільки же тут же живемо, як царі, куди, кожний має й хату, і авто, і гроші, і одержу, все, то воно якось тепер уже все відійшло. Та це ж і давно, багато років.

Пит.: А що можете сказати про комнезам в Вашому селі?

Від.: Комнезам – це комітет незаможних селян. Ну, це самі такі пролетарі були. Я не знаю, я ж Вам кажу відверто, що як я чого-небудь не можу сказати, так що там була свідком, то нащо я буду видумувати, і це просто гріх перед Богом. Я туди не належала, кому вони допомагали, як вони допомагали, я сказати не можу, тому що я не знаю.

Пит.: А так для порівняння, як жилося людям при непові?

Від.: При непові, це в 24-му році було. Тоді, бачите, появилoся зразу, коли це Ленін сказав, «новая экономическая политика», неп повністю, то в 24-му році було. Доказ: люди мали і поховали все, а тоді, як тільки вийшла оця політика, нова, економічна, моментально на базарах появилoся все, і по магазинах, і мануфактура, і масло, й сало, й цукор, і все появилoся. Ну, знову же ж треба ж було гроші мати, щоб купити. Тоді ж ми... здається, тоді мільйони ото ж появилoся, що цілими мішками возили люди паперові гроші. Так, нова економічна, то появилoся все, тільки треба було мати гроші. Бо в самому ділі, може воно для того Ленін і ввів цю нову економічну політику, щоб він бачив, що люди мруть, а те може загнитися в землі, пропаде, так давай же ж тоді зробимо це такий оборот, економічний, і люди стали трошки на ноги, як почали, хоч можна було щось купити та з'їсти. По-моєму так, я не дуже великий політик, от, це більше мужчини знають, але знаю, що появилoся товар.

Пит.: А що в вас старші люди говорили про революцію, чи щось взагалі оповідали?

Від.: Як Вам сказати. Це таке питання, що я не знаю, не подумав, я не знаю навіть, що сказати. Знаю, що голосували, бачите, я можу залізити, а не вилізити з цим питанням. Забула, в якому це було році, що казали, що треба голосувати за номер п'ятий, а що він уявляв зі себе номер п'ятий, хоч зараз не знаю що. Чи іменно за те, що обіцяли людям волю і землю, і все дати, здається за те, що люди в черзі стояли й голосували за номер п'ятий, воля і земля, значить. А тоді оказується, що землю в людей забрали й були ж колгоспи, сказали, що гуртове, то, значить, ліпше буде обробляти, легше, бо в того є авта, а в того авт нема, є кінь, а в того нема, а як ми гуртом обробимо, то буде ліпше, говорили отаке людям, але люди не хотіли йти до колгоспів, не хотіли, вони казали: нехай маленьке. Знаєте, коли ми були в Німеччині

й були в таборі, то переділяли кімнату, клясну кімнату, там була школа чи що, переділяли, або ширмою якоюсь, знаєте, ширма, простиню повісять, одіяло або шафу поставлять, а читається, що, мов, це моє. Кожна людина хоче мати своє щось власне. Як у нас казали: гуртове – чортове. Чули щось таке?

Пит.: Я чув, так.

Від.: Може Вам казали вже, і зараз кожна людина має...

Пит.: Що ще скажете?

Від.: Ага, так Вам є, значить, ото землю і волю обіцяли...

Пит.: Що гуртове – чорто...

Від.: І гуртове, да чортове, не хотіли йти до колгоспу, це й в книжках же ж писалося, і уже ж письменники знають, і в газетах писалося, не новинка. Я нічого особливого не скажу, ото тільки, що я бачила своїми очима – дітей пухлих, та й дорослих, і ото, що ми їли, отаке значить, як вишню і картоплю, і що їли гнилу картоплю з землі, голодали, що кору їли, що конятину бачила дохлу, сама просила їсти тоді, не дивлячися на те, що вона дохла, аби що-небудь в рот положити, от, що були члени партії, що забирали від людей, ото шукали останню квасолинку, бо їм треба було виконати плян, знаєте, з їхніми вимогами.

Пит.: Так коротесенько – чи селяни тужили за царем, чи не дуже?

Від.: Тяжко сказати. Знову ж таке. Мої були дуже багаті, дуже багаті.

Пит.: Скільки десятин було?

Від.: Ой, Боже! В одному місці 40 десятин, а в другому 60, а в третьому 30. І ліс був, і млин свій, і хата своя, і коні свої, і лавочка своя, знаєте, лавка – *grocery store*, то їм ліпше було тоді, ясно, і працівники були все, от. А бідні, ті, що, скажем для приклада, були в багатого робітниками, а тоді наділи галіфе, знаєте, такі штани оці з отакими кішечками, й стали комісарами. То їм було оце – ось пролетарію, але вони, здається, поки ж ми будемо мучитися, що ж вам багатим та багатим бути, а коли ж ми станемо багатим. Ворожнеча була, убивали, знаєте. То що бідний був робітником, а його господар і бив колись, а він тоді йому мстив, що я, каже, ти мене бив, а тепер я тебе вб'ю. Було й таке, така міжособне вже, ворожнеча, не між другими національностями або другими державами, але вже самі між собою, свої люди, коли брат з братом може й до суду піти, і син з матер'ю до суду ходили, але тут, я ж кажу, через сусіди там, чи що, в того корова є, в того – ні однієї, в того дітей багато, а той бідний.

Пит.: Чи можете описати розкуркулення, як це відбувалося в вас?

Від.: Розкуркулення – я знаю це розкуркулення. Ну, як в нього було двоє корів і троє коней, то в нього брали й здавали бідним. Але, щоб так дословно сказати... одним словом, якщо можна було б людині щось взяти, то брали, чи то був хліб, чи то була скотина, чи виганяли з хати навіть і хату забирали, чи то вже ставалося, отак забирали все. І в в'язницю брали, і мій батько сидів, у в'язниці сидів, і мої родичі сиділи, й їх там били, мій рідний брат – він у Харкові жив і старший також – і його забрали в Харкові в в'язницю, ну, хто каже, що він сидів там, може чули, Холодна Гора називається там в'язниця.

Пит.: Чув, так.

Від.: От, так там він сидів, і хто каже, що він там і вмер, бо там били, їх страшно ж били, і бувало так, що відбивали й ті всередині, й на Сибір зсилали, отак. Так що мій брат, моя родина взагалі багато перенесла, дуже багато. Забрали всю землю, звичайно, забрали все, як кажуть – і ліс, і хату, все. Ми тоді наймали вже кусочок города якогось, або що, то садили для своєї родини. А то все позабирали. А як у кого були гроші, в моїх дядьків були гроші там, і лавки були, отож далі маслобойні свої, що масло з олії били, з насіння, з отого *sunflower*-а. І корови, і коні, все ж було, хутір був свій, і все позабирали, позабирали, і в в'язницю посадили, і в в'язниці вони й померли, а ці з голоду, як дід або ж баба з голоду під тинном померли. Це також факт, це правда, я ж кажу, Бог свідок, що я правду кажу.

Пит.: А чи Вас пізніше переслідували за соціальне походження?

Від.: Мене один раз з праці знімали, за те, що донька багача такого. Але тоді потребували моєї праці й знову я працювала. А так, знімали з праці. А отож брата забрали в в'язницю, це вже два випадки. Третій випадок, мій старший, найстарший брат жив в Ленінграді, і він умер з голоду, бо там блокада була, Ленінград обклали, не було ні продуктів, нічого, то він з голоду вмер.

Пит.: То Ви раніше казали, що люди дуже не хотіли в колгосп. Чи були якісь спротиви?

Від.: Бачите, ну ж, як людина може противитися, як на нього дивилися, він багатий – це раз, у колгосп не хоче йти, бо до нього пришлють раз там десятника чи сотського, чи що: іди в колгосп. Він один раз не піде, другий раз не піде, то бачили на нього й сусіди, і сільради управа дивляться косо, і нічого йому ніякої допомоги, хоч би гарним словом, нічого, дивляться як на ворога – чужий елемент, чули таке, такий вираз: чужий елемент?

Пит.: Так.

Від.: Ну, то він тоді поневолі вже йшов, прийде додому – жінка плаче, каже, та йди вже, давай запишемося, люди записалися, давай і ми запишемося. От так.

Пит.: А в деяких місцевостях було таке, що люди рознесли колгосп, або повстання були.

Від.: Ага, не знаю, не знаю.

Пит.: У вас цього не було?

Від.: Такого не чула. Та куди там, по-моєму, я не знаю, я такого не чула, не знаю, в нас не було, не було.

Пит.: А як довго в вас існувала церква, в селі?

Від.: Церква, в якому ж це році було? Церкви закривали. У нас навіть так, де я жила, будували нову церкву, бо та була мала, стара, така низенька, прямо в землю, в землю вже вся залізла. А побудували, вже стіни були готові, вже й хрест на горі був, і висока така, а тоді вже при советах – та мала церква, здається, стояла, бо вона ні до чого була – а ця велика, вона їм мозолила очі, і вони її – ще інженер якийсь був – спеціаліст казали, так що зумів підложити динаміту скільки, щоб вона не впала, не розсипалася і побила другі будинки кругом цієї церкви, що були, а іменно вона вся сіла якось, бо всередині воно було порожне, знаєте, сіла. Так що і в Харкові, в самому Харкові я була, то також поносили церкви, не всі, але поруйнували, зрівняли, площу

зробили. Ну, то вони казали: релігія – це опіум для народу, це ж Ви також чули. Ну, й зараз вони ж не признають ні священика, але дітей, кажуть, хрестять, і вінчаються то не можна все-таки, а як хрестити дитину тихенько, то можна, так.

Пит.: Чи Ви були в Харкові під час голоду, чи вже після того?

Від.: Ні, я до того була.

Пит.: О, вже до голоду?

Від.: Але прислали нам посилки з Ленінграду, брат прислав, із Харкова, хліба куски, то Ви знаєте, бувало так, що поцвіте, а ми все рівно його їли. Розмочимо в воді, підсушимо вперед, щоб ота цвіль знялася, не викидали, щоб відрізати, ні, все це точно, точно я кажу. Із Ленінграду ото брат прислав посилки.

Пит.: Прислали куски з Ленінграду?

Від.: Так, куски, посилки. І поцвіте, знаєш що це – *mold*, зелене стане.

Пит.: Ну то можна було по пошті, так?

Від.: Яюсь по пошті прислали, були такі випадки. Це все я кажу, це я правду кажу.

Пит.: Чи було таке в вас, що самі активісти з голоду вмерли, як все забрали в других?

Від.: Ну, це ж не можна сказати. Ну, я, як отам, скажем, у тій хаті живе сусіда, і він був активістом, і він ходив до отого сусіда, скажем, шукати хліба, а чи він тоді вмер від цього, чи після цього, то це ж я не можу сказати, не знаю. Тоді, знаєте, люди тихенько собі жили, не дуже говорили про це, не так як ми зараз вільно з вами, а так тримали язик за зубами. Тяжко було дуже, я кажу, голод – це страшна справа. Як уже батько та мати їли свою дитину, то вже саме смерть. А це ж Ви чули не перший раз, я кажу, про це писали вже.

Пит.: Багато людей в Вашому селі згинуло в цей час?

Від.: Так, так. Чуть не кожного, кожного дня, то я не можу сказати, а кожного тижня, таке як дітей було багато, воно посиніє, кричить, плаче, надривається, а кожного тижня. А, а ховали також, це не те, що тепер: до церкви дзвонять, а в церкву не везуть, *funeral home*, та з такою помою. А тоді так, закопали десь, та ще як малу дитину закопали, та й ніхто й не знав, чи воно живе, чи мертве.

Пит.: Чи люди старалися в місті знайти хліба або праці?

Від.: Їздили, отам дуже, найбільше, по-моєму, їздило людей на Донбас, отам у шахтах працювали, і жінки, не тільки чоловіки, а й жінки, і вони їздили туди, бо мої родичі також так робили, міняли свої прізвища, не казали, звідки вони, і там працювали, і тоді от посилки прислали додому. Працювали. А, потім, скільки ж було безпритульних? Опіки не було, *don't care*, дітей оцих, уркагани називали ще, може, чули таке слово?

Пит.: Чув, так.

Від.: Макаренко написав книжку «Педагогическая поэма». В мене ця книжка є. Він написав про тих безпритульних – що вони робили, як вони крали, як вони оце в потяг, підійде потяг і люди сідають, чи квиток є, чи нема, не дивляться на те, бо вони того кондуктора можуть звалити з ніг. А безпритульний оцей, уркаган оцей, голодний хлопець, то він тоді вроді помагає цьому чоловікові чи жінці сісти в потяг,

а з нього пальто зніме й людина вскочила в потяг, дивиться – пальта вже нема.

Голос іншої особи: Скотинив.

Від.: Так. Ну, він голодний був, а тоді те пальто понесе на базар і продасть і в нього є гроші. І на базарі крали. Мій батько повіз колись у Харків на санях, коням, щось таке, мішок, два, жита чи пшениці – зерна якогось. А тут же ж, у Харкові все тільки машини їздять, і коняка злякалася, а мій батько покійний узяв коня за вздечку. Поки прийшов, проїхала машина, прийшов до саней, тово, зерна нема. Це факт. Голодні люди йшли на все. І це ж я кажу, безпритульні, ось вони то страшні, вони крали, вони різали людей і вирізали в них і кишені, й гаманці, й ту людину могли шпигнути ножом. Я ж кажу, я не знаю, чи є ця книжка Макаренка, оця «Педагогическая поема», чи вона є перекладжена?

Пит.: Є.

Від.: Перекладжена на англійську мову?

Пит.: Здається, що є, але я не бачив по-англійському. А так, в мене ще одне дуже важливе питання.

Від.: Добре. Будь ласка.

Пит.: Поскільки Вам було відомо в час голоду, чи в Росії мав би бути голод також, чи ні?

Від.: Ну, це в Ленінграді, як мій рідний брат помер з голоду, так оце я знаю.

Пит.: Але що в 33-му році?

Від.: Так. А більше я нічого не знаю. Я ж там не була, я же там не була.

Пит.: Люди не говорили?

Від.: Ну, говорили всяке, я ж кажу, це хоч Ленінград, була блокада, що туди не можна було ввозити, то відкіля ж люди візьмуть. Там багато було інтелігентних людей, Ви знаєте, вони не мали землі, не мали свого зерна, ни картоплі, ні городів, нічого, то вони вмирили з голоду. А потім із міста, оце я знаю, з міста приїжджали на село, привозили: той одіяло, той подушку, той пальто, міняли в людей, в селі, за хліб, за десяток картоплин, чи та за кусочок масла, міняли одержу. З міста приїжджали, пішли приходили.

Пит.: Це коли?

Від.: Та ото же в 33-му році було.

Пит.: Що, в місті також не було чого їсти?

Від.: Звичайно, аякже, селянин не повезе, бо в нього забрано все, а город чи місто з чого буде жити, коли село не привезе? Отам, як робітники працювали, то такі працівники трошки мали, бо ж робітник не піде на працю, то й завод не буде працювати. Так чи не так? То працівникам давали ото трошки хліба чи якийсь пайок називався там, на місяць дадуть пуд муки. Я сама так отримувала. І отим пудом треба розділити на 30 днів на свою родину. То шклянкою і міряли. А робітник тоді, як в Донбасі працював, то він, кажу, батькам у село прислав трошки, чи матері, чи сестрі, чи кому, прислав трошки отого хліба, того цвілого. А не дай Боже бути голодному, то не дай Боже. Люди з глузду сходять так.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Ну, нічого. Бачите, я Вам не дуже багато розказала, тому що воно, я думаю, Вам повторять те саме.

Пит.: Кожний має трохи інакшу розповідь.

Від.: Трошки інакше, так?

Пит.: Так ми хочемо повну картину створити з того, що кожна людина скаже.

Від.: Ну, знаєте, я, наприклад, прізвища свого не сказала, й відкіля саме, і що я вдома робила не сказала, тому що боюся. Я ні разу, ні одного разу, не послала ні одного листа додому, літери однієї не написала. Я знаю, що їм там буде біда, бо вони рахують мене «чуждым», повторю, «элементом». Ви знаєте російську мову чи ні?

Пит.: Знаю, так.

Від.: Російську мову, так, «чуждый элемент». Я ворог для них. Ну, як же ж я буду? Мені тут, то нічого не буде, а що їм там буде, скажем, от сестрі – получає там чи від брата, чи від племінника посилки. Люди послали й їздили туди, а я боялася.

Пит.: Дякую за цінні свідчення.

Інтерв'ю LH52

Анонімна оповідачка, народилася 5 жовтня 1902 р. у Конотопському районі Сумської області у сім'ї заможного селянина. На момент революції закінчила сільську початкову школу і відвідувала середню школу в Конотопі. Сім'я з п'яти осіб мала перед революцією 20 гектарів землі. Батько оповідачки помер 1919 р. Описує реквізиції під час воєнного комунізму. Село занепадало навіть у час непу. Сільська церква перейшла до Української автокефальної церкви у 1923 р. і була закрита у 1928 р., коли заарештували священника. Коли почалася колективізація, оповідачка була в іншому селі. Туди з району прибув представник і оголосив збори. Чоловіки відправили на збори жінок, наказавши їм виступати проти, сподіваючись, що радянська влада навряд чи арештовуватиме жінок. Ті, хто вступив до колгоспів добровільно, зробили це насамперед для того, щоб уникнути розкуркулення. Близько 1930 р. у лісах жили розкуркулені люди, вони час від часу нападали на активістів, повертали собі те, що у них були забрали, і ділилися з тими, хто був у нужді. [...] Першими помирали селяни-незалежники, у яких все відібрали, потім колгоспники. [...] Люди їли бруньки з дерев, кору, кропиву тощо. Дехто тікав до міст, намагаючись купити хліба, але були дуже довгі черги, пізніше селянам не давали їхати до міст. Два брати оповідачки померли у дорозі. Люди, здебільшого жінки, зрізали незрілі колоски й за це отримували по 5 років ув'язнення.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: 5 жовтня 1902 року.

Пит.: Де Ви народилися, приблизно?

Від.: Зараз Сумська область, а раніше була Чернігівська область.

Пит.: Чи Ви з села чи з міста?

Від.: 3 села.

Пит.: Як Вашій родині жилося до революції?

Від.: Ну, то родина моя жила, займалася господарством, хлібороби.

Пит.: Землі досить було?

Від.: Так, земля була власна, можна сказати, що заможні, господарили.

Пит.: Чи Ви дещо пам'ятаєте про революцію в Вашій околиці?

Від.: Революції? Так, я пам'ятаю, як починалася революція після Першої світової війни в 17-му році, я тоді починала знову вчитися в гімназії, після сільської школи, коли було йдеш до школи, гімназії, то бачиш людей таких, нібито були як священники, а потім заможні, а це гімназія була в місті вже, місті Конотоп, то вони вже працювали такими фізичними працями, по дорогах, чистили сніг, значить, перше було на селян, на таких більш заможних наложена контрибуція, 10 тисяч, 5 тисяч, грошева, а потім було відібрана земля, на душу оставлено по одному гектарові тільки, і коли родина складалася з п'яти душ, а мала там 20 гектарів, то п'ять гектарів тільки лишали, а то відбирали, на душу оставляли один гектар, десятина чи гектар, а потім стали накладати хлібний податок, щоб із десятини то стільки-то урожаю здавали державі, а потім дошло до того, що те, що людина мала, то оставляли тільки на одного дільця один пуд хліба, а то забирали.

Пит.: То це вже Ви говорите про часи перед колективізацією, правда?

Від.: Ні, ні, ще колективізації не було, це за життя мого батька, бо батько мій помер у 19-му році, а осталися ми діти з матір'ю тільки, але то вже забирали, приїжали, перевіряли, скільки є, і оставляли пуд на душу, а решту забирали, а тоді вже коли колективізація, то почалася з 24-го року, як так пригадую, перше комуна була в одному селі, не в нашому селі, а потім у 29-му році була висилка так званих куркулів, тобто заможних селян, з родинами їх вивозили на Сибір, а потім почалася колективізація.

Пит.: А ці, що ще під час революції забирали в вас хліб і землю, чи це були свої місцеві люди чи чужі?

Від.: Ну, це були, утворилися, з сільради були, і це праця сільради була, значить, перевіряли, викликали до сільради й питали, скільки маєш гектарів землі, й їм тоді оставляли на душу гектара, й забирали.

Пит.: Чи народ у вас підтримував більшовиків спочатку?

Від.: Ні, наше село, було більше, я б сказала, робітниче, господарів мало було, а близько були до Конотопа наше село, і там в Конотопі була ремонтно-паровозна станція, до ремонту паровозів залізничних, і майже селяни всі працювали там на станції залізнодорожній, а який настрій був, певно, були бригади, комнезам відкрився, це як біднота ніби там, які отримали землю, були, значить, від заможних відібрали, а ті, що мало займали землі, а родини великі були, їм наділили землі, а тоді вже колективізація почалася.

Пит.: А до колективізації, якщо був неп, чи можна було жити нормально?

Від.: Неп? Так, тоді ожило селянство за непу, й стали приводити свої хати до порядку, які були трохи запущені.

Пит.: Як довго в Вашому селі йснувала церква?

Від.: Церква йснувала до 28-го року, із 23-го стала автокефальна церква, був священик, дуже люди були спершу настановлені, а потім, коли почув його промови, то не мішалися люди в церкву, дуже був промовець гарний, а потім його у 28-м році заарештували, й церкву закрили, й більш його не бачили; я вже в 28-му році не була в своєму селі, я вже виїхала з села в інше село, а потім церкву розібрали й побудували з тієї школи.

Пит.: У Вашій околиці партія і сільський уряд складався з місцевих людей чи з приїжджих якихсь, так переважно?

Від.: Ну, переважно місцеві були, й хто подавав директиви, безумовно то з Москви було.

Пит.: Чи Ви можете дещо описати, як відбувалося розкуркулювання?

Від.: Так. Забирали господаря, й коли мали самих дорослих синів, і було так, що родина, чоловіка й жінку забирали, їх вивозили туди так, старих людей, які залишалися, їх не вивозили, а переважно середнього віку й молодь.

Пит.: Чи бувало таке, що люди пізніше верталися з Сибіру?

Від.: Бували такі, що втікали з потягів; я знаю одного, який втік, він не мусив, він не вернувся до своєї матері, бо батька, і двох синів вислали, а осталася мати, вона хвора була з двома дівчатами маленькими, то він не повернувся до матері, а десь улаштувався працювати, але не знаю, яка його доля далі.

Пит.: А в Вашому селі багато дворів, людей розкуркулили?

Від.: Так, не знаю, як сказати, скільки стало, багато, багато з моєї родини були такі, що вивезені, були із далеких родичів трошки, були мої двоюрідні брати, яких вивезено, був і мій рідний брат вивезений.

Пит.: А що зроблено з їхнім майном?

Від.: А майно їхнє віддавали бідним, які потребували нібито їхнє майно й хати; наприклад, мої родичі хрещені, батько, його вислали з двома синами, а осталася його дружина й його мама, старші люди, але їх викинули з хати, а хату віддали другим, так само й других так і повикидали, хто остався, а повикидали з хати, то вони мусили жити або десь так в приміщенні, а були такі, що шукали собі, але їх ніхто не хотів приймати, під час голоду вони й згинули десь.

Пит.: Чи розкуркулені втікали на Донбас з ваших околиць?

Від.: Ну, так, до того ж їх вивозили, то хто раніше виїхав на Донбас, але то й були нерозкуркулені, багато селян, які самі по своєму бажанню хотіли десь виїхати.

Пит.: А як вже почалася колективізація, то Ви вже були в другому селі?

Від.: Так, в другому.

Пит.: А як це відбувалося?

Від.: Ну, то з району приїжджав уповноважений, робив збори, переважно на збори ходили жінки, чоловіки були вдома, а жінки, ну то.

Пит.: Чи Ви були присутніми на таких зборах?

Від.: Я була присутня тому, що це збори переважно робилися на селі в школі; то поневолі була присутня побачити, послухати що.

Пит.: Чи можете дещо розказати, про що ці уповноважені агітатори людям говорили?

Від.: Ну, то вони говорили, що спільна обробка землі, колективна обробка землі, ліпше селянам буде жити, бо це буде господарська машинерія, не плуг і не кінь, а будуть машини, й селянам буде ліпше, але жінки протестували, тупотіли, і на тому кінчилося, собственно, говорили про краще життя і все.

Пит.: То старалися людей заохочувати?

Від.: Ну, так. Говорили, що це ліпше, не будете ходити за плугом, а будете тракторами орати землю, буде ліпший урожай, спільна обробка й спільна праця.

Пит.: Коли почали загрозувати людям?

Від.: Застрашувати? Ну, ті, що не вступили до колгоспу, ну тих тоді стали заарештовувати, вивозити, з хат викидати їх.

Пит.: Чи хтось у Вас добровільно вступив у колгосп?

Від.: Ну, то хто би, хто вступив добровільно, ну, певно, що не дуже то охоче працювати в колгоспі, але ті, що вступили добровільно, були з такого середнього заможного селянина, то він остався, як невикинутий з хати, нерозкуркулений, а ті що не вступили до колгоспу – більшість середніх – то тим було важко жити, перше на них великі податки накладали, а потім один податок виконав, другий виконав, а третій вже не було що виконати, то приходили бригади, а бригади організувалися з комнезаму, і то все тоді забирали, навіть те, що й в рукавичку там якесь зерно було забирали.

Пит.: Чи можете описати хлібозаготівлю, скажім, першу?

Від.: Ну, я не знаю, скільки з гектара разували, цього я не можу сказати, я знаю, що вже мого батька не було, це на саме Різдво зайшла бригада й вивела те, що в нас було зерно, а салень не знаю, так не багато, але сказали, що це лишне ми забираємо.

Пит.: Так у вас нічого не залишилося?

Від.: Ну, вони залишили те, що нам сказали, що це лишки, але лишків тих не було.

Пит.: Це також робили місцеві люди?

Від.: Так, це місцеві люди, це не таких роках, 29-й, 28-й рік, ще початки колективізації, ще до 33-го року.

Пит.: Чи в вас був спротив колективізації? Бо так чути, що в других околицях, то жінки колгоспи порозносили, в других були повстання, тобто чи під час колективізації чи був якийсь спротив, активний спротив, безперечно, що люди не хотіли йти в колгосп, але чи вони боролися против цього?

Від.: Ну, так, ті люди, які не хотіли йти в колгосп, то ці як одноосібні, держава, то накладала податки великі хлібні, поки зовсім не добили їх їхнім, а потім останній ще накладали й вже людина не може виконати, то його тоді ще судили, висилали.

Пит.: Але в який спосіб люди боролися проти колективізації, чи були які повстання?

Від.: Ні, я ж кажу, що на збори, коли організовувалися колгоспи й взагалі переважно жіноцтво йшло, ну й чоловік каже – та йди й не говори там, протестуй, а я буду мовчати. Але їх викривали тоді тих людей й заарештовували.

Пит.: Ви казали, що в тому другому селі, в якому Ви жили, також випадки, коли приїжджали, приїжджало військо, щоб боротися з так званими бандами?

Від.: А, то було так, то в тому селі, вже це третє село, так що ми переїхали, то там значить їх – то не банда – то тільки їх називали, то ті заможні люди, які поховалися, а потім організовувалися і в лісі вони жили собі, а потім ноччю приїжджали і до активістів сільради, і вони їх не били, не вбивали, не стріляли, а тільки забирали в них хліб і давали бідним хліб той і собі. А потім ще організовувалися такі групи із селян активістів і ноччю стерегли, ходили по вулицях села і думали, що до них ця банда приїде знову десь грабувати, вони так називали, відбивати, і нічого то не вийшло і прийшлося викликати військові частини, які оточили село чи ліс той, де вони були. А їх у лісі там самі селяни постачали харчами, допомагали їм там бути в лісі, а тоді оточили і, значить, кого ввіймали, заарештували, а то вони розбіглися там, а так уже я не знаю, яка їхня доля була там.

Пит.: Чи це мало якийсь зв'язок з ранішою боротьбою проти більшовиків, чи це були люди, що, скажім, після революції брали участь в українському русі?

Від.: Ну, то я знаю, що в нашому селі головою сільради був петлюрівець, але так я мало знаю, бо я вже в своєму селі, в інших селах переїжджали з села в село, мало людей знали, хто саме то.

Пит.: А ті, що були в лісі, виступали, як переслідувані заможні селяни чи як українці, значить?

Від.: Ну, так, вони ніяких гасел своїх не казали, а вони ноччю тільки приходили в село чи приїжджали там, не знаю, як і вони, до голови сільради, потім до секретарів партійних, потім до комнезнама таких організаторів, і вони забирали в нього харчі, бо вони в себе мали ті, а віддавали бідним, а їх вони не арештували, а не били, а не нічого.

Пит.: То був більш такий неорганізований спротив, стихійний?

Від.: Так, ні, то неорганізований так, це тільки, як то кажуть, ті селяни, які нібито вони втратили своє, і вони то як мстилися за це, але тільки голівне те, що вони втратили своє господарство, то вони тільки то харчі могли в них взяти.

Пит.: Забирали назад і віддавали тим, в кого було відібрано.

Від.: Так.

Пит.: Як довго це діялося приблизно?

Від.: Це одне літо, це літом справа була, один рік, в зимі не було цього, влітку тільки, одне літо було, а який це рік був, ой, 30-й рік здається, 30-й рік, так, це якраз перед голодом.

Пит.: Коли в вас почався голод?

Від.: Голод переважно почався вже, по-моєму, на весну вже, а чи на початку 33-го року вже то було, 32-й рік був гарний урожай, зроблений посів на 33-й рік, але вже на весну став великий голод.

Пит.: В 33-му році?

Від.: В 33-му році.

Пит.: А з якої причини це в вас було?

Від.: Ті селяни, які не були в колгоспі, в них відібрано все, вони перші стали вмирати від голоду, а потім стали й колгоспники, колгоспники переважно ті, що робочої сили, або один чоловік і жінка й декілька дітей, а на дітей не давали харчів, а тільки хто працює, бо таке й гасло було: «кто работает, тот и кушает», так і то, значить, хто в колгоспі працював, тому на трудовень давали, але потім стали приїжджати вже з Росії, з Москви уповноважені за хлібом, і утворив бригади з комнезаму, і бригади ходили по тіх господарях, які не в колгоспі були, й вони забирали в них, все забирали, накладені не то що там, а їх викидали з хат, і так ті люди пухли й вмирали, а потім колгоспники, значить, ті, що або мало працювали в колгоспі, але зразу колгоспникам на трудовень дали хліба, а потім, решту потім уповноважені з Москви приїжджають і накладають на колгоспи вивозити хліб, і тому стали й колгоспники вмирати.

Пит.: Тепер кажете, що це уповновжені з Москви, а вже не свої, що вимагали хліб у колгоспі?

Від.: Ну, то він приїжджав до сільради, робив нараду і вимагав від колгоспів вивезти – я вже не знаю, які норми, яку кількість, але те, що вже колгоспникам не стали давати на трудовні, й ті, що мало собі зразу отримали поїли, прийшлося їм пухнути, але дехто шукав собі якийсь виход, а дехто так не мав змоги собі допомогти.

Пит.: Як цей уповноважений приїхав і вимагав стільки хлібу, чи Вам відомо, чи хтось із колгоспного проводу казав, що це неможливо, чи це багато, чи тільки просто погодилися?

Від.: Ну, то я вже не знаю як, знаю що тут, як він не вимагав, сказав, що мусите державі здати купу норму й все.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Отже, як люди спасалися, на весну були на деревах, появилися бруньки, люди лазили по деревах, об'їдали ті бруньки, кору об'їдали, попід тинами кропива була, раніш було розсипана, тільки появилася з землі, то все виривалося і з'їдалося, але тому-то люди пухли й вмирали, але я не знаю тих, хто, наприклад, колгоспники мали в себе корови, так що вони ще то й.., а колгоспник, який не мав у себе нічого, то й, можливо, мало працював, а чи родина велика, то йому то й во, переважно вмірали, пухли зразу старші і малята дошкільного віку, це найбільше.

Пит.: Чи були випадки, що самі активісти вмирали з голоду?

Від.: Не пригадую.

Пит.: Чи люди втікали, чи в місто, чи старалися міняти свої речі за хліб?

Від.: Нібито йшли до міста, щоби отримати може хліба, але то великі черги були, а потім ще вартували навколо села так по виходних вулицях,

не пускали людей з села, але то проходили, мого чоловіка два брати померли по дорозі, один ішов на одне село, думав, може щось роздобуде собі, а другий на друге село, й так на дорозі згинули.

Пит.: Чи пам'ятаєте, як довго ця варта стояла кругом села?

Від.: Ну, коли вже, коли вже врожай стали збирати, але вартували, щоб люди не різали колосків, ще починало поспівати жито, і кого зловлять, судили, це переважно жінки, п'ять років давали в'язниці. А тоді вже як стала уборка хліба, важко було, тому що люди були безсильні, важко було збирати, приїжджали бригади з міста, помагати уборку хліба робити.

Пит.: То вартували, щоб люди не брали колосків?

Від.: Так, були такі, об'їжджали значить по полях, де посіяне жито.

Пит.: Саме для того, щоб люди з села не вийшли?

Від.: Ну то люди ні, я ж кажу, що поле засіяне житом за селом, в селі ж не було його, за селом, як то значить і вартували, щоб наклик дати, хтось там ходє по полі, ріже колоски, то арештовували й судили.

Голос іншої особи: Мамо, може, ти вже змучена, може, не хочеш вже далі говорити, хочеш ще далі говорити?

Від.: Та нічого, вже, може, все?

Пит.: Нарешті багато, але це загально все.

Від.: Ну то тепер, прошу, ну то тепер люди як вмирили, всюди бачила й бачила тіх, що конали, а то я пішла довідатися там – моя вчениця, що в школі не була, пішла, то мама її вдова і двох дівчаток коло неї лежало, вже не говорили, опухлі, й за пару днів вони померли всі троє. То померли то зразу, родина, яка ще лишалася, коли в родині ті підосібне господарство вмирав, то ще родина могла якось ісклепати якусь домовину й похоронити, а потім уже далі стали не робити ніяких домовин, прямо на вози скидали, везли на цвинтар, зразу закопували в окремі ями, а потім в спільні ями, оце, що я бачила, як гризуть, бачила як голодні під тином сиділи, конали, це все.

Пит.: Дякую.

Інтерв'ю LH53

Анонімна оповідачка, народилася у грудні 1919 р. в Києві, донька діяча кооперативного руху, який походив із сім'ї священика і «дуже негативно» ставився до радянського режиму, і медсестри, чий батько був українським письменником. Обоє батьків брали активну участь у національному русі. Батька оповідачки арештовували кілька разів; він помер у в'язниці від туберкульозу. Пізніше сім'я переїхала до Полтави, де оповідачка й виросла. У школі до неї ставилися дуже грубо, як до доньки «ворога народу», вчителі налаштовували інших дітей проти таких «спадкових ворогів». До 1933 р. усі школи в Полтаві були українськими, крім однієї, а пізніше, навпаки, всі вони були русифіковані, крім однієї, працівників якої репресували. Оповідачка дуже доброї думки про місцевих росіян, які допомагали її сім'ї після арешту батька. Селяни почали сходитися до Полтави влітку 1933 р., «йшли за заробітки, шукали кусок хліба». [...] Сама оповідачка жила не в селі, але чула про тамтешні умови від батька і бачила голодних у Полтаві. Міліція у місті вантажила мертвих і напівмертвих на вози. Загалом кажучи, самі полтавці не помирили від голоду, але була епідемія тифу, люди мусили їсти мишей. Неврожаю не було («був дуже великий урожай, добрий»), голод було створено за наказом із Москви, яка хотіла також знищити українську інтелігенцію. Мати оповідачки розповідала їй про випадок канібалізму, свідком якого була.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: Я народилася в 1919 році, в грудні місяці.

Пит.: В якій місцевості?

Від.: Я народилася в Києві.

Пит.: Чим займалася Ваша родина? Якщо можна?

Від.: Моя мама була сестрою медичною. Тато був кооператор.

Пит.: Як довго Ви жили в Києві?

Від.: Я тільки родилася в Києві, а тоді переїхала до Полтави малою дитиною.

Пит.: Так що Ви виростили в Полтаві?

Від.: В Полтаві.

Пит.: Чи в Вашій родині були розмови – хоч і очевидно, що обставини не були такі, щоб вільно можна було про такі речі говорити – про революцію?

Від.: Говорили, але тихенько, щоб ніхто не чув. Щоб діти менше чули.

Пит.: Як Ваші батьки ставилися до радянського режиму?

Від.: Дуже негативно. Були переслідувані весь час, викликані до НКВД на різні допити.

Пит.: За що саме?

Від.: За те, що вони були українці. В 37-му році тата заарештували за тільки те, що ми говорили українською мовою, як діти, і вся родина. Але то був наклик когось у Києві. Подане фальшиве свідчення тільки тому, що ми, знову кажучи, українці.

Пит.: Обвинувачення було?

Від.: Обвинувачення було – те, що мама і тато брали участь під час петлюрівщини. Мама була секретаркою в Симона Петлюри, в комітеті. Тато також брав участь – в 19-му, 18-му роках був під другим прізвиськом, бо його ловили. Вся родина походила з священників.

Пит.: Чи Вашому батькові вдалося скрити своє минуле?

Від.: Ні, не вдалося. В 37-му році його заарештували.

Пит.: Але до того?

Від.: До 37-го року ще тримався, поки викликали до НКВД, але так не пройшло це все так; в 37-му році його заарештували і заслали.

Пит.: Чи Вас у школі переслідували за це?

Від.: Так, цих всіх, які були діти репресованих батьків – до них відносилися дуже брутално, згадували в школі, допитували нас, наставляли всіх дітей школи проти нас. Через те, що наш тато був арештований.

Пит.: А так в школі, взагалі, в Вашій околиці, в Вашому кварталі, з яких людей складався партійний, державний апарат, значить, з місцевих, чи приїжджих?

Від.: З місцевих у нашій Полтаві до 33-го року були всі українські школи, одна російська, а пізніше, все це було русифіковане, й одна лише лишилася українська школа. І всі ті, що належали до тієї української школи, були переслідувані, вислані: вчителі, директор. Я вчилася в українській школі, вислані на Сибір. Тільки за те, що їм приписували шовінізм, що вони не вважають за добре, щоб самі російські школи були; а української взагалі не було.

Пит.: А які були міжнаціональні відношення в Полтаві в цей час?

Від.: Були в нас жиди, росіяни.

Пит.: Але якою мовою жиди звичайно розмовляли?

Від.: По-російському, тільки по-російському.

Пит.: А як росіяни ставилися?

Від.: Були росіяни дуже добрі. Коли арештували мого тата, то росіяни, які були в лікарні, де моя мама працювали, то вони багато допомогли. Вони не всі були комуністи, й не всі були тієї думки, що нам нав'язувало НКВД. Були дуже приємні росіяни. Допомогали в останній хвилині. Їх то не було багато, але були. Добрі були росіяни також.

Пит.: До арешту Вашого батька, чи був натиск на Вас, на Вашого брата, як дітей інтелігенції, вступити в комуністичні організації?

Від.: Ні. Татові – так. Ми були піонерами. Тоді треба було належати до піонерів. То ми всі туди належали, а тата все змушували, вмовляли вступити в партію. Його б і не прийняли, тому що його всі брати були священниками, з роду священників походить. І ті всі, що загинули.

Пит.: Чи можете дещо розказати про долю Ваших дядьків – священників?

Від.: Знаю, що брат мого тата був священником, аж поки не прийшла війна й під час війни його заарештували, і він загинув через те, що він остався. Не втік з німцями, остався, і мав церкву біля Києва.

Пит.: Ми говорили про Ваших родичів – священників. Чи Ви можете дещо розказати про переслідування церкви в самій Полтаві?

Від.: В Полтаві самій була церква одна, як я знаю. Я не ходила. Нам не можна було, дітям. Але мама тихенько святила пасочку. Але так тихенько й зав'язано навіть було, щоб ніхто не бачив, що вона несе, і писанки. Це я пам'ятаю. Різдва – не пам'ятаю. Лише в Радянському Союзі, то тільки була на Новий рік ялинка, і то все. На Різдво – не пам'ятаю, щоб хтось йшов. А на Великдень зараз 29-й чи 28-й рік – добре не пам'ятаю, але прийшла мама тихенько, розв'язала вузлик, де була пасочка й писанки, й дала нам. Але нам нічого не казала. Боялася, щоб ми в школі не сказали, бо тоді нас звільнять з школи. В школі було дуже преслідування тих дітей, яких батьки були арештовані. Вони називали нас ворогами народу. Батьків – ворогами народу.

Пит.: А хто голівним чином займався цим переслідуванням?

Від.: Всі – директор школи; були й вчителі.

Пит.: Чи Вам у Полтаві було відомо, що діється в довколішніх селах?

Від.: В селах? Так, було. В той час мама, яка працювала сестрою медичною, дістала для мене таку «путівку» називалася, до будинку відпочинку, щоб я не бачила того страхіття, що було в Полтаві, хоч там також не було, що багато їсти. Я перебувала місяць. Як повернулася вже назад, тоді бачила скільки тих селян, які трупами валялися по вулицях. (Плаче.) Прошу продовжувати.

Пит.: А коли почався такий масовий наплив селян до Полтави?

Від.: В 33-му році, десь у літі. Я не можу сказати точно якого місяця, але всі селяни, які не могли вже далі йти, не було що їсти, йшли за заробітками, шукали кусок хліба. (Плаче.)

Пит.: А Ваша мати хотіла, щоб Ви цього не бачили?

Від.: Так, щоб ми діти того не бачили. Приходили до нашої хати й просили кусок хліба. Що ми мали – ми ділилися. Самі ми тяжко, але переживали. Не були такі спухші, бо тато був кооператором, працював, трохи, що міг – трошки діставав. Село – все голодало, бо все забрано було в селі, під колгоспників. І оставлене на поталу голоду.

Пит.: Так, що Вам було відомо, що забирають в селян хліб?

Від.: Так, так, я чула, як мої батьки про те говорили. Я не була на селі, але чула, як говорили.

Пит.: А як міліція ставилася до голодних?

Від.: Міліція була направлена, щоб як тільки десь помер хтось або вмилав – хоч і півживі – то щоб забирали, скидати трупи на підводи з одним конем, який не міг дуже ходити, бо не було чим годувати, завозили за місто і скидали.

Пит.: Чи були розпорядження для самих полтавчан, як вони мали би ставитися?

Від.: Того я не знаю, чи було чи ні, я не знаю, не чула. Тільки сама бачила тих голодних людей. Мати стояла й просила кусочок хліба для своєї дитини, як вже умирала з голоду.

Пит.: Чи були випадки, що самі полтавчани, значить міщани, годували?

Від.: Полтавчани на загал самі не голодували. Кожний щось діставав, щось міняв, щось собі десь роздобув. Були й полтавчани з дітьми, яких родина була велика – багато дітей, годувати не було чим – то віддавали в дитячі будинки, бо там просто лишали на вулиці й міліція підбирала дітей й завозила в дитячі будинки й там їх трошки го-

дували. Чим – то я вже не знаю. І так діти губили своїх батьків, бо батьки в такому одчаю зрікалися своїх дітей, бо не було чим годувати. Все це було зроблено за наказом Москви, й всі виконували – то міліція, то парторг.

Пит.: З яких людей складалася міліція?

Від.: Міліція вся складалася з росіян, а як щось хтось зрадив, то також були й українці. Не можна сказати, що самі росіяни. Бо як їм обіцяно платити добре чи дати кусок хліба, вони йшли на все. Але найбільше було того, що наказ був з Москви, щоб знищити всю українську інтелігенцію.

Пит.: Чи в цей час спекуляція була?

Від.: Спекуляція далі продовжувалася, хоч дуже мало людей, що мало якісь гроші, щоб купувати. Навпаки – всякі лахи, різну одягу тільки старалися обміняти за кусок, може сухого хліба або жменьку муки, або навіть за якогось буряка, бо люди почали хворіти на тиф – є голод, а то ще й тиф. Була епідемія. Так мені мама оповідала.

Пит.: А що, в Полтаві була епідемія тифу?

Від.: Люди їли мишей, що можна було зловити, щурів їли. Все, що могли з дерева дерти, все було обідране – кору з дерева варили. Бо як хтось пішов, на селі, назбирав тих колосків – за те дуже карали й висилали. Карали, я не знаю, чи їх висилали. Вичистили колгосп всіх українців на селі, цілком все забрали, вимели все збіжжя до однієї зернини. Так оставили людей на поталу якимсь по селах, до Харкова, до інших сіл. Щоби щось або заробити, або просити.

Пит.: Навіть в цей час Вам було відомо, що це штучно зроблено і що це з наказу?

Від.: Так! Так! Що це з наказу було Москви.

Пит.: Нічого не було чути про неврожай?

Від.: Не було. Навпаки – урожай був дуже гарний, колосся було велике, пшениця так уродила, але це було ж зроблено спеціально, щоб винищити всю українську інтелігенцію.

Пит.: Чи Ваша мати Вам ще щось говорила?

Від.: Багато не говорила. Але в 33-му році почався такий страшний голод. Я пішла зустрічати маму, яка йшла з Подолу. На Подолі була лікарня, де вона працювала. Ми йшли разом назад під гору, коли мама замітила бідного, голодного, обдертого – сама шкіра і кістки – який стояв біля хатинки, яка далі була від дороги, і з бочки, де були відкидки, витягав людські органи – руки, ноги, кусочки – рився, щоб щось знайти їсти. Двері й вікна цієї хатинки були закриті. І мама постукала, але ніхто не відповідав. Вона покликла міліцію, бо ще була в уніформі. Коли міліція приїхали, відкрили двері, стояло двоє жінок, напівголі; було два котли, де вони варили м'ясо людське. А внизу в підвалі, в пивниці була одяга з тих, кого вони ловили ввечері, таких грубих, що можна було щось зварити з них, і продавали там, біля поліклініки, біля залізниці, м'ясні продукти. Коли це було відкрито, народ плинув з Полтави, всі шукали своїх дітей, родичів. Знявся страшний крик, плач. Поліція розігнала, декого арештували. Таких арештували, але вони довго не сиділи, ті дві жінки, які цім займалися. Там закрито було все. Більше я не знаю, бо нам сказала поліція: «Уходите! Идите домой, все домой идите! Вам нечего делать!»

Міліція все робила з наказу НКВД, Москви. Я цього забути ніколи не можу! То є страшно! Багато трупів, валялися члени тіла, й багато одержі було знайдено внизу, в підвалі. Тоді почалося після 33-го року, і все троха затихло. Ховали живими людей, що ще дихали, в одну загальну могилу. Певно й в Вінниці, і в Полтаві десь там могила була, що зробили на тому парку, цвинтарі поміщені, загрибали, і там парки поробили. Але світ того не знає! Америка пропонувала допомогу, що pomoже. А вони сказали: «У нас все є! Нам нічого не потрібно!»

Так ішли роки.

Пит.: Поскільки Вам було відомо в 33-му році, чи в Росії також був голод?

Від.: Так як я чула, то кажуть, що в Росії не було голоду, що тільки на Україні, то весь хліб, всю пшеницю вони посилали до Росії й продавали іншим країнам. Така Україна багата, і вони вже приготували цей голод, наперед винищити всіх українців. Вони їм були на заваді. Земля українська багата, родюча. Росія дуже бідна, убога. Отже, вони вирішили. Пам'ятаю, що моя мама мені розказувала. Це вже тепер, на еміграції, як ми зустрілися після війни.

Пит.: Чи Ваші батьки передплачували українські журнали, що виходили в Харкові чи в Києві?

Від.: Не передплачували, та в нас просто був кіоск, де ми могли купити. Певно – все було по-українському в хаті, й газету так купували, мусили купувати ту «Правду». Книжки в нас були українські. Крім того, нас багато переслідували, бо моєї мами тато був український письменник. Я хочу ще сказати про арешт мого батька 37-го року, в вересні місяці застукали в 4-й годині на ранок НКВД з одним, який був помічником для НКВД. І з грубістю, з пайками, майже вломився в хату, і сказали: «Ми прийшли в вас обшук зробити».

Але якраз ми мали деякі твори мого діда, маминої мами. Я, через інший балкон, багато чого винесла на стріх, зберегла твори, щоденники, які послала вже до Нью-Йорку тут, до музею нашого українського. Вони прийшли, вони різали матраси, вони били маму. Причини – коли мама питалася: «За що ви арештовуєте?»

Вони сказали: «Это не ваше дело! Собирайтесь и идите с нами».

Його забрали й в 37-му році, його не вислали на Сибір, бо він помер на туберкульозу.

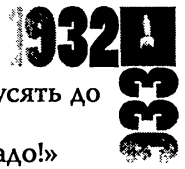
Пит.: Був у в'язниці?

Від.: На Пушкінській. Це мій брат довідався, вже як я була на Україні. Сказав, що тата не вивозили, що він помер там. В тих страшних умовах.

Пит.: А що після того було Вашій матері на праці?

Від.: На праці? Її зняли з праці, але дякуючи тим росіянам, про яких я казала, що шеф був добрий, який її був найголовнішим директором, її встановили назад на працю, в школі нас переслідували тому, що батько наш заарештований, і помешкання, в якому ми мешкали, в нас забрали, енкаведист якийсь поселився, а нас поселили 15 кілометрів від міста, в такому маленькому селі, пригородь була в хаті священика, де церква розвалена була, ікони валялися, а його вислали, і нас там поселили. Долівка була глиняна, палити не було чим, і не було на чому щось зварити, в двох кімнатках, а ми до школи ходили. Коли мама написала

835

прохання до НКВД, що мій чоловік арештований, але діти мусять до школи.

То вони прийшли, і перевірили, і кажуть: «Врагам народа так и надо!»

Ну, тоді настала війна, невдовзі вже почалася війна 1941 року. Це я все забула вже.

Пит.: Чи бажаєте ще щось сказати?

Від.: Ну, це все вже.

Пит.: Дякую.

ЗМІСТ

Вступне слово Президента України <i>В. А. Ющенко</i>	5
Члени Комісії з розслідування голоду в Україні	6
Хроніка діяльності Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.	7
Передмова (<i>С. В. Кульчицький</i>)	10
Вступ (<i>Дж. Мейс</i>)	82
Зауваги щодо транскрипції	85
Від редакції	86
LN01 Марія Сенишин, 1925 р. н., с. Михайлівка, Коростенський район, Житомирська область	88
LN02 Анонімний оповідач, 1917 р. н., с. Ляховці (Глинівці), Андрушівський район, Житомирська область	108
LN03 Анонімна оповідачка, 1925 р. н., Чорнобильський район.....	119
LN04 Анонімний оповідач, 1920 р. н., станція Незлобная, Красно- дарський (Ставропольський) край	122
LN05 Михайло Лисенко, 1902 р. н., хутір Семенівка, Амвросіїв- ський район, Донецька область	129
LN06 Анонімний оповідач, 1906 р. н., Німеччина	164
LN07 Анонімна оповідачка, 1906 р. н., с. Майдан-Лабунь, Кам'янець-Подільський (Шепетівський) район, Хмельницька область	169
LN08 Федір Капуста, 1900 р. н., с. Горби, Полтавська область	175
LN09 Анонімний оповідач, 1900 р. н., с. Шишлівка (Броварків) (затопа. Кременчуцьким водосховищем)	198
LN10 Анонімна оповідачка, 1926 р. н., Запорізька область	231
LN11 Олександр Х., 1916 р. н., Кам'яниця	233
LN12 Анонімна оповідачка, 1905 р. н., м. Катеринослав (Дніпропетровськ)	244
LN13 Анонімна оповідачка, 1904 р. н., Великобагачанський район, Полтавська область	269
LN14 Анонімний оповідач, 1903 р. н., Зіньківський район, Полтавська область	285

LN15 Анонімний оповідач, 1914 р. н., Миколаївська (Дніпропетровська) область	305
LN16 Костянтин Степовий, Полтавщина	312
LN17 Євфрозина Зоря, 1906 р. н., хутір Круглик, Гадяцький район, Полтавська область	328
LN18 Анонімний оповідач, 1908 р. н., Полтавщина	338
LN19 Анонімна оповідачка, 1903 р. н., с. Осича Балка (Лисича Балка), Звенигородський (Катеринопільський) район, Київська (Черкаська) область	356
LN20 Анонімна оповідачка, 1910 р. н., Гадяцький район, Пол- тавська область	366
LN21 Анонімна оповідачка, 1906 р. н., с. Гоголів, Броварський район, Київська область	377
LN22 Ольга Х., 1903 р. н., с. Іванівка, Долинський район, Кірово- градська область	398
LN23 Анонімна оповідачка, 1906 р. н., смт Каїнівка, Вінницька область	426
LN24 Микола Павлович Ковалецький, 1918 р. н., м. Харків	441
LN25 Станіслав Лещинський, 1927 р. н., с. Новосілка (Збручанське), Борщівський район, Тернопільська область	453
LN26 Анонімний оповідач, 1910 р. н., м. Миргород, Полтавська область	461
LN27 Анонімна оповідачка, 1906 р. н., м. Гадяч, Полтавська область	495
LN28 Анонімний оповідач, 1917 р. н., Попільнянський район, Житомирська область	513
LN29 Дмитро Корнієнко, 1918 р. н., Понорницький район, Чернігівська область	538
LN30 Анонімна оповідачка, 1917 р. н., Великобагачанський район, Полтавська область	555
LN31 Анонімна оповідачка, 1923 р. н., Лохвицький район, Пол- тавська область	570
LN32 Олександра Биковець, 1901 р. н., смт Велика Багачка, Пол- тавська область	576
LN33 Олександр Биковець, 1924 р. н., смт Велика Багачка, Пол- тавська область	596
LN34 Анонімний оповідач, 1900 р. н., с. Новоаврамівка, Хороль- ський район, Полтавська область	615

ЛН35 Олена Лисківська, 1922 р. н., м. Київ	628
ЛН36 Анонімний оповідач, 1914 р. н., с. Березівка, Коростишів- ський район, Київська (Житомирська) область	641
ЛН37 Семен Клочко, 1902 р. н., с. Митьки (Новоукраїнка), Іркліївський (Чорнобаївський) район, Полтавська (Черкаська) область	662
ЛН38 Олександр Гончаренко, 1913 р. н., м. Сміла, Київська (Черкаська) область	682
ЛН39 Анонімна оповідачка, 1920 р. н., с. Вища Дубечня, Вищедубечнянський (Вишгородський) район, Київська область	702
ЛН40 Анонімний оповідач, 1899 р. н., Петрівський (Балакліївський) район, Харківська область	710
ЛН41 Т. Гоголь, 1906 р. н., смт Стара Синява, Вінницька (Хмельницька) область	727
ЛН42 Анонімна оповідачка, 1914 р. н., с. Почапінці, Лисянський район, Черкаська область	757
ЛН43 Анонімний оповідач, 1905 р. н., с. Синявка, Березнянський (Менський) район, Чернігівська область	764
ЛН44 Степан Дубовик, 1909 р. н., с. Білка, Тростянецький район, Харківська (Сумська) область	777
ЛН45 Анонімний оповідач, 1924 р. н., с. Цеглівка, Барвінківський район, Харківська область	790
ЛН46 Анонімна оповідачка, 1923 р. н., Дніпропетровська область	794
ЛН47 Олександра Костюк, 1899 р. н., Харківська область	803
ЛН48 Анонімна оповідачка, 1910 р. н., Харківщина	815
ЛН52 Анонімна оповідачка, 1902 р. н., Конотопський район, Чернігівська (Сумська) область.....	824
ЛН53 Анонімна оповідачка, 1919 р. н., м. Київ	830

Документальне видання

**ВЕЛИКИЙ
ГОЛОД
В УКРАЇНІ
1932
1933
РОКІВ**

У ІV ТОМАХ

ТОМ I

*Свідчення очевидців
для Комісії Конгресу США*

Упорядник – виконавчий директор Комісії
Джеймс Мейс

Співредактор *Леонід Герець*

Відповідальна за випуск *В. Й. Соловйова*

Перекладач *М. І. Винницький*

Редактори *О. Г. Пазюк, Т. А. Бондаренко*

Складання *Н. О. Єгоровець*

Художнє оформлення *Н. В. М'яковської*

Технічне редагування *Т. М. Новікової, В. І. Перекреста*

Комп'ютерна графіка *О. С. Тичиніної*

Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*

Коректори *Т. К. Щегельська, О. Д. Гиря*

Підписано до друку 18.06.2008. Формат 70 × 100^{1/16}.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Гарнітура «Warnock Pro».
Ум. друк. арк. 76. Обл.-вид. арк. 75,5. Наклад 2000 прим.
Видавничий № 8-241.

Видавничий дім «Киево-Могилянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua

Видруковано у ВАТ
«Білоцерківська книжкова фабрика».
Зам. 8-329.
09100, Україна, м. Біла Церква,
вул. Л. Курбаса, 4.

Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 838 с.

ISBN 978-966-518-472-0

ISBN 978-966-518-473-7 (Том I)

Перший том чотиритомного видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932–1933 рр. містить свідчення очевидців-емігрантів з України, що були зібрані впродовж 1983–1984 рр. за спеціальною методикою oral history і є доказом геноциду українського народу. Ключова акція уряду (конфіскація всіх продовольчих продуктів тривалого зберігання в українських селах у січні 1933 р.) була здійснена на основі усних вказівок. Вона може бути встановлена тільки за подібністю дій чекістів і комнезамівців у різних селах України, засвідченою людьми, які бачили такі дії на власні очі. Тому свідчення є одним із найцінніших джерел з історії колективізації та Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Видання розраховане як на науковців, так і на широке коло тих, хто цікавиться історичним минулим нашої держави.

**УДК 94(477):314.156.5]“19”
ББК 63.3(4УКР)615**

